
Irodalom történet

1980 1

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1980. LXII. évf. I. szám

*

Új folyam XII. I. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LŐKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. I. III. 51/c

Telefon: 377-819

Kéziratokat nem örzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

NÉMETH G. BÉLA: A szerkesztő s a kritikus Arany	3
TANDORI DEZSŐ: Somlyó Zoltán közelítése	13
E. NAGY SÁNDOR: Remenyik Zsigmond és a modern dráma	28
BÉCSY ÁGNES: A hűség költője. Vázlat Zelk Zoltánról	53

FORUM

R. VÁRKONYI ÁGNES: Márssal társalkodó Murányi Vénus 1664-ben	77
GYENES VILMOS: Gyöngyösi: a korigények és közízlés	105
HARGITTAY EMIL: Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei	134

A HOMÁLYBÓL

BARTHA LÁSZLÓNÉ: „Olyan színészeket óhajtok. . .” (A magyar színjátszás első évtizedeinek képe Versey Ferenc életművében)	148
---	-----

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

Irodalom történet

1980. LXII. évf. 1. szám

★

Új folyam XII. 1. szám

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

NÉMETH G. BÉLA

A SZERKESZTŐ S A KRITIKUS ARANY

Aki a 19. sz. közepén író társaira s a közönségre hatás nevelő céljával kívánt kritikai lapot szerkeszteni, annak okvetlenül szembesülnie kellett a maga területén a korszak legátfogóbb eszmei irányzatával, a liberalizmussal. Arany levelezéséből jól kiolvasható, hogy a Világos után lasan éledő szellemi, publicisztikai életben nemcsak közreműködőként vállalt volna szívesen részt, hanem a redakciók sugalmazó befolyásolására, sőt, magára a szerkesztésre is kedvet, készséget vagy éppen kötelezettséget érzett. A két Szilágyihoz, Istvánhoz, főleg pedig Sándorhoz, majd a Gyulaihoz küldött eszme-futtatásaiból szinte teljes szerkesztői program állítható össze.

A viszonyok akkor azonban nem tették lehetővé e vágya valószínűsítését. S emellett, ha az elmélet tekintetében kész volt is ily feladatra, országos közéletben való mozgásra és jártasságra még nem alakultak ki érzékelési és eljárási formái. Az 1859–61-es évek nagy reményeket bolydító mozgalmában vágyai azonban újraéledtek, s az akkori közélet szellemi része totum-factumának, Csengerynek maga vetette föl a lapalapítás gondolatát. S egy fél éves habozó, vissza-visszarettenő kétség és bizonytalankodás után Arany 1860 őszén – immár mint pesti polgár – a Csengery-kör által létre segített Szépirodalmi Figyelő (1860–62), majd ennek megszűnte után, 1862–65 között, a Koszorú élén állt.

A liberalizmus központi eszméje, az önmagát folyton tovább mozdító s az önmagát folyton korrigáló evolucionizmus eszméje az élet minden területére kiterjedt. 1860-as évekbeli

magyar változata magán viselte még a nagy (romantikus-idealista) történetfilozófiai szisztémák bélyegét, de már nem vette magát a rendszer-követelményekből folyó normáknak alá; s beléhatoltak már a napi teendőkre tekintő (pozitivistapragmatikus) késő polgári, anti- és posztrevolúciós változatok is, de még elhárította pusztá praktícizmusukat. Egyre több szó esett a közéletben a „reálpolitikáról”, s egyre erősebb lett a törekvés az esztétikában és etikában is az irány ellentétes változatainak „ideál-reál” kiegyenlítésére. A reál mind a politikában, mind az esztétikában-etikában elsősorban a herderi módon fölfogott („meglévő”) nemzeti érdek s nemzeti vonás érvényesítését jelentette. A herderi módot viszont *részint* a jogtörténeti iskolának külön nemzeti lényegét, külön nemzeti fejlődést követelő romantikus felfogása színezte, *részint* a gyorsan terjedő szociáldarwinizmus nemzeti kiválasztódást és küldetést hirdető nacionáldarwinista válfaja.

Az „ideál” pedig oly harmóniaeszme és -eszmény kisugárzását, melynek jegyében az egyeden belüli, a nemzeten belüli, a társadalmon belüli ellentétek és ellentmondások forradalmi rázkódások nélkül úgy egyenlítődnek ki, hogy hordozóik energiája a kiegyenlítés által a nemzet – a Gondviselés által kiszabottnak tekintett – feladata teljesítésének szolgálatába állhaszon. A Gondviselés szándéka pedig (itt herderi–schlegeli romantikus megfogalmazású, de már a fölvilágosodásban, pl. Montesquieu-nél jelenlévő eszme ez) a nemzeteket egy közös nagy orchesterbe egyesíti, hogy mindenik más-más vonását, oldalát s más-más módon fejezze ki a közös emberi lényegnek és célnak: az istenképmású embernek minél tökéletesebb rendű, igazságosságú és tevékenységű evilági megtestesülését.

Arany már a forradalom előtt, az irodalomban még névről is alig ismertén, már szalontai provinciájában is liberálisnak vallotta magát. Szerkesztősködése idején azonban az ő liberalizmusa sem az volt immár, ami akkor, ott a mezővárosi nótáriusé. De a saját maga 50-es évek eleji változatából a szerkesz-

tői induláskor még sokat őrzött lelkében. Szerkesztősködése öt esztendeje aztán alaposan átformálta akkori nézeteit is, még ha megtartott is belőlük, *kétséggel bár*, tetemes mennyiséget.

Amit nem szokás számításba venni: Arany eredendően politikus alkat. Nagy újságolvasó volt már Szalontán és Kőrösön is. Pesten szinte naponta töltött néhány órát Kemény Naplójának szerkesztőségében, s lapozta a külföldi újságokat, kérdezte s hallgatta híreikről s kommentárjaikról a szerkesztőt. A magyar politikai élettel (de a szorosabban vett társadalmival is) itt került legszélesebb skálán és távon szembe. Az elvek, a jel-szavak s a gyakorlat szembesülését és különbözősét *még a művelődés területén is*, itt látta először igazán közletről.

Az evolúció értelmezése központi helyet foglalt el szerkesztői koncepciójában éppúgy, mint kritikai ítéleteiben is. Ezen a ponton került szembe részint a (mindkét oldali) késő hegeliánusok, részint a (hazai viszonylatban) kora pozitivisták nézeteivel. Cikkeiben, tanulmányaiban, amelyekben irodalomtörténeti s irodalomelméleti felfogását a szerkesztés és a kritika vonatkozásában programszerűen fejtegette (*Irányok, Visszatekintés, Irodalmi hitvallásunk, Bulcsu Károly költeményei, Egy szó, mely kell...*), minduntalan visszatér „az elmúlt évtized”, „a lefutott tizenkét esztendő” kapcsán néhány történeti-kritikai, történetkritikai alapkérdésre. Milyen a fejlődési kontinuitás, mi az egymásra következő s ellenkező karakterű korszakok egymáshoz való viszonya, mi az új irányzatot létrehívó s az azt feldolgozó periódusok történeti kölcsönös szerepe, mi az az originális, az irányzat lehetőségeit *egyedien* kitöltő zseni s a tanult, tudatos, a történeti feladatot *csoporthként* vállaló művésztudók kapcsolata? Másrészt igaz-e, hogy a kor teljesen meghatározza az egyén lehetőségét, nem egyik komponense-e maga az egyén is a kor meghatározó tényezőinek, tud-e a tudatos elszánással dolgozó művész a kor spontán irányán fordítani, módosítani, s mennyire érvényesül az akcióreakció, az újulás és begyökereztetés kölcsönviszonya a fejlődésben? S a formákat, az élet- és művészi formákat közvetlen,

a tradíciós egyéneken át szűrve alkotja-e a fejlődés, vagy hirtelen beálló nagy eseményeken s egyéneken át?

Úgy véli, aki nem számol a Világos óta létrejött fejleményekkel, nem érti a történelmet. Nincs ugrás előre sem, de kihagyó visszanyúlás sincsen a fejlődésben. Míg a nagy egyén a fölhalmozódott tendenciákat fogja össze s dobja ki – *látszólag* hirtelen és előzmény nélkül – éretten művészetében, a rákövetkező korszak viszont csak tőle elszakadva, de nem az őt megelőző korszakhoz visszatérve, hanem az ő kora eredményeit fölszíva, földolgozva, átformálva juthat tovább. Petőfi kora más, forradalmi lényegű volt, s maga e kor zseniális összegző kifejezője. Az ő irányát, stílusát, alkotásmódját folytatni korszerűtlenség és epigonizmus volna. De aki úgy akar szabadulni irányától, hogy visszafog Kölcseyék, Vörösmartyék korához, nem érti a maga kora szükségleteit. Az 59–61-ben nyílt távlatlehetőségekhez különben sem Petőfi a közvetlen múlt, hanem a Világos utáni évtized, amely Petőfi eredményeit már végképp begyökerezettette s jórészt meg is szűrte (*Bulcsu Károly költeményei, Szász Károly költeményei, Irányok, Száz darab költemény* stb.).

Vitája, hol rejtetten, hol ki is mondottan itt lobban föl minduntalan Erdélyivel. Úgy véli, Erdélyi a népiesség korának eredményeit becsüli, de a filozofikus, a meditatív, az eszmeteremtő elem benne érzékelhető hiányát, Kölcseyékhez visszafordulva, Kölcseyéket folytatva óhajtja pótolni. A hegelianizmus Erdélyinek itt, bár ki nem mondja, a történeti dialektika hiányát veti szemére. Több reflektáltság, mélyebb eszmeiség, összetettebb meditációs elem kell, mint volt a népiességben, ismeri el, hangoztatja ő is, *csak hogy a népiesség utáni korszak eszmeisége, reflektáltsága, meditációs eleme, amelyben benne van, vagy benne kell lennie a népiesség egész hozományának, s ahol kell: a népiességet legyőző eszméknek, eszközöknek is.*

Alapjában a Madáchot illető vitája is itt ragadható meg Erdélyivel szemben. Egy, a közvetlen győzelem biztonságában élő, forradalom előtti szakasz liberalizmusának szellemét, har-

mónia- és optimizmus-hitét, konkrét történeti választ kérí számon Erdélyi egy vesztés forradalom után, nullifikálva e vesztés s a vesztés utáni helyzet és meditáció élő és ható történeti komponenseit. Nem azt mondja Arany, hogy Madách helyesen felel a kérdésekre, hanem azt, hogy Madách jól ragadja meg s jól fejezi ki azt a fejlődéstörténeti tudatot, állapotot illető társadalmi atmoszférát, amelynek számbavétele nélkül nem lehet sem reális helyzetképet adni, sem a tovább lépésre kísérletet tenni. Nem a fejlődés általános eszméje iránti egyetemes pesszimizmus jogát védi Arany, hanem egy konkrét fejlődésképlet irántit, amelyből a fejlődéseszmé őrzője – egy korszak konkrét célképzeteiből kiábrándulva – a fejlődéseszmé reményének valamily érzelmiségében talál hitének s akaratának mentsvárat. Nagyon sokat mondó az, hogy míg a *Tragédiáért* legbensőbb barátaival szemben is kiállt, Madách egyéb műveit viszont, még a *Mózes*t is igen fanyarul fogadta. S nem csak esztétikai gyengéik okán. Az előbbit, a *Tragédiát* a népiesség utáni, a többi műveit a népiesség előttinek látszott vélni.

A nehézkesnek tartott Arany friss érzékenységgel és gyors elmével észlel és következtet. Egy népies nemzeti verses epikát középpontba állító irodalom vágyával jött föl Pestre s kezdett szerkeszteni. Első nagyobb bírálati és ismertetései is ezt az ideált szolgálják. S a *Buda halálát*, millió munkája közt is, befejezte. De már közben érzi, ez az út aligha járható. S legfontosabb programcikkéből (s az egész magyar kritikai irodalomnak is egyik legfontosabb írásából) az *Irányokból* már 1861 végén világosan kitűnik, látta, hogy *nem ez a műfaj* e korszak hazai kifejezője, hanem a líra. Az irodalmat, az írói s az olvasói tudatot tehát annak korszerűvé tételével lehet és kell korszerűsíteni. S ha magával hozott verses epika-vágyához Frankl-, Wittgenstein-, Hebbel-bírálatával vissza-visszahajolt is, rajtuk keresztül éppen a műfaj helyzet adta nehézségét, majdnem lehetetlenségét fogalmazta meg. S ha megírta is reformkorias hangütésű három ódáját, megírta az *Örök zsidót* is,

melyben maga is szinte tézis- és programszerűen ugyanazokkal a korhangulati, lelki-szemléleti problémákkal küzdött, melyeket az *Irányok*ban a lírát középpontba állító tényezőkként mutatott föl.

S ha szerkesztői pályája első tapasztalásai után figyelme egyre inkább a lírára fordult, befejezése, búcsúzása idején már véle egyenlő hangsúllyal említi az elbeszélő prózát is. Amelyhez különben már első pesti évében is mély érdeklődéssel fordult. Gyulai joggal mondhatta rögtön megjelente után Arany *Vas Gereben-bírálatáról*: ez az addig a legjobb magyar regény-bírálat. Pedig a valóban korszakos, a *Jókai-bírálat* még ezután következett. De az a tény, hogy szerkesztői búcsúírásában mégsem a regényét, hanem a „beszély”, az elbeszélés (s az elbeszélés-füzérszerű regény) előhaladását tekinti az utolsó évtized fő fejleményének, nemcsak erős esztétikai ítéletére, hanem biztos történeti látására is vall. S amidőn a Koszorúban megírta híres arcképsorát (Gvadányi, Gyöngyössy, Orczy, Baróti Szabó) *a jelenre vonatkoztatva* bennük is immár nem a verses elbeszélés esztétikai, poétikai segítségével volt a hangsúly, hanem magán a mindenfajta elbeszélésén, mindenekelőtt az alakrajznak, a társadalmi, a történeti, a nemzeti típusrajznak s az egyedi hitelű s erkölcsi értékű lélekrajznak hathatós művészi egyesítésén.

Nagyot változott felfogása a népiesség jövő funkcióját s esztétikai szükségét tekintve is. Igaz, ez a változás már az 50-es években megindult. Sőt, látnunk kell, Arany írói föllépése előtti, *eredeti* álláspontja szerint is *eszköz* a népiesség az egységes nemzeti művészet megteremtésére. Míg azonban előtte Toldy, utána Gyulai, főleg pedig Beöthy úgy képzelte el az egységes nemzet egységes irodalmát, hogy annak karakterét, érdekkörét, irányzódását a vezető rétegek, ill. a hozzájuk tartozó értelmiség határozza meg, addig Aranynál a nemzet többségét kitevő alsó rétegek s a melléjük álló, az érdekükben munkáló, az őket emelő értelmiség. A *Toldi* idején s a forradalom körüli esztendőkből azonban szinte azonosnak tekin-

tette a népiest a nemzetivel, ezt meg viszont a művészet előfeltételének. Igaz, ő a népies határát már korán annyira igyekezett tágítani, hogy abba Goethe és Dante is belefért, sőt, reprezentánsa lett. De már első folyóirata zárása idejére tehető egyik fontos irodalomtörténeti-esztétikai vázlatát ezzel fejezi be:

„Egészében a népiesség nem ártott. Öntudatra hozott bennünket. A szűk és egyoldalú idealizmusból kivett. A költészet ezentúl nem lehet elválva a nemzetiségtől. De óhajtandó, hogy nemesedjék. A népiesség maradjon illő határai között” (*Népiességünk a költészetben*, KrK. XI. 382.)

Második lapja bukása után keletkezett summázatai egyikében pedig egyenesen azt mondja:

„A szépnek tehát nem lehet megtagadnia, büntetés nélkül, a nemzetit; de a népiesre nem szorul okvetlen.” (*Töredékes gondolatok*, Krk. XI. 550.)

S a továbbiakban azt fejtegeti, aki a népies elem javát válogatja: emelheti, gazdagíthatja általa a költészetet; a nem választott s válogatott stílelemként kezelt népies azonban árt neki.

A nemzeti romantikus liberalizmus fölfogása szerint az irodalomnak kötelessége a nemzeti társadalom emelkedésének sokféle módú és eszközű *szolgálat*a. Arany ragaszkodott ehhez a felfogáshoz, de szerkesztősködése idején már tapasztalta, hogy annak a közvetlenül nevelő, eszmehirdető, megoldásokat propagáló iránynak, mely a hegeli művészetbölcseletnek posztulátumait a Jungdeutschland s az hugói romantika áthangolásában kívánta és követelte megvalósítani, mindenkor kevés lehetősége volt s lesz nagy művek alkotására, az ő korszakában pedig szinte semmi. Az életnek a Jungdeutschland által hirdett közvetlen, esztétikailag átalakítatlan, csak politikai tendenciák szerint áthangolt tükrözését sem vélte megfelelő elvnek. Az angol és orosz realisták irányát tekintette útmutatónak. Bennük nemcsak az eszményállítást és a valóságábrázolást, de akár a válságábrázolást és a harmóniakövetelményt is összefér a *humor* jegyében, sőt meg is követeli egymást. Sokszor szemé-

re hányt *Hebbel-bírálatában* nem a társadalmi bajok és ellentétek ábrázolását utasította el, hanem az akkor forgalomban levő konfliktus-feloldásokat, pl. Hebbel e művének joggal szentimentálisnak ítélt feloldását.

Amin Arany valóban nem tudott – a kor s a hazai liberalizmus eszmevilágába kötötten – túllépni, az maga a feloldás követelménye volt s a feloldás nélküli konfliktus elutasítása. Vagy ki kell kerülnie az ilyen helyzeteket a költőnek vagy humorban megtestesülő szubjektív harmóniát kell olvasójának ajándékoznia. Maga ezt a humort Jean Paul-i módon fogta fel, az általános történeti, evolúciós-morális életbizalomnak s egyes konkrét helyzetek esetenkénti föloldhatatlanságának sztoikus együtt-látásában, tudomásulvételében. Nagyon is kétarcú, ketős minőségű fejlődésnek lett e humor-kultuszával hivatkozási, jogosítási alapja, kétségtelen. Maga, mint művei igazolják, többnyire a tragédiát sem kerülő tragikusig ment el a humorral oldott konfliktusok tárgyul vállalásában: utód nemzedékeinek azonban egyik fő lehetősége lett a „humor” a problémák megkerülésére, fátumos tudomásulvételére, vagy még inkább cinikus vagy burleszk bagatellizálására.

A szerkesztő s a kritikus Arany – mint az alkotó Arany is *a műgondot* – erkölcsi kérdéssé emelte a kritika *tanító feladatát*. A századfordulón beköszöntő impresszionista kritika kikerülte, hallgatott a kritikus Aranyról; elfogadta a Sainte-Beuve csodáló Riedl szerencsétlen ítéletét állítólagos nehézségéről, körülményességéről, hosszadalmasságáról. Holott csak pontos volt, a műre koncentrált, véleményét a tárgyhoz szakszerűen illő poétikai érvekkel támasztotta alá, főleg pedig kinyilvánítások és cifra fogalmazások helyett komolyan vette a művek sokrétegű *analízisének* feladatát. Az olvasót részletekbe menő tüzetes és alapos együttgondolkodásra kényszerítette. A Nyugat és a Nyugat-utód kritikusok közül, úgy látszik, az egy Babits értette meg igazán irodalombíráloi nagyságát, s az *Európai irodalom történetében* mint *a* magyar „nagykritikusról” szólt, s egyedül róla így.

Kritikái roppant változatosak módszerükben. Van, hogy egyetlen vers részletes elemzésével vagy éppen többféle átírásával mutatja meg, mint lehetett volna jó művet alkotni a költő anyagából, van, hogy a költő egy alaptulajdonságát, egy kardinalis tévedését kíséri végig egész kötetén, van, hogy műfaji kérdést állít előtérbe, az elméleti tudatosság követelményét és a költő ösztönös gyakorlatát fordítva közben egymásnak, van, hogy irányzati vagy éppen irodalomszociológiai kérdéseket vizsgál végig egy-egy kritikáján. A századelő divatos publicisztikus általánosságai helyett elemzésekből elvont általánosításokkal dolgozik. Nem könnyű olvasmány az ebéd után olvasgatónak s a szalonban csevegő „irodalmárnak”, az elmésen ríposztzó dandynek, de hát nem is magazint óhajtott szerkeszteni, hanem a nemzet vezető értelmiségét szakszerű gondolkodásra tanítani.

Szigorú szerkesztési morálja, amely a liberális toleranciának, vélemény- és vitajognak is, a maga tanító s összetartó vállálásának is eleget kívánt tenni, legjobb munkatársainak is sokkal szűkösebb szemlélete révén, minduntalan nehéz helyzetekbe sodorta. Tompa az *Irányok* miatt gögös, fennhéjázó, kiméletlen magatartással, Gyulai, Szász Károly egy tanulmánya nyomán, levélben (és cikkben) immoralitással, sőt szerkesztői sine cura olcsó élvezésével vádolta meg, Brassai Szemere Miklós cikkének közléséért logikai képességét vonta kétségbe, Szemere (s mögötte Erdélyi) viszont erdélyi-partiumi (kálvinista) komplottra célzott. Lapjaiban a kor legjobb literátus erőit sikerült így is összefognia; az irodalomnak s a kritikának azonban épp apályos korszaka volt beköszöntőben. Így a maga glosszái, cikkei, tanulmányai kölcsönözték a folyóiratnak igazi súlyát. Két vaskos kötetnyi kritikai írás, mely igazában mindmáig kiaknázatlan (talán az egy Horváth Jánost kivéve, aki tőle, az ő kritikáiból tanulta költészettanához a legtöbbet) s hozzájuk még legalább egy kötetre való anonim írása, fordítása, glosszája, – máig föltáratlanul.

Szerkesztősködése idején indult meg nagy arányokban – a jogtörténeti iskola s a szociáldarwinizmus jegyében – a pro-

vinciális látszatliberális nacionalizmusba, verbál-liberális nyílt osztálypolitikába fordulása annak a középirtokosságnak, melyből ő is, legjobb társai is a magyar értelmiségi polgárság, a polgárosodó magyar állam vezető erejét várták. Az irodalmi fejlődés tekintetében ezek az esztendőök indították el, immár föltarthatatlanul, a romantikus nemzeti liberalizmus eszme- és jelszótárának kiürülését. Maga majd másfél évtizedes hallgatásba menekült tétovásából, hogy végül, mintegy e jelszóvilág haszonélvezőin *s az ő közéletükön kívül* annak a személyiség-, annak a célérték problémának a jegyében szólaljon meg, amelynek lehető magas fokú társadalmevolúciós s individuális összehangoltságú megoldását ígerte egykor ez az eszmevilág, s amelyben maga megtalálni hitt egykor egy lehető magas fokú, ha nem is teljes feloldódást.

Második folyóiratát még reménnyel és ígérettel zárta: újra s még valami általánosan fontosabbal lép majd a közönség elé, mint eddig, ha a közvetlen politikai kérdések már megoldódtak. Két év múltán azonban végképp elfordult a gondolattól, hogy megegyeszer lapot szerkesszen, s láthatólag attól is, hogy kritikát írjon. Mondják, a kiegyezésben csalódott. Semmiféle adalék nincs, hogy ne a legmelegebben támogatta volna Deák törekvéseit és egyezségét. A kiegyezés utáni fejlődésben azonban mélyen csalódott. Erre viszont bőven van adalék. Az irodalomban kitűnően látta, nem lehet korkihagyással visszafogni egy múlt korszakhoz, s azt folytatni. A politikában sem lehetett. A kiegyezés előtti másfél évtizedben a magyar társadalom, főleg annak vezető rétegei, ill. ezek kapcsolódása a többi rétegekhez mélyen átalakultak. *Arany* politikus reménysegei, politikus barátai a kiegyezés idején már jórészt tábor nélküli vezérek voltak, s lettek egyre inkább. Gyulai majd azt hiszi, Arany szellemében szerkeszti a Budapesti Szemlét. Valójában csak Arany ideáit és szavait ismételte, anélkül, hogy azok evolúciós-dialektikus szellemét, azaz továbbfejlesztésük szükségét értette, s a maga korához alkalmazni tudta volna.

TANDORI DEZSŐ

SOMLYÓ ZOLTÁN KÖZELÍTÉSE

1. „Lábmunka”

Kezdjük ezzel. Keressünk tanúkat. Kosztolányi, 1926. január 1-én, a Nyugatban:

„... mielőtt írni kezdtem, sokáig tétováztam . . . Az a valaki, ki bennem emlékezni tud arra, ami régen elmúlt, otthagya a testet, mely az íróasztalra görnyedt, e kezét, mely írni készült, s csukott ajtón, zárt kapun át kiszökött . . . hogy megkeresse azt, ki életének egy darabja”. Somlyó Zoltánt. És így találja: „... a régi New York-kávéház karzatán . . . szinte képpé merevedve. Viharvert fejét látta, egy aranyozott barokk oszlophoz támasztva, sápadt arcát, keményre kovácsolt, erőszakos homlokát, kék állát, melyet sohasem lehetett egészen megborotválni, a száj biborvonalát és a két szem haragos szurokfényét . . . vad, fekete haját, fekete lakkcipőjét, fekete ruháját, meggyzín mellényét, melynek széles, művészi kivágásán az ingmell ragyogott. Sötéten nézett maga elé . . . s úgy írta mindegyik versét, mint öngyilkos az utolsó levelét. Ez a csodálatos ember Somlyó Zoltán volt, a költő.”

És Kosztolányit is sűrű, romantikus szavakra készítette, de már valahol másutt is, úgy rémlik, olvastam ezt mind; igen, Kosztolányi egyik legátéltebb verse kezdődik így, szól erről, a „New York, te kávéház, ahol oly sokat ültem . . .” kezdetű, *A bús férfi panaszaiból*. „Megnézni, mi maradt belőlem és körültem”, ezért lép be a kávéházba, a régi színhelyre. És itt mondana el, míg „mind vacsoráznak”, egy ávét: „Barátaimról és egy isteni merésű, / vad költőről, aki itt ült vörös ajakkal / meggyzínű mellényben, szuroksötét hajakkal . . . / Itt ültünk boldogan, s haragos szavainkban / bombák aludtak és egy új kor lelke éledt, / mi rongyos éhesek, lovagjai az éjnek, / mint

boldog gyilkosok, mint gyilkosok, oly ifjan.” Nem lehet teljességgel a divatszavak körébe utalni e sötétben stilizált fogalomkör megannyi jelölését; valamint az sem formáság, hogy Somlyó Zoltán „ügyében” ma már szinte nyomozni kényszerülünk: hová akarná tüntetni – nemcsak esztétikai – feledékenységünk mindazt, vagy legalább a javát, ami . . . De nézzük még mindig Kosztolányit:

„Amuiva turkált az élet gazdagságában. Nem ismert alapfokot, középfokot, csak felsőfokot. Azok a fogalmak, melyekről azóta mind a ketten megtudtuk, hogy többnyire csak nagybetűvel írt szavak: Dicsőség, Szerelem, Barátság, eleven valósággal éltek tiszta szívében, s meg volt győződve, hogyha az utcára kilép, föltétlenül találkozik majd valamelyikkel . . .” S „nem arra született, hogy” e dolgok valóságát „megértse. Érzései túlságától különben sem volt módja, hogy ilyesmin gondolkozzék.”

Versei, folytatja Kosztolányi, mindig „az élet és halál jegyében . . . fogantak”. Majd – mennyi romantikusnak hihető képzet itt is! – az ihletről szól, említvén, hogy

„a japán költők az ihletnek, akár az álomnak több mélységi fokát különböztetik meg, kezdve az első mozdulatlanságtól az éber figyelemig, mikor már a világ belénk hull, s közvetlenül hat reánk, s . . . a mozdulatlanságot a szavak . . . mozgásává varázsolja. Mennyire ismerhette ezt az állapotot ő, ki látszólag öntudatlanul alkotott. Némely költeményének egyes sorai arról tanúskodnak, hogy e révület legmélyebb delejés álmát aludta.”

Kibontakozik valamiféle kép a jelzések töredékeiből is, a hangsúlyok jellegéből: Somlyó Zoltán a végletek költője lehetett, érezzük mindebből, olyan poéta, aki egy-egy sorában a megfoghatatlanig jutott, lényét jellemző teljes érzékletességével, majd talán másutt épp csak a folytatás lehetőségét, a következő nagy helyekkel összekötő utat teremtette meg az ihlet szunnyadozása; és ez együtt – romantika? „Ha a romantika”, idézzük még Kosztolányit, „azt jelenti, hogy az életet az író a maga teljességében akarja megmarkolni, akkor roman-

tikus is”. A teljesség – e szó, mint azóta tudjuk, szintén nagybetűs jel csupán – Kosztolányi használatában nem a ködös „egészet” kívánná kifejezni, hanem . . .

Itt egy másképp közeli tanút idézhetünk, Vas Istvánt. A „romantika” szó nála is előfordul, Somlyó Zoltán költői értékeinek helyét kereső esszéjében (1960) így foglalja keretbe ezt a fogalmat:

„Azt hiszem, senki sem vitatja, hogy Somlyó Zoltánban hiába keressük azokat az ismérveket, amelyek, legalábbis Magyarországon, a jelentős költőkhöz hozzátartoznak . . . Ha van értelme az irodalomban *őstehetségről* beszélni, soha olyan jogosultan, mint vele kapcsolatban. Barbárnak nevezi magát egy szép versében . . . s ha . . . költészetének lényeges és egyedülálló értékeit keressük, alighanem ezzel a zseniális barbársággal kell kezdenünk; azzal, hogy, mint Kosztolányi írta egyik korai kötetéről: »Sötét, forró vér lüktet strófiáiban.« . . . Nem tartozott a modern költészetnek ahhoz a kifinomult ágához, amely, éppen túlfinomultságból, mindenféle ál- és igazi barbárságokhoz vonzódik . . . Somlyó Zoltán igazi barbár volt, tehát a civilizáció vonzotta, a fővárosi fényár, a tükrös kávéház . . . a frakk meg a lakkcipő . . . Kosztolányi versének édes zenéje. De közben nagyon becsületes barbár volt: nem tudott másról beszélni, csak a maga . . . egyszeri életéről . . . Verseiben nemcsak »sötét, forró vér lüktet«, hanem egy sötét és forró élet is, minden sorsszerűségével és esetlegességével, azzal is, amit a magyar költészet etikájának íratlan szabályai szerint még Ady nagy gáttörése után is titkolni és szégyellni kellett. De ő nem szégyellte . . .”

S így dolgozott „a magyar költői lét normáitól annyira elütő, erős kipárolgású” anyaggal. De

„lírájának indulata mindig magával sodorja az életnek, a világnak hozzátartozó darabjait, s a bíborvörös és szurokfekete szenvedély tüze csak élesebben . . . mutatja meg a tárgyi részleteket”.

Visszaérkeztünk a teljes élethez, s Vas István joggal állapítja meg, hogy „erről rendszerint megfeledkeztek azok, akik csak Somlyó Zoltán indulatát vették észre és nem a szokatlanul pontos és érzékletes lírai ábrázolást is”. A gyanútlan költőről szól itt Vas, és leszögezi:

„Elég nagy árat fizetett ezért a gyanútlanóságért, elsősorban a rossz vagy egyenetlen, vagy felemás ízlésű versekkel, amelyek *mennyiségileg* túlsúlyban vannak viszonylag kis kötetnyi . . . maradandó verseivel szemben. De hát éppen ezekhez a rossz versekhez kellett a legnagyobb bátorság, és éppen erre a formai bátorságra volt a legnagyobb szüksége annak a Somlyó Zoltán-i, romantikus szenvedélynek, amely, hogy a kor legszebb verseihez tartozó, ritka remeklések magas szesztartalmát elérje, kénytelen volt – esztétikai tudatosság . . . híján – minduntalan, jóformán minden versnél a kisiklást, sőt, a giccset kockáztatni, hiszen telitalálatai éppen azért olyan félelmetes hatásúak – arra, aki figyel rájuk –, mert a túlzás és mértéktelenség, a túlfűszerezés meg a túlédésítés határait súrolva tudnak megmaradni nehéz fajsúlyú költészetnek és igazságnak.”

Befejezésül, végső összefoglalót nem adhatván, Vas ezt mondja:

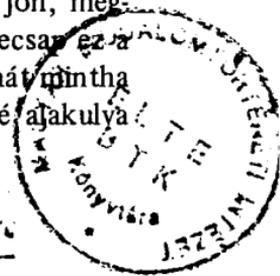
„Mekkora költő volt Somlyó Zoltán? . . . Ez az értékítélet annyira eltérne az irodalmi köztudattól . . . nem tudnám ezt a rangot a meghatározás és elemzés kritikai fegyvereivel megvédeni . . . De annyit mégiscsak be kell vallanom, hogy amit legjobb verseiben el tudott mondani – és csak ő tudott elmondani –, azt évről évre fontosabbnak érzem, és hatásában a nagy költészet villamosságára ismerem.”

Valahogyan ide kíváncsoznak Kosztolányi sorai is a New York-kávéház verséből, ahogy a most már valóban romantikusnak látszó időköt (de hát melyik „idő” romantikus?) idézi: „Áldott cigány-időm, áldott elektromosság, / mely mostan is hullasz, heves fényt szaporázva, / ingmellemen inog, remeg egy régi pászma, / de sugaraid arcom csak fanyalogva mossák.” Vajon mi teszi, hogy akik igazán értették, Somlyó Zoltánt nem fanyalogva említik, elemzik (Kosztolányi, Vas); mégis, vele érezvén, helyét keresve akarva-akaratlanul az alkalmi azonoslást választják: Somlyó Zoltán létezésének fogalomköréből felszapó nem fogalmi tüzekben vizsgálják tárgyukat, olvasztják vagy edzik értékelő szavaikat, s ha – mint Vas, érzékenyen és határozottan – megméri is a részleteket, a végeredményt nem foglalhatják általánosabb értékítéletbe? Ez még mindig ennek az életműnek a kisugárzása, mely mintha keresztbe-villogná az

éles fényt, ahol a részletek valóban látszhatnak. Nem teszünk egyebet itt, az alábbiakban, csak ezeket a vers-helyeket szedjük elő, szedjük darabra; s épp a két „tanú” tanúsága nyomán, módszerüket bensőleg elfogadva, és főként az anyag – egy töredékének – kibontására törekedvén.

2. Részletek

Verseit olykor prózaian józan, idézhető-megjegyezhető, fogalmi, fogalmazásbeli találatokkal kezdi. A *Gyáva líra* első sora, a leggyakrabban idézett példa, így hangzik: „Vannak dolgok, amikről nem beszélünk”. Soroljunk még néhányat: „Megértem még ezt a nyarat.” (*Szálló, szép madaram*) „Néha azt álmodom: mintha még élnék . . . (*Kertek*) Vagy ez a vers-címadó kezdősor: „Az ötvenéves ember is megérzi . . .” Az *Eredmény* első két sora: „Elmondtam mindent, / ami mondható . . .” Másutt: „Most már sosem lesz könnyebb életem . . .” Vagy: „Élek-e mégegyszer falun . . .” A *Szerencse* első sora: „Már nem hajszolom a szerencsét”. „A nappalok rövidülnek”; s van, ahol a kezdés egyszerűsége egy összetettebb kép részeként hat igazán: „A kulcsot félretette már a portás . . .”, egy bezárt színház kulcsát, ám a második sor után („mély csendbe csukva csüng a vaslakat . . .”) a vers némi tétovázással elmerül. Másutt a kezdés nem ígér okvetlenül sokat: „Álmomban Afrikában jártam . . .” De a vers erős jellegzetességekkel bontja ki a sornyi témát: „A fák törzséből kacsuk ömlött / és tej zuhogott . . . / És a vadállat szőre közt a villany / szikrája fénylett álmatag szemembe . . . / S itt minden: állat, növény, kő, meg én, / mind tudtuk, hogy mit hol kell megkeresni . . .” Lassan valami csattanósabbra várnánk mégis, egészen eredeti találatra; ez a részletek során nem jön, meghozza azonban a vers vége; a kezdősor ismétlésére lecsap ez a zárás: „s még vissza sem jöttem onnan talán . . .” Tehát mintha ez volna a vers, ez a két sor, és furcsa szerkezetté alakulva

illusztrálnák a közbeiktatások. A *Költészetem* első versszaka felejthetetlen motívum, később Jékelynél lelmi ilyesmit: „Költészetem: úgy sétálok veled / a bús völgyek és bús dombok felett, / mint aki maga se tudja, kivel jár . . .” Csakhogy itt a középső sor egyáltalán nincs megoldva; s az egész kép ereje nem menti meg. Pontosabban: a középső sor, a két „bús”-sal annyira sablonos, hogy nem is érezhető jó összjátéka a kép egészével. A harmadik sor mégsem mentőakció; az első és a harmadik sor egyszerűen keresztüllép a középsőn, veszni hagyja. A gazdaságosság teljes hiánya; ám ahol a vers megengedheti magának, mintha mi sem történt volna. Sajnos, a vers következő öt szakasza a középső sorhoz hasonlít jobban. Mégsem mondhatjuk, hogy a kompozíció kudarcot vallott. Asszociációs alapot teremt azzal az egyetlen, roppant erejű képpel, és a továbbiakban – emlékképként – már ez indítja el a magunk képzetek kristályosodását. Gyakori jelenség ez Somlyó Zoltánál: felidézi az élmény lehetőségét, sőt, módot ad, hogy olyan élményt formáljunk magunkban az adott témára, amelyet egy teljesebb sikerű vers adna. Vagyis az a ritka tünemény jellemzi líráját sokszor, hogy mintha az élménnyel improvizáltatna a nagy témára; ő maga megelégedne valami alkalmi rögtönzéssel, mely nyilvánvalóan ritkán lehet csak „a legjobb”. Ez a bőség is meglehetősen lenyűgöző.

Egyebütt egy háromrészes kompozíció utolsó tétele emelkedik emlékezetes szintre; s megint a Somlyó Zoltán-i végletek: ott csaknem a legnagyobbakéra. A *Papok* III. része így kezdődik: „Mert ez a rövid élet még kurtább egyszerűgye! / Vitatkozol: van isten? . . . nincs isten? . . . S ezalatt / lassan fel is jutottál, és vakon fel, a hegyre . . .” Mintha a költészet állapotát fogalmazná meg; s a dikció is jó, a képi anyag is erős, mindez nem tolakodó, egészen mellékes pátoszú. Természetesen illeszkednek az elemek, ahogy hirtelen: „mi ott állunk sírodnál, a ködbe, láthatatlan . . .” Itt jól viszi végig a gondolatot, és az érzékeltetés is pontos, lényegi elemekkel történik. („Láthatatlan”.) A gesztus stilizációja sem erőltetett: „és

istenig emeljük elárvult tetemed; / és pontot tesz vitában és pontot tesz a dalban / a föld barna göröngye . . .” Itt sem gyöngül többet, mint Tóth Árpádnál, Kosztolányinál stb. is olykor: „ . . . mely lágyan betemet”; s a rím kivételesen megmenti az ernyedést, nem hangsúlyozza. Akkor az utolsó versszak némi „barbár” expresszionizmussal kissé általános-felől indít ugyan, de nagy telitalálattal, borzongatóan végződik a költemény; s ezt a leleményt meg is lehetne jegyezni, ha megint a ritmus nem csusszantana rajta egyet olyképp, hogy se szabályosnak, se igazán érdesnek-zökkenőnek nem érezhetjük a tagolást: „ . . . Kéjtől üvölt, vagy kintől jajong a föld vadonja; / az út magátul készül, kegyesen, okosan; / pap itten minden ember, s minden asszony Madonna, / csak nem tudják, hogy jóság él szívükben, sokan . . .” Ha meggondoljuk, hogy ez a pap-és-Madonna kép a maga nemében mennyivel hihetőbb, a versbe szervesebben illeszkedő, mint Szabó Lőrinc hasonló „bandita-őrült” párhuzamos összefoglalása; ha a második sor gyönyörű, mély megrendültségét figyelembe vesszük („az út magától készül . . .”), ha a versszak szerveződésének egyszerűségét, bonthatatlanságát érezzük – már csak azt kellene tudnunk, mi választja el ezt a legnagyobbakig érő helyet mégis a legnagyobbakétól. Egyrészt semmi; s ha valami mégis, hadd ismételjük, nem az „itten”, a „magátul” hanem . . . olyan valami, ami két jelenség határán jár: az utolsó sor tagolása-tagolatlansága rá a példa; a sor felezése így alakul: „csak nem tudják, hogy jóság // él szívükben, sokan . . .” A hangsúlyos elem: „jóság él szívükben” egy kicsit balszerencsésen törik szét. Baj-e ez, kérdezhetjük; nem ugyanez történik-e másoknál is, sokszor? Hanem itt egy hangsúly megállít, ez a hátravetés! A „sokan”. Élőbeszédszerűsége igen jó; verstani kifogás sem érheti; csak a sor két ilyen terhet már nem bír meg. S mert ez – visszafogottan is – csattanós verssor lenne, rosszul illik hozzá a tagolás két gyöngítése. Figyelmünk szétbontakozik, s ahelyett, hogy a verssort teljesebben fogná be, részleteivel marad magára. Ez a jellegzetes kis példa azért mond talán

valami általánosabbat, mert Somlyó Zoltán egyik legnagyobb, a nagy költészet energiáitól feszülő-ernyedő poétai helyén lelhető.

Fontos viszont hangsúlyozni, akár ilyen törések feltárása árán is, hogy Somlyó Zoltánnak a szerkesztés is az ereje volt néha; tudott az lenni. A *Mária Abariendos* gyakran elemzett példáját (ahol a vers szervezése tapinthatóan zseniális, vagy egyszerűen kifogástalan), más hasonló, főleg szerelmi tárgyú költeményeket most, egészként, mellőzve, nézzünk csupán versszakokat: a *Szálló, szép madaram* negyedik szakaszát: „Csöndes budai uccarész, / ahol léptem a csöndbe vész, / mint lagunán a csöpp dereglye . . .” A középső sor ismét gyengékedik; ám a harmadik sor nem lenne meg nélküle, s ott is épp a legkétesebb elem (a „csöpp”) a legfontosabb; stilizálja a képet, ezzel szerkeszti egygé. Nehéz itt egyetlen szálát is kihúzni. És a most következő két záróversszak, bármi közhelyet mond, ismét a nagy költészet magasságába emelkedik; fölösleges a hibáját keresni: „Még ez a nyár az én nyaram. / Az én szálló szép madaram – / talán utolsó jóbarátom . . .” És: „Vigasztalóul ez maradt: / belésúgom titkaimat, / elfogtam – s útjára bocsátom . . .” Vagy mégis: a madár és a nyár képe összeolvad ugyan, de önkényesen; mert aztán – így szép – el is válik. Akkor viszont az a „belésúgom” – hová teendő? De ezen nem szabad elgondolkozni; az utolsó sor akkora teljesség megint, a vers szerkezetének oly összefoglalása, annyira csekély helyen megvalósított magatartás-színkép, hogy feledteti a döccenőt. Ám csak az élményben; közelebről nézve nem. S megint egy kiemelkedő helyen.

A Hádesz hullámaiban a legteljesebb indítású: „Hádzsem sűrű, szurkos hullámai közt lebegve / úszom, halott kezemmel sötét habját szelem . . .” Ha úgy akarjuk, Baudelaire senkinél nem szólt ilyen tökéletesen. Az egész versszak nagyszerű, a magyar költészet élvonalába illik: „Úszom sokezer éve, s hogy egyszer én is éltem, / hogy köztetek cikáztam, lassan elfeledem.” A részletek apró elemű hitele emeli a közlést: ez a

„köztetek cikáztam”, a „sokezer év” és a felejtés motívuma igen gazdaságosan van pontosan a helyén, mert a versben jól jön ott épp az általánosabb kitekintés; ebből ismét visszavillan a konkrét közegbe; ez nagyon jó. A további versszakokban is mindenütt van valami erős motívum: a nap felé emelt agyag edény, színek vetése-bontása stb., s mindez mint feledés tárgya. A negyedik szakaszban föl kell figyelnünk egy rendkívüli mozzanatra: „Így úszom én időtlen időkig, elfelejtve / mindent, mi szívvel s ésszel csak elfelejthető . . .” Mi van még? Van-e? Ezt kell kérdeznünk, ezt kényszeríti ki ez a két sor, negatívjával; már az is izgalmas gondolat, hogy „ami szívvel csak feledhető”, hanem ha ehhez hozzágondoljuk: s ami ésszel se, szívvel se? Somlyó Zoltán itt valóban távlatokat tár – amelyeket azután nem tárt *fel* igazán, s ezért távoliak maradtak. (Igaz, ebben a versében például azért, mert az általános emberszeretet kedvesebb, tetszetősebb képei felé haladt tovább a hálátlan-forma „szakmunka” helyett, a létezés érzékletes képeinek keresését föladv.)

Persze, az érzékletesség egyébként a legnagyobb erőssége. A *Régi városok* egyik versszakában „aranypénzes nyakú lányok ajkán / ittam a csókos bunyevác aszút . . .” Ám itt a „csókos” gyengíti az érzékiséget. Kosztolányi iránti mély, rajongó barátsága, valamiféle testvér-szeretete számtalan versben keresi az egyetlen jó változatot; reflexiók és viszontválaszok érik egymást; s itt derül ki, hogy a megfogalmazásnál mintha mégis a tartás lett volna a fontosabb a Somlyó Zoltán-i világképben: „Szemem szurokfénye lobog reád most, / a régi, régi, régi fény . . .” És „ónesőjű téli délután”, valamiféle képzelt, áttételes vesztőhelyen, a költő úgy képzelel, úgy hiszi, tudja: „A java elmúlt . . .” De minden jó volt, ahogy volt, mert „Desiré látta . . . Desiré tud mindent . . .” Nagyon nehéz itt a puszta esztétikai normák szerint ítélni.

Azért, persze, mégse lehet másként. Ezért olyan teljes élmény a *Szép lassan így lobbanna el . . .* négy versszaka csaknem végig. Főleg az első versszak, majd az utolsó tíz-tizenkét

sor. „Élek-e mégegyszer falun, / elcsendesült szelíd borúban, / rózsák és olajfák között, / mint egykor Alsódomborúban? ” És az alábbi négy sor nem tartalmaz semmi tartalmi-formai újdonságot, csak épp a maga nemében oly tökéletes a zengése; csendes, mégis jelentékeny: „Lesve vasárnap alkonyon / távoli gyorsvonal zöreijét / és, hogy a vágy, mely még tüzel, / valahára mégis beteljék? ” Életkép maradna ez is, ha – a véglegessége! a hangé – nem emelné feljebb: „Ebéd után elalszom-e / vadszőlő-árnyékos lugasban, / míg a fecskék húznak lassan el / a kékszín sugaras magasban . . .” Alig hihetjük, hogy a „lassan el” – rímkéleltetés volna; de ha meggondoljuk Kosztolányi vonzóan tetszetős fejtegetését, másképp jelentős igazságát, az ihlet rétegeiről, nem tagadhatjuk, hogy a *tudatosság* párja ez a költői öntudatlanság. A befejező versszak pedig azért szép, mert igen takarékosan bánik a hellyel, sűrűn szövi a motívumokat, mégis megőrzi a dalszerű könnyűséget. Csakhogy ez a könnyűség épp az a szomorú mélység, amelyről Esti Kornél éneke szól. „Most ötvenkettő . . . Hatvanig / még nyolc év van . . . Ebből kitelnék . . .” Íme, a szép és fölösleges szálú sorslatolgatások példája. „Áthűsölnék még pár nyarat, / néhányszor békén kitelelnék . . . / Ha fellobbanna a szívem, / nem tudnám: emlék-e, remény-e? / Szép lassan így lobbanna el / a petróleumlámpa fénye . . .” Bárhogy nézzük, nem gyöngébb ez, mint Tóth Árpád termésének java; és többletet ad neki még a keresetlenség, mely, tudjuk már, a Tóth Árpádnál elképzelhetetlen, de sokkal izgalmasabb egyenetlenségek forrása is. Máris beleütközünk Somlyó Zoltán besorolhatatlanságának kényes kérdésébe. Ám ezt a „besorolást”, ha efféle szükséges rosszak egyáltalán léteznek, valami „poétai igazság” érdekében meg kellene próbálni – gyakorlati eredménnyel is – elvégezni.

3. „Abból a vékony-forma kötetből . . .”

Nem epigrammatikusan tömör, s nem is mesterien szerkesztett versek költője; erővel vagy szelídséggel feldarabolódó (vagy ily állagukban eltűrt) kifejezések, alvadt vérrögök együtteseinek jönnek létre inkább egy-egy címe alatt, egy-egy ihlet-középpontból. Ez a sűrűség-forróság ritkán bírja a félhosszú távot (más a helyzet a verses regénykompozíciónál); s ilyenkor a tematikus vezérfonal mellett többnyire van valami formai szál is, melyet követ. Az *Artista-hotel* így épül egy forma vállalására: a páros sorok végén makacsul (huszonnégyszer visszatérő) azonos rímre, mely: „komor”. „A sötét utcának mélyén, hol sötéten ég a láng is, / s a kapunak tejüvegje, mint a kripta, oly komor . . .”: Somlyó Zoltán jellemzője ez a tejüveg-kriptakomorság, ahogy a rendkívül érzékletes színváltások is, végig ebben a versben. A portás „sapkáján az aranystráf, mint gyászszalag, oly komor”; „még a macska is, miként a messzi mécses, oly komor”; s az énekesnő „gödrös arca, rózsáorra itten petyhüdt és komor”. A képalakítás hihetetlen teljessége ez is: „Kék vaságyon párolognak a selyembe gyötrött combok / s a föl húzott, fáradt térdek kérdőjele oly komor . . .” Nem jut előre ez a félhosszú vers, de nem is ez a célja; az ihlet az állapotok bugyrait járja sorra, ilyesképp a dantei Pokol (vagy ha pontosak akarunk lenni, a Purgatórium) sem juttatja sehová külvándorát. „És a híres táncosnő, az excentrique, akit trikóban / láttál a varietében – mint egy álarc, oly komor; / fáradt volt és fehér selyemharisnyáját le nem húzta. / Benne alszik, mint a halott. S mozdulatlan . . .” Komor az öreg bűvész, aki aranylánccal járkal, de itt „rongyos ingben fekszik” és „az álla oly komor”, s nem vidámabb „a fekete bűvészpálca földre esve” sem. A humorista asztalán „két kaucsuk manzetta áll őrt”; és ezekben a szobákban alszik a művészet, s még jó, hogy van legalább – ily komor – nyughelye. Ezeket a szobákat sok búval telialusszák, közli a költő; szobák ezek, melyeket „néha-néha egy-egy csók” tar-

káz, „mit kármin fest be vérpirosra / s ölelés, mely mint a rothadt gyümölcs íze, oly komor . . .” S egy-egy hirtelen halál-sikoltás. Mert itt „három lépés a portáshoz . . . A halálhoz egy: komor!” A *Mária Abariendos* kapualjában is „rothadt dinynyét” árultak „buja nők”, ott is így zajlik a szerelmi jelenet: „Kivonszolt . . . piszkos földje volt / a Via del Pinónak;, / lent fügehéj és tökmag.” S a vers végén ott is élet és halál kérdése vetődik fel, mint valami puffadozó hulla: így kérdi a költő azt is, hogy él-e az a legendás alak, első szerelme, az artista-forma nő.

Somlyó Zoltán igazi verses regénye – az életműve – akkor a legszabadabb, akkor a leggazdagabb fénytörésű, ha nem kényszerít magára más földolgozandó témát, mint a lírai lehetőségét. S mert szüksége van a vezérfonalra, lírájának helyzete egészében paradox. Egyszerre kétfelé hat itt többnyire minden: ami kényszer (a forma, a fél-telitalálatosság, a *trouvaille*), egyszerre megnyílik; a nyitott, szinte természeti tartás az eredendő állapotot őrizni próbálván kísérli meg a művi formák felöltését. Ahol e kettő nem hat, vagy ahol küzdelmüket a költő valóban elemi, barokkos-romantikus ereje kivédi, a költészet olyan területenkívülisége teremődik meg, hogy a kifejezés természetessége válaszolhat a tiszta, kedélybeli *naturára*. Ez a természetiség azért bűvópatak-jellegű, mert nem mivel ki magának valami tetszetős, eredendőnek ható felszín, hanem a költészet elemeinek és eszközeinek használatáról (magáról a használatról) szokatlanul nyíltan vall. S miért titkolnánk, hogy igazi élményünk ott adódik – pontosabban: a méltányosság nélküli, elemi élmény főleg ott –, ahol a költői többlet a felszín tökéletesítését is megadja. Tehát nem bírunk megelégedni egy Somlyó Zoltán-formátumú tehetségnél (nagyszerű költőnél) az igaz indulatok, a heves természet, az érzékeny látás stb. *adalékaival*; hanem a megoldás bármilyen érdekes (bármilyen oldott) *egészét* keressük. Ám – s mintha itt volna kézzelfogható a besorolás nehézsége – az ő életműve akárha egy óriási jegyzetanyagot teremtett volna egy kidolgozatlan nagy alkotás-

folyamhoz. Sokszor csekélyebb költők is elemibb erővel hatnak, mert a kidolgozásban produkálják az elementaritás kellekeit, ezek rendjét; Somlyó Zoltánban ez a rend csak „belül” volt meg.

Hogy ez a – miért ne mondanánk így: megvalósulásában is teljes – jelzélesen egész, befejezettségében töredékes életmű a szélsőségek milyen gazdagságát rejt, hogy hányféle hangja szólal közvetlenül egymás mellett (de szimfóniává nem komponálva, s kamarazeneként is még sűrítendő szövésű tételekben olykor), példázza itt most csupán három vers. A *Csak ezer kilométerek* . . . forma szerint is „szabad vers”, s ez a megoldás harmonizál a tárggyal. Az ember vallatása a költemény (Somlyó Zoltán nagyon emberiség-érzékeny költő, és ez a téma többnyire jó disszonanciaként szól a verseiben; néha viszont az általánosítás könnyebb lehetőségét kínálja; ám ez a magyar lírának ősi-bármikori baja tud lenni), s ilyen részletei idézhetőek: „. . . hideg lettél, barátom: Ember! / Hangodtól dér üti meg fületem . . .” Vagy: „Már csak . . . gépek lelkesítenek? / Csak ezer kilométerek? . . . Csak az idegen horizont? / S legfeljebb akkor melegszik át a pillád, / ha egy kis tömeggyilkosság esik? . . . / . . . barátom; Ember! / Olyan vagy már, akár a hulla! / Akinek még nő a haja, körme, / de vér nem csordul már, ha belevágnak . . . / Mint a hulla, akit divatos, / tarka selyembe öltöztettek, / arcára rúzst, meg púdert kentek / s föltették egy rohanó Daimler / illatos, puha bársonyára . . .” Ezt a hangot az utóbbi évtizedek modern-forma beat- és pop-költészetéből is ismerjük. (Ginsberg, Kenneth Patchen stb.) Mindjárt itt van azonban a *Fekete réten fekete ház* című vers. Ez így kezdődik: „Az én házam nagy, fekete réten áll. / Fekete fák közt, fekete tó partjainál. / Ahol a sötét víz sötét korttyal kínál. / De oda senkifia el nem talál.” A lassú ritmusok, a kettőzések, az eldöntetlenségek verse. Merre néz, merre tart itt Somlyó Zoltán költészete, nem tudni. Ám ez valami belső tisztázatlanságot fed föl. A vers ettől függetlenül erős. S ezen a hangsúlyon múlik megint e költő nehéz osztályozhatósága. Túl

sok az ilyen „független” képződmény; a tartás és az eredmény nagyjából egybevág, de a tudatos út hiánya érződik. Csak a nagyon telitalálatos verseknél nem kutatjuk, hogyan jött létre az élmény; ám ilyen „simán jó” költemények rákérdeztetnek. S a fekete ház további három versszaka elbírna némi szerkesztést; pedig – ettől függetlenül! – minden részlete erős. „Nappal is, éjjel is homályban áll ez a rét. / Nem termi sohasem meg a négylevelű lóherét. / Rét, mit a naptul s az éjtül a bánatnak étere véd. / Fényt csak a fekete könnyek zápora hint bele szét.” Egy ittrekedt Gauguin, mondhatnánk, ilyen versszakok láttán. Mert láttató ez a színvilág, s olyan „tájakról” ered (belső tájak ezek mind), ahová a „szerencsés utazó” odakint jut el. Somlyó Zoltánban föl sem merülhet a kétely ezeknek az elemeknek a hitelét illetően. És így lesznek valóban hitelesek. Így jön létre valami különös elegy, amely a legjobb verseiben – most már hagyjuk a fenntartásokat – egészen egyéni festői színekkel, érzéki jelenséggörrel hat. „Az én házam ezen a fekete réten áll. / Előtte egy szénszínű kéz fekete füvet kaszál. / A fekete fűből mélyszínű parfóm illata száll. / Az ajtó előtt vén hegedűjével a hóna alatt a halál.” (Például ez az utolsó sor feleslegesen mond ki valamit. Ilyenkor érzünk némi szervetlenséget is. Hanem van ezeknek az alakulásoknak egy egészen más nézőpontja is: a népi művészeté. Érdekes, hogy Somlyó Zoltán versei akkor látszanak a legméltányosabb, leghívebb fényben, ha így tekintjük fordulatkincsüket.) „Fala a réttel egyszínű”, kezdődik máris az utolsó versszak, józan kijelentéssel. „Ez az a ház, / amelyben a reménytelenség örökös láza cikáz.” Itt nemcsak Kosztolányival, Babitscsal is rokonságot tart, s jól. „Ez az a ház, mit földrengés ereje meg sohase ráz” – itt lehanyaglik a vers. És az utolsó sor sem mond szükséges újat: „Az én házam ez: a fekete réten a fekete ház . . .” Megannyi furcsaság, ahol „hibái” vannak; megannyi erős, költészetünk legjavába tartozó megoldás, ahol „csak” furcsa.

A nappalok rövidülnek . . . : ez a verse vállaltan népdalos ihletésű. Persze, csak ahogy már Csokonainál ismertek ezek a

formai kettősjátékok, hangsúlyos és időmértékes „bemérés” tünetényei. De ambivalens maga az érzés is, mely a verset végiglükteti. Az alkotóelemek pedig: ötletes szó- és képkapcsolatok, gondolatritmusok, hangsúlyváltások, közelítések és távolítások, fellendülések és elszomorodások; igazi dal. „A napalok rövidülnek. / Tücskök halkán hegedülnek. / Levél kullog, fű megsárgul. / A napsugár is lomhán hull.” S nem műdal-ízű. Ugyanakkor az erejét az adja, hogy tudjuk: nem népdal. A második versszak nem is kelt már ilyen látszatot: „A szél úgy libbenti feléd / fák közül a nyári zenét, / mint valami régi, fakó / selymet, mely emlékebe való . . .” Babits és Szép Ernő társa itt Somlyó Zoltán; másutt Kosztolányié; és szerkezetben, hangban oly sok affélét tudott, ami máig érdekes, s nemcsak „klasszikusként”. Mégis, hol van Somlyó Zoltán attól, hogy líránk klasszikusai között említsék! Pedig . . . Hadd lépjünk épp a Kosztolányi és a Vas István által vágott nyomon még tovább egyet: próbáljuk meg Somlyó Zoltán helyét (de valóban költői-forma érzékenységek figyelembevételével, ne csak tudományosakéval) egy kicsit erőteljesebben keresni; s hátha van módja, hogy a részletek nagysága odaemelje, ahol az általános megbízható hang másokat huzamosan megtart. Vagy legalább ne bánjunk olyan mostohán a legnagyobbak utáni, közvetlen következő lírai értékvonulattal.

E. NAGY SÁNDOR

REMENYIK ZSIGMOND ÉS A MODERN DRÁMA

A drámaíró Remenyik Zsigmondot a meglehetősen gyér szakirodalom többnyire a modern teatralizmus jellegzetes képviselőjének tartja.¹ Egyesek szerint dramaturgiájában „kora minden nagy újítójának eszköztára” felfedezhető,² mások pedig különállását, rendhagyóságát hangsúlyozzák.³ Műveinek megközelítése azonban majdcsak minden esetben a színpadi avantgarde felől történt, s csak ritkán találkozunk a drámák árnyaltabb elemzésével.⁴ Pedig *Az atyai ház* 1943-as vígszínházi bemutatója előtt ő maga figyelmeztetett vállalkozásának pontos értelmezésére:

„... Darabom műfaja dráma, amelyhez előszó és a darab vége előtt utószó is járul, szóval technikájában és felépítésében nem sablonos a darab, amely azonban lényegében visszatérést jelent a dráma legősibb formáihoz... Hangsúlyozom, hogy nem színpadi szerzőnek, hanem drámaírónak tartom magam és nagyon szeretném, ha a közönség is annak tartana.”⁵ Később egyik nyilatkozatában még pontosab-

¹ Lásd pl.: Osváth Béla: *Türelmetlen dramaturgia*, Bp. 1965. 168–172.

² Kocsis Rózsa: *Igen és Nem* (A magyar avantgarde színjáték története). Bp. 1973. 380–381.

³ Thurzó Gábor: *Remenyik Zsigmond színháza*. In: „Vén Európa” *Hotel*. II. Bp. 1974. 411–418.

⁴ Lásd pl.: Ablonczy László: *Remenyik Zsigmond papírszínházában*. Alföld, 1970. 7. sz. 43–48.

⁵ Színházi Magazin, 1943. febr. 17–23. 9. sz.

ban fogalmazott: „...Darabjaim tele vannak formabontással, de konstrukciójuk nem öncélú újítási kedvből született. A mondanivaló kívánta a formát.”⁶

Indokoltnak látszik tehát annak feltételezése, hogy Remenyik többek által hangsúlyozott „teatralizmusa” közel sem egynemű drámaírói jelenség: az avantgarde színjáték vonzásában született kísérletezései mögött mindig élt a „nagy forma” megragadásának igénye, a nagy tragédia megteremtésének vágya. Élete végefelé némi nosztalgiával idézte fel a klasszikus tragédiák eszményét:

„...Csodálatosképpen Csehov semmi hatást nem gyakorolt rám, történeteivel éppúgy nem, mint lassúfolyású, számomra egyhelyben topogó drámaival... Csodálatos és szinte érthetetlen, hogy a századunkba átnyúló XIX. század nagy drámairodalmából mondhatnám kinőttem, szemléletet és gondolkodást formáló óriások, mint Ibsen, Shaw, Hauptmann alig-alig jelentenek valamit számomra, és drámai művekről lévén szó, még mindig Shakespeare-nél és Molière-nél tartok, és legfeljebb csak fanyalogva viselem el modern drámairodalmunk nagyhírű művelőinek tragédiáit és komédiáit, így Millerét és Dürrenmattét, akiknek munkássága, hogy belékerül-e a végtelen folyamba, és gazdagítja-e majd a világirodalmat, azt csak az idő fogja megmutatni...”⁷

Jellemzőnek tartjuk, hogy ez a vallomás a szűkebb értelemben vett modern dráma történetének kezdetét (Csehov, Hauptmann, Ibsen, Shaw) és végét (Miller, Dürrenmatt) jelöli meg elhatároló élményként, hiszen ami e két végpont között történt, annak Remenyik is alkotó résztvevője volt. Gorkij, Pirandello, Brecht és O'Neill maradtak el ebből a sorból, – azok tehát, akiknek munkássága leginkább modelláló erejű volt a fejlődés során. Remenyik *szándéka* mégis hozzájuk

⁶ Dallos László: *A 60 éves Remenyik Zsigmondnál*. Film Színház Muzsika, 1960. október 28. Idézi Kocsis Rózsa: i. m. 379–380.

⁷ Remenyik Zsigmond: *Olvásónaplómból* – Az újraolvasás hasznáról és gyönyörűségéről. – Nagyvilág, 1963. 3. sz. 439–441.

kapcsolható, mert az irodalmi dráma századforduló korabeli válsága után ők tettek a legtöbbet a korszerű kifejezés megteremtéséért.⁸ Nem a valóságos vagy feltételezett színpadtechnikai hatás fontos ebben a kapcsolatban, hanem az *azonos eszmei reakció*, amely ember és társadalom huszadik századi válságának felismeréséből fakadt, s a valóság drámai objektíválása során azonos megoldásokat eredményezhetett.

A kortársak eredményeinek színvonalán mozgó korszerű drámamodell megteremtésének ismert előzményei vannak Remenyik Zsigmond írói pályáján.⁹ Korai expresszionista-aktivista vízióinak és „lírai szimfóniáinak” elvont szociális indulatát a harmincas évek első felében foglalta először igényesen szerkesztett drámai szituációba. A *Blöse úrék mindenkinek tartoznak* (1931–1934)¹⁰ azonban – bármennyire is érdekes és számottevő kísérlet ez a satírikus groteszk játék az avantgarde továbbvihető eredményeinek felhasználására – a lehetőségek drámája maradt. Benne rejtett a nagyformátumú drámai hős megalkotásának lehetősége, formateremtő kísérletével pedig – vállalva a húszas években keletkezett brechti drámák agitációs-didaktikus tendenciáját és elidegenítő szándékát – az írói szemlélet színpadi megjelenítéséhez kereste az adekvát dramaturgiai kereteket.

⁸ A legújabb modell-vizsgálatok is azt igazolják, hogy az irodalmi dráma önmegvalósító szuverenitása főképpen Ibsen után bomlott fel. Almási Miklós az alak- és helyzetteremtés önálló irodalmi logikájának elhomályosodását követi nyomon a századfordulón (*A drámafejlődés útjai*. Bp. 1969. 391–400.), Bécsy Tamás pedig strukturális modelljeinek keveredésében érzékeli az új drámatörténeti korszak kezdetét (*A drámamodellek és a mai dráma*. Bp. 1974. 273.).

⁹ Remenyik és az avantgarde színjáték kapcsolatát Kocsis Rózsa részletesen bemutatja idézett könyvében. Lásd még: Kocsis Rózsa: *A drámairól Remenyikről*. Kortárs, 1967. 2. sz. 309–312.; Radnóti Zsuzsa: *Volt-e magyar avantgarde dráma?* Új Írás, 1967. 3. sz. 118–124.

¹⁰ Remenyik tragikomédiáját a szabadkai Népszínház mutatta be 1977-ben. Vö.: Film Színház Muzsika, 1977. 48. sz. 21.

A kétféle lehetőség ellentmondásos eredménye a *Saroküzlet* (1936)¹¹ meglehetősen elegyes konstrukciója: ez a „komédia” egyrészt a végletekig kiaknázta a modern teatralizmus színpadi formabontásának lehetőségeit, másrészt az írói szemlélet elkomorulásáról tanúskodott, és mintegy kényszerítette Remenyiket, hogy a nagy tragédia felé lépjen tovább. Tragikussá vált persze a kor is – háborúra készülődött már a nemzetközi fasizmus –, amihez nem a groteszk szatíra és az ironia illett, hanem a véglegesen körülhatárolt emberi személyiség pusztulással járó küzdelmének heroikus pátosza. A megrendülést nem a teatrális gesztusok hivatottak már közvetíteni, hanem a tragikus szituáció csapdájában vergődő drámai karakter önmegvalósító akciói. Remenyik világszemléletének lényege, az *üzöttség és hajszoltság testi-lelki konfliktusa* világtörténelmi távlatot nyert a tiszta eszményeit veszített polgárság búcsúztatásával: az 1939-ben keletkezett *„Vén Európa” Hotel* a kapitalizmussal leszámoló Remenyik Zsigmond tragikus vívódását objektíválta drámai alkotássá.

A múltidéző leszámolás felé haladt az írói pálya egyébként is. A *Mese habbal* (1934) szürrealisztikus víziója – Gaál Gábor állapította meg kritikájában¹² – a korábbi szatírák anarchikus lázadását túllépő írói állítást elénk a „meghaladás”, az eszmék új minőségű rendezésének pillanatában. A *Nagy-takarítás vagy a szellem kötél tánca* (1936) és a *Téli gondok* (1937) a jelen elsötétülő horizontját villantották fel, ez utóbbiban már lehiggadt komolysággal és felelősséggel, és utat nyitottak a bezáruló jelent a múlt felől értelmező emlékezésnek. A *Büntudat* (1936) ünnepélyesen emelkedett konfessziója ugyanúgy a múlttal számolt le, mint a *Sarjadó fű* (1937) szociografikus ihletésű vallomása, de vigasztalást aligha adhatott ez az önfeltáró lelki és társadalmi viviszekció. A

¹¹ A *Saroküzlet* bemutatója a kecskeméti Katona József Színházban volt 1965-ben.

¹² Gaál Gábor: *A Mese habbal*. Korunk, 1934. 2. sz. 146–149.

múlt nyomasztó volt inkább, mint felszabadító, és a kétségbeesést még a dél-amerikai vándorlások szenvedéseit megörökítő *Vész és kaland* (1939) bölcs humanizmusa sem tudta feloldani. A félelem és az indulat menekülésre kényszerítette az író, újra vándorútra úzte, s e második amerikai hontalanság mélységéből eruptív módon tört fel a pusztulás víziója:

„... Egy nagy tragédiát írtam »Vén Európa Hotel« címen, – olvashatjuk az *Amerikai ballada* vallomásai között – dél-amerikai miliőbe helyezve rettenetes víziómat Európának kétségbeesett és kód módjára gomolygó sorsáról. Ez még a háború előtti béke utolsó hónapja volt, fülledt, szeles és tompa nyár, csak számunkra volt békés és boldog, mert a levegőben már ott izzott és forrott valami bizonytalanság. Itt, ahol a világ összes hírei egybefutottak, ebben a mérhetetlen nagy városban aggodalmas híreket közölt a rádió, a béke és háború esélyeit latolgatták a lapok és kósza hírek terjedtek, akár a pestis, szerteszét. Heteken keresztül tartott ez így, a láz emelkedő és csökkenő görbéit követve, szinte már az idegeket tépő nyugtalanság hátán.”^{1 3}

A „*Vén Európa*” Hotel drámai magva már egyértelműen a személyiség tragikus élet-szituációjában koncentrálódik. Don Carlos Knöpfle Remenyik egyetlen igazán nagyformátumú hőse, kinek emberi sorsa egyúttal egy társadalmi korszakváltás történelmi pillanatát is tudatosítja. Robusztus alkat, aki nem akarja elfogadni a törvényszerű pusztulást, így hát birkózik a halálraítéltség tudatával, s valamiféle konok heroizmussal vállalja veszi osztálya agonizálásának „fájdalmát” is. Tragikum a félelemből fakad, ami kétségbesett, vak és szeretlen tettekre sarkallja. Kétféle „én” él benne: az erős és fiatal, a bátor vállalkozó, aki egy pillanatra még meg tudta állítani a „Vén Európa” Hotel züllését, – él tehát benne a múlt; de fizikai gyengeségével, eltorzult testével, másrésztől pedig undorító becstelenségével megéli a jelent is, az üzlet, a vállalkozás teljes csődjét. Azonos is régi önmagával, de különbözik is attól – ahogyan Almási Miklós jellemzi a klasszikus

^{1 3} Remenyik Zsigmond: *Amerikai ballada*. Bp. én. (Antiqua). 135.

tragédia hőstípusát.¹⁴ Konfliktusa tulajdonképpen ezzel a kettős én-tudattal van, ezzel teremt maga körül tragikai légkört, és így válik Blöse úr és Bert Mully után Remenyik nagyformátumú drámai hőségévé. Érvényesek őreá is Lukács György szavai:

„... a drámai ember olyan ember, aki azonos tetteivel, akiben nem marad semmi, amit tette ki ne váltana és amit ne tette váltana ki belőle; olyan ember, aki lényének egész felületében érintkezik sorával...”¹⁵

Megállapításainkat a „*Vén Európa*” Hotel szerkezetének és jellemeinek motivációs rendje igazolja. Remenyik igyekezett nagyívű drámai formát teremteni, s ha ez nem is sikerült hiánytalanul – ennek okaira még visszatérünk –, mégis ebben a művében szakadt el leginkább az avantgarde színháték teatralizmusától, és itt jutott legközelebb az öntörvényű drámai konstrukcióhoz.

A három felvonásos tragédia szigorú arányokkal épül fel: don Carlos középpontba állított alakja körül sorsok kavargognak – megannyi szenvedélyt felszikkasztva az érintkezési pontokon –, de züllése a felvonásoknak megfelelően három jellem reakcióját váltja ki elsősorban. Don Carlos már a dráma kezdetén farkasként acsarkodik, takargatva félelmét a teljes anyagi és erkölcsi hanyatlás miatt, és csak egyetlen ponton, Anna előtt tart őszinte önvizsgálatot. Bevallja gyengeségét, hiábavaló szerelmét, végül is teljesen a romlásba taszítva sógornőjét:

Anna: Carlos, úgy szeretnék segíteni magán...

Carlos (enyhe mosollyal): Hogy maga segítene rajtam? Hát nem látja, hogy maga is áldozat? Ha fiatal lennék... ha szép lennék és könnyed járású... ha lenne bennem és magában elhatározás... ha lenne bennünk bátorság itthagyni mindent... ezt

¹⁴ Almási Miklós, i. m. 23.

¹⁵ Lukács György: *A modern dráma fejlődésének története*. Bp. 1978. 45.

a szerencsétlen hotelt . . . itthagyni feleséget és vőlegényt . . . akkor talán . . . De így?

Anna: Carlos, irtózatos, amit beszél . . .

Carlos: Maga az egyetlen, Anna, aki mellett más lehettem volna . . . Jobb, kedvesebb, becsületesebb . . . De így? Ugyan kinek, minek? Maga néhány hét múlva Kesselstadt felesége lesz . . . Maga is szenvedni fog, előre látom, hogy szenvedni fog . . . Egy hazug álomért, egy úgynevezett magasabb társadalmi pozícióért, de minek keserítsem? Változtatni ezen már úgysem lehet . . .

Anna: Ha lehetne megtenné?

Carlos: Talán, néhány évvel ezelőtt megtettem volna . . .

Don Carlos kettős én-tudata itt kerül feloldhatatlan zavarba: e leszámolás után már csak vad és esztelen erőfeszítések következhetnek. Az üzlet romlása egyre inkább ránő az egyéni sorsra, a tiszta becsületet felváltja a vállalt gazemberség. Ezért válik a második felvonás kulcsfigurájává az első felvonás végén már oly erőteljesen kiemelt Horst Bock. Pénztárosa és mindene a pusztuló hotelnek, csúszó-mászó lakája, gazember kiszolgálója a kapitalista üzletnek. Gazdája élő lelkiismerete lehetne, de az önmagával is küzdő don Carlos indulata ellene fordul: leleplezi, hogy fosztogatja a vendégek pénzét. Erre lázad fel Horst és először könyörögve, majd fenyegetéssel vállalja a kitasztást. A drámai modell jellege szempontjából lényeges, hogy a központi hős *önmaga teremti saját maga körül légiüres teret*: Anna az egyéni boldogságot jelenthette volna, Horst a lezüllött üzletben még támasztékot adhatott volna, hisz legjobb ismerője volt ügyeinek, de Carlos mindkettőjüktől megfosztja magát és végleg egyedül marad. Fontos, hogy *ez a bezáruló szituáció drámai akció eredményeként alakul ki*, s hogy Carlos jelleméből öntörvényűen következik a tragikumot mélyítő cselekvés, mert ily módon töretlen a kifejtlet oksági logikája. A harmadik felvonásra Anna és Horst sorsa egyaránt beteljesedik – egyikük közönséges utcalánnyá süllyed, a másik pedig gyilkossá válik –, közvetve és közvetlenül áldozatai lesznek Carlosnak, ezért cselekvést indukáló szerepüket átve-

heti Helén, aki még utoljára fellobbantja a drámai hős karakterét. A Carlos–Helén ellentét végighúzódik a drámán, de az elrontott sorsú, megalázott és mellőzött feleség – féltékenységevel maga is részese Anna lesüllyedésének – a harmadik felvonásban magasodik fel igazán. Remenyik fontos szerepet szánt neki, hiszen a Knöpfle család – valamint a puritán polgári eszményektől a kegyetlenséghez, kapzsisághoz és erőszakossághoz eljutó kapitalizmus – végétét ő olvassa ki a „Vén Európa” Hotel alapítóleveléből, de a kiélezett drámai dialógusban is egyenlő partner tud lenni:

Carlos (körmeit rágja nyugtalanságában): Voltam én már ennél nagyobb bajban is, csak emlékezzék rá . . . Amikor meggyilkolták Csernickit . . . Vagy amikor tífuszos volt a víz . . .

Helén: De akkor még más volt maga . . . Akkor még volt magában egy kis emberség . . . Most mogorva és konok . . . kétségbeesett . . . Egyik hibát csinálja a másuk után . . .

Carlos: Maga bolond . . .

Helén: Azóta minden megváltozott . . . Akkor még nem foglalta le a vendégek holmiját . . . Akkor még nem szűrte össze a levet hitvány orvosokkal . . . nem lopta a vendégeket . . . nem dobálta ki őket az utcára, ha megvakultak, vagy ha elfogyott a pénzüik . . . Akkor még volt magában irgalom . . . Akkor még fiatal volt, és hitte, hogy érdemes . . .

Carlos: Ha nem érdemes, akkor se hagyom magam . . .

Helén (hallatlan megvetéssel): Ostoba! Ki se bírja a csapásokat! Maga már öreg . . . kétségbeesett . . . Mi a célja még?

Carlos: Újra talpra állni . . . Megmutatni . . .

Helén: Azt hiszi, hogy valaki még kíváncsi magára? Vagy erre a házra itt? Ha ledül, lesz egy-két nyomorult, aki összeszedi a szemetet!

Carlos: Maga még nem ismer engemet . . .

Helén: Majd meglátom, hogy mit csinál, ha kikerül az utcára . . . Mint a betegek meg a vakok . . . Mint Horst meg a többiek . . . Mint a szakácsok meg a pincérek, akiket kidobott! Vagy talán azt hiszi, hogy nincs bűnhődés ezen a világon? Majd meg fogja látni! Maga el fog pusztulni! Itt van a nap, amikor magának is bűnhődnie kell! Mint egyszer mindenkinek!

Carlos (kihúzza magát, hallatlan önteltséggel): Akkor is védekezek! Ahogy tudok, a magam módja szerint . . . (Ordítva ő is.) Nem

félek a bűnhődéstől . . . Füttyülök az irgalomra . . . (Már szinte habzó szájjal, szinte köpködve.) Mindenre és mindenkire! De nem hagyom magam! . . .

E makacs és megszállottan dacos Don Carlos már erkölcsi halott, s annak a dráma lényegi mondanivalója szempontjából már csak nyomósító, a katartikus hatást erősítő jelentősége van, hogy a nyomorgó Horst Bock visszatérve fizikailag is megsemmisíti a végső pillanatait élő „Vén Európa” Hotel tulajdonosát. Aligha kétséges, hogy Horst kése – jelképesen – a végnapjait élő kapitalizmusra sújt le . . .

A „Vén Európa” Hotel arányosan épített belső gondolati ívvel rendelkező modern tragédia. Carlos Knöpfle az *önteremtés* belső igényével éli meg a kapitalista rend végét, de a lezüllött vállalkozás makacs híveként – és áldozataként – szívósan *önpusztító* is egyszersmind. Az önmegvalósítás (a fennmaradás) *szubjektív akarata* és az önpusztítás *objektív ténye* kerül szembe itt egymással, és ennek adekvát megfelelője a drámai forma is. Modellje nem csupán az író pályáján egyedüli, de a modern magyar dráma fejlődési térképén is ritka. Leginkább azokhoz a törekvésekhez közelíthető, amelyek századunkban a *tragédia megújításának* útjait járták: egyfelől az egyéni sorsot a történelemmel ütköztető „shakespeare-i modell” személyiség-autonómiájának nyitottságát hordozta, melynek Gorkij és Brecht tudta igazán kidolgozni dramaturgiai gyakorlatát, másfelől pedig – miután Carlos Knöpfle kettéhasadt énje a félelmet és szándékokat álmokba, irreális illúziókba zárta, – benne rejlett az O’Neill-nél igazán nagyméretben megvalósult szubjektív forma lehetősége is. Átmeneti volt a „Vén Európa” Hotel modellje, s hogy nem lett belőle igazán nagy objektív tragédia, annak oka abban keresendő, hogy írója nem rendelkezett a Jegor Bulicsov szerzőjének világnézeti fölényével.¹⁶ Mert Remenyik itt is a végpusztulás apo-

¹⁶ L. erről: Almási Miklós, i. m. 400–425.

kaliptikus rémével küzd, s bár mindennek okát a kapitalizmusban látja, nem tud túltekinteni rajta. Világnézeti oka van a létrehozott dráma-modell gyengéinek, s csak ezzel magyarázható, hogy az író nem bízott eléggé a dráma általa teremtett gondolati – és jellem – logikájában. Szükségesnek tartotta, hogy több mellékszereplővel és epizodikus jelenettel kiemelje egyrészt a kapitalista rend elembertelenítő hatását (Lüdecke, Eugenio, Kesselstadt, Erna Liebig), másrészt pedig az ellene fordítható szeretetet, irgalmat, megértést, az összetartozás humanista hitét (Albert, Aguida). A jelenetek atmoszféra-teremtő és helymeghatározó szerepe figyelemre méltó ugyan (pl. cethalászok, pincérek, kivándorlók stb.), de ugyanakkor gyengítik is az egyébként szilárdan és következetesen felépített drámai menetet. Epikus tendenciájuk nyilvánvaló, mint ahogyan ettől a drámaformától idegen az a poentírozott didaktikus szándék is, amit a „Vén Európa” Hotel ajtóinak bedeszkázásával és a Knöpfle család múltjának – a hotel alapítólevelének – ismertetésével erősített fel az író. A modellteremtés *szándéka és iránya* szempontjából azonban e sajátosságok elhanyagolhatók: Remenyik ebben az esetben is a modern dráma útkeresésének színvonalán tett *kísérletet* a műfaj, – a tragédia – megújítására.¹⁷

A „Vén Európa” Hotel eszmei értékét növeli keletkezésének történelmi közege. Az emberiség – és Európa! – pusztulásának előestéjén, a második világháború küszöbén figyelmeztetett az elvadulás borzalmaira, reális történelmi távlatot adott a testi-lelki űzöttség determinált létállapotának, Remenyik világszemléletének. Ugyanakkor megmutatta e sajátos világnézet korlátait is, – hiszen mint arra fentebb utaltunk, az apokaliptikussá növesztett pusztulás drámai cselekményt záró didak-

¹⁷A drámát a veszprémi Petőfi Színház mutatta be 1976-ban. A bemutató ellentmondásos kritikai fogadtatása sokat segített gondolatmenetünk és drámaértelmezésünk kialakításában. Lásd pl. Hajdú Ráfi Gábor (Népszabadság, 1976. október 13.) és Mészáros Tamás (Magyar Hírlap, 1976. okt. 14.) kritikáit.

tikussága gyengítette a tragédia modelláló tendenciáját —, s így némileg előlegezett magyarázatát adja a negyvenes évek elején keletkezett Remenyik-drámák kiábrándulásainak, rezignált szkepticizmusának és bizakodó hitének.

Carlos Knöfle még rendelkezett alternatív szituációval, még kiléphetett volna a széthulló társadalmi rendből, s így erkölcsileg talán megtisztult volna, de a világháború értelmetlen kegyetlensége — Remenyik szemléletében — végleg körülzárta a személyiség autonómiáját. Maga az ember vált számára rejtélyessé, kiismerhetetlenné, mert mindenfajta logikának ellentmondott önmagát pusztító tevékenysége. Semmissé vált a szabad akarat, a dehumanizálódott ösztönök rabságában lehetetlen volt a cselekvés. A kiszolgáltatottság nem lehetett egyenlő ellenfele a borzalomnak. Mitikussá nőtt a történelmi helyzet, és jogosnak tűnt a kérdés: milyen is az ember? „... Pusztulás van bennünk, mélyen és kiirthatatlanul... Ez az emberi sors, kedves barátom. Vakon támolygunk és tudatlanul, valami vad északi szélben, az ösztönök kutyáival nyomunkban, ez az egész” — hangzott a kérdésre adott válasz az *Északi szél* (1943) befejezésében, de még az *Élők és holtak* is erről kérdezett 1948-ban: „... a lényeg mégis az, és ez itt a kérdés, hogy honnan, merre és miért?” A regények hamarosan feloldották ezt a dilemmát, de az *Ősök és utódok* (1949) valamint a *Por és hamu* (1952) már a „megnyílt égboltok alatt”, újra vállalt történelmi perpesztívával léptek túl a kiábránduláson, egyetemes emberi és nemzeti érvénnyel egyszersmind. A negyvenes évek elején még hiányzott az objektív távlat, nyomasztó volt a sorsok determináltsága, és így az írói értelem szubjektív irányba kereste a feloldódást.

Az évtized elején keletkezett színművek közül az *Akár tetszik, akár nem* (1943) a keserűbb, nyugtalanítóbb.¹⁸ Az

¹⁸ A példázat korábbi változatát — *Akár hiszik, akár nem* címmel — a Korunk Remenyiket méltató kritikájából ismerjük. Korunk, 1932. 6. sz. 485–486.

elembertelenedés példázatának készült, ugyanakkor didaktikus igényrel megfogalmazza a megbocsájtó irgalom humanista hitét is. Pédázat-jellegéhez illően nem tragikus élethelyzetet objektíván egyetlen személyiség-konfliktusba, hanem sorsképletet állít pódiumra, és ezekhez keres megfelelő színi kereteket.

A börtönből szabadult Bitang Frici és kitaszítottságában méltó társa, Frica, a prostituált lépnek most Remenyik színpadára. Sorsukat a nyomor szülte, a mostoha világ, amely megértés és irgalom nélkül taszítja a züllés útjára az egymásra talált törvényszegőket. Mert semmibe vették a társadalom törvényeit, s helyettük a természet törvényeit tisztelték: „Megismertük az élet lényegét! Úgy éltünk, ahogy diktálták az ösztöneink. Nem hoztunk semmit, nem viszünk semmit magunkkal . . .” – mondja Bitang Frici az öngyilkosság előtti pillanatában. Megértés, segítő szándék, emberséges irgalom soha nem jutott nekik osztályrészül, űzött vadként, tisztesség nélkül oldják fel gyötrelmeiket a halálban. Ez hiteti el velük, hogy a lét a puszta Semmi közé szorított állapota az embernek, hogy „sötét ködből jövünk és sötét ködbe megyünk”, s hogy a születés és halál között csak az „irgalmas sorsból” várhatnak megértést. Züllöttek és romlottak, de önként vállalt halálukkal a bűnöktől való szabadulást tették lehetővé az őket kiközösítő társadalomnak. Az író a halálból hívja vissza mindkettőjüket, hogy megbocsássonak üldözőiknek.

A példázat alap gondolatát – a természeti és társadalmi törvények között választani kényszerülő ember gyötrelmét – a negyvenes évek regényeiben újra és újra feldolgozta az író. Az *Északi szél* (1943), a *Bolond história* (1948) valamint az *Élők és holtak* (1948) egyaránt az emberben rejlő kettősségről szólnak: az ösztönök jelentik a szabad természeti törvényeket, amelyek szemben állnak a szokás és a jog törvényeivel, a társadalom konvencióival. Ez utóbbiak szerepet kényszerítenek a személyiségre, s így kettéválik az *ember és szerep*, vagyis az egyéniség nem (mindig) azonos önmagával, többértű, bizonytalan.

„A szerep az élő, kuszált, változó ember helyett álló világos, állandó, észben tartható séma. De ha séma is, nem elmosódó semmi dolog. Sőt az egyéniség a futó, a megfoghatatlan, a gyenge s a séma az erős. A szerepre a társadalom vigyáz. A társadalom nem emberekre, hanem szerepekre épül” – írja Németh László ellenérzéseket is megfogalmazó emlékezetes fiatalkori Pirandello-tanulmányában.¹⁹ „Sőt min alapszik maga az erkölcs is – olvassuk tovább Németh László Pirandello »filozófiáját« interpretáló sorait. – A dolgok igazságán? Dehogy. Azon, hogy szerepeink parancs szerint szuperáljanak. Aki a szerepe szabályai szerint él: erkölcsös. Aki az egyénisége parancsai szerint akar élni: erkölcstelen.”²⁰

Ebben a relativizmusban rejlik a Remenyik-dráma alapkérdése is: Bitang Frici és Frica nem vállalták a társadalom által rájuk kényszerített szerepet, ezért „erkölcstelennek” bizonyultak. Csakhogy amíg Pirandello-nál adott esetben a szerep menedék, védekezés, vállalt mentsvár is lehet – legszembetűnőbben a *IV. Henrik* esetében –, Remenyik hősei ilyen lehetőséget nem ismernek. Öngyilkosságuk a levedlett szerep mögül előtörő egyéniségük érvényesülése, fordított igazság tehát, hiszen a szabályok ellenére válnak tisztává, erkölcsössé. Ez egyszersmind ellentmond Pirandello pesszimizmusának, aki bármennyire is ragyogó analízisét adja a valóságos élet és képzelet összefüggéseinek, – éppen a *Hat szereplő szerzőt keres* befejezése bizonyítja –, a szerep és valóság borzongató kettősségét Remenyikhez hasonló sarkítással nem oldotta fel.

E különbség ellenére feltűnő, hogy az *Akár tetszik, akár nem* milyen erőteljes Pirandello-hatást mutat.²¹ Mindenekelőtt teátrális jellege bizonyítja ezt, hiszen Remenyik a *Hat*

¹⁹ Németh László: *Pirandello színpada. Európai utas*. Bp. 1973. 348–363.

²⁰ Uo. 351.

²¹ Remenyik már 1932-ben – József Attila egyetlen számot megért folyóiratában – említi Pirandello nevét (Remenyik Zsigmond: *Klasszikusok küzdelmei*. Valóság, 1932. június. 1. sz.) A *IV. Henrik* 1941-es Pütkösti Andor rendezte bemutatója a Madách Színházban – Várkonyi Zoltán emlékezetes főszereplésével – az 1941–42-es évadnak oly jelen-

szereplő szerzőt keres alapszituációjához hasonlóan színházat játszik a színházban, a szerző aktív közreműködésével. Játékformája még rafináltabb mint az olasz íróé, mert a szereplőkön kívül a közönséget is színpadra hívja: Danieli műkereskedő a nézők „képviselőjében” lép a játéktérre, s ösztönzője, tanúja és szereplője lesz a példázatnak. A kitágult színpadon megszűnik a dráma konkrét tér- és idő-dimenziója, csak az egyetemes lét, „az örök ember és a változó világ” képlete a fontos. A világ pedig megállíthatatlanul hömpölyögteti az örömet és bánatot, teljesen másodlagos, hogy *kezdetekor* vagy a *végítéletkor* kezdjük szemlélni. Végső soron megvan a remény az életre, hiszen az ember oly sok mindent kibírt már . . . Ily módon ez a manipulált színház létrehozza a színpadi allegóriát, és drámaiatlanságával tüntetve lírába oldja az emberi üzőttség tragikumát. Mintha az amerikai útjáról 1941-ben hazatért Remenyik ekkor már ismerte volna Thornton Wilder színpadát is . . . És aligha tévedünk, hiszen az amerikai író *The Skin of Our Teeth* című művét – *Az utolsó leheletig* címmel – 1945. november 12-én már bemutatásra ajánlotta a Vigszínháznak. Fordítása azonban akkor nem került színpadra, csupán egy részletét közölte a Vigília 1946. decemberében.²²

Mindezek azonban csupán azt erősítik, hogy Remenyik mondanivalójának kifejezésére igyekezett felhasználni a legfrissebben megismert színpadtechnikai fogásokat. Modell-vizsgálatunk eredménye szempontjából vissza kell térnünk a

---

tős, nagy visszhangot kiváltó eseménye volt, hogy az Amerikából éppen akkor hazatért Remenyik Zsigmond figyelmét nem kerülhette el.

²² Jóllehet a Világ is arról adott hírt 1945. november 24-én, hogy „a Vigszínház még valószínűleg az idén bemutatja” a darabot, a bemutatóra csak 1958. november 14-én került sor a Madách Színházban *Hosszú út* címmel. – Wilder drámáját Remenyik Zsigmond fordításában a Nagyvilág közölte (1958. 2. sz. 148–197.). Vö.: Thornton Wilder: *Hajszál híján* (ford. Bányay Geyza). *Nem félünk a farkastól (Modern amerikai drámák)* I. Bp. 1966.

Pirandello-párhuzamhoz, mert a teátrális párhuzamok mögött lényegesebb azonosságot látunk. Almási Miklós írja Brecht és O'Neill korai drámaszemléletének elvontsága nyomán Pirandellóról:

„Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy Pirandello is beleütközik a »személyiség anonimizálódásának« jelenségébe: a Hat szerep keres egy szerzőt (1921), a személyiség nélküli sorsok analízise. A probléma a koré: de O'Neill és Brecht ki tud belőle gyógyulni, látja a dramatizálhatóság realista *cselfogását* – míg Pirandello csak a cselfogás reálpolitikájához jut el.”^{2 3}

Remenyik színpadán éppen ez az elszemélytelenedés ismétlődik meg: Bitang Frici nem az autonómiájáért küzdő ember, hanem tanulmányozandó sors, akit az író kénye-kedve szerint idéz pódiumra, illetőleg enged – vagy küld – a halálba. Anonim jellegű itt is a személyiség, nincsenek valóságos drámai akciói, mert ellenfele maga az élet, a világ általában. Az öngyilkosság – az egyéniségre kényszerített szerep elvetése – nem számára fontos, hiszen nem oldhatja meg helyzetét, hanem a játék eszmei tanulsága szempontjából lényeges: élet és halál oly viszonylagosak, hogy alig számottevőek az eszmények – a jóság és szeretet – heroizmusa mellett. A tragikus kor igazi drámáját csak valóságos társadalmi szituációból lehetett kibontani: a „*Vén Európa*” Hotel személyiségrajza mélyebben és pontosabban kifejezte a kor lényegét. Azt az igazságot, hogy a kapitalizmus csődje logikusan vezetett az elembertelenedéshez, a kegyetlenséghez, a fasizmus háborújához. Az *Akár tetszik, akár nem* más irányba mutatott: az objektív nyitottsággal ellentétesen, a szubjektív zártság felé haladt a kiábrándultság, és bármennyire is érdekes játékforma keretei között oldotta fel szorongását az írói lélek, drámailag itt nem tudta azt konkrétá tenni.

A negyvenes évek másik jelentős drámája, *Az atyai ház* (1942) megmutatta azonban, hogy Remenyik Zsigmond igye-

^{2 3} Almási Miklós, i. m. 438.

kezett újra megbirkózni a nyomasztó korélmény dramatizálhatóságának nehézségeivel. Ebben a művében ismét sikerült olyan drámai szituációt teremtenie, amelyben az egyéni sors közösségi érvennyel sugározta az ábrázolt személyiség megrendülését. Olyan valóságos társadalmi problematikát állított a darab középpontjába, – a *Büntudat* vallomása után újra saját osztályának, a dzsentrinek pusztulásáról adott igaz képet –, amely alkalmas volt az egyedi és általános művészi egységének megteremtésére. Remenyik erkölcsi relativizmusa lezárta ugyan hőseinek választási lehetőségét – nyomasztó súllyal nehezedett rájuk a vállalt sors minden csapása –, de a látványos akciók hiánya nem csökkentette a drámaiság erejét: a lélekben, érzésekben és gondolatokban izzott itt a dráma, és lírába oldódott a *helytállás és hűség* pátosza.²⁴ A szubjektivitás uralkodott e sajátos, líraian hangszerelt tragédiában, amely az alternatív tettek objektív nyitottsága nélkül valósított meg irodalmi értékrendet. Ebben a jellegzetességében találjuk meg erejüket és hibáit egyaránt.

A drámai akció különösen problematikusnak látszik *Az atyai ház* főhősének tartott Lénárt Zoltán jellemének megrajzolásában. A vándorútról megtért András apja látszólag valóban statikus karakter, hiszen az emlékezés hívja életre, és a tényleges jelent tetteivel nem befolyásolja. Az időnek azonban

²⁴ „Látszólag szomorú írás »Az atyai ház«, a világszemléletemhez hasonló, de mégis józan optimizmus sugárzik belőle” – vallotta Remenyik egy nyilatkozatában (Esti Ujság, 1943. április 1.), majd kiemelve, hogy „most a háború végén egy óriási vizsgatétel előtt állunk”, másutt pontosan megfogalmazta a dráma korhoz kötött eszmei mondanivalóját: „... Hazajöttem, mert úgy gondoltam, hogy megtiszteltetés ma itthon lenni Magyarországon. Az európai polgárságnak az ázsíója majd ismét magas szintre kerül. Hiszek változatlanul abban, hogy az európai polgárság méltóságot és disztinkciót fog jelenteni. Helyt kell állnunk a bajban és nyomorúságban is, hogy részesülhessünk majd az európai polgárság méltóságában”. (Vass László: *Remenyik Zsigmond az »Atyai ház«-ról és arról, hogy miért jött haza 1941 őszén Amerikából*. Film Színház Irodalom, 1943. március 12–18.).

Remenyiknél több rétege van, s a múltban megélt jelenidő drámai kulcsfigurája éppen az élet kálváriáját bejáró Apa.²⁵ Fiatalon nyugalmat, boldogságot álmodik, – a harmadik felvonás emlékezetesen szép, poétikus hangulatú jelenetében fiatal feleségével tervezi a jövőt –, de körülötte széthullik a világ: fia hűtlen lesz eszményeihez és példamutató tanításához, féltékenység gyötri – szenvedélyesen fordul szembe legjobb barátjával –,²⁶ a dzsenti rokonság szipolyozza, birtokát szétzüllesztí a kapitalista gazdasági válság, egészségét és fizikai erejét megrokkantja az első világháború, majd csalódásainak mélypontján újabb világégést ígér a fasiszta háború Afrikában és Spanyolországban . . . Sors és történelem fonódik össze ebben a drámában, a hajszolt és űzött emberi sors kerül szembe a század zaklatott históriájával.

A probléma a Remenyiké – egész életművének alapkérdése ez –, de *Az atyai ház* műfaji dilemmáját is a személyiség determinált helyzetében kell keresnünk. A modern dráma küzdött – és küzd mindmáig – azzal a megoldhatatlannak látszó kérdéssel, hogy az ember képes-e még a huszadik században egyenlő küzdőpartnere lenni az ellene feszülő erőknek, vagy teljesen kiszolgáltatottja az ellenőrizhetetlen és befolyásolha-

²⁵ Erre már Benedek Marcell felhívta a figyelmet a Vígszínház 1943. március 12-i bemutatójáról írott finom megfigyeléseket tartalmazó kritikájában, bár megállapításaival – főképpen András szerepének megítélésében – nem mindenben értünk egyet: „Az emlékek középpontja – s ilyenformán a darab tulajdonképpeni hőse is – az apa. Ővé az aktív szerep, a fiú csak emlékezik.” A kritika egyébiránt rokonszenvez a darab „szép stílusával” és „őszinte lírájával”, de hiányolja a „drámai feszültséget”. (Benedek Marcell: *Az atyai ház. Remenyik Zsigmond színműve a Vígszínházban*. Új Idők, 1943. március 27. XLIX. évf. 13. sz. 376.).

²⁶ A mű ezen a ponton ellentmond Schöpflin Aladár kritikájának, aki a színházi bemutatót méltatva a „hagyományos forma” mellett állt ki, és hibáztatva a koncepciót, az író elsősorban azért marasztalta el, mert „dikció nem drámai”. (Magyar Csillag, 1943. április 1. 7. sz. 440.).

tatlan folyamatoknak? A kérdés nyilvánvalóan azon dől el, hogy misztifikálja-e a dráma ezt a bonyolult viszonyhálózatot – természeti és társadalmi értelemben egyaránt –, vagy megtalálja annak szociális logikáját. George Steiner a tragikumot a katasztrófával azonosította:

„... szerintem minden a tragikus drámáról alkotott realiztikus elképzelésnek a katasztrófa tényéből kell kiindulnia. A tragédiák rosszul végződnek. A tragikus hőst olyan erők törik össze, amelyeket nem lehet teljesen megérteni, s amelyeken racionális okossággal nem lehet felülkerekedni... A tragikus dráma azt hirdeti, hogy az ésszerűség, a rend és az igazság szférái rettenetesen korlátozottak...”²⁷

A tetszetős elméletet mintha igazolná Dürrenmatt írói gyakorlata és az abszurd dráma drámaellenes tendenciája, csak-hogy a katasztrófa nem lehet a dráma lényege, hiszen a teljesen egyenlőtlen erők szembekerülése – ahogyan Lukács György már 1910-ben fejtegette a lényeget illetően ma is érvényes álláspontját – nem vezethet drámai szituáció kialakulásához.²⁸ George Steiner – bármennyire pontos diagnózist készített a „tragédia haláláról”, – nem ismerte fel, hogy egyfelől Brecht, másfelől pedig O’Neill milyen eredményes erőfeszítéseket tettek a tragédia újjáteremtésére.²⁹ Módszerük különbözősége ellenére megállapítható, hogy mindketten elkerülték az élettények „metafizikáját”, és elsősorban a sorsok szociális vetületére figyeltek. Igazán érett műveikben – elsősorban a *Kurácsi mama és gyermekei* és *A kaukázusi krétakör*, valamint

²⁷ George Steiner: *A tragédia halála*. Bp. 1971. 13–14.

²⁸ Lukács György, i. m. 34–35.

²⁹ Steiner szerint az emberiség három mitológiát teremtett a „valóság komplex káoszának rendbeszedésére”, de a huszadik században ezek már nem alkalmasak a művészet „közösségi kontextusának” megteremtésére: „A három közül azonban természeténél fogva egyik sem alkalmas a tragikus dráma újjáélesztésére. A klasszikus mitológia a halott múltba vezet, a kereszténység és a marxizmus metafizikája pedig anti-tragikus. Lényegében ez a modern tragédia dilemmája.” I. m. 288–289.

az *Utazás az éjszakába* és a *Boldogtalan hold* címűekre gondolunk – ezért tudták megőrizni alakjaik belső logikáját, tetteik vagy „létállapotuk” oksági motivációját.

Az *atyai ház* dramaturgiai problémáinak tanúsága szerint Remenyik Zsigmond olyan gondokkal küzdött, amelyek legmélyebb indítékaikkal végül is az említett műfaji kérdésekkel hozhatók kapcsolatba. Lénárt Zoltán alakja társadalmilag pontosan motivált, küzdelme a rátörő sorscsapásokkal emelkedetten rokonszenvet ébresztő, de mégis egyfajta antidramatikus vákuum veszi körül. Személyiségének nincs antropomorf ellenpontja, ami újabb tettekre sarkallná (Hágen Miklós főképpen moralizáló hajlandóságát erősíti), s így bármennyire konkrétak is létének szociális koordinátái, társadalmi kiszolgáltatottsága inkább a belső, lelki hajszoltság révén érvényesül. Tele van nyugtalansággal, álmokat és reményeket temet magába, öngyötrése és meghasonlottsága társadalmi helyzetének objektív kivetüléseként határozzák meg személyiségét. Felismeri, hogy sorsában családjának története végső állomásához érkezett – letűnt nemzedékek hősies munkáját és helytállását állítja szembe az „atyai ház” jelenbeli hanyatlásával –, és végül megtörve menekül a bánatot felejtető időtlen-ségbe . . .

A múltban megélt jelenidő mellett *Az atyai ház* kompozíciójának másik fontos idősíkja a *történet jelenideje*, amelyben kibomlik a hazatért fiú drámája. András alakja és sorsa a bűn-bűnhődés-megtisztulás összefüggésében az újrakezdés reménységét hangsúlyozza, és feloldja a nyomasztó szorongást, ami a dráma keletkezésének meghatározó írói élménye. Egyetemessé tágítja a drámai szituáció gondolati magvát – a háborús szenvedések között a helytállás és hűség heroizmusát –, ugyanakkor *lélekben újraéli* – mint tanú és osztályrészes – apja sorstragédiáját.

Remenyik végigvezeti – a család régi és hűséges barátjának, Hágen Miklósnak társaságában – az elhagyott és szétomló félben lévő „atyai ház” szobáin az évekkel ezelőtt könnyelmű-

ségből elkövetett bűnei miatt apai átokkal sujtott, elűzött, s most a szenvedésekben megtisztuló tékozló fiút, akinek emlékezése idézi fel a távollétében meghalt szülők sorsát és saját fiatalságát. „Vándorlásának” állomásai a ház szobáiban az emlékezés logikája szerint haladó, ellenpontosított jeleneteket építenek szerves egységbe:³⁰ tervek, remények, álmok váltakoznak csalódásokkal és kiábrándulásokkal, így András újra és újra megküzdhet a lelkiismeretében hordozott büntudattal. Ez a jelenetről jelenetre megújuló lelkiismereti vívódás olyan sajátos „stációszerűséget” eredményez, amelyet a modern dráma-irodalomban Brecht tudott igazán objektív formateremtő eszközzé avatni. Brecht – ahogyan Almási Miklós ezt kifejti³¹ – leginkább a *Kurázi mama és gyermekei*, valamint *A kaukázusi krétakör* művészi szintjén alkalmazta sikerrel a stációszerűséget az autonómiáért küzdő nagyformátumú jellemek megalkotásában. Csakhogy amíg Kurázi mama és Gruse cselekvéssel küzdenek önállóságukért, Remenyik hőse nem jut el a jövő felé haladó „világalkítás” objektív gesztusáig. András saját lelki vívódását vizionálja szülei sorsába – így kapcsolódik egymásba a kétfajta jelenidő (a valóságos múlt és a valóságos jelen) –, ezért számára az emlékezés cselekvéspótló állapot, amelyben elmosódnak a jövő távlatai, csak a remények és bizakodások, másképpen a múlt tanulságai élnek elevenen. „Új életet fog kezdeni a ház . . . Komoly, derék, új életet” – mondja András, amire bizonytalanul visszhangoznak Hágen Miklós szavai: „Igen, a bizonytalan jövőt, fiam . . . És éppen ez a nagy hősiesség. . . ez az igazi heroizmus . . . Mert ki tudja mi követ-

³⁰ E tudatos formateremtést dicsérte a színházi bemutatót értékelő Thurzó Gábor 1943-ban: „. . . Nincs tehát időrend, aki egyik képben roskadt aggastyán volt, a következőben bizakodó ifjú, – a képek sora ellenpontoszerűségével kerekedik egységbe, kerekedik belső – és hiteles – időrendbe. Ez a forma, s ezt hibátlannak tartjuk . . .” (Thurzó Gábor: *Színházi krónika*. Vigília, 1943. április. 159–160.).

³¹ Almási Miklós, i. m. 448–449.

kezik . . . És mégis ottmaradni, ahol vagyunk, ahová állított az emberi sors . . .”

Az atyai ház sajátos belső logikájával rendelkező drámatípus, amelynek modelljét az említett „stációtechnika” határozza meg.³² Brechthez hasonlóan Remenyik is rátalált erre a kifejezési lehetőségre, de ő nem konfliktushelyzeteket újratermelő, konkrét „mozaikszerű jelenettechnikát” alakított ki segítségével – a hősök önteremtő akcióival –, hanem egy olyan kompozíciót, amelyben a szétbomlott időt az emlékezés teszi morálisan állandóvá és egyszersmind objektíve egységessé. A dzsenti életforma pusztulásának bemutatásával, valamint az elvont eszmények, a hűség és az újrakezdés reményének megfogalmazásával társadalmi-történeti és általános erkölcsi problematika kapcsolódik össze, amely nem a színpadi jelenvalóság eseményeiben objektiválódik, hanem az emlékezés síkján, a múlthoz való viszony rejtettebb analízisében. András csak látszólag passzív szereplője a drámának, mert ami a szülők sorsában társadalmi és emberi konfliktus, az benne válik fontossá: a múlt tanulságaival neki kell szembenézni, és vállalva annak következményeit új életet kezdeni. Aktivitása azonban csak *lelki aktivitás*, szubjektivizált létállapot, amit az „*atyai ház*” *stációi* bontanak elemeire, – térben és időben –, és az *emlékezés* fog ismét gondolati szintézisbe.

³² A jelentkező „stációtechnika” a drámatörténetben ismert örökség. Az expresszionizmus Strindbergtől tanulta, aki a középkori misztériumdráma nyomán újította fel vízióiban. (Vö.: Almási Miklós, i. m. 332–339.) Remenyik fiatalkori Strindberg-élménye és az avantgarde színházzal a húszas években kialakult kapcsolata magyarázhatja e sajátos drámatechnika jelenlétét *Az atyai ház*ban, bár az író egyik már idézett nyilatkozata alapján (lásd az 5. sz. jegyzetet), – amely szerint *Az atyai ház* technikája és felépítése „lényegében visszatérést jelent a dráma legősibb formáihoz” –, az ókori és középkori misztériumdrámákra is gondolhatunk. (Ezekről legutóbb Bécsey Tamás írt részletesen: i. m. 179–218.) Ezt a feltételezést a dráma biblikus tartalmi-tematikai motivációja is megerősíti: *Az atyai ház* a „tékozló fiú” ismert bibliai legendájának újraköltéseként is felfogható.

A drámaiság ilyen nagyfokú elvonatkoztatása két következménnyel járt: Remenyiknek sikerült egyrészt harmonikus, fegyelmezett logikával felépített *belső formát* teremtenie, ugyanakkor nehézkessé vált a színi megjelenítés. *Az atyai ház* művészi teljessége ily módon elsőrendűen gondolati jellegű, a színi totalitás némileg formális, ami a helyenként terjengőssé duzzadt dialógusokkal a dráma legsebezhetőbb pontját alkotja.³³ A korszerű morális problematika drámai objektivizálása Bertolt Brechtnek sikerült igazán a modern drámairodalomban.

Gondolatmenetünkéből következik az a megállapítás, hogy Remenyik *Az atyai ház* modelljével abba az irányba kísérletezett, amerre a modern amerikai dráma kereste a műnem megújításának lehetőségét. Legmagasabb szinten az O'Neillnél megvalósult szubjektív tragédiára kell gondolnunk, de regisztrálhatunk más hatásokat is. Remenyik maga is elismerte, hogy külföldi útja során alaposan megismerkedett az amerikai színházkultúrával és drámaírókkal, akik közül külön is kiemelte William Saroyan nevét, mert „darabjainak alig van meséje, de

³³ *Az atyai ház* jelzett problémáira már Thurzó Gábor felhívta a figyelmet idézett kritikájában: „... A mechanizmus, mellyel az író hőst a szobákon átvezeti, már kevésbé biztos és fölényes, a drámai következetességet gyakran megzavarja. A keret és a képek nincsenek abban a biztos kapcsolatban, mint Remenyik amerikai őseinél... De ez végeredményben csak szeplő és nem hiba. Remenyik el tudja fogadtatni színpadi elképzelését, meg tud rázni, el tud hitetni dolgokat és elképzelése sodrába tud állítani művet és közönséget. És ez a fontos, ez a döntő, – regényben is, és méginkább a színpadon. Ami zavart, az a bőre méretezett, gyakran fölöslegesen ismétlődő dialógus, bár ennek is megvan a szerepe és logikája: az emlékek áradnak, makacsul vetik fel újra és újra a dolgokat, az emlékezés ismétlődik és anyagát szélesíti, nem pedig az új és új problémákat. Ezt az emlékezés makacsságát tudja elfogadtatni velünk Remenyik olykor bőbeszédűnek tetsző dialógusa. Mindent egybevetve: a magyar drámaírás egyik legfontosabb és legnagyobb meglepetése ez a munka, csalódnánk, ha nem lenne hatással drámaírásunkra...” (Thurzó Gábor: i. h., lásd még a 30. sz. jegyzetet.).

irodalmi érték és közönségsiker”.³⁴ A hatások persze áttételeken keresztül érvényesülnek, hiszen Remenyik drámaírói munkássága szemléletéből következő, szuverén belső kifejeletet is mutat. *Az atyai ház* eszmeisége feloldotta a testi-lelki hajszoltóság determinizmusát, és jelezte, hogy az író nagy várakozással fordult a világháború befejezésével szükségszerűen bekövetkező nemzeti sorsforduló felé...³⁵ Úgy véljük, hogy éppen ehhez az elvont reményhez találta meg az adekvát formát a dráma kompozíciójában, a líraian hangszerelt szubjektív tragédiában.

Remenyik Zsigmond drámaírói oeuvre-je *Az atyai ház* megírásával teljesedett ki. Az író ebben a művében tett utolsó kísérletet arra, hogy létrehozzon egy olyan drámai konstrukciót, amely mentes az üres teatralizmustól, és világnézetének megfelelő, gazdag jellem- és szerkezeti motivációval éri el a kívánt művészi hatást. Nem hibátlan alkotás *Az atyai ház*, de modellje rangos világirodalmi törekvésekkel rokonítható. E művének – és korábbi drámáinak – színvonalát Remenyik a későbbiekben már nem tudta elérni, bár a második világháború után írt darabjainak is vannak felvillanó értékeik. *A romba dönt*

³⁴ Vass László: *Remenyik Zsigmond az „Atyai ház”-ról és arról, hogy miért jött haza 1941 őszén Amerikából*. Film Színház Irodalom, 1943. március 12–18.

³⁵ A jobboldali sajtó a darab bemutatója után élesen szembefordult Remenyik eszméivel. Példaként idézünk a *Virradat* kritikájából: „... A műnek van egy képe, amikor az atya idegsokkos roncsként visszatér az első világháborúból. Amit itt mondat az író, az cenzúra után ordít, az a defetizmus határán jár, az a rosszul alkalmazott pacifizmus, a tudat alatti kártékony ellengőz! Ezeket a mondatokat, így a bolsevista terror vérzivatarában, amikor egy nemzet az életéért harcol, egy pillanatig sem szabad élni engedni! – Hogy egyéb » zsevitaminos « pacifista és humanista szólások az emberszeretetről, a fajok egyformaságáról, a gyűlölet-ről és hasonló ingyencségekről állandóan a sovány történelem fölé tolokodtak, azt egyedül a színház lipóciai elhelyezésének tulajdonítjuk – de a mai időkben teljes joggal elmaradhattak volna.” (– óp –: *Dráma nélküli dráma a Vígszínházban*. *Virradat*, 1943. március 16.).

bálvány (1953) őserdei parabolája a személytelenné vált vak hatalom elembertelenedését, illetve az igazság győzelmét ábrázolja, a *Kard és kocka* (1954) romantikáján átdereng a második kép parádés dialógusának bravúrja, a *Don Quijote* (1954) pedig – Cervantes regényének színpadi adaptációja – amellet, hogy tanúsítja az író kiváló dramatizáló képességét, megrendítően állítja elének Remenyik személyes tragédiáját, a „búsképű lovag” történetébe ágyazott vallomást a magányról és csalódásokról.

A kései darabok között külön hely illeti meg a *Pokoli disznótor* (keletkezési éve ismeretlen) című egyfelvonásost, mert ebben ismét új hangnemmél kísérletezett Remenyik. Nagy tragédiáinak és komédiáinak világnézeti háttere alapvetően módosult az ötvenes évekre – mondanivalója személyesebb lett, korábbi indulata rezignált emlékezéssé szelidült, és az újra feltámadó dél-amerikai emlékek inkább a szélesebb áradású epikai művek keretei közé kíváncsoztak –, de a színpadi kifejezés lehetőségei továbbra is izgatták. A *Pokoli disznótor* a népies komédia – a modern farce – modelljével kísérletezik, annak vaskos realizmusát, kántáló rigmusát és bohózati elemeit használja fel – őszinte szociális érzéssel – a kapzsiság és gög, a cím- és rangkórság nevetségessé tételére. A falu urait, a bírót, a kántort és a jegyzőt disznótoros vacsorán vendégül látó, nagyravágyó Gazda felsülése, a Gazdáné, a Komaasszonyok és a Vándorlók tragikomikus esetlensége, majd a befejezés poentírozott didaktikussága a középkori színi bohózatok, vásári komédiák hangnemét idézik fel. A kísérlet folytatás nélkül maradt, illetve Illyés Gyula parasztkomédiáiban, elsősorban a *Tüvé-tevők* jókedvű játékában született újjá.

Remenyik Zsigmond színpadi műveinek drámatörténeti jelentőségét nem is a népies komédia felfedezésében kell keresnünk. Dolgozatunkban sokkal inkább annak bizonyítására tettünk kísérletet, hogy az író legjobb műveiben megszabadult az avantgarde színjáték teátrális külsőségeitől – illetve a színpadi avantgarde eszközeit új minőségű tartalmi funkcióval ru-

háza fel —, és szervesen megkonstruált drámatípusokat hozott létre, amelyek magukban hordozzák a szemléleti teljesség igényét is. A drámák is bizonyítják, hogy Remenyik formateremtő törekvése és világnézeti tájékozódása homogén jelenségek, s hogy pályáján több volt a tudatos értelemkeresés, mint az öntudatlan tájékozatlanság. A művészi szintézis klasszicizált vágyát jelezték az ősi formák is, így a *misztériumok* felújított stációtechnikája, vagy az ugyancsak patinás népi játékok, a *farce*-ok bohózáti elemeinek újrateremtése. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy az író kísérletezett egy újfajta regénytípus kialakításával is, amellyel — a *Por és hamu*, valamint a *Vándorlások könyve* kísérő vallomásai szerint — a klasszikus, 18. századi regényformát kívánta a történeti dokumentumokkal és vallomásokkal gazdagított „modern ötvözetbe önteni”.)

Úgy véljük tehát, hogy a magyar avantgarde köréből indult drámaírók közül Remenyik Zsigmond jutott a legmesszebbre. Az avantgarde színjáték által kikezdett önálló irodalmi értékrend egyensúlyának visszaállításáért talán ő tett a legtöbbet a két világháború között. S ha jogosnak is tartjuk Nagy Péter kérdését, aki egy nagy méretekben kibontakozó modern magyar drámatörténet előmunkálatait bemutató, alapozó könyvében arra keresett választ, hogy

„mi lehet az oka, hogy nagy tehetségek és nagy sikerek ellenére a magyar dráma a huszadik században napjainkig nem tudott felérni a nemzetközi porondon jelentkező legjobb eredményekhez?”³⁶

— elemzéseink ismeretében Remenyik Zsigmond drámaírói munkássága alapján a kérdésben megfogalmazott hiányérzetet némileg enyhíthetjük. Az új magyar dráma történetét aligha lehet megírni Remenyik kísérletének méltó értékelése nélkül. Dolgozatunkkal ehhez a murkához kívántunk adalékot szolgáltatni.

³⁶ Nagy Péter: *Drámai arcélek*. Bp. 1978. 243.

BÉCSY ÁGNES

A HŰSÉG KÖLTŐJE

VÁZLAT ZELK ZOLTÁNROL

Napjaink költészetében az egyik legelőbben ható kortanú Zelk Zoltán, akinek annyi hányattatás után megadatott, mit mindig keresett: az igazi jelenlét „*itt, e földön.*” De inkább elfogadottságában és olvasottságában érződik ez a tény, kevesebb hitellel az irodalomkritikai méltatásban. Utóbbi szerint mintha szétesne pályáive: a *Tűzből mentett hegedű* kötet előtti költészetének másfélesége részben eufemisztikus hallgatásba hullik (akkori méltatásaival együtt), új költő támad 1963-tól, akinek értékei elismertetnek, olyan módon azonban, mely ha nem is diszkreditál, némi hiányérzetet hagy. A hallgatásban van valami jó igényű, mégis hitelt csökkentő tapintat, mely kimondatlanul azt a felfogást sugallja, hogy két pálya van és két pályakezdés, noha e két költészet mégis egy: a második értéke elnézést kívánóan visszavetül az elsőre. Elgondolkozató, hogy legalábbis az 1946–56 közötti pályaszakasz, ha nem elhallgatásban, úgy kevéssé elemző értékelésben szokott részesülni: nem egy probléma megkerülése-e gyorsan feledésbe utalni költészetének ezt az idejét?

Kétségtelen, hogy Zelk az ötvenes-hatvanas évek fordulóján vált igazán autonóm költővé; az utóbbi két évtized pályájának értékcentruma, így teljes megítélésében kellő hangsúllyal kell érvényesülnie. De ennek a minőségnek a valódi természetét mégiscsak a különbségek, a problematikus elemek föltárása közelítheti meg az értéket tisztelőbb módon. A *Sirály* kötetről író Szilágyi Ákos (Kritika, 1974. 1. sz.) kritikája természeténél fogva vázlatosan szólhat csak a pálya csomópontjairól, a lény-

get illetően annál plasztikusabban. Szerinte „nincs két kezdés Zelk Zoltán pályáján, még az ötvenes évek közepén sem ’visszatér’ vagy újrakezd, ’szakít’ önmagával”. Valóban kitérőkkel, zsákutcákkal, de nem újrakezdésekkel tagolt, szerves belső életű költészet Zelk Zoltáné. Indulásától maig megértető közös gyökere, magja a hűség és hála fogalmaival jellemezhető, érzelmi meghatározottságú költői magatartás. Pályájának elején ez inspirálta mély emberi hitellel – de nem mély művészi erővel is – bíró (mert kényszerítően egzisztenciálisabb funkciójú és eredőjű) költészetét, később logikus alapjául szolgált – egy nehezen, csak érzelmileg pedig semmiképpen sem jól áttekinthető valóság helyzetben – a költői önkeresés kisiklásához. Végül a megszenvedett tévedés fedezetével ez lett alapja a végleges önmegtalálásnak is. Lényeges tehát megmutatni, hogy a háború előtti és alatti költészetében hogyan jelenik meg az a tényező, melyből *egyaránt* következik későbbi lírájának hullámvölgye és hullámhegye, és hogy ez a tényező miként teszi érthetővé e költői pálya jellemző paradoxonát: hiteles, igaz költészet jöhet létre 1956 után nyilvánvalóan tudatos költői önmegtagadás nélkül; megigazult költői magatartás állhatott elő alapjaiban nem módosult költői vonzalmakkal és szándékokkal.

Az összefüggések több szempont szerint is követhetők lennének. Bizonyára jó tanulságokkal szolgálhatna a vers-típusok változásainak vagy a lírai kifejezéstechnika módosulásainak feddhetetlenül irodalmi vizsgálata. Itt mégiscsak járulékos utalásokban kap szerepet, amennyiben következménytermészetű az életút–kor–költői egyéniség kapcsolat-termesztéhez képest. Elvileg előbbre való vizsgálni a költői létnek, a lírai magatartás ontológiájának azt a megvalósulását, ami Zelk Zoltán pályájában az egység s az ezen belüli módosulások alapja; ami hordozója lehet a személyes sorsból és korjellegből kinövő költői tipikusságnak.

Aligha létezett irodalmunkban tollforgató, aki Zelk Zoltánhoz hasonló gyakorisággal és hangsúllyal írta volna le műveiben

a *hűség* szót, s használta volna leggyakoribb, megragadó motívumként a *kutyát (eb, komondor)*: e hűség ambivalens tartalmának megtestesítőjeként, nem ritkán nyílt önarcképként. Igen sok versben bukkan föl jellemző funkciókban: hol ütött, megfélemlített, vicsorgó szolgáló, hol csavargót üldöző véreb, hol az égre üvöltő kivertség, szeretetéhség képe, hol mint az embert, szekeret (humánus értékeket) kísérő, hálás örömmel körbecsaholó hű társ. A kutya-hűség szimbólumban a motívumok jelentései egységbe épülnek, ellentmondásaik egyműsödnek, így lesz az *én* sorsának, lényegének kifejezője. Benne van az üldöző nyomor s a menekülő szorongás, a gyötrő emlékek véreb-természete s az előlük való lelki futás – meg a kutyahűségű ragaszkodás a nyomor és kivetettség sorsközösségeihez, melyek a szeretetéhségre megadják a szeretet választát. A kutya mindaz, ami menekülni őr, hűtlen megfutasra indító szörnyűség e sorsban, s mindaz, ami e sors felemelését, emberiesülését kínálja a megtartó ragaszkodásban: ami az élethelyzet felemelő választással nemesült lesújtó kényszere.

E lírai motívumok jelentőségét alátámasztják a költő vallomásai is. Több közül kettőt idézek. Bertha Bulcsú (*Interjú Zelk Zoltánnal*. Jelenkor, 1972. 5. sz.) a versek születését megelőző, elhatározó impulzusról kérdezi: van-e költészetének valami gyermekkorból eredő, mélyen motiváló élménymagja?

– „Igen. A félelemérzet... Ha a diplomaudvarról kimentem a világosabb, tágasabb utcára, jó volt visszatérni a félelembe.”

A Katona Éva készítette interjúbán (*Látogatóban, Kortárs magyar írók vallomásai*; Gondolat, 1968.) pedig költői-emberi múltjának feltétlen vállalásával s magát jellemezve nyilatkozza:

„Az én szememben a legszebb tulajdonság a hűség. A hűséges természet, ha egyszer nemes eszményre tette életét, vívódhat az önpusztításig, vitázhat a maga választotta eszménnyel, nem lesz hűtlen soha.”

E szavakban még nem tisztázódik a zelki hűség-fogalom teljes (életrajzi és költői) tartalma, de kiviláglik belőlük egy ösztönös

meggyőződésként élő összefüggés. Eszerint a *hűség* ént-formáló, az én azonosságát, értékét kristályosító erkölcsi lényeg, valahogy a személyiség – és a költői egyéniség – magva, erőközpontja. Ennek az ének ugyanakkor primér érzelmi hajtóereje a *jó félelem* ambivalens élménye. A félelem egyfelől elriasztó késztetés, a belőle fakadó írás aktusában „ledalolásának”, a tőle való szabadulásnak ösztöne munkál. Másfelől a jó félelem érzelmi megkötöttséget, visszahúzó késztetést is rejt. Ebből az el- és visszaűző érzelmi ambivalenciából lélektani szükséggel következik a benne rejlő pozitív elem objektív értékékké fogalmazásának igénye, az érzelem „lefordítása” az erkölcsi érték kategóriák – hűtlenség és hűség – „nyelvére”. Az érzelmi feszültség feloldásának igénye emeli értéksíkra a hűtlenség csábításainak ellenálló, a félelem gyáva késztetéseinek nem engedő érzelmi ragaszkodást. A szorongásos érzelem hívja önnön megfékezésére, de egyben kárpótlására is az objektívebb igazolást, az erkölcsi értékét. A feszültség oldásának pszichikai értéke erkölcsi értéké minősülésével növekszik, ez magyarázza, hogy a hűség-erkölcs nemcsak eredetében és funkciójában, hanem formájában, megnyilvánulási módjában is megőrzi emocionális meghatározottságát.

Érzelem és erkölcs ilyenén összefonódásának megértető alapját, ugyanakkor objektív hitelének igazolását az élettényekben találjuk. Zelk Zoltán sajátos élethelyzetében ugyanis nem csupán a lélektani szükséglet, hanem a társadalmi-erkölcsi értékek pólusa felől is pozitívan igazolódik – elvben és általában – a kettős értékvilágnak ez az összefonódása. Interjúkból, vallomásokból, önéletrajzi írásokból meglehetősen ismert Zelk Zoltán életútja, melyet Ungvári Tamás találóan nevezett „a hányattatás paradigmájá”-nak. Az, a sokszoros diszkrimináltság, kirekesztettség és a jogokért, bebocsáttatásért vívott küzdelem „példázata”. A legalább háromszoros megkülönböztettség (zsidó származás, proletársors, a változó országhatár miatti hazátlanság) nemcsak ki, de bezáró börtönfalként vette körül, és végeredményben az emberi minőségből, a személyiség

valóságából tagadta ki. Utóbbi lehet emberileg a legmegpróbáltóbb, és magától értetődő oka a szenzibilis érzelem-erkölcsű valóságviszonynak. Ugyanakkor magyarázója annak is, hogy a hűség nemcsak mint a megalázó, jogfosztott kényszerhelyzet választássá nemesülése értékelődik, hanem mint a világba való befogadtatás, elfogadottság ritka alkalmaiért járó hála kifejezése is; az élethelyzet értékelésének két aspektusa van lényegében benne. A háromszoros kirekesztettség egységes tényként volt adott, azonban a fiatalembernek és költőnek végig kellett járnia mind a küszöbök, hogy helyzetét a választás tudatosságával realizálja, érzelmi fogantatású erkölcsi értékeivel betöltse. Ennek során pedig nemcsak befelé, saját lelki-tudati világába tört utat, hanem kifelé is: a valamiféle emberi, költői elfogadtatás megerősítő közösségei felé, melyek eszményeik szerint orientáltak, ő pedig hűséggel, hálával fizetett.

Legelső volt a „templomudvariság” élménye, a jó félelem családot, öröklött hagyományt jelentő elemi köre, az *én* érzelmi öntudatának alapozója. S hogy ez a közösség egyben a jogfosztottság, az esélytelenség hordozója is, az elmélyíti a defenzív érzelmi magatartást, a biztonságot, bázist befelé kereső lojalitáskészséget: „Hiszem most már, hogy a félelmet magamban, bentről vittem a kinti világba.” (Zelk Zoltán: *Templomudvar*, Új Írás, 1975. 1. sz.) A családi kör szétesése az apa halálával még erősebben terheli rá a tizenöt éves inasgyerekekre a korábban még megosztható szorongást. Szükségletté válik a félelmet jóvá is tevő óvó közösség keresése – ami célt ér a szatmárnémeti vagongyári ifjúmunkásokkal való találkozás-kor. A munkásotthon lesz a *második születés* helye: folytatván benne a családi proletárörökséget és realizálva társadalmi helyzetének e másik elemét. Mint menedék jelentette a defenzív érzelmi lojalitás, a hűség regenerálódását is egy magasabb, progresszív szinten, egyben beépítette az eredő élmény alapformájába az új kapcsolatot. S ez alighanem meghatározta Zelk viszonyát az egész mozgalomhoz. Az új közösségben él a fokozott erőérzetet adni képes offenzív jognudat és aktív célraser-

vezettség, ami nyilván többletélmény, de a társadalmi-politikai célok és eszközök teoretikus elsajátításának hiányával, lényegében az érzelem-erkölcsi öntudat megerősítőjeként hat. Később, 1925 után, az illegális bujkálás, a mozgalommal való kapcsolatvesztés is hozzájárulhatott, hogy az osztályazonosulás gyakorlatilag véglegesen megrekedt ezen a szinten. Veszélyei később mutatkoztak. A harmadik vállalt kisebbségi kör, az üldözött magyarság szintén a repatriálást követően kapott jelentőséget. A pesti illegalitás, a román állampolgár toloncházi élményei szélesítették az elesettek, minden társadalmon kívüliek – hazátlanok – világával vállalt közösség tudatát; másrészt az egyetemes emberi jogokért folyamodó, szellemi hazakeresés, a költészet felé indítja. Szinte szimbolikus, hogy Szatmárból Bécsbe küldi Kassáknak első versét, és ennek közlése – belépés az irodalom magyarságába – hajtja Pestre újabb üldöztetéseket vállalva demonstrálni hovatartozását.

Zelk Zoltán számára a költészet gyakorlatilag a legmagasabbrendű befogadtatás biztosítója s kifejezője volt a felszabadulás előtt, így döntően egzisztenciális jelentőségű tény volt, hogy költő. Lírájában máig a költészet mint téma kétféleképpen szokott megjelenni: mint a személyes létezés elemi megnyilvánulása, életfunkció – ha védekező is, mint a betegség – (pl. *Z. Z. őszinte véleménye költészetéről; Gyógyítsák meg!*); vagy mint személyekben, költőtársakban megragadott érzelmi-erkölcsi életérték. Utóbbi verseiben tulajdonképpen nem a költészetéről van szó, hanem az érték-emberről, aki műveli, aki a pozitív érzelem objektumaként erkölcsi erőt sugárzóan létezik. A harmincas években Zelk számára az irodalom „szegénylegényei” – Vas István, Radnóti, József Attila, Nagy Lajos, Tersánszky – és a nagy tekintély, Babits olyan emberi-költői elismertséget adó befogadtatást jelentettek, mint valaha a templomudvar vagy a munkásotthon; általuk az irodalom maga lett ennek a humánus igénynek a legszélesebb kielégülése, az erkölcsi öntudat bázisa. Itt utalhatni Zelk kritikai attitűdjére is (jellemző írásai találhatók a *Tegnap* és a *Féktávolságon belül*

kötetekben). Véleményeiben elméletet kerülően lojális a pályatársak – az irodalom iránt. Az irodalmi élet zajló folytonossága, emberi kapcsolatrendje fontosabb számára, hogysem esztétikai értékeléssel foglalkoznék; s ugyan jó érzékkel tiszteli a kiemelkedőt, valami diszkriminációs félelemből nem szeret választani és ítélni. Másokról szólva is legfőbb pozitívumként a költői elfogadottságot becsüli, az értéket innen, érzelmi, etikai szemszögből közelíti meg.

Mindez talán megérteti, hogyan alakult, határozódott meg a személyes élethelyzet nyomása alatt, sokszoros kompenzációkban Zeltk Zoltán költői ontológiája. Az *én mint költő* létalapja is az érzelem-erkölcsi hűség-elv lett. A költői létezésben a személyes élet meghatározottságai élnek tovább, behosszabbodva az én-megnyilvánulásként fölfogott aktivitásba, mely már nyilvános, többek nevében szóló: a versírás a személyiség központi értéktartalmaként őrzött hűség közösség-igényű szét-énekzése; érzelmi önvédelem és meghálálás, e kölcsön-kapcsolat legfőbb értékke emelésével. E költészetnek az etikája és nem az esztétikája forrt ki a személyes sors szorításában. Zeltk Zoltán az élmények teoretikus megértése, feldolgozása iránt sosem mutatott hajlamot, s e „filozófiátlanság” veszélye az, hogy érzelem-erkölcsi alapjai szerint teljesen *jóhiszeműen* az. A valóság bizonyos területein, bizonyos összefüggéseiben jogos megközelítést – a költő ismertén széles érvényű szóláshelyzetében – illetéktelenül kiterjesztheti olyan területek, összefüggések vélt megragadására, melyekben már nem autentikus. Ezért találkozhatott a költői létezés zelki hűség-elve a mozgalom iránti érzelmi-erkölcsi síkon maradó viszony hűség-elvével úgy össze, hogy az ötvenes évek első felében költői vakvágányra siklott, de ennek voltak előzményei.

*

„Szocializmusához valójában a szeretet vezet – ez a szeretet azonban nem csupán az emberek, hanem az állatok, növények, a kőzetek társadalmára is kiterjed. Annyira egynek érzi magát az egész világgal, hogy forradalmárrá tudna válni akár a halak világában uralkodó igazság-

talanságok miatt is . . . a végtelen világgal érzett testvérisége az, amelyből oly bőven telik magára a szocializmusra . . . versei nem holmi 'viszonyokról' szólnak . . ., hanem inkább 'azonosulásokról'

– jellemzi Sőtér István (*Tisztuló tükrök*, Bp. 1966. 268–69.) a fiatal lírikust, egybehangzóan azzal, amit előbb a versek formális mellőzésével kaptunk. E líra kezdetei legalábbis 1932-ig az expresszionista szeretetforradalom kozmikus ihletét mutatják; a korban oly jellemző hatás azonban erre alaposan predesztinált költőt ért. A korai árvaság és korai felnőtté válás életténye vonzza magához a fiatalon fáradttá gyötörtek egyéni-társadalmi újjászületés-vágyát és annak panteisztikus, kozmikus kiáradását. A „vén gyerekség” itt lép be Zelk költészetébe, hogy aztán egész líráját végigkísérje. Evidens kapcsolatban van a fokozott szeretetvágy sérülékenységgel, aminek kivetülése a természetélményben kap formát. Az a tény, hogy lírájának máig oly jelentős – a 30-as, 40-es években szinte kizárólagos – metaforabázisa, a *táj* jelentőségét a hányatottság első nagy mélypontján (a szatmári inasévekhez kapcsolódva) nyeri el, sajátos funkciójára is rávilágít. Felfedezése az otthon- és védettségigényből fakad. A természeti világ valamiképpen a befogadhatóság helye, tehát a szeretetvágy emberi céljának pótléka, metaforája, egyidejűleg e vágy jogának kozmikus igazolója, érzelm-erkölcsi hitelének fedezete lesz. Ez a szerepe a későbbiekben még explicitebbé válik. A harmincas évek közepétől – az avantgarde kezdettől elszakadó versek tájélményében – növekszik az emberi-társadalmi vonatkozás egyértelműsége. A természeti elembe szervesen beépül a hűség-elv és a jó félelem ambivalenciája, a táj egyszerre lesz a nyomor és szenvedés szorongató, mégis rokon vidéke, és a mély érzelmi azonosulásban a személyes felszabadultság, befogadottság közege. (Ellentétességükkel így egészítik ki jól egymást az 1936-os kötet címadó verse, a *Kifosztott táj* és a *Be vígan éltem ott* – komor és aranykorian derűs természetképeikkel.) A kettős tartalom itt is egyneműsödik a szimbolikus tartalmat képző motivikus össze-

függésekben, olyannyira, hogy a kései költészetben a természetiség evidensen válik magának a hűségnek mint emberi világtörvénynek metaforájává (pl. *Hűség – Ahogy a kötéláncosok*, 1975.) A táj metaforabázishoz tartozik – az érzelmi-szocialista jelleget nyíltabbá tevő – védtelen állat-motívumok sora (szarvas, őz, hal, bárány), melyek én-metaforák is, és a korábban említett kutya-motívumokkal együtt (utóbbiakban a hűség-tartalom az elsődleges) szintén megerősítik a természeti elem lényegkifejező voltát. Zelk Zoltán költészetének kezdeti szakaszában ilyenformán már élnek későbbi, java lírájának élménykörei, tartalmai, motívumai. Ebből a szempontból árulkodó (okában később megvilágosodó) körülménynek tarthatjuk, hogy 1956 utáni önjellemzéseiben és formai-technikai, stiláris eszközökben ide nyúlt vissza, a harmincas évek közepéig megszilárdult élmény- és kifejezés-készletből, önismeretből kiindulva újíttotta meg költészetét.

A harmincas évek közepétől érződik e líra első módosulása: az ötvenes évek második feléig érvényben maradó „szakítás” az avantgarde-árnyalatú kezdetekkel, megtérés a hagyományokhoz. A jelenséget Zelk máig úgy magyarázza, hogy ez a fordulat akkor korszerű, a József Attila-i fordulattal egybeeső, haladó változás volt, ami formálisan igaz, ám Zelk költészetének konkrét tartalmaiban nem igazolódik. Ma már úgy látszik, a változás nála inkább szegényedés lett, az ígéretes költői hang elfakulását hozta; a kötött verselés és rímtechnika (új és megtanulandó elemek) egyeduralmát. (Meggondolandó, hogy e forma evidens értékűnek vélt hagyományossága nem járult-e hozzá a költői magatartásban a szintén hagyományos szószólótudat megjelenéséhez és kifejlődéséhez.) Az alluzív, metaforikus kifejezés helyett szürkébb fogalmiság, prózaias versmondattan és könnyen retorikába hajló szerkesztettség, némi kifejtő-magyarázó-bizonyító terjengősség, az illusztratív, epikus, leíró elemek megszorodása tűnt föl. Az ábrázolt életanyag elvben gazdagszik, de versbeépülése egy mindent-kifejtő logikai szabálynak engedelmessé egysíkúvá s monotonná szegé-

nyúl. A konkrétból induló epizált versek végén olykor szájbarágó fogalmisággal közöltetik az eszmei tanulság, a jelentés (pl. *Este a kútban, Ágyrajárók*). A korábbi metaforabázis (táj-állat) nem egy szimpla allegóriát teremt (pl. *Láp alatt*). Az érzelmi gazdaság a retorizált érzelmesség, indulatosság irányába mozdul (pl. *Szilveszter a Fóti úton*). Ezzel megnövekszik ugyan a versek vádló, felhívó jellege, a társadalmi igazságtalanságokra, emberalatti szenvedések gyalázatára mutató nyers közvetlensége, de csökkenő költői erővel. Mindez tendenciaként mutatkozik, a korszak lírájára csak nagyobb *részben* igaz, s ha néhány jelentősnek indult költemény bántóan be is teljesíti (több a háborús művek között), nyújt ez az időszak igazi verseket is. Például olyat, mint az 1942-es kötet címadója, *A lélek panaszsaiból*, mely e költészet első huszonöt évének egyik magaslati pontja. Egyetlen sikolyos-síró litánia a személyes létezhetésért, kicsiny napi tények, értékek bensőséges világáért, — a mindezekről való megfosztottságban: a lélek könyörgése a testért, „*melyért megszülettem*”, melyben „*Én, Valaki voltam. . .*” Sok „társadalmibb” igényű költemény között a legnagyobb társadalmi vers ez a végletekig személyes önsiratás, talán csak a *Babits Mihály emlékére*, a munkaszolgálat küszöbén írt megrendítő hazavallomás emelkedik közelébe. Zek költészetének legpozitívabb potenciálja mutatkozik meg itt: a jogfosztott kisember érzelmi lázadásának, erkölcsi éréktudatának, maga-érzésének közvetlen megszólaltatása. Ez a „hűség és hála” érzellem-erkölcsének autentikus területe, a kisemberi-hétköznapi valóságzféra, amelyben a zelki valóságviszony, sajátos érzékenység maradéktalanul hiteles és önmagán túlmutató lírai konkrétsággal képes megszólalni.

Láttuk, hogy Zek Zoltán életútja a felszabadulás előtt egyetlen küzdelem a jogok világába való befogadtatásért, az emberi méltóságért. A történelemtől hitelesített annyiban is, hogy mindvégig belül marad egy objektív igazságú közösségen; költészetének tartalmaként pedig etikailag is annyiban, amennyiben az emberi progressziót potenciálisan képviselő

kisebbségek erőt adó, napi-emberi igényeit fogalmazza, értékeit hozza felszínre. Valódi művészi hitellel, amikor megmarad az erkölcsi érzelmek közvetlen spontaneitásánál, költői magatartásában is őrizve a kismimizettség, senkiség vállalásában megnyilvánuló integritást és jobbra igényes emberi kvalitást; amikor költőként is megmarad egynek a sok közül. Csakhogy épp ez a hiteles tartalmú költői magatartás nem tud kiteljesedni, megszilárdulni. Bizonyára az objektív helyzetből befolyásoltan többre tör: a minden elnyomottak nevében, nagy társadalmi igazságokat kimondani kívánó osztályköltő hangjának keresése érződik (pl. az *Este a kútban* nagy lélekzetvételeiben és hasonló típusú versekben). Jellemző, hogy ekkor fogalmazódik meg tételesen a költő társadalmi „mandátumának” problémája. „Van-e hazád költő, tiéd e nép?” – vívódik az árulkodóan retorikus kérdésen az *Éjszaka írom*, hogy annál közhelyesebben, akartabban adja rá a görcsös-könnyű választ: „Te vagy hazám, vasöntők, földek népe!” Némileg a negyvenes évek végi „pártos” vallomásokat előlegezi ez s még több vers fals, bizonykodó hangja, jelezve, hogy költőjük egy aránytévészett, költői adottságokban nem megalapozott magatartást és státusz-tudatot próbál kialakítani. Az az érzelem-erkölcsi szemlélet, mely a vallomásosság közvetlenebb formáiban olykor nagy erővel tudta megszólaltatni a társadalmi szenvedés közemberi élményeit, „hálából” most többet akar: a történelmi igazság teljes képviselőjét – amit a József Attila-i nagy és tiszta tudatosságú gondolati költészet vállalhatott.

A még mindig magát kereső költő nem ismerte föl, hogy a hála ilyen igénnyel milyen veszélyeket rejt. A történelmi igazságot objektívnálni hivatott intézményi, szervezeti valóságra projektált feltétlen érzelem olyan síkra viszi, ahol szükségképpen elszakad a napi-személyes emberi viszonylatok fontos kis igazságaitól, értékeitől, melyek alkati érzékenységének természetes táplálói. Érzelmileg átélt erkölcsi igazságokat, jogokat közvetlenül átruház olyan társadalmi hordozókra, melyeknek ezeken kívül más, elsődlegesebb és más szintű (társadalomfilo-

zófiai, politikai) meghatározottságai vannak. A személyes kapcsolatok szférájában átélhető és kifejezhető viszonyt átvetítheti, átlelkesezheti az érzelmileg közvetlenül reflektált közösségről egy osztály elvi valóságára, személytelen intézményeire. Hogy Zelk Zoltán nem ismerte föl megnőtt költői igényeinek ezt a buktatóját, annak paradox módon ugyanaz az érzelem-erkölcsi alapviszony az oka, amely potenciális – és egy időre elhagyott – költői értéklehetőségeit kialakította. A hűség-elv mint érzelmileg motivált erkölcsi tartás nem pusztán pozitív lehetőségek alapozója művészetében, hanem – ekkor igen erősen – a személyi önmegőrzés eszköze. És megvan ez a szerepe a költői létnek is. Az osztályköltővé válás ezért elsősorban *nem költői* tett – elvi értelemben –, hanem az egzisztenciális szorongatottság közvetlen eredménye és tükré. Poétikailag a versek erősödő diszkurzív fogalmisága, illetve érzelmes retorikája, illetve ezek elválása teszi – például – mindezt leolvashatóvá.

A felszabadulás előtti lírában ilyenformán kialakult a jó és téves folytatás lehetősége egyaránt. Szembetűnő költői létmódjának teljes védtelensége, kiszolgáltatottsága a külső körülmények érzelmi befolyásának. Ebben teremtődött meg a felszabadulást követő tíz év költészetének alapfeltétele, s a folytatás – minden válságkövetkezményével – szintén feltétele volt valamiképp a végső költői önmegtalálásnak.

*

A felszabadulást követő időszak, mintha a szívós én-építés utolsó stációját hozná el Zelk Zoltánnak: a teljes el- és befogadtatást a nemzeti társadalom tágas közösségében. Teljes jogú emberséget ad az új szabadság, annak a múltnak a rehabilitációját, kiélését, amelytől mindeddig megfosztatott: („Vénülő itjan meglelem,/ kinek hajdan születtem, /ki harminckilenc éven át/ nem voltam, nem lehettem.” *(Negyven)* Minden nagy

társadalmi és sorsbeli átalakulás apokaliptikus és gyermekien primer élmény az átélés közvetlenségében; Zelk Zoltánban a felszabadulás ilyen túlcsoorduló érzelmi élményként teljesült ki és lobogott tovább 1954-ig. Szilágyi Ákos észrevette már, hogy ekkor lesz költészetének uralkodó évszaka a nyár; metaforabázisa a termékenység, kiteljesülés, verőfény, érlelő hőség elemeivel gazdagodik. Képeiből eltűnik minden szorongató, nyomasztó színezet, immár a táj lesz hűséges és hálás az emberhez: segítő szolgálja az okos gazdának, vagy egyenesen az ember teremtménye. Kulcsszó lesz a korszak verseiben a *teremtés*, a korlátlan hatalmú ember műve; aztán az *ég* mint remény, teremtő *álmom*: e tartalmak magukban rejtik mindazt, amit a megváltódás jelent Zelknek — s aligha csak neki —: eget a földön, álmot a valóságban; követelő azonnalisággal megvalósultként köszöntött, korlátlan reményt. A harminckilenc éven át visszaszorított emberigény robbant ki a beteljesülés mámorában.

A feloldódásnak továbbra is *túlsúlyos mozzanata* a valósághoz való érzelmi viszonyban a hűség és hála az(ok) iránt, aki(k) a földi eget kitárták. Az érzelmek objektuma azonban a történelmi megvalósulás rendje szerint óhatatlanul egy egészében és lényegileg csak elvontan fölfogható osztályban, annak távoli képviselőiben és intézményeiben inkarnálódik. Így a költő hűségének megjelenési formája is módosulni kénytelen a háború előttihez képest. Régi mozgalmi emberek emlékeztéseiben visszatérően találkozunk azzal a kísérlettel, hogy meghatározzák, mit jelentett számukra a mozgalom, a párt a felszabadulás előtt és szorososan utána. Jellemzően gyakran válik ilyenkor metaforikussá a kifejezés; nagybetű kerül a szó elejére, felbukkan a „család”-hasonlat. „... .anyánk, a Mozgalom!” — jelenik meg Zelk versében (*Szólj versem*), logikusan ráépülve életeseményeire és költői természete előzményeire is. — A kitagadottság állapotában a *Babits Mihály* emlékére írott vers még Babits személyét tette mindannak foglalatává, ami befogadást, személyiség tudatot, emberi aspirációt jelentett az ellensé-

ges külvilág ellenében. Két tényező fontos ebben: Babits azért tölthette be ezt a feladatot, mert közvetlen emberi-költői valóságában, a személyes kapcsolat hitelével idéződik meg a versben; s mert emberi-költői valóságában objektíve is alkalmas ennek az érzelmi-erkölcsi jelentésnek a hordozására. A vers minden hitelét elvesztené, ha „Babits” helyén az „Irodalom” állna, vagy pl. „Herczeg Ferenc”. Az érzelem-erkölcsi tartalom lírai hitellel csak átélt kapcsolatként jelenhet meg, ha valóságosan alkalmas személyben objektíválódhat. De a vers azt is elárulja, hogy a konkrét személy még objektív érdemessége alapján sem válna a költői értéktartalmak hordozójává, ha nem történe meg a szubjektív érzelmi, erkölcsi értéktörekvések rávetítése, miáltal az objektív alkalmasság benső átéltséggel telítődik. Hogy az attribúció révén sajátos jelentésűvé, értékűvé emelt személy objektíve is alkalmas a ráruházott jelentések képviselőjére, annak garanciája részben életrajzi. S ez a garancia könnyen elvész, ha a benső értéktartalmak és törekvések kivetítése, átvitele nem valódi személyes kapcsolat révén reflektált, „intézményi” objektumra irányul. Mikor a hűség- és hála-érzelem az egész győztes proletariátus és a párt iránt a költő számára autentikus érzelmi-személyi formában keresi kifejezését, nem találhat szubjektíve és objektíve egyaránt megfelelő, személyes tapadási pontra. A végre teljes emberi-költői befogadtatást nyert, autonóm ember hűsége és hálája egyébként sem egyesek kvalitásainak szól, hanem az intézményesült közösségnek. A költő érzékenysége, reagálásmódja viszont érthetően nem változott; ez a személyes értékmag, mely a személyiség legalizálásáig az önazonosság biztosító volt, költői személyiségjeggyé fixálódott. Különben is, hogyan változna meg akkor, amikor végre társadalmi jóvátételt, igazolást kapott?

A megoldás a költői alkatból fakadó: az intézmény meg személyesítése, antropomorfizálása, az eszményi tartalom személyi kvalitássá lényegítése. A zelki érzelmi alapú erkölcsi valóságviszony így találkozik a személyi kultusszal, s válhat

annak leghatékonyabb képviselőjévé – a teljes jószándék, etikus igény, érzelmi hitel ellenére, vagyis inkább ezek által. A *hűség és hála éneke*-típusú versek szubjektíve abszolút hitelesek (ezért nem tagadta meg őket máig sem Zelk Zoltán – nem tagadhatván meg tudatosan hűségét: önmagát): az az objektív társadalmi erő, melyet a versek hőse intézményesen (csak épp nem: személyi kvalitásaként, erkölcsi értéktartalmaként) képvisel, kétségbevonhatatlanul pozitív, ezenkívül a projektált értékek elvi rehabilitációját, igazolását látszik adni. A költőileg hibás attribúció objektív tévedésének fölismerése viszont csak olyan eszmei tudatosságú szinten történhet meg, ahol – hogy Lukács Györgyre hivatkozzam – a költői akció-rádiusz a történelmi helyzet akció-rádiuszát eléri. Ehhez Zelk Zoltánnak pedig éppen a feltétlen érzelem-erkölcsi alapú, „ön-tudatlan” költőiség nem adott adekvát eszközöket.

Minden érzelmi elkötelezettség, választás öngazolást keres, minden hibás attribúció igazolhatja magát egy ideig úgy, hogy fokozódik. A korszak verseiben ezt jelzi a néha komikumig erősödő retorika és allegorizálás. Utóbbi az emocionális viszonynak és a költői pozíciónak túlfeszült jelképeit teremt, az előbbi ezt akarja alátámasztani. Ahogy az említett példaversben: „A közösség meleg tekintetét, / én-népemét és minden népekét / látom lobogni most, hogy szembe nézek / veled, Emberiség!” A költői szóláshelyzet allegorikus felnövesztése az organikus azonosulás mesterkélt víziójában történik meg. A költő érzelmében egy az egyetlen szervezetté képiesült emberiséggel, mely részeiben is megmarad „családnak”. (A Szovjetunió: „Egyetlen dúsan megterített asztal / . . . / körülállják a népek” és sokmillió pohár emelkedik „Társunk”, „Vezérünk”, „Tanítónk”, „Apánk” egészségére.) Az érzelem tehát először az egyszemélyű emberiségre vetítődik ki, quasi a világ nevében szólás emberfeletti igazsághelyzetét teremtve. A versben aztán végig ez az emberiség-költő áll előttünk a személyes viszony (látszatának) másik tagjával, az asztalfőn ülő „Apá”-val, aki éppen olyan azonosult kapcsolatban van az emberiséggel, mint

a költő. („Lenin tüdejével lélekzett, s Sztálin / karjával harcolt már a proletár!” – „Kommunista Párt és Sztálin: egy”, „Munkás és paraszt és Sztálin: egy”: az organikus, allegorikus azonosítás itt is megjelenik.) Így, az allegorizált viszonyban zavartalanul projektálható rá az értéktulajdonító érzelem. A folyamat persze önindukciós is: a hűség választott tárgyát igazolni kell, hiszen önmagát igazolja vele. Ez utóbbinak pontos tükrö a szónoki pátoasz (a vers úgyszólván kizárólagos kifejezőeszköze a szó- és gondolatalakzatok tömege).

Zelk Zoltán később elválaszthatónak tartja ezekben a versekben a lírai érzelmet és a versek tárgyát. Egy 1966-os nyilatkozatában pl. lehetőknek véli, hogy a Sztálin-óda „elválik a modelltől s önállóan ítéltetik meg”. Teljesen egyetértünk Szilágyi Ákossal, aki érdemben talán először reagált e probléma költészeti lényegére. Mint írja

„ezek a versek 'aurájuk', 'kultikus' funkciójuk elvesztésével maguk is elvesztek a művészet számára, tittukat nem esztétikai elemzés, sokkal inkább az irodalomszociológia hivatott megfejteni. *A lírai alkotás igazságához kevés az alkotó szenvedélye és őszintesége, a tárgy igazságára is szükség van ... a tárgy kiválasztása már önmagában is a megformálás mozzanata, s még lírai kiképzése is csak belső természetének vagy a hozzá való történelmileg jogosult és hiteles viszony természetének megfelelően történhet ... nem lehet egy alkotáslélektanilag igaz mozzanattól (ihlet, intuáció, indulat) a költői lét, a lírai költészet ontológiáját csinálni.*” (Kiemelések tőlem: B. Á.)

Szilágyi Ákos ezzel rátapint arra a kérdésre is, amely nem csupán ebben a korszakban, de valószínűleg Zelk egész lírájának szempontjából központi kérdés: a személyes hit és érzelem – a lírai ontológia, az életrajzi én – a költői én, az érzelem-erkölcsi kisvilág – a tág tudatosságú nagyvilág összefüggésére, s ez összefüggés természete szerint Zelk költői autentikusságának határoltságára. Ebben a költői időszakában, úgy tetszik, menthetetlenül – noha jóhiszeműen – hágtá át e határokat, s kilépvén abból a körből, melyben a „tárgy igazságát” tökéletesen és természetesen ismeri, szükségszerűen tévedt el.

Ami Zelk Zoltánnal, az ő érzelmi szocializmusával történt, egyedi eset voltában is sok általános tanulsággal szolgál, többek között ezért sem látszik feleslegesnek az okok, determinációk keresése. A tanulságok levonását természetesen elsősorban magától a költőtől várta a korabeli irodalmi élet, nem is hiába, bár merőben másként ment ez végbe, mint ahogy az önmegmérést csak fogalmi önkritikában elképzelni tudók sürgették. (Vö. Székelyhidi Ágoston kritikája a *Tüzből mentett hegedű* verseiről; Kritika, 1963. október.) A *nyilatkozatok* fogalmi nyelvén nem egy költő, hanem egy jó szándékkal csalódott ember mentsége szól máig – például Bertha Bulcsúnak válaszulva (i. m. 394.): „Sem megbánni, sem szégyellnivalóm nincs, ami bajt és kárt okoztam, magamnak okoztam és nem másoknak.” Noha az elvárt önmegmérés ilyen nyilvános-vallomások formái a gyanútlan költői ontológia változatlanágát sugallnák, költészetének gyakorlata 1954-től éppenséggel változást mutat, teoretikusan nem tudatosult, valójában annál nagyobb elvi és gyakorlati jelentőségű „belső megújulást”.

*

Zelk Zoltán termékeny és pozitív pályamódosulása nem egy csapásra bekövetkező esemény volt, hanem az ötvenes évek közepétől, az *Alkonyi halászat* (1954–56 versei) és a *Tüzből mentett hegedű* (1956–62 versei) kötetek majd tíz évnyi időszakának lassan kibomló fejleménye. A kritika rendszeren az utóbbi kötetben, kiemelten a *Sirály*ban (a Sirály-élménykör darabjaiban) jelölte meg e költészet váltópontját; a szembenézés és megújulás azonban már a kevéssé méltatott 1956-os kötetben megindult. A *Sirály* kiemelése mégsem jogtalan, e vers(ek) szerepe kétségkívül nagy, valószínűen azért, mert részét képezik – legszembetűnőbben személyessé élt-szenvedett részét – annak az 1954-től kezdődő „lelki föld-rengés”-nek, mely Zelk Zoltán világát alapjaiban megrázta. A *Sirály* jelentősége nem kizárólag önértékével magyarázható.

Keletkezési ideje, körülményei alapján lehetetlen fel nem ismerni, hogy a benne szólaló fájdalom és önvád nem csupán a szeretett társ elvesztésének szól. Ez a lírai rekviem elsősorban mégiscsak én-vers, egy jelzésszerű önéletrajz epikumára épített múlt-síratás és jövőkeresés. A mű belső élménymozgása megragadható három pillanatában. Az önvádló kérdésben („*Miért is lettem hűtelen. . .*” 14. strófa), és a rá válaszoló kettős feleletben, mely a múlt és a jövő, elveszettség és életmentő perspektíva együtt-érezkelésével a személyes gyász aktualitásában az egész sors felmérését jelzi („. . .ami van, el.nem hiszem, / én-szívem messzibbre izen, / nem a jövőbe, múltba már” a 19. strófa szerint; „Most már tudom, miért megyek, / most már tudom, hová megyek, / most már tudom, hol is megyek – / örökkön koporsód megett” a 27. strófa szerint). Az 1954–63 közötti versek összességében is kitapintható a hűtlenség megsemmisítő önvádjá, a múltba forduló vezeklés kényszere, és a múlthoz viszonyuló új hűségben megtalált cél és jövő iránya. A költői önmegmérés éppúgy a hűség érzelem-erkölcsje jegyében zajlik, ahogy korábban is minden változás. A várt önkritika nemcsak nyilatkozatokban, de fogalmi pontosságú versezetekben sem szólal meg, ám annál költőibb válasz forr ki a líra érzelmi szintjén, összefüggésben például az elveszített társ miatti gyásszal. Nem véletlenül. Ez a kapcsolat minden hűség-elvű kapcsolat személyessé kicsinyített, átélt mása volt a költő számára kezdettől fogva; maradéktalan személyességében – indulati mélységét, teljességét tekintve – pedig felnagyított mása. Az életszövegség első perctől beleilleszkedett a megváltó kapcsolatok sorába; mint magánéleti viszony – azzal az életkörrel, amit jelentett – a közéleti viszonylatok kiegészülése volt olyan szorosán, hogy azok metaforikus kiegészítője, kifejezője is lehetett számos háborús vers tanúsága szerint (pl. *Ha nem tudnálak, Másfél esztendő*; „*Szerelmem így lett honvágy. . .*” – „*Ki társ valál, így lettél ím, hazám*”). Előzmények adnak tehát alapot azt gondolnunk, hogy a *Sírvány* (vagy az *Így látom őt, az Utolsó napom, a Sírfelirat*) igazi értéke és helyi-

értéke azáltal is meghatározott, hogy a formálisan csak magán-életi esemény reflektálásába az adott pillanat közéleti vonatkozású fájdalma is beleárnyalódott. Az élmény Zelk Zoltán hűség-elvét állította próba elé, és a személyességből kiindulva, illetve azon belül maradva, de egy szélesebb területre is kivetítve, önmagával való elszámolásra indította. Az *Utolsó napom* önvádja, riadalma – hogy „szégyent hord amennyi pillanat, | az árulás, a csalás szégyenét | gyűjti fejemre, melyre már csupán | hamu, hamu, csak hamu illenék: | de soha így nem ordított szívemben a hűtlenség fájdalma. . .” – nemcsak a jóvátehetetlen veszteség, hanem – ezen belül – egy tágabb hitelű életélmény erejével jajdul.

Ismételten vissza kell azonban térnünk rá, hogy a büntudat, a vezeklés igénye nem ezekben a versekben jelentkezik először (ami az Irén-versek többletét is megerősíti); megszólal már az *Alkonyi halászat* egyik jellemző tájversében / Ez már az ősz /: Csügged az ág, ejti leveleit. – / Ó, ha az ember is a bűneit / így hullathatná! s lomb nélkül, meztelen, / de állhatnék telemben büntelen!” Ugyanez a büntudat ihlette a *Cigány-bíztatót*, a lelkiismeret „kótájából” „búval füstölgő nótát” húzó cigány lírai képmását, s a bíztatást egy új dalért, mely „lemossa lelkünk kormát”. Az ötvenes évek közepéig tartó költői eufóriának büntudat vet véget, mely hűtlenségnek minősíti a hűség tévedését. Tévedésének felismerése és szubjektív értékelése szempontjából fontos az *Itt, e földön* című vers tanúsága, mely szerint megérezte az „álmok tejű tján” bolyongó vágyaknak, az „égre is földet festettem én” illúziótörekvésének és az eredménynek végzetes szétválását. Majd az eredeti szándékok, vonzalmak és kötődések minden korábbiánál pontosabb lírai ábrázolása következik: „Énnekem szívemig az ér, / ha piacra zörög a szekér, / kerekék közt, a szekér alatt / porban, hóban a hűség szalad –”, s tovább, a külváros, a szombat esték és az „öreg prolik” világának apró képei, melyekben a költő megtalálja adekvát költői világát: „Ti voltatok igazi köröm. / Nékem a merengés börtönöm.” Az „igazi kör” határainak

élménymagját ábrázolják, a személyes, benső élethelyzetet, mely aztán egyre fogalmibban határozódik meg. A *Cigány-biztató* és a *Tűzből mentett hegedű* cigányképmásai között nehéz volna nem éreznünk véncigányos utalást az idézett sorokban is. A nagy erők útjába került egyén történelmi elkárhozása szüli a bűntudatot, s a szüntelen önvád a fölkelő öregség és magány bánatával egyesül. A fogalmibb variációkban fogalmazódik meg a „vétkem, / én igen nagy vétkem” műbenléte: „Felnőtt voltam, s felnöttek közt / gyermekszívvel éltem”, majd: „Szakadékok fölött jártam / cérnaszál reményen”. A szubjektív hűség objektív – költői – hűtelenségbe átfordulásának, bűntelen bűnösségének érzelmi-erkölcsi döbbenete aztán olyan programhoz vezet, mely a múlt emlék-romjainál muzsikáló cigányéval rokon: „. . .romjaimból / új várat nem rakok”; majd így nyit magának – ismét sugallatos képekben, dalban – új perspektívát: „Megálllok én már egy fűszálon, / elhállok egy falevelen, / rigók álmába takaró dzom. . .” Vagyis alluzív képekkel, érzelmi utalásokban veti el nagyralátó-naiv költői illúzióit, és visszanyúl szegénylegénykorának emlékeihez, a kis dolgok értékeihez. Hogy ez az új „hűség” mennyire a változó költői magatartás jele, tán nem szükséges bizonygatni, kiemelni itt a *költői* önszemlélet önállósulását kell. Lenge képei úgy határozzák meg autentikussági körét, hogy minden definíciónál pontosabban sugallják: a napi „jelentéktelenségek” átélésében keresi ihletét, bennük találva meg azokat a létmozzanatokot, melyekből lírai aspirációit merítheti. (A vers egyik fontos képelemének szó szerinti megújulását találjuk később a *Micsoda madár* című átpoetizált lírai képmásban – benne a hajdaniból megújult, továbbra is érzelmi, azonosuló, de ennyiben tudatosult és vállalt ars poetica fonálán önjellemzését fogalmazza.)

Pályája kezdetétől megfigyelhető volt vonzódása, hajlama arra, hogy a köznapiságban találjon magára, de csak a hatvanas évek elejétől vált ez egyértelműen tudatos költészeti elvévé s valóban *költői* magatartásforma alapjává. Egyértelműen erre

mutatnak az ötvenes évek közepétől felbukkanó, sokasodó *lírai képmásai*. Először 1954 után jelenik meg ilyen, a „cigány”, ez fejlődik aztán a „clown”, a „bohóc” képeiben. Olyan lírai személyiségrajzok ezek, melyek hangsúlyozzák, hogy azonosulása a köznapi cselekvések, szenvedések és örömek közt bukdácsoló hősé, aki mégsem szürkén közepszerű. Bohócnaivitása egy sajátosan hazai slemil-hősiességgel párosulva bonyolult öniróniát teljesít ki, mely az évek haladtával költői önarcképén elmélyül, mára egyik legkarakteresebb vonása lesz. A költői önmegfogalmazások iróniája mindig önkritikát is rejt, és a lírai képmásokban sűrűsödve azáltal lesz korszerű, tipikusan mai valóságviszony, történelmileg hiteles reagálásmód megjelenése, hogy magában foglalja az önmagával való szüntelen szembenézést, a „visszautalást”, az elmúltak korrekciójaként is ható jelenbeliséget.

Ez a költői megújulás a kezdeti érzelem-erkölcsi meghatározottságokból táplálkozik, de úgy találkozhat a felismert történelmi korjelleggel és -igénnyel, hogy hűség-elve visszanyeri eredeti, értékképző életkörét. A múltból a félmúlton átmentett erkölcsi emlékképletek most teljesülnek ki először költőileg: a templomudvar, az Újmajor, a toloncház, a pesti „alvilág”, az irodalmi kávéházak stb. – tehát a háború előtti múlt köznapi tárgyi világa a hatvanas évektől jelenik meg Zek költészetében nagy erővel. Az emléktanyag lírájának hatalmas tárgyi gazdagodását, érzékletességének, színeinek bővülését hozza, egyben a fogalmi-diszkurzív versépítés visszavonását, átfejlődését a tárgyhoz kötött, direkt érzékenység közvetlenazonnali kifejezésébe. Az emlékek tárgyiasságához kötődő érzelem-erkölcsi tartalmak jelenérvényűeknek mutatkoznak: általuk épül értékjelentés, „többlet” a ma hétköznapiságába is. Kontinuum jön létre múlt és jelen között a költői élményben, így az emlék „időtlen”, konkrétságában is elvonatkoztatható jelentés, értékpillanat lesz. Az átélt pillanat lírai megragadásának ősi alapformája a dal, a benne megőrzött mag: a sugalmazó kép, melynek metaforabázisát most is a természeti elemek (ág,

levél, szél, madár stb.) és az emberi kapcsolatok alaptényei adják. Zelk Zoltán azonban túl is lép a képen a befejezetlenség, a ki nem mondott, elharapott közlés irányában – túllép így az *egyres versen* is a *kötet*- illetve „költészet-írás” felé, ami az autonóm költői világkép- és paradigma-teremtés egyik biztos jele a modern lírában. – Bár a kritikák épp az utóbbi húsz év költői vívmányairól, technikai, versszerkesztési kérdéseiről szóltak a legtöbbit, mégis alaposabb tanulmányt érdemelne annak vizsgálata, hogy életműve legkimagaslóbb köteteiben (*Fölforrta az ég*, 1967; *Bekerített csönd*, 1971) hogyan szünteti meg a hagyományos költői képet, s ezzel a vers határoltságát, befejezettségét, a prózai közhely-tények képpé, gazdag szürrealista képsorok prózai tényközléssé formálásával; milyen – nem egyedi képet, hanem – tág összefüggésű vers-elemet teremtő erővé tudja hajlítani korábban oly merev és formális szónoki retorikai eszközeit: az ismétlést, a paralelizmust, az aposiopésist (elhallgatás, félbeszakítás), a főmondatrészek teljes elhagyását stb. (Vö.: Tandori Dezső: *A befejezhetetlenség igénye; Új Írás*, 1971. 9. sz.) – E formai, mester-ségbeli kiteljesedés eredőit keresve valószínűleg a harmincas évek közepe előtti, korai expresszionista-szürrealista indítások jelentőségét látnánk igazolva, ugyanakkor azt is, hogy az ötvenes évek hamis szónokiassága szintén tanulsággá fordítható kudarc volt. Az utóbbi tizenöt-húsz év formai, verstechnikai vívmányaiban Zelk Zoltán éppúgy saját korábbi, teljes költészetére épít – és abból épít –, ahogy érzékenysége, költői ontológiája egészében is.

Az önálló költői hang, a korszerű eredetiség kiépülése természetesen esett egybe a valóban költői önszemlélet, az egzisztenciális nyomás, szorongatottság alól szabadult költői létforma kikristályosodásával; a belső fedezettel, történelmi hitellel bíró költői magatartás megszilárdulásával. Ugyanakkor ez a termékeny költői „megszületés” az önfelmérésből, a hűségelvre támaszkodó számvetésből következett, a „tévedés” korrekciójaként, mely nem megtagadás volt, hanem az eredő szán-

dék és értéklehetőség megmentése, beteljesítése. Az „önbehatárolás” a művészi igazság és intenzitás felemelője lett. Költészetének pozitív jelentősége *ezért* nem korlátozódik csupán az utóbbi tizenöt év verseire, hanem az eddig felvezető pálya alakulásának „példázatosságából” tűnik ki. Nem a filozófiai világgép nagy költésze Zelk Zoltáné, de alighanem egyedülálló képviselője annak a sokszor lekezelt és megcsúfolt kisemberi hűségnek, tisztességnek, mely korszakok viharain mentette, hozta máig, szorongatva és tévedve, de biztos ösztönnel megtisztulva és megtisztítva a hétköznapi emberség nagy dolgokat építő kis evidenciáit. Ez a megtisztító megőrzés, a hűség pozitív költői tartalma az, amivel Zelk Zoltán jelenlegi költészetünkben megkerülhetetlenné vált – nemcsak jó versek és kötetek írójává, hanem tanulsággá is.

FORUM

MÁRSSAL TÁRSALKODÓ MURÁNYI VÉNUS 1664-BEN

„Költ az Stubnyai hév vízben Boldog Asszony havának 27. napján 1664. esztendőben” – indította útnak legnevezetesebb művét Wesselényi Ferenc nádornak és Szécsi Máriának ajánlva Gyöngyösi István. A *Márssal társalkodó Murányi Vénus* még ugyanebben az évben napvilágot is látott Kassán. A mű ilyen tágabb értelemben vett „születésnapja” felett azonban elsiklott az utókor tekintete.¹

Igaz, Arany János figyelmét megragadta a mű kiadásának nevezetes esztendeje, de ezt az összevetést legfeljebb csak megismételni lehetett ezután.

„Azon év, mely Zrínyi Miklós, a „Szigeti Veszedelem” nagy költőjének erőszakos haláláról lőn emlékeztetéssé (1664), egyszersmind oly epikai mű első megjelentének az éve, mely, társaival együtt, sokkal nagyobb népszerűsége vala kelendő, mint a nálok hasonlíthatatlanul remekebb Zrínyiász.”²

A történetírók pedig 1664-et egyedül a csataterekre szegzett szemmel tartották számon. Ebben a perspektívában a nádor alakja érdektelennek tűnt. Nem vívott fényes csatákat a törökkel és nem perelt szenvedélyes hangú nyílt levelekben Lipót császárral, mint Zrínyi Miklós. Úgy tűnhetett ebben a

¹ Gyöngyösi István *összes költeményei*. Közzéteszi Badics Ferenc. Bp. 1914–1934. 1. *Márssal társalkodó Murányi Vénus* 124. A továbbiakban a vers megfelelő strófáit innen idézzük.

² Arany János: *Gyöngyösi István*. In: *Arany János Összes prózai Művei*. Franklin kiadó. É. n. 433.

felfogásban, hogy 1664-ben Wesselényi húsz évvel azelőtti önmagával teljesen azonos. Legfeljebb csak megöregedett, de ugyanaz a császárhű, az országos érdekekkel nem sokat gondoló főúr, aki a „murányi kaland” idejében volt s csak a vassvári béke következményei juttatták oda, hogy Lipót császár és magyar király országglását elutasítva nevét adja a nevezetes összeesküvéshez. 1664 elején eszerint Gyöngyösi udvarló, gáláns ajándékként nyújthatta át a nádori házaspárnak elszállt ifjúságuk emlékét, az erdélyi fejedelem I. Rákóczi György hadjárata idején Murány asszonyának házasságot ígérve III. Ferdinánd császár számára a nevezetes várat csellemel elfoglaló füleki kapitány és a várúrnő szerelmének történetét. Érthető hát, hogy a historikusok a *Murányi Vénust* 1644 eseményei alapján közelítették meg, közvetlen történelmi dokumentumként használták, Gyöngyösit Gyöngyösivel bizonyították, az elbeszélte eseményt történelmi hitelességében a költői műből írták le.³

A *Márssal társalkodó Murányi Vénus* körül, talán éppen ezért olyan sok még ma is a homály. Kitűnő irodalomtörténeti elemzések kimutatták, hogy a mű tárgya és tartalma között ellentmondás van, az elbeszélést oda nem illő részletek, betétek szakítják meg minduntalanul, a mű szelleme, írójának politikai érdekelttsége bizonytalan. A *Murányi Vénust* sem Gyöngyösi alkotói pályáján, sem a közönség irodalmi érdeklődésének fejlődésvonalán nem sikerült megnyugtatóan elhelyezni.⁴

Indokolt tehát, hogy a *Márssal társalkodó Murányi Vénust* új történelmi vizsgálatnak vessük alá. A megjelenési idő, 1664

³ Acsády Ignác: *Széchy Mária*. Bp. 1885. 93. –, Badics Ferenc: *Gyöngyösi István élete és költészete*. Bp. 1939. 142–144.

⁴ Agárdi Péter: *Rendiség és esztétikum*. Bp. 1972. összefoglalja a különböző nézeteket: 8–11. – „a marxista irodalomtudomány viszont mind ez ideig mostohán bánt Gyöngyösi életművével, a keleténél kevesebbre becsülte” – állapította meg Bán Imre már 1964-ben MIT Szerk: Klaniczay T. Bp. 1964. II. 196.

nyomait keressük meg benne. Így próbáljuk megfejteni, hogy hordozott-e ez a mű történeti helyzeti energiákat, s ha igen, milyen minőségűeket. Az adott történelmi-társadalmi körülmények milyen tényezői alakították ki gondolatrendszerét? S végül ez a megkésett kísérlet kell hogy választ keressen arra az ugyancsak nyitott kérdésre, hogy mit mondhatott, milyen politikai elképzeléseket sugározhatott a *Márssal társolkodó Murányi Vénus* 1664-ben Magyarországon.

Pontosan ma sem lehet még tudni, hogy mikor lett Gyöngyösi titkár Wesselényi Ferenc nádor mellett, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy valamikor 1663 folyamán, koratavasz és nyár vége között foglalta el hivatalát. Ebből az a lényeg, hogy 1663 őszén már bizonyíthatóan egy nagyszabású magyar politikai mozgalom egyik központjában dolgozott. Ezt a mozgalmat 1663 koratavaszán a nádor, az országbíró és a horvát bán – ahogyan ők magukat, mint a királyi Magyarország első három legfőbb főméltóságviselőjét nevezték – „az ország oszlopai” közös megegyezése indította útjára. Wesselényi, Nádasdy és Zrinyi a közös cselekvés érdekében szövetséget is kötöttek egymással, amint maguk többször is megfogalmazták, az ország válságos viszonyai miatt. A válság okát általában három tényezőre vezették vissza: a bomló és a bomlásnak új hódításokkal gátat vetni igyekvő török hatalomra, a magyar társadalom betegségeire és Lipót császár központi kormányának a Habsburg dinasztia és az udvari arisztokrácia érdekeit érvényesítő országlására. A magyar királyságban évek óta anarchia uralkodott, az ország kormányozhatatlanná vált, az államhatalom az országvédelmi és társadalomszervezői feladataira tehetetlennek mutatkozott. A belső viszonyok rendezése a három részre széttört ország mielőbbi egyesítését, korszerű teherelosztást és hadszervezetet kívánt volna, az európai fejlemények pedig azt mutatták, megérett az idő a török európai hatalma ellen támadó nemzetközi koalícióra. Ezzel szemben Várad veszte, az erdélyi kormányválság, a vallási hovatarozandóság ürügye alatt zajló belső társadalmi harcok

azt bizonyították, hogy a Habsburg kormányzat és a magyar rendek még a küszöbön álló török támadást sem tudják vagy már nem is akarják kivédeni. Ebben a helyzetben döntött úgy a három főúr, hogy megszervezik az országos védelmet, fel tartóztatják Köprüü Ahmed haderejét, felrázzák, összefogják, közös cselekvésre mozgósítják a magyar társadalmat és megnyerik Európa uralkodóit, hogy a Habsburg császárt is magukkal sodorva az oszmán hatalom elleni támadó háborút indító koalíciót szervezzenek.⁵

E nagyratörő politikai mozgalomnak témánk összefüggésében csak néhány mozzanatát vázolhatjuk. A Wesselényi és Gyöngyösi személyét illető részletekből is csupán a *Murányi Vénus* keletkezésével kapcsolatba hozhatóakra figyelhetünk.

Wesselényi 1663. május 14-én Murányalján kelt levelében megírja Zrínyinek, hogy tisztában van ugyan a vállalkozás minden nehézségével és veszélyével, sőt tudja, hogy „Brutus rosaja helyett (noha azis nehéz ugyan) merges agyarokkal, s döghletes mardosásokkal foghnak halalomra öldökölni”, vállalja feladatát „ez száraz gallyán való rettenetes, s veszedelmes munkamat”. Végül megerősíti adott szavát

„Vettem hát elő egy változtathatatlan szent akaratot; Elsőben megh ismert igaz barátimnak tökéletes kedvét kereső szolgálja maradgyak; hittel kötelemnek hívseget éltem fottával megh tarczam.”⁶

1663 nyarán a nádor már lázasan dolgozik: tárgyal a vármegyék követeivel, főurakat nyer meg, kölcsönös engedményekre ösztökéli a katolikusokat és protestánsokat, hogy – amint írja – a „tövel-heggyel felfordult országban” a közügy érdekében cselekedhessenek. Sűrű levélváltások bizonyítják,

⁵R. Várkonyi Ágnes: *Törökviág és magyar külpolitika. Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századból.* Bp. 1978. 175–229.

⁶Wesselényi – Zrínyinek, Murányalja, 1663. május 14. Fogalmazvány. OL E–199 Archívum Familiae Wesselényi (AFW) Fasc: 8. fol: 233.

hogy Nádasdyval, Zrínyivel, Lippay érsekkel közös egyetértésben cselekszik. A Habsburg kormányzat magyar referense, Rottal János titkos tanácsos útján pedig a magyar hadsereg megszervezése érdekében és azért ostromolja az udvart, hogy ütőképes császári katonaságot küldjenek Köprülü feltartóztatására. Országos felkelést hirdet, megszervezi a hadseregellátást és lépéseket tesz, hogy előteremtse az országos haderő anyagi alapjait. Ott van szeptember elején a dunántúli Vatton, ahol már több főúrral és köznemessel találkozik, és Zrínyi Miklós mint az ország katonai főparancsnoka, szemlét tart a magyar hadsereg felett.⁷ Ugyanekkor Wesselényi elküldi Bory Mihályt mint nádori főkövetet Regensburgba János Fülöp mainzi érsekhez, a német fejedelmek francia orientációjú csoportjából alakult Rajnai Szövetség elnökéhez, hogy segítséget kérjen és a törökellenes nemzetközi koalíció megalakulását sürgesse.⁸

Wesselényit a politikust azonban csak az 1663 őszi súlyos viszonyok között ismerhetjük meg. A török gyorsabbnak bizonyult, Érsekújvár megadta magát, s Köprülü hódolásra szólító kiáltványokkal árasztotta el a vármegyéket. Zrínyi mellett a nádor is oroszlánrészt vállalt abban, hogy leszerelje a török propagandát és megfékezze az általános bomlást. Országos kiáltványban szolt a hódolás következményeiről, kapcsolatot teremtett Apafi Mihály erdélyi fejedelemmel, és igyekezett adófizetésre fogni a nemességet. Jól látta, mekkora távolság van a feltett cél és a megvalósítás lehetőségei között, mennyi akadályt állítanak a célratörő országos politika útjába a magyarországi társadalom különböző, provinciális érdekeiket

⁷ A hadimustráról részletes beszámolókat küldött Eszterházy János győri vicekapitány Montecuccolinak, 1663. szeptember 16., 19., 21. és 28-án Bécs, Österreichisches Staatsarchiv [ÖStA] Kriegsarchiv. Alte Feld akten.

⁸ Bory Mihály – Rottalnak, 1663. szeptember 30. Regensburg OL P-507 Nádasdy levéltár (Nlt) A. V. No. 504. – Vortrag. . . Regensburg 1663. október 31. ÖStA, Mainzer Erzkanzlerarchiv [MEA] Reichtagsa. Militaria, Conv. 8 Fasc: 15.

hajszoló csoportocskái, milyen nagy a társadalmi igény és mégis milyen ólomsúlyú, szinte mozdíthatatlan a magyar nemesség. A vatti találkozóról hazatérve a következő levelet küldte Zrínyinek:

„Méltóságos Tekintetes és Nagyságos Gróff Vitéz Horváth Báán, hazánk egyedül Magyar oltalma s reménye, nekem kedves Ur fiam, ajánlom Kegyelmednek fogyhatatlan igaz szolgálatomat. Vizvári táborából ez hónap 10 napján irt Kegyelmed méltóságos levelét mai napon felette betegh és nyomorult ágyban fetreng nyavalyámban merő orien. . . (?) gyanánt nagy consolatiommal vettem. Áklássék az felséges Istennek neve maga Hectori jó hírével s nevével, az ottomány fényeskedő hodnak homályító czorbitásával hozza vidámságra az szegény, csak nem utolsó kétségben esett magyar világot. Az Ur Isten az Kegyelmed nevét égik magasztalván szaporicza naponkint vitéz oktató vezérségét; van már negyed vagy ötöd napja, hogy ezen Kegyelmed vitézi actusa közönségessen, csak nem a czezemő gyermekek szájában is, magha dicsiretes felmagasztalásával Isten áldatik, noha itten ezereknek veszedelmérül hirtetik Kegyelmed szép heroicus actusa, kibül mind ollyat ábrázol Geniusom VOX populi VOX DEI. Ha eddigh nem is, migh az levelem Kegyelmedet éri, ottan hamar okos vezérséghe által, bátor szive, fényes, s éles kargya miatt ezer számok fognak halni Kegyelmed lábai előtt az pogánnak.

A továbbiakban arról ír, hogy várja a császári hadsereget, mihelyt megérkeznek, táborukba száll.

„Hová én is, ha mind csak lektikában kell is közikbe vitetnem magamat, conjugálván magunkat, mit fogunk véghezni és czelekedni, Kegyelmedet éjjel nappal mindenekrül genuine informálok.” Végül sajnálja, hogy „némely puhája az magyaroknak hátra vonódott az Kegyelmed vezérséghe alul, méltók az ostorozásra és büntetésre az olyan hazánk haszontalan heréi.”⁹

Wesselényi teljesen tisztában volt a mozgalom jellegével. Törvényesség és törvényenkivüliség beretvaélén kellett egyensúlyozniok. A török feltartóztatására önmaga erejéből termé-

⁹Wesselényi – Zrínyinek, Murány vára, 1663. október 29. Fogalmazvány. OL E–199, AFW Fasc: 8, fol: 137–138/v.

szetszerűen képtelen Habsburg kormányzat miért is tiltotta volna a magyar főméltóságviselők erőfeszítéseit? Katonákat toboroztak, megszervezték a magyar és a császári csapatok élelmezését, adót kívántak a nemességtől, és segítséget kértek a török ellenes európai hatalmaktól. Jó ügyben munkálkodtak. De a Habsburg dinasztia és az udvari arisztokrácia érdeke ily módon veszélyzónába került. A bécsi diplomácia a Portával a status quo fenntartásáról tárgyalt, még Érsekújvár elfoglalása után is kész volt mindenáron békét kötni inkább, mint hogy általános háborúba bonyolódjék a törökkel, mielőtt az önálló magyar politikát folytatókat el nem háritják az udvari arisztokrácia érdekeit képviselők útjából. Császári szó többször megtiltotta már, hogy a vezető magyar politikusok követeket küldjenek a német fejedelmekhez. XIV. Lajos növekvő befolyása miatt pedig egyenesen a vészharangokat kongatták a dinasztia hívei.¹⁰ Éppen ezért minden eszközzel igyekeztek leszerelni a magyar főméltóságok mozgalmát.

Hivatalából következően a nádor ily módon szemben álló érdekek és remények malomkövei közé került. Közelebb állt a hatvanhoz, mint az ötvenhez, a kor fogalmai szerint már öreg ember volt, köszvény kínozta, és idegzetét súlyosan megviselték az 1650–1660-as évek. Mégis nagy felelősségérzettel áthatva és nem is minden reálpolitikai érzék nélkül politizált. Rendeleteiben, leveleiben, kiáltványaiban mindig nagy reverenciával adózott a császárnak, akkor is, ha tudta, hogy az udvar nyílt tilalma ellen cselekszik.¹¹ Merő alakoskodásból tette volna? Messze esnénk az igazságtól, ha ezt állíthatnánk. Meggyőződése volt, hogy az ország érdekét szolgálja, Lipót császárnak a magyar királyt tisztelte, és Zrínyivel együtt jól tudta,

¹⁰ Várkonyi Á.: *Országgyesítő kísérletek. 1648–1664. Magyarország története* III. köt. Összefoglaló mű. Kézirat.

¹¹ Jellemző, hogy a nemzetközi koalícióról a vármegyéket tájékoztató nádori körlevél fogalmazványába Wesselényi sajátkezűen írta be a Császárnak tiszteletetadó passzusokat. „Ad omnes Comitatus Regni Hungariae” Fogalmazvány. OLE–199. AFW Fasc: 9, fol: 94–95.

hogy a Habsburg birodalom részvétele nélkül nincs törökellenes nemzetközi koalíció, viszont Magyarország jövőjére nézve beláthatatlan következménnyel jár, ha nem államhatalmi szinten vesz részt a török kiűzésében. A dinasztikus politikának hatalmas erőfölkészéről azonban egzisztenciájába vágó tapasztalatok alapján győződhetett meg Wesselényi. Ezek többek között: a császári helyőrség bevitele Kassára, a magyar korona Pozsonyból Bécsbe való átszállításának ügye, s végül a nádor lemondási szándéka, illetve császári leváltása Magyarország kormányzásáról. Át kell tekintenünk ezeket az 1663 januárja és 1664 januárja között lezajló eseményeket, mert bizonyos mértékig kulcsok a *Murányi Vénushoz*.

A Habsburg kormányzat császári őrseget akart bevinni Kassa falai közé, de oly módon, hogy a várossal, s a vármegyékkel egyaránt elkerülje a nyílt összeütközést és Felsőmagyarország katonai megszállását mintegy törvényes módon hajtsa végre. Vagyis a nádor segítségével. Várad veszte után Kassa megerősítése nagyon is indokolt. De érthető a vármegyék és a városok bizalmatlansága is: 1661–1662 után vagyunk, Montecuccolit, aki hadserege élén tétlenül nézte végig Kemény János erdélyi fejedelem pusztulását, császári parancs jogosította fel a királyi Magyarországon katonai teljhatalomra. A császári hadak önkényeskedései miatt kirobbant felsőmagyarországi parasztmozgalom nemzetközi visszhangot keltett, s az udvar nem kockáztathatta meg, hogy újra ezért figyeljen Magyarországra Európa.¹² Az udvar szempontjából nélkülözhetetlennek tűnt, hogy a kassai tervet a nádor hajtsa végre. Wesselényi azonban nem vállalkozott rá. Nincs közvetlen bizonyítékunk, de feltehető, hogy a propagandát már igen fejlett fokon felhasználó Habsburg politika a közvélemény pressziójával is dolgozott. Legalábbis a tervek kiszivárogtak, talán ferdített formában is.

¹²A kérdést *Kemény János fejedelemsége* c. a készülő Erdély története összefoglaló mű számára írott fejezetben fejtettük ki. Kézirat.

Wesselényi leveleiben szinte rögeszmésen bizonygatja mindenkinek, hogy az ellene koholt vádak valótlanok, az ország törvénye ellen nem cselekszik. 1663. május 11-én felháborodottan írja: Azt beszélük, megbízta a császár

„Cassára bevigyem lopva az Német Presidiumot, és hogy azt végben vévén, ugian Németh Generálist tegyenek Cassára, az meli haza árul-tásomért, nekem nagi Summa pinzt ígitek”.

Lelkiállapotára jellemző kifakadása:

„bizony bizony irom lelkek karhozatiaval rongiolnak ezaránt böcsü-temben, és igaz magiarságomban, mert haza szabadsági s kegyelmes kiraliunk Szent hiti sértésével, merem bátran írnom nincsen anni kincs Bécsben, Velencében se Amsterdamban, a kiért én hitemet, hazámot, s tökéletes hazafiúságomat megh sércsem és bánczam, és soha Adomány reménye engem Cassára viendő Praesidium be vivésének nialánksága nem pákostatatott. . .”¹³

Feltehető, hogy ezt taglalja a „moczkosan koholt pasquillus”¹⁴ is, amely Pozsonyban forgott ellene.

A kassai ügy azért fontos, mert kísértetiesen felidézi Murány átjátszását. Wesselényi és Szécsi Mária házassága akkor még nem csodás szerelmi kaland, hanem országos botrány emlékeként élhetett a kortársi köztudatban. Ha nem is idéz-

¹³Wesselényi – Rottalnak, Murány 1663. május 11. Fogalmazvány. OL E–199 AFW Fasc: 8, fol: 235.

¹⁴„Hitesse el magával Kegyelmed, nem ok nélkül erumpáltam, avagi csak magiamat fogahtam emésztő bummal, s lehetett volna nekem világosb panaszra való okom e békételenkednem [?]; Terhetetlen erszényemet (ha ram értik) bizony csalatatik akar kiis abban, ezenel az nagy gazdagságh kodussá teszen az köz szolgálatban, ebben az materiában bizony lehetne nyargalló mezőm (ti. írhatna sokat: V. Á.) s megmutat-hatnám méltán, senki keserves könyüe átkával semmit sem bírok, de hagyom abban írásomat, bizok mindeneket Isten szent itéletire; Combináia iol Kegyelemed eszt az írást moczkosan koholt pasquillussal melyet Posonban olvasott felőlem, s megláttia Kegyelmed küssübbét leli annak az moczoknak. . .” Wesselényi Széchenyi György győri püspöknek, Murány 1663. május 21. Fogalmazvány. OL E–199 Fasc: 8, fol: 218.

hetjük itt az egykorú feljegyzéseket, Kraus és Szalárdi soraiból fogalmat alkothatunk róla, hogy mi minden foroghatott Wesselényi és Szécsi Mária egykori viszonyáról közzájón. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a katolikus egyház csak 1645-ben hagyta jóvá a házasságot, hiszen Szécsi Mária megszökött második férjétől, Kun Istvántól, és az evangélikus egyház bontotta fel a házasságot.¹⁵ Elképzelhető, hogy a nádorra a kassai ügy híre hányféle oldalról zúdította a rágalmak özönét. Levelei tanúsítják, hogy 1663 folyamán mindvégig „becsületrontó” hajsza keresztüzében érzi magát.

A korona kivitelének ügye jól jellemzi, hogy az udvari politika a főméltóságok egységét miként igyekezett megbontani. Rottal János 1663 szeptemberében arról tájékoztatta Wesselényit, hogy Zichy István említése szerint több magyar főúr javasolta: a nádor az ország főméltóságviselőivel együtt vigye ki a koronát Pozsonyból Bécsbe. A válasz nemcsak jó politikai vénára vall, hanem segít megfejtetni a *Murányi Vénus* egyik kérdését, azt hogy kihez hű Wesselényi:

„Felette iól és igen diczeretessen chelekette Kegyelmed, hogy az nekem szóló leveleimet felsaggatván, megh olvasni méltóztatott. Gondolkozással nem giőzöm, ki lehetett az az Titok tanácz, akiket emleget levelében Zichi István Uram, az kiknek oly tanáczatlan tanácz omolhatott ki sajokbol, hofi én az nagiaival (!), hazánk méltatlan magyar Oszlopival kinálkozom a Szent Corona Béczben fel vitelével; bizoni nem kétlem, nemcsak az világh, de még magais Kegielmes Királiunk s Urunk meg sollana érette s méltan is, mert aki hitiben és nemzete árultatásában kapattatik, ugianis mint hihet annak masban akar kiis. Mas az, mint lehetne az én tölem az Oblatio; helies és felette be vett törvenie az hazánkknak: plus juris in alium conferre non potest quam ipse habet; ki adot nekem avagi masnak közülünk akar mellikünknek is arra szabadságot, hofi mi az korona ki vitelével safarkodhassunk. Ille- néke inkább kegielmes királiunknak kiváltképpen nekem, az ki ganeiból

¹⁵ Acsády: i. m. 127. Lippay érsek 1645. március 27-én kelt házasságot elismerő levele. Nagy Iván: *Murányi Vénuszról*. Századok 1867. 53–55. l.

vétettem fel az méltóságos Ausztriai haztól, hogikegyelmes királiunknak lelkem ellen adgiak tanáczot.”¹⁶

Az udvar válaszul újra a császári hadseregnek Kassára való bevitelét követeli. Erre a nádor súlyos döntésről tudósítja Rottalt: az ország törvényei ellen nem cselekedhet – de nem ez a lényeg – hiszen már többször elmondta. Most viszont kijelenti inkább lemond nádori hivataláról:

„ha kegyelmessen nagy hatalmas atyáskodása által ugy tetczik eő Felségének, kész vagiok mégh az Palatinussági Tisztemben is hasznosabbnak cedalni, iovedelmét munkaiat gyorsab, s segességesb hiveinek eő Felségének engedni, s mivel ez boldoghtalan Palatinussi nevet Országh Gyűléseigh semmi lett uttal, se eő felséghe magán, se az Országh magán se én maganyon vállaimról le nem rázhatom, ottan én visellyem bár nevét de más vigye véghez hasznával együtt, haza jó szolgáltyát”.

Kijelenti, hogy kész akár kolostorba vonulni és ott meghúzni magát, de most Stubnyára készül.¹⁷ Rottal, aki nemcsak a nádorságra pályázott, hanem Murány várára is, sürgősen értesíti az udvart Wesselényi e nem túl politikus elhatározásáról. A Habsburg kormányzat ellenakciója nem is késik. Lipót császár 1664. január 18-án kelt leiratában közli a nádorral, hogy az ország kormányzását a Titkos Tanácsra bízta, a katonai és a politikai ügyeket országos császári biztosok intézik.¹⁸ Wesselényi azonban semmisnek tekinti a királyi parancsot, Stubnyán sem pihen, titkárságán alig győzik a nádori utasítások és levelek formába öntését. Miként Zrínyit sem tudta visszatartani a császári szó: Hohenlohéval, a Rajnai Szövetség időközben Magyarországra érkezett csapatainak parancsnokával együtt 1664. január 20-án megindították a nemzetközi koalícióval tervezett támadó hadjárat nyitányának szánt eszéki had-

¹⁶ Wesselényi – Rottálnak H. n. 1663. szeptember 9. Fogalmazvány OL E–199 Fasc. 7, fol: 117–118.

¹⁷ Wesselényi – Rottálnak, Murány 1663 november 16. Wesselényi sk. aláírásával ellátott részben rejtjeles levél. OL Vég helyi Dezső gyűjteménye P – 507 1899 35. sz.

¹⁸ Lipót császár – Wesselényinek, Régensburg, 1664. január 18 MEA Militaria. Fasc 15, Conv. 8.

járatot.¹⁹ Wesselényi pedig miután Stubnyán fogadta Regensburgból megtért főkövetét, Bory Mihályt, mint Magyarország nádorispánja köszöni meg János Fülöp érsek értesítését arról, hogy Európa hatalmai, nem utolsósorban a francia király felkarolták a török elleni háború ügyét.²⁰ A nádor tehát nem adta fel a harcot, nem adta meg magát. Az önmegőrzésnek itt csak témánk szempontjából legfontosabb mozzanatait ismerethettük.

Az önmegőrzés másik útja a *Márssal társalkodó Murányi Vénus* művészi világába visz. Gyöngyösi minden bizonnyal egyik legjobb tudója lehetett 1663–1664 eseményeinek. Mindenkinél jobban kellett ismernie a nádor kettős arcvonásait, a panaszkodót és a dörgedelmes parancsokat osztót, a tehetetlenül kesergőt és a bátran kockáztatót. A nádori levelek, hivatalos iratok részben az ő keze alól kerültek ki. Aligha hiszem, hogy valaha is létezett hivatal, ahonnan ilyen hangon szólították fel a vármegyéket, hogy adjanak a török ellen gyülekező katonaságnak zabot, húst, gabonát:

„Előttünk is ezennel pitvarunkban lépendő lévén azért az áldott földet s(z)ikasztó és füvet kihozó kikelet, Márs is megindítván mindenfelől haragos bömbölő dobhangjait és szélnek eresztő szép lobogtató zászlóit, hangos trombiták zengését, felette szükségesnek és tanácsosnak ítéltük. . . stb.”²¹

Minden bizonnyal a költő titkár fogalmazókészségét dicséri az a körlevél is, amelyben Wesselényi tudatja a vármegyékkel, hogy Bory Mihály meghozta Regensburgból János Fülöp pecsétes írását, és Európa hatalmai fegyvert fognak a török ellen. Így fejezi ki, hogy elérkezett a törököt kiűző háború ideje:

¹⁹ Zrínyi, János Fülöp és Hohenlohe levelei 1663 december – 1664. január Várkonyi: i. m. 280 skk.

²⁰ János Fülöp Magyarország nádorához, Régenburg, 1664. február 15. MEA Reichtagsa. Fasc. 219 T: 7 No 192.

²¹ Wesselényi a vármegyének, Teplicze, 1664. március 24. Szerémi: *Emlékek Bars vármegye hajdanából*. 176.

„Ugy édes Nemzetünk is valóban megh érzette az Pogány Nemzetnek felfuvalkodott dühösségétül származott sanyargatásit, de ime midőn kegyetlen körmös kézzel megmaradot saryujatis édes hazánknak gyökerestül tépi szagatni akarja vala, az egész köröszténységnek megh egyesülése belincset vet fene kezeire s torkábul nemcsak azt vonzza ki, mellyet ragadmányul ellátatott nyelni, hanem réghi birodalmit is az Isten nevét káromló undok nemzetnek ezennel hivei közé osztja.”^{2 2}

Gyöngyösi vallomásán kívül semmi támpont nincs rá, hogy a *Murányi Vénust* mikor, hogyan, milyen körülmények között írta. Tájékoztatása azonban inkább mintha leplezné mintsem felfedné, az időpontot nem mondja meg. „Alkalmatlan helyen”, „nagyobb részül uton”, „sok értetlen Csöcselék (csecsemők) kiáltásával zajgó szállásokon” többször meg kellett „szakítania” „sokára” „ballaghatott a dolog végére” „uyonnan felvett penná”-val. Mindennek alapján elképzelhető, hogy csak 1663 folyamán jövés-menés, munkálkodás közben, Wesselényit kísérgetve írta.^{2 3} Bizonyos, hogy feszült politikai légkörben, a törvényenkívüliség és nemzetközi nyilvánosság határán táncoló mozgalom zajlása közben, Wesselényi kettős helyzetének szinte a végsőkig feszített pillanatában lépett vele nyilvánosság elé.

A történeti valóság e közegében maga a mese, az elbeszélés, a murányi várfoglalás históriája nagyon is határozott aktuálpolitikai célzatosságot látszik hordozni. Mégpedig nem is egyet. Ne feledjük, 1664 elejére a Habsburg kormányzat belső köreiben már végleg elejtették a nádort, sőt Lipót rendelkezése megfosztotta nádori hatáskörétől. A *Murányi Vénus* viszont tüntetően hordozza fedelén Wesselényi majdnem minden címét és méltóságát, mintha Gyöngyösi gyermeki mitsem-sejtéssel számlálná elő „Magyarország palatinusának” Lipót császár kegyelméből adományozott tisztségeit is: [„Arany

^{2 2} Wesselényi – Bars vármegyének Stubnya, 1664. febr. 29. TT 1892. 723–724.

^{2 3} A *Márssal Társalkodó Murányi Vénus* 123.

giapias Vitéznek . . . az Felséges LEOPOLD Római Császár, és Német, Magyar és Cseh-országok Királyának belső Titok Tanácsának; s Komornyikjának és Magyar Országban Helytartójának.”²⁴ Maga az elbeszélte történet pedig mit bizonyít, ha nem mást, mint hogy Wesselényi annak idején fontos szolgálatot tett III. Ferdinánd császárnak. Mintha Gyöngyösi tolla tudatosan fel is nagyítaná ezt. Lapozzuk fel a *Murányi Vénus* idevágó sorait. Mindenki Rákóczi Györgyhöz állott. Alig maradt a királynak más híve akkor, mint Wesselényi. Ő volt az, aki Atlaszként „nagy terhét az egek sullyának / Egyedül tartotta s úgy szolgált Urának”.²⁵ Ferdinánd nem is maradt hálátlan. Gyöngyösi elbeszélése végén buzgalommal sorolja el a császári kegy megnyilvánulásait.

Ebben a hangsúlyozottan császárhű keretben azonban magukat az eseményeket már egészen más fekvésben vázolja fel. Wesselényi szerelemből vette meg a várat, Cupidó nyila sebezte szerelemre. Sőt tulajdonképpen nem is a nádor, hanem Márs, nem is Márs, hanem Vénus, nem is Vénus, hanem Szécsi Mária tevékenykedett. Szinte mulatságos számbavenni, milyen leleményesen bizonygatja Gyöngyösi, hogy a vár átjászása nem a földi politikum műve. Az Olimpuszon végezték így azt az istenek, a szerelem művelte, a szerelemnek pedig ki tud ellene állni? De ez még nem elegendő: Szécsi Máriát atyjafiai kisémmizték. Annak idején pedig még Wesselényi első felesége, majd pedig egy pásztor megjósolta előre, hogy Wesselényi és Szécsi Mária egymáséi lesznek. Istenek döntése, a hatalmas szerelem megemésztő tüze, végzet és szerencse mind azon munkálkodott, hogy Szécsi Mária és Wesselényi találkozzanak. Közben pedig teljesen elsikkad a vár hovatarozandóságának politikai jelentősége. Mint ahogyan 1664-ben a húsz évvel azelőtt történt dolgoknak a szó konkrét értelmében nem is volt már jelentőségük.

²⁴ Uo.

²⁵ 1/26., 43., 56., 54. vsz.

Láttuk, 1663–1664 magyarjait valóban országos jelentőségű dolgok foglalkoztatták: a megfogyatkozott hazaküszöbét égető török, az országegyesítő politika, a nemzetközi koalíció, s az, hogy mindezt a Habsburg kormányzat ellenakciói közben, de a nyílt szakítást mégis elkerülve sikerüljön végbevinni. Ebben a légkörben másként lett fontos szerelmi kalandnak mutatni be egy eredetileg ugyan nem nagyon jelentős, de az adott helyzetben felnagyítottan aktualizálható politikai aktust. Gyöngyösi felmenti Wesselényit 1644 politikai felelőssége alól, hogy megvédje 1663–1664 rágalmaival. Ismernie kellett ezeket. Lehetséges, hogy a nádor maga mentségei között van olyan, amelyet egyenesen Gyöngyösi fogalmazott. Felnagyított szóbeszédéről, irigy és nyughatatlan szavakról Echo története ürügyén félreérthetetlen éllel szól a *Murányi Vénus*.²⁶

Már Windisch Éva észrevette, hogy Gyöngyösi a *Porábul megélemedett Phönix* c. művében a megtörtént események között tudatosan szelektálva írt, elsősorban azért, hogy Kemény Jánost felmentse a felelősség alól.²⁷ A *Murányi Vénus*ban a vár egykori átjátszása miatt felróható politikai felelősséget Gyöngyösinek szinte játékos könnyedséggel sikerült levennie Wesselényi válláról.

Gyöngyösi páratlan művészettel húzta ki a murányi história méregfogát: 1663–1664 viszonyai között a kassai ügy híreszteléseire vágott vissza úgy, hogy Wesselényi akkor 1644-ben csak szerelemből, csak felsőbb, természet feletti hatalmak eszközeként játszott szerepet, sőt nem is ő, hanem Szécsi Mária. A politikai eseményt szerelmi történeté, mitológiai játékká emelte át.

Sokan észrevették már, hogy a murányi várfoglalás kicsi kis esemény, s elsikkadt benne az akkori országos érdek. Úgy

²⁶ III/103., 111. vsz.

²⁷ V. Windisch Éva: *Gyöngyösi és a „Porábul megélemedett Phönix”* ItK, 1960. 54.

véljük, ez is volt az író szándéka. Tudatos szándék vagy művészi intuíció segítette a sikert? Ezt ma már nagyon nehéz lenne megmondani. De hogy magában az elbeszélésben páratlan oszcillációt sikerült teremtenie, azt már Horváth János mesteri elemzésben mutatta meg:

„már a tárgyban van valami belső meghasonlottság, felemás jelleg, aminek tisztázására Gyöngyösi nem is nagyon törekszik . . . Csupa felemáság, duplicitás, diszkrepancia, kontraszt: ürügy és voltaképpeni szándék, csodás (költői) elem és valóság – mez és jellem között. . .”
 „Mintha” – költészet: Wesselényi és Mária dolgát mintha Vénus és Márs intéznék; mintha Párist és Helénát látnók bennük: mintha nem anyagi érdek, hanem a szerelem – mintha nem a szerelem, hanem politikai rugók mozgatnák;”²⁸

Gyöngyösi nemcsak a Kemény-eposzban szelektált fölényes tudatossággal a történeti valóság tényei között. Ami zavarná ezt a szemfényvesztő játékot, azt egyszerűen kihagyja. Így például Kun Istvánról, Mária második férjéről nem esik szó. Rákóczi György politikájáról is hallgat Gyöngyösi, sőt nevének nemes csengést ad: „Rákóczit az Erdély uralván, s tisztelvén.”²⁹

„Úgy kell hinnünk: tetszik a költőnek e másítva tükröző játék” – állapította meg Horváth János.³⁰ Talán nem vetjük el nagyon a súlykot, ha az elbeszélés időpontjának eltévesztését is játéknak véljük. Eddig nem került elő olyan bizonyíték, hogy 1644, a murányi várátjászás tényleges időpontja helyett szövegromlásból került volna a műbe 1646. Lehetséges, hogy tudatosan botlott a szerző. Írói tapintatból, hiszen a házasság, ha 1644-ben kötötték is meg, csak 1645-ben lett törvényessé. De az sem kizárt, hogy „ezer hatszáz után negyvenhat”

²⁸ Horváth János: *Gyöngyösi és a barokk ízlés*, Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp. 1976. 130–132.

²⁹ I/ 15. vsz.

³⁰ Horváth: i. m. 132.

könnyedén fordítható 1664-re s ezzel is a mű tulajdonképpeni mondanivalójára utal.³¹

A *Márssal társolkodó Murányi Vénus* második valóság-rétege, a betétek sora, szorosán beilleszthető az 1663–1664-i mozgalomba. 1664 tavaszának nagy reményeivel összevágó betétek a mű mindhárom részében bizonyos összefüggő rendszert alkotnak. Jól kitapintható, hogy logikailag egybekapcsolódnak. Helyenként mintha a nádori levelek, körrendeletek és parancsok megverselt sorait olvasnók, s a mozgalom gondolati anyaga mintha leheletfinom fátyollal vonná egységbe a művet.

Oldalszámra idézhetnénk ebből az időből a pusztulás szélére jutott haza válságos helyzetét festő szebbnél szebb hasonlatokat a legkülönbözőbb levelekből. Wesselényi írásaiban is visszatérő motívum „az elhanyaglott szegien magyar nemzet” veszedelme, „tűzlángban, s utolsó veszedelemben égő szegeni haza fiai”, „szomorú sorsban jutott haza”, „Pennám ki nem irhatta, elmém meg nem foghatta minemü extremitásokban s veszedelemben forog segény hanyatlott haza”.³² Ezt a korélményt Gyöngyösi sokszor idézett strófája mindjárt a mű elején szinte megismételhetetlen szépséggel foglalja össze:

„Veszni tért kis hazánk, forgasz mely sok kockán,
Hány felé vetett már az szerencze sarkán!
Hol egy ellenségnek, hol másnak vagy markán,
Régi szép épséged melly miatt áll csonkán.”³³

Az 1663–1664. évi mozgalom egyik legfőbb célul a belső egység megteremtését tűzte ki. Régi alapelv és Magyarai óta sokféle szólamban zeng, hogy az országot nem a török és nem a Habsburgok, hanem önmaga belső meghasonlása, az ország vezetésére hivatottak belső ellenségeskedése juttatta pusztulásra.

³¹ I/16. vsz. Badics tárgyi tévedésnek mondja, Badics: i. m. 470.

³² Wesselényi – Rottálnak, Murány, 1663. november 3. Fogalmazvány. OL Nlt. P–507 V. Lev. 466. – Wesselényi – ismeretiennek, Trencsény, 1664. jún. 22. Eredeti uo.

³³ I/28. vsz.

„Megh hiült egymás ellen Magyar idegenült szeretet, egymást nem értő, seöt arczal támadó értetlenség, hirünk s nevünk, életünknel drágább emberségünk gonosz nyelvektül rágalmaztatván”

– írja Wesselényi 1663. május 14-i levelében. Kiáltványainak egyik szinte állandó gondolati eleme, hogy a belső tusákkal fel kell hagyni. Sőt 1664 augusztusában Zrínyi növekvő nehézségeinek okát sem az udvar politikájában látja elsősorban, hanem így magyarázza: „iay boldogtalan irigység és egymás ellen való dücsőség kapas, eszt tapasztalom oknak, Magyar Nemzetünk alacsonbitasunknak.”³⁴

Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha ismét csak konkrét politikai célzatosságot olvasunk a *Murányi Vénus* első részének belső egyezségeire intő strófaiban:

Miolta köztetek nincs az egyenlőség,
Illy rúttól azolta praedál az ellenség.

Tedd férre nemzetem ezt az délczogséget,
Mint régen, kövessed az egyenlőséget.
Ne fogyasd magadott, találsz ellenséget,
Ki majd ránt nyakadba siralmas inséget.³⁵

Távolabbi következtetésekre juthatunk, ha a kortársi élményként rögzített felfogásokkal vetjük össze még mindig az első részben, a mű elbeszélés szférájában, a szerelem ébresztését leíró allegorikus asszociációk egyik legszebb részleténél Cupidó hajlékában a békét és az azzal ellentétes tartományt festő sorokat. Mert mi is a béke, tették fel a kérdést a nádor és társai egy korábbi emlékiratukban: a szántóvető félelem nélkül dolgozhat a mezőn, a kereskedők biztonságosan járhatják az

³⁴ Wesselényi – Zrínyinek, Murányalja, 1663. május 14. Fogalmazvány OL E-199, AFW Fasc: 8, fol: 233. – Wesselényi – Lippaynak, Enyiczke, 1664. augusztus 28. OL uo. Fasc: 9, fol: 79.

³⁵ 1/29., 32. vsz.

utakat.³⁶ Gyöngyösi strófáiban össze nem illesztve ugyan, de ugyancsak a napi munka szép képei, a pásztorok, útonjárók, kereskedők áttűnő jelenetei érzékeltetik a Magyarországon annyira vágyva vágyott igazi békét. Csak megerősíthetjük tehát a korabeli magyar politikusok egykorú véleményével Trencsényi-Waldapfel Imre remek megfigyelését: Gyöngyösi éjszaka és nappal leírásai a háború és béke szimbólumainak is felfoghatók, miként az a korabeli francia irodalomban kimutatható.³⁷ 1663–1664 politikusainak véleménye szerint a korabeli „béke” fogalom sem egyértelmű: a hivatalos, a Habsburg–török béke az ország számára a pusztulás, a napi harcok, a kiszolgáltatottság, a határvidékké süllyedő maradék ország anarchikus viszonyainak ideje. Béke – felfogásuk szerint – csak akkor lesz, ha kiűzik a törököt.³⁸

Az elbeszélés rendje szerint a szerelmesek találkozását elmondó második részben csupa praktikus tanácsot találunk arra, hogyan kell kijátszani a kelepccéket, mennyire ajánlatos az óvatosság, és milyen jó tudni virágnyelven. „Csalárd most a világ, nincsen kinek hinni”, „Meg-hitt barátodnak szóly néha biztoddan, ... Kimondgya, s többet-is kiált haragjában”, „Kevés meghittség van, ki mindenkor tartson, / Ki néha melletted vért is öntött harczon, / Ellenséged végre, s azon van, hogy árcson”. „Az ki dolgaiban elől akar menni, / Titkos szándékában nem kell czégért tenni”. Mintha valami konspiráció működési szabályzatát olvasnók. A korabeli levelekben visszatérő fordulat: „pennára nem bizhatom”, „az írás felszaggatva érkezett”, az udvari politikusokról álnevekkel írnak, a Kakukkról tudjuk kit fed, a „Keresztesvitéz” valószínű, hogy

³⁶ *Opinio Dominorum Consiliariorum Hungarorum*. 1661. január. OL P–125 Esterházy hercegi levéltár, Pál nádor iratai 91. köteg, 9321sz.

³⁷ Trencsényi-Waldapfel Imre: *Gyöngyösi dolgozatok*. Bp. 1932. ITF 42. és Gyöngyösi István. *Magyarságtudomány* 11. 4–5.

³⁸ *Opinio* l. m.

Rottal. A levelek egy részét rejtjelekkel írták.³⁹ Nehéz lenne szabadulni a gondolattól, hogy Gyöngyösi sem minden célzatosság nélkül vette be az ilyen és hasonló strófákat: „Az ki bizza azért dolgát levelekre, / Szükség, okossan is vigyázzon ezekre. . . Valakinek az kit titkot akar irni / Szükség annak szívét először ösmerni.”⁴⁰ De az is igaz, hogy amint az olvasó komolyan vehetné ezeket az intelmeket, a következő strófával már a szerelem szférájába lendül át. Azután megint vissza, tanulni a körültekintő politikát. Miként az elbeszélésben mitológia és valóság, itt politika és szerelem váltogatja folyvást egymást. 1644 és 1664 között így folyik ez a szakadatlan hintázás. Ismerve a mozgalom vezetőinek pénzszerző akcióit, többek között erőfeszítéseiket, hogy főurak és nemesek erszényeit is megnyissák, itt a pénz hatalmáról bevágott hosszú részben szinte sistereg és éget 1664 valósága.

A harmadik rész a vár megvétélét beszéli el. A betétek tematikája: az igazi vitézség, hazaszeretet, hogy nyerhetjük el a szabadságot, ki a jó vezér, mi a célravezető politika. Valamennyi könnyen párba állítható az első rész betéteinek megfelelő tematikai egységeivel.

A fejezet nekifutó strófaiban vitézség és szerelem vált át folyvást egymásba. Badics Ferenc megállapította, hogy ez az egész szakasz nem más, mind szabad fordítása Ovidius *Militat omnis amans* kezdetű híres elégiájának.⁴¹ Az események elbeszélését azonban a 19. szakasz után továbbra is a katonakerények taglalása szakítgatja meg. Megjelennek a jó vitézek példaképei, „Amaz magyar Hector véle Vadászi Pál, / Kinek

³⁹ II/42., 43., 46. vsz. Jellemző pl. az a néhány sor, amit akkor ír Wesselényi Lippaynak, amikor értesül arról, hogy Kanizsa ostromával fel kellett Zrínyinek hagynia: „félek, felette félek valahogy az Kakuk látván lepét, Kakukkolásatul megh ne szünjék, s azzal aszt a Vitéz horvát Bánt, Országunk veszedelmes nagy kárával el ne vesszessük” Lucsatin, 1664. jún. 21. OL E-199 Fasc: 9, fol: 74.

⁴⁰ II/ 53. vsz.

⁴¹ Badics: i. m. 478.

vitéz hire az egekig száll". Feltűnik a katonai fegyelem több követelménye, például, hogy tilos az ivás. Mindennél fontosabb azonban, hogy itt jelenik meg – igaz, hogy ismét csak áttételesen – 1664 nagy kihívása, a török elleni harc.^{4 2} Ezek mintegy pozitív lenyomatait az első rész társadalomkritikájának, a nemesség erkölcsi romlását vázoló soroknak.^{4 3}

Legfőbb országvesztő veszedelemnek az egyenetlenséget festő első részbeli motívumra ugyancsak pozitív program csendül vissza innen.

Viszonylag nagyon hosszú rész foglalkozik a „parasztzendülettel”. A vár megmászásának útját kereső Wesselényiék, amint a parasztok meglátják, „tolvajt” kiáltanak és „rájok zendülnének”.^{4 4} Gyöngyösi leírásában nemegyszer átüt a személyes tapasztalat. A Kemény Jánosra bilincset verő tatárkövácsok munkájának kortalan szépségű leírása, úgy véljük, a valóságban a tiszolci, csetneki hámorokban megforduló, sőt hámortulajdonos Gyöngyösi élménye.^{4 5} Ugyanígy a „parasztzendület” jelenetsort az egykori seregbíró megélt tapasztalatok szerint szerkesztette.

A parasztok már a katona puszta látványára is a védekezés és a támadás reflexeivel felelnek. Végvári levelek sokasága tudósít róla, hogy ebben az időben az ellátatlan katonaság úgy és ott szerzett ételmezt, ahol tudott. 1661–1662 felsőmagyarországi paraszttámadásai a fékevesztett katonai hatalmaskodásokra vágtak vissza. Gyöngyösi 1663 májusában egy „szegénylegény” érdekében jár el, akinek füleki katonák

^{4 2} III/91. vsz.

^{4 3} I/29–32. vsz.

^{4 4} III/155–168. vsz.

^{4 5} „Már a régiek csodálták e helyet – állapította meg Arany János – s Dugonics, Gyöngyösi utolsó kiadója nem győzi magasztalni” i. m. 456. A történész pedig, aki ezekben az évtizedekben az ipartörténet erővonalait próbálja kitapintani, már a remek szakasz szavaiért is hódolattal illeti a mestert: „vaspor szenyje”, „szenek pozdorjája”, „fuvógégéje”, „pemete-botja” stb.

hajtották el hatalmasul a barmait.⁴⁶ Wesselényi leveleiben az ország átkának mondja a falvakon önkényesen élőködő katonaságot. Jellemző: nádori rendeletek sokaságát adja ki, hogy megszervezzék a hadi commissariatust, hogy a vármegyék a „szegénység opressziója” nélkül rendben gondoskodjanak a katonaság ellátásáról. Ugyanakkor, amint híret veszi, hogy a „magyar és német vitézlő rend” nemesi kúriákból és „szegény emberek rejtekeiből” búzát, vasat és más javakat erőszakkal szedett össze s azokkal olcsón vesztegetve a városokon „kufárkudnak”, ezt a katona-kereskedést szigorúan megtiltja, s az orgazdák jószágait is konfiskáltatja.⁴⁷ 1664 tavaszán az is visszatérő érv, hogy a nemességnek azért kell részt vállalnia az adóból, mert különben okot ad a szegénység zúgolódására.

A murányi várfoglalás históriájának Wesselényije először szép szóval igyekszik megcsendesíteni a parasztokat. Majd azzal nyugtatják meg őket, hogy „Füleki tolvajok után nyomoznának, Kik az szegénységen sokat prédálnának”.⁴⁸ S mikor ez is csak időlegesen hoz sikert, s a parasztok szabályos rohamra indulnak ellenük, megvillan a pallos. A feltámadt paraszthad „Mint az sebes mennykő villámló üdőben”. De mintha csak azért írná le elsőprőerejűnek és kíméletet nem ismerőnek Gyöngyösi a parasztzendülést, hogy annál nagyobb jelentőséget kapjon Wesselényi döntése. „Hullottanak volna sok paraszt fejek is”, de Wesselényi távolabbra tekintett:

„De jövendő dolog őket tartóztatta,
S' jóllehet pallosát Ferencz ki-rántotta,
De az lobbant tüzet hogy sem mint gyújtotta,
El-állván előttök, azt inkább óltotta.”⁴⁹

⁴⁶ Gyöngyösi – Kohárynak, Füle, 1663. május 7. Századok 1970. 124.

⁴⁷ Wesselényi – Bars vármegyének, 1664. május 11. Sztrechen Szerémi: i. m. 177–178.

⁴⁸ III/ 155. vsz.

⁴⁹ III/168. vsz.

Kiragadva összefüggéseikből a mű egységét bontó, külsődleges betéteknek tűnnek csupán a korélményeket és aktuálpolitikát hordozó elemek – amint arra már korábban mások is rámutattak. – A mű egységében vizsgálva viszont bizonyos, hogy ezekben a gondolati szférákban is tudatosan építkezett a művész. Értett hozzá. Lírai hangütésére a „veszni tért kis haza” helyzetéről a harmadik részben biztatóan visszafelel. A találékony és tevékeny hazaszeretet példájáról szól:

„Dedalus szorulván Créta szigetében,
S tartatván Minostul rabságos inségben,
Szerelmes hazája jut gyakran eszébe,
Mint szabadulhatna, hányja elméjében.”⁵⁰

„Új mesterségre” fordítja elméjét, tollakból és viaszból szárnyakat csinál. Szükség és akarat segíti, hogy „szabadulását ha a tenger tiltya / Az tág levegő ég szabad uttyát nyitja”.⁵¹ Mesterien sikerült itt Gyöngyösinek egybeépítenie konkrét élményt és elvont eszmét. Ekkor már több mint másfél évtizede ostromolják a törökök Kandia várát és Kréta szigete Európában és Magyarországon egyaránt az oszmán hódítás ellen feszülő kitartás és akarat szimbóluma.⁵² Dedalus példája visszavilágít Wesselényi korábbi jellemzéseire is:

„Akarat munkával vetvén szövetséget
Az mellyen nem vehet győzedelmességet”.

⁵⁰ III/ 45. vsz.

⁵¹ III/48. vsz.

⁵² A kor emberei nagyon következetesen és mi több a magyar politikai viszonyokkal összefüggésben gondolkoztak szimbólumokban. Erdély a „magyar Pathmos” – Pathmos a Bibliában az a kis sziklasziget, ahol János apostol megvonta magát a véres üldözések elől, és megírta a Mennyei Jelenések könyvét. A haldokló Czeglédi István is oda akarja menekíteni fiát: „Soká ne hagyjátok Kassán a gyermeket! / Vajki sokan ottan, tudom, lesik őket . . . Vigyék tul a vizen Páthmos szigetébe, . . .” Szabó Lajos: *Milyen fogalmak éltek a 17. századi református prédikátorok körében a korabeli Erdélyről*, Adalékok. Kézirat.

„Kit az Nemes erkölcs szárnyain emelget,
Alacson dolgokat meg-vétt s – nem emleget,
Hanem magosra vágy, s – olyakhoz közelget,
Kik, mint az láng, czélül függesztik az eget.”

„Nem nyugszik az eddig végben-vitt dolgokkall,
Szép hírét akarja fűzni több tollakkall,
Hogy annival fellyebb repüllön azokkall.”⁵³

Gyöngyösi a jó előljáró alakját vázolva zárja a művet. Ismét mitológiai példázatokba burkolja gondolatait, de már nem kétséges, hogy Wesselényiről, az 1664 elején még nagy reményekre néző országos mozgalom egyik irányítójáról, a nádorról van szó.

Ha jól értjük Gyöngyösi nem nagyon egyszerű allegória- és vonatkozásrendszerét –, Wesselényi Ferdinánd császárhoz mint királyhoz, vagyis a koronához hű. S a mű záróstrófaiban egyenesen a császár hálás a nádornak. A mű végén tehát Gyöngyösi képe Wesselényiről már sokféleképpen értelmezhető. Értelmezhető az első frekvenciasávon úgy, hogy Wesselényi Ferdinánd császárhoz hű, de 1664-ben Ferdinánd már régen halott. Gyöngyösi mintha nem is törődne ezzel túlságosan. Inkább a királyhoz hű a nádor, helyesebben – és ez a lényeg ebben az összefüggésben – a koronához. Mert, ha komolyan vesszük Gyöngyösi logikai visszakapcsolásokra felépített szerkezetét, megértjük, hogy a mű elején Ferdinánd különben elég lapos és szűkszavú jellemzésében miért kellett éppen azt kiemelni, hogy ő viseli a magyar koronát. Jogos az ellenvetés, hogy ez nem más, mint hagyományos, rendi fel fogásra jellemző gondolat. Kapcsolhatjuk azonban a záróstrófákat a második frekvenciasávhoz. Ebben az esetben értelmezhető úgy, hogy a nádor a megkezdett dolgok leleményes és találékony végbevitelével érdemelte ki, a „hűség tükré”-t.

⁵³I/106., 107., 123. vsz.

Sajnáljuk, hogy le kell itt tenni a tollat, mert még lenne mondanivalónk. Megközelítően sem meríthettük ki a műnek 1663–1664 programjával egybecsendülő gondolatait. Kimitatásra várnak a leegyszerűsítések, szépítések, „másítva tükrözések” 1664 valóságához képest. Élvezettel fednénk fel 1644 és 1664 egybecsúsztatásainak játékos technikáját. Némi alappal kockáztathatnánk meg a feltételezést, hogy miért az antik világ mitológiájába gyúrta Gyöngyösi 1644 és 1664 egymásra futtatott és egymásbajátszott világát. És szólnunk kellene azokról a társadalmi aspirációkról is, amelyeknek a nemesség különböző rétegei számára a *Márssal társalkodó Murányi Vénus* tágas koordináta-rendszerében még szabad mozgásterük volt.

Szívesen tesszük le mégis itt a tollat, mert talán, máris túlhaladtunk a művészeti alkotást történeti módszerekkel vizsgáló elemzés határain. Felmentésül szolgálhat azonban, hogy a *Murányi Vénus* segítségével akartunk túljutni korszakunk megismerésében a hagyományos történeti dokumentumok szabta területeken. Kievezni a korszerű értelemben vett művelődéstörténet mélyvizeire. Tudnunk kell, hogy milyenek voltak e korszak embereinek a képzettársítási mechanizmusai, jelképrendszerük és ezek határai. Meg akarjuk ismerni, hogy milyen képi módokon, milyen műveltségi anyagban fogták fel a körülöttük zajló világot, az életet, a politikát és a halált. Szeretnénk ismerni értelmező, vonatkoztató erejüket, fogalmukat az időről és azt, hogy milyen művészi struktúrákban, milyen látomásokban éltek meg korukat. Bizonyára semmivel sem egyszerűbben mint mi, csak másként. Gyöngyösi művében szépen kirajzolódik a reneszánsz képi anyaga, de nem tudjuk bizonyosan, hogy milyen gondolatok és érzelmek kötődtek már hozzá.

Gyöngyösi – állapította meg Arany János – „az elbeszélés álarcában a lyra hiányát pótolta”.⁵⁴ Politikai mondanivalóját

⁵⁴ Arany János: i. m. 456.

– állapíthatjuk meg – a *Márssal társalkodó Murányi Vénus* fátylaiba bugyolálta. Kordivatot követett némileg. Műve ilyen formában mégsem nyitott korszakot a magyar irodalomban.

Jó lenne tudni, hogy 1664-ben vajon kik értették és mennyit értettek meg belőle. Művelődéstörténeti közhely, hogy később ronggyá olvasták. Mégis csak 1702-ben született második kiadás belőle. Pedig a könyveket már üzleti szempontokat mérlegelve nyomják. S valóban a 18. században nincs évtized új kiadású Murányi Vénus nélkül. Félve írjuk le az egyik lehetséges magyarázatot erre a jelenségre. A *Márssal társalkodó Vénusra* a 17. század utolsó évtizedeiben legtöbbször női lakosztályokban nyithatunk rá, már általános jelenség, hogy például Csáky Krisztina hálószobájából „mosolyog felénk”.⁵⁵ Korántsem az következik ebből, hogy a nőt nem érdekelte volna a politika. Sőt ismert dolgok ismételtése helyett utaljunk itt Szécsi Mária két levelére. Az egyikből megtudjuk, hogy az erdélyi fejedelemasszonnyal, Bornemissza Annával 1664 nyarán közelebbről is megismerkedett a nádorné, és „női dolgok”-ba, divathírekbe bugyolálva küldözgeti politikai tudósításait neki. A másik remek jellemzése a vasvári béke következményeiről:

„Az szegénységnek a bizony dolog az ő adója és fizetése ezerképen megszorodik. . . Az Alföldet ezzel a békességgel csak a télen is elpusztítják; mert mind katona és török mindenütt esznek isznak az szegénységen sarcoltatják őket”.⁵⁶

Tudjuk, hogy annak idején Ferdinánd nagyra értékelte a politikai Szécsi Máriát. Viszont 1663–1664-ben Szécsi Mária tisz-

⁵⁵ Horváth János: i. m. 145.

⁵⁶ Szécsi Mária – Bornemissza Annának Apafi Mihály feleségének, Murányi vár 1664. július 13. A levél a nádornak Apafi Mihállyal való titkos kapcsolatával együtt kulcs a Murányi Vénus Erdély-motívumaihoz is, amelyre tanulmányunk szűk keretei miatt nem térhetünk ezúttal ki. OL E–199, AFW Fasc: 9, fol: 152 és Deák Farkas: *Magyar hölgyek levelei*. Bp. 1879. 251.

teli különös figyelmességgel Zrínyit.⁵⁷ Wesselényi tudatosan ápolta a magyar nyelvet, mégis ha ilyen feltevésekre vállalkoznánk, inkább a nádornét, mint a nádort sejtlenénk a mű megrendelőjének.

A *Márssal társalkodó Murányi Vénus* társadalmi befogadása az anyanyelvi műveltség lépéseit próbálgatók közegeiben ment végbe. Idevág Radnóti remek megfigyelése is: A *Murányi Vénusban* a szó és a dallam egybeesik.⁵⁸ Tudjuk, hogy ebben a korban az olvasmányok még auditív élmények. A szép-irodalmi műveket felolvassák. Érthető, hogy az 1664-et követő politikai változások után ez a társadalmi közeg a *Murányi Vénusból* az első réteget, a mesét fogta fel, és így erről minősítette a művet. A második réteg nagyon gyorsan elvesztette korhoz kötött aktualitását. Annál is inkább, mert a török kiűzésének megvalósult idején neolatin hősi eposzok Lipót császárt ünnepezték, mint a világrengető magyar vitézek és fejedelmek, Attila, Mátyás utódját.⁵⁹

A *Murányi Vénus* két rétegét, amit Gyöngyösi a barokk stílusra jellemző komplikáltsággal szerkesztett egybecsúsztatva, de mégis egymástól némileg eltartva, csak a történeti események akkor remélt menete szervezhette volna egységbe, tudatosíthatta volna lényegi mondanivalójában, társadalmi méretekben.

Ki volt hát Gyöngyösi, a *Murányi Vénus* írója? Felderítő, aki féltében álcázta terepszínűre magát? Vagy színész, aki még a régi korszak díszletei előtt új darabot játszik már? Bizonyos, hogy e műve miatt sem lehet elegáns lekicsinyléssel az „elv-

⁵⁷ 111. Ferdinánd consensusa Széchy Anna Mária Wesselényi Ferenc felesége részére. Kelt a pozsonyi várban 1647. febr. 28-án OL NRA Fasc: 78, No. 6. – Wesselényi – Zrínyinek, Murány 1663. május 1. OL E-199, AFW Fasc: 8, fol: 233 kk.

⁵⁸ Radnóti Miklós: *Márssal társalkodó Murányi Vénus*.

⁵⁹ Szörényi László: *A barokk hősi ideál az olasz és a Közép-európai latin jezsuita eposzokban*. ItK 1978. 5–6. sz.

telen politikusok”, az ügyes és hízalgő udvari poeták közė utasítani. Kőltő volt, s a politikáról úgy irt, hogy olvassák, mert számított a közönségre. Sajnos, a nádori hivatal szám-talan fogalmazványa és levele között a vavári békét követő hó-napokban még nem találtam olyat, amely Gyöngyösi kezére vallana. Pedig méltó lett volna tudni véleményét a műve sorsát is eldöntő békéről. Van azonban a fogalmazványok között egy lap, eredetileg vármegyének szóló rendelet fogalmaz-ványának szánták, mert felül a szokásos megszólítás rövidítése és ez az szó olvasható: „Honthnak”, a halvány keltezés mellett: 1664. november 4. Majd a következő verzet került rá:

„Fia leven [!] Marsnak
 En sem csak Pallasnak
 Forgattam taborában,
 Avagy Dianának
 Delos Aszszonyanak
 Voltam szolgálatyában
 Néha VENUSnakis
 S – Rosas Cyprusnakis
 Mulattam udvában.
 Fia leven Marsnak en sem csak Pallasnak
 Forgottam táborában”^{6 0}

R. VÁRKONYI ÁGNES

^{6 0}A lap rectóján Zólyom vármegye panaszára írott nádori rendelet fogalmazványa áll. A császári katonaság tartsa meg a megállapodás szerinti rendet, ne háborgassa a jobbágyságot, mert „mihelyt a szegény-séget a legkisebbel is angariállják, azonnal kitakarodgyanak az országból” OL E-199 AFW Fasc: 9, fol: 68.

GYÖNGYÖSI: A KORIGÉNYEK ÉS KÖZÍZLÉS

A különböző felfogásból fakadó Gyöngyösi-értékelések – még ha mindmáig nem is érkeztek el teljesebb igényű, megnyugtatóan kielégítő, tárgyilagos összegzéshez – egy tekintetben közös álláspontot foglalnak el: tényszerűen rögzítik, hogy a költő műveivel egy teljes évszázadon át meghatározó szerepet játszott irodalmunk és közművelődésünk fejlődésében. Ugyanakkor – de immár sajnálatosan – abban is egyöntetű a kép, hogy ennek a sokszor emlegetett évszázadnak, azaz a 17. század utolsó és a 18. század első kétharmadának megismerése, valamint az innét adódható, meghatározó tényezőknél a Gyöngyösi-életművel való módszeres szembesítése korántsem történt meg elégségesen.

Nem világos ily módon, sőt mindegyre ellentmondásosabbá vált ennek az évszázados előrevivő vagy éppen hátravető szerepnek közelebbi megítélése. A sokszor elvonatkoztatottan, csaknem „önmagukban” elemzett művek könnyen kiszakadtak természetes környezetükből, a korigények éltető közegéből. A sokáig joggal „ismeretlenek” titulált század irodalmi és közízlésbeli követelményei, valamint az alkotómódszert meghatározó közvetlen tényezők nem kaptak kellő megvilágítást.

Már Bod Péter is – még az „ünnepelt poéta” századából – mértéktartóan utalt nem annyira Gyöngyösi költői nagyságára, mint inkább a kortársakra tett hatására: „Igen kedvesek a versei, annyira el is hiresedtek, hogy sem előtte, sem utána mása nem tartatik”. Nem számítjuk a Gyöngyösi-rajongók 17. század végi körének tirádáit („hózzá fogható magyar poétát nem szült anya. .”), melyekkel szemben Toldy Ferenc észrevétele szempontunkból igen találó: „Annyi áll, hogy az új korhoz ő készítette az átmenő hidat”. Arany János is főleg annyiban foglal állást a „régiségben legtöbbet olvasott és legnagyobb hatású költő” mellett, amennyiben jelentőségét a „magyar költészet fejlődési folyamatában” láthatta nagynak.

Visszatérő gondolata, hogy Gyöngyösit – olvasói – „egy századon keresztül – Kölcsey szavaival – nimium patienter bámulni meg nem szűntek”. Okkal teszi tehát a hangsúlyt a kortársak igényeit kielégítő, de egyszersmind a tovább is vivő, huzamosabb költői szerepkörre.¹

Arany János után az újabb és újabb irodalomtörténeti vizsgálatok is hasonló következtetésekhez érkeznek, kiemelve, hogy Gyöngyösi hosszantartó népszerűsége s emberöltők irodalmi életére gyakorolt hatása szükségszerűen megkülönböztetett figyelmet érdemel. Egymás után méltatják azt a „szolgálatot”, amellyel egy „pihenő” korban fenntartotta, irodalmunk új „ízületéhez” közel hozta és „szinte egyedül” közvetítette a nemzeti költészet hagyományait: „Ha nincs Gyöngyösi, a 18. század első felében teljesen elhomályosul az irodalmi folytonosság tudata”.²

Méltatásban, jogos elismerésben tehát nem szűkölködünk, de mihelyt tovább lépniink következtetéseinkben, s közelebbi válaszokat keresünk Gyöngyösi és 18. századi „tábora” ízlésbeli egymásrautaltságának kérdéseire, nyomban elérkezünk a témakör megvilágítatlan, tehát kényes terrénumához. Miért is „híresedtek el annyira” írásai, hogy példátlan távlatokban

¹ Bod Péter: *Magyar Athenas*, Szeben, 1766. 96. – Dugonics András: *Gyöngyösi István Költeményes Maradványai*, Pozsony–Pest, 1796. I. LXXIII. – Toldy Ferenc: *A magyar költészet története*, (1857), 2. k., Pest, 1867. 293. – Arany János: *Gyöngyösi István. Próza művek*, Bpest, é.n. 433–466. – Uő: *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, Összes művek, Bp. 1964. X. 446–532.

² Badics Ferenc: *Gy. I. élete és költészete*, Bp. 1939. (=Badicsmonográfia) – Horváth János: *Barokk ízlés irodalmunkban*, in: *Tanulmányok*, Bp. 1956. 72–89. – Waldapfel Imre (Trencsényi): *Gy. I., Magyarságtudomány*, 1935. 106–125. – Bán Imre: *A Murányi Venus megjelenésének 300. évfordulójára*, Alföld, 1964. 458–460. – Uő: *Gy. J.* in: *A magyar irodalom története*, II. Bp. 1964. 184–196. – Turóczi-Trostler József: *A magyar irodalom európaizálódása*, in: *Magyar irodalom – Világirodalom*, Bp. 1961. II. 5–63. – Agárdi Péter: *Rendiség és esztétikum (Gy. I. költői világképe)*, Bp. 1972. 238. – Gyenis Vilmos: *Agárdi Péter könyvéről*, ItK 1974. 260–262.

„litteratúránk fődiszé”-nek „tartatik”? Milyen is volt lényegében ez a tőle is, hatására is épített „átmenő híd” s milyen építő elemekből állt az össze? Merre vezetett a hosszan „továbbvivő út”? Mit adott költészetünk „fejlődési folyamatá”-nak ez a része és hova torkollott az „irodalmi folytonosság” 18. századi tudata és gyakorlata? stb. mind-mind olyan kérdések, amelyek a szóban forgó irodalomtörténeti periódus mindmáig kevésbé ismert volta miatt, csak többé-kevésbé általános feleletekhez vezettek. A jelen írás sem vállalkozhat a problémakör teljesebb feloldására, ám néhány vonatkozásban — a század adott szakaszára irányult újabb kutatások nyomán — bizonyos összefüggésekre kitér.

A Gyöngyösi-kutatás — szempontunkból előnyösen — akkor lépett nagyot előre, amidőn a költői életmű társadalmi, ideológiai háttér-alapját tette igényes vizsgálat tárgyává. Trencsényi-Waldapfel Imre 1935-ben helyesen ismerte fel, hogy „a magyar köznemesség benne tisztelhetette eszményeinek első költői kifejeződését”.³ Ezzel a tézissel, majd a későbbi részletezőbb kimunkálásokkal új megvilágításba kerültek azok a korigények és társadalmi elvárások, amelyek a 17. század végével jelentkeztek. A sokáig csak főurak árnyékában meghúzódó, elvtelen opportunistaként, „köpönyegforgató familiáris”-ként számontartott írónak bázis-horizontja nagy arányokban kitágult, egyénisége pedig a középnemesi szemlélet értékrendjéből vált kifejthetővé.⁴

A magyar társadalmi fejlődés tendenciái a refeudalizálódási folyamat kiépülése nyomán alapvetően új igényeket vetettek fel a 17. század utolsó harmadában. Az ádáz nemzeti küzdelmek időlegesen visszaszorultak, a heves vallási harcok elcsendesedtek, a barokk nagyotakarás is kisszerűbbé vált. A kor ízlése, irodalommal szemben táplált vágyai gyökeresen meg-

³ Waldapfel: i. m. Gy. I. 112.

⁴ Agárdi: i. m. 207–231. — V. Windisch Éva: *Gyöngyösi és a „Porábul megéledett Phoenix”*, ItK 1960. 551.

váltak. A századvég olvasni tudó és akaró magyarja belefáradt a mindedig fenyegetően jelenlévő nemzeti és társadalmi konfliktusokba, a vallási viták kínos gyötrelmeibe, és nyilvánvalóan feledni kívánta ezeket a nagy szenvedélyektől hevülő témákat. Helyettük feltétlenül mást: újat, szépet, megnyugtatót; szívet vidámító, kedves örömeket nyújtó tárgyakat, azaz világi szórakoztató szépirodalmat kívánt. Gyöngyösi ezt az igényt a lehető legjobbkor, bár az adottságok korlátain belül elégíthette ki. Fel-felbukkan még írásaiban a „nagy” sorsfordulatokat jelző témakör, ám a velejáró izzó szenvedélyeket, a türelmetlen, agitatív szemléletet hiába keressük. „Játszi lelke” más úton, könnyedebb húrokon talál kontaktust hasonló igényű olvasóival.⁵

A kuruc küzdelmek, a Rákóczi-szabadságharc évtizedének igénye minden bizonnyal más irányba fordul időlegesen. De a szabadságharc lehanyatlásával – részben a visszafogottság, részben a kiábrándultság következtében – még fokozottabban támad fel az igény a már megízlelt „gyönyörűséget hozó”, a köznapi életet megszépítő irodalom iránt. És Gyöngyösi – igaz, már csak műveivel – kéznél van, sőt igazi kultusza ebben az értelemben még csak most veszi valójában kezdetét. Hasonlóképpen a Trencsényi-Waldapfel Imrétől megfogalmazott magatartásforma: „loyalitás, bizonyos állandó kurucos ressentiment-nal”, amely Gyöngyösinek és olvasóinak közös sajátja, csak az 1711 utáni szakaszban nyeri el teljes kibontakozását.⁶

Gyöngyösi egy átalakuló korban, állandóan változó világnézeti és gondolkodásbeli közegben enged egy-egy új, ki-

⁵ Horváth János: *Gyöngyösi s a barokk ízlés*, in: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bpest, 1976. 128. – Arany János *Prózai művek*, i. m. 443. – Bodnár Zsigmond: *A magyar irodalom története*, Bp. II. 353–359.

⁶ Waldapfel: *Gy. I. i. m.* 114. – Gyenis Vilmos: *A „Rákóczi világ” mindennapjainak XVIII. századi emlékképeiről*, in: *Rákóczi-kori tudományos ülésszak*, Vaja, 1975. 56–69

elégítésre váró ízlésigénynek. A kortársi szűk nemesi olvasótábor igényeinek kielégítésén túl egy erőteljesen kiszélesedő, összetettebb közönség igényeihez is kapcsolódik a 18. század folyamán: műveiben szükségképpen többirányú potenciális tartalékok halmozódnak fel. Életműve valóságos gyűjtőhelye az olyan új igényű irodalmi, művészi törekvéseknek, amelyek saját korában – a 17. században – még csak alig-alig tölthették be szerepüket, s inkább mint a meghaladott ízlésformák rombolói jelentkeztek. Műveinek túlnyomó része – a *Murányi Vénus* kivételével – csak a századforduló után jelent meg, és csak ekkor fejtette ki hatását. Sok tekintetben új erőkre számítva, a jövőnek, előre dolgozott, amidőn írásaiban összegezni tudott minden olyan korszerű elemet és eljárási módot, amit korában már fellelhetett ugyan, de végső soron egy később kiviruló világi szépirodalom hasznosított.⁷

A köznemesi igénynek szóló életmű azért is túlmutat saját korán, mert abba már bizonyos mértékig beépülnek – bármennyire is kontrasztosnak tűnik – a századvég „polgári”-nak nevezett mentalitásbeli törekvései. A Bethlen Gábor kulturális politikájából eredő, majd Apáczaiéktól fémjelzett, de szélesebb „értelmiségi” körben is igényt formáló kulturális, ideológiai és filozófiai eszmények nem maradtak kívül költőnk látóhatárán. Felszívódásuk és alkalmazásuk azonban – szerencsésen – a szépirodalom lehetőségein belül kapott teret. Egyes műveinek realisztikus hangvételét, merészen felszabadult evilágiságát, modernebb látásmódját méltán közel érezték magukhoz a 18. századi iskolák és a „tudomány” világában is. Sajátos összegzője tudott lenni a korban jelentkező különböző új tendenciáknak, és ezeknek melegágyában megterem-

⁷ Horváth János: *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei: Az átmeneti kor (1711–1772) főbb jelenségei. Tanulmányok*, i. m. 94., 96. – Agárdi: i. m. 230.

hettek olyan költői szépségek is, amelyeknek kiteljesítése egészen Arany Jánosig tartó folyamat része lesz.⁸

„Szinte egyedül” képviselte az irodalmi folytonosságot „egy sivárabb, terméketlenebb” korban – ment át róla a köztudatba –, holott nem volt már egyedül, és a kor sem volt olyan sivár, mint hosszú ideig vélték. Az bizonyos viszont, hogy Gyöngyösi az ekkor jelentkező sokirányú új igényekhez még kapcsolódni, velük esetenként azonos hullámhosszon maradni tudott, sőt végsőkéig kiépült népszerűsége folytán a „régí” irodalmiság reprezentálója lehetett. Csakis ilyen összefüggések közepette tudta „leginkább” ő közel hozni a hagyományt a századvégi megújulás irodalmához, mely utóbbinak nagyon is törvényszerűen éppen vele kellett a harcot felvennie, illetőleg vele leszámolnia. De még ekkor is – Batsányi szavai szerint – „az egész nemzetnek közitéletével” szemben lehetett csak „az felfújtt kritikusnak” – Kazinczynak – győzelemre vinnie a merőben új igények ügyét.⁹

*

Gyöngyösi *tárgyválasztása* a látszólagos rapszódikusság ellenére is a jellemzett igények szolgálatában áll. Jól tudja, hogy mikor kell költői eszközeivel „más pályát futva” célhoz érnie, mert – mint írja – „seregekkel győnek előmbe azok az érdeemes dolgok, amelyeket nagyon is érdeemes volna leírni”. A számára valóban „érdeemes dolgok” megörökítését magának tartja fenn, minthogy „mikről mások írtak, azokról hallgatok” – mondja. Ezek szerint mit választ magának? Világosan

⁸ Turóczi-Trostler József: *A magyar felvilágosodás előtörténetéhez és Magyar Cartesianusok*, Idézett tanulmánykötete I.: 173. és 336. – Uő: *Európaizálódás*, II. 20., 35.

⁹ *Gyöngyösi István Összes költeményei*, Kritikai kiadásban közléteszi Badics Ferenc, Bpest, 1914–1937. I–IV. (= Badics-kiadás) Vö.: Az I. kötet bevezetője VII–XXI. – Batsányi János: *A magyar tudósokhoz*, Pest, 1821. 32–44.

szembetűnő, hogy csupán az országos események sodrában vagy inkább csak perifériáján, egyes esetekben önállóan is, a magánélet közszájon forgó érdekes esetei, szerelemmel összefonódó kalandok, történeti kitérők, anekdotikus toldalékok, olvasásra kedvet adó „gyönyörűséges” és „csudálatos” históriák teszik ki repertoárját. Ezeknek a típusoknak sokszor elemzett tulajdonai közül kiemeljük a témák prezentálásának „újdonság”, „érdekes új hír” igényét és ígérését, mint ami századának mindvégig állandó követelménye, s szinte valamennyi művét is ilyen értelemben harangozza be: „Új hír, Új hír, kihez hasonlót, E földön jártában még senki sem hallott”, – vagy: „Jó hírt mondok mindennek, Jó hírt mondok örüljetek”, vagy „Nem mások leleményét toldozva, foltozva, hanem csupán a magam elméjéből származott valamely újságot írok. . .”. Hangoztatja, hogy „az újság a régi dolgoknál kedvesebb. . .”, és „kedvet találni” inkább lehet, „ha valamely újságot” vesz elméjére és pennájára. Nézetünk szerint nem csupán a barokk „újdonságingere” vagy a divat munkál eme újdonságkeresésben, de az új igények kielégítésének, más műformákban kialakult hasonló gyakorlatát, jellegzetesen a 18. századi híresztelő, anekdotikus eljárást is tetten érhetjük, ami prózában az átmeneti „novellino” formákat idézi fel.¹⁰

Életműve *műfaji* problémáit már sok oldalról vitatták. Tény, hogy az epithalamium és a históriás verses regény követelményei határozzák meg elsősorban, bár számos érv szól a műfajkeveredés mellett is. A költő által kialakított műfaj és a megvalósult műformák távolról sem merev korlátok közé szorított mivoltukban tűnnek elénk. Trencsényi-Waldapfel Imre vette észre – aki pedig ekkor éppen műfaji mintáját, az epithalamiumot határozta meg igen körültekintően –, hogy egyrészt „ez a retorikus műfaj mennyire regényszerűvé vál-

¹⁰ *Badics-kiadás, Rózsakoszorú*, III. 3., 5., 23., 44.; *Mars és Bachus*, I. 97.; *Chariclia*, 6–7. – Beöthy Zsolt: *A magyar szépprózai elbeszélés*, Bp. 1886. I. 75.

hatott a kezén”, másrészt hogy noha Gyöngyösi költészetének legtöbb joggal kiemelt értéke „meggyőző realizmusában” rejlik, mégis „ebből a realizmusból mintáiban semmi sem található”. Így a műfaji keret a költő számára a legtágabb lehetőségeket nyújtja: Úgy alakítja azt, amint kora kulturális igényei megkövetelik. Ebbe a keretbe mindaz belefér, amit olvasói évtizedeken át keresnek. Ezzel a viszonylagos szabad felfogással az író szemmel láthatóan azt a legalkalmasabb kifejezési formát próbálja megtalálni, ami a hajdan volt eposz és a jelen vagy inkább a jövő eposza, a szépprózai elbeszélés, a regény között ekkor felvállalható. Ez a „hiányzó regényt pótló” átmeneti műfaj mindenből nyújt egy keveset, annyit amennyit lehetséges, de anélkül, hogy bármelyiket is kiteljesítené. Átalakuló kora és változó igényű olvasói számára viszont éppen ezekkel a lazán szőtt keretekkel adhatta azt a hazai valósághoz leginkább illeszkedő mondanivalót, amit közönsége a korban közkeletű egyéb vegyes műformáktól is elvárt.¹¹

Már Kazinczy hibáztatta Gyöngyösit, mivel „egy latnyi kompozíciója sincs”. Valóban nincs, de a korigények összefüggésében nem is várható el tőle, mert ez az a kor, amely fellazítja, felbomlasztja, elemeire töri szét az előbb még erős szerkezeteket. A barokk átalakuló szakasza is ilyen irányba munkált, miként a „későbarokk dekoratív kompozíció” megnevezés is jól jelzi ezt. De ezen túlmenően a közízlés nem a cselekmény eleve meghatározott vonalát kéri ekkor számon, de sokkal inkább előszeretettel fordul a váratlan, meglepő fordulatok, „fabulás dolgok”, a kalandok sora, a „leleményes poétai toldalékok”, a betétek, a kitérők stb. irányába. A prózai epika is – nem ok nélkül – hasonló széteső szerkezetben betéttechnikával operál. A hajdan nagy koncepciójú

¹¹ Waldapfel Imre: *Gyöngyösi-dolgozatok*, ItK 1932. 43–49., 61. – Horváth János: *Barokk ízlés*, i. m. 82. – Agárdi: i. m. 193. – Turóczi-Trostler: *Európaizálódás*, i. m. II. 35., 62.

emlékirás például a 18. századra kisépikai, anekdotikus elemeire bomlik. Költőnk teljes biztonsággal él e maga választotta, fellazult kompozíciós lehetőséggel, mert mint Arany János utalt rá, „volt neki bizonyos terve az összeállításban”, mégha ez nem is annyira a „kerek egység” irányába vitte, hanem inkább a részletek szépségének felismeréséhez.^{1 2}

A laza műfaji és kompozíciós kereten túlmenően hasonló lehetőségeket nyújt az a körülmény is, hogy bár alkotása jóval magasabb fokon áll, mint a szóbeliségre is számító históriás-ének vagy széphistória, mégis bizonyos mértékig magán viseli a szóbeli előadásmód eljárását. Kevésbé érzi még az írásbeliség, kiváltképpen a nyomtatott írásbeliség kizárólagos kötöttségeit, s alkalmasint ki-kilép annak szigorából. Témái gyakran érintkeznek a szóbeliségben már alakított, kedvére formált tárgyakkal. Igen nagyszámúak a szóbeli előadásmód jellegzetes kiszólásai, közbevetései: „álljunk meg itt egy kevésbé”, „itt elészámlálok megént mindenedet”, „most veszem eszembe, hogy...”, „figyelmezz jól”, „hogy sokat ne szóljak”, „amint megbeszéltem bőven mindezeket...” stb. És, hogy jól ismert alakjai mely sokszor „kelének szóra”, azt már számosan felrötták szerzőnknek, s nem alaptalanul jellemezték áradó szóözöne miatt „bőbeszédű, szószaporító” kedves „fecsegőnek”.^{1 3}

A szóbeliségre utaló jegyek mellett a kéziratos irodalmiság bevett gyakorlata sem közömbös írónk alkotásmódjára és olvasóira tett hatására. Érthetően, mert hiszen tevékenységét jogosan még a kéziratos és a nyomtatott irodalom határán

^{1 2} Kazinczy Ferenc *Levelezése*. Kis Jánoshoz, IV. 175. – Nagy László: *Gy. és a barokk*, Bpest, 1929. – Arany J.: *Prózai művek* 447. – Bán Imre: *A magyar irodalom története*, i. m. 188–190. – Gyenis Vilmos: *Emlékirat és anekdota*, ItK 1970. 305–321. – Dávidházi Péter: *Arany János kompozícióelmélete*, It 1979. 270., 293–301.

^{1 3} *Badics-kiadás* III. *Csalárd Cupido*, 104–119., 171., 184. – V. Windisch Eva: i. m. 543.

tudjuk csak megvilágítani. Életében művei túlnyomórészt csak kéziratos formában terjedtek. A kéziratból olvasók és a másolatok olvasói más igénnyel fordultak a műhöz, mint a nyomtatott irodalom részesei, s Gyöngyösinek magának is számítani kellett erre. Emitt még a változtatásnak és alakításnak nagyobb lehetőségei voltak adottak, s mint maga is tapasztalhatta, a kortársak éltek is e lehetőségekkel. Amott, a nyomtatott irodalom vonatkozásában gyökeres fordulat következik be; a 18. századtól nagyszámú kiadásban megjelenő művek többé-kevésbé megkötött szövegei az olvasóra hatásosabb lehetőségeit nyújtják, bár még ekkor sem szűnik meg a kéziratos terjesztés.

Irodalmunk fejlődésének alapvonásából fakad, hogy Gyöngyösi a régi magyar irodalomban a kelleténél is inkább túlsúlyban lévő *verses epika uralmát hosszabbította meg* akkor, amidőn a hasonló szórakoztató irodalmiságban a próza, a prózai epika műformáinak sora, az elbeszélő széppróza, a novella, a regény stb. egyre erőteljesebben követelték azokat a lehetőségeket és jogokat, amelyeket más, kedvezőbb körülmények között fejlődő irodalmak már rég kivívtak maguknak. E sajnálatos tényen nem változtat, hogy verses műveivel mintegy pótolta a hiányzó regényt és annak jellegzetes témáit s bonyodalmaikat. Abban a tekintetben azonban figyelemre méltó mind írónk alkotásmódja, mind műveinek egész kicsengése, ahogyan a korban immár számos előnyös tulajdonairól megismerhetett prózai eljárás mód bizonyos elemeit hasznosítani tudja. Természetesen csak a lehetőség határain belül annyiban, amennyiben a más-más szabályokat követő formák ezt még megtűrhetik. Hisz a költő jól ismeri a „poézis” és a „folyó írás” különböző adottságait, hivatkozik is ezeknek eltérő jegyeire, és utal a próza „tágasabb” képességeire.¹⁴

¹⁴ *Badics-kiadás* I. *Murányi Vénus*, 122–124.; *Kemény János* II. 9–13. – *Bodnár Zsigmond*: i. m. 363.

Mindenesetre vannak a *prózai és verses formáknak* olyan érintkezési felületei, amelyekről tudtak s amelyeket önkéntelenül is hasznosítottak már a 16. századtól, például azok a széphistória-magyarítók, akik egy-egy eredetileg prózában írt regényes történetet fordítottak és verseltek meg. Beöthy Zsolt okkal állapította meg, hogy a prózában írt olasz novellának „szoros az összeköttetése” a magyarrá lett verses históriával, sőt a *versből prózába átmenő tendenciáknak* jelei is ismertek. Gyöngyösi korára már kiépültek e kölcsönhatásnak elfogadott, sőt elvárt területei, s ő maga a lehető legnagyobb természetességgel viszi tovább ezeket. Említettük, hogy egész műforma-elképzelése alkalmas a külső, más irányú hatások befogadására, s így érthetően a prózai elbeszélés módszerei is rányomják bélyegüket mind műfajának, mind kompozíciójának milyenségére. Közelebbről kiváltképpen ott mutatkozik meg előnyösen a plebejus eredetű prózafelfogás és -gyakorlat behatása, ahol az eposzi hősöknek és eseményeknek evilági, sokszor hétköznapi környezetbe való állítására kerül sor. De hasonlóképpen a prózai hangvétel behatolása nyilvánul meg, ha a kitérők és a betétek reális kidolgozására, az objektívabb mondanivaló közvetítésére kerül sor. Az pedig egészen nyilvánvaló, hogy a könnyed mulattatás sokszor tréfás, néhol durvább, népi színezetű, anekdotikus kitételei egyenesen az „oratio pedestris”-től eredeztethetők. Nem is szólva a szerelem-téma bonyodalmainak, a magánélet viszonylatainak ábrázolásakor a prózától kölcsönvett eszközök nagy hagyományú alkalmazásáról, minthogy az — csak e szempontból is — külön vizsgálatot érdemelne.¹⁵

Már Arany Jánosnak feltűnt, hogy a költői életműből rendre kiütkeznek olyan részegységek, amelyek inkább beleillenek „a prózai krónikáirók” munkáiba. Ilyenkor Gyön-

¹⁵ Weber Antal: *A magyar regény kezdetei*, Bpest, 1959. 6., 10–11. – Beöthy Zsolt: i. m. I. 66–72., 74., 83–86. – Gyenis Vilmos: *A reneszánsz széppróza néhány sajátossága*, Helikon 1971. 411–427.

gyösi „a száraz krónikai tények”-et legfeljebb bővíti és enyhén kiszínezi. Dézsi Lajos is utalt rá, hogy a költő „elbeszélései” nem éppen mindig a „verses regények” körébe tartoznak, hanem inkább a „történeti költészet”-hez állnak közel. Mások is „mesével kevert krónikának” vagy „megszínlelt históriának” tartják; többen „történeti jellegű elbeszélés” vagy „költői krónika” gyanánt fogják fel egyik vagy több művét. Nézetünk szerint, a történeti tárgy krónikás feldolgozása valóban jellegzetes sajátossága munkáinak, de legtöbbször a krónikának már egy magasabb szintű, szépirodalmilag alakított, nemegyszer személyes motivációt is tartalmazó típusa alakul ki így nála, amely verses formája ellenére sokban a közkeletű, „divatozó” emlékirások ismérveit meríti ki.¹⁶

Helyenként még vannak részegységek, ahol az egészen *kezdetleges emlékirati forma* kap teret, és szinte csak *megverselt krónikának* érezzük: „Midőn az esztendő ezer számon menne, / S ahhoz hatszáz után negyvenhatot tenne, / . . . / Im magyar koronánk bécsiekre kelvén, / Római felség is azokra terjedvén. / S azt Ferdinánd néven harmadik viselvén, / Rákóczit az Erdély uralván, tisztelvén.” De nem csupán országos történeti tárgyban lelhető fel ez a krónikás előadásmód. A magánélet eseményeinek korbán divatos krónikás versezetei is jelen vannak, mint például Szécsi György családi krónikájának eme tömörítése: / „Marad holta után ennek négy leánya, / Éva az legkisebb, öregbik Mária, / Kata az harmadik, s második Borbála, / Melyeket mind uri szerencse találá: / Gróf Bethlehem István férje Máriának, / Ilyésházi Gábor pedig az Évának. / Thurzó Ádám veszi Borbálát magának, / Listius János lén ura az Katának.” A krónikás prózai hagyomány követésére vallanak a lapszéli tartalmi mutatók is, amelyeket teljesen azonos módon alkalmaz: Rákóczi Györgytil Ferdi-

¹⁶ Dézsi Lajos: *A magyar történeti tárgyú szépirodalom*, Bpest, 1927. 22. – Ferenczi Zoltán: *A régi magyar költészet*, Bpest, 1904. I. 33. – Arany J.: *Prózai művek* 434–453. – V. Windisch Éva: i. m. 535.

nánd ellen háborúság indítatik”, vagy „Az Felföld Rákóczihoz hajolt” stb.¹⁷

Általában azonban hangsúlyozott célja, hogy meghaladja a kezdetleges krónikás alapformát, sőt hogy magán a „histórián” is túllépjen. És eme irodalmias igényű „megszínlelő” túllépéseknek tekintélyes része már az *emlékirás különböző fejlettebb típusainak* gyakorolatához áll közel. Nem számítjuk most a más irányba vivő „fabulás megékesítés” mesterfogásait, csak azt emeljük ki, hogy a „dolog valóságá”-nak szubjektív alakításához, „szárnyaztatásá”-hoz, szépirodalommal formálásához kapóra jön Gyöngyösi számára a prózai emlékirás éppen hogy azonos célú, eszközeiben igen hajlékony és friss módszere. Mert ha a „históriák más módon traktálnak”, mint ahogy ő kíván alkotni, akkor a histórián túllépő memoárok szemléletében mind a saját, mind az olvasók igényét méltán fellelhette.¹⁸

Egészen közvetlen célkitűzése is közeli rokonságban van a *memoárokkal*. Szinte minden munkájában feltűnően nyilvánítja — teljesen az emlékirások szellemében —, hogy „emlékezetet viselő históriát” kíván írni úgy, hogy benne az „elmúlt dolgok elevenítése . . . illendő ábrázolással” történjék meg. Ismételten és kifejezetten az emlékezetörző és -híresítő feladatokra koncentrál: „emlékezetet érdemlő cselekedet”-et választ tárgyává, hősének „halála után is élő emlékezeté”-t — sőt „szép” és „dicső emlékezetét” — kívánja írásával munkálni, de sok minden más „emlékezetre méltó eseményt” is megörökítésre tart érdemesnek, hogy mindaz „híresüljön, ösmértelessék és terjedjen”.¹⁹

¹⁷ *Badics-kiadás I. Murányi Vénus* 127., 128., 134. — Gyenis Vilmos: *Emlékirat és parasztkrónika*, ItK 1965. 152–172.

¹⁸ Marc Fumaroli: *Les Mémoires du XVIIe siècle au carefour des genres en prose*, XVIIe siècle, 1971. 7–37. — *Badics-kiadás III. Csalárd Cupido*, 170.

¹⁹ *Badics-monográfia* 14. — *Badics-kiadás I. Murányi Vénus*, 123–124. — *Kemény János* II. 9–13.

Az emlékirati alkotásmód leginkább szembetűnő megnyilvánulásait a *Kemény János emlékezete* címmel méltán jelölt írásában találjuk. E művet – egészében vagy egyes részeiben – többen nevezték joggal „történeti jellegű költemény”-nek, sőt „kifejezetten történeti jellegű elbeszélésnek”. Szerintünk azonban többről is szó van: sokkal pontosabban és a közízlést is figyelembe véve akkor közelítjük meg az alkotást, ha azt mint *memoár-jellegű verses művet* értelmezzük. Megállapításunk kiváltképpen áll a munka harmadik részére, ahol a Kemény János fejedelemmé választása és közeli halála körüli események kerülnek előadásra. V. Windisch Éva a források beható vizsgálata nyomán meggyőzően mutatta ki, hogy Gyöngyösi itt alig tett egyebet, mint Bethlen János *Rerum Transylvanicarum libri quatuor* című nevezetes kortörténeti művét maga elé téve „az egymást követő események láncolatát kivonatosan – pontosan kimutatható rövidítésekkel, illetve bővítésekkel – versbe foglalta”. Annyira „rendkívüli hűséggel követte forrását”, hogy Gyöngyösi írása lényegében a történetíró „prózájának magyar nyelvű versbe foglalása”-ként fogható fel.²⁰

A történeti mű hűséges követése azonban csak bizonyos határokon belül és megfelelő irodalmiasító átalakítással következhet be. Gyöngyösi ugyanis válogat, kiemel vagy kihagy, rövidít vagy bővít, egyetért forrásával vagy eltér attól, sőt még a teljesebb valóságot is megkérdőjelezi, hogy mindenkori közelebbi céljait eredményesen érvényre juttassa. Ezen bonyolult kiválasztó és alakító folyamatban már nem az objektív történetíró, de még nem is a regényes elbeszélő szempontjai érvényesülnek. Ellenükben, az átalakítás első fázisában szinte teljes azonossággal *az emlékiró sajátos szemlélete és alkotásmódja* ismerhető fel. Azé az emlékiróé, aki számára a külső események csak annyiban érdekesek, amennyiben egyéni

²⁰ V. Windisch Éva: i. m. 530., 538–540., 543. – *Badics-monográfia* 155.

nézeteit a történelmi háttérből kihüvelyezett szabadabb elképzeléseivel „kedvesen folyó” formába öntheti. Így a történelem tényeinek elősorolása helyett érdekesen bonyolított, a tudomány kereteit már áttörő, élvezetet és élményt nyújtó elbeszélés születhetik meg. – Jórészben ugyanezt az eljárást figyelhetjük meg a prózai emlékirás határterületén alkotó Hermányi Dienes Józsefnél, aki Bethlen Farkas históriájához „continuatio gyanánt” érdekes anekdotikus egységeket / „de igaz históriai observatiokat” / emel ki Kemény János, Bethlen Miklós és mások műveiből, hogy aztán majd a kispika irányába sarkosítsa ki azokat.²¹

A memoáíró által sajátos ízléssel kiemelt történelmi eseménysorok egyébként már eleve olyanok, hogy közelebb állnak az ember életközeli viszonylataihoz. Az előadásmód pedig még inkább elmélyíti az egyén szerepét, s legtöbbször magánéletbeli összefüggésekbe állítja az országos érdekű történéseket. Gyöngyösinél ennek a *történelmet irodalmivá átalakító, első fázisban emlékirattá formáló* tevékenységnek szinte minden megnyilvánulásával számolhatunk, de szükség-szerűen azt a többletet is látjuk, amit a „poezis” adott mindehhez. Maga is bőven elmélkedik eme alkotásmódbeli folyamatnak lényegéről, s megállapítja, hogy a „lött dolgok” előadásában – miként az emlékiró – vigyázott ugyan a „dolgok valóságára”, de nem tartotta meg a „história rendjét”, s mi több, a „poezis” követelményeinek tág teret engedve, *megverselt formában* törekedett az események „nagyobb ékes-ségére és kedvesebb voltára”.²²

A történelmi események hasonló megörökítési eljárása, a prózai emlékirás legkülönbözőbb típusain túlmenően, a kor verses irodalmának is jellegzetes tulajdonává válik. Számos műfaj jeles alkotásairól jogos az a megállapítás, hogy bennük

²¹ Yves Coirault: *Autobiographie et Mémoires*, Revue d'Histoire Littéraire 1974. 937–956. – Gyenis Vilmos: *Hermányi Dienes József és Kemény János Önélettrása*, ItK 1962. 75–77.

²² *Bádics-kiadás II. Kemény János*, 9–13.

esetenként „több a történelem, mint az irodalom”. De Gyöngyösi szerepe és korának új igénye is úgy alakul, hogy a hangsúly a nagy történelmi összefüggésekről egyre inkább az irodalmibbá tévő tényezőkre essék. Ez a kor igen nagy mennyiségben nyújtja a történelmi múltat és a róluk szóló neves historiai műveket új igények szerint értelmező és fellazító, s nem utolsósorban „toldalékozó” prózai írásokat, amelyek általában kéziratos mivoltukban valamiképpen az emlékirás nagy műfaji családjába tartoznak. Ezeknek a munkáknak jó része – a közízlést követve – verses formát is kaphat. Cserei Mihály vagy Apor Péter például – hogy csak az ismertebbekre hivatkozzunk – egyaránt próbálkoznak négyes rímű strófákba szedni memoárjaikat, naplószerű feljegyzéseiket, sőt még az erdélyi nemesség névsorának megverselésétől sem riadnak vissza.²³

Annak jellemzésére, hogy mennyire összefonódik az ilyenféle emlékirást megverselő divat Gyöngyösi sikerre vitt gyakorlatával, csak utalunk az ún. Gosztonyi-kódex példájára. Ebben a kéziratos kötetben maradt fenn Gyöngyösi egyik művének egyetlen szövege. De ezzel egyetemben – mintegy az alkotómódbeli párhuzamot jól mutatva – itt foglalnak helyet a Gyöngyösi-kedvelő Gosztonyi Istvánnak az 1700 körüli évekből való írásai is: verses önéletrajza, „életleírása . . . és egyéb tudományos kifejtégetései”. Ezekben a munkákban az eljárás hasonló Gyöngyösiéhez, bár mélyen alatta maradó színvonalon, amiből szimpla utánzásra gondolhatnánk. Valóban ez a körülmény is közrejátszik, de véleményünk szerint egy ilyen irányú, szélesebb alapozású folyamatnak és igénynek kölcsönhatásával is számolnunk kell.²⁴

Sok szó esett már a szakirodalomban a *betéteknek, kitérőknek és toldalékoknak* a Gyöngyösi-műben betöltött

²³ Esze Tamás: *A szegénylegények éneke*, ItK 1953. 12., 28. – Uő: *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*, Bpest, 1953. (Bevezetés) – Szadecky Lajos kiadásában: *Báró Apor Péter verses művei és levelezése*, Bpest, 1903. – Agárdi: i. m. 59.

²⁴ A Gosztonyi-kódex adatait l. *Badics-kiadás* I. 454. Jegyzetek.

szerepéről. Elbeszélését minduntalan megszakítja valamely éppen eszébe jutó tárgyról való elmélkedéssel, „szükségtelen kiterjeszkedés”-sel, mindegyre kéznél levő „járulékok”-kal és „egyéb apróságok”-kal, amiket ő maga – öntudattal – „leleményes toldalékok”-nak, „fábulás dolgok”-nak nevez. Általában viszont hibáztatni szokták a költőt eme szemlátomást legfőbb jellegzetessége miatt. „Valóságos csapás rajta” – mondja például Arany László –, hogy az olvasó figyelmét szűk terelékkel ezekkel a kitérőkkel. A betétezés iránti „előszeretete”, a kitérők „uralma” következtében – egy merevebb koncepció hiányában – a mű egésze megtörik, majdnemhogy részekre hullik. A magunk részéről a kor igényének és ízlésének olyan erőteljes megnyilvánulását látjuk eme eljárásban, hogy szerintünk csak kisebb mértékben lehet szó itt Gyöngyösi egyéni és elmarasztalásra szolgáló hajlamáról. A nagybarokk ez idő tájt átalakuló, későbarokká formálódó folyamatában szinte minden műfajban bekövetkezik a részletek eluralkodása. Kiváltképpen jellemző azonban az emlékirati műformákban bekövetkező változás, ahol is a kispikái betétek, az anekdotikus kitérők és toldalékok a szóbeliség kölcsönhatásával egyre inkább szétfeszítik a hajdani nagy koncepciót, hogy végre is a 18. század első felében az önállósuló, eredeti, irodalmi anekdota kerüljön a közízlés előterébe. Miután tehát okkal hoztuk közeli kapcsolatba Gyöngyösi alkotásmódját az emlékirati eljárással, világosan következik, hogy a költői életmű betétezésre és kitérőkre építő rendje – lényege szerint – ugyanabból az alaptól táplálkozik, mint a *prózai emlékirati anekdotizmus*.²⁵

²⁵ Arany László: *A magyar politikai költészetéről*, in: *Válogatott munkái*, Bpest, 1960. 253. – Arany J.: *Prózai művek*, 449. – Horváth J.: *Barokk ízlés*, i. m. 82–84. – Gyenis Vilmos: *A XVIII. század anekdotájáról*, in: *Irodalom és Felvilágosodás*, Bpest, 1974. 715–733. – Uő: *Későbarokk... és Emlékirat és anekdota* idézett művek, i. h.

Eme fejlődési párhuzam verses, illetőleg prózai megnyilatkozásaiban szükség szerint eltérések is vannak. A verses változat betét-technikája még sok szálon kötődik régi, hagyományos eszköztárához, miáltal például a moralizáló, leíró, elmélkedő, lírai betétek inkább lehetnek ennek sajátjai, míg a prózai megoldás jobbra a cselekményes kitérők irányába tör. Az egymással való kölcsönös kapcsolat ott válik legerőteljesebbé, ahol Gyöngyösi betétjei is az eseményes, anekdotikus toldalékok mivoltában jelentkeznek. Ezek az elkülönülő, az egészhez alig kapcsolt realiztikus részek igen közel állnak az emlékirat-próza anekdotikus kitérőihez, a Hermányi Dienes József szerinti „dib-dáb dolgok”-hoz, a „toldalék gyanánt” nyújtott „holmi elegy-belegy observatiok”-hoz.²⁶

A nagyepikai célokat nem éppen valóraváltó Gyöngyösitől érthetően nem idegen a *kisepikai építkezés*; szemlélete – egészen az anekdotikus ábrázolásig – kitűnően egybe tud forrni vele. Ez a magatartása sok tekintetben összefügg az általa soha nem titkolt szórakoztató törekvésével, mely szerint olyan friss, érdekes esetekkel, apró újdonságos történetekkel kívánja olvasóit megörvendeztetni, amelyekből „jó kedvet” meríthetnek. Bár semmiképpen sem lehet Gyöngyösit az „udvaronci poetizálók” szórakoztatással szolgáló, vagy a tágabb bázisra számító „híresztelő” versszerzők szintjén elképzelni, mégis bizonyos modernebb és szélesebb körű igénynek szóló hasonló vonások, (Szerb Antal szavával „kis mellékzöngék”) még visszautalnak nála e nagy hagyományú, „jó kedvet szerző” a szórakoztatást klasszikusok ismeretében magas színvonalon művelő író s költő-típusokra.²⁷

²⁶ *Hermányi Dienes József Nagyenyedi Demokritos*, Közreadja: Klaniczay Tibor, Bp. 1960. 5. – Klaniczay Tibor: *Hermányi Dienes József ismeretlen munkája*, ItK 1954. 58–62.

²⁷ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*, Bp. 1959. 172. – *Badics-kiadás I. Murányi Vénus* 126. – Gyenis Vilmos: *Galeotto Marzio és a hazai humanista faceta*, ItK 1974. 688–696.

Az ilyen összefüggéseket is hozzászámítva a fent elmondottakhoz úgy véljük, hogy az eredeti értelemben vett anekdota (innedita; kényes témák érdekes, pletykás esetek rögzítése) törvényszerűen helyet kap Gyöngyösi műveiben. A költő persze világosan felismeri, hogy nem mindegyik munkája alkalmas az ilyen *anekdotikus betétezésre*. Írásainak jelentékeny részében viszont, ahol a tárgy lehetőséget nyújt, ki nem fogyó lelkesültséggel és alkalmas gyakorlattal él a kor mindennapos anekdotáinak megverselésével. A *Csalárd Cupidó*ban például a pajzán tárgykörből fakadóan egész anekdotafüzér kerekedik ki tolla alól, amely méltán egy „magyar verses dekameron” lehetőségre emlékeztet. Kerek anekdotikus formát kapnak itt a szerelem köznapi bonyodalmi, az életből merített s szókimondóan előadott esetek, a megcsalt férjek csúfos s változatos történetei stb. A kalmár, a bíró, a hadnagy, a mester, a borbély és egyéb jellegzetes alakok egymás után adják elő „dolgaik”-at, mint például:

„Bíró uram későn jön meg a tanácsból,
Kiment már a drabant a hátulsó házból,
Mely csak most ugrott fel a paplanos ágyból,
Amikor jelt adtak neki a tornácról.

Kalmár is panaszol íródeákjára
Asszonyának firkál pergamenájára,
Noha nem bírta azt az ő pennájára
Mert nem azért vette, hogy adja vásárra.”

Az efféle megverselt anekdotácskákban még szemmel láthatóan felismerhető a prózai eljárás és formavilág alig leplezett áttétele. A mai köztudat szerint Vénuszokat nemes pózban udvarló Gyöngyösi-hősök most egy teljesen más, nagyon is köznapi viszonylatban jelennek meg, láttatva egyszersmind, hogy a költő mennyire rátermetten fordul ilyen irányba is:

„Látván jó egy asszony jajgató futással,
Mocskolja személyét sűrű karcolással,
Haját tépi, s vagyon isszonyú morgással,
Szidalmazván férjét rút átkozódással.

Nem messze utánuk, kirántott tőrével
 Férje siet s dúl-fúl, tajtékszik mérgével,
 Esküszik az égre nagy erős hitével:
 Elérvén megöli tulajdon kezével.”²⁸

Az anekdotai ábrázolásnak most látott egyszerű esetei mellett van ennek egy tágabb, egész művét meghatározó vetülete a Gyöngyösi-életműben. Arany Jánostól Horváth Jánosig többen utaltak már főleg a *Murányi Vénus* kapcsán arra, hogy ezen írásának lényege *egyetlen anekdotikus történeten* nyugszik, illetőleg egyféle novellinóra, adomára, magánkalandra vezethető vissza. Eszerint Gyöngyösi egy szerelmi történetet, mulatságos kalandot, érdekes eseményt próbál felemelni országos érdekűnek, történelmileg és politikailag jelentősnek. Szerintünk is teljesen megalapozottak ezek a nézetek. Úgy véljük viszont, hogy a murányi kaland anekdotája jóval a mű létrejötte előtt, már hosszabb folyamatban érlelődött ki, s mint ilyen szolgált már Gyöngyösi számára. Az érdekes téma ugyanis mind szóbeli, mind írásbeli terjesztésben ez ideig közkezen forgott; nemcsak egy ország ismerte és alakította a történetet az anekdotaképződés szabályai szerint, de még nemzetközi terjedéséről is tudunk. Szempontunkból azért is sokatmondó mindez, mert ezzel teljes bizonyítotttságban áll előttünk a szóbeliségnek és a kéziratosságnak, továbbá a prózai, emlékirati és anekdotai eljárásnak kapcsolata Gyöngyösi verses epikájával.²⁹

A vázolt nyomvonalon feltárul a mű anekdotai előléte, a tárgy köztudatba kerülésének és elhíresülésének egész folyamata. Igen jellemző többek között, hogy az önéletíró Kemény János számára már tipikusan emlékirati-anekdotikus kitérőt

²⁸ *Badics-kiadás* III. *Csalárd Cupido*, 121., 117. – Agárdi: i. m. 156–157.

²⁹ Arany J.: *Összes művek* X. 490. – Uő: *Prózai művek* 433. – Horváth J.: *Barokk ízlés* 84. – Uő: *A magyar irodalom fejlődéstörténete* i. m. 132. – Bodnár Zsigmond: i. m. 352–362.

jelent Szécsi Mária 1644-es várhódolása és házassága: „Összeszűrte a levelet . . . Wesselényivel, éjjel meghágotá a várat s ki tudja, ha nem magát is . . . , és népét bebocsátá. . .”. Hasonlóképpen, nem sokkal az „eset” után 1645-ben Magyarországon időző Jean de Laboureur, XIV. Lajos udvari embere is már úgy kerül szembe a témával, mint amely elhíresült anekdotikus érdekessége folytán olyannyira emlékezetre méltó („la plus mémorable de nostre siècle”), hogy 1647-ben közreadott emlékiratában – kitérő gyanánt – bőséges teret szentelt neki. – Az anekdotai változatok kiformalásában legfontosabb szerepet a szóbeliség játszott, aminek végbemenését jól mutatja, hogy a Wesselényi család szolgálatába lépő Gyöngyösi részben a szemtanúk, részben a „mendemondázók” előadásából közelebről is értesült az „eset” nyilvánvalóan anekdotailag alakított részletéről. Mire tehát költőnk a téma új igényű irodalmi feldolgozásába fogott, annak anekdotikus kidolgozottsága mintegy két évtized alatt messze előrehaladt. Ilyen értelemben a *Murányi Vénus* sajátosan egyéni megalkotásába szükségszerűen belejátszik a már kiépült anekdotai hagyomány, amelynek jeleit nem csupán a tárgyban, de a megvalósulás menetében is ismételten felfedezhetjük.³⁰

Az anekdotai betétezés kapcsán láttuk, hogy a *realisztikus látásmód* mennyire erőteljesen épül be Gyöngyösi fennköltnek és eszményítettnek tartott világába. Ennek az iránynak általánosabb térhódítására is utalnunk kell, ha a 18. század új igényének és izlésének összefüggésében szólunk. Trencsényi-Waldapfel Imre hívta fel a figyelmet a költőnek eme másik arculatára, észrevéve, hogy a minták merev formuláival szem-

³⁰ V. Windisch Éva kiadása: *Kemény János Önéletírása és válogatott levelei*, Bpest, 1959. 80–86. – György Lajos: *A magyar anekdota története*, Bpest, 1934. 272. – *Badics-monográfia* 34–35., 143–144. – Acsády Ignác: *Széchy Mária*, Bpest, 1885. 93. – Jean de Laboureur: *Histoire des amours du comte et de la comtesse Wesselényi*, in: *Relation du voyage de la Reyne de Pologne*, 1647.

ben nála az élet „durvább és frissebb színei, parasztosabb vonásai” igen előnyösen épülnek be életművébe. Nem a realizmus valamiféle irodalmi programját követi itt az író, hanem „életszerető egyénisége önkénytelenségével és az anyanyelv kényszere alatt” egyszerre talál rá és adja magát eme irányra. Annyit teszünk hozzá, hogy az egyéni adottságokon túl a 18. század fordulójának ízlésváltozása törvényszerűen sodorta a költőt a mindennapok élethűsége, a reális ábrázolás lehetőségei felé, majd pedig közvetlen utókorának elvárásai ezt az oldalt még inkább felerősítették. A nagy eszményekre tekintő világ-szemlélet helyébe lépő, leegyszerűsödő, intim viszonylatokhoz kötődő mentalitás a költői „lelemények”-nek és a valóságnak elkerülhetetlen közelhozását írta elő. A kevésbé válogatós prózai eszköztár behatolása, a barokk ízlés második etapjának és a racionalizálódásnak hatása is ezt az új utat jelölte ki.³¹

Az epithalamium-szerű, eszményítő nagy művekben is meg lehetős következetességgel kapnak helyet a plasztikus, néhol „parasztos” valóságábrázolás elszórt jegyei. A *Murányi Vénus*-ban például a magasztossá emelt mondanivaló mellett fel-fel-tűnnek efféle ellentétes ízlésű fordulatok:

„Terhek alatt nem zúg barmok lehelések,
Lassú kérődzéssel vagy on lélekzések

Járom alá hajtják az ökrök nyakukat
Kezdek zarándokok elhagyott útjukat.

Az hol szegény Jakab soványan tartatik,
Az száraz kenyér is jóízűn falatik.”

A Kemény-eposzban hasonlóképpen:

„Hizlalja a szívét nem ösztövéremény
Hogy szereti őtet, s el is veszi Kemény

³¹ Riedl Frigyes: *A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig*, Bpest, 1908. 140. – Bodnár Zsigmond: i. m. 361. – Waldapfel I.: *Gy. I. i. m.* 119–125.

Mint éh madarak a szemes szérüre,
Ugy járnak az ifjak ezekhez kérőre

Hallgat a setét éj csendes füleléssel
Nyugosznak az alvók lassú pihengéssel.”³²

De közelebbről, az egész művet átjáróan és átalakítóan, négy munkája – a *Csalárd Cupido*, a *Florentina-dráma*, a *Rózsakoszoru*, valamint a *Mars és Bachus* – nyilvánvalóan a „másik” Gyöngyösit, a reális világ életközeli ábrázolóját hozza elénk. Nem véletlen, hogy mindegyik írás csak a XVIII. századra foglalja el helyét a közízlésben. Az is jellemző, hogy az irodalomtörténet csak az utóbbi időkben irányította rájuk a figyelmet. Sokáig, egyes esetekben e műveknek az egész életműtől elütő szemlélete miatt, Gyöngyösi szerzőségét is kétségbevonták. Behatóbb vizsgálatot érdemelne mindegyik mű: a *Csalárd Cupido* „sok kacérságokkal megrakott”, de közvetlen életből kiszakított világa, a viszonylag szabad teret kapó erotikum kiáradása, vagy a *Rózsakoszoru* vallásos témájának „sajátos realista diadala”, avagy a *Florentina-dráma* közjáték-szemléletének népies, szókimondó megnyilatkozásai. Ezúttal azonban, szempontjaink összefüggésében csak a *Mars és Bachus egymással való viaskodásáról* című töredékes művét érintjük.

Az elmondandók alátámasztására álljon itt néhány sor a munka jellegzetes hangvételének ízelítésére, amint Bachus alakját mutatja be:

„Nézd el a sok kövér hústul hízott tagját,
Veritékes zsirtul egyben fondort haját

Szemei kidültek, rakva rút csipával
Bajusza, szakála elegendő nyálával

³² *Badics-kiadás* I. *Murányi Vénus*, 149., 152., 207.; II. *Kemény János*, 17., 22., 31.

Minden dicsősége, ha jól eszik s iszik,
 A jó lakás után egész nap is fekszik,
 Lóra ha kell ülni, tízen fel nem teszik,
 Gyaloglást nem szokta, orra esten esik

Az feje szédölög, rakva dohánygőzzel
 A torka rekedez, teli nagy borbúzzel,
 Pohárt nem emelhet reszketeges kézzel,
 Minden tetemében sem bír egy ép ízzel.”^{3 3}

Valójában csak Agárdi Péter ismeri fel 1972-ben a *Mars és Bachus* jelentőségét. Helyesen utal többek között arra, hogy egy olyan „műfajkísérlettel állunk szemben” amely „meglepő újdonságként” a magyar irodalom első komikuseposz-kísérlete. Abban a tekintetben vet fel továbbra is izgalmas problémákat ez a jó ideig csak „bohókás, vidám költemény”-ként számontartott alkotás, hogy milyen bevett irodalmi gyakorlathoz kapcsolódott ezzel a költő. Úgy látjuk, hogy nem holmi „időt vesztegető . . . ifjú elme bolondsága” hozta létre az írást, de egy szélesebb alapozottságú irodalmi igény váltotta ki. Sajnálatos, hogy irodalmiságunknak ez a vérbő, evilági látásmódra hangolt, politikai és társadalmi korviszonyokat kisugárzó, szatirikus iránya eleddig nem kapott még összegző megvilágítást, holott a Gyöngyösi-életmű 18. századi térhódításában éppen ez az irány válik újszerűvé és ezért kívánatos a közízlésben. Agárdi jó irányban nyomoz „egy motívum” kapcsán, azaz a Turóczi-Trostler Józseftől ismertté tett „felfordult világ” vonatkozásában, de mindezek után még továbblépésre van szükség.^{3 4}

Ilyen értelemben: irodalmunk 17–18. századi fordulójának idevágó tényei a maguk szétszórtságában is egyértelműen arra vallanak, hogy egy-egy nagyszabású, „nagy” témákat felölelő

^{3 3} *Badics-kiadás I. Murányi Vénus*, 106–107.

^{3 4} Turóczi-Trostler József: *A tótágast álló világ*, idézett tanulmánykötet, I. 281. – Agárdi: i. m. 56., 74–92.

életműben törvényszerűen tűnnek fel az eltérő szemléletű földközeli, realiztikus témák. Ugyanakkor e vidám szatirikus témák kiforrott művelése és műformát kereső igyekezete is rendre megnyilvánul. Pápai Páriz Ferenc tudós műveinek „árnyékában” ugyanúgy jelen van más műformába öntve ez a törekvés (*Izsák és Rebeka, Faust szőlője*), mint ahogy Ráday Pál nagyigényű nemzeti és vallási tárgyú alkotásai „mögött” is megtaláljuk azt. Ráday ilyen témájú és műformájú írását – például a *Darvas János ecetéről* szólót – joggal párhuzamba hozhatjuk Gyöngyösi Mars és Bachusával. Ahhoz hasonlóan, nevezhetnénk ezt is vidám, élcelődő költeménynek, amelyben írója nagy szatirizáló kedvvel „mortifikálja” egyik kortársát. De többről van szó itt is: a kisszerű tárgyat, az ecetet klasszikusok segítségével, komikus-epikus szinten felnagyítja, hogy aztán a mulatságot hozó helyzetek aktuális lehetőségeit maximálisan kihasználja. — E kiragadott példák éreztetik, hogy Gyöngyösi effajta komikus-epikus műve nem valami elszigetelt, véletlen rátalálás eredménye, de szerves része egy fontos és sokat ígérő törekvésnek, mégpedig annak a kiépült tréfás-szatirikus költői iránynak, amely természetes adottságaival egyenes úton kapcsolódik irodalmunk új ízületéhez.³⁵

Végül még Gyöngyösi műveinek regényszerűségéről, „verses regény”, „kalandos mese” művoltáról szükséges szólnunk hatás és korigény szempontjából. Kétségtelen, hogy szerzőnk életművének ez jelentős oldala: a szórakoztatás szolgálata egész felfogására kihat; sokkal inkább érdeklük hőseinek szerelmi kalandjai, mint a hősi küzdelmek. A „szerelem költője” ragaszkodik e vonzó tárgykörhöz, ámde annak megformálásában sajátos eljárást követ: a regényesnek — még inkább a regényszerűnek — közel sincs nála olyan meghatározó ereje, mint ahogy ez a köztudatba átment. Az eposzi vonások regény-

³⁵Nagy Géza kiadásában *Pápai Páriz Ferenc Békességet magamnak, másoknak*, Bukarest, 1977. 357–402. — Négyesy László kiadásában *Ráday Pál munkái (Versei Darvas János eczetéről)*, Bpest, 1889. 165–174.

szerűvé átjatszása nem eredményezte – művei nagyobb részében – sem a teljesebb fikció alkalmazását, sem pedig az idevágóan célszerű kompozíció kialakítását. Így a regényszerűség inkább csak az elemi összetevőkben, a részletekben valósulhatott meg, kiváltképpen az epithalamium típusához közel álló írásokban. Ezekben ugyanis céltudatosan általában olyan tárgyat választ, amelyben a „regényes szabad költés” eleve korlátozott. A korabeli igények szintén a történetek valóságmagját, életközeli „igazi” alapját keresték, de megkövetelték egyszersmind annak „regényesítését”, gazdag „megékesítését”. Ezekkel a „nagy” művekkel szemben viszont néhány nem éppen kiemelkedő írása – mint a *Cuma városában épített Dédalus temploma*, a *Proserpina elragadtatása* és főleg a *Chariclia* – kifejezetten regényszerű fogantatásról és kidolgozásról árulkodik.³⁶

Ha kicsit közelebből tekintünk eme regényes írásokra, menthetetlenül érezzük tartalmi és formai jegyeiknek elbizonytalanodását, túlérését, sokirányú dekadenciáját. Mind egyik esetben már a maga korában is felismerhetően meghaladott ízlésgény munkál. Antik tárgyaik (Trója, Aeneas-mondakör, Heliodoros stb.) elcsépeltté, felfogásuk idejétmúlttá kezdett válni nemhogy e verses, de a már ugyancsak avultas prózai kidolgozásformában is. Nem véletlen, hogy az irodalomtörténészek Gyöngyösi szerző voltát is megkérdőjelezték itt, illetőleg ihletettségének hanyatlását konstatálták. Kimondva kereken, nézetünk szerint mindezeknek az Európában már népkönyv (ponyva, colportage) szinten is agyonnyúzott témáknak elkésett hazai feldolgozásai – akár Gyöngyösi tollából kerültek ki, akár máséból – már nem elsőrendű irodalmi korigényt szolgáltak. Kiváltképpen nem a 18. századi utóéletben! Ekkor már nálunk is leszállóban van egy *másodrendű ponyva-irodalom*, amely ideig-óráig még vonzó maradhat a nemesi

³⁶ Wéber Antal: i. m. 9–14. – Arany J.: *Prózai művek*, 452. – Waldapfel I.: *Gy. I.* i. m. 118. – Agárdi: i. m. 105.

olvasók egy részénél, és esetenként a modernebb regény közvetítésének látszatigényét is kielégíteni látszik. De általában itthon is mint valami elavultra kezdenek erre az irodalmiságra tekinteni, ahogy Mikes Kelemen utalt emlékezetesen Nagy Sándor „bizonyosan régi” históriájára.³⁷

Elég csak e munkák címlapjaira tekintenünk, hogy lássuk, mindegyik a hazai viszonyokhoz mért „tömegolvasmány”-nak készült. Magakellő módon, hangos, rikító szóval kínálja a „nyomdaterméket”. Olyan könyveket propagálnak ezek a 18. századi Gyöngyösi-kolofonok, mint amely „. . . ritka példájú, és az olvasásra kedvet adó história. . . , s a verseket örömezt olvasó némely jó urak kívánságára és kedvéért vitetett végbe” (*Chariclia*), vagy amely „a históriáknak olvasásában gyönyörködőknek kedvéért magyar versekre fordított” (*Cuma városában. . .*), vagy amely „. . . versek olvasásában gyönyörködőknek kedvéért, mind pedig maga szomorúságának elűzéséért . . . iratik meg. . .” (*Proserpina*). — A művek tartalma beváltja a propagált célokat, s mai szemmel nézve is abba az *Apolloniustól, Szép Magelonától* elhíresedett népkönyvi repertoárba illenek, amely még Arany János ifjúkorának is olvasmányául szolgálhatott ugyan, de csak „istóriás” szinten. Mint Dugonics írta — „valóságos” 18. századi ízlésből ítélve — Gyöngyösi egyik ilyen munkájáról: „Ezen könyv (*Cuma városában*) a magyaroknál régi s a zsbivásároknak is árutatik”³⁸

*

³⁷ Tolnai Gábor: *Barokk problémák*, in: *Tanulmányok*, Bp. 1970. 13–40. — Király György: *A trójai háború régi irodalmunkban*, ItK 1917. — Dézsi Lajos: *Verses görög regények és regék a régi magyar irodalomban*, Szeged, 1926. — Beöthy Zsolt: i. m. 67., 83. — Waldapfel I.: *Gy. I.* i. m. 106. — Turóczi-Trostler J.: *Európaizálódás*, i. m. 35. — Hopp Lajos kiadásában *Mikes Kelemen művei*, Bp. 1978. *Törökországi levelek*. A 37. levélben (66. l.) írja: „Ha én régi dolgokkal akarom az időt tölteni, Nagy Sándor históriáját olvasom, az elég régi.”

³⁸ *Badics-kiadás* I. 49.; II. 295.; IV. 3. — Dugonics András idézett kiadásának előszava LXXIII.

Gyöngyösi Istvánnak és műveinek, valamint tágabb értelemben vett „korának” néhány egymásra utaló irodalmi és ízlésbeli jelenségét áttekintve az látszik általánosíthatónak, hogy mindkét részről mennyire erős az igény, illetőleg a lehetőség a kölcsönös összehangoltság megteremtésére. Költőnk a világnézeti változások egy évszázadra terjedő folyamatában olyan repertoárral és eszköztárral lép fel, amely az ugyancsak átalakuló közízlés igényeit folyamatosan ki tudja elégíteni. Ennek a példátlanul hosszú idejű „helytállás”-nak okait méltán kereshetjük elsősorban a kor történelmi, társadalmi, ideológiai viszonyaiban, de egyszersmind Gyöngyösi felfogásának és alkotásmódjának sajátos jellegében is, mert ez az alkalmazkodás és alakíthatóság számos elemét hordja magában, sőt valójában a továbbvitel kereteit teremti meg.

Bebizonyosodik Gyöngyösinél, hogy a még sokáig aktuális tárgyválasztás, az éppen nem merev kötöttségű műfaj- és műformakialakítás, továbbá az erősen fellazított kompozíciós eljárás egyképpen a megújuló ízlésváltozatokat szolgálja. A szóbeliség, a kézíratos irodalmiság, valamint a nyomtatott irodalom határterületén alkotó író eleve több irányú reagálásra számíthat és készül fel. Az uralkodó verses formába behatoló életerős prózai elbeszélő szemlélet, a históriát irodalmivá feloldó emlékirásszerű alkotásmód, a betétek, kitérők és toldalékok szelvében terjedő alkalmazása, a kispikái építkezés és az anekdotizmus gyakorlata stb. mind-mind arra vallanak, hogy Gyöngyösi alkotó szemlélete már olyan új irodalmi tényezőkkel telítődött, amelyek a 18. század első felének-közepének közízlésére rezonálnak. A realiztikus látásmód és a való élet ábrázolásának esetenkénti térhódítása – sokszor a regényes-regényszerű, ponyvára süllyedő nézőpont ellenében – már a „másik” Gyöngyösire, a 18. század ízléséhez közvetlenül kapcsolódó költőre vetít erősebb fényt.

Gyöngyösi évszázados népszerűsége és az adott időszakban betöltött helye s szerepe együtt formálódik a kor változó felfogásával és ízlésirányával. Szinte párhuzamos ez az együtt

haladás a barokk szemlélet és stílus fokozatos átalakulásával. A barokk – mint ismeretes – hosszúra nyúlt hazai története folyamán igen hajlékonynak és kitűnően alkalmazkodónak bizonyult a tartalmi és formai változások megújuló kifejezésében. A 17. század végével második etapjába lépő barokk a lehangoló monumentális célok és formák helyén egy más, az evilág kisebb dolgaira tekintő látásmódnak nyit kaput; a 18. század első, nagyobbik felének már a rokokóval érintkező későbarokkja pedig annyira eltávolodik a hajdani jellemzőktől, hogy a vele ellentétes, új eszmei törekvéseket és formai elemeket is – e kényszerhelyzetben – magába olvasztani képes. Így Gyöngyösinek a 17. század végén létrejött életműve olyan potenciális tartalékokat halmozott fel magában, amely kiválóan biztosította az alkalmazkodás és az együtthaladás feltételeit. Ilyen értelemben költőnk szerepét semmiképpen sem lenne helyes csupán és mereven a 17. századhoz kapcsolni, s ebből kifolyólag valamiféle fejlődést megkötő, visszatartó-visszavető hatására következtetnünk. Ellenkezőleg: annyiban tarthatjuk szerepét éppen előrevivőnek, amennyire „évszázada” is az adott körülmények között tágabb összefüggésekben előreléphetett. Márpedig ez a „század” – mint ahogy az újabb vizsgálatok egyértelműen igazolják – nem a „visszanézés” vagy a „pihenés” jégében zajlik, de széles alapozottsággal hordja magában az átalakulás lassú, ám az új célokra határozottan előretörő sokrétű igényeket.³⁹

Végezetül Gyöngyösi példája, azaz a hosszú irodalomtörténeti periódus alatt végigvonuló aktív jelenléte arra is enged következtetni, hogy a 17. század utolsó és a 18. század

³⁹ Klaniczay Tibor: *A magyar barokk irodalom kialakulása* (1960) in: *Reneszánsz és barokk*, Bp. 1961. 430. – Tolnai Gábor: *Barokk problémák*, i. m. 13. – Turóczy-Trostler József: *Barokk irodalom*, i. m. II. 219. – Horváth János: *A nemzeti klasszicizmus irodalmi izlése (Az irodalmi izlésről általában)*, Tanulmányok, i. m. 272–279. – *Discussion sur la littérature des Lumières*, Neohelicon, 1974. 139–142.

első kétharmada olyan konkrétan körülhatárolható, szerves fejlődési egységet képez, amely csakis így – és nem az irodalomtörténeti gyakorlat által sokszorososan széttagolt formájában – nyújt teljesebb lehetőséget a kor irodalmi fejlődésének hiteles láttatásához. Eme átfogó fejlődési egységben szemlélt irodalmi folyamat – benne Gyöngyösi működése és hatása – sokkal közelebb visz újabb irodalmunk fájón emlegetni szokott „rövidgyökerűség”-nek helyesebb látásához, sőt korrigálásához.

GYENIS VILMOS

BALÁSFY TAMÁS ÉS PÁZMÁNY PÉTER POLITIKAI NÉZETEI¹

Több, mint húsz éve annak, hogy Wittman Tibor hangsúlyozta a magyarországi államelméleti tudományosság kezdeteinek feldolgozatlanságát.² Azóta ugyan született néhány résztanulmány,³ a kérdéskör átfogó elemzése azonban még

¹ A Politikai gondolkodás és történetiszemlélet a reneszánsz korában c. konferencián (Visegrád, 1978. május 15–21.) elhangzott előadás kissé mértékben átdolgozott változata. A jegyzeteket 1979. március 31-én zártam le.

² Wittman Tibor: *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz*. J. Lipsius. FK 1957. 53.

³ Időrendben: *Laskai János válogatott művei*. Sajtó alá rend., bev., jegyz. Tarnóc Márton. Bp. 1970. 13–61. -- Benda Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*. Bp, 1971. 322–330. – Köpeczi Béla: *A magyar politikai irodalom kezdeteihez. Kovacsóczy Farkas Dialógusáról*. In: K. B.: *Függetlenség és haladás*. Bp. 1977. 13–30. – Bónis György: *Révay Péter De sacra corona commentariusának keletkezése*. (Elhangzott A magyarországi barokk kezdetei c. tudományos ülészakon, Győr, 1977. május 11–14.) – Benda Kálmán: *A kálvinizmus hatása a magyar politikai gondolkodásra*. Elhangzott az 1-es jegyzetben említett konferencián. – Tóth Tibor:

mindig várat magára. Az el- illetve kifejejtett művek között található Balásfi Tamás egyik írása is. A *De fidelitate subditorum erga principes*⁴ című, 1620-ban Bécsben „Typis Matthaei Formicae” megjelent nyolcadrét nagyságú, 144 levélből álló latin nyelvű műről csak néhány mondatnyi általánossággal emlékezik meg a szakirodalom.⁵ Balásfi művének elemzésével elsősorban arra a kérdésre keressük a választ, hogy Pázmány nézeteinek egyszerűen csak szócsöve volt a „kolléga” abszolutizmus-teóriája, avagy a 17. század eleji magyarországi politikában fontos szerephez jutó érsek Balásfitól különböző elvi alapokon építette-e föl politikai gyakorlatát?

Balásfi II. Ferdinándnak ajánlott könyvében az uralkodói hatalom elméleti és gyakorlati (magyarországi) jelentőségét és fontosságát törekszik igazolni. Tíz fejezetben⁶ kifejtett művé-

---

Erdélyi királytükör (Pataki Füsüs János: Királyok tüköre). Elhangzott az MTA Irodalomtudományi Intézetben 1979. március 21-én. – Egy múlt század végi összefoglalásban nagyon változatos áttekintés olvasható a XVII. századi politikai irodalomról: Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig* Bp. 1888. 28–47.

⁴ RMK III. 1282. A Balásfi-idézeteket mai helyesírással közöljük, az eredeti nagybetűhasználatát megtartva.

⁵ Szabó Ignác: *Balásfi Tamás élete és munkái*. Bp. 1897. 47–48. – Sík Sándor: *Pázmány az ember és az író*. Bp. 1939. 430–431. – Szekfű Gyula: (Hóman–Szekfű) *Magyar történet*. V. könyv, 2. rész. IV. Bp. 1943. 25. – Ferdinánd Mihály: *Pázmány, az államférfi*. Katolikus Szemle, 1970. Klny-ban: 12.

⁶ Balásfi: i. m. I. De nomine principis (2a), II. De nomine subditorum (4b), III. Quid sit fidelitas (6b), IV. Unde oriatur obligatio fidelitatis Subditorum erga Reges (9b), V. Quomodo contrahant fidelitatis obligationem erga Reges, et illi Subditi qui adsunt, et illi qui non intersunt Regiae electioni, et coronationi (23a), VI. De bono fidelitatis, et infidelitatis malo, erga Reges, in Regno, et Republica (49a – a levélszámozás itt hibás, a kétszer egymásután előforduló 49-es levél közül az elsőn kezdődik a Caput VI.), VII. De magnitudine Regiae dignitatis (60b), VIII. De favore divino erga eos qui suis Regibus sunt fideles (84a), IX. De variis fidelium erga Reges Subditorum actionibus, et fidelitatis argumentis (91b), X. De gravissima Divina ultione contra infideles Regum Subditos (114a).

nek legfőbb mondanivalója, hogy a fejedelem az országa területén élő valamennyi alattvaló fölött megfellebbezhetetlen egyeduralkodó. Az alattvalók közé a társadalom minden tagját, az egyházi és világi méltóságokat is beleérti.⁷ Az alattvalók feltétlen *hűséggel* tartoznak fejedelmünknek. Az alattvalói hűség, amely többet ér a földi gazdagságnál, Balásfi kulcsfogalma; a hűséggel kapcsolatos kérdésekre építi föl elméletét. A hűség kötelesség, „sicut Deus et naturae nostrae indidit, et in Scripturis Sacris edidit”.⁸ Ebben a több helyen is kijelentett premisszában ragadható meg Balásfi egész felfogásának alapja. Az általa felvázolt államrend a természet törvényéből és a természet teremtetőjétől, Istentől ered. Amint a továbbiakban kifejti, a hűséggel fönnttartható a köztársaság,⁹ hiszen a hűség a törvény szinonimájaként értelmezett igazság alapja.¹⁰ Mivel a széthúzás anyja a hűtlenség,¹¹ az összetartásé pedig a hűség, csak ettől növekedhetnek az országok; a hűtlenség ezzel szemben pestis módjára elemészti a királyságokat.¹² Az ország nyugalmanak feltétele az állandóság, ezé pedig a hűség.¹³ A hű alattvalókat még az ellenség is titkolt tisztelettel szemléli.¹⁴ A *Bibliát* és szent Tamást idézve állapítja meg Balásfi, hogy csak a színlelés nélküli „ex animo et bono voluntate” táplálkozó hűség lehet minden további jónak alapja.¹⁵ A fejedelem iránti hűség jogilag is kötelez, hiszen a királyválasztáskor és a koronázáskor erre az alattvalók esküt tettek, amit meg kell tartani.¹⁶ Magyarországon kizárólag Ferdinándot illeti meg az alattvalói

⁷ Uo. 5a–b.

⁸ Uo. 22a.

⁹ Uo. 7b.

¹⁰ Uo. 54b.

¹¹ Uo. 56a.

¹² Uo. 51a.

¹³ Uo. 7a.

¹⁴ Uo. 58a–b.

¹⁵ Uo. 10a–b.

¹⁶ Uo. 8a.

hűség,¹⁷ más király nem választható – jelenti ki Balásfi, konkrét utalással Bethlen Gábor ellen.¹⁸ Az alattvalók közül a társadalmi hierarchiában magasabban állót sem követheti hűtlenségében az alacsonyabban lévő.¹⁹ Egyébként pedig minél felsőbb hivatalt visel valaki, annál példamutatóbbnak kell lennie a hűségben.²⁰

Külön fejezetet szánt Balásfi annak a kérdésnek, hogy a királynak azok az alattvalók is hűséggel tartoznak, akik annak megválasztásánál és koronázásánál nem voltak jelen, hiszen fölötteseik képviselték őket.²¹ Ugyan hűség elvben csak egyfajta létezik,²² ám az állapottól, környezettől függő gyakorlati megnyilvánulása többféle lehet. A könyv IX. Caputjában ezek fő típusairól (királyi tanácsadók, hadvezérek, katonák, követe) és kötelességeikről esik szó. A hűséges alattvalókkal körülvetett, szilárd békéjű ország Balásfi szerint az isteni hatalom imitációja.²³

Az elmondottakból logikusan következnek a *hűtlenséggel* kapcsolatos megállapításai is. Mivel a hatalom isteni eredetű, aki ennek ellene áll, Istennek áll ellen.²⁴ Az isteni büntetés ebben az esetben természetesen nem marad el: az erkölcsi megszegyenülést (ahogy Balásfi nevezi: az „első halált”) hamarosan követi a természetes, testi halál.²⁵ De Magyarország törvényei még ennél is tovább mennek a hűtlenség

¹⁷ Uo. 42a.

¹⁸ Uo. 47a.

¹⁹ Uo. 138a.

²⁰ Uo. 60a.

²¹ A Caput V-ben különösen 42b–46a (ez utóbbi levél számozása az eredetiben hibás: 45-ként szerepel). Ebben a fejezetben egyébként Balásfi gyakran idézi Révay Péter szentkoronatanát, s részletesen ír a királyválasztás ceremóniáiról.

²² Uo. 91b.

²³ Uo. 48a és 114a.

²⁴ Uo. 9a.

²⁵ Uo. 50b.

büntetésében: Balásfi Werbőczy *Tripartitum*át idézve állapítja meg, hogy az ilyen alattvaló utódai is jogfosztottak lesznek.²⁶ A „harmadik halál” tehát nem más, mint az utókor megvetése a hűtlenek iránt.²⁷ Az ördög szuggesztiója alatt lévő hűtlenek²⁸ még az ellenségnél is veszélyesebbek, mert miként az emberi testben, a társadalomban is nehezebb gyógyítani a rejtett belső, mint a nyilvánvaló külső bajt.²⁹ A hűtlenek között is a leghűtlenebbek a hűséget szimulálók,³⁰ s mivel ezek még a büntetéstől sem félnek, már alig tarthatók embernek, nem is emberiesek; tehát a legnagyobb büntetésre méltóak.³¹

Igen veszélyes a hűség és hűtlenség között *tétovázó* magatartás is, mivel az ilyen megtévedt alattvalók „exitum non inveniant infoelicis Labyrinthi”.³² Említésre méltó még, hogy Balásfi a hűség–hűtlenség viszonyában a *kémet* fogalmának bevezetése nélkül is meghatározza ezt a viselkedéstípust: a kémet a latrinához mint szükséges rosszhoz hasonlítja; az árulót szintén elítéli.³³

Balásfi tehát az abszolutizmusban véli megtalálni az ideális államformát, felfogása szerint az arisztokráciának és a demokráciának még a neve is hamis.³⁴ Ennek az ideális államnak a szervezete az emberi testhez hasonló, amelyben fejre és tagokra is szükség van, s ezek egyetértése, illetve a tagok engedelmissége adja a harmóniát.³⁵ Hogy a fejedelem is hűséggel tartozik alattvalóinak a választáskor kötött egyezség

²⁶ Uo. 16b–17a.

²⁷ Uo. 59a–b.

²⁸ Uo. 49a. (A másodszor előforduló 49-es levélről van szó.)

²⁹ Uo. 49b. (Az először előforduló 49-es levélről van szó.)

³⁰ Uo. 59b.

³¹ Uo. 60a.

³² Uo. 54a.

³³ Uo. 57b–58a.

³⁴ Uo. 44a–b.

³⁵ Uo. 3a.

értelmében, ez csak mellékesen és hangsúly nélkül található meg Balásfinál.³⁶

Balásfi műve nem elméleti céllal, de elméleti igénnyel íródott. Nem függetleníti magát korának konkrét politikai helyzetétől, a történelmi példákon túl gyakran említi a közelmúlt eseményeit is.³⁷ Ilyenformán műve *nem autonóm államelmélet*, szándéka szerint inkább II. Ferdinánd uralkodói jogainak feltétlen elismerése és elismertetése. A mű abban az időben készült, amikor Bethlen seregei a Felvidéket már elfoglalták, s hívei a szentkorona birtokában meg akarták koronázni az erdélyi fejedelmet.³⁸ Balásfi tehát vitairatai mellett elméletileg is sietett fellépni a törvénytelennek tartott hatalommal szemben. Azt sem felejthetjük el azonban, hogy csak néhány hónap telhetett el Balásfi egyházi pereit óta, melyek folytán csaknem kiközösítették. A boszniai püspök ugyanis enyhén szólva heves vérmérsékletű ember volt, aki nem riadt vissza sem az egyházi személyek tetteleges bántalmazásától akár otthonukban, akár a templomban, sem a jogi formák megkerülésétől, mikor újabb egyházi javakat (a pozsonyi prépostságot és a győri örkanonokságot) kívánt megszerezni. Csupán Pázmány személyes befolyására zárhatta le (igaz, hogy nem véglegesen) papi mivoltával összeegyeztethetetlen ügyeit.³⁹ Mikor Bethlen támadása elől Pázmánnyal, illetve a katolikus főpapokkal együtt Bécsbe menekült,⁴⁰ bizonyosak lehetünk abban, hogy szubjektív okok miatt is szüksége lehetett *saját* hűségének bizonyítására II. Ferdinánd iránt. Az adott politikai körülményeken túl ebből a tényből kell értel-

³⁶ Uo. 11 b–12a.

³⁷ Főleg a Caput VII-ben.

³⁸ Részletesen ír az 1619-es pozsonyi és az 1620-as besztercebányai országgyűlés ezzel kapcsolatos eseményeiről Fraknói Vilmos. Ld. Frankl V.: *Pázmány Péter és kora*. I. Pest, 1868. 524–535. és 539–554.

³⁹ A kérdés összefoglalásai: Frankl: i. m. I. 394–432. és Szabó: i. m. 9–18.

⁴⁰ Frankl: i. m. I. 508–509., 543.

meznünk Balásfi művét, s nem az államelméleti igényességéből. A könyvben egyébként nem találhatunk semmilyen utalást az előző századi vagy kortárs külföldi államelméleti művek ismeretére, Balásfi fő forrásai: a Biblia és a *Tripartitum*. Morál és politika az alkalmazott teológia értelmében tehát együtt van.

Balásfi és Pázmány korábbi együttműködése, kapcsolatai⁴¹ nyomán a szakirodalom nem zárta ki, hogy az érseknek inspiráló szerepe lehetett a *De fidelitate subditorum*... létrejöttében,⁴² sőt Ferdinándy Mihály szerint Pázmány Balásfival „kidolgoztatta” az abszolutizmus teóriáját, amely a keleti Habsburg-monarchiának az első ilyen műve.⁴³ Ezt elvben lehetővé tenné a kényszerű bécsi együtt-tartózkodás is, ám erre vonatkozó adatot sem az említett szerző, sem más nem idéz, ilyet magam sem találtam. A filológiai bizonyíthatóság hiányánál azonban erősebbnek tűnnek nemcsak a Balásfi-mű létrejöttében szerephez jutott, már említett szubjektív motívációk, hanem főleg azok a nyilvánvaló különbségek, amelyek Pázmány rekonstruálható elmélete és Balásfié között vannak.

Mivel Pázmánynak nincsen a Balásfiéhoz hasonló átfogó elméleti műve, politikai elméletét hosszabb-rövidebb megjegyzéseiből kell összeállítanunk.

A fejedelmek és az alattvalók viszonyáról szóló prédikációja szerint a fejedelmi hatalmat (Balásfi felfogásához hasonlóan) „Istennek atyai gond-viselése rendelte, a mit a természet okossága-is szükségesnek mutat”.⁴⁴ A társadalmi hierarchia e

⁴¹ A 38. jegyzetben említettekén kívül: Frankl: i. m. I. 157–161.

⁴² Ld. Sík és Szekfű: i. m. i. h.

⁴³ Ferdinándy: i. m. i. h.

⁴⁴ *Pázmány Péter... összes munkái*. A budapesti kir. magyar Tudományegyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem Hittudományi kara. Magyar sorozat I–VII. Bp. 1894–1905. Az idézet helye: VII. 580. (Az idézett prédikáció címe: *Mivel tartozunk fejedelmünknek, és fejedelmünk nekünk*. A továbbiakban e sorozat jelölése: Ö. M. A Pázmány-idézetek e sorozat helyesírását követik.)

kettős okáról egy másik prédikációjában is szól. Ebben a fejedelem és az alattvalók viszonyát (Balásfihoz ismét hasonlóan) az atya és fiú kapcsolatával, valamint az emberi testnek főre és tagokra való felosztottságával szemlélteti,⁴⁵ de míg Balásfinál a fő és a többi tagok kölcsönössége csak elvont morális, sőt szinte csak logikai szándékkal fogalmazódott meg, Pázmánynál a kölcsönösség, az egymásnak egyenlően való tartozás gondolata jobban van hangsúlyozva és több helyen is kifejtve.⁴⁶ A fejedelmeknek is vannak kötelességeik alattvalóik iránt: legyenek ezekből gonoszságot gyógyító orvosok, erkölcsükben az alattvalók felett fénylő lámpások, „vice-istenek a föld igazgatásában és a gonoszak büntetésében”, végül a fényességben mindenkitől különböző, az erkölcsöket javító nap tulajdonságaival is legyenek felruházva. Más metaforákat is idéz még Pázmány: a fejedelmek legyenek alázatos, útmutató, nem nyüzző-fosztó pásztorok és atyák, hiszen „a jó atya- és jó fejedelem közöt külömbség nincsen”. A fejedelem ne legyen pénzsóvár, hanem (saját érdekében) inkább gyakran adományozzon az arra érdemes alattvalóknak. Pázmány megkívánja a fejedelemtől, hogy alattvalói előtt minden cselekedetében feddhetetlen legyen, de komolyan számol az uralkodói képmutatással. Ez ellen hatékonynak véli a vallás erejét: „Emberek-előt színt adhatnak a fejedelmek, hamisságok fedezésében, de Istent meg nem csallyák”.⁴⁷ S amint 1606-ban írt *De ecclesiastica libertate circa causan Veneti interdicti* című állásfoglalásában írja: „Potestas temporalis et spiritualis non constituunt duo corpora sed unum, cuius anima est ecclesiastica et spiritualis potestas, quia si res publica anthea esse non vult, cognoscere debet Deum et cultum eius procurare, sine

⁴⁵ Ö. M. VI. 343. (*A keresztyén urak és szolgák tisztirül: és az alacsony-rendü emberek szentségérül*)

⁴⁶ Pl. uo. 344. és Ö. M. VII. 594. (*Mivel tartozunk fejedelmünknek. . .*)

⁴⁷ Ö. M. VII. 581., 589. és 588. (*Mivel tartozunk fejedelmünknek. . .*)

quo nec virtutes morales, nec politica gubernatio consistit.”⁴⁸ Sőt ennél is továbbmegy egyik korai vitairatának megfogalmazása szerint: „az egyházi Papi fejedelem nem vettetett a Császár birodalma-alá, hanem inkább a Császár mint engedelmes juh, tartozik az ő Pásztorának engedni.”⁴⁹ Ez a felfogás már igen különbözik Balásfinak az egyháziakat az alattvalók közé besoroló véleményétől.

Pázmány szerint az alattvalók legfőbb kötelessége fejedelmük iránt nem az érzelmekre számító hűség, hanem a racionálisabb *engedelmesség*. De (és ebben azonos Balásfival), amint kifejti, „nem-csak testi engedelem kívántatik tőlünk, hanem lélek engedelme-is: úgy, hogy Istenért a ki parancsolja az engedelmességet, szüből és jó akaratból engedgyünk.”⁵⁰ Ez a gondolat természetesen párhuzamos a fejedelmi képmutatással kapcsolatossal. A fejedelmi hatalom elleni fellépés isteni büntetését ugyanabból a bibliai idézetből⁵¹ vezeti le Pázmány, mint Balásfi: „az hatalmasság az Istentől vagyon, és ahoz képest, Istennek áll ellene, valaki az hatalmasság ellen tusakodik”.⁵² A büntetés öröklődését Pázmány szintén megemlíti a *Tripartitum* alapján.⁵³

⁴⁸ *Petri cardinalis Pázmány... opera omnia...* Edita per Senatum Academicum Regiae Scientiarum Universitatis Budapestinensis recensionem accurante Collegio Professorum Theologiae in eadem Universitate. Series latina. I–VI. Bp. 1894–1904. Az idézet helye: IV. 803. (A továbbiakban e sorozat jelölése: O. O.)

⁴⁹ Ö. M. I. 447. (*Az mostan támat u j tudományok hamisságának tíz nyilván-való bizonyága és rövid intés a török birodalomról és vallásról, 1605. Rövidítése a továbbiakban: Tíz nyilván-való bizonyág.*)

⁵⁰ Ö. M. VII. 594. (*Mivel tartozunk fejedelmünknek...*)

⁵¹ Szt. Pál levele a Rómabeliekhez 13: 1, 2.

⁵² O. O. VI. 473. (Az 1620-ban Pozsonyban megjelent, Alvinczi Péter *Querela Hungariaejára* írt kétnyelvű vitairatából, melynek magyar címe: *A magyarországi támadásoknak hamissan költött eredetinek rövid velős hamissítása.*)

⁵³ Ö. M. VII. 597. (*Mivel tartozunk fejedelmünknek...*)

Balásfi nézeteit Pázmány két lényeges ponton haladja meg: az *alattvaló ellenállási jogának és a törvények megtartásának* (az uralkodó részéről is!) hangsúlyozásában. A két szempont szorosan összefügg. Isten nemcsak, hogy nem tiltja a törvénszegés ellen való fellépést, hanem ahogy szent István napi prédikációjában írja Pázmány: „szükség elég-tételt és illendő büntetést kérni az-ellen, a ki törvénytelen háborgat”.⁵⁴ De ez az eljárás is csak *törvényes* keretek között lehetséges, s óvakodni kell a bosszútól meg a gonoszságtól, mint az igazságkeresés indítékaitól. Mindez természetesen csak általános, a társadalmi hierarchiát részleteiben figyelembe nem vevő megállapítás részéről. A törvények tiszteletében Pázmány egészen messzire megy. Az *igazságról és a bírák kötelességéről* írt prédikációjában nem fejt ki eléggé, feltételezhető, hogy az igazság maga egyenlő a törvénnyel, az igazság is törvény. Ebben az értelemben kell olvasnunk az alábbi hasonlatot: „Olyan az igazság az országban, mint a kormány a hajóban: ha a kormányt igazán nem tartya a hajós-mester, minden veszedelmek lepik a hajót. Ugy, a mely országban a gonosz-tévők büntetés-nélkül maradnak, gyilkosságok, ragadozások, minden istentelenségek eláradnak: mellyekért veszedelemre bocsáttya Isten az országot.”⁵⁵ *Theologia Scholasticájában* pedig a társadalom kialakulását vázolja Pázmány kijelenti, hogy a törvényekre létszükség van a társadalom egy bizonyos fejlettségi szintjének elérése után, a törvények megtartása pedig lényeg. A hatalmat is a törvény alapján kell megalkotni, az ilyen hatalom pedig eszköz, hogy szabadon rendelkezünk a dolgokról. Arisztotelész három típusba (monarchia, arisztokrácia, demokrácia) sorolt államrendjét idézve pedig megemlíti, hogy a törvénytelenység könnyen vezethet a tirannusi uralkodáshoz, mely nem kívánatos.⁵⁶

⁵⁴ Ö. M. VI. 167. (*Ellenségünk szeretésének kötelességéről*)

⁵⁵ Uo. 815.

⁵⁶ A gondolatmenetet ld. a *De subiecto dominii* c. fejezetben: O. O. V. 75–78.

A törvények és jogok részletes elemzése alapján határozta meg Pázmány a világi és az egyházi hatalom viszonyát az államban. A már idézett, az egyházi szabadságról szóló, gráci tanársága alatt írt latin iratában Pázmány szerint az egyháziak speciális jogokkal rendelkező alattvalók. Világi hatalom nem bíraskodhat fölöttük, a pápától és a zsinatoktól kapott kiváltságait a fejedelem nem veheti el tőlük, az egyházi szabadság értelmében jogaik gyakorlásában nem akadályozhatók, s csak nyilvánvalóan nem bűnös világi parancsnak engedelmeskedhetnek.⁵⁷ Ezekre az elvekre kell emlékeznünk, amikor hét évvel később, 1613-ban a *Kalauz*ban Luther működésének joggalanságát igyekszik Pázmány bizonyítani ezekkel a szavakkal: a hatalmat neki

„Nyilván a chatholicus fejedelmek nem adták. Ha pedig a lutheristák adták, eléb lutheristákká kellett őket tenni; és így, minek-előtte ezektől hatalmat venne, el kellett eléb hajtani őket a régi hittől; az-az, tanítani kellett, minek-előtte a fejedelmektől hivatalyally lenne erre a tanításra. . . A világi fejedelmek pedig lelki hatalmat nem adhatnak; mert ők emberektől választatnak és alattok-való népektől vésznek hatalmat. Nincs tehát a természet-felet-való lelki dolgokon birtokok.”⁵⁸

E „törvénytelenség” ellenére Pázmány mégis a vallásszabadság mellett döntött, abból az okból, hogy a kisebb rossz (a vallásszabadság) által a nagyobb rossz (a protestánsok az áttérés helyett inkább állnak a törökök mellé) elkerülhető legyen.⁵⁹

⁵⁷ Pázmány négy pontban foglalja össze érveit, s részletes bizonyításukat adja: O. O. IV. 791–797. (*De ecclesiastica libertate. . .*)

⁵⁸ Ö. M. III. 180., 181. (Teljes cím: *Isteni igazságra vezérlő kalauz*. Pozsony. Rövidítése a továbbiakban: *Kalauz*.)

⁵⁹ Ö. M. V. 576. (*A setét hajnal-csillag után bujdosó luteristák vezetője, mely útban, igazíttya a' vittembergai academiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a' Kalauzra*, 1627.) Már 1605-ben is találkozunk hasonló gondolattal Erasmust idézve: Ö. M. I. 484. (*Tíz nyilván-való bizonytság*)

Már 1608-ban az országgyűlésen a vallásszabadság törvénybe iktatása érdekében készített emlékiratának is egyik fő érve ez.⁶⁰ Továbbra is éles vitakérdés marad azonban az, hogy Luther követői bibliai alapon tiltják a török elleni hadakozást,⁶¹ amit pedig Pázmány, bármennyire is ellene van minden erőszaknak, kötelezőnek tart. *A keresztyén vitézek köteleességéről* írt prédikációjában a Biblia alapján sorolja fel a jogos hadviselés feltételeit, s utolsóként megemlíti: „Ha ki török-vel, tatár-ral mégyen valamely országra, bár egyéb-aránt igaz igye vólna-is, hamis hadat visel és igazán ellene álhat minden keresztyén fejedelem, sőt tartozik ellene-állani.”⁶² Ehhez még hozzáteszi: az ország népe köteles hűséggel szolgálni Isten akaratából uralkodó fejedelmét. A török terjeszkedés magyarországi okát ugyan az *Isten ostora vagy próbája* felfogás alapján megmagyarázza, de egyik prédikációjának kijelentése szerint tulajdonképpen nem érti meg, mondván, „hogy a mit Isten akar, annak úgy illik lenni”, még akkor is, ha „által nem érthetjük”.⁶³ Ezt a bizonytalanságot tükrözi a protestantizmus és a török terjeszkedés ok-okozati viszonyában elfoglalt változó álláspontja is. 1603-ban még Magyariekat vádolja a török támadással,⁶⁴ tíz év múlva azt írja, hogy „Magyar-országban hadak és belső háboruságok-alat csúsza-

⁶⁰ Pázmány Péter... összegyűjtött levelei. Sajtó alá rend. Hanuy Ferenc. I. Bp. 1910. 26–28.

⁶¹ Ezt nagyon gyakran emlegeti Pázmány, mint elítélendő álláspontot. Pl. Ö. M. III. 430–431. és 521. (*Kalauz*), valamint B. 168. és 236–237. (*Csepregi szegényvallás. Az-az rövid felelet, melyben a csepregi hívásoknak kőszegi tóldalékit verőfényre hozza Pázmány Péter*. Prága, 1616.)

⁶² Ö. M. VII. 686–687.

⁶³ Ö. M. VI. 338. (*Hogy minden dolgainkat Isten akarattyához kell alkalmaztatnunk.*)

⁶⁴ Ö. M. I. 181. (*Felelet az Magyarai István sárvári praedicatornak az ország romlása okainúl írt könyvére*. Nagyszombat, 1603.)

másza-bé a lutheristaság”,⁶⁵ végül 1631-ben ismét a „sok féle vallás” a bűnbak.⁶⁶

Ez a bizonytalanság és változás már messzire vezet a fejedelmi-alattvalói viszony elemzésétől. Ugyanakkor azonban a politikus Pázmány munkásságának egy új módszerű megközelítési lehetőségére világít rá. Pázmány politikaelméleti megjegyzéseinek gyakorlati tevékenységében való értelmezése, az elmélet szembesítése a gyakorlattal, támpontot adhat a mai napig is oly sokféleképpen és ellentmondásosan értékelt politikai állásfoglalásának végső tisztázásához.

Pázmány tehát elsősorban a törvénytisztelet hangsúlyozásában s ebből fakadóan a törvényes alattvalói ellenállási jog kinyilvánításában lép túl Balásfi egyoldalú állásfoglalásán a fejedelmi—alattvalói viszony kérdésében. Szerinte az isteni és természeti jogból fakadó világi törvények alapján szükséges a fejedelmi hatalom, de a fejedelmi törvényszegést Isten parancsa szerint törvényes keretek között orvosolni szükséges. Hozzáteve Pázmánynak még az egyházi szabadságról kifejtett gondolatait: mindez magyarázatot ad a reálpolitikus törekvései egyik legfontosabb összetevőjének megértéséhez, a katolikus rendiség érdekeinek katolikus uralkodó alatti képviseléséhez. Akkor, amikor Európa legnagyobb részében abszolutisztikus államvezetés folyt, Magyarországon Balásfi államelméleti idealizmusával szemben Pázmány a kényszerű és vigasztalan történelmi szükségszerűség áramában működött. A Habsburg-uralkodók (II. Rudolf, II. Mátyás, II. Ferdinánd) már a 16. század vége óta az abszolutizmus szellemében igyekeztek kormányozni Magyarországot, ezt azonban meggátolta az a rendi ellenállásban kifejeződő vallási-politikai paradoxon, hogy a magyar király nem volt magyar (érdekeit tekintve a legkevésbé

⁶⁵ Ö. M. III. 205. *(Kalauz)*

⁶⁶ Ö. M. V. 310. *(Bizonyos okok, mellyek erejétül viseltetvén sok fő ember, mind ennek előtte, mind e napokban-is az új-vallások töréből ki-feslett és az római ecclesiának kebelébe szállott. Pozsony, 1631.)*

volt az), s Magyarországon kívül tartózkodott. Mivel a realitás az uralkodó és a többségében katolikussá váló rendek egyensúlyának kiépülése lett Magyarországon, ezért az Európában korszerűnek látszó államvezetés, az abszolutizmus nálunk csak a Balásfi által elképzelt végtelenen leegyszerűsített elvben létezhetett, a gyakorlatot ezzel szemben Pázmány működése jelentette. Pázmánynak mind elméletére, mind gyakorlati politizálására a relativizmus jellemző.^{6 7} A jezsuita államelméletet (főleg a gyakran idézett Bellarmino, Molina és Suarez műveit) jól ismerte, mégsem volt kizárólagos követője egyiküknek sem. A gyakorlat terén pedig irányultságainak összetevői: királyhűsége, törekvése a katolikus rendi érdekképviseletre, Erdéllyel kapcsolatos békepolitikája, ellenreformációs tevékenysége és törökellenessége elválaszthatatlanul összefonódnak és a konkrét helyzettől függően kap egyik vagy másik hangsúlyt. Ez azonban már külön elemzés tárgya lehetne.

Balásfi és Pázmány politikai nézeteit tehát határozottan el kell különítenünk egymástól: a Habsburg-uralom korabeli fennmaradását Magyarországon különböző módon és minőségben szolgálták. A csekély, ám nem eléggé feldolgozott 16. század végi–17. század eleji magyarországi állam- és politikaelméleti irodalomról szóló többi fejezet jelölheti ki végső helyüket ezen a területen.

HARGITTAY EMIL

^{6 7}Péter Katalin mutatott rá a Pázmány állásfoglalásaiban megfigyelhető relativisztikus tendenciákra: P. K.: *A magyar főúri politika fordulata a XVII. század derekán. Rákóczy Zsigmond és Pálffy Pál*. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Bp. 1973. 179.

A HOMÁLYBÓL

„OLYAN SZÍNÉSZEKET ÓHAJTOK. . .”

A MAGYAR SZÍNJÁT SZÁS ELSŐ ÉVTIZEDEINEK KÉPE
VERSEGHY FERENC ÉLETMŰVÉBEN

Nehéz, sőt válságos éve volt a magyar színját szásnak az 1815. esztendő.

Meginog helyzetében a kolozsvári Nemzeti Ját szó Társaság. Kótsi Patkó János Wesselényihez írott levelében már 1803-ban aggódik a kolozsvári színészet sorsáért, amely végső romlásba fog jutni azoknak a „haszonlesések, tehetetlenségek, által nem látások” miatt, akiknek pedig az lett volna a feladatuk, hogy gondját viseljék. „Hiszem állhatatosan – írja –, hogy olyan is van közöttök, aki meritálni akarja magát, hogy a Theatrum el bomlásának oka lehetett.”¹ Az ifjú Wesselényi Miklós pedig 1814. év márciusában így ír édesanyjának Zsibóra: A színészek „igen jól játszanak, de Horváth, aki most őket dirigálja, fősvénykedik, az aktorokat rosszul fizeti, a muzsikára, öltözetre, világításra semmit sem akar költeni, s így azt tartom, minden becse el fog veszni, mert a németek ellenben minden erejüket ráfordítják, hogy tessenek.”² A jóslat beteljesedett, a kolozsvári magyar színját szók 1815 tavaszán kénytelenek Marosvásárhelyre távozni.

Nem lett jobb sorsa a kolozsváriaktól 1810-ben Debrecenbe szakadt csoportnak sem. Igazgatójuk, Sándorffy József a „közöny” miatt kesereg, s egész vagyona feláldozásával sem tudja megmenteni a társulatot a széthullástól, miközben Nagyváradon, amely Debrecennel közösen biztosított volna ját szási lehetőséget a magyar színészetnek, megvetették lábukat a németek. Kölcsey Döbrenteinnek írt 1814. márc. 22-én kelt levelében igen keserű hangon szól a debreceni társulat játékáról.³

¹ Kótsi Patkó János: *A Régi és Uj Theátrum Históriája és egyéb írások*. Bukarest, 1973. 150–151.

² Ferenczi Zoltán: *A Kolozsvári színészet és színház története*. Kolozsvár, 1897. 240–241.

³ „. . . kisebb városokon pedig azon pusztítást teszi a publikumban, melyet az ostobául vezetett érzélgősség tenni képes.”

A kolozsvári Játszó Társaságból vált ki és jött Pestre 1807-ben az a csoport, amely nyolc éven keresztül színvonalas játékaival sikert, megbecsülést szerzett a magyar színészetnek. S hogy a német színjátszásnak komoly, egyenragú ellenfele volt, annak legdöntőbb bizonyítéka az a könyörtelen következetesség, amellyel a helytartótanács minden kérelmüket rendre elutasítja. Fennmaradásukért Kulcsár István folytat kétségbeesett küzdelmet, s midőn sorsuk kilátástalanná válik, 1815 júliusában Miskolcra küldi a társulat színe-javát, ahol kedvezőbb körülmények között kivárhatják azt az időt, míg visszatérhetnek a fővárosba.

A Rondellában magára hagyottan tengődik egy összeverődött színészcsoporthoz; az öltöző szobában laknak, élelmük semmi. Lehetetlen megrendülés nélkül olvasni, ahogyan Déryné megemlékezik sorsukról: „Éhesek voltak szegények nagyon, elmentek retket lopni . . . Ezt Szentpétery sokszor beszélte nekem a későbbi időkben.”⁴ Milyen előadást lehetett várni ezektől az elkínzott emberektől? Róluk írta Vitkovics 1815 őszén: „A magyar nem teátrumra való!”

Csak egy üres telek álmodik Pest városában magyar színészek ajkán felhangzó magyar szóról a nemzethez méltó módon és méltó épületben.

Hallgat az irodalom is. Bayer József színház-története szerint 1821-ig nem jelenik meg egyetlen a magyar játékszinre vonatkozó értekezés sem.⁵ Ebben a szomorú időben, mikor azok a nemes eszmék, amelyek hősöket formáltak a magyar színjátszás úttörőiből, szétfoszoló illúziókká válnak széthulló színjátszó együttesek felett, fel kell figyelni arra a követelésében szenvedélyes hangra – a „peropto” latin ige, amely az eredeti fogalmazásban olvasható, mélyebb tartalmú, többet fejez ki, mint magyar megfelelője, az „óhajtok” – amely Verseghy 1816–17-ben megjelent *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae* című művének néhány a színészetre vonatkozó fejezetéből kicsendül.⁶

Három részből álló művében Verseghy Ferenc összefoglalja mindazt, amit több mint harminc éven át „kitartó tanulással”, „a tudomány és művészet vezérletével megismert” – ahogy műve záró soraiban írja. Nyelvi és esztétikai kérdésekkel foglalkozó szakemberek számára készítette latin nyelven, noha ebben az időben már egyre sürgetőbben

⁴ Déryné Emlékezései. 1955. I. 254.

⁵ Bayer József: *A nemzeti játékszin története*. Bp. 1887. I. 608.

⁶ Magyar fordítása megjelent a Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár kiadásában, Szolnokon, 1977-ben: *A magyar nyelv törvényeinek elemzése*. III. rész. *A magyar nyelv művészi felhasználása*.

követelik a tudományos irodalom magyarnyelvűségét. Ezért még a saját korában sem vált ismertté, jelenünk halmazódó irodalmi anyagában pedig teljesen feledésbe merült. Az akadémiai *Irodalomtörténet* Verseghyről szóló lapjain csupán néhány soros ismertetés jut a háromkötetes mű számára, a korszak tudományos irodalmát tárgyaló fejezetben (*A felvilágosodástól a romantikáig*) pedig fel sem merül Verseghy neve, noha szép számmal ismertet latin és német nyelvű munkákat.

Művének XXI. és XXII. fejezetében Verseghy a dráma ars poeticájának a szabályait fejt ki, a XXIII-ban pedig az előadásmóddal foglalkozik. E fejezetekben számos olyan közlés található, amely a hazai társadalmi-történeti állapotot s benne a színjátszás helyzetét tükröző értékes dokumentum.

A színjátszás iránti érdeklődés Verseghyt egész pályáján végigkíséri. A felvilágosodás eszméinek elfogadása, a magyar nyelv ügye, a haladást biztosító új társadalom szükségességének a felismerése, amelyhez érzelmi töltetet szenvedélyes hazaszeretete adott, pályakezdetétől fogva az igazságért tollal küzdők élvonalába lendítették. Az 1790-ben keletkezett *A magyar hazának anyai szózatja az ország napjára készülő magyarokhoz* című alkalmi költeménye Bayer értékelése szerint „az első bátor hang a tespedés csendes kora után”, s a magyar nyelvű színjátszás olyan jelentős előzményének tartja, hogy színháztörténetében részletesen ismerteti. A befejező sorok óhajából:

„..... a nemzet hasznára tekintvén
Nyessetek el mindent, ami lenyomta fejét!”

csak egyetlen szál elnyesését – a magyar nyelv oktatásának elrendelését – tette meg az országgyűlés, de Verseghy hitét, optimizmusát a legkisebb eredmény is képes felizzítani, s szavakból állít *Emlékeztető Oszlopot* az első sikernek.

Nemcsak ünnepel, tesz is. Lázás fordítói tevékenységbe kezd, a hozzá érzelmileg közelálló Kotzebue művei ejtik rabul képzeletét. 1791-ben már készen van *A szerelem gyermeke*, 1792-ben *A formenterái Remete*. Amit ez utóbbi ajánlásában ír, hogy „Kotzebue Augustus úr után szabadon fordította és némely keményebb kifejezésekre nézve megenyhítette”, mindkét átdolgozásra érvényes: többet, művészi bettet adott az eredetinel. Ebben lehetett sikerének a titka: *A szerelem gyermekét* Kelemen László társulata 1792. jún. 14-én nyolcadik előadott darabjaként mutatta be, s még 1839-ben is játszották. Kolozsvárott 1792-ben hangzott el az első magyar nyelvű előadás, s a társulat műsorának ötödik darabja 1793. febr. 21-én Kotzebue: *A szerelem*

gyermeke Verseghy fordításában. Színlapra itt még négyszer kerül.⁷ Debrecenben 1798. aug. 11-én ez volt az első bemutatott darab.⁸ Mekkora kellett változnia a szentimentalizmusból romantikába fordult ízlésnek, míg Kölcsey 1827-ben Molière-t Kotzebue-vel összevetve leírhatta *A szerelem gyermekével* kapcsolatban: „Sokszor ugyanazon vonás, mely bizonyos helyeken ragyog, másutt a maga ragyogását szüksegesen elveszi.”⁹

Verseghy eredeti drámájáról is tudunk, Széchy Mária történetét dolgozta fel Gyöngyösi nyomán. Szövegét nem ismerjük, noha mindkét pesti társulat alkalmasnak találta bemutatásra. Kelemen László társulata 1794-ben, Ernyi Mihályé 1808-ban játszotta.

Fogsága után még egyszer hódolt drámaköltői ambícióinak. 1809. március 18-án – majd 1810-ben újra – hallhatta saját jambusait a színpadról *A magyarok hívsége és nemzeti lelke* című cantata előadásán. Az énekes játék szövegét Sorz ezredes német nyelvű eredetijéből dolgozta át. Szép verselése nyelvi és stilisztikai kutatások forrása lehet.

A drámát Verseghy „a legnemesebb költői műfajnak”, „a nézők számára a leghasznosabb s egyben emberhez legméltóbb foglalatosságának”¹⁰ tekinti, s összehangzóan Kótsi Patkó János szép és okos megfogalmazásával: „a szív formálására és a nemzet karakterének jobbítására vagy elrontására is a játékszínnél alkalmasabb eszközt még az emberi elme fel nem talált”¹¹, írónk is az erkölcs nemesítését és a nemzeti karakter formálását tűzi ki a színjátszás céljául. Kótsi fel fogásával a színészek felkészültsége és az előadásmód elemzésénél is sok közös gondolatot tartalmaz az *Analyticae*, amely a kor azonos szintű, azonos forrásból származó esztétikai műveltségére utal, és Sulzer népszerűségének a bizonyítéka.

Az esztétikai kultúra megóvta Verseghyt az elfogultságtól. Drámái értékét meg tudta mérni. Az *Analyticae*ben öntudatos büszkeséggel említi ifjú korának drámaköltői tevékenységét, de eredeti drámájáról nem tesz említést, s átdolgozásai közül is csak azt nevezi meg, amely megítélése szerint a dráma nemes céljának, az erkölcs- és jellemformálásnak eszközévé válhatott. A hozzánk legközelebb élő német

⁷ Enyedi Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei*. Kriterion. Bukarest, 1972. Közli az első kolozsvári társulat eredeti színlapok nyomán összeállított műsorrendjét.

⁸ Katona Ferenc: *A debreceni színészet története*. Debrecen, 1976. 18.

⁹ Kölcsey Ferenc: *A leányörzö* (A komikumról).

¹⁰ I. m. XXI. 206. §. 3.

¹¹ Kótsi Patkó János: i. m. 384.

szerzők magyarított mesél – írja – „vivacissimos apud nos affectus excitare et longe nobilissima in formandis hodierni aevi moribus, promovendaque humanitate emolumenta proferre possent. Exemplum hujusmodi dramatis sub nomine A'szerelem gyermeke ostendere jam pridem tentavi”.^{1 2} Ugyanitt elítéli azoknak a drámáknak a fordítását és utáztatását, amelyeknek meséje a középkori germán hősök erkölcsét, háborús tetteit festi, és semmivel sem járulnak hozzá sem az emberieség kiteljesítéséhez, sem a magyar nép karakterének a formálásához.

Kikel az olyan – korában egyre jobban elburjánzó – drámák ellen is, amelyek elborzasztó események összeszövésével vadásszák a hatást: „Diszítse felőlem a művét ezer váratlan és elborzasztó esettel az, aki gyermekeket és butákat akar szórakoztatni. . .”³

Az emberi értéket adó humanitás elmélyítése mellett a dráma feladatának a nemzeti karakter szolgálatát tekinti. „Minden nemzetnek vannak saját politikai ünnepei, amelyeknek az ünnepélyességétől önként felhevül a lélek, és az érzékenység különleges fokára emelkedik.” Az ilyen alkalmakkor előadott darabok azért rendkívül hatékonyak „ad instillandum patriae amorem” – a hazaszeretet elmélyítéséhez . . . „Szent István élete bőséges anyagot nyújt az olyan drámák számára, amelyeket az ő ünnepén kell bemutatni. Megérdemelné szeptember 2-a is, hogy hasonló drámával emlékezzünk meg arról a napról, mikor Budát visszafoglalták a töröktől.”⁴

Az ilyen hazafias drámákról úgy vélekedik, hogy még nagyobb gonddal és lelkiismeretességgel kell kidolgozni, mint bármely más fajtájút, s csak addig kell játszani, míg nála jobbat nem alkotnak. Bár feltétlenül ismerte Kotzebue: *Ungarus erster Wohltäter* és Katona József *Girzik* nyomán készült *István, magyarok első királya* című drámáját, nem hivatkozik rájuk, mert mást, többet, nemzetibbet kívánt. De lelkesen fogadja Kisfaludy Sándor *Hunyadiját*, ami azért is említésre méltó, mert egyetlen eset könyvében, hogy magyar szerzőre utal: „Ugyanebben az évben, amikor ezeket írom, Kisfaludy Sándor . . . drámát adott ki magyarul, mely hazánk hírneves oszlopát, Hunyadi

^{1 2} „nálunk is élénk hatást tudnak kelteni, és nemes támaszul szolgálhatnak napjaink erkölcsének formálásához, a humanitás elmélyítéséhez. Ilyenfajta drámára már korábban törekedtem példát mutatni A szerelem gyermeke című darabommal.” Anal. XXI. 204. §. 2. Minthogy a mű magyar fordítása megjelent, a további idézetek ezt a fordítást követik.

^{1 3} I. m. 213. §. 1.

^{1 4} I. m. 204. §. 3.

Jánost és kiemelkedő tetteit ábrázolja kitűnően. A mind tárgyának nagyszerűsége, mind nyelvének természetes tisztasága, de elsősorban nagy-nagy gyöngédséggel ápoltságát hazaszeretete folytán egészen kiváló mű a mai Európa műveltebb nemzeteinél szokásos prozódia szerint formált jambusokban íródott.”¹⁵ Verseghy tanítása a hazafias drámáról valamilyen epikus drámát körvonalaz, amelyben a „történelem és tragédia előnyei egyesülnek”, nem emelkedik fel a *Bánk bán* tragikumának nagyszerű magasáig. A színjátszás megítélése úgy látszik, realisabb volt: a *Hunyadi* könyvdráma maradt.

Hogy a dráma iránti érdeklődés az egész nép körében elterjedjen, s a színjátszás üdvös hatásában részesüljenek, javasolja, hogy a szinte minden faluban fellelhető népszokásokat, népi játékokat kössék össze színi előadással, „amelyeknek a játékhoz illő meséjét a hazai történelemből kell venni.” Ámbár hozzáfűzi: „Nem szeretném, ha ebbe valaki azt magyarázná bele, hogy minden egyes tanyán színház épüljön, amelyben drámákat lehet játszani”¹⁶ Verseghy ezen gondolatai mégis arra mutatnak, hogy azt szeretné hazájában is látni, amit a párizsi Kőzsjóléti Bizottság 1793-ban egyik körlevelében előír: „Minden 4000 lakost számláló városban színháztermet kell létesíteni, ahol a nyilvános iskolák tanulói és más személyek felléphetnek, természetesen csak érzelmes, a forradalom szellemében írt darabban.”¹⁷

A börtönök után, szembenézve a megváltozott világgal, Verseghynek is le kellett vonnia a keserű következtetést: a polgárosuló társadalom meghatározó jellemvonása nem az áldozatkész, forradalmi lelkesedésből fakadó tett immár, hanem a főnemességet utánozó életforma és a kapzsiság, hogy az ehhez szükséges anyagi feltételeket megszerezzék. Mikor azt a gondolatkört fejtegeti, hogy a drámában rejlő legnagyobb esztétikai hatóerő a valóság-hű jellemábrázolásból sugárzik, de kora színleléssel átszőtt magatartásformái között nehéz a költőnek eligazodnia, váratlan, a mű objektív tudományos stílusában meglepő szenvedélyességgel fakad ki: „Ma nemcsak a közösségi élet ezer kötelékével vagyunk át- meg átfonva, amelyek a belső erők és képességek teljes és szabad kitárulkozása elé áthághatatlan akadályt állítanak, hanem annyira szorítanak bennünket az erkölcsök és szokások önkényes törvényei, amelyeket a francia 'etikett'-nek hív, hogy nem látszik épelméjűnek az, aki másként cselekszik, beszél és viselkedik, mint ahogy azok szoktak, akik – hogy a mai társalgás nyelvén mondjam

¹⁵ I. m. 225. §.

¹⁶ I. m. 201. §.

¹⁷ *A francia színház a XVIII. században*. Bp. 1974. 199.

– hangadók, és akikhez a többinek alkalmazkodni illik. Nagyon kevesen engedik meg ma maguknak, vagy engedhetik meg egyáltalán, hogy úgy cselekedjenek, ahogy legbenső énjük diktálja, és a saját józan eszükön és legmélyebb érzésükön kívül minden más véleményt semmibe vegyennek.”¹⁸

A kapzsiság, a nyereszkeskedés ragadós csápjait kinyújtotta a magyar színháztudomány felé is, hogy kihasználja, elpusztítsa. Jól látta ezt Verseyh, ezért hangsúlyozza, hogy a színház adminisztrációja közügy, és sohasem szabad átengedni vállalkozók vagy bérlők megvásárolásának. Az ilyen színházi vezetésben nemcsak a színészek kizsákmányolását látja, hanem attól is fél, hogy a tőkés vállalkozók a bevétel érdekében szemük elől vesztik a színház nemes célját, s kijátsszák azokat a szabályokat, amelyek a színháztudományt „értékessé, üdvössé, a belső kultúra elmélyítésére alkalmassá” tehetnék. A kiutat is megmutatja, ahogyan elkerülhető a sok veszedelmes túlkapás, s hogy ilyen tapad hozzájuk – írja – azt a mindennapos tapasztalat bizonyítja: „Olyan férfiakra kell ráruházni a jogot, hogy a drámai műveket kiválasszák, és távolartsák a színházától az olyanokat, amelyek ellentétben vannak a drámák nemes és értékes céljával, akik világos ítélőképességgel, kipróbált erénnyel, szerető emberiséggel rendelkeznek, és kiválóan jártasak mind a drámai műfajokban, mind más szabad művészetekben. Ezeknek a férfiaknak a rendelkezése alá kell bocsátani a színházat a színház teljes személyzetével együtt.”¹⁹

A közönség is igényli a nemes szórakozást: „Sokéves tapasztalatból tudom, hogy volt idő, amikor a nép a legjobb és erkölcsi tanításban gazdag akár zenés, akár egyéb fajú dráma megtekintésére nagy számban összesereglett.” De ha vannak is emberek, akik vonakodnak az olyan színházi játékok megnézésétől, amelyekből a szép ürügyén a jót magukévé tehetnék, „jogos-e nekik tisztán nyereszkeskedésből mérget nyújtani, mivel erre vágnak”.²⁰ A színház feladata a közönség ízlésének a kiművelése.

Jelentősen befolyásolja a dráma hatékonyságát a színészek laza erkölce. Elsősorban a külföldi, idegen színészekre céloz, „akiktől éppen ezért nemigen lehet megkövetelni, hogy művészetük gyakorlása közben a hazaszeretet irányítsa őket”. „Szabados, törvényen kívüli magatartásukat, nélkülözéseiket a rendezetlen életmóddal hozza összefüggésbe. S egyetlen, gyönyörűen szerkesztett körmondatban összefoglalja mindazt, amit a színészekről és a társadalomtól a színháztudomány méltó színvonalra emelése érdekében elvár:

¹⁸ I. m. 215. §. 3.

¹⁹ I. m. 202. §. 1.

²⁰ U. o. 202. §. 2.

„Olyan színészeket óhajtók, akik a dráma művészetének és magasabbos céljának nem válnak szégyenére, akiket azon a bizonyos helyen, ahol művészetüket gyakorolják, felvesznek a polgárok jegyzékébe, s mint bármely más polgártársuk, törvényeknek vannak alárendelve; akik egyik vagy másik évben, mint más művészek is, külföldi országokat és színházakat látogatnak és figyelnek meg; akik kapnak annyi bért, amennyi bőven elegendő ahhoz, hogy tisztességesen megéljenek belőle és öregségük idején biztonságos nyugalmat élvezzenek; akiknek gyermekei, ha éppen alkalmasak erre a művészetre, zsinisiskolában nevelkedjenek gyermekkoruktól fogva; akiket végül jó erkölcsük, vallásos buzgóságuk és főleg műveltségük érdemessé tegyen a jó emberek szeretetére és megbecsülésére.”²¹

Ezek a kulturális és szociális követelések, amelyekkel Verseyhy a színészek érdekében fellép, messze felülmúlják azt a sovány juttatást, amit a megye vagy Pest nyújtott a magyar színjátszásnak, s olyannyira megelőzte a hazai fejlődést, hogy a zsinisiskola gondolata, a Színészeti Tanoda fél évszázad múlva, 1865-ben valósult meg.

És a többi? A színészek jelen megélhetését és későbbi nyugalmát biztosító bér? a külföldi tanulmányutak?

Elszoruló szívvel olvassuk 170 év elmúltával is Kótsi Patkó Jánosnak Wesselényihez 1803-ban írt – már említett – levelébe: „Azt remélttem, hogy ha valaha lábra fog állni a Magyar Theátrum, mellette, míg szolgálhatok, leszen kenyerem. Öregségemkor pedig *valamely jó Hazafi meg emlékszik* a Hazának tett szolgálatomról.” Az az ember reménykedik abban – s úgy érzi, hiába! – hogy eltengődhetik öreg korában kegyelemkenyéren, akit életrajzírója, Jordáky Lajos így jellemez: „... óriásként magasodott ki közülük az az ember, aki a színészi hivatást választja életcéljául, megtanul a latin mellett németül, franciául, angolul és görögül, tud románul, s olvas, rajzol, fest és zenél, hogy mesterségében valóban mester legyen.”²²

Az értelem nem képes felfogni a hazai állapotokat. Hamburgban már 1790-ben nyugdíjat állapítanak meg a színészek számára. Nálunk 1807-ben elutasítják Ráday Pált, aki a színház bérletét kéri a nádortól a német és magyar társulat egybekapcsolásával, és nyugdíjalap megteremtését is ígéri.

A külföldi tanulmányutak szükségességét Teleki László veti fel először A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdekléseiben²³ 1806-ban,

²¹ I. m. 202. §. 3.

²² Kótsi P. J.: i. m. 150.

²³ Bayer ismerteti a 342–344. lapon.

de tíz év múlva, az *Analyticae* keletkezése idején még kevesebb reális alapja látszott a megvalósíthatóságának, mint akkor.

A drámáról szóló XXI. fejezetet bevezető 201. §-ban még egy figyelemre méltó gondolat található. Szinte előre felel arra a kérdésre, amelyet E. I. P.-nek a *Beleszólása a színjáték eránt folytatott vetekedésbe* című cikke vet fel 1821-ben. Az író azt igyekszik bizonyítani, hogy nemzeti karakterünkben is keresendő az ok, amiért nem tud hazánkban a színjáték lábra kapni. Bayer ismerteti az érveit, közöttük a 2.: Nemzetünknek nincsenek népünnepei; a 3. Nincsenek köznépi elmés játékok.²⁴ Verseghy bizonyára több tapasztalatot szerzett a nép körében, midőn gyermekkorra emlékeit eleveníti fel, az iskolások Gergely-napi ünnepi játékait, amelynek szinte az egész Szolnok városa nézőközönsége volt, s hozzáfűzi: „Alig találni hazánkban várost, ahol aratást vagy szüretet valamilyen játékokkal ne ünnepelnének.”²⁵

A vitát a néprajzkutatás azóta régen eldöntötte. Verseghy érdeme, hogy felvetette a tömegeket vonzó látványos népszokásoknak az összekapcsolását olyan „drámaféleségekkel”, amelyekből árad az „életre vonatkozó sok súlyos és hasznos tanítás”.

Az *Analyticae* XXIII. fejezete *A színészek* címet kapta. Benne Verseghy a színészhez méltó magatartással és az előadásmóddal foglalkozik. Hogy esztétikai művében egy egész fejezetet szentel a drámai műveket bemutató színészi munkának, arra vall, hogy ezt a költőével egyenlő értékűnek tartja: „... a költő által megalkotott dráma az esztétikai műalkotásnak csak egy része, beteljesíteni a színészek előadása fogja.”²⁶ A színészek játéka közepes drámát magas szintre emelhet, a hanyagság és hozzá nem értés a legjobb művet is eltorzíthatja.

A 237. §-ban azokat a jelenségeket tárgyalja, amelyek kedvezőtlenül befolyásolják a dráma hatását. Ilyen mindenekelőtt a társadalmi előítélet. „... a színészek annyira kiestek az általános bizalom és megbecsülés alól, hogy azt nagyon nehéz visszaszerezni a legderekbaknak ... művészetüket szolgáló tudásuk, szellemi képzettségük és erkölcsös életmódjuk” alapján. A laza erkölcs, a magánélet gondjai, a szükség a színészek nagy részére úgy ránehezedett, hogy a legjobbakat is már pusztán a színész név beárnyékolja.

A színháztörténészek szerint ebből a korból kevés olyan adattal rendelkezünk, amely a színészek játékára vonatkozik. Verseghy meg-

²⁴ U. o.

²⁵ I. m. XXI. 201. §.

²⁶ I. m. 216. §.

állapításai és tanácsai azért értékesek, mert műve többi fejezetétől eltérően nagy részük nem általánosságban mozog, hanem saját tapasztalatból fakad, a honi állapotokat tükrözi. Ilyen:

A színház feladata a drámaíró által magas szintre kiművelt anyanyelv terjesztése. Ha a színész hibásan beszél, eltorzítja a drámaíró gondosan kimunkált stílusát, az anyanyelv művelése nemhogy előrehaladna, hanem még jobban lezüllik.

A színészi tehetség a természet ajándéka, de a színész kötelessége, hogy tehetségét kiművelje.

A zenés darabokban játszó énekesekre és énekesnőkre jellemző az az üres gőg, hogy semmibe veszik a beszédet és játékot, amely – szerintük – csak a színészekre tartozik egyedül, és méltatlan az ő „magasztosabb” művészetükhöz. Ha a pusztá énekművészet elegendő lenne a dráma legnemesebb céljának az eléréséhez, az énekesek zenegépekkel is helyettesíthetők lennének.

A 238. §-ban a helyes beszéd sajátosságaival, az előadás kellemes hangzásával foglalkozik. A hangszínt, a helyes kiejtést a zenei szabályokkal veti össze, bőseges példával igazolja a magyar magánhangzók különféle ejtésének más-más zenei hatását. De a nézőnek nemcsak megértenie kell az előadott szöveget, hanem ugyanolyan lelkiállapotba kell kerülnie, amelyet a színész ábrázol. Csak a színész tehetsége képes a beszéd hatóerejét erre a fokra emelni. „De jaj, mily szegények vagyunk eszközökben, s ezen nagyszerű tulajdonságok elnyeréséhez szükséges eszközök javallatában” – sóhajt fel az író. „A szónoknak és színészeknek nem lehet jobb tanácsot adni, mint hogy bármely alkalommal, ahol az embereket indulatuktól elragadtatva hallják beszélni, iparkodjanak gyarapítani megfigyelésük tárgyát.” Mindkettőnek gondosan figyelembe kell vennie a hangsúly ritmusának a lélek bensőbb ritmusával való harmóniáját, s tökéletesen át kell éreznie azt a lelkiállapotot, amelyben a beszéd valamely mondatát elő kell adnia. „Többéves gyakorlatból, midőn szentbeszédeket prédikáltam, saját magam ezt a legkönnyebb és legeredményesebb módszernek ismertem meg. Ezenkívül ismertem olyan, jeles színészt, aki az előadás előtti napon az eljátszandó személy karakterét, állapotát, hangulatát és tónusát is mind barátaival való meghitt, mind bárki más emberrel való véletlen társalkodásban gyakorlás céljából magára öltötte. Igaz, hogy őt a színházon kívül mint fantasztát kigúnyolták, a színházban pedig általános tapsot kapott.”²⁷ Verseghy itt valószínűleg színészbarátjára: Schwarz György komikusra gondolt.

²⁷I. m. 238. §. 3/a., c.

A 239. § a színész játékaról szól, s a mozgásokhoz, gesztusokhoz itt a rajzművészet tanulmányozását javasolja Verseghy. A gondos, alapos előkészület eredménye a színész biztonsága, önbizalma. Végül a színészek öltözetével és a díszletekkel is foglalkozik.

Újabb egybevetés kívánczik Kótsi Patkó János Békőszöntő beszédével. Igényességük azonos szintű. Kótsi szerint a színjátszó tudománya „statisztika, história, pszichológia, filozófia, muzsika, piktúra és főképpen idegen nyelvek tudásából áll. . . Magaviseletében pedig az erkölcs útjáról ne távozzék el”.

Mindkettő hangsúlyozza a siker örömét, de ez felkészültségből és a drámai mű méltó szolgálatából fakadjon, különben „hiába fogadja magának a tapsolókat, lármázókat, mert a direktor az efféle fogásokra semmit sem hajt, sőt utálja”.²⁸

Az *Analyticae* kiemelt részei nemcsak azt bizonyítják, hogy Verseghy élete végső szakaszában is rajta tartotta az ujját minden olyan lüktetésen, amelyből a haza, emberiség, haladás ügyének felerősödő dobbanását lehetett hallani, hanem azt is, hogy megőrizte ifjúságának azt a lelkes optimizmusát, amely a legkisebb eredménynek is képes volt Emlékeztető Oszlopot állítani. Az „Actores ego tales peropto” – olyan színészeket óhajtok – kívánsága reálisan, megvalósíthatóan száll fel Verseghy tolla alól, aki pedig, mint a nádor nyelvtanára, közvetlen környezetének ismerője, feltétlenül tudott József főherceg nádor elutasító válaszáról, amelyet 1810-ben Pest megyének adott arra a felterjesztésére, amelyben a magyar színészet számára kéri a németektől elhagyott Rondellát. A nádor – midőn a német színészet számára minden támogatást megad, cinikus hangon azt tanácsolja a magyaroknak: „. . . szerény alkalmazkodással a lakosok lelkét a nemzeti színészet *nemeslelkű segélyezésére* megnyerni törekednék.”²⁹ Verseghy „peropto”-ja mögött nem segélyezés óhaja lappang, hanem kötelező érvényű országgyűlési határozatok sürgetése feszül. Ha hangját összevetjük Kölcsey keserű, lemondó-belenyugvó szavaival, aki 1814-ben írja: „Óhajtom, hogy ne legyen magyar theatrum, ha másformán nem lehet”, Verseghy pedig a nádor környezetében szerzett tapasztalatai mellett is tudta, hogy lehet, s szinte követeli, amit Kölcsey csak tíz évvel később, 1827-ben mond ki Játékszíni beszédében: „Nekünk pedig úgy kell azt (a játékszínt) óhajtánunk, mint hanyatló nyelvünk védelmét, mint enyésző karakterünk palladiumát, mint sülyedő lelkünk felemelő esz-

²⁸ Kótsi: i. m. 134–139.

²⁹ Bayer: i. m. I. 385.

közét” – igazat kell adnunk Szemerének, aki 1815. október 12-én azt írja Kölcseynek: „Verseghy a szendergőt is felkölti, s életre hozza.”

A latin nyelv köntöse alatt a megszenvedett igazságot melengeti egy olyan korban, amelyben: „csak azok a művek élveznek megbecsülést és népszerűséget, amelyek a közvélemény szerint meggazdagíthatnak és növekvő hatalmat és befolyást szerezhetnek, míg az isteni művészet, mely az emberek lelkületét irányítja, és értelmüket emberi ismeretekkel, szívüket pedig nemesebb érzésekkel itatja át, a forgandó szerencse ingatag játékának van kitéve”.³⁰

BARTHA LÁSZLÓNÉ

PETŐFI KÉPE KÉTFÉLE HARCÍ ZÁSZLÓN

– FEJEZETEK A KÖLTŐ UTÓÉLETÉBŐL A SZÁZADELŐN –

Az 1896-os milléniumi ünnepek hamis csillogással próbálták elfedni az imperialista szakaszba lépő feudálkapitalista ország súlyos válságát. Az uralkodó osztályok a gazdasági és politikai elnyomás megszüldítésére törekedtek, és mindent elkövettek azért, hogy a dolgozókat a fennálló hatalmat ostromló *szellemi* fegyverektől is távoldartsák. Az erősödő munkásmozgalom pedig – s ez a történelem logikája – éppen változást sürgető, követelő eszméit akarta minél szélesebb rétegekhez eljuttatni. A radikális gondolkodású, antifeudális, sőt a kapitalizmus elmentmondásait is felismerni kezdő értelmiség ugyancsak kereste útjathelyét a változott viszonyok közepette. A század első évtizedében a szellemi téren folyó háború az uralkodó osztályok és a minden rendű és rangú ellenzéki erő között az irodalom körül bontakozott ki, forrósodott fel, s ezeknek az irodalmi harcoknak egyik lényeges vetülete lett a minden korábbinál elszántabb küzdelem a Petőfi-örökségért. Elszántabb is, s szélesebb köröket felbolygató. A korábbi évtizedekhez képest új helyzetet teremtett a munkásosztály színrelépése és fellendülő mozgalmá, mivel forradalmi osztály jelentkezik immár a forradalmár öröklése jogáért. De szélesebben értelmezendő a küzdelem azért is, mert amikor az 1900-as, 1910-es években Petőfi nevét leírják, majd mindig Ady Endrére is, vagy éppen elsősorban őrá gondolnak. A közeg –

³⁰ Verseghy i. m. 144. §. 2/c.

amelyben Petőfit megidézik – mindenesetre az „új időknek új dalaival” betört forradalmár poéta közege.

A Petőfi-újraértékelési törekvések mozgalmoszerű kibontakozása tehát a magyarországi politikai és irodalompolitikai helyzetből következik. A szocialisták, a radikális polgárság és a védekezésre kényszerülő hivatalos irodalom is kinyilatkoztatta az új Petőfi-kép megteremtésének szükségességét. Ha e nagy program megvalósulási folyamatát figyelemmel kísérjük, azt látjuk, hogy szinte kivétel nélkül minden szerző – egyik öntudatosabban, harsányabban, másik szerényebben – a Petőfititok nyitjára vél bukkani, mindenki felfedezi az „igazi” Petőfit. E közös vonás is a harc tudatosságát, élességét jelzi. Sokan, sok oldalról faggatták, vitatták tehát, mégis, ha az alapokig egyszerűsítünk, úgy fogalmazhatjuk meg a lényegét: a századelőn arról folyt a szó, mi köze van Petőfihez a munkásosztálynak, a szocialistáknak, akik elődjüket látják benne, és forradalmár volt-e, ha igen, mi az indítéka, tartalma, mi a költői rangja ennek a forradalmiságnak. – Két jelentős vita zajlott Petőfi körül az 1914-es világháború kitörése előtti időkben. Az egyiket nevezhetnénk úgy, hogy „Petőfi és a szocializmus”, a másikat, amely lényegében ebből nőtt ki, Ady és Babits nevéhez, nézeteik összeütközéséhez kapcsolja az irodalomtörténet.

Itt és most e viták előzményeit kívánjuk dokumentálni a munkásmozgalom sajtójából merített adatokkal, tehát az emelkedő szakaszra figyelünk, utána pedig azt vizsgáljuk, hogy a fellendülést követően milyen útvesztőbe jutott a Petőfi-értékelés az imperialista háború éveiben, 1914 és 1918 között.

*

A szociáldemokrácia – őskeresése során – már az 1890-es években igen határozottan vallotta elődjének Petőfi Sándort. Az 1898–99-es évfordulók hivatalos szobor-Petőfijével, a „Petőfi mindenkié” szemléletével kellett szembefordítani a forradalmár költő aktuális eszméket sugárzó, tettekre biztató élő alakját. Olyan helyzetben, amikor még Jókai Mór, az egykori barát és küzdőtárs is csak a millenáris Magyarország ünnepelt regényírójának szemével tudta látni a költőt, és ilyen szavakat volt képes intézni szelleméhez: „A sors, a világszellem, a történet ura ellenkező irányba vitte el a föld körüli úton hazánkat, mint amerre te akartad; mégis, oda hozta el, ahová te akartad. A szó tette vált. . . Új világ, új szellemélet támadt szerte a hazában, de ebben az új életben mind saját megálmodott, megjósolt eszményképeidre ismersz. S akárhová nyitsz be széles e hazában, palotába vagy kunyhóba, saját képmásodat látod szembejőnni.” (*Petőfi Sándor ötven év után*, 1898. Kötetben: *Az én életem regénye*) A jelent igazoló Petőfi helyett a

jelent támadó, jövőt építő példaképre volt szüksége minden haladó törekvésnek, a legsürgetőbbben az elnyomott népnek, a nukásosztálynak.

A századforduló küszöbén, 1899. július 29-én, a költő halálának 50-ik évfordulóján a Népszava nagyhatású, névtelen vezércikkben idézi meg a *forradalmár* elődöt. E két és fél hasábos írás az újság egyik legbátrabb, legharcosabb Petőfi-cikke ezekben az esztendőkhöz. Értethető is, hogy emiatt az ügyészség a számot elkobozta, s a vidéki előfizetőkhez már el sem juthatott. (Ekkor a lapnak egyidejűleg 14 sajtópere volt!) A cím: *Petőfi Sándor*. S alatta oldalt a mottó: „Haloványul a gyáva szavamra . . . dalom / Viharodnak előjele forradalom!” A cikk e mottót magyarázó sorokkal indul: „Egy félszázadnál több idő múlt el már, hogy a forradalom lánglelkű költője és harcosa e szavakat leírta. Egy félszázad, de a gyávák faja még nem halt ki. Sápadt félelem borítja el arcukat, ha Petőfi forradalmi lantjának izzó hangja megüti füleiket . . . De nem haltak ki a képmutatók sem . . . És ünneplik . . . Ha Petőfi ezt megélte volna! Haragtól pirosuló arccal kergette volna ki templomából az álszentesködő szentségtörőket, kik önző üzelmek árúhelyévé aljasították le azt, amit ő a haza fogalma alatt tisztelt, s akik őt, a világszabadság hősi bajnokát cégérül akarják felhasználni népeket leigázó, jogfosztó üzelmekhez . . .” Majd tovább sorolja, kik fogják Petőfit ugyancsak jogtalanul ünnepelni s ennek kapcsán utal a 90-es évek forradalmasodó agrárszocialista mozgalmainak Petőfihez való viszonyára is. Így ír: „Ott lesznek azok is, kik néhány nappal ezelőtt a dús kalásztól rengő nagy magyar alföld közepén, a munkások egy egyesületétől elkobozták Petőfi költeményeit *izgató* tartalmuk miatt! . . . Ott lesznek mind . . . kik elhalványodnak, ha Petőfi forradalmi költeményeit ott látják a *nép* kezében.” A cikkíró a legnagyobb forradalmi versek szövegével érvel, amikor a nép lázadó indulatait, osztályharcos szándékait mutatja fel válaszul a hamis lélekkel ünneplők hivatalos Magyarországanak. Azok „akik nap hevében, éhen, szomjan, kétségbeesve tengenek – írja –, megunták a tengődést. Éheznek és fáznak a milliók, kiknek nem jut a bőség kosarából, kiknek nincs hely a jog asztalánál. Rabszolga a nép. De jármát már megunta . . . és kilépett a síkra . . .” Ezután idézi a „Pirosuló arccal és piros zászlókkal” sortól kezdve Petőfi nagy vízióját, s a világszabadságért induló harcot a jelenbe helyezve: „Küzdenek érte munkások, küzd érte a nép . . . mely átvette Petőfi örökét.” A cikk záró szavai összekapcsolják Petőfit a szocializmussal, mondván: „Ha Petőfi eszménye megvalósult a szocializmus győzelmével, akkor az ő hatalmas szellemének is méltó emléket fognak emelni egy szabad népnek szabad fiai.” – Ugyancsak e szám első oldalán olvasható egy négy versszakos, nyolcsoros strófaból álló *Petőfi* című költe-

mény (szerző megjelölése nélkül), amely az *Olaszország* című forradalmat üdvözlő-váró vers formáját, ritmusát kölcsönzi az aktuális mondani-való keretéül. Felhívja a munkásságot, hogy a segesvári ünnepélyes megemlékezésen foglalja el az őt megillető helyet, hiszen „Miénk Petőfi, ő az egyenlőség / És népszabadság dicső dalnoka!”, hangzik háromszor is a refrén. A záró kettős sor pedig így tesz fogadalmat: „Iérted harcolunk *Világszabadság!* / Segíts minket Petőfi Szelleme!”.

Ezt a Petőfi-képet tartja olvasói elé a magyar szociáldemokrata munkásság – ekkor már hetenként háromszor megjelenő – központi sajtóorgánuma, amikor a 19-ikből a 20-ik századba fordul az idő. Eszmei-politikai emelkedőn halad a mozgalom, s az elkövetkező néhány esztendőben a Petőfiről szóló cikkek, megemlékezések is a forradalmi hangulat kifejezői. Az 1902-es év március 15-iki száma közöl kiemelésre érdemes hosszabb, tanulmánynak is beillő szerkesztőségi cikket, a címe: *Petőfi és a hazafiság*. A mottó emellől sem marad el, s minthogy a választójogért vívott harc időszakában él a munkásság, ezt a két sort olvashatjuk: „Haza csak ott van, hol jog is van / S a népnek nincs joga / *Petőfi*.” Újságcikk formájába öntött tudományos-történeti áttekintést kapunk arról a folyamatról, amely az uralkodó osztályokat a hazafiság fogalmának kisajátításához vezette. A jelenből indul ki: „. . . hogy nálunk valaki hazafi legyen, nem az kell, hogy a haza népét szeresse, hanem, hogy jó torka legyen, és a piros-fehér-zöld színért lelkesedjék . . . nálunk mindenki hazafi és elsősorban az, aki akár az állam, akár a pénz hatalmának birtokában lenyűgözi a haza népét, megfosztja javaitól, jogaitól, kihasználja, szerencsétlenné teszi s közben önmagát kövérre hizlalja . . . Ez a két szó: «haza és hazafiság» az ő bűvös szerük . . .” Ezek után következik a kissé pontatlan, de sok igazságot rejtő történelmi magyarázat, melynek lényege, hogy az idegen elnyomás optikai csalódást hozott létre, és a nép félrevezettetése következtében csak egyes nagy emberek ismerték fel: a népet nem az idegenek (itt a pontatlanság, mivel a kettő összefügg!), hanem saját honfitársaik zsákmányolják ki. Aki tehát gyűlölte az osztrákokat, hazafinak mondta magát, „ha a magyar népet mindjárt vérig sarcolta is”, és aki ezt leleplezte, hazaárulás bélyegét sütötték rá. Az idegen uralom ellen vívott harcok és a harcosok emlékét pedig – folytatódik az elemzés gondolatmenete – az urak lefoglalták, kisajátították, így lett az övék Táncsics Mihály, akihez pedig semmi közük és Petőfi Sándor. „A népszabadság nagy lantosából és harcosából «hazafit» gyúrtak a maguk értelmében és maguk képére.” Ezután kerül sor Petőfi hazafisága népi tartalmának és az urak „kalmárhazafiságának” szembeállítására. A tanulmány három hasábon keresztül bizonyít Petőfi-szövegekkel, és szenvedéllyel vallja: köteteket kellene írni ahhoz, hogy lemosáák dicső alakjáról a sok szennyet, amit e haza-

fiak rákentek, amikor magukhoz ölelték. S a jelenre érvényesítve mutatja be a paradoxont, azt, hogy aki „ma azt meri mondani, hogy haza csak ott van, ahol jog is van – az hazátlan, honáruló, gazember, az börtönbe kerül!” Sok magvas gondolat, igaz ítélet olvasható még e kis tanulmányban például arról, hogyan változtatták fajgyűlöletté azt, ami Petőfinél népszerűt volt; hiszen Petőfi a világ egyetlen népét sem gyűlölte, csupán összes hatalmasságait. Ő felismerte, hogy „saját testvérink” hozzák a gyászt a népre. Gúnyosan fordul az urakhoz, vajon hihetik-e, hogy az *Ítélet* című versben Petőfi értékrendje őket a jók között tartaná számon? Az érvelésben helyet kap a *Készülj, hazám* s a *Palota és kunyhó* is. Ez utóbbi már nem csupán a költő igaz hazafiségának bizonyítéka az úri patriótasággal szemben, hanem az osztályharcos költőeszmény felmutatása. A cikk végkövetkeztetésében Petőfi „az első magyar proletárköltő”.

Az 1905-től kezdve már napilappá emelkedett Népszava változatlanul feladatának tekinti a március 15-iki munkásdemonstrációk előkészítését, s az ünnepegekről részletes beszámolókat közöl. Ezekből pedig kiviláglik, hogy a munkásság a grófok és polgárok ünnepét egyre tudatosabban a maga tiszteletadásának emléknapijává akarja alakítani. Az 1906-os évben a március 20-iki cikk: *A munkásság Petőfi szobránál* számot ad arról, hogyan akarták reakciós erők a szociáldemokrata vezető, Weltner Jakab ünnepi beszédét megzavarni. A görög-katolikusok közelben lévő templomában „papi bujtogatásra meghúzták az összes harangokat”. Az óriási tömeg egy ideig, mintegy 20 percig várt, majd „felüzentek a harangozónak, hogy ha el nem hallgattatják a kolompokat, hát széthányják a tanyájukat. Ez hatott.” A cikk ezután ismerteti az ünnepi szónoklatot, melyet „Weltner elvtárs . . . nagy csendben tartott”. Ennek lényege, hogy a nép a szabadságát még nem vívta ki, kettős bilincs alatt él, a politikai jogtalanság és gazdasági rabszolgaság jármában. S hogy Petőfi nem a grófok és ámítók embere, „Petőfi hazája nem a kizsákmányolás, nem a jogfosztás hazája”, és azért csökken az itt megjelenő urak száma évről évre, mert ez a Petőfi nem kell nekik. A munkásság pedig azért jön mindig nagyobb tömegben, mert „megérti Petőfi szóját”. A beszéd utal az 1905-ös orosz forradalomra is, és úgy nyilatkozik: „A forradalmat nem lehet bebörtönözni, a szabadság győzni fog Oroszországban.”

A Népszava nem haladt forradalmi-marxista úton, mint ahogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt sem. Annyi azonban e néhány írásból is kiviláglik, hogy az osztályharc éleződésének esztendeiben, ezekben az években kifejezte a munkásság véleményét, s bemutatta a folyamatot, ahogyan a jogos örökös Petőfiért vív az uralkodó osztályokkal. Példákat mutatott fel, hogyan lehet hozzákezdeni az elrajzolt, sőt

durva hamisításoktól torzzá változtatott kép eredeti vonásainak helyreállításához.

És ekkor lépett közbe a hivatalos tudomány nevében az Akadémia, hogy indignálódva követelje az úri Magyarország vélt jussát, hogy megpróbálja kiütni a munkásság kezéből azt az eszmei fegyvert, amit forradalmi ős és utód összetalálkozása kovácsolhat a hatalom ellen. 1907-ben megindult az ellentámadás a tudomány palástjában és polémia kezdődött Petőfi és a szocializmus kapcsolatáról. (Erről a vitáról írtam a *Petőfi-mozaik* című kötetben, Tankönyvkiadó, 1975.)

„A világháború poétája”

A Petőfi-eszmények megcsúfolásának, az ő „szentséges elveivel” való visszaélésnek szégyenteljes korszaka következett el az I. világháború kitörésével. A munkásosztályt, a haladó polgári baloldalt is megtévesztette – érthető módon – a II. Internacionálé csődje, a behódolás az imperialista háború érdekeinek. És ami ebből hazánkra tartozott: a Monarchia pártjai és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségeinek szociálszoviniszta irányú pálfordulása. Nemes Dezső: *Az imperialista háború támogatásának ideológiája és taktikája az MSzDP-ben a háború első éveiben* (Párttörténeti Közlemények, 1973. 4. sz.) című tanulmányában elemzi a mozgalom, s ezen belül a Népszava szerepét, taktikájuk alakulását a háború során. Kommunista Párt ekkor nincs. Így – talán csak az egy Ady Endre következetes tiltakozását leszámítva – majdhogynem csak az idő dolgozik az igazság kiderítéséért. A háború népellenes céljai leleplezéséhez maguknak az eseményeknek az alakulása ad érveket. Petőfiről a Népszava tulajdonképpen hallgat. Az 1915. március 14-iki számban az osztályharcot a háború utánra halasztó programnak megfelelően egy szerkesztőségi cikk ezt írja: „A háború levétette az élet napirendjéről a szabadság kérdését. . .” Az igazi szabadságot „csak a szabadság egyetemes világuralma teremtheti meg. Az érte való küzdelemnek a háború befejezését követő napon kell megkezdődnie.” Ez világos beszéd. Nincs osztálypolitika. Petőfit is átadták az uralkodó osztályok imperialista háborújának.

Ha valamikor kifejező volt az a fogalmazás, hogy valaki, aki már nem él, „forog a sírjában”, most találó formula Petőfi Sándorra. Imperialista világháborúra uszító költővé süllyesztik. Barabás Ábel cikket ír *A világháború poétája* címmel (Magyar Figyelő, 1915. február 16. 292–296.), és „bebizonyítja”, hogy az *Ítélet* című vers az adott háború megjövendölése volt. „Ha győzelmesen megvívtuk a harcot, a világ-szabadságért harcoltunk, mert . . . felszabadítjuk a világot három nagyhatalom nyomasztó súlyától. . .” Utal az ezeréves harci szellemre,

melyből – szerinte – törvényszerűen következnek, hogy éppen a magyaroknak született olyan háborús költője, mint Petőfi. A próféta-szemlélet, jós-szemlélet – mely a korábbi évek Petőfi-képének egyik változatában a költő misztifikációjának eszköze volt –, új célnak rendelődik alá. Ferenczi Zoltán 1909-ben még azt fejtegette, hogy a „világszabadság” kifejezés Petőfinek mindössze egy versében fordul elő, és ott is csak kétszer írja le. De értelmezését akkor is „megszelídítette” cikkében, arról beszélt, hogy a költőt egyéni szabadságszeretete a nemzeti függetlenség szeretetéig vezette. Most bezzeg jól jön az új ideológiához e szerény előfordulási szám is. Lényegessé válik a vers, mert Petőfi jóslatát a korábban magyarázkodó szerző egyenesen a folyó háború megjövendölésének vallja. A Petőfi Társaság 1916. március 12-iki ünnepi ülésén tartott elnöki megnyitó beszédében (Petőfi Társaság Évkönyve, 1916. 24–31.) már az új értékrendben új helyet jelöl ki a világszabadság gondolatának. „... nem volt-e jós itt is Petőfi? az ő eszméje 1846-ban az 1916-i év realitása. Mi és szövetségeseink, akik ... Anglia marinizmus-merkantilizmus...” s a többi hatalom ellen, melyeket sorrendre jellemez, „a nemzetek s az emberiség szabadsága, a világszabadság érdekében éppen úgy küzdünk, mint saját fennmaradásunk érdekében...” Lám, a frázisok mennyire alkalmazkodnak! A következő, 1917-es esztendő január 6-iki ülésén *Petőfi hazafias és harci dalai* című megnyitójában (Petőfi Társaság Évkönyve, 1917. 18–24.) a vereség előszelében a háborúban való helytállásról beszél, ehhez válogat Petőfi költeményeiből. Jellemző az is, hogy az uralkodó osztálynak ekkor már a *Tiszteljétek a közkatona*kra is szüksége van. „Szeressük, becsüljük, emeljük föl a népet – így Ferenczi – mint a nemzetet fenntartó és eltartó elemet.”

Durva történelemhamisítás folyik. A 48-as forradalmat és szabadságharcot, s általában a nemzeti múlt önvédelmi küzdelmeit összekapcsolják a tőkés országoknak, köztük Ausztria–Magyarországnak a világ újrafelosztásáért vívott háborújával. Petőfi mint a „világháború poétája” a kor óriási méreteket öltő, nagymértékben dilettáns háborús költészetében a példa, a követendő eszmény. – A programot is, a megvalósulást is figyelemmel kísérhetjük a Gyulai Ágost által szerkesztett *Háborús antológia* című kötetben (1916). A szerkesztő bevezető tanulmánya sokrétűen elemzi e költészet nagyarányú kibontakozásának okait, jellemzi a különböző álláspontokat. Soraiból nyilvánvaló a nacionalista indíttatás. Bírálja Dutka Ákost, aki „a jövőnek akarja fönntartani «a drága tiszta dal» jogát”, s visszautal a közelmúltra is, hogy Ady ellen keltsen hangulatot: „Akadtak olyanok, kik az iránt érdeklődtek, hogy volt-e, aki szent intuícióban – mint valaha Petőfi a forradalmat – előre megérezte a mai nagy napok viharát? S bár Oláh Gábor sem tudott határozott adattal

felelni, végzetes tévedéssel mégis a dekadensek vezérének költészetében, «sirályhangjaiban, viharelőző sikongásában» vélte fölismereni a jóslatos hangokat.” Az uralkodó osztály várja a nagy költőt, és magyarázkodni kénytelen, mert az igazi tehetségek nem állnak a sorba. „A XX. század elejének kozmopolita költői sehogy sem tudtak a nemzetnek sorsdöntő óráiban a közérzések magasságába szárnyalni” – panaszolja. *Hol késik a csatadal?* – erről cikkeznek, és ezen a címen idézi meg Petőfit Barabás Ábel verse is a kötet nyitó lapjain. A Petőfihez méltó költőnagyságra várva végül is Gyóni Gézával kénytelenek megelégedni; ő volt az a tehetségesebbek közül, akit az első hónapokban elragadott a harci lelkesedés. 1914 novemberében Przemyslben megírta a *Petőfi lelke* című költeményt is. (Ez nem szerepel az antológiában.) A hat strofa refrénje következetesen Petőfit idézi, s mintha csak igaz ügühöz hívná segítségül, a forradalmár költő eszmei szótárából veszi képeit. Idő és körülmények meghatározó voltát a költői alkotások értelmezésében alig lehetne jobb példával bizonyítani, mint ezzel. Ime egy versszak:

És mindenütt, hol elnyomott sír
 És mindenütt, hol rabtartó röhög,
 Észak sarkától a Tűzföld fokáig
 Lelkét szikrázzák új üstökösök
 És mindenütt, hol a zsványség ellen
 A jog nevében dörren egy mozsár,
 Emésztő tűzben, bosszuló fegyverben
 Petőfi lelke jár.

Petőfire hivatkozva mondják a történelem dicső lapjának e háborút, s a Gyulai Ágost-féle válogatás első verse igazi szentségtöréssel hirdeti az imperialista programot, a hatalomvágyat – Petőfinek szóló ajánlással. Írója Harsányi Lajos, a cím: *Prológus az új élet felé. Petőfi szelleméhez*. Ilyen sorokat tartalmaz e kötetnyitó vers:

A nagy világ megismerte erőnket
 A géniust, mely hős volt hajdanában
 S mely a jövőendő roppant versenyében
 Vezetni akar Kelet kapujában.

Joggal írta Tóth Árpád e könyvről szóló recenziójában (Nyugat, 1917. márc. 1. I. 507–509.), hogy Harsányi verse „a magyar háborús vers-termés egyik legízletlenebb, leggyűlölködőbb, Petőfi nevével tán legjobban álpetőfieskedő produktuma”.

Nevét, szabadságharcos költeményei külső formáját, szerkezetét, vagy egy-egy fordulatát sűrűn megtaláljuk a háborús versekben, s ha nem tragikus visszaélésről lenne szó, a paródia műfaji elnevezést is használhatnánk ezekre.

A háború jellegét kezdetben fel nem ismerő polgári radikálisok – miként a munkásorgánum Népszava is – általában hallgatnak Petőfiről. Nem uszítanak nevével, legfeljebb félreértelmezett hazafiságból csatadalait veszik elő, mint például a *Petőfi legszebb harci költeményei* (Debrecen, 1914) című kis gyűjtemény is tanúsítja. A háború megítélésében ekkor is, mint már előszelében, Ady Endre az, aki – hogy az ő Petőfire vonatkozó szavait idézzük – „tízmillió embernél tisztábban látott, jobban látott”. Az uralkodó osztályok vezéreköltőt kereső erőfeszítéseinek hiábavalóságára is ő világít rá éles fényvel. Egyik jegyzetében, mely a Világ 1915-ös évfolyamában jelent meg (*Tűnődés más költőkön*, a „Távol a csatatérről” című rovatban; lásd még: *Jóslások Magyarországról* című kötetben, szerk. Féja Géza), s melyet Csucsáról küldött, a következőket írja: „Mondják s hiszem, hogy ez a háború népek háborúja, sőt egyenesen népháború, demokrata szörnyűség. De vajon miért hiányzik belőle oly nagyon az André Chénier-k, Lamartine-ok, Petőfiék fejedelmi ágálása? Szóval hogyan nem tudott ez a legnagyobb háború a lelkekbe valamit átlopni a boldogult szabadságharcosok hangulatából? . . . Nekem egyéni fájdalom például, hogy Ignotus, aki bölcs, megértő, gondolkodó költő volt egész életében, miért bölcsőbb és megértőbb ma, mint valaha? Miért kell megérteni minden fejedelmet, diplomatát, államférfiút és hadvezért, hacsak véletlenül nem porosz költő az ember? Valahogyan mégsem olyan demokrata ez a háború, amilyennek látszik . . .”

A győzelmi mámor elmúltával, 1916-tól kezdve a háború nehézségeinek felismerése, a veszteségek súlya egyre nagyobb tömegeket hódított meg a valamilyen, akármilyen béke ügyének. De Petőfi nem kínálkozott alkalmasnak pacifista eszmék közvetítésére. Kommunista Párt és program hiányában viszont az imperialista háború polgárháborúvá változtatásának célkitűzése nem kerülhetett még napirendre. Így a forradalmár Petőfi megidézése az Októberi Forradalom után az oroszországi magyar nyelvű forradalmi lapokban került sor, melyek a hadifoglyok között fejtettek ki felvilágosító, politikai nevelő tevékenységet. Az irodalom természetesen nem foglalhatott el központi helyet ezekben az újságokban, de Ady és Petőfi neve sokszor szerepelt, forradalmi eszméikkel. Az omszki Forradalom (szerkesztette Ligeti Károly, 1918. február 10-től május 26-ig jelent meg egyszer egy héten) például a március 31-iki számban hírt ad arról a népgyűlésről, amelyet az 1848-as forradalom emlékére rendeztek, s Petőfiről úgy nyilatkozik, hogy a forrada-

lomnak „talán egyetlen igaz nagy alakja”. Elszavalták „egyik gyönyörű versét, *A rabot*, utána Ady *Esze Tamás komáját*”, majd a Marseillaise hangjaival zárták az ünnepséget. Ugyanebben a számban cikket találunk „*Akasszátok fel a királyokat . . . (Petőfi)*” címen, Szász Gyula aláírással, s az április 14-iki szám a *Kommunista Kiáltvány* Ligeti Károly fordította egyik folytatásos részlete mellett az *Akasszátok fel a királyokat* című vers is olvasható. A legtudatlanabbakra is számítva csillag alatt lapalji jegyzetben Petőfi Sándor kilétéről, forradalmiságáról, s az orosz kozáksággal vívott harcban bekövetkezett haláláról is tájékoztat az újság. Az agitációs cél e magyarázó néhány sorból egészen nyilvánvaló. E szellem folytatására itthon majd a forradalmak Petőfi-képében lelünk.

A hazai irodalomban Hatvany Lajos küzd a háború utolsó szakaszában Petőfi alakjának megtisztításáért. Ennek a törekvésének fontos dokumentuma 27 fejezetből álló híres életrajzi tanulmánya, melyet a Pesti Napló 1917. szeptember 23-tól 1918. február 15-ig közölt folytatásokban, és amelyet később, 1919-ben az író *Feleségek felesége* – Petőfi mint vőlegény címen könyv alakban is közreadott. Ez a mű végletesen igazságtalan Júliával, de harcias lendületű kihívás az uralkodó osztályok múltban-jelenben hivatalossá merevített Petőfijével. Bálványrombolás is, hogy a szoborból emberi alak lépjen elő, olyan ember, aki nem tetszik azoknak az uraknak, kik nevével visszaéltek, visszaélnek. A hamisítások tetőpontját látja abban, amit a háború alatt véghezvittek. Többször is visszatér e témára. Legnyomatékosabban abban a fejezetben, melynek címe: *Egyszeri válasz többszöri vádra*. Alcíme: *Nyílt levél az Iduskákhoz*. Ez nem női név, mint rögtön értelmezi, hanem a március *idusát* méltatlanul kisajátító urakat jelenti. Petőfi utóéletének rövid áttekintése, vagyis a hamisítások sorolása végén jut el a témánk szempontjából idézni érdemes részlethez: „S mikor végül a magyar munkás is öntudatra ébredett s méltán vallotta magáénak az Apostol költőjét . . . ime ijedten állnak Petőfinek vibráló, hosszú és fenyegető árnya elé Tiszáék, hogy a magyar osztályuralom, a magyar maradiság, s a veszendő gentry-dölyf Petőfijét hirdessék. Ennek a bihari Petőfinek édes testvére a háború Petőfije, a reglement Petőfi, ki igen használhatónak bizonyult hangulat-csenő poéták, kis és nagy Iduskák számára, midőn nem egyébről, csak arról a kis hamisításról volt szó, hogy a szabadság korlátlan, sőt némelykor éretlen dalkokát kisajátítsák az általános hadkötelezettség szégyen- és kényszerháborúja számára. Így történt, hogy nemrég a magyar királyi Operaházban a magyar király és osztrák császár jelenlétében adott háborús-katonás, loyális propaganda színelőadásán az *Egy gondolat bánt engemet*, a világszabadság énekének profanizáló szavalása történt.” Majd később, ugyanebben a fejezetben: „. . . a fiatal Petőfi, aki a miénk, a jelen rendjének, ennek a társadalomnak és összes

osztályának és törvényeinek heves tagadása. S ti képmutatók . . . ti vezetők . . . ti tudjátok ezt jól. Mégis ti úgy tesztek, mintha ezt nem tudnátok. Mert jobban szeretitek az idealizált Petőfi-hamisítvánnyal kiszorgálni a párt, az osztály, az iskola, sőt e zsarnoki háború érdekeit . . .” A *Nagyon szép versek* című fejezetben a *Levél Arany Jánoshoz* című költeményt választja ki, hogy a versből áradó visszhangot bocsássa a kortárs olvasóra, arra, akit így szólít meg: „. . . ki a szolgaság háborújának megalázó ideit oly nehezen sinned, hogy évek óta ki se merted nyitni, meg sem merted érteni e férfiúi gőgnek, lázadásnak, szabadságnak harsány szavú költőjét . . .” A vers búcsúzó soraiban is azoknak a fejére mondott ítéletet lát, kik nem átalják Petőfit a jelen háború költőjeként idézni.

Hatvany Lajos kegyetlenül nyílt leleplezéseivel visszaveszi az imperialista háborútól Petőfit. És közel az idő, amikor a legméltóbb örökös, az új forradalom nyújtja felé a kezét. Álljon itt ennek bizonyosságául Oláh Gábor *Forradalom* című költeményének néhány sora. A boldogan üdvözölt nagy történelmi robbanást ő kapcsolja össze elsőként, már október 31-én, szinte ösztönös természetességgel Petőfi nevével:

Petőfi! Drága szellemed lenéz ránk,
És tudjuk, hogy örül.
A te lelkedből lobbant merész láng,
Mely most szövétnekül
Lobog egy talpra állott nép előtt.

TAMÁS ANNA

EGY FEJEZET PETŐFI UTÓÉLETÉBŐL

1939: PETŐFI HALÁLÁNAK KILENCVENEDIK ÉVFORDULÓJA

Petőfi a két világháború közti évtizedekben is kedvelt témája volt irodalomtörténészeknek, szépíróknak, publicistáknak, politikusoknak egyaránt. De Horváth János és Illyés Gyula kimagasló Petőfi-könyveit kivéve, e korszak nem nyújtott értékes, a Petőfi-irodalmat gazdagító műveket. Ennek az időszaknak Petőfi-értelmezése nem hasonlítható sem a Petőfi halálát követő, sem a felszabadulás utáni évtizedek Petőfi-irodalmának eredményeihez.

A húszas–harmincas évek politikai, ideológiai állapota alapvetően meghatározta a szellemi élet eseményeit. A két világháború közti évekre eső Petőfi-évfordulók nem annyira az összefoglaló, tudományos

munkák születésének kedveztek, mint inkább az eszmei-politikai csatáknak. (Fekete Sándor a Kritika 1972. decemberi számában joggal írta: „Különösen kirívó a két háború közti korszak sivársága.”)

Petőfi utóéletének történetében ezeknek az éveknek legjelentősebb eseménye a költő születésének századik évfordulója volt. De még egy emlékezetes évforduló esett ezekre az évekre. 1939: Petőfi halálának kilencvenedik évfordulója. Jelentőségét korántsem a kilencvenedik évforduló határozta meg, sokkal inkább a második világháború kezdeti eseményei. A Petőfihez fordulás ekkor is a költő eszméihez való „menekülés” volt. Az ünnepi alkalom maradandó tanulmányokat elsősorban a határon túli – erdélyi – és az emigrációban megjelenő – moszkvai – folyóiratokban eredményezett. Az évfordulón csak újságcikk terjedelmű írásokban foglalkoztak Petőfivel, és ezekben az írásokban nem annyira a költő életére és műveire, mint inkább a világháború hazai és európai eseményeire esett a hangsúly. De az ekkor megjelent írásokban – ha a cenzúrátló szorongatottan is – már céltudatosan szólalt meg a progresszió antifasiszta, németellenes meggyőződése: a forradalmi előzményt és hagyományt kereste Petőfiben. Ez a fellépés olyan körülmények között történt, amikor a reakció, a költő születésének centenáriumi ünnepségei után ismét kísérletet tett Petőfi átértékelésére. De ez a hullám már sokkal gyengébb volt, mint az 1923-as.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ezt megelőzően, 1936-ban Illyés Gyula *Petőfi* könyvének megjelenése keltett szellemi izgalmat Petőfi körül. A könyv sajtóvisszhangja az egész korszak Petőfi-értékelésének hű képe. Illyés kimagasló és maradandó műve körül azért folyt a kritikai harc, mert ő fogalmazta meg először az egységes, egymással szembeállított részekre *nem* osztható Petőfi-képet. S Illyés könyve, bár értékeivel egyedülálló a Petőfi-irodalom e korszakában, mégsem volt elszigetelt teljesítmény. E mű mögött a magyar progresszió több vonulata magasodik fel: az illegális kommunista párt megélénkülő tevékenysége, a népi írók baloldalának aktivitása, a szociáldemokraták és a polgári haladó erők kezdeményezései.

Az Illyés *Petőfi* könyve körül kialakult kritikai hullám belegyűrűzött a költő halálának kilencvenedik évfordulóján született cikkek áramába. De a harmincas évek második felének Petőfi-utóéletére az is jellemző, hogy a Petőfi Társaság 1938-tól újra megindította a Koszorú című folyóiratot, a maradiságnak és jobboldaliságnak Petőfit propagáló közlönyét. S a Koszorú ezzel a törekvéssel nem állt egyedül az akkori hazai szellemi életben.

Egy évforduló szellemi izalmát mindig az adja meg, hogy az utókor-nak van-e olyan fontos mondanivalója, amelynek kifejtésére felhasználhatja az ünneplés érzelmileg felfokozó alkalmát. Ha van közölnivaló, ha

van aktuális eszme, akkor a nem kerek évfordulókat is izgalmassá lehet tenni, s ha hiányzik az aktuális téma, szellemi feszítőerő, akkor a klasszikus évfordulók is unalomba fúlnak.

Már a Petőfi halála évfordulóját megelőző évben felfigyelt a baloldal a Horthy-rendszer hazug ünnepléseire. 1938-ban Révai József tanulmánya – *Magyar szabadság – világszabadság* – elevenítette fel a kilencven év előtti márciusi napokat, és mutatott rá a fasiszta Magyarország március 15-i ünnepegeinek kényszeredettségre. „A mai Magyarország urai nem is nagyon titkolják, hogy március 15-ével a magyar demokratikus-polgári forradalom szellemével nem éreznek közösséget.” Az ellenforradalmi Magyarország a magyar történelem reakciós revízióját végzi el ezeken az ünnepegeken. Révai a moszkvai Új Hangban megjelent tanulmányában, távolból is közelről bírálja az ellenforradalmi kisajátítás manővereit, Petőfi átszínezésének jobboldali folyamatát: „Petőfi Sándort megpróbálták a szerelem és a békés idill költőjévé átfesteni . . . De Petőfit sehogy sem lehetett a Tisza Istvánok, a Bethlen Istvánok, a Gömbös Gyulák házi költőjévé tenni. Ellenség maradt, forradalmár maradt, a »népies nemzeti« gúnya ellenére, amit a magyar irodalomtörténet ráaggatott. »Petőfi nem alkuszik!« – kiáltotta oda már Ady Endre az úri halottgyalázóknak és nemrégiben Illyés Gyula mutatta ki Petőfi-könyvében, hogy Petőfi költészete a Pató Pálok kilencven év előtti Magyarországa elleni harcnak a költészete. Mit kezdjenek Petőfivel azok, akik megtiltják, hogy munkásegysületekben, falusi olvasóköroekben a verseit szavalják? ”

Révai moszkvai tanulmánya, Illyés Gyula Budapesten kiadott Petőfi-könyvével együtt baloldali előkészítése volt nemcsak a költő halála kilencvenedik évfordulójának, hanem a haladó, nemzeti szellemi helytállásnak is a második világháború súlyos körülményei között.

1939-ben, a költő halálának kilencvenedik évfordulóján nem övezte olyan országra szóló látványos ünnepség-sorozat Petőfi alakját, mint születésének századik évfordulóján. De az európai történelmi események a kulturális életben is éreztették hatásukat. Egyrészt felerősödött az egész Horthy-korszakra jellemző nacionalista-soviniszta hang, mámoros ujjongás fogadta a területviszacsatolásokat, felröppentek a kis nemzetek sorsáról, feladatairól, történelmi hivatásáról szóló elméletek. Ugyanakkor erősödött a figyelmeztető hang: a nemzeti függetlenségről álmodó, a szabadság kivívásáért harcoló költő ma is aktuális.

A kilencven éve eltűnt Petőfi emlékének tiszteletére ebben az évben is ünnepséget rendeztek az erdélyi magyarok a félegyházi síkon. Az impozáns gyászünnepségről a magyar lapok is beszámoltak. Az Est 1939. aug. 1-i számában így: „Ezen a gyászünnepen, sajnos, nem állhadtunk ott, mi magyarok, a zöld síkon, amelynek porhanyó földje a

magyar szabadság szent költőjét magába fogadta, de nincs olyan magyar szív, amely halálosan meg ne fájdulna ma az emlékeztéstől s a végtelen szeretettől, amikor Petőfi Sándor imádandó személyére gondolunk s emlékének áldozunk.” (*Ma kilencven éve . . .*)

A Koszorú 1939. januári számában megjelent cikk fogalmazta meg a Petőfi Társaság szerepét a költő utóéletében: „A Petőfi Társaság, akármit is hozzon a jövő, továbbra is, hűséggel a régi nagy hagyományokhoz és a maga programjához, kitart Petőfi zászlaja és a nemzeti gondolat mellett. Teszi ezt annál is inkább, mert az idej esztendő új Petőfi-év . . . Ezt az évfordulót a Petőfi Társaság azzal akarja emlékeztetessé tenni, hogy a Petőfi-gondolatot itt a fővárosban és mindenhol a magyar vidéken, de elsősorban a visszatért Felvidék városaiban akarja meglobogtatni. Hisszük, hogy ez az esztendő is a nemzeti irodalom ügyének szép és szent találkozása lesz, melynek eredményeképpen Petőfi neve olyan igazi megvilágításban fog ragyogni a visszatért több mint egymillió magyar előtt, amely Petőfihez méltó. Erre szükség van, mert tudjuk az elmúlt húsz esztendő keserű tapasztalataiból, hogy a Felvidék rabsága idején nem egyszer kísérelték meg Petőfi nagyságának hamis kisajátításával álutakra vezetni magyar testvéreinket.” (*Petőfi kultusza*)

A Petőfi-év eseményei közé tartozott a költő szobrának leleplezése az aszódi gimnáziumban. A Koszorú 1939. júniusi száma közölte Raffay Sándor szoborleleplezési emlékbeszédét: *Petőfi szobránál*. Az aszódi evangélikus iskola akarta felállítani ezt a szobrot, hogy megörökítse „azt az egykori diákot, aki az iskola falai közül világnagysággá nőtt”. A hazafit akarja megörökíteni ez a szobor, és a szabadság és szerelem bűvös szavú lantosát: „A mai kor gyermekének van szüksége Petőfi Sándor szobrára, mert ezek ma mind a szabadságot, mind a szerelmet félremagyarázzák, megszegyenítik és megtapossák. Petőfiből kell a szabadságban józanságot, a szerelemben tisztaságot tanulniuk.”

Az eseménybeszámolók és ünnepi megemlékezések arról tanúskodnak, hogy a hivatalos – az úri, egyházi, tanügyi – körök, megváltozott politikai légkörben – és néhány kulcsfogalom jelentését az ellenforradalmi szellemhez idomítva – fejtették ki konzervatív álláspontjukat. Amikor Petőfi születésének centenáriumát ünnepelték, a köztudatban még elevenen élt a szabadság, haza, haladás fogalmának forradalmi tartalma. Akkor még az ellenforradalmi ünneplés az 1919-cel való direkt konfrontációban hirdette meg nézeteit. A harmincas évek végén, a második világháború küszöbén, a jobboldal a területi visszacsatolással felszított nacionalista közhangulatba illeszkedve hangoztathatta „nemzetpedagógiai” elveit.

De nemcsak a konzervativizmus szólalt meg ekkor, hanem a nyíltan politizáló jobboldaliság is. 1939. márc. 15-én a jobboldali katolikus Nemzeti Újság vezércikkben idézi Petőfit, az oldal közepén harsog a *Nemzeti dal* – egy Petőfitől idegen eszme támogatásául. „Azt szeretnénk, ha a mostani magyarság lelke el tudna merülni ezekben a szavaknak a mélységében.” Történelmi jelképnek tekint a lap, hogy épp március tizenötödikén esett szét Csehszlovákia, amely a „szabadság lábbaltiprásával alakult és maradt fönt mindeddig a napig”. „Magyar testvéreinkre és Ruszinszko népére gondolunk, akiknek az elszakítás és a Prága által diktált erőszakos berendezkedése politikai, gazdasági, földrajzi abszurdum volt első pillanattól kezdve.” A magyar közvélemény „megkönnyebbült lélekkel s a felszabadulás sóhajával fogadta” a magyar kormány ultimátumát. „A kis népek összefogásának nagy szent-istváni gondolata sugallta az ultimátumot.” A szabadságszerető magyar nemzet szabadságot követelt a testvéri kis népeknek, a nemzet egységben – ahogyan Petőfi követelte a néptől – áll a kormány mögött. „Ez az egység, erő és felkészültség a biztosítéka annak, hogy ezen a napon, március idusán, a szabadság nem messzefénylő ideál többé, hanem édes, boldogító valóság, amely megnyugtatóan simogatja végig a Ruténföld meggyötört népének felragyogó arculatát.”

Nem ez az áhítatos hang, hanem a jobboldali felrázás és mozgósítás szól meg Nyisztor Zoltán cikkében (*Menekülés Petőfihez*, Nemzeti Újság, 1939. dec. 10.). Petőfi a „lelkiismeret felrázója, a hősi magyar vér felpezsdítője volt.” A világháború eseményei közepette a Petőfiből való táplálkozás: menekülés. A nagy népek küzdelme ez a háború, és a kis nemzetek „halálra váltan tépelődnek”. A népek hajlandók „szabadságukról vagy függetlenségükről egy puskalövés nélkül lemondani!” Alku tárgyává lett a szabadság. A nemzetek egy része feladta magát lélekben. Lemondott a védelem lehetőségéről és képes a történelmet elszenvadni. Példa erre Finnország és az európai sajtó: a háború kitörése előtt áruba bocsátották a kis balti népeket. „Elég-e csak Petőfi szelleméhez menekülni?” – teszi fel a kérdést a cikkíró és így zárja írását: „Hej, költők, akik még vagytok Európában, tépjetelek bele a lantba s üvöltösn fel a hurokon minden nemzetek első és örök dala a szabadságról és függetlenségről!”

E hosszan folytatható idézet-bemutatóból talán ennyi is elég. A jobboldal nem túl változatos skálán szólaltatta meg a Petőfi kisajátítására mozgósított eszméket.

A külföldi Petőfi-kiadványok hazai visszhangjának nyíltan politikai hangsúlya van a kilencvenedik évfordulón. Az év nagy szenzációja volt

Petőfi verseinek japán nyelvű megjelenése. A Magyar Könyvbarát Diáriumának március–májusi számában Mezey István foglalta össze Petőfi útját Japánig (*Petőfi diadalútja Japánban*) A Nemzeti Újság ápr. 9-1 számában jelent meg dr. Habán Jenő cikke: „*Júsi János*” – *Petőfi János vitéz-e és több költeménye most jelent meg japáni nyelven.* Azt, hogy a japán nyelvű Petőfi-kötet megjelenésének miért volt nagy visszhangja itthon, Habán Jenő pontosan megfogalmazza. A „távoli rokon-nemzet” magyarok iránti nagy szeretetéről beszél a cikkíró, majd: „amikor Magyarország csatlakozott a komintern ellenes egyezményhez, a japáni sajtó napokon át méltatta ennek a lépésnek örvendetes voltát és rendkívül melegen foglalt állást amellelt, hogy Magyarország visszanyerje az őt megillető helyet az európai hatalmak között.” Hasonlóan nyilatkoztak Japánban „kétszeri területgyarapodásunk” alkalmából – hangoztatja a cikk. Emlékeztet arra is, hogy az előző évtől japán nagykövetség van Budapesten: „*egy világhatalom tesz először ilyen lépést egy kis ország felé*”. És mindezeket a kis megjegyzéseket a cikk végi összefoglalás koronázza: „Magyarország még egyáltalán nem gondolt arra, hogy ezt a tüntető barátságot, amellyel Japánban felénk fordulnak, politikai téren is felhasználja. Pedig ezeknek a kapcsolatoknak erősítése és ápolása a magyar nemzet helyzetének megerősítését jelenthetné. A jövőben ez igen lényeges aktívuma lehet külpolitikai mérlegünknek.”

Így gondolták felhasználni Petőfi „diadalútját” a legreakciósabb külpolitika szolgálatában.

A japán nyelvű Petőfi-kötet mellett a német és olasz Petőfi-fordítások és Petőfiről szóló cikkek sem maradtak visszhang nélkül a hazai sajtóban. A Debreceni Szemle áprilisi számában Hungarus Viator számol be Petőfi német nyelvű kötetének megjelenéséről: „ma, amikor még fokozottabb szükségességgel nehezedik a magyar emberre az ön-maga megismertetésének feladata, az új Petőfit minél több külföldi barátunk kezébe kell adnunk.” (*Petőfi németül*)

Carducci Petőfiről írott tanulmányával foglalkozik Elek Oszkár az Irodalomtörténet 1939. 1–2. számában. Nem érdektelen megjegyezni, hogy mi az a gondolat, amit ebből a tanulmányból ismertetésre méltónak ítél a cikkíró: „Petőfi költészetében megvan a vad pusztának minden napfénye, a magyar ló prűszkölése, a magyar bor tüze és a magyar leányok formás szépsége; mennyire szereti a derült természetet, a bort, és a lányokat.” És ehhez Elek Oszkár kommentárja: „Carducci meleg, lelkes ön-maga mámorától nekitüzésedett Petőfi-méltatása a mai, bensőséges olasz–magyar barátság idején, csaknem kínálkozik arra, hogy napvilágra törjön.”

Mindennél jelentősebb azonban az a tény, hogy szembefordulva a nacionalista konjunktúrával, az európai „új rendhez” való nemzetietlen igazodással, minden olyan politikai-szellemi csoport igyekezett kifejtetni a maga álláspontját a Petőfi-kérdésben, amely szemben állott a fasizmussal, elítélte az ellenforradalmi uszítást, a humanizmus, a művészet megcsúfolását. Polgári humanistáktól szocialistákig, viszonylag széles körben jelentkezett a tisztesség tiltakozása Petőfi kisajátítása ellen.

A Petőfi-versek önkényes értelmezéseit ítéli el a Magyarország (1936–1939 között Mihályfi Ernő szerkesztette) egyik cikke: „Kiszakított mondatai, versszakai gyakran jelennek meg idézetként olyan irányzatok szolgálatában, melyektől felháborodással és megvetéssel fordult volna el.” (*Petőfi kilencven éve*. 1939. aug. 1.) Aktuális politikai események készítenek Lénárd Jánost a Magyar Nemzet hasábjain, hogy Petőfi életének egy epizódját felidézze (*Amikor Petőfi is megbukott*. 1939. máj. 31.). A történelmi múlt és a jelenlegi helyzet kétféle választási rendszerének összehasonlítása egyiknek sem kedvez: „volt, mint ma is van, számtalan stréber, aki egy-egy jelszó népszerűségébe belebogáncsosodva, a tömegindulatok felkorbácsolásával viteti magát a mandátum minden jóval kecsgetető beteljesülése felé.”

A liberális, polgári antifasiszta Újság 1939. júl. 30-i száma két oldalt szentelt a nemzet géniuszának. Jánossy Gábor *Üzen a múlt aának* című cikke intés és fohászkodás a nemzethez: „Szállj magadba a nemzeti gyászemlékezés e komor ünnepnapján, szállj magadba, szörnyű megpróbáltatásai között is nemzetem.” A cikk retorikus hangja sem járult hozzá – függetlenül a szándékoktól – az igazi Petőfi megmutatásához. S ha más eszközökkel is, a szépíró riadt imáját közvetítve – jelezve félelmét a környező világtól –, Szép Ernő sem lépett túl az elvont és áhítatos Petőfi-tiszteleten: „A Nap süt Petőfiből, a csillagok pillognak Petőfiből, a villanás vakít Belőle. A teremtés Ő, az élet Ő.” (*Petőfiről*. Újság, 1939. nov. 12.)

A *Népszava* 1939. júl. 30-i vezércikke (*A halhatatlan Petőfi útján...*) az egész magyar nemzetet kifejező, legendává nőtt Petőfi alakját idézi. De sokkal inkább az adott helyzetről szól a cikk: „Petőfi országa megint a szorongattatások – reméljük nem sokáig tartó – korszakát éli... ma megint nincs nemzeti tett a nemzeti jelszavak mögött, ma megint az ellenállás erőit gyűjtik a szociális haladás ellen, ma megint elodázzák amit az idő parancsol: a nép gazdasági és szociális problémáinak megoldását... a társadalom hulladékelemei lepik el a magyar közéletet, a demagógia szennyes hullámai térnek be mindenüvé, politikai kalandorok grasszálnak s a kormányzat ahelyett, hogy Petőfi szelleme felé fordulna, tétován áll az eléje tornyosuló problémák előtt”.

Ebben a cikkben is feltűnnek a fellengzős mondatok, itt is hódít a retorikus stílus. De a szónokias előadásmód itt az ellenzéki tendencia legalizálását segíti. Az akkori helyzetben több ez a cikk, mint elvont tiltakozás: „Iparban, kereskedelemben, irodalomban, művészetben a bomlás és sorvadás jelei, az őrségváltás csődje, a munkanélküliek szaporodása, a bizonytalanság növekedése . . . Értelmes rend helyett itt is, ott is kiütköző zavar. Nemcsak a zsidók vesztik el lábuk alól a talajt; a talaj meginog a nem-zsidók lába alatt is. *A gazdasági életnek nem használ, ha baltával esnek neki.* Az irodalom, a művészet, a színház nem élhet szabadság nélkül.”

Fodor József, a radikális humanista költő *A Próféta eltűnésének kilencvenedik esztendejére* írt cikket a Pesti Napló 1939. aug. 1-i számában. „Ami ellen harcolt [Petőfi], az ünnepli most a világban győzelmét: az emberüldözés, gyűlölet, elszolgaiasodás és hibás fajszeretet a zászlóira az ő nevét írja . . . a szlávok adta ezt a páratlan géniusz; milyen száználmassá teszi ez a tény nálunk a vérségi teóriák mai zagyvalékait.” Petőfi kora és a jelenkor között óriási ellentét feszül. A jelenkor „a nép boldogításának jellegéje alatt egyetemes láncokért hevül”. És Petőfi mégis divat, látszólag vállalni kell: „évfordulónon »elkes« gyülekezetek, feltarkítani a dicsteljes zsidózás, nyilasszervezkedés és csodaszarvas-egyesülesdi műsorát, elmennek a szobrához szavalni a szabadságról! Képmutatás ez vagy butaság? Mind a kettő.” Fodor József rendkívül bátor írása kimagasló szellemi és erkölcsi teljességteljesítése a kilencvenedik évforduló hazai irodalmának, írását ma is a magyar progresszió dokumentumaként olvashatjuk.

A haladó szárny más eszközökkel is kifejezte hűségét az igazi Petőfi-hez. A Kelet Népe 1939. 7. száma összeállítást közölt Petőfi verseiből és prózájából. Itt jelent meg Illyés Gyula: *Petőfi eltűnése. . .* és Móricz Zsigmond: *Petőfi kilencven éve halt meg* című cikke. Móricz írásának gondolata Fodor József soraira rímel. Kora faji ideológiáját utasítja el Móricz, amikor azt írja: „Petőfi példája erősen megtámadja a vérségi alapjait a faji öntudatnak. Egyáltalán a testi állapotnak a szellemi irányzattal való azonosságát.” Móricz is a „magyar ideál”-t látja Petőfi-ben, de ennél sokkal fontosabb, hogy a történelmi példával a szabadság-eszme összekovácsoló erejére figyelmezteti a háborúba sodródó országot: „magyarok, szlávok, germánok, latinok, mindenki, aki csak magyarnak érezte magát” kész volt „szembeszállni a magyar nemzetiség zászlója alatt az akkori Európa egyik legnagyobb hatalmasságával, akinek minden európai hatalom csak szövetségese volt.”

Az 1939-es Petőfi-évforduló legjellemzőbb cikkeit foglaltam össze, teljességre nem törekedtem, hiszen számtalan írás jelent meg, és azok

nem motiválják jobban az év szellemi légkörét, mint az említettek. Nem foglalkoztam a határon túli és az emigrációban megjelent lapokkal sem. Csak megemlítem Lukács György tanulmányát: *Petőfi és Ady*, mely a Korunk-ban jelet meg és a Sarló és Kalapács örökébe lépő Új Hang-nak, a moszkvai magyar emigránsok lapjának Petőfi-cikkét.

Válságos történelmi évben került ismét „lobogóra” Petőfi neve, halálának kilencvenedik évfordulóján. A két világháború közti negyedszázad alatt a költő igazi örökösei – a német elnyomás ellen, az ország függetlenségéért tüntető munkások, kommunisták, parasztok, értelmiségiek, polgárok – 1942 márciusában tűzték ki a Petőfi-jelvényt, tiltakozásuk jelképét. „Napról napra mind többen és többen ébrednek tudatára, hogy minden egyes Petőfi-jelvény egy-egy szavazat a hitleri elnyomás és a háború ellen. Minden Petőfi-jelvény növeli a nemzeti ellenállás frontjának látható seregét.” (*Szabad Nép*, 1942. ápr. 1.)

SZALAI ANNA

DOKUMENTUM

SZÉP ERNŐ HÚSZ LEVELE

Az itt közölt húsz kis levél (levelezőlap) közül tizennyolc nekem íródott, részint Budapestről Debrecenbe, részint Budapestről – Budapestre. Két levél nem közvetlenül nekem szól, de tárgya velem kapcsolatos –, ezért is kerülhetett annak idején az én íróasztalom fiókjába. A feladó címeként minden esetben VI. Liszt Ferenc tér 11. szerepel. A címzett vagy a debreceni Nemzetőr utca 4. számú házban, vagy Budapesten a kultuszminisztériumban, olykor Bakáts tér 3. számú lakásán kapta meg a postai üzeneteket. A két, nem nekem küldött levél közül az egyik Kardos Pálnak szól, a debreceni Zelemér utca 3. számú házban, a másik Soltész Pálnak, Hajdúszoboszlón. A küldemények egy része borítékba zárt levél, másik része nyílt levelezőlap. Az egyik üzenet postára sem került papírszelet. Ezt ceruzával írta a költő, minden többi értesítését tintával. A borítékok nagy része elkallódott, s nyilván elkallódott a vésszes és zavaros időkben Szép Ernő néhány nekem szóló levele, levelezőlapja is. A levelek kelteztlenek, s így kronológiájuk kissé bizonytalan.

Az egyes üzenetekhez gyér jegyzeteket fűztem, ezekben feledésbe merült vonatkozásokra próbáltam némi fényt deríteni.

*

Kedves Barátom,

köszönöm kedves és megtisztelő figyelmét. Bizony oly rengeteg sok dolgom van, hogy valami külön új dolgot nem tudok ígérni a lapjukba. Kívánok sok szerencsét. Ha talál valahol valami olyas dolgot tőlem, ami tetszik Magának, s ami alföldi vonatkozású, adja le bátran a lapban. Én itthon nem teszek el semmi firkálásomat, ezért nem tudok

küldeni. Egyszer talán, ha több időm lesz rá, írok majd Maguknak külön is valamit, ami tán közölhető lesz. Isten áldja meg és segítse meg mindenben.

Üdvözli

Szép Ernő

(1919 januárjában Gáspár Endre társaságában Új Világ címmel irodalmi folyóiratot indítottam Debrecenben. Schiffer-Soltész Pál barátom, aki Szoboszlón lakott, kéziratot kért az ugyancsak szoboszlai Szép Ernőtől, az akkor már országos hírű pesti költőtől, az Új Világ számára. A fenti levél neki szól.)

Igen tisztelt Tanár Úr,

őszintén megmondom Önnek: nincs most kedvem elmenni felolvasni. Különösen Debrecenbe menni nincs kedvem, ahol diákgyerek voltam, a maitól annyira különböző világban. Talán később megemberelem magam, ha megengedik, magam jelentkezem majd.

Köszönöm az Önök figyelmét, külön köszönöm dr. Vág igazgató úr kedves hívását.

Minden jót kíván Önöknek hálás szolgáljuk

Szép Ernő

jan. 20.

(A zsidó gimnázium egyik irodalmi estjére hívtuk meg a költőt. Igazgatónk szállást ajánlott neki saját lakásán. Az elhárított meghívásnak Szép Ernő később eleget tett. – A csonka keltezésű levél a Hotel Palatinus levélpapírján íródott.)

A következő „levél” igazában nem is levél, hanem dedikáció, annak is a lehető legrövidebb terjedelmű. 1929-ben előadást tartottam Debrecenben Szép Ernőről, s az előadásról megjelent hírlapi beszámólót elküldtem budapesti címére. Néhány nap múlva postán megkaptam Jó szó című verseskönyvét, még pedig egyetlen szónyi ajánlással: „Meghatottan.”

Igen tisztelt Tanár úr,

ajándékot

hálás szívvel köszönöm a finom kis

Szép Ernő

(A két sornyi üzenet nyilván a költő debreceni látogatásai előtt kelt. A levélpapír három lapja beíratlan maradt. Az „ajándék” bizonyára valamelyik írásom volt, talán 1930-as Rimbaud-könyvecském.)

Édes Lacikám,

szombaton este $1/2$ 11-re érkezem, a gyorsal. Föltéve persze ha helyet kapok a vonaton. Ha másnapra maradna így az utazás, persze megsürgönyzöm, ha sürgöny nem jön, magam jövök.

Szervusz

Sz. Ernő

csütörtök

(A Palatinus szálló levélpapírján írt keltezetlen sorok.)

Édes Lacikám,

készültem bizony, sok minden dolgom miatt kellett – és kell még mindig – halogatni Debrecent. Remélem, 8–10 nap múlva mehetek – ha ugyan akkorra már nincs valami elmenő tervetek. Igyekszem, ha csakugyan otthon maradtok, mennél több napot tölteni köztetek. – Természetes, egy-két nappal előbb sürgönyben jelzem pontos érkezésemet.

Nagyon meghatottál hűséges kis episztoláddal.

Öreg barátod

Szép Ernő

(Keltezetlen levelezőlap, postabélyegzője: 1943. június 15. – A „hűséges kis episztolára” már nem emlékszem.)

Édes Lacikám,

még mindig nem jól esik némelyik reggel, hogy nem Debrecenben ébredek fel, a Te dolgozószobádban. Már dolgozol (mint pedagógus) tudom, és képzelem milyen nehéz lesz ez a megrövidített esztendő. Kíváncsi vagyok, el-

készültél-e már teljesen Rimbaud-val? Ugye küldesz majd példányt, ha meg is jelent? Viszonzom majd a mesékkel, ezek karácsonyra megjelennek. Ha megengeded, kérek valamit: szólj, Lacikám, Gács Demeternek, tudakolja meg, ha nem tudná, Markovics hortobágyi ménesmester keresztnévét; elfelejtettem, hitted volna? És írja meg nekem levelezőlapon, az árát megtérítem, ha lerándulok újra Debreczenbe, mert azt óhatatlanul megcselekszem. Nagyon kedves estét töltöttem Pesten nemrég Vág Sándorékkal, kicsit Debreczenben érezhettem magam. Pali fiadnak gratulálok a dicsérethez, amit az Ararát-pályázaton kapott. Nagyon szép ez is, ez már mégis több, mint az Önképzőkör. Csókolom Nellidnek mindakét kezét, Évának is küldök egy kézcsókot. Majd levonjuk, ha felnő.

Pá Drágáim, minden jót.

Hű pajtásod
Szép Ernő

(A keltezetlen levelezőlap a postai bélyegzőből kiolvashatóan 1943 novemberében íródott. – *Megrövidített esztendő* – a háborús évek viszonyai között több ízben megcsonkították az iskolaévet. – Második *Rimbaud*-kötetem 1944-ben jelent meg. – *Gács Demeter* – ez időtt Az Est című budapesti hírlap debreceni tudósítója. – *Vág Sándor* – debreceni gimnáziumunk igazgatója – *Ararát* – zsidó irodalmi almanach.)

Lacikám,

szeretném tudni, megjött-e az a két francia könyv, amelyeket Pali fiadnak küldöttem. Évához méltó ajándékot még nem találtam.

Fájdalom, nem tudom azt a kedves gondolatomat valóra váltani, hogy a karácsonyi hétre leruccanjak Debreczenbe. Húsvétra, ha élünk, hiszem, lemehetek.

Minden jót Mindnyájatoknak!

Ernő

(Keltezetlen levelezőlap, írásának időpontja felől az elmosódott postai bélyegző sem igazít el. – *Pali, Éva* – gyermekeim.)

Édes Pali,

nem tudom már a Laci címét, a Te címedről jött a könyve. Rajtad keresztül köszönöm meg.

A levél második fele Hozzád is szól, nyitva hagyhattam.

Tisztelem kedves házadat

szerető öreg pajtásod

Sz. Ernő

(A margitszigeti Palatinus szálló levélpapírján írt, keltezetlen sorok egy nekem írt levélről is szólnak, erre vonatkozhatik egyik alább következő levelezőlap első sora. – Nem emlékszem, melyik könyvemet köszöni meg itt a költő. Héber antológiámról vagy második Rimbaud-kötetemről lehet szó; az antológia 1943-ban, a Rimbaud-kötet 1944-ben jelent meg. – A címzett: Kardos Pál tanártársam, meghitt barátom, utóbb egy Nagy Lajos- és egy Babits-monográfia szerzője.)

Édes Lacikám, remélem zavartalanul megkaptad a leveletem (amelyikben gyönyörű könyved megköszöntem) – úgy emlékeztem, hogy a Nemzetőr utcai cím a Pali címe; később jutott eszembe, hogy az Zelemér u. 3.

Különben pedig várom debreceni tervemet illető szíves értesítéset.

Jó munkát, jó egészséget,

szerető öreg pajtásod

Sz. Ernő

vasárnap

(Keltezetlen levelezőlap, postai bélyegzője olvashatatlan. A „debreceni terv” nyilván a költő újabb debreceni látogatására vonatkozik.)

Édes Lacikám,

nem győzöm a meghatottságot, amit becses leveled árasztott bennem.

Igenis készülgetek le Debrecenbe, persze csak egy-két napos látogatásra, többet a sors nemigen engedélyez. Kenyérkeresője és rendezője és igazgatója vagyok gyámoltalan testvéreimnek,

szinte minden nap ad valami speciális dolgot ez a többszörös tisztségem. Hát ha lesikerülök mostanában, csak week-endről lehet szó, az érvényesebb és magamat boldogító leruccanás, ami két hetet is jelenthet, csak a tavaszon következhetik, akkorra hiszem valami kis adag nyugalmi helyzetet teremthetek. Olvastam minap az Ararát-ban azokat a nagyon jóindulatú sorokat, amelyeket élvezetes cikkedben a könyvemnek szenteltél: köszönöm.

Hadd kérjek valamit, Lacikám: azt pedig, hogy írd meg nekem ama tizek nevét, akik a füzetecskémet megvették (Vág Sándor megmondja). Mert a terjesztő szerv most a vidéket is munkába veszi, el akarnám kerülni, hogy az illetőket még egyszer molesztáljuk.

Tolmácsold kérlek meleg köszönetemet Vág Sándornak is azért az önfeláldozó ajánlatért, amellyel megtisztel. Csak úgy fogadom majd el, ha igazán nem zavarom a kényelmében; a Bikában is ellakhatok, ha a *zsidót befogadják*.

Meleg szeretettel tisztelem kedves kis családot, Kardos Paliékat, Vág Sándort, a tanári szobát.

Ölelő barátod

Szép Ernő

(Keltezetlen levél, talán 1943 őszéről. – Vág Sándor gimnáziumi igazgató 10 előfizetőt szerzett Debrecenben Szép Ernő új kis könyvére, azonfelül lakását is felajánlotta a költőnek debreceni vendégeskedése idejére.)

(Szép Ernőtől)

Édes Gyerekeim:

holnap (vasárnap) ha itthon ebédelnek (-tek), eljönnék ide feketére, 3 órára, jó? Laci telefonozzon holnap d. e. $1/2$ 11 tájban, vagy délben 1 óra körül, (120–620).

Pá

Sz. Ernő

(Ceruzával keskeny papírlapra írt üzenet; nem postai küldemény. – 1945. április 10-től Budapesten laktam, a kultuszminisztériumban dolgoztam.)

Lacikám,

Dr. Fischer Annie: nagyon szeretem, járok hozzájuk, régi jó barátaim, az ura sok jót tett velem. (Az asszony a dr. nem a férj.) Roppant szeretném, ha lendíthetnék a dolgán valamit. Pompásan tud németül, angolul, franciául. Ő fordította 45-ben (v. 46-ban) az Új Idők kiadónak a híres Inside America c. amerikai könyvet.

Ha valahogy nem lenne már idő arra, hogy postán értesítsd Fischer Anniet, arra kérek, küldj nekem sürgőnyt (*amelynek költségét visszaadom majd!*), én aztán telefonozok F. Annienek, hogy az ankét megkezdése előtt beszélhessen Veled az Írószövetségben.

Köszönöm, Lacikám,

F. Annie címe:

Fischer Ödönné

I. Budafoki út 7–9. V. em.

Tisztel

Ernő bá

(A keltezetlen levélben pártfogolt Fischer Annie persze nem azonos a zongoraművésznővel. Hogy találkoztam-e vele és „lendíthettem-e” a dolgán, arra már nem emlékszem.)

Köszönjük, édes Lacikám.

Ernő bá

(A képeslapon, amelyet a költő kultuszminisztériumi címemre küldött, gumibélyegzővel nyomott dátum áll: 1948. május 18. – Hogy mire vonatkozik a köszönet, már nemigen tudom. A többes számú „köszönjük”-ből mégis sejtek valamit. A költő egy ízben nagyon bizalmasan és nagy zavarban arra kért, hogy a minisztérium segítse hozzá valamilyen rovarirtó szerhez, mert ő is, nővérei is nagyon szenvednek a férgektől. S az a szer seholse kapható . . . Segítettünk neki.)

Lacikám,

hétfőn újra megrohmoztam a telefonodat, 1 óra tájt, megint senki se felelt sokáig. Úgy látszik, a postámat nem kaptad meg, hiába vártam postai választatot vagy a telefont a Fészekbe. (Este 9–10 közt.) Legjobb, ha írsz és megjelölöd, hol melyik nap várjalak du. 6 körül, ha még aktuális a velem kapcsolatos témád.

Öllek és tisztellek Mindnyájatokat.

kedd

Sz. Ernő

(A levelezőlapon gumibélyegzővel nyomott keltezés: 1948. nov. 17. – Az „aktuális témára” nem emlékszem.)

Édes Lacikám,

ma (hétfőn) 1/2–2 közt legalább félóráig harcoltam a Kultusz telefonjaival. Se a Műv. ügyosztály, se a Főosztály nem felelt. Légy oly jó kérlek engem a Fészekklubban akármelyik este 9 óra tájban felhívni; vagy levélapon jelezni, melyik délután 6 órakor és hol parancsolod, hogy ott legyek.

Kézcsókom Kardos Lászlóné elvtársnőnek.

Ölel

Ernőd

(A levelezőlap keltezetlen, az elmosódott postai bélyegző mintha 48 októberét mutatná.)

Édes Lacikám,

felkeresett egy hölgy, a kultuszminisztérium kiküldöttje, kitöltött az adataimmal egy ívet. Nyilván azért küldték, hogy megvizsgálják, kaphatom-e tovább is az ösztöndíjat. Ez bizony csak akkor jutott eszembe, mikor már elment a hölgy. Megvallottam, hogy keresek vagy 500 forintot havonta, hogy könyvem jelent meg, és hogy talán darabom is elő fog

adódni. És a kérésére azt is megmondtam, hogy a pártnak nem vagyok tagja.

Lacikám, tudod az ösztöndíjra milyen szükségünk van . . . Nem ártana, ha találkoznál Bókával vagy magával Ortutayval, szólni volnál kedves, ne engedjék elvenni azt a bizonyos nyugdíj-jellegű járandóságomat (havi 538 f.).

Köszönöm a fáradságodat, Lacikám.

Körülötted remélem csak jó újság van. Úgy legyen, ámen.

Ölel és kézcsókjait küldi

szerda

Sz. Ernő

(Cégljelzés és keltezés nélküli levélpapír. A költő „nyugdíj-jellegű járandóságát” nem vonta meg a minisztérium.)

Lacikám,

elmennék Hozzátok vasárnap délután mondjuk 1/2 5-re. Írd meg kérlek, még idejében megkaphatom a postádat, konveniólok-é vasárnap, vagy átteszel a következő vasárnapra? A címet is jó lesz megírnod, már nem jól emlékszem, Bakács-tér 3. – vagy Kálvária tér 3.? Emeletet, ajtót is írd meg bátran. Elviszem majd a Bóka Lászlónak szánt könyvemet is.

Csókolom a kilincsedet, hogy ne legyen olyan hideg.

Öreg barátotok

hétfő

Sz. Ernő

(Keltezetlen levelezőlap; gumibélyegző. 1948. febr. 13.)

Édes Lacikám,

aki másnak vermet ás . . . Nekem kértél és magad kaptál. Ez az én édes vigaszom.

Ölel

Sz. Ernő

(Keltezetlen levél; az elmosódott postai bélyegző mintha 1948. május 16-ot mutatna. A levél tartalmi vonatkozásaira nem emlékszem, de valami rejtett szemrehányást érzek benne. Kivált a levélzáró formula szokványosabb-hűvösebb a többi levélénél. Talán valamilyen kulturális juttatásból hagyták ki a költőt.)

Lacikám,

vasárnap (9-én) d. u. 5 órára Nálatok leszek. Ha nem konveniálok, írd meg, kérlek, elhalasztjuk a látogatást; ha nincs akadály, ne írd, ott leszek.

Hű olvasótok

Sz. Ernő

kedd

(A keltezetlen levelezőlap postai bélyegzőjéből 1949. október 4-et [?] olvasok ki.)

Közli: KARDOS LÁSZLÓ

TAMÁSI ÁRON LEVELEI MOLNÁR JENŐHÖZ

Tamási Áronnal 1912 szeptemberében a székelyudvarhelyi róm. kat. főgimnázium harmadik osztályában találkoztam.

A III., IV., V. és VI. osztályokat együtt jártuk, s már kezdettől, de inkább a IV. osztálytól fogva barátságban éltünk.

1918-ban egészen véletlenül az olasz tűzvonala megett rövid időre még találkozhattunk.

1920 szeptemberében, beiratkozáskor a Kolozsvári Kereskedelmi Akadémia magyar tagozatán örvendtünk egymásnak és két esztendőn keresztül – az 1920/21. és 1921/22. tanévekben – együtt laktunk az Egyetem utcai Szt. József fiúnevelő intézetben.

A barátság Tamási Áron élete végéig tartott.

Boríték nincs.

Cassa de Pastrare si Banca de Credit din Cluj S. A.
Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank Részvénytársaság

Telefonszám: 162, 979 és 410
Sürgőnycím: HITELBANK

Kolozsvár, 1922. szept. 7.

Édes Jenő barátom,

a táviratod a tegnap megjött. Azelőtt is, de különösen akkor nagy dilemmában voltam. Minden jó-akaratom meg vala, hogy Brassóba kerüljek, de úglátszik most még egyelőre elmarad. A dolgot közöltem bácsival is¹ (már azt, hogy felvettek), azt írta rá, hogy egyenlő anyagi feltételek mellett ő is szívesebben választaná Brassót. Én magam sem tudtam első perctől kezdve, hogy mit is csináljak. Annyi bizonyos, hogy ennél a banknál jövőt későre és kidögölve lehet csak alapítani, ami pedig épen nem céлом. De a biztos helyet még sem mertem fölcserélni egy bizonytalannal. Ha lemehettem volna Brassóba, talán másfelé dőlt volna. Miután az ajánlatot megkaptam, írtam a vezértitkár úrnak, hogy tájékoztasson egyetmásról, de nem íra levelet. Amikor a táviratod megjött, mégis inkább afelé hajtottam, hogy elmegyek és bementem Minához.² Nem akartam ezzel a kisdéd ajánlattal elébe állani, azért azt mondtam, hogy emelje 1400-ra a fizetésemet, mert különben kénytelen leszek felmondani. Jóindulattal csodálkozott és mondta, hogy gyűlés elé viszi a dolgot. Azonban, mint

¹ „Bácsi” – az író rokona, ugyancsak Tamási Áron, gyulafehérvári nagyprépost. Ifjabb T. Á-nak mindvégig nagy gondviselője.

² Mina János, a Kolozsvári Tp és Hitelbank igazgatója, a Kereskedelmi Akadémián óraadó tanár.

„ember” tanácsolja, hogy ha nem is teljesíthető a kérésem, ami valószínű, úgylis maradjak az intézetnél, mert itt szép jövőre van kilátás. Nem érdemes a mi intézetünket másikkal felcserélni, – bölcsködé – mert bank és bank között különbség van. Meglátja mire jut a Gyulafehérvári Takarékpénztár egy pár év múlva, mert egy nagyon korlátolt igazgatója van.

Döntés az ügyben még nincs, de már a levelet megírtam a Gazdáknak, s úgy gondolom, hogy húzom itt még addig, míg egy jobb hely tűnik fel. Januárban akarnak csak emelni, – remélem nem érem meg.

Nagyon kíváncsi vagyok, hogy te voltál-e fent a Gazdáknál és milyen benyomásod volt, – ha igen.

Nagyon szerettem volna és szeretnék Brassóba kerülni, onnan könnyű volna megtenni a híres háromszéki kirándulásokat a még híresebb háromszéki lányokhoz.

Remélem, csak késik, de eljön az ideje. Azért kérek szépen kísérd figyelemmel a kilátásokat és értesítsél, ha úgy gondold.

Innen most két hét múlva mennek katonának Trajánovics, Geöczey, Droppa és Bíró.³ Mióta elmentél még az említetten kívül vettek fel egy urat Dicsőszentmártonból, egy hölgyet helyből. Elég jó szerkezete volna, csak sánta, fene egye meg.

Muzsnai Lili, a kényes, az Erdélyi Banknál van, Laci bejárogat vizitába a szökéhez, úgy féjti mint a madár a fiát. Egyszer megkérdeztem tőle: Vajjon azt a likat nem adják ki?

– Milyen likat? – ijedt meg a flekkenkirály.

– Amiben te laktál. – Nem, azt mondja, mert jön a lány bátyja, pedig nem is jön, csak háritás.

Margitkának a jámbor Vágó kurizál. A te leánkádat, kire fenekedtél, nemigen látom, Pedig megmondanám, amit üzentél.

³ A felsoroltak az említett pénzüintézet alkalmazottai.

Péter Laci is itt van. Egyelőre csak sportolni, de itt akar állást. Azt mondja, hogy Jóska egész nyáron furt káromkodott s most készül ki Magyarországra.

Sturek⁴ is itt volt az este. A színházban láttam, Taifunt adták. Esment sirította a szivarat.

Erzsike⁵ azt mondotta, hogy a kezébe ne kerülj, mert megöl. Azt mondja, hogy te csábítasz engemet Brassóba. Megmondottam sokszor, hogy szívesebben mennék oda, mint maradjak itt. Különben most a nénivel⁶ összeütközés történt. Haragszik rám erősen. Meg nem kérelem az Istennek sem. Ugyis elhatároztam, hogy megválok tőlük. Ha erről szólok, Erzsike bolondokat beszél.

A második tárcámat sajnálom nem küldhetem meg neked, mert nincs még kivágva. Előbb-utóbb úgyis találkozunk, akkor elolvashatod. Hanem ezután majd ilyen ritka alkalmakkor gondolok Rád. Talán két héten belül megint lesz egy pogány írás, azt elküldöm. — Balázs Feriék⁷ megint fiatal írógárdát akarnak. Legközelebb egyébről is, csak íj.

Ölel jóbarátod

Áron

*

⁴ A felsoroltak évfolyamtársak.

⁵ Hollitzer Erzsike Tamásinak akkor még menyasszonya, később felesége.

⁶ Erzsike anyja.

⁷ „Balázs Feri” mint lelkész, író, az ún. tizenegyek egyik tagja.

*Kézírással**Boríték*

Tekintetes

Molnár Jenő úrnak
banktisztviselő,*Brasov*

Pesti Magyar Kereskedelmi Bank fiókja

Kvár, 923. febr. 19.

Kedves Jenő barátom,

délben jött a levél s épen most hozám haza a kosarat. Erősen mérgelődtem, nem annyira azért, mert azt a vajegy sort amit írtál, alig tudtam elolvasni, hanem azért, mert nem írtál bővebben. Ha országgyűlési képviselő, vagy a jövő-menő vonatok főminisztere volnál, úgy is számottenne, annyira el vagy foglalva.

Annyi igaz, hogy szívességedért és fáradozásaidért végtelemül hálás vagyok és azokat igen nagyon köszönöm. Úgy hiszem azt nem is kell mondanom, hogy bármiféle ügyedet nemcsak szívesen, hanem örömmel elintézem. Összes költségek fejében küldök a levélben 200.— lejt s ha nem lesz elég az ingek útba-indítására is, írd meg, mert, ha nem lesz pénzem, úgyis rögtön elküldöm. A kosár rendben és jól megjött. Jól esett, hogy végre egy helyre gyűjthettem minden risztungot.

Otthon biza csak három hétig bírtam. Minden hírt mások után egy-két héttel hallottam meg s az újságjaimat, miket járatam, az otthoni póstán igensokszor nyakoncsípték s emellett minden levelet elolvastak. Nem is tudtam úgy dolgozni, ahogy gondoltam, mert a vénembereket s a vénasszonyokat úgy magamhoz kapattam, hogy minden este seregestől jöttek látogatásomra. Igaz mondtak egy-pár jó mesét s miegyetmást – annyi hasznom legalább volt belőle.

Nagy Pistának⁸ meghagytam vót, hogy keressen fel Téged, de azt mondja, hogy a katonasága miatt az időt egyebütt kellett eltöltenie. Rajta nem is lehet elmenni. Már menthetetlen úgy önmagának, mint a magasabb szellemi élet számára, – onnan tudom, mert nem veszi komolyan a legsiralmasabb dolgokat sem. Mikor jöttem, bement Udvarhelyt a kórházba a szeme irányában.

Tanáraink közül Dobossal⁹ sokat beszéltem, nagyon kedves férfiú. Visszaemlékezve Rólad azt mondotta: igen jóeszű s kiváló beszédű, de lustácska fiú volt.

Egyébként olyan volt a város, hogy egy-két nap alatt meg-unja az ember, – de a falakon belől igen nagyszerű, pikáns élet van. Azt a panciusát, szinte jobb volna akármelyik nagyvárosnál. Nem tudom, írtam-e Neked, de hallgass ide: mikor jöttem el, volt a Bukarestben egy jótékony est tánccal. Véletlenül odamentem, mert épen a szállodában laktam. Megismerkedtem egy lánnyal, kiről megtudtam később, hogy a Szolga Gábor¹⁰ húga. Magaskás, szőke, nagy kékszemű, kicsi piros szájú lány volt. Olyan bőre, hogy szinte látszott a vér alatta és olyan keble, hogy a sűj ette meg az embert. Még Kolozsvárt seigen láttál Te olyant, hogy lehetett azzal táncolni. Az ember lába között átdugta a lábát s érezte, hogy túl reszket. Annyira sikerült felizgatni érzelmileg, hogy két óra felé épen indulóban voltunk, hogy kerülő úton felmenjünk a szállodába – s épen ekkor lefűtták a táncot. Másnap, mielőtt eljöttem volna, két órát ott töltöttem náluk, de több ilyen két órától a jóisten irgalmazzon. Csak ketten voltunk s a leány még szebb volt, mint a bálban. Aztán, mikor eljöttem, kikísért a vasúthoz, de véres volt a szája. Hej, ha kézhez kaphatnám mégegyyszer!

⁸ Nagy István szintén farkaslaki, gimnáziumi osztálytárs.

⁹ Dr. Dobos Ferenc történelemtanár a sz. udvarhelyi róm. kat. fő-gimnáziumban.

¹⁰ Gimnáziumi iskolatárs

Aztán tudod-e kivel jöttem még össze? Gálffy Annuskával.¹¹ Legelőször a Kossuth-uccában csatlakoztam hozzá. Igen kedves, jobban mondva igen kacér volt s az újabb találkozást már ő kérte. Háromszor is voltunk együtt. Én mindig a leghidegebb magatartást erőszakoltam magamra, hiszen így is rettenetesen kínlódtam a vágytól, mert épen olyan szép és kívánatos, mint a mi időnkben – csak asszonyosabb, de így talán még inkább bolondító. Olyan menése van, mint a kígyónak, amelyik gyönyörűségből van gyúrva és olyan nézése, mitől a véred úgy kezd körüljárni, mintha megbolondult volna. Harmadik találkozásnál – egy délután – lementünk a sétaterre, hát persze, hogy senki sem jár most ott. Ott a jégpálya szélén van egy ház, amelyben egy elhagyatott cukrászda van most. Oda be-
mentünk. Cigaretára gyújtott s egy asztalnál ülve néztem őt s Istenemre úgy éreztem, hogy ebben a pillanatban meg tudnám ölni. A szobában senki sem volt, szembeült velem, a szoknyáját véletlenül a térdéig húzta, vagy talán azon felül, mert az én szemem előtt akkor mintha homályos lett volna minden. Így ült s rám nézett úgy, mintha lázítani, s még inkább mintha gyötörni akarna. Azok a percek szinte fájdalmasak voltak, de azt tudtam jól, hogy legfontosabb nekem a nyugalom. Elképzelheted, milyen erőfeszítembe került azt megőrizni, különösen amikor elkezdett ilyenformán beszélni: mostanában csak álomban élek. Az elmúlt éjjel is borzasztó erotikus álmom volt: egy hatalmas nagy, szőke német katonával álmodtam, kinek oda kellett adnom magamat. Utáltam a katonát, de olyan jól esett. Jövő éjjel talán maga kerül sorra – ordítani szerettem volna, vagy bedugni a száját – s mégis tudod mit csináltam akkor? Megmutattam a jegygyűrűmet és azt mondtam, hogy soha ennyire nem vágyódtam a menyasszonyom után. Pedig – a világot odaadtam volna érte akkor. Láttad volna, milyen mosolygást és milyen pillantásokat kaptam akkor. Jöjjön, mert

¹¹ Gálffy Anna volt színésznő, gyönyörű asszony. Mindenképpen feltűnést keltő jelenség.

utálom rettenetesen – mondtam én és eljöttünk. De, ha biztos helyen lettünk volna, Isten ne segítsen, ha menekült volna, de így nem akartam egy esetleges félkudarcnak kitenni magamat s talán így inkább is emlékszik majd reám.

Sok jó idő eltelik Jenő, s igen sok gyönyörűség megmutatja magát. Mégis a küzdelem és a nyomorúság a leghűségesebb.

Itt jó kényelmesen lakok. Kellemes, jó külön szobám van, 200.– lejt fizetek érte s a kosztért még nem tudom mennyit. Egyelőre lopom a napot – illetve olvasgatok s egyet-egyét írok. Ezt a novellámat, mit itt küldök, itt írtam. Ha egy csepp örömet tudok szerezni Neked vele, nagyon jól esik, mert ezt az írást én is nagyon szeretem. Azért is, mert a mi diákkori mulatozásainkra is emlékszem (Zsuzsikával,^{1 2} mikor szítálta a lisztet, emlékszel-e?) azért is, mert Nyíró igen megdicsért érte és majdnem úgy örvendett neki, mint én. Eddig a legjobb írást, azt mondotta és ki is akarta cserélni azzal, amelyik bent van pályázaton, de aztán Zágoni^{1 2a} megtudta s nem lehetett. Arról pedig, amelyik a pályázaton van, azt mondotta Nyíró, hogy a három legjobb között van. Így legalább harmadik leszek.

Amíg otthon voltam írtam még egyet, abban bennevagyunk mind a négyen: Te, Zolti és Anti.^{1 3} Igen keserves írás, az én végrendeletem van benne s az a címe: Megnyitom a földnek száját. Ha megjelenik elküldöm.

Most aztán ne haragudj, hogy ilyen sokat össze-vissza írogatték, de főleg azért tettem, hogy Te is sokat és magadról mindent írjál. Otthon hogy vannak? Bankban mi újság? Fizetés s miégyetmés? Hát a lakás hogy szógál?

^{1 2} Zsuzsika egy udvarhelyi kiskocsmáros leánya, akivel mi, deákok tréfálkoztunk – neki igen tetszőleg.

^{1 2/a} Zágoni István, újságíró

^{1 3} A négy lakótárs és jóbarát: Tamási Áron, Magyarosi Zoltán, Halmágyi Antal, Molnár Jenő. Emlékezetem szerint az elküldött novella a *Zarándok földműves* volt. A *Lélekindulás*ban jelent meg.

Várom a leveledet s öllelek szeretettel jóbarátod

Áron

Üdvözlöm szeretettel a mi kedves barátunkat is Huber Lászlót.¹⁴

*

Boríték nincs

Kézírással

Kvár, 1923. ápr. 9.

Kedves Jenő,

no, most jere beszélgessünk egy kicsit. Úgyis mostanában igen ritkán tesszük – nem egészen az én hibámból.

Megint írhatnál bővebben, hiszen letőt már a báli-szezon. Új tüzelések pedig csak májusban kezdődnek istenigazából.

Hadd forgassalak meg Téged minden oldalról – azután aztán én is megmutatom magamat. – Különösen mostanában nagyon sokszor, túlsokszor eszembejuttok s különösen Te. Azt mondhatnám, hogy nélkülözések között élek, hogy egy-egy kicsit nem jöhetünk esze. Súj enné meg ezt a távolságot. Most épen jócskán vóna mit mondogassak.

Nálad miféle változások estek, – mert úgy érzem, hogy estek. A bankotokban mi újság? Vártam volna, hogy a fizetésjavítás s egyéb jóra való dolgokról írsz, de nemigen tetted. Eledig erősen fufangos bank-ember lett belőled, ami sok nyomorúság mellett nagy áldás is, mert affélékre örökké szükség van. Jobban és jobban kezdem látni az igazságot: a világnak minden-dolgát bármennyire ideális legyen is – az anyagi oldalát kell erősebben fogni. Enélkül egyedül marad és feldől az ember.

Miféle új terveid vannak? Olaszországgal erősítéd-e az összeköttetéseidet? A fényképet jó volna látnom, mert igazán kíváncsi vagyok arra a fehérnépre, kiről Te olyan szépen tudsz beszélni. Minden arra vall, hogy ezen országban előbb-utóbb nem lesz maradásod s ne is legyen. A lakás hogy fungál? A

¹⁴ Kollégánk, jogász.

fekete földet tavaszi vetésre tán megművelted eddig! Biza, mi szántó-vető emberek vagyunk. Dolgozgatol-e eddigi irányodban? Értem alatta a félig irodalmi, félig gondolkozó s elmélkedő irányt. Jenő, lelkem, a tudás több örömet szerez az embernek, mint akármilyen más. Sokszor gondoltam már arra, hogy megírom Neked azon szándékomat, hogy egyetmással arravaló írásaidat, ha elküldöd nekem, elhelyezem vagy a K. U.-nál vagy az Ellenzéknél.¹⁵ Eddig nem mertelek annyira biztatni, mert nem voltam olyan közeli jóismeretségekbe egyikkel sem, hogy biztosra vehettem volna a sikeres szólást. De most megtehetem.

Otthon mi újság van? Szeretnék még egyszer ellátogatni arrafelé.

Zolti¹⁶ a múltkor itt volt, de nem lehettem együtt vele, csak félóráig, mert hazament. Erősen meghízott, jól néz ki. Még bejövése előtt küldötte el nekem azt az újságot, mit Neked az ő meghagyása szerint küldök el. Tanulságos elolvasni. Mély fordulás ez Nagy Károllyal¹⁷ szembe különösen! Remélem Neked is írt mostanában.

Pázsival beszéltem újra.¹⁸ Azt mondja, hogy megint féléves rendszer van s azért be kellett írasson Téged félévkor is. Tandíjat nem fizetett, de szerzett valahonnan egy honossági igazolványt, ami szükséges volt beiratkozáskor. Ez pénzbecerült azt mondja: (Oldaljegyzés általa). Ha akarsz vizsgázni küld el neki a kérvényt, de ha nincs könyved tőle kérj tájékoztatást (azt mondja). Jobbnak hinném, ha nekem írnál s én elintézném szóval.

Anti nekem is írt levelet.¹⁹ Érzik, hogy el van szomorodva s hogy rosszul esik az egyedüllét. Már 15 dollárt keres hetenként, de nem írja mi a sújjal.

¹⁵ Keleti Újság kolozsvári napilap, az Ellenzék szintén.

¹⁶ Magyarosi Zoltán, az egyik jóbarát.

¹⁷ Nagy Károly volt kolozsvári ref. püspök. Irodalmi és politikai vitáról van szó.

¹⁸ Pázsai, az egyetem mindent intéző altisztje.

¹⁹ Halmágyi Antal kivándorolt.

Én úgy látszik május vége előtt nem kapok vízumot. Elég kellemetlen várni. Tanulok, olvasok, színházba járok s ritkán írok, de igazán nagyon ritkán. Tudja az ánti, de mindig drukkolok írásba fogni, mert újra és újra érzem, hogy nem tudok jól írni. Ha egy évvel korábban jövök rá erre, bizonyára nem is kezdettem volna még írni.

Már egy hónapja Nyíróvel együtt lakok. Jóska napján kint voltunk nála Válaszúton s délutántól reggelig ivánk. Ott volt Zágoni is, de egész éjjel mind sunnyaszkodott. Nagyszerűen mulattatott Nyíró: furt hegedült s énekelt nekünk, mint egy igríc. Reggel aztán olyan beszédet vágott, hogy mind sírtunk. Voltunk a bárban s a széplányoknál is. Elég gyakran illogatunk. Drága jó ember.

Az öreg Benedek Elek írt nekem egy nagyon drága levelet.²⁰ „Édes onokám” – azt írja s olyan drága, hogy az ember nem tudja sírjon-e vagy kacagjon. A dolog eredete ott van, hogy „Megnyitom a földnek száját” annyira tetszett neki, hogy Balázs Ferinek írott levelében hosszasan kérdezősködött felőlem s kérte, írja meg neki, hogy én ki és mi vagyok Farkaslakán: bíró-e, földműves-e, vagy mi. S közben ilyeneket: erős fiú, nagy talentum. (Láttad vóna, mily keserű volt a fiatal írók orcája!) Aztán én referáltam magamról s Nyíró is írt egyetmást. Május 6-án itt lesz az öreg s jelezte, hogy akkor ünnepelelünk.

Ha más nem is, de az végtelenül jól esik, hogy a fiatal írók (Kacsó, Szentiványi stb.)²¹ ha többet is írtak s régebben is, mint én, de elmaradtak. Mikor a „Pásztortűzhöz” bevonultam, Reményik s a többi is elváltak szédülve, hogy eddig hogy nem vettek engemet észre s hogy micsoda különös erő van az írásomban. Én aztán magamban jókat nevetek az ilyeneken s nem magam tartom tehetségesnek olyan erősen, mint őket tehetség-

²⁰ Benedek Elek levele valószínű megmaradt, talán Farkaslakán a Tamási-házban.

²¹ Kacsó Sándor igen jó barát, a tizenegyek tagja. Szentiványi Sándor szintén 11-es, ma az USA-ban élő püspök. *Fiatalléleki írók (11.) Antológiája*. 1923.

teleneknek. – Az „Ellenzék” húsvéti számában volt egy novellám „Ki vagy hé” címen. Ezért 300 lejt kaptam s maga a Grois²² azt mondta, hogy az egész számban a legszebb írás volt. Különbön írásbeli megállapodásom van az „Ellenzékkel”, hogy hasábonként 40 lejt fizet nekem.

Közelebről, talán a jövő vasárnapon végre ledöntik a K. U.-nál a pályázatot. A beadott novellám ott elveszett, de újra s jobban írtam s tudom biztosan, hogy nagy esélyem van az első díjra. Ha úgy lesz, jót iszunk egyet s nagyobb örömem nem is volna, mintha Te is itt lehetnél. Nézd meg az újságot s ha meglátod, hogy megnyertem a díjat, *két liter bort igyál meg a kontómra* s én mindjárt elküldöm Neked a pénzt. De ezt egészen komolyan mondom, de legyen jókedved s felejtsd el a világot.

Addig is írdjál magadról, a bankról, otthonról és mindenről.

Öllelek szeretettel és barátsággal

Áron

*

Boríték

Kézirással

From:
Áron Tamási
Manager Foreign Department,
Merchants Miners Bank,
Welch, W. Va.²³

Mr. Eugene Molnár

Roumania
Transsylvania

Brasov – Brassó
At the Branch of Pesti Magyar
Kereskedelmi Bank

Europe

²² Grois az Ellenzék gazdasági irányítója.

²³ W[est] V[irginia]

Kézirással

Tamási Áron

Welch, W. Va. 1924. ápr. 4.

Kedves Jenőké,

a napokban már egy hónapja lesz, hogy Antival együtt közös levelet írtunk Neked, s a nyolcas szoba többi kedveseinek. Természetesen válasz még nem jött, de lehet, hogy nem a Te hibádból, hanem a pósta miatt. Mégis, mielőtt még bevárnám, írok Neked, hátha szükséges arranéze, hogy régiekre emlékezzél.

Most elseje óta vagyok Welchben, ami hivatalomnál fogva már az én városom. Először mégis nagyjában idevettem azt a hónapot, amit Garyban Antival²⁴ együtt töltöttem.

Hát ez a Gary egy kicsi bánya város. Azért nem nevezem falunak, mert itt Amerikában nincs falu. Összes otthoni értelemben vett szórakozási hely egy mozi volt, de nem untuk magunkat – legalább átjában nem. A banktól nem messze, van ott egy klub-ház s ott laktunk mind a ketten. Szobánk meglehetősen kicsi volt, hideg s ha magunk benne nem voltunk, barátságatlan is. Lányok is lanknak ottan – de micsoda lányok! – hajítófánál nem sokkal érnek többet, legalább nekem. Nem is állhattam egyiket sem. Hanem Antinak volt ottan egy leánya, magyarul azt mondjuk, hogy szeretője. Ez még elég tűrhető volt, csakhogy igen lagymatag. Utolsó időben a menstruáció körül valami aggodalmak állottak be, ami Antit is láthatólag érdekelte, mert a a vadházasságot nem szerette volna éppen azzal törvényesre változtatni. Végre, egy hét múlva megjött az öröm, de Anti azt mondja, hogy többet nem mesterkednek. – Nekem nem volt senkim, mert már addig jutottam, hogy azt mondom: eddigelé elég fehérnépem volt olyan, ki ízlésemet nem elégítette ki s ezután csak olyant akarok, kit nézni is örömmel tudjak. Ilyenformán mindjárt egy éve, hogy magamat nem osztogatom – csak a pennámon keresztül. –

²⁴ Halmágyi Antalról van szó.

Anti meglehetősen váratlan változásokon ment keresztül. Látványosan az irodalom iránt már nem buzgó – Amint várható is volt, a politika inkább érdekli. Személyes hatásom egy kissé megingatta s amint a napokban be is vallotta: már egy novellát kezdett írni, de az első kísérletet eltépte. Azért meg fogja mégis írni. – Egyébként nagyon jól tud alkalmazkodni, ami szerencséje. Például elmentünk ott egy magyar bányász-bálba, ami a kolozsvári cseléd-bálon alul állott – s ott még táncolt is. Magam csak ámultam. S olyan lányokra mondogatja rá, hogy tetszik, vagy egyéb *elismeréseket*, kikről sokan mást állítunk. Egy kissé, mintha inkább a földön járna, mint azelőtt, egészen rendes ember s különösképpen nem lelkesedik semmiért. Egészen egészséges ember. Tán neki van igaza. Némelykor, mikor egyik-másik novellámat olvastam fel neki, mégis ellágyult s jól esett neki, hogy könnyes a szemem. Különben, még reményemen felül is, irodalmi barátom lett, értem alatta, hogy őszintén azt tartja rólam, hogy tudok írni. Ez nagy eredmény nála s reám nézve annál örvedetesebb, mert belátta, hogy sok szépség és érték van a székely népben: – drága, szomorú, édes sanyargó kicsi Népem! –

Ami az ottani hivatalt illeti, nagyon jó volt: ő keveset s én semmit se dolgoztam, de természetesen a 130. – dolláromat megkaptam.

Welch valami hét kilométerre van onnan. Autóval közlekedünk, tíz perc alatt. Vonat is van. Ez már valamivel inkább város. Szép épületei is vannak s úri közönsége is.

A külföldi osztályt, minek vezetésére engem felfogadtak, most szervezzük be, jobban mondva én szervezem be. Sokszor gondolok Reád, mert egészen Neked való állás volna: sok nyelvet beszélni s serényen tevékenykedni. Valami magyar s román körleveleket szerkesztettem s a napokban azokat küldöttem széjjel a vidékre. A román miatt izzadtam, mert kicsi tudományomnak jórészét már elfelejtettem, de megcsináltam valahogy. Dolgom még egyelőre nincs sok s a hivatalomat viszonylagosan szeretem. Ha tudnád: miken mentem azelőtt

keresztül! – Némi akadályok vannak még a beszéd körül, de ez javamra válik s kár, hogy előbb nem kaptam egy ilyen állást, mert már meglehetősen tudnék angolul. Azért már megélek, annyit tudok. Természetesen a hivatalt angolul kell vezetni. A pénz kezelés miatt 5000. – dollárra biztosítottak s Antit is beneveztük, aki jellemre nézve, tud felvilágosítást adni –, most azt mondja, hogy a tövisi²⁵ esetet be fogja írni.?

Kényelmes, jó szobám van, fürdő-szobával, havi 28 dollár. A legszebb helyen vettem kosztot: havi 45, – dollár. Igaz, hogy jobban is élek, mint a Szent Jóskában.²⁶ Valami pénzem maradna is a 130-ból, de az utolsó hónapban nem dolgoztam s adósságra megy most két havi fölöslegem.

Mégis vágyom vissza New Yorkba. Ha Erzsike kijön, talán visszamegyek. Ott látok s tanulok s észrevétlenül is gazdagodom. Számításom szerint július–augusztusban jön ki, s ha lehet, még a hajónál megesküszünk. Egyetlen fehérnép, kit szerettem s szeretek. Főrésze van abban, hogy életem komoly fordulatot vett. Csak egy célom lehet: magamba mélyedni s ha kaptam valamit a fajomtól, azt elsősorban neki visszaadni. Semmi kritika nem fontos számomra, önbizalmam sokkal rosszabb kritikákat is elbírna, mint amilyeneket hallok. Sok helyről azt vetik, hogy nem értenek meg. Hát biza, van úgy az ember. De a székely-írás számára külön kritikát csináltatunk – ha élünk. –

A napokban Szentimreinek írtam a novelláim kiadása ügyében.²⁷ Jövő karácsonyra akarom. Jelenleg 20 novellám van papíroson. Főleg azért szeretném kiadni, hogy egészen nyugodtan belekezdjek a székely-regényem írásába. Ott dől el valami, vagy a drámában. Harmincéves koromig mindenesetre egyet-mást meg fogunk tudni, –

²⁵ Emlékezetem szerint Tövisen egy zsebtolvaj Tamási Áront meglopta.

²⁶ „Szent Jóska” Egyetem utcai internátus.

²⁷ Szentimrei Jenő (1891–1959) költő, író, szerkesztő.

Mindenek között, ami otthonnal kapcsolatban van, az fáj a legjobban, hogy Te s Ti elcsendesedtetek, mintha a barátság kilométerekkel lenne kimérve. Zolti²⁸ még nem is írt s Te is nagyon gyéren. De hát semmisen történik ok nélkül. —

Kedves jóapád s édesanyád hogy vannak? Hát a leánkák? Írjál róluk valamit, mert nagyon jól fog esni. Én nagyon szeretem őket, s fáj, hogy nem mehettem többször Háromszékre.

Írjál magadról terjedelmesen s még azt is, hogy kikkel mit beszélsz. A bevándorlás körül még semmi újságot nem tudok írni.

Köszöntlek s öllelek szeretettel

Áron

*

Boriték

Á. Tamási
To Europe
c/o Merchants Miners Bank,
Welch, W—Va. — U. S. America

Kézírással

Mr. Jenő Molnár
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Fiókja

Roumania

(Transsylvania)

Brasov—Brassó
Welch, W. Va. Január 1. 1925.

Kedves Jenőke,

november 26.ról címzett körülményes leveled megjött. Valami tíz napig pihentettem csak s már írok reá, hogy vénségem dacára elevenebb tempót teremtsék, mert — amint látom — Te félreismert művek módjára bánsz leveleimmel: pihenteted sokáig, hogy nőjön az értéke.

²⁸ Magyarosi Zoltánról van szó.

Hanem, én sem vagyok immár olyan jó levélíró, mint valék kolozsvári fiatal erőim idejében. A fejrnépek is reámuntak, nemigen akad, kinek írhatnék. Legtöbbjít erősen nem is sajnálom, tán legjobban Gálffy Annát. Még az elején írtam volt neki, de nem jött válasz s így elszakadt ez a kapocs is. Sokszor nyugtalanít a dolog, mert eljövésém előtt egy hozzám csempészett levelében nagyon misztikusan írta, hogy: „nagy baj van”. Nemző-képességemben nem erősen hiszek s így tág tere volt a találgatásoknak. Ha valamit hallanál róla, ne felejtssd el megírni s ha alkalmas emberrel jössz össze, érdeklődj: mégis könnyebben megy, mint innen.

Mivel otthoni dolgot érinték, megemlítem, hogy sok mindenre, ami ebbe a vonalba tartozik, szerettem volna választ nyerni Tőled, de nem nyertem. Talán mert ezek közel vannak Hozzád, nem jönnek a pennád alá. Elsősorban a szüleidről s a családtagjairól vettem volna örömmel híreket. Apád tanít-e még, ott laknak-e Uzonban? Most szép téli idő lehet ott. Emlékezetes látogatásunk után könnyű elképzelni. Nagy papi kabátokba öltözve, vígan voltunk. Hát még a híres bál,²⁹ a sok ízetlen fehérnéppel s bükkfejű téli gavallérok! Emlékszel-e, egy leány milyen figyelmesen mondogatta, hogy én bolond vagyok: nagyot nem tévedett. Aztán éjféli tisztelet-tevésünk a porták előtt; kár, hogy nem tudja Szabó Dezső.

Nem tudom miért, de az ottani lányok közül már csak az Indig Erzsike³⁰ emléke maradt meg. Némelykor, ha ott viselt dolgainkkal kapcsolatban eszembe jut, szeretném az arcát magam elé idézni, sajnos, nem sikerül, pedig igen rokonszenves gyermek volt. Ha találkozol vele, tolmácsold idvezletemet. Szerettem volna gyűjtő-ívet küldetni neki is, de a faluját a sok közül nem tudtam kiválasztani: így fungál már az én eszem. Nagyon megköszönném Neked, ha a Hozzád küldött ívet el-

²⁹ Illyefalvi bál (Háromszéken)

³⁰ Indig Erzsike keresztvári kereskedő leánya

juttatnád hozzá, vagy ha nem fog menni, úgy a magadén előfizettednél vele.

Az egyenes vonal megszakításával, már engedd meg, hogy ezen ügyre vonatkozólag a többit is mondjam meg: Sok fontolgatás és rizikó vállalása után úgy döntöttem, hogy a novelláskönyvemet Húsvétra kikínlódjuk, ha a várt akadályokon kívül valami meghiúsító nem jön. Még nem tudom, hogy a könyvre vonatkozó tervezetem s egyéb rávonatkozó dolgaim szerencsésen Erzsikéhez értek-e, de remélem. Ő fogja előfizetőkkel megszervezni a dolgot, mert, tudod bizonyára, jelenleg csak így lehet nyilvánosságra vergődni. Sikeres működésében nem kételkedem, mert tudom, hogy teljes erejével nekilát a dolognak. A Minerva, vagy az Erzsébetnyomda van tervbevéve, de a végleges döntést a végérvényes ajánlatok összevetése után Erzsike teszi. Eddigi 26 novellám közül úgy 18–20 jön a könyvbe, amit hozzávetőleg 180–200 oldalra becsülök. Lehet, hogy a felhívást a gyűjtő-ívvel már meg is kaptad, vagy rövidesen megkapod. Tudom jól, hogy kérés nélkül is segítségemre leszel előfizetők szerzésében, de erre külön is szeretettel kérlek. Átéred, hogy ez fontos és jelentős dolog reám nézve, hogy végre kötetten is elindulhassak. Brassói és háromszéki ismerőseidet beszéld rá az előfizetésre. Természetesen ha egyetlen előfizetőt sem sikerülne szerezned, úgyis első dolgom lenne, hogy Neked tisztelet-példányt adjak. Egyéb hálám mellett is Te vagy a legelső, kit örömben osztzni szeretnék látni s akivel meg is osztom.³¹

Ha a háromszékiekhez hozzá tudnál férni, azt nagy hálával venném, mert elsősorban a székelek között akarok letelepedni.

Szemlének³² is küldtettem ívet, a minap levelet is írtam neki. Vedd rá magadat és menj el oda, hadd lám, miket mond a levélről. —

³¹ A *Lélekindulás* c. kötetről van szó.

³² id. Szemlér Ferenc irodalomtanárunk volt. Szerettük.

Jól gondoltad, hogy én unom itt magamat. Biza Te is megelégnéd hosszú időn átál vezekelni itt, mint egy fakír. Szegény amerikaiakat végnélkül unom, a sok marhát. Nemi különbség nélkül, nem tudok megbarátkozni velük: ebben nagy különbség van Anti között és közöttem, mert ő jól tűri őket s gyakorolja.

Írásod szerint az anyagi helyzeted nem valami bőséges, de én sem vagyok elébb. Minden fene drága és rossz. Még egy jó falást nem is ettem itten, hálaistennek, az nem is nagyon fontos. Csak dolgozni s aztán egyedül lenni, amiben nem a magány bosszantó, hanem az, hogy az ellenkezője nem is lehetséges.

Te már egészen jól tudsz eddig románul, ami mégis főeredmény. – A román nőket műveled-e? Csak el ne kezd Te is, hogy: „le kell vágni, a Krisztusát, le kell vágni!” Szegény Zolti, már le is vágta, úgy látszik.

Leveledet olvasván, Antival jókat neveltünk azon a részen, ahol a nyolcasban tett szerelmi-vallomásokról írsz. Bizony, azok mind úgy valának, a pirulástól a Cazzoig.³³ Bár pirulhatnék most is, de nemigen van, ki erre méltót kérdezzen. A tehetség megnyilvánulása akármilyen oldalon csak apasztja azok számát, akik igazán szeretnek, csak az irigykedők szaporodnak.

Most is, jól láthattad, miféle torzsalkodás zajlott le a fiatalok s beérkezett, jobban mondva: impotens vének között az otthoni irodalmi piacon. Pedig semmi szükség reá ilyen eredménytelen formában. Művekkell a hepciáskodó véneket eltakarítani láb alól.

Emlited, hogy az eredeti lakból elköltöztél, de figyelmesen hallgattál örökké arról a szerepedről, ami a háziasszonnyal esett vala meg. Az erőteljes férj vajjon nem kivetett-e a szent-

³³ „Cazzo” Fogságból hoztam ezt a szót.

élyből? — Hanem, hallod-é, sokra ment a házbér: 1000 lej, uramjézuskrisztus! S fát s fotogént még magadnak kell vened! Hanem, mikor romány fátákat viszel magadhoz, legalább spórold a világítást. (Ügyes leánkákat én is örömet megszagolnék.)

Élet-filozófiád tömörülni kezd egészséges irányba. Látom, higgadsz jócskán. Bár felfogásaid iránya el kezd térni az enyémtől, lelki konzolidációdnak örülök, mert nyugalmat hoz Neked. Mégis csak az a cél, hogy az ember a céljait és felfogását önmagával hozza harmóniába, mert — sajnos — önmagukat megtorlás nélkül nem lehet ide-oda dirigálni. Ezt magad is szépen kifejtetted, mikor az egyénben látod csupán az elérhető eredmények forrását s nem a szerencsés, vagy kedvező helyzetek segítségével. Okoskodásodban sok szociológia van s ahogy a dolgokat magyarázod, mindig jobban elárulod, hogy sok politikai érzéked van.

Kurta írásodat olvastuk a M. Kisebbségben.³⁴ A magam részéről nagyon szeretném, ha elgondolásaidat nem forgácsolnád széjjel s arra biztatlak, hogy alapos tanulmányok és a dolgok rendszerezése után írd meg egy könyvet, de nem cikkekből összerakva, hanem egyetlen problémának mély és kimerítő tanulmányát írd meg. Értem az erdélyi magyarság politikai útját, mely az államnak hasznára, magának fennmaradására vezet. Ne hidd, hogy hálátlan munka. Másfél év alatt meg tudnád csinálni. Egy évet gondolok a tanulmányok és Erdély történelmének megismerésére, a felet a megírásra. Alapos tudással s demokratikus elveid kiépítésével olyan munkát végeznél, mely magyarságunk számottevő emberei közé emelne. Úgyis a mi generációnknak kell kiépítenie népünk új irodalmát és politikáját, a mostaniak csak a múltat próbálják idomítani, ez döcögésnél nem egyéb.

Szekfű Gyulával jó kezdetben vagy. Előtted a feladat: csinálj hát „jó és okos” dolgokat.

³⁴ Magyar Kisebbség, megjelent rövid cikk.

Dramai művemhez való némi hozzászólásodat köszönöm.³⁵ Itt megérezted magad is, hogy utunk két különböző irányba lendül: úgy mint a politika és az irodalom. Én csak teremtem továbbra is, ha erőmet megtartja az Isten, a tragikus, nagy székelyeket s Te teremtsd meg a praktikus kicsi székelyeket: népünk értékeléséhez és fennmaradásához mind a kettő szükséges.

A nyeretlenség nem csüggesztett el. Annyit már első nagyobb művemmel is elértem, hogy a hivatalos kritika, ami irodalmi irányommal igazán nem osztja nézetét, kénytelen olyan írói erényeket elismerni rólam, ami nekem egy díjnál többet ér és megerősíti, hogy írónak születtem – s majd elvállik, hogy milyen műfaj írójának.

Erős nyugalommal veszem azokat a híreket, melyek arról szólnak, hogy az Ösvigasztalással írói berkekben határozott elismerést és szokatlan tekintélyt szereztem magamnak. Kuncz Aladár éppen a napokban írt igen nagyrabecsülő levelet s Erzsike jelenti, hogy Ligeti Ernő³⁶ a darabot meg akarja venni a „Szépmíves Céh” részére kiadásra. Milyen jó érzés lesz nem adni oda!

Most Anti készül drámát írni, de el ne árulj engemet, mert még csak a hozzávaló kedvet jelentette be, de őszinte szeretettel azon leszek, hogy ne hagyjam eredménytelenül elmúlni a kedvét.

Zolti a minap írt Antinak s az én irodalmi munkásságomról szólva, tekergeti a fejét, hogy ezt nem hitte volna. – Már nekem is írhatna, közelebről meg fogom szidni.

Régi iskolás-barátainkról ne felejts el írni!

Az idő jól eltelve irodalommal és politikával, a hazamenésről majd máskor, Van még idő rá, sajnos. Leveledet hosszú pihenés elkerülésével várom.

³⁵ Az Ösvigasztalásról van szó.

³⁶ Ligeti Ernő kolozsvári újságíró

Drága szüleidnek s Hozzátartozóidnak add át nagy szeretettel küldött üdvözlésemet.

Önfeláldozó életünk kezdetén öllelek pirulással:

Aron

(Kedves Dr. Lászlót köszöntsd szintén!)^{3 7}

*

Gépirással

Boríték nincs

Kolozsvár, 1926. június 5.

Kedves Jenőke,

megérkezésem második napján kaptam meg a táviratodat s még eddig írtam volna Neked, de valahogy arra számítottam, hogy eljössz a napokban. Bár úgy lenne, hogy még e levél megérkezése előtt beállítanál, tekintettel arra, hogy holnap vasárnap vagyok.

Végtelenül jól esett gyengéd figyelmed s hirtelen el is felejtettem a Te igen hosszú hallgatásodat, ami – őszintén szólva – sokszor nagyon fájt. De biztosra veszem, hogy alapos okaid voltak reá, csak adná az Isten, hogy semmi fájdalmas dolog ne legyen az okok között, inkább szerelem, lelki kibomlás s hasonló egyéni jó élettapasztalatok.

Utazásomról s aztán különösen amerikai életemről részletesen és a valóságnak megfelelően szóban fogok Neked beszámolni s ez az utolsó jelző is fontos, mert még eddig senki előtt nem cselekedtem meg, kivéve természetesen Erzsikét, aki már remélhetőleg nem számít külön embernek, legalább magam szeretném, ha nem számítana.

Megérkezésem után úgy tűnt fel, mintha egy kicsit összezsugorodott vona Kolozsvár, de most már majdnem a régi szemmel tudom nézni, már ami az arányokat illeti, mert más-

^{3 7} Egyik bentlakó társ, jogász.

különben csak most látom és különösen érzem meg ezt a várost és általa Erdélyt.

Nem gondolom, hogy a viszonyok rosszabbak volnának, mint amikor elmentem, kivéve a mi irodalmi ügyeinket, de hát azért gyűlünk haza, hogy etéren is taszigáljuk a dolgot. Soha nem voltak még ennyire tunyák és megtörték az írófajták. Megérkezésem után rögtön nekifeküdtünk Szentimrei, Jancsó Béla s magam, hogy az Erdélyi Irodalmi Társaságban elnök és főtítkár csere történjék jövő szombaton s elég szépen halad az ügyünk. Természetesen még titokban dolgozunk, izgatjuk az embereket, de ha sikerül, napkisütést jelentene megint. Akkor Dózsa helyére ülne Makkai Sándor, Borbély helyére Szentimrei.^{37/a} S a többi tervek jönnének utána. Ugyancsak a jövő szombaton tagválasztás van az Irodalmi Társaságban s ha a lista, amit Paál Árpád, Kós, Szentimrei, Nyíró, Walter s Makkai s még néhányan signáltak, győzelemre jut, akkor én is ott vagyok egész meglepetésszerűen s ilyen rövid múlt után, de a dolognak ez a hivatalos fele nem fontos, inkább tere lenne mozgásnak, ezt szeretném.

Holnap cikksorozat indul a Keletiben, figyeld meg. Nehéz ember Weisz,³⁸ de magam se voltam más, de reám is mondták, hogy Amerika megváltoztatott. A hat cikkért 3000 lejt adnak. S most hallgass ide: Weisz említette, hogy a Székelyföldön dolgozni akar a Keleti Újsággal s Brassóban felállítana egy irodát s ide engemet szeretne. Komolyan gondolkozunk a dolgon, kapnék legalább 8000 lejt.

Egyébként mind jól vagyunk, az esküvőt a hónap végére tervezzük, ha állampolgári ügyem addig el lesz intézve. Ha előbb nem, akkor itt szeretnék látni.

Szeretettel s a viszontlátás reményében üdvözöllek mindnyájatokat.

*

Áron

^{37/a}Dózsa Endre alispán, az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke, Borbély István a főtítkár.

³⁸Weisz a Keleti Újság gazdasági irányítója.

*Boríték**Kézírással*

Tekintetes

Molnár Jenő úrnak
banktisztviselő*Brasov*

Pesti Magyar Kerbank fiókja

Aron Tamási

Kvár, június 30. — 926.

Kedves Jenőke,

leveledet s a benne lévő jókat örömmel olvasám s emellett arravaló e néhány sorom, hogy tudassa Veled: egybekelésünket július 10-re tűztük ki, rítus szerint szombati napra, s kérlek s elvárom én s rajtam keresztül mind, hogy ezen „ünnepélyes” alkalomra feljössz, örvendesz velünk, eszel és iszol s annak-utána egészségben visszamész. Paál Árpád is vendégeim között leszen s éjféli politikát is űzhetnek. Egy-két sort menessz!

Kedves szüleidnek szeretetteljes üdvözetemet küldöm.
Ölel:

Áron

*

*Boríték**Kézírással*

Nagyságos

Molnár Jenő úrnak,
tisztviselő*Bod-Botfalu*
Judetul Brasov*Cukorgyár*

Kvár, 927. okt. 24.

Kedves Jenőke.

már három hete, hogy megigértcm Neked a levelet. Amúgy is igazán idejét érzem annak, hogy magamtól s a dolgokról elmondjak egyetmást.

A gyászomról tudsz. Ott is a nyomorúság siettette a dolgot. Őcsém nem lévén otthon a nyáron, apám igen sokat dolgozott maga s hogy dolgozhasson, titkolta betegségét, talán még maga előtt is. Mire orvoshoz ment, késő volt. Amikor megkaptam a betegségéről szóló sürgönyt, már minden reményemről lettemtem. Tudtam, hogy nem emlékezem s nem emlékszik senki családbatartozó férfiúra, aki elérte volna a 60-ik esztendő. Mind javakorban haltak el. Tehát apám is soron volt már. Furcsán hangzik, de nekem szinte valóság ez, mert ahogy hiszek az egyén sors törvényében, úgy hiszek abban is, amely a családokban és a fajokban él, életet és pusztít. Ezenkívül éppen azzal a részével foglalkoztam a regényemnek, ahol a legény főhősnek (magamnak) az apja meghal. Ez is furcsa, de éppen egy olyan regénnyel kapcsolatban, ahol a főhős élete állandóan a sors és balsors kezében remeg, érthető az én megdöbbenésem is.

Sokáig lehangolt voltam. Szomorú vagyok ma is. Elhelyezkedni sem sikerült még, bár igaz, nem sokat tettem ilyen irányban. Paál Árpád, Nyíró és Zágoni a Keletinél vannak. Kacsónak most sikerült a Brassói Lapoknál helyet szereznie. A többi ismertek közül én és Szentimrei urak vagyunk. Még nem sokat törődtem a dologgal, mert minden időmet magának követeli a regényem. Naponkint dolgozom rajta s bár látható munkát naponta csak három, talán négy óráig dolgozom, mégis mással nem tudok törődni. Így is kifáradok, mert erős munka ez és kínos, fájdalmas. Nem tudom elviselni, hogy leírjak valamit, ami nem jó s ami maradék nélkül ne én legyenek. Bezzeg a könnyű a. . .³⁹ Eddig ekkora érzés és erő tartalékkal három regényt is megírt volna akármelyik. De nem bánom, legalább egész munkát csinállok. Újévre készen leszek s két kötetben februárban, vagy március elején hozzák ki. Erősen vallásos lesz az írás. A papok üvöltöni fognak.

³⁹ Egy szót T. A. is kihuzott, olvashatatlan.

Ide-oda egy-egy novellát is írok, zsebpénzért. Néhány estélyt is megrendeztünk Szentimrei Jenővel. Ez is hoz valamit. Legközelebb Tordára megyünk, aztán tervbevevük Brassót, Barótot, Szentgyörgyöt. Hosszúfalut, november második hetében lenne. Velünk lesz Benedek Elek s Farcádi is. Az estély meglesz s a jelzett dátum is biztosnak látszik. Bizonyosra veszem azt is, hogy bent is velünk lesz akkor. Ha alkalmak adódnak, csinálj egy kicsi propagandát. Jelezd brassói ismerőseid előtt is.

Bocsáss meg, hogy annakidején figyelmes leveledre nem mozdultam meg az uzoni ügyben. Talán igen jó volna nekem egy olyan pozíció, de most megint úgy gondolom, hogy nem mozdulok el Kolozsvárról, amíg *irodalmilag* meg nem vetem a lábamat a „*Bűlátott óriás*” című regényemmel, esetleg egy egészen új paraszt-vígjátékkal.

Két esetben is segítségedet kértem farkaslaki emberek ottani ügye érdekében. Nem térhettem ki előle, bár féltem, tudván, hogy milyen a székely ember: megrohantak, úgy-é? De olyan híred volt az emberek között, hogy mind Tőled vártak segítséget.

Csendesen és békességben élünk. Sokat gondolunk Reád és emlegetünk. Anti a minap írt. Szabadságon volt valami autóköruton sváb-barátaival, 28-ban valószínűleg hazajön. Zolti tökéletes tordai fiatalember lett. Keserűen irodalmi ambícióiról is letett. Különben a régi, figyelmes fiú.

Te hogy vagy? Sokat dolgozol, természetesen s jól is teszed, mert így fogsz kikényszeríteni Magadnak erős pozíciót és pénzt. Bár úgy tudnék én is dolgozni, mint Te, de némelykor lusta is vagyok s álmodozó is.

Kóstól még mindig nem tudtam visszacigánykodni az írásodat. Írd meg, ha nagyon szükséged van reá. A verseidet megolvastam. Sok új dolgot látok felfogásban és gondolatban, de Te nem vagy a formák embere, legalább versben. Így nem egyöntetű a hatás.

Félévvel ezelőtt „Híd” címen egy új folyóirat indult Pesten. Fialat székelyek csinálják. Novembertől kezdve engemet kér-

tek fel az erdélyi szerkesztésre. Azt hiszem, szeretnéd a lapot. Sok erdélyi tehetséget is beszerveztek a munkatársak közé. Ha meg akarod rendelni, írd meg, én gondoskodom róla. S küldj nekem gépelten egy-egy verset, szeretném látni őket.

Ezekután tolmácsold otthon kézcsókomat és üdvözlétemet. A viszontlátásig ölellek barátsággal,

Aron

*

Kézírással

Boríték

Nagyságos

Molnár Jenő úrnak,
tisztviselő,

Bod-Botfalu
Jud. Brasov

Kolozsvárt, 928. febr. 26.

Édes Jenő,

folytonosan az a gondolat kínoz engemet, hogy valamiért neheztelsz reám. Hazaérkezésem után sokat bántott, hogy találkozásunk alkalmával nem lehettem az, aki szerettem volna lenni. Nagyon fáradt voltam. Megelőzőleg két éjszakán alig aludtam, a találkozás örömét sem tudtam úgy élvezni, mint élvezhettem volna pihenéssel, gondtalanul. Pénzem sem volt. Az ilyen is bántja az embert. Ez főmagyarázata annak, hogy nem mehettem ki Botfaluba se, bár Neked is, s testvéremnek is megígértem.

Te nem is írsz azóta.

Verseid közül Rombolás címűt felküldöttem a Hidnak, de egyéb másokkal együtt ma is ott fekszik, mert az egész gárda haláloságyon van. Nincs pénzünk.

Még állás nélkül vagyok. Illetőleg valami könyves-cégnél délelőtti munkát vállaltam dohányravaló pénzért. Nem búsu-

lok mégsem, mert hiszek abban, hogy nem sokáig kell már várnom. A Baumgarten-díjra Erdélyből engemet választott Babits. Csak a kiosztás ideje bizonytalan, pedig valami 120.000 lejről lenne szó.

A *székely regény* készen van. Az új sorozat első könyve gyanánt akarja a Szépmíves Céh kihozni. Amit akartam, nagyjából megcsináltam. Szentimrei Jenő s még néhányan olvasták. Ezek szerint Szabó Dezsőnél több, s az utolsó esztendő legnagyobb magyar irodalmi eseménye lesz. Ezt csak regisztrálom, hogy valamit mondjak, a dicsekedés nem természetem. Magamról úgyis megvan a véleményem. Ha nagyon kíváncsi vagy reá, tán még a meglepés előtt elküldök egy példányt Neked.

Hogy vagy? Mit dolgozol? Úgy gondolom, valamin nagyon töred magadat. Szeretném, ha bőven ímál. A múltkor Zágónak nagyon dicsért valamelyik igazgatód.

Leveledet várom. Erzsi üdvözl. Én öllelek szeretettel:

Áron

A regénynek már Pesten is van kiadója.

*

Kézírással

Boríték

Nagyságos

Molnár Jenő úrnak,
cukorgyári tisztviselő,

Bod-Botfalu.
Judetul Brasov

Kolozsvárt, 929. I. 2.

Kedves Jenőke,

karácsonyra, vagy újesztendőre Tégedet vártunk s ehelyett egy kártyát küldöttél. Eddig halogattam az írást, mert arra gondoltam: hátha mégis eljössz. Most azonban, sajnos, le kell

tennünk erről. Igen rossz levélíró vagyok, mások számára még rosszabb, mint a Te számodra. Ezért elnézésedet kérem s azonkívül azt, hidd el sokszor és sokat gondolok Reád, sokat beszélünk Erzsikével Rólad, de ez nincs tudva előtted. – Annakidején Anti is azt jelezte, hogy karácsonyra hazajön s ellátogat Kolozsvárra. Ebből sem lett semmi. Így aztán egészen csendesen töltöttük az időt.

Úgy gondolom, hogy pesti kirándulásunk óta nem írtam Neked. Nagyon tanulságos volt ez. Maga az estély is igen impozáns volt, az óriási terembe sokan nem fértek belé. Természetesen Bánffy volt a főrendező. Ott voltak az előkelőségek igen sokan. Vagy 120 képviselő. Az egészben az volt a meghatározó, hogy amikor bevonultunk a nagy asztal mellé, a közönség felállva üdvözölte rajtunk keresztül Erdélyt, természetesen a 914 előtti Erdélyt, melytől azonban én s közülünk talán még sokan nemcsak 14 esztendővel távolodtunk. Az egyetemi hallgatók s általában az ifjúság feltűnően tüntetett mellettem. A műsor után pedig Gömbös Gyula hozzám jött s így szólt: „Engedd meg, hogy megszorítsam a kezedet.” Móricz Zsigmond pedig azt mondta: „Fiam, nagyon szeretem az írásaidat, de sajnos nincs időm olvasni.” Természetesen Bethlenhez is felvonultunk, ahol azonban én különösen igen fesztelenül éreztem magamat. Irodalom helyett jó vicceket mondtam a miniszterelnök fiának s nagyon Erdélyi voltam, mint egy jövődő köztársaság fia. Klebersberg is megjelent itt, kinek így szóltam: alászolgája. Akkor hallottam, hogy Kodály is azt mondta Horthynak, amikor meghívta egyszer magához: „Nagyon örvendek.” Azonkívül barátkoztam Herceg tatáival, nagy suta az öreg. Egy este Babitsnál szórakoztam néhány odaváló íróval együtt. Stb.

Hallom, most volt a döntés a Baumgartner-alapítvány ügyében. Várom a híreket. Ha kedvező lesz – valószínűnek tartom – a függetlenségemet arra fogom felhasználni, hogy komoly munka mellett néhány öreg „szent”-nek a tyúkszemére lépek. Fiam, úgy utálnak, hogy annak kifejezésére nincs szó. Ezek a

nagy hivatalos irányítók minden héten össze szoktak jönni s amióta megjelent a regényem, engemet esznek állandóan. A „Mai világ”-ban való karácsonyi cikkemért különösen prűszkölnek.

Éppen karácsony előtt Pesten is megjelent a könyvem. Ebben az évben meglesz a másik regény s meg lesz a vígjáték is. Ez utóbbi nagy próba, de nekimegyek.

Azért írtam olyan sokat magamról, hogy tájékoztassalak. S Te hogy vagy Jenőke? A hölgyvel miképpen áll most az ügy? Otthon voltál az ünnepek alatt úgy-e? A dedikált könyv is megkerült végre, apósom elvitte volt, olvasni valahová s most hozta vissza. (Levéllal együtt postára adom.) A K. U. pályázatáról nem tudok semmit. Ezekkel nem nagyon lehet becsületes dolgot csinálni. Különben miket dolgozol esténként. A könyvet nem készíted-e? Az volna jó. Egy-két cikk mellett nem vesznek észre. Persze, a kiadás az nehéz dolog, mert a kiadók igen zárkóztak minden ember előtt.

Édes Jenő, nagyon restellem, hogy az 1.100 lej adósságomat még mindig nem törlesztettem le. Nyomja a lelkemet, de talán már nem sokáig. Tudod, nem volt még soha olyan sok pénzem, hogy könnyűszerrel kiszakaszthattam volna.

Szeretném, ha mindenről körülményesen írnál, mihelyt lehet. S ha valamiben én is segítségedre lehetek, örömmel fogom tenni. Igen hasznos és gyümölcsös újesztendőt kívánok Neked az otthonvalókkal együtt s szeretettel öllelek:

Áron

Közli: MOLNÁR JENŐ

SZEMLE

EGY POLITIKAI GONDOLKODÁS TERMÉSZETRAJZA

Aczél György: *A KOR, AMELYBEN ÉLÜNK*

Nem egészen egy évtized alatt immár az ötödik kötete jelent meg Aczél Györgynek. Ezek a művek a nemzetközi és a hazai politika, azon belül a kulturális élet legkülönbözőbb problémáiról szólnak, mégis: egységbe fűzi őket az, hogy néhány főbb eszmei tendencia új meg új összefüggések közepette kerül bennük beható elemzésre. Nemrég közzétett könyvének a megelőző másfél esztendő alatt alkotott nyolc írása is – cikkek, interjúk, felszólalások – szerves és koherens folytatása egy marxista gondolkodó eddigi szellemi útjának.

Kiemelkedő eszmeköre például az új kötetnek is – miként az előzőknek – folytonosság és megújulás, folyamatosság és újat kezdeményezés, kontinuitás és változás, stabilitás és útkeresés dialektikája. Aczél György továbbra is megtartani szeretné a néptömegek számára azt a biztonságot, a létfeltételeknek azt az állandóságát, amelyet az elmúlt húszegynéhány esztendőben oly jólesően megszoktak, s amely előző életükből olyannyira hiányzott. Ugyanakkor azonban szenvedélyesen óv az állandóságnak attól a fajtájától, amelyik elzárkózik a valóság új kérdései, gondjai, ellentmondásai elől, amelyik a politikus vágyait rávetíti e valóságra. Érvelésének tengelyében az az alapvető dialektikus felismerés áll, hogy a marxista politika csakis akkor őrizheti meg folytonosságát, ha folytonosan megszabadul attól, ami selejtes, elavult, kiüresedett, a fejlődést gátló. A marxista politika azáltal lehet egyedül állandó – ez Marx egyik igen fontos módszertani tanítása! –, ha állandóan kritikai önellenőrzésnek, önkorrekciónak veti alá magát, ha eszméinek érvényét állandóan szembesíti az alakuló valósággal, s nem habozik eszméit az ellentmondások révén mind bonyolultabbá és összetettebbé váló valóság által szüntelenül gazdagítani, feldúsítani. Aczél leg gondolatébresztőbb megállapítása az, hogy életünk a szocializmus építésének során – épp a szocializmus törvényszerűségeiből adódóan! – ellentmondásokban mindinkább bővelkedik (és mindinkább bővelkedni is fog!), s korunknak erre a tendenciájára csakis fokozott problémaérzékenységgel, az ellentmondások felfedésére és megoldására vállalkozó

kedvvel, az önkontroll igényével, mint ő egy helyen szépen mondja: „eszmei heroizmus”-sal válaszolhatunk.

A korszerű marxista politika egész sikere, érvénye múlik azon, hogy ez a politika mindig nyitott legyen: nyitott az új létfeltételek, a változó helyzetek, a fejlődésből adódó friss igények iránt. A felelős marxista gondolkodónak mindig a valóságból, méghozzá a teljes valóságból, a tegnaptól a mába, a mából a holnapba és holnaputánba mozduló, s e „mozdulás” során szükségszerűen folyvást új ellentmondásokat teremtő valóság éber és szakadatlan elemzéséből kell munkájában kiindulnia – ezt a felismerést sugározzák sokféle vetületben Aczél György tanulmányai. S tegyük hozzá, hogy a szerző ugyanilyen határozottan világítja meg e módszer másik oldalát is: az új megoldások keresése nem jelentheti annak feladását, ami életünkben bevált, alkalmas, életképes, ami szükségszerű eleme továbbra is a fejlődésnek. Az újnak nem „önmagáért”, nem a mindenáron való újírtás, változtatás kedvéért kell teret biztosítani, hanem többek között azért is, hogy a réginek eleven és erőt sugárzó elemeit lehetőleg megtartsa, továbbfejlessze, azokkal szüntelenül új és termékeny egységbe olvadjon. Hagyomány és újírtás, illetve elmélet és gyakorlat minél szerveesebb egységén-összeforrottságán épülhet tehát egyedül a célravezető marxista politika alapállása, valóság-megközelítési módja.

Az effajta fokozott problémaérzékenység és gondokra, teendőkre összpontosító figyelem azonban a végrehajtástól megfelelő módszereket is követel. Azt igényli a vezetéstől, a kormányzás felelőseitől, ha tetszik: a „hatalom”-tól, hogy minél több és többféle emberrel szót értsenek, hogy minél szerteágazóbb nézeteket ismerjenek és ütköztessenek meg. Egyszóval: hogy a kormányzás gondjába a kormányzottakat is a lehető legszéleskörűbben bevonják. Aczél György új könyvének – miként már az *Eszmének erejével* címűtől kezdődően az előbbieknél is – visszatérő szólama, hogy szakítani kell azzal a gondolkodással, amely vezetőkre és vezetettekre, hivatásos politikusokra és végrehajtó tömegekre osztja az embereket. Nem szűnik meg hangsúlyozni azt, hogy a politika, a társadalom jelene, jövője valamennyiünk gondja, hogy az új kérdések felvetése, új összefüggések felvillantása, az új dilemmákra és nehézségekre való ráeszméltetés mindannyiunknak nemcsak joga – de társadalmi kötelessége is. Együtt gondolkodásra, együttesen töprengő elemzésre és együttes cselekvésre ösztönöznek tehát bennünket Aczél György tanulmányai. Minél több ember bevonására, minél több hasznos akarat megnyerésére, minél több alkotó energia felhasználására. A szövetségi politika és a szocialista demokratizmus lételeme az ő politikai gondolkodásának.

Ebből következően Aczél György előszeretettel ajánlja figyelmünkbe a vitákat. Nemcsak abból adódik ez, hogy ő maga kifejezetten vitázó, polemikus alkat, hanem abból is, mert a nézetek ütköztetését, az álláspontok szembesítését, az érveknek érvekkel, gondolatoknak gondolatokkal való ellentétezését látja legbiztosabb eljárásnak ahhoz, hogy az igazságnak minél több árnyalata, vetülete napfényre kerüljön. S a vita emellett számára elsődleges eszköze a meggyőzésnek, az eszmei hatékonyságnak: lehetősége annak, hogy az álláspontok közelítésével az álláspontok hordozói is egymáshoz közelebb kerüljenek. A vita Aczél György számára egyszerre lehetősége a konfrontációnak és a belátásnak, a szellemi küzdelemnek és az egymásra találásnak, a visszás jelenségekkel szemben érzett türelmetlenségnek és a szellemi erőtenyezők iránti türelemnek. Annak a közösségi érzületnek dialektikus megnyilatkozási módja, amely őt mélyen eltölti: kollektivitás-tudatnak, amely – hogy Kazinczy Ferenc szavát idézzem – nem az „egység egységé”-t akarja, hanem a „sokféleség egységé”-t. Amely a fejlett szocialista társadalom „közös nevezőjét” lehetőleg minden jóra való emberi szándék, előremozdulni akaró tettvágy és energia integrációja alapján akarja kialakítani.

Aczél György minél több embert kíván meggyőzni és mozgósítani – mindenekelőtt pedig az ifjúságot. Benne látja ugyanis folytonosság és megújulás dialektikájának elsődleges megtestesítőjét. S eltekintve attól, hogy a szocializmus ügye holnap már az ő kezükben lesz, s hogy a mi tetteinktől függ nagyrészt az, hogy azt hogyan vesszük a kezükbe, az ifjúság Aczél számára önnön antidogmatikus, minden egészséges új jelenség és folyamat befogadására kész álláspontjának legfőbb biztosítéka. Az ifjúság ugyanis gyűlöli a közhelyeket, a sablonokat, nem szenved el az előregyártott formulákat, nem tűri a számára eleve kialakított és kötelezően adagolt „életrecepteket”. Az ifjúságnak többé-kevésbé szinonimája lehet az önállóságra és szellemi függetlenségre való törekvés, a gondolkodás autonómiája, a kezdeményező készség és megújulásvágy, az eszmei bátorság és megalkuvásra való képtelenség, elvekre való igény és eszelekvő szenvedély – mindaz, ami Aczél Györgyöt a maga törekvéseiben leginkább vezérli. Cikkeiben azért is int oly nyomatékkal a velük való fokozott, őszinte felelősségteljes foglalkozásra, mert a fiatal lelkek túlnyomó többsége homlokegyenest ellentétes mindenfajta közönnyel, tunyasággal, cinizmussal, székspszissel, dogmatizmussal, konformitással, meglevőbe való akarattalan belenyugvással – mindazzal, ami mai életünknek, a szocializmus építésének akadálya. Az ifjúság annak az eszmei bátorságnak legfőbb letéteményese Aczél György szemében, amelyet ő valamennyiunktől megkövetel.

Gondolkodásában az ifjúság iránti vonzódással éppen nem ellentétes, hanem organikusan kiegészíti azt mély történeti érzéke, a múlt eleven

örökségét megbecsülő magatartása. Összefügg ez azzal, hogy a felmerülő kérdéseket rendre történetiségükben, azaz keletkezésükben és elmúlásukban, eredetükben és kihatásukban közelíti meg. A társadalmi valóság jelenségei nála folyamatszerűségükben, előretartó vagy retardáló mozgásukban, más problémákkal való genetikus összefüggésükben jelennek meg, nem mint állapot, kész helyzet, hanem mint történés, mint processzus, mint módosuló (és módosítható!) alakulás. Közelebről pedig azért is becsüli sokra Aczél a történelmet, a múlt emlékezetét, mert mai életünk, tetteink és teendőink előzményét, forrásvidékét látja abban – olyan örökséget, amellyel a felelős gazdálkodás, a kritikai elemzés és szelekción alapuló felhasználás napi munkánkban folyvást segíthet, serkenthet minket. Előrelépni csak az tud igazán, aki tudatában van a megtett útnak, új ösvényeknek csak az vághat neki bátran, akiben elevenen élnek a régebbi pályaszakaszok ívei és buktatói – aki előtt a történelem nem csupán holt adattár, pusztá ismeretanyag, hanem kerete, foglalata, legtanulságosabb letéteményese „folytatás és megújulás” megszakíthatatlan dialektikus érvényesülésének.

S az Aczél példázta és igényelte politikai gondolkodásmód nemcsak időben, hanem térben is megkívánja a komplexséget, a távlatokat. A széles horizontokat. Azt, hogy a hétköznapi gondja-bajában, az apró-cseprő megoldandó feladatok légiójának közepette se veszítsük szem elől a nagyvilág-perspektívát, a világpolitikai szükségszerűségeket. De ugyanúgy megkívánja az egyetemes politika intézőitől, hogy tüzetesen ismerjék az otthoni égtájak gondjait, s főleg az e gondokkal vívódóküszködő embereket. Szocializmus és kapitalizmus jelenlegi világnézeti versenyében az előbbinek óriási előnyt biztosít az, hogy célkitűzéseit a néptömegek, a „kisemberek” milliói vágyainak és nehézségeinek, érdekeinek és érdekellentéteinek ismerete, egyeztetése és összefogása alapján alakíthatja ki. Paradox tény, de így van: a szocializmus azáltal kerülhet döntő fölénybe az osztálytársadalom bárminő fajtájával szemben, hogy tudatosan nem tér ki – nem kell kitérnie! – a népmilliók életében nap mint nap újonnan jelentkező ellentmondások elől. Aczél György gondolatmenetei alapján úgy is fogalmazhatunk: a szocializmus jelenét, jövőjét voltaképp ezek az ellentmondások biztosítják.

Világtávlat és hazai, helyi dolgok összefüggésére más vonatkozásban is fény derül Aczél György új kötetében. Angolában, az MPLA I. Kongresszusán elmondott beszédében a néhány vonatkozásban hasonló hazai fejlődés ismeretében szól hozzá nemzetté válás és nemzeti felszabadító harcok kérdéséhez. Századunk magyar történelmének, 1919-nek, 1945-nek és 1956-nak tanulságai alapján szögezi le azt, hogy korunkban nemzeti önállóság és függetlenség egyfelől, internacionalizmus és dolgozók szolidaritása másfelől immár összetartozó fogalmak.

Korunkban minden folyamatot meghatároz proletariátus és burzsoázia szembenállása: Afrika népei, valamint minden más gyarmati uralom alól felszabaduló nép éppúgy csak a szocialista országok segítségével vívhatja ki boldogulását, mint ahogy a szocializmus világméretű megvalósítása is elképzelhetetlen a volt gyarmati országok felszabadító mozgalmának támogatása nélkül.

S az angolai beszéd hazafiság és internacionalizmus, nemzeti tudat és társadalom és társadalmi haladás kapcsolatának egy másik, igen fontos aspektusára is rávilágít. A szocializmus építésének útját illetően Aczél György nagy nyomatékkal állítja előtérbe általános és különös, közös és egyedi dialektikájának fontosságát. Egyrészt azt emeli ki, hogy „. . . A szocializmust építő népek közös úton haladnak. A közös út annyit jelent, hogy *az út iránya és célja azonos*, hogy az útépítésnek vannak általános szabályai és törvényszerűségei”, másrészt e gondolatmenetet folytatva azt hangsúlyozza, hogy „A közös úton csak úgy lehet haladni, ha minden nép megépíti *a maga útszakaszát*. A saját kőzetek ismeretében töri fel a talajt, robbantja fel az akadályokat, alkalmazkodik a terep- és az éghajlati viszonyokhoz”. Mindezt pedig a kultúra terepnumára is alkalmazva Aczél egyként óv a nacionalista bezárkózástól, a regionalizmustól, a hagyományos társadalom konzervativizmusától, illetve a külföldi eredmények kritikátlan átvételétől, a nemzeti múlt iránti érzéketlenségtől. Hazafiság és internacionalizmus, korszerű nemzeti tudat és a dolgozók nemzetközi szolidaritása ma már az egész világon csakis együtt érvényesíthető eszmei tendenciák – ez az angolai beszéd egyik legfontosabb gondolatának summája, amely messzeemenően időszerű princípium idehaza is.

Egyetemes fejlődés és hazai út kettősségének egymásba játszó gondolati hullámmozgása azután legtanulságosabban a kötet interjúiban nyilvánul meg. E külföldi újságírókkal – May Léonnal, a l'Humanité főmunkatársával, illetve Nikhil Chakravarttyval, az új-delhi *Mainstream* című lap főszerkesztőjével – folytatott beszélgetések árulnak el legtöbbet azokból az eredményekből és problémákból, amelyeket a szerző a felszabadulás óta eltelt évtizedek legjelentékenyebb hozadékának tekint. Ezekben az interjúkban Aczél György nyíltan szól arról, hogy meglevő sikereink mellett nem kis gondokkal és nehézségekkel is küzdünk – jóllehet merőben másféle gondokkal és nehézségekkel, mint mondjuk negyven esztendővel ezelőtt. Gondokkal küzdünk, mert igényeink mindig nagyobbak, mint a lehetőségeink. S még inkább alapvető különbséget jelent nemcsak a múlt magyar társadalmával, hanem általában a mai polgári társadalmakkal szemben is az, hogy e gondok és nehézségek megoldására mi minden felemelkedésünkért tenni akaró kezdeményező erőt társul hívunk és várunk. Nemcsak mindenki szá-

mára akarjuk tehát, hogy az állampolgárok jobban és gazdagabban, teljesebben és tartalmasabban éljenek, hogy az anyagi javakhoz való hozzájuthatás minél akadálytalanabb legyen, hogy minél több és megfelelőbb lehetőséget nyújtsunk a kultúra kincsházának maradéktalan birtokbavételéhez, hanem lehetőleg mindenki tevékeny részvétele által is. Célunk: szabad és szép életet teremteni mindenkinek – valamennyiünk munkás részvételével.

Az eddigiekből alighanem kitűnt: Aczél György született szónok. Széles körű előadói gyakorlatából adódnak dikciójának, nemes értelem-ben vett retorikájának erényei: a tömörség, a határozottság, a pontos fogalomhasználat, a világos és plasztikus érvelés és mindenekelőtt a célratorés. Főképp a hazai szónoki hagyomány kedvelt és bevált eszkö-zével, a szentenciózussággal éri ezt el. Előszeretettel él a gondolatok tézisbe tömörítésével, a kihegyezett sarktételekkel, az axiómákkal. Ezek a szentenciák magasba röptetik a gondolatot, sűrűséget, erőt, dinamikus lendületet adnak előretartó ívelésének, lélektől lélekig tartóva fokozzák a mélyükön rejlő személyességet. A kikezdetlenség szuggesztíóját biztosítják az érvelésnek. Idézek egypárat azokból a sarkelvekből, amelyek szerintem nemcsak Aczél előadásmódjára, de egész politikai gondolkodói habitusára leginkább jellemzőek:

„. . . Mindenki, aki velünk együtt halad, társunk, még ha egyelőre csak egy bizonyos pontig akar is együtt haladni velünk.”

„. . . Aki vitázik, annak mintegy el kell felejtienie, hogy hatalom van a kezében.”

„. . . Csak az tud másokat meggyőzni, aki maga is meggyőzhető.”

„. . . sokfelől indulhatnak utak az igazság megközelítésére.”

„. . . A megértésre való törekvés . . . sohasem jelentheti azt, hogy minden nézetet, a helytelen nézeteket is némán tudomásul kell venni.”

„. . . A némák marxizmusa – nem marxizmus.”

„. . . A párt ideológiai egysége vitákban alakul ki, újul meg s emelkedik mind magasabb szintre.”

„. . . Pártunk kormányzó párt, s ez olyan helyzetet teremt, amelyben nekünk, kommunistáknak, mintegy »önmagunk ellenzékeként« is figyelni kell minden lépésünket.”

„. . . Nem hiszem, hogy az igazi értékek csak a négyzetkilométerek sokaságától, a lélekszám nagyságától függenének, sokkal inkább attól, hogy mit tud közölni a világgal egy nép.”

Ezt a szentenciózus előadásmódot és magát a szónokiságot Aczél György a magyar irodalom klasszikusaitól sajátította el – nagy nemzet-nevelő íróink kedvelték előszeretettel az érvelésnek e lapidárisan tömör, lényegretörő eszközét. Ettől eltekintve is megfigyelhető, mennyire vonzó-dik irodalmunk múltjához: tézisei, gondolatmenetei elmélyítéséhez

igen sűrűn használja fel a költői szép szó megnyilatkozásait. S ezek nála nem holmi citátumok, sohasem formális jellegűek: a klasszikusainktól vett idézetek a tőlük nyert erkölcsi-érzelmi azonosulás energiáját árasztják, a meggyőzés lírai fűtőanyagául szolgálnak, mintegy háttérrel és távlatot adnak tárgy és szónok, eszmei igazság és szónok, gondolati ösztönzés és szónok kapcsolódásának. Folytonosságnak és megújulásnak azt a dialektikáját segítik voltaképp elő, amelyre a szerző olyannyira törekszik: a hajdani vívódások és felismerések lírai foglalatái erőforrássá válnak mai vívódásainkban és felismeréseinkben. Nem példatár itt remekíróink szava, hanem küzdő, önmagukkal a továbblépésért viaskodó emberi formátumok társul hívása, nem üres analógia, hanem kifejeződése annak a hétköznapiok nehézségeinkkel szembenező „eszmei heroizmus”-nak, amelyet a szerző valamennyiunktől megkíván.

Aczél György új könyve meggyőzően tanúsítja, hogy mozgósítani és megújulásra ösztönözni csak az az ember képes, akinek szavaiból mozgás és új iránti érzékenység sugárzik. Hit eszménk erejében. (Kossuth, 1979.)

FENYŐ ISTVÁN

Vargyas Lajos: A MAGYAR NÉPBALLADA ÉS EURÓPA I–II

A magyar irodalomtörténészek és Vargyas Lajos között évtizedek óta folyik már a termékeny dialógus. A kiváló folklorista és zenetudós jó néhány esetben készítette megfontolásra vagy ellentmondásra az irodalomtörténet művelőit merészen új érveléseivel, feltevéseivel. A magyar népballada kérdése is a régi vitatémák egyike, hiszen az e tárgyban végzett úttörő munkái, melyek 1960 óta előbb különböző magyar és más nyelvű folyóiratokban, majd 1967-ben *Researches into the Mediaeval History of Folk Ballad* (Budapest) című könyvében kerültek közlésre, nem ritkán kerültek ellentétbe az irodalomtörténet hagyományos megállapításaival. Az eredményeit összegező, kiteljesítő s továbbfejlesztő mostani monumentális munkája is folytatja a kihívást, minthogy a szerző minden lényeges ponton fenntartja benne álláspontját vitapartnereivel szemben. A magyar népballadák értékei iránt érzéketlennek sejtetett, névtelenségbe burkolt irodalomtörténészek

„tévedései” gyakran említésre is kerülnek a könyv lapjain. Mint ezen irodalomtörténész „mumusok” egyike, legyen szabad ezért folytatnom a régi dialógust.

Az első és a legfőbb mondanivaló azonban nem a polémia, hanem a csodálat és elismerés rovatába tartozik. Vargyas több évtizedes munkájának jóvoltából a mű II. kötetében megkapjuk végre valamennyi magyar népballada (pontosabban: valamennyi Vargyas által népballadának minősített mű) hiteles szövegét, legfontosabb változatait, dallamát vagy dallamait, idegen párhuzamainak nyilvántartását, valamint a keletkezésükre, szövegtörténetükre vonatkozó tudnivalók részletes ismertetését. Így a műnek ez a része a további magyar ballada-kutatások alapvető szövegkiadásának tekinthető. Az I. kötet a szerző álláspontjának, koncepciójának a kifejtését tartalmazza a címben megadott kérdésről, „a magyar népballada és Európa” szerteágazó, sokat vitatott problémájáról. A nagyszámú kis értekezés, mely a II. kötetben az egyes népballada-szövegeket kíséri, és a monografikus I. kötet természetesen teljes összhangban van egymással, az egyik kiegészíti, dokumentálja, erősíti a másikat. Csak bámulni lehet azt a következetességet, amellyel Vargyas a balladaköltészet annyi ezideig megoldatlan kérdésére egy jól átgondolt, koherens, minden kérdőjelet megválaszoló elmélettel válaszol, s az egymásnak sokszor annyira ellentmondó tényeket egy logikus és zárt koncepcióba építi – vagy talán erőlteti.

A népballada e szerint az elmélet szerint az anyagilag megerősödő, némiképp már polgárosodni kezdő európai parasztság által a 14. században létrehozott új költői műfaj, mely a nép iratlan költészetében a korábbi hős-epikát váltotta fel. Míg ez utóbbi a rendkívüli hősök rendkívüli tetteivel foglalkozik, a ballada a magánélet, elsősorban a szerelmi, házassági konfliktusok költői műfaja, mely a nép társas összejövetelein közös éneklés során hangzik fel, s melynek létrejöttében költőegyéniségeknek, illetve az írott irodalomnak szerepe nincs. Nem kapcsolódik konkrét eseményekhez, történeti tényekhez, s így a bennük szereplő nevek esetlegesen, tetszés szerint felcserélhetők; tárgyuk tehát nem valakiknek a története, hanem a nép érzelem- és képzeletvilágát megragadó valamely konfliktushelyzet. A népballada szülőhelye Franciaország, ahonnan az új paraszti műfaj termékei igen gyorsan eljutottak – népi közvetítés útján – Európa többi népéhez. A magyar parasztság az elsők között volt az átvevők sorában, a Magyarországon élő, s a 14. században anyaországukkal még élénk kapcsolatot tartó vallon telepeseknek köszönhetően. A népballadáink legértékesebb, ún. klasszikus rétegéhez tartozó alkotások túlnyomó többségéről kimutatható a francia eredet, keletkezésüket így a 14–15. századra kell helyezni. A

környező népek a francia eredetű műfajt ezután már magyar közvetítéssel ismerték meg.

Ezt a merész hipotézist Vargyas a teljes európai balladakincset áttekintve, a szövegösszevetések, összehasonlító elemzések lenyűgöző mennyiségével támasztja alá. Több ízben messzemenően helyeselendő módszertani megfontolások mellett tör lándzsát, mint pl. amikor a tipológiai módszer ad abszurdum vitelével szemben síkra száll a konkrét érintkezéseket, átvételeket vizsgáló összehasonlító módszer változatlan jogosultsága mellett, vagy amikor elítéli a népek közötti érintkezések kutatásánál a nyelvrokonság előtérbe helyezését a földrajzi, társadalmi együttélés szempontjának rovására. Mégis, Vargyas népballada-elméletével szemben igen komoly kételyeknek kell hangot adnom, kételyeknek, melyek az elmélet alappilléreit érintik.

Ami a ballada műfajának meghatározását, körülírását illeti, Vargyas kikövetkeztet egy eszményi modellt, s csak azt tekinti igazi balladának, ami ennek megfelel. Hiába tart nyilván az angol, a dán, a román stb. balladakutatás nagyszámú olyan szöveget, mely eltér a Vargyas-féle ideál-típustól, ezek szerinte nem igazi balladák. A kissé nyersebb, esetleg obszcén hang – pl. a dán balladák esetében – már eleve kizáró ok, hiszen ez nem egyezik „a ballada magas stílus”-ával (I. 109.). De nem lehet egy mű igazi ballada, ha kissé hosszabb a kelleténél, ha túlteng benne a mitikus, tündéries elem, ha pontosan megragadható történeti emlékeket őriz, ha egyet s mászt részletezve ad elő stb. stb. Vagyis, ha nem felel meg azoknak a sajátságoknak, melyek az ún. klasszikus magyar balladák ismérvei. Mert míg korábban egyes tudósok a ballada műfaji sajátságait elsősorban az angol, illetve a skandináv balladák alapján határozták meg, Vargyas most a francia balladákat nyilvánítja egyedül eredetinek; mivel pedig ezek többsége nem maradt fenn tiszta formájában, az ezekre jellemző eredeti adottságokat a franciából eredeztetett régi magyar balladák őrizték meg leginkább, s így – bevallatlanul is – ez utóbbiak válnak az európai népballada modelljévé. Vargyas szemléletében az európai parasztság – a skandinávoktól az újjörögökig – valami bámulatos poétikai tudatossággal rendelkezett évszázadokon át. A paraszti közösség mindenütt tudta mi az igazi ballada és mi nem, mégpedig pontosan a Vargyas által felállított normák alapján. Az irodalomtörténész számára, bizony, nehezen elfogadható a költői műfajok ilyen metafizikus kezelése. Egy műfaj meghatározásánál – hacsak nem olyan szigorúan kötött versformával jár együtt, mint pl. a szonett – annak minden változatát figyelembe kell venni, számolva a műfaj fokozatos alakulásával, fejlődésével. Ha valaki pl. az eposz műfaját akarja meghatározni, nem helyezkedhet arra az állaspontra, hogy ennek vagy annak a népnek, illetve kornak az eposzát tekinti normának, s az e

típustól eltérőket „nem igazi”-nak. Hiszen ha Vergiliust venné alapul, akkor már az *Odisszeia* sem nevezhető igazi eposznak a *Mahábhárata*, vagy Milton *Elveszett paradicsoma* még kevésbé. Éppen ezért a balladát is szerencsésebb lenne egy, a Vargyasénál sokkal tágabb és lazább, sokféle eltérő típus létezését megengedő műfaji kategóriának tartani.

A műfaj meghatározása szorosan összefügg eredetének kérdésével. Ezen a téren nem teljesen világos Vargyas felfogása. Könyvének számos pontján síkra száll amellett, hogy a balladát nem költők, hanem a nép teremtette, s hogy a ballada eleve balladaként született, nem pedig más műfajból alakult, mégis ő maga állítja, hogy a ballada egy folyamat eredménye: „Kell tehát hozzá a harmadik és a századik kihagyó” (I. 149.). Ez utóbbi állításával messzemenően egyetérthetünk. A népballada, úgy ahogy azt a nép ajkáról lejegyzik, valóban a közösség által a szájhagyományozódás során kicsiszolt szöveg, s valóban a nép alkotása. „Stilizált, tipikus valóság a ballada világa” (I. 19.), írja máshelyütt helyesen, de véleményünk szerint ez a végeredményre vonatkozik, egy hosszú, esetleg több évszázados folyamat végpontjára, nem pedig a kezdetére. Hogy ez valóban így van, azt bizonyítják azok az újabbkori balladák, melyek kialakulását – a Vargyas által is közölt adatok alapján – nyomon kísérhetjük. Ilyen pl. *Szücs Maris* balladája, melynek eredetijét a vőfélyverseket író Új Péter írta 1822-ben, s mely bizonyos idő múltán, megfelelő változtatásokkal, a részletező és feleslegesnek tűnő sorok, szakaszok elmaradásával a szájhagyományban népballadává alakult. Több más 19. századi ballada is ponyvahistóriák alapján keletkezett, s a véletlen műve, hogy az egészen a legújabb időkig működő népi históriások verselményeiből mikor lett ballada, s mikor nem. (Vö. Takács Lajos: *Históriások, históriák*, Bp. 1958.) De ha ez így volt az újabb időkben, miért kell tagadni ugyanezt a múltra vonatkozóan. A *Szilágyi és Hajmási*, valamint a *Kerekes Izsák* esetében ugyan kénytelen elismerni, hogy „közvetlenül ki lehet mutatni egykori énekesek – költők – epikus darabját, amely a hagyományban átalakult népballadává” (II. 337.), de ezt ritka kivételnek tekintti, bár a „műköltői” eredetet a Rákóczi Lászlóról szóló balladánál is elismeri (II. 347.). A kérdés most már az, hogy ahol nem lehet kimutatni valamely írott szöveget, vagy nem ballada-szerű éneket mint előzményt, ott miért kell ilyenek az egykori létezését eleve tagadni?

Nyilván azért, mert Vargyas szerint ez a nép alkotóképességének a tagadása lenne. De ugyan miért? A nép költői képességét, a folklór értékeit tagadjuk akkor, ha elismerjük, hogy a közösségi megformálás során, a szájhagyományban egy ügyetlen klapanciából is formálódhatott szép ballada? Vajjon a fentebb említett Új Péter, vagy a népi históriások, vagy akár a Szilágyiról és Hajmásiról író 16. századi Szendrői

Névtelen költőknek nevezhetők? Ugyanúgy nem költők, vagyis poéták ők a szó valódi értelmében, mint a név szerint is ismert olyan 16. századi énekszerzők, mint Hegedős Márton vagy Moldovai Mihály, vagy mint a Bornemisza Péter által említett „Thurzó vak lantosa”. Költők helyett csupán „szerzők”-ről lehet ezekben az esetekben beszélni, olyan szerzőkről, akiket a feudális társadalom a szolgák „rendjébe” sorolt, s akik éppen ezért épp eleget forgolódtak cselédek, katonák, parasztok között, de akik mégis felfelé igyekeztek, ha tehették, és büszkék voltak „szerzői” mivoltukra s esetleges írni-tudásukra. Az ilyen énekszerzők továbbörökítették, s esetleg le is írtak szájhagyományból ismert történeteket, de merítettek a magas irodalom alkotásaiból is, közönségük igényei szerint átdolgozva, „népszerűsítve” azokat, miként a Szendrői Névtelen is egy „poéta” írásából merítette Szilágyi és Hajmási históriáját.

„... magunk nem hiszünk a költők előzetes részvételében, legalábbis a legtöbb balladai téma esetében nem” (I. 147.), írja Vargyas. Költők, „poéták” részvételében mi sem! Mikor a kiváló szerző úgy teszi fel a kérdést, hogy vajon a költők vagy a nép alkották-e a balladát, akkor a kérdés rosszul van feltéve. Ugyanis Vargyas itt csak a „műköltészet-népköltészet” alternatívájában gondolkodik, figyelmen kívül hagyva azt a hatalmas köztes területet, mely minden nép irodalmában a kettő között húzódik. Sajnos e köztes terület epikai alkotásaiból magyar viszonylatban igen keveset ismerünk, de szerencsénkre jóval több maradt fenn a lírai műfajokból (szerelmi énekekből, bujdosó versekből stb.) kéziratos énekeskönyveink jóvoltából. Vargyas is párhuzamot von a népballada és a népdal alakulása között (I. 148.), így hát nem jogosulatlan utalni arra a nagyszámú párhuzamra, szövegegyezésre, amely 17–18. századi verses kéziratok és recens folklór-gyűjtések között megfigyelhető. Számos esetben kimutatható így egy-egy népdalnak az írott, „szerzői” eredete, bár a „szerzők” maguk a legritkább esetben érhetőek tetten, hiszen a variálódás nemcsak a folklórban, de a műköltészet és népköltészet közé eső mezőnyben is rendkívül nagyfokú, s ez alól még az igazi „költők”-nek, mint Balassinak a művei sem voltak kivételek.

A költő vagy nép (mely utóbbi alatt Vargyas a feudáliskori parasztságot érti) alternatívája azonban akkor is leegyszerűsítő marad, ha a „költő” helyett a fentiek értelmében vett „szerzőt” értünk. A ballada létrejöttének korában ugyanis a költői mű keletkezése szempontjából a viszonylatok egész rendszerét kell számításba venni. A szerzőegénység szemben a hagyományozó, variáló s ennek során újraalkotó közösség, az írásbeliséggel szemben a szóbeliség és a kiváltságos osztályokkal szemben a parasztság (nép) képezi az alternatívát. Ez pedig nem egyszerűsíthető egy személyes (egyéni), írott és nemesi, illetve egy közösségi, szóbeli és népi költészet szembenállására; hiszen a középkorban a

szezőgyéniség alkothat a szóbeliség szintjén is, s ilyen szerzők az úri és népi világban egyaránt léteztek; másrészt privilegizált társadalmi körökben is találhatunk példákat a közösségi formálásra, a szóbeliség és írásbeliség szintjén egyaránt. Írott és szóbeli, egyéni és közösségi, úri (lovagi) és népi alkotás, alakítás, hagyományozódás bonyolult együttesében kellene keresni a népballada genezisének titkait mind a műfaj egészét, mind az egyes balladákat illetően. Mindez nem változtat azon, hogy végül a „nép” körében nyerte el a népballada azt a letisztult s művészileg annyira hatásos végső formáját, amilyennek lejegyzésekor megismerhetjük.

Ez esetben nem kellene erőltetett és filológiailag tarthatatlan érveléssel bizonyítani próbálni, hogy a „katonalány” elnevezésű népballada volt a *Béla királyról és Bankó leányáról* szóló széphistória igazi forrása, holott ez utóbbinak szerzője közli, hogy horvátból fordított; vagy hogy a *Telamon históriája* a Kádár Katáról szóló népballada „irodalmi átdolgozása” (I. 96.), noha a benne szereplő görög személynevek egyértelműen valamely idegen nyelvű írott előzményről vallanak. S főleg nem kellene kereken elutasítani a balladákban szereplő történeti utalásokat, nevek tanúságtételét az egyes darabok keletkezéstörténetének vizsgálatában. A ballada végső letisztult, tömörre vált formájában a benne lévő tulajdonneveknek esztétikai szempontból valóban nincs jelentőségek, s a különböző változatokban a nevek mássokkal cserélődnek. Nem érdektelen azonban, hogy a ballada által megörökített konfliktus a nép emlékezetében milyen nevekhez, illetve mely személyekhez kötődik, — különösen ha a történelemből ismert nevekről, személyekről van szó. Az ilyen nevek nyomra vezethetnek a ballada eredetének vagy előzményének kérdésében, s esetleg elveszett hosszabb epikus mű egykori létezését valószínűsíthetik. Itt jegyzem meg, mennyire sajnálatos, hogy a nevek háttérbe szorításának érdekében Vargyas kiadásában a leghíresebb és legismertebb magyar népballadák elvesztik mindenki által ismert hagyományos címüket. A tartalomjegyzékben hiába keressük *Barcsait Kádár Katát, Kómvés Kelemennét* és a többi, a balladákat ugyanis a tárgyra utaló címek (pl. *Az elégetett házasságtörő* stb.) alatt találjuk, még olyan esetben is, amikor ismert történeti személyekről van szó, mint Szilágyi és Hajmási, vagy Rákóczi László.

A költő vagy nép kérdésében folytatott polémia során Vargyas meggyőzően mutat rá a népballadák, illetve tágabban az egész népköltészet olyan sajátosságaira, melyeket még a legnagyobb költők sem tudnak maradéktalanul reprodukálni. Így „az általánosnak azt a mértékét, az objektívnak, a személytelennek, a mindenkire érvényesnek azt a szemléletét és hangját, ami a balladára és a népi líra komoly tartalmú darabjaira jellemző” (I. 148–149). Ezzel kapcsolatban idézi egy népies Petőfi

vers folklorizálódott változatát, amely az eredetihez képest „személytelen és általános érvényű” lett. Ezután a következő meglepő állítást olvassuk: „Ha még ezek a nagy költők sem tudták igazán, minden jellemző sajátosságával *utánozni* a kész népi mintát, akkor, hogy képzeljük, hogy az egykori, névtelen költők meg tudták azt alkotni” (I.149.). Vargyas tehát azzal véli kétségbe vonni az énekszerzők szerepét a népballadák előtörténetében, hogy nem tételezi fel róluk a népballadák utánzásának képességét. Azt azonban, hogy ezek az énekszerzők, mint pl. a Béla királyról és Bankó leányáról, vagy a Telamon históriája szerzői népballadákat igyekeztek volna utánozni, soha senki sem állította, és azt is csupán Vargyas írja, hogy e széphistóriák a hasonló tárgyú balladák nyomán születtek. Vagyis, eléggé sajátos módon veri el a derék énekszerzőkön a port: kijelenti, hogy mintájuk a népballada, s azután megállapítja, hogy ime, nem sikerült a népballada művészi értékeit megközelíteniük. Azontúl, hogy merő anakronizmus a régebbi kor költőinek, énekszerzőinek valamilyen népköltészet-utánzó szándékot tulajdonítani, bizonytalan az is, hogy mit kellett volna utánozniok. Hiszen, sajnos egyetlen ballada-szöveget sem ismerünk a 19. századnál régebbi időkből. S bár az ekkor feljegyzett balladák jó részének igen régi eredetében semmi ok sincs kételezni, arról semmi biztos tudomásunk sincs, hogy miképp hangzott szövegük a 16. században, vagy esetleg még régebben. Vajon néhány évszázad során nem módosult jelentős mértékben szövegük?

Bár Vargyas könyvében bőségesen esik szó a balladák folytonos csiszolódásáról, a nélkülözhető részek kihagyásáról, vagyis a szöveg állandó formálódásáról, tehát történeti alakulásáról, mégis a balladát már születése pillanatában, vagyis szerinte a 14. században, olyannak tekinti, mint későbbi lejegyzések, legalábbis a legértékesebb klasszikus balladák esetében. Láttuk, hogy szerinte a ballada-műfajt a 13–14. századi francia parasztság a ma ismert formájában hozta létre, amit a magyarországi vallon telepesek csaknem egyidejűleg a magyar parasztság költészetébe is átplántáltak. A ballada francia eredetének kérdéséhez nincs módom hozzászólni, de akár igaza van ebben Vargyasnak, akár nem, az új népi műfaj gyors magyar átvételét felette kétségesnek tartom.

A szerző a ballada születését és európai elterjedését a parasztság életében végbemenő 13–14. századi nagy átalakulással hozza kapcsolatba, amikor is sor került a parasztságnak „az étellel szemben támasztott igényeinek növekedésére, polgárosodására” (I. 98.). Történelmi tény, hogy volt ekkor jelentős átalakulás Nyugat-Európában ugyanúgy mint Magyarországon, de korántsem bizonyított, hogy ez a változás azonos jellegű volt, vagyis, hogy hasonló fejlettségi szinten

történt. Már pedig Vargyas ebben a történések által kellően nem tisztázott kérdésben abszolút bizonyossággal nyilatkozik, kijelentve, hogy a változások jellege és a színvonal azonos volt. Elismeri ugyan városi fejlődésünk elmaradottságát, de – írja – „ezen a szinten szegényebb helyzetünk ne tévesszen meg senkit sem az udvari-főúri és a paraszti művelődési színvonal megítélésében. Ez abban az időben azonos volt a leghaladottabb nyugati színvonallal” (I. 101.). Bár így lett volna! A paraszti művelődés szintjéről sajnos alig vannak megbízható értesüléseink a 14. századból, így hát meglehetősen vakmerőség annak a „leghaladottabb nyugati színvonallal” való azonosságáról nyilatkozni. Az udvari-főúri művelődésről már bőven vannak értesüléseink, s ezek birtokában bizony igen csak nagy színvonal-különbséget állapíthatunk meg a francia és a magyar helyzet között, természetesen ez utóbbinak a rovására. Ezért függetlenül attól, hogy a magyar parasztság a 14–15. század során gazdasági-társadalmi vonatkozásban mennyire közelítette meg a nyugati színvonalat, erősen kételkednünk kell abban, hogy ugyanolyan kulturális igény élt benne, mint francia kor- és sorstársainál.

De még inkább kételyeink vannak Vargyas merész elméletének talán legfőbb pillérével, a magyarországi vallon telepések közvetítő szerepével kapcsolatban. Erre a kényszer-hipotézisre azért van szükség, mert valamivel valószínűsíteni kellett a 14. századi francia és magyar parasztok közötti költészetbeli kapcsolatokat. Arról persze semmit sem tudunk, hogy a vallon telepések ismertek-e, közvetítettek-e nálunk francia balladákat. De nehéz elképzelni, hogy a magyarok, s rajtuk keresztül egész Közép- és Kelet-Európa ennek a néhány magyarországi vallon falunak köszönheti gazdag balladaköltészetét. Legalább arról tudnánk, hogy a magyarországi vallonok különböző más területeken (pl. nyelv, szokások stb.) jelentős hatással voltak az őket befogadó népre. De mindössze néhány jövevényszó átadására következtethetünk. Vagy legalább analógiákkal valószínűsíteni Vargyas, hogy nem ritkaság az olyan eset, amikor néhány, saját etnikumból messzire szakadt telepés-falu az őt körülvevő idegen etnikum költészetét alapjaiban átformálta. Ilyen esetekről azonban nem tudunk; s így a vallon falvak balladaközvetítő szerepében legfeljebb hinni lehet, de bizonyítani azt aligha.

Nem kívánjuk ezzel kétségbe vonni a francia és a magyar balladák közti rokonság tényét, melyre Vargyas bőséges bizonyító anyagot hoz. Sőt bizonyos francia eredetű középkori epikai témák és motívumok magyarországi ismeretére a balladáktól függetlenül is vannak adataink, – elég a Toldi-monda chanson de geste-elemeire gondolnunk. A közvetítés módját illetően azonban semmi biztosat sem tudunk, mint ahogy azt sem, hogy a közös francia–magyar balladatémák milyen költői formában váltak ismertté Magyarországon a 14–15. században. Hogy már

eleve ballada-formában, ez egyelőre csak Vargyas Lajos hipotézise, mint ahogy jórészt feltevés, szuggesztív de többnyire bizonyíthatatlan feltevés egész népballada-elmélete. De azok közé a feltevések közé tartozik, melyek tiszteletet ébresztenek bátorságukkal és következetességükkel s megtermékenyítően hatnak az adott kérdés kutatására. (Zeneműkiadó, 1976.)

KLANICZAY TIBOR

Faragó József: BALLADÁK FÖLDJÉN. VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK, CIKKEK

A kolozsvári magyar folkloristák legismertebb filológusa, Faragó József 1922-ben született. Brassóban és Kolozsvárt végezte tanulmányait. Mindig szövegfolkloristának készült, és az is lehetett. Évtizedek óta a kolozsvári Folklor Intézet tudományos kutatója, időnként a romániai magyar népköltészeti gyűjtőmunka egyik irányítója is volt. Maga sokoldalú folklorista, gyűjtőutakon vett részt Románia majd minden magyarok lakta területén, régi kéziratok kiadásában serénykedett, sok magyar népköltési gyűjteményt, antológiát jelentetett meg. Ezek szinte mindegyike tanulmánymeretű bevezetővel vagy utószóval rendelkezik, Kurcsi Minya havasi mesemondóról pedig valóságos kismonográfiát írt. Több kötetben adta ki (Kiss Jenő műfordítóval) a román verses epika magyar fordításait. Vagy 30 könyvet, több száz tanulmányt és cikket publikált. Ezek megbízható adatközlése, filológiai gazdagsága iskolát teremtett. Faragó életműve eddig is jól ismert volt mind a romániai, mind a magyar folklorisztikában. Most a Kriterion kiadó elhatározta, hogy szaktanulmányait gyűjteményes kötetekben teszi mindenki számára hozzáférhetővé. Elsőnek a balladákkal foglalkozó dolgozatok láttak napvilágot. Szerencsés választás, hiszen Románia nemcsak ma a legelevenebben élő magyar balladatermő vidék, hanem vagy évszázada, Kriza *Vadrózsáinak* publikálása óta (sőt már korábbról is) balladakutatásunk legfontosabb terepnuma volt, ezen kívül a román–magyar balladai kölcsönhatások mérlegelésében Faragó szava perdöntő. Kitűnően ismeri mindkét nép balladáit (a kéziratot anyagot is), higgadt, filológusi természete pedig biztosíték arra, hogy a bonyolultnak tűnő kérdésekben is az objektív megoldás reményét kapjuk. Tulajdonképpen mindenki tudja, kölcsönhatás van a román és magyar

ballada között, legfeljebb ennek mikéntjéről és mértékéről folytak viták. Faragó nem ennek a témának szentelte könyvét, inkább csak érinti ezt, ahol szükséges. Annál meggyőzőbb és árnyaltabb érvelése.

A kötet 1977-ben készült, és négy tematikus csoportban közli a szerző majd 40 írását. A legkorábbiak az ötvenes évek végéről származnak, zömük azonban az utóbbi évtized terméke. Mivel Faragó majdmindegyiküket kiegészítette, átdolgozta, egymáshoz illesztette, a kötet végén külön közli az eredeti publikációk lelőhelyeit, utal a változtatások természetére. A sok filológiai munkával járó újabb kiadás ily módon mozaikszerű kézikönyvvé vált. Egyébként is mintaszerű a kiadás filológiai pontossága. A Faragótól a már megszokott módon minden adat lelőhelyét megismerjük, a szövegek közlés mintaszerűen pontos, a román adatok ortográfiája hibátlan, a kötet végén mutatók, román és német rezümé olvasható. Olyan apróságok, mint a kihagyások jelzése is következetes. Úgy látszik, csak a szerzón és a kiadón múlik, népszerűsítő kiadványban is lehet filológiai, sőt textológiai pontosságot elérni. (Ezt a *Kriterion* más kiadványaiban is megszoktuk, itthoni tanulmánygyűjteményekben már jóval kevésbé.) Faragó például tudja, hogy Kriza János rövid „i”-vel írta a nevét, a család néhány tagja pedig hosszúval, ki volt a *Manole* mester első fordítója, mikor jelent meg Illyés fordítása, napra közli gyűjtései időpontját, adatközlői nevét pontosan feltünteti, említi, ha egy közlés évtizeddel korábbi gyűjtésből származik (és ily módon régiesebb korból való), nem engedte el, hogy e kötet is pontosan közölje a bukaresti Folklór Intézetben tárolt hangfelvételek jegyzeteit (pedig ezt az olvasók aligha ellenőrzik), arra is kiterjed figyelme, hogy megjegyezze, ha az énekes a ballada versszakát más dallamsorra énekelte. Szinte minden tanulmányban meglepően sok az adatszerű információ, a precíz bemutatás. Mindez korántsem a kisfilológia hivalkodásával, csupán a szükségszerű kellék magától értetődő színvonalán. Eddig is tudtuk, milyen pontos folklorista Faragó. Most egymás mellett olvasva tanulmányait, egyre inkább látjuk, ma ő közelíti meg a textológiai pontosságú folklorisztika kívánalmait mindkét hazában.

Ami a tanulmányok jellegét illeti, ezekben is az anyagközlés uralkodik. Tíz tanulmány mutatja be az erdélyi magyar balladatudatás történetét, Petrás Ince reformkori kezdeményezésétől a mai, felhívás-szerű gyűjtőmozgalomig. Mindegyik tárgyalt kérdésben Faragó véleménye, adatai megfellebbezhetetlenek. Tizenegy tanulmányban egy-egy típus kérdéseivel foglalkozik, leginkább akkor, ha újabb változatok, az elterjedésre vonatkozó adatok, vagy nehezen meghatározható formák bukkantak fel. Itt sem preconcepciók vezérlik, hanem az anyag megbízható bemutatása volt a célja. Saját módszerének tekinteti Faragó a *Népballadánk élete* csoportban közölt hét tanulmányban kifejtett eljárás-

rást. Faragó arra kíváncsi, hányan és honnan ismernek egy-egy balladát. Azzal, hogy e számokat történeti korszakokra korcsoportokra bontva vizsgálja, máris iskolát teremtett, mind Magyarországon, mind a nemzetközi balladatudatásban. (Ehhez nemcsak egy-egy falu „minden” számításba jövő lakosát végigkérdező buzgalomra, hanem eleven balladaismeretre is szükség volt!) Egy-egy kifejezés is érdekl. (Valóságos folklorisztikai-filológiai miniatűr, ahogy Kriza „*vántoros'* szoknya kifejezését a későbbi „vont arany” értelmezést elvetve visszavezeti a német eredetű „*Wantruck'*” lenszövetből eredeztetni.) Nyilvánvalóan egyik fő feladatának tartotta Faragó, hogy a magyar és erdélyi ballada összehasonlító vizsgálatáról is kifejtse véleményét. Kilenc dolgozat olvasható *Népbaladák találkozása* közös cím alatt e témakörből. Főként a román *Miorita* és rokonainak magyar változatait mutatja be. Itt is minden dolgozat hoz érdekességet. *Györgyike és Ilona balladája* példázza Faragó módszerét. Az 1954-ben moldvai csángó gyűjtésből közölt balladát Vargyas a feltételezett középkori francia–magyar balladaréteghez sorolta. Faragó már ezt megelőzőleg felfigyelt arra, hogy ez a román *Titi és Ilona* népies, műrománcszerű ballada fordítása, mivel azonban a nem népi eredetű román (!) szövegnek nem volt folklorisztikai kiadása, csak évek keresgélese után sikerült a kéziratot román folklór gyűjtésekből erre bizonyosságot szerezni. Egy másik ballada (*A leány és a lovas*) esetében formai okok miatt kell román átvételre gyanakodnunk, ámbár Faragó évtizedes munkája, valóságos nyomozása itt még nem is ért a kapcsolat felderítésének végére.

A folklór-filológia sokoldalú, többféle eljárását is bemutató kiváló kötet: útbaigazítást ad a tudománytörténeti, az összehasonlító, a típuskutató és a szociológiai módszer kedvelőinek egyaránt. Közvetlenül az irodalom és folklór kapcsolatával Faragó külön nem foglalkozik, ám mindenütt hivatkozik az irodalomtörténeti tanulságokra, párhuzamokra. Maga éppen e témakörrel (az 1840-es évek erdélyi népies írónemzedéke) kezdte munkásságát, Petőfi-, Kriza- és más tanulmányai megkerülhetetlenek e téren is. Mostani kötetében is ajánljuk a névmutató segítségével áttekinteni, nem közöl-e fontos, elfelejtett adatot írókról. Ács Károly és Abafi Lajos, Vasile Alecsandri és Arany János, Babits Mihály és Czuczor Gergely, Döbrentei Gábor és Kisfaludy Sándor, Takáts Sándor és Vörösmarty Mihály egyaránt előfordul Faragó kimeríthetetlennek tűnő adattárában. Most mégsem e konkrét adatokat vettük sorra, hanem arra hívjuk fel az olvasó figyelmét, hogy e kötetben, noha nincs benne üres teoretizálás, folklorisztikánk módszertani szempontból is egyik legfontosabb eredményét figyelheti meg: a sok-sok adat összefüggő felhasználását.

Biztos vagyok benne, hogy e ballada-tanulmánykötetet hamarosan követi majd Faragó másik kedves területének, a mesekutatásnak köré-

ből írott dolgozatai gyűjteménye, hogy azután egyéb dolgozatait is külön kötet hozhassa. Amire ez a három kötet megjelenik, a kiadó kezdheti előről az egészet. A hihetetlen szorgalmú és munkabírási Faragó ugyanis azóta is állandóan tovább munkálkodik kedves témán. Reméljük, egyszer megírja az erdélyi magyar folklór kézikönyvét is. Ez lenne legszebb koronája életművének. (Kriterion, Bukarest, 1977.)

VOIGT VILMOS

Tarnóc Márton:

ERDÉLY MŰVELŐDÉSE BETHLEN GÁBOR ÉS A KÉT RÁKÓCZI GYÖRGY KORÁBAN

Nemcsak magyar, hanem nemzetközi történész vitákon is gyakran teszik fel azt a kérdést, vajon mivel adott példát Erdély a 17. századi magyarság számára. A korabeli Erdély nemcsak abszolútizmus és rendiség viszonya miatt foglalkoztatja a történétírókat, hanem Európa és az ottomán birodalom közötti kapcsolat szempontjából is. A törökkel szövetkező magyar függetlenségi küzdelmek sok kételyt támasztanak, s hivatkozásuk az erdélyi példára, mint a függőségben is lehetséges fejlődés megvalósított lehetőségére, perdöntő jelentőségű megítélésükben.

Tarnóc Márton könyve egy vonatkozásban ad választ ezekre a kérdésekre: a 17. század első felének Erdélye a török függőség ellenére a gazdasági fejlődésre és a fejedelmi abszolútizmusra építve a kultúra gazdagítására valóban példa lehet. Meggyőzően bizonyítja, hogy az erdélyi műveltség ekkor legkiválóbb képviselőiben elérte a nyugat-európai színvonalat, de nagyot haladt előre a szélesebb rétegek kulturális felemelkedésének útján is. A könyv nagy előnye, hogy mindezt – különösen az első összefoglaló tanulmányban – nemcsak irodalmi szempontból, hanem a kultúra egészét nézve mondja el. A kultúrát úgy fogja fel, mint amely nemcsak a szellemi, hanem az anyagi javakat is magában foglalja és meghatározza a tudomány, a művészetek, az irodalom, de a mindennapi gondolkodás jellegét is. E tekintetben legfeljebb csak azt hiányolhatjuk, hogy nem tudta részletesebben kifejteni a kulturális fejlődés bizonyos nem irodalmi aspektusait.

A szélesebb koncepció érvényesítése szempontjából ki kell emelnünk azokat a fejezeteket is, amelyek az anyanyelvviségi programról

szólnak az irodalomban és a tudományban. Teljes mértékben egyet-értünk a szerzővel, amikor felhívja a figyelmet arra a nyelvújításra, amely a 17. században ment végbe, s amelynek hatása a 18. században is jelentkezett. A Kazinczy-féle nyelvújítás háttérbe szorította azoknak a korszerűsítési kísérleteknek az értékelését, amelyek a 17. században már megpróbálták nemcsak a szépirodalom, de a társadalomtudományok, sőt egyes természettudományok magyar terminológiájának a kialakítását is, s ami talán még ennél is fontosabb, az új gondolatok kifejezését. A 17. századi magyarok sok mindent el tudtak mondani, ami akkor korszerű volt. Elég, ha csak Bethlen Miklós *Önéletírására* utalok, aki Descartes filozófiájáról nem iskolai tananyagként tudott szólni, hanem az életbölcesség forrásaként. Az anyanyelvűség programjával kapcsolatban talán nem ártott volna részletesebben foglalkozni, egyrészt a puritánok népnevelő célkitűzéseivel, másrészt a tudomány anyanyelvi tolmácsolásának különböző szintjeivel.

A kötet egyik erőssége az a nyelvi stíluselemzés, amelyet Geleji Katona István, Medgyesi Pál vagy Bethlen Gábor prózájával kapcsolatban elvégez. Különösen a prédikációknál érdemes felfigyelni nemcsak a kifejezési formákra, hanem a mindennapi élet és tudat olyan elemeire is, amelyeket csak ez a műfaj őrzött meg. Ezt különösen mondom Geleji Katona István prédikációiról.

A kötetben jó helyet foglal el az államelméleti irodalom és itt is különösen Laskai János tevékenysége, akit Tarnóc kitűnően ismer, hiszen Justus Lipsius fordításait kiadta. Alapos, elmélyült, szép Szalárdiról szóló tanulmánya is, amelyben jól mutatja meg a pusztuló Erdélyt látó kortárs tragikus tudatát. Az államelméleti-történeti irodalomból, de más műfajoknál is szerettük volna, ha a szerző részletesebben foglalkozik azokkal az eszmei irányzatokkal, amelyek a korabeli Erdélyt jellemzik. A stíluselemzésekben jelzi, hogy milyen művészi áramlatokról van szó, így beszél a barokkról, a manierizmusról, a puritán (mondjam azt, a „klasszikus”?) stílusról, ezeket azonban nem szembe-besíti kellő részletességgel a politikai, filozófiai, teológiai irányzatokkal.

A munka fő előnye, hogy tömören igyekszik általános áttekintést adni a 17. század első felének erdélyi művelődéséről. Ez egyben buktatója is, hiszen ebben a terjedelemben nehéz ezt a célkitűzést megvalósítani. Tegyük hozzá, hogy ezt nemcsak terjedelmi okok miatt nehéz megtenni, hanem azért is, mert további kutatásokra van szükség, hiszen különösen a művelődéstörténet sok kérdése még feltáratlan. Tarnóc Márton könyve megkönnyíti nem pusztán a tájékozódást, hanem a feltérképezést is a további kutatáshoz.

Örömmel üdvözljük tehát ezt a vázlatos, de adatokban is összefüggésekben nagyon sokat nyújtó munkát, amely a „rég Magyarországról” kutatás fellendülésének egyik szép példája. A cím *Erdély művelődéséről* szól, talán azzal kellene korlátozni, hogy itt Erdély magyar művelődéséről van szó, amely a 17. században szoros kapcsolatban állt az összes magyarok terület kulturális fejlődésével. (Gondolat, 1978.)

KÖPECZI BÉLA

KÉT ARCKÉP APÁCAI CSERE JÁNOSRÓL*

Égető szükségünk van jó tudományszerűsítő könyvekre, s itt a jó jelző többet jelent annál a felelősségnél, amely minden tollforgató embert terhel. Aki – potenciálisan – az egész felnőtt olvasóközönséghez kíván szólni, annak számításba kell vennie, hogy olyan olvasóhoz szól, aki az általa olvasottakat esetleg nem fogja más művekkel szembevetni, aki ugyanerről a tárgyról esetleg egy-két évtizedig sem fog más művet elolvasni – hogy tehát az az ismeret, amit művében nyújt, az a kép, amit művében megrajzol, hibáival és erényeivel együtt esetleg egy-két évtizedig is része marad a közgondolkodásnak. (Van már rá példánk, milyen szívósan tudnak élni és öröklődni téves eszmék, hamis elképzelések.) Minél nagyobb a közönség, annál nagyobb az író felelőssége. A tudományszerűsítő munka ezért nem adhatja föl a szakmai tudományos megbízhatóság, korrektség igényét: tudományos szempontból kifogástalan, korszerű ismeretanyagot kell közvetítenie, hozzáférhetővé tennie a tudományszerűsítés legvonzóbb, leghatékonyabb módszereivel.

A tudományszerűsítő művet alapvetően nem a közölt ismeretek sűrűsége vagy a közlés mód stílusa különíti el a tudományos munkától, hanem a szemlélet másneműsége. Nem az a feladata, hogy a szak tudomány kicsinyített mását nyújtsa, hanem hogy abból kiemelje azokat a gondolatokat, problémákat, jelenségeket, amelyek ma is részévé válhatnak közgondolkodásunknak, amelyek segíthetnek a mai kor, a mai társadalom emberének eligazodni a maga világában. Az ábrázolt

*Fábián Ernő: *Apáczai Csere János*. Dacia, Kolozsvár-Napoca 1975. és Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta Szigeti József. Kriterion, Bukarest, 1977.

jelenségnek nemcsak a történeti értékét kell megragadnia, hanem időtálló, időszerű vonásait. A régiség kutatása végső soron nem valami intellektuális luxus, kevesek szellemi szeszélye. Az ember voltaképpen mindig azért kíváncsi a múltjára, mert a jövőjéről akar megtudni valamit, s a tudománynépszerűsítő munkának éppen az a feladata, hogy ehhez hozzásegítse – mind a szaktudomány eredményeinek, mind a jelen gondjainak és igényeinek alapos ismeretében.

A tudományos megbízhatóság és a korszerű szemlélet követelménye mellé harmadikként járul, hogy a tudománynépszerűsítő munkának, kamatoztatva a pszichológia, a didaktika, a metódika vívmányait, vonzónak és olvasmányosnak is kell lennie, olyanak, amely ha kíván is szellemi erőfeszítést olvasójától, nem riasztja el őt a további próbálkozástól, sőt, a fölfedezés, a fölismerés, a magára ismerés örömeivel megajándékozva további „fehér foltok” bejárására sarkallja.

Hogy a tudományosság és a népszerűség milyen sajátos ötvözetekben ölthet testet az író szándékától és rátermettségétől függően, jól példázza az elmúlt években Apácai Csere Jánosról időben-térben egymáshoz közel napvilágot látott két mű.

Fábián Ernő *Apácai Csere János* c. kismonográfiája kettős feladatra vállalkozott: összegezni és egyúttal az érdeklődők szélesebb tábora számára hozzáférhetővé tenni a tudomány legújabb álláspontját, kiegészítve saját kutatásainak eredményével. Mindkét vonatkozásban eleven igényekkel találkozott: Apácai a köztudatban tisztelt, de vajmi kevésbé ismert alakja tudománytörténetünknek; a szaktudományok művelői Bán Imre immár klasszikusnak számító monográfiája (Akadémiai Kiadó, Bp., 1958.) révén ugyan kellően tájékozódhatnak az Apácai-életmű egészében, az elmúlt húsz év alatt a szaktudományokban fölhalmozódott új ismeretek azonban indokoltá tettek egy új összefoglalást.

A kismonográfia belső rendjét lényegileg Apácai élete, illetve műveinek keletkezési ideje adja, ezt egészítik ki a filozófia, a társadalomkritika és a pedagógia terén betöltött szerepét vizsgáló fejezetek. A szerzőnek a rendelkezésére álló, az olvasmányosság kívánalma által meglehetősen szűkre szabott terjedelemben sikerül érintenie az Apácai-szakirodalom valamennyi lényeges kérdését, olykor a kutatások történetébe is nyújtva bepillantást. A magyar és a holland társadalom futó rajza mellett a 17. század közepének társadalmi-vallási törekvései, szellemi életének sokszínű áramlatai is kapnak némi fényt. Gazdag ismeretanyagot közöl a könyv olvasójával, és Apácai-képe alapjaiban meg egyezik a marxista irodalomtudomány Apácai-képével. A holland és a magyar nemzetté válás folyamatába beágyazva erősebben kidomborítja a Csere János egész munkásságában oly hangsúlyos szerepet játszó új

tudósi magatartás, gondolkodásmód, „a módszer” kapcsolatát a kor haladó polgári törekvéseivel. Rátapint arra az eddig kevésbé hangsúlyozott tényre, hogy ez a részleteiben nem sok eredetiséget fölmutató életmű mint összefüggő, egységes szemléletű rendszer jelent eredeti alkotást. Gondolatvilágának alakulásában a külföldi szellemi forrásokon túl számításba veszi a magyar valóság hatását is. Ábrázolásában Apácai az anyanyelvű közművelődésért vívott harc egyik úttörőjeként, tudatos társadalmi reformerként jelenik meg, s így válik szellemi múltunk leg-haladóbb hagyományainak letéteményesévé.

Értékes munkával, jelentős kísérlettel gyarapodott tehát irodalmunk, bár a népszerűség és tudományosság célul kitűzött kettős erőfeszítést kívánó feladatának nem tudott teljesen megfelelni. Írójának nem sikerült igazán népszerű művet alkotnia elsősorban azért, mert megkötötte őt a törekvés, hogy a lehetőségekhez mérten áttekintse az Apácai-szakirodalom egészét. A csak tudományos szempontból érdekes érvek, adatok, bizonyítások valójában nem könnyítik meg Apácai jobb megértését, befogadását a szélesebb olvasóközönség számára. A mérték-tartó sorokon hiába üt át az író személyes vonzalma, talán a pedagógus Apácait kivéve nem sikerül közelebb hoznia a mai olvasóhoz a nagy puritánus tudóst: tiszteletre méltó, de halott ereklye marad, távoli alak, akinek idegenségét a többször is, hangsúlyozott|előre|mutató jelleg nem képes enyhíteni. A közölt ismerethalmazban nehéz fölfedezni a rendező elvet, azt a bizonyos egységes szemléletű rendszert, amely – az író szerint is – az Apácai-életmű eredetiségét adja, amelynek segítségével „a nyugati cselekvő magatartás nemzetnevelő programmá vált a Duna-medencében” (64.). Ráel Apácai értékének új megközelítési módjára: „nem a tovább- vagy túlhaladásban kell keresni Apácai karteziánus gondolkodói mivoltát, hanem az általa alkotott filozófiai szintézisben, amely skolasztikaellenes volt, a valóság megismerésére törekedett” (126.). Ezek a jelentős megállapítások azonban megmaradnak a jelzés szintjén, holott kibontásukkal hidat verhetett volna a régmúlt és a jelen között, amely pedig kitűzött célja volt.

Az olvasónak annál is nehezebb megközelítenie Apácai gondolatainak valódi értékét, mert a tárgyalásban ezek nemegyszer kiszakadnak a maguk társadalmi-történeti összefüggéseiből. Megrója például Apácai és a puritánusok erkölcsfelfogását, amiért „nem jutottak el az egyén szabadságának felismeréséig” (56.), meg sem említve, hogy ez a „külső kötöttségektől mentes valláserkölc” az egyéni felszabadulás egyik Magyarországon nagyon is merészen haladó stádiuma; vagy nehezményezi, hogy Apácai „olyan teológiai kérdésekkel foglalkozott, amelyeket nem világított át a karteziánus eszmeiség” (137.), „a karteziánus gondolkodó nem tudott kiszabadulni a teológiai viták, álproblémák

(bűnbeesés, Jephthe vétke stb.) szövevényéből” (138.). Mindezekre nem az adja a magyarázatot, hogy Apácai teológiát is tanított (137.), hanem hogy a karteziánus eszmeiséget a hitbéli dolgokra nem vonatkoztatta, ebben pedig aligha marasztalható el kora valóságos körülményei között. Bizonyára életművének aktualitását kívánja kiemelni, de történetietlen szemléletet sugalló megfogalmazásával inkább eltávolít Apácai valódi értékeinek fölismerésétől a reformtervek megvalósítási esélyeit latolgatva: „az erdélyi puritánus reformtörekvések sikere lehetőséget nyújtott volna arra, hogy Erdély az újkori fejlődés élenjáró országaihoz közelebb kerüljön” (165.), valójában a puritánus reformtörekvések szükségszerűen csak részeredményeket érhettek el, *mivel* Erdély nem tartozott az újkori fejlődés élenjáró országaihoz.

A szaktudós az erdélyi magyar, illetve a román művelődés és társadalom történetére vonatkozó értékes kiegészítő megállapításokat köszönhet a műnek (pl. a puritanizmus szerepe a román nyelvű könyvkiadásban (15.), a román, a német és a magyar nyelvű oktatás térhódítása Erdélyben a 17. században (174. skk.). Nem hagyhatjuk azonban említés nélkül: meglehetősen önkényesnek tetszik az a válogatási mód, amellyel az író az Apácai-műveket, illetve a szakirodalmat ismerteti. Csak példaként: ha a Magyar Encyclopaedia csillagászati részének forrásai közül megjelöli Descartes, Regius és Alsted nevét, miért hagyja ki Copernicust, Phocylidest, Scriboniust? Vagy: az egyéb művek részletes ismertetése mellett miért szorul pusztá említésbe a *Magyar Logikácska és a Tanács*? Mint ismeretterjesztő munkának szabad követnie más művek gondolatmenetét, megfogalmazását, ez a követés azonban olykor túlmegy az indokolt mértéken.

A fősorolt megjegyzések talán azt a benyomást kelthetik, hogy a tudományosság igénye gátolta az írókat abban, hogy a népszerűség követelményeinek megfelelően, míg a népszerűség igényéhez való ragaszkodás csökkentette a tudományosság szintjét, — mintha tehát a népszerűség és a tudományosság egymással összeférhetetlen fogalmak lennének. Valójában nem a népszerűség, hanem a népszerűség külsődleges, mennyiségi, illetve formai jegyekben megnyilvánuló felfogása ütközik össze a tudományosság igényével, s ez okozza, hogy sem mint népszerűsítő, sem mint tudományos műben nem tudunk benne maradéktalanul gyönyörködni.

Gyökeresen más célból, más indíttatással íródott Szigeti József nagylegzetű tanulmánya, *Az élő Apáczai Csere János, a Magyar Encyclopaedia* legújabb, Apácai születésének 350. évfordulójára megjelentett, javított kiadása előtt álló bevezetés. Ez szándékában és megvalósításá-

ban egyaránt tudományos munka, amely a szakirodalom eddigi megállapításait ismertnek véve nem ismétli, de azokra ráépítve rajzolja meg a maga Apácai-képét. Szakít a szakirodalom elterjedt gyakorlatával, amely Apácai kiválóságát többnyire a nagy nyugati elődökhöz való hasonlításban kívánta lemérni. Így óhatatlanul a magyar tudós „tökéletlensége” került előtérbe, azok a pontok, ahol nem érte el példaképeit, s elsikkadt az, ami benne sajátos és eredeti. „Valójában tehát Apácaitól azt kérte számon az ilyen értékelés: miért nem jutott fel Descartes magaslatára”, holott „végső fokon az író eredetiségének, jelentőségének a fokmérője ez: *hogyan alkalmazta* hazája viszonyaira a fejlettebb ideológiát” (10–11.). Ez a módszer új feladatokat ró a forráskutatósokra (a forrás és a hazai mű között nemcsak a hasonlóságokra és azonosságokra, de az eltérésekre, sőt az eltérésekből kiolvasható rendszerre is rá kell mutatnia); ám egyúttal megszabadít attól az eléggé általános felfogástól, amely hazai irodalmunk és művelődésünk jó részét utánzásként értelmezi, s szellemi életünk fejlődésfolyamatát úgy tekintti, mint valami versenyfutást, hogy behozzuk a fejlettebb társadalmakhoz képest tapasztalható lemaradást. Ha azonban az eltérések rendszerében, a hazai viszonyokra való alkalmazásban az *alkotó munka* egy sajátos válfaját látjuk, akkor a hazai társadalomhoz való viszonyában a valósághoz híven értékelhetjük régi irodalmunk számos látszólag reprodukáló életművet létrehozó alkotóját; ugyanakkor „kibontakozik irodalmunk specifikusan kelet-európai jellege, s érthetőkké válnak az itteni kis népek irodalmaiban fellelhető rokon jelenségek, párhuzamosságok. Így lesz nyilvánvalóvá ezeknek az irodalmaknak, köztük a magyarnak is az *eredetisége*, önállósága, nagykorúsága” (11.).

Kimutatva, hogy a haladó nyugati irányzatok (kartezianizmus, puritanizmus) törekvései a hazai valóság hatására valóban torzulva jelentkeznek Apácai életművében, a tanulmány azt kutatja, milyen összefüggő világkép bontható ki az eltérések rendszeréből. Így lehetővé válik, hogy azon mérje le a gondolkodó értékét, elérte-e a hazai viszonyok megengedte lehetőségek maximumát. Az *Encyclopaedia* bevezetőjének, a gyulafehérvári és a kolozsvári székfoglalóknak a szövegét elemezve kibontakozik az idegen tekintélyek mögött rejtőzködő Apácai világmagyarázó elve: „Az emberiség története e felfogás szerint... nem egyéb, mint a gondolkodás természetes képességére támaszkodó küzdelem, hogy az ember visszaszerezzen valamit elveszített isteni és emberi bölcsességéből.” (49.) Ez a társadalom- és történetiszemlélet új értékrendszeren alapul, amely a történelmet (= a tudományok fejlődésének történetét) csaknem függetleníteni tudja a vallási meggyőződés – szintén fokozatos fejlődésként értelmezett – történetétől.

Az életművet egységes egészként, belső fejlődésében vizsgáló tárgyalásban kapja meg értelmét az a szakirodalomban sem ismeretlen tény, hogy a társadalmi polgári fejlődését követő Descartes-tól eltérően a hazai fejlődésnek *elébbemenő* Apácai oly nagy jelentőséget tulajdonít a logikának, az értelem szerepének, az oktatásnak, illetve hogy programjában (bölcseiségtértelemezéséből kikövetkeztethetően) a tudományok művelése mellett mind jobban kitapinthatóvá válik a társadalomformálás igénye. Apácai gondolatrendszerének újszerűsége az élet egészére vonatkozott, s a társadalmi környezet lényegi eltérése okozza, hogy nyugati példaképeivel ellentétben a karteziánus filozófia benne politikai aktivitással párosult, s egy új, társadalmi felelősséggel átitatott tudósi magatartást hozott létre.

Ez a felfogás alkalmas arra, hogy a mai olvasó számára érthetővé tegye, emberközelve hozza a maga természetes közegében mozgó, ellentétes erők között a maga elképzeléseit megvalósítani igyekvő Apácait. Ebben az értelemben mondhatjuk róla, hogy jelentősen hozzájárul Apácai „népszerűsítéséhez”, életműve legidőtállóbb értékeinek közkinccsé tételéhez, noha stílusa – természetszerűleg kevésbé olvasható, de szabatos tudományos stílus – az átlagolvasó számára nem teszi könnyen hozzáférhetővé gondolatait. Az igazán jó tudományos munka azonban mindig „népszerű”, mivel – a szakmai jellegű ismereteken, eszköztáron túl – képes megragadni az általa tárgyalt jelenségben az objektív törényszerűségeket, azokat az értékeket és kérdőjeleket, amelyek a mai kor emberét is izgatják.

Befejezésül még egy megjegyzés. Helyesírási szabályzatunk a régebbi szakirodalomban meghonosodott névalakot véve alapul nagy puritánus tudósunk nevét *Apáczainak* írja. Irodalomtörténeti kézikönyvünk (*A magyar irodalom története II.* Bp., 1964.) szakított ezzel a formával, s egyéb helynévből keletkezett tulajdonneveinkhez hasonlóan (Szenci, Alvinci stb.) megkísérelte meggyökereztetni az eredeti névírást jobban követő, magyaros *Apácai* alakot. Ez a két könyv, visszatérve a c-s írásmódhoz, újra hosszú időre és széles körben az Apáczai alakot fogja elterjeszteni, amelyben pedig Apácai nem is írta a saját nevét (!). Ugyanezzel az energiával jelentősen hozzájárulhattak volna a (szerintünk helyesebb) c-s írásmód általánossá válásához, egyben a különböző névírási formák egységsítéséhez.

S. SÁRDI MARGIT

NÉHÁNY ÉSZREVETEL DANIEL SPEER MAGYAR SIMPLICISSIMUSÁNAK LEGÚJABB KIADÁSÁRÓL*

Csak örömmel üdvözölhetjük Daniel Speer *Ungarischer Oder Dacianischer Simplicissimus* című művének legújabb kiadását! A nálunk lassan már feledésbe merült művet most NDK-beli kiadó jelentette meg. A *Magyar Simplicissimus* Magyarországon legutóbb 1956-ban került kiadásra, Varjú elemér fordításában, Turóczi-Trostler József előszavával. A magyar kiadás jegyzeteit Benda Kálmán állította össze. A könyv először 1683-ban, valószínűleg Nürnbergben jelent meg, a szerző nevének feltüntetése nélkül. Jelen kiadáshoz Herbert Greiner-Mai írt magyarázó utószót.

A kalandos történet főhőse egy Simplicissimus nevű fiú, aki Breslauból (Boroszló, Wroclaw) indul el „világ körüli” útjára. A Felvidéken át jut el Egerbe, innen vezet az útja Erdély felé, II. Rákóczi György fejedelem udvarába, s innen tovább Konstantinápolyba. Erről az útról azonban már egy másik könyv, a *Türkischer Vagant* szól.¹

Simplicissimus útját számtalan kaland, élmény kíséri. A Tátra legzordabb útjain kell keresztülverekednie magát hegyi kísérfői segítségével; rablókkal, haramiákkal találkozik; Késmárkon megismerkedik Frölich Dávid híres matematikus tudományával; Kassán egy gonosztevő kivégzését nézi végig. A látottakat maga így foglalja össze:

Von Kaschau ungefangen,
Von Eperies ungehagen,
Von Bartfält unbeweibt,
Von Zeben unbekleibt,
Kommt er in die Leut
Kann er sagen von guter Zeit.²

*Ungarischer Oder Dacianischer Simplicissimus. Rütten [und] Loening [Verl.] Berlin, 1978

¹ Turóczi-Trostler József ismerteti: *A Magyar Simplicissimus és a „Török Kalandor” forrásai*, EPhK. 1915, 2. 3. 4. sz.

² Az NDK-beli kiadásból idéztem, 165. l.

Varjú Elemér fordításában:

Akit Kassán el nem fognak,
Eperjesen fel nem kötnék,
Bártfán meg nem házasítanak,
Szebenben meg nem csúfolnak,
Lőcsére ha ér békében
Jószereccsével dicsekedjen.³

Egerben *Simplicissimus* egyenesen egy rabszolgakereskedő karjaiba fut, ahonnan igencsak nagy ügyvel-bajjal tud kiszabadulni. Az erdélyi kalandok – jobb szó nincs rá – sokkal „nyugalmasabbak”. Több a tájleírás, a városbemutatás. *Simplicissimus* inkább megfigyelő, mint kalandhős. Érzékletesen írja le egy magyar esküvő szertartását, s mint kívülálló szemlélő meséli el a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát követő eseményeket.

A *Magyar Simplicissimus* mind az irodalomtörténészeknek, mind a néprajz- és zeneirodalom tudósainak problémát jelentett. Vitakoztak a könyv szerzőségéről, és komoly, voltaképp máig megválaszolatlan kérdés maradt az is, vajon az utazás a valóságban is megtörtént-e, vagy csak fiktív kalandokat, mesét olvashatunk? A vitára elsősorban Johann Jakob Christoffel von Grimmelshausen 1668-ban megjelent *Der abenteuerliche Simplicissimus* című regénye adott okot, amely maga is kalandregény, de a kalandok csak a szerző képzeletében játszódtak le, éppúgy, mint a grimmelshauseni mintára íródott más szimpliciádok is.

A *Magyar Simplicissimus* e kiadásának gondozója, Herbert Greiner-Mai tömören, érdekesen foglalja össze mindazt, amit a könyvről az irodalomtudomány tud vagy tudni vél. Így ismertet meg bennünket az anonim *Simplicissimus* szerzőjével, Daniel Speer német barokk muzsikusz-íróval. Greiner-Mai tanulmányában részletesen elemzi Speer életrajzát, munkásságát. Adatai pontosak, hitelesek. De az olvasó előtt sajnos rejtély marad értesüléseinek származása! Holott nyilvánvaló, hogy a Hans Joachim Moser *Der musiker Daniel Speer als Barockdichter* (Stuttgart, Euphorion, 1933) című cikkében olvasottakat foglalja össze. Ugyanis Moser volt az, aki Speert *elsőként* azonosította a *Simplicissimus* szerzőjével. Moser hívja fel a figyelmet arra is, hogy Speer Magyarországon is járt. Sőt, ha hihetünk Speer *Das Neueste von der Zeit, dass ist: Ausführliche Vorstellung der heutigen Gefangen*

³ Az idézet az 1956-os magyar kiadásból való. 172–173.

Nehmung . . . des Graf Teckely. . . (Nürnberg, 1685) című aktuális politikai tárgyú munkájának, Speer a württembergi csapatokkal 1685-ben mint hercegi historiográfus újra Magyarországon járt! Ez a tény magyarázatot adhat az élményszerűség kérdésre is, habár Moser Speernek csak nyugat-magyarországi útját tudja bizonyítani, a könyv viszont majdnem az egész országgal ismertet meg bennünket, eltekintve éppen az általa bejárt Nyugat-Magyarországtól. Az élményszerűség kérdését Herbert Greiner-Mai is felveti – anélkül azonban, hogy ennek bármi okát keresné; valószínűleg úgy gondolja, hogy e kérdés taglalása túlfeszítené egy rövidke utószó kereteit, vagy mert e problémának maga sem tulajdonít túl nagy fontosságot. Pedig a *Magyar Simplicissimus* megértéséhez, helyes értelmezéséhez rendkívül fontos erről a kérdéstről beszélni. Az élményszerűség problémája ugyanis szorosan összefügg a könyv műfaji megjelölésének kérdésével. Greiner-Mai megkerüli a megjelölést, talán mert Speer könyve még nem regény, inkább kalandos történet, történelmi tabló – valahol e három határon mozog. De valószínűbb, hogy idegenkedik attól az esetleg túlságosan egyszerűsítőnek tűnő megjelöléstől, ami pedig ennek a könyvnek sajátja, igazi értelme: *útleírás*. Útirajz, úti élmények, útikönyv – ma azt is mondhatnánk: riportok – ahogy ez egy hercegi történetíróhoz illik is. Ez a műfaj a 16–17. században virágkorát élte; számtalan szerző számtalan műve kalandozik a török dúlta Magyarországra. És éppen a műfaj, ma a szépirodalom perifériájára szorult útleíró – pontosabban a geográfiai – irodalom korabeli hallatlan népszerűségének ékes bizonyítéka, egyenes következménye az az íratlan műfaji „szabály”, hogy lényegtelen a „honnán, kitől vettem”, lényeg a „mit, miről írok”. Tudniillik Magyarország, amely a török háborúknak „köszönhetően” Európa érdeklődésének középpontjába került, s írtak róla túlnyomó többségben éppen német geográfusok, utazók, mint például a ma már a műfaj klasszikusának tekinthető Martin Zeiller, vagy Theophilus Urbinus, Heinrich Spilner, J. Ch. Wagner, Stephanus Ritter, Johann Wild, vagy „magyar részről” a késmárki polihisztor, Frölich Dávid, akire *Simplicissimus* is hivatkozik – s a névsort folytathatnánk. Közülük is Zeiller, Ritter, Frölich és Wild hatása Speer *Simplicissimus*ára bizonyított tény.⁴ E szerzők

⁴Molloy Károly: *Ungarischer und Dacianischer Simplicissimus*. (Filológia Közölny, 1958.) c. cikkében Turóczy-Trostler megállapítására támaszkodva ismerteti a négy forrásművet: 1. Martin Zeiller: *Neue Beschreibung dess Königreichs Ungarn*. Ulm, 1646. Ennek a könyvnek egyébként több más kiadása is ismeretes. 2. Stephanus Ritter: *Cosmographia*. Marburg, 1619. 3. Frölich Dávid: *Viatorium*. Ulm,

műveit – eltekintve Wild szintén kalandos történetétől – inkább sorolhatjuk a tágabb értelemben vett geográfiai, mint a szűkebb kategóriájú, fiktív vagy megtörtént kalandokat, utazásokat feldolgozó útleíró irodalom alkotásai közé. A geográfiai művek általánosságban adtak hírt az egész ismert világról, bemutatva a Föld országait, növény- és állatvilágát, népek szokásait, utalva azok történelmére is – mindezt érdekes, színes metszetekkel illusztrálva. Jellemzőjük – és ebben térnek el főként a kalandos útleírásoktól –, hogy megírásukhoz nem szükségeltetik saját élmény, mivel céljuk nem is a kalandos történet, hanem a világunkról adott szinte enciklopédikus igényű tudósítás. Így lehetséges, hogy a szerzők már-már a plágium határát súrolva ollózzák össze, jelentetik meg a maguk „élménybeszámolóját”. Ez a minden újra fogékony geográfiai-útleíró irodalom természetes hogy a történelmi események változásához mérten egyre többet, egyre bővebben foglalkozik Magyarországgal.

Herbert Greiner-Mai más összefüggésben vizsgálja Speer munkáját, másban látja annak lényegét, következőképpen másként is értékeli azt. Szerinte Speer könyvének lényege, értelme: „Ami e műből a legegységelműbben kiderül, a könyv egészén következetesen végigvonuló polgári-antifeudális tendencia!”⁵ Meglepő észrevétel, újszerű értékelés. Mindenesetre megtisztelő. Hasonló értelmezéssel még senkinél nem találkoztam. Lehetséges volna, hogy a ma olvasója már így látja, így értelmezi *Simplicissimus* kalandjait? Vagy Greiner-Mai volna az előbbre látó, s a mű szunnyadó filozófiai értékeit is felfedezi? Gondolom, véleményét erősen befolyásolta Grimmelshausen klaszikus műve, de sajnos be kell látnunk: a *Magyar Avagy Dáciai Simplicissimus* nem üti meg ezt a mértéket. Pontosabban: nem ezt a mértéket üti meg. Értékét éppen nem a saját korán túlmutató, haladó eszmék hirdetése fémjelzi. A *Magyar Simplicissimus* érdeme, értéke,

---

1643–44. 4. Johann Wild: *Neue Reysbeschreibungen eines gefangenen Christen*. Nürnberg, 1613.

A többi, e cikkben idézett szerző műve: Theophilus Urbinus: *Tuerkisches Staedt-Buechlein*. Nürnberg, 1664. Heinrich Spilner: *Ungarische Chronica*. Cassel, 1606. J. Ch. Wagner: *Christlicher- und Tuerkischer Staedt- und Geschichtsspiegel*. Augsburg, 1687. J. Ch. Wagner: *Delineatio*. Nürnberg, 1684–86. Martin Zeiller: *Hungaria*. Frankfurt, Leipzig, 1690.

⁵A könyv 266. oldala: “Was sich am eindeutigsten aus unserem Werk herauslesen lässt, ist die durchgehende bürgerlich-antifeudale Tendenz.”

mint ahogy arra már fentebb utaltunk, az útleíró irodalom. Az olvasót érdekesítő kalandok sorával szórakoztatja, közben bepillantást enged régen élt emberek életébe, szokásaiba; tájakkal, városokkal ismertet meg bennünket. De Greiner-Mai sem a korabeli geográfiai irodalomra, sem az útleírásokra nem utal, még forrásmegjelölésként sem, mintha e műfaj nem is létezne!

Másrészt a *Simplicissimus* feladata valóban túlmutat jogkörén: azt a Magyarországot mutatja be olvasóinak, amely a „kereszténység védőbástyájának” háládatlan szerepében a művelt Nyugatot hívatott megvédeni a pogány törökkel szemben! Herbert Greiner-Mai pedig éppen ezt a történelmileg rendkívül fontos ténytet nem veszi kellően figyelembe. Vázlatosan utal ugyan történelmi eseményekre – ami jelen mű esetében elkerülhetetlen is –, de a polgári-antifeudális tendencia elméletének taglalása a jelentős történelmi mozzanatokról eltereli az olvasó figyelmét; mintegy azt *helyettesíti* e vulgarizáló sablon. Nem esik így szó sem Erdélyről, sem II. Rákóczi György politikájáról, a szerencsétlen lengyelországi hadjáratról, annak következményeiről, mindazokról a történelmi tényezőkről tehát, amelyek a későbbiek során meghatározták Erdély és az egész ország jövőjét, megpecsételték a török birodalom sorsát, s hatottak, nem is csekély mértékben Európára, és természetesen a nálunk mind politikailag, mind gazdaságilag nagyon is érdekelt Németországra – vagyis figyelmen kívül hagyja mindazokat a történelmi körülményeket, amelyek *Simplicissimum* utazót, vagy Speert mint hercegi történetírót *egyáltalán* Magyarországra, Erdélybe, Rákóczi udvarába vezérelték. Tehát nem ejt szót mindarról, ami ennek a könyvnek lényege: történelmünk válságos korszakának pillanatképe egy idegen szemével, amely a ma olvasója, kutatója számára is értékesé teszi ezt az irodalomesztétikailag valóban nem túl jelentős művet. Szerzőnk II. Rákóczi Györgyöt épphogy megemlíti, őt is úgy, mint a dák föld (!) egy fejedelmét, amire már csak azt tudjuk mondani, hogy e tévedés a történelem tárgyi ismereteinek hiányosságára vall.

Greiner-Mai azzal, hogy a művet helytelenül értelmezi, az olvasót vezeti félre. A pontatlan definíciókat, történelmi tévedéseket az olvasó nem tudja sem ellenőrizni, sem kijavítani, nem is tudhatja, lévén, hogy ezt a könyvet is azért vásárolja meg, hogy rólunk minél többet megtudjon. Amely vágya jelen esetben nem teljesül.

Sajnálatos azonban az is, hogy e kiadás tanulmányának írója nemcsak történelmünket értelmezi felületesen, de nem hivatkozik egyetlen, e könyvvel és e korrallal valaha is foglalkozott magyar irodalomtörténészre sem, akik közül legalább Turóczi-Trostler József munkásságát illetet volna kiemelnie. De nem tesz kivételt más külföldi

kutatók munkáival sem, sőt, a *Simplicissimus*-kutatásban úttörő munkát végzett Hans Joachim Moser nevét sem említi meg! Holott munkáikat minden bizonnal olvasta, hiszen tanulmányát azok ismerete nélkül meg sem tudta volna írni. Hiszem, hogy Greiner-Mai csak azért nem nevez meg senkit, mert e kiadást elsősorban a nagyközönségnek szánja, s valószínűleg úgy gondolta, így elég, ha csak az eredmények összefoglalására vállalkozik. A kérdés csak az, kinek elég? A szakirodalmat ismerő számára biztosan nem, bár igaz, ő tudja, mit – hol keressen. A közönségnek? Talán az sem elképzelhetetlen, hogy akad olvasó, akit a könyv olyannyira megragad, hogy ismereteit bővíteni szeretné. Greiner-Mai cikke azonban semmiféle támpontot nem nyújthat számára. S még ha ilyen lelkes olvasó nem is akadna – a nagyközönség tudományos tájékoztatása érdekében hiányolom legalább egy kisebb szakbibliográfia összeállítását.

A történelmi tények pontos ismerete nélkül; a geográfiai- és útleíró irodalom értékelése, a szakirodalomnak legalább vázlatos ismertetése nélkül tudományos igényű tanulmány, *Simplicissimus*-kiadás nem létezik. A kiadás szorgalmazóinak így csak igyekezetét dicsérhetjük: három évvel a *Simplicissimus* csehszlovákiai megjelenése után újra felfedezte, népszerűvé, közkinccsé tette az *Ungarischer Oder Dacianischer Simplicissimus*'-t.⁸ Vajha példáján felbuzdulva hazai kiadásban ismét élvezhetnénk Speer kalandos útleírását!

NEMESKÜRTY HARRIET

Bajkó Mátyás: KOLLÉGIUMI ISKOLAKULTÚRÁNK A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN ÉS A REFORMKORBAN

Ha helytörténetíró országos kérdésekhez nyúl – ritkán jön létre egyenletes színvonalú mű. Szakterülete ugyanis más léptékkal mér, mint a köztörténészé. Az egyik az egyedit, a másik az általánost figyeli, előző esetben a mélyfúrásos vizsgálati módszer a célravezető, utóbbinál a horizontális áttekintés. Kirívó negatív példák esetében az önállóan feltárt s újonnan közölt anyag – leíró formában – aránytalanul nagy

⁸ *Uhorský Simplicissimus*. Bratislava, 1975.² Ford. és bev. Jozef Vlachovič.

szeret kap a munka egészében, a következtetés viszont tőle függetlenül jelenik meg – lévén az a köztörténetírás igazságaiból elvonatkoztatott.

Mindez a műveltség sajátos mozgásának kérdéseire utasít bennünket. Tudjuk: a kultúra alapjait gazdasági, történeti-társadalmi tényezők határozzák meg, s ezek jelölik egyben ki fejlődésének fő irányait is. Ám a fő iránnyal a kisebb közösségek kulturális-szellemi tevékenysége ellentétbe kerülhet, ütközhet azzal, s csak bizonyos idő elteltével csatlakozik újra az egyedi az általánoshoz. Természetes, hogy a kisközösség sem függetlenítheti magát az uralkodó tendenciáktól, de – legalábbis kulturális vonatkozásban – elsősorban saját történetének, szűkebb társadalmának erői hatnak, a kultúrateremtő környezet belső mozgástörvényei a meghatározóak.

Ilyen belső elválasztású rendszerként működött Magyarországon a protestáns iskolahálózat a 16. század elejétől lényegében 1945-ig. Változott formában, retardált állapotban azóta is élnek – hatásaival legalábbis számolnunk kell napjaink történetében – az új viszonyokhoz igazodva hasonló funkciót töltöttek be a népi kollégiumok, s arról is van tudomásunk, hogy újabb centrumok vannak kialakulóban. Ezek az intézmények – átvéve a középkori katolikus iskolák örökségét – a népi kultúrára alapoztak, központjaiknak megfelelően települtek. Feudális viszonyok közepette – a korai polgárosultság szintjén – a népi műveltséget integrálták, fenntartói, egyszersmind – magasabb szinten – életői voltak annak, a protestantizmus nemzetközi kapcsolatai révén pedig az európai kultúra részeseivé is váltak. Négyévszázados működésük vázát tehát így rajzolhatjuk meg: 1. a népi kultúrára épülő rend megőrzi alapjait, 2. korszerű polgári műveltséggel frissíti fel azt, 3. popularizálja a középkori műveltséget, 4. újabb folklorizációs folyamatot indít el – éppen az intézmény-jellegből fakadóan. A jó funkcióellátás eredményeképpen fennmaradnak tehát – a változó viszonyok, s az egységesítő állami törekvések és kapitalisztikus hatások ellenére is – a magyar kultúra régtől meglévő elkülönülései. A kollégiumok a természetes táji, gazdasági, etnikai központokra települve lényegében azonos felvevő és kisugárzási körzettel rendelkeznek. A legnagyobb hatású iskola, a debreceni például – jöllehet mindkét hazából fogad tanulókat, s a 18. században számos partikulát fundál a Dunán túli részekben – elsősorban a kiváltságos hajdú és kun települések, s a partiumi részek felé nyitott, s ide exmittálja végzőseit. Zárt rendszerek alakulnak így ki, önállóak, amelyek a régebbi szellemiséget (népi kultúra) a változó viszonyoknak megfelelően is megőrzik.

Marxista művelődéstörténet-írásunknak, mivel hosszú időn át az alapok megrajzolására s az egységes szempontok megfogalmazására

törekedett, nem maradt ideje – érthetően – a helyi színek megfestésére. Úgy tűnik: ennek most érkezett el a küszöbéhez. Bajkó Mátyás is az aktuálisat látta meg a témában, s mint a legnagyobb hatású iskolakollégiumnak, a debreceninek kutatója méltán vállalkozhatott rá. Nem kis érdem ez, hiszen először nyúl valaki felekezeti elfogultságoktól mentesen, marxista módszerekkel s összefoglaló igénnyel a kérdéshez.

Fejlődéstörténeti alapvetése és periodizációja az elfogadott kritériumok szerint való. A felvilágosodást lényegében a 17. század végétől a 19. század elejéig, a reformkort – hangsúlyozottan művelődéstörténeti indokokból – 1827-től 1848-ig számítja. Ebben a két nagy korszakban minden jelentős tett a nemzeti függetlenség és a polgári haladás pólusai között történik: vallja a kodifikált tételek szellemében. Ezek oktatástörténeti vetülete a magyarnyelvűségben, a nemzeti nevelésben, illetve az életre-munkára való előkészítésben, a reáliák tanításában s az Európában már honos iskolarendszer terjesztéséért vívott harcokban fogható meg. Bajkó igen helyesen látja mindezeket, s a továbbiakban – könyve két terjedelmes fejezetében – az ezekkel kapcsolatos kérdéseket vizsgálja meg a szervezeti keretek alakulása és a kollégiumi autonómia szempontjából. Igen széles, biztos alapokon nyugvónak látszik tehát alapvetése, ám ha a részletek finomságait is keressük – túlságosan merevnek bizonyul ez a váz.

Ilyen az említettek közül – a nemzeti függetlenség problematikájához kapcsolható magyarnyelvűség kérdése. Bajkó pontosan rögzíti, hogy Patakon 1796-ban indul meg a magyar nyelvű oktatás. De hasonló érdemei vannak e téren az evangélikus líceumoknak is, szemben Debrecennel, ahol csak 1833-ban kerül sor a magyar nyelvű oktatás bevezetésére. Ám Patakon 1815-ben eltörlik a magyar nyelvet; a retrográd erők jutnak uralomra – mondja Bajkó – e tényt egyszerű „sajnos”-sal kommentálva. Pozsonyból pedig erőszakos reformkori magyarosításról számol be. Úgy véljük – az efféle „rangsorolás” nem bír elégséges alappal, s más tényezők is magyarázhatják a nemzeti nyelv bevezetését vagy elvetését. Pozsonyban például a soknemzetiségű tanulók között a magyar nyelv közvetítő rendszer, az érintkezés eszköze. Magyar nemzetiségű területeken viszont a latin – a *Ratio* németesítő törekvéseivel szemben – az autonómia legfőbb biztosítója, s egyben – mint Patakon is 1815-ben – azt is jelzi, hogy a reformkor küszöbére érve a megyei (jogi) életre való képzés lett az iskolákkal szemben az elsőrendű társadalmi igény, mely a latint mint nációtól független nyelvet ekkor még nem nélkülözhetette.

Hasonló indokkal magyarázhatók a tantervek, tanrendek körüli huzavonák. Ez annál nyilvánvalóbb: minden helytartótanácsi rendel-

kezés meghozatala előtt vagy kibocsátásakor az egyházak és kollégiumok vezetői együttesen alakítják ki álláspontjukat annak érdekében, hogy megszabaduljanak a várhatóan súlyos presszióktól. Ebben a vonatkozásban érthető, hogy miért Debrecen mozdul a legnehezebben. A legnagyobb kollégium itt működik, a budai zsinat óta az egyházkerület fennhatósága alá tartozva egyre-másra építi ki partikuláit, filiáit. Olyan intézménye a protestáns iskolahálózatnak, mely folyamatosan működik négy századon keresztül. Védekező magatartása természetesen nem eshet egybe az államilag igényelt, egységesítést szorgalmazó törekvésekkel. Az autonómiához való görcsös ragaszkodása pozitív elemeket is tartalmaz, melyek révén ugyanúgy el lehet jutni a nevelési célokhoz, mint az állami egységesítő törekvések alkalmazása útján. E vonatkozásban egy jeles személyiség, a pedagógiai hatásában országos jelentőségű Budai Ézsaiás szerepének viszonylagos tisztázatlanságára kell utalnunk.

Tény, hogy mint legtöbb kortársa, ő is a késői felvilágosodás előnyével indult a reformkori küzdelmekbe. Göttingai disszertációja pedig egyenesen radikális. Ám mint a kollégiumnak és az egyháznak kritikus korszakban választott felelős vezetője – csak realpolitikushoz méltóan, a hely szellemének és Debrecen történelmi gyakorlatának megfelelően cselekedhetett az új tanrend kidolgozásakor – egyként figyelve a hagyományra s a jelenre, de utat nyitva az egyetemességnek is. Így születtek meg az érdekegyeztető *Ámosdi Ratio* és utódai: a tantervek és utasítások, melyekben a reáliák valóban háttérbe szorultak a humán tárgyak mögött, de – mint említettük – a kor alapvető követelménye volt: közéletre nevelni.

A reáliák oktatása terén egyébként sem vonható párhuzam az egyes kollégiumok között. Így természetes dolog, hogy az észak-magyarországi városokban a tanterv egésze „urbánusabb” szellemű, mint a mezővárosi-alföldi iskolákban, mert a haladottabb polgárság érdekeinek megfelelően több praktikus ismeret oktatása szükséges. S mint ahogy a magyarnyelvűség nem jelzője önmagában a reformkor eljöttének, ugyanúgy a reáliák tanítása sem feltétlen felvilágosodás-mérő. Hatvani esetében: sokkal inkább egy filozófiai irány átvételéről és képviseléről van szó, mintsem praktikizmusról.

Bajkó Mátyás úttörő munkájával kapcsolatban kifogásolt hiányosságok és ítéletbeli tévedések – úgy érezzük – történetiszemléleti bizonytalanságokra vezethetők vissza. Ezek egyikét abban látjuk, hogy a szerző összetéveszti a terveket, tervezeteket a megvalósulással, s az utasítások tartalmi különbözőségeit rangsorolja a már említett történeti séma szerint. Olyan ez, mintha köztörténetünket a meghozott törvények szerint kívánnók megírni – noha tudjuk, hogy minden kornak számos olyan intézkedése, törvényerejű rendelete volt és van, amely

nem vagy' nem úgy realizálódott. Ilyen rendelet volt – minden haladó törekvése s ösztönző ereje ellenére a *Ratio* is, mely nem vette figyelembe a helyi adottságokat, a társadalom természetes belső igényeit. A kompromisszumos protestáns tantervek bevezetését ezzel szemben ha nagy nehézségek árán is, de keresztül lehetett vinni, mert találkozott az érdekelt társadalom törekvéseivel. Igaz, hogy ezek a rendszerek sem tiszta formában valósulhattak meg (ellenkező esetben érthetetlené válnának számunkra a „Sedes” szigorú határozatai a nótázás, mulatás, magyarnyelvűség stb. dolgában), de mégis a lehetséges kifejeződései voltak.

A másik szemléleti hiba szorosan összefügg az előbbivel. Bajkó – jóllehet minden iskolának s általában a kollégiumi rendszernek is megrajzolja történetét (Sziágyi István, Nagy Sándor stb. munkáira támaszkodva) – témáját alapvetően statikusan szemléli. Ez nem helyeselhető, hiszen a kultúra legjellegzetesebb sajátossága éppen mozgásában, állandó fejlődésében van, s nem csupán a magas műveltség szintjével, sőt nem is csak szellemiekkel, de anyagi műveltségével, tevékenységi rendszerének egészével mérhető igazán. Bajkó ezért nem tudja megfelelően súlyozni azt a mások által többször említett tényt (Bán Imre, Julow Viktor, Tóth Béla, Vita Zsigmond stb.), hogy az általa vizsgált korszaknak olyan specifikumai vannak, melyek megkülönböztetik minden addigótól: pedagógiai kisugárzása – a magas műveltség szintjének átmeneti esése ellenére – a kultúra popularizációja és a népi-nemzeti hagyomány fenntartása.

Ezekhez az alapvető hiányosságokhoz képest eltörpül néhány adatbeli tévedés, pontatlanság. Nagykőrös folyamatosan működő partikuláját például nem jelöli térképén, a professzorokról szóló portréi egyenetlen színvonalúak és hiányosak, a történeti alapvetésnél nem használja a legújabb forrásmunkákat stb., s néhány gondolat- és szóismétlése, pleonazmusai zavarják a folyamatosan olvasót.

Amivel nem akarjuk Bajkó Mátyás érdemeit kisebbiteni. Nagy munkát végzett, jó alapozást adott a kérdésről – bár feleslegessé nem teszi továbbra sem az egyes kollégiumtörténetek forgatását –, marxista szemléletet érvényesített az eddig speciálisan „felekezeti” témában, de az irodalomtörténész dolga csak ezután kezdődik. A statikus vázat mozgással, élettel kell megtöltenie. (Akadémiai, 1976.)

SZABÓ SÁNDOR GÉZA

Fried István—Szappanos Balázs: PETŐFI-VERSEK ELEMZÉSE

A Tankönyvkiadó szép következetességgel, verselemző kötetek egész sorával támogatja a magyartanárokat azoknak a gondoknak a megoldásában, amelyeket a szakmai közvélemény évek óta „klasszikusaink oktatása a középiskolában” cím alatt foglal össze. A mostani új segédkönyv 19 Petőfi-vers elemzését kínálja, a mindennapos gyakorlatból kiindulva: „... miképpen lehet egyetlen költő életművét verselemzések sorozatában bemutatni; hogyan lehet irodalmi eszközökkel érzékeltetni nemcsak magát a költői kibontakozást, hanem az élet- és pályarajzi, valamint a kortörténeti összefüggéseket is” Szintén rokonszenves, hogy a könyvtárnyi Petőfi-irodalom bázisán a két szerző lehetőséget és bátorítást kapott módszertani kísérletezésre is, maguk választotta, következetesen végigvitt metódussal közelíthetni meg az idézett célokat. Irodalomtanítási receptkönyv, egyedül üdvözítő elemzési módszer természetesen nincs (és ne is legyen) oktatásunkban, s a két szerzőt sem módszere minősíti, hanem az eredmény, amelyet alkalmazásukkal elérnek. Szappanos a képszimbolika fejlődését figyelte elsősorban, míg Fried a genetikus versvizsgálat mellett döntött. A kézenfekvő előnyök árnyékában mindkét módszernek megvannak a veszélyei is. Az előbbinek, hogy az elemzés – a forma felől közelítve – eljut-e végül a szellemi háttérhez döntő mondandóihoz; az utóbbinak, hogy marad-e érzékenység a „miért szép?” részletekbe menő megválaszolására is?

Szappanos Balázs verselemzései annak a gondosan felkészült, ügyes-erőtelős magyartanárnak az óráira emlékeztetnek, aki az új ismeretanyag tárgyalására fordított időt mindig és csaknem kizárólag szöveganalízissel tölti el. A könyv általa írt hányada magyartanításunk jelenét példázza; helyzetét inkább, mint lehetőségeit. A választott versek is jobbára a tantervben szereplők, itteni felvételük indokoltságához két ízben fér kétség. *A négyökrös szekérről* Illyés Gyula, a *Csatában* címűről pedig Dienes András mondta el már jószerevével Szappanos véleményét is. A többi esetben azonban minden együtt van a jó elemzés létrejöttéhez: az életmű példás ismerete, a szakirodalomban való jártasság, a költői képek biztos kézzel történő kiválasztása. A részletek között is kevés vitakoznivalónk akadhat, legfeljebb néhány megoldás ismétlődése (például a hangstilisztikai vizsgálaté) szúr szemet. Szappanos példázta magyartanárunk azonban gyakorta kifut az időből, és képzeletbeli órája utolsó percében néhány sommás mondattal kénytelen összefoglalni többet ígért szövegelemzésének tapasztalatait. Szerzőnk ugyanígy elbizonytalanodik, amikor képszimbolikai vizsgálódásait a pálya markánsan meg-

vonandó eszmei vonulatához kellene kapcsolnia. Mert mit kezdetünk az olyan megállapításokkal, hogy *Az alföld* tájrajza „a maga korában (. . .) forradalmi lehetett” (71.); hogy Petőfi – 1848 januárjában – „továbblépett már ekkortájt a *nemzeti függetlenség* és a liberális polgári átalakulás eszméjén.” (86.). De kevés hasznosíthatót talált Szappanos a maga számára a *Felhők*-korszakról és Petőfi eszméletörténeti forrásairól folyt újabb kutatások és viták anyagában is, amikor az *Egy gondolat bánt engemet. . .* és *Az ítélet* elemzésébe fogott.

Fried István inkább számolt a jövőbeni tantervi lehetőségekkel, amelyek a genetikus műelemzések nagy távlatait sejtetik, a művelődés-történet koncentrációjának kereteit hordozzák, ha további (filozófiai, képzőművészeti, zenei stb.) kitekintésekkel bővíülhetnek. Az elsődleges feladatot, az induktív művek kiválasztását Fried megannyi telitalálattal oldotta meg. Említsük meg példának az irodalmi népiesség nagy triászának ritka együtt-elemzését gólya-verseikben, amihez – igencsak helyeselhetően – át is lépte a korábban tabunak, megmásíthatatlan éves tananyaghatárnak tekintett 1849-et. Azzal pedig időmegtakarításban is mérhető segítséget nyújtott az órájukra készülő magyartanároknak, hogy nemcsak említette, felsorolta az előzményeket, párhuzamokat vagy ellenpéldákat, hanem e körülményesen hozzáférhető reformkori szövegek legjellemzőbb passzusait mindenütt idézte is. Az egyes elemzésekben mindig jutott hely a próza- és levélíró, a publicista Petőfinek, továbbá a világirodalomnak. Igen változatos az a lassan feledésbe merülő tanári eszköztár, amely a filológia módszereivel gazdagíthatja az oktatást. Olykor fontos tanulással szolgálhat az első közlés nyomdaképe (208.) éppúgy, mint a szövegváltozatok egybevetése (217.) vagy a nyelvújítási szókinsz továbbélésének összehasonlító vizsgálata Petőfinél és Eötvösnél (242.).

Bár tanári segédkönyvnél a szakmódszertani használhatóság az elsődleges értékelési szempont, s ennek kötetünk megfelelt, csak örömmel üdvözölhető, hogy mindkét szerző törekedett tudományosan még feltáratlan vagy ritkán érintett kérdések felvetésére. Ilyen Petőfi lírai forradalmának másik oldala, a költő és a korabeli versdivat viszonya, amely még a középiskolai oktatás folyamatában sem szűkíthető pusztá szembeállításra; valamint a lírai realizmusnak (az induktív anyag szegényessége miatt) középfokon nehezen tanítható kategóriája, amelyet Szappanos *A pusztán télen*, Fried pedig a *Kutyakaparó* kapcsán gazdagít új vonásokkal, finom megfigyelésekkel. Az utóbbi elemzésben találjuk (193–204.) a kötet legizgalmasabb, továbbgondolásra váró lapjait, amelyeken Fried Petőfi negatív tájélményének groteszk elemeit vizsgálja, és a versben egy távlatos lehetőségeket kínált, de már végig nem járt költői út mérföldkövét látja.

S végül: az egyszerűségében ízléses kiállítású kötetről szólva nem hagyható említés nélkül, hogy a szöveget olyan tévesztések rúttítják, amelyek kimerítik a helyesírási hiba fogalmát és megzavarhatják az oktatók helyesírási ismereteit: Petőfisebb (124.), Szilveszterkor, Újév (162.), biedermeier (többhelyütt). (Tankönyvkiadó, 1978.)

KERÉNYI FERENC

Veress Dániel: SZERETTEM A SÖTÉTET ÉS SZÉLZÚGÁST

KEMÉNY ZSIGMOND ÉLETE ÉS MŰVE

Gyorsan, egyvégtében végigfutva Veress Dániel könyvén, kedvező összbenomással végezhetjük be az olvasást. Kemény minden egyes számottevő művére kitér a kismonográfia, a szerző lelkiismeretes, a tudományos jó szokásokat tiszteletben tartja, erről tanúskodik a források és irodalomtörténeti feldolgozások gondos felsorolása, idézése. Ha itt Magyarországon néha megfélekedezünk romániai kollégáink tudományos erőfeszítéseiről, Veress Dániel jó szolgálatot tesz azzal, hogy szűkebb hazája eredményeit gondosan beépíti munkájába. Mindennek elsősorban az életrajzban s politikai pálya elbeszélésében látja hasznát a közönség. Itt megismerkedhet pl. Vita Zsigmond, Katona Ádám megállapításaival, Sütő András költői múltidézésével, Benkő Samu kutatásaival, amelyek új fényt vetnek az 1860-as Keményre mint a nemzeti jogalkotás elméleti úttörőjére (vö. a 13. fejezettel). Élvezetes olvasmánynak számít a mű – kivált az erdélyi évek bemutatásával –; a gyakorlott esszéistát, a felkészült szépíró megérezzük a sorok mögött. A kezdő fejezetek egy-egy új vonást adnak hozzá Zsigmond báró kapudi magányának, marosvásárhelyi joggyakorlatának eddig ismert képéhez, s elmondhatjuk, Veress Dániel még a hangyaszorgalmú Papp Ferenc után is tud újat mondani e területen.

Hosszabb tanulmányozás után azonban feltárnak a hibák, hiányok, és ezek ugyancsak lehúzzák a mérleg serpenyőjét. Ma, amikor tudomány, iskola, sőt a spontán közérdeklődés is fokozottan a műelemzés felé fordul, nem jogosult épp az érett nagyregények tárgyalásának háttérbe szorítása. Az *Özvegy és leánya*, *A rajongók* meg a *Zord idő*

bemutatására mindössze 25 lap jut a jegyzetek nélkül 183 lapnyi összterjedelemből. Ennek láttán már alig érdemes említeni a „társadalmi kisregényekre” fordított 14 oldalt vagy az esszék szűken mért jussát (11 oldal).

S ami a legfontosabb: a regényelemzésekben nyoma sincs eredeti észrevételeknek vagy újszerű megközelítési módoknak. Annyira nem törődik a szerző regényszerkesztési kérdésekkel, hogy még a társadalmi regények nagy részének jellegzetesen romantikus felépítését sem tárgyalja. Holott a *Ködképek* vagy *A szív örvényei az Özvegy és leányával* szembeállítva egészen külön világ. Míg a korábbiakban állandóan változnak az idősíkok és az elbeszélők, a későbbiek a maguk fegyelmezett kronológiájával, egyértelmű auktorálisságával nagyfokú egyszerűsödésről tanúskodnak.

Kétségtől jobban a szépróza eszmei hátterének feltárása, ám itt meg a túlzottan bőséges, gyakran heterogén irodalomtörténeti idézetanyag jelent akadályt. Veress Dánieltől nem kapunk kielégítő választ arra, hogyan vívódott egyes pályaszakaszában a determinizmussal az író, mennyi döntési szabadságot juttatott regényhőseinek. Legtöbbet az *Élet és ábránd* ismertetése során hallunk e problémáról, anélkül, hogy egyértelműen kirajzolódna az összkép. A 60. lapon a következő megállapításra bukkanunk: „Minden egyes ember szabadságának lehetőségeit, valamint annak észellenes nyűgeit-gátjait önmagában hordja. A nemezis nem vak sors: vaskövetkezetességgel folyik jellemünkből, egyéniségünkből” – állapítja meg Rónay György. Azaz: Kemény Zsigmond elvetette a gépies megkötöttség elméletét, hitt bizonyos fokú döntési szabadságban.

Még meg sem emésztette mindezt az olvasó, egy lappal utóbb már lecsap rá egy Péterfyből választott részlet, éppen ellentétes tartalommal: „Kemény világában (...) az egyén küzdelme csak látszólagos, mert hiábavaló: valójában nem is harc, hanem vergődés. Börtön a világ, s mi foglyai vagyunk. Ez az egyik oka ama fojtó benyomásnak, melyet munkái az olvasóra gyakorolnak.” (111.) Veress Dániel a külső megkötöttségnek, a külvilág vaskényszerének elismerését konkrétan csupán a jelzett műre vonatkoztatja, de semmilyen jele sincs a tétel érvényességét érintő korlátozásnak a későbbiekben. Akkor hát mire volt jó a megelőző Rónay-citátum? (Arról nem is beszélve, hogy pályája nagyobb részén az író egyáltalán nem nevezhető fatalistának; nemzetnevelő, moralista elkötelezettsége ellentétes a végzetthittel.)

Valószínűleg mások ki nem egyensúlyozott véleménye készíteti a szerzőt arra, hogy Kemény nagy történelmi tablóinak hűségét kétségbevonja. Böződi György nyomán közöl néhány adatot a szobatosokra vonatkozóan, amely nem egyezik *A rajongók* nyújtotta összképpel, s

máris levonja a következtetést egy Bözödi-idézettel: (a regényíró) „nem a valóságot színezte ki írói egyéniségének és mondanivalójának megfelelőleg, hanem egészen új világot alkotott.” Eszerint tehát hiábavaló volt a múlt század végén a derék Loósz Istvánnak, majd Papp Ferencnek, régebben Salamon Ferencnek (hogy a maiakról ne is szóljunk) a fáradozása, mert ők mind azt mutatták ki, hogy Kemény még részleteiben is aggályosan ragaszkodik a múlt tényeihez, amíg művének célja, fő tendenciája mást nem parancsol. Nem új, csupán módosított, néha átszerkesztett világ az, amely alkotásaiban tükröződik, a romantikusok és századunkban az avantgarde valósította meg a történelem gátlástalan újrafogalmazását. Ha módszereiről ítélünk, a kortárs történelmi regényhez kell viszonyítanunk, összemérnünk munkáját a 120 év előtti szaktudósok anyagismeretével, elvi álláspontjával. Papp Ferenc monográfiája kétségtelenné tette, hogy a szombatosokra csak 1850 tájt figyelt fel először a kutatás, s akkoriban inkább csak vallásos énekeiket ismerték, alig tudtak valamit létszámukról meg földrajzi elhelyezkedésükről. Egyébként nem ez az egyetlen hely, ahol a szerző kétségbe vonja Kemény Zsigmond történelmi realizmusát. A regények értékelése során igen sok szó esik a Bach-korszak alatti eszmeáramlatok, az érlelődő kiegészítés hatásáról, kevés a hajdani emlékiratok sugallatáról vagy arról, miként inspirálta az író a historikusokat, később az *Erdély* trilógiát alkotó Móricz Zsigmondot.

Veress Dániel idézetei általában pontosak, egyhelyt azonban szakít ezzel a gyakorlattal, s az idézet szerzőjét nem jelöli meg. „Megpróbáltuk a hazát megmenteni mint prókátorok, ez nem sikerült” – citál az Esti Lapokból, s hozzáteszi, e sorok „Akár Kemény Zsigmond tollából is származhattak volna”. Valóban illenének hozzá, ám illenek az 1849-es Jókaihoz is, s míg az előbbi esetben csupán föltételezésről van szó, az utóbbiban tényről. Jókai *Forradalom alatt írt művek* című cikkgyűjteményének 110. lapján – az 1912-i kiadásban – hiánytalanul megtalálhatók a fenti szavak.

E kismonográfia mindenestre szerephez juthat az irodalomtörténeti ismeretterjesztésben, főként Erdélyt tekintve, ahol egy évtizede indult csak meg az életmű részleges újbóli kiadása. Jegyzetei jól segítik a további tájékozódást, és azt annál inkább említenünk kell, mert kiadóink általában nem követik a Dacia rokonszenves példaadását, a népszerűsítő munkákból kitagadják a filológiai apparátust. (Dacia, Kolozsvár–Napoca, 1978.)

NAGY MIKLÓS

KÉT NAGY ÍRÓ NÉPSZERŰSÍTŐ ÉLETRAJZA *

Mi kell egy tudományos írói életrajzhoz? – Tudományos hitelesség. Mi kell egy jó irodalomnépszerűsítő, főként a fiatalságnak szánt írói életrajzhoz? – Ennél sokkal több: a tudományos hitelességen kívül biztos kezű, arányos, tapintatos válogatni tudás az író életrajzi adataiban, a beleélés és az olvasóval való átételezés képessége, a fiatal olvasókhoz mért, mégis színvonalat tartó stílusképesség, nyelvi szempontból kifogástalan, mégis színes, fordulatos előadás (egyszóval bizonyos elbeszélő művészet), az író korának és a kor irodalmi életének, légkörének plasztikus rajza, sok idézet, vonzó nyomdai kiállítás és sok érdekes illusztráció: fénykép, rajz, karikatúra.

Nyugodtan állíthatjuk, hogy mindezek a követelmények szerencsésen teljesülnek a Móra Könyvkiadó *Így élt...* sorozatának két új kötetében mind a szerzők, mind a kiadó oldaláról.

Kiss Tamás, a neves debreceni költő s irodalomtörténész mély értéssel, sőt együttérzéssel szcenírozta Móricz Zsigmond életének fő mozzanatait. Nyilván hozzásegítette ehhez az érteshez az is, hogy személyesen ismerte modelljét, s maga is kötődik a Móricz-élet nem egy színhelyéhez. A kötet nyitó Móricz-arcképét a neki szóló dedikáció hitelesíti. Amellett Kiss maga is költő és esztéta, aki bele tud helyezkedni egy nagy író belső világába, alkotói munkájába, és literátori képességgel tud színesen, érdekesen elbeszélni. Szerencsés találkozás életrajzíró és modellje között! A könyv stílusa szinte szépirói teljesítmény. Kiss ismertetésében erős, szuggesztív vonásokkal formálódik ki a nagy író jelleme, egyénisége, életútja, s az életrajz megelevenítő elbeszélésében néhány kedves epizód, anekdota is belefér, olvasmányossá színesítve a feldolgozást. Kiss a legkényesebb életrajzi részleteket is tapintatos, találékony fogalmazással oldja meg. Móricz viszontagságos gyermekkorát nem nehéz elbeszélni, hiszen csak idézni, szemelvényezni kell az *Életem regényét*. De nem könnyű egészen fiatal olvasók számára is érthetővé tenni házasságainak bonyolult képletét, a fiatal író átalakulását lelkes haditudósítóból a *Szegény emberek* háborúellenes elbeszélőjévé, a Csibe-élményt, a Kelet Népe sokat vitatott mottóját. („Móricz, a szakadatlan belső építkezés embere, nem általában a politikától határolta el magát, hanem az üres napi politizálgatás szócséplésétől óvta olvasóit.” 184.) Kiss igazságot szolgáltat Jankának, az

*Kiss Tamás: *Így élt Móricz Zsigmond* (Móra, 1979.) – Levendel Júlia: *Így élt Karinthy Frigyes* (Móra, 1979.)

odaadó, jól gazdálkodó, szellemileg is társ feleségnek, de tisztazza a házasság megromlását is, akárcsak a második házasság esetében. Ugyanígy részletesen, pszichológiai apparátussal vázolja fel Ady és Móricz kapcsolatát, amelyet az *Erdély-trilógiából* Bethlen és Báthory ellentétével is dokumentál.

Kiss – helyesen – valóban életrajzot és nem irodalomtörténeti monográfiát írt. Ez nem akadályozza meg abban, hogy az életrajzi élményekben rámutasson a későbbi író kialakulásának, valamint élmények és művek összefüggésére, – az írói élet és az életmű szinkronban tartása általában jellemzője ennek az életrajzi sorozatnak. Nagy önfegyelmel fogja vissza magát azonban attól, hogy Móricz minden művét cselekménye szerint ismertesse. Ha irodalomtörténeti szempontból mégis valami hiányt érzünk művében, ez abból ered, hogy Móricz pályavonalát kevésbé plasztikusan vázolja fel, mint amennyire a Móricz-monográfiák tisztázták: témaválasztásait kissé esetlegesnek mutatja be –, mintha csak azért írt volna hol parasztokról, hol dzsentrikről, mert élete, országjárásai során ilyenekkel találkozott. Holott nagyon is világos Móricz egész írói fejlődésvonalának dinamikája: a parasztságból kiszakadó első nagy író első korszakában a természet-szerű híradások saját osztályáról, majd – második korszakában, a kivézető utat keresve – a dzsentrihez való fordulása, végül – a *Rokonok* végső ítéletmondása után – visszakanyarodása a paraszti témákhoz, Joó György belenyugvó „boldogságától” Avar Jani anarchisztikus lázadásán keresztül egészen a Rózsa Sándorban megsejtett forradalmi útig. Bármily meggyőzően rajzolja meg Kiss Móricz elbeszélő művészetének megújulását a 30-as években (érdekes megállapítása, hogy nemcsak Móricz volt hatással a regényes szociográfiát magas fokra emelő népi írókra, hanem rá is hatott, *A boldog ember* megszületésére is hatással volt a 30-as évek elején előretörő, ún. dokumentumirodalom), itt is hiányzik a rámutatás, hogy miért fordult ekkor ismét saját osztálya problémáihoz. Mindamellet még a szakember is haszonnal forgathatja az életrajzot, és valószínűleg Kiss összefoglaló értékelése is helytálló: „Mindene volt az írás, a belőle áradó igazság ereje, sodró hatása. Ez az ő írásművészetének, termékenységének kulcsa.” (147.) „Írt, tehát élt.” (6.) „Neki az írás nem mesterség, hanem életmód.” (5.)

A Móricz-életrajz a legjobbkor, az író születésének centenáriumára jelent meg a sorozatban.

Levendel Júlia Karinthy-életrajza némileg más természetű, mint Kissé. Ha Kissnél elsősorban az életrajzi elbeszélés élvezetes készsége ragad meg, Levendelnél mindenekelőtt az egyéniség- és műelemzés mélysége imponáló. Kiss ott van elemében, ahol életrajzi mozgásának tükrében meg kell eleveníteni egy nagy író t. Levendel ott brillíroz, ahol

gondolatai, írásai, nemegyszer külön életgesztusai tükrében kell megragadni, elemezni egy érdekes, sajátos, irodalmunkban szinte egyedülálló íróegyeniséget. Az ő művének alcíme ez lehetne: „Egy bonyolult íróegyeniség arcképrajza, életének tükrében.” Nála az életrajz kissé elnagyolt – bizonyára nem utolsó sorban a részletadatok hiányossága miatt, de az életrajzíró filozofikusabb hajlama következtében is. (Például a Karinthy-család három gyerekéről, további sorsukról okvetlenül többet szeretne hallani az olvasó. Még az sem fogalmazódik meg az esetleg tájékozatlanabb fiatalok számára, hogy „Cini” azonos a ma is élő kiváló íróval.) Hozzáértően ismerteti, elemzi – bőséges, jól kiválogatott és elhelyezett idézettel – a legfontosabb műveket is, de tulajdonképpen ezekben is Karinthy sajátos egyenisége és sorsa érdekli. Valóban egy új, még a szakember számára is ismeretlen Karinthy mutat be következetesen és szuggesztíven: a humoreszkek közismert mestere, a neveltető és szórakoztatóan játékos Karinthy mögött az önmagával is állandóan viaskodó, elentétes belső és külső sodrások között hanyódo, sok mindentől szenvedő, alapjában véve végig magányos, boldogtalan *embert*. Biztos kézzel elemzi ki Karinthy gondolatárából művészetének, gondolkodásmódjának egyik alapvető jellegzetességét: a folytonos elégedetlenség, az *egészet* akarás mellett az önmagát kívülről szemlélés képességét. „Hiszen mindannyian így vagyunk ezzel: saját történéseink, a megélt örömeink és fájdalmak hatalmassá nőnek, betöltik életünket, de néha – talán legjobb pillanatainkban – kívülről is rápillanthatunk mindenre. Ferde, kicsit torz pillantás ez, mulatságos vagy nyugtalanítóan szokatlan: így másnyelven látjuk magunkat és a világot; megváltoznak az arányok. Karinthynek különleges képessége volt ez a «rápillantás»”... (128.) Levendel az elsők között próbálja meg elemezni, indokolni Karinthy „tétovását és írói megtorpanását a forradalmak lelkes légkörében” (86.), részben kételkedésével, részben családi tragédiájával. Egy árnyalattal alighanem el túlozza politikusságát a 30-as években, de mindenesetre meggyőzően bizonyítja fasizmusellenességét, – ugyanúgy, ahogy 1918 előtt, az I. világháború kitörésétől fogva részletesen dokumentálja háborúellenességét. Viszonylag nagy teret enged elemzéseiben a *versíró* Karinthynek, az író kevésbé ismert oldalával támasztva alá megállapításait.

Hiteles-e a kirajzolt Karinthy-arckép? Első olvasásra kissé meghökkent, de alighanem helytálló Levendel összefoglaló jellemzése: „Végül is egész életműve különleges szellemi játéknak tűnik ma – játéknak a valósággal. És nemcsak úgy, ahogy minden művészet játék is; Karinthy a valóság elemeit – akárcsak a szavakat – feldobja, kifordítja, megszagolja, ízeleli, s rendszerint a *lehetséges valóságról* ír. Nem azt

ábrázolja, ami van vagy volt, hanem ami lehetne, amit az ember elképzelhet.” (148.) Levendel többször is meggyőzően emlegeti Karinthy belső elégedetlenségét, állandó harcát terveivel; igazi írói tragédiája mégsem fogalmazódik meg az életrajzban. Az, hogy nincs igazán reprezentatív műve, zseniális tehetségét szétaprózta törmelék-műfajokban. Az *Utazás a koponyám körül* valóban „a magyar prózairodalom egyik legizgalmasabb, legszebb darabja” (179.), de témájánál, anyagánál fogva a dokumentumregényhez áll közel, csak a zseniális megírás bizonyítja a nagy író. A humoreszk, bármilyen klasszikus példányait teremtette meg Karinthy, mégiscsak miniműfaj marad, az irodalmi karikatúráról pedig, amelynek szintén utolérhetetlen mestere volt, Karinthy maga mondta, hogy „elsődi műfaj” (155.).

A két életrajz irodalomtörténeti hitelességének próbája, hogyan rajzolják meg azt a kort, amelyben modelljeik éltek. Elégé tisztázott ez a kor. Mégis jelentős, hogy mindkét életrajzíró szinte hajszálpontosan ugyanúgy vázolja fel ezt a kort és irodalmi életét, mindketten részletesen ismertetik a Nyugat mozgalmát, kiemelik modelljük életében 1918/19 szinte cezúraszerű jelentőségét, mindketten gondosan számon tartják modelljük kapcsolatait, barátságát a kortárs írókkal és képzőművészekkel. Legfeljebb annyi a különbség, hogy Levendel Karinthy utolsó éveiben Karinthy közeli barátjaként említi Móriczot, míg Kiss nem említi Karinthyt. Viszont szomorúan azonos mindkét életrajznak az a tanulsága, hogy a Nyugat-korszak nagy és derűs föllendülése után az ellenforradalmi korszak két évtizedében Móricz is, Karinthy is egyre magányosabbá, keserűbbé válik, – nemcsak életrajzi körülményeik, hanem elsősorban a kor atmoszférája következtében.

A kiadót dicséri mindkét kötetben az ügyes nyomdai megtervezés, az olcsó árhoz képest szép kiállítás, a jól olvasható szöveg és a sok-sok beszédes kép, mindegyik a maga helyén. A képek között akad kiábrándító is (pl. Móricz „törékeny” édesanyjáié), de hát ez az élet.

MAKAY GUSZTÁV

Rónay László: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

Napjaink irodalomtörténetírásában vonzó az az erőfeszítés, amellyel a Nyugat korszakát kutatják. E terület művelője előtt nehéz feladat áll, hiszen tárgyát nem merítheti ki a szorosán vett szépírói alkotások ismeretével; arra a társadalomtörténeti anyagra is folyvást tekintettel kell lennie, amelynek föltárása éppen csak megindult. Erre utal, hogy

nemcsak a témájukról egyénien informáló esszék száma nőtt meg, hanem a tudományszak gazdagodó eszköztárából mind többet alkalmazó monografikus feldolgozásoké s a manapság divatos nagyobb terjedelmű tanulmányoké is. Ez a változás egyebek mellett veszélyeket is rejteget. Mert csak akkor hasznos a nehézségeket kimondani, a hiányokat bevallani, ha a szerző meg akarja szüntetni a feltárt fogyatékoságokat, vagyis ha a korszak egész kérdéskörének magyarázatára mozdítja apparátusát. Erre vállalkozott Rónay László könyve is Kosztolányiról, aki e nemzedék egyik legkevesbé feldolgozott vezéralakja, s kinek nagyságát ugyan általában elismerik, de alig-alig igazolják.

Kosztolányi világának különös szövevényére korán felfigyeltek, de ennek a világnak legsajátosabb kérdései megvilágítatlanok maradtak. Szerintünk döntő fontosságú, hogy elhelyezzük európai és magyar kortársai között életművét, amelynek legfőbb sajátja, hogy az élet démonikus ellenfelévé előlépett történelmet értelmezi; a prózáiró Kosztolányi nem egyet megnevez az élet démoni erői közül, megnevez lírája is – ha szereplírának tekintjük. Magunk az egész lírai életműből esztétikailag azokat a verseket tartjuk mint szereplírái igazán értékesnek, melyekben állítás és cáfolat dialektikája a legteljesebb. Vagyis a *Számadás*ban helyet kapott költemények egy részét, amelyek különböző magatartásformákat különféle verstípusokkal társítanak (*Halotti beszéd, Marcus Aurelius, Hajnali részegség, Ének a semmiről*). Babits egyébként a *Halotti beszéd* Kosztolányijáról nyilatkozott a legelismertebben. A Kosztolányi-irodalom is jórészt Babits értelmezése nyomán alakult ki, aki a művészi karaktert és az alkotásvilágot először elemezte együtt. E két kérdéskör láttán is – noha alig érinthettük – kivételes művészi gazdagság és elemző perspektíva tárul föl. Rónay László könyve a sorozat jellegéből fakadólag nem egyes művek elemzésének sorozata, – fentebbi vázlatos gondolataink bizonyítását pedig elsősorban elemzésekkel kapcsolatban fejthetnénk ki. Azonban van e könyvnek sok olyan részlete, melynek tanulságait az egyes művekre is alkalmazhatjuk.

Tanulmányában az életrajzi elem vált uralkodóvá. Eddigi monografikus feldolgozásainak teljes eszköztárát használja e könyvében is. Rónay László fölkészültsége a kisebb terjedelmű monografikus feldolgozásban a legerősebb: előszeretettel mintáz portrét a kiválasztott íróról. Homályos vagy eldöntetlen kérdések iránt kevésbé fogékony, mentalitása nem a vitatkozóé. Ezt már csak azért is elégedetlenül szemléljük, mert Kosztolányi bizonytalan megítélése az életút egyik kiélezett helyzetéből következik (a *Pardon*-rovatbeli szereplésére gondolunk). Rónay László így mások eredményeiből annyit használ föl,

hogy sohase lépje túl az udvariasság határát. Aprólékos tájékozottsága olykor mégsem társul elég alapossággal. Ezért részben értekezői modora a hibás: érzelmi hatásra törekszik, s ebben a Nyugat esszéista nemzedékének neveltje. Feltűnő módon kerül a szakterminusokat még bonyolultabb irodalomtörténeti jelenségek tárgyalásakor is. Ezen igyekezetének zavaró mellékterméke néhány sejtelmes kifejezés, mint pl. „torokszomorító hitellel” (139.), „ziháló evidencia” (194.). Árnnyoldala ennek, hogy időnként a pontosság rovására megy. A műfaji kötöttség ugyanis elbírt volna azt az elvontságot, amely a kifejezésbeli árnyaltság biztonságához érthetőbb nyelvet használ föl.

A választott módszer hátrányát mi a következőkben látjuk: az életrajz esetleges eseményeiből nem lehet kellő magabiztossággal rekonstruálni az alkotói egyéniség világát. Túlságosan szűk dimenzióban mozog ahhoz, hogy az ember és a történelem egymásra rétegezetttségét a maga bonyolultságában érzékeltethesse. A személyiség és a szerep találkozását (ez pedig a 20. századi irodalom legfőbb sajátosságainak egyike) így nem magyarázhatta kellő érvénnyel. Módszerének fogyatékosága az életrajzi és a költői én azonosítása. De könyvének legnagyobb hibája, hogy nem különítette el következetesen azokat a műveket, melyekre az életmű értelmezését építhetnők. Rónay László az alkotásra csak mint az életrajz különböző hullámhosszú mechanikus rezgéseire tekint. Közvetlen megfeleltetésekkel él ott is, ahol pedig láthatóan másról van szó. Bármennyire kézenfekvő magyarázatként kínálkozik, hogy „nagy regényeinek alapélménye az úgynevezett középosztály bizonyos rétegeinek válsága, széthullása, halálra ítélt volta” (149.), hihetjük-e tényszerű taglalás hiányában, hogy mind a *Pacsirtára*, mind az *Aranysárkányra*, mind az *Édes Annára* egyként érvényes az idézett megállapítás? Elméletileg különben is kétséges, hogy időben közel álló művek világképét egymásból, illetve közös alapról magyarázzuk. A három alkotás belső világteremtésében mutatkoznak olyan különbségek, amelyek ellene szólnak Rónay László kifejtetlen tézisének. A regények bemutatásában a szerző elmulasztja az egyenkénti következetes végiggondolást, amit a művek csoportos bemutatása nem pótolhat.

Felemásan oldja meg a bonyolult Ady-revizio kérdését. Rónay László említi ugyan azokat az életrajzi, pszichológiai és irodalom-szociológiai mozzanatokot, amelyek Kosztolányit az Ady (és kultusza) elleni bírálatra ösztökélték, de homályban hagyja a bethleni konszolidáció alkonyának szélesebb összefüggéseit. Véleményünk szerint pedig éppen ebből a – részlegesen már Adyt is asszimiláló – kultúrnapionista közegeből magyarázható mind Kosztolányi, mind ellenfelei álláspontja. Csupán ezen ideológiatörténeti háttér megvilágítása után alkalmazhatjuk a szorosabban vett irodalomtörténeti és esztétikai szem-

pontokat. Az viszont mindenképpen menti a monográfus eljárását, hogy alig-alig támaszkodhatik ideológiatörténeti részletkutatásokra.

Külön méltánylandó, hogy Rónay László az életmű sokrétűségét az emberileg jelentős értékek fokozatos elmélyüléséből vezeti le. Bemutatja azt a folyamatot, amely az élményi tartalom puszta megjelenésétől Kosztolányit – értekező prózai feldolgozások közbeeső fázisán át – a művészi mondanivaló öntörvényű fölépítéséhez vezeti. Felveti Rónay azt is, hogy az életmű összképéhez elválaszthatatlanul hozzátartozik az ironikus látás. Az pedig megóvja az arányok eltévesztésétől, hogy többnyire az életmű egészéből ítél, noha magunk jobban hangsúlyoztuk volna a lírai és epikai tartomány közti különbséget. Legkevésbé azonban azt értjük, hogy miért maradtak el teljesen az interpretációk, amelyek pedig a kismonográfia-típus keretein belül is megoldhatók. Mert így kérdéssé válik, hogy végül is milyen ismeretekre alapozza a Kosztolányinak tulajdonított költői alkatot és esztétikai világot. Alig magyarázható az összehasonlítások mellőzése is. A Nyugat költői modelljei sokkal bonyolultabbak, mind feladatvállalás és szereprealizáció, mind pedig a megvalósulás és esztétikai ideál tekintetében, hogy ne kellett volna akár csak jelzésszerűen utalni Ady, Babits, Füst Milán, Karinthy művészi újdonságára. Így rajzolódott volna ki Kosztolányi tőlük elkülönülő s velük rokon karaktere, alkotótípusa.

Hagyományos, életrajzi megközelítési módot társított olyan értékeléssel Rónay László könyve, amely a viszonyítási pontokat nem következetesen tűzi ki. Módszer tekintetében tehát osztozik jelenkori irodalomtörténetírásunk fő hibájában, amelyet viszont sok tekintetben magyaráz az előző tudománytörténeti korszak egyoldalú biográfus és poétikaellenes beállítottsága. (Gondoljunk csak arra, hogy Horváth Jánosnak több mint félszázados *Petőfi*-monográfiáján kívül ma sincs egyetlen olyan könyv sem, amely egy teljes költői vagy írói életmű poétikai magyarázata tára vállalkozott volna.)

A módszer kifogásolt hiányosságai a szerző óvatossága ellenére is súlyos következményekkel járnak: így pl. – hogy kirívó példával éljünk – az „esztétizáló világgép” értelmezésében. Rónay László itt sem differenciál. Nem magatartásformáról és művekből kielemezett ideológiáról beszél. Ha helyes a következtetésünk, életszemléletet ért a címkén. Felfogása azonban mindenképpen elhibázott. Kosztolányinál nem jutottak uralomra a szó szerint felfogott homo aestheticus meghatározó jegyei. Értékvilágában nem illeti kizárólagos hely az esztétikai értéket, meggyőződésbeli elfogultsága eredetileg sem etikai morálvesztettségre vezethető vissza. A közelmúltban Ottlik Géza tanulmánya is emellett foglalt állást. Megítélésünk szerint a *Nero* például egészében épp az esztétizáló világgép elvetését bizonyítja. Rónay László tévedése azzal

magyarázható, hogy elmulasztotta felülvizsgálni az esztétizmus korántsem egyértelmű problémakörét Kosztolányinál. Hajlunk afelé, hogy az eddigi szakirodalom, így Szabó Árpád és Heller Ágnes erőszak árán jutott „az erkölcsi normák fölbomlása”-szerű végkövetkeztetésekre. (Mint ahogyan azt, Szabó Árpád cikkével kapcsolatban, Szabó Zoltán világosan leszögezte.) Ezért részben Kosztolányinak az a cikke felelős, amelyben a homo aestheticus – homo moralis kettősségének tételét megfogalmazta. Csakhogy a szembeállított fogalompár egyik tagja nem a másik kijátszására született: az író nézete az, hogy a morál a legmegfoghatóbb befogadási szinten, az esztétikumban jelenik meg.

Rónay László könyve a hagyományos irodalomtörténeti értékelést követi, olyannyira, hogy néha még annak (nem túlzott) árnyaltságából is veszít. A szerző szinte egyetlen szempontból sem kísérelte meg, hogy Kosztolányi világképéről újszerűt mondjon. Ez annak tudható be, hogy eszközei alkalmatlanná tették a legnehezebben megközelíthető művészi tartalom elemzésére. De még ezzel együtt is: az Esti Kornél-problémáról szívesen olvastunk volna többet. Végső soron: Kosztolányi külső és belső univerzumának legjellemzőbb pontjai tárulnak föl az alteregofikcióban, ahol a mindennapi élet látókörének áthágásával állandó szembesítésre alkalmas, világirodalmi szintű elbeszélő technikát hozott létre. Az Esti Kornél akkor válik magában az életműben is megkülönböztetett fejlődési fokozattá, amikor fölidézzük azt, hogy *A rossz orvos* hősei még szigorúan a mindennapi élet látókörére szorították saját mondanivalójukat a világról; a végső szembenézéshez, az önmagukkal való metafizikai leszámoláshoz szinte szokványos, naturalista technikájú történet során jutnak el a hősök.

Egy kisonográfia szükségképpen a visszafelé nézés attitűdjéhez kapcsolódik: mi történt eddig a tárgykör feldolgozása során. Kritikusától mégis szigorúan megköveteli azt is, hogy előrenézzen: hol mutatkoznak sürgető feladatok. Továbbra is kérdőjel áll Kosztolányi életútjának nem egy vitatott pontján. Kiragadott példaként háromra hivatkoznánk. A Babitscsal kapcsolatos magatartás-változás mindedig nem kapott körültekintő magyarázatot. Pedig jelentősége túlmutat a Kosztolányi-filológia keretein, s nem is csupán két kortárs viszonyára korlátozódik. Megmagyarázása annak a világnézeti színtérnek teljesebb megismerésével kecsegtet, amely a század első évtizedében kialakuló művészeti és ideológiai nézetek leghatékonyabb befolyásolója volt. Vizsgálatához mellőzhetetlen a további anyagfeltárás, noha az életrajzi levelezés nélkülözhetetlen dokumentumokat bocsátott rendelkezésre már eddig is. (Sajnálatos tudni, hogy irodalmunk nagy levelezésköreiből szinte legkevésbé a Nyugat első nemzedékéét használták föl.) Legutóbb például Babits beszélgetőfüzeteinek kiadott részéből kerültek elő

Kosztolányival kapcsolatban újabb adalékok. Elengedhetetlen kötelezettsége a Kosztolányi-kutatásnak az is, hogy végre – a Kiss Ferenc által újabban föltárt adatok fényében – tárgyilagos képet rajzoljon a költő Pardon-rovatbeli szerepléséről. Az Új Nemzedékben közölt búcsúcikke nyilvánvalóvá teszi, hogy ez nem csupán a szűken vett biográfia feladata: e pályaszakasz olyan mélyreható egzisztenciális válsággal párosul, amelyet teljes jelentőségében ismét csak ideológiatörténeti alapokról méltathatunk. Ha ez megtörténik, akkor és csak akkor mérhetjük fel jelentőségét az életmű rákövetkező szakasza szempontjából. Ez idő tájt ugyanis Kosztolányi sorsdöntő konfliktusba került. Akárcsak pályatársainál, nála is élesen vetődött föl a művészi funkció és a történelem diktálta szerep dilemmája. Nagy hatású változás eredezethető innen: elmélyül valóságtudata. Kivételes érzékkel tagolt epikai anyaga egyszerre köti meg legszemélyesebb mondanivalóját és a nemzeti lét tragikumát. Előtérbe nyomulnak ugyanis a nagyobb terjedelmű elbeszélő formák, amelyeknek műfaji keretei között korának közvetlen értelmezésére ugyanúgy tág lehetőség nyílt (A rossz orvos, Édes Anna), mint a nemzeti összeomláshoz vezető történelem oknyomozó faggatására (Pacsirta, Aranysárkány). A harmadik igény megvalósítása, noha merőben filológiai érvelést kíván meg, azoknak szükséges, akik az életművet tágabb összefüggésében, s különösen az utolsó alkotói periódust elemzik. A Számadást ti. úgy könyvelte el az irodalomtörténet mint önálló verskötetet (a „ciklus” jelölés hasonló értelemben használatos ezzel). Tudvalevő viszont, hogy Számadás című versgyűjteménye Kosztolányinak nem jelent meg. Ezen cím alatt 1935-ös válogatásának az új verseket magába foglaló záróciklusa olvasható. Viszont ez (ismét csak kiragadott példaként) periodikusan szerkesztett önarckép. E jellegét olyan határozottan vállalja, hogy kötetfunkciót láthat el. Megtartva tehát a Számadás hagyományos státusát, kívánatos lenne már filológiai vonatkozásainak főlkutatása: az összeállítás szempontjainak mérlegelése.

A munkához eddig, némi kitérőt megkockáztatva, kizárólag az irodalomtörténeti ítélkezés szempontjait használtuk. Nem kétséges azonban, hogy munkájával Rónay László a szélesebb olvasóközönséget is tájékoztatni akarta. Így ez a terület sem maradhat említetlen. Teljesítménye az iskolai oktatás, a művelt publikum számára egyaránt hasznos, művelődéspolitikai célkitűzések megvalósításához alkalmas segédeszköz, mert a művelődéstörténeti hagyomány organikus részét képező Nyugatnemzedék egyik kiváló képviselőjéről megfelelően informatív, emberi-művészi egyéniségéről a művek olvasására inspiráló képet ad. (Gondolat, 1977. Nagy Magyar Írók)

MOHAI V. LAJOS

A PUBLICISTA KODOLÁNYI

Kodolányi János: SZÍV ÉS POHÁR

„... nem vagyok sem publicista, sem politikus, hanem csak egyszerű, gyermeteg, magányos remete, gyakran belebonyolodom méltatlan harcokba, kicsiny dolgok fölött támadt vitákba s ítéletekbe. . . Ezért az én cikkeimet úgy kell olvasni, ahogyan egy egyszerű, magányos, minden polgári életformából kimaradt, minden pálya, pozíció, cím, rang és vagyon iránt tökéletesen érzéketlen, Isten kegyelméből élő íróember esti csevegéseit hallgatjuk.” Kodolányi – 1941-es *Esti beszélgetés* c. kötetének előszavában – e gondolatokkal próbál védekezni a vádak ellen, melyekkel a kor szinte valamennyi politikai, írói irányzata illetve publicisztikai tevékenysége miatt. Kodolányi védekezésmódja olyan kérdést vet fel, amely az irodalomkritika és -történet – s úgy látszik, a könyvkiadás – gyakorlatában nem eléggé tisztázott. Azt ugyanis, hogy egy író publicisztikai és szépirodalmi tevékenységét milyen mértékben lehet különválasztva értékelni.

A „hivatásos” politikai újságírás rendszerint tudomásul veszi azokat a kényszerítő összefüggéseket, melyek gazdaságilag, stratégiailag meghatározzák a politika gyakorlatát, s ezért tartósan alkalmazkodik ahhoz az irányzathoz, melynek szolgálatába szegődött. A Kodolányihoz hasonló „íróember” politikai publicisztikáját azonban nagyrészt szubjektuma vezérli. Helyzeténél fogva lehetősége van arra, hogy idő előtt visszavonuljon: csalogva egy mozgalomban vagy irányzatban mintegy szakítson a politikával. Csakhogy amit személyes elkeseredésében maga mögött hagy, az már tárgyiasult politikum.

Irodalmi műalkotások létezhetnek több alakban is, s a különböző szövegváltozatok fontos tanulságokkal szolgálhatnak a kutatás számára. Újságcikkek, folyóirat-tanulmányok azonban – különösen, ha társadalmi, politikai témájúak – csak abban az alakjukban érvényesek, amelyben a maguk idején megjelentek. Kodolányi publicisztikai kötete sokszorosan megszegte ezt a szabályt: a benne közölt 56 írás közül 12 szerepel szövegközi kihagyásokkal, de csak három tanulmány esetében jelzi a *Közölt írások lelőhelye* c. fejezet (nem a tartalomjegyzék!), hogy „részletekről” van szó. A szöveg belsejében ugyanakkor diszkrét szögletes zárójel mutatja, hogy onnan hiányzik valami. E dokumentumértékű írásoknak sokszor épp a lényegét semmisíti meg így a kiadás szerkesztésmódja. Ezért a *Szív és pohár* kapcsán Kodolányi publicisztikája két fokozatban jellemezhető: az első azoknak az elvi, világnézeti

ellentmondásoknak a számbavétele, amelyeket a kötetben közölt anyag tartalmaz, a második pedig azoknak a szövegrészeknek a – legalább részbeni – jelzése, amelyek kimaradtak az 1977-es kiadásból.

A *Szív és pohár* kötet – melynek még Kodolányi adott címet majd egy évtizede, a kiadás tervezésekor – egy irodalmi és egy társadalmi, politikai témájú fejezetből áll. Mindkét fejezet – külön-külön – időrendben közli az írásokat, a húszas évektől a harmincas évek végéig terjedő korszakból. A szerkesztésmód miatt azonban csak rejtetten mutatkozik meg az a valójában óriási szemléleti változás, mely ez alatt az idő alatt Kodolányi publicisztikájában végbement. A kötet azt mutatja, hogy a szemléleti változás két végpontján egyfelől a húszas évek marxista szemléletű, eszmeileg a munkásmozgalmat támogató cikkei és tanulmányai állnak, másfelől pedig a harmincas évek végén keletkezett, harmadik utas koncepciót tükröző írások. A változás valódi mértékének rejtve maradását részben a kötet fülszövege magyarázza: az író élete utolsó évtizedében, azaz a hatvanas években „ön maga számolt le súlyos tévedéseivel, s mint egész életművéhez méltatlanokat írásban is megtagadta őket”. Ezzel Kodolányi eredeti cikkeinek jelentős hányada gazdátlanná vált.

Az *Írók, költők* c. első fejezet tanulmányaiból kitűnik, hogy Kodolányi irodalomkritikusi szemléletében Móricz Zsigmond művészeté áll magasan az első helyen. Az ő regényei jelentik Kodolányi számára a viszonyítási alapot, ha prózai műről alkot véleményt. Ennek megfelelően az irodalmi tanulmányok csaknem egyharmada Móriczról szól. A publicista ellentmondásossága egyetlen írásban belül mutatkozik meg a Móriczról szóló portrétanulmány esetében. Az első részben ugyanis Kodolányi korszerű történeti áttekintést ad, rávilágítva a szabadságharcos hagyományok és a haladó irodalom kapcsolatára; ugyanakkor viszont a Móricz magyarságát vizsgáló részben az író és a nép azonosságának alapját a „pogányság”-ban jelöli meg. (A „pogányság” fogalma Kodolányinál misztikus, történelem fölötti faji egységet jelent.) E két szempont keveredéséhez sokszor egy harmadik is társul: a freudizmus tanainak közvetlen felhasználása az irodalomelemzésben. Emellett Kodolányi – a *Szív és pohár*-ban nem közölt – néhány írásában a fajelmélet hatása is kimutatható. Móricz *Betyárjáról* írva pedig felismeri ugyan, hogy a főhős figurájában „romantikus hősiessége és a paraszt elnyomottsága olyan szerves kapcsolatban van, amilyenben csak az egyazon test és lélek két felének vérkeringése és indulathullámlása lehet”, a regény történelmi hitelével kapcsolatban azonban megállapítja, hogy csak az tudja igazán felmérni a mű nagyságát, aki „maga is részese ennek a történelmi tragédiának, s aki legalább egy szemernyit hordoz magában a magyarság titokzatos küldetéséből”. Ugyanez a küldetés-

gondolat sajátos módon jelentkezik az *Úri muri*-ról írott tanulmányban. Kodolányi szerint a regény a „magyar pusztára kiszórt sűrűvérű, pogány urak eltehetetlenülésének komédiája és a tehetetlenségükből tornyosuló gazdasági és erkölcsi szemétdomb tragédiája” Az elemzés értelmében ez az úri osztály tulajdonképpen arra lenne hivatott, hogy az ország ügyeit intézze, kormányozza, s ebben csak az akadályozza meg, hogy hatalmas ösztöneit elfojtani kényszerül. Kodolányi végül így általánosítja a jelenséget: „Itt élünk néhány. milliónyian, lefojtva, hadakozástól elítelve, egy nyugat-európai erkölcsi és gazdasági rendbe belepréselve, s nem dolgozhatunk, nem mulathatunk és nem szerethetünk. Rabszolgák a saját otthonunkban. . .” A többes szám első személy azt sugallja, hogy Kodolányi mélyen együttérz a „lefojtva, hadakozástól elítelve” tengődőkkel. Befejezésül pedig a politikai tett magaslátára emeli a Móricz-regényt: „Kevésbé tehetetlen társadalomban alapja lehetne egy új politikai, gazdasági és erkölcsi megújulásnak.” S a szövegösszefüggésből az is világosan kiderül, kiket állított volna Kodolányi e megújulás élére.

A Kodolányi-publicisztika jellemzésének első fokozatához, vagyis a *Szív és pohár* kötetben belül felbukkanó ellentmondások bemutatásához példaként szolgál az a tanulmány is, amely mindössze egy évvel jelent meg az *Úri muri*-elemzés után. Az 1929-es *Fiatl magyar költők sereg-szemléje* c. írásában Kodolányi – ismét többes szám első személyben – a proletariátus elkötelezettjeivel azonosul, s Illyés Gyula költészetében a felszabadulni akaró elnyomottak vágyait érzi kifejeződni. S szintén a munkástömegek erejében látja és láttatja a jövő reményét egyik Nagy Lajos-tanulmányában: a *Lecke* megjelenése kapcsán kifejti, hogy az alkotót igazolta szemléletének igazi „kozmpolitizmusa”, mert kötetét egy szervezett szocialista csoport adta ki, eljuttatva azt a munkás-olvasókhoz. Ezután annak a reményének ad kifejezést, hogy a szociális megújulás a nemzetközi munkásmozgalom harcain keresztül fog megvalósulni. Szabó Pálról szóló méltatásában viszont Kodolányi a jövő társadalomformáló osztályát kizárólag a parasztságban látja (*Az új paraszt, 1931.*). Itt a munkáserejeket a nemzeti karakter alapján állítja szembe a paraszterenyekkel: eszerint természetes, hogy Németországban munkások tollából jelennek meg magas színvonalú alkotások, Magyarországon pedig a „zsellér, kubikos, a levélhordó, a kisparaszt” nyújt bámulatra méltó művészi teljesítményeket. Másik ekkori tanulmányában pedig kimutatja, melyek általában a proletariátus alapvető szemléleti, „alkati” fogyatékoságai. (*Fontos kérdések egy új magyar könyv kapcsán – Nagy Lajos: Bérház.*)

Ebben az írásában Kodolányi azt vizsgálja, miért bírálták a marxista körök oly élesen Nagy Lajos könyvét. Arra az eredményre jut, hogy általában „a proletárság romantikus”. Ezt a tulajdonságot aztán rávetíti a proletariátussal együttműködő értelmiségre is, s a proletariátus és az irodalom kapcsolatát így jellemzi: „Mi sem kézenfekvőbb, hogy a legprimitívebb formában akarja látni legprimitívebb indulatainak azonnal érthető s felhasználható kifejezéseit.” Majd hozzáteszi: „. . . a tömegember mindig romantikus, és az is marad.” A már idézett Szabó Pál-cikkben viszont ezekkel a szavakkal jellemzi a paraszti osztályt: „őszinte, bátor, egyszerű, biztos és céltudatos. Tudja, mi az élete, mi a helyzete, s mit kell akarnia.”

A harmincas évek elején a publicista Kodolányit a tökéletes eszmei bizonytalanság jellemzi. Egyformán tűnnek fel írásaiban a marxizmus hatásának maradványai s a népi mozgalom gyakran ellentmondásos, ködös elképzelései. Ugyanígy meglehetősen váltakozó, olykor nehezen követhető Kodolányi kormánypolitikához fűződő viszonya is ezekben az években. A harmincas évek végén keletkezett tanulmányok azonban már szöges ellentétben állnak a korai írások társadalmi radikalizmusával, osztályharcos szemléletével. Abban az 1936-os tanulmányban például, melyet Kodolányi a *Puszták népéről* írt, már egyáltalán nem a feszülő osztályellentéteket emeli ki, hanem mindössze azt tartja károsnak, hogy az „államalkotó” osztály nem ismeri tulajdon szolgáinak életét, s szerinte ez a „magyar ellentmondások között egyike a legsúlyosabbaknak, legvégzetesebbeknek”. Kifejti továbbá, hogy a magyar írónak az a feladata, hogy „még dolgozza” azokat, akik uralmon vannak. Végül az ország jövőjét illetően ezt írja: „Sok energia fog még reménytelenül elsorvadni a pusztákon, mire a magyar földnek csaknem felét kezében tartó ezernégyszáz-egynéhány földesúr egytől egyig „más belátásra jut”, és önként lemond a maga „nemzetfenntartó” hatalmáról, jogairól, erkölcsi igazolásáról.” Kiss Lajos könyvéről, *A szegény ember életéről* (1939) írva pedig olyan képet fest a nyomorban élők világáról, mintha érdekes rezervátumba invitálná az olvasót. Ismét első személyben buzdít a könyv olvasására: „Ha kocsink átrobog egy alföldi faluvároson, futtában látjuk őket. . . Egyik olyan szegény ember, mint a másik, egyik olyan naplopó, mint a másik. De forgassuk csak Kiss Lajos könyvét. . . olyan gyönyörűséges látványban lesz részünk, mintha Bali szigetére utaztunk volna.” S jellemző az is, hogy míg a húszas évek cikkei a parasztságot s a magyarságot „racionalizmus”, „nyugodtsága” miatt dicsérték, a Veres Péter *Gyepsoráról* szóló 1940-es kritika már megrója a szerzőt, amiért nem kapcsolódik bele „a világ transzcendentális erőinek áramlásába”, s ridegparaszti szemléletében nagyobb a „logika, a józan ész szerepe, mint az érzelemé, a szívé.”

A *Közös dolgaink* c. második fejezetben is megfigyelhető az a – nem éppen egyenes vonalú – változás, ami Kodolányi publicisztikáját a húszas évektől a harmincas évek végéig jellemezte. A *magyar ifjúság tükré* (1929) még leleplezi azokat a veszélyes ábrándokat, melyek a Bartha Miklós Társaság ifjú entellektüeljeinek röpiratában jelentkeztek, s élesen rávilágít a „magyar messianizmus” szólamának gondolati „sántaságára” s a faji szemlélet tarthatatlanságára. (Vö. a magyarság titokzatos küldetéséről írottak a *Betyár-tanulmányban!*). *Baloldaliság – a marxista kritika gyermekbetegsége* c. írásában pedig már azokkal a „balos” kritikusokkal vitázik, akik azt követelték az elkötelezett írótól, hogy kizárólag baloldali orgánumnak dolgozzon. Kifejti, mennyire alaptalan a marxista kritika részéről árulónak bélyegezni azt az író, aki polgári körökkel is kapcsolatba lépett: „Le kell mondanunk arról, hogy az abszolút teljességet megvalósítsuk, s mindenkor arra kell törekednünk, hogy az adott helyzetben elérhető legteljesebbet műveljük.” Kodolányi azonban éppen az „abszolút teljesség” és a „relatív teljesség” viszonyának értékelésében vétette el az arányt – néhány évvel e tanulmány megjelenése után.

A szintén a második fejezetben található *Népi és völkisch* című írás jelenti azt a pontot, ahol érdemes áttérnünk a Kodolányi-publicisztika jellemzésének második fokozatára: a kihagyott szövegrészek rövid tárgyalására. A *Népi és völkisch* külön életet él egyrészt a Magyar Nemzet 1938. november 6-i számában, ahol eredetileg megjelent, másrészt az *Esti beszélgetés* (1941; 1944) c. tanulmánykötetben, harmadrészt pedig a *Szív és pohárban*. Eredeti, vagyis egyedül érvényes környezete az az 1938-as Magyar Nemzet, amely hírül adta a Felvidék visszafoglalását s Horthy szózatát a felvidéki magyarsághoz. Kodolányi (kötetbelinél jóval terjedelmesebb) cikkében először elemzi a német „völkisch” és a magyar népi mozgalom viszonyát. A következőkben próbál – igen átlátszó módon – különbséget tenni a két mozgalom között: „A német imperializmus nemcsak bizton támaszkodhatik a »völkisch« mozgalomra, de egyenesen szüksége van rá, hogy a birodalom határait egyre jobban kitágítsa, a német uralom zászlóit újabb és újabb területekre kitűzze. Nagyszerűen érvényesíthető a német nagytőke fegyvereként, amikor újabb nyersanyagforrások meghódítását tűzi ki céljául. A magyar birodalom viszont csak történelmi jogon, a legkülönbözőbb népek életérdekeinek összehangolása és egyensúlyban való tartása jogán nyújtozkodhatik népiségünk keretein túl, s tarthat igényt a Kárpátok medencéjére. Így legvadabb lázálmainkban sem gondolhatunk imperializmusra.” A *Szív és pohárban* nyoma sincs ennek a „különbségtételnek”, ami pedig több szempontból is az eredeti írás (és a korszak) lényegét adja. Arról pedig szintén említés sem történik, hogy a Magyar Nemzetnek ezt

a számát teljes egészében a rendkívüli történelmi eseménynek szentelték.

Az előbbiekhöz hasonlóan a dokumentatív értéket semmisíti meg a *Baloldaliság – a marxista kritika gyermekbetegsége* c. tanulmányon végrehajtott kétszeres „módosítás” is. A Korunk 1931. májusi számában ugyanis szerkesztői bevezetőt találunk Kodolányi írása előtt, amely a *Baloldaliság* . . . tartalmával vitázva (!) kijelenti, hogy az adott történelmi helyzetben indokoltnak tartja a marxista kritikusok erőteljes bírálatát, mivel a marxisták csak tollal, a fasiszták azonban fegyverrel is harcolnak, s ez az aránytalanság azért veszélyes, mert a magyar irodalmi életben a jobboldal túlerőben van. S ha azt is figyelembe vesszük, hogy a kötetben közölt szövegből kihagyott rész pedig zavaros párhuzamot von marxista ideológia és fasiszta kritikai gyakorlat között, akkor a *Baloldaliság* . . . már nem tűnik olyan korszerű, előrelátó eszme-futtatásnak, amilyenre a kötet szerkesztés retusálta.

Pusztán jelzésül érdemes még szemügyre venni egy kihagyást az irodalmi tanulmányokból is. Ez a Móricz-méltatás (*Tündérgert – Pillangó*) mindössze két mondatnál lett rövidebb az eredeténél. Az 1925. aug. 1-i Nyugatban a következő mondatok is szerepelnek: „Tragédiák magyarul, magyar földön és magyar lélekkel csak Erdélyben teremhetnek. Ez a végletek földje.” A jó szemmértékkel kihagyott rész nagyban befolyásolja az egész tanulmány tartalmát, megváltoztatja hangsúlyait, és sokat mond (vagy elhallgat) Kodolányi 1925-ös (és 1969-es) közírói magatartásáról is. E néhány példa is mutatja, hogy a kötetben kihagyással közölt írások és eredeti változatuk között sokszor jelentős minőségi különbség van – még ha csak egy-két mondatban térnek is el egymástól. S mindez azért fontos, mert az irodalmi tanulmányok középpontjában többnyire társadalmi-politikai kérdések állnak, tehát a szögletes zárójelek nem pusztán esztétikai ítéletmódosulásokat jeleznek.

Talán a kor egyetlen publicistájánál sem mutatható ki oly mértékű meggyőződés nélkülség, mint Kodolányinál. A húszas évek táján cikkeivel igen élesen fordult a magántulajdon, a társadalmi igazságtalanságok ellen, aztán egy ingadozó, ellentmondásokkal teli korszak következett, a harmincas évek végére pedig határozottan, szervezetileg is – bár nem végleg – a szélsőjobb mellé szegődött (Turul Bajtársi Szövetség!). Meg kell azonban jegyezni, hogy a publicista Kodolányi egyik korszakában sem volt igazán hű önmagához: úgy tűnik, az eszmei elkötelezettségre végképp alkalmatlan volt. Alkalmazkodni akart a változó helyzethez, amely azonban akkorát sosem változott, mint az ő cikkírói magatartása. Ebben az alkalmazkodni akarásban gondolatai fokozatosan hitelüket veszítették, s utóbb már csak meggyőző, lehenyerlő (mert művészi) stílusára támaszkodhatott. A felszabadulás után megtagadott írásai

közül hosszan lehetne idézni azokat, melyekkel Gömbös politikáját támogatta, vagy az Imrédy-kormány zsidóellenes kultúrintézkedéseit dicsőítette (*A Belvárosi Színház vége; A szellem válsága* stb.), de így egy új, hitelesebb *Szív és pohár*-kiadás tartalomjegyzékéig jutnánk.

Kodolányi valódi publicisztikája minden mellékvágányával együtt jellegzetes terméke korának. A két háború közti időszak reális ismeretére nagy szükségünk van. A *Szív és pohár* azonban egészen torz képet rajzol a publicista Kodolányi útjáról, s ezzel a húszas–harmincas évek valóságáról is. A kötet alapján ugyanis az a látszat alakul ki, mintha Kodolányi eszmevilágában egy lassú, fokozatos, töretlen irányú változás ment volna végbe, holott nagyjából azonos időben egészen eltérő eszmeiségű cikkek tömegét írta – egészen eltérő pártállású lapok számára. Pedig abban a kritikus korszakban minden pártállás különös felelősséget, s minden átállás különös felelőtleniséget jelentett. Kodolányi publicisztikája ezért a *demagógia* fogalmával jellemezhető; ebből a kortörténetileg is fontos vonásából azonban a *Szív és pohár* szinte semmit nem mutat fel. A publicista Kodolányi alakjának elrajzolása különös forrásból ered: az írások válogatásmódjával s a szövegek kihagyásos közlésével ugyanis a kötet szerkesztés tulajdonképpen elfogadta az „Isten kegyelméből élő íróember” önvédelmi álláspontját, mely szerint a hatásos újságcikkek pusztán egy művészember önfeladti „esti csevegései” voltak. Így a *Szív és pohár* kötet végül is az irodalomtörténet (kritikatörténet) számára nem használható forrásanyagként, s legfeljebb a napjaink kritikátörténetét majdan megírók forgathatják haszonnal az 1977-es Kodolányi-kiadást, amelyben sajnálatosan a szöveg „gondozójának” nevét sehol sem tüntették fel. (Magvető, 1977.)

CSÓKÁS LÁSZLÓ

IRODALOM, FILOZÓFIA, KULTÚRA, AVAGY MIT TANULHATUNK A FIATAL LUKÁCSTÓL*

A kötet, mely Lukács Györgynek 1902, tehát irodalmi működésének kezdete, és 1918, tehát a marxista álláspontra való áttérése közötti írásait tartalmazza, több szempontból is alkalmas lehet – föltehetőleg és remélhetőleg – a fiatal Lukács körül sokszor évtizedekre visszamenőleg kialakult félreértések és legendák eloszlatására.

Itt van mindjárt elsőként „a” fiatal Lukácsnak, illetőleg a „fiatal” és az „érett” Lukács szembeállításának mítosza, és pedig két változatban is. Az egyik szerint a fiatal Lukács gondolatai még eredetiek, értékesek, termékenyítők voltak, szemben az érett Lukács marxista, sőt sztálinista dogmatizmussal; a másik változat az ördögtől valónak tekint mindent, amit Lukács 1918, sőt esetleg 1930 előtt írt. Egy alkotó szellem, így egy filozófus pályáján is természetesen mindig vannak szakaszok: más a fiatal Marx és az érett Marx, a fiatal Hegel és az idős Hegel, a természetfilozófia Schellingje és a vallásfilozófia Schellingje, a jénai Fichte és a berlini Fichte, a kritika előtti és a kritikai korszak Kantja stb.; s a különbségek elmosása, a harmónia mindenáron való bizonygatása az ilyen esetekben már kétségtelenül hamisításhoz vezetne. Ugyanakkor világos, hogy minden filozófusnak, még a mindig sematikus elképzelt Aquinóinak és Stagiritának is, nyilván volt „fiatalkora” (legfőlőbb és sajnos nem ismerjük eléggé); és bármily éles legyen is a kontraszt az életpálya korábbi és későbbi szakasza között, aligha hihető, hogy ezeknek abszolúte semmi közük sincs egymáshoz. Szélsőséges, ám tárgyunk szempontjából alkalmasint jellemző példát véve: nevetséges volna, mondjuk, azt állítani, hogy Szent Ágoston, bármennyire *más* emberré lett is megtéréssel, mint előző énye volt, most egy *másik* emberré vált volna, akinek már egyetlen rezdülése, érzése, gondolata sem közös ama Aurelius Augustinuséval. Lukács is egyik napról a másikra „tért meg”, lett, ahogy már annak idején megfogalmazták, „Saulusból Paulus-sá”; ámde hogy ez a változás egyáltalán végbemehessen, ehhez mégiscsak az 1918 előtti Lukácsban kellett meglennie bizonyos, a – látszatra hirtelen – fordulatot fokról fokra előkészítő tendenciáknak.

Hogy Lukácsnak ez az 1918-as fordulata a messianisztikus szektáság jegyében történt meg, s a 20. század egyik legnagyobb filozófiai műve, a *Történelem és osztálytudat* tanulmányosorozata (melynek leg-

*Lukács György: *Ifjúkori művek 1902–1918*. Szerk. Timár Árpád.

lényegesebb mozzanatai viszont már a *Taktika és ethika* kötetben megvannak) ebben az eszmevilágban fogant, jóformán közhely. Az viszont, ha nem is közhely, talán elég könnyen belátható, hogy messianizmusnak és szektásságnak ebben az összefonódásában a hangsúly mindenestre az előbbire helyeződik: ezért nem válhatott részévé e mű a későbbi, bürokratikus szektásság dogmatikájának, s kellett szerzőjének többször is Canossát járnia. Mármost a messianisztikus gondolatnak mély hagyományai vannak a magyar kultúrában, a magyar irodalomban, s erőteljes kibontakozása Ady Endrénél, aki – mint megintcsak közhely – döntő hatást gyakorolt a fiatal Lukácsra, csöppet sem' előzmény nélküli; ezeket az előzményeket pedig Lukács számára is részint már az evangélikus gimnáziumnak, részint éppen Ady verseinek és cikkeinek nyilvánvalóan közvetítenie kellett. A messianizmus a reformáció korától, a magyar kultúra első nagy identitás-kereső korszakától jelen van irodalmunkban, s már Petőfinél magas fokra emelkedik: előbb személyes vonatkozásban, *Az apostol* egész tematikájában és kifejtetten a magasztos szőlőszem-hasonlatban, majd a nemzetre vonatkoztatottan az „utósó ítélet”, a „szörnyű idő” elhagyatottan harcoló magyarságáról, „a világ vezérére” írt versekben. Reformáció és szabadságharc: a prédikátor s a költő szavában a nemzet hangja szólt, az erőt meghaladó föladatot heroikusan és önfeláldozóan vállaló nemzeté. Hiába keresnénk e hangot a lemondás, belefáradás, föladat-nem-vállalás, a kiegyezés korában: Vajda költészete nem jutott el a messianizmusig; mint Komlós Aladár rámutat, az önkínzó mazochizmus hangja az övé, noha nem pusztán személyes, hanem társadalmi, sőt metafizikai mezochizmusé, melynek közvetítésével azután minden addiginál erőteljesebben támad föl újra a messianisztikus gondolat Ady Endrénél. Dózsa, a reformáció, a kurucok és negyvennyolc: igaza van a fiatal Lukácsnak, amikor – a legteljesebb azonosulás hangján – vallásosnak (messianisztikusnak) jellemzi az Ady Endre-i költészet lényegét: ez a messianizmus ragadja azután magával a nemzet új forradalmában, 1918/19-ben a magyar értelmiség java részét (mint jellemző példára csak Tóth Árpádnak, Déry Tibor befolyása alatt írt versére, *Az új istenre* utalunk).

Így tehát Lukács a magyar kultúra egy mély tradíciójához is kapcsolódik, amikor a marxizmuson belül újrafogalmazza a német klasszikus filozófia eszkatalogikus örökségét, s ezzel egyszersmind elintézettnek tekintünk egy másik, nagyon széles körben elterjedt babonát is: azt ti., hogy Lukács tevékenysége „nem tartozik a magyar kultúrához”. Igaz, Adyn kívül és még Ady előtt, kétségtelenül, mély hatással volt rá Wagner, Ibsen, Wilde is (mindez szintén elolvasható a kötet lapjain); általában a nyugati, erőteljesen a német, s közelebbről az osztrák kultúra, amint már annak idején Babits szemére vetette ezt. A jellegzetes

mindamellet az, ahogyan Lukács például (egyik, Popper Leóhoz írt levelében) Ady Endre publicisztikáját Alfred Kerr és Karl Kraus fölé helyezi: bár akit e kötet maga nem győz meg Lukács kötöttségéről a magyar kultúrához, annak hiába sorolnánk (pedig hosszan sorolhatnánk) a dokumentumokat. (A zsidószármazású Lukács-család öntudatosan tekintette magát magyarnak, s magánál Lukács Györgynél már egyszerűen anakronizmus asszimilációs problémáról beszélni; 1907-es áttérése nem az asszimiláció, hanem a tüntetően vallásos nonkonformizmus jegyében történt.) Nem mintha – az 1911-es válságot, az itthoni ellenséges meg nem értést stb. követően – nem állt volna fön a veszély, hogy Lukács kivándorol; egyéniségének és elméletének alapvetően magyar karakterén azonban ez már nem változtatott volna: frappáns bizonyíték lehet erre az összevetés Hauser Arnoldnak több évtizedes emigráció, az ott megszerzett világhír stb. utáni hazatérésével.

Hírheft vádak azután még Lukács ellen, hogy csak az irodalomra figyelt (hogy azon belül is csak a klasszikus, sőt klasszicista irodalomra), hogy megállt – úgymond – Goethénél. Hogy Lukács a maga esztétikai nézeteit döntően az irodalom közegében munkálta ki, igaz (s ez egyúttal elméletének ismét egy sajátosan magyar vonásaként fogható föl); az viszont durva túlzás, hogy más művészeti ágakra nem, vagy csak későn figyelt föl: a kötet színházi, film-, képzőművészeti, zenei témájú, ill. vonatkozású írásai (ahol is a család és a baráti kör ilyen jellegű közvetítései szintén bőségesen dokumentálhatók lennének) meggyőzően mutatják, hogy már a fiatal Lukács is a művészetek teljességére figyelt. E kötetből továbbá megtudhatja, aki akarja, azt is, hogy a fiatal Lukács lelkesedett a modernségért, saját korának „avantgarde” törekvéseiért, a romantikáért stb., s hogy a „nagy klasszika” általa kialakított fogalma megfelel annak, amit a későbbi Lukács „nagy realizmusnak” nevezett: voltaképpen a mindenkori, és bármely stílusú, nagy művészet megjelölésére szolgál. Későbbi ellenérzése és elutasító magatartása az általa „avantgarde”-nak nevezett irányzatokkal szemben abból fakad, hogy ezek nem az ő általa célul kitűzött „nagy stílus”, hanem a dekadencia irányában fejlesztették ki a modern művészet tendenciáit; ami persze nem jelenti azt, hogy Lukács minden egyes – helyes vagy téves – kritikai értékítéletét elméleti szükségszerűségnek kellene nyilvánítanunk.

Ha ugyanis főntebb mindenekelőtt arra utaltunk, hogy az 1918 előtti Lukácsban megvoltak azok a tendenciák (így mindenekelőtt a messianisztikus gondolat), melyek az 1918-as fordulatot előkészítették, itt helyénvaló arra utalnunk, hogy a fiatal Lukács számos gondolata él tovább a marxista Lukácsnál (esetleg jelentősen megváltozott, vagy éppen önmaga ellentétébe átfordult formában), hogy tehát Lukács

premarxista korszaka nemcsak abban az értelemben „premarxista”, hogy megelőzi a marxistát, hanem abban az értelemben is, hogy valóban ahhoz vezető „út”, s hogy abban meghaladódik. A művészetfilozófiai-esztétikai kéziratok anyagán ez persze gazdagabban elemezhető (erről és más itt érintett kérdésekről is részletesen írtam a Világosság 1976/6. számában); de az e kötetben található kisebb írásokban is megragadható egy-egy, alapvető jelentőségű lukácsi kategória, mintegy *in statu nascendi*: így a típus fogalma már a korai színikritikákban, a visszatükrözés gondolata Shakespeare-rel vagy Sterne-nel kapcsolatban, klasszika (realizmus) és dekadencia ismételt szembeállítása stb. És itt éppen a kifejtetlen, szinte elasztikus, valóban „in statu nascendi” előfordulás az érdekes; ha ugyanis egy teoretikus kifejtett rendszerét, e rendszer totalitását akarjuk tanulmányozni, akkor természetesen az *érett* gondolkodóból kell kiindulnunk, ám ha az elmélet társadalmi, szellemi, pszichológiai gyökereire, egyszerűen „szülőhelyére és titkára” vagyunk kíváncsiak, akkor az *ifjú* adhat kulcsot a kezünkbe.

Az eklektikus orosz filozófus, Szolovjov válogatott műveinek recenziójában Lukács ezt írta: „Tolsztoj és Dosztojevszkij költői szemléletességének megfelelő, azt kiegészítő filozófiai, gondolati-látnoki szemléletességet várunk tőle (ahogyan a német idealizmus metafizikai víziója áll a német klasszikusok és romantikusok költészete mellett)”, s mivel ezt nem kapjuk meg, csalódunk benne. Vajon csalódunk-e akkor, ha föltételezzük: a fiatal Lukács egyre inkább saját magában látta meg azt a gondolkodót, akinek „gondolati-látnoki szemléletessége” ott áll Tolsztoj és Dosztojevszkij (és Ady Endre és Balázs Béla: hiszen őket Tolsztojjal és Dosztojevszkijel egyenrangúnak látta), „költői szemléletessége” mellett? A filozófia története azt mutatja, hogy nagy filozófia akkor és ott, mintegy a világtörténelem perifériáján jött létre, amikor és ahol egy társadalom kultúrája abba a helyzetbe került, hogy *elméletileg* kellett megküzdenie azokkal a problémákkal, melyek *gyakorlati* megoldására másutt tettek kísérletet. A német klasszika kultúrája: irodalma, zenéje, filozófiája Nyugat-Európa nagy forradalmának, a francia forradalomnak elméleti visszatükrözése volt; Kelet-Európa nagy forradalmának, az orosz forradalomnak elméleti visszatükrözésére, sikereinek és buktatóinak szellemivé szublimált földolgozására, úgy látszik, a sajátos helyzetű magyar kultúra: Ady Endre és József Attila költészete, Bartók és Kodály zenéje, Csontváry és Derkovits festészete, Lukács György filozófiája bizonyult a legalkalmasabbnak. A magyar forradalmakat leverték, a magyar birodalom összeomlott: de a hiába ostromolt vagy tragikusan elveszített külső nagyságot a benső forradalmába, a szellem birodalmába mentette át a magyar kultúra.

A magyar kultúrának nagy teljesítményei azonban a monarchia századfordulóján majd az ellenforradalmi korszakban még nem illeszkedtek harmóniává, szervesen heverték egymás mellett: hiányzott az az archimédesi pont, egységes koordináta-rendszer, mely totalitássá szervezte volna őket. Egy nép műveltségének külső egységét megadó, materiális kerete mindig az építészeti, belső, szellemi egységét biztosító lelke a filozófiai kultúra; ámde a magyar nyomorúság nagyon sokáig nem tette lehetővé valóságukat. Szekfü Gyula és Karácsony Sándor elévülhetetlen érdeme, hogy – ha tévelygéseken át is – ők először kezdték a magyar kultúrát a filozófiaiilag szervezett kultúrává fejlődés irányába sikerrel orientálni; ez a folyamat azonban a fölszabadulás révén és után, a marxista filozófia jegyében, s nem kis mértékben éppen Lukács György tevékenysége nyomán, teljesebbé és teljesebbé csak ki. Lukács ifjúkori műveinek kiadása – Tímár Árpád filológiai csúcsteljesítményének nevezhető gondozásában – most a forrásokat revelálja. (Magvető, 1977.)

LENDVAI L. FERENC

Petrolay Margit: GONDOLATOK A GYERMEKIRODALOMRÓL

Petrolay Margit könyve saját értékeinél többet is jelent. Megjelenése régi tartozások törlesztésének kezdete a kiadó előszava szerint. Az olyan tanulmánykötet, amelyben gyermekirodalmunk elméleti kérdéseiről esik szó, kivételes jelenség könyvkiadásunk múltjában és jelenében is. (Irigy szemlélői lehetünk a *Beiträge zur Kinder- und Jugendliteratur* csaknem félszázadik kötetének, s még inkább az olyan elméleti-kritikai folyóiratoknak, mint a szovjet *Detszkaja Literatura*.) Könnyen számba vehető tanulmányköteteinket kézikönyv rangjára emeli a hiányérzet. (ld. *Vita az ifjúsági irodalomról*, Móra Kiadó, 1968.; *Olvasó ifjúság*, Móra Kiadó, 1972.) Az érdeklődő számára semmivel sem egyszerűbb gyermekirodalmunk történetének megismerése. Egyelőre Hegedűs András íróportréi helyettesítik a gyermek- és ifjúsági irodalom megíratlan történetét. (Hegedűs András: *Legkedvesebb íróim*, Móra Kiadó, 1971.) A gyermekirodalom elméleti kérdéseivel foglalkozók nálunk nincsenek túl sokan és nem túlságosan elkényeztetettek. Petrolay

Margit az első, akinek a mai magyar gyermekirodalom kérdéseiről szóló elméleti tanulmányai, folyóiratokban megjelent vitacikkei, konferenciákon elhangzott elemző, értékelő előadásai kötetben is napvilágot láthattak. A *Gondolatok a gyermekirodalomról* címmel megjelent kötet mintegy tíz esztendő írásait tartalmazza.

Petrolay Margit könyvének címe néhány tanulmány kedvéért (*Ifjúsági irodalom–gyermekirodalom, Megjegyzések egy vitához, Móricz Zsigmond és az ifjúsági irodalom*) a valóságos tartalomnál általánosabb. Írásainak többségében a mese vagy a mesekorszak körül jár. (*Mese és humánium, Régi műfaj, új olvasók, Piroska halhatatlansága, Új királyfiak – új mesék, Az élszótól az eleven betűig, Az óvodás gyermek irodalmi nevelése.*) Könyve polémia a meséről. Valószínűleg így tartjuk majd számon. A szerző meseíró, így természetes, hogy legtöbb mondanivalója saját műfajáról van. Továbbá az is, hogy írásainak hangja a szokásosnál nemegyszer szenvedélyesebb és személyesebb. A gyermekirodalom minden dolgát (a könyvkiadástól a kritika hiányáig) belülről éli át, a mesére pedig – anélkül mondhatjuk, hogy a nagy szavak vádja érhetne bennünket – az életét tette. Az *Ezüstpagoda* (1934) és a *Világszép kecskebéka* (1977) között már több mint négy évtized telt el mese-teremtéssel.

A kötet tanulmányaiban legtöbbször feltett kérdés az, hogy milyen legyen a korszerű mese, hogy miképpen lábalhatna ki a mai mese útvesztőiből, zsákutcáiból. „Az 'új mese' napjainkban még az útkeresés stádiumában van – írja Petrolay Margit –, arculata idáig még nem alakult ki. Elvi bizonytalanság, gyakran elavult pedagógiai szemlélet, igénytelenség egyfelől, másfelől sznob modernkedés gátolja fejlődésében, bár helyel-közzel biztató jelekkel is találkozunk már.” (49.) A műfaj féltésével írja: „A műfaj elsekélyesedik, ha nem újítjuk meg új forrásokból...” (69.) De a forrás, amit ajánl, nemhogy nem új, a legrégebb: a népmese. Nem a népmese motívumkincséhez való ragaszkodást tartja fontosnak, hiszen könnyen vezet formalizmushoz ez az egyébként könnyen járható út. Kissé eretnek módon nem is a csodát tartja a mese megtartandó lényegének. (Némi ellenvetésünk lehet, mert a mese egyik fontos megkülönböztető jegye epikus rokonai között mégiscsak a csoda.) Petrolay Margit elsősorban a népmese optimista moráljának átmentésére biztat. Örömből, emberszeretetből, bizakodásból, pozitív érzelmekből életre szóló tartalékokat szeretne adni és adatni a gyerekeknek a mesével. Szándéka komolyan megszívlelendő, de kár lenne elfelejtenünk, hogy Andersen nem egy meséjének katartikus hatása éppen abból fakad, hogy a mese optimista morálját megszegi. (*A kis hableány, A kis gyufaárus lány*) Ugyanezt Hauff is meg merte tenni. (*A kis Mukk*) Lázár Ervin emlékezetesen szép meséje (*A kislány, aki*

mindenkit szeretett) vagy Mészöly Miklós gyereket, felnőttet megrendítő, balladási írása (*Csengős bárány*) mai meseirodalmunkból ugyanerre példa (ld. még Lázár Ervin: *A Hétfejű Tündér*. Móra Kiadó, 1973. – Mészöly Miklós: *Az elvarázsolt tűzoltózenekar*. Móra Kiadó, 1965.). Igaz, ezek a mesék a számon tartandó kivételek.

Petrolay Margit Hárs László meséjének elemzésével meggyőzően bizonyítja, hogy a gyermek mindennapi valósága és a mesebeliség rekvizitumai szerencsésen együtt élhetnek a korszerű mesében (*Az égből pottyant nagyapa*). Mai verses meseirodalmunk szinte kínálja erre a példaanyagot (Kormos István, Szabó Magda, Szécsi Margit, Jékely Zoltán műveire gondolok). Hadd jegyezzem meg, hogy Petrolay Margit szép, népmesei ihlettségű meséivel a jelenséget maga is bizonyítja.

Mai meseíróink néhány útját a tanulmányok írója méltán tartja a meseirodalom tévútjainak. Példaként: – Ha a mese nem több, mint a népmese stílus-utánzata. Ha az állatmesének álcázott történetben a kényes kiscicák és a huligánkodó nyúlfiak történeti pusztán arra szolgálnak, hogy a Kis-Katekizmus moráljával pellengérezzék ki a gyerek hibáit, (Se szeri, se száma az ilyenféle alkotásoknak.) ha impresszionista, szürrealista képekkel próbálják pótolni a cselekményt. Petrolay Margit nem hisz az ún. technikai mesében. („... egyetleneg elfogadható darabot nem hozott létre...” 87.) A próbálkozások időszakát jelzik az olyan írások, mint Rákos Sándor meséje az unatkozó autóbusról. (*A piros autóbusz*. ld. Rákos Sándor: *A kislány idegenben*. Móra Kiadó, 1971.)

Írásaiban Petrolay Margit a mese egy-két műfaji változata iránt határozott ellenszenvet áru el. Nemcsak a „naivan didaktikus”, „édeskésen mesterkelt”, „közhelykészletből táplálkozó” állattörténetet, de a fabulát is szívesen kiutasítaná a gyermekirodalomból. Rousseau-i érvekkel félti a gyerekeket: „... inkább bűnre, mintsem erényre csábítaná őket.” (60.) – Ha csak a Rónay György fordította, Jean Effel illusztrálta La Fontaine-mesékre gondolunk, már nem tudunk ellenszenvében maradéktalanul osztozni; de bevallhatjuk, néhány meggyőző érve rést üt a fabula iránti vonzalmunkon. Rousseau mellett azonban Rotterdami Erazmust is felvillantja az emlékezet, aki az ezoposi mesét tananyagá tette.

Petrolay Margit szerint a korszerű meséhez legalább „három hamuban sült pogácsa” kell: a korszerű mondanivaló, az érdekes cselekmény és a művészi kifejezés. Ehhez fontos hozzáfűznünk, hogy a jelentős meseírói teljesítményeket a saját, másokéval összetéveszthetetlen mesevilág is jellemzi, amely valamiképpen egész írói világuk része. A körtvélyesi kert zsályái, georginái, rezedái nemcsak Lesznai Anna önéletrajzi regényében (*Kezdetben volt a kert*), festményein és

hímzésein jelennek meg, de mesevilágának is kellékei. S nem más meséinek nyelve sem, mint a népköltészet és a szecesszió sajátos ötvözete. És ez a leszna is mesemondó hang búvópatakként ma is jelen van. – Petrolay Margit többször is figyelmeztet írásaiban a hagyomány és korszerűség szétoldhatatlan kapcsolataira. A korszerű mese egyik példaként Csukás István könyvét, az *Egy téli tücsök meséit* (Móra Kiadó, 1974.) említi. Bármily furcsa, ez a téli tücsök Lesznai Anna szeptemberi pillangójának közeli rokona. (*Egy kis pillangó utazása Lesznán és a szomszédos Tündérorságban*, 1913.)

Petrolay Margit világirodalmi szinten ismeri a gyermekirodalom elméleti-történeti kérdéseit. A saját műfaján kívüli gyermekirodalomról is fontos és időszerű közlendői vannak. „Újabban . . . a kelleténél jobban terjeszkedik a gyermekirodalomban a nonszensz-költészet, melynek jogosultságát nem vitatjuk, nem is idegen a kisgyermek játékos fantáziájától – írja Petrolay Margit –, de féltjük tőle az igazi, sokszínű, érzéseket megmozgató és elmélyítő gyermekírást.” (136.) Kötetének egyik figyelemre méltó írása Móricz Zsigmond gyermekirodalmi tevékenységéről szól. Egyetlen Móricz Zsigmonddal kapcsolatos mondatán töprengünk kételkedve: „A 13–14 éves gyerekeknek nem lehet eszményképe az ügyefogyott kis Nyilas Misi . . .” Lemondjunk hát az áldozat-hősökről? Dickens Twist Olivérjéről, Csehov Ványkájáról? Nemecek Ernőt az a bizonyos heroikus pillanat talán megtartja a példák sorában.

Petrolay Margit írásai igazi vitacikkek. Hullámverésük van az olvasóban, és valószínűleg az eddig másképpen gondolkodót is képesek meggyőzni arról, hogy „a gyermekirodalom nem kirándulás, hétfégi pihenő az „alkotásban” kifáradt szellem számára, hanem gyötrelmekkel kikövezett út, melyet minden művésznek végig kell járnia, akár aggasztánok az olvasói, akár óvodás gyerekek.” (138.) (Tankönyvkiadó, 1978.)

F. KOMÁROMI GABRIELLA

TANULMÁNYOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI HAZAI SZOCIALISTA ÉS ANTIFASISZTA IRODALOM KÉRDÉSEIRŐL

A két világháború közötti szocialista és antifasiszta irodalom tudományos feldolgozása, elhelyezése irodalomtörténetünk folyamatában a marxista irodalomtörténet és irodalomtudomány egyik alapvető feladata. Feltűnő és sajnálatos mégis, hogy mindeddig nincs ennek a problémakörnek egységes szempontú és szisztematikus feldolgozása. A sok és kitűnő tanulmány, kiadvány, antológia, tanulmánykötet ellenére sincs.

A Petőfi Irodalmi Múzeum 12. évkönyve az 1975. június 9–10-én rendezett konferencia anyagát tartalmazza, s miközben jelentős előrelépést jelent a szocialista és antifasiszta magyar irodalom kutatásában, arra is rávilágít, hogy ebben a fontos témakörben mennyi megoldatlan feladat van még. Igaza van Szabolcsi Miklósnak, aki vitaindítójában azt hangsúlyozta, hogy bár a közkeletű vélekedés szerint – s ezzel naponta élünk – a szocialista és antifasiszta irodalom a magyar irodalom egyik legfontosabb, legértékesebb része, ez a minősítés csupán deklaráció maradt, lényegében máig sem kapott megfelelő bizonyítékokat, meggyőző érveket a tudományos elemzésben.

Bizonyos, hogy elsősorban a tisztázatlan elvi kérdések miatt van ez így. S itt főként arra kell gondolnunk, hogy a mindennapi irodalomtörténeti gyakorlatban még az sem egyértelmű, hogy mit tekintsünk szocialista irodalomnak. Majd ebből a bizonytalanságból eredően az sem lehet egyértelműbb, hogy milyen a szocialista irodalom aránya, helyzete össznemzeti irodalmunkban. A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve főként abból a szempontból jelentős, hogy a több mint negyedszáz tanulmány és hozzászólás sok-sok gyakorlati példával és elvi állásfoglalással érvel a szocialista irodalom korszerű értelmezése mellett. A változatos típusú írások – filológiai alapkutatások, műelemzések, elviszmetörténeti tanulmányok, recepció-elemzés – egységesen szolgálják a szocialista magyar irodalom korszerű és tágas értelmezését, ily módon több ponton árnyaltabbá teszi ez a kötet a két háború közötti irodalmunk ideológiai, eszmetörténeti és esztétikai képét. A filológiai jellegű kutatások sok érdekes és termékenyen kamatoztatható ismeretet tárnak fel elsősorban Kassákról, József Attiláról, Radnótiról, Illyésről, de másokról is. Az esztétikai és eszmetörténeti elemzések a maguk bonyolultságában mutatják meg az avantgarde különféle irányzatainak és a szocialista eszméknek a kapcsolatát, a József Attila és Radnóti

életműnek a szocializmushoz való viszonyát, valamint a két háború közötti különféle eszméknek és eszmélkedéseknek az értékét és jellegét a szocialista irodalom és világgép szempontjából. A nyitottabb szemléletet eleve biztosítja és jelzi az a tény, hogy elsősorban a magyar szocialista irodalom harmincas évekre irányul a kutatók figyelme, nem pedig a húszas évek egyoldalúbb, a történelmi helyzetből következően szükségszerűen szűkebb lehetőségű és kezdetlegesebb irodalmi értékű törekvéseire. Másrészt nagyon fontosak a szemléletgátás szempontjából a kötet műelemzései. A szocialista irodalmunkról szóló írásoknak legnagyobb, már-már a szocialista irodalmat lejárató hibája az szokott ugyanis lenni, hogy mozgalmi szempontúak. Nem a művészi értéket, hanem az odatartozás közvetlen tényét tekintik fontosnak, megfelelkezvén az irodalom és a politika jellegbeli különbségéről, sajátosságairól. E kötet műelemzései ezen a ponton példaadóak: már témaválasztásukkal elkerülik szocialista irodalmunknak azokat az alkotásait, melyek elemzésében szükségképpen nagy szerepet kap – más értékük híján is olykor! – a közvetlen politikum. Olyan műveket választanak ki, melyek esztétikai értéke, egyetemes emberi mondandója rejtettebben táplálkozik a szocialista eszmeiségből. Ezeket első pillantásra nem is sorolnánk feltétlenül a szocialista magyar irodalom mintadarabjai közé, de miként a mostani elemzésekből is kiderül, főként csak azért nem, mert a szemléletünkbe már túlzottan beleférközött a közvetlen politikusság igénye a szocialista minősítéssel kapcsolatban. Pedig éppen a szűklátókörűség árt legtöbbet a szocialista magyar irodalom megbecsülésének, a meggyőző értékrend kimunkálásának.

A szocialista irodalom korszerű szemlélete csak nyitott lehet: olyan, amely világgépet kér számon és nem szólamokat. A mostani kötet műelemzései és elvi tanulmányai is ezt bizonyítják. A sok kínálkozó jó példa közül kettőt emeljünk ki. Kabdebó Lóránt *Kétféle ars poetica* című tanulmányában a polgári költészet személyiségképeként ellentmondásait elemzi Szabó Lőrinc *Az Egy álmai* című verséről szólva, s szembeállítja vele a József Attila *Eszméletében* megfogalmazódó szocialista emberkép teljességigényét. A legtöbb gondolatot fölvető írás Németh G. Béla kitűnő tanulmánya: *Periodizációs kérdések az antifasiszta irodalomban*. Felvázolja a két világháború közötti korszak rendkívül bonyolult eszmetörténeti képét, bemutatja a magyar irodalom közgondolkodás fejlődését és fejlődésének buktatóit, paradoxonait. S ugyancsak a tágabb irodalomszemlélet jegyében és igényével teszi periodizációs határkérdéssé azt a fölismerést, hogy a „nemzeti-nemzetiségi-nemzetközi kérdéseket csak a társadalmi, a gazdasági, a birtoklási struktúra általános átalakításával lehet és kell megoldani”. Ez az elgondolás – félre-
tolva a képtelen népi-urbánus ellentétet – valóban a társadalom fejlődé-

sének irányát követi, s a társadalmi-irodalmi folyamat progresszív eredményeit történetileg is szemléli. Hangsúlyozza, hogy „az irodalom fejlődésfolyamatában, minden nagyságuk ellenére, nyilván nem Mann, Hesse vagy Babits, hanem Brecht, József Attila és társaik jelentik a következő lépést”, hiszen ők már egy új társadalmi rend irodalmi előkészítői is. Németh G. Béla tanulmánya más vonatkozásban is irányjelölő: körültekintő szemléletre ösztönöz, óv az egyoldalúságoktól. A népfrontmozgalom bonyolult összetettségét felvillantva mutatja meg, hogy olykor egymásnak több vonatkozásban ellentmondó jelenségek is összefonódnak, s ezeket nem leegyszerűsíteni kell, hanem összetettségükben, ellentmondásosságukban megismerni és értékelni, megítélni.

A jelenségek összetett, körültekintő vizsgálata, árnyalt elemzése révén emelkedik közvetlen témáján is túlmutató elvi jelentőségűvé a kötetben Agárdi Péternek József Attila kritikai fogadtatását, Lackó Miklósnak Thomas Mann és a magyar szellemi élet kapcsolatát vizsgáló írása, valamint K. Nagy Magda tanulmánya a harmincas évek első felének publicisztikájáról.

Egy ilyen gyűjteményt az minősít, ami benne van, s nem az, ami hiányzik belőle, hiszen teljességre nem vállalkozhatott, s egy konferencia anyagát közli. Mégis: a benne megnyilatkozó koncepció gazdagodott volna azzal, ha a népi írók szocialista és antifasiszta törekvései is bővebb elemzést kapnak, nemcsak más tárgyú tanulmányok utalásaiban szerepelnek.

A Petőfi Irodalmi Múzeum 12. évkönyve különböző igényű és értékű írásokat tartalmaz, de ezek mindegyike hasznos adalékokat, szempontokat ad a magyar irodalom szocialista és antifasiszta törekvéseinek történetéhez, s egy korszerűbb, nyitottabb irodalomszemlélet meghonosításához. (Petőfi Irodalmi Múzeum)

GÖRÖMBEI ANDRÁS

EGY DIDAKTIKUS ADAPTÁCIÓRÓL

Kovács Endre–Szerdahelyi István: IRODALOMELMÉLETI
ALAPFOGALMAK

Nem véletlen, hogy manapság csaknem minden műveltséggyarapításról szóló munka a művelődés permanenciájával, folytonosságával kezdődik. Ez a már közhelynek számító indítás, valljuk, hogy akkor is helytálló, ha az irodalmi műveltség gazdagításáról esik szó. A művelődés permanenciájáról azért aktuális beszélni, írják az emlegetett szakkikkek szerzői, mert korunk élettempója olyannyira felgyorsult, hogy a mindennapok embere az információk feldolgozásának örökös zavarával küzd. Nem elegendő tehát az, amit általános vagy középiskolában a fejébe sulykoltak, nem elég, amit iskolai órán kapott, hanem az órán túl is, szüntelenül, illik fokozni tájékozottságát, ha nem akar napjaink aktuális jelenségeivel szembekerülve alulmaradni.

Hogy az ímént elmondottak mennyire fontos gondolatok, arra Kovács Endre és Szerdahelyi István könyve ismét rádöbben bennünket. Ha e sorok írója az általános vagy középiskolás irodalomelméleti kötelezőivel hasonlítja össze a könyvben leírtakat, akkor úgy érzi, ismerős, de más bolygón jár. Abban is biztosak lehetünk, hogy az alaposabb műveltségre törekvő mai diák számára sem elegendő az az irodalomelméleti anyag, amit jelenleg – az új tankönyv szerint is – a középiskolában kap. Helyesen ismeri fel tehát a Tankönyvkiadó, hogy feladata nemcsak az alapkötelezettséget segítő tankönyvek kiadása, hanem pl. az irodalomoktatás vonatkozásában a diákok és tanárok irodalmi műveltségi nyitottságát elősegítő verselemző, stíluselemző szakköri és egyéb anyagok olcsó kiadása. Ilyen vonatkozásban Seres József és Szappanos Balázs, Kiss Tamás, Németh G. Béla, Tüskés Tibor, Harsányi Zoltán, Horváth Gedeonné és Stenczerné Forgács Anna említett témakörbe tartozó könyvei a Kovács–Szerdahelyi szerzőpár jogos elődjeként sorolhatók fel, de Szerdahelyi, Csibra Istvánnal együtt – korábban – maga is letette az asztalra az általános esztétika fogalmait a legújabb tudományos eredmények alapján rendszerező és a hagyományos ismereteinket továbbgondolásra serkentő kisenciklopédiáját.

Az alkotópár vizsgált könyvének tehát sok tekintetben megvoltak az előzményei, csak egy vonatkozásban nem; tudniillik, hogy valamely munka az irodalomelmélet alapfogalmait ennyire didaktikusan, középiskolás szintre bontva tárta volna elénk.

Szerdahelyiék, mint bevezetőjükben jelzik, arra törekedtek, hogy „az átfogóbb fogalmaktól az alárendeltebb, szűkebb fogalmak” felé haladjanak, s ezzel valóban sikerült áttekinthető logikát kialakítaniuk.

Az e vázra felfűzött tartalomnak harmonizálnia kell majd az új tanntervvel.

Úgy tűnik, helyes, hogy a szerzőpáros az irodalmat az első fejezetben megpróbálja szélesebben értelmezni. Azáltal, hogy Szerdahelyiék *Az irodalom mint esztétikum* című fejezetben az irodalom autonóm művészeti megjelenési formáját egyéb megjelenéseitől elhatárolják, egyben azt a lehetőséget is megteremtik, hogy pl. a diák az irodalmi művek sokfélesége között fedezze fel magának a szépirodalmi művet mint a szellem igazgyöngyét.

A tágabb horizont feltárása egyben az ízléscsiszolás irányába is egyengetheti az utat, ha az olvasók kellő tanári irányítással lapozgatják a könyvet. A második fejezet, melyben kimondatik, hogy az irodalom nem más, mint a kommunikáció sajátos formája, azon pontok közé tartozik, melyek az irodalomelméletben még mindig vita tárgyát képezik. Ismeretes olyan, irodalomelméleti szakembertől származó nézet is, miszerint óvakodni kell efféle kategorikus kijelentésektől. Nem ennek az ismertetőnek a feladata eldönteni a vitatott kérdést, annyit azonban megjegyeznénk, hogy a vizsgált munkát, mely az irodalomelméleti alapfogalmak didaktikus adaptációja, nem szabad a fogalmak tudományos és polemikus kifejtésének mércéjével mérni. A nevelési kommunikatív helyzetben, átmenetileg, szükségszerűen elszegényedik az egyébként legvirágzóbb gondolati gazdagság is, hogy aztán új virágzásnak adjon teret. Néhányszor ez történik ebben a könyvben is, melyet, hangsúlyozzuk, saját kategóriáján belüli mérce alapján kell megítélni. Szerdahelyiék is érzik ezt, és enyhe lelkiismeretfurdalással valamennyi fejezethez viszonylag gazdag irodalomjegyzéket csatolnak. Ezáltal lehetővé válik, hogy az olvasó a fejezetben az egyfajta álláspont szerint rögzített alapkérdéseket más oldalról, a viták hevében szemlélve is megközelítse.

Ha vitatja is valaki a kategóriák interpretálásának módját, azzal senki sem vitakozhat, hogy helyes és szükséges volt az a törekvés, hogy a szerzők az irodalmat elhelyezzék a kommunikáció rendszerében, s ez is azt bizonyítja, hogy a könyv igyekszik lépést tartani a modern irodalomelméleti iskolákkal. Talán csak azt kifogásolhatnánk, hogy e fejezet irodalomjegyzéke lehetne találébb vagy szélesebb, s ezáltal még inkább segítené annak a feszültségnek a csökkentését, melyet az új első osztályos irodalomelméleti tankönyv okozott. Ugyanúgy, tágabb kitekintést, nyitottságot jelent az olvasónak a következő, *Az irodalom mint pszichológiai jelenség* című fejezet is. Ezekről a kérdésekről az iskolai tananyagban vagy egyáltalán nem esik szó, vagy csak futólag. *Az irodalom mint társadalmi-történelmi jelenség, Az újkori európai irodalom fő irányzatai*: a műfajokról, a realista irodalmi műről, az irodalmi

mű szemléleti formájáról és hangformájáról szóló fejezetek, ha nem is mindig követik a hagyományos felosztást és megközelítést, úgy tűnik, szorosabban kapcsolódnak a szokásos törzanyaghoz. A könyvet jól használható, tartalmas tárgymutató teszi teljessé

Végül nyilvánvaló, hogy nem tekinthetjük véletlennek ennek a didaktikus összefoglaló munkának a létrejöttét. Ugyanis szervesen illeszkedik épp az egyik szerző, Szerdahelyi István hasonló jellegű tevékenységébe, melyet a *Költészetesztétika*, *A mindennapi élet esztétikája*, *A magyar esztétika története 1945–1975* és nem utolsósorban a *Világ-irodalmi Lexikon* jelez; és melynek munkálatai, úgy véljük, rányomták bélyegüket a vizsgált könyv létrejöttére is.

Hogy ezek az összefoglalás-próbálkozások megszülessenek, a magyar esztétikai élet és irodalomtudományi kutatások olyan fellendülésére volt szükség, amilyen az utóbbi időben bekövetkezett. Tehát a fogalmak gazdagodása engedhette meg didaktikus adaptálásuk „luxusát”.

Egy nemrég elhunyt kitűnő tanár, és egy alapos irodalomtudós okító könyvét haszonnal forgathatják a fogalmak jövőbeli gazdagítói. (Tankönyvkiadó, 1977.)

RUBOVSZKY KÁLMÁN

Nagy Endre: MODERN MŰVÉSZET – SZOCIÁLIS MŰVÉSZET

ADALÉKOK A MARXISTA ESZTÉTIKAI GONDOLKODÁS ÉS KRITIKA MAGYARORSZÁGI KEZDETEIHEZ

Nem vert eddig jóformán semminő kritikai visszhangot Nagy Endre tanulmánykötete, holott megérdemelné a figyelmet és a törődést. Újra egy könyv, amely a magyar századforduló – Bölöni György szavával: e „szellemi csodakor” – roppant gazdagságú hagyatékából hasítja ki a maga vizsgálati anyagát, s érdemben gyarapítja is a korábbi kutatások eredményeit. Rendkívüli felfedezéseket nem kínál ugyan Nagy Endre műve, látványos analízisei sincsenek, s mi sem idegenebb írásmódjától, mint a hivalkodás. Visszafogottan, mentesen mindennemű cirádától, olykor már a szürkeségig puritán nyelven fogalmaz, stílusa nemegyszer nehézkes, nyelvhelyességi hibákba is téved helyel-közzel, ámde lényeges, meggondolkodtató dolgokról tudósít majd mindig. Elegáns és rokonszenves szerénység hatja át e kötetet az alcím „Adalékok”-szavától a bevezetőn át az utolsó mondatig, önmutogatás helyett maga a

tárgy, a higgadt, árnyalatos – illik ide a szó: dialektikus – vizsgálódás dominál.

A magyarországi marxista kritika és esztétika kezdeteit fürkészi Nagy Endre, in statu nascendi. Nem zárkózik a Monarchia határai közé, egy nagyobb, európai folyamat részeként látja és láttatja az új minőség születését és első gyermekbetegségeit; kipillantásai, hivatkozásai viszonyítási alapot, horizontot adnak, s egy tágabb összefüggérendszer jelenlétét biztosítják egyszersmind. Az elemzett periódust a századforduló és a világháború első éve keretezi. Szabó Ervin, Diner-Dénes József, Pogány József és Bresztovszky Ernő a könyv főszereplői: sosem személyiségükkel, mozgalmi-ideológiai munkájuk egészével, hanem azokkal a kezdeményekkel és ösztönzésekkel, amelyek a nálunk is útjára induló marxista esztétika és kritika arculatát elsőül kiformálták. „Széptani” tevékenységük és működésük egyéb területei között – a tanulmányok ügyesen, okosan szemléltetik ezt – korántsem emelkedik holmi kínai fal: mindük esetében nyilvánvaló a gondolkodói reflexek és alapelvek, a teoretikusi gyakorlat viszonylagos koherenciája. A kritikában és az esztétikában kirajzolódó felfogások a szerzők marxizmus-konceptiójának logikus leágazásai, leplezetlenül visszautalnak az őket indukáló gondolati magra. Nagy Endre egyszer sem mulasztja el föl-vázolni emez átjátszásokat, összefolyásokat, az ideológiák különféle megjelenési formáiban is kitetsző interferenciákat, ezért állapíthatja meg például teljes joggal, hogy (a kiemelések az övéi) „a *reformista* Bresztovszky és a *szindikalista* Szabó Ervin” egyaránt nem lehetett igazán kompetens a proletár-költészetéről lefolyt emlékezetes vitában (331.).

E könyv erényei és újdonságai még akkor is számosak, ha tudjuk, hogy nem legelsőül vállalkozik a marxista esztétika kezdeteinek feltérképezésére. (Elég, ha előzményei közül itt csupán Komlós Aladár *Gyulaitól a marxista kritikáig* c. kötetének utolsó előtti fejezetére emlékeztetünk.) Korántsem járatlan vidékeken, szűz terepen vizsgálódik Nagy Endre, ámde az ő érdeme, hogy az eddigi ösvény úttá szélesült, s bírjuk immár topográfiájának, irányának, kanyarulatainak pontos leírását. A forrásfeltárás csakúgy erőssége a kötetnek, mint a kommentálás és az analízis. A nézőpont, a módszer mindig dialektikus és történelmi, a szerző óvakodik attól, hogy túlzó, mai igényeket és követelményeket erőltessen anyagára. Számonkéri a vizsgált periódusban és az adott körülmények közt lehetségeset, de sohasem többet. A könyv olvastán jó néhány gondolat szilárdul axiómává. Kitetszik, mily vitathatatlan értékek és szomorú fogyatkozások különös szimbióza jellemezte a marxista esztétikai gondolkodás és kritika honi nyitányát. Szép és invenciózus kezdeményeket leszámítva ez új diszciplína messze

volt még attól Európa-szerte, hogy maradéktalanul betöltse önnön lehetőségeit, s fogalomkészletét, eszmerendszerét kimunkálván diadallal nagykorúsodhassék. Ha kaptak is ilyformán indítást külföldről marxista esztétáink, nem föltétlenül tökéleteset és eleget, s még e kevéssel sem éltek túl gyakorta. Önállóságra, az előttük, mellettük haladóik eredményeitől való függetlenségre törekedett legtöbbjük (egyre megy, hogy ösztönösen avagy tudatosan cselekedtek-e így), az új esztétika árnyalt és szuverén kidolgozásához azonban sem a teoretikusi erő, sem az elméleti általánosítások fedezetéül szolgáló képzőművészeti és irodalmi anyag nem bizonyult legendőnek.

Szinte szükségszerű következménye az eddigieknek, hogy marxista „széptanunk” – ritka a kivétel – nem átfogó, rendszerező monográfiákban, tanulmányokban, hanem inkább elszórt és alkalomszerű írásokban, kritikákban ébredt öntudatra, koherens, kontinuos kezdetek helyett szétforgácsolt, diszkontinuos állapotában szemlélhető, s színvonalában, értékeiben fölöttébb elegyesnek bizonyul. Amily erős egy művészeti folyamat anyagi mozgatóinak a rajzában – Diner-Dénes Leonardodolgozata az egyik lehetséges példa –, éppoly kezdetlegesnek és tanácsalannak mutatkozik az egyes alkotók és műveik analízisében, s ez utóbbi esendőség bizvást az induló magyar marxista esztétika általános jellemzőjének tekinthető. Remek meglátást, nagy fényű lobbanást lehangoló szimplifikálás követ. S mennyi gyermekbetegség gyötri az új esztétikai gondolkodást! Türelmetlenség, neofita túlbuzgalom csakúgy béklyózza, mint a reformizmus, sematizmus, szektarianizmus elméleti konzekvenciái. Mily erős a hajlam és a késztetés a vulgarizálásra, mily könnyen támadnak tartós zavarok az alap-felépítmény kapcsolat értelmezésében, a dialektikus látásmódban. S a típushibák – noha egymástól elütő szemléletű elméletirók lépnek eléink – makacsul ismétlődnek. Egyoldalúságra egyoldalúsággal, szélsőségre szélsőséggel válaszol ez az esztétika, a gyökértelenül lebegő, homályosan szépelgő teóriákra, a forma primátusát, a l'art pour l'art egyedül üdvözítő voltát hirdető elképzelésekre az anyagi alapok és a tartalom túlhangsúlyozásával. Ezért is oly nehéz helyesen, árnyaltan reagálnia a századelő művészeti megújulására, a festészet és az irodalom forradalmára, ezért bukkan föl újra meg újra a modern művészet – szociális művészet oly dialektikátlan, kölcsönös kizárásra sarkított fogalom párja. Csakoly hibás, következményeiben pedig mérhetetlenül káros, némiképp tragikus ez a kollízió, mint a vele nagyjából azonos időben hódító magyar gondolat – szabad gondolat kontroverzia (vö.: Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat”. Bp. 1978.), s a magunk részéről – itt ki nem fejthető indokokból – arra hajlanánk, hogy ez utóbb említett szerencsétlen polémia reflexének, vetületének tekintsük az előbbit. S ámbár Diner-

Dénes nézetei a „modern művészet”-ről homogénnek nemigen nevezhetők (148., 165–166., 195. stb.), véleményét olykor enyhültebben s árnyaltabban summázza, nagy botlás volt – akár egynémely mai fel fogásokban – a modernséget szinte kizárólag válságtünetként, a polgári zuhlés, a dekadencia, a köldöknéző l’art pour l’art megtestesüléseként aposztrofálni. Ennek köszönhető Pogány valóban elképesztő Ady-recenziója (175.), ennek az Ibsennel szemben érvényesített hiperkritika és rigorozitás, ennek a Népszava Olvasótáráról lefolyt emlékezetes vitában és későbbi folytatásában elhangzott számos szélsőséges megnyilatkozás, s egyebek közt ennek is lehetett – hitünk szerint jogos, koncepciójának egészében viszont elhibázott – reakciója Szabó Ervin állásfoglalása a „vulgarmarxizmus”-polémia során.

S mégis: mennyi érték és erény mindjárt a kezdeteknél, mennyi megalapozott érv és indulat Tulipánia (a magyar Ugar), a provinciális és nacionalista normatív esztétika, az elméletiány, a meddő formalizmus ellenében, mennyi kitűnő észrevétel az irodalmi háborgás és a szocializmus összefüggéseiről, mennyi friss és invenciózus fejtegetés a múltbeli és az egykorú művészet jellemzőiről, mennyi, majdani kibontásra váró eszmecsíra! Mily jól látja pl. Diner-Dénes a preraffaeliták és Botticelli kapcsolatának lényegét (120–121.), milyen okos (egyes vonásaiban Lukács Györgyöt előlegező) Pogány József véleménye Stendhalról (138.) avagy a századvég kispolgári irodalmáról (243–260.), netán az idősebbik Dumas jelentőségéről (139–140.), s mily fontos Szabó Ervin nézete az irányzatosságról (26–27.), vagy Pogány szuverenitása Mehringgel szemben (140–142.). Sokáig folytathatók! Türelmetlenségeivel, egyoldalúságaival is nélkülözhetetlen, rendkívül jelentékeny eleme volt ez az esztétika a világháború előtti Magyarország szellemi életének: lázított, eszméltetett, előkészített. Hatósugara nem volt, nem lehetett túl nagy, merevségre, szűkkeblűségekre csakúgy nevelt, mint rugalmas, dialektikus gondolkodásra, ám pusztán létével is híradás volt és hadüzenet, kifejezője új ideológiai igényeknek s az idők méhében vajdó változásoknak. Nagy Endre könyvét nem nélkülözheti eztán a korszak eszmevilágának bűvára.

Vitánk is akadnia a szerzővel. Egy színesebb, frappánsabb előadómód csak gyarapította volna a mű érdemeit. Örömet nélkülöztük volna a „no meg . . .” típusú fordulatokat (36., 270.) s a „Ferenczi tanár úr . . .” -féle stílusteréseket (221. stb.) Itt-ott esetlegesnek véljük a könyv tagolását, a vizsgált anyag témákra bontását; a kronológia elve olykor keresztezi az igazán szerves gondolatmenet érdekeit. Becsúszik egy-egy meglepő tárgyi tévedés is. Szabó Ervinnek pl. semminő különvéleménye nem lehetett az MSZDP parlamenti képviselőiről (24.), lévén, hogy a párt csupán az 1922-es választások után került be először

az országgyűlésbe. Nagy Endre néhol indokolatlan fenntartásokkal, pejoratív mellézköngével (s eléggé keveset mondóan) alkalmaz bizonyos művészeti terminusokat. Nem értjük, miért csak „jobb híján” és idézőjelben használható a „szecessziós” kifejezés (36–37., 41.). Az utóbbi másfél évtized kutatásai – kivált a képzőművészetek területén – megadták a polgárjogot a szecesszió fogalmának, s tisztázták az ide utalható törekvések nem is kicsiny jelentőségét. Már csak azért is oly különös szerzőnk viszolygása e szótól, mert a festéssel kapcsolatban él vele (az irodalmi szecesszió létéről, jellemzőiről máig nem csitultak el a viták) s a kötet Szabó Ervinnel, illetve Diner-Dénessel foglalkozó tanulmányai is számtalanszor érintik e kérdéskört, még ha következetesen mellőzik is a kifejezés használatát. Szabó Ervin felfogása a szépről (28., 44.), Diner-Dénes fejtegetései a preraffaelitizmusról avagy a modernségről mind-mind a „kivonulás” művészetéhez csatolhatók, s ezt Nagy Endrének is figyelembe kellett volna vennie.

A szerző kutatói felfogásával és gyakorlatával, művészet- és irodalomszemléletével sem tudunk minden ponton azonosulni. A könyv olvastán óhatatlanul olyan látszat keletkezik, mintha a kezdő marxista esztétikán kívül egyetlen érdemes és említésre méltó gondolkodójateoretikusa sem akadt volna a magyar századelőnek. Emez illúzió olyan nyira hamis, hogy cáfolatától bizvást eltekinthetünk. Igaza van Nagy Endrének: „sapienti sat” – de azért némely önkényes és torzító nézetektől expressis verbis el kellett volna magát határolnia, épp a félreértések elkerülése végett. Avagy osztaná például Diner-Dénes szimplifikáló hiperkritikáját Richard Straussról (163.)? A naturalizmus megítélésében is inkább Czine Mihályhoz csatlakozunk, semmint a szerző által ellenvetés nélkül citált – egyébként igen tiszteletreméltó – véleményekhez (254–256.). Bár a tanulmányok mindig árnyaltan és kritikusan vizsgálják a magyar marxista esztétika alapvetését, sosem hallgatják el hibáit és gyengeségeit, bizonyos esetekben mégis elnézőbbé, megbocsátóvá válnak: mihelyst az egykorú polgári elméletekkel keverednek polémiába. Az a benyomásunk, hogy Nagy Endre csak kevésszer ítélkezik méltányosan e konfrontációkban. Ezért is kap gyakorta megrovó hangsúlyokat pl. Lyka Károly (196–197. stb.). Jóval nagyobb baj, hogy a könyv elfogultan, régi vádakát hánytorgatva lép föl a Nyugat s bizonyos szerzői (Babits, Osvát, Ignótos stb.) ellenében. Ismét elhangzik a szemrehányás a folyóirat – állítólagos – esztéticizmusáról, 1910 utáni irányváltásáról, a l'art pour l'art szellem elúrhodásáról, a politikus Ady Nyugatbéli hontalanságáról stb. (272–273). A Hatvány–Osvát és a Lukács György–Babits vitát is egyértelműen az utóbb említettek kárára interpretálja Nagy Endre, holott a „homályosság” kérdésében Babitsnak, a másik polémiában meg Osvátnak volt igaza.

Szerzőnk szemmel láthatóan helyesli, hogy Pogány József kiemeli társai közül és szembefordítja a folyóirattal Adyt (288.), nincs megjegyzése arról, hogy ugyancsak ő „esztergapad-költészet”-nek titulálja Babits művészetét (286.). Amikor pedig a századelőn oly közkeletű – a szocialistáktól Tisza Istvánig mindenkit állásfoglalásra készítő – Petőfi–Arany kontroverzia kerül szóba, Nagy Endre ismét csak kötelességének érzi, hogy mérlegelés nélkül elmarasztalja a *Húsvét előtt* költőjét (283–286.), s kizárólag politikai megfontolásokból annak a Pogánynak a felfogásához hajolják, aki maga sok szempontból jogos, ám végül is egyoldalú Arany-revizíóra vállalkozott. Megjegyeznők még, hogy távolra visz az igazságtól, ha a Nyugat 1910 után hangoztatott l'art pour l'art elméleteit habozás nélkül azonosítjuk a folyóirat gyakorlatával. A vitatott évfolyamok beható szemlézése bizonyosan meggyőzné Nagy Endrét nézetének tarthatatlanságáról. Korábban úgy hittük, hogy e viták rég nyugvópontra jutottak, s most – a vizsgált köteten kívül – hasonló vádakba ütköztünk *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn* (Bp. 1977.) c. tanulmánygyűjtemény olvasása közben is. Meglepő és sajnálatos ez a Nyugatra zúdított ösztűz, s még inkább sürgetővé teszi, hogy valahára tudományos igényű monográfia szülessék a folyóiratról. Nagy Endre könyvének mindenestre legkevésbé autentikus része a vitatott fejezet, s helyesbítésére Komlós Aladár művei – a bevezetőben már említett kötet, valamint a *Problémák a Nyugat körül* (Bp. 1978.) c. esszéfüzér – a legalkalmasabbak.

Most kifejtett óvásaink nem helyezték hatályon kívül korábbi elismerésünket. Várjuk Nagy Endrétől a folytatást, a magyar marxista esztétika további útjáról. (Magvető, 1977. – Elvek és utak sorozat.)

LŐRINCZY HUBA

Hibaigazítás

A lap 1979. évi 3. számában a 653. oldalon alulról a második sor helyesen így hangzik: akinek páratlan anyagismeretét, filológiai tudását Julow hangsúlyozza.

TÁRSASÁGI HÍREK

Mesterházi Lajos
1916–1979

Első írásai még a felszabadulás előtti esztendőkből származnak. Mint annyi művelt fiatalember az ő nemzedékéből, Mesterházi is az irodalomban találta meg azt az eszközt, amelynek segítségével a világnak szánt mondandóit kifejezhette. Az irodalom eszközként való megjelölése korántsem véletlen e sorokban: Mesterházitól semmisen áll távolabb, mint az „irodalmi írónak” nevezhető író típus.

Elkötelezettsége lényéből, alkataból fakadt. A történelmi körülmények ezt az eredendő hajlamát csak megerősítették, véglegesítették. Szolgált a ügyet funkcionáriusként, agitátorként, újságíróként, s novellákat és regényeket is írt: művészi tevékenysége egyik vetülete volt annak a közéletiségnek, amely egész egyéniségét áthatotta. Együtt élt kora nagy áramlataival, s mélyen kötődött hétköznapjaihoz is. Részes volt a nagy történelmi átalakulás erényeinek, de ekkori műveire rányomta bélyegét a kor számos ellentmondása. Ismert író volt az ötvenes években, de akkor még nem a legjelesebbek közül való.

Tehetségének talán a legfőbb ismérve, hogy sohasem elégedett meg az elkötelezettség jutalmául járó politikai presztízzsel. Egyébként sem volt a sors kegyeltje, ebben a vonatkozásban sem. Élvezte viszont a politikai légkör tisztulását, s írói tevékenysége új lendületet kapott. Regények, színművek, elbeszélések sorával bizonyította, hogy igazi író, mégpedig azon kevesek közül való, akiknek írói fejlődése *töretlen, felfelé tartó ívet* mutat. Pedig amilyen mértékben kitejjesedett prózaírói, közírói pályája, oly mértékben romlott fizikai állapota. Ez a vibráló, tettvágytól fűtött egyéniség tolokocsiban, bénultan töltötte utolsó esztendeit. S mégsem lett úrrá rajta a rezignáció, a belenyugvó keserűség, noha ez emberileg érthető lett volna. Érdeklődése a haza és világ nagy eseményei és apróbb dolgai iránt csak növekedett: mindenről tudott, ami a szülővárosban, Budapesten, a világban s a hazában történt. S tenni, hatni akart, azzal a nemes pátozzsal, mint a múlt időknek a közhasznát előmozdító nagyjai.

Meg kell hajolnunk a jellem nagysága előtt.

Elkötelezettsége nem volt merő lobogás. A tapasztalat, az intellektuális energia a humor derűs színeiben, a bölcs ironiában találta meg azt a látószöveget, amelyből az olyannyira magáénak érzett világot reális, emberi léptékben vehette szemügyre. Pályájának második szakaszában írott műveire ez a tapasztalatokon, szenvedésen edzett bölcsesség sugárzik át.

A mindenre odafigyelő, a tények és a szellem emelkedettebb régióiban otthonos író új összefüggésekbe tudta állítani mindennapi tapasztalatainkat. Mint közíró – publicista – tehetsége legjavát adta. Tevékenységének ez az ága teljesedett ki talán a legegyszerűsebben – egyenletesen magas színvonalon. Szellemessége, műveltsége, íráskészsége, elkötelezettsége, s józan bölcsessége publicisztikai munkáiban mindig érvényesült. S ezek az írói erényei épültek be legérettebb szép-irodalmi munkáiba. Az esszé és a fikció, a tapasztalat és a gondolat szintézise felé haladt, jelentékeny életművet hagyott hátra.

Most, hogy eltávozott, hirtelen rádöbbenünk: Mesterházi életével és munkájával megvalósított valamit, ami morális és művészi célként sokszor megfogalmazódott, de a valóságban mégis oly nehezen fogható meg: elkötelezett írónak lenni illúziók nélkül, bölcsen hasznára lenni embertársainknak, a reális, valóságos embereknek itt és ma, íróként és gondolkodóként, túllépve a művészet és a valóság viszonyának elvont dilemmáin, azzal a tanulsággal, hogy a világot megismerve, azzal aktív kontaktusban élve lehet csak kifejezni. Sokféle út vezet ehhez. Mesterházi életpályája az egyik ilyen lehetőség figyelemre méltó és tanulmányozandó példája.

WÉBER ANTAL

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. XII. 4. – Terjedelem: 14,8 (A/5) ív
80.7760 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

A tartalom folytatása az első borítólapról

TAMÁS ANNA: Petőfi képe kétféle harci zászlón	159
SZALAI ANNA: Egy fejezet Petőfi útóéletéből	169

DOKUMENTUM

KARDOS LÁSZLÓ: Szép Ernő húsz levele	178
MOLNÁR JENŐ: Tamási Áron leveli Molnár Jenőhöz	187

SZEMLE

FENYŐ ISTVÁN: Egy politikai gondolkodás természetrajza. (Aczél György: <i>A kor, amelyben élünk</i>)	217
KLANICZAY TIBOR: Vargyas Lajos: <i>A magyar népballada és Európa I–II.</i>	223
VOIGT VILMOS: Faragó József: <i>Balladák földjén</i>	231
KÖPECZI BÉLA: Tarnóc Márton: <i>Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában</i>	234
S. SÁRDI MARGIT: Két arckép Apácai Csere Jánosról	236
NEMESKÜRTY HARRIET: Néhány észrevétel Daniel Speer <i>Magyar Simplicissimus</i> ának legújabb kiadásáról	242
SZABÓ SÁNDOR GÉZA: Bajkó Mátyás: <i>Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban</i>	247
KERÉNYI FERENC: Fried István — Szappanos Balázs: <i>Petőfi-versek elemzése</i>	252
NAGY MIKLÓS: Veress Dániel: <i>Szerettem a sötétet és a szélzúgást. Kemény Zsigmond élete és műve</i>	254
MAKAY GUSZTÁV: Két nagy író népszerűsítő életrajza (Móricz és Karinthy)	257
MOHAI V. LAJOS: Rónay László: <i>Kosztolányi Dezső</i>	260
CSÓKÁS LÁSZLÓ: A publicista Kodolányi. (Kodolány János: <i>Szív és pohár</i>)	266
LENDVAI L. FERENC: Irodalom, filozófia, kultúra, avagy mit tanulhatunk a fiatal Lukácstól. (Lukács: <i>Ifjúkori művek 1902–1918</i>)	273
F. KOMÁROMI GABRIELLA: Petrolay Margit: <i>Gondolatok a gyermekirodalomról</i>	277
GÖRÖMBEI ANDRÁS: <i>Tanulmányok a két világháború közötti hazai szocialista és antifasiszta irodalom kérdéseiről</i>	281
RUBOVSKY KÁLMÁN: Egy didaktikus adaptációról. (Kovács — Szerdahelyi: <i>Irodalomelméleti alapfogalmak</i>)	284
LŐRINCZY HUBA: Nagy Endre: <i>Modern művészet — szociális művészet</i>	286

TÁRSASÁGI HÍREK

Mesterházi Lajos 1916–1979	Wéber Antal	292
----------------------------	-------------	-----

MELLÉKLET

CSÁKY EDIT: Az Irodalomtörténet 1979. évi 1–4. számainak tartalom- és névmutatója.

Ára: 18 Ft

Előfizetés egy évre: 72 Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324-4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 72,- Ft

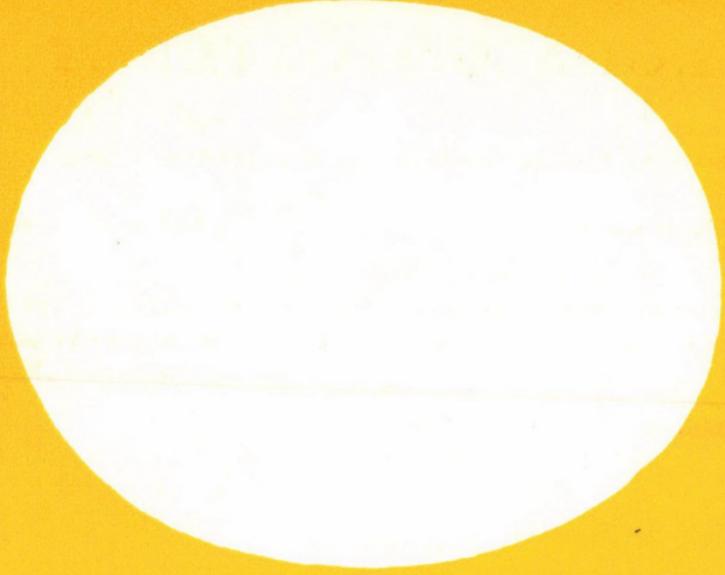
1 szám ára: 18,- Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest

**Irodalom
történet**

1980 2

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1980. LXII. évf. 2. szám

Új folyam XII. 2. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON · VÖRÖS
IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377-819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

FÜLÖP LÁSZLÓ: Kaffka Margit a regényíró	297
LENKEI JÚLIA: A vándor utolsó útja (Balázs Béla késői drámája: <i>Cinka Panna balladája</i>)	326
IMRE LÁSZLÓ: Reményik Sándor utolsó korszaka (Fejezet a magyar humanista, antifasiszta költészet történetéből)	339
VÖRÖS IMRE: „... nem kívánok kevesebbet, mint egy világot” (Nemes Nagy Ágnes költészetéről)	353

FORUM

Az irodalomtörténetírás útjain

MARGÓCSY ISTVÁN: Pápay Sámuel és literatúrája	377
FENYŐ ISTVÁN: Toldy Ferenc irodalomtörténeti szintézisei	404
TÓTH ANDRÁS: Toldy Ferenc, a hagyományörző és tudomány- szervező	428
WÉBER ANTAL: A népnemzeti irány Petőfi-képének alakulásáról	443
NÉMETH G. BÉLA: Az emlékbeszédszerző Gyulai	456

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

KAFFKA MARGIT A REGÉNYÍRÓ*

Amikor a korai halál kettétörte pályáját, mindössze harmincnyolc éves volt. Oly csekély életidő ez, hogy jóformán csak a készülődésre elegendő. Azon sem ütközhetnénk meg, ha csupán a pályakezdés féleredményeit s a jelentékeny alkotások ígéretét hagyta volna hátra. Tudjuk, csonka életművét nem ez jellemzi. Megvalósító, ígéretbeváltó alkotói élet az övé. Olyan műveket alkotott, amelyek fényesen bizonyítják teremtő tehetségét s munkásságának eredményességét. Csodálkozhatunk, hogy a szűken mért időben mennyi értéket tudott létrehozni, s hogy ezek az értékek milyen maradandónak bizonyultak. Rendkívüli elszántsággal és energiával kellett dolgoznia, hiszen az első könyv – a *Színek és évek* – s az utolsó – a *Hangyaboly* – között hat esztendőnyi a távolság. Tehetsége ambícióval, szorgalommal és állhatatossággal párosult. Készülődő és kereső – tehát pályakezdő – alkotónak csak a *Színek és évek* előtti író tekinthető. Igaz, a regényremek megalkotása után is a nyugtalan kísérletezés és keresés vezérli, de ez már nem a tétova próbálkozás és készülődés értelmében fogható fel irány- és feladatkereső állapotnak. A feladatát ismerő és célját látó, a kiforrott tehetségű alkotó tesz új és új kísérleteket 1911-től kezdve a nagyepikai formákkal, a regényalakzatokkal.

Regényírói teljesítménye korántsem egyenletes, értékben és jelentőségben jócskán különböző fejezetekből áll. A róla szólók mindig érezték és jelezték ezt a belső tagoltságot, s a

*Születésének 100. évfordulójára.

különbségeket kiemelő értékítéletekben árnyalateltéréseket is találhatunk. Abban egyeznek a minősítések, egyöntetűek a vélemények, hogy a sorból remekműként magaslik ki a *Színek és évek*, az a könyv, amely „nevét, amíg magyarul olvasnak, fenn fogja tartani” (Németh László). Megfogalmazható, hogy az írói vállalkozás – Király Istvánt idézve – „csak a *Színek és évek*ben sikerült maradéktalanul”, Kaffka ebben jutott el „a teljes életet tükröző realista ábrázoláshoz”. A gondolatot Király István – 1946-os tanulmányában – úgy fűzte tovább, hogy az íróőnek „nincs maradandó életműve, csak egyes, többé-kevésbé értékes művei vannak”. Ezt már némileg szigorú ítéletnek gondolhatjuk, hiszen az eltérő rangú alkotások – még ha figyelembe vesszük is a pálya korai lezáródását, s ezzel a kiteljesedés érthető hiányát – végül is életműegységgé állnak össze, s ebben az összetartozásban életműegésként is érvényesnek és maradandónak mutatkoznak. Az öt regény nemcsak külön-külön olvasható, hanem összefüggő sorként is szerves életműként értelmezhető és értékelhető. Hogy Kaffka „nagy regényíró”, és „nemcsak a tollat forgató nők közül emelkedik ki, hanem minden magyar tollforgató között is az első vonalba tartozik” (Nagy Péter), azt mindenekelőtt a *Színek és évek* alapján állíthatjuk, de az igazolásban a többi regényre is – vagyis magára a teljes regényepikusi életműre – érdemes hivatkozni.

Regénytörténeti helyét a legjobb kortársak mezőnyében kereshetjük. Teljesítményének nagyságát a 10-es évek regényterméséhez viszonyítva lehet érvényesen meghatározni. Kiállja ennek a viszonyításnak a próbáját Kaffka Margit regényvilága. Amit a regényben megteremtett, méltán sorolja őt az 1919 előtti korszak legjelentősebb prózairói közé. Népes és gazdag mezőnybe tartozott. Az új próza századeleji kivirágása játszódott le a kortársi műhelyek sokaságában. A Nyugatomozgalomhoz többé-kevésbé közel állók vagy a modernség útjait magányosan keresők tábora – a századelő legfontosabb áramlatképzője – ekkor már jelentékeny s demonstratív ered-

mények birtokosaként áll előttünk. Móricz már ekkor remeklésekre képes; kibontakozik Krúdy „nagy évtizede”; Török Gyula két nagyregénye kiemelkedő vállalkozás; Babits első regénye újszerű lélektani szemléletet hoz; Tersánszky jelentkezése átütő erejű; Kassák vagy a *Vonagló falvak*at író Révész Béla fellépése az évtized új fejleményeit gazdagítja; s utalhatnánk – Szini Gyulától Cholnoky Lászlóig – mások eredményeire is. Ez a nemzedék a regényepika modernizálásának sok áramlatot egyesítő nagy hullámát indítja el. A modernizáló megújulás kezdeményezésében Móricz Zsigmond és Krúdy Gyula társa az adott időszakban. Bízvást melléjük állítható. Regénysorozata méltó párhuzama annak, amit a két legnagyobb kortárs ebben a periódusban megalkotott a regényben. Igaz, szemléletrobbantó, valóságtudatot és világgépet átrendező hatása nem volt oly nagy erejű, mint a Móriczé. Krúdy már ekkortájt fogant regényeivel is radikálisabban megváltoztatta a tradicionális regényformát, merészebb volt a poétikai normáktól való elszakadásban. Kafka saját vívmányai így sincsenek távol a nagy pályatársak prózaforradalmától. Törekvései őt is az irodalmi-művészeti forradalom áramlataihoz kapcsolják; munkássága a századelő újító mozgalmaiban helyezhető el.

Életműve elválaszthatatlan a korszak eszmevilágától, kulturális közegétől, szellemi klímájától. Kafka benne élt az új századdal útnak induló áramlatokban, jelentékeny szerepű résztvevője volt a kezdeményező mozgalmaknak. Sok indítást, felszabadító ösztönzést kapott ezektől a koráramlatoktól; hatásokat fogadott be; társakra és szövetségesekre talált. Tehetőségének szüksége volt erre a felvillanyozó, nyugtalan és serkentő atmoszférára. Nagyságára vall, hogy a korjellemező, általános érvényű folyamatokba bekapcsolódva is el tudott különülni. Kibontakoztatta és megőrizte a maga eredetiségét. Amit alkotott, abból nem hiányzik az erős egyediség, az önállóságot jelző másféleség sem. A legértékesebb fejezetekben eredetit, egyénit teremtett, másutt föl nem lelhető adott hozzá az időszak regényepikai eredményeihez.

I.

Méltatói közül többen is utaltak már a Kaffka-regények összetartozására, szembetűnő összefüggéseire. Főként a *Színek és évek*, a *Mária évei* s az *Állomások* hármását szokás egybe-kapcsolódónak, mintegy trilógikus sorként jellemezni. A megfigyelés helytálló, hiszen kivált a tárgykörök egy-egy lényeges része, a választott hőstípus, a kiemelt életprobléma, nemkülönben az elbeszélés- és ábrázolásmód némely jellegzetessége nyilvánvalóan összefűzi ezeket a regényfejezeteket. Mintha egyetlen alaptémára – elsősorban a századforduló asszonyéleteinek, női sorsának, időszerű nőproblémájának vezértémájára – írta volna őket alkotójuk. A tematikus, tárgyköri kapcsolódás, a szemléleti egység, az eszmei, jelentési egybehangzás és a művészi alapelvek bizonyos rokonsága valóban egymáshoz közelíti a megírás időrendjében is szorosan egymást követő önálló műveket. Ugyanakkor – amint erre leginkább Bodnár György vizsgálatai felhívták a figyelmet – Kaffka a „trilógia” mindegyik részében „más-más úton indul el”, s az összekapcsolható darabok közt „feltűnő a különbség” is. Ha a három nagyobb alkotás mellé illesztjük a későbbi kisregényeket (*Két nyár*, *Hangyaboly*), az eltérések és különbségek még jobban észrevehetők, még inkább megvilágosodhatnak a belső változatosság bizonyítékai. Akármilyen beszédesek is a regények összetartozási és rokonsági tünetei, nem fedhetik el, hogy a művek „nyughatatlan, örökké kereső regényírói pálya” dokumentumai, „sohasem nyugvó formai és nyelvi küzdelem” (Bodnár György) tükröződései is. Kaffka Margit igazában kísérletező, irány- és útkereső művész, aki mindegyik új regényével mást is próbált, mint az előzővel; folytonosan változtatott és újra-kezdett; más-más feladat újszerű megoldásaival kísérletezett. A témákban, eszmékben, anyagválasztásban, ábrázolásban, az elbeszélői magatartás érdekelttségében, a világlátásban, jellemrajzban, a tükrözési eljárásokban, stílusformákban nem kevés művei közt a párhuzam, a hasonlatosság. Mégis: minden tekintet-

ben legalább annyi az eltérés, a módosulás is az egymásra következő regények világában. Olyannyira így van ez, hogy végeredményben az öt regény művészi alkata, módszertana és formanyelve ötféle egyedi regénymodellt jelent, öt külön változatként valósul meg. Eltérő regényalakzatokat, más-más regénytípusokat eredményezett Kaffka életábrázoló epikusi küzdelemsorozata. Mindvégig kísérletezett és viaskodott a regényepikai formateremtés nehéz feladataival. Experimentáló nyugtalansággal kereste élményeinek, valóságismeretének és szemléletvilágának, eszmei gondjainak kifejezési lehetőségeit, objektíváló módszereit és formáit.

Regénymodelljei közül az alakzatteremtés, a strukturálás szempontjából, a megformálás újszerűségét és művészi egységét tekintve kétségtelenül a *Színek és évek*¹ a legtökéletesebb. Ebben a legfeltűnőbb az elbeszélői újjító szándék, s a megvalósítást is itt koronázza teljes siker. Tökéletesen eggyé ötvöződnek a műben a realista és az impresszionista irányzati minőségek, hibátlan az elbeszélő forma és a szerkezet összhangja. Háttérbe szorul az eseményesség, az emlékezésben rekonstruált cselekmény. Az elbeszélésben nincs semmiféle cselekményizgalom, eseménysorokba foglalt érdekesség, mozgalmasság, fordulatosság vagy kiélező drámaiság. A történetben részt vevő alakok sem hordoznak meglepetésekre kész tulajdonságokat, drámai effektusokat rejtő lehetőségeket. Magának a főszereplőnek az egyénisége s élete is hűján van bármiféle különlegességnek, színességnek, külsőleges érdekességnek. Az előadásmód még a konfliktusokat, a drámainak érezhető fordulatokat is sajátos tompítással jelenetezi. Kevéssé érvényesülhetnek a cselekményregényre, történésregényre jellemző sajátosságok. Az életszerű dokumentálás módszerével térben és időben egyre szélesedő társadalomrajz bontakozik ki a narráció során, realista társadalmi körképet szerkeszt a narrátor — a regényvilágához tartozó fiktív alak, a főszereplő — emlékező-tükröző

¹ Erről a regényről részletesebben: *Az emlékezés regénye*. It, 1978. I.

tudata. A nagyszabású társadalomrajzi és korrajzi freskó az elemző, lélektani elvű tudatregény, a lélektörténetet fölépítő jellemregény rendszerébe illeszkedik. A *Színek és évek* regény-mintájának kiemelkedő értéke, hogy az impresszionista szemléleti és stílusformákat is szerephez juttatva, a maga idejében különlegesen modern narratív technikával szűk és redukált világmetszet helyett panorámaszerű és roppant gazdag valóság-ábrázolást nyújt, s ezt a tárgyi bőséget, ennek organikus megformálását az analitikus-lélektani személyiségrajz elmélyültségével s eredetiségével tudja párosítani.

A *Mária éveinek* más a narratív alapformája, más az időkezelése, a cselekményalkotása, a jellemteremtő módszere, a kompozíciója – és eltérő az információs anyaga, a valóságmetszete s a jelentésvilága is. Elsősorban lélekábrázoló szándékú jellemregényként értelmezhető, ekként a pszichológiai emberszemlélet és elemzésmód tekintetében újító értékű, de sem szemléletileg, sem módszertanilag nem eléggé egységes, és formateremtésében kiütkeznek az eklektikus bizonytalanság tünetei is. Kaffka ezúttal is ötvözni kívánja a korrajzi-társadalomábrázoló és a jellemrajzi-pszichológiai elvet. A lélektani ábrázolása be akarja építeni a társadalmi-kortörténeti tényezőket közvetítő motivációt. Hősnőjében nem individuális esetet szeretne felmutatni, hanem korjelző típust és sorsot. Ez az ötvözés, egybehangolás, ez az összetettség nem jön létre tökéletes sikerrel. Minél jobban előrehalad az író a lélektani portré megrajzolásában, annál inkább kiviláglik, hogy a Máriát körülvevő életközeg törvényeivel és hatásaival nem lehet magyarázni a személyiségalkatot, így hát a középfestés – bár önmagában hiteles és találó – jórészt csak háttérrajz, kulisszateremtés, díszletezés. Olyan pszichológiai jelenségek hordozója a szomorú életű hősnő, amelyeket nem lehet meggyőzően származtatni a társadalmi életfeltételekből, a kor viszonyaiból. Mária különleges lelki komplikációi annyira szélsőségesen individuálpszichológiai – és pszichopatológiai – természetűek, hogy ekként csak részben alkalmasak a társadalmi állapotok és

korproblémák tükröztetésére. A *Színek és évek* asszony-sorsában hibátlan összhang volt az egyéni és az egyén fölötti élettényezők közt. Pórtelky Magda asszonyorsa egyszerre lehetett individuális-alkattani és általánosan társadalmi érdekű. A *Mária éveiben* ez az egység és szerveesség szétoldódik. Az itt megjelenített női sors érvénye inkább csak egyéni. A *Színek és évek* pszichológiai regényként is kiváló. A *Mária éveit* pszichológiai-pszichologizáló személyiségrajzként fogadható el, érvényessége tehát szűkebb, részlegesebb és redukáltabb. Az elbeszélői módszer, a narratív rendszer, a regényszerkezet is a lélekrajznak van alárendelve, azt szolgálja. A főhős belülről való ábrázolásának szándéka magyarázhatja a levelek, naplók, belső monológok közbeiktatását s az átképzéletes előadás közlésformáiban végzett tudatelemzések felduzzadását. Ezek keverednek az elbeszélésben a harmadik személyű szerzői narrátor leíró, analitikus, kommentáló közléseivel és nézőpontjával. Gyakoriak a műben az epikus perspektívaváltások, feltűnőek a szeszélyes nézőpontkeverések. Az epikai kompozíció ebben a sokféleségben végül is fellazul és szétdarabolódik. Koránt sincs olyan szerveesség a szerkezetben és elbeszélés-módban sem, mint a *Színek és években*. Kafka ebben az izgalmas kísérletében csak erősen heterogén és fellazult formát talált szemléletileg is némi bizonytalansággal megközelített anyagának. A *Mária éveit* értéke ily módon a lélekrajzban, a nagyon is különleges lélektani jellemkép érdekességében és árnyaltságában kereshető.

A harmadik kísérlet, az *Állomások* az író legnagyobb méretű epikus műve. Elmondható róla, hogy „a legkevésbé egyenletes munkája” (Schöpflin Aladár), „darabos, befejezetlen regény” (Bodnár György). Az elgondolás szerint ez a nagyszabású írói vállalkozás két dimenziót kíván összekapcsolni: Rosztoky Éva személyes, életrajzi történetét és a századelő kulturális, szellemi régióinak az ábrázolását. Az összekapcsolás csak részben sikerült. Nem kapunk olyan plasztikus és teljes személyiségportrét és lélektörténetet, mint a *Színek és években*

vagy akár a *Mária éveiben*. Sok mindent megtudhatunk hősnőjéről, alkatát és jellemét, egyéniségének rétegeit mégsem ismerhetjük meg eléggé mélyen. A lélekábrázolás a korábbiakhoz képest vázlatos, a tudatvizsgálat nem törekszik teljességre. Nem válik magához kötő élményünké az emberi sors, az elbeszélte élettörténet, amelynek nyitva hagyó lezáratlansága, tétova elmetszése külön is jelzi a művészi személyiségteremtés bizonytalanságait. A fejlődésregény, a lélekábrázoló jellemregény minőségei – ha csökkenő mértékben is – mindvégig jelen vannak a műben, de a másik alkotói szándék fokozatosan ellentétbe is kerül a jellemteremtő törekvéssel. Mind jobban eluralkodik az elbeszélésben a dokumentáló funkció s a korfestő igény. Meglehetősen tarka és széles metszetet készít az elbeszélő, de az *Állomások* korrajza módszerében és jellegében szembetűnően eltér a *Színek és évek* alkatától, mégpedig előnytelenül, mert erőtlenebb és szárazabb. Többen is (Radnóti Miklós, Tóth Árpád, Király István, Bodnár György) utaltak már az itteni korábrázolás krónikás természetére, kulcsregényszerűségére, el-elnehezülő esszéisztikusságára és a nyersanyagyszerű részeket halmozó zsúfoltságára. A formálás sok helyütt leíró, nyersen dokumentatív, krónikába hajló – életszerű megelevenítés, következetes fikcionálás, átlekesítő stilizálás helyett. A külön-külön is számos megoldatlanságot jelző két alapréteg összeforrasztása sem lehet esztétikailag zavartalan. A rétegek kapcsolatából nem sikerült kiküszöbölni a formateremtésben a szerveslenséget s az esetlegességet. Az *Állomások* – bármily nagy erőfeszítés eredménye, és bármennyi is a fontos részértéke – végeredményben a személyiségkiemelő, egy alakra komponált jellemregény és a korrajzi dokumentumregény jellegzetességeinek felemás keverék-alakzata, egyensúly nélküli struktúra.

A kisregényként komponált *Hangyaboly* elbeszélésmódját, formanyelvét, szerkezetképzését tekintve egyszerűbb, mint az előző művek. A kisregényformában a zárdai élet „zsúfolt mikrokozmoszát” (Tóth Árpád) építi fel Kaffka. Az elbeszélte

történetnek nincs főszereplője; központi cselekményt sem találhatunk benne. Amint a cím is utal rá, a közeg, a tér ábrázolása itt a legfontosabb, s a tér egy jellegzetes életmintát foglal magába. Mindenekelőtt ábrázoló s megjelenítő regény a *Hangyaboly*; kevésbé eszmeteremtő és jelentéskiemelő. Elsősorban a realista bemutatás élteti, s nem valami alap gondolat és vezéreszme. Életképi alkatú ábrázolásmód ez. A narrátor ábrázolóként hajlik közel – mégpedig tárgyilagos-felülnézeti és ironikus-kritikai magatartással – ehhez a kisvilághoz, éleslátóan figyeli meg a zárdai „hangyaboly”, e különös ember-tenyészet, e torz közösség életét. Megfigyelései részint lélektani s jellemrajzi természetűek, másrészt az életminta és életműködés – a mechanizmus – természetére vonatkoznak. Realista zárdaképpé állnak egybe a részelemek, s ez a sok mozzanathból szerveződő metszet olyan modellt ad, amely „az élet kicsiben” szemléletet érvényesíti. Mindenféle elvontságot – s ugyanígy lírai személyességet, vallomásos érdekeltséget és egyéb epikai színező effektusokat – nélkülöző, hagyományos narratív megoldásokat alkalmazó realista modellregény a *Hangyaboly*. Egységes és zárt, egynemű és összefogott, kidolgozott és hiteles; ugyanakkor az előtte levő nagyregényeknél esztétikai formaként, regénytípusként és művészi kísérletként valamelyest érdektelenebb is.

A *Két nyár* című kisregény is arról tanúskodik, hogy az elbeszélő Kaffka Margit „visszatér a 19. századi realizmus regényformájához” (Bodnár György). A kísérletező változtatás és újítás most csupán a témakört, az információs anyagot érinti, eddig elkerült valóságövezetek felfedezésére vonatkozik. Az elbeszélés poétikája felől nézve a *Két nyár* inkább visszakanyarodás a hagyományossághoz, megtérés a tárgyias-ábrázoló és a formanyelvileg jóformán „eszköztelen” epikához. A struktúra így sem hibátlan: elrajzolt és fölöslegesnek tetsző motívumként szövődik az epikai anyagba a háromszög-sztori, amelyre a puritán tárgyszerűséggel előadott, zsánerképi és dokumentatív hitelű történetnek nemigen van szüksége. A

hozzá társuló pszichologizálás ezúttal meglehetősen indokolatlan és külsőleges „regényességteremtő” elem, megbontja a peremvidéki szegénység és a háború kettős témakörére alapozott ábrázolás tiszta egységét. A kisregény ekként is a dokumentáló-verista ábrázoló funkció elvén nyugvó realista elbeszélés irányába tett érdekes lépés. Utolsó jelzése az életműben, hogy az író néhány év alatt milyen messze távolodott már eredendő témavilágától, indító alapélményeitől s ezzel párhuzamosan az impresszionista líraisággal, stíloromantikus hatóelemekkel és a lélektani érzékenységgel dúsíttott, a formakeresés izgalmaival is áthatott realizmus epikumától. Művészi eszményei is láthatóan megváltoztak, átalakultak.

A modellteremtő, regénytípusokat létrehozó Kaffka Margit nem ismételte önmagát. Egy-egy műve: egy-egy kísérlet is a regényformával, az elbeszélés módszertanával, az epikai alakzatok változataival és lehetőségeivel. Tökéletes modellt, modernségében klasszikus mintát egyszer sikerült létrehoznia, a *Színek és évek* révén. A többi próbálkozása többé-kevésbé diszharmonikus (*Mária évei*, *Állomások*) vagy poétikai szempontból kevésbé jelentős, kevésbé újszerű (*Hangyaboly*, *Két nyár*). Tipológiai sorként szemlélhető regényírói teljesítménye így is fontos és értékes.

II.

Regénytörténeti jelentőségű érdeme, hogy azok közé tarthat, akik a századelő szakaszában a legtöbbet tettek a műfaji hagyományok modernizálásáért, a regényepikai elbeszélés átalakításáért és korszerűsítéséért.

Írányzati-stílustörténeti értelemben Kaffka regényírása a realizmus örökségére épül, annak esztétikájához kapcsolódik. Ekként egy fejezete annak a fejlődéstörténeti folyamatnak, amely során a magyar regény fokozatosan elszakítja magát a nagy hagyományú romantikától és az ún. eszményítő realiz-

mus kánonjától, s megteremti a realista ábrázolás korábban jóformán ismeretlen változatait. Ennek a modern realizmusnak a századfordulótól számítható korai története – tudjuk – egybeesik a különféle európai irányzatok felbukkanásának és elterjedésének időszakával. A hatások közül nemigen befolyásolja Kaffka művészetét a nálunk megkésve feléledő naturalizmus, nemigen hat rá a szimbolizmus, s nem reagál a korai avantgarde ösztönzéseire sem. Mélyebben – termékenyítően és gazdagítóan – egyedül az impresszionizmus hat epikájára; s legfeljebb a szecessziótól tanult valamit. Az impresszionizmus – főként a *Színek és években*² – jelentékenyen színezte és gazdagította realista művészetét, lényegesen hozzájárult realizmusának egyénítéséhez. Erről a művéről elmondható, hogy az impresszionizmus „stílust tudott adni az ellentétek között feszülő írói indulatnak és regényanyagának”, és „közös mederbe vezette minden régebbi törekvését” (Bodnár György); a többi regényben viszont az impresszionizmus már nem jut számottevő stílus- és kompozícióteremtő szerephez, az elbeszélői módszert is érintő funkcióhoz. Kaffka nem ismételte meg még egyszer a realista ábrázolásnak az impresszionizmusból meríthető elemekkel való ötvözését. A realizmus lehetőségkörének bővítését másféle módon kereste.

Tárgykörét tekintve elsősorban a dzsentrí-téma révén kapcsolódik a hazai előzményekhez. Társul ehhez a vidéki-kisvárosi színterek szerepeltetése, a peremtájak ábrázolása. Ugyanakkor művészete ebben a vetületben sem nélkülöz bizonyos újdonságelemeket. Még a dzsentrí-téma kezelésében is felismerhető némi újszerűség, kivált abban, ahogy a réteg társadalmi felbomlásának és süllyedésének jelenségeit családi és nemzedéki életminták megjelenítésével köti össze, s az sem lényegtelen tematikus egyénítés, hogy a dzsentrí-probléma elemző

² Bodnár György: *Látvány és valóság* (Kaffka Margit impresszionista regénye: a *Színek és évek*). *Valóság és varázslat* (Bp. 1979.) című tanulmánykötet.

bemutatását az asszonyors, a női lét kiemelő ábrázolásával társítja. Ez utóbbi mozzanat átvezet a kaffkai témakör legáltalánosabb érdekű újszerűségéhez, ahhoz hogy a regényíró egész életművében az asszonylét, a női sors individuális-lelektani és kortörténeti-közösségi gondjainak szentelte a legnagyobb figyelmet, s ily módon a századelőn erről az alaptémáról ő mondhatta el a legtöbbet s a legfontosabbat. Megvan a kezdeményező értéke annak is, ahogy például a *Hangyabolyban* a zárdai élet mikrovilágába behatol, s az elkülönült életmodell működéséről készült ábrázolás valamiképp a kinti világról is szólni tud. Színtérábrázolásaiban nemcsak a vidéki dimenziók, a kisvárosi övezetek kaptak helyet; neki is érdemei vannak abban, hogy a századeleji regény fokozatosan birtokába veszi a nagyváros világát, a nagyvárosi életkeretek és életforma újszerű jellegzetességeit. Talán még nagyobb lehet az újdonságértéke a *Két nyár* témavilágának, hiszen sok tekintetben újszerűen hat a külvárosi peremövezet, a nagyvárosi szegénység felfedezése; nemkülönben ezeknek a metszeteknek a beállítása az első világháború nyomasztó tapasztalatait, tragikus eseményeit megjelenítő képsorok összefüggésrendjébe. Kaffka tehát a regényepikai információkban, témák felderítésében és kezelésmódjában is képes volt újat hozni.

Epikai művészetének egyik szemléleti jellegzetessége a rendkívül kifinomult megfigyelő képesség, a tapasztalati benyomások és élmények iránti fogékonyság, a részletekre is ügyelő beállítottság, az élettények és életmozzanatok elraktározásának s az elbeszélésben való bőszes felhasználásának tudatossága. Látásmódja – írta Radnóti Miklós – „folyton figyelő, szemlélő és leskelődő”. A látott vagy hallott élményelemek sokasága árulkodik a művekben az „erős valósághoz kötöttségről”, s a megérezhető élményszerűség „erős intenzitású befogadóképességre” és „ugyancsak nagy szemlélő erőre” vall. Alkotásai „apró élményekből és az apró megfigyelések rendkívüli tömegéből” vannak összerakva. Ugyanezt – olykor

Radnóti szavaival is egyező módon – Schöpflin is kiemeli, mondván, hogy Kaffka „kérelhetetlen biztonságú megfigyelője az életnek”. Németh László is megemlíti a „tisztá ábrázoló erőt”, s felfigyel az „apróságok iránti nőies érzékre”, annak teremtő és alakító epikai funkciójára.

A szemléletnek s az ábrázoló elveknek ez a sajátosan mikrorealista és kismesteri jellege, ha magában állna, akár a részletekben elvesző, fragmentumokat halmozó és pepecselő módszerré is alakulhatna. Kaffka művészetéből azonban nem hiányzik a szükséges nagyvonalúság, a fölemelkedő és átfogó képesség sem. Nemcsak a részlet érdeklí, foglalkoztatják a nagyobb egységek, leköti az egész is. A mikrorealista egyúttal távlatteremtésre is képes, a mozaikok mintázója összefüggéseket és nagyobb erővonalakat is lát. A megfigyelések halmozójában megvan az egységbe rendezés igénye, a perspektíva-teremtés szándéka s a nagyvonalú értelmezés elszántsága is. Kaffka Margit töprengő, gondolkodó művész; gondolkodói tudatossága nyilvánvaló. Belemélyed a részmozzanatokba, a jelenségekbe, nélkülözhetetlen számára a detail, nem tekinti mellékesnek az aprózó részletezéssel elérhető hitelességet. De nem elégszik meg az effajta közelítéssel. Nagyon tudatosan törekszik a nagyobb valóságösszefüggések és élettörvények átgondolására, megértésére és felmutatására is. Tehetsége nincs híján az elmélyítő elemzés és az analitikus értelmezés adományának. Szenzuális érzékenysége, közvetlen élményekre hangolt alkata szüntelen gondolati nyugtalansággal, intellektuális készséggel, örökös analizáló és reflektáló hajlammal párosul. Ábrázolt világát gondolati elemzések és reflexív értelmezések hálózata szövi át.

Azoknak a sorában van a helye, akik a századelőn számottevően hozzájárultak az anekdotikusság mély hagyományától eltérő, az anekdotikus elbeszélésmódtól és szerkesztéstől elválasztható epikai formák kialakításához és megerősítéséhez. Kaffka epikussága eléggé távol van már a fabulázó-anekdotai előadás- és közlésmódtól. Regényeiben szinte nyomát sem

találjuk a régi keletű – másoknál a századforduló tájékán is felismerhető s a későbbi magyar regénytörténetben is többször feltámadó – anekdotizmus valamilyen típusának. Nem alkalmazza a mesélő-narratív alakítás eszközeit, hatóelemeit. A vállalt narrátor-szerepek alkatelemei között nem találjuk meg a személyes elbeszélő hang, a csevegő közvetlenség, a hangnemi személyesség jellegzetességeit, a családias-konverzációs beszédmód minőségeit. A Kaffka-regények – a *Színek és évek* kivételével – az önálló, harmadik személyű szerzői narrátor szerepeltetésére épülnek, de ez a személyes elbeszélő nem törekszik a narrátori személyesség felfokozására, a személyes közvetlenség tónusformáinak fölerősítésére, sem a lírai-vallomásos szubjektivitás közvetlen érvényesítésére és előtérbe állítására. Az epikai közlés nem tekinthető ugyan szenvtelenül tárgyiasnak és kímérten személytelennek, de az elbeszélői személyesség nem hangnemben, nem is vallomásmotívumokban fejeződik ki, hanem inkább az elemző és reflektáló közlésformák használatában, az elbeszélő jelenlétét és érdekelttségét érzékeltető kommentáló-reflexív előadásmódban. Az elbeszélői jelenlét egyik gyakori jelzője a személyiségábrázolás eszközeként, a lélekállapotok és tudatfolyamatok tükrözésének módszer-elemeként alkalmazott átképzeléses előadás, a szabad függő beszéd közléstípusa, amellyel elég sűrűn él a regényíró. A forma mindenekelőtt a beleélő magatartásra, a feloldódó és áthelyezkedő közelítésre utal. A leírások és reflexiók mellett főként ezek a jellemrajzi megoldások hoznak az elbeszélésbe bizonyos személyességet, szubjektív átfűtöttséget. A Kaffka-epika így is a tárgyias ábrázoló-elbeszélő funkció elsődlegességét mutatja, a szubjektív-kifejező áramoknak magában az elbeszélésmódban csak visszafogottan enged másodszerpet.

Egész regényírói életművéről – bármennyi is elemeiben, részleteiben a korszak újító szándékaival találkozó fejlemény – nemigen mondható el, hogy fordulatot hozott volna az ábrázolástechnikában, az elbeszélő formákban, vagyis a narratív szerkezetben, az elbeszélés módszertanában. Ebből a

szempontból is legnagyobb művének kivételes a rangja és szerepe. A *Színek és évek* legfontosabb újdonsága és művészi külön helye épp ebben ismerhető fel. Ez az alkotása 1911-ben igen korai példát adott nálunk a hagyományos elbeszélésmód és szerkesztés megújító átalakítására, tehát a formanyelvi, elbeszéléstechnikai rendszer modernizálására is. Itt a narrátor-szerep megválasztása s a történet emlékező-retrospektív elbeszélése módot ad az emlékezőfolyamatokra, az emlékezőműködésre épített organikus – és egyedi – struktúra megalkotására. Az emlékező jellegű tudatregény-alkazatban magától értetődően alakulhat ki a cselekményszervezésnek, az időkezelésnek a maga idejében feltűnően újszerű, eredeti és modern változata. A *Színek és évek*ben Kafka a hagyományos elbeszélésmódtól igencsak elütő narratív rendszert teremtett, a korabeli magyar regényepikában jószerint társtalanul álló modellt alkotott, s ezzel a regényforma korszerűsítésének hazai úttörői közé emelkedhetett.

Nem sokat törődött az elbeszélő az egyik legősibb regényalkotó tényezővel, a történettel, a fabulával, az epikai mesével. Műveiből hiányzik a színes cselekményesség, a fordulatos meseszöveg, az érdekes történet kiképzésére való törekvés. Lemond az érdekesítő cselekménybonyolításról, nem is dolgozik bőséges eseményanyaggal. Sohasem ír eseményes történésregényt, amelyben felgyorsulhatna a cselekménydinamika s bonyolultan szövődhetnének a szétágazó eseményszálak. Legalább két szempont magyarázhatja ezt a feltűnő esemény- és cselekményszegénységet. Az egyik ok valószínűleg az epikusi képzelet alkatában kereshető. Talentumának nem erős oldala a fikcionálás, a „kitalálás”. Cselekményteremtő fantáziája kevésbé invenciózus. Így hát a fikcióhoz nagy szüksége van a közvetlen tapasztalatokra, a megtörtént események képeire. Rá van utalva a primer és empirikus élményanyagra. Nem tud merészen elszakadni és messzebb távolodni az élményszerűen birtokolt, az átélt életismerettől. Szorosan kötődik a valóságos történetek közeli-távoli emlékeihez, nagy-

részt belőlük vonja el a regénycselekményhez szükséges alapanyagot. A képzeletműködés visszafogottsága s a szoros valósághozkötöttség — alkalmasint a regényírói egyéniség összetartozó, egymásra utaló két alaptulajdonsága. Másrészt az is közrejátszhat az eseményesség visszaszorításában, a cselekménytípusok leegyszerűsítésében s a történetformálás szerepcsökkenésében, hogy maga az epikusi élményvilág is eredendően csekély eseményes érdekességet vagy különlegességet tartalmaz, nemigen kínál „nagy történeteket”, nélkülözi a nagyfokú mozgalmasságot és eseménybőséget. Érthetően s indokoltan választja hát az elbeszélő az elemző megközelítést, az analitikus ábrázolásmódot, mely főként helyzeteket és állapotokat, emberi kapcsolatokat és viszonyokat tár fel s elsősorban a szereplők tudatvilágában, belső életében lezajló folyamatokat jelenít meg. Kaffka választott hősei többnyire passzívak, korlátok közé szorítva élnek, nem részesülnek aktivizáló kalandokban, kevés esemény tölti ki életüket, cselekvési terük szűk, cselekvő szándékuk sokszor megbénul. Ábrázolójuk nincs rákényszerülve, hogy kalandos és szövevényes történetekben gondolkodjék, eseményhalmozó narratív eljárásokhoz folyamodjék, nagyszabású és érdekességekben bővelkedő cselekményrendszereket komponáljon. Mindezek egyúttal a korszerűsített analitikus regényepika, az elemző elbeszélésmód alapjainak megteremtésében szerepet játszó sajátosságokként is értelmezhetők.

III.

Kaffka Margitnak az asszonysorsról, a női életekről volt a legtöbb s legeredetibb közölnivalója. Ez a témakör állt hozzá a legközelebb, róla beszélt folyamatosan. A vele foglalkozók érezték a téma fontosságát, észrevették meghatározó szerepét, elsődleges jelentőségét. „Elbeszélő művészete . . . mindig az asszonyi sors szemléletére van beállítva” — írta Schöpflin

Aladár. „Központi problémája – emelte ki Radnóti Miklós – az asszony és a társadalom, s e kettő viszonya”, vagyis „az asszony elhelyezetlensége” az életben, a társadalomban. Szüntelen foglalkoztatta „a nő sorsa a korforduló idején” (Bodnár György).

Asszonylétében maga is közvetlenül átélte a női szereppel együtt járó terheket és gondokat, megismerhette a szoros kötöttségektől szabadulni kívánó s az új lehetőségeket kutató élethalakítás konfliktusait, megtapasztalhatta az önállóság eszményére tekintő életek megrázkódtatásait. Mindenekelőtt a személyes élmény és érdekeltség, az egyéni tapasztalatok sokasága magyarázhatja az epikusi érdeklődés folytonosságát és elevenségét. „Nagy regényei . . . kísérletek arra, hogy egyéni, kínzó problémáját, asszonyiságának a kérdését messzi távlatokba állítsa, hogy a részleteket az egész felől tekintse át” (Király István).

Nőalakjainak sorsába valamiképp mindig beleavatkozik a társadalom, a történelem. Pórtelky Magda (*Színek és évek*) nem függetlenítheti magát széteső rétegeknek, a válságba került dzsentrinek a sorstörvényeitől, végzetszerűnek tetsző társadalmi dekadenciájától. Laszlovszky Mária (*Mária évei*) tragédiába futó életének alakulását jelentékeny részben belső alkattani motívumokkal, a pszichopátia körébe tartozó okokkal lehet magyarázni; de még az ő szélsőséges életpéldájában is felismerhető valamelyest a korszak kedvezőtlen, zavaró és elbizonytalanító hatása. Rosztoky Éva (*Állomások*) benne él a századelő szellemi mozgalmaiban, kulturális közegében, nyugtalan atmoszférájában. Az ő történetében Kafka „éppen a történelem és az egyén találkozását írja meg” (Bodnár György). A többi regény példában is keresztezik a magánsors útjait, az egyéni történeteket a történelmi idő erői és törvényei – még a *Hangyabolyban* is, amely pedig a látszólag tökéletes elzártágban és elkülönültségben élők ábrázolására vállalkozik.

A korszakváltás átélői Kafka ábrázolt nőalakjai. Szembe kerülnek a történelmi idő változásaival, próbára teszi őket a régi

s az új életforma átmenetisége. Tétován és gyötrődve, féltéken és reménykedve, tanácstalanul és támasztalanul, korlátok közé szorítva és a kitöréssel próbálkozva keresik helyüket az átalakuló életben, a századforduló s a századelő viszonyai között.

Asszonynemzedékek sorát tekinti át Kaffka, és asszony-típusok sokaságát vonultatja fel regényeiben; a *Színek és évek* grószijától – aki a régebbi idők nagyasszonya, „női pátriárka”, „egész ember” – a *Hangyaboly* életre készülő zárdai növényedékeinek csoportjáig. Akárhogy nézzük, ebben a galériában nem találhatunk boldog és diadalmas asszonyéleteket, nem láthatunk szépen kiteljesedő s harmóniában feloldódó sorspéldákat. Azok az asszonysorsok, amelyek a századforduló s a századelő új korszakának női típusait képviselhetik, valami módon egytől egyig boldogtalanok, nyugtalanítóan töredékesek, félbetörték, vagy olyképpen kerülnek el a kudarcokat s úgy juthatnak valamiféle sikerhez, hogy a megharcolt eredménynek, a kialakított életelvnek és szerepváltozatnak lemondás, beletörődés, eszményvesztés avagy magalkuvás az ára.

Az emlékező Pórtelky Magda sikertelen, nehéz, megtört életen tekinthet végig, s „csak kevés igazán jót” találhat múltjában. Ő már nem örökölhette a grósz szerepét. A társadalmi létét újjászervezni képtelen réteg nem védheti meg az egyént a bajoktól, a magánéletre rázúdulnak a közösségi gondok. Jól érzi a mérlegelő és magyarázatot kereső hősnő: „Mintha egyszer, utolszor, bennem virágzott volna ki még a mi ősi asszonyiségünk – elevenkedésre, öröme; de már zavarokra is és változások elé”. Az elmagányosodott Pórtelky Magda tünődve gondol a tőle messze került lányaira. Úgy látja, az övék már „igazibb élet”, „igazibb fiatalság”. Tudja, hogy másképp élnek, gondolkodnak: „Ők már nem értik az én világom, a régi világ rendjét, az életemet. Ők már másfélék!” A rezignált asszony megnyugvással gondol erre a másfélélesre, s úgy hiszi: „A lányaim rendben vannak”. A *Színek és években* a lányok életpéldája pusztán utalásokban, reflexiókban szerepel, el-

vontan tehát, megjelenítő ábrázolás nélkül. A nemzedék, melyhez ők tartoznak, a következő regény, a *Mária évei* főszereplőjét adja. Amit Pórtelky Magda értelmiségi pályán járó lányainak példáiból jó lehetőségként emelhetett ki az író, azt a *Mária évei* konkrét sorsábrázolásában egyáltalán nem tudja igazolni. Olyan szereplőt választott az új nemzedékből, aki nem lelte meg helyét a változó világban. Asszonyiságát nemhogy érvényesítette volna, inkább szenvedett tőle, mert kiszolgáltatottságként élte át.

Nem mondott le Kaffka a sikeres asszonyéletek igazoló ábrázolásának igényéről. A válságok és kudarcok bemutatása után másféle életmodell felmutatására vállalkozott. Erről tanúskodhat az *Állomások* és a *Hangyaboly*. Rosztoky Éva kikészülődik a megromlott házasságból, önállóan él, művészként részt vesz a századelő sodró közéletében, kiküzdí autonómiáját. Amikor egy idő után a számvetés állomásához ér, „fölfelé haladó” életnek látja megtett útját, önérzetesen gondolja, hogy „meg tudott állni”, a küzdelmek során „diadalmasan hozta ki *önmagát*”. Ám mégis furcsa és kétséges diadal ez, hiszen a végül megfogalmazott „tükröző élet” programja visszavonulásra utal, magában hordja az egykedvűséget, s a részvevő cselekvés elvét fölcseréli a távolságtartó és kívülálló szemlélődésre. Csak a vállalt magányban élve tehet szert valamiféle bizonytalan látszatnyugalomra. Király Erzsi is magabízóan kiegyensúlyozottnak és fölényesnek látszik a zárdai világban, de amihez igazodik, életelvként korántsem megnyugtató. „Élni, nézni, játszani” kell – oktatja társait –, „fülön fogni az életet”, „amíg lehetséges, úgymint rövid lesz tán az egész – és semmit sem venni túl tragikusan! . . .” Ez a megejtőnek látszó elmélet a mindennapi gyakorlatban nagyon is kisszerű magalkuvást, olcsó kiegyezést jelent: a józan és okos lány úgy készül a tanári pályára, hogy közben idősebb gazdag szeretőjének segítségére – pénzére és tekintélyére – számít, s ez bizony kétes értékű életterv, példázatosnak és vonzónak ily módon aligha tekinthető.

Bárhogy latolgatjuk, a végeredmény csak az lehet, hogy Kaffka asszonyhősei – eltérő változatokban – rendre eltévednek az életben, megtörnek, kiszolgáltatottak és ráutaltak, bizonytalanok és megtorpanók, áldozatok és önsorsrontók, csendes és drámai életválságok átélői, akik legfeljebb félsikerhez jutnak. Róluk szólva korának súlyos asszonygondjairól mondhatta el tapasztalatait Kaffka Margit, hitelesen, dokumentáló érvennyel, kifejezve aggodalmait és kétségeit, belefoglalva az ábrázolásba vívódó töprengéseit is.

Kaffka elemző és gondolkodó tehetségének, személyiség- és sorsábrázoló erejének egyik legszembetűnőbb érvényesülési és megnyilvánulási változata az emberszemléletet illetően a lélektani elvben, a pszichológiai módszerben, az újszerű szemléleti elemeket is jelző lélektaniség kamatoztatásában fedezhető fel. A lélektani szemlélet és elemzésmód érvényesítése emberábrázolását a századelő új fölismerések és eljárások felé tapogatózó lélekrajzi törekvéseihez kapcsolja. Lélekábrázolásának erejéről s értékeiről legelőször Radnóti Miklós szolt részletesen és egyértelmű méltánnyal. „Lélekrajzát – fejtegette – szinte tudományos pontosság jellemzi”. „A lélekállapot pontos festését szinte tudományos tökéletességre emeli”. „Hozzájárul megfigyelőképességéhez lélektani érzéke és teljes járatossága s biztonsága a lelki élet jelenségeiben...” Később Bodnár György foglalkozott a legtöbbet s a legmélyebben Kaffka pszichológiai témáival, látás- és ábrázolásmódjával, s arra külön tanulmányban³ is felhívta a figyelmet, hogy az író „a *Mária éveivel* a magyar századelőn az elsők között indult el a lélek titkai felé”.

A kaffkai lélekelemzés teljességre törekvő tudatábrázolás-ként is felfogható. Átfogó és sokrétű tudatelemzést végez a regényíró. Lélektani megalapozottságú jellemképei sokoldalú megvilágításban állítják eléink az alakokat – mindenekelett a női szereplőket. A női sors kiváló ábrázolója Kaffka Margit, s

³Bodnár György: *Kaffka Margit és a lélektani regény*. ItK, 1962. 3.

ekként a női pszichikum rajzában kezdeményező szerepet játszó regényíró is, aki úgy tudott elbeszélni jellegzetes élettörténeteket, hogy modern pszichológiai szemléletre valló lélektörténeteket is megörökített. Legnagyobb epikusi érdemei közé számítható „a női lélek sajátos rezdüléseinek, reakcióinak pontos ismerete, mélyen igaz feltárása, gazdagon árnyalt, sokrétű megszólaltatása” (Nagy Péter). A lélektani látás és módszer nem holmi mellékes vagy másodrendű alkateleme regényepikájának, hanem elsődleges sajátossága és értéke. Nőalakjai társadalmi érvényességű jelentést is közvetítenek, képviselik a korról gondolkodó és ítélező író megfigyeléseit – egyszersmind pszichológiai élmények és elemzések elbeszélői médiumaiként is betöltik funkciójukat. Amit Kaffka az ő külön történetükbe foglal, valamennyire mindig társadalomrajzi célzatú közölnivaló, de nem kevésbé pszichológiai, személyiséglélektani érdekű mondanivaló is. Hőseiben lélektani esetek és jelenségek, állapotok és folyamatok, különösségek és szabályszerűségek képviselőit is láthatjuk, akik érdekes pszichológiai típusokként is szemügyre vehetők. A Kaffka-regények a századelő lélekábrázoló prózaírói törekvései felől nézve is igen jelentős alkotások.

A lélekábrázolás részeként Kaffka sokat foglalkozik teremtményeinek érzelmi alkatával, szerelmi élményköreivel és erotikus ösztönvilágával. Érthető ez a figyelem és érdeklődés, hiszen a szerelmi érzésekről, vágyakról, kötődésekről és kapcsolatzavarokról szólva az asszonyorsók egyik legfontosabb motívumát jeleníthette meg. Elemében lehet a pszichológus is, mert a szerelemábrázolás nemcsak az események, helyzetek alakulásának elbeszélésére ad jó lehetőséget, hanem a személyiségalkat jellemzésére is. Magától értetődően nagy szerephez jut a szerelmi élet témája az elbeszélte asszonytörténetekben, s ez a közelítésmód elvezeti az ábrázolót a nőalakok belső világába.

„Kaffka Margit női mind töredék, csonka életet élnek . . . ”
 – jegyezte meg Schöpflin Aladár 1913-ban, tehát az első két

regény — s a novellák — ismeretében. Ennek a teljességihiány-nak több oka van, s megnyilvánulása is sokféle. Az egyik lényeges tényezőt abban láthatjuk, hogy a helyüket és szerepüket kereső nőalakok érzelmi-szerelmi élete tele van bonyoldalmakkal és válságokkal, nem tud kivirágozni, szépen kiteljesedni. Akármelyik ábrázolt életutat elemezzük, erre a következtetésre juthatunk.

„A legfinomabb asszonyi »Éducation Sentimentale«”, „tökéletes lelkirajz”, „a női érzések leggazdagabb, legtökéletesebb könyve” — méltatta a *Színek és éveket* Tóth Árpád. Ennek a pompásan kimunkált pszichológiai portrénak elhanyagolhatatlan része az, amit a főszereplő nőiségéről, egyéniségének ösztöni-erotikus alkatelemeiről és szerelemélményeiről megtudhatunk. „Maglehet — tűnődik az emlékező asszony —, hogy én nem is ismertem életemben az igazi nagy szerelmet, a mindenekelett valót!” Önismeretre valló kijelentés, hiszen a felidézésből kiderül, hogy Magda sohasem tudta magát felszabadultan átadni érzéseinek, s ezért korántsem csak a körülmények okolhatók; az ösztönalkat is közrejátszott ebben. Udvarlók vették körül, két házasság részeltette tapasztalatokban, mégis úgy látja: „bizonyos, hogy a férfiakat nem ismerem eléggé”. Képes ugyan felhevülésekre, átéli olykor a mámort, de mindig csak valamiféle szereplési játékban. A szerelemnél többet ér „a szép percek színjátéka”, a ceremónia, a játék parádéja, amit például a báli táncok adhattak. Maga is mondja, hogy „szándékkal” engedi át magát egy-egy helyzetben — ritkán — az erotikát is magukba foglaló ingereknek, az ajzottság gyorsan elmúlik, s a „jeges józanság” hirtelen varázstalanítja az átélteket, lehűti az eleve bizonytalan, nem elége belülről jövő mámort. Nőiségét nem jellemzi a felszabadultság, a magaatadó készség, az érzékiség hajlama, a szerelemre hangoltság. Alkati lefojtottsága, visszatartottsága, mély passzivitása, külsőségek iránti vonzalma és bágyadt romantikussága szerelmi élményeiben is kiütözik. Az ösztönalkat

megmutatásával, a szerelemábrázolással Kaffka a karakter teljes megvilágítását teszi élesebbé, erősebbé.

Ha Pórtelky Magda szerelmi életében aggasztó mozzanatok, az életteljesség elérését is jócskán gátló személyiségjegyeket találhatunk, sokkal inkább így van ez a *Mária évei* hősnőjét tekintve. A regény „egyetlen karakternek végtelen finomságokig kidolgozott rajza”, „minden részletre kiterjedő kórtörténet” (Balázs Béla). A lélekábrázoló szándék még közvetlenebb és föltétlenebb, mint a *Színek és években*, s ez a már-már túlzott pszichologizmus mindennél előbbre valónak tartja a főszereplő érzelmi-szerelmi életének elemző megjelenítését, mert annak eseményeiben, tüneteiben, szélsőséges kórformáiban mutatja meg a legérzékletesebben az asszonyi lélek különleges életidegenségét, abnormis valóságiszonyát. Ami Magda érzés- és ösztönvilágában még csak részben volt meg, Mária egyéniségében bénító és torzító teljességében ölt formát. „A Magda életének erotikátlansága Máriánál már a szerelmi vágyakat fantáziába szűrő hisztériává fejlődik” (Schöpflin Aladár). Magda is félszeg volt és tartózkodó, de legalább játszott az érzékiség élménymozzanataival, s ha gyanakodva nézte is a testiséget, nem zárkózott el mereven az erotikus hatásoktól. „Mária még a gondolatától is irtózik a szerelem valóságának” (Rónay György). A cselekvésre képtelen, egész lényé merő gátoltság, bénultság és elfojtás. Félve és ijedten menekül a valóság érintéseitől, „bújósdit játszik” az étellel. Befelé forduló, erősen komplexusos jellemalkat, aki folyton feszültségekben és krízisekben vergődik, extrém személyiségjegyek terhét viselve. „Zavaros és tévelygő teremtés” – ahogy önmagát jellemzi. Ezek a zavarok és tévelygések minősítik ösztönvilágát és szerelmi élményeit is. Vágyik a szenvedélyre és „reszketve rejtőzik” előle. Egy-egy szerelmi jelenetben kitör belőle az „esztelen rémület”, s elborítja a „beteges utálat”. Ha a házasságra s a szexuális életre gondol, „halálos izgalomban” képzeleg, retteg a „sáros valóságtól”, sokféle „beteges kény-

szergondolat” ijeszti. Újra és újra megkísérti az alkatzavarnak, a lélek betegségének a félelme. A *Mária éveiben* a karakterológiai zavarok legmélyebb magyarázó motívumai az ösztönélet mélyvilágába vezetnek, s a motívumok ábrázolását a pszichológiai személyiségtörténet jórészt a szerelmi kapcsolatok rajzára bizza.

A harmadik nagyregény, az *Állomások* Rosztoky Évájának „fölfelé haladó” élete is hiányokat rejt valójában, lemondást takar, csonkaságot jelez. Lehetséges női szerepeit redukáló s asszonyvoltát nagyrészt elfojtó életmodell az övé. Árulkodó, hogy az ő szerelmi életét is törések, félbemaradások és kudarcok kísérik. Házassága hamar megromlott, s a reá következő kapcsolatteremtési kísérletekben sem lesz része a szerelem nagy élményeiben. Az okokat korántsem csak a lehetőségek hiányában, a helyzeti szerencsétlenségekben kereshetjük. A sikertelenségben – melynek végső következménye az egyedülmaradás – szerepe van a személyiségalkatnak, nőisége természetének is. Maga is érzi, hogy „sokféle konfliktus és zavar” gátolja a férfiakhöz fűző kapcsolataiban. Az elbeszélés azt is igazolja, hogy a „hűvösség és józankodás” erotika-élményét is áthatja, érzékeit „az ölelés gondolata” nemcsak vonzza, sokszor taszítja is, és jelzéseket ad nemegyszer „a fizikum megriadása”. „Nem olyan egyszerű a dolog a testies érzések körül sem!” – vallja be a magát önfeledten, érzéki örömben és bódultságban átadni nemigen képes egyéniség. „Vajon tudna-e ő úgy, mint a többi asszonyok, teljes odaadással szeretni, és feloldódni ebben; nem csúfolódni önmagán, nem röstelkedni miatta?” – kérdezi a történet kezdetén. S a felelet eléggé világos, amikor azon tűnődik jóval később, hogy végül is „nem vált igazi asszonnyá...; csak erőlködött, vergődött”. Íme, a „modern nő”, az új kor új típusú asszonyembere is kudarcot vall elsődleges női szerepeiben, érzelmi, ösztöni, szerelmi életében. Ebben a tekintetben tehát – így mutatja a kaffkai ábrázolás – nemigen tud sorstársai fölé kerekedni.

IV.

Átjárja a személyesség Kaffka Margit regényírói életművét. Témáinak, élményeinek, mondanivalóinak s kifejezésmódjának személyes jellegére régóta felfigyeltek méltatói; olykor talán el is túlozva a megfigyelést és a közelítési szempont jelentőségét. Az epikus szubjektivitásáról szóló Király György például így foglalta össze véleményét: „Mindent, amit írt, önmagából merített, műveit szinte saját vérével írta. Munkássága mint egy nyitott könyv, elének tárja egész életét, és élete egyetlen tárgya műveinek.” Hasonlóan vélekedett Radnóti Miklós is, aki különösen nagy nyomatékkal emelte ki a személyesség jellegteremtő szerepét Kaffka művészetében. Visszatérően hangsúlyozza az elbeszélő lírikus voltát, lírikusi beállítottságát: „Mint prózaíró is lírikus”, „az önkifejezés művésze, és ennek következtében lírikus”. „Önmagát beszéli ki, valódi lírikus módjára”. „Kaffka Margit a kifejezés művésze, kifejezni kívánt tartalma pedig önmaga”. „Mindig önmagát adja . . . Alapadottságában lírikus”. Epikája „tulajdonképpen önvallomás”. „Minden írása *napló*, de vérbeli író naplója”. Mások is szóltak arról, hogy az író szinte önmagából szakítja ki teremtett nőalakjait, akiknek ábrázolásába a maga „nyomorult asszonyiségának” problémáit vetítette bele. A jellemzések lírai alkatú elbeszélőként állítják elének Kaffkát, a szubjektív epikus portréjához húznak vonásokat, a vallomásos hajlam elsődlegességére utalnak, az epikusban lírikust vesznek észre, az önelemző szubjektivitás és az önkifejező vallomásosság fontosságát hangsúlyozzák. Természetesen ezekben a jellemzésekben akadnak helytálló és elfogadható elemek. Ugyanakkor a lírai jellegre vonatkozó tételeket — úgy gondoljuk — csak némi megszorítással és korlátozással érezhetjük pontosaknak.

A regényvilág személyessége valóban észrevehető és nem mellékes sajátossága Kaffka epikus művészetének. Regény-témáinak többsége magában rejti az elbeszélő személyes érdekelttségét is. Sorra-rendre olyan témákat választott, ame-

lyek szorosan összekapcsolódnak az egyéni tapasztalatokkal és élménykörökkel, s amelyek valamiképp közel álltak hozzá. Bőségesen merített önéletrajzi élményanyagából. Akár a dzsentrí életformáról – nemzedékek és családok élettörténetéről –, akár a zárdák és internátusok modelljeiről – az életre készülő lányok iskoláiról –, akár a kisvárosi színterekről s az oda szorult életkekről, akár a századelő szellemi forrongásainak ábrázolásáról van szó, magától értetődőnek látszik, hogy az alkotó életrajzára is gondoljunk, a biografikus gyökereket, indítékokat és összefüggéseket is keressük. Egy-egy regényfikcióba észrevehetően sokat beolvaszt Kaffka a maga egyéni élményeiből, saját élettörténetének eseményeiből is. Epikai tárgyköreit így szinte mindig közelről és érintetlen szemléli, átélten és belülről közelíti meg. A szenvtelen objektivitás, az elkülönülő és kívülállóan független ábrázolói magatartás nem jellemezheti epikusságát. Témaválasztása, epikusi nézőpontja és magatartásával egyaránt következtetni enged a személyesség motiváló funkciójára, a szubjektív hajtóerők szerepére. Az asszonyi életek, komplikációk, útkeresések, válságok, a női sorsok és szerepek sokféle változatának megjelenítése figyelemzethet, hogy az objektivált epikai világ háttérében ott kell látnunk a maga asszonyvoltával viaskodó, a saját helyét kereső, a női létének gondjaival és konfliktusaival szembenező alkotói egyéniséget is. A nőalakok megrajzolója a portrék megalkotásában alkalmasint arra az ismeretre, azokra az élményekre és fölismerésekre is támaszkodhatott, amelyeknek az önvizsgálatok eredményeként jutott a birtokába. Amit a női lét epikusa teremtményeiről elmondott, abban el tudta rejteni az önelemzés és önvallomás motívumait is.

Ha mindezt elismerjük és tudatosítjuk, akkor is óvatosak lehetünk azonban a „prózáiró lírikus” képletének alkalmazásában. Mert bármennyi is a nyilvánvaló vagy rejtettebb személyesség a regényekben, ennek alapján sem igen tarthatjuk a Kaffka-epikát oly mértékben, annyira elsődlegesen és kizárólag

lírai alkatúnak, ahogy az idevágó megállapítások sugalmazzák. A művekbe olvasztott, azok ábrázolt világában feloldott személyes mozzanatok sokasága ellenére sem tekinthetjük a regénysorozatot lírai természetű önkifejezésnek, öntükrözésnek és önvallomásnak. Nemigen olvashatjuk pusztán egy lírikus naplójaként, naplószerű önéletrajzi dokumentumként. Valóban észrevehető, hogy a regények írója önmagát szívesen tekintette modellnek, élettörténetét forrásnak. Az mégsem áll, hogy „élete egyetlen tárgya műveinek” (Király György), s az epikai fikciók teremtője minduntalan „önmagát beszéli ki” (Radnóti Miklós). Az önéletrajzi ihletettséggel kétségtelen, a regények mégsem állnak össze valamiféle teljes epikolírai önéletrajzzá, nemigen értelmezhetők önéletrajzi ábraként. Természetesen eseménytörténeti, krónikás, elbeszélő értelemben sem közvetítik és tükrözik a regényekben fölépített fiktív történetek a szerzői „én” valóságos életútját.

Az is figyelmeztető lehet, hogy narrátori szerepeit – amikor egyáltalán önálló, elkülönült, harmadik személyű elbeszélőként van jelen a regényíró – Kaffka viszonylag kevés vallomásos személyességgel itatja át. Csak mérsékelt szubjektívizálja a szerzői-narrátori közléseket. Elbeszélői közléseit átszői ugyan reflexiókkal és kommentárszerű motívumokkal, de ezek nem túlságosan sok közvetlen önvallomásszerű, önkifejező elemet tartalmaznak. Lírai tónusuk sem feltűnő, nem erős; vallomásos líraiságot legfeljebb kisebb részletekben hordoznak.

Hőseihez való epikusi viszonyát sem ítélnéjük egyértelműen lírai közelségűnek, közvetlennek és azonosulónak. A Laszlovszky Máriaék – írja Rónay György – „Kaffka Margit leglelkéből lelkezett lények”. A többes szám azt sejtetheti, hogy Rónay a *Mária évei* főalakját említve általában Kaffka nőalakjaira kíván utalni, a női szereplők és az alkotó összetartozására gondol. Ennek kapcsán azt jegyezhetjük meg, hogy a regények asszonyhősei nem egytípusúak, hiszen Laszlovszky Mária és Király Erzsébet vagy Pórtelky Magda és Rosztoky Éva

egyénisége és emberi világa közt nem csekély különbségek is vannak. Ilyképpen a nőalakok aligha lehetnek azonos módon s azonos értelemben az alkotó „leglelkéből lelkezett lények”, az alkotói „en”-t képviselő teremtmények. Van olyan szereplője, aki sejtethetően közelebb áll az elbeszélőhöz, s olyan is, aki bizonyára jóval távolabb; olyannyira, hogy nemigen tartható rokon jellemnek. Szó sincs tehát arról, hogy Kaffka minden asszonykarakterét mintegy önmagából teremtené, az önábrázolás szándékával formálná. Az öntükrözésről s önkifejezésről – az epikus szakadatlan vallomáslírájáról – szóló föltevéseket illetően az is fenntartásokat ébreszthet, hogy még a szubjektív érdekeltséget leginkább kifejezni látszó regényhősöket sem az alakmásteremtés igénye hívta életre. Kaffka galériájában aligha találkozhatunk bizonyíthatóan alteregó szerepet betöltő jellemekkel. Tudjuk, az alakmásh-figurák életre keltése épp a nagy szubjektív epikusok, az elementárisan lírai hajlamú s az önkifejezésre föltétlenül igényt tartó elbeszélők egyik legjellemzőbb tulajdonsága. Elgondolkoztató, hogy Kaffkának nincsenek – például Krúdy regényepikájához hasonlóan – a vallomás-funkció és a kifejező szándék képviselőjére rendelt regénybeli alteregói. Márpedig ha „alap-adottságában lírikus” (Radnóti Miklós) volna, nemigen hiányozhatna jellemalkotásából ez a fontos szereptípus.

A lírikusság s a lírai jelleg túlzó kiemelésében az a veszély is benne rejlik, hogy a vizsgálatban esetleg nem kapnak elég figyelmet a Kaffka-epikának azok a jellegzetességei és értékei, amelyek nem a kifejezés elvével s a vallomásfunkciókkal, hanem a ábrázoló, tükröztető epikai alapfunkcióval kapcsolhatók össze. Pedig kár lenne arról megfeledkezni, hogy ennek a regényvilágnak igen fontos eredményei épp abból származtathatók, ami a művekben széles és igazi értelemben objektív érvényű valóságtükrözés, életábrázolás, kor- és társadalomrajz. Eszerint nemcsak szubjektív hitelű és érdekű dokumentumok a Kaffka-regények, hanem a közvetlen személyességen – annak

Kafka Margit a regényíró

Lebb érvényességi körén — jóval túlmutat a dokumentumok is. A nem-lírai, nem-vallomásszerű rászolás mércéje szerint is érvényre jut bennük a valóságdokumentáló, feltáró, bemutató elv és funkció. regényírói életműve ebben a tágabb, teljesebb értelemben gazdag, hiteles, érvényes és a feledtető idővel is dacolni képes monumentum.

LENKEI JÜLIA

A VÁNDOR UTOLSÓ ÚTJA

„ZS BÉLA KÉSŐI DRÁMÁJA: CINKA PANNA BALLADÁJA”

„Szívét az óriás megtalálta
az ő sírgödörében”

„A művész nagy tragédiája, hogy művéért mindig cserben hagyja lelkét. Mert műve lelke egy stádiumát fejezi ki. Ha azt lestoppolja, arra koncentrálja magát, és hét évig dolgozik a »szépségén«, mint Flaubert, akkor azalatt lelke továbbfejlődését állítja meg, vagy elfordul tőle, és nem követi. A mű szükséges homogénsége egy elvhűsége, megfagyása a léleknek. A lelke egy stádiumának dokumentálásával megöli a lelkét. Ezt meg kellene egyszer írni.” (*Napló*)

Valójában ezt írta Balázs Béla egész életén át. Ezt az ellentétet fogalmazzák meg meséi, ezt a konfliktust dolgozzák fel drámái, ezt a tragédiát élék át versei. Balázs Béla – mint fiataalkori barátja, Lukács – ugyanúgy az élet és a mű, az eleven lélek és a formák viszonyát, harcát dolgozta fel, de számára ez a probléma sokkal tragikusabban jelentkezett, mert sokkal inkább valóságos konfliktust jelentett, mint Lukácsnak. Lukácsnál soha nem kétséges a mű a priori győzelme az élet fölött. Balázs számára itt valóságos harc van. Ő már közös fiataalkorukban is sokkal közelebb állt az élet áramló, eleven folyásához. A mű, a kész, befejezett, lehatárolt képződmény nála mindig a halállal volt egyértelmű. Mindig a műre vágyott, de ez egy fájdalmas vállalás. Halandók halála élete a halhatatlanoknak – mondja Herakleitoszsal.² Ha az emberi élet

¹ Megjelent a Dolgozók Kultúrszövetsége – Corvina Könyvkiadó kiadásában 1948-ban. A darabot Kodály Zoltán zenéjével a Magyar Állami Operaház és a Nemzeti Színház társulata mutatta be 1948. március 15-én.

² Vö. *Halálesztétika*. In: Balázs Béla: *Halálos fiatalság*, Bp. 1974.

formáját a halál adja, akkor minden megformált emberi mű halálos. Lukács is megélte ezt a konfliktust, de a mű iránti alapvető, egy bizonyos ponton már embertelen elkötelezettsége elviselhetővé tette a belőle fakadó személyes tragédiát. Az első választás minden továbbit eldöntött, meghatározta az egész további utat. Baláznak viszont egész élete ennek a konfliktusnak a megtestesülése, művei ennek jóformán illusztrációi. Nemcsak a vándorélet kínjaira gondolunk itt, a letelepedés és az egy helyben maradás örök vágyára és végső lehetetlenségére a „hazuról hazáig” vezető úton. Hanem magukra a művekre, amelyek ezt a konfliktust kiáltják, legyenek teoretikusak vagy művésziek. Elméleti munkáin végig kimutatható ez a konfliktus, a *Halálesztétikától* kezdve, amely már címében hordozza élet és mű szembeállítását, a mű melletti teoretikus állásfoglalásnak ezt a tragikus érzelmi felhangját, a *Művészet-filozófiai töredékeken*,³ amely a fragmentumnak, a nem befejezettnek, a folytathatónak, tehát a nem zárt, vagyis nem halálos művészetnek az apológiája, majd a keletázsiai művészetfilozófiáról szóló előadáson⁴ keresztül, amely az immanens, a valósággal egynemű, vele egymásba folyó, tőle el nem különíthető, az élethez közvetlenül kapcsolódó, tehát ismét nem halálos keletázsiai művészeteszményt vizsgálja, egészen addig, míg végül a filmben találja meg a „keletázsiai típusú”, nyitott, nem halálos művészetnek, Európa és a modern ember számára is megfelelő művészetideált.⁵ Tudván tudja, hogy a művészetben, de az életben is éppen a lezártág, a befejezettség, a megformáltság teremt értéket, mégis teoretikusként, a nyitott művészet folyamatos keresésében megpróbálja átlépni, áthidalni ezt a konfliktust az élet érdekében, olyan művészetet

³ Balázs Béla: *Művészetfilozófiai töredékek*, Nyugat 1909/14–16.

⁴ Balázs Béla: *A keletázsiai művészet filozófiájához*, Új Élet 1914. 150–156.

⁵ Első filmesztétikai munkája: *A látható ember* Kgy: 1924. Itt filmelméletének valamennyi alapelvét lefekteti, későbbi műveiben ezeket árnyalja, elvileg nem hoz újat.

létrehozni, amely nem egyértelmű a halállal. Megpróbálja megkerülni a halált.

De a halált nem lehet megkerülni. Szomorú szimbóluma ennek Balázs Béla élete, amely – bár történelmi erők által kényszerítettet, mégis mintha tudatosan végigvitt vándorélet lenne, olyan amelyet drámáinak hősei élnek, akiknek mindig tovább kell menniük, bármennyire szeretnének megállni, megnyugodva alkotni. „Száz barátságot, szerelmet és munkát, s bizony gyilkolja ezerszer magát, ki helyben marad, és nem vándorol” – mondja Olivér *A tündér* című misztériumban.⁶ A vágy ellenállhatatlan erő a vándor számára.

„A boldogság volt, s menni kell tovább, mert hallok messze dördülni kaput! Ha tündérbert, ha menyország is: vége! Mert ránk van csukva, és nincsen tovább. De jaj, a vágy, még messzi száll a vágy!”

Balázs Béla egész élete vándorút volt. Megdöbbenő prófézizmussal jelzi ezt első verseskönyvének címe: *A vándor éneke*. Pest, Bécs, Berlin, Moszkva, majd a háborús evakuáció, végül hazatérés Magyarországra – de az áhított nyugalom, az értékek nyilvánvalóvá válása, Balázs Béla művészi és teoretikus jelentőségének felmérése már csak halála után következett be. Hazatérvén – nemhiába félt annyira a hazatéréstől – nem fogadta az a megértés, megbecsülés és – főleg – munkalehetőség, amelyet várt, és amelyet pedig megérdemelt volna.

„Sötét idegenbe indulni nem félttem – írja naplójában. – Ismeretlen tengerek viharaitól nem félttem. Ha idegennek néztek, idegenül – nem fájt. Ellenség, ha bántott, és nem értettek, akik nem ismertek. – De félek, félek hazatérni – testvéreim hideg szemétől. És félek a magyaroktól, akik magyar szavam nem értik. Irgalmazatok – hazatérek.”

A magyar filmipar újraindításakor az akkor már világhírű filmszakembert mellőzték, drámái sorra megbuktak, végül pedig

⁶ Vö. *Misztériumok*. In: Balázs Béla: *Az álmok köntöse*, Bp. 1973.

legérzékenyebb pontját érintve politikailag denunciálták, forradalmi hitében megalázva, emberileg-erkölcsileg sebeztek meg.⁷ Sorsa beteljesülését, a lelke által kijelölt helyre kerülését neki is – mint annyi hőségnek – csak a halál hozta meg.

Mint annyi hőségnek. Mint a fiatalkori nagy filozófiai dráma Simonetto Baglionéjának,⁸ mint a késői remekmű Cinka Pannájának és Ocskay Lászlójának. Mert a halál nemcsak az érték szimbóluma, a befejezettségé is. Aki művét megalkotta, azonosult vele, személyes élete nem jelentős többé, átment a műbe. A halál felmagasztosulás is, kinek azért, mert csak így teljesebbé válik a mű, mert ellentéte az életnek, kinek azért, mert a mű már előbb beteljesedvén a személyes élet megszűnt létezni. Az előbbi okból halnak meg a vándorok, akiknek életben levése akadálya a mű befejezésének. Ilyen vándor a fiatalkori darabokban Szélpál Margit és a *Halálos fiatalság* Dobay Ágnese,⁹ akiknek halálát nem látjuk, még az úton búcsúzunk el tőlük, de tudjuk, hogy egyszer majd így fognak meghalni. Ilyen vándor Ocskay László is. Az ő haláluk megérkezés, amely teljessé teszi a művet. Mert az ő művük az életük. És az élet a haláltól kapja meg a formáját. *Az utolsó nap* Simonetto Baglionéja és Cinka Panna előbb beteljesíti a

⁷ Ennek a folyamatnak egyik lépcsőfoka volt a Cinka Panna-botrány. A díszelőadás után – amelyen egyébként az emlékezők szerint a darabot csonkán, a közép-rész kihagyásával mutatták be az előadás utánra tervezett fogadás miatt – Horváth Márton cikke történelemhamisítás, demagógia, szektarianizmus bűnében marasztalta el a darabot, mivel a kuruc szabadságharc árulóját választotta hőséül, és célzott a nemzeten belül lehetséges osztályellentétekre. A darab ilymódon lekerült a műsorról. (1974-ben a Szegedi Nemzeti Színház mutatta be.) A korabeli kritika és Balázs válasza a bemutatók dokumentumaival, továbbá az idézett naplókkal együtt megtalálható a MTA Kézirattárában őrzött Balázs-hagyatékban.

⁸ Vö. *Az utolsó nap*. In: Balázs Béla: *Halálos fiatalság*.

⁹ Vö. Doktor Szélpál Margit, *Halálos fiatalság* – In: Balázs Béla: *Halálos fiatalság*.

művet, mindenkit a lelke által predestinált helyre juttat,¹⁰ csak azután hal meg. Ők az aktív emberek. Az ő művük a mások élete. Az ő életük nem akadály, hanem eszköz ennek a végigvitelében, és ha a mű megszületett és véglegessé vált, feladatát betöltötte, meg is szűnik. Mert az ő életük – a művük.

Erről a két lelki típusról, a vándorról és az akaró, sorsot irányító emberről, erről a két életformáról és lehetőségeikről szólnak Balázs Béla drámai művei, mégpedig nemcsak a ma már értéküknek megfelelően elismert fiatalkori művek, hanem ezt vizsgálják öregkori színdarabjai is, közülük legtisztábban és legelmélyültebben a *Cinka Panna balladája*.

Az élet a félhomály anarchiája – írta Lukács.¹¹ És Isten előtt csak a csodának van valósága. Igaz – mondja műveiben Balázs. De az élet mégis: élet, és az emberé. Ezt próbálja menteni a csodával szemben, de végül mégis mindig meghajol a csoda: a formák – a halál – hatalma előtt. A forma, a halál győz Cinka Panna és Ocskay László balladájában is, a vándorlást végül legyőzi a mű. Ocskayt, a vándort legyőzi – azaz: a lelke predestinálta helyre, a lélek és az élet összeállításának szférájába irányítja – Cinka Panna.

Ocskay László vándorlása hosszú, fájdalmas út. A darab a kurucok között indul, amikor a legendás brigadéros hagyja a keze közül kicsúszni Ilona grófnét, akibe bódultan szerelmes, s akinek elfogása pedig: „jó fogás volna. A gróf meg a bécsi udvar nem sajnálnák a váltságpénzt az udvari dámaért.” Ocskay nem üldözi az asszonyt, mert biztosabb az, ami nincs jelen, megfoghatatlan, távoli, mert az még minden lehet, mint a jelenlevő, a végleges, a döntésre, megállásra kényszerítő. „Ugye nem is valakibe szerelmes az ember, hanem csak úgy szerelmes, és vágyódik, és vándorol” – kérdezte Szélpál

¹⁰ Vö. Lukács György: *Balázs Béla: Az utolsó nap* In: *Ifjúkori művek*, Bp. 1977.

¹¹ Vö. Lukács György: *A tragédia metafizikája*. In: *Ifjúkori művek*.

Margit. Ocskay László rajongó magyar: el nem érhető álom jobban vonzza őt az elért célnál — mondják majd később a darabban.

Ocskay ismeri a maga vándor-természetét. A vándorság nem fér össze a háborúval. Megeşketi kapitányait.

„Egymás kezére esküdjetek, kapitányaim, hogy engemet megöltök, ha pártot ütve, állhatatlanul elhagyom Rákóczi zászlaját . . . Esküdjetek! Esküvel fogadjátok, hogy álnok árulónak bosszúját megálljátok! Esküdjetek, hogy megújízitek, nyugton se hagyjátok, nyárnak hévségében, ős sűrű ködében, újízitek Ocskayt nagy kegyetlen téiben, míg rajta nem üttök, kézre nem kapjátok. Esküdjetek, hogy életemet veszitek, ha Rákóczihoz, a kuruc zászlóhoz való hitemben egyszer megtántorodnék.”

S mielőtt az eltántorodás bekövetkeznék, megjelenik Cinka Panna, akit apja halálos ágyán küldött Ocskayhoz ajándékkal, mivel a cigányok egyetlen támasza volt a német dragonyosokkal szemben. Cinka Panna Ocskayt fogja szolgálni, és ez a szolgálat a legnagyobb lesz, amit el lehet képzelni: ő lesz Ocskay sorsának végrehajtója, ő lesz az, aki megteremti ezt a sorsot, ő maga lesz Ocskay sorsa. A képlet felállt, kezdődhet a harc.

Az eltántorodás — állomás a vándorúton — hamarosan be is következik. Ocskay élete nagy lehetőségét — a mű lehetőségét — látja a másnapi csatában. Ez a mű a sajátja lenne, a legtökéletesebben belőle fakadna, vele magával lenne azonos: megálmodta, évek óta ezt álmodja. Ocskay már a hírhezó érkezése előtt tud a németek készülő támadásáról.

„Ocskay: Micsoda szavadat hallgassam meg, komám? Micsoda szavadat? Itt a fülem. Mit halljak meg? Azt-e, hogy a német dragonyosok már özönlének a szorosból, ki a széles térhelyre? Jávorka: És nyargalva . . .

Ocskay (belevág): És nyargalvást nyargalnak a Garam-folyó iránt. Előcsapataik már fel is fejlődnének hadirendben.

Jávorka (álmélkodva): Honnan tudja már kegyelmed?

Ocskay (nevetve): Megálmodtam, komám, megálmodtam.

Jávorka: Ki hozta hírét?

Ocskay (megrázza, szeretettel): Senki, édes Bátyám. Ne legyék olyan féltékeny. Nincsen nekem sebesebb hírhozóm serény Jávorka kapitánynál. (megcsókolja)

Jávorka: De hát akkor honnan tudja?

Ocskay (komolyan, forrón): Tudom, mert így kívántam. Mert régóta ez az álmom. Mert ez volt a vágyam, mert erre vágytam, erre a gyönyörű alkalomra. És így – éppen így gondoltam el. És mert egyszer, egyszer mégis csak be kellett következnie. Azt mondom, hogy előcsapatuk már kinn van a széles térhelyen? Mögöttünk jönni fog az egész rendelt sereg! Hej, ma arany tányéron kínálja nekem a jó isten a labanc hadat. Ajándékba Ocskay Lászlónak.”

De a jó Isten arany tányéron csak egyszer kínál ajándékot. S ha valaki nem fogadja el, ha nem tudja elfogadni, többé már nem valósíthatja meg a művet. Ocskay pedig nem valósíthatja meg: jön Bercsényi parancsa, ugyanazzal a haditervvvel, mint Ocskayé. Ez a mű már nem az övé. Így, mikor Ocskay gögösen távol marad a csatától, ez nem egyszerűen hiúság, nem kisszerű sértődés, hanem a mű lehetőségének, a múltól való megfosztatásnak életre szóló problémája. Ekkor válik Ocskay vándorrá, ekkor hasad meg a lelke – a személyisége –, s elszakadván feladatától, amelyhez minden akadály ellenére hűnek kellett volna maradnia, ekkor válik földi lényé kísértetté. A feladatot, a művet, Ocskay valóságos lényét Cinka Panna képviseli tovább a vándorútra indult Ocskay helyett. A hűséges Cinka Panna, aki eltitkolja a katonák előtt, hogy Ocskay a csata idején részegen mulatott, elhíreszteli, hogy ő vezette a harcot, s még a Bercsényi-féle „úri magyarok” ellen lázadó parasztokat is visszatereli a kuruc táborba.¹² Meséje tehát, hogy Ocskay a

¹²Ez a momentum adott módot Balázs politikai elítélésére. A darabban magyar parasztok arról panaszkodnak Ocskaynak, hogy mennyire szenvednek a „vármegye grófjainak” elnyomásától. Úgy érzik, hogy az ő ellenségük nem a német paraszt, hanem a magyar úr. A kuruc tábor valóságos ellentmondásainak ábrázolását a bíráló úgy értelmezte,

csata élén haladt, csak részben, csak Ocskay földi, kísértet-lényét illetően hazugság. Mert az igazi, a valóságos Ocskay, a legendás Ocskay, az Ocskay-legenda valóban vezette a csatát, a katonák szájukon Ocskay nevével harcoltak. Mikor aztán Ocskay, látván, hogy tette után nincs visszaút, az ellenség táborába indul, hogy megkeresse Ilona grófnét, és a hűséges Cinka Panna oda már nem hajlandó követni, ki is mondja ezt:

Ocskay: Hát egyedül kell mennem utolsó utamra? Te is elhagysz engem, énekes madaram?

Cinka Panna: Nem én hagyok el. Te! Te hagyod el Ocskay Lászlót. Elhagyod az én hősőmet!

Ocskay nem találta meg élete formáját a kuruc kalandban. Lelke egy darabját maga mögött hagyta, de tovább kell vándorolnia.

Vándortermészetét az ellenség is ismeri. Könnyedén csalják egyre messzebb a kuruc hadtól, egyre beljebb a német táborba.

Követ (a miniszterhez): Tisztelettel kérdem excellenciádat, hová ment Ocskay?

Miniszter (mosolyogva): A grófné éneke után indult, de nem fog rátalálni.

---

hogyan Balázs a kuruc szabadságharcot a grófok ügyévé degradálja.

„Ocskay: . . . Honnan jöttök?

2. Paraszt: A deresről.

3. Paraszt: Kalodából.

1. Paraszt: Farkasgúzsából.

2. Paraszt: Karóról.

Ocskay: A német nyúzott meg így benneteket?

1. Paraszt: Csak magyar tudja így megnyúzni a magyart.

Ocskay: Miféle magyar?

Mind: Úri magyar.”

Ezek a parasztok, mint látható, osztályharcos álláspontot képviselnek, ez azonban ebben a nyílt formában, a Lobogónk, Petőfi – korszakban, a nacionalizmussal párosult dogmatizmus kialakulásának időszakában már nem volt elfogadható.

Követ: Megkövetem excellenciádat, de efelől úgy vélekedem, hogy jobb lenne, ha találkozna a grófnéval.

Miniszter: Ugyan miért? Vajjon miért volna az jobb?

Követ: Mert a grófnéval való találkozás idekötelezné Ocskay Lászlót, szorosabban kapcsolná hozzánk.

Miniszter: Póriás kurucfilozófia! Ocskay László rajongó magyar. El nem érhető álom jobban vonzza őt az elért célnál.

Követ: Vétessék fontolóra az is, hogy itt nem vagyunk messzire a kurucok táborától. Itt még hallja Ocskay László kurucok nótáit. Nem lehetünk itt mi bizonyosak őbenne.

Miniszter: Erős kapukkal van elrekesztve az ő visszafordulásának útja.

Követ: Nem elég erősek azok a kapuk az ő óriási ereje előtt.

Miniszter: De hiszen Ocskay László maga jószántából jött át hozzánk. Szíve vágya hajtotta felénk.

Követ: Mégse hozta szívét magával mihozzánk. Gyakorta megesik ez a mi véreinkkel. . . .

Hang a trón mögül: A grófné ebben a nyomban elutazzék Bécs iránt.

Miniszter (meghajol): Excellenciád bölcs parancsa foganatosíttassék. Akármerre vegye útját a grófné, Ocskay követni fogja. El nem érhető álma után ered. Rajongó magyar. És holnap messze léssen, ahol kuruc lovasainak nótáit nem hallja többé.

„A boldogság volt, s menni kell tovább, mert hallok messze dörögni kaput!” – mondta Olivér. „El nem érhető álom jobban vonzza őt az elért célnál” – mondja Ocskayról a miniszter. Csak ott téved, hogy a vándorlást legyőzheti a sors, az elhagyott mű, Ocskay elhagyott szíve. Ocskay szívét nem hozta magával, maga mögött hagyta a kuruc táborban. Ocskay sorsa Cinka Panna hegedűjében van elrejtve. Cinka Panna hegedűjében, aki, mikor már mindenki előtt nyilvánvalóvá vált Ocskay árulása, mikor egymaga nem képes többé fenntartani Ocskay valóságos lényét, vállalja, hogy visszahozza őt.

Jávorka: Megesketett minket Ocskay László. Ama égő kastély termében megesketett.

I. kapitány: Ocskay László kezére esküdtünk, hogy megöljük Ocskay Lászlót, ha hitében megtánderodnék.

II. kapitány: Ocskay László kezére esküdtünk, hogy üzzük az

árulót nyárnak hévségében, ősz sűrű ködében, úzzük az árulót nagy kegyetlen télben.

III. kapitány: Míg rajta nem ütünk, kézre nem kerítjük, álnok árulónak bosszúját megálljuk.

Jávorka: Álnok árulónak bosszúját megálljuk.

Cinka Panna: Ha kézre kapjátok.

Jávorka: Miért ne kapnánk kézre?

Cinka Panna: Mert ő a híres Ocskay László.

Kapitányok (összenéznek, szünet)

Jávorka: Ha valaki idecsalhatná mégegyszer közénk. Kicsalogat-hatná a németek sáncai mögül.

I. kapitány: De nincs olyan hurok, hogy Ocskay karja el ne tépné.

Cinka Panna (magasra emeli hegedűjét): Vagyon olyan hurok, mely szívét megfogja! Az is az én kezemben vagyon. – Itt! Idehozom én Ocskay Lászlót kardjaitok elébe.

Jávorka (döbönt csodálkozással): A te szerelmes uradat? A te édes gazdádát?

Cinka Panna (sírva): Az én szerelmes uramat. Az én édes, édes gazdám!

Cinka Panna hegedűjének szava visszahozza Ocskayt a kuruc táborba. Visszahozza, mert szívét nem vitte magával az ellenség közé. S mikor megérkezett, Cinka Panna az, ki vállalja, hogy megbünteti őt. Hogy végrehajtja az ítéletet, amelyet a kapitányok Ocskay kezébe tett esküjük szellemében hoztak. Hogy visszatéríti a kísértet-Ocskayt a valóságoshoz. Hogy megformálja – mert neki magának ehhez nem volt ereje – az életét. Vagyis: hogy megölje Ocskay Lászlót.

A kapitányok, akik ellen vétett, nem képesek őt megölni. Ezt csak az teheti meg, aki nem a félhomály anarchiájának, hanem a forma hatalmának embere, akinek szeretete isteni szeretet, aki nem pusztán az áruló büntetését hajtja végre, hanem a sorsot teljesíti be. Cinka Pannának kell megölnie Ocskay Lászlót.

Ocskay: Kapitányok! Jó kapitányaim! Kezemre esküdtetek meg, hogy bosszúmat megálljátok. Világ példájára fejem leüttessék, várnak bástyájára feltűzések.

Jávorka (hüvelyébe taszítja kardját): Küldje el a fejedelem hadbíráit, küldje el hóhérait. Ez nem a mi mesterségünk.

Kapitányok (hüvelybe dugják kardjaikat)

Cinka Panna (kapitányokhoz lép, halkán, egyszerűen, szerényen): Nem tudják kegyelmetek megölni Ocskayt?

Jávorka (lehajtja fejét): Igen szerettük.

Cinka Panna (Ocskay elé lép): Soha, s^ohasem szerették kegyelmetek Ocskay brigadérost, ha nem tudják megölni az árulót, aki beszennyezte az ő becsületét, és hírét-nevét megrontotta!

Ocskay (meghatott melegséggel): Akarsz-e te megölni engemet, énekes madaram?

Cinka Panna (mindig halkán): Én szerettem Ocskay Lászlót (kihúzza törét).

A leghűségesebb szeretet a formák alkalmazása az életre. Ocskayt Cinke Pannának kell megölni, mert a formák isteni szeretetével szerette őt. S mivel ebben a szeretetben azonosult vele — s mivel feladatát immár végrehajtotta —, Ocskay halálával ő is meghal. „Édes uram, én úgy ölök, ahogy a méh öl. Meghalunk mi mind a ketten.”

*

Mű és Élet konfliktusa alapján próbáltuk értelmezni *Cinka Panna balladáját*, mert a darab véleményünk szerint alapvetően erről szól. Szól persze még sok egyébről, történelemről, szabadságharcról, osztályharcról. Aktuális fogadtatását elsősorban ez utóbbi határozta meg. De a *Cinka Panna* éppen azért nagy mű, mert többretegű a mondanivalója. Szerkezetét a fenti konfliktus határozza meg, ez nő benne formává. És ez a formaszervezet, ez az alapprobléma köti össze — megdőbbentő azonosságot mutatva — Balázs Béla fiataalkori drámáival. Ha igaz az, hogy egy nagy gondolkodónak egy gondolata van életében — és ez nem az életmű szegénységét, hanem éppen gazdagságát, mert koherenciáját mutatja —, akkor ez, úgy látszik, a művészi életműre is áll.

A vándorút kezdetén, még elválásuk előtt Cinka Panna egy balladát mesélt Ocskaynak, amit az nem akart végighallgatni.

Egy legyőzhetetlen óriásról szólt a ballada, aki az erejét a szívében, s a szívét nem a mellében hordta.

Cinka Panna: Valahol máshol volt rejtve a szíve

Rettentő erejű roppant óriásnak,
Azért is nem tudta őt megölni senki,
Életét elvenni, őt elveszejteni.

Ocskay: Hol volt a szíve?

Cinka Panna: Más vidéken rejtve, és rejtett szívében
Volt az óriásnak szertelen ereje.

Onnan merítette erejét, ha kellett,
Harcra, küzdelemre erőt onnan szívott,
Szívének kútjából, amely vala máshol.

Ocskay: Hol?

Cinka Panna: Egyszer pedig jöttek tizenkét sárkányok,
Hétfejű sárkányok óriást legyőzni,
Óriást legyőzni, karóhoz kötözni.

Erőt meríteni siet az óriás,
Erőt a szívéből szívni küzdelemre,
Tizenkét sárkánnyal harcra hogy kiálljon.

Jaj, de az óriás szívét nem lelé meg,
El is elfeledte, hol volna elrejtve
Az ő szíve kútja, ereje forrása.

Ocskay: Hol volt elrejtve?

Cinka Panna: Tizenkét sárkánnyal nem bír az óriás.

Jaj, az óriásnak fogytán az ereje,
Miből meríthetne, szívét nem találja.

Azért adta fejét kóbor bujdosásra . . . (Közelebb húzódik,
kifakadt nyíltsággal) Egyszercsak megszólal az ő rejtett szíve,
Fennszóval hívja őt, mondja, hogy . . .

Ocskay (feláll): Hallgass!

Cinka Panna (halkan): Ne mondjam a végét?

Ocskay: Ne mondjad!

Cinka Panna (nehéz sóhajjal): Pedig végéhez ér a mese,
ha nem is hallgatod meg."

Ocskay László nem engedte végigmondani a mesét, mert szívét már ekkor ő sem a mellében hordta. Ott maradt az a kuruc táborban, Cinka Panna hegedűjében, elhagyott feladatá-

ban. Mert a feladat, a mű a szív egy darabja, a lélek egy stádiuma. Ocskay nem volt képes művéért cserbenhagyni lelkét, de Cinka Panna kényszerítette rá, „Bizony végetér a mese, ha meghallgatni nem akarod is. Szívét az óriás megtalálta az ő sírgödörében.” A halál megalkotta a művet. Balázs Béla egész drámai életművében az életért küzdött, s végül mégis beteljesítette a halál formatörvényét.

IMRE LÁSZLÓ

REMÉNYIK SÁNDOR UTOLSÓ KORSZAKA

FEJEZET A MAGYAR HUMANISTA, ANTIFASISZTA
KÖLTÉSZET TÖRTÉNETÉBŐL

Reményik Sándor a két világháború közötti romániai magyar irodalom nagyhatású, sokáig igen népszerű, rangos költője, akinek pályafordulata, utolsó évei mindmáig nem részesültek kellő figyelemben. Részben azért, mert egy évvel halála után, 1942-ben megjelent *Egészen* című kötete a háborús években nem váltott ki igazi érdeklődést. Részben azért, mert 1944–1945 után mind a magyar, mind a romániai magyar marxista irodalomtörténetírás átvette a polgári kritika megállapításait, azaz a Reményiket kisajátító, nacionalista hivatalos felfogást tekintette érvényesnek. Az utóbbi 10–15 év marxista Reményik-értékelései révén aztán nemcsak az vált világossá, hogy Reményik élete végén szembefordult a nagyhatalmi törekvésekkel, hanem az is, hogy ez a „szembefordulás” korántsem törés világnézeti és költői fejlődésében, hanem aszketikusan etikus életének és költői magatartásának logikus zárómozzanata. A 30-as évektől egyre inkább magáévá tette a transzilvánizmusnak az együtt élő népek békés megegyezését hirdető tanítását, ez váltja ki belőle később a magyar uralkodó osztályok agresszív magatartásának kritikáját.¹ Sőni Pál irodalomtörténetének *A hazai román és magyar antifasiszta írók fegyverbarátsága* című fejezetében emlékezik meg a *Korszerűtlen versek* antifasiszta hangjairól.² Legutóbb *Az Erdélyi*

¹ *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*, Szerk.: Szabolcsi Miklós, Bp. 1966.

² Sőni Pál: *A romániai magyar irodalom története*. Bukarest, 1969. 98.

Helikon költői című antológia közölte verseit, melynek bevezetőjében Szemlér Ferenc utal kései verseinek jól kielemezhető antifasiszta színezetére.³

Pályája különösségét magányával, társadalmonkíviliségével magyarázhatjuk: legállandóbb jellemzője egyfajta bizonytalanság, emberi, eszmei támasztalanság. Kétségbeesetten igyekszik valami megtartó és a létezés fenyegető rémei elől menedéket nyújtó hivatáshoz menekülni, s ha ilyet nem talál, akkor a vallási vigasztalódás és a teljes reménytelenség végletei között vergődik. Metafizikai kiszolgáltatottságának kínzó érzetétől vélt vagy valós közösségi feladatok vállalásával igyekszik megszabadulni. Kant, Nietzsche, Schopenhauer olvasója, aki hol keresztényi, hol nemzeti, hol általános humanista eszmék közvetítésével óhajtaná feloldani a maga riasztó „emberidegenség”-ét. Első verskötete (*Fagyöngyök* 1918.) a Nyugat első nemzedékén nevelkedő, vívódó, túlérzékeny költőt állítja elének. Valami nehezen meghatározható életképtelenség, mélabú gyötri, a valóságot tudomásul venni nem akaró sérülékenység, „befelé csatázó”, vigasztalhatatlan szomorúság. Rilke ihletett fordítója, Tóth Árpád, Juhász Gyula csodálója, aki „örökkön szomjas, elátkozott lélek” gyanánt éli át árvaságát (*Találkozások*).

Bár művészi tökéletességre való törekvését makacs, elvont sterilitás jellemzi, a parnasszisták hatásával egyidőben utat tör magának a használni akarás, a közösség-igény is (*Imádság, Akarom*). Bár politikától, közélettől visszahúzódva él, őszinte szolidaritásérzéssel retten vissza a világháborús tömegmészárlástól, a kiontott vértől, „Ámi kihullott, s nem tudta miért” (*Gloria*). Szélsőséges lelkiállapotok között hanyódik: egyszer vég nélkül perelne az Istennel, „Hogy így alkotta meg ezt a világot” (*Én most ki nem bírom a papi szót*), máskor egy orosz hadifogoly arra döbbsenti rá, „hogy ím: ott is jók a népek” (*Nikoláj*), s bízik benne, hogy a „rémségnek is van netovább-

³Az Erdélyi *Helikon költői*. Bukarest, 1973.

ja”, s hogy „a lélekben béketüzek égnek, / S ezer haranggal harangoz az élet” (*A mi adventünk*). Lényegében ugyanez a hang szólal meg újabb kötetekben: *Csak így* (1920), *Vadvizek zúgása* (1921). Szennyesnek és romlandónak látván az életet „örök idegen”-nek érzi magát, az éj és a köd küldöttének, akinek úgy „fáj már minden, minden idebenn”. Szerelmi költészete, mely csupa önmehtagadó lemondás, ugyancsak jellemző alapállását fejezi ki: passzivitását, kételkedését önmagában. Boldogtalanságát, társtalanságát magyarázni, indokolni igyekszik: hol úgy, hogy a Pénelopéhez térő, boldog-középszerű Odüsszeusszal szemben a keserű, gögös, vak titánhoz vonzódik (*Cyklops*), hol úgy, hogy a távolságban, a be nem teljesülésben, az érintetlenségben „örök zománc”-ot lát, melynek az élet, a hús-vér ember a legfőbb ellensége (*Csipkerózsa*).

A lemondás, a tehetetlen vergődés e finom rezdüléseit versebe foglaló líra szomszédságában, máig talányos alkotás-lélektani rejtélyként születnek 1918 és 1921 között a Végvári versek. Ezek kezdetben kéziratban terjedtek Erdélyben, majd Magyarországon jelentek meg kötetbe gyűjtve. (Kosztolányi 1920-ban úgy ír róluk a Nyugatban, hogy nem tudja, kit takar az álnév.) Hamarosan kiderül, hogy ki az anonim költemények szerzője, de Reményik nem fedi fel kilétét, s az 1941-es gyűjteményes kötetéből is kihagyja a Végvári verseket. A költő által is hangsúlyozott megkülönböztetés mind formai, mind gondolati szempontból indokolt. A „fájvirág” Reményik a Trianon okozta sokkhatás következtében új modorban szólal meg, a nemzetiségi létformába került erdélyi magyarság kitarásra buzdító dalosa kíván lenni, ezért hangnemben is visszavált a 19. századi magyar költészet, főleg Petőfi formahagyományára. A „finom vibrációjú polgár”-ban felébredt költő-próféta rejtélyét Babits finom érzékkel fejtette meg: a magános költőt „a nagy történelmi katasztrófák fájóbban érinthetik. Más költő ilyenkor visszahúzódhat egyéni életébe s otthona körül ernyőt vonhat a vihar elé. Az ő számára ez a menedék nem adatott meg.”⁴

⁴Babits Mihály: *Az erdélyi költő*. Nyugat 1940. 391.

A szülőföld s annak népe iránti szeretet sajátos, Reményik költői alkatától idegen, sovíniszta változatát jelentik a Végvári versek. A legyőzöttség és a megalázottság gyűlöletet, bosszúvágyat támaszt benne, „csikorgó foggal és sápadt ajakkal” átkozódik a sorshoz, Istenhez, biztat, agítál a kivándorlás ellen. Konzervatív politikai koncepciójából teljességgel hiányzik a józan világpolitikai, társadalomtörténeti értelmezés. Nem akar tudni az okokról, a másik oldal érveiről. Nem érti meg a népek egymásrautaltságát, osztályszempontokat nem vesz figyelembe, anakronisztikus sémák szabják meg gondolkodását. Érzelmi kitörései, már-már hisztérikus panaszai az I. világháború „vérzivatar”-ától megzavart, politikailag tájékozatlan egyén lidércnyomásos víziói. Világnézetének idealista és nacionalista elemei olyan spontán indulati kitörésekkel egészülnek ki, melyek a kor legreakciósabb eszmeáramlataival rokonítják. Előző verseihez csak annyiban kapcsolódik, amennyiben e költemények mazochizmusa, mártíriuma az őt kezdettől jellemző lelki egyensúlytalanságban leli magyarázatát. (Kosztolányi is rámutatott Végvári öngyötrő kedvére, mellyel „sebeit újra és újra föltépi, hogy annál jobban fájjanak”⁵.)

A 20-as években a Végvári versek nagyon népszerűek lesznek: sokak életérzését fejezik ki, s egybeesnek a Horthy-Magyarország hivatalos politikájával is. Pedig művészi értékük messze elmarad a Reményik-versek mögött. Németh László a magyar epigon-líra és a magyar konzervativizmus sablonos villanásainak nevezi őket:

„... ha csak ez a szenvedélyes, országszerte visszhangot verő ciklus marad Reményik után, ki foglalkozna ma vele? De Reményik... az érdemen felül hullott babér záporában megemlékezett önmagáról, s ez a... megmagyarázott Reményik sokkal emberibb, mint a szirt-Reményik...”⁶

⁵ Kosztolányi Dezső: *Végvári versei*. Nyugat 1920. I. 324.

⁶ Németh László: *Reményik Sándor*. Protestáns Szemle 1927. 444.

(Németh Lászlót igazolja magának Reményiknek a költészettről írott könyvecskéje, melyben a lehiggadás, leszűrődés útján nyert poétikus forma elvét vallja.⁷)

Kezdetben sűrűn jelennek meg kötetei (*A műhelyből* 1924, *Egy eszme indul* 1925, *Atlantisz harangoz* 1925, *Két fény között* 1927,) majd egyre ritkábban: *Szemben az örökméccsel* 1932, *Kenyér helyett* 1932, *Romon virág* 1935. A 20-as években még távol áll attól, hogy megszabadulhasson nacionalista indulataitól, a továbbfejlődés biztosítója egyelőre a Végvári-szerep megkérdőjelezése. Megvallja, hogy hitevesztett lélekkel és szédülő fejjel prédikált örök életet népének (*Vallo-más és előljáró beszéd*), rezignáltan látja be, hogy bár kürt is volt, melybe a kor riadót fújt, mégis inkább csak aeolhárfá ő, melyhez nem nyúl kéz, „Csupán a szél, mely végtelenből jő . . .” (*Hangszerek*). A csillagfény allegóriája is a Végvári-féle önfeladásra vonatkozik: „Lelkek világűrjét hidalta át —, / S míg áthidalta, elveszté — magát” (*Csillagfény, csillag nélkül*). Kételyeit a szolgálat fontosságának hangsúlyozásával igyekszik elcsitítani, azzal, hogy költészete szükséges, mint a mindennapi kenyér. Erkölcsei abszolutizmusával, a kanti etikával indokolja szerepvállalását:

Áltass, hogy tennem kell, amit teszek,
Ha örömet már nem szerez nekem
(*Kötelesség*)

Reményik költészetében valóban szétválik a művészet és a küldetés igazsága:

„Az egyik oldalon áll a legbensőbb világában gyökeredző melankolikus, fáradt érzésvilág, a másikon — homlokegyenest ellenkezője az előzőnek — a keményen és hittel vállalt magasztos szerep.”⁸

Legbensőbb énjének és vállalt szerepének ellentéte egyre jobban kínozza (*Az árnyék-kapitány*), a pályája kezdetétől

⁷ Reményik Sándor: *Gondolatok a költészettről*. Arad 1926.

⁸ Tolnai Gábor: *Reményik Sándor*. Magyar Csillag 1941. 3. 216.

kísértő önbizalomhiányt egyre marcangolóbbá teszi a Végvári versek zajos sikere (*Lehajtott fővel*). Túl tud lépni „népszerűsége varázskörén”, visszamenekül önmagába, legértékesebbnek tartott, örök eszményekért küzdő, öntisztulásán munkálkodó énjébe, melyet háttérbe szorított hangos és ünnepelet közéleti lírája. A „hazafias” költő szerepét egyre nehezebben viseli el, s már nemcsak a világot tartja haszonlesőnek és olcsó szenzációkra éhesnek, hanem önmagát is pózolással, őszintétlenséggel vádolja (*Festesz tovább*).

A 20-as évek végére tehát költői-emberi válságba jut Reményik, szabadulni igyekszik a bárd-szereptől, s új meghódítandó tartományok vonzásába kerül. Régi meggyőződése lazulni látszanak: talán mindenkinek igaza van, talán senkinek, s nem tud, nem akar már igazságot tenni (*Szkepszis*). Vezérszólammá a Végvári előtti korszakának művészi törekvéseihez való visszatérés válik (*Hegedű sír*). Költői fejlődésének delelőjére jut fel ezekben az években,⁹ s maga is úgy érzi, hogy megingott hitek és kiürült szerepek után ki kell alakítania a művészetbe való belefeledkezés képességét (*Archimedes*). A művészetnek mint végső életelvnek az a jótékony szerepe is megvan nála, hogy ezzel indokolhatja szenvedéseit, annak belátásával vigasztalhatja magát, hogy amiképpen csak a megbarnult, megkeményedett tölgylevélre lehet írni, azonképpen ő is csak kínok, megpróbáltatások révén válhatott alkalmassá a szépség teremtésére (*Egy téli tölgylevélre*).

A költészet mellett a vallás a másik menedék és megoldás a számára. Az „állandó betegségekkel, látási zavarokkal, nyugtalanító közérzettel küszködő test”,¹⁰ az egyre jobban elhatalmasodó idegbetegség rémei elől mind gyakrabban „tér Istenhez”: úgy érzi, hogy a bűn, a nyomorúság, a betegség, „A mindennapi szörnyű szürkesség / Tömlöcéből nincsen, nincsen

⁹ Csuka Zoltán: Reményik Sándor: *Romon virág*. Láthatár 1936. 53.

¹⁰ Sáfrán Györgyi: *Reményik Sándor sorsvállaló magánya* 1942. (Klny. a Délvidéki Szemle 1942. évi 9. számából)

menekvés!” (*Kegyelem*). Kései verseinek olvasásakor válik világossá, hogy a vallási élmény uralomra jutása is pozitív tendenciákat támogat: hozzásegíti ahhoz, hogy irtózzon a faji megkülönböztetéstől és a népek közötti gyűlölködéstől, hogy tiltakozzon az erőszak, a bosszúállás fasisztoid megnyilvánulásai ellen. Az istenes versek a szenvedő lélek honvágyából fakadtak a vallomástevés békessége után, gyökerük valóban a földi szenvedés volt, s koronájuk a csillagokig ért,¹¹ de hozzájárultak ahhoz is, hogy utolsó korszakának verseiben, megőrizve szűkebb hazája iránti hűségét, egyetemesebb érvényű humanizmust valósítson meg.

A nacionalista indulatoktól való elszakadás, a világszemlélet elmélyülése már ebben a korszakban is megfigyelhető. A szociális kérdésekkel szemben továbbra is közömbös (Illyés *Három öregjéről* írt kritikája jellemző példája ennek¹²), bár a *Kenyér helyett* a társadalmi elégedetlenség indokoltságának és önnön büntudatának is hangot ad. Egy tisztultabb magyarságtudat körvonalai is kibontakoznak, mikor kevélykedő, hetvenkedő, cifrálnakodó magyarságról beszél (*Petőfihez*). A Végvári versek magatartása fokozatosan átalakul olyan hűséggé és ragaszkodássá, mely nem irányul más népek ellen. A *Zászlószentelés* megidézi az I. világháború hangoskodó nacionalizmusát, magyarkodását. A zászlóalj akkor gyilkolni kész csapatot jelentett, de most új zászló leng „Senki ellen, csak magatok miatt”, nem gyűlöletet, de összetartozást hirdetve. A *Szemeimet a hegyekre emelemben* már mély hittel állítja, hogy a népeket csak a hivatalos politika, az uralkodó osztályok érdekellentétei állíthatják szembe egymással, mert az egyszerű hegyi pásztorban nincsen gyűlölet, „S nem tudja, hogy az urak mit forralnak / Párizsban, Bukarestben, Budapesten.” A sovinizmussal való leszámolás vallási-morális indítéku:

¹¹ Áprily Lajos: *Reményik Sándor vallásos versei*. Protestáns Szemle 1933. 10.

¹² Reményik Sándor: *Három öreg. Illyés Gyula verse*. Erdélyi Helikon 1932. 135–137.

Nem a mi dolgunk igazságot tenni,
A mi dolgunk csak: igazabbá lenni.

(*Miért hallgatott el Végvári?*)

A „mimóza-lelkű” Reményik ebben a humanista pozícióban találhat magára: békét és megtisztulást áhít (*Bánk bán utolsó monológja*).

Lemond tehát az igazságtevésről, de a világpolitika fenyegető rémei ismét ítéletalkotásra kényszerítik. A háborús készülődés láttán megbélyegzi az embervégzetet, „Mely eszményének menedéket / Csak az orgyilkos fegyverben talál” (*Aki fegyvert von . . .* 1934. X. 11.). 1933 március 15-én írt verse, az *Új Corday Sarolta* kiemelkedően érdekes dokumentum. Egy féregirtás az idegszanatóriumban jóserejű figyelmeztetésre ösztönzi. Nagy ívelésű vízióba foglalja mindazt, amit az érzékeny költői lélek nyilván csak sejt, nem tud a fasiszta hadigépezetről, emberirtó ideológiáról, gyilkos tudományról:

Rémeket hív a kémcsőből, elő.
A Féregirtó ő,
Az Antikrisztus ő,
Az új Kaján.
Mellette famulus a rablott gyermek:
A tudomány.

1940-ben jelent meg a *Magasfeszültség* (melyet oly melegen és megbecsülően méltatott Babits) és 1942-ben hátrahagyott versei *Egészen* címmel. Utolsó éveiben már szinte állandóan beteg. Letargikus, depressziós korszakai majdnem megszakítás nélkül követik egymást. A harc, melynek során „a legfinomabb idegrendszerhez kötött legmakacsabb emberi idealizmus szembekeverült a kor eszményirtó durvaságával”¹³, lassan felőrli. Környezete, az egész világ fokozódó ingerültséggel tölti el, nem kér az ünneplésből sem, hiszen semmi nem segíthet rajta (*Csak Te . . .*). Legszívesebben elmenekülne, mert nincs itt

¹³ Áprily: uo.

helye, a Szépség is elfödte arcát előle, „Vagy e világ vak erői elől”. A „vak erők”, a háború, az erőszak ellen a művész gőgjével próbál védekezni (*Mindenki a magáét*), nemzetét világpolitikai helyezkedés és katonai akciók helyett örök eszményekre inti (*Verbum caro factum est*). A jóság és szeretet törvényei szerint élő és alkotó költő¹⁴ útja végérvényesen elszakad a hivatalos magyar politikától, országgyarapítás helyett önvizsgálatra sarkall (*Magunkba le*). Ő, akinek álneven írt verseit az irredenta mozgalmak zászlójukra tűzték, most úgy érzi, hogy az a boldog, akinek mindegy, hogy hol vannak a határok, „Aki a végtelenbe zengheti: / Én már a határtalanságban állok!” (*Kettétört mondat*).

Hosszú fejlődés eredményeként válhatott a 30-as évek második felében a transzilván szellem egyik vezető harcosává.¹⁵ Puritán idealizmusa a 20-as évektől idegenkedett a magyarországi nagyhangú, hol fenyegetőző, hol érzelmes-pateitikus „hazafiság”-tól. Már 1924-ben keserűen figyelmeztetett arra, hogy nem jelszavakra van szükség, hanem alázatra és szolgálatra, nem melldöngető fogadkozásra, hanem példaadó erkölcsre és humanizmusra (*Keserű szívvel*). Még nagyobb aggodalommal veszi tudomásul a frázisos hazafiság további eltorzulását kirekesztőleges, fasiszta jellegű nemzetszemléletté. Felháborodottan tiltakozik az ellen, hogy származása miatt bárkit és kiközösíthessenek a magyarságból. Az 1935-ös *Petrovics ítélt* azt fogalmazza meg, amit majd Babits az *Eucharistia* című versében néhány évvel később ugyancsak antifasiszta éllel mond: „hogy szellem és ne hús tegyen magyarrá”:

Minket ma név szerint és vér szerint
És ezerféleképen elemeznek.
A dédapánknak neve mi is volt?
A dédapánkba a vér honnan folyt?

¹⁴ Asztalos István: *Költő és igaz ember*. Erdélyi Helikon, 1941. 12. 813.

¹⁵ Vita Zsigmond: *Európaiság és transzilvánizmus*. Pásztortűz, 1937. 1. 13.

A nacionalista epigonizmustól eltávolodó Reményik Babits és a humanista, antifasiszta líra más képviselőinek fegyvertársává válik:

Mi legfőbb bíránk minden faji perben:
A Vér: a semmi. A Lélek: a Minden.

Tanulságos és ismét csak tiszteletet parancsoló erkölcsi érzékenységének bizonyosága az Észak-Erdély visszacsatolása, 1940 augusztusa utáni költői és emberi magatartása. Sokakat meglephetett tünődő, aggodalmaskodó, a személyi helyezkedéseket gáncsoló, rezignált és borúlátó álláspontja (melyről pl. Tompa László számol be egy 1940 novemberében lezajlott pesti találkozásuk kapcsán¹⁶), hogy diadalmámor és bosszúsürgetés helyett tapintatot és megbékélést hirdetett. Pedig értő ismerői egyedül ezt a fellépést tarthatták elképzelhetőnek. Berde Mária 1937-ben a Baumgarten-díjjal kitüntetett Reményikről azt írta, hogy „nem uszít, csak épít”¹⁷, s ő, aki kezdetben hatalmi kérdést látott Erdély hovatartozásában, most megértéssel és együttérzéssel fordult az erdélyi románok felé és „hasztalan keresnénk Reményik Sándor megnyilatkozásai között egyetlen bosszút lihegő, kárörvendő sort . . . Nem akarja, hogy kőért követ dobjanak bárkire is. . .”¹⁸ Azt kívánja verseiben is, inkább múljon el minden, szűnjenek meg országok, országhatárok, ha csak a gyűlölet maradhat meg, adódhat tovább. A nacionalista, uszító közhangulattal és hivatalos politikával szemben szükségszerűen marad egyedül a *Korszerűtlen versek* ciklusát író Reményik:

S ki önmagával s nemzetével
Vágya számvetést kezdeni,
Azt mint gyöngét, s honárulót
A sokszáz „igaz” kiveti.

(*Ki kezdte?*)

¹⁶ Tompa László: *Reményik Sándorról*. Erdélyi Helikon 1941. 12. 770.

¹⁷ R. Berde Mária: *Reményik Sándor*. Páztortűz 1937. 1. 18.

¹⁸ Kádár Imre: *Találkozások Reményik Sándorral*. Erdélyi Helikon 1941. 12.

A nemzeti önbírálat, a mérséklés parancsát a jövőtől való rettegés is motiválja. Ijeszti a lehetőség, hogy zászlóval, himnusszal visszaélnék, óv a hódító tervektől (*Vissza ne élj!*). Egyre idegenebbül érzi magát (*Válás félelme*), fáradt és nyugtalan tanúja a visszacsatolás zajos örömnépeinek (*Nagy áron*).

Ebben a lelkiállapotban jut el a II. világháborús évek egyik legtisztább, legátgondoltabban megbékélést sürgető verse, az *Egymás mellett soha?* megírásáig. Nem ujjong az ország gyarapításán, hanem az emberi természet eredendő romlékonyságának bizonyítékát látja abban, hogy valamely népcsoportnak mindig szenvednie kell. Előbb a magyarnak, most a romának:

Mindig csak elnyomott és elnyomó,
Kis különbség a módszerek között
És árnyalatok kockaforduláskor,
S meztelen önzés mindenek mögött?

Bár a vers a mindkét oldalon megnyilatkozó nacionalista demagógiát veszi célba, közvetlenül (Kolozsváron született 1941. május 15-én) a magyar hivatalos politika nagyhatalmi indulataival, a fasiszta jelszavaktól, gyűlölködéstől fertőzött közhangulattal perel: „Hát nem lehet a korhadó világot / Testvér színekkel ékesíteni?” A valamikori sovinszta versek szerzője nemcsak testvéri jobbot nyújt az erdélyi románságnak, hanem arra a meggyőződésre jut, hogy csak a megbékélés és együttműködés jelentheti a Duna-menti népek jövőjét.

De elszegényítenénk e költemények jelentését, ha csak a magyar és román nép közötti ellenségeskedés felszámolására tett erőfeszítést látnánk bennük. Tágabb értelemben érvényesek ezek a faszizmus felidézte világháború és ideológia több megnyilvánulása ellen. Árulkodó az *Így emlékszem* 1938-as dátuma:

Uram, kimondhatatlan rettegéssel
Nézem, hogy indul teremtett világod
Szakadni szerteszéjjel –

A II. világháború előestéjén a végső pusztulás rettegése fogja el (*Fényesebb* 1938.). A *Szeretnélek mellenragadni* (1936) a mulandóság iszonyatáról szól, s az emberről, aki a természetes halál, a betegségek szövetségéséül szegődik:

Kiegyenesítette a halál természetes görbe kaszáját,
Mögéje álltál szuronyerdeiddel,
Mögéje tankjaiddal, tengeraltjáróiddal, repülőgépeiddel.

Ez a felsorolás viszont már a náci hadigépezetre, a hitleri Németország fenyegető erejére utal. (A fasizmus erkölcsi, ideológiai rontására céloz a „vak fegyelem” a „nyáj-erény” emlegetése.)

A 30-as évektől módosul Reményik lírai formanyelve is. A kötött formát egyre inkább rapszódiaszerű szabadversek váltják fel: a szenvedély, a kétségbeesés fokozódásával fellazul a versbeszéd. Rím, ritmus el-elmarad, a gondolatok lázas sietése, a képek örvénylése, a mondatok zaklatott torlódása adja vissza a költő lelkiállapotát. Ez új műforma szép megvalósulása a *Látlak* (1941), melyet a magyar antifaszista költészet vitathatatlan értékei közt kell számontartanunk:

Látlak, milliófejű szörnyeteg,
Igazságtevő szervezetség,
Látlak háborús hatalom.

Akár rokonszenvvel is nézhette volna a revansista Németország erejét, katonai sikereit, a magyar revíziós tervek megvalósulását is remélhette volna tőlük, de megvesztegethetetlen erkölcsi igényessége folytán csak undort és ellenszenvet válthatott ki belőle:

Látlak, rettentő Rend –
Neked csak az számít majd,
Aki hasznot hajt, kézzelfoghatót,
Neked csak munkások és katonák,
Nők, akik minél többet szülnek,

Pontosan látja azt a mérgezést, rombolást is, amit a militarista, fajüldöző ideológia a lelkekben végezhet el:

Ereinkben nyirok szivárog,
Penész a gondolatainkba . . .

(*Ki kezdte?* 1941. V. 13.)

Humanista, antifasiszta költészetének egyik forrása mindenkori erkölcsi abszolútizmusa, tisztaságvágya. Volt ebben valami elvonság és életidegenség is pl. *A Mount Everest pártjánban*. Ennek alapgondolata és metaforája teljesedik ki egyik kései nagy költeményében, a Babits Mihálynak ajánlott, 1941 februárjában íródott *Fény-toronyban*:

Jaj, Költőtársam, máig legnagyobb,
Utolsó Fárosz az előttem járó
Nagy nemzedék fény-tornyai közül,
Mondd, szíved e kietlen vad világban,
A szenvedés újuló viharában
Minek örül?

Már itt, az első sorokban kitűnik a téma gazdasága: a mesterként tisztelt költő iránti hódolat kifejezése mellett a testi-lelki szenvedéseken való felülemelkedés titkát kutatja, s közben a háttérben fel-felrémlenek a „vad világ”, a 41-es év világpolitikai és hazai fenyegető árnyai.

Szeretném, ki költő művészetet
Tőled tanulni meddő harcnak véltem –
Szeretném megtanulni Művész, Tőled:
Hogyan fogsz ki a szenvedésen?
Hogy fogsz ki rajta, ki nem ereszt?
Micsoda rózsát fakaszt a kereszt . . .

Felhangzik Reményik régi témája, az életen átsegítő, az ál-életnek minősülő valóságos élettel szemben az igazi életet jelentő, a mulandó gyönyörökkel és szenvedésekkel szemben maradandó értéket ígérő művészet vigasztalása:

Hallom, hozzádméltó klasszikusokkal
 Társalogsz keresztfádnak éjjelén
 Zárt ajakkal és néma hanggal –
 S hajnalra keresztfádról rózsá hull,
 S keskeny csíkban elibéd hull a fény . . .

A befejezésben a szenvedés és a művészet fény-tornyában alkotó művész a háborús világ ellenpontja lesz:

Maradj még velünk, utolsó orom –
 A másodízben állig fegyveres
 Vad világban – Roppant Fegyvertelen –
 Maradj velünk sugárzó Fény-torony –
 Nagyön sötét lett künn a tengeren.

Babits *Egy verses levélre (Reményik Sándornak)* címmel válaszverset írt,¹⁹ melyben „zengő levél”-nek mondja a Reményikét, édesnek és kegyetlennek, ahogy a trombita hat a nyomorék vitéz fülében.

Babits és Reményik végső, halál előtti levélváltása mintegy jelképezi azt az utat, amelyet Reményik a konzervatív nacionalizmustól a humanista, antifasiszta költészet meghódításáig megtett. Pályája, életműve tehát nemcsak önmagában jelenti a romániai magyar költészet kiiktathatatlan részét, hanem annak is dokumentuma, hogy a környező országokban élő magyarságnak még konzervatív, korábban nacionalista szellemiségű alkotójában is volt elég erkölcsi és politikai tisztánlátás ahhoz, hogy éppen a „diadalmas” országgyarapítás éveiben forduljon szembe a fasizmussal és tegyen hitet a népek testvérisége és megbékélése mellett.

¹⁹Sorsunk 1941. 1–2. sz. (*Babits Mihály hátrahagyott versei*. 1941. 509.)

VÖRÖS IMRE

„... NEM KÍVÁNOK
KEVESEBBET, MINT EGY VILÁGOT”

NEMES NAGY ÁGNES KÖLTÉSZETÉRŐL

A kötetibe fölvelt legkorábbi versek a második világháború éveiből valók. Lírája egy vajúdó történelmi korszak ellentmondásai között bontakozott ki.

Tanulságos végigolvasni a róla szóló kritikákat. Voltak, akik elzárkózással vádolták, mások erkölcsi elkötelezettségét emelték ki. Első könyve nyomán hangsúlyozták nőiségét, ám azt is megállapították, hogy nemzedékének ő a legférfiasabb költője. Műveiben egyaránt fölfedezni vélték az irracionális sóvárgást és a karteziánus racionalizmust. Utaltak az ösztönvilág fokozott jelenlétére, beszéltek a freudizmus hatásáról, de kapcsolatba hozták az egzisztencialista filozófiával is. Fölvetették a klasszicizmus fegyelmének, a romantikus fantáziának és a szürrealizmus technikájának hatását verseire. Írtak látomásairól, ugyanakkor képeinek pontosságáról, tárgyiasságáról is.¹ Az alábbiakban még visszatérünk arra, hogy

¹ Az elzárkózás kérdéséről: Kabdebó Lóránt: *Nemes Nagy Ágnes: Napforduló*. Új Írás 1968/VII. 120–122. Erkölcsi elkötelezettségről Mezei András beszél a költőnővel készített interjúban, ld. Nemes Nagy Ágnes: *64 hattyú*. Bp. 1975. 101. – Nőiségét hangsúlyozza Csorba Győző kritikája, *Sorsunk* 1947, 127–128; férfiasságát Sőtér István: *Négy nemzedék* c. könyve, Bp. 1948., valamint Sík Csaba recenziója, *It* 1958. 306. – Az „irracionális sóvárgás” kifejezést Somlyó György használja *Költők és utak* c. cikkében, *Újhold* 1947. 63.; a „racionális karteziánus eszményei”-t Pomogáts Béla emeli ki: *Rend és indulat*. Magyar Műhely 29. szám (1968. okt.), 60. – Az ösztönvilágról: Csorba Győző: i. m. és Szőnyi Kálmán: *Hét fiatal költő*. Alkotás 1948. 1–2. sz. 30.; az egzisztencializmusról: Somlyó György, ill. Sík Csaba: i. m. – A

mindezek a megállapítások gyakran korántsem zárják ki egymást. A bírálatoknak egy részét persze nem igazolta az idő. Az a tény azonban, hogy műveit ilyen sokféle szempontból próbálták megközelíteni, s hogy vele kapcsolatban az összefüggéseknek ilyen bonyolult szövevényét kell föltárni, már az érdemi elemzést megelőzően is azt sejteti, hogy Nemes Nagy Ágnes költészete nem valahol a periférián, hanem kortárs irodalmunk legfontosabb jelenségei között foglal helyet.

„*Még te sem tudod, mily egyedül vagy*” (1942–45)

Pályakezdésének sorsdöntő élménye a háború, nemzedékének „ez a mindmáig alapvető tapasztalata”.² Szinte jelképes, hogy első ciklusának élén az *Őseimhez* című, 1945 elején keletkezett vers olvasható. Az „Ernesztinák, tisztos Zsuzsannák” s az egykori paplakok emlékét a fűtés, világítás nélküli ostromlott városban idézi föl. Egy évszázadokon át kialakult életformát, tisztos családi hagyományt jelképeznek ők, s ezzel a megállapodottsággal éles ellentétben áll a költő zaklatottsága:

Szaladgálok üres szobákban,
tükörbe nézek: nem felel,
gyertyát gyújtok, firkálok, alszom,
s megijedek, ha kelni kell [. . .].

A verbálisra váltó stílus valójában lázas áltevékenységet fejez ki, ürességet, idegenséget, értelmetlennek tűnő cselekvések sorozatát. Ennyi maradt az elődöknek, köztük az Egyiptomban szerencsét próbáló nagyapának szilárd magabiztosságából.

klasszicizmushoz való viszonyról: Vas István: *Évek és művek*. Bp. 1958. 122.; a romantikáról: Vajda Endre: *Nemes Nagy Ágnes*. Látóhatár 1969. 913–921.; a szürrealizmusról: Rónay György: *Az olvasó naplója*. Vigília 1958. 60. – Látomás és tárgyiasság viszonyáról: Radnóti Sándor: *Között*. Nemes Nagy Ágnes lírája. Kortárs 1975. 1298–1304.

²Nemes Nagy Ágnes: *64 hatyú*. Bp. 1975. 101.

Az utód, aki szinte csontjaiban hordozza e múlt örökségét, de aki tudatában ugyanakkor már leszámolt vele, s így nosztalgia nélkül, „idegenül, zavartan” áll meg az ősök előtt – önmagában éli át a korszakváltás konfliktusait.

A múlthoz kötő szálak elszakadása, a személyiség önállósulása egyébként olyan életszakaszban következik be, amikor a pályakezdő költő egyik alapélménye éppen a szorongó egyedüllét elleni küzdelem. Erről tanúskodik *Ülsz és olvasol...* kezdetű négy sorosa, de a magánytól való félelem érzése hatja át legszebb, legkülönösebb szerelmes versét, *A szomj* címűt is. Két ember teljes azonosulásának vágyát fejezi ki, de minél szenvedélyesebben szomjazik rá, annál szívszorítóbb felismeréssé válik ennek a teljes azonosulásnak a lehetetlensége. A személyiség határai nem léphetők át, a szeretett lény mindig más, tőlünk független marad. Az együvé tartozás érzését sugallja a költeményen végigvonuló kettős szimmetria: két nyitó és két záró sor, a középső rész kezdetének és lezárásának csaknem azonos volta, a páros rímek és a különösen gyakori alliterációk zenéje, a szóismétlések és a figura etymologica. A befejező sorban azonban nyilvánvalóvá válik, hogy ez a párhuzamosság, ez a kölcsönösség egyúttal távolságot is feltételez:

„Szeretsz, szeretlek, Mily reménytelen.”

Sajátos jelentést kap itt az érzelmi vallomás: épp a „szeret” ige könyörtelenül pontos személyragjai döbbsenek rá a különállás feloldhatatlan voltára. Nemes Nagy Ágnes már induló költőként is merészen, magabiztosan kezeli mesterségének eszközeit.

„Kettős, egymást tükröző világban” (1945–48)

A történelmi megpróbáltatások személyes emlékei 1945 itán is visszatérő motívumok maradnak. Nemcsak az *Elégia egy fogolyról*, illetve a *Mihályfalvi kaland* epikus kísérleteiben,

hanem antifasiszta líránk egyik legszebb darabjában, *A szabadsághoz* írt költeményben is, amely az értelmetlen, igazságtalan szenvedés, éhezés, pusztulás képeit rajzolja meg, s ezek ellentétéként jeleníti meg a szabadságot, ezt a kételyek és – késlekedése miatt – szemrehányások között keresett, de életet, hitet adó eszmét.

A harmincas-negyvenes évek története bebizonyította, hogy a fasizmusba torkolló irracionálizmussal szemben mennyire fontos a világ jelenségeinek értelmi megragadása. Nemes Nagy Ágnes lírájában az 1945-ös keltezésű *Hadijelvény* ennek a törekvésnek az első dokumentuma. Nem a szó hagyományos értelmében vett bölcselő költemény; érvek és ellenérvek retorikus számbavétele helyett a vers egyetlen kozmikus költői kép: az értelem heroikus küzdelme az alaktalannak tűnő, föl nem ismert törvényű létezéssel. A szöveg meglepő jelzős szerkezetei (*a viszonyulás prizmás kinja, sík halál, kerek téboly*), matematikai-fizikai szókincse (a már idézettekén kívül: *rész, egész, tér, mérték, az agy csigáján gördülő negyvenezer kilométeres föld*) a valóság pontos bemérésének igényét jelzik. Ezt a harcot még akkor sem szabad abbahagyni, amikor már végleg meghaladni látszik az ember erejét:

„de hullva is, akár a hadijelvényt,
magasra tartom széttört koponyám!”

Nemes Nagy Ágnes alkotói egyéniségének formálódásában lényeges állomás a *Hadijelvény*: költészetében itt jelenik meg a filozófiai lírának az a modern változata, amelynek – hogy saját, más összefüggésben leírt szavait alkalmazzuk – „mondanivalója nem a közlés síkján jut tudomásunkra, hanem és elsősorban képi anyagban revelálódik.”³ Vagy Bányai János meghatározásával: „a gondolati perspektívák [...] lényegében

³Nemes Nagy Ágnes: *A költői kép*. Kortárs, 1978. 1463.

nem gondolatot fogalmaznak meg, hanem a *gondolkodó léte*.”⁴

Az idézett vers két erőnek, a még meg nem ismert világnak és az azt őrlő emberi elmének a küzdelmét ábrázolja. Más látószögből közelíti meg a konfliktust *Az ismeret* című költemény. Eszerint az embert az ismeret felé vezeti a benne élő szomjúság, miközben oldalába kap a világból eredő rettegés. Helyzetünk tehát köztes állapot:

„A rettegés s az ismeret közt
mint hídbolt görnyedek [. . .].”

A köztességet nemcsak ez a kép jelzi, hanem a felemás természetű kentauroké, vagy a két part közt elúszó folyam é s a rajta lebegő hajóé is. Mindez persze belső táj: az emberi tudaté, s a híd formája is rávetítődik a hátgerinc, a homlok és a borda ívelésére. A ránk leselkedő rémek és az elérendő cél, az ismeret között egyedül az ismeretre irányuló vágy igazán a miénk:

„a rém, a vágy, a cél, e három –
s marad csak egy: a vágy.”

A létből fakadó rettegés olyan lényeges mozzanata ennek a lírának, hogy kezdettől fogva megkísérelték kapcsolatba hozni az egzisztencializmus szorongás-fogalmával. Somlyó Györgynek az Újholdban megjelent kritikája szerint

„az új »mal de siècle«, az egzisztencia abszurdításának Európa-szerte divó betegsége tombol ebben a költészetben, a polgári társadalom felborulásával teljes és végső bizonytalanságig csigázott egyéniség és intellektus harca az új életformák között.”⁵

Az idézett mondat második felével ma is egyetérthetünk: Nemes Nagy Ágnes verseiben már az *Őseimhez* óta jelen van a

⁴ Bányai János: *Földmérő az égen*. Tanulmányok (Újvidék), 3. füzet. 1971. 60–61.

⁵ Somlyó György: i. m. 62.

korszakváltás okozta belső feszültség. Az abszurditás eszméje azonban távol áll tőle: kizárja ezt a világ értelmi megragadásába vetett hite, az, hogy minden kétség ellenére, akár „esztelenül” is bízik az észben. Az embert nem a léttel, hanem a lét és a tudat pólusainak kettősségével határozza meg. Törekvései a racionalizmus irányába vonzzák,⁶ ez az igény pedig éppen ellenkező előjelű, mint az egzisztencialista filozófia.⁷

Ami ez utóbbihoz, pontosabban inkább az egzisztencialista életérzéshez a legközelebb áll benne, az a rettegésnek, a félelemnek a feltörése. Az egzisztencializmus szorongás-fogalmával azonban ez sincs közvetlen genetikus kapcsolatban. Joggal szögezi le Pomogáts Béla, hogy a párhuzamok forrását nem filozófiai tételek átvételében kell keresnünk, hanem az azonos történelmi helyzetben, azokban az élményekben, „amelyeknek tömeges jelentkezése lehetővé tette Heidegger vagy Sartre népszerűségét a háború után.”⁸ Nemes Nagy Ágnes félelemérzésének intenzitását a fasizmus és a háború ember-telenségének tapasztalata fokozta ilyen méretűvé: a kor *személyesen* átélt feszültségei tükröződnek benne.

Rettegés-képzetének irodalmi gyökerei egyébként is sokkal mélyebbre nyúlnak, mintsem hogy a háború után divatba jött filozófiai áramlatból kölcsönözte volna. A létből fakadó szorongás motívuma filozófiai síkon Pascal óta jelen van az európai civilizációban, legkézenfekvőbb azonban — az egzisztencialisták által is közvetlen előfutárnak tekintett — Rilkére hivatkozni. Az ő versein már a század elején átsejlik az a megnevezhetetlen és néma fájdalom, amely Nemes Nagy

⁶ Vö. Pomogáts Béla: i. m. 60.

⁷ Az egzisztencialista Karl Jaspers például kategorikusan tagadja a világnézet, illetve a világkép lehetőségét. Ld. Köpeczi Béla: *Az egzisztencializmus*. Bp. 1965. 124. Didier Júlia szerint az egzisztencializmus látószöge „est [. . .] diamétralement opposé à celui de la philosophie cartésienne et, en général, de tous les systèmes rationalistes [. . .].” D. Julia: *Dictionnaire de la Philosophie*. Paris 1973. 96.

⁸ Pomogáts Béla: i. m. 57.

Ágnesnek 1944-ben írt (*Ülsz és olvasol . . .* kezdetű) négysorosában fölismerhető. Évtizedekkel Camus *Meursault*-ja előtt Rilke már megteremtette például *Az idegen (Der Fremde)* alakját, s olyan költői nyelvet hozott létre, amelyet jól illusztrál a szorongást és a magányt oly tömören kifejező *angstallein* szó.⁹ Jegyezzük meg, hogy *Nyolcadik duinói elégiája* szerint az embert az állati léttől az elrendezésnek az a kétségbeesett igyekezete különbözteti meg amely végül az elrendezőnek pusztulásához vezet:

Wir ordnen's. Es zerfällt.
Wir ordnen's wieder und zerfallen selbst.¹⁰

Sokáig folytathatnánk még a kapcsolatok elemzését Rilke és Nemes Nagy Ágnes lírája között, a tanulság azonban nem az, amit ilyen esetekben le szokás vonni egyik szerzőnek a másikra tett hatásáról. Épp ellenkezőleg: az derül ki, milyen szuverén világot épít föl a magyar költő. Szigorúbbat, markánsabbat, aminthogy Rilkéje az általa készített fordításokban is „keményebb, érdekesebb, keserűbb” az eredetinel.¹¹ Ebben a változásban akarva-akaratlan ott rejlik a 20. század megannyi tragikus tapasztalata és az embertelenség új formáival való szembezállás igénye. Mennyire más a duinói elégiában megjelenített széthullás, Zerfall, mint Nemes Nagy Ágnes *Hadijehényében* a széttört koponyáját hullásában is magasra tartó ember képe!

Az én-tudat összetettségét, az emberben rejlő kettősséget jelenítik meg *A szörny* sorai:

Agyvelőm tó. Hasznos, komoly.
Hullámzik déltől hajnalig,
virágot öntöz, fényt sodor,
s a mélyén lent egy szörny lakik.

⁹ „Wir sind ganz angstallein” kezdetű versében.

¹⁰ „Elrendezzük. Szétesik.

Újrarendezzük, a széthullunk mi is.”

(*Keresztury Dezső fordítása*)

¹¹ 64 *hattyú*, 118.

Volt, aki az ösztönvilág erotikus izgalmait vélte fölfedezni a versben,¹² más felfogás szerint pedig arról van szó, hogy a háború és a fasizmus bűnei miatt megingott a költőnek a hagyományos emberfogalomba vetett hite, s ez tükröződik a lélek mélyén lakozó szörny motívumában.¹³ Mindkét értelmezés közös problémája az, hogy miközben fogalmi síkra transzponálják a költemény képi anyagát, elveszítenek valamit annak komplexitásából. Ha Nemes Nagy Ágnes ekkortájt keletkezett műveinek összefüggésébe helyezzük a verset, azonnal feltűnik, hogy a szörny és a hasznos, komoly agyvelő ellentéte megfelel a rém és az ismeret, az alaktalanul, félelmesen fortyogó világ és a rendező elme kettősségének. Itt azonban közvetlenül belénk helyeződik az alaktalan rém, hiszen magunk is részét képezzük a létezésnek, az anyagvilágnak. A „kétfelé tartozás élményé”-nek megfogalmazásával találkozunk tehát, amely a költő egyik tanulmánya szerint

„mitológiákat és filozófiákat, Ormuzdokat és Ahrimánokat, Prométheuszt és ördögöt, értelmet és ösztönt egyaránt odasorolhat ősei közé. A magyar olvasó talán Vörösmartytól hallotta a legsúlyosabban káromolni (vagy dicsérni) az embert, »a félig-istent, félig-állatot«, s tőle tanulta az »istenarcú sár« kettős tulajdonságait.”¹⁴

Persze igaz, hogy a „kétfelé tartozás” az ösztönök és az értelem feszültségében, illetve az emberi méltóságot megalázó démoni lealjasodásban is megnyilvánul. A vers azonban többet sugall, mint konkrét értelmezései. Ez azért lehetséges, mert az én-tudatot még *Az ismeret* című költeménynél is erősebben vetíti rá egy „belső táj”-ra, s közlendőjét így teljesen a képek nyelvére bízta.¹⁵

¹² Szőnyi Kálmán: i. m. 30.

¹³ Pomogáts Béla: i. m. 56.

¹⁴ *64 hatyú*, 270.

¹⁵ Vidor Miklós már 1947-ben felfigyelt Nemes Nagy Ágnes „tisztán vizuális előadásmódjára”, *Vigilia* 1947. 254. – A „tárgyakra kivetített lélektan”-nal kapcsolatban ld.: *64 hatyú*, 270.

Ritka az olyan költészet, amelynek képanyaga annyira koherens volna, mint a negyvenes évek második felében nyilvánosság elé lépő Nemes Nagy Ágnesé. Lírájának még lágyabb hangvételi, „nőiesebb” darabjaiban, például *A női tájban* is ott rejlik az engedékeny, szelíd tájék szembeállítás azzal a másikkal, „hol vág a sás és vág a fény”, s „hol minden éles, mint az elme”. A *Tengeren* című vers egymásba játszó természeti és anatómiai képeiben a bőr alatt hullámzó, foszforfényben átderengő belső szervek fölé diadalmas erővel emelkedik az értelmet jelképező koponyának hajója. „Kemény vagyok és omló por vagyok”, „a lelkem szikla, testem végtelen” – foglalják össze aforizmatikus tömörséggel az ember kettősségét az *Alázat* sorai.

A két pólus között feszülő ellentétek intenzív átélése nyomán előbb-utóbb törvényszerűen jelentkeznie kell egy olyan igénynek, amely összhangot akar létrehozni a konfliktusban álló erők között. A költeményeknek ebből a csoportjából Nemes Nagy Ágnes első kötetének címadó verse, a *Kettős világban* emelkedik ki. Utolsó két szakasza, József Attila programját folytatva, így határozza meg a költő feladatát a harmónia megteremtésében:

Hazám: a lét – de benne ring a mérték,
mint esti kútban csillagrendszerek,
és arcát is az ég tükrébe mérték
elektronoktól zizzenő erek.

S a kettős, egymást tükröző világban
megindulok, mint földmérő az égen,
s pontos barázdán igazítva lábam,
a nyíri tájat csillagokba lépem.

Az egyetemességnek, az egységnek „végtelenbe hágó” vágyát fejezik ki az egy évvel később, 1948-ban írt *Utazásnak* sorai:

Nem kívánok
kevesebbet, mint egy világot.

— — —

És egy világot.

Lét és értelem tehát nemcsak különbséget, hanem egyúttal tükrözést is jelent, annak reményét, hogy előbb-utóbb mégiscsak eljuthatunk a szintézisig, amikor (a *Tavaszi felé* című vers végső kicsengése szerint)

[. . .] egymásba-fonva, ágbogas virágként
isteneit megtermi majd a szándék,
és önmagát a nyíló értelem.

Lét és tudat ellentétének és egységének dialektikája bontakozik tehát ki Nemes Nagy Ágnes pályafutásának a negyvenes évek második felét átfogó periódusából. A gyakran kozmikus méretűnek érzékelt ellentét rendkívül expresszív képei könnyen arra indíthatják a bírálót, hogy romantikusnak lássa ezt az alkotói korszakot.¹⁶ Kétségtelen, hogy Nemes Nagy Ágnes-től nem idegenek például Vörösmartynak az egész világegyetemet átfogó vívódásai. Ugyanakkor azonban a klasszicizmushoz közelíti a racionalista világmép megteremtésének igénye, az, hogy a világmindenségnek „földmérője” akar lenni, s hogy az értelmünk hálójából minduntalan kisikló létet a „mérték”, a „rend” határai közé szeretné fogni. Vas István úgy fogalmazza meg ennek a két hatásnak együttes jelenlétét, hogy „a barbár feszültséget franciásan klasszikus arányérzék tartja kordában.”¹⁷ Egy későbbi tanulmányában a költő idézi a Fritz Strich-féle meghatározást: „a klasszicizmus jegye a Vollendung, a tökéletesség, a romantikáé pedig az Unendlichkeit, a végtelenség” – majd utal a két német szó belső rímelésére.¹⁸ Nemes Nagy Ágnesnek a háborút követő években írt verseiből kitűnik, hogy Vollendung és Unendlichkeit az ő törekvéseiben már ekkor összecseng egymással.

¹⁶ Vajda Endre (i. m.) szerint Nemes Nagy Ágnes az első verseskötetben még „világformáló romantikus”.

¹⁷ Vas István: i. m. 122.

¹⁸ 64 *hattyú*, 192.

„Hol csillapítsam buzgó szomjamat?” (1948–57)

A személyi kultusz irodalompolitikai koncepciója – más korlátozások mellett – elutasította a polgári humanizmusnak azt a (jelentős értékeket felmutató) vonulatát is, amelyhez a koalíciós időkben az „Újhold” című folyóirat fiatal költői kapcsolódtak.¹⁹ Nemes Nagy Ágnesnek tíz évig kellett várnia, míg (1957-ben) megjelenhetett második verseskötete, a *Százvillám*.

Költészete azonban a kényszerű hallgatás időszakában is következetes marad önmagához, saját belső törvényei szerint növekedik tovább. Az átélt eseményekkel való ismételt szembenézés egyre inkább az idő perspektívájába helyezi szemléletét. A negyvenes években írt versek roppant belső feszültsége többnyire időtlen térben bontakozott ki, még az ősök felidézése is inkább a tőlük való elidegenedés érzését erősítette. 1948 után azonban egyre fontosabbá lesz az időélmény szerepe. A múlt néha igen bonyolult módon, a személyes emlékek és a történelmi távlatok egybejátszásával idéződik fel. A *Félelemben* például egymásra rétegződik egy aquincumi kirándulás, egy annak során elmondott régi, gyermekkori vers, az évszakok és a percek tovatűnése, valamint a helyszínhez fűződő régészeti leletek (egy illír táncosnő képe, egy latin szabású korszó) meg egy modern biciklireklám. Az elmúlást sugalló többszörös időháttérhez viszonyítva még megkapóbb a szerelemhez és a törékeny pillanat szépségéhez való ragaszkodás, a goethei „Verweile doch, du bist so schön” érzelmi telítettségét idéző „maradj velem” sor.

Az idősíkok egymásra rétegződése teremti meg a *Trisztán és Izolda* című költemény sejtelmes atmoszféráját is. A vers három alapmotívuma – Marke király fájdalma, az Izoldához beropülő madár, illetve az asszonyt a vízen átvivő Trisztan

¹⁹ Az Újholddal kapcsolatban ld.: B. Nagy László: *A teremtés kezdetén*. Bp. 1966. 33–51.

képe – megfelel a középkori monda elemeinek, mégis egészen másról van szó, mint e motívumoknak pusztá előhívásáról. Marke király szavait például csak egy, a 20. századi történelem szörnyűségeit átélt ember fogalmazhatja meg így:

[. . .] én láttam a velőt
utca-kövön lecsorgani –

vagy:

Temettem
csákánnyal, mert fagyott,
ruhámat nyakamon megoldom
mindég, ha erre gondolok,
láttam szétszórtan ujjakat,
s tébolyt facsarni tiszta észből [. . .].

Régmúlt századok mondavilágának és az emberiség legújabb kori válságainak ez az egymásra vetítése olyan költői technika első formálódását jelenti, amelyik majd az 1955-ben írt *Paradicsomkertben*, később pedig az 1960-as évek mitologikus verseiben, főként az *Ekhnáton-ciklusban* teljeseedik ki.

Amennyire nem a középkori monda újraköltése a *Trisztán és Izolda*, hanem a modern ember önkifejezésének egyik sajátos eszköze, ugyanúgy nem vallásos művek Nemes Nagy Ágnesnek ebben az időszakban keletkezett istenkereső versei sem.²⁰ Németh G. Béla fejti ki, hogy a könyörgés olyan ősi megnyilatkozásforma, amelyik nem eleve vallásos aktus, hanem a kiszolgáltatottság érzésének archetipikus kifejezési módja. „Az élet elvesztésének, az élet értékvesztésének, értelemvesztésének érzete, félelme, elhárítási vágya kényszeríti ki, mindannyiunktól.”²¹ Nemes Nagy Ágnesnek az 1950-es évek elején keletkezett műveiben is ez a lélektani helyzet tükröződik: az élet értelemvesztésének félelme, illetve

²⁰ Vö.: Alföldy Jenő: „Mesterségem, te gyönyörű”. *Nemes Nagy Ágnes költészetéről*. Jelenkor 1974. 459.

²¹ Németh G. Béla: *11 vers*. Bp. 1977. 73.

a rendező elv megtalálásának vágya. „Irgalmazz, Istenem! Én nem hiszek Tebenned, / Csak nincs kivel szót váltanom” – kezdi *Kiáltva* című versét, „kín és életveszedelem” között. Az *Elmélkedve* második szakaszából még világosabban kitűnik, hogy nem keresztény értelemben vett imádságról, hanem a könyörgés fent említett archetípusának megjelenéséről van szó:

Összefonom ujjaimat.
Ennyi maradt: a mozdulat
A hitből, és gályára vont
Öseimből maradt a csont.

S hogy az Isten-képzet valóban a költő számára széthullással fenyegető világ egységbe fogásának vágyával azonos, azt megkapó tömörséggel fejezi ki a *Jég* című vers. A téli tóba fagyott nádbugák, a kis torlaszok, „egy kép, egy ág, egy égdarab” merev, széttöredezett világot jeleznek, az isteni kéz melegsége azonban föloldja ezt a merevséget, s mozgást, fényt, csillogást visz a tájba. Az első négy sor feszesebb páros rímei (aabb) után a további sorok rímelése ugyancsak oldottabbá válik (bcdcb), a formai eszközök nyelvén is tükrözve a két szerkezeti egység ellentétes hangulátát.

Az istenkereső versek ciklusának legnagyobb ívelésű költeménye a *Patak*. Első sorai a XLII. zsoltár nevezetes képét, a „szép, híves patakra” kívánckozó szarvast idézik föl az olvasóban. Ez az asszociáció azonban inkább a két mű közötti különbség érzetét erősíti. Szenci Molnár Albertnek Istenre való szomjúhozása még csak időleges próbatétel, Nemes Nagy Ágnesé már visszavonhatatlan állapot:

Én Istenem, te szép, híves patak,
Hová futottál, szökdeltél előlem?
Hol csillapítsam buzgó szomjamat?
S hogy bocsássak meg néked eltűnőben?

A szerepek megfordulnak: többé nem Istennek, hanem az embernek a kezében van a föloldozás hatalma – de ő sem tud

élni vele, mert ami történt, az (a vers legutolsó szava szerint) „megbocsáthatatlan”. A szakadék ezáltal is végérvényessé válik.

A *Patak* egyúttal Nemes Nagy Ágnes új verskompozíciós törekvéseinek is jellegzetes példája. Befejező strófájában, összekapcsolódva, még egyszer fölűnnek az első négy szakasz legfontosabb motívumai, s így az addig részben külön haladó szálak egyetlen, igen hatásos, tömör szerkezeti egységbe futnak össze. A műnek ilyen, a zenei kódára emlékeztető lezárása ennek az alkotói periódusnak több más darabjában is fölbukkan, például a két évvel korábban keletkezett *Balatonban*. Rónay György kontrapunktikus, fúgaszerű szerkesztésről beszél, amelyet legbravúrosabban a Sidney Keyes angol költő emlékére írt *Villamos* képvisel.²²

A *Szárazvillám* időszakában a korábbiakhoz képest megnő a tájképek fontossága. Ezek azonban korántsem csupán a természeti vagy a városi környezet hangulatos illusztrációi. Szerepük ambivalens: egyrészt az objektív ábrázolás rendkívül pontossága jellemzi őket, másrészt a megjelenített valóság nagyfokú belső átélése, interiorizációja. Az így létrejövő kettősség következtében pillanatról pillanatra áttűnik egymásba „külső” és „belső” táj, kölcsönösen fokozva egymás láttató erejét. A negyvenes évek verseinek erősebben szubjektív, látomászerű világa után most alakul ki az a teljesebb, gazdagabb szemléletmód, amelyet a kritika – magának a költőnek a szavait alkalmazva – látvány és látomás szoros egységével jellemez,²³ s amely a továbbiakban Nemes Nagy Ágnes egész lírájának meghatározó tényezőjévé válik. Ennek az egybejátszásnak tipikus példája lehet a *Kertváros*, amelyben

Alvadt, sík fűcsomókba gázol
olykor a láb: halad az éj,
s villószik, néma láthatáron,
a szárazvillám szenvedély.

²² Rónay György: i. m. 60.

²³ Legrészletesebben Radnóti Sándor foglalkozik vele: i. m. 1298–1300.

Hiába villog. Csonkig égve
 görcsösen mered föl a ház,
 vonalát bevájja az égbe,
 s nem bírja megadni magát.

A tájképnek pontosan, szinte éles vonalakkal megrajzolt részletei egyúttal feloldatlanságot, görcsös tehetetlenséget, szorongást sejtetnek, azt a félelmet, amely annyira átjárja a költőnek a személyi kultusz idején írt műveit. (Sokat mond, hogy a *Jegyzetek a félelelről* a későbbi kiadásokban már nemcsak egyetlen versének, hanem egy egész ciklusának címévé is válik.) Félelme több okra visszavezethető, összetett fogalom: a filozófiai életérzésben betöltött szerepét a negyvenes évek lírájával kapcsolatban már elemeztük, mindehhez hozzájárul az egyéni és a közösségi pusztulásnak fenyegető árnyéka, egy minden addiginál szörnyűbb háború veszélye,²⁴ a fizikai szenvedéstől és a törvénytelenégektől való rettegés.

A legtöbb tájvers színhelye a budai kertváros. De nem a nyírt pázsit és a gondosan ápolt virágágyak – az efféle idillikus környezetrajz diszharmonióban állna a költő „belső táj”-aival, hamis feloldódáshoz jutna el. Nemes Nagy Ágnes Budája egy kissé József Attila külvárosával rokon. Esti ködben imbolygó lámpák, deres plé-eresz, tántorgó részeg, tűzfal; kémények és kovácsműhely bukkan elő, „az udvaron drót és talicska, / vasalatlan kerékcsomó” hever.²⁵

²⁴ Hirosima szerepére Taxner-Tóth Ernő hívja föl a figyelmet: *Jegyzetek Nemes Nagy Ágnes költészetéről*. Jelenkor, 1968. 1058.

²⁵ Feltűnően gyakori a kovácsműhely motívuma. Valószínű, hogy a *Mesterségemhez* című versben a „sistergő döngés” ugyancsak ennek a műhelynek a jellegzetes hangját idézi föl, mintegy a költő teremtő munkájának analógiájaként: „a szó, amely a földből égbe / sistergő döngés ütemét / ingázza folyton [. . .].” A *sistergő* tehát korántsem „keresett toldás” a *döngés* előtt, mint ahogy Kardos László érezte (*Vázlatok, esszék, kritikák*. Bp. 1959. 439.). Igaz viszont, hogy ez a zaj ma már a legtöbb olvasó számára ismeretlen.

Látvány és látomás egységét a képalkotás belső logikája is erősíti. Az *Október* első szakaszában például a lámpák himbálódzása nyomán a falakra vetődő fény-árnyék hatás mintegy fizikai magyarázatot ad a „roppant, négy-emeletnyi angyalok” megjelenésére, így a konkrét kép szinte észrevétlenül csap át költői vízióba. Hasonlóan szoros logika fűzi egybe annak a képnek az elemeit is, amelyik a *Város, télen* című versben a hó borította tujafát mutatja be:

felszökkenő, roppant bozontja
a fél-eget magára vonta,
s most csupa örvény és taraj
dermedő hullámaival,
fehér habok tajtéka rajta,
s az éjszakát úgy üti által
a megfagyott szökőkutak
mozdulatlan eksztázisával.

Itt minden az utolsó két sort készíti elő: a szökőkút rajzát a tujafának „felszökkenő” ágai s a rajtuk örvényekben, hullámoisan lerakódott hó, az eksztázist pedig a roppant méretekre s az égboltra való utalás, illetve a fölfelé-irányulásnak az a látványa, amelyik még a sötét éjszakában is diadalmaskodik. A befejezés különös szépsége mozgás és mozdulatlanság meglepő szintéziséen alapul.

A *Tájképek* ciklusában foglal helyet az 1955-ben írt *Paradicsomkert* is, ez azonban – Izsák József kifejezésével – „a valóságban műfaji kategóriákon túlnövő versszimfónia”.²⁶ A költemény mintegy összegezése Nemes Nagy Ágnes eddigi lírájának. Benne van a vadul gomolygó természetnek és az azt kicövekelni akaró, „feszés, mértani-rendű” szálfá-sornak ellentéte, az ismeret és a lét küzdelme, az ember kétfelé tartozása és fenyegetettsége, a létezés értelmének a keresése – vagyis a negyvenes éveknek, a *Kettős világban* időszakának alapvető

²⁶ Izsák József: „Hova forduljon hát az ész?” *Nemes Nagy Ágnes költészetéről*. Alföld 1975/9. 47.

problematikája. Mindezt a *Paradicsomkert* az 1948 utáni periódus költői vívmányainak szintjén fogalmazza újra: nem időtlen térben, hanem az emberiség – bibliai reminiszcenciákkal ábrázolt – kialakulásának és fejlődésének perspektívájából, egy nagyívű verskompozíció keretei között egyesítve a modern kor vívódásait és az ősi mitológiát. Bizonyos mértékig a tájrajzoknak és az istenkereső verseknek is folytatása ez a mű. Összefoglalás, lezárás – de ugyanakkor (és épp ezáltal) az életpálya egy újabb szakaszának előkészítője. Két, nem sokkal később írt költemény (*A képekről* és a *Viadal*) is a művészi eszközök megújításának nagyfokú tudatosságát jelzi.

„Mondd ki: jó itt” (1957–)

Nemes Nagy Ágnes pályafutásában természetesen hiba volna éles időhatárokat vonni: ezt már a negyvenes évek végéről szólva is hangsúlyoztuk. Mindazok a tendenciák, amelyek az ötvenes évek második felétől válnak határozottan uralkodóvá költészetében, mint lehetőségek már korábban is benne rejlettek. A filozófiai élmények megfogalmazása kezdetől fogva sem a gondolati kifejtésnek, hanem a képi megformálásnak a rétegében történt, a az ötvenes évek folyamán ez a képi megformálás vált mind egyénibbé az idősíkok egymásra vetítésének, a „külső” és a „belső” táj egymásba játszásának, látvány és látomás kettősségének és egységének a révén. A modern magyar és külföldi lírának, elsősorban Kassák Lajosnak és T. S. Eliotnak a hatása így nem egyszerűen külső tényezőként jelentkezett, hanem (akárcsak Rilkéé) belső folyamatot erősített.

„Először csak az asszociációt tágítottam – írja Nemes Nagy Ágnes –, a formát ejtettem le, aztán – vérszemet kapva – a rációs kapcsot tépdستم, kihagytam a szerző személyét, kihagytam az alanyt, kihagytam az állítmányt.”²⁷

²⁷ 64 *hattyú*, 138.

A mondatalkotás lényegében ítélet, a róla való lemondás ezért, a költő szándéka szerint, az ítélkező szubjektum kizárását, az úgynevezett „személytelen” (vagy „objektív”) líra megteremtését eredményezi.²⁸ Ilyen összefüggésben a versek egyes szám első személye többé nem azonos a hagyományos költői énnel, sőt, mint korunkban oly gyakran, „szerepek, áttételek, stílusruhák tűnnek fel”, „figurák, alteregók, ál-első-személyek jelennek meg a sorok között.”²⁹ Nemes Nagy Ágnes lírájának teljes félreértése volna tehát, ha benne valamiféle privatizálást, „saját fájdalmának s örömeinek” eldalolását látnánk csupán. Az „én” helyébe – képletesen szólva – nemcsak Ekhnáton, hanem a „mi” névmás is behelyettesíthető.

Költői eszközeinek átalakulását leginkább talán azzal érzékeltethetjük, ha korábbi művei – például a *Kettős világban* – mellé odaállítunk egy részletet a *Között* című versből, amely a kettősségnek, a „kétfelé tartozás”-nak, a „között”-állapotnak ugyanazt az élményét fogalmazza meg:

A szaggatások, hasgatások,
a víziók, a vízhiányok,
a tagolatlan feltámadások,
a függőlegesek túrhetetlen
feszültségei fent és lent között –

Éghajlatok. Feltételek.
Között. Kő. Tanknyomok.
Egy sáv fekete nád a puszta-szélen,
két sorba írva, tóban, égen,
két sötét tábla jelrendszerei,
csillagok ékezetei –

Az ég s az ég között.

²⁸ 64 *hattyú*, 269. Ld. még Horgas Béla: *Vers és történet*. In: Levendel Júlia–Horgas Béla: *Nyomolvasás*, Bp. 1978. 118–119.

²⁹ *A költői kép*. Kortárs, 1978. 1466.

Izsák József megállapítása szerint Nemes Nagy Ágnes új költői világában a név, a nomen uralkodik, az igék száma viszonylag kevés, gyakoriak azonban az igéből képzett főnevek, amelyek egy szüntelen folyamat tartósságát erősítik.³⁰ Ennek a módszernek a segítségével rendkívül tömör nyelv jön létre: szinte semmi redundancia nincs benne, minden kifejezésnek súlya van. Az egyes szavak mögött gazdag élményanyag áll. Sokszor egy egész korábbi mű tematikája sűrűsödik beléjük, például a *Pataké* a „vízhiányok”-ba, vagy a *Kettős világban* ciklusáé a külön mondatot alkotó, „között” névutóba. Ez az oka annak, hogy Nemes Nagy Ágnes versei egymást erősítve, az életmű erőterében izznak föl a legfényesebben.

A fenti nyilatkozatában említett kihagyásos technika tehát nem érthetlenséget eredményező formajáték, hanem olyan alkotói eljárás, amely – Nemes Nagy Ágnes kedvelt analógiája szerint – az oszlopsor művészi hatásába az oszlopközökét is belekomponálja.³¹ Hosszabban kifejtett költői képei sem közölnek többet a legnélkülözhetetlenebb információknál. Az *Éjszakai tölgyfában* például meghökkentő jelenet bontakozik ki: a városi utcán, kihúzott gyökereinek hosszú kígyólábain járva, megjelenik egy erdei tölgy, s nagy, mohos arca szembenéz a visszaforduló járókelővel. A hétköznapi logikát megcsúfoló történet azonban valami kimondatlan igazságot közvetít, „mint egy hír, tölgy-alakban, / amely elfárad megfejtetlenül”: talán az embernek és minden élőlénynek, a civilizációnak és a természetnek eredendő összetartozásáról. De mennyivel kevesebbet mond minden efféle értelmezési kísérlet, mint magának a szembenézésnek ritka, reveláló pillanata!

Hasonlóképpen titkos, az idő geológiai mélységében rejtőző kapcsolatok sejlenek föl a *Fenyő* című versben, ahol egy „kérge-foszlott. pikkelyes-gyökerű fenyőfaoszlop” törzsében paleolit távirat halad, miközben – mint egy hulló szemhéj

³⁰ Izsák József: i. m. 51.

³¹ Ld. *Szél* c. versét, valamint: 64 *hattyú*, 168. és 263.

mögött – lassan kialusznak a víziószerű táj fényei, a lomb feketévé válik, a mélyben pedig a „szénné gyűrődött sudarak / fekete szíve feldorombol” A képből félelmetesen hiányoznak a meleg színek, akárcsak a *Hekaté* című költeményből, amelyben a holdfény és a fekete éjszaka éles kontrasztja uralkodik, a fügefa törzse puszta, sötét váz csupán. Élettelen, kihalt táj bontakozik ki *A lovasnak* a soraiból is: minden mozgás kísérteties, a lovas „felrémlő gondolat”-ként, régen összetört arccal, vakon és süketen halad keresztül, a nyárfa levelei pedig fémesen zörögnek.

Nemes Nagy Ágnestől már korábban is idegen volt az idillikus természetábrázolás. Most azonban még tovább lép: több versében megsejt valamit abból a fájdalmasnak érzett, „roppant közöny”-ből, amellyel – Nicolai Hartmann szavai szerint – a természet tárgyai az ember iránt viselkednek.³² Az ennek ellentmondó élmény, az éjszakai tölgyfával való misztikus találkozás ilyen szemszögből nézve már villanásnyi epizódnak tűnik. A *Szobrokban* tartós, emberietlen közömböség tükröződik: az ásványok, a víz, a kavics vagy a csigahéj élettelen mozgása, zörgése, a tenger ihatatlan keserősége.

A természetszemléletben jelentkező kettősségnek, vívódásoknak a lényege az, vajon sikerül-e az embernek megtalálnia helyét a világban, vagy Rilke vándorához hasonlóan oly idegen marad, „mint aki messze hírt hozott, / és aztán végleg elfeledte” (*Mint aki*). A *hír* fontos motívumai közé tartozik ennek a lírának, s valószínűleg kapcsolatban áll az eredetileg „hírvivő”-t jelentő angyalok gyakori megjelenésével is. A *Paradicsomkert* angyalának a küldetése még kudarccal végződött, kérdéseire nem kapott választ az Úrtól. A *Téli angyalban* ugyancsak elmarad a Máriának szóló üdvözet, az iszonyúnak ábrázolt szárnyas lény be sem fér az ajtón.

³² Nicolai Hartmann: *Esztétika*. Bp. 1977. (Bonyhai Gábor fordítása) 244–246.

A félelem azonban lassanként oldódni kezd. Ez a változás – az 1967-ben megjelent kötet címében is kiemelt „*Napforduló*” – mutatkozik meg abban, hogy Nemes Nagy Ágnes angyalai nemcsak iszonyúak tudnak lenni, hanem olyan otthonosan mozgó, szívesen látott vendégek is, mint *A lovak és az angyalok* című versben. Az udvaron várakozó lovak és a szobában csellengő angyalok szorosan összetartoznak; lent és fent, út és ég, közelség és távolság, látvány és látomás kapcsolódik össze alakjukban: „[. . .] oly távol vannak, oly közel. / Talán ők már nem hagynak el.”

A fennmaradásért vívott, sokszor szinte reménytelennek tűnő harc, illetve az ötvenes évek félelemérzése helyett az 1960-as évek során egyre inkább a világban – egy kiegyensúlyozott, az értékek szélesebb skáláját befogadó világban – való otthonra találás élménye határozza meg Nemes Nagy Ágnes líráját. Taxner-Tóth Ernő megállapítása szerint a költőt „csalódásai és fölismerései közösen készítetik arra, hogy rendezze a világhoz fűződő viszonyát.”³³

Ez a megújulás nem olcsón szerzett, önáltató nyugalom. „Mert feltámadni éppolyan nehéz” – olvassuk a *Lázár* című költemény utolsó sorában, amely egy versciklus záró akkordjaként, kiemelt pozícióban hangzik el. Az antik tragédiákhoz hasonlóan sokszor épp a szenvedés magasztos fenségéből fakad az enyhülés: a kicsinyes, „ringy-rongy” panaszokkal szemben „a tölgy-magasnyi fájdalom / önmagában megvigasztal” (*Tölgy*). S bár az eszmény a *Lélegzetben* megfogalmazott „új, szennyezetlen élet”, a *Napforduló* kötetének tisztaság és bűn viszonyát érintő versei (leginkább a *Bűn* és a *Szendioxid*) azt hirdetik, hogy az élet teljességéhez jónak és rossznak a vállalása egyaránt hozzátartozik.

A kételyek legyőzésének, a világba való hazaérkezésnek legszebb dokumentumát a *Napforduló* című kötet befejező része, az Ekhnáton-ciklus jelenti. Az ötvenes évek hitetlen és

³³ Taxner-Tóth Ernő: i. m. 1061.

fájdalmas istenkeresése után ekkor születik meg az az új költői magatartás, amelyet már nem a kiszolgáltatottságból fakadó hiányérzet és könyörgés, hanem az eszményeit magasra emelő ember öntudata jellemez:

A vágy már nem elég,
nekem betonból kell az ég.
Hát lépj vállamra, istenem,
én fölsegítlek.

(*Ekhnáton jegyzeteiből*)

Az ember végül az általa így „fölsegített” isten révén nyilatkoztatja ki győzelmét a kétségek fölött:

Mondd ki: jó itt,
és tedd hatalmas funkcióid,
csak ülj és nézz örökkön át.
Már nem halaszthatlak tovább.

Megszenvedett, súlyos mondat ez a „jó itt”, egyszerűségével és tömörségével Nemes Nagy Ágnes lírájának csúcspontjai közé tartozik.

Az éjszakát és a tankok pusztításait (akárcsak a korábbi kötetben Marke király) a kortársunkká lett Ekhnáton is átéli, s az apokaliptikus megsemmisülés elől menekülve élettelenül zuhan a mélybe. Ő azonban – egy új világkép szimbóluma – nem bukhat el. A sötétség tovatűnése Nemes Nagy Ágnes költészetéből azáltal is kifejeződik, hogy már ennek az – *Ekhnáton éjszakája* című – versnek a befejező része élénk villantja a hős magához térését, s így nemcsak a ciklus egésze, hanem annak még legkomorabb hangvétellő darabja is eljut a feloldódásig.

A halálból való fölemelkedés a túlélést jelképezi, s a mennyország, ahová az *Ekhnáton az égben* című vers szerint megérkezik, sem valamiféle irreális környezet, hanem egy

új napra virradó földi táj: „Ott minden épp olyan. A bánya. / Talpig hasadt hegyoldal. Eszközök.” Az erdőben keskeny-vágányú sín pár húzódik, a tisztáson vasdarabok hevernek. Ez a távolról sem idealizált vidék szinte folytatása az ötvenes évek drót- és talicskát, vasalatlan kerékcsumót fölidéző tájképeinek, de a nyomasztó sejtelmek többé nincsenek jelen. Minden áttekinthetővé válik, harmóniába kerül egymással. A *Paradicsomkert*ben még a hold rejtelmes fénye áradt szét, Ekhnáton egét már a tisztáson megálló nap fényessége tölti be: „Mindig. Örökre. Dél.”

*

Vázlatos áttekintésünk nem térhetett ki Nemes Nagy Ágnes munkásságának egyéb területeire. Jövendő monográfusának érdemes lesz például megvizsgálnia, milyen kapcsolatban állnak a gyermekversek a lírai életmű egészével,³⁴ illetve hogy milyen kölcsönhatás figyelhető meg költészet és műfordítói tevékenység között. Külön elemzést érdemelnének a *64 hattyú* óta is örvendetesen gyarapodó műhelytanulmányok, amelyek nem kis mértékben járulnak hozzá ahhoz, hogy az olvasó közelebb kerüljön a modern költészet befogadásához.

Nemes Nagy Ágnes lírája nem közéleti jellegű abban a szűkebb értelemben, hogy a napi politika által fölvetett problémákra azonnal reagáljon. Egy interjúja³⁵ szerint tévesnek tartja azt a felfogást, „amely a verstől rögtönös hatást, közvetlen politikai, érzelmi, pedagógiai szolgálatot vár.”³⁵ Ugyanott azonban elutasítja a *l'art pour l'art* eszméjét, s egy másik nyilatkozatában leszögezi, hogy „a költészet [...] hasznos társadalmi tevékenység”, „kődöt és félreértéseket oszlat el.”³⁶

³⁴ *A remete* c. vers képei pl. a keleti meseillusztrációk gazdagságára emlékeztetnek, a *Címer* pedig – némi szövegeltéréssel – mind a *Napforduló*ban, mind a gyermekversek között megtalálható.

³⁵ *64 hattyú*, 96.

³⁶ Galsai Pongrác: *12 + 1 fős*. Bp. 1978. 145.

Idézzük fel még egyszer pályafutásának legfontosabb állomásait! Indulását a háború élménye határozta meg. A fasizmusba torkolló irracionálizmussal szemben az értelem nevében szállt harcba. Ódát írt a szabadsághoz, s egy ellentétektől feszülő korban a harmóniát kereste. Átélté az ötvenes évek szorongásait, a hatvanas években pedig egyre inkább a világba való hazatalálás érzése hatotta át sorait. Költészetének mozgása tehát egy elvontabb tudati szférában, a maga áttételes eszközeivel ugyanabban az irányban halad, mint történelmünk változásai. Művei hozzásegítenek bennünket önmagunk és korunk jobb megismeréséhez.

NEMES NAGY ÁGNES KÖTETEI:

- Kettős világban.* Versek. Bp. 1946.
Szárzavillám. Versek és műfordítások. Bp. 1957.
Az aranyecset. Keleti mese. Bp. 1962.
Vándorévek. Válogatott műfordítások. Bp. 1964.
Lila fecske. Gyermekversek. Bp. 1964.
Napforduló. Versek. Bp. 1967.
A lovak és az angyalok. Válogatott versek. Bp. 1969.
 (Második, bővített kiadás: Bp. 1973.)
Mennyi minden. Gyermekversek. Bp. 1975.
64 hattyú. Tanulmányok. Bp. 1975.
Bors néni könyve. Gyermekversek, mesék. Bp. 1978.
Szökőkút. Gyermekversek. Bp. 1979.

A Nemes Nagy Ágnesről írt fontosabb tanulmányok és kritikák megjelenési adatai dolgozatunk jegyzetanyagában szerepelnek.

FÓRUM

AZ IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS ÚTJAIN

PÁPAY SÁMUEL ÉS LITERATÚRAJA

Pápay Sámuel irodalmi kézikönyve¹ – minden hiányossága és korláta ellenére – a magyar irodalmi gondolkodás történetének egyik legbecsesebb terméke, a magyar irodalmi tudat fejlődésének (és maga korabeli állapotának) egyik legfontosabb, legjellemzőbb dokumentuma. Ehhez képest azonban irodalomtörténetírásunk méltatlanul keveset foglalkozott vele, alig vett róla tudomást. Badics Ferenc leíró jellegű, életrajzközpontú feldolgozásán kívül² szinte kizárólag Horváth János elemzését vehetjük számba, ám az ő alapos leírása is – nagy művének gondolatmenetéből következően – a Pápay-féle szemléletnek csak egyes aspektusait vizsgálja.³ Alig vesznek tudomást Pápayról az átfogó, sőt a részletesebb korszak-monográfiák is; az a benyomásunk, azért, mert Pápay – a mai értelemben véve a kifejezést – nem tekinthető írónak (szépírónak); ha írt volna néhány közepes vagy gyöngye verset is, tudományos művét is jobban számon tartanák. Holott Pápay ha nem is sorolható korának meghatározó irodalmárai vagy kimagasló tehetségei közé, az akkoriban zajló irodalmi életnek is jelentős alakja

¹ Pápay Sámuel: *A magyar Literatura Esmérete I.* Veszprém, 1808. (Magyar Minerva, 4.) A továbbiakban a szöveg közben zárójelbe tett számok mind e kötet lapjaira utalnak.

² Badics Ferenc: *Az első magyar irodalomtörténetíró.* ItK 1897. 1–15., 129–142., 257–274., 385–397.

³ Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Bp. 1976. Pápayról sok helyütt, részletesen 245–248.

volt, művének fontosságát mindenki elismerte, a körülötte kialakult vita pedig a mű egészének korszerűségét bizonyította.

Pápay *A magyar Literatura Esméretét* tankönyvnek szánta, a magyar nyelv oktatását akarta vele megkönnyíteni. Amint maga mondja: az ifjaknak akart „kedvet adni és jó utat mutatni a Literátori pályafutásra” (Előszó VII.). Mint a magyar nyelv főiskolai oktatásának egyik első tanára, bizonyára tudatában volt a praktikus szükségleteknek is: tisztázni kellett, mi is tartozik a magyar nyelv oktatandó tananyagába, közelíteni kellett egymáshoz az egyes a különböző, nyelvvel kapcsolatos tudományágakat, s egymáshoz való viszonyukat rendszerbe kellett foglalni. Pápay ennek megfelelően még egi előadásai idejében, tehát 1800 előtt összeállította kézikönyvének törzsanyagát; ennek, a *valóban* oktatott anyagnak csak bővített változata az 1808-as, kiadott szöveg.⁴ A bővítés azonban nemcsak terjedelmi értelemben érvényesült. Pápay a könyvével már az egész nemzet számára kívánt oktató jellegű munkát prezentálni. E gesztusát távolabbi célja, a magyar nyelv államnyelvvé elősegítése teszi érthetővé: számára a literatúrának minden vonatkozása oktató jellegű, a jelen történelmi időszakban pedig a legfontosabb feladatnak a magyar nyelv terjesztését s megtanítását tekinti, mind a nemzetiségek, mind – a szabatos, tudatos nyelvhasználat értelmében – a magyar anyanyelvű lakosság számára („az egész Nemzet”, azaz a „Polgári Társaság” minden egyes tagja számára – 6., 465.), tehát – vonja le következtetését – ezért széles körben, a nyilvánosság előtt is ismertetni kell a nyelv természetének minden részmozzanatát vagy kulturális eredményét, vagyis a literatúrát. A kézikönyv így összefoglaló, enciklopédikus igénnyel készül el, mindent

⁴Lőkös István: *Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Bp. 1974. 873–900.

tartalmazni akar, amit e tárgyban tudni érdemes, s így benne egymás mellé kerülnek a mára nagyon élesen specializálódott, egymástól függetlenedett nyelvi diszciplínák: az általános nyelvelmélet kérdései, a magyar nyelv eredetének vizsgálata, a magyar grammatika, a magyar nyelv jellemzése, a magyar irodalom történeti áttekintése — s ezek után került volna még, ha elkészült volna, a stilisztika és poétika elemzése is.

Már e sokféle diszciplína egymás mellé sorolása is sejtetheti, hogy Pápay művének legfontosabb tulajdonságaként fogalmi tisztázatlanságát jelölhetjük meg: maga sem tudja pontosan megmondani, mit is ért a legfontosabb kategórián, a „literatúrán”. E homályosság egyrészt Pápay elméleti érdeklődésének meglehetősen alacsony színvonalából következik, másrészt azonban korántsem tekinthető pusztán egyéni fogyatéknak. Sőt épp e vonatkozás teszi Pápayt és művét korának valóban hű és jellemző képviselőjévé: e bizonytalanság a kor egész irodalmi gondolkodásában, még kiemelkedő tudósainak teoretikus állásfoglalásaiban is mindenütt megfigyelhető. Nem tudják megmondani, mit is művelnek valójában literátorként, s tétovázásuk arra utal: a kor irodalmisága, irodalmi tudatossága átmeneti jellegű. Két korszak határán vagyunk: az irodalmi termelés gyakorlata már új irodalmi alkotástípusokat is hozott létre, amelyeknek értékei már általánosan elismertetnek, s így számbavételük is megköveteltetik, ám a régi fogalmi megközelítés még hagyományozódik, s legfeljebb egyes elemei cserélődnek ki. Az új típusú szépirodalmi termelés csak erőszakkal szorítható be e fogalmi rendszer keretei közé, de mivel önállósulása csak hosszabb előkészítő és feldolgozó munka révén jöhet létre, egyelőre kénytelen elszenvadni a torzításokat is. E torzítások azonban — az anyag ellenállása folytán — visszahatnak a fogalmi kategóriákra is, s végül maga a rendszer is elbizonytalanodik. Épp ezt a folyamatot szemlélteti leglátványosabban Pápay összefoglalása.

Pápay literatúrafogalma ugyanis nemcsak a feldolgozott anyagnak nem feleltethető meg kifogástalanul, de önmagában

is ellentmondásos. A irodalom fogalmát illetően *három* értelmezést ismertet (és ismer el), úgy állítván logikai sorrendbe e hármat, hogy az általuk jelölt tartomány terjedelme egyre szűkebb legyen. Ám az anyag tárgyalásában egyikhez sem tartja magát következetesen; mindegyikből ad valamit, de egyiket sem meríti ki egészen, s szempontjait állandóan váltogatja.⁵ Súlyozási különbségeket persze tesz: alapvetőnek tekinti, s leggyakrabban alkalmazott szempontjaként kezeli a klasszicista *Historia Literaria* összegző, terjedelmi felfogását, mely a irodalom fogalmát lényegében az írástudással, az írott kultúrával, az irodalmi (szakirodalmi) és tudományos műveltséggel azonosítja, s a irodalmat mint „könyvekből s írás olvasás által szerzett tudományt” magyarázza (1.). Ebbe a halmazba minden beletartozik, ami az írással (írásbeliséggel) és az oktatással (ami a „széles értelemben vett Irodalomnak legfőbb célja” – 3.) kapcsolatban van vagy lehet, s így felölelheti a vizsgálandó nemzet, nép egész művelődés- és oktatástörténetét, sőt szűkebb értelemben történelmét is. E halmaz terjedelmi szűkítéséből vezeti le Pápay a irodalom második értelmezését, amely „a Tudományoknak és Mesterségeknek tsupán a Históriai Előadását teszi” (29.), vagyis az általános tudománytörténetet az egyes tudományágak szak-történetére specifikálja. (A fogalom ily értelmű használata azonban művében alig fordul elő, s csak az egyes történelmi korok ismertetésének tartalmi felosztásában bukkannak fel nyomai.)

Kiemelkedő fontosságú viszont a „szorosabb értelmű” magyarázatok másik lehetséges változata, melyet Pápay a „Szép Előadás tudományaként” fogalmaz meg (29.) Pápay ennek kifejtése és alkalmazása során közelít a szépirodalom modern elismerése felé. E meghatározás értelmében ugyanis a

⁵ Erre az ingadozásra Horvát István is felhívta a figyelmet recenziójában. *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1808. 38. 318–319. l. (Boldogréti Víg László néven.)

literatúra „. . . a Munkának inkább csak öltözettyét, a gondolatoknak s azok kifejezéseinek illendő és a jó ízléssel megegyező elintézését, mint sem magokat a Munkában foglalt dolgokat tárgyalja. . .” (29.), azaz a nyelvi-esztétikai megformáltság már önmagáért értéknek tekintetik. A gondolat azonban még itt sem hosszabbítható meg úgy, mint ha a szépirodalom, a nyelv művészi használata önmagában egyenértékű lenne a fenti értelemben vett literatúra más ágazatainak összességével, legfeljebb azt engedélyezi, hogy a szépirodalom *más* hangsúllyal szerepeljen, mint a megelőző literatúratörténetekben. Egyrészt ugyanis az idézett meghatározás kiterjesztetik *minden* „Szép mesterségbéli előadásokra”, s így azok is az ilyen értelmű literatúra részeivé válván a szépirodalom ismét vesz önállóságából; másrészt az ilyen értelmű literatúra is mint *tudomány* határoztatik meg. Sőt, a továbbiakban a tudományos jelleg az esztétikai formálás igényének fölébe is nő. A „Nyelvvél való Szép előadásba” ugyanis rögtön belefoglaltatik ennek tudatosítása is: a Poézis mellé odasoroltatnak a „Rhetorika és a Stílusnak minden nemei”, a nyelv alkalmazásához a „Nyelvek tudományos esmérete” járul; egy újabb meghatározásban pedig ki is mondatik: „Literátoroknak is leginkább azokat a Tudósokat szoktuk mondani, akik a Nyelvnek és a Szép előadásnak tudományos esméretére jobban ráadják magokat” (29.). Ami tehát a szépirodalom megkülönböztetéséből Pápay javára volt írható, a nyelv tudományos fogalmának bevezetésével ismét elveszett – a szépíróból filológusként tudós lett, a tudóstól pedig az út már visszafelé vezet az első literatúrafelfogás tartalmához. Utolsó idézetünk befejező része le is leplezi e visszavételt: „ámbar a Literátori nevezet közönségesen minden tudománybéli könyvírókra is kiterjesztetik”. (30.)

Az első és harmadik literatúrafogalom még egy szinten keveredik, az előbbinél egyenrangúbb s az egész művet mélyen meghatározó módon. Pápay ugyanis az első, széles értelmű meghatározást nyelvi tekintetben megsűkíti, s elméletileg is elkülönítvén a nemzeti és idegen literatúrát (3.) – egyértelmű-

en a nyelv szempontját tartván elsődlegesnek – a magyar nyelvűségre szorítja a magyarországi összkultúra terjedelmét, s minden nem magyar nyelvű kulturális jelenség tárgyalását elhagyja, minőségre, értékre vagy történeti jelentőségre való tekintet nélkül. Logikailag nézve e meghatározást, a szempontkeveredés önkényessége nyilvánvalóvá válik: az első értelmezés kritériumait a harmadik (más felosztási alapú) értelmezés formai kritériumai osztják meg, s így aztán a használt (azaz a kialakuló) fogalomnak mind tartalma, mind terjedelme rendkívül bizonytalan lesz. Ennek révén természetesen egészen új tudományág jön létre, s ennek az újdonságnak Pápay maga is tudatában van:

„*Magyar Literatura* név alatt egy különös új Tudományt tsinálhatunk, s ekkép határozhattuk meg: hogy az olly *Tudomány*, melly a Magyar Nyelvnek és Írástudásnak mind természeti mind történeti állapotját, az írásbéli Előadás minden nemeire való alkalmaztatással adgya elő.” (31)

A „Magyar Literatura” fogalmának csillámlásából már jobban érthető a kézikönyv tartalmának amorf jellege. Ha ugyanis a régi típusú *Historia Literaria*k tartalmi teljességre törése és nyelvi közömbössége helyére a nyelvi egyoldalúság lép, maga a vizsgálandó anyag cseréltetik ki, s a kultúrtörténeti jelenségek számbavételét a *nyelv* története váltja fel. Ám a modern értelemben vett nyelvtörténet módszerei még kidolgozatlanok, s mivel Pápay valószínűleg észre sem veszi, hogy új tudományága minőségileg is új kérdéseket vet fel, a *literatúra-történeti* módszertan nem változik. Horvát István joggal vetheti szemére kritikájában: e módszertannal nem adható meg a nyelvnek sem belső, sem külső története.⁶ Hiába idézi Pápay többször is Révait a nyelv történeti változásairól, a változások mibenlétéről nem hajlandó tudomást venni, a magyar nyelvet őseredeti tisztaságúnak vallja, s a középkori szövegek eltérő

⁶ Horvát id. recenziója: *Haz. Külf. Tud.* 1808. 38/319., 40/341.

nyelviségének vizsgálatát egyszerűen mellőzi. A nyelv külső (szociális) történetéről pedig szinte semmi speciálisan nyelvi érdekűt nem tud mondani, s legfeljebb felsorolja a magyar nyelv előfordulását említő dokumentumokat és adatokat.

Ezeknek a történészi ellenvetéseknek azonban elébe megy Pápay akkor, mikor művét a magyar irodalom *Esméretének* nevezi el, eleve elhagyván a történetiség követelményét. „Szinkron” szemlélettel vizsgálja meg a fenti szempontok alapján konstruált anyagát: a nyelvet és az általa létrejött műveket. Számára a nyelv önmagában lényegesebb, mint bármely önálló mű, s ezért elemzésében is nyelvi alaposságra tör; ennek alapján érthető az a meghökkentő arány, mely a literatúrai kézikönyv anyagának kétharmadát a nyelvnek szenteli, s ezen belül is a könyvnek fele a legszigorúbb értelemben vett grammatika. A nyelvtudomány mint a irodalom „metailiteratúrája” összességükben is háttérbe szorítja az ágazati literatúrákat, sőt a irodalom felmérése során az egyes műveket is megfosztja önértéküktől, s csak a nyelviség (magyarnyelviség) illusztrációjaként szerepelteti őket. Végezetül pedig alighanem ugyanennek az illusztrációs gesztusnak lett volna kiteljesítése a kézikönyv folytatásaként tervezett második kötet a stilisztikai és poétikai elemzésekkel és példákkal.⁷

Az alapelvek, alapfogalmak tisztázása után érdemes összevetni Pápay irodalomfelfogását a kor többi irodalomtudósának hasonló gondolataival. Az egybeesések feltűnőek, sokszor szinte azonosságot mutatnak, s ezt természetesnek is tekinthetjük. A hasonló kézikönyv szükségességét a kor általánosan elismerte, a irodalom áttekintő vizsgálatára többen is vállalkoztak, s a megélénkülő irodalmi élet már lehetővé tette a nézetek kicserélődését is, ezért bár e kísérletek közül közismertté egyedül Pápay könyve vált (a többi, párhuzamot kínáló mű vagy kéziratban maradt, mint Révai műve, vagy csak

⁷E tárgyakat érintő gondolatmenete megtalálható Lőkös István alapos elemzésében, i.h.

részletei jelentek meg: Kazinczy Tübingai pályaműve), megvizsgálendő, milyen egymásrahatások feltételezhetők köztük.

A legkézenfekvőbb rokonságot Révai Miklós munkája, a grammatikát kiegészítő *A magyar Deákság* mutatja, melynek két része, *A magyar deáki történet* s *A magyar szép Toll* lényegében ugyanazt az elképzelést sugallja, mint Pápay műve. Bár Pápay sajnálattal közli előszavában, hogy hiába próbálta e művek kéziratát megszerezni,⁸ kétségtelen, hogy részletesebb ismeretei is voltak Révai vállalkozásáról. Egyrészt nyíltan (bár Révai nevének említése nélkül) vitatja a „deákság” kifejezésnek mint a „literatúra” fordításának jogosságát (2.), másrészt a két mű szerkezete, logikai felépítése oly mértékben hasonlít, hogy sem a véletlenre, sem az alapvető forrásként használt mű (az Adelung-féle német grammatika) közösségére nem elég gondolnunk. Alighanem megengedhető az a feltételezés, hogy Révai egyetemi előadásainak valamilyen formában történt lejegyzése befolyásolhatta Pápayt. A közvetlen hatást mindenestre valószínűsítheti az a tény, hogy Pápay első vázlataiból, az 1800 előtt tartott egri előadásokból a történeti áttekintés teljes mértékben hiányzott.⁹ (A feltételezést más oldalról támogathatja, hogy Pápay soha nem törekedett eredetiségre, s művében kizárólag általánosan elfogadottnak tekinthető igazságokat kívánt rögzíteni, fenntartván azt a – korában már elavultnak tűnő – álláspontot, miszerint a jó és teljes könyv feleslegessé teszi a további kutatást. Erre utal pl. ellenszenve minden tudományos vitával szemben, vagy az a gesztusa, ahogy visszalép a tervezett II. kötet megírásától, mondván: hallja, hogy Horvát készül megírni a magyar stilisztikát, s az bizonyára jobban fog sikerülni. . .¹⁰)

A filológiai hatások felkutatásánál azonban talán fontosabb a szemléletmód azonosságának kimutatása. Tartalmilag Pápay

⁸ Előszó VI., Horvát István ugyanis nem volt hajlandó kiadni kezéből a kéziratot – sőt részleteinek közzétételével is több mint húsz évet várt.

⁹ Vö. Lőkös idézett cikkével, i.h.

szemléletének két alapmozzanatának érdemes utánnyomozni: a literatúra fogalmának és a nyelvre szűkített irodalmiságnak. Mindkét esetben meglepően erős konszenzust találunk, s az összecsengés épp Révai művével a legerősebb. Révainál a deákság magyarázata tökéletesen azonos Pápay literatúra-fogalmával: mindketten az írástudásból indulnak ki s a műveltségénél kötnek ki (Révai: „Értjük azon a magyar nemzetnek írástudását és külömb külömb tanúságát”¹¹), s Révai ugyanazzal az indulattal vezeti be a deákság „magyar” megszorítását, mellyel Pápay tette.¹² Ezek után szinte természetesnek hat, hogy a nyelvészeti megalapozásban és kifejtésben is ugyanazt a sémát követik: mindketten részletesen, azonos végkövetkeztetéssel elemzik a magyar írás kialakulásának, a hun–magyar nyelvi rokonságnak, a magyar nyelv eredetének kérdését; azonosmód elfogadják a magyar nyelv finnugor és ázsiai (pl. zsidó nyelvvel rokonító) eredeztetésének egyeztetett kettőséget,¹³ s azonos módszerrel építik fel a nyelvemlékek részletes tárgyalását is, amit befejezésképp a „szép toll” kifejtése követ, illetve követne.¹⁴

Mindennél jóval meglepőbb azonban, hogy ugyanez a nagyon általános literatúrafogalom található meg Kazinczy történeti vázlatában is. A szépirodalom önállósulása és fogalmi elkülönítése még nála sem következik be: hiába helyezi gyakorlatában Kazinczy a legmagasabb polcra az esztétikát s a művészeteket, teoretikus megnyilvánulásaiban a régi sémát követi. A Tübingai pályamű önállóan megjelent történeti részében ő is általános írástudásról és kultúráról beszél, a

¹⁰ Levele Kazinczyhoz 1809. ápr. 20. Kaz. Lev. VI. 344. vö. Badics cikkével ItK 1897. 272. – Pápay előszavában (V–VI.) utal is rá, hogy ha Révai kiadta volna könyvét, ő elállt volna tervétől.

¹¹ Révai Miklós: *A magyar deáki történet*. Bp. 1912. 5.

¹² Révai: i. m. 11–14.

¹³ Pápaynál: 52–71.; Révainál: i. m. 18–52.

¹⁴ A stilisztikai rész címe Pápay egri előadásában is: *A magyar Tollrul*. vö. Lőkös. i. m. 882.

régmúltat idéző részekben alaposan elemezve nem szépirodalmi alkotásokat is.¹⁵ Enyhe váltás csak saját korának leírásakor figyelhető meg: itt Kazinczy a szépirodalomnak adja át a vezérszólamot, de itt is anélkül, hogy fogalmilag elkülönítené a többi Múzsáktól. Sőt, a „Mesterségek és Tudományok” itt is együtt említetnek – de az ismertett anyagból – a leírás csúsztatása révén – a szépirodalom minden mást kiszorít.¹⁶ S hogy a fogalmi konszenzus biztonságát még egy példával szemléltethessük: ugyanígy építi fel literatúrafogalmát Horvát István, még jóval későbbi egyetemi előadásaiiban is. Nála is „literatúrának nevezetik valamely nemzetnek egész tudományos köre, tudniillik minden munka és minden író összevéve teszik a literatúrát”¹⁷, s az előadásokban bemutatandó anyagot valóban ennek megfelelően rendszerezi. – Nyilvánvaló, hogy az irodalom ily felfogását a megelőző korok „tudós” literatúraértelmezésére vezethetjük vissza, de a folyamatos *továbbélés* bizonyítására elegendő egyetlen utalás is, Wallaszky Pálnak, a *Historia Literaria* konzervatív képviselőjének kritikai fogadtatását illetően. Wallaszky irodalomtörténete épp 1808-ban, Pápay műve megjelenésének évében jelent meg második kiadásban, s latinsága és konzervativizmusa miatt éles elutasításban részesült, ám a bírálathoz épp a hagyományos literatúrafogalom bírálata hiányzik!¹⁸

¹⁵ Kazinczy *Ferenc Tübingai pályaműve a magyar nyelvről*. Bp. 1916. 148–155. – E részlet önállóan megjelent az Erdélyi Muzeumban 1814. 1–10.

¹⁶ Kazinczy: i. m. 153–154.

¹⁷ Horvát István *Magyar Irodalomtörténete* (egyetemi előadásai 1832-ből). *Magyar Irodalmi Ritkaságok* XXVIII. é. n. 27., vagy ugyanő recenziójában: *Haz. Külf. Tud.* 1808. 38/318.

¹⁸ Wallaszky Pál: *Conspectus reipublicae Litterariae in Hungaria*. Budaë 1808.² – A recenzió: *Annalen der Literatur und Kunst in dem österreichischen Kaiserthume*. 1811. okt. 44–61.; nov. 204–218. – A recenzió név nélkül jelent meg, szerzője: Rummy Károly. *Vö. Kaz. Lev.* IX. 556.

A Pápay-féle kézikönyv másik meghatározó jegye, a magyar nyelvre leszűkített irodalmiság gondolata legalább ugyanennyire közösnek mondható, elég itt, ha újra utalunk Révai *magyar* deákságára, Kazinczy és Horvát *magyar* literatúrájára. Mindnyájuknál közös s nem is vitatandó a másnyelvű teljesítmény kizárása: a latinnyelvűséget történeti tehertételnek, kulturális szempontból kitérőnek fogják fel. Az egyetértés oka e téren is könnyen belátható, a gondolat mögött rejlő program kettősségének mindkét, politikai és teoretikus vonatkozásában. Közvetlenül ugyanis a leszűkítés politikai cél érdekében jön létre, s a magyar nyelvnek államigazgatási nyelvvé tételét kívánja szolgálni: kizárólag e cél szolgálatában áll pl. Pápay megelőző műve, a jogi nyelv latin kategóriáit magyarra fordító szótár s a hozzá csatolt értekezés,¹⁹ sőt Kazinczy pályaműve is, mely e tendenciát propagandisztikusan is képviseli. A politika azonban nem elégszik meg politikai érvekkel. Adottnak vévén ugyanis, hogy a magyar nyelvnek *kell* átvennie a latin szerepét (e követelés társadalmi-politikai elemzésétől eltekintünk), tudományosan is bebizonyítandó, hogy a magyar nyelv *képes* megfelelni a követelményeknek. Evégett *kell* érveket szolgáltatni a magyar nyelv használhatósága felől, ezért *kell* kiemelni és részletesen méltatni a nyelv jó tulajdonságait, kifejezőképességét; a feladat méltóságához illő régiséget és tisztaságot pedig a magyar nyelv eredetével és történetével lehet bizonyítani. A literatúra történeti áttekintése mindezt példákkal *kell* hogy alátámassza: ez egyrészt nyilvánvalóvá teszi, hogy a magyar nyelv hivatalos használata a régi időkben is előfordult, s ennek érdekében összegyűjti az erről szóló adatokat (így pl. pozitív érvként hozható fel, hogy a régi magyar országatyák nem tudtak latinul, sőt sokszor írni sem, *tehát* magyarul kellett hogy politizáljanak!²⁰, másrészt – s ez

¹⁹ Pápay Sámuel: *Észrevételek a Magyar Nyelvnek a polgári igazgatásra és törvénykezésre való alkalmaztatásáról, az oda tartozó kifejezések gyűjteményével*. Veszprém, 1807.

²⁰ Pápaynál: 349–352.

a fontosabb – a iiteratúra gazdaságával, a magyar nyelven született művek régiségével és bőségével, a nyelvi tökélyvel a képesség elvont állítását bizonyítani tudja. Az illusztrációs jelleg persze könnyen eluralkodhatik: ennek példáit láthatjuk abban is, ahogy Pápay az egyes művek tartalmi elemzésétől messzemenően megtartóztatja magát, de igen gyakran hoz fel egyes mondatokat, fordulatokat, ritkábban hosszabb részeket a nyelvi kifejezés minőségének szemléltetésére – ugyanúgy, mint Kazinczy a Tübingai pályamű teljes harmadik részében.²¹

A nyelvi szűkítés nem közvetlenül politikus indulatának forrását a felvilágosodott klasszicizmus kultúraelméletében kell keresnünk. A nyelvi megkülönböztetés mint egyetlen kritérium ugyanis eleve feltételezi a kultúrának, igazságnak, a tudományos és művészi produkcióknak még abszolút és általános érvényét: a produkció tartalma, a kultúra egésze minden országban, minden nemzet számára azonos (vagy azonosnak kellene lennie, vagy azonos módon elérendő. . .). A különböző nemzeti teljesítményeket csak a nyelv különböző kifejezési formája választja el egymástól, így ha a nemzet – itt nem elemzendő okokból – önmagát elkülönültnek akarja tudni, csak a nyelvre támaszkodhatik. A *tartalmi* eredetiség, az egyes nemzetekre belsőleg jellemző karakterológia kora még távol van: most Pápayék számára még csak a formai elkülönülés igénye jelenik meg. *Ugyanazt* kell elérni (megírni, megtanulni stb.), csak másként, vagyis más nyelven; azaz be kell bizonyítani, hogy ez a nyelv is képes *ugyanannak* a teljesítménynek (re)produkálására. Alighanem ennek a felfogásnak tudható be a korszak fordításcentrikus irodalomszemlélete is, ami Pápaynál abban is megnyilvánul, hogy egyáltalán nem tesz különbséget a fordított és eredeti munkák között: számára egy

²¹ Pápay idézetei a kódexekből: 356–357., 362–363., 366. Kazinczynál: i. m. 101–124. – Kazinczy esztétikai szemléletét finoman különbözteti meg Pápayétól, hogy ő *teljes* műveket (vagy legalább nagy részeket) idéz.

dolog fontos csupán: magyar nyelven szóljanak, lényegében mindegy, milyen művek.

Ebből a szempontból nézve Pápay műve, ha nem is vallja be, vitairatként szolgál Wallaszky *Conspectus*ával szemben.²² Wallaszky ugyanis, a régi Hungarus-tudat egyik utolsó képviselője, a nyelvi különbségek figyelembevétele nélkül sorolja egymás mellé a latin, magyar német, szláv nyelven keletkezett *magyarországi* műveket, s teljes kulturális körképet próbál adni az *ország* különböző korszakairól. Pápay kirekesztése épp ellenkező irányulású: az összkultúra semmisnek nyilvánításával akarja a magyar nyelv elsőségét elismertetni. Álláspontja így, lemondva a valóságos, történeti összefüggések teljességéről, komoly torzításokat eredményez. Az a szemlélet ugyanis, mely hajlandó többre becsülni a tartalmilag alig értékelhető középkori magyar nyelvű töredékeket, mint pl. Mátyás király latin kultúráját, vagy mely komoly tartalmi és időrendi csúsztatásokra is képes (pl. Anonymus krónikáját, melyről a középkori részben természetesen szó sem volt, magyar fordításai miatt a 18. század történettudományi literatúrájába sorolja be; de *ugyanebbe* a csoportosításba a korabeli latinul író magyar történészek – Pray, Cornides, Katona – már nem férnek bele 446. stb.), épp a tudományos értelemben vett „literatúra” megismerését veszélyezteti.

Az ilyen típusú zavaroknak okát abban kell látnunk, hogy Pápay, az elméleti tisztázatlanságból következően, nem tudott dönteni a literatúratörténet és a nyelvtörténet között. A nála jóval teoretikusabb, élesebb elméjű Horvát István ezt szemére is veti – s egyértelműen a *nyelvtörténet* mellett dönt. Horvát számára már annyi tartalmi fontossága sem marad a műveknek, amennyit Pápay még meghagyott nekik időnként elhangzó értékítéleteiben; ő kizárólag a nyelv megjelenésére figyel. Ezért

²²Pápay túlzó nyelvi kirekesztése nyilvánul meg abban is, hogy Wallaszky művét – bár sok tekintetben bizonyára támaszkodott rá – latinsága miatt meg sem említi.

Pápay ingadozását egyértelművé (és egyoldalúvá) szeretné változtatni: hiányolja a kézikönyvből a nyelv történeti fejlődésének leírását, az oklevelek szórványemlékeit, a helyesírási törekvések elemzését, s rengeteg történeti adatnak (pl. a Gellért legenda éneke, Péter király fenyegetése, „Béla király nem tudott latinul”) vagy a József császár alatt kiadott diplomáknak és megyei iratoknak az elemzését.²³ Sőt radikalizmusa odáig terjed, hogy a literatúratörténeti vállalkozás jogosságát nyíltan is kétségbevonva, így nyilatkozik: a művek számbavétele csak annak jó, „aki Bücherkundét vagy Historia Literariát akar készíteni”, de csekély annak, „aki Magyar Nyelv Historiáját ír. . .”. Horvát a nyelv történeti funkcióját kívánja csak elemezni, s a magyar nyelvű kulturális javakat is háttérbe szorítaná; számára „fontosabb egy törvény Bethlen korából, mint Tinódi, Valkai Cronicái”, s a magyar nyelvű zsitvatoroki béke is fontosabb, mint Pesti magyar fabulái és Új testamentuma. . . stb.²⁴ E követelmény túlzó voltát azonban természetesen magának is be kellett látnia, s ezért későbbi munkáiban már úgy választja ketté a nyelv és literatúra históriáját, hogy mindkettő számára külön területet jelöl ki: önmagukban tárgyalja a nyelvemlékeket és nyelvre vonatkozó utalásokat, a literatúra történetét pedig szinte a megtámadott Pápay nyomán dolgozza ki. Egyetemi előadásaiban nemcsak fogalmi, de módszertani előfeltételezései is megfelelnek Pápay-éinak, s ezzel Horvát mintegy igazolja Pápayt: *A magyar Literatúra Esmérete típusában* megfelelőnek minősül.²⁵

Ha részletesen kívánjuk elemezni Pápay könyvének tartalmát, a nyelvi fejtegetésekkel kell kezdenünk: ezeknek van nagyobb súlyuk a műben, ezeknek volt hevesebb sajtóvisszhang-

²³ Horvát recenziója: *Haz. Külf. Tud.* 1808. 39/332–333., 40/341.

²⁴ Horvát levele Szemeréhez 1809. dec. 23. in: *Szemere levele Kazinczyhoz* 1809. dec. 25. *Kaz. Lev.* VII. 166–167.

²⁵ Horvát István: *A magyar Nyelv régi Maradványairól.* *Tud. Gyűjt.* 1835. (nyolc folytatás). vö. még id. egyetemi előadásait.

jük – ezekkel érintett Pápay érzékenyebb témát. Korántsem eredeti (sőt az önállóságról szinte lemondó) álláspontja heves vita közepébe került, s hiába szeretne volna elkerülni az éles összekoccanásokat. Grammatikája nem talált rokonszenvre, nemcsak Horvát támadta meg, hanem Kazinczy, Rummy is elutasította.²⁶ Az elutasítást Pápay tulajdonképpen előre láthatta volna: egy olyan elmérgesedett vitalégekörben, mint amely a Révai–Verseghy vetélkedés körül kialakult, az ő egyeztető, eklektikus rendszere nem találhatott elismerésre. Különösen akkor nem, ha e grammatikát komoly elméleti kifogások is érhetik: a két vitafél teoretikusan kidolgozott, szakszerű és rendszeres véleményével szemben a Pápay által javasolt, Quintilianustól származó „nyelv szokás” (consuetudo) eszméje nem állhatott meg. Bár Pápay a nyelv keletkezéséről szóló gondolatban nyelvfilozófiai tájékozódásról is tanúbizonyosságot tesz (Adelungra, Rousseau-ra, de Brosses-ra, az empirista nyelvfilozófiai iskola képviselőire hivatkozik – 37–38.), s ebbeli nézeteiben is közel kerül Révai álláspontjához,²⁷ a grammatika részletes kidolgozásában tartózkodik a szigorú elméleti kifejtésektől. Átveszi a *Debreceni Grammatika* (általa filozófiaiának nevezett – 410.) főnévi és igeragozási rendszerét; továbbviszi, helyesli és védelmezi Verseghy ypszilonizmusát (pl. a *Proludium* dicséretében – 119.), de az ikes ragozás fenntartásával Révai igazát ismeri el. E keveredést próbálja a nyelv szokás kifejtetlen, de megfellebezhetetlen kategóriájának állandó emlegetésével igazolni, általában igen kevés sikerrel. Elhatárolja magát a nyelv szigorúan logikus szemléletétől, de ugyanúgy elfogadhatatlannak találja az analógia elvének követ-

²⁶ Kazinczy bírálata: Erdélyi Múzeum 1817. IX. 89–99. (Az 1810. bécsi Annalenben megjelent cikk magyar szövege. A német szöveg még: *Kaz. Lev. VI. 90–97.*) Rummy bírálata: *Ergänzungsblätter zur Allgemeinen Literaturzeitung*. Halle u. Leipzig 1808. nov. 22. (139. sz.)

²⁷ Vö. Csetri Lajos: *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. 238., 260.

kezetes végigvitelét; nem vállalja a nyelvtörténetből levonható etimologikus tanulságokat, de nem hajlandó elvetni sem őket: sem a régi, sem a „jövő” nyelvhasználatát nem tekinti mérvadónak.

Abból, hogy a számára legfontosabb nyelvszokás-kategóriát megmagyarázni nem tudja, s csak elhatároló negatívumokkal jellemzi, s legfeljebb a „józan észre” hivatkozik igazolásául, csak arra következtethetünk: Pápay kizárólag saját nyelv-érzékét, illetve saját környezetének nyelvhasználatát tekinti a mindent eldöntő „nyelvszokásnak”, s ennek alapján ítéli meg a vitás kérdéseket. Hiszen ha követjük Pápay gondolatmenetét, önmagához jutunk vissza. Szerinte a „csinos” nyelv nem egyenlő a köznyelvvél (a „sült parasztok” nyelvhasználatát elítéli 90–91.), az egyes dialektusok *fölött* létezik (az ország széleinek nyelve pl. kiesik belőle – 89.), s tulajdonképpen az írók nyelvével azonos (jó magyar Irónyelv=Schriftsprache). De ha igaz is az, hogy a jó magyarságot az íróktól lehet megtanulni, a nyelv szabályait mégsem az írók alkotják (hisz minden írónál akad nyelvi hiba – még Kazinczynál is – 102.), hanem a „felsőbb rendű Magyarok”, azaz a „Fő Rendek, Papok, Tudósok, Tisztviselők, Művészek és a Városi előkelőbb Polgárok”, különösen a pestiek (91–92.); mindebből pedig – ha el is tekintünk a társadalmi rétegződés hierarchikus szemléletétől – legfeljebb a *művelt* emberek tanult beszédének egymás közti homogenitását lehet levonnunk, ez pedig az egyes nyelvi kérdések eldöntésében használhatatlan, lévén egyrészt nyelven kívüli, másrészt tautologikus általánosság. (Vö. az idézett Quintilianus-forrás meghatározását: „Ergo consuetudinem sermonis vocabo consensum eruditorum; sicut vivendi, consensum bonorum.” – 87.)

Nem tekinthető véletlennek tehát, ha a tekintélyelvű consuetudo mögött meghúzódó (önkényes) egyeztető tendencia kihívta a szabatosabb tudományossággal dolgozók bírálatát. Míg Kazinczy finoman „megtévedésnek” nevezi Pápay választását, mely azonban „sok és rettenetes” hibákat vont maga

után,²⁸ Horvát hatalmas indulattal támad neki. Egyrészt jogosan kritizálja a könyv rendszernélküliségét és eklektikuságát (a stilsztika és grammatika összekeveredését illetően igen precíz kifogásokat is tesz), másrészt igen igazságtalanul azt feltételezi, hogy Pápay titkos célja az egyeztetésekkel „Révai Épületének széthányatása”²⁹ lett volna. Az igazság azonban az, hogy Pápaytól mi sem áll távolabb, mint bárminek „széthányatása”: ő még a régi tudományosság nevében szeretné az egy nagy tudományos épületet felépíteni, s épp ezen ideál nevében utasítja el az egyes, egymással szembenálló tudományos megközelítések kizárólagosságának jogosságát. Viszont az ilyen megalapozottságú eklekticizmus nemcsak teoretikus, hanem szakmai kérdésekben is korszerűtleníti grammatikuságát: az olyan ellentmondásosságok, mint pl. a helyesírás kérdésében képviselt zavaros nézetei (130–131.) vagy dialektusellenessége és a *-búl*, *-túl* ragszoport alkalmazása joggal válthattak ki elégedetlenséget – épp a tudományos állásfoglalás hiányzott belőlük.³⁰

Ugyanígy hiányolhatjuk a körvonalazottabb állásfoglalást a nyelvújítás kérdésében, még akkor is, ha tudjuk, hogy a mű még az élesebb nyelvújítási harcok előtt keletkezett. Pápay itt is ingadozó, közvetítő szerepet játszik: bár rendszeréből, mely a régi nyelvvel szemben az *élő* nyelvszokást (és a tudományos haladással együtt járó nyelvbővülést) preferálja, következnie az újítás szükségességének elismerése, mégis nagyon óvatosan fogalmaz. Kizárólag *egyes* új szavak (s ezen belül is *Mesterszavak*) hiányzó voltát hajlandó elismerni, megjegyezvén, hogy ezeknek hiánya sem a nyelv hibája, hanem körülményeinké, azaz tudományos elmaradásunké, valamint a magyarországi

²⁸ Kazinczy bírálatából: Erdélyi Múzeum 1817. IX. 92. 1. Rumy bírálatából: id. helyen 1107. hasáb.

²⁹ Horvát recenziójából: Haz. Külf. Tud. 1808. 38/317–318. 321.

³⁰ Vö. pl. Desseffy levelét Kazinczyhoz: „Pápay Sámuel t éppen olvasom, kár miatta félre lökni grammatikádat. . .” 1808. jún. 8. *Kaz. Lev.* V. 475.

latinságé, mely nem engedte kibontakozni a szókincs bővülését (263–265.); a magyar nyelv őseredeti gazdaságát és talentumát ugyanis semmiféle gáncs nem érheti. Így az a paradox helyzet áll elő, hogy a könyv nyelvújítási paragrafusai, melyek a szóalkotás lehetséges módjait elemzik, inkább a „Nyelv bővítésében való szemességre” intenek, mintsem a szócsinálásra buzdítanának (273–281.), jóllehet Pápay maga egész szótárra való jogi Mesterszót alkotott.³¹ Ugyanez a „fontolva haladás” jellemzi egyébként azt a szerepet is, melyet Pápay később, a megindult nyelvújítási vitákban játszott. Ő, aki Kazinczynak mint írónak elfogultságig menő híve, a vita kibontakozása során – amellett, hogy a Mondolathoz hasonló megnyilatkozásokat mélyen és őszintén megveti³² – már nem tudja s nem akarja követni példaképét, s a dunántúli csoporthoz csatlakozik. Részletesen ki is fejti egy Kazinczyhoz intézett levelében, hogy „a túlzott újítók”, „erőltetve boldogítók” több kárt okoznak, mint hasznot, s inti Kazinczyt, hogy térjen vissza korábbi műveinek „szerencsésebben eltalált mérsékletéhez”.³³ E mérsékletet Pápay természetesen sem könyvében, sem levelében nem tudja megmagyarázni, s hogy nem tudja, mélyebb okra vezethető vissza. A szókincs bővítésére korlátozott nyelvújítás gondolata ugyanis a nyelvnek szűk, practicista szemléletére enged következtetni, tehát arra, hogy Pápay nem látta át: a nyelvújító mozgalom *stiláris* változtatásokon keresztül akar hatni. Ezzel szemben Pápay a magyar nyelvhasználatban nem hajlandó semmi olyan fogyatékoságot fellelni, amely túllépné a mennyiségi hiányok határát (vö. a magyar nyelv tökéletességéről szóló lelkendezéseit – 156–160, 281–330.), tehát éppen a stílus kérdésében ragaszkodik a nyelv eredeti „velősségéhez”, ama „hathatósághoz”, melyen – úgymond – szerencsére „még kevés próbát tett a hideg észnek filozófiája”

³¹ Pápay: *Észrevételek*. . . (vö. 19. jegyzet)

³² Vitkovics levele Kazinczyhoz 1814. márc. 19. *Kaz. Lev.* XI. 294.

³³ Pápay levele Kazinczyhoz 1817. febr. 20. *Kaz. Lev.* XV. 69–70.

(322.). E stílusigény – mint a Pápay által idézett példákból is (pl. Péteri Takáts *Erköltsi oktatása*) kiderül – tulajdonképp a klasszicista körülírás és illusztráció, a képes beszéd retorikai eszményét követi, s a modernebb tendenciák közül mind a fogalmi tisztaságnak, mind a nyelv ábrázoló képességének igénye távol marad tőle; s így legfeljebb abban érintkezhetik Kazinczyék eszményeivel, hogy a stílus változatosságát (variativitás) ő is elsőrendűnek tartja. – Pápay teoretikus ingadozásából a kor irodalmi élete számára mégis származtak gyakorlati előnyök. Ő, aki elfogulatlanabb szemlélete miatt *aktívan* nem lépett fel Kazinczyék ellen, a későbbiek során a békítő szerepében léphetett fel, s szinte saját álláspontja igazolásául megszüntette az ellenségeskedést az általa legnagyobbaknak tartott Kazinczy és Kisfaludy Sándor között. E gesztusa is ugyanolyan, mint könyvében teóriája: az ellentéteket feloldani nem tudja, de legalább nyugodtan, békésen egymás mellé rendeli őket.³⁴

A mai irodalomtörténetet feltehetően jobban érdekli Pápay irodalomtörténeti munkássága, feltűnő azonban, hogy épp ez mennyire hidegen hagyta korabeli olvasóit. Valószínűleg azért, mert a területen talán még csekélyebb Pápay eredetisége: az adatok összegyűjtésében, az egyes művek felsorolásában Pápay csak forrásait követi, újdonságok felkutatására nem is vállalkozik; újításról csak a fentebb már elemzett nyelvi szűkítés esetében lehet szó. Az összegyűjtött anyag a korabeli irodalmárok számára már közismert lehetett, akár Wallaszky nagy összefoglalásából, akár a Pápaytól is megnevezett forrásokból: Sándor István Sokféléből és Magyar Könyvesházából, vagy a két nagy könyvtár (Széchényi, Teleki) katalógusaiból stb.;³⁵

³⁴Pápay levele Kazinczyhoz 1821. júl. 20. *Kaz. Lev.* XVII. 498–500.

³⁵Vitkovics levele Kazinczyhoz 1809. márc. 7.: „Azon kincseket, melyek a rostálásban előhordatnak, mindenki már régen olvashatta különbözőféle *Históriás* és *Diplomaticus* könyvekben...” *Kaz. Lev.* VI. 276.

szempontjai pedig, úgy tűnhetett, az anyagból magából következtek. Így adódhatott, hogy Kazinczy csak általános elismerést nyilvánít az *összegyűjtés* munkáját illetően, Rummy csak egy-két adatkiegészítést közöl, s egyébként az irodalmi részről nem is beszélnek; számukra is vitathatatlan, hogy egy történeti áttekintésnek így kell kinéznie.

A történeti anyag bemutatása tökéletesen tükrözi azt a fogalmi rendszert, amelyet dolgozatunk elején felvázoltunk: a nyelvi szempont bevezetése nemcsak az anyag válogatását (a más nyelvű munkák elhagyása) határozza meg, hanem az anyag elrendezésére is kihat. Ez játszik döntő szerepet a korszakhatárok kijelölésében. Pápay a magyar literatúrát három nagy „időkerületre” bontja: 1. Pannónia megszállásátul fogva a Reformátzióig (1530-ig); 2. A Reformátzió idejétől fogva II. József Császár uralkodásáig; 3. József Császár idejétől fogva mostanáig. A felosztás maga szintén nem lényegileg új: Wallaszky *Conspectusa időben* nagyjából ugyanezeket a határokat szabja meg. Azok a csekély módosítások, amelyeket Pápay mégis bevezet, jellegzetesek. Wallaszky nem a reformációt, hanem a reneszánszt teszi meg korszakhatárnak (*renatae litterae*), s mechanikusan századhatáron (1500) teszi meg osztását, függetlenül a tartalmi összefüggésektől: így pl. Mátyás reneszánsza az első korszakba, de pl. Oláh Miklós stb. a reformátorokhoz, a másodikba kerül.³⁶ Pápay időbeli korrekciója reális alapokon áll: a reformáció, állításának és szempontjainak tökéletesen megfelelően, a magyar *nyelv* tekintetében valóban döntő korszakváltást hozott, s mindezt a Pápay számára szintén nagyon fontos anyanyelvi könyvnyomtatás kezdőadatai is szavatolják (Komjáti Benedek 1533; Pesti Gábor 1536.).

A másik korszakhatár-módosítás oka szintén könnyen belátható, mert szervesen következik Pápay ideológiájából, de szakmai szempontból már nem fogadható el. Pápay ugyanis

³⁶ Wallaszky: i. m. 136–137.

elsősorban politikai indokok alapján számítja II. József trónralépésétől a modern magyar irodalom korszakát: ekkor nyelvünk, „léteben veszélyeztetvén”, „még jobban neki elevenül”, azaz ekkor – Józseffel szembeni ellenhatásként – vetődik fel először a magyar államnyelv gondolata (403–405.). Pápay itt komoly ideologikus erőszakot tesz anyagán, saját adatain: maga is tudja, hogy irodalmunk „újra felserkent Mária Terézia alatt” (397.), s hogy a 80-as évek nyelvi mozgalmai e „felserkenésnek” köszönhetőek, azonban számára nem ez a fontos. Rendszerében a nyelv politikai emlegetése előbbvaló az irodalmi folyamatoknál, s ezért itt tudósi meggyőződését is félreteszi. Eljárásának ellenpontjaként álljon itt az e ponton jóval szakszerűbb Wallaszky példája: ő, amellet, hogy műve első kiadásának 1776-os korszakhatára (az egyetem Budára költöztetésének éve) is tökéletesen megfelelt saját, iskola-rendszert is követő szempontjainak, a második kiadásban már 1770-t látja történetileg jogosultabbnak, az adatoknak valóban megfelelőbben.³⁷ Ha pedig az irodalom modern képviselőit nézzük, azt kell látnunk, hogy Pápay korszakolása nekik sem felelt meg. Kazinczy – a teoretikus megfogalmazás igénye nélkül is – egyértelműbb esztétikai szemlélettel kezelte a nyelv kérdését, s számára a művek fontosabbak maradtak a politikánál: így az ő korszakolását valóban *művek* indítják meg. Közismert, hogy épp Kazinczy számította elsőnek az új korszakot, máig elfogadott módon, a testőrírók fellépésétől.³⁸

A nagy korszakhatárok kijelölése egyébként Pápay számára másodlagos, illetve *csak* teoretikus kérdésként jelentkezik. Anyagának felépítése ugyanis tökéletesen történetietlen, illetve csupán katalógusszerűen, évek szerint kronologikus. Nem tekinti feladatának a korszakok kultúrájának részletes leírását (ekkor nem hagyhatná el a latinságot), s így nem marad más

³⁷Wallaszky: i. m. 437. „Sed epocha anni 1770. . . . magis cum veritate historica convenit.”

³⁸Kazinczy: *Tübingai pályamű* 154.; más műveiben számos helyen.

számára, mint az egyes emlékek egymás után történő besorolása. Irodalomtörténete emiatt alig tudja meghaladni a régi típusú irodalomlexikonok színvonalát, hogyha pedig mégis meghaladja, ugyancsak történetietlenül teszi. A meghaladás ugyanis szintén a régi típusú irodalomfogalom alapján történik: az egyes szerzők és művek *tárgyuk* szerint is csoportosíttatnak, tudományágak szerint. A nyelvközpontú irodalomfelfogás párosul itt a tudományra alapozó irodalomfogalom tartalmiségével, s ennek alapján az *egész* magyar nyelvű kultúra, a kezdetektől kezdve a legújabb korig, *egy* minőségnek tekintetik. Így jön létre a *Literatúránk terjedtsége* c. nagy fejezet (432–457.), melyben korra való tekintet nélkül *minden* hasonló tárgyú mű felsoroltatik. Ezen összeállítás célja annak bizonyítása, hogy magyar nyelven is ki tudja magát fejteni *minden* tudományág, nincs tehát olyan terület, melyre a magyar nyelv ne lenne alkalmazható. A fejezet azonban az egyes tudományágak történetétől (Pápay literatúrafogalmának második értelme alapján) vagy szakbibliográfiául már aligha elfogadható, sőt néha a szakszerűtlenség határát is súrolja: elég, ha utalunk rá, hogy pl. a Magyar Törvény cím alatt egymás mellett áll az Aranybulla 1805-ös fordítása és Kövi nagy összefoglaló törvénygyűjteménye (437.) stb.

Ha a kézikönyvben foglalt történeti anyagot vizsgáljuk ugyanazokat az ellentmondásokat fedezhetjük fel, melyeket a fogalmi elemzésnél körülírtunk. Pápaynál a literatúra kezdeti emlékei mind kizárólag *nyelvemlékek*, még tárgyuktól is függetlenül. A *Halotti Beszéd* méltatása mellett így azonos súllyal esik latba pl. egy magyar nyelvű kódex a szentek életéről vagy egy tartalmilag jelentéktelen magyar oklevél – s az emlékek ritkasága folytán jóval több szó esik a nyelvet érintő törvényekről és adatokról. Mivel tartalmi elemzésre nem kerülhet sor, Pápay a nyelvemlékek *írásformáját*, betűtípusát, hangjelölését vizsgálja (még „facsimile” illusztrációkat is ad – 363, 366.); legfeljebb a nyelvi fordulatokat szemlélteti egyes mondatok idézésével (pl. 356–357.), de eltekint annak vizs-

gálatától is, milyen szerepet játszhattak *e* művek a maguk idejében. A nyelvi szempont erőltetése pedig már-már saját literatúrafogalmának megerőszkolásáig is eljuttatja: „nemzetünk különös ditsőségére” megemlíti pl. a *kocsi* szó magyar eredetét, s példákkal mutatja be nemzetközi szétáradását, de arra nézve, hogy ennek mi köze a literatúrához, semmit sem mond, csak egy Heltai-idézetet közöl történeti bizonyítékként, melyben szintén előfordul a *kocsi* szó. . . (365.).

Mikor későbbi történeti korszakokra kerül sor, több lévén a számbaveendő, Pápay szempontjai is egyértelműbbek lesznek. Az irodalomtörténet lehetséges válfajai közül azt választja ki, mely csak a produkcióra figyel, s az alkotót teljes mértékben figyelmen kívül hagyja. Sőt a reformáció korától kezdve azt a merész (és megengedhetetlen) szűkítést is végrehajtja, hogy szinte kizárólag a nyomtatásban megjelent művekről tesz említést. E tekintetben nem elégséges mentségeként a kor irodalmi ismereteinek csekély voltára hivatkoznunk: Pápay azt sem közli, amit pedig tudott volna.³⁹ (Alighanem ebben is a nemzeti bizonyítás vágya vezette: ez *mind* ki volt nyomtatva. . .) Így áttekintése e tekintetben sem ad gazdagabb képet, mint latin elődei, s Wallaszkyval szemben – bár az *egyes* jellemzésekben alulmarad – legfeljebb annyi előnye lehet, hogy a szerzők és művek együttes felsorolása mégis többet mond, mint a szerzők osztatlan névsora. – A műveket évszázadonként tárgyalja, mindig ugyanazon tematikus rendben: filológia, teológia, „világi ismeretek”, poézis. Rangora literatúrafogalmára vezethető vissza: szerinte legfontosabb tudomány a filológia, a legkiválóbb literátor a filológus. Ezért azok a szerzők emeltetnek ki mindenen felett, akik e tárgyval tudományosan is foglalkoztak: így aránytalanul nagy helyet kap, a többiek rovására, pl. Sylvester János, Szenci Molnár vagy a szótárírók; sőt ugyanennek köszönhető, hogy latinul író

³⁹ Vö. pl. Romy ilyen értelmű kifogását pl. a Ráday-könyvtár kéziratait illetően. *Ergänzungsblätter*. . . i. h. 1108.

szerző is belekerül a műbe, igaz, csak akkor, ha a magyar nyelvről írt. Így említés történik Bél Mátyásról, Czvittingerről, s így esik szó az egyébként igazságtalanul mellőzött Janus Pannoniusról is: állítólag, mondja Pápay, írt magyar grammatikát is (361).⁴⁰

A filológusok felmagasztalásán kívül azonban semmi más értékelési szempontot nem találhatunk a műben, sőt, értékelő megjegyzést is nagyon keveset. Pápay ugyan egyes nagy alkotóknál megenged magának magasztaló kitéréseket, azonban azon egy kifejtetlen érven kívül, miszerint az illető a magyar irodalom előmozdításában igen kitüntette magát, semmilyen magyarázatot nem kapunk, sem történelmi jelentőség, sem esztétikai minőség szempontjából; s az értékelés hierarchiája is legfeljebb retorikája fokozataiból deríthető ki. Hierarchiájának ismerete elsősorban a szépirodalmat illetően lenne fontos. Pápay e téren is tartalmi szempontokból ítél: jó poétának azt tartja, akinek tudósságával, műveinek tartalmával meg van elégedve, vagy pedig akinek műve filológiai érdemeket is fel tud mutatni. Így a 16. sz.-ból Tinódi mint verses történetíró nyer elismerést (372.); az első időmértékes verspróbálkozások részletesen elemeztetnek (374.); de pl. Balassi („Fő Hadi ember”) alakja belesimul a felsorolás többi jellemzetlen költője közé, s csak annyi tétetik még neve mellé: „ki magyar Pindarusnak neveztetik” (373.),⁴¹ a 17. századi költők ismeretése során pedig Rimay, sőt Beniczky Péter is elébe számláltatik (391.). Esztétikai szempontokat az értékelés megindokolása végett sem itt, sem máshol nem hoz elő, preferenciáit általános igazságként közli. Kiemelése az egyre inkább elavuló közízlés hagyományait követik, ennek korszerűtlenedését azonban a fenti példán kívül az is szemléltet-

⁴⁰ Ugyanezt a szemléletet Kazinczynál is megfigyelhetjük, pl. előszavában a Sylvester-grammatikához. In: *Magyar régiségek és ritkaságok I.* 1808.; Janus Pannoniusról ugyanígy nyilatkozik: *Tübingai pályamű.* 150.

⁴¹ Ugyanez az elnevezés Wallaszkyknál: i. m. 169.

heti, ahogy a korban már egyre többre értékelt Zrínyit még mindig csak Liszti László és Paskó Kristóf egyenrangú társaként állítja be, s a legmagasabb polcra Gyöngyösit helyezi, hosszan idézvé műveinek sorát. (391–392.)

Tartalomközpontúságán keresztül világíthatjuk meg Pápay irodalomszemléletének klasszicista beállítottságát is. Számára a irodalom legfontosabb célja az oktatás (3–4.), s így minden mozzanatában a hasznosságnak kell uralkodnia. Az általános követelményt azonban Pápay egy mozzanatában kibővíti: számára a hasznosság már nem általában, hanem a *nemzet* érdekében kell hogy hasson, s ennek értelmében „köteleztetik” a irodalom az anyanyelv használatára.⁴² A klasszicizmus többi alapelvét azonban még ennyire sem érinti: nála a irodalom mint a tudományosság kifejeződési formája ismereteket közöl, s a hasznos ismereteknek csupán megfogalmazási különbségén múlik, tudományos vagy művészi produkttal állunk szemben. S mivel a poézis alkotásai ugyanúgy tartalmi hasznosságuk révén fogadtatnak el, s bennük legfeljebb a nyelv különösen csinos használata különböztet meg, Pápay jellemző kompromisszumra kényszerül: még azokat a műveket is kénytelen méltányolni, melyeknek önértékét igen csekélyre becsüli, mivel e művek „az alsóbb rendű közönségnek kellemetesebb időtöltést” s mégis nagyanyelvűséget biztosítanak (pl. Kónyi művei – 401.; a Rózsaszín Gyűjtemény stb. az „Asszonyi Nem számára” – 413., 450.); az olvasás hasznossága a nyelviséggel párosítva tehát minden esztétikai stb. fenntartást megszüntet. A már magasra értékelt szépirodalmi alkotások a klasszicista műfajhierarchia szabályai szerint az egyes tudományágak alá soroltatnak be: a regények a „Históriai Tudományok” közé kerülnek,⁴³ a poézis pedig a

⁴² Itt említhető meg, hogy Pápay is rendkívül fontosnak találja a nemzeti „Epopé” megszületését – 454–455.

⁴³ A Históriai Tudományok részletezve: Magyar Történet, Világtörténelem, „Földírás (Geographia), Statisztika, Archaeologia, Életírás

filológia alá, a nyelvtudomány, esztétika, retorika és a pedagógia mellé. Hogy pedig szemléltessük is, mennyire nem tudja s akarja Pápay elkülöníteni a szépirodalom alkotásait s ezen belül az eredeti és fordított munkákat, legyen elég egy felsorolási részletének idézése:

„B. Orczinak némelly Versei megjelentek a Magyar Múzeumban és Széphalmi Orfeussában is, a hol találjuk B. Ráday Gedeon és G. Teleky József Magyar Mecenássainknak s egyszersmind munkálkodó Literátorainknak is némelly munkáit. – G. Teleky Ádámnak *Czid* nevű szomorú Játéka, melly 1773ban jött ki, szinte remekje a Poetai szép Magyarságnak. – B. Vargyasi Dániel István Marmontelnek *Belizáriussát* adta ki nyelvünkön Kolosv. 1776. – G. Székely Ádám írt a marhák körül való rendtartásról 1763, és Locke után a gyermekek neveléséről 1771. Ime melly nagy emberei támadtak ekkor a Magyar Literaturának.” (339–400.)

Pápay kézikönyvének legfontosabb tetteként alighanem a kortársi szépirodalom ismertetését tekinthetjük. Lényegében ő dolgozta fel elsőként összefoglaló igénnyel a Bessenyeiekkal kezdődő irodalmi mozgalmat, s vállalkozása, mely a régi magyar irodalom meghosszabbítását a valóban értékes kortárs irodalomban látta, az újító szellemű irodalmiság igazolásaként hathatott. A mű teoretikus korlátai épp ezért, itt, e művekkel szemben hatnak a legszorítóbban, bár az is igaz, hogy Pápai itt hajlandó leginkább az önmagában vett nyelvi szépség elismerésére. E művek – melyeknek nagy része már elég nehezen lenne az oktató literatúra fogalma alá besorolható – mint a magyar literatúra s a magyar nyelvi tökély legszebb példái állanak, s oly nyelvi csúcsteljesítményekként jellemeztetnek, melyekhez képest a régi irodalom alkotásai elhalványulnak. E műveket ismertetvén Pápay, alighanem maga számára sem tudatosan, enyhe csúsztatást hajt végre: jóval nagyobb súllyal tárgyalja a poézist, mint a tudományt, s ezzel szinte érzékelteti, hogy szerinte ma a magyar literatúrát a poézis képviseli, s ha nem is

---

(*Biographia*), *Utazások, Hasznos időtöltő Történetírások és részént Románok, Anekdoták és Mesék.*” 446–451.

teszi meg azt a lépést, amelyet Kazinczy a Tübingai pályaműben megtesz,⁴⁴ valami hasonlót sejtet. Pápaynál a nyelv erényeinek leírása során a nyelv bőségét a kortárs költők és fordítók szavatolják (258.); a szavak jelentésének világosságát Kisfaludy-vers (287.), a tömörséget és kellemetességet Kis János és Kazinczy fordításai szemléltetik (304–305; 309.). Ha ehhez még hozzátesszük, hogy a könyv legnagyobb dicsérete Kazinczyt éri (411.),⁴⁵ s hogy a legtökéletesebb alkotásnak Himfy versei vannak feltüntetve (258–259.), az értékhierarchia modernségét és poézisra irányultságát kielégítően szemléltettük.

Láthattuk: Pápay kézikönyvének minden eleme magán viseli az átmeneti kor kettősségének bélyegét. Aktualitását és fejlődéstörténeti jelentőségét az bizonyíthatja leginkább, amit a későbbi irodalomtörténetek átvettek belőle: nyelvközpontú rendszerezése, a kortárs, újító irodalom meghatározó szerepeltetése vagy a hagyományos hasznosság-fogalom nemzeti szempontú újraértelmezése. S bár irodalomfogalmának, irodalomtörténeti katalógusának mentségére nem szükséges felhozunk, hogy kultúrtörténeti vagy szépirodalmi szemléletű irodalomtörténet megalkotásához olyan előmunkálatokra lett volna szükség, milyenek Magyarországon éppen hogy megindulóban voltak (egy-egy tanulmányok: pl. Batsányi Bessenyeiről; életrajzi méltatások: pl. Kazinczy Sylvesterről, Bárócziról, Daykáról; irodalomelméleti fejtegetések: pl. a fordítás vagy eredetiség kérdéseiről; vagy talán a legfontosabb: a folyamatos kritikaírás), annyit feltétlenül meg kell jegyeznünk: az, hogy a magyar irodalomtörténet tudománya még oly sokáig bizony-

⁴⁴ Kazinczy: *Tübingai pályamű*. 154–155.

⁴⁵ Kazinczyt Pápay már egeri éveiben nagyra értékelte. Vö. Vitkovics levele Kazinczyhoz 1811. dec. 24. *Kaz. Lev.* IX. 193. – Badics idézi Pápay bejegyzését Kazinczy Diogenés-könyvéből (1793): „Ezen munka olvasásának ajánlására elég, hogy Wieland írta, s Kazinczy magyarázta. Én belé nem tudtam unni sokszori olvasásában.” ItK 1897. 8.

talankodik önmaga meghatározásában, valószínűleg annak is köszönhető, hogy az első, már „modern” szemléletű összefoglalás még az önelvű irodalom fogalmának leválása előtt íratott meg.

MARGÓCSY ISTVÁN

TOLDY FERENC IRODALOMTÖRTÉNETI SZINTÉZISEI

1. Az első rendszerezés. Irodalomtörténetírásunk kialakulása az 1820-as évektől kezdődően elválaszthatatlan a liberális romantika ideáinak térhódításától – mindattól, amit ez az eszmevilág idehaza hordoz és kifejez: a nemzeti lét védelméről és tükröztetéséről, illetve a polgári nemzetté válás folyamataitól. Elválaszthatatlan egyrészt a nemzeti irodalom programjától, az új típusú, a rendtől különböző nemzettudat elterjedésétől, nemzeti műveltség és világtudat kapillaritásának érzékelésétől, másrészt az eredeti szépirodalmiság, az írói egyéniség, a műalkotás önállósága elveitől, harmadrészt pedig a történetiség, a fejlődéselv előretörésétől. A 19. század első évtizedeinek legfontosabb hazai tudattörténeti jelensége a változás élménye: az élet hallatlan mérvű átalakulása és kitágulása, a gondolkodás és a kultúra minden addiginál nagyobb feldúsulása, a mozgó világ szuggesztíója. Ezzel együtt pedig a régi és új kettősségének tudatosulása a társadalom és a kultúra minden területén.

Mindezek az összetett folyamatok azáltal is fokozottan érvényre jutnak, mivel éppen ezekben az évtizedekben kezd önállósulni hazánkban az értelmiség, amelyet e változások hívtak életre, s amely társadalmi helyzeténél fogva eleve a további változások propagálója, a szellemi teljesítmény, a teremtő gondolat rangját helyezve szembe a származás rangjával. Ez az értelmiség egyelőre az irodalomban és annak múltjában találja meg leginkább azt a teret, ahol a vágyott

nivellálódás némiképp megvalósulhat. Ugyanakkor az országot irányító nemesség szintúgy igényt kezd tartani egy olyan szellemi közegre, ahol — ha előjogait nem is, — de legalább nemzettudatát megoszthatja azokkal a néptömegekkel, amelyeknek segítségét elengedhetetlennek ítéli önvédelmi harcához a Habsburg-abszolutizmus ellenében.

Az irodalomtörténet önálló tudományágának kialakulása annál is inkább összeforrott a nemzeti eszme felerősödésével, mivel már előzményének hazai útját is ez határozta meg. A *historia litteraria* műfaját — azaz az írástudás, írásbeli műveltség egészének feldolgozását, hol a művészi tudatforma csak alárendelt, periférikus szerepet játszott a tudománnyal, a nemzeti nyelvű erudíció pedig a latin nyelvvel szemben — kezdettől fogva a nemzeti tudat zavarai, az elmaradottságunkat kompenzáló felsőbbrendűségi érzet hívta életre. Már az első vállalkozásra, Czvittinger Dávid *Specimenjének* megalkotására tudvalevőleg Jacob Friedrich Reimann német tudós bennünket érintő, lebecsülő nyilatkozata adott alkalmat. *Historia litteraria*ink a 18. században sorra a „nemzeti becsület” védelme, a reimmanni vádak ismételt visszautasítása jegyében születettek, s ez a „reimanni komplexus” korszakunkban is mélyrehatóan befolyásolta az új műfaj, a kialakuló irodalomtörténetírás célkitűzését éppúgy, mint módszerét, értékszempontjait.

A nemzeti kérdés mind fokozottabb előtérbe kerülése már annyiban is meghatározója volt az új tudományág születésének, hogy első megnyilvánulása maga vált egyértelművé a magyarság létének veszélyeztetettségével. Első összefoglaló költészettörténetünk, Mailáth János 1825-ben, Stuttgartban és Tübingenben közreadott *Magyarische Gedichte* című, német nyelvű antológiájának bevezető tanulmánya ugyanis kifejezetten a hormayrista elvek alapján készült. Ez az ideológia az osztrák állampatriotizmus jegyében a magyarságot be akarta olvasztani a „nagyosztrák” kultúrközösségbe, — Mailáth antológiája és tanulmánya is azért készült, hogy reprezentálja a Habsburg-birodalom „néptörzsei” különféle irodalmát, a

„sokféleség egység”-t. Olyan alkotás volt tehát, amely idehaza eleve kihívást jelentett. Szempontjaiban egyébként az aulikus főúr a német romantika időszerű elveit alkalmazta a magyar irodalmi anyagra: erre vall, hogy kifejezetten a költészet történetét rajzolja meg, hogy személyes vagy tárgyi mozzanatok tartalmazó költeményeket következetesen mellőz, hogy a költészetben a megzavarhatatlan béke és boldogság eszményi szféráját pillantja meg. Mailáth afféle csodatévő álomvilágnak tekinti a poézist, mely egyesít mindeneket, s ezt az egyesítő erőt mindenekelőtt a középkorban találja meg.

Vállalkozásának olvasásakor határozta el a mindössze húszesztendő Toldy Ferenc, hogy „elleniratként” ő maga is irodalomtörténeti antológiával, illetve rendszerezéssel lép fel. Erre voltaképp már félig-meddig gyermekkorától, 1822-től kezdve készült. Elhatározásában megerősítette, hogy időközben részesévé vált az Aurora-kör által kibontakozó irodalmi fellendülésnek, s még inkább az, hogy jártasságot szerzett a német klasszika és romantika elméletében, közte irodalomtörténetírásban – Herdertől Tieckig, illetve Ideler és Nolte angol, francia, olasz irodalmi kézikönyveitől Karl August Küttner irodalmi jellemrajzaiig és J. J. Eschenburg nagyszabású irodalmi példagyűjteményéig. Ezek mind ösztönzői és eszmeimódszertani segédforrásai lesznek ifjúkori irodalomtörténeti műve létrejöttének, de különösen Goethe önéletírásának, a *Dichtung und Wahrheit*nek és az ifjabbik Schlegel világirodalomtörténetének, idehaza pedig Kölcsey alapvető programiratának, a *Nemzeti hagyományok*nak köszönhetett sokat. A német költőfejedelemlél láthatott először példát arra, hogy egy szerző az egész megelőző irodalmi fejlődést a saját tevékenysége előkészítőjének tekintette, mint ahogy Goethe tette meg az eposzt a kor vezető műfajává is. Friedrich Schlegel pedig irodalom és nemzeti sors, nemzeti történelem összefüggésének hangsúlyozásával vált a fiatal Toldy tanító-mesterévé, valamint azokkal a szempontjaival, hogy a kis népek is alkothatnak nagy költészetet, s hogy a 18. század

közepétől a német irodalom a nemzet felemelkedéséért küzd. Kritikai gondolkodásunk úttörőjétől, Kölcseytől pedig történetfilozófiai alapelveket sajátított el – mindenekelőtt a liberális evolucionizmus vezérszempontjait: a fejlődés fokozatosságának, a mértéktartásnak, az egyeztetésnek követelményeit, s tőle vette át azt a gondolatot is, hogy a népnek szüksége van egy egyesítő középpontra, azt pedig a hagyományokban kell keresni.

Mailáth a németek tájékoztatására készítette művét. Toldy viszont már azért is, hogy a köztünk élő németeket, valamint az idegen szellemiségű arisztokráciát a magyar irodalom megismerésére serkentse. Műve tehát arra is hivatott, hogy előmozdítsa minél több réteg beolvadását a születő polgári nemzetbe. Miután 1826 nyarán társult az Aurora-kör másik tagjával, Stettner-Zádor Györggyel, 1827–1828-ban meg is jelent a *Handbuch der ungrischen Poesie* két kötete, közel ötven ív terjedelemben. Napvilágot látott az első olyan összefoglaló rendszerezés, amely minden főbb eszmei tendenciájában a polgári átalakulás szükségszerűségeinek tükrözője volt.

Bevezető tanulmányában Toldy merőben másként közelíti meg a történeti anyagot, mint Mailáth. Az irodalmi fejlődést négy korszakra osztja – Tinóditól Zrínyiig, Zrínyitől a súlyedésig, a nyelvújítás előtt és után –, ami pedig Tinódi előtt történt (azaz az egész középkori anyagot) pusztán „előtörténet”-ként könyveli el. Vagyis kifejezetten az újabb korokra koncentrálni, a közelmúlt s még inkább a jelen áll érdeklődése középpontjában. A 16–17. századot tárgyaló részben mondja ki első fő tételét: a *nemzet és irodalom elválaszthatatlan korrelációjának* elvét. E kor irodalmát abból vezeti le, hogy a nemzetiséget fenyegették, s az egység érdekében történeti tárgyakra volt szükség. Ebből kiindulva ítéli el Kölcsey nyomán ő is a reformáció szerepét: ami megosztja szerinte a közösség egységét, az csak hátráltathatja a költészet ügyét. Nem önálló különben e régebbi korok tárgyalásánál – értékeit sorra Mailáth, illetve Kölcsey megállapításaira mennek

vissza — egyetlen szempont kivételével. Ez pedig az első tanítómester, Kazinczy szellemujjának hatására valló ízlés, jóhangzás, felkészültség, mesterségbeli jártasság követelménye. A forma, a verselési készség, a stiláris kifinomultság elsődlegessége — a klasszicizmusnak öröksége — Toldy egész pályáján meghatározó értékjegye lesz irodalmi ítéletének.

A maga érdemi mondanivalóját voltaképp a harmadik kornak, a 18. századi felújulás rajzában kezdi igazán kifejteni. Felébredést konstatál az addigi álomból, de ennek értékét eleve csökkenti azáltal, hogy ezt az időt pusztán az új iskola előkészítő korszakának minősíti, az „aranykorszak” bevezetőjének. A felújulást ő nem a felvilágosodás elterjedéséből eredezteti, hanem a II. József elleni nemzeti visszahatásból. A felvilágosodást perifériára szorítja, mert az emberi egyetemesség képviselőjének tekinti az egyedül üdvözítőnek tartott nemzeti eszmével szemben. Másrészt idegen kultúra szülőttének, s nem organikusan hazai eredetűnek — az pedig a herderiánus Toldy számára eleve csekélyebb értékű.

E „Vorbereitungsperiode”-szemlélet következménye azután a felvilágosodás íróinak iskolákra osztása külföldi orientációjuk alapján, ahol ez az orientáltság eleve részlegességet jelent a 19. század nemzeti irodalmával szemben. Csokonai és az „iskolák” félreszorítása arra is szolgál itt, hogy minél fontosabb szerep juthasson Kisfaludy Sándornak, akiben a maga korának úttörő előzményét, a herderi típusú *nemzeti költőeszmény* első megvalósítóját tiszteli. A nemzeti eszme legközkeletűbb népszerűsítőjévé válik ezzel a *Handbuch* szerzője, végül alárendelve ennek magát az irodalmat is.

Nemcsak a felvilágosodás korszakának, hanem a jelent közvetlenül megelőző íróinak — Kazinczynak, Berzsenyinek és másoknak — megítélése is arra szolgál, hogy Toldy a maga romantikus csoportját minél inkább kiemelhesse. Elsőként Kisfaludy Károlyt mint nemzeti drámaköltőt ünnepli — Kölcsev ösztönzésére nemzeti műfajjá emelve a drámát —, s még inkább mint azt az embert, aki egyesített egy fő eszme

követésére. Igazi kedveltje azonban Vörösmarty. *Das ungrische Epos naht sich seinem Culminationspunkte* – írja befejező fejezete élére –, azaz számára Vörösmarty a kívánt nagy egyesítő, az egész hazai világot átfogó alkotó, a „vezérköltő”. S Toldy szerint az eposz az, amelyik a költői műfajok között a legtöbb nemzetiséget hordozza. Vagyis újra csak a nemzetiség lesz itt az irodalmi mű legfőbb meghatározója, s az eposz nemzetivé kanonizálásával a valóságábrázoló, a társadalmi ellentmondásokat feltáró műfajok – a prózai epika, illetve részben a dráma – előtt korlátozódik a fejlesztés lehetősége.

Toldy kézikönyvében az egységteremtésre, a jelen reformtörekvéseinek megtámogatására, a progresszió alapjául szolgáló rétegek eszméltetésére hivatott a múltidézés. Éppen ezért oly történeti feldolgozást kíván megvalósítani, amelyet mindegyik olvasóréteg magáénak vallhat. Mindazt összevegyíti tehát, amit erre felhasználhat: Kölcsey nemzeti eredetiségelvét taktikusan társítja Mailáth költészetkultuszával, a feudális nacionalizmus magyarságeszmenyítését Kazinczy nyelvi-formai választékoságigényével. Sikerének titka ez: az érdekek egyeztetése, egyesítése, a reformkor fő eszméje az irodalom történetében valósult meg először. Toldy rugalmasan tudta meggyőzni az olvasókat arról, hogy létezik egy közeg, amely a változások terrénuma, de a stabilitás alapján, s ahol e változások kizárólagosan az anyag belső evolúciója alapján, háborítatlanul és háborgásokot nem keltve mennek végbe.

A kifejezetten jelenérdekű múltábrázolást azonban csupán az ellentmondások, konfliktusok kiszűrése alapján lehetett megvalósítani. Az objektív tudományos anyag objektív elemzése helyett egy a priori szempont – a nemzeti eszme kizárólagossága – anyagravetítése nyomán jön létre az irodalomtörténet Magyarországon. Mindez pedig hosszú időn át meghatározó érvényű lesz tudományunk számára.

2. *A szellemi élet folyamatossága és folytonossága.* A „Handbuch” nagy siker volt, szerzőjét idehaza ünnepelték, s az

alkotásra a külföld is felfigyelt. Irodalmunk általa bejutott az európai köztudatba, szerepe volt abban, hogy a magyar irodalom részévé kezdett válni a világirodalomnak. Ennek ellenére majd negyedszázadnyi idő telt el addig, amíg Toldy ismét vállalkozott irodalomtörténetünk összefoglalására. A reformkor pezsgő közéleti áramában erre ideje sem jutott: 1829–1830. évi nyugat-európai utazását követően mind több és több feladatnak kellett eleget tennie. Az idegeiben hordozta pedig azt a szégyent, hogy Goethe, amikor ő Weimarban tisztelgett nála, nem tudta megkülönböztetni a magyarokat a tatároktól. A harmincas években azonban Toldy már valóság-gal mindenese a hazai kulturális-tudományos életnek: tótum-faktum az Akadémián, vezetője — jórészt egy időben — két országos könyvtárnak is, tanít az egyetemen, szerkesztője a legkülönbözőbb folyóiratoknak (egyszerre többnek is!) és könyvsorozatoknak, irányítója és lelke a Kisfaludy Társaságnak, emellett cikkeivel, tanulmányaival részt vesz az irodalmi életben. S az is feltehetően hátráltatta őt a tudománynak gyakorlásában, hogy útja a negyvenes években mindinkább elvált barátaitól. Nem követte Vörösmartyt, Bajzát Kossuth táborába, Petőfivel és írócsoportjával kifejezetten szembenállott, a *Kelet népe* Széchenyi-jének irányzatát vallotta magáénak. Joggal érezhette azt, hogy az ő felfogásának nem kedvez az idő.

A helyzet azonban merőben megváltozott Világos után. A nemzet léte ismét veszélybe került, s Toldy úgy látta, hogy a nyomasztó viszonyok közepette irodalmunk múltjának felvázolásával ismét erőt kell öntenie az emberekbe. Álláspontjával nem állt egyedül: gondolkodóink legjobbjai ekkor sorra a múlt felé fordultak, Arany és Kemény éppúgy, mint Szalay László vagy Horváth Mihály. Elhatározásában egyébként elmentmondásos politikai jellemének mindkét oldala — aulikus magatartása és az abszolutizmus ellen tiltakozó hazafisága — egyaránt közrejátszott. Az új birodalmi iskolarendszer 1849 után a középiskolai tantervbe iktatta a magyar irodalom történetét, s Toldy annál is inkább alkalmasnak érezhette

magát a szükséges kézikönyv megalkotására, mivel a forradalomtól távol tartotta magát, utána elfogadta a bécsi akadémia tagságát, így nem kellett tartania a hatóságok akadékoskodásától. Másfelől viszont az új irodalomtörténeti kézikönyv megalkotása pontosan beleillett a csendes szellemi ellenállásnak, a műveltség útján megvalósított nemzeti önvédelemnek abba a programjába, amelyet az Akadémia újjászervezésével, az *Új Magyar Múzeum* című nagy jelentőségű folyóirat megjelenítésével épp ő kezdeményezett. Irodalmunk régi századainak összefoglalásával ugyanazt a célt akarta szolgálni, amelyet Claudianus alapján folyóirata mottójaként jelölt meg. („Peragit tranquilla potestas, quae violenta nequit”), s amelyet már 1849 őszén Szabó Károly Euripidész-fordításának előszavában a nemzet megmentésének programjaként tűzött kortársai elé.

Volt azonban irodalomtörténeti vállalkozásának egy harmadik, rejtettebb, de éppoly hatékony célzata is: a liberális evolucionizmus mérséklő-kiegyensúlyozó elveinek propagálása a forradalmi, illetve a demokratikus, radikális, a társadalmi rendet és az irodalmi fejlődést erőteljesebben alakítani kívánó tendenciákkal szemben. Evolucioner program volt a *Handbuché* is, de a liberális romantika e központi elvének más volt a jelentése, kihangzása a forradalom előtt és után. Toldy 1849 után azért is idézi meg a múltat, hogy a szerves fejlődés, a nemzet életéből sarjadó, lassú, fokozatos változások eszméit a közelmúlt, a negyvenes évek, főképp 1848–1849 tapasztalatai ellenében propagálja, hogy egy olyan nemzeti karakterideált vetítsen az olvasók elé, amely mentes mindenfajta társadalmi konfliktustól és kollíziótól. Az irodalom fő feladata eszerint, hogy ezt az osztályok közötti harmóniát kifejezze és előmozdítsa. A Toldy megvalósította irodalomtörténetírás 1849 után így nemcsak a liberális romantika elvei alapján születik, hanem az eszmeiség kezdődő kiüresedésének jegyében is.

Első alkalommal, *A magyar nemzeti irodalom története* címmel 1851-ben közzétett, kétkötetes könyvében a mohácsi vészig tartó fejlődés szintézisére vállalkozott. Sokkal többet

nyújt benne egykori irodalmunk összegzésénél. Mint bevezetőjében kifejti, „pragmatikai történetet” kívánt alkotni, „mely az egyes tüneményeket az irodalmat határzó valamennyi tényezővel összefüggésben mutassa fel: még ily rövid előadásban sem mellőzhetni az országos és egyházi, a műveltségi és tudományos állapotokat és ezek külső eszközeit”. A magyar művelődés történetét rajzolja fel tehát s benne az irodalomét, – Arany János szavával élve „a magyar észnek történetét” rekonstruálja. Német mintái, August Koberstein és Georg Gottfried Gervinus monumentális német irodalmi szintézisei erre készítették: mindketten közrehatottak abban, hogy Toldynak a történetiség, illetve irodalom és politika, irodalom és nemzeti sors, irodalom és történelmi fejlődés kölcsönhatása még erőteljesebb szempontja, mint a *Handbuch*ban. S az ő nyomukban ugyanígy kiindulópontja az egykorú valóságot megszépítő, idealizáló törekvés is: az, hogy minél régebbi és megszakítatlan szellemi tevékenységet mutasson ki a magyarság múltjában. A művelődéstörténeti fejtegetések eluralkodása arra is szolgál, hogy ahol az irodalmi tények hiányoznak s a fejlődéslánc megszakad, ott másfajta kulturális jelenségekkel lehessen pótolni a nemzet szellemi életének folyamatosságát és folytonosságát.

Irodalomtörténeti alapfogalmai – a hegelianus Koberstein közvetítésével – a nagy német filozófus hatásáról vallanak. Erre utal mindjárt az irodalomtörténet meghatározása, mely szerint ez az írott „művekben nyilatkozó szellem fejlődése s működéseinek összefüggő és okfejtő előadása”, valamint egyetemes és nemzeti irodalomtörténet megkülönböztetése. Toldy is felemlíti az egyetemes irodalomtörténet fogalmát, amelyen a hazai írástudás régi típusú korpuszát érti, beleértve a latin és a német nyelvű műveket is, – a magáénak azonban a *nemzeti* irodalomtörténetet vallja, amelyet a következőképpen határoz meg: „a nemzeti szellemnek nemzeti nyelven költ műveire szorítkozik”. A hegeli „nemzeti szellem” abszolútumként való elfogadása – jóllehet Toldy alkalmazásában nemcsak

nemzetiséget jelöl, hanem polgárosodást, műveltségbeli előrehaladást is – mindenképp oly zsinórmértéket jelent, amely utóbb az irodalom újító szellemének korlátozására vezet. Mint ahogy a nemzeti nyelvűség követelménye is – bár a monográfus önmagának ellentmondva ezúttal még felveszi rendszerezésébe a latin nyelvű irodalmat is – utóbb művelődésünk egészének redukcióját, dogmatikus önkorlátozását eredményezi majd.

A nacionalista megszépítő, a múltat a valóságosnál jóval gazdagabbnak mutató tendencia mindenekelőtt a korszakfelosztásban jelentkezik. Említett német mintái nyomán Toldy négy kort különböztet meg irodalmunk történetében: az ókort, azaz a kereszténység felvétele előtti kort, mely szerinte az önálló nemzetiség kora; a középkort, a kereszténység felvételétől a mohácsi vészig terjedő időt, azaz a hit korát; az újkort, a mohácsi véstől a 18. század közepéig, azaz az első virágzás korát; végül a legújabb kort 1849-ig, a második virágzás korát. Ebből kitűnik, hogy Toldy meglehetősen teleologikusan fogja fel a nacionalizmus eszméit: az önálló nemzetiség ideáját visszavetíti a legrégebbi korokba is, másrészt Gervinust követve az irodalom fejlődését valósággal függvényévé teszi a politikának, s hogy a német irodalommal versenyezzen, a mi irodalmunkba is két virágkort képzel bele.

Az egyes történeti korok tárgyalásánál következetesen érvényesíti művelődéstörténeti törekvését. Ennek eredményeképpen rengeteg tény, adatot, egykorú vonatkozást gyűjt össze és rendszerez könyve fejezeteiben. Ez múlhatatlan érdeme: amit Toldy a források, kútfők, nyelvemlékek, iratok felderítése és összeállítása terén végzett, az máig alapja irodalmi hagyományszemléletünknek. Minden további kutatás az általa feltárt anyagon indult el, azt meg nem kerülhette. Közvetlen utódai közül lélektani beleélő készség terén Gyulai bizonyosan meghaladja őt; élet- és egyéniségrajzban Riedl sokkal különb nála; szépírói megelevenítő erőben aligha mérkőzhet Beöthy Zsolttal, mégis: képességeiket valamennyi-

en csak a Toldy gyűjtötte tények sokasága révén bontakoztathatták ki. Valamennyien adósai az első mesternek – mint ahogyan adósai vagyunk mi is.

A művelődéstörténeti módszer másik oldala: az irodalmon kívüli jelenségek túllontúl extenzív tárgyalása révén magának az irodalomnak a bemutatása jócskán veszít önérvényéből, belemosódik a nemzeti történetbe, a tanultság történetébe, elhalványul autonóm fejlődésének ábrázolása. Annál is inkább, mivel a szintézis az egyes tudatformák és kulturális ágak produkcióját nem egymást átható, organikus viszonyrendszerükben mutatja be, hanem pusztán egymás mellett, az összefüggések dialektikus megragadásának lehetőségeit igen gyéren kamatoztatva.

Időszerű nemzetmentő indítatásaitól ösztönözve Toldy mindent felhasznál, amivel a nemzeti tudat elfogultságainak hódolhat. Ezért fogadja el a hun–szkíta–magyar azonosság fikcióját (három állítólagos hun–magyar szó alapján!), a hun–székely leszármazás legendáját, vél felfedezni létező monarchiát, valódi államiságot már a fejedelmek korában is, mint ahogyan a magyarságról általában csak jót és szépet képes megállapítani a történelem ködbevesző századaiban. Könyvének vannak olyan lapjai, melyeknél az az érzésünk, mint ha Horvát Istvánt olvassunk (Toldynak első és rajongásig tisztelt mesterei közé tartozott!) – csak éppen kevésbé merev és az európai fejlődéstől nem annyira elzárkózó kiadásban. Különösen a nyelvünkkel foglalkozó túlzottan részletes fejtegetésekben érezhető ez, melyeket a szerző az ugyancsak hajdani mesterétől, Révai Miklóstól elsajátított herderi tanok alapján (s azokat végletesen értelmezve!) azért kultivál, mivel mindenképp bizonyítani kívánja nyelvünk önállóságát, „magából megérthetőségét”, ősrégiségét, általa pedig a nemzet megbont-hatatlan szuverenitását.

Amikor viszont aggálytalanul hitelesnek fogadja el a hunmondát, sőt a Nibelung-monda inspirációjára különböző király-mondákat is konstruál – azaz fiktív módon „teremt” egy

történeti hősköltészetet, akkor nemcsak a nemzeti büszkeség ápolása vezérli. Toldy azért is igyekszik kimutatni az egész középkor folyamán egy hősi epikus népi-nemzeti költészet folyamatos létezését, mivel ez egyszersmind reprezentálni hivatott a rendek és a rendeken kívül állók egységét, ellentétektől mentes együttélését, nemzet iránti lojalitását – amelyet annyira szeretne érzékelni a jelenben is.

Történetfelfogása nagyjában-egészében a Horváth Mihályét követi, vagyis a nemesi liberalizmus hagyományszemléletét alkalmazza, csak nagyobb hangfogóval a királyi trónus és a főnemesség irányában. Szerzőnknel még István király is úgy változtat a fennállón, hogy tiszteli „a történeti alapot s a nemzeti szellemet”, a köznemesség az az osztály, „melynek tűzhelyénél a szabadság, nemzetiség, az ősi szokások s a nép vele született szép erényei az ország minden sorsa közt menedéket leltek”, – hibákat és tévelygéseket nála jobbra csak az idegen eredetű királyok követnek el. Ugyanakkor azonban Toldy megadja a polgári olvasónak is, ami „megilleti”: elismeréssel szól a városokról, a kereskedő- és közműves tevékenységről, az európai műveltség jótékony hatásáról is. Nemesi vagy polgári szempontot egyaránt felhasznál annak érdekében, hogy virágzást tudjon kimutatni a régi századokban. Az ő előadásában a középkori hazai építészet éppúgy kincseket tud felmutatni, mint a szobrászat vagy az ötvösség, s ugyanígy pezsgő, lendületes tevékenységet észlel az oktatás vonatkozásában is. Vágykép vágyképet követ: Toldynál minden monostorban középiskolák működnek, egyetem már István királytól kezdve fennáll Veszprémben, a pécsi egyetem négyezer (!) növendékkel rendelkezik, s csak a török idő vet neki véget, Mátyás állami intézetet kezdeményez az ország összes tanulóifjúsága számára stb.

Kettősség, nacionalista elfogultságból származó ellentmondásosság jellemzi a humanista kultúra bemutatását is. Toldy lelkesen és plasztikusan emlékezik meg a Mátyás korabeli udvari reneszánsz kimagasló alkotásairól, a hazai

humanisták külföldi iskolázásáról, a világhírű Corvinákról, a budai kódexfestők, miniátorok kiterjedt munkájáról. Ugyanakkor viszont a latinul alkotó humanista szerzőket aránytalanul röviden és csupán felsorolás jellegűen tárgyalja: Janus Pannoniust, Vitéz Jánost, Váradi Pétert épp hogy csak említi, s Thuróczy híres krónikájáról sem szól érdemének megfelelően. Végképp méltatlanul bánik azután a Mátyás udvarában megfordult külföldi humanistákkal, Galeottóval, Ransanóval, de főleg Bonfinival, akiknek munkássága rendre csak pár soros megemlégetést nyer. A nemzeti nyelvűség dogmává emelése e fejezetekben félig-meddig az értékek megcsonkításához, de legalábbis eltorzításához vezet.

Az eddigiekből kitűnően Toldy módszere legnagyobb részben a felsorolás, a regisztrálás, az inventárium készítése a múlt tényeiről. Az érték voltaképp másodlagos, a művek legfőbb érdeme *letükben* van: bizonyosságai a nemzeti szellem töretlen fennállásának. Az esztétikai méltatás messze elmarad mindennél a történeti adatok felsorakoztatása mögött – akárcsak Gervinusnál –, s ha arra Toldy vállalkozik, ritkán mond többet lapidáris közhelyeknél. Számára szinte mindegynek látszik, hogy jelentős műalkotásról szól vagy érdektelen mozzanatról, – a fontos csak az, hogy bizonyossága legyen az egyenletes, szerves, endogén, csupán külső hatások által háborított fejlődésnek.

3. Az „előkészítő” korszak. A középkori szintézis töredék maradt, s Toldy nem fejezte be következő összefoglalását sem. Újabb összegzése, *A magyar költészet története Kisfaludy Sándorig* címmel (1854) is csak a Kazinczyval megkezdődő „aranykor”-ig, azaz mintegy 1807-ig tárgyalja szépirodalmunk fejlődését. Az új vállalkozás sokkal színesebb, elevenebb, mint az előző, s nemcsak azért, mivel ezúttal a művészi szép igényével készült alkotásokat nem oldja fel a művelődéstörténeti kompendium egészében, hanem azért is, mivel fejezeteiben jótékonyan érződik az élőszo ereje, a diszkurzív előadás

személyessége — ami szerzőnkél immár igen ritka jelenség. Ez a könyv ugyanis úgy jött létre, hogy Toldy az 1853/54. tanévben előadásokat tartott a pesti egyetemen, s azokat a Pesti Napló főszerkesztőjének, Török Jánosnak felszólítására a lapban megjelentette.

Előadása azáltal is frissebb és célratörőbb, mivel ehelyt Toldy sokkal inkább állást foglal, véleményt mond, s igyekszik beavatni az olvasót a művek karakterisztikumába. Elemzés helyett ezúttal is többnyire megelégszik tartalmi kivonatokkal vagy leírással, de summázatai most már nincsenek értékítélet nélkül. Változatlanul jellemzője viszont a kompozíció töredezettsége, sőt atomizáltsága, fejtegetései az egyes irodalmi emlékek merő egymásutániségán épülnek, illetve arra hullanak szét, részlet részletet követ, s a szerzői koncepció csak szervetlenül érvényesül. Az analízisben, azaz a művek egyéni vonásainak felsorakoztatásában Toldy sokkal erősebb, mint a nagyobb összefüggések, különösen a kortendenciák, történeti mozgatóerők rajzában.

Vezéreszméje itt — még inkább, mint előző szintézisében — a történetiség célképzetes alkalmazása, mely az egyes korok alakulását egy feltételezett fejlődési végpont szemszögéből tekinti, hol az egyes jelenségek a végpont felé haladás lehetőleg zavartalan menete szempontjából nyernek megítélést, s hol így a nemzeti történelem adott valósága már-már determinisztikusan szabja meg az egyes alkotói teljesítményeket. Az effajta historizálás szükségszerűen mindig optimista — Toldynál is a hanyatlás mindig az emelkedés csíráit rejt magában —, mivel nem hajlandó számot vetni azzal a ténnyel, hogy a történelem a legtöbbször vargabetűk, súlyos dilemmák, nemegyszer tragédiák és traumák útján mozog előre. E könyvében ő maga szövegszerűen is megfogalmazza mechanikusan és szűkkörűen felfogott herderi-hegeli evolucionista álláspontját:

„...a természet azon örök törvénye, mely szerint az minden ellentételeket végre kiegyenlít s hasznára fordít, sőt szökést nem

ismerve, éppen azok fokozatain emelkedik fel, s szüli ama felsőbb, öntudatos lényt, mely a teremtés csúcán áll.”

Nevek, címek, évszámok végeláthatatlan sora ez a könyv — még sokkal inkább, mint az előző —, mégsem róhatjuk fel Toldynak ezt a faktualizmust. A vállalkozásoknak e sereg-szemléje ugyanis valamelyest érzékelteti azt a virágzást is, amelyet a reformáció a nemzeti irodalom kibontakozása terén előidézett. S a tények zuhatagának számbavétele azért is lendületesebb, mivel ha a régmúlt századokról van szó, Toldy nem idegenkedik az egykorú társadalmi valóságot hordozó művek méltánylásától. (Vö. A Tinódi históriás énekeiről, Szkhárosi Horvát András satiráiról, Heltai Gáspár meséiről vagy a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* című színjátékról írottakat). Az ilyen fejezetekben valóban feltárul néhány jellegzetes vonás az egykori emberi miliő lényegéből.

Az önkifejező műfajokhoz, a lírához viszont Toldy jóval kevesebb érzéket árul el, a szubjektivitás, a lélek belső rétegei nem vonzzák. A lírai költészetben csak a szabályosságot, a mértéket, a fegyelmezett érzelmeket tudja értékelni, a belső konvulziók kiénekléséhez érzéke nincs, a tragikumhoz még kevésbé. A komorság, a pesszimizmus, de még a rezignáltság is idegen az ő élethangulatától: a világban uralkodó rend nála előbb-utóbb mindent eligazgat. Önleplező erejű, ahogyan Rimay János és Beniczky Péter költészetéről szólva megállapítja: „. . . nálak az élet s a költészet nem mutatta azon szép egységet, mely normális idők sajátja.” Hangja még Balassi Bálintról szólva sem melegszik fel, s ez még akkor is feltűnő, ha tudjuk, hogy a költő nagyszerű szerelmi líráját Toldy nem ismerhette. Tőle merőben idegen volt az a felszabadultság, spontaneitás, pezsdülő energia, természetesség és végletes érzelmi feszültség, amely a Balassi-lírának oly vonzó sajátja.

Az ő fejtegetései akkor színesednek át, ha a nemzeti tárgyú történeti epika olyan alkotójáról szólhat, mint Zrínyi, akinek eposzát Ráday, Kazinczy és Kölcsey nyomán a magyar költészet piederstálján helyezi el. Erre leginkább az készletti,

hogy a műnek egy egész nemzetre kiható eszme áll a középpontjában: Zrínyi egy teljes, érzelmi egyensúlyon alapuló és minden diszharmónián úrrá levő közösségi világgép költője a méltató szemében. (Tassóval és Vergiliusszal való összevetései különben az első komparatista kísérleteket jelentik a hazai irodalomtörténetírásban.)

A szatmári békekötést követő időkben a monográfus irodalmunk süllyedését, mélypontját, majdhogynem tetszhalálát látja – főképpen azért, hogy annál inkább kiemelhesse a Bessenyeivel meginduló újjászületést, a maga korának előzményét. Mindezt annál is inkább megteheti, mert a cenzúra miatt a kuruc költészetről, Rákóczi és Mikes műveiről eleve nem szólhat. Kazinczyt követve korszakfordító, a legújabb irodalom kezdetét jelentő „epochalis” dátumként fogadja el az 1772-es esztendő: szerinte ekkortól fogva kezdi regenerálni irodalmunk a nemzeti, az országos életet. S hogy ez a periodizálás már végképp a maga pályakezdő korszakának felmagasztalását, valamint az utána következőnek degradálását szolgálja, elárulják a hozzáfűzött megjegyzések: a Bessenyeitől Kisfaludy Sándorig terjedő idő eszerint irodalmunk újjászületési kora, amelyre költészetünk aranykora következett – Kazinczy és Révai, Berzsenyi és Kisfaludy Károly, Kölcsey és Vörösmarty érája. Ezt viszont 1830-ban a legújabb irodalom harmadik korszaka váltotta fel, Széchenyié az életben, melynek irodalmi megfelelőjéről Toldy ily módon ítél (kurzívval szedelve!): „az epigonoké a költészetben”. A népiesség, a lírai realizmus, Petőfi és Arany megbélyegzését, Vörösmarty meghaladhatatlan tető- és végpontként állítását jelenti ez az egyoldalú tétel, valóban a korszakok „becsomózását”, mint ahogyan azt Erdélyi János a könyv megjelenését követően azonnal oly találóan megállapította. (S amely ellen ugyanakkor Gyulai is energikusan tiltakozott!) Mindez előrevetíti azt, hogy Toldy a maga századának bemutatásában a Széchenyi koncepcióján túl fejlődő eszmei és esztétikai kezdeményezésektől élesen elkülönül majd.

Koncepciójából következően Bessenyei életművét az addigi mellőzéssel szemben végre jelentőségének megfelelően tárgyalja, – bár a felvilágosodásról ezúttal is hallgat. Közelebb áll íróideáljához Orczy Lőrinc, mert „mindenek felett magyar”, filozófiával nem foglalkozik, léleknyugalomra törekszik s oda vezet, még közelebb Virág, aki az ő számára „a legtisztább kifejezője... azon szellemnek, mely a klasszikai régiséget örökké minta- s szabályadóvá teszi”, a hazaszeretet és az erény énekesé – komoly, emelkedett, választékos és zengzetes. S ha Toldy ezúttal Csokonairól jóval kedvezőbben nyilatkozik is meg, mint hajdan a *Handbuch*ban – korrigálva Kölcsey megállapításait –, nem mulasztja el a költő alantas neveltetésére, egyes írásai vaskosságára, közönséges szellemére vonatkozó egykori ítéleteket újra hangoztatni.

Szintézisében Kisfaludy Sándort nagyobb poétának tartja, mint Csokonait, számára ő az újjászületési kor betetőzője. Az érzésnek ugyanazt a lobogó lángját, a képzelet élénkségét érzi bele a Himfy-dalokba, mint hajdan a Csokonai-kritika alkotója. Leginkább azonban azért szolgál kedvére, mert a mű ízlése foltalanul emelkedett, érzelmei salaktalanul tiszták, ideálisak, kifejezései nemesek, nőalakja „bájsugarakkal” tölti el a világot stb. A „Himfy” költője ellenpontja, ellentétes ideálja Toldy számára a legújabb idők realizmusának és plebejus-demokratikus népiességének.

4. „Aranykorszak” és „becsomózás”. Több évtizedes készülődés után az 1860-as évek közepén Toldynak sikerült megalakotnia *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban* (1864–1865) címmel irodalmunk egészének történetét. Sőt voltaképp annál is többet: részlegesen felelevenítve Világos után először megjelent munkájának művelődéstörténeti igényét, az irodalom fejlődésével párhuzamosan áttekinti az egyes tudományágak teljesítményeit is. Aligha kell hangsúlyozni, hogy művének érdekességét a legújabb kor részletes bemutatása adja meg, hol Toldy

nem is csak mint a nagy idők tanúja, de mint aktív részese, nemritkán irányítója nyilatkozik meg, foglal állást ifjú- és férfikora delének hatalmas ívű fellendülésével kapcsolatosan. Utolsó szintézise anyagban kétségkívül leggazdagabb, tematikában legváltozatosabb és legösszetettebb, szemléletében azonban legelfogultabb munkája.

Két egymással ellentétes tendencia határozza meg Toldynak a reformkorról kialakított képét. Az egyik az, hogy méltó emléket állítson kultúránk addig soha nem tapasztalt virágzásának, a kimagasló és úttörő teljesítményeknek. A másik pedig a már az előző vállalkozásban is tapasztalt „becsomózás”: azaz a reformkor első szakaszának, a Vörösmartyig tartó fejlődésnek eszményül állítása – szemben Petőfivel, Eötvössel, Kossuthtal, azaz mindennemű demokratikus vagy radikális törekvéssel. Toldy a magyar progresszió sok jelenségéről elfogódott tisztelettel és méltó értékeléssel szól itt, másoktól viszont igaztalanul megtagadja azt, – azzal a célkitűzéssel lép fel, hogy korlátozza, értékben devalválja e progresszió jelentős részét. Úgy akarja megeleveníteni a fejlődést, hogy egyszerűen lehetőleg konzerválja a kialakultat, megakassza a továbbmozdulásnak azokat a lehetőségeit, amelyek az ő ideológiai és irodalomkritikai gondolkodásától elütnek.

Mindez már a század irodalmának korszakfelosztásában is megmutatkozik. Az 1808-tól 1848-ig tartó fejlődést – 1830-as közbeeső korszakhatárral – két szakaszra osztja: az elsőt *A nyelvújítás és szépítés s a költői klasszicizmus korának* nevezi, a második pedig szerinte *Széchenyi kora vagy a nyelv s irodalom egyetemes virágása életben, tudományban, költészetben*. Mindkét elnevezés a szerző egyoldalú állásfoglalását tanúsítja. Az első által Toldy egybemosza a húszas évek nemzeti romantikájának úttörését, a reformkori irodalom első évtizedét a Kazinczy-korral, illetve a klasszicizmus hatályát az Aurora-körre is kiterjeszti, csökkentve mindannak az újításnak a jelentőségét, amelyet az ifjabbik Kisfaludynak és írócsoportjának tevékenysége jelentett. A másik szakasz elnevezés pedig

Széchenyi kétségkívül nagy szerepét terjeszti ki indokolatlanul a negyvenes évekre is — azzal a nyilvánvaló céllal, hogy ezáltal eleve elhalaványítsa a nála haladóbb politikai vezető egyéniségek formátumát.

Toldynak ez az utolsó szintézise akkor keletkezett, amikor a reformkori eszmék tüze már kihunyóban volt. A távlatok elbizonytalanodása, az „egyensúly” óvása, az aggályos óvatosság erőteljesen érzékelhető a mű különféle súlyponti részein. Diszharmonikus jelenségeknek vagy éppen válságnak a reformkor ábrázolásában — amely pedig maga is egy roppant válságnak szülötte! — helye nincs, s ahol a szerző azokat akár csak érintő művekkel, életművekkel találkozik, azokat mellőzi vagy degradálja. Az egyéniség nála méltánylást nyer, de csak annyiban, amennyiben nem sérti meg az alapvető konvenciókat; a teremtő zsenialitás szintén, de csak akkor, ha megvalósítja a kellő „formaszigort” és az „ízlés fennkölt nemességét”, valamint az újítás is, ha nem háborítja meg túlságosan a hagyományosat, a nemesi mentalitás bevett sztereotípiáját. Toldy ízléseszménye klasszicizmus és romantika valaminő egyeztetésén alapul tehát — a klasszicista vonások túlsúlyával.

Mindez azt is jelenti, hogy néhány meglehetősen formalista szempont alapján ítéli meg a műveket, nem annyira a műélményt elemzi, mint inkább e preconcepciószerűen alkalmazott szempontok alapján méri — dogmatikusan — az alkotásokat. Szervesség, kifejezésbeli korrektség, kifinomultság, komolyság, választékosság, szabályosság, komponáló érzék, mély, de nem túlságosan heves érzelmek — ezek az általa legtöbbször használt és méltányolt értékjegyek. Ahol másfajta művészi minőséggel, kiyáltképpen ha karakteresen másfajtaival találkozik, ott valamiképp mindig csökkentértékűséget észlel. S az a Toldy, aki itt századáról emlékezik meg, már távolról sem az a lelkes kritikus, aki valaha oly áhítatos csodálattal és belefeledkező gyönyörűséggel tudott szólni Vörösmarty művészetéről: írásából akkor is hiányzik az izgalom, a reveláció, amikor az ideáljához legközelebb álló pályatársak képmását

idézi. Alig van már nyoma is annak az emocionális fűtőanyag-nak, amely a nagy korban olyannyira élt és hatott és cselekvésre készítetett. Ugyanígy vajmi keveset nyújt Toldy a nagy egyéniségek lélektani átvilágítása terén: ebben haladják majd meg leginkább közvetlen utódai, Gyulai és Riedl, de még Beöthy is, — jóllehet a nemzeti eszme abszolútummá emelése, a magyarság, s azon belül a középnemesség hegemoniáján alapuló polgári liberális állam ideálja, az irodalom elsődleges nemzetrepresentáló szerepe tekintetében követői és folytatói lesznek mindhárman.

Feltűnő az a megkülönböztetett tisztelet, amellyel a monográfus Kazinczy felé fordul. A széphalmi mester azért válik itt mindenki másnál inkább követendő mintává, mert a klasszicizmus arisztokratikus, a köznapi valóságtól elhúzódo vonásainak, a „fentebb stíl”-nek — mint a szintézis szerzője mondja: „a gáncstalan szépség tökélyének” — valósággal megtestesülése a szerző szemében. Megtestesülése mindannak, amit a legújabb idők irodalomeszményével szögesen ellentétesnek érez. Kazinczy Toldy számára nemcsak irodalmi vezér és nagy prózaíró, de nagy költő is, éspedig azért, mivel ihlete emelkedett, világnézete derült, alkotásmódja nyugalommal teljes volt. Hozzá képest még Berzsenyi és Kölcsey is háttérbe szorulnak. Az előbbinek ódaköltészetét ugyan igen elismerően méltatja, de belső válságot hordozó elégiáit nem is említi, így költészetében mindenütt „harmóniás lelke”-t, nyugalmat és derűt lát. Kölcsey pedig szerinte működése mindegyik ágában egyaránt költő (ezzel megismétli Kemény Zsigmond enyhén fanyalgó ítéletét), publicisztikai és pedagógiai tevékenységéről hallgat (a *Parainesis*ről és az *Országgyűlési naplóról* is!), az irodalomkritikusról alig szól, s főképpen nem vesz tudomást a hazai feudalizmust élesen elutasító álláspontjáról.

A magyar költészet csúcsára Toldy Vörösmartyt helyezi — akárcsak több korszakkal előbb keletkezett, első összegzésében, s változatlan okból:

„...A nemzet szíve volt az, mely az ő kebelében oly hangosan dobogott, a nemzet érzése az, mely az ő szája által szólt az erő és önméltóság egész hatalmával.”

Ez nagyobb érdem a monográfus szemében Vörösmarty minden más teremtő képességénél. A magyar költészet legfontosabb műfaja pedig előtte változatlanul a honfoglalási eposz — ez ugyanis legalkalmasabb megszólaltatója a mindenkire tartozó, közösségi tartalmaknak. Megmerevedő felfogására jellemző az a vélekedése, hogy nem jöhet el olyan idő, amikor is az eposz időszerűségét elveszíthesse. (A harmincas évek végén egészen másképpen vélekedett!)

Toldy minden lehetőséget megragad, hogy ellenérzését a negyvenes években bekövetkező fejlődéssel, e „mind magasban hullámzó politikai ár”-ral szemben kifejezésre juttassa. Mindezelőtt a politikai irányok bemutatásában alkalmazza a „becsomózás” eszközét. A magyar politika vezércsillagául a negyvenes évek, a *Kelet népe* Széchenyijét jelöli meg. „...a »Kelet Népe« óta a forradalomig megjelent írásai képzik a magyar állam- és életbölcesség legmagasabb termékét” — írja könyvében, s ez a kategorikus megállapítás egyrészt a politika követendő vezérelvévé szentesíti a lehető legteljesebb forradalomellenességet s a Habsburg-monarchia államhatalmának aggálytalan elfogadását, másrészt minden más politikai elgondolást e Széchenyi-modellhez mér és minősít. Toldy politikai felfogásában többé-kevésbé a Deák-párthoz idomul, állásfoglalásaiban nemegyszer Kemény Zsigmond nézeteit visszhangozza, de náluk aulikusabb érzületű (ezért érzi közel magához a konzervatívokat is éppúgy, mint a centralistákat), s inkább méltányolja a polgárosító reformokat.

Mindebből következően lekezelően szól Wesselényiről, kit megtesz Széchenyi tanítványának, majd hogynem epigonjának, tudomást sem véve kettejük elvi különbözőséről; merőben igazságtalanul Kossuthról, kiről azt jelenti ki, hogy cikkeinek érdeme roppant népszerűségükkel fordított arányban áll, s kinek egyik legnagyobb vétke örelőtte, hogy „még a tulajdont

sem” tiszteli. S kell-e mondanunk, hogy a márciusi ifjúság vagy Táncsics eszméi nála szót sem érdemelnek?

Félreértés ne essék: Toldy értékelni tudja mindazt, ami a „juste milieu”-t meg nem haladó polgárosító kezdeményezés az életben és az irodalomban (tartalmasan és lendületesen ismerteti például a nyugat-európai útirajzok irodalmát vagy a centralisták tevékenységét). Azonnal megmerevedik azonban akkor, ha a népi-plebejus rétegek önálló hangjáról, bárműnő szerepvállalásáról esik szó, kiváltképp ha ez a fennálló rend bárminő megkérdőjelezésével társul. Ez okból már a *Bánk bánról* is lenézőleg szól, s Erdélyi is megkapja a magáét: népiességünk elméletének nagyhatású összegzőjéről úgy vélekedik, hogy iránya „. . . a bekövetkezett évtized költészetére őt is megdöbbenő, bal hatással volt”, s egész munkásságának értékét nagymértékben jelentékteleníti. Még kevésbé szolgál kedvére a realista társadalomkritika – Eötvös regényalkotásai közül egyedül *A karthausit* méltatja, s másik kettőt valósággal megbélyegzi. *A falu jegyzője* eszerint „torzképe a valónak. . . a kiválóbb osztály mindvégig a nevetségesnek s minden gyarlóság, sőt gázságnak képviselőjévé tétetik”, a *Magyarország 1514-ben* pedig „Történet, költői részletekkel átszőve, nem költemény.”

Toldy mélységesen nem ért egyet azzal, hogy a költészetben elterjedt a célzatosság, s az leszállyt „az általános emberi és nemzeti érdekek magasságairól a társadalmi kérdések terére.” Ha azt fanyalogva el is ismeri, hogy a népiesség, realizmus, irányzatosság „új lendület”-et hozott irodalmunkba, azt csak mint a klasszicizmus folytatását fogadja el, s főképp mint kisebb, értékű, hanyatló, jelentéktelenebb folytatását. Ami Vörösmarty után a költészetben történt, az nála vajmi gyöngé kalkulust kap:

„. . . a költői eszményiséget a reál objektivitás, az élet arcképezése szállította le, a gyakorlati irány a tiszta szépnak előállítás helyett bizonyos eszméknek a költészet köntösében előadását üzte; még a

lírában is a hazafiság már nem úgy mint a költő dagadozó keblének önkénytelen és szükséges kifakadása lépett fel, hanem szinte gyakorlati, izgató és tanító céllal.”

Elfogultságainak Petőfi a központi céltáblája. Azt ugyan nem hallgatja el, hogy társaival, Arannyal és Tompával együtt a költészetben „új lendület”-et indított el, tehetsége eredetiségéről, teremtő képzeletéről, kedélyvilágáról, egyénisége nyíltságáról sok helytállót is mond, de a lényeg a költő „póriasságá”-nak, demokratikus irányának, „prózaiságá”-nak stb. megbélyegzése, s főleg az elhatárolódás a költő kifejezte politikai platformtól. „... e téren a túlzástól s az igazságtalanságtól nem ment, s ezáltal egész a lázításig ragadtatik.” Toldy éppúgy elítéli Petőfi „szertelenségeit”, világgal való meghasonlásait, mint a negyvenes évek idején, sőt olyan kitételeket is leír vele kapcsolatban, mint könyvében másokról sohasem: világggyűlölete „lényegében mindig költőietlen, sőt túlzásaiban undort gerjeszt”. Ellenszenve a költő epikájának tárgyalásánál tör fel leplezetlenül:

„... Nem volt érzéke a történelemhez, nem általában a nemzeti nagyság iránt a múltban, s a nemzet hősei iránt, mert azok szerencsétlenségökre urak voltak, nem parasztok vagy szegénylegények. S különben is sem a bonyolításhoz, sem a jellemzéshez nem értett: ami tanulmányt, átgondolást, szerkesztést, műgondot követelt, nem volt neki való.”

Egyedül mint népköltőt hajlandó megfelelően értékelni, mint a *János vitéz* alkotóját – nemzeti formátumából és világirodalmi jelentőségéből semmit sem érzékel.

A negyvenes évek kiemelkedő költői közül a szintézis egyedül Arany *Toldijának* adózik osztatlan elismeréssel. Szerzője a róla írott kritikában már keletkezése idején meglátta a remekművet, s most sem fukarkodik a dicsérettel, még népiességét illetően sem. Nemzeti jellege, történeti hagyományidézése, a költői igazságszolgáltatás érvényesülése, erköl-

csi idealizmusa, nyelvi és verselési hibátlansága mind-mind olyan tényezők voltak, amelyek közel álltak a Toldy igényelte ideálhoz. Arany hősében olyan össznemzeti hőroszt látott, aki igaza érvényesítésével sehol sem sérti meg az osztályok féltve őrzött békéjét, patriarkális egyensúlyát.

*

Ellentmondásosságában, ideológiai és irodalomszemléleti korlátozottságában is alapvető jelentőségű életmű volt az övé. Nemcsak azért, mert egy önálló tudományágat teremtett, mert munkásságával nagymértékben előmozdította irodalmunk történeti tudatának kibontakozását, s mert a nemzet életével és kultúrájának más ágaival összeforrasztotta ezt az új tudományszakot. Érdeme mindenekelőtt abban van, hogy szintéziseiben a szellemi tevékenységnek, a kultúrának s benne az irodalomnak olyan magasrendű jelentőséget biztosított, mint előtte vajmi kevesen, s erről a jelentőségről a munkáit éltető energiával meg is tudta győzni az olvasókat. Még inkább pedig abban, hogy e szellemi tevékenység múltja, a nemzeti hagyományok iránt az addiginál mélyebb és hatékonyabb szolidaritást tudott kelteni bennük. Szintézisei nyomán – állításait hol elfogadva, hol azokkal vitázva – a kortársak és az utókor nemzedékei a magyar századok irodalmi jelenségeit olyan egységnek látták, amely hatalmas kohéziójú összekapcsoló, megtartó és továbbfolytatásra készítő erőforrást rejt magában.

FENYŐ ISTVÁN

TOLDY FERENC, A HAGYOMÁNYŐRZŐ ÉS TUDOMÁNYSZERVEZŐ

Mindazok, akik Toldy Ferenc nevét újságcikkekből, tan-
könyvekből vagy tudománynépszerűsítő tanulmányokból ismerik, azt biztosan tudják róla, hogy ő „a magyar irodalom-
történetírás atyja”. Ez igaz, azonban kétségtelen az is, hogy
tudománytörténeti szempontból csak akkor kapunk teljes és
hiteles képet alakjáról, ha életművének másik, az irodalom-
történetírással egyenértékű (s ettől elválaszthatatlan) területé-
ről, hagyományőrző és tudományszervező tevékenységéről is
megemlékezünk. Ez már azért is elengedhetetlenül szükséges,
mert csupán így tudunk áttekintést nyújtani ma már szinte
hihetetlen munkabírásáról, szellemi teljesítőképeségéről, mely
súlyos – úgyszólván állandó jellegű – világszemléleti és anyagi
válságai ellenére szinte élete utolsó percéig töretlen maradt.

Sokrétű volt ez a megőrző és szervező tevékenysége.
Megközelítő rendet csupán úgy tudunk teremteni a tevékeny-
ségnek és eredményeknek ebben a halmazában, ha elsődlegesen
fontos szakterületének, az irodalomtörténetírásnak alapszük-
ségleteit tekintjük kiindulópontnak s az így kialakított fontos-
sági sorrend szerint rendszerezzük – terjedelmi okokból a
teljesség igénye nélkül – hatalmas munkásságát.

I. A *forráspublikáció* terén alapvető szempontja az volt,
hogy „ad fontes” kell járulni: a magyar irodalom alapvető
forráanyagának közkinccsé tételét nem csupán az irodalom-
történetírás szempontjából tartotta fontosnak, hanem a nem-
zeti önmegismerés magasabb érdekében is. Ez kétségtelenné
teszi, hogy tudományos, szervező és hagyománymegőrző
tevékenysége nem volt öncélú, hogy (talán élete utolsó éveit
kivéve) soha nem élt a tudomány elefántcsonttornyában.

Korai forráskiadványaival, elsősorban a reformkorban, a
közelmúlt és a jelen élő irodalmával ismertette meg a közön-
séget. 1828-ban bocsátotta közre Czuczor Gergely *Aradi
gyűlés* c. hőskölteményét. Ugyanebben az évben hagyták el a

sajtót a *Blumenlese aus Ungrischen Dichtern* és a *Magyar költői régiségek* c. kötetei, melyek szinte illusztrációs anyagát adták a *Handbuch der Ungrischen Poesie* c. kétkötetes művének (1826–1828). Itt már visszanyúlt a régebbi magyar irodalom emlékeihez is, elsősorban azért, hogy – mintegy a herderi „jóslat” ellenpontjaként – a nyugati világgal is tudassa: van és volt európai színvonalú magyar irodalom.

A kiadványok sorát egy nagyobb horderejű kísérlet követte. A nagy mester és szeretve tisztelt barát, Kisfaludy Károly életművét adta ki tíz kötetben 1831-ben, közvetlenül a költő halála után. A kiadvány előkészületeként a Kritikai Lapokban Kisfaludy életrajzát vázolta fel, s *Felszólítás a Magyar Nemzethez* c. írásában nemzeti közüggé próbálta tenni a kiadvány sorsát. Ezeket követte Dayka Ferenc verseinek második, átdolgozott kiadása (1833); az első kiadást Kazinczy Ferenc gondozta. Majd 1836-ban Czuczor Gergely *Poétai munkái* c. kötet, valamint egy nagyobb méretű Kazinczy-sorozat megindítása következett. 1839-ig két kötetben Kazinczy műveinek kiemelkedő darabjai jelentek meg, majd 1842–1845 között a nagy irodalomszervező levelezése első kiadásának három kötete.

1842-ben indította meg legjelentősebb kiadványsorozatát, a „Nemzeti Könyvtár”-at, Kisfaludy Károly műveinek újabb kiadásával. (Ezt egy év alatt elkapkodták; 1843-ban új kiadás jelent meg.) A sorozatban szinte évente egymás után kerültek a közönség kezébe 1848-ig Kármán Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Kis János, Vörösmarty Mihály, Kisfaludy Sándor – majd befejezésként 1853-ban – Faludi Ferenc munkái. Még le sem zárta ezt a sorozatot, amikor a szabadságharc bukását követő zavarok lecsendesedésével új sorozatot indított „egy társasággal” (azaz az Új Magyar Múzeum körével) „Újabb Nemzeti Könyvtár” címen (1852–1854). Ebben a régebbi korokhoz nyúlt (Esterházy Miklós, Zrínyi Miklós, Aranyosrákosi Székely Sándor és Heltai Gáspár).

Újabb sorozata megindításáig a forráspublikációra szánt időt a Kisfaludyak, Esterházy és Faludi újabb kiadásai s egy Bajza-kötet töltötte ki. A politikai viszonyok viszonylagos konszolidációja újabb két, kifejezetten a nagyközönség részére készülő, 1858-ban indított sorozat megjelenését tette lehetővé. A „Magyar Remekírók gyémántkiadásai” (benne a Kisfaludyak, Csokonai és Kölcsey), majd negyven kötetben „A Magyar Nemzet Classicus Írói”. Ebben a sorozatban elsősorban Bacsányi, Bajza, Berzsenyi, Csokonai, Gyöngyösi, Kölcsey, Mikes, Verseghy és Virág Benedek kötetei őrzik keze nyomát. Ez utóbbi sorozat 1865-ig élt. Megszűntét az ország anyagi nehézségei, Toldy korosodása és számos más elfoglaltsága magyarázza.

Forráspublikációs tevékenysége nem csupán személyes irodalmi érdeklődését jelzi, hanem kifejezi az erősen változó kor irodalmi közönségizlését is. Ennek akár számszerű mérése újszerű eszmetörténeti eredményeket is hozhatna.

II. A *magyar nyelvemlékek* kiadása szorosan csatlakozott az irodalmi forrásközlésekhez. Az abszolutizmus éveiben (1855–1859) adta ki Alexandriai szent Katalin verses legendáját, *Immaculata* címen az akkor rendkívül aktuális egyházpolitikai kérdéshez szorosan kapcsolódó régi magyar szentbeszédet, a *Régi magyar Passiókat*, a nevezetes *Nádor Codexet*, *Szt. Erzsébet Régi Legendáját*, más egyházi legendagyűjteményeket és a 16–17. századi magyar prózáirók egy kötetét.

A nyelvemlékek vonatkozásában elsősorban egyházi jellegű irodalmi termékeket adott ki. Ennek anyagi oka volt. Tudjuk, hogy az egyik magyar megyéspüspök évente három ily jellegű mű kiadásának költségeit vállalta magára. Toldy Ferenc (ez közismert) tisztelte egyházát, de a magyar tudományosság érdekében – példa erre az Egyetemi Könyvtár és a ferences rend jogvitájában képviselt szilárdan klérusellenes magatartása – elvi kérdésekben harcba is szállt vele. A Katalin-legendakiadásával kapcsolatban írta 1855-ben Kazinczy Gábornak, bizalmas barátjának, hogy őt a magyar nyelvemlékek ügye

érdekli, anyagi pártfogóit az egyház tisztessége. „Örvendjenek ők emennek, én remegve örvendezek amannak.”

III. A *történelmi kútfők* kiadása terén érdeklődése természetesen szűkebb körű. Egyrészt mert őt alapjában az irodalomtörténet forrásai érdekelték. Másrészt pedig azért, mert akkor még számos jelentős történelmi forrás nem volt hozzáférhető, publikálható. Így p. o. tudjuk, hogy a kutatás elől gyakorlatilag zárva voltak a nagy állami és egyházi levéltárak, s hogy az Egyetemi Könyvtár mindenkori igazgatójának „reversalis”-t kellett adnia arról, hogy a nagy jezsuita forrásgyűjteményeket (melyek „rendszerellenes” anyagot is tartalmaztak) csak felsőbb helyről adott kutatási engedéllyel lehetett kézbe adni. Mindezek ellenére ezen a téren is jelentős eredményeket ért el: a *Pozsonyi Chronica* (1852), a *Sárospataki Magyar Krónika* (1857), *Kálti Márk krónikája* (1867), valamint (1863–1866 között) Pray György egy műve, A Szent István-rend történetére vonatkozó forráskötet, Brutus János Mihály és Baranyai Decsi Mihály históriás művei jelzik mindenre kiterjedő (egyes esetekben politikailag is „időzített”) érdeklődését.

IV. A *szerkesztői tevékenység* kötötte le ennek a vasszervezetű, széles színpadon gondolkodó tudósnek legtöbb energiáját. Ezen a téren is maradandót alkotott, – leginkább abban a korban, amikor arra a magyarság nemzeti öntudatának megőrzése érdekében a legnagyobb szükség volt.

1. Csupán futólag tudunk szólni azokról a szerkesztésekről, melyek *hivatalos*, akadémiai és egyéb, funkcióival függtek össze. Tudjuk, hogy 1830-ban lett a Tudós Társaság tagja, 1831-ben levéltárnoka, majd volt 1835–1861 között titkára. Ez utóbbi minőségben személyesen fogta össze a testület egész tevékenységét és (mint erről alább még szólunk néhány szót) ott számos esetben irányító hatást fejtett ki. Filológiai precizitásának ismeretében ma már szinte hihetetlennek tűnik, hogy időben miként volt képes gondozni A Magyar Tudós Társaság Évkönyveit (1837–1860), Értesítőjét (1840–1859)

és Névkönyvét (1836–1848), – nem is beszélve a kisebb akadémiai kiadványokról. Szólnunk kell viszont – mivel ez sokban érinti a hagyományörző-forráspublikációs tevékenységet – a szintén akadémiai gondozásban megjelenő Magyar Történelmi Tár 12 kötetéről (1855–1866), az 1834–1844 között megjelent Tudománytárról (ez elsősorban az akkori modern természettudományos eredményeket tolmácsolta a szélesebb körű olvasóközönség számára!), az Archeológiai Közlemények megindításáról (1859) és a Kazinczy Ferenc nagy port felvert születési centenáriumi ünnepe alkalmával kiadott Akadémiai Évkönyvről.

Ha csupán ezeket a hivatalos szerkesztéseket nézzük is, tisztán látjuk az adminisztratív szemléleten való felülemelkedést: történeti és régészeti-tárgyi forrásanyag, természettudományos és politikai érzék tűnik ki ezen a téren is.

Hivatalos jellegű szerkesztői tevékenységnek tekinthetjük a Kisfaludy Társaság Évlapjaival való foglalkozást is. Toldy a Társaságnak alapító tagja, 1841–1860 között igazgatója, 1860–1875 közt haláláig másodelnöke volt. Az Évlapokat 1836–1846 között gondozta, s több esetben „saját költségén kiadta”, – pedig köztudott volt, hogy nagy családja miatt sokszor szinte krajcáros anyagi gondokkal küzdött. Az biztos, hogy nem volt sem pazarló, sem kuporgató tudóstípus! Ugyanakkor részt vett a Társaság Magyar Szépirodalmi Szemle c. kiadványa szerkesztésében is (Erdélyi Jánossal együtt, s itt számos közlemény jelent meg tőle).

2. *Nem hivatalos szerkesztői tevékenysége* is szaktudásának mélységét, érdeklődésének széles skáláját mutatják. Utolsónak hagyva a legfontosabbat, először a kisebb jelentőségűekről szólunk, – annak hangsúlyozásával, hogy minden területen tudásának javát nyújtotta.

a) Végzettsége szerint *orvos* és „szemézmester” volt; 1829-ben szerezte diplomáját „az érverés fiziológiája” tárgykörben. Így szinte magától értetődő, hogy a hazai magyar nyelvű orvosi szakirodalom élharcosával, Bugát Pállal együtt ő indította meg

a nevezetes Orvosi Tárat (1831), melyben a szaktudás mellett általános műveltséggel kapcsolatos iránymutatást is óhajtottak nyújtani. Ugyanekkor adta ki Chr. W. Hufeland berlini orvosprofesszor *Szegények patikája* c. művét (ez szociális érzékét jelzi!), majd, mint 1833 óta a pesti egyetem diétetikai professzora, egy a *Diaetetika elemei* c. tankönyvet (1839). Ennek újabb kiadása 1850-ben jelent meg.

b) Másutt alaposan tárgyalt irodalomkritikai és -történeti profilját világosan mutatja a hírneves Athaeneum, – melyet Vörösmartyval és Bajzával közösen szerkesztett (1837–1843). A lap – ez általános vélemény – az Auróra utódaként „elvszerű következetességgel a legjobbat adta, amit kora adhatott”, – irodalomtudományban és szépirodalomban egyaránt. Munkatársi gárdája az elitből került ki: többek között Czuczor, Eötvös, Erdélyi, Fáy, Garay, Jósika, Kemény, Tompa fémjelezték a lapot. Itt jelent meg Petőfi első névvel jelzett verse is.

c) Hasonló jellegű volt, de inkább a szélesebb körű olvasóközönség igényeit volt hivatva kielégíteni a Figyelmező az egyetemes literatúra körében c. szemle is (1837–1840), melyben (a címmel némileg ellentétben) inkább magyar irodalmi vonatkozások szerepeltek. Toldy ebben a lapban is jelentkezett tanulmányokkal és kisebb bírálatokkal.

d) „Et nunc venio ad fortissimum!” Szervező és hagyományápoló tevékenységének – véleményünk szerint – csúcspontja az Új Magyar Múzeum (1850–1860). A lap kritikus korszakban, az abszolutizmus első, súlyos évtizedében élt és hatott. A szabadságharc bukása (a középnemesi és honoratiorréteg mellett) a magyar értelmiséget is súlyosan érintette. Sokan a csatamezőn maradtak, a forradalmi világnézetűeknek az emigrációt kellett választaniuk; az itthon maradottak közül sokakat elnémított a katonai-politikai önkény. Nem feladatunk itt és most, hogy ezt a bonyolult eszme- és művelődéstörténeti folyamatot boncoljuk. Most Toldy hagyománymegőrző szerepével foglalkozunk, s ebben az aspektusban nézve

a dolgokat, el kell ismernünk: 1849 után az első volt, aki (a politika reális és morális vetületeinek síkjain) felismerte az akkor egyedül járható utat a tudománypolitika mezején. A lakásán tartott baráti tudóstalálkozók lehetővé tették az Akadémia működésének virtuális folyamatosságát és az új folyóirat (mely „egyszersmind a Magyar Academia közlönye” is volt!) ily formában tudott megjelenni. Ez a társaság, a szűkebb akadémiai mag oly tagokkal dicsekedhetett, mint Reguly Antal, Hunfalvy Pál, Wenzel Gusztáv, Szontagh Gusztáv, majd Kazinczy Gábor és Csengery Antal s végül Gyulay Pál (s még többen mások is). Alapjában konzervatív-középpárti világnézetüket egybekötötte a bukás nehéz óráiban iránymutatás nélkül vergődő magyar szellemi élet iránt érzett felelősségérzet. Távolságban a politikától vallották, hogy „minden egyéb felsőség ingatag, csak a szellemé biztos és maradandó!” Közismert a lap Claudianustól származó jelmondata: „Peragit tranquilla potestas, quae violenta nequit”, – melyben a „potestas” alatt elsősorban a szellemi-tudományos hatalmat értették.

Nem áll módunkban, hogy itt a folyóirat egészét elemezzük, az abban kifejtett és keményen vitatott eszmék haladó vagy maradi voltáról eszmetörténeti ítéletet mondjunk. Csupán általános értékéről kívánunk pár szót szólni. Az első szám bevezető, iránymutató cikkét Hunfalvy Pál írta *Igaz arany bulla* címmel. Ebben kifejti, hogy ezt a bullát, „melyre a pecsétet maga isten üti, s melyet semmi hatalom a földön érvényétől megfosztani nem bír”, a nemzet alkotóereje, termelő munkája, az európai árupiacon való helytállása látja el aranyfedezettel. A lapban megjelent tanulmányok felölelték a filozófia, történelem, művelődés- és irodalomtörténet és nyelvészet mellett a természettudományok és a közgazdaságtan szinte teljes területét. S minden téren elvi állásfoglalást nyújtottak. Különös érdeklődésre tarthattak számot azok a cikkek, melyek az ún. „egyezményes” filozófiai rendszerről, a „reál” és a „humán” tudományok viszonyáról és arányairól, a

materializmus és kozmopolitizmus problémaköreiről szóltak. (Természetesen Marx tanainak említése nélkül!). A lap addig figyelemre méltó népszerűsége 1855 körül kezdett hanyatlani, majd létét 1857 óta kifejezetten veszélyeztette a fiatalabb generáció által támogatott új és újszerű Budapesti Szemle. Toldy ennek ellenére 1860-as zárszavában jogosan állapíthatta meg, hogy az elnyomás sötét éveiben az Új Magyar Múzeum részt vett a rejtve élő nemzeti ellenállás, a tudományosság, a nemzeti és egyetemes műveltség eszméinek népszerűsítésében, a tudományos és irodalmi erők összefogásában. Ezért tekintjük ezt a lapot Toldy tudományszervező tevékenysége kiemelkedően fontos elemének.

A folyóirat lassú hanyatlása, a fiatal nemzedék életörése viszont világossá tette Toldy előtt, hogy régi elveivel és módszereivel (melyeken változtatni nem tudott), már nem remélhet ezen a téren sok sikert. Szerkesztői tevékenységét 1860 után abbahagyta, s azután elsősorban tudományos, egyetemi oktatói és könyvtárigazgatói tevékenységét helyezte élete központjába.

V. *A kutatás segédeszközei* terén is voltak elképzelései, s ezek szoros kapcsolatban álltak a gyakorlattal. Az általa gondozott *szótárak* szintén a forrásfeltárás és a nyelvfejlésztés ügyét szolgálták. Magyar–latin *Orvosi Szókönyve* (1833), *Magyar és német zsebszótára* (1833–1835), a mások által összeállított *Törvénytudományi műszótár* (1843) gondozása, egy *Német–magyar tudományos műszótár* (1858), a nyelvtörténeti értékű *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae veterum* (1866) és a magyar helyesírással kapcsolatos tankönyve (1840) jelzik ezirányú szándékait. Ezekből a tanulság: látta, hogy mindennemű kutatásnak elengedhetetlen feltétele a tudományos-technikai apparátus megléte, használata.

Itt említjük azokat az adatokat is, melyek világosan mutatják *bibliográfiai* elképzeléseit. Számos szűkebb körű bibliográfiai összeállítás mellett a magyar nemzeti bibliográfia történetének nem jelentéktelen elemeiként értékelhetőek azok

a tájékoztatásai, melyek a Tudománytárban Magyar Bibliographia címen jelentek meg és nyújtottak összefoglalást p. o. az 1833–1834-es évek hazai könyvterméséről. Ezt a célt szolgálták egyebek között a Figyelmező és az Athaeneum egyes bibliográfiai összefoglalásai is.

VI. Könyvtárigazgató és könyvtárszervező is volt, – mégpedig a könyvtártannak első igazán modern magyarországi művelője. Ezt a munkáját azzal a megingathatatlan meggyőződéssel látta el, hogy mindaz, amit a tudomány és az irodalom alkot, elsősorban (s az ifjúság vonatkozásában különösen!) csak jól működő könyvtárak közvetítésével válhatik nemzeti közkinccsé. 1830 óta részt vett az Akadémia könyvtárának nehézkesen induló szervezésében. A valójában csak később megnyitott könyvtár részére készített, modern szempontokban, elképzelésekben és technikai javaslatokban gazdag szabályzata előbb az Egyetemi Könyvtárban vált évtizedekig érvényes jogszabállyá. 1843-ban nevezték ki az Egyetemi Könyvtár igazgatójává. Ebben a tudományos műhelyben váltotta valóra – a lehetőségekhez mérten – könyvtártani elképzeléseit s tette ezzel az Egyetemi Könyvtárat az ország első modern közkönyvtárává. Gazdag hazai és külföldi könyvtári tapasztalatok birtokában (egy soha meg nem jelent könyvtártani szakkönyv tervével íróasztalában) látott neki az egyetem kicsinyes ellenőrzése (nyugodtan mondhatjuk: zsarnoki elnyomása) alatt álló könyvtár talpraállításához. Úgy vélte, hogy a könyvtár lelke a könyvtáros; ő alakítja szerves egészé a mechanikusan felhalmozott könyvanyagot.

Könyvtári pályáját könyvtártani szempontból a katalógusrendszer átszervezése, a nyilvánosság lendületes fokozása, a tervszerű szerzeményezés, a tájékoztató segédkönyvtár tudatosan erősmérvű fejlesztése s a könyvtári statisztika mérőműszerként való alkalmazása jelzik. Az eredmény: az állomány minőségi és mennyiségi gyarapodása (72 630–141 000 kötet), az olvasók és kölcsönzők számának rohamos emelkedése (10 785–27 085), valamint az a tény, hogy a könyvtár a

főváros egyik — nem csupán idegenforgalmi — nevezetességévé vált.

S mindez egy rozoga, összeomlással fenyegető öreg épületben, egy új könyvtári épületért vívott elkeseredett, politikai természetű küzdelem sokszor válságos körülményei között. Erről a harcról — melyet részleteiben másutt ismertettünk — itt is kell pár szót szólni, ha Toldy tudománypolitikai tevékenységének teljes képét ismerni akarjuk. A könyvtár ekkor a ferencesek 1784-ben államosított épületében tengődött. Ezt az épületet 1807 óta (a belpolitikai változásokkal arányosan növekvő eréllyel) a ferences rend (s vele a katolikus klérus) vissza óhajtotta szerezni. A legbiztatóbb kilátásokkal 1855 táján, amikor (a szeplőtelen fogantatás dogmája körüli viták és az abszolutizmus erőfölénye következtében) a könyvtár léte forgott kockán. Toldy s vele az egyetem vezetősége következetes, késhegyig menő harcot folytatott a könyvtár érdekében. Az ellenpárt az abszolutizmus utolsó éveiben az épület elleni tettelegességtől sem riadt vissza. A kiegyezéssel helyreállt jogrendben peres útra terelődött a vita s folyt le (nem mindig vitathatatlanul tiszta jogi formák között) az összes bírói fórumokon. A könyvtárra hátrányos végítéletek és a birtokon belülség ténye végül is kompromisszumhoz (ingatlanmegosztás) vezetett. Toldy a küzdelemnek ebben a fázisában két fulmináns hangú, politikai éltől sem mentes röpiratban tárta a nyilvánosság elé a könyvtár „végveszedelmét”. A kitartó küzdelem eredménye: egy új, sokban Toldy elképzelései szerint tervezett (ma is álló) könyvtárárpület, melynek megnyitását azonban már nem érte meg. Három hónappal az ünnepélyes megnyitás előtt halt meg.

VII. *Egyetemi* és akadémiai tevékenységéről itt csupán kitekintést tudunk adni. A részletes elemzés a tudománytörténet illetékes ágazatainak feladata. Csupán említjük, hogy orvostudományi működése után 1850-ben lett a bölcsészkaron az esztétika és az egyetemes irodalomtörténet magántanára, majd 1861-ben érte el régi vágyát, a magyar nyelv- és irodalomtörté-

net katedróját. Hogy ebben a minőségben mit s hogyan oktatott, arra nagyrészt az irodalomtörténész jogosult válaszolni. Egyébként az egyetemen 1863–1865 között bölcsészkar-dékán, majd az 1871/72-es tanévben rektor volt. Professzori tanszékfoglaló és dékáni beszédei tudománypolitikai jellegűek, s éppen ezért említést érdemelnek. 1861-ben utalt a hazai történeti és irodalmi stúdiumokat hátráltató tényezőkre s jelezte: „mai nap nem a vitézség, hanem a műveltség határozza a népek rangját”. 1863-ban az egyetem tudomány- és művelődéspolitikai szerepét elemezte. Kitért a filozófia és a természettudományok viszonyára, tudományos életünk fejletlenségére. A filozófia „nálunk is a theológiának szolgálója volt”; ami a természettudományokat illeti: „vékonyak ezek nyomai”. Általános elmaradottságunk fő oka a gazdasági függőségben, az anyagi érdekeltség hiányában keresendő: „a harcias és jogász nemzet” nem tudott harmadik rendet, ipart, hiteléletet kialakítani. Véleménye szerint az új egyetemi tanrendszerben a szabad egyetemnek – minden tudományág területén – magas szinten nem csupán tananyagot, hanem kutatási módszert is kell tanítania.

Akadémiai tevékenységének csupán egy-két jellemző vonását emelhetjük ki. Közismert, hogy a reformkorban teljes erővel vett részt a szervezés, a tagjelölés és a könyvtárszervezés munkájában. A szabadságharc alatt lehetőleg távol maradt az akadémiai közügyektől. Viszont – mint ezt Gyulay Pál mondta emlékbeszédében – „a katonai önkény dühöngései közepette egy üldözött vallás apostolaként titokban gyűjtötte össze szállásán az akadémia tagjait, hogy folytassák a megszakadt munkásságot”. Tudjuk: itt (könyvtári lakásán) született meg az Új Magyar Múzeum eszméje is. A kormányzat nagy- és közgyűlések tartását sokáig nem engedélyezte; így csupán osztályülésekben folyt a munka. Titkári megnyilatkozásai arra utalnak, hogy az Akadémia szerepét nem a tudomány l’art pour l’art művelésében látta; tisztában volt azzal, hogy az Akadémiának közművelődési szerepe is van, s kifejtette, hogy

„a nép okulását és művelődését” szolgáló tudománynépszerűsítő irodalom csupán a tudomány alapjaira építhető fel. Ezen a téren legmegbízhatóbb munkatársa és elvararója Fáy András volt, aki elsősorban az Akadémiától várta a minőségi igény fejlesztését, s különösen hangsúlyozta a szaktudományoknak természettudományos irányban való művelését. Munkásságukat siker koronázta: 1858-ban megtarthatták az Akadémia első nagygyűlését a szabadságharc óta. Így – bizonyos kompromisszumok árán – újra régi keretei között működhetett a tudós testület „a polgárosodásnak a világtörténelemben nyilatkozó parancsszava által” kijelölt feladatok végrehajtása érdekében. (Desewffy Emil elnöki megnyitójából.) Ugyanekkor számos új tag választására is nyílt lehetőség.

VIII. *Tudománypolitikai* megnyilatkozásai elsősorban akadémiai környezetben hangzottak el. Hogy mik voltak elképzelései, azt nagyjából ismerjük. Hogy milyen elvi elgondolásai voltak, kitűnnek röviden ismertető megnyilatkozásaiból. Hogy mire volt gondja a legnehezebb időkben, 1849-ben, azt egy kéziratos feljegyzése alapján az alábbiakban – tanulság okából – közöljük. *Tudományos nagy szükségletek* címen az alábbi tennivalókat sorolta fel:

1. Bibliotheca Hungarica” címen egy 1848-ig terjedő, forráskiadványokat, monográfiákat, bibliográfiákat közlő sorozat.
2. Tudományos könyvtáraink állományának tervszerű kiegészítése.
3. Külföldi tudományos tapasztalatcserék.
4. Történeti forráskiadvány-sorozat megindítása.
5. A XVI. század előtti magyar nyelvemlékek, egy ómagyar szótár és nyelvtan kiadása.
6. Magyar költők tára.
7. Könyvészeti lexicon.
8. Életrajzi lexicon.
9. Nyelvjárási szótár és nyelvtan.
10. Népmonda-gyűjtés megindítása és kiadása.
11. Ókori feliratok gyűjtése.
12. Műemlékek művészi ábrázolásainak gyűjtése.
13. Államférfiak, tudósok emlékiratainak begyűjtése.

Mindebből sok mindent megvalósított ő maga és kora, sok feladatot viszont az utókor vett át és valósít meg, még ma is tartó folyamatossággal.

Tudománypolitikai nézeteit a leghatározottabban és a legérettebben az Akadémián 1868 december 21-én *Tudományos hátramaradottságunk okai s ezek tekintetéből Akadémiánk feladásai* címet viselő, nevezetes, a tudománypolitikus Toldy mély felelősségérzetét tükröző beszédében fejtette ki. Az elmaradottság okainak komplex rendszerét tárta fel, s utalt arra, hogy a visszahúzó erők különösen a természet- és alkalmazott tudományok terén jártak katasztrofális eredménnyel. Az önállósult magyar állam keretei között élő tudománypolitikai vezetés (az Akadémia) feladata az, hogy – távol tartva magát a kozmopolitizmustól – az államalkotó építést nemzeti jellegű tudomány és irodalom művelésével segítse, mely természettudományos vonatkozásban is „magát a nemzetet és hazáját tárgyalja”. S ha ezt jól végzi, „jutand ezekből az egyetemes tudománynak is”. A kiegyezést közvetlenül követő eufóriát azonban pár év múlva reálisabb hangvétel váltotta fel, s ennek politikai okai voltak. Megrettentette a porosz–francia háború eredménye, a német imperializmus előretörése. Ezt tükrözi az a szintén „akadémikus” jellegű két beszéd, melyeket a Kisfaludy Társaság elnöki székében mondott el 1871-ben és 1872-ben. Kifejti aggodalmát, hogy a győztes „az új világ szabadsága és kulturája bölcsőjét gázolva” oly helyzetet terem, „melyben a gyengébb fajok léte felett a kockák elvettetni fognak”. Éppen ezért véli elengedhetetlennek a tudás terén való helytállást: „magunkhoz rokonítva” kell felvennünk az egyetemes tudományosság és művelődés eredményeit. Enyhül magyarság-centrikus felfogása, és hangsúlyozza a nemzetiségi irodalmak ismeretének fontosságát. Az egyetemes művelődéssel való kapcsolat kérdése is más hangszínt kap: meg kell teremteni a nemzeti tudományosságot a hazai „szellemi és erkölcsi élet nemesítésére, a gyakorlati élet érdekei kielégítésére” szükséges mértékben; majd a kiemelkedő tehet-

ségeknek módot kell teremteni arra, „hogy a világmíveltség tárházához járulhassanak ama legfelsőbb kiképzés végett, mely őket a világ és saját népok közt közvetítőkül avassa.”

IX. *Összefoglalást* nehéz adni, ha életműve mérlegét óhajtjuk elkészíteni. Az egyik oldalon számos és súlyos negatívum esik a latba. Nem szólva most az ellene felmerült legsúlyosabb vádakról: a szabadságharc előtti években az irodalmi közélettel kapcsolatban vállalt megfigyelői tevékenységéről (melynek jellegét, mértékét és határfokát a bécsi levéltárakban és az itthoni hagyatékokban rejlő dokumentumok alapos ismerete alapján lehet csak majd bemutatni); nem szólva sokak által kifogásolt országgyűlési cenzori megbízásáról, – most csupán a tudománytörténet terén óhajtunk maradni. Kétségtelen, hogy tudományos oeuvre-je (magas mércével mérve!) befejezetlen maradt. Sokat tett és alkotott, de amit alkotni akart, azt egy ember talán nem is tudta volna teljesíteni. Ami világnézetét illeti: kezdettől fogva konzervatív volt a reformpárt szemszögéből. Széchenyi hívének vallotta magát, s a negyvenes évektől kezdve egyre inkább eltávolodott a radikalizmustól. A fegyveres forradalmi megoldást nem helyezte, a szabadságharc alatt nem csatlakozott egyik táborhoz sem. Elítélte az emigráció konföderációs elképzeléseit, és örömmel üdvözölte a kiegyezést. Politikai felfogását a meggyőződés és az opportunizmus időnként változó arányú keveredése jellemezte.

Ebben a vonatkozásban életének pozitív korszakát az abszolutizmus évei jelentik. Ugyanaz a Toldy Ferenc, aki a reformkorban elszakadt a haladás ütemétől, 1849 után a magyar nemzeti eszme és tudományosság iránti mély felelősségérzettel – ha nem is vált haladóvá, de – sokrétű tevékenységével járult hozzá a magyar művelődés és politikai közfelfogás megmaradásához, reális irányba fordulásához.

Ha viszont hagyományörző és tudományszervező tevékenységét tekintjük át, csak pozitív végítéletet tudunk mondani. Ezirányú munkájának áttekintése, a különböző szektorok adta teljes szinkép ismerete (s az évszámok időrendbe sorolása!)

alapján minden kétséget kizár, hogy (szinte világméretben is) sokat és súlyosat alkotott. S indokolt az is, hogy a közismert epitheton ornans mellé egy másik díszítő jelzőt is fűzzünk neve mellé. A viszonyok, az ember és műve ismeretében nem érezzük túlzásnak, ha őt „az első modern magyar tudománypolitikus”-nak is nevezzük. Toldy Ferenc valóban művelődés-politikus volt: politikumot látott a művelődésben, azonban azt a tudományosság eszközeivel óhajtotta szolgálni; érdeklődése kiterjedt a művelődés és tudományosság minden ágazatára. Nem lényegtelen az sem, hogy mindezzel a magyar művelődést óhajtotta védeni az elnyomás (később a német imperializmus) politikai és művelődési torzításai ellen. Nem lényegtelen az sem, hogy az első volt hazánkban, aki ily átfogó szemlélet birtokában a művelődés-politikai kulcspozíciók sorát évtizedeken keresztül tartotta kezében. Segítette ebben gyakorlati érzéke is. A kezében tartott kulcspozíciókat képes volt egyenként és együttesen, tudatosan a művelődés-politikai célok szolgálatába állítani. Nem süllyedt el kicsinyes párt-, akadémiai és egyetemi klikkharok ingoványában. A dolgokat csak összefüggésben tudta látni: tudomány–tudománynépszerűsítés–népművelés nála egységes egészet alkotott. Az összefüggéseknek ebben a felismerésében, a lehetőségek gyakorlati alkalmazásában rejlik hatalmas hagyományőrző és szervező tevékenységének alapvető „titka”.

TÓTH ANDRÁS

A NÉPNEMZETI IRÁNY PETŐFI-KÉPÉNEK ALAKULÁSÁRÓL*

Toldy Ferenc irodalmunk virágkorának a tizenkilencedik század harmincas éveit tartotta, a nemzeti romantikát, amelynek középpontjában Vörösmarty költészete állt. A népnemzeti irány, nem tagadva ennek az elgondolásnak számos lényeges elemét, s nem vitatva Vörösmarty kiemelkedő szerepét (Gyulai biográfiája), a hangsúlyt a nemzeti romantikáról az irodalmi népiességre helyezi át, Petőfi és Arany költői munkásságával a középpontban.

Gyulainak egyik legfőbb törekvése az ötvenes évek derekán (*Petőfi Sándor és lírai költészetünk*, 1854), hogy a reformkori örökség tőle fontosnak tartott, irodalmi ízlésének alaprétégét jelentő részét a következő – társadalmi és politikai feltételeiben megváltozott – korszakba, saját korába átemelje. Gondolatmenete két axiómára redukálható: politikai és gondolati költészete, amelyben a „jelen izgalmi” dominálnak, kevésbé értékes, „mint midőn szilaj lelke a pusztákra szabadul”; a másik: „Petőfi táj-, csendélet- és zsánerképei a magyar költészet örök remekei lesznek.” Az itt jelzett gondolatok is érzékeltetik, hogy Gyulai irodalomszemléletének – s az egész népnemzeti iránynak – lényeges mozzanata az objektív látásmód igénye, még a lírára vonatkoztatva is. Tévednénk azonban, ha úgy vélnők, hogy Gyulai célzata leegyszerűsítő. Eizménye a nemzeti irodalom, amelynek a népies elem adja meg a formáját, karakterisztikumát. Eredményét abban látja, hogy a népies elem megkülönböztető arculatot kölcsönzött a magyar irodalomnak, amely ily módon a maga össznemzeti eszmeiségével és erkölcsi igényével európai szintű és rangú irodalomná lett. Gyulai ezt a folyamatot történelmi fejlődésnek fogja fel, empirikus vizsgálódásának konklúziója az a felismerés, hogy az irodalom (Sükei Károly szavával) „köz-

*Részlet egy nagyobb tanulmányból

érületet” fejez ki, amelynek összhangban kell állni a kor uralkodó ízlésével, amely mögött erkölcsi elvek s végső fokon (ezúttal Deák Ferenc nézeteiben megtestesülő), ezekkel összefüggő, társadalmi-nemzeti szükségszerűségekké szublimált politikai realitások állnak.

A polgárabb gondolkodású Kemény Zsigmondnál a népies elem kevesebb méltánylásra talál, s Petőfivel kapcsolatosan elsősorban a stílus erényeit ismeri el. Nincs terünk a különbségek fejtegetésére, kétségtelen azonban, hogy a lényeges szemléleti elemekben Kemény és Gyulai között egyetértés mutatkozik. A hangsúlyeltolódások azonban gyakran arra mutatnak, hogy a népnemzetinek mondott csoportosulás korántsem volt homogén, nem rendelkezett kidolgozott teóriával, bár a történelmi szituációban gyökerező főbb elvek kétségkívül rokonították nézeteiket.

Németh G. Béla kutatásai nyomán egyre több szó esik a pozitívizmus szerepéről a század második felének irodalmi (és általánosabb érdekű) gondolkodásában. Valóban találkozunk már az itt vázolt korszakban és vonatkozásban olyan megfogalmazásokkal, amelyeket a pozitívizmus szemléleti ismérvei közt szoktunk emlegetni. Annak eldöntése azonban, hogy az empirikus Gyulai, az objektivitás igényét hangoztató, de irodalmárként valójában elfogult Salamon vagy az inkább Hegel és a korábbi német esztétika varázskörében élő Greguss milyen eszmetörténeti kapcsolatban állhatott a pozitívizmus-sal, további részletvizsgálatok tárgya lehetne. A történelmi és erkölcsi szituációban rejlő „egybehangzás” aligha tagadható, s végül is minden tan akaratlan, részleges vagy tudatos átvételének, alkalmazásának ez az alapja.

Az alábbiakban a Petőfi-recepció vonatkozásában teszünk néhány megjegyzést, Salamon és Greguss e tárgyú nézeteit érintve.

Salamon Ferenc, Gyulai nemzedéktársa noha részese volt 1848 történelmi élményének, ettől a hagyatéktól viszonylag könnyen megszabadult. Alkatilag érzéketlennek bizonyult a

társadalmi problémák iránt, ezért elvont liberalizmusa teljesen konzervatív jellegű. 1857-ben (amely esztendő döntő jelentőségű az irodalmi Deák-párt szerveződése szempontjából) csatlakozik Gyulaihoz és Keményhez. Irodalomkritikusként és irodalomtörténészként mindössze néhány esztendőn át tevékenykedik, 1863-tól a történettudományok művelésével foglalkozik. Miként a szociális kérdések, úgy az ezekkel végső fokon összefüggő népiesség, mint irodalmi-szemléleti kategória nem foglalkoztatja különösebben, ezért a társadalmi és szociális viszonylatoktól megszabadított „nemzeti irodalom”, s annak eszményített ideáltípusai állnak vizsgálódásai előterében. Salamon Ferenc gondolkodása, ha az irodalmi Deák-pártot valaminő mai értelemben vett politikai pártnak tételeznők fel, minden bizonnyal a jobbszárnyat reprezentálná, amelyet nem nyűgöznek a tiszteletre méltó progresszív eszmék béklyói. A művelt és éles elméjű Salamonnak ez a tulajdonsága kiváltképpen Petőfi-tanulmányában (*Petőfi Sándor újabb költeményei 1847–49*. Budapesti Szemle, 1858) jut kifejezésre. A természettudományos műveltségű és racionalista Salamon, irodalmárkodásának esztendeiben, akkor válik szenvedélyessé, ha valamiféle demokratikus vagy radikális eszme nyomára bukkan: az aulikus arisztokratákat kivéve kevesen vanna e korban, akik oly gyűlölködve és ellenséges indulattal telten, a társadalmi körülmények megítélése iránt oly kevés hajlandósággal rendelkeztek volna, mint e tudós férfiú. Petőfi-tanulmánya alkatának e vonásait teljességgel felfedi, s szinte lélektani rejtély, hogy milyen motívumok vezették az irodalom tanulmányozása felé, s miért csatlakozott a maga módján a liberális nemesi-polgári tradíciókat mégiscsak példává emelni óhajtó irodalmi csoportosuláshoz, ha csak az a hagyomány nem, mely szerint nálunk bizonyos eszmék először az irodalomban kapnak hangot.

Nyilvánvaló persze, hogy az affinitás titkát nem Salamon Ferenc lelkialkatában fedezhetjük fel, hanem nézetei objektív logikájában. Konceptiója ugyanis azoknak a nézeteknek a

szélsőségig, olykor ad absurdum vitele, amelyek immanensen benne rejlettek már a Gyulai–Kemény-féle kiinduló álláspontban. A mi korunk, a 20. század annyi politikai tapasztalat, s a művészetek oly nagymértékű differenciálódása következtében sokkal érzékenyebben reagál a nézetek különbségére, s hamar teremt kapcsolatot azok politikai-világnézeti hátterével. A tizenkilencedik század a maga politikai-ideológiai színvonalán ezeket a differenciákat nem érzékelte oly erőteljesen, s amennyiben mégis reagált ezekre, nagyságrendjüket, befolyásukat, a társadalmi fejlődés lassúbb üteme miatt, nem tartotta kiemelkedőnek, fontos érdekeket közvetlenül érintőnek. Az ilyen értelemben vett „liberalizmus” az azonos körökön belüli nézeteltérések iránt is bizonyos toleranciát tanúsított. Mindez persze nem zárta ki, sőt feltételezte a legfontosabb alapkérdésekben való egyetértést, s az ilyennek minősített politikai-erkölcsi alapigazságokhoz való ragaszkodást, sőt ezek militáns, olykor agresszív képviselését. Salamon Ferenc nézetei így tehát kapcsolatban vannak a Gyulaitól kimondott alaptételekkel, olykor ezeknek pontos megfelelői, máskor pedig csak racionális magvát militáns konzervatív szellemben kibontakoztató variánsai. Az ilyenfajta továbbgondolások nyilván hangsúly- és arányeltolódásokhoz vezetnek, de éppen ezáltal fejezik ki sok esetben következetesebben azt, ami a „mérsékelteknél” még csak szándék és tendencia formájában van jelen.

Salamon Petőfi költészetének legfőbb érdeméül, s ebben a Petőfi-értékelések azóta is érvényes alaptételét variálta, azt tüntette fel, hogy „Petőfi a magyar népköltészetnek nemcsak tárgyait, hanem a belső formát, mintegy a nép eszejárását is magáévá tette”. Érdekes, hogy ő is hajlamos a Béranger-hatást túlbecsülni, sőt Petőfinek a Béranger iránti elfogultságában nemcsak osztozik, hanem, ha ez lehetséges, a francia költőt talán még Petőfi elragadtatott véleményéhez viszonyítva is nagyobbnak, jelentékenyebbnek tartja, sőt egyenest úgy tekint rá, mint „talán minden kor és nemzet egyik legnagyobb

lírikusára”. Ez az elfogultság már csak azért is furcsa, mert Salamon mindent, ami demokratikus, plebejus színezetű, egyébként mélyen elítél, s minden ilyen törekvéstől hidegen, majdhogynem megvetően fordul el. Salamon jó érzékkel veszi észre Petőfi egyes témáinak romantikus vonásait, noha közvetlenül a romantikával nem foglalkozik. Petőfi merészebb képzettársításaitól visszahökken, s ezekben a kiegyensúlyozottat, arányosat előnyben részesítő felfogásánál fogva az ízlés eltévelyedését látja. Fekete Sándor figyelt fel Petőfi egyes kedvelt hasonlatainak (pl. az akasztófa-, akasztott ember-motívum) és élménynek ténybeli, életrajzi eredetére. Salamon erről mit sem tudván az ízléstelenségek fő okozóját Victor Hugo hatásában jelöli meg: „Aligha nem Hugo Victor némely ocsmányságai buzdították effélékre”. Ez Salamon Petőfi-felfogásának az a rétege, amely lényegében nem tartalmaz mást, mint az irányzat ekkor már kikristályosodott nézeteit.

A hangsúlyoknak, árnyalatoknak minden irodalmi értéklésben igen nagy szerepük van. Olyannyira, hogy a megállapítások rendszere a hangsúlyok, árnyalatok révén alapjában módosulhat. Például: Gyulai, aki Petőfi költészetében az objektívabb formákat, a zsánerképeket és a leíró költeményeket kedvelte, felfogásának megfelelően ezekben látta a költő életműve legértékesebb részét. Salamon továbblép ennél, s egyenest azt állítja, hogy „Petőfi az enyelgés, a szelídebb humor . . . és csend valódi költője, nem pedig a nagy szenvedélyké”. Hivatkozik e megállapítása kapcsán az *Itt van az ősz, itt van újra*, a *Téli esték*, a *Kutyakaparó* című versekre. Salamon idézett véleményéből szinte arra következtethetnénk, hogy Petőfi merengő, szelíd kedélyű alkat, s lényegében idegen tőle az ezzel ellentétes magatartás. A súlygyenből s az ebből következő antiromantikus felfogásból következik, hogy a válsághangulatban és a világfájdalom attitűdjében szabálytalanságot lát, a *Felhőkben* bizarr eszmék foszlányait. Az is eléggé nyilvánvaló a népnemzeti irány kialakuló eszmerendszere értelmében, hogy a művészet intellektuális arculatát a lélektani

és erkölcsi tényezők adják meg, a realitás szélesebb szférái, a társadalmi valóság és a politikum ezekben szívódnak fel sajátosan szublimált formában. A gondolati mélység tehát mintegy ezekkel az intellektuális elemekkel mérhető. A haza és emberiség gondjainak *konkrét*, irányzatos, elkötelezett lírai megjelenítése mint primér reagálás szemben áll ezzel az eszménnyel, így Salamon e premisszákból kiindulva állapítja meg, hogy „Petőfi költészetében a mélység általán hiányzik”.

A mélység, komolyság, erkölcsi szilárdság – olyan tulajdonságok, amelyeket eszményi szinten minden irány a maga képére, ambíciója, osztályérdekei szerint formál. Megteszi ezt akkor is, ha ennek érdekében erőszakot kell tenni a tapasztalaton és a logikán. Salamon Ferenc, aki egy irányt mondhatni klasszikus elfogultsággal képviselt, kerak, zárt nézetrendszer kialakítására törekedett. Ezért például amikor Petőfitől megtagadja a szenvedélyt, természetesen nem vonja kétségbe Petőfi lelkialkatának erőteljes szenvedélyre valló vonásait, ez Petőfi egyéniségének ismeretében képtelenség lett volna. Ám ezeket a költői tehetség ellenében ható, esztétikumcsökkentő vagy éppenséggel megszüntető alkati adottságoknak tartja. A „vér realizmusa” diadalmaskodik itt, a lelki alkat determináltsága. Ez az individuális meghatározottságú indulat, a szenvedélyek felkorbácsolásával összefüggő szerepelni, hatni vágyás az, ami Petőfit a politika felé sodorja. Salamon itt azt az érvet fejleszti tovább, ami már Erdélyinél is megtalálható, hogy tudniillik Petőfi „hányatván hanyatlott”. De még Erdélyinél és részben Gyulainál is e tulajdonság afféle ifjonti nyughatatlansággal, a divatos eszmék iránti elfogult, kritikátlan rajongással menthető, noha esztétikailag értékcsökkentő tényező, Salamon már vádol:

„A politikai irányú dalokban is a költő hivatása nemesíteni az érzelmeket, s emelni, gyönyörködtetni a lelket, nem pedig nemtelen szenvedélyeket zaklatni fel, vagy saját felzaklatott indulatját foglalni versbe.”

A „nemtelen szenvedély” kifejezés kétségkívül vádol, s használata arról is bizonyoságot tesz, hogy Salamon a demokratikus törekvések történeti funkcióját olyan mértékig sem látja be, mint a nemesi liberalizmus képviselői, köztük Gyulai, még ebben a korban is képesek voltak. Meggyőződése, mely szerint a demokraták a rend, az örök törvények ellenségei, Salamonnál nemcsak racionális vélemény, hanem nehezen palástolható, indulati eredetű ellenszenv megtestesülése. Rendkívül jellemző ebből a szempontból, amit Petőfinek a *Falu végén kurta kocsmá* című verséről ír. Megállapítván, hogy a költő elbeszélő költeményei gyengék, mivel hiányzik belőlük az objektivitás” (a népnemzeti irány kulcsszava bukkan elő ismét), dicsérettel illeti ezt a verset, mégpedig azon okból, mert a mulatozó legények, akik az uraság üzenetére hetyke választ adnak, a beteg édesanyjára hivatkoznak kérésére elcsendesülnek. Fogalmazhatnók úgy is (Salamon célja is szemmel láthatólag ez), hogy itt a gyanítható politikai elem az általános emberibe emelkedik fel, mert itt „a költő megalégszik eszméinek a phantásia és érzelem útján való eleven megtestesítésével, mindenkire meg fogja tenni hatását”. Tudniillik a demokraták ellenségeire is. Jellegzetes és huzamosan ható gondolkodásmód ez, amely a társadalomban ismeri ugyan a szegénység és gazdagság antinómiáit, de egy nemzeti alapú tekintélyelvű osztálybékét tételez fel, amelyre az uralkodó erkölcsi rend épületét építi, örök törvényekké finomítva a társadalom vezető erőinek érdekeit. Ez az immár teológiától mentes koncepció tulajdonképpen a modern konzervativizmus egyik legfőbb (s éppenséggel nem hatástalan) manipulációs eszköze volt, amely ünnepi szónoklatoktól a tankönyvekig különböző s egyre üresebb retorikában kifejeződő variánsokban 1945-ig mérgezte a közvéleményt. Salamon minden társánál nyíltabban fogalmazta meg, s hogy éppen Petőfivel kapcsolatban, az nem tekinthető véletlennek. Persze őszinte és nyers véleménye egyúttal megakadályozta abban, hogy Petőfit a konzervatív

hagyományba besorolja és értelmezze, ez a feladat a következő generációra várt.

A szereplési vágy, a szélsőségekre való hajlam már szinte megszokott érv. Mint ahogy annak tekinthető a korabeli radikális eszmék hatása is, amelyeknek a népnemzeti koncepció értelmében megvolt az a sajátosságuk, hogy a fegyelmezetlen, kiegyensúlyozatlan lelkekben eredendő hajlam volt befogadásukra, még akkor is, ha természetes vágyaikkal ellentétben álltak. Így Petőfi „lelkében a demokratia nem az egyéniség szükségéből folyt, az értelem által kigondolt rendszer volt, mely elveken alapulna”. Az „értelem által kigondolt rendszer” afféle doktrinárság, amely azonban a forradalmároknál nem a tapasztalat, a mérlegelés elvekké kristályosodása, hanem érzelmi indítású elképzelés valamiféle jövőben létesülő ideális állapotról. Az elméleti formát ilyen esetekben az óhajtott cél elmosódottsága adja, a szubjektív vágy alaktalanságát mintegy a megfogalmazás kategorikus jellege kompenzálja. A konzervatív-forradalomellenes nézetekben általában ilyen módon oldódik meg a racionálisan megfogalmazott elvek s az érzelmeiktől fűtött, szélsőségekre hajló egyéniség közötti antinómia. Salamonnak itt idézett szavaihoz egy talán még figyelemre méltóbb mondat kapcsolódik: „A nép szószólója volt, anélkül, hogy a nép szenvedésein szánakozna, mint kortársa, Eötvös.” E rövid mondatban két jól felismerhető szándék ölt alakot. Az egyik gondolat az, hogy a polgári-liberális Eötvös a nép igazabb barátja, mint a demokrata Petőfi. Mármost eltekintve attól, hogy e megállapítás nem igaz, véleményéből logikusan következik, hogy a demokrata realista ellentétpárja a filantróp, s nem a társadalmi és jogrend változtatására van szükség az alsóbb osztályok szenvedéseinek orvoslására, hanem egy erkölcsi minőségre, a részvét érzésére. Ebben a szemléletben gyökerezik a szociális bajok „karitatív” mérséklésének jellegzetes konzervatív (s vallási szervezetektől olyannyira hirdetett és gyakorolt) gondolata.

Megtalálható Salamon tanulmányában az a gondolat, amelyet Gyulai is sejteni enged, hogy a költő szertelensége, ha tovább él, elmúlt volna. A konzervatív magatartásnak velejárója az egyéniség kialakulásának képlete: a heves ifjúkort követő, a lehetőségekkel megbékélő lehiggadás kora, amelyet az öregkor érett bölcsessége koronáz meg. E konvencionális évezredekre visszatekintő sors-elképzelés önmagában véve még érthető lenne történetileg konkretizálva, feltételezett formájában egyéniségre szabva azonban, mégpedig Petőfiére, akinek életpályája végére pontot tett a halál, szinte a gyanúsítás jellegét ölti: „Valószínű; a művész, a páratlan kedélyességű Petőfi jött volna át 1849-en innenre, s a haragos, egeket ostromló és komédiás Petőfi 1849-en túl felejté magát.” Ebben a megállapításban felfedezhető a konvencionális életpályától eltérő rendkívüli karakterek megismerése iránti teljes érzéketlenség, a normálist, a törvényszerűt, az ésszerűt a maga képeire formáló erkölcsi dogmatizmus tipikus esete. Persze igaz, a forradalmas napok számos lelkes szónoka, rajongója lecsendesedett s a józan belátás útjára lépett, s múltjából az emlék szépsége melengette, de jövőjét a tisztas megélhetés prózaibb reménysége hatotta át. A nemesi és a polgári liberalizmusnak ez a történelmi megtorpanása tény, s az adott körülmények között szükségszerű: Salamon szemszöge csak ennek látására volt alkalmas. A meg nem futamodók, az emigrációban tovább küzdők nem kevésbé történelmi érvényességű példájáról egyszerűen nem vett tudomást: a rendkívülit, a társadalmi osztály átlagos magatartásformájától eltérőt nyilván az atipikus—rendhagyó—ésszerűtlen—téves logikai láncon haladó, negatív következetességgként tudta csak értékelni.

Salamon Petőfi-tanulmánya Gyulaiéval egybevetve merevnek, egyoldalúnak, végletesen elfogultnak tetszik, sőt mondhatni: kétségkívül hatásosan megformált tanulmányából öntudatosan vállalt elfogultság sugárzik. Mindez azt a benyomást kelti, hogy a két tanulmány között lényegbevágó eltérés tapasztalható, szinte több annál, ami egy azonos irány keretén

belül elképzelhető. Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük: az eltérés kisebb a vélténél. A két tanulmány alaptézise, az tudniillik, hogy Petőfi tájleíró költeményei, családi és zsánerkepei a legértékesebbek, megegyezik. Egyezik a két vélemény Petőfi politikai költészetét illetően is. Más azonban a hangsúly és a szándék. Gyulainál a megőrző mozzanat dominál: Petőfi költészetének megfelelően körülhatárolt értékeit igyekszik irodalomkoncepciójába beleépíteni, s ezzel tudatosabb előkészítője a népnemzeti iránynak Salamonnál, sőt előfutára Horváth János „nemzeti klasszicizmus” koncepciójának. Amit Gyulai nem vállal, a politikust, a forradalmárt, azt Salamon egyenest tagadja. Ezzel azonban Salamon voltaképpen nem tesz mást, mint azt, hogy a radikalizmustól elforduló, bár progresszív múltjához érzelmiileg még kötődő nemesi liberalizmus idegenkedését a forradalmi eszményektől nyíltan és félreérthetetlenül megfogalmazza. Ilymódon Salamon inkább kiegészíti, mintsem vitatja Gyulai értékelésének lényegét. Salamonnak ez a taktikai lépése az irányzat szempontjából nem bizonyult követhetőnek: Petőfi életművének kisajátító célzatú átértelmezése vált fő tendenciává.

Gyulai és Salamon Petőfiről alkotott véleményei, de mondhatnók úgy is, hogy irodalmi nézeteik általában, jól kivehető álláspontokat jeleznek, de nem állnak össze teoretikus igényű tanná vagy rendszerré. A népnemzeti irány „kodifikátori” szerepére talán Greguss Ágost lett volna a legalkalmasabb, de valahogy nem volt elég jelentékeny személyiség, vagy legalábbis esztétikája nem volt elég hatékony ahhoz, hogy ez a szerep átment volna az irodalmi köztudatba. Műveltségének forrásait illetően, elsősorban hegeliánus vonásai miatt, közelebb állt Erdélyihez, mint Gyulaiékhöz. Progresszív eszmékhez kötődő pályakezdése után (meggyőződéses republikánus, Világos után börtönbüntetést szenved) az irodalmi Deák-párthoz csatlakozva mérsékelt, kiegyensúlyozott gondolkodású, tudós hajlamú férfiúként verstanában, de kiváltképpen *A ballada elméletében* ő foglalta össze s avatta tankönyv-igazságokká kora magyar

viszonyokhoz adaptált poétikai és verstani ismereteit. Nevét általános műveltségünkben (egyre elmosódóbban) szállóigévé vált ballada-meghatározása a „tragédia, dalban elbeszélve” élteti még. Az eszményítő realizmus koncepciójának egyik következetes végiggondolója ő, s ahhoz a moralista irányzathoz tartozik, amely a politikumot, de különösen a társadalmi osztályok közötti feszültségek ábrázolását esztétikai vétségnek tartja, s azzal, hogy az erkölcsi jó és művészi szép között közvetlen viszont feltételez, a költői igazságszolgáltatás naiv tana közelébe sodródik, s a 18. századi, túlhaladott populáris esztétikák kérdésfeltevését variálja. Az éles társadalomkritikát ebből következően (és Gyulaihoz ebben a vonatkozásban hasonlóan) nem kedveli, erre utal az a meggyőződése is, hogy a balzaci regénytípusnál művészileg (és erkölcsileg) nagyobb értéket képviselnek Dickens és Thackeray, egyszóval a viktoriánus angolok.

A népnemzeti iránynak egyébként is van valami szellemi rokonsága a viktoriánus mentalitással, elsősorban az erkölcsök már szinte meghatódott emlegetésében, a magyaros szemérmességnek álcázott prüdériában, a hagyomány és a múlt emelkedett hangnemű emlegetésében s méltóságteljes formalitások kedvelésében nyilvánul meg ez a különös, bár többnyire akaratlan hasonlóság. A „súlyegyen” mint magatartás-meghatározó norma mutatkozik meg abban a már Gyulaitól is említett követelményben, hogy a kor uralkodó realitásának (mondhatnók érdekének is) kell meghatároznia az öntudatos gondolkodást. Ezt a követelményt Greguss az erkölcsi világba oly módon helyezi át, hogy megfogalmazása szerint a felelősségtudó lélekben „azon érzületnek kell uralkodnia, mely épp ezidétt a nemzetben is uralkodik, mely tehát a nemzetnek sajátlagos kor-érzúlete”. (*Általános észrevételek legújabb szépirodalmunk körül.*) Ez az erkölcsi norma a népnemzeti irány egyik minden jelentős képviselőjétől vallott alaptétele, s egyben megalapozása az uralkodó politikai irányhoz, a Deáktól kidolgozott kiegyezési koncepcióhoz való csatlakozásnak, a „kormány-

párti” irodalomszemlélet, majd irodalompolitika princípiumainak. Gregussnál ennek megfelelően bizonyos kanonizálási törekvések mutatkoznak, amelyeknek az a lényegük, hogy a történelmi tények és okok felszívódnak az esztétikumba, s ott általános-elvont jelleget öltenek magukra. Így például a népiesség azáltal, hogy Herder elméleti alapvetése nyomán a műköltészet népi alapjára irányul a figyelem, s az így kibontakozó irodalmi törekvések a későbbiekben nemzetivé fejlődnek, megszünteti önnön társadalmi létjogosultságát, s mint tisztán esztétikai kategória létezik tovább. Ennek megfelelően az ötvenes évek elején még együtt emlegetett Petőfit és Aranyt később már elválasztotta egymástól, de különbségeiket a maga mérsékelt módján nem az indulatos radikalizmus és józan mérséklet ellentétében, hanem ezek tanai szerinti esztétikai áttételében fogalmazta meg.

A Petőfi-értelmezések történetében Gregussnak nem volt kiemelkedő szerepe, s inkább csak a népiesség kapcsán foglalt e témában — közvetve — állást. A népiességet, mint már említettük, nem történelmi-politikai, hanem elsősorban esztétikai kategóriaként fogta fel, aminek az volt az eredménye, hogy a maga szemléleti keretei között Petőfi és Arany költészetét társainál objektívabban igyekezett értékelni. Munkálkodott Petőfi verseinek 1874-es díszkiadása ügyében is, amely kiadás, a költő néhány versét csonkított formában publikálta. E tény megemlítésével tulajdonképpen befejezettek tekinthetjük a népnemzeti irány, vagy ha úgy tetszik: irodalmi Deák-párt első jelentős generációja főbb, Petőfiképükre is vonatkoztatható nézeteinek mérlegelését. Emlegettük már, hogy a náluk kialakult szemlélet az, amely később a konzervatív értelmezés alapja lett. Azok a közhelyek a lángoló hazafiról, a puszták fiáról, a család és a szerelem dalnokáról, amelyek a tankönyveket megtöltötték, közvetlenül mégsem vezethetők le az itt elemzett véleményekből, hiszen ezek a maguk kritikus, olykor elfogult, máskor, pl. Salamonnál már-már ellenséges módján egy újonnan kialakult politikai

atmoszférában s egy ezzel harmonizálni törekvő irodalom-koncepció jegyében keletkeztek.

Az irodalmi Deák-párt irodalomfelfogásának népnemzeti akadémizmusba való átfejlődését ezúttal nem érintjük, egyébként is közismert ez a folyamat. A hangsúlyozott antiradikalizmus végül is nyílt izlésbeli és politikai konzervativizmusba torkollott. Ennek lehetősége (ismételjük: lehetősége) benne rejlett a népnemzeti irány első generációjának szemléletében.

Pándi Pál írja Horváth János Petőfi-szemléletének egyes (Gyulaira is vonatkoztatható) lényeges vonásait illetőleg: „Ezeknek a tendenciáknak a gyökerét abban a vonzódásban látjuk, amely Petőfi-könyve írásakor Horváth Jánost a nem forradalmárként eszményített Arany Jánoshoz fűzte.” (*Petőfi*, 1961, 32.). Az Arany képviselte magatartás, az ő jellegzetes műfajai, poétai alkata jelentette a Petőfiről indított kezdemény érettebb, művészileg tökéletesebb, gondolatilag higgadtabb változatát: Petőfi megítélésében tehát láthatóan vagy láthatatlanul Arany volt a mérce. Egyénisége, a történelmi körülmények, melyek közepette életművének nagyobb része keletkezett, s más ilyenfajta affinitások tették lehetővé, hogy Arany költészete szolgáljon az irány eszményéül. Sajátos módon azonban az irány esztétikáját megfoghatóan igazoló tanulmány nem készült e témakörben, a normatíva elhatároló mozzanata erőteljesebbnek és konkrétabbnak bizonyult, mint az eszményben óhatatlanul megjelenő elvontság feloldásának lehetősége.

WÉBER ANTAL

AZ EMLÉKBESZÉDSZERZŐ GYULAI*

Az öregedő, a 67 utáni Gyulai felfogásának s befogadó készségének beszűkülését a fiatalokkal s a Vajdával szemben elfoglalt elutasító álláspontjával szokták mérni és érzékeltetni. Pedig bizonyítóbb erejű, mert a saját világán belüli jelenségek és mércék is kínálkoznak erre. Hiszen Vajda s az ifjú nemzedék politikai nézetei, egyénisége s műgondhiánya egyaránt taszították s taszíthatták is. Az igazán bizonyító az, *milyen kevésbé értette meg a lírikus Aranyt*. Csodálatosan kimunkált Arany-émlékbeszédében egyre csak a nemzeti típusokat állító *epikus költőt* s a nemzeti eszményeket állító *etikus embert* magasztalta. A világnézeti kétség, az egyedi megrendültség meredélyeit járó, az egyén és történelem viszonylatával küszködő meditálót alig vette észre, alig vette benne számba. S nyilván nemcsak nyakassága, hanem a történelem és közösség, a közösség és egyén, az egyén és történelem viszonyának e régies, nemzeti-nemesi óliberális felfogása akadályozta meg abban is, hogy érzékelje Jókai *Aranyemberének* s néhány kései írásának élményi s esztétikai időszerűségét, s méltánylóan szóljon róluk. Haragja természetesen nem került el a fiatal drámaírónemzedéket sem. A Rákos–Dóczi-féle újromatikusok éppúgy kikapták a részüket, mint a népszínmű szerzői; sőt a maga öregedő nemzedéktársait sem kímélte. Dramaturgiájuk s lélektanuk egymással szorosan összefüggő hibáira megint csak kitűnően mutatott rá; de amidőn a konfliktusok megoldására tett kísérleteiket bírálta, nem valódi gyengeségüket vette toll-hegyre, hanem az öröklött keresztény nemesi-nemzeti liberális *Világrend föltételezett harmóniájának figyelmen kívül hagyását*.

*Ez az írás bizonyos értelemben kiegészítés. Egy korábbi cikkben Gyulairól, a *67 utáni kritikusról* rajzoltam képet. Az Emlékbeszédekről ott nem esett szó. Pedig ezek nélkül róla minden rajz hűtlen, igazságtalan, méltánytalan. Értekező prózája – s a magyar értekező próza is – egyik csúcsát érte el ezekben. Így nemcsak kiegészítés, – korrekció is ez az írás.

Gyulai, ösztönösen vagy tudatosan, számtalan elemét tette magáévá ama pszichológiai eredményeknek, amelyeket, a romantika és realizmus irodalmi irányzatával együtt, a pozitívizmus hozott. A pozitívizmus filozófiai és esztétikai felfogását azonban elutasította. Különösen akkor, amidőn az 1849, de kivált 1871 után Európa-szerte, főleg azonban Közép-Európában szükségszerűen kapcsolódott össze a schopenhaueri pesszimista világbírálat és létkritika evolúcióellenes tanaival, jelszavaival, s amidőn, más-más oldalról ugyan, de együttesen került előtérbe a két irány relativáló hajlama és a szubjektivista nézőpontja. De az 50-es évek hazai s európai esztétikája ama válfajának jegyében utasította el, amelynek középpontjában a Gondviselés szabta Világrénd összhangos és szerves fejlődésének a nemzeti történelemben testet öltő tétele állt. Mint ahogy a politikában, a közéletben *a már kijelölt helyestől* való önkényes eltérést látta a Tisza-féle közéleti magatartásban, ugyanúgy a már kipróbált helyestől való eltérés következményét vélte látni a létrejött művek *szírvonalának esésében is*. Ennek alapján hozta 67 utáni kritikai tevékenységében gyakran a legkülönbözőbb szemléletű írókat és műveket egy síkra; a 70-es években pl. Beöthy Zsoltot, Toldy Istvánt és Tolnai Lajost. Amidőn műveiket elvetette, ítéletének végső alapját abban adta meg, hogy a megbíráltak figyelmen kívül hagyták „a Világrénd harmóniáját”, amelyet pedig, szerinte, az író köteles felmutatni.

S amint a politikában csalódásának, elszigeteltségének érzete ellenére mégiscsak hitte „az újabb magyar közélet egyetlen államférfiúi nagy eszméjének”, „a kiegyezkedésnek” győzelmét, ugyanúgy hitte, a filozofikus eszmélkedés síkján, hogy a már kijelölt s a már kipróbált helyes, a mondott Világrénd érvényének jegyében, – győzni fog az alkalmi, az időleges, az önkényes eltéréseken. Ezért vállalta minden gúny és támadás ellenére a hatalmon belüli fogság állapotát, s ezért vált kritikájának hangneme a kiegyezés után nemcsak ingerültté, fölényeskedővé, de gyakran kioktatóvá és moralizálóvá is.

Hitébe annál inkább belémerevedhetett, mert a nagy színvonalkülönbség, amely a 67 előtti s a 67 utáni korszakot elválasztotta, csakugyan összefüggött a Tisza-tábor szellemiségének, a kialakuló dzsentrí-szellemiségnek eluralkodásával. S néha a főlszínen valóban úgy, ahogy ő fogta föl: a helyes kezdeményezés helytelen útra tévedt. A Nyelvőrt például Csengery, Arany és Gyulai körében hívták életre. Megindulása után néhány esztendővel azonban a történetietlen pozitívista természettudományos felfogás s a nacionalista provincializmus összefonódása lett belőle, ami nyelvtisztító részét illeti. S mint elsőrangú drámabíráló, aki tökéletesen tisztában volt a színház nagy közönségnevelő hatásával, érdekléssel figyelte Rákosi Jenő üdvös kezdeményezését is, hogy jól mulattató, tiszta nyelvű darabokkal tanítsa ép beszédre, mélyebb nép- és honismeretre a roppantul vegyes etnikumú és ajkú pesti közönséget. Annál jobban elkedvetlenedett azonban, amidőn szinte kizárólag olcsó idillt, vásári bohóckodást és sallangos beszédmodort látott az új színpadon; a városi kispolgár és a dzsentrí faluba helyezett talmi tizedromantikáját.

Elszigeteltségét, népszerűtlenségét, pózzá lett dacformáját az olyan intézményekkel, áramlatokkal, jelenségekkel való harcias szembenállása, melyek a dzsentrí s a hozzá alkalmazkodó közép- és kispolgárság szellemi-lelki magatartását fejezték ki, még erősebben fölfokozta a 80-as évek konszolidálódása. Élete alkonyán, a századelőn viszont, amidőn valójában már élő ereklye volt inkább, mint igazi közéleti-szellemi tényező, az Eötvös-Szalay-féle liberalizmusra szívesen hivatkozó polgári erők szemében éppen ez a szembenállás, ez a védekezés tette rokonszenvenné, kedves iróniával kezelt archaikus erkölcsi példává. Annál is inkább, mert ehhez a szellemhez való hűségét, hűségének akaratát 1867 utáni munkásságának legmagasabb pontjai hitelesítették.

Emlékbeszédei ezek. Kritikái az irodalom történetének, az irodalombírálat történetének folyamatában fontosabb szerepet tölthettek be, nemcsak 1867 előtt, de 1867 után is. Az utókor

számára azonban regénye mellett ezek jelentik életművéből a legmaradandóbb értéket. A magyar értekező próza olyan magaslatot ért el ezekben, mint legjobb európai társai. Szorosabban s közvetlenül vett *irodalomkritikai vagy éppen irodalomelméleti elem ugyan viszonylag kevés* található bennük, de az alkotás megközelítésének akkor s azóta is világszerte kedvelt és termékeny módjára adott példát. Az alkotás, az életmű lelki és alkati, érzelmi és hangulati, erkölcsi és szemléleti előzményeit, előfeltételeit tárja hallgatója, olvasója elé. Röviden az alkotó egyéniségét. Szól a művekről is, de mintegy az alkotó egyéniségének koncentrált megjelenüléseiről, mint erkölcsi eredményeiről, mint szemlélete és esztétikai felfogása összefoglaló példázóiról. *A liberális örökség tanúságtovője e kései remekeiben.*

Legszébb közülük a *Keményről* szóló (1879). Túlegyszerűsítve azt lehetne mondani: regényének gyakorlatát viszi át az értekező próza síkjára. Valójában azonban pontosan alkalmazkodik műfajához. Tanult a műfaj hazai előzményeiből, de külföldi arcképrajzolóktól is, főleg Macaulay-tól s Sainte-Beuve-től. Varázsának legfőbb titka alighanem atmoszférikus tehetségéből született. Emlékbeszéde valóban *emlékek elbeszélése*. Így beszéde sajátos kettős pólusú előadás lesz. Meleg közvetlenséggel, megindult személyességgel, érzelmi bensőséggel beszél, de az alkalmat, a tárgyat, az excellens közönséget tisztelő megbecsüléssel, megemelve ezáltal a szót, majdnem a magasztosig; ám sohasem lépi át, s főleg nem lesz foglya a magasztosság szónokiasságának. Az az esztétikai értelmű humor, melyet az egész nemzedék annyira kedvelt, egy-egy szívenfogó vagy megmosolyogtató anekdotával, jellemvonás fölemlítésével folyvást az olvasó, a hallgató természetes, közvetlen, napi érzelmi világába hozza vissza tónusát. Ugyanakkor ahogy Kemény s nemzedéke valódi vagy föltételezett nemes liberalizmusáról, történeti szerepéről szól, méltóságot kölcsönöz hangjának. Alighanem a liberalizmus e szép és mélyen személyes

idealizálásának köszönhető a századvég új polgárságának igaz és őszinte rokonszenvét.

Ez az emlékbeszéd azonban mind a műfaj, mind a hazai irodalmi gondolkozás, mind pedig a magyar történetiszemlélet tekintetében jóval több, mint egy határozott karakterű értekező különösen jellegzetes műve. *Epilógusa is* mindhárom tekintetben egy korszaknak. Az ötvenes évek ama nemzedéke, mely a centralisták 48 előtti liberális szellemi örökségét vélte folytatni s óhajtotta a körülményekhez alkalmazni, a kor prózaepikájával s Arany versművészetével egyenrangút adott az értekező prózában, elsősorban az *esszé tanulmányban*. Sőt, szinte azt mondhatni, ebben a műfajban közelebb állt e szakasz európai szintjéhez, mint a másik említett kettőben, a hatalmas Arany-lírárt nem számítva.

Gyulai emlékbeszéde történetbölcseleti, társadalomszemléleti gondolatokban távolról sem oly gazdag, mint Eötvös, Szalay vagy Kemény esszé tanulmányai; esztétikai fejtegetéseinek mélységében és igazságában pedig meg sem közelíti Aranyt vagy Erdélyit. Két mozzanatban azonban alighanem valamennyiüket felülmúlja. Mert azokat a gondolatokat pl., amelyekben Kemény egykor a tényekkel küszködve külső és belső ellenállásokon át haladva a tényekből igyekezett roppant erőfeszítéssel kifejteni Ausztriához való viszonyunkat, közép-európai állásunkat, társadalmunk fölvenni szükséges fejlődési irányát, — Gyulai már adott norma-, sőt dogmaszerű eszmékként foglalja össze, a kétség árnyéka nélkül. Ami Keménynél vitára hívó, tépelődésre készítő élő eszmélkedés volt, Gyulainál mindaz holtan ismételt lekción.

Ezeket a részeket a kései olvasó érdektelenül lapoz át. Hasonlóképp azokon is, amelyeken esztétikai, elméleti fejtegetést nyújt a regényről, s az epika művészetéről általában. Kritikáiban elevenebben, konkrét példákra alkalmazva, ellentmondó vagy helyeslő érzéssel, százszor olvastuk nála n. ind. S azoknál is, akiktől vette vagy venni vélte e téziseket. Keménynél, Aranytól s részben Erdélyinél, sokkal hitelesebb

gondolatmenetekben, sokkal átütőbb logikai erővel. Ezekben a részekben nemcsak epilógust nyújt emlékbeszéde, de tagadhatatlanul epigonizmust is.

Két ponton azonban, mint jeleztük, nem adtak ők sem többet, mint Gyulai itt; valóban sajátos egy lelki mozzanattal, pszichológus vizsgálódására érdemes lelki mozzanattal állunk itt szemben. Híres, sőt hírhedt következetességéről, tézissé merevült, dogmaként alkalmazott irodalomkritikai elveiről megfeledezni, „megszabadulni” látszott itt. Nemzeti ideálképek eszményítő létrehozásának követelményéről, az „egészséges”, a Világrenddel harmonizáló típusok alkotásáról, a (formál-)logikai rendű cselekvés tézisetikát kielégítő posztulátumáról nincs szó Kemény sorsrajzolatában. Ellenben a dolgok velejében érvényesül az 50-es évek nagy nemzedékének két lényegi érteke magatartáseleme s Gyulai tehetségének is két (kritikáiban többnyire elnyomott) nagyszerű karaktervonása.

Az 50-es évek nemzedéke az egyetemest és a különöst, az Allgemeinst és a Besonderest mindig együtt, egymásban kívánta felmutatni; az egyetemest az egyedi sorsban testesült nyilatkozásában, meg a rajzolt egyedi sorshoz való írói atmoszférában. S fordítva: az emberi közsorsban lényeges mozzanatokon át rávilágítani az egyedi sors velejére, s az egyetemes emberi létezéshez kapcsolódó atmoszférában föl-idézni az egyedi sors légkörét.

Gyulainak cselekménytervezésre, alakteremtésre, sorsalkotásra nem volt különösebb képzelete. Egy meglevő, egy adott, egy megismert életút, alak, sors megélésére annál nagyobb tehetséggel volt megáldva. Megélésére, s nem bele-vagy átélésére. Önsorsa, öntermészete, önéletútja lehetőségeként élte meg, s így a maga személyes ügyeként nézett szembe benne és általa az emberi létezés általános kérdéseivel is. S mint java novelláiban s regényében is – sajátos ellentétben a kritikáiban hangoztatott harmónia- és egészségkövetelménnyel –, a hulló, az eső, a veszésre jutott emberi sors iránt különös érzékenységgel volt eltelve. A tisztán tragikusig, mint elbeszél-

seiben is ritkán, itt sem ment el. Ellentéteiben szerette látni az életet. A melankóliának humort, az elégiának iróniát, az érzékenyülésnek fanyar tréfát vetett ellen. Ilyen az emberi sors, sugallja egyszerre szép emelkedettséggel s egyszerre csúfoló ellenkezéssel. Keményről például így beszél:

„Aki oly élesen szokta megfigyelni az emberi szenvedélyeket és társadalmi viszonyokat, és oly mélyen merült saját szíve vizsgálatába, most bámészan tekintett körül, mintha minden új volna előtte, vagy egykedvűen nézett maga elébe, mintha semmi sem érdekelné többé; aki oly örömet s oly behatóan fejtegette a politika, irodalom és tudomány nagy kérdéseit, most összefüggés nélkül beszélt, vagy mint a gyermek csapongott egyik tárgyról a másokra, a mohó öröm, vagy harag felindulása között. Kertje lombjai alatt elégültlen mondá, hogy ő immár boldog, nincs semmi dolga. . .”

Az utolsó mondat ez idézetből a kutatónak különösen figyelemreméltó. Aki ismeri Kemény életművét, tudja, egyik legművészibb s legmegrendítőbb elbeszélésére — s a magyar elbeszélőművészetnek is egyik legjobb darabjára — *A két boldogra* utal, játszik rá finom tartózkodással Gyulai szövege. S aki ezt tudja, lehangoltsággal elege örömmel érzi, ha Gyulai a magára vett, s immár időszerűtlenné, sőt dogmává merevedett elvek hámját leveti, érzékenysége a valódi, kivált a tragikus emberi sors iránt fölszabadul, Keményé és Péterfyé közelébe kerül.

S aligha független e nyitott, e humánus, e reális közelítéstől az hogy prózaművészetének, stílusformálásának, retorikai biztonságának, nyelvi teljességének is itt jut el tetőpontjára. Ez utóbbit fejlődéstörténetileg külön is fontos aláhúzni és megvilágítani. Arany kritikai prózája mérhetetlenül sokrétűbb, gazdagabb és átgondoltabb az esztétikai s a poétikai eszmék tekintetében, Kemény esszéi hasonlíthatatlanul mélyebbek sorsérzékelésükben, művészibbek láttató jelképpalkotásukban, teltebb hangzatúak dikciójukban, — ám ha az olvasó nincs szokva, elhatározva s fölkészítve egy régebbi, egy arhaikusabb prózafejlődési fok olvasására, befogadására, akkor gondolati és

érzelmi, művelődési és esztétikai élményét jelentősen csökkenti e fejlődésfoki különbség érzékelése. Gyulait, kivált éppen Kemény-émlékbeszédét nemcsak teljesen maiként fogadja be olvasója, de többnyire annál is magától érthetőbb természetességgel, mint a „stílromantikus”, vagy a késő-nyugatos értekezők erősen túldíszített, túlegyéniesített s irányzatszerűvé tett prózáját. A művelt magas, a *beszélt* köznyelv s a művelt magas, a *közhasználatú* irodalmi nyelv most került először igazán tápláló, éltető kölcsönhatásba egymással. Amihez persze, a műfaj, a személyes, az emelkedett, az emlékezve, a meditálva előadó beszéd műfaja is közrehatott. Mindenesetre a művelt beszédnyelvnek ehhez az irodalmi normájához senki sem került a 20. század első évtizedeiig oly közel mint Gyulai, az egy Péterfyt leszámítva, aki azonban gondolati súlyánál, szemléleti összetettségénél, társítási gazdagságánál fogva csak a magas műveltségű olvasó számára áll ennyire a művelt élőbeszéd közelségében.

Az *Arany-émlékbeszéd* (1883) hibáit s irodalomközelítési felfogásának, típusának, módszerének gyengéit, csekély értelmező erejét mutatja meg. Arany nem regényfigura, különösen nem az a külső, a kis tényekből építkező, az atmoszférikus írónak. Befelé élő, rejtőzködő ember, öngyöttrésig menő intellektuális és érzelmi fegyelemmel. Gyulai, volt idő, midőn naponta érintkezett vele; egyéniségéből, lelki-szellemi valójából azonban meglepően keveset látott meg. Arany Csengeryhez írt néhány levelében szinte többet fölfed magából, mint a kötetre rúgó Gyulai-levelezésben.

Az egyéniség helyett itt hát elsősorban a művekről kísérelt meg beszélni. Valójában inkább az irányzatról beszélt, mármint ahogy ő a népiesség irányzatát, a népnemzeti iskola irányzatát, Arany irányzatát, esztétikai elveit elképzelte, s kritikáiban számon kérte ifjabb kortársain. Elveihez, az 50-es évekhez képest lényegében ez az emlékbeszéd sem adott e tekintetben semmit sem, csak merevebb s még inkább előíró értelemben lett normatív. Így aztán Arany életművét valóban

igen kevésbé sikerült értelmeznie. Jellemző — amire már előbb utaltunk is —, hogy Arany lírájára alig fordított figyelmet és fáradságot, holott már az *Őszikék* után állunk. S e korban is, jóval Babits előtt, tudták, sejtették már — Arany Lászlótól Péterfyig, Endrőditől Reviczkyig —, milyen hatalmas és úttörő alkotás ez a líra; s az előbbi három már azt is tudta, hogy az 50-es évek Arany-lírája fejlődéstörténetileg még az *Őszikék*nél is jelentősebb.

Mindazonáltal ez az emlékbeszéd, ha csökkent preganciával is, a századközépi liberális nemzedék erkölcsi s esztétikai értéktiszteletét, történeti gondolkodás iránti vágyát sugallta, nagyon gondosan kimunkált, tömör, emelkedett és megindult szövegével éppúgy, mint a Kemény-memoriálé.

Annál is inkább, mert egy ponton nagyon is rokon ezzel. A lírikus Aranyt nem fogta, nem tudta megragadni; lírikusi eszménye a dalköltő Heine és Béranger volt. Az epikus Arany *liraiságát* annál jobban érzekelte és méltányolta. Ha Keményben a részvétre indító, a romlásba vesző egyéniséget s rajta keresztül mindnyájunk mindenkor könnyen pusztulásba forduló közsorsát ragadta meg, — Arany elbeszélő költészetében is, miután mintegy letette a koszorút az ideális nemzeti hősök eszményi ábrázolója előtt, vagy az előtt, amit ő annak vélt — ellenállhatatlanul vonta érdeklődését, megélő készségét magához e hősök melankóliája, elégiája. Annál könnyebben, mert maga Arany is mindig íroniával és humorral elegy méltósággal festi hősi és esendő voltukat.

Így, mondhatnánk, közvetve jut el a lírikus Aranyt jellemző s mozgató sors- és emberszemléletig. S mivel az epika műfaji kérdéseivel alkatánál fogva is, kritikusai és írói gyakorlatánál fogva is jobban ért, mint a líra problémáihoz, szépen fejt föl Arany elégikus atmoszférájú, hőseinek lélektanát, lelki alakulásuk menetét, s vonzó sajtáságaik mibenlétét. Nagyon is érthető hát, ha a *Toldi estjének* bemutatásakor, kivált őszi-öreges jeleneteinél, Piroska sorsának magyarázatában, sőt még a tétova Buda szerencsétlenségének említésekor is átszemélyese-

dik hangja, részvétellel telik meg előadása, bensőséggel rajzoló ereje. Bár itt is, mint egész kritikai tevékenysége folyamán, inkább lélektani kérdésekkel foglalkozik, mint a művet művészté emelő egyéb tényezők kérdésével. S az alakok ily meleg részvétellel, ily igaz emberséggel való sorsmegragadása és fölmutatása megnyerte írásának mindazokat, akik nem voltak programszerűen s eleve elszántan képességeinek, emberségének kétségbe vonói.

Arany historiai atmoszférát teremtő erejét is kedvvel s ambícióval boncolja. Itt azonban éppúgy kisebb sikerrel jár, mint hőse fejlődéstörténeti helyének kijelölésében is.

Gyulai történeti vágya ellenére sem volt igazában történeti alkat; irodalomtörténeti módszeres elméleti tanultsága pedig minimális volt. A szövegápolás európai fénykorában, a szövegűség fontosságának tudatosulása idején Kemény műveit s Madáchét úgy rendezte sajtó alá, hogy „stilisztikai” szempontból, „stilisztikai javítás” célzatával nyugodtan módosított a szövegen, méghozzá jelzés nélkül, abban a mély meggyőződésben, hogy e két író s az irodalom érdekében cselekszik. Toldy halála után Trefort, állítólag, Aranyt ajánlotta fel a katedrát, de az sajnos (vagy hál' Istennek — az Őszikék írásának ideje ez!) nem fogadta el, s ekkor egyértelműen Gyulaira esett a választás. Nem nevelt s nem is nevelhetett utódnemzedéket. Különben is ő, aki oly erőteljesen írt, gyengén adott elő, s még gyengébben oktatott megbeszélés-szerű foglalkozásokon: többnyire a maga felfogását, értékrendjét kérte számon, s másokét kicsinylette, vagy éppen kitört ellenük valódi elemző, cáfoló számbavételük nélkül. Nem is igen alkotott szorosabban vett irodalomtörténeti munkát. Régebben készült szép Vörösmarty-könyve is a Kemény-esszé-re jellemző vonásokkal tűnik ki: az életműről vajmi keveset tudhatunk meg belőle is.

Mindent összevéve: Gyulainak (s *Budapesti Szemléjének*) alaptévedése alighanem abban állt, hogy a kiegyezési korszak első évtizedeinek alacsony irodalmi színvonalát úgy származ-

tatta a Tisza-féle dzscentri szellemiségből, hogy az a közönség izlésének rontásával, amely elsődlegesen – szerinte – a sajtón át megy végbe, *nem engedi érvényre jutni a régi irány töretlen folytatását. S nem úgy, hogy ez a szellemiség nem engedi meg egy valóban korszerű új irány létrejöttét* és fölemelkedését. A dzscentri szellemmel szemben álló új erőknek így nemcsak segítséget nem nyújtott, hogy a népnemzetihez hasonló színvonalra emelkedjenek, de egyenesen gátolta őket ebben (Tolnai, Reviczky, Komjáthy, Palágyiak stb.). A 80-as évek roppant gondolati sivárságában menedéket kereső fiatal kritikai tehetségeket (Riedl, Haraszti, Péterfy) pedig elvágta, sőt, a gyenge színvonal vázolt magyarázatával közömbössé tette vagy éppen szembeállította a jelentkező friss szépirodalmi kísérletekkel. Biztos volt a Tisza-korszak szellemiségének *tüneti s átmeneti* jellegében, de biztos az 50-es évek mérsékelt liberalizmusának s véle *a népnemzeti elvnek új áttörésében* is.

A Tiszák világába tartozók – érthető módon – hol merészebb, hol szelídebb csipkelődéseken túl ellene soha semmit nem tettek. Örültek neki, hogy táborukon belül van defenzív fogságban. Mert bármennyire fordítva képzelte is el ő a Deák- és Tisza-típus hasonulását, „végső soron” mint a nagy idők egyik magas erkölcsiségű végtanúja mégiscsak azt igazolta, hogy Tiszáék az 50-es évek liberálisainak természet és jog szerinti utódai. Ezt tanúsítja az is, hogy Tiszát nagy államférfiúnak utóbb sem tekintette ugyan soha, de később volt jó szava szerepére is, képességeire is.

Lapját 1875–78 előtt várakozás előzte meg, érdeklődés fogadta, s bizonyos elismerés övezte. Az érdeklődés vagy legalább az elismerés a tudományos részt illetően meg is maradt egészen a századvégig. Az irodalmi s az irodalomkritikait azonban előbb keserűség, azután fölháborodás, majd gúny, később kicsinylés, végül teljes közöny övezte. A híres bon mot most vált általánossá: a nyilvánosság kizárásával szerkeszti és olvassa Gyulai Pál.

Gyulai hitt a történelem logikájában. S az valóban követte is a maga útját.

Csakhogy az nem esett egybe Gyulaiéval.

NÉMETH G. BÉLA

VITA

KÖLTÉSZET ÉS ÁLLAPOT

ACZÉL GÉZA: *RANGREJTVE VAGY RANGEJTVE?*

Költészetünkről szólva kritikák hasábjain sok mostanság a fanyalgás, a bizonytalan konstrukció. Olyan ez, mintha egy seregnyi fecske tavasszá akarná énekelni a telet, kritikusaink egy része lapossá írni a költészetet. De még nagyobb a tábor akkor, ha költészetünk mai szerepéről esik szó, a végletekig is eljutva, miszerint funkcióját vesztő műfajjal állunk szemben.

Nem kell félteni sem az egyetemes, sem a magyar költészetet. Azt hiszem itt ugyanarról a kritikusi türelmetlenségről van szó, amely nem ismeretlen előttünk, lapozgatva régi folyóirataink kritikáit. A most, rögtön nyilvánvaló értéket teremtő, kívánó szemléletről. Kitűnő példája ennek egyik elsőként recenziókat közlő lapunk írása a *Madárúton* antológia szerzőiről. Elsőantológias költőktől kér számon egyéni hangot, elfeledkezve arról, hogy egyáltalán nem természetes kész költőként előállni, és vitán fölüli, szenzációs köteteket publikálni. Miért ne hihetnénk hát, hogy Tóth Erzsébet, Balogh Attila, Szokolay Zoltán vagy akár Borbély János beteljesíti az ígéretet? Vagy miért is támasztanánk ilyen követelményeket – fölhívást különbözősre – a nyomtatás örömeivel és gyötrelmeivel ismerkedő költőkkel szemben? Elég csak Ady Endrét fölemlegetni, akinek első kötete ugyancsak nem tartozik líránk élvonalába! Jó ha ilyen „vitán fölüli” kötet 1–2 akad egy-egy évtizedben.

Nem kell félteni a hetvenes évek költőit, költészetét sem. Ma ugyanolyan nehéz költővé lenni, mint irodalomtörténetünk során bármikor. És a nehézség nem azt jelenti, hogy nehéz

megjelenni, de nehéz modernnek lenni. A tudatos újulás és újítás, a megőrzés és továbbfolytatás hűségét értem most modernség alatt. A menet közbeni elhullás is ugyanolyan nagy, mint máskor. Eméjük csak ki véletlenszerűen az 1969-es évet! Csala Károly, Béneyi József, P. Horváth László, Keresztes Ágnes, Keszthelyi Rezső, Tandori Dezső, Tóth Bálint és Utassy József is ebben az évben jelentkezett első verseskötetével. Közülük 1978-ig nem jelent meg második kötete Csala Károlynak, P. Horváth Lászlónak, Keszthelyi Rezsőnek. Igaz, hogy például P. Horváth László publikált közben egy mesekötetet, és megjelent egy drámakötete is, és Csala Károlyt is több antológia szerkesztőjeként üdvözölhattük, de költőként elhalványultak tudatunkban.

De nem hullik ki mindenki, és lesznek fiatal generációkból is olyanok, akik eljutnak a legmagasabb csúcsokra. És a nemzetek költészetében nemcsak csúcsok vannak, de dombok és lejtők is, és ezek mellett érzékelhető igazán a magasság!

A költészet mindig az ember legszemélyesebb ügye, és ugyanúgy hozzá tartozik az emberhez, mint sok minden más. Ezt nem lehet leválasztani, megtagadni, akkor ugyanis múltunkat, jelenünket, jövőnket, de emberi mivoltunkat is tagadnánk. A költészet szerepének változásait elfogadom. A magyar költészet első vonala mindig is a legnemesebb társadalmi célokért harcolt sajátos eszközeivel. Ezért is lehet kimondani, hogy a magyar költészet ellenzéki volt. Az ellenzékiiség felületi jegyei néha még ma is megtalálhatók, mert a költészet nem eszköze a napi politikának. De a nem ellenzéki álláspont sem azt jelenti, hogy kritikus szemléletüket földadnák költőink. Szocialista társadalmunk céljai végső soron rokonságban állnak az egyetemes költészet céljaival. Ezért sem ellenzéki ma költészetünk, de sajátos eszközeivel kritikája is és segítője is a társadalomnak. Ez a szerepváltozás nem szabad hogy együtt járjon azonban szerepének tagadásával. Egy lassú folyamat eredménye, és egy nemzet költészetének nagyságából semmit nem von le.

Ha egy-egy időszakban netán a költészet válságáról lenne szó – nagyon nehéz megítélni, mikortól válság a hullámvölgy – akkor annak is nyomós okai lennének. És nem lenne világrengető fölfedezés, ha ezen okokat végül mindennapi életünkben, másként társadalmunkban – a társadalomban – találnánk meg. Érdekes lenne megvizsgálni, mennyire más a hetvenes évek alkotói „légköre” a hatvanas évekéhez képest!

Manapság megszaporodtak irodalmi fórumaink, köszönhető mindez annak a rangnak, amit a társadalom az irodalomnak tulajdonít. Ez pedig természetesen azt is jelenti, hogy a verspublikációk száma is megnőtt. De ugyanígy nőtt a recenziók, kritikák száma is. De a fórumok számának növekedésével nem jelentkeztek együtt a kizárólagos magas értékek. Ennek ellenére a lehetőség megteremtése, illetve kiszélesítése fontos volt, írói költői pályák futhatnak föl, folyamatos kontrollal fejlődhetnek. Persze az irodalmi kockázatvállalás nem egyenlő a gazdasági kockázattal, és természetes, hogy a segítség ellenére sem lesz minden tehetségből költő-író. Ezt a kockázatot vállalni kell. Jó ezt hangsúlyozni, mert többen úgy szeretnének változtatni ezen a helyzeten, hogy megszüntetnék ezen fórumokat, számukat csökkentenék, gondolva, hogy az értékek így is felszínre kerülnének!

De egyéb változások is találhatóak a felszínen, és ezeket pozitív változásoknak tudhatjuk be. Megszűnőben van – ez is folyamat, és lassú folyamat – Budapest irodalmi monopolhelyezete. Mutatja ezt az is, hogy olyan vidéki műhelyek fejlődtek föl budapesti folyóirataink mellé, mint a Kecskeméten szerkesztett Forrás, a pécsi Jelenkor, és a szegedi Tiszatáj. Itt megjeleneni ma rangot jelent, és Budapesten élő íróink, költőink is szívesen publikálnak hasábjain. Külön öröm az a markáns, sajátos arculat, amit ezen lapok szerkesztői kialakítottak. Egyszerre tudnak a tájhoz, az adott régióhoz is kötődni, és országos érdeklődésre is számot tartani. És ez a nagyobb eredmény. Fölnőtt folyóirataink mellett egy rátermett szerkesztő-, írógárda, és ezeknek tagjai irodalomszervezői

feladatokat is ellátnak. Olyan jelentős költőink élnek vidéken, mint Pákolitz István, Bertók László, Bárdosi Németh János, akinek múlthatatlan érdemei vannak Dunántúl irodalmi életének föllendítésében, Serfőző Simon, Sárándi József, és minden korosztályból folytatható a névsor. És a Dunántúlon a Jelenkor mellé fölzárkózott a Szombathelyen szerkesztett Életünk, és Győrben, valamint Tatabányán is mostanra teremődtek meg a folyóirat-szervezés lehetőségei. És nem anyagi lehetőségekről van most szó. Ezek a jelenségek biztatók a jövőt illetően.

A hatvanas éveket a hetvenes évek mennyiségi gátszakadása követte költészetünkben, és ez valóban nem járt együtt minőségi forradalommal. De mindenképpen szélesebb skálájú lett a magyar költészet, irányzatok élnek egymás mellett, még ha némelyik gyermekcipőben is jár. Kritikánk azonban nem tudta követni ezt a változást, a mennyiség láttán inkább elképedt, és vajmi keveset változtatott értékelési rendszerén. Pedig nem egy előre kialakított elméletbe kell belegyömöszölni a műveket, hanem létre kell hozni a műre érvényes elméletet. Ekkor szaporodtak meg azok a hangok, amelyek sokallván a költőket, a fórumok számának csökkentését kívánták. Persze nem egy kritikus üdvözölte őszinte örömmel a fiatal törekvéseket, gondoljunk csak a Napjainkban megjelent átfogó igényű bírálatokra! Ami a lényeg: az új költőgenerációk mellett még nem növekedett föl új kritikusnemzedék. Igaz, erre is lehet biztató jeleket látni, és az egyik ilyen jel számomra éppen Aczél Géza írása. Azé az Aczél Gézáé, akinek 1975-ben jelent meg *Másnapos freskó* címmel verseskötete. Egyébként természetes folyamatnak lehetünk tanúi: költőként bemutatkozó barátaink jó kritikusi képességekről tesznek bizonyosságot. És nemcsak Aczél Gézáról beszélek, említhetném Veress Miklós, Nyilasy Balázs nevét ugyanígy.

Mindazok ellenére, amit fent írtam, szeretem Aczél Géza írását. Értéke a bizonyítás, megközelítései szimpatikusak.

Rendszerezése elfogadható egyfajta reneszernek, és ilyen rendszerezésekre szükségünk van.

Jó az is, hogy mást kapunk, mint amit az alcím sejtet. Egy év lírája ez — és szinte hiánytalan a leltár — de szélesebb távlatokból. A mélyebb összefüggéseket ő sem kerüli el, tudva, hogy líráról szólva ez lehetetlen. Nem egy eleve kialakított koncepcióba kényszeríti bele a köteteket, hanem anyagából kiindulva alakítja ki a rendszert. Ennek ellenére az összképet tekintve nincs ok az elkeseredésre. Lehetséges, hogy ez a kép nem megbízható, de ez nem is baj. Az írás értéke eme összkép egyik oldalának felvillantása. És ez a fővillantás sikerült, még akkor is, ha az írás egy-egy részletével vitatkozhatunk, odébb-odébb tologatva a hangsúlyokat.

BÖRÖNDI LAJOS

»SZOMORÚ SZEMMEL«¹

(FÁBRY ZOLTÁN PÁLYAKEZDÉSÉRŐL)

RégeSrően köztudott, hogy a tudományos munka, kiváltképp a társadalomtudományokban — kollektív műfaj. Tehát: tanulunk egymástól, vitázunk, ha erre van szükség, korrigálunk, tovább- és újragondolunk egy-egy megállapítást. Csanda Sándor — Turczel Lajos fiatalabb kortársaként — a szlovákiai magyar irodalmi életnek, a filológiai kutatásnak egyik kiemel-

¹ Az It 1979. 3. számában (572–582.) Csanda Sándor cikket írt *Fábrý Zoltán pályakezdése* címmel; tanulmánya — melynek rövidített vagy inkább nem ennyire kiérlelt formája már megjelent a Vasárnapi Új Szó 1977. IX. 18. számában — igen elgondolkoztató, és sok tanulságot rejt magában. Mindenesetre figyelmeztet a buktatókra, azok számára, akik Fábrý Zoltán életművével s tágabb értelemben a szlovákiai magyar irodalommal vagy annak kezdetsével kívánnak foglalkozni.

kedő alakja. Témánknál maradva: nem kevés érdeme van abban, hogy *végre* Fábry Zoltán válogatott levelezése 1916–1946 közötti történelmi periódusból megjelenhetett.² De levelezéskötetéről alább még részletesebben szeretnénk szólni.

Kétségtelen, hogy e kötet anyagának áttanulmányozása, sajtó alá rendezése közben Csanda Sándor igen sok olyan mozzanatra bukkant, melynek hangot kellett adnia szóban forgó cikkében. Csakis egyetérthetünk vele: helyesen tette. A Fábry-filológia csakis nyer ezen s ebből. Az esetleges véleménykülönbségekből is.

Sajnos, létezik olyasfajta tévedés – s ez nemcsak a Fábry-életmű egészére vonatkozik –, amely bizonyos látásmód torzulását okozza (nem pejoratív értelemben használjuk e kitélt), s minden bizonnyal módszertani forrásokra is visszavezethető. Ez pedig: egy költői vagy írói *életműnek egységben látása*. Méghozzá kettős kapcsolódásban: az *előre* és *vissza* (időben), valamint a *rész* és *egész* (térben) relációjában. Úgy, hogy a *rész* kutatása kiemeljen számos mozzanatot a homályból, s így téve az egész alkotóelemévé. Ezek közül bármelyik túlsúlyra jut, „megbillen” a kép (egyes részek, vagy az egész). Csanda Sándor idézi éppen erre és ehhez a bizonyító anyagot, tanulmánya legvégén. Fábry Zoltán pedig éppen a *Vigyázó szemmel* eme zárócikkében (*Nincs elveszett poszt*).

„A kezdet és a vég egy síkon, azonos rögzítésben és ölelésben: a különbség feltárója. A megtett utat csak a kezdet hőfokán mérhetjük le, a változást útszakaszonként kell tisztázni. . .”³

Jelezve ezzel, hogy módszertanilag csakis a rész és egész arányát helyesen mérve juthatunk a megfelelő következtetésre.

²Fábry Zoltán válogatott levelezése 1916–1946. Bratislava, 1978. Válogatta Csanda Sándor és Varga Béla.

³Vigyázó szemmel. Bratislava, 1971. 326. (A Csanda-tanulmány záró idézete e kötetből: 329.)

Csanda Sándort filológiai szenvedélye e tanulmányában bizonyos hangsúlyeltolódáshoz vezette. Nem kívánjuk az olvasó türelmét ismétlésekkel igénybe venni, de utalnunk kell egy Fábry-levéltre, melyet éppen e folyóirat lapjain idéztünk,⁴ és fel kell hívnunk a figyelmet az imént már említett Csanda Sándor-tanulmány záró idézetére: mi bizonyítja, hogy a „nacionalista” korszak olyan túl hosszú volt-e? Az 1968. május 11.-i levelének idézett része, még visszaenlélkezőn is, Fábry Zoltán részéről, teljesen összhangban áll az általa – e sorok írójának küldött – írásban is megfogalmazott periodizációval. Mindjárt és előzetesen meg kell jegyeznünk: a *Vigyázó szemmel* beosztása – erről nemcsak most szólnunk – túlságosan elnagyolt; másfelől, érthető, hogy Fábry Zoltán e kötetben a *leginkább jellemző vonásokat* igyekezett összegyűjteni, cikkei alapján. Sok lényeges Fábry-írás még a Csanda Sándor által is említett folyóiratok sárgult lapjai közé szorítva alussza Csipkerózsika-álmát.⁵ Ezek feltárása majd a részkutatás feladata lesz. Bizonyos, hogy valamit módosulhat a korai korszak Fábry-képe, de alapvető színeinek tónusát már nem befolyásolhatják. Ezt éppen a cikkünk elején jelzett Fábry-levelezés is bizonyítja. Visszatérve az „árnyaltabb” periodizációra: Fábry Zoltán 1968. okt. 28.-i levelében így osztja a korai pályaszakaszt:

„a) 1920–1921. (nacionalista-kisebbségi attitűd: »Szomorú szemmel«);

b) 1921–22. Már kezd hatni az expresszionizmus, de még inkább stilárisan. Beöthy Zsolt-nekrológ az utolsó nacionalista fogalmazvány. Utána jön Otto z. Linde, de már abban ott van G. Heym halálköltészeté;⁶

⁴It 1970 4. 788. (Az 1968. V. 11. leveléről van szó).

⁵It 1979 3. 581.

⁶Itt hívjuk fel a figyelmet, hogy a *Bécsi haláltánc-ének: 1921.* (melyet elveszetteknek hittek) megjelent az Irodalmi Szemle 1979. 7. (582–595.), valamint 8. számában (685–696.). Fónod Zoltán adta közre, a CSEMADOK KB engedélyével.

c) 1923–25. *Emberirodalom* (ennek utolsó dokumentuma: a Korunkban az *Epistola in carcere*);

d) 1926-tól a radikalizálódás ideje. Már a Munkás-nak írok. . .”

Ha elgondolkozunk ezen a nacionalista korszakon, illetve annak (idő)tartamán, arra kell rájöttünk, hogy valójában e „kettős haza kötődés” az évtized fordulójáig kíséri és kísérti Fábry Zoltánt. Mert vessük csak össze a *Korparancs* című kötet *Magyar köszönet*, valamint ugyanez a kötet *Magyar rapszódia: 1932* egyes passzusait.⁷ A magyarságsírató Fábry Zoltán *akkor*, a Sallai–Fürst-per idején vágja a Horthy-Magyarország szemébe: „Valamikor hazánk volt. . .”

Sokkal inkább meg kell kérdőjeleznünk – éppen a rész és egész kapcsolódó pontjaihoz érve – *Az irodalom mai életproblémáira* vonatkozóan: vajon csakugyan a krisztusi szeretet volna csak ez írásra jellemző? Kiváltképp, ha összevetjük a *Vigyázatok a strázsánál*.⁸ A háború, a veszély, az átélt történelem, annak sok tanulsága – többek között – az azonosság-különbség e két Fábry-írás között. És amit tegyünk – ha már a krisztusi szeretetről van szó – azzal, mit Fábry Zoltán a *Kúria, kvaterka, kultúra* „Visszanéző”-jében ír le?⁹

De találunk – korabeli – sokkal frappánsabb cáfolatot is erre. A Csanda Sándortól is – egyébként helyesen – oly sokat emlegetett Földes Sándor-hatást. Földes Sándor valóban írta, megírta azt a majdhogynem „megsemmisítő” cikket az *Emberirodalomról*; ám ebben a forrását is megleljük annak, hogy itt (ez Fábryra is vonatkozik) nem is annyira a krisztianizmus, mint inkább a messianizmus élhivatottsága a döntő. „Igen, kedves megváltók – írja Földes – a művészet meghal és élet születik. Az életet az igazság támasztja föl. . .”¹⁰ Nagyon is a

⁷ *Korparancs*. 1969². 172., ill. 147.

⁸ *Vigyázó szemmel*. Id. kiad. 42–43. és *Vigyázatok a strázsán*. Bratislava, 1975. 144–145.

⁹ *Kúria, kvaterka, kultúra*. Bratislava, 1964. 8–9.

¹⁰ *Korunk*, 1926. okt. 646–648.

Győry Dezső megírta *Újarcú magyarok* attitűdjét hordozza mindez. Még akkor is, hogy ha „Nirvánáról, Keresztről, Szeretetről, Testvérről, Istenhitről” ír Fábry. De ez a Fábry Zoltán a háború poklából jött, a *Gyilkos élményt* élte át; hát itt arról van szó, hogy az állattá lett ember, az egymástól elidegenített ember talál vissza jobbik énjéhez s főként egymáshoz. Hát a „Nirvánás. . .” Fábry Zoltán néhány bekezdéssel előbb azt írja: „Együttes élmény, együttes csalódások, együttes vágyak soha máskor nem kovácsolhattak így egygé régi ellen támadó generációt, mint az elmúlt nagy világégés ezt a mait. . .”¹¹ „A megcsalt ember”-ről beszél, s az *Emberirodalom* első változatában¹² azt írja le hitelesen és vétőzhatatlan erővel, vággyal, akarással: „Ma már tudjuk a szenvedés ajándékát, az egyforma szenvedés hangos mentősikolyát. . .”, és milyen kár, hogy a végső változathoz kimaradt: „meg tudjuk simítani az utcalány fejét is, hogy önző kezünket ki merjük nyújtani az ember felé. . .”¹³ Megkérdőjelezzük a tételes vallás – Fábry Zoltán által vallható – krisztusi hitét. Inkább arra irányítjuk a figyelmet: Fábry mindig arról beszélt és írt – „gyilkoltam”, „nem ezt akartam”! A *Korparancs* címadó írásában mindegyik félelmetes pontossággal visszaemlékezve szinte szuggerálja:

„*Korparancs*: ennek a könyvnek egyetlenegy sora sem jöhetett volna létre az 1914-es és 1934-es évszámok nélkül. A kor írta a kornak. Kortárs a kortársnak. A *Korparancs* – kordokumentum, ahogy kordokumentum maga az írója is.”¹⁴

Egyetértünk Csanda Sándorral: e két évszám közé ékelődik Fábry Zoltán pályakezdése, a botorkáló útkeresés, a zavaros gondolatok sora . . . de. – De a tisztulás hamarabb következett

¹¹ Vö. *A béke igaza*. Bratislava, 1956. 15.

¹² *Vigyázó szemmel*. Id. kiad. 46.

¹³ *Genius–Új Genius*. 1924–1925. Antológia. Bukarest, 1975. 199.

¹⁴ *Korparancs*. Id. kiad. 9.

be, mint gondoljuk. És közösen olvashatjuk újra, nem kevés tanulással a romániai-erdélyi Kovács János tanulmányát, példamutató szövegelemzését az *Emberirodalom* változásairól.¹⁵ Együtt kell – önkritikusan – elismernünk, hogy sokáig bizony mindketten 1924-re datáltuk – Fábry Zoltán nyomán is – az *Emberirodalom* keletkezését.

Sokkal inkább a *teremtő emberről* kell szólnunk – kiváltképpen, ha a szóban forgó levelezéskötetet végigolvassuk –, hiszen ez a terminológia igen sokszor előfordul Fábrynál: „teremtő”, „formáló”. Egy régeből, nem kívántból újat formáló emberről, művésZRől van szó, amelynek szava – a Fábry által leírt cikkek – a jelzett folyóiratok, újságok, de kötetben megjelent írásokban agítálnak: az újért. A más emberért: a háborúból visszabukott, megmaradt, új életet kezdeni akaró emberért, és – ez már erőteljes hangot kap a Fábry-levelezésben – a szlovákiai magyar kulturális-irodalmi életért. Úgy is, hogy „egymás tükrei vagyunk”, úgy is, hogy a semmiből induló szlovákiai magyar irodalmi élet dokumentálhassa: „Vagyunk”.¹⁶ Ennélfogva erős az induló Fábryban is, de az egész szlovákiai magyar irodalmi életben a személyhez kötöttség, miként ezt utólag Fábry Zoltán maga is szóvá teszi.¹⁷ Egy-egy személyes, költői megtorpanás, illetve fejlődés minden esetben a szlovákiai magyar irodalom állapotát is jelezte (az első nemzedékre gondolunk). És itt „lép be” kellő időben és kellő meglátással az erdélyi-romániai Gáll Ernő, aki Fábry Zoltán „muszájemberségéről” ír,¹⁸ és aki Fábry erkölcsi magatartását kellően köti össze a pro domo – pro mundo kapcsolatával. S mindez a pályaindító pillanatoktól kísértette Fábryt, de *mikor*,

¹⁵ Kovács János: *Fábry Zoltán és az aradi Genius*. Korunk, 1973/12. 1807–1814.

¹⁶ *Kúria, kvaterka, kultúra*. Id. kiad. 10. – Ma úgy dokumentálják az utóbbi harminc év szlovákiai magyar lírai termését: *Jelenlét*. Bratislava, 1979.

¹⁷ *Kúria, kvaterka, kultúra*. Id. kiad. 12.

¹⁸ Gáll Ernő: *Nemzetiség, erkölcs, értelmiség*. Bp., 1978. 249–259.

és mily erős leszorítottság *után* hallhattuk meg. Élete alkonyán, igazában, vagy lassan-lassan utóéletében.

A Fábry-levelezéskötetből éppen az tűnik ki: miképpen teremtették meg a szlovákiai magyar kulturális és irodalmi életet. Örökösök nem lehettek, miként erdélyi kortársaik, de alapozók – igen. S nem is akármilyen örökséget hagyott hátra. E levelezés – többek között, de talán legelőször – arra késztet, hogy nagyobb tanulmányt szenteljenek a kutatók a szlovákiai magyar irodalmi kritikai életnek; a kezdetektől – az utolsó évtizedig. Éppen e levelekből bontakozik ki (az egykori élet nagy kérdéseivel és bosszantó kicsinyességeivel együtt), hogy több figyelmet kell szentelnünk a szlovákiai magyar irodalom kezdeteinek.¹⁹ Csak a legjellemzőbb vonásokra szeretnők a figyelmet felhívni: ebben az évtizedben (az 1920-as évekről van szó) Ady kevésbé játszik oly fontos szerepet, mint az első világháború végén, s a forradalmak korában vagy később, a népfront-korszakban; éppígy az antimilitarizmus mintha háttérbe kerülne, s csak a harmincas években kap ismét kellő nyomatékot, az antifasizmussal ötvözve. S ezek érthető jelenségei a korabeli szlovákiai magyar irodalomnak, hiszen a szerveződő-szervezkedő magyar irodalom és kultúra léte vagy nemléte forgott kockán. Érthető, hogy „a magyarság-siratás”, ha úgy tetszik, a nacionalizmus nem lehetett program. A korparancs mást követelt. Hogy mit követelt: azt bizonyítják a Fábry-kötetek, melyek e levelek *előtt* és *mögött* állnak.

Kirajzolódik az is e kötetből: akikkel Fábry Zoltán levelezett, már a 20-as évek első felében sem a nacionalizmust érezték és tudták fő gondjuknak. Az új élet, a társadalmi haladás jegyében szervezték az egykorú „szlovenszkói” irodalmat és kulturális életet. Elegendő egy pillantás a „névsorra”: Balogh Edgár, Dienes László, Gaál Gábor, Illyés Gyula, József Attila, Sándor László, Szántó György, Tamás Aladár,

¹⁹ *Szlovenszkói vásár* címmel jelenik meg, Turczel Lajos összeállításában, az 1918–1938 közötti szlovákiai magyar novellairodalomról.

Veres Péter stb. Földes Sándor nevét szándékosan hagytuk külön (de nem a „végére”), hiszen – s erre Csanda Sándor is, Kovács János is fölhívja kellően a figyelmet – ő mindenki előtt és fölött állt, tényleges hatásában is, Fábry Zoltán szemében is.²⁰

Pillanatig sem csodálkozunk azon – mint jeleztük –, hogy Csanda Sándort, a felkészült filológust szinte hatalmába ejtette a levelezésanyag, bizonyára sok meghökkentő adatozozzata. Viszont csodálnivaló, hogy elkerülte (volna) figyelmét: a sok változáson keresztülment szlovákiai irodalmi élet egyik reprezentánsa expresszionizmusának bizonyos „stabilitása”. Ebben szorosan kapcsolódnak a levelek a Fábry-kötevekkel: *Az irodalom mai életproblémáitól* – a Földes- vagy Krammer- stb. levelezésén át – a viszonylag kései műnek számító *Palackpostáig*, valamint az *Európa elrablásáig*, sőt a *Vigyázó szemmelig*. Amit jobban szemügyre kell venni: másként hatott egykor (nemcsak az expresszionizmus), és másként látjuk ma, a visszapillantó szemével. Annyi bizonyos, hogy e levelezéskötet máris sokat korrigált magának Fábryra visszamemlékezéseiben. De nem is a „korrekciókról” van szó; másról, többről: emberek szervezkedő kapcsolata bontakozik ki előttünk, bizony megdöbbentő erővel. S ha ezt vesszük figyelembe, még Fábry Zoltán gyakran visszaemlékező mondataiban is kétkedve figyelünk az oly gyakran szereplő „nacionalista attitűdre”.

Arra a megállapításra kell jutnunk: minden rendelkezésre álló anyagot figyelembe véve, el kell végre készülnie a Fábry-biográfiának, mely az időrendet és a tipológiát, a periodizációt és a korrajzot stb. egyként magában foglalja. Így egyértelműbb lesz – a jelenlegi formájában és tartalmában érvényben lévő – Fábry Zoltán pályakezdése, ha úgy tetszik »Szomorú szemmel« korszaka.

KOVÁCS GYÖZÖ

²⁰ Arról nem is szólva, hogy éppen Földes Sándor levelei s idézett Korunk-beli cikke, ezek hatása Fábryra igazolja is (Gaál Gábor befolyása *mellett*) az 1926-os évszám fontosságát (a radikalizálódásában).

FILOLÓGIA

BERTHOLD MORVA HERCEG AVAGY AZ ELSŐ ÚJABBKORI BÁNK-TRAGÉDIA

(1794)

Amikor Károly Róbert udvari krónikása a meráni herceg és Bánk bán, nádorispán feleségének szerelmi históriáját a *Gesta Ungarorum*-ba belecsempészte, álmában sem gondolta volna, hogy a nemzetközi mesekincs egy halhatatlan darabját vetette papírra. A jámbor szerzetesnek, a ferences rend magyarországi provinciálisának nem is ilyesmi állott szándékában: az „események” feletti felháborodásának kifejezése nyújtott módot arra, hogy Károllyal és udvarával éreztesse a saját és a magyar közvélemény döbbenetét a Zách-család kiirtása miatt.¹

A *Gesta* szövege röviden, de az erkölcsi ítélet súlyával mond el egy udvari botrányt. Csak egy jótollú feldolgozó kellett hozzá, hogy kellőképpen kiszíneze, általános érdeklődést keltsen az olvasókban. Ez az író el is érkezett abban a pillanatban, amikor az egyházi irodalmat a renaissance szórakoztató iránya váltotta fel: Bonfini, Mátyás király életrajzírója és udvari historikusa adta át a történetet Európa irodalmi köztudatának. 1543-ban latinul, 1545-ben németül jelent meg a *Rerum Ungaricarum Decades tres*, s már néhány év múlva megindult a németnyelvű interpretációk hosszú sora, köztük nem kisebb író mint Hans Sachs tollából.² Feldolgozta az angol G. Lillo (1693–1739) is.

¹ Horváth János: *Árpád kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. 1954. 256., 267. Mályusz Elemér: *Az V. István kori Gesta*. 1971. 113.

² Bonfini: Bonfinius, Marcus Antonius: *Rerum Ungaricarum Decades tres*. Basiliae, 1543. – Trostler József: *A Bánk bán német tárgy történe-*

Hosszú ideig ő maradt azonban az egyetlen, aki színpadra alkalmazta Jeruzsálemi András udvarának viselt dolgait. S amikor a 18–19. sz. fordulóján a téma ismét elindul irodalmi ihlető útjára, nem Bonfini nyomán, nem a sok német feldolgozó, de még csak a méltóságteljes, komoly historiográfusok, Pray, vagy Katona befolyására sem³ éled fel. hanem egy francia novelláskötet hatására. D'Ussieux 1775-ben napvilágot látott *Décameron François* c. műve első kötetében újítja fel a hajdani krónikás meséjét; munkájának németnyelvű legális és kalózkidásai a könyvpiacra megint számos középeurópai feldolgozást hoznak létre, „Bertold herceg”-től Katona József-ig át Grillparzerig.⁴

D'Ussieux, a Lajosok gáláns udvarához szokott francia, korban, időben, szellemben nagyon távol állott a krónikáirótól. Sem a történeti nevek, sem az események pontos sorrendje nem érdekelték. Számára a téma nem jelentett mást, mint „egy fejezetet a szenvedélyek történetéből”, amint ezt egy ügyes német kalózkidó műve címéül is adta. A mese drámai, mondhatnánk, teátrális, és mégis hosszú évek kellettek, amíg az első színpadi feldolgozás — első nemcsak nálunk, de tudomásunk szerint az egész Habsburg monarchiában is — megjelent a magyar cenzúrahivatal előtt.

1794 viharos évében kapta kezébe Riethaller Mátyás volt jezsuita tanár, első cenzor (censor primarius) a „Berthold Prinz von Mähren, oder Edelmuth macht den Fürsten gross,

---

téhez. Egyet. Philológiai Közöny, 1917. 272., 355., 553., 601. — Heinrich Gusztáv: *A Bánk bán-regény*. Budapesti Szemle, 1901. 283–288.

³Pray György: *Annales Regum Hungariae*, I–V. k. Viennae, 1763–1770. — Katona István: *Historia critica regni Hungariae stirpis Arpadianae*, I–VIII., Pestini, Budae, 1788–1793.

⁴D'Ussieux: *Trostler*, op. cit. 602–603., Heinrich op. cit. 283–284. — Grillparzer Bánk bán-képével foglalkozott az 1975-i *Grillparzerforum Forchtenstein* (Eisenstadt, 1976.) előadásai között Dr. Hilde Haider-Pregler (39–56.)

eine ungarische Tragödie in 5 Aufzügen” címet viselő kéziratot.

A cenzúrahivatal Magyarországon a Helytartótanács alá beosztott szerv volt. A kezdetben két, majd nyolc-tíz nagyműveltségű könyvbíráló csak véleményt terjesztett a Htt illetékei elé, a döntés joga azoké volt. (Egy magyar cenzornak szóban és írásban legalább öt nyelvet kellett tudnia: latinul, németül, magyarul, franciául és a hazai szláv nyelvek egyikén, azonkívül ismernie kellett az uralkodó szellemi áramlatokat. Ezért évtizedeken keresztül csak egyházi férfiak jöhettek szóba ez állások betöltésénél: világiak nem rendelkeztek a műveltség ilyen fokával.⁵)

A dráma címe: *morva herceg*, lehetett az oka, hogy az elmúlt majd kétszáz év alatt senki ezt a cenzori aktát fel nem lapozta. Pedig itt fekszik az első újabbkori Bánk-feldolgozás, sajnos, nem teljes kéziratában, csak Riethaller bő ismertető szövege és egy-két idézete őrzi nyomait. A szerző maga is megfejtendő talány: monogramja I. E.⁶

1794. nov. 9-én Riethaller betérjesztette jelentését. A hódolatteljes bevezető sorok után – a Htt elnöke Sándor Lipót főherceg-nádor volt – elmondta a színmű tartalmát.

I. felvonás. II. Endre magyar király, mielőtt hadait a Szentföldre vezetné, gyengéd búcsút vesz feleségétől, öccsének, Berthold hercegnek pedig, aki felségárulást követett el, kegyelmet ad. Az ország kormányzását Bánk bánra, a nádorra bízza.

II. felvonás. A börtönbüntetésre ítélt herceg nehezen viseli sorsát, öngyilkossággal fenyegetőzik. Bánk tehát megkönyörül rajta és szabadon bocsátja.

⁵ A cenzorokkal szemben támasztott követelmények: Országos Levéltár, Htt., Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1792. Cs. sz. 81., Fons 31. pos. 3., 1793. Cs. sz. 84, Fons 14. pos. 5–10., pályázatok megürült cenzori állás betöltésére. – Riethaller Mátyás, aki 1792-ben censor primarius-szá lépett elő, 1734-ben született.

⁶ Ld a mellékelt aktákat.

III. felvonás. Az udvarhoz visszatérő Bertholdot nemcsak nővére, a királynő, hanem Bánk nádor felesége, Melinda is örömmel köszönti. Tiszteletére ünnepségeket, bálakat rendeznek.

IV. felvonás. A herceget elragadja Melinda szépsége és szerelmét ajánlja neki. A nádor hitvese visszautasítja ezt a közeledést és elhagyja az udvart. Berthold megkéri nővérét, hogy rendelje vissza Melindát, mint udvarhölgyét. A mit sem sejtő királyné enged a kérésnek. A romlott Farkas gróf segítségével a herceg stimulánst ad be Melindának és erőszakot követ el rajta. A haragos fájdalmában örvengő Bánk megöli a királynőt, mert öccse cinkosát látja benne. Majd feleségével együtt elindul a Szentföldre távozott király után, hogy bírói ítéletét meghallgassa.

V. felvonás. Bertholdot megrendíti nővére ártatlan halála; lelkiismerettől furdalva, zarándok ruhában ő is elindul a király után. Útközben megmenti Bánk életét, de jómaga a csetepatéban súlyos sebet kap. A szomorú csapat végre eléri a magyar tábort. Bánk megvallja bűnét a király előtt. A meráni herceg tanúságot tesz Bánk bán mellett, utána rövidesen belehal sebeibe. Melindát a sok viszontagság megtöri, öngyilkos lesz. A király megbocsát nádorának és újból rábizza az országot.

A cenzor először történeti fenntartásait közölte a Htt-csal. 1. II. Endre feleségét nem Eleonóranak hívták, mint a kézirat mondja, hanem Gertrudisnak. 2. A királyné meggyilkolása nem a szentföldi, hanem a galíciai (halicsi) hadjárat alatt történt. 3. A gyilkosság nem bosszú műve volt, hanem politikai indíttatású.

Ezek mellett voltak azonban Riethallernak súlyosabb kifogásai is. A kézirat 3. lapján, amikor Endre országát a nádorra bizza, így szól: „Er wird (der Bánk) an der schweren Gränze stehen zu bleiben wissen, wo die Gewalt eines Monarchen aufhörte, und der Despotismus anfängt”. A 12. oldalon Berthold, akit a börténélet nagyon megvisel, így kiált fel, „das eiserne Zeppter der Tyranney (der Andreas nämlich!) drückt

mich zu empfindlich". Ezek a sorok jakobinizmustól büzlenek! A 20. oldalon ismét így zúgolódik a herceg: „Sollte wohl der Gott, den man uns so schrecklich schildert, solte er meinen Tod an mir ahnden wollen? ” A 40. oldalon szerelméről beszél: „Ich liebe ja, steht es mir bey zu lieben! und kann mir es der Him(m)el zum Verbrechen machen —? ” Ezek a sorok a vallás törvényeit sértik. — Helytelen az érzéki vágy festése és nem való színpadra más férfi feleségének megerőszakolása. — A mai világban (1794.!) színpadon bemutatni egy királynő megöletését, elítélésre méltó írói fogás, még inkább e szavak: „. . . was liegt daran? eine Königin mehr oder weniger in der Welt. . .”, (73. o.) — A hazai történetírók szerint Berthold meráni herceg kalocsai érsek volt. Ilyen magas egyházi méltóságról ekkora gaztetteket feltételezni — felségárulás, nemi erőszak — képtelenség. A drámaírónak kétségtelenül joga van a történeti valóságtól eltérni, de nem a történelem alapvető igazságaitól, és nem ilyen mértékben. A cenzor a műveit mind a kinyomatástól, mind a színpadról eltiltatná.

A Htt illetékes tanácsa, Püchler József báró helytartótanácsos elnökletével, nov. 11-én tárgyalta a cenzori jelentést. A bizottság tagjai Skerlecz Ferenc helytartótanácsos és Orbán Mihály fogalmazó voltak. Ez utóbbi, fiatal, szabadabban gondolkozó tisztviselő — a helytartótanácsi feljegyzések az ő keze vonásában maradtak fenn — némi változtatás mellett átengedte volna a drámát, a tanács azonban kihuzatta javaslatát és a teljes elutasítás álláspontját tette magáévá. Ilyen értelmű referátum került Haller József gróf, alelnök kezébe nov. 18-án, 23-án pedig maga a nádor is így döntött. 1795. jan. 2-án Kántz József fogalmazó ebben az értelemben küldte ki a végzést.⁷

⁷ A színmű sorsával foglalkozó helytartótanácsi ülés résztvevői: Pichler — helyesen, Wurzbach szerint: Püchler — József báró, helytartótanácsos, mint elnök, Skerlecz Ferenc helytartótanácsos és Orbán Mihály protocollista exhibitorum. Itt azonban talán téved a szakirodalom: Orbán 1800-ban már helytartótanácsi titkár, így néhány éven belül két

S evvel az első újabkori *Bánk bán*-tragédia eltűnt az irodalomtörténet s a föld színéről. Irodalmunkat aligha érte vele fájdalmas veszteség, mégis vannak olyan vonatkozásai, amelyek jellemzőek a mese alakulására s mintegy átmenetet jelentenek a Katona és Grillparzer-féle koncepció között. Berthold sokkal jelentősebb egyéniség, démonibb, mint Katona Ottója, és Bánk majd olyan hű szolgája királyi urának, mint Grillparzer tragédiájában; a királyné ártatlan a Melinda elleni cselszövésben, mint Katonánál, nemzeti jellemvonások pedig éppúgy hiányoznak itt, mint az – idegen – osztrák zseninél.

Riethaller véleménye egyrészt saját gyakorlati tapasztalatain nyugodott, részint meggyőződésén. A Hägelin-féle cenzúra-rendelet még nem volt érvényben, 1795-ben lépett csak jogerőre, hogy eleve kizárjon minden ilyesféle témát.⁸ Egy jezsuita professzor aligha sorolható ugyan a „haladó szellemű értelmiség” soraiba, mégse feledjük el, hogy már a józsefi időkben is cenzor volt, amikor a gondolatszabadság gyakran érvényesült, s azt sem, hogy évtizedek óta élt rendházon kívül. Aligha tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy a hajdani természettudós – építész, matematikát és fizikát adott elő – jozefinista, ill. pietista volt. Ismerve az egykorú közgondolkodást, sem korlátoznak, sem rosszhiszeműnek nem kell tartanunk.

Mi történt azonban az elutasított kézirattal?

Az engedélyezett művek, hivatali folyószámmal és pecséttel ellátva, visszakérültek szerzőikhez, vagy a színházhoz. Igen kevés, nem engedélyezett kézirat ma is a helytartótanácsi iratok közt fekszik. A többség azonban valószínűleg ugyanúgy

---

hivatali fokot kellett volna előrelépnie, ami nem volt szokásban. Valószínű, hogy 1794-ben már fogalmazó lehetett. Az aktán szereplő többi ellenjegyző: Haller József gróf helytartótanácsos, a Htt alelnöke, és Sándor Lipót főherceg-nádor. (Ember Győző: *A m. kir. htt ügyintézésének története 1724–1848*. Bp, 1940. 199–217.)

⁸ Glossy, Karl: *Zur Geschichte der Wiener Theaterzensur*, Jahrbuch der Grillparzergesellschaft, VII. Jahrgg., Wien, 1897. Hägelinről és a rendeletről: 226. skk.

visszajutott beküldőjéhez, mint szerencsésebb társai, mások a közel kétszáz év raktárrendezéseinek eshettek áldozatául. Egykettő véletlenül a tanácsstagok iratai közé is keveredhetett. 1794 novemberében a tanácselnök Püchler báró volt, aki néhány év múlva a Kancelláriához került és elköltözött Budáról. Halála után örököse fia, egyben a család utolsó sarja, Benedek báró lett, a bécsi jótársaság arszlánja, aki az örökséget néhány év alatt az utolsó garasig elverte. Megmaradt azonban továbbra is a bécskülvárosi színházak büvkörében, s időről időre gyenge darabokkal boldogította őket.⁹ Számos ezek közül nyomtatásban is megjelent, mások nem. Ezek közé tartozik a *Willitantz* c. is. Német kézírata ma már hazai gyűjteményeinkben sem található, maradt azonban művének magyar fordítása. *A' Villitáncz, vagy az árnyék-jegyesek, regényes nemzeti színjáték 5 felvonásban s egy előjátékkal, melynek címe: a' palesztinai út.* Kiss János színész fordításában, Parázsóné jutalomjátékaként 1834. júl. 4-én a Várszínházban került bemutatásra.¹⁰ Sok dicsőséget nem hozott eredeti forrására, csúfosan megbukott.¹¹

A *Prinz Berthold* valószínű szerzője azonban, ha az ekkor még nem nagyon gazdag magyar irodalomban monogramma után keresünk, minden egyéb volt, mint tékozló főnemesi léhűtő. I. E. – Ioannes Endrödy (1756–1824.), piarista szerze-

⁹ Wurzbach, Dr. Constant von: *Biographisches Lexikon der Kaiserthums Oesterreich*, 24. Theil, Wien, 1872. 54–55.: *Benedikt Freiherr von Püchler* (1797. Wien–1842. e. da.): „... Die öffentliche Meinung fällt damals ein hartes Urtheil über den Menschen wie über den Schriftsteller und dieses ist später nicht wiederrufen, nicht gemildert worden. Er war der letzte seiner in allen Zweigen ausgestorbenen Familie.” – Magyarországon Püchler, legalábbis a húszas években, még nem volt közmegevetés tárgya. Litografált arcképét, más híres emberekével együtt, megvételre kínálták. Ld. O. L., Htt. Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1824. Cs. sz. 228. Fons 3. pos. 4.

¹⁰ OSzK Színháztörténeti Tára, NSz V 26.

¹¹ Honművész, 1834. 53. sz. 421., 55. sz. 437.

tes, író, a magyar játékszín lelkes és segítőkész támogatója, majd tábori lelkész, főúri nevelő és piarista házfőnök, egyike volt azoknak az érdeemes egyházi férfiaknak, akik a nemzeti megújulás korában Magyarországon éppen úgy, mint a csehek-nél (Dobrovsky!) az irodalomért, a kulturális előrehaladásért önzetlenül és sokat tettek.

A köznemesi családból származó Endrődy 1773-ban lépett a rendbe, s majdnem az egész országot bajárta tanulóévei során. Nagykanizsán és Kolozsvárott, Kalocsán és Gyulafehérváron – itt szentelték pappá –, Nyitrán, Egerben, Kassán – nevelőként annál a Csáky családnál, amelynek egy későbbi sarja a színpártoló, lapszerkesztő „Theodor” –, majd tanárként Temesvárott és Pesten működött.^{1 2}

Ugyanabban az évben, amikor a pesti gimnáziumban a magyar nyelv tanítását vette át, kezdődött meg Pest-Budán a hivatásos magyar színjátszás. A színészek inkább tehetségesek, mint gyakorlottak vagy fegyelmezettek voltak, a közönség azonban hálásnak bizonyult, szorgalmasan látogatta az előadásokat. (Éppen országgyűlés volt a városban.) A későbbi zavarokból még semmi sem látszott, egy nehézség azonban már felmerült: nem volt elég magyar nyelvű színmű. Az egész magyar írógárda, Kassától Debrecenen át Pest-Budáig és a dunántúli kisvárosokig lázas műfordítási munkába fogott, hogy a külföldi klaszikusok (és irodalmi mesteremberek) mielőbb megszólalhassanak a magyar színpadon. Molière és Voltaire, Shakespeare (Schröder és Weisse adaptálásában), Lessing, Schiller . . . Stephanie, Soden gróf és Kotzebue követték egymást.

^{1 2}V. ö. Színnyei: *Magyar Írók*, II., Bp. 1893. 1302–1305. – Duda János: *Endrődy Jánosról*, Bp. 1892. – Perényi József: *Endrődy János életrajza*, Nagykanizsa, 1899. – Endrődy 1820-ban budai cenzori (censor secundarius) állásért folyamodva, pontos önéletrajzot mellékelte kérévényéhez. Ld. O. L. Htt, Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1820. Cs. sz. 121. Fons 34. pos. 1.

Endrődy nemcsak egy Dugonics-mű színpadra alkalmazásával vette ki a részét a munkából, hanem összefogta a fordítókat és a legjobb műveket négykötetes sorozatban kiadta. (1792–93.: *A Magyar Játék Szín I–IV.*) Előszóként a hazai színjátszásért folytatott küzdelem történetét vázolta fel; hiteles adataival, okmányidézeteivel egyben az első magyar színháztörténész nevére is igényt tarthat.¹³

Közben azonban történt valami, amiről életrajzírói – rendtársai – hallgatnak, s a mai kutatás körülményei sem teszik lehetővé a kérdés tisztázását. Valami meggondolatlan politikai kijelentést tett-e Endrődy, vagy a színház körüli foglalatosságai miatt elhanyagolta tanári munkáját, már nem rekonstruálható. Tény, hogy 1793 júniusában egyik napról a másikra elhagyta a rendházat és tábori papként belépett Barco tábornoknak a francia hadszíntérre induló seregébe. Ebben az időben tábornokok, katonák mindennél fontosabbak voltak. Az egyházi előjárók megkeresték Barcot, de a tábornok ragaszkodott a több nyelven is prédikáló, rátermett lelkipásztorhoz. – A katonáskodás közel tizenhárom évig tartott. Endrődy bátor és hasznavehető tábori lelkész volt – és szabad ember. Amíg kötelességét derekasan ellátta, gondolhatott, sőt írhatott, amit jónak látott. A polgári hatóságok keze nem ért el személyéig.

Joggal merülhet fel bennünk a kérdés, miért írt a nemzeti színjátszás lelkes pártfogója, a magyar nyelv tanára németül színművet? (Hogy egyformán jól tudott mindkét nyelven, nem kétséges; a nyelvi ismeretek a soknyelvű Magyarországon hozzátartoztak a rendi neveléshez.) A legkézenfekvőbb magyarázat az volna, hogy a hadseregben főként a német nyelvet használta s így ez állt tudata előtérében. Azt is feltehetjük, hogy a fejlettebb német irodalmi nyelvet – a magyar nyelvújítás még el sem kezdődött – tragédiához alkalmasabbnak tar-

¹³ Bayer József: *A nemzeti játékszín története*. Bp. 1887. I. – *Tanulmányok Budapest múltjából*, XI., Bp. 1956. Kelemen László színháza.

totta. Nem lehetetlen, hogy azt képzelte: egy német dráma könnyebben átsiklik a cenzúra rostáján, mint az 1794 őszén már gyanúba keveredett magyarságé. Ebben természetesen nagyot csalódott, ha így hitte: mivel a német irodalmat a művelt olvasók sokkal nagyobb száma értette, mint a magyart, már a Hägelin-féle rendelet előtt is szigorúbb mércével mértek számára.

Még egy feltevést kockáztatunk meg a német nyelvhasználat magyarázatául: Endrődy többekkel a Martinovics-összeesküvés gyanúsítottjai közül ismeretségben, valószínűleg jó barátságban volt (Verseghy!). 1794 nyarán a szövetkezés vezetői körül a háló már összehúzódott, a kevésbé jelentékeny tagok után folyt a nyomozás. Mindannyiuk sorsa a nádor kezében volt. *Edelmuth macht den Fürsten gross*: Alexander Leopold Erzherzog-Palatin ezt németül megérthette volna, ha kezébe veszi a drámát s nem hagyatkozik a revizorátusra, vagy, ha egyáltalán gondolt volna kegyelemre. Endrődy irgalomkérő sóhaja nem jutott el hozzá; hamarosan ő maga is alászállt az árnyak közé, mint az elítélt szerencsétlenek, s halálával pecsételte meg császári bátyja előtt megtorló ítéleteket szorgalmazó tanácsát.¹⁴

A csaknem tizenhárom év nem telt szakadatlan háborúskodásban; Endrődy ezrede olyankor német földön táborozott. E pihenőket a tábori lelkész íráson kívül főként olvasással töltötte, megismerkedett a német filozófiai irodalommal és maga is írt filozófiai munkákat. 1805-ben, közel az ötvenhez, szerelt le: fegyelmezett, kötelességtudó, mélyen hívő férfiként tért vissza rendjébe. Néhány évet ismét nevelőként töltött, majd Nagykarolyban, Szegeden és Kalocsán volt házfőnök. A színházat sohasem szünt meg a művelődés fontos eszközéül tekinteni, de már csak elméletben foglalkozott problémáival. Kalo-

¹⁴ Mályusz Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. 1926. 190. skk.

csán halt meg, sírja, a rend elköltözése folytán, már a múlt század végén is ismeretlen volt. Emléke megőrzésére a magyar irodalom- és történettudomány hivatott.

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

MELLÉKLET

OL. – Htt, Fond C 60. Dep. Rev. Libr. 1794. Fasc. 87. Fons 2. Pos. 270–271.

(Országos Levéltár, Helytartótanács, Könyvvizsgálati Osztály.)

Külzet:

25104 s(essio) 7 9^b 794

Revisoratus Libr. Officium Reflexiones suas Contra Tragaediam:
Berthold Prinz v. Mähren depromit.

(Vörös krétával:) ad N. 13071. 794

(Vörös tintával:) 794.

270. Revis. Litr. No 2.

(Vörös krétával:) 25704 or(iginale).

Belül: Serenissime Regie Haereditarie Princeps,
Archidux Austriae et R(egni). H(ungariae). Palatine!
Excelsum Consilium R(egium). L(ocumtenetiale). Hungaricum!
Domine, Domini Benignissime! Gratosissimi!

Oblatam pro Censura Tragaediam sub titulo *Berthold Prinz von Mähren, oder Edelmuth macht den Fürsten gross, ein hung(arisches). Original Trauerspiel in 5 Aufzügen* Serenitati V(est)rae Re(gi)ae, Excelsoque Consilio Re(gi)o humillime praesento, et, antequam reflexiones meas subjiciam, brevem ejusdem synopsis praemitto.

In Actu I. Andreas II. Hungariae Rex ad Expeditionem Hierosolymitanam profecturus antequam valediceret, annuit Reginae precibus et Bertholdo ejusdem fratri crimen perduellionis condonans libertatem impertitur, Banco vero Palatino vires suas in regendo com(m)ittit.

In Actu II. Bertholdo nil horum conscio et prae taedio diuturnae captivitatis veneno se interimere volenti Bancus Palatinus gratiam vitae annunciat et liberum e carcere educit.

In Actu III. Adductus ad Aulam Bertholdus a sorore Regina et Banci conjugue Melinda excipitur et post ingentes gaudii et laetitiae significaciones laute habetur.

In Actu IV. Bertholdus pulchritudine et vesano Melindae amore captus nil non agit, ut eandem ad libidinem incitet, cumque reluctantem ac ipsam etiam aulam declinantem experitur, e consilio Comitiss Farkas Reginam orat, ut Melindam ad se revocaret, quo temere a se sollicitatam deprecari possit. Regina nil mali suspicata precibus Fratris sui defert et Melindam revocat. Revocatam tantu(m) abest ut placaret Bertholdus ut novis correptus stimulis iterum sollicitaret cumque nec verbis nec precibus quidquam proficere ea(m) e scena violanter raperet et pudicitiam ejus violaret. Bancus comperta facti atrocitate, pudore et dolore abreptus dum Bertholdum ad necem quaerit, obviam sibi Reginam, sceleris ut putebat complicem, confodit, et una cum Coniuge sua ad Regem, in Asiam properat.

In Actu V. Bertholdus audita Reginae nece novis sceleris furiis agitur Palatinum insequitur, et peregrino sub habito eundem aggreditur, neque antea ab aggressionem remittit, quam lethaliter sauciaretur. Bancus cum Coniuge sua Castra Ungarorum tenens totius Tragaediae seriem Regi exponit, cumque ab insequente et jam jam morituro Bertholdo veritas narrationis confirmatur, et Reginae innocentia declaratur, Melinda prae doloris vehementia sica pectus transverberat, Bancus vero veniam impetrat et ad continuandum Regimen domum remeare iubetur.

His cum historia patria collatis combinatisque id(em) in genere humillime reflectendu(m) esse censeo. 1° quod Andreae II. Hierosolymitani conjux a Banco occisa Gertrudis, non autem Eleonora, ut M(anuscriptum) refert, fuerit. 2° quod caedes ista non tempore expeditionis Hierosolymitanae sed Gallicianae perpetrata sit. 3° quod causa conjunctionis contra Reginam, adeoque etiam in ejusdem caedem non lenocinium, ut vult auctor, sed potius im(m)odicum in ornando fratre Bertholdo aliisque gentilibus suis studium fuerit.

In particulari sequentia crisis merent(ur):

1° quod expressiones et quidem pag(ina). 3. dum Andreas vicariam potestatem Banco tribuit: *Er wird (der Bank) an den schweren Gränze stehen zu bleiben wissen, wo der Gewalt eines Monarchen aufhört, und der Despotismus anfängt.* item pag(ina). 12. dum Bertholdus de longa captivitate queritur, *das eiserne Zepter der Tyranney* (der Andreas nämlich) *drückt mich zu empfindlich* Jacobinismus oleant, adeoque modernis temporum circumstantiis consentaneae non sint.

2° quod sensa ejusmodi, et quidem pag(ina). 20. dum Bertholdus veneno se interimere parat, *Sollte wohl der Gott, den man uns so schrecklich schildert, sollte er meinem Tod an mir ahnden wollen?* item

dum Idem pag(ina). 40. amorem adulterum fovet, *Ich liebe ja, steht es mir bey zu lieben! und kann mir es der Him(m)el zum Verbrechen machen—?* cum principiis Religionis et morum, regulis componi nequeant.

3° Indecorum est, ut fit pag(ina). 60. et 61. in scena sollicitare alterius Conjugem ad libidinem, eamque fortiter renitentem in illata rapere ad violandam pudicitiam.

4° Hisce temporibus caedes Reginarum in scenam dare uti fit pag(ina). 64, et personae agenti in os (pag(ina). 73.) ingerere: *was liegt daran? eine Königin mehr oder weniger in der Welt prudentiae politicae adversatur.*

5° Testibus patrii Scriptoribus Bertholdus, (ceruzával: pag. 82.) cui ut Fratri tantopere favebat Regina, erat Metropolita Colocensis: num igitur tolerari potest, ut eidem 1° perduellionis crimen, 2do tantus libidinis furor et alieni thalami violatio ab auctore contra fidem historicam affingatur? Certe tametsi Dramaturgis pulter historia(m) verisimiles circumstantias et eventus inopinatos adsciscere liceat, generalis tamen lex est, ut, siquidem datum historicum in scenam dare velint, contra veritatem historiae nihil adoptent.

Et has Reflexiones, num Tragaedia praesens seu a typo a seu a scena removeri, aut ad utrumque admitti debeat, substernendas humillime censui, qui Benignitati et altis gratiis devotus in profunda demissione sum

Serenitatis V(est)rae R(eg)iae
Excelsique Consilii Regii
Budae 7^a 9bris 794   humillimus et obsequent(issimus) ser(vu)s
Math(ias) Rietaller
Cens(or) Libr(or)um R(egius).

Külzet: 25104   in Rev(isoratu) Lbr(or)um).

Humillima Repraesentatio qua mediante obsequentissimum isthoc Re(gi)um L(ocum)t(enentia)le Consilium Reflexiones Revisoratus Libr(or)um Officii Budensis contra Tragaediam *Berthold Prinz von Mähren* adductas humillime substernit, ac (törlés) opinionem suam desuper demisse depromit.

V.R.
Pract.
de 11^a 9br 794
V.

f:

adnectat(ur) Rela(ti)o Revisoratus
 Off(ic)ii in or(iginale)
 Est acclusa

(Vörös tintával:) 794

271. Revis(oratus) Libr(orum) No 2.

or(iginale)

Belül:

Bal hasáb: 25104 Ex Con(silio) de 11^a Nov. 794.

Suae Ma(jes)t(a)ti S(acratissi)mae

18ma demisit Püchler

18 RR(eddit) Haller

23. Exp(edivit) Leopoldus

alul: coll(atum) 24^m Novem 794pur(um) 24 9^{br} Imredimis(sum) 27^m Novem

Jobb hasáb: Budense Revisoratus Officium exhibuit medio demisse advolutae isthic representationis suae relate ad Tragaediam pro Censura eidem oblatam sub titulo: *Berthold Prinz von Mähren, oder Edelmuth macht den Fürsten gross, ein hung(arisches) original Trauerspiel in 5 Aufzügen* obsequentissimo huic Re(gi)o L(ocum)t(enetia)li nonnullas reflexiones, quae (beszúrva: combinatae cum Historia Patria in genere) in sequentibus concentrantur et quidem:

1° quod Andreae II. Hirosolomytani Conjux a Banco occisa Gertrudis, non autem Eleonora ut M9anu)scriptum refert fuerit

2° quod caedes ista non tempore Expeditionis Hierosolomytanae, sed Gallicianae perpetrata sit

3° Quod Causa Conjurat[i]onis c(on)tra Reginam, adeoque etiam in ejusdem Caedem, non lenocinium, ut vult Auctor, sed potius immodicum in orando fratre Bertholdo, aliisque gentilibus suis studium fuerit.

In Particulari demum sequentia crisim merent(ur) videlicet

1° quod Expressiones et quidem pag(ina) 3. dum Andreas vicariam potestatem Banco tribuit *Er wird (der Bank) an der**

Quibus taliter hic Loci in Discussionem assumtis reflexe ad 1um punctu(m) Reflexionum obsequentissimum isthoc Re(gi)um L(ocum)t(enetia)le Consilium demisse (törölve: reflectendum) comemorandum

*innen a szöveg teljesen azonos a 490. lap, alulról 16. sor: 2° *quod caedes ista* egészen a 491. lap, alulról 23. sor: *affingatur?*

habet: Reflexionem illam, quod Author c(on)tra fidem historicam multa immiscuerit veritati (beszúrva: quidem) (ad)miti, Cum interim Dramaturgis nullatenus illa incumbat obliga(tio) ut factum historicum, quod in scenam dare cupiunt, eodem modo ac conti(getur)git, absq(ue) ullis immutationibus aut additis quibuspiam fictionibus enarrare teneant(ur). Ex eo censet obsequentissimum isthoc Dicasterium quaestionatum Manuscriptum hac sola ex reflexione haud rejiciendum esse

Quod demum praeexpositas particulares reflexiones concernit eadem (törölve: sensu obsequentissimi hujus Regii L(ocum)t(enetia)lis Consilii partim pro quadam fundatione nullam reflexionem merent(ur) partim (vero) solum confundatis haberi possent) (beszúrva:) censet quidem obsequentissimum hocce Consilu(m) L(ocum)t(enent)(ia)le Re(gi)um (et quidem)

(Törölve: 1° Propositio Andreae Ministro Banco dicta: Er wird an der Schweren Gränze (zu) stehen zubleiben wissen, wo die Gewalt eines Monarchen aufhört und der Despotismus anfängt (beszúrva:) tanquam optimo Rege dignissima nulli Crisi obnoxia videt.

2° Verba illa in soliloquio Bertholdi subsumpta *Der eiserne Zepter der Tyranney drückt mich zu empfindlich* cum tot paragrapho (nullum) Nexum habent, laudat enim clementiam, Andreae Regis, aprobat ipsus Justitiam, semet Culposum, et poena dignum esse asserit, et repenti in illa p(rae)dicta verba prorumpit. Unde si totus § plus exacte perpendat(ur), subsumpta haec propositio, quae quidem in se obscura, et minus cohaerens esse videt(ur), potius de propriis Bertholdi passionibus, qua de Andrea Rege intelligenda (est) est.

3° Simili prorsus Rationa obtensa et contradictoria esse videt(ur) Expressio illa *Sollte wohl der Gott den man uns so schrecklich schildert meinen Tod an mir ahnden wollen*. Si enim Deus formidabilis est suidium certo ulciscet(ur).

4° Propositio in Crysim vocata *stehet es bei mir zu lieben, und kann es mir der Himmel zum Verbrechen machen*. (beszúrva: esto juste censuram subeat. Sensabilis tamen videret(ur) ex eo; quod Bertholdus dum summa amoris passione Correptus, sui compos non esset, eandem preferat. Ceterum

5° Sensu quoque obsequentissimi Consilii hujus Re(gi)i L(ocum)t(enetia)lis H(un)g(ari)ci indecorum videt(ur), in Scena alterius Conjugem in libidinem sollicitate, atque renitentem vi rapere, praesertim cum ex subsequis, et quidem ex ipsa Narratione Melindae non obscure pateat, Principem Bertholdum vota sua consecutum fuisse.

6° Verba illa *Was liegt daran, eine Königin mehr oder weniger in der Welt* esto quidem per nefandu(m) hominem, qui Principem Bertholdum

seduxerat profernat(ur), cum tamen in Regulas censurae omnimode impingant, idcirco nullatenus stare possunt.

7° Posteaquam Andreas Rex Banco Reginaecidium condonasset, eumq(ue) domum inviasset, eundem pag(ina) 82. his verbis alloquit(ur) *Kehren sie zurück in mein Reich, die Gerechtigkeit eben so genau und streng zuhandhaben als sie sich selber Recht zu verschaffen wissen.* Cum vero per Propositionem hanc Rex Andreas factum illud, quod Bancus Reginam, quae in praemissis pro innocenti jam declarat, occidit approbare videatur, ex eo censet humillimum isthuc Ma(jes)t(a)tis Vetrae Sacratissimae Dicasteriu(m) propositionem hanc aeq(ue) crÿsi obnoxiam esse.

Ex praemissis proinde rationib(us), probari (?) (Eddig a törlés!)

Cum tamen etiam ideo, quod Caedem Reginae in Scenam dare, et per subsecutam commissi Delicti impunitatem tante saltem excusare minus consultum videret(ur), censet obsequentissimum istud Re(gi)um L(ocum)t(entionia)le Consilium praesentem Tragaediam tam a Týpo quam a Scena removendam esse.

Caeterum occurrende adhuc illa humillima reflexione, quod Nomen Authoris solum Initialibus Litteris I.E. expressum sit, (Exeo) cum v(er)o tenore B(eni)gnae Normalis Resolutionis sub 8^a Junii 782 N° 2961. emanatae praecipiat(ur), ut Casum etiam in illum dum Author utilis cujuspian scripti e momentosis rationibus ignotus manere cupit, id secus haud admittat(ur), nisi illa Momenta quae supressionem Nominis ejusdem svadent, praevis in pleno Consilii in Deliberationem assumpte fuerit; ex hinc vero suapte sequat(ur), quod tam Censori, quam et Consilio huic Nomina Authorum semper nota esse debeant. Ex eo censet obsequentissimum istud Re(gi)um L(ocum)t(entionia)le Consilium Budense revisoratus off(ici)um eo inviandum esse, ne idem imposterum Manuscripta Anonym(törölve:osa)orum in revisionem assumat, ipsosque Authores in coram Publico ignoti manere cuperent, fine formandi Recursus ad Consilium isthoc R(egium). L(ocum)t(entionia)le. H(un)g(ari)cum inviet. In reliquo etc.

dimisit Orbán

Kancellária a Htt-hoz:

O.L. Htt., Fond C 60. Dep.Rev.Lib. 1795. Fasc.89. Fons 1. Pos.2.
Külzet: 281 795 kanc.sz. 28 Xbris/794.

2. Revis(ionis) Libr(or)um No 1°

Belül: 13655. Sacr(atissim)ae etc. Fundatam opinionem Consilii hujus L(o)c(um)t(entionia)lis Regii tenore Repraesenta(tionis) suae d(e) d(ato) 11. 9bris a(nni). c(urrentis). sub N(umero). 25104 submissae circa removendum tam a Typo, quam et a Scena Manuscriptum, cui Titulus

Berthold Prinz von Mähren ein Trauerspiel in 5. Aufzügen et circa auctores operum, qui ignoti esse cupiunt, ad adducenda coram Consilio hoc R(egio). Lo(cum)t(enentia)li sup(p)rimendi eorundem Nominis Motiva, inviandos, depromptam, visum est Suae Ma(jes)t(at)i S(acra)tis(s)imae ratihabere; cui proinde Consilium hoc R(egium). L(o)c(um)-t(eneti)ale conformia dispositurum est, submittit Actis isthuc reacclusis. Datum Viennae 18. Xbris 794.

comes Carolus Pálffy
m(anu) p(ropria).

Michael Mikos
m(anu). p(ropria).
Ad B(eni)gnum etc.
Joannes Palocsay
m(anu). p(ropria).

13071. 794 / f.2.
coll(atum)

O.L. Htt., Fond C 60. Dep.Rev.Lib. 1795/ Fasc.89. Fond 1. Pos.3.
Külzet: 281.

d(e) d(at)o. 2do Jan(uarii) 795
Supr(emis) in re L(itte)raris Directoribus, Ep(isco)po Agriensi, Revisoratu Budensi, et locali Rev(isori). Pestiensi
Circa prohibitu(m) M(anu).Scriptu(m) sub t(it)u(lo): *Berthold*

Prinz v. Mähren ein Trauerspiel etc.

(Vörös tintával:) 795
3. Revis(ionis) Libr(orum) No 1.
(fekete tintával:) 1.S. 24. Rev.Lib. 181.

Belül.

(Bal hasábon:) Ex Consilio 2da Jan(uarii) 795
Sup(remis). in re L(itte)raria Directorib(us), Ep(isco)po Agriensi, Revisoratu Budensi, et Locali Revisor(i) Pestiensi dimisi I.Cantz

6. Jan(uarii) allatum J(osephus) Skerlec

6. B(aron). Haller

6. Exp(edivit) Leopold

(alul:) allat(um) 8ª Jan(uarii)

exp(editum) 13°

dimis(sum) die 16 Januar(ii) 795.

(Olvashatatlan aláírás)

(Jobb hasábon:) Sua Ma(jes)tas S(acra)tis(s)ima b(eni)gne praecipere dignata est: ut M(anu)scriptum cui t(it)u(lus): *Berthold Prinz v. Mähren ein Trauerspiel in 5. Aufzügen*, tam a Typo, quam et a Scena removeat(ur), Haecitaq(ue) B(enigna). Resolutio Re(gi)a Praeatt(act)ae D(omi)nationes). V(est)rae e(t) Excelle(nti)ae V(est)rae eo addito de Benigno Iussu Re(gi)o nota redditur; ut Revisores Librorum in gremio sui p(ro)-

existentes, eo inviet, ne illi imposterum M(anu).scripta Anonymorum in Revisionem assumant, ipsos ipsos q(ue) Authores, si coram Publico ignoti manere cuperent, fine formandi Recursus ad R(egium). istud L(ocumtenetiale). Consilium inviare *noverint*. Dat(um). ut supra.

Conclusio autem ad Revisoratus Off(ifi)um, et Localem Revosorem Pestiensem.

Ut Revisoratus istud Off(ici)um, nulla M(anu)scripta Anonymorum in revisionem assumat, etc.

Datu(m) ut supr(a).*

ADY ENDRE BAKLÖVÉSE

Az *Ady Endre összes prózai művei* (a továbbiakban: AEÖPM) című sorozat (Adadémiai Kiadó) V., 1965-ben jelent és Vezér Erzsébet által sajtó alá rendezett kötetének 62. sz. cikke *A nizzai Szaffó* címmel a kötet 136. és 137. oldalán jelent meg. Az 53 soros cikk eredetileg a Budapesti Hírlap 1904. október 10-i számában látott napvilágot, „Nizzából jelentik lapunknak” alcímmel. A cikkhez fűzött jegyzet (347. és 348. oldal) – amely hosszabb, mint maga az írás – megállapítja: „szerzője egészen bizonyosan Ady. Ebben az időben Nizzában volt, és ennyire nizzai és egyben irodalmi témát nyilván ő dolgozott fel a BH számára.” Ezt a – szerintem is megalapozott feltételezést – azzal is alátámasztja a jegyzet, hogy a cikkben versfordítás is van, és „ugyan ki vállalkozott volna rá, hogy ilyen igénytelen cikkbe még verset is fordítson . . .”. A jegyzet továbbá néhány jellegzetesen adys kifejezéssel, stílusfordulattal igazolja a föltevést. Megállapítja viszont, hogy „Szokatlan dolog ezzel szemben, hogy Ady tárgyi hibát vét: ebben a cikkben pedig két költőnőt összecserél és egy személyként beszél róluk”.

*Muzsnainé Kállai Erzsébet dr. főlevéltárosnak, aki az akták összeolvasásánál baráti segítségemre volt és nagy szakmai tudásával támogatt, ezúton is hálás köszönetet mondok.

Miről is van szó? A cikk arról számol be, hogy „A francia Riviéra napsugaras városa irodalmi ünnepet ült. Akire a nizzaiak emlékeztek ezen az ünnepen, az nem valami provinciális híresség, hanem egy költő asszony, akivel két nagy irodalom is büszkélkedik: Sasserno Ágota Zsófia. Egy irodalmi monográfus annak idején *nizzai Szaffónak* keresztelte el ezt a nagyon érdekes lelkű nőt. Azóta a nizzaiak fanatikusan ragaszkodnak e címhez. Desbordes-Valmore asszonynak ismeri őt a világirodalom.” A továbbiakban a cikkíró elmondja, hogy Sasserno 1814-ben született, apja magasrangú tisztként „a híres Massena” oldalán küzdött, 1860-ban halt meg. „Poéta-lelkének termését nem kisebb emberek dicsőítették, mint Chateaubriand, Hugo Victor, Dumas, Lamartine . . . Sainte-Beuve megerősíti e nagyok véleményét Desbordes-Valmore asszonyról, Károly Albert király, Mária Krisztina, Victor Emmánuel, a génuai herceg, stb. kegyeltjéről.” Majd egy-egy strófát fordít verseiből. Az első Garibaldi feleségéről szól, s itt a hírlapíró megjegyzi: „Desbordes-Valmore asszony így énekelt a száműzött asszonyról”; a másik négyesorost a költőnő természetimádatára hozza fel például. Végül közli, hogy az ünnepségekkel „egy időben egy könyv is jelent meg. Montesquiou-Fezensac gróf akart egy könyvvel áldozni Desbordes-Valmore asszony emlékének.”

A gondos jegyzet megállapítja, hogy Agata Sofia Sasserno nizzai születésű olasz költőnek semmi köze Marceline Desbordes-Valmore asszonyhoz (akinek a születési évét egyébként tévesen adja meg, mert nem 1789-ben, hanem 1786. június 20-án született az északfrancia Douai városában; a halál év viszont pontos: 1859). A jegyzet felsorolja Sasserno műveit, s megállapítja, hogy az említett gróf valóban írt könyvet Desbordes-Valmore-ról, majd megjegyzi: „Nagyon valószínű, hogy a tévedést a nizzai helyi lap követhette el, melyből Ady a cikk adatait átvette (párizsi nagy lapokban nem tudtam nyomára akadni).”

Én viszont ezt a feltételezést nem tudtam elfogadni! Hogyan? Egy francia lap nem tudja, ki volt az a koszorús költő, kiről Hugo azt mondta: „Ez a nő maga a költészet”? Akiről Baudelaire 1861-ben kitűnő kis esszét írt, s megállapította: „lírája telitalálatok megszakíthatatlan folyamata”? Akiről Sainte-Beuve 1870-ben könyvet írt? ¹ Akinek újító verstechnikája megtermékenyítette Verlaine líráját? Akit még Jarry is bevett a *Faustroll*ban felsorolt minta-szerzők közé? Aki minden irodalomtörténeti kézikönyvben és lexikonban szerepel, sőt iskolai tananyag? Ezt elképzelhetetlennek tartottam! Éppen ezért 1979-es nizzai tanulmányutam során megnéztem az Alpes Maritimes megyei levéltárban az *Éclaireur de Nice* című nizzai napilap 1904-es évfolyamát, s meg is találtam, a 277. szám első oldalán egy bizonyos J.–F. Louis Merlet háromhasábos, *Agathe-Sophie Sasserno* című, Montesquiou-Fezensactól vett mottóval ékes cikkét, amely hét kisebb részből áll (ezeket csillag választja el).

Az első meglepéssel könyveli el, hogy az említett gróf felelevenítette Desbordes-Valmore emlékét, majd alaposan leszedi a keresztvizet néhány szerinte másodrendű írónőről (köztük Rachilde-ról). A második részben felvázolja Sasserno pályáját, s megjegyzi: „nizzai Szaffónak nevezhetjük”, idéz tőle egy strófát, majd felsorolja azokat az uralkodókat, akiknek Desbordes-Valmore volt a kegyeltje: Károly Albert király, Mária Krisztina, stb., éspedig ugyanabban a sorrendben, mint a magyar újságíró – valószínű tehát, hogy Ady e cikket használta forrásul (e valószínűség – mint látni fogjuk – mindjárt bizonyossággá válik). Azokat a francia költőket is felsorolja az *Éclaireur de Nice*, akiket Ady is említ, éspedig ugyanazt a négyet (Chateaubriand, Hugo, Dumas, Lamartine), de itt Chateaubriand után nem Hugo, hanem Lamartine következik a felsorolásban. A harmadik részben a nizzai lap ismét visszatér

¹ Sainte-Beuve: *Madame Desbordes-Valmore, sa vie et sa correspondance*, 1870.

Desbordes-Valmore-hoz, és összeveti kettejük életét, leszögez-
vén, hogy a douai-i költőnő szenvedéseiből merített ihletet,
ezzel szemben Sasserno, ki sohasem ment férjhez és sohasem
volt anya,² csak álmódzott a szerelemről, majd újabb két
versszakot idéz tőle. A negyedik részben Sasserno nemzeti
ihletésű líráját magasztalja, tehát az olasz függetlenségi harcot
dicsőítő verseit, amelyek többek közt Károly Albert királyt,
Gofredo Mamelit, a harcos poétát, és Anna Garibaldit, a sza-
badsághős feleségét ünneplik. E rész végén olvasható az a hat
sor, amelyből a négy utolsót („Szegény száműzött nő” . . . stb.)
Ady lefordította. Az ötödik rész Sasserno utolsó, 1856-ban
Torinóban megjelent, *Pleurs et Sourires* című kötetét méltatja,
s megjegyzi, hogy „a piemonti hölgyeknek ajánlotta”
(amint a magyar cikk is írja). Merlet itt idézi annak a *Noces du
Papillon* című verses mesének négy sorát, amelyet Ady szintén
lefordított („Mi olvasunk egy könyvben, melyben mások be-
tűznek” stb.). Bizonyos tehát, hogy költőnk nem vette kézbe
Sasserno kötetait: minden idézetet e cikkből merített, s hozzá
is teszi: „A nizzaiak ezt a poéta-asszonyt ünnepezték most. Egy
kis fölolvadó-ünneppelel, újságcikkekkel.”

A nizzai napilap cikkének hatodik része Sainte-Beuve-re
utal, s megemlíti, hogy ő, aki Desbordes-Valmore-t is szerette,
előszót írt Sasserno verskötetéhez. E részben egyébként a
figyelmes olvasó azonnal észreveheti, hogy a cikkíró megjegyzi:
Sainte-Beuve két (*deux*) költőnőt méltatott! A hetedik rész
röviden Sasserno háláláról szól.

Az eset felettébb különös! Hogyan lehetséges, hogy valaki
kimásol egy újságcikkből két versszakot, hibátlanul lefordítja,
de teljesen tévesen azonosítja a költőt, s összekeveri a világhírű
poéta asszonyt egy szinte teljesen ismeretlen költőnővel? Nem

² Ezzel szemben Desbordes-Valmore asszonynak négy gyermeke volt,
köztük az az Hippolyte nevű (1820. jan. 2. – 1892. nov. 9.), aki a mi
Újfalvy Károlyunkkal közösen 1871-ben kétszáz Petőfi-verset fordított,
majd 1873-ban terjedelmes magyar versválogatást adott ki.

tudok rá felelni. Csak azt tudom mondani, hogy Ady hírlapírói pályáján kirívó ez a folt, hiszen ő – kit oly sokszor vádoltak felületeséggel – azokban a cikkekben, amelyeket én megvizsgáltam, tehát több tucat parizsi vagy éppen riviérai tudósításban egyetlen más tárgyi tévedést sem követett el. Még az olyasmi is ritkaság, mint a Pesti Napló hasábjain 1909. január 28-án megjelent (AÖPM, IX. k., 182. sz. cikk) *Párizsi levél*, amelyben azt gúnyolja ki, hogy a „francia nemzeti eszmét” olaszok, portugálok és spanyolok „védik”, s az utóbbiakat egy bizonyos del Sartes nevű személlyel példázza – ami tény, de pontatlan, ugyanis arról a spanyol származású, királpárti Maxime Réal del Sarte-nevű szobrászról van szó, aki a roueni Johanna-szobrot, Párizsban pedig I. Péter és I. Sándor szerb király emlékművét faragta. (Ennek a szobrásznak az adatait a jegyzetelő a pontatlan névírás miatt nem tudta kideríteni. Egyébként Aragon is említi a *Kommunisták* című regényében. [Európa, 1971., I. k. 413. old.]

Ez a megmagyarázhatatlan Ady-baklövés természetesen nem kisebbíti hírlapírói kvalitásait. Részemről változatlanul olyan nagyra becsülöm, amint azt megírtam e folyóirat hasábjain.³ Vajha mai zszurnalisztáink is ilyen kevés tévedést követnének el . . .

BAJOMI LÁZÁR ENDRE

³ *Ady furcsa párizsi ismerőse: Ernest Girault*, Irodalomtörténet, 1975, 2. Két másik dolgozatomban is a legnagyobb csodálattal írtam Ady hírlapírói teljesítményéről: *Ady Párizsa*, Jelenkor, 1977. 11 és *La France vue par un poète hongrois*, Nouvelles Études Hongroises, 1978.

A HOMÁLYBÓL

CZAKÓ AMBRÓ ELKOBZOTT KIADVÁNYAI A KURZUS IDEJÉN

„1920 meleg nyarán vasárnaponként Király György nefelejtutcai poros levegőjű lakásában sokat tépelődtünk azon, hogy erkölcsileg lezüllött közviszonyainkban hogyan lehetne legalább a kultúra területén tiltakozni az ellen, ami itt folyik, beleordítani az örültek tömegébe, hogy ne tovább, mert ami van, az öngyilkosság . . . A város külsőleg nyugodt volt, de a levegője meg volt mételyezve . . . *Folyóíratot kellene indítanunk, bátrtat és becsületeset, meg nem alkuvót, amely fölnyitná a tisztán nem látók szemét, vagy a nyakuk közé ütne a kultúra betyárjainak* – mondtam egy délután Királynak. Ő, szegény, nagyon helyeselte, de azonnal tudatára ébredt a rendkívüli nehézségeknek, melyek előtt állunk. Egy folyóíratához mindig pénz kell s mi alig tudtunk nyomorult keresményünkből megélni; aztán miniszterelnöki engedély kellett a megindításához, de hogyan kapjuk meg mi azt, akik meg voltunk fegyelmizve, aztán papíros, nyomda, munkatársak stb . . . Az első szám 1920 december 20-án jelent meg akkor teljesen szokatlan bátor hanggal, nívósan és erkölcsi öntudattal. Király az első számba írta híres cikkét *A pesti irodalom* címmel, melynek készülő kéziratát kétszer is ideadta azzal, hogy lehet-e ilyen hangon írni. Én bátorítottam s *A pesti irodalom* hangja maradt irányadó a Szemlében s ez az erkölcsi bátorság hódított neki olvasóközönséget. Király sohasem félt senkitől, ettől az embertől mindent elvettek, de a lelki fölényét nem vehették el . . .” így emlékszik vissza a lapalapításra Czakó Ambró az 1922. április 25-én elhunyt barátáról írt nekrológban.¹

¹ Czakó Ambró: *Király György és a Független Szemle*. – FSZ 1922. 6. 163. 164. Turóczi-Trostler József: *Király György (1887–1922.)* (Nekr.) uo. 161–163. Milyen főlzabadtó meglepetésként hat a kurzus delelőjén a kurzus néhány vezérének kicsúfolása s néhány cikkekcskéje a *Hétben!* Pedig ez csak kezdet, fegyvergyakorlat ahhoz a nagy elvi harchoz, melyet a *Független Szemlében* vív meg a magyar világ elsvábtó s meghamtító, jelszóbolondjai, kontárjai, a fajelmélet kis- és

E sorok jól érzékeltetik azt a nyomasztó helyzetet, melybe 1919 őszétől kezdve kerültek a honukban hontalanná vált írók. A korabeli Magyarországon, ahol Móra Ferencet azzal fenyegethették, hogy a Dunába küldik vacsorázni, ahol Karinthy Frigyes azt mondta, hogy „szinte fél beszélni, mert úgy érzi, mintha őrltek házában élne” – nem volt könnyű megszólalniok az írástudóknak. Emigráns barátjuk, Balázs Béla nem véletlenül írta *Bécsben 1920 nyarán, hogy* „az irodalomtörténetben hiányzani fog ez az év. Ez a csend külön fejezetbe foglaltatik majd és címe lesz: a néma esztendő. Ez az űr, ez a csend-rés, ez a csend-seb a magyar irodalomban halhatatlanabb lesz, mint amit legjobbjaink ma otthon írhattak volna . . . Szózatot csend ez, mint a pauza a zenében . . .”²

A csend-sebet, a pauzát mégis minduntalan megpróbálták megtörni, és nem is kevesen. A Nyugatban is otthonra lelt a haladás, szóhoz jutottak a feketelistára került írók, s a folyóirat a maga szolid profiljának megfelelően kiállt a terror, a fajvédő jelszavak jegyében folytatott uszítás ellen.

A progresszió már a húszas évek elején hangot kapott néhány napilapban. Ugyanakkor néhány bátor szerkesztő új kulturális folyóirat alapítását is megkísérelte. Egyik legjelentősebb ilyen kísérletnek tekinthető az 1921-ben indult Magyar Írás, mely 1927-ig élt. Forgács Antal a rövidéletű, 1929-es indulású Kortársban – melynek Radnóti Miklós is munkatársa volt – így értékelte a *Magyar Írást*:

„A háború utáni lélek első kivetítődését lírai síkba a Magyar Írás hozta meg. Nagy vádjakkal, számonkérésekkel, sikolyaikkal és felzúgásaikkal ott vannak a különféle stílusok kifejezői.”

Szalai Imre író és építész, a folyóirat munkatársa az alapítás 50. évfordulóján mondott beszédében hangsúlyozta, hogy a Magyar Írás a Tanácsköztársaság bukása utáni tanácsstalanságban jelent meg egy vigasztalanul kiégett kulturális terepen. Az ellenforradalom sivatagában forrást fakasztott és medret ásott az új magyar irodalomnak és képzőművészetnek. Megállapításának hűségét tanúsítja a szerzői névsor – József Attila, Bálint György, Lakatos Péter Pál, M. Pogány Béla,

---

nagydobosai, az időszerűség álarca mögött terpeszkedő tehetségtelenség ellen. Milyen fölszisszenés követi már e harc nyitányát, az üldözött és kiátkozott pesti irodalom apológiáját. A hivatalos tudomány kirekeszti a megbélyegzett Királyt, régóta kiszedett cikkeit nem közlik, de övé a sokkal súlyosabb, nem hivatalos elismerés, a reprezentatív magyar írók barátsága. Főmunkatársa, kritikusa a *Nyugat*nak, s megindulása óta a *Független Szemlének* . . .”

² Balázs Béla: *A néma esztendő*. – Bécsi Magyar Újság 1920. aug. 31.

Palasovszky Ödön, Pintér Ferenc, Tamás Aladár, Tiszay Andor. Mitsem változtat a lap tartalmán, hogy Raith Tivadar szerkesztő később jobbra-
tolódott, mert amíg a Magyar Írás élt, addig szabad utat engedett a
haladásnak és a tehetségnek, s fokozottan támogatta ezt az irányt
helyette, Melléky Kornél. A fenti szerzők mellett itt találja a kései
olvasó a különböző művészetek kiváló reprezentánsainak – Bortnyik
Sándor, Genthon István, Hevesy Iván, Balázs Béla, Gró Lajos – írásait.
S itt jelent meg első ízben Bartók Béla önéletrajzi írása, itt tűnt fel
először hazai lapban Chagall neve.

A kurzus idején született néhány rövidebb életű lap is. Juhász Gyula
indította Debrecenben illetve Szegeden 1922. április 25-én a Magyar
Jövendő című folyóiratot, melynek programadó írásában kifejtette,
hogy a cím a jobb jövőre utal, s a kultúra magyarságára, „amely
nemzetközi érték lett egy Petőfiben...”. A folyóirat munkatársai
között Móra Ferenc is szerepelt.

1922-ben indult az Új Kultúra című folyóirat is, melynek fejlécén
főszerkesztőként Bács Imre neve áll, főmunkatársai: Déry Tibor, Mária
Béla, Sándor Pál. A hazából menekülni kényszerült fiatal költő, Hernádi
György tollából a *Levél az emigrációból* című versét közölték.

Rövid életű, értékes kezdeményezés volt az 1923-ban indult Kék-
madár, Szini Gyula, majd Hajdú Henrik szerkesztésében. Munkatársai
között találjuk a következőket: Bálint György, Barta Lajos, Bródy
Sándor, Déry Tibor, Fenyő László, Hevesy Iván, Lazicziusz Gyula,
Nagy Lajos, Palasovszky Ödön. A 10. számban közölték József Attila
később perbefogott *Lázadó Krisztusát*. Ez a névsor és Hajdú Henrik
Pontoppidan-fordítása kivívta a hatóságok figyelmét; a szerkesztőt
belügyminisztériumi leirat szólította fel a Kékmadár megszüntetésére.

S bár az előzetes cenzura 1921 végén megszűnt, életbelépett „Az
állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről” szóló 1921. III.
törvénycikk. Ez azt jelentette, hogy mindenkinek, aki ír, számolnia kell
az utólagos megtorlással. Ilyen légkörben indította lapját Czakó Ambró:
felvette a harcot az ellenforradalom, az embertelenség, a kurzus ellen.
Újváry Sándor több mint fél évszázad távlatából így emlékszik vissza
Czakó lapjára:

„A Független Szemle” kulturális havi folyóirat volt, 1921-ben jelent
meg az első száma. Legjobb tudomásom szerint 1923-ban az akkori
ügyészség állandó zaklatására szűnt meg... Az én információim szerint
ő [Czakó] radikális szabadkőműves volt és az 1918 és 19-es forradalmak
után lapjában erős kritikai cikkek jelentek meg az ellenforradalom
kulturális politikájáról...³

³ Részlet Újváry Sándornak B. Lakatos Évához írt leveléből.

Czakó folyóiratának első száma 1921 januári keltezésű. *Egység* című vezércikkében a szerkesztő kifejtette programját: modern Diogenesként szeretné keresni a különböző irányban indult becsületes emberek erkölcsi törekvéseinek közös magvát, mert „az embernek végülis felül kell tudnia emelkedni a létért való küzdelemből fakadt ellenségeskedés állati nívóján”. E célkitűzés, a morális szempontokból való kiindulás, az igazság megalkuvás nélküli keresése Czakó lapját Fényes Samu bécsi Diogenesével rokonítja – bár kétségtelen, hogy ez Magyarországon jóval nehezebb feladatot jelentett.

Ezt a nehéz feladatot vállalta a Független Szemle, majd annak betiltása után különböző fejléccel ellátott „röplap”-utódai. 1921-ben tizenkét száma jelent meg a Szemlének. E számokat harmonikus egységbe fogta a közös szociális felelősség, a tudomány és a haladás ügyének szolgálata, a reakció minden megnyilvánulásának egyértelmű elítélése. Sokk cikket írt maga a szerkesztő, saját nevéen, emellett több álnéven (Inquisitor, Latomus, Vita) illetve betűjellel (-a, -ó, -r, -x).⁴

„A különböző irányban indult becsületes emberek” nem frázis Czakó tollából: Király György, Déry Tibor, Túróczy Trostler József, Bánóczi László, Supka Géza, Hevesy Iván, Jászi Oszkár (Szabad egyetemért című írása Rab Balázs álnéven jelent meg) írásai mellett itt találja az olvasó a jogász-teológus, majd amerikai kikötői munkás György János Amerikai levelek című cikksorozatát, vagy a tizennyolcszentesen elhunyt Horváth György érett írását a kurzus politikájáról.

Czakó minden írása kombattáns kiállítás. *Szocializmus és klerikalizmus*⁵ című cikkében kifejti, hogy a proletár tömegek lelki felemelkedése nem sikerülhet szociális felemelkedésük nélkül. Felteszi a kérdést, „vajon mikor szűnik meg nálunk az a felületes szellem, mely szocializmussal és vallással egyaránt csak kacérkodni tud, de sem szocializmust, sem vallást nem akar becsületesen.” Ez a szemlélet nyilvánul meg könyvkritikáiban is. Élesen bírálja *A bolsevizmus Magyarországon* című, Gratz Gusztáv szerkesztette kötetet,⁶ s ízekre szedi Bangha

⁴ Czakó Ambró álneveinek feloldásáért, s a Független Szemle többi álnevének feloldásáért itt mondok köszönetet B. Lakatos Évának és Vezér Erzsébetnek, akik a dokumentumokat rendelkezésemre bocsátották.

⁵ Czakó Ambró: *Szocializmus és klerikalizmus*. – FSZ 1921 3. 90–97.

⁶ Czakó Ambró: *A bolsevizmus Magyarországon*. (Szerk. Gratz Gusztáv, Bp. 1921, – FSZ 1921 2. 69–70.

Bélának a Magyar Kultúrában *A „kurzus” bajai* című cikkét,⁷ Bangha Béla S. J. címére kezdetű írásában. Irónikus hangon fejezi ki „egyértését”: a kurzusnak sem elvi alapjai, sem emberei nincsenek, sem nem keresztény, „mert az antiszemitizmust mi nem vagyunk hajlandók kereszténységnek nevezni...” (Bangha ugyanis panaszkodik cikkében egyebek között amiatt, hogy a zsidó jelszavak már a keresztény államférfiak frazeológiájába is beférkőztek; hogy a zsidó kultúrpropaganda piedesztálra emel olyan „félértékeket és semmiértékeket” mint Anatole France, Einstein, Bergson stb.).

Jelentős értékei a Szemlének Király György írásai. Az első számban közzétett, nagy vihart kiváltó cikke *A pesti irodalomról* a szélső-jobboldali Gondolat 1920. szeptember 2-i számára reagálva, tudományos alapossággal elemzi a korabeli szellemi életet, erőteljes érveléssel vádolja a fejlődést gátló tényezőket: a numerus clausust, a sajtótörvényt, a cenzúrát. *Az MTA tündöklése és bukása* című cikkében félreérthetetlen érveléssel bizonyítja, hogy a politika elgáncsolta a tudományt.⁸ Maró iróniával leplezi le Tormay Cecil *Bujdosó* könyvének hazug voltát és ellenforradalmi tendenciáját a Könyvbírálatok rovatban.⁹

A Független Szemle 4. számában Király György ír részletes, elemző bírálatot Horváth János Aranytól Adyig című, a Pallas kiadásában megjelent munkájáról. Nem vitatja el a szerzőtől az őszinte önismeretre való törekvést, a hibák becsületes feltárásának, s a tanulságok levonásának keresését. Ami azonban Horváth felfogását illeti, azzal több ponton vitatkozik. A könyvből vett idézetekkel bizonyítja a könyvben fellelhető logikátlanságokat, ellentmondó megállapításokat (az irodalmi élet meghasonlottsága, a közönség végzetes kettészakadása, „zsidó-beolvadás – a nyugatosok irodalma”, a kritikai szellem kivészése). Különösen Ady értékelésében tér el a szerző és a kritikus világnézete. Mint Király György írja, „Horváth szerint Ady a politikában *végzetes eltévedés* áldozata lett, olyan pártpolitika forгатagába vetődött bele, mely *faltörő kosznak használta őt nemzeté, sőt magyar fajá érdekei ellen*. A kiteszített Ady azonban dacosan ment tovább *végzetes szövetségesei útján*.”

⁷ Czákó Ambró: *Bangha Béla S. J. címére*. (Válasz Bangha Bélának *A „kurzus” bajai* c., A Magyar Kultúra 1921 I. megjelent cikkére.) – FSZ 1921. 6–7. sz. 225–228.

⁸ Király György: *A Magyar Tudományos Akadémia tündöklése és bukása*. – FSZ 1921 3. 123–124.

⁹ Király György: *Tormay Cécile: Bujdosó könyv*. (Bp. 1920.) – FSZ 1921 2. 73–74.

Király György logikus okfejtéssel ítéli el Horváth János „óvatos konzervativizmusát”, s vele szemben állítja, hogy a korukat megelőző írók mindig előrevitték a nemzetet. „Szellemi téren soha nem árt a sietés, ellenben árt, ha valaki az irodalom fejlődését a közönség fejlődése szerint akarja regulázni, Achilles futását a teknősbéka cammogásához lassítani”. Elmarasztalja a szerzőt azért is, mert „bedől” a zsidóvád-felfogásba (a Magyar Kultúrának hónapokon át az volt a legfontosabb irodalmi problémája, hogy Bíró Lajost Blaunak, vagy Braunnak hívták-e). A szerző célkitűzésében „az irodalmi egység ápolása és klasszikus hagyományainkban való egyetértés” kérdésében is ellentétes véleményt vall Király György. „Az irodalom – írja –, mint minden egészséges szellemi mozgalom, sohasem lesz egységes, mindig a harcok, a szembenálló egyéni vélemények mérközései biztosítják a haladást, csak a tespedés korában van teljesen egységes és egyszínű közszellem.”

Amit azonban elítél: a mesterségesen felszított társadalmi ellentétek, a felekezeti viszálykodás, a gyűlölködés – ezek kiküszöbölésével indulhatna a szellemi örök becsületes, termékeny küzdelme.

A Szemle őrzi Déry Tibor *Amerikai magyar költészet, nemzeti irodalom*¹⁰ című írását. Móricz Zsigmond (Nyugat február 16-i *Nemzeti irodalom* című cikkét vitatja, meggyőző érvekkel. (Móricz a „Magyar Jövő” Ifjúsági Irodalmi R. T. kiadásában, Apponyi Albert gróf előszavával megjelent *Amerikai magyar költők* című antológiát ismertette a Nyugatban. Ismertetése joggal váltotta ki Déry ellenérzését, akár felfogását, akár az annak megfelelő terminológiát illetően, pl. „tisztán nemzeti talajból kinőtt magyar nemzeti költészet”, „véreinek hogyan élnek s szenvednek idegenben”, „mi lesz a sorsuk ott e szegény véreinknek...”. Valójában a kötet túlnyomó része a korszak nacionalista-soviniszta-reviziós ideológiáját sugározza, sőt, Móricz ehhez bőséges idézetekkel is szolgál. Emellett igen alacsony az antológia művészi színvonala is. mg.). Déry vitába száll a móriczi „nemzeti irodalom” felfogásával, hiányolja az értékmérő fogalmat, elutasítja a Móricz értelmezésében használt „nemzeti” jelzőt – mert az ott pusztá földrajzi és filológiai jellegű. „Az ellentéteket – írja Déry – nem lehet beföldni filológiai virágfüzerekkel”, s megállapítja, hogy a versek művésziileg nem ütnek meg a mai magyar és a világköltészet mértékét, ezért nemzetinek sem tekinthetők. Konklúziója: „ma egy feladata van minden tudománynak: az emberiség jövőjé boldogulásán dolgozni inaszakadtáig...”

¹⁰Déry Tibor: *Amerikai magyar költészet. Nemzeti irodalom!* – FSZ 1921 4. 146–149.

Figyelemreméltók a Szemlében közölt irodalmi tanulmányok is Déry Tibor tollából: *Új irodalom elé?*, és a Kassákról szóló folytatás.¹¹

Turóczi-Trostler kitűnő beszámolót írt a Szemlébe az új német irodalomról.¹² Horváth Árpád *Új irodalom útja* című cikkének alap gondolata „az én közössége az emberrel”.¹³

A Független Szemle első évfolyamának első számában indult *A magyarországi munkások szakszervezeti mozgalma* című sorozat, melyet aztán több folytatás követett. Szerzője, Malasits Géza lakatos és villany-szerelő munkás, 1904 és 1919 között a Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségnek titkári tisztjét töltötte be. A Szemle első száma hírül adta, hogy 1920 őszén a szakszervezeti tanács Malasits és Czakó Ambró vezetésével szakszervezeti főiskolát indított. „Az első ciklusban három előadássorozat szerepel: A modern regényirodalom, előadója Király György; Klasszikus és modern közgazdaságtan, előadója Kepes Ernő és Szociológiai alapismeretek Nagy Dénes előadásában... Az első, újszólván próbaciklust egy szélesebben megalapozott fogja követni s Budapest után olyan vidéki városokban is állítanak fel, ahol megfelelő képzettségű tudományos előadókat találni, mert tudásra éhes munkás mindenütt akad, ahol szervezett munkásság van.”

A könyvismertetési rovat rendkívül gazdag a Szemlében; amellett, hogy a kurzus-szellemű kiadványokat sorra-rendre állították pellengérré, a frissen megjelent magyar és külföldi műveket, az értékes, progresszív irodalmat is méltón mutatták be. Király György méltatta Benedek Marcell könyveit (*A modern világirodalom; A francia regény a XIX. században*), az Eszetai Hémár álnevet használó Supka Géza Szabó Ervinnek a negyvennyolcas szabadságharcról szóló kitűnő művét ismertette. A szerkesztők jó érzékkel ismerték fel az új értékeket, többek között ezt tanúsítja az első évfolyam utolsó számában indult sorozat, melyet Lehel Ferenc írt Csontváry művészetéről, s illusztrációkat is közöltek.

Az első évfolyam egyetlen verset őriz: a *Záróéneket* Lenautól, Tóth Árpád tolmácsolásában:

A Független Szemle 1922. évi, második évfolyamának fejlécén Czakó Ambró szerkesztő neve mellett társszerkesztőként Gergely Győző neve áll. Gergely a munkásmozgalom mártírja, a főváros fel-

¹¹ Déry Tibor: *Új Irodalom elé?* – FSZ 1921. 8–9. sz. 301–308. „II. Kassák Lajos” 10. „, 358–365.

¹² Turóczi-Trostler József: *Az új német irodalom.* – FSZ 1921 2. 54–61.

¹³ Horváth Árpád: *Új irodalom útja.* – FSZ 1921. 5. 211–213.

szabadulásakor két nyilas suhanc lőtte agyon. Nevét utcátábla őrzi a Szent István park közelében. 1877. február 20-án született, neves publicista, műfordító volt, a második világháború idején a Népszava külpolitikai rovatának vezetője. A folyóirat szerzői névsora bővül, közlik Barabás Gyula, Fényes László, Hernádi György, Lazicziusz Gyula, Németh Andor, Révész Béla, Szabó Lőrinc, Vámbéry Rusztem, Zsolt Béla írásait. A tematika is kiszélesedik. A tudományok különböző területeiről közölnek cikkeket, sorozatokat. Pedagógia és pszichológia, vallástörténet és szabadkőművesség, film, színház, építészet (a toronyházakról) tölti be a folyóirat hasábjait. Már ezévben megjelennek a fasiszta veszélyre figyelmeztető írások (*Adalékok az olasz fasizmusához; Ébredő Olaszország*).

A 8. számban közölték Stromfeld Aurél *Népköz társaság és tanácsköztársaság* című írását.

Közölték Szabó Lőrinc és Alfay Zoltán verseit és egy Walt Whitman-verset; Hevesy Iván fordításában. Igen gazdag a könyvismertetési rovat, s nem véletlen, hogy milyen kiadványokra kívánták felhívni a figyelmet. A szerkesztő mutatta be Nagy Lajos *Képtelen természetrajzát*, ismertették Mácza Jánosnak a bécsi MA kiadásában megjelent *Teljes színpad* című művét, Révész Béla *Adyját*, mely a gyomai Kner-nyomdából került ki; Gömöri Jenő Tamás Új Modern Könyvtár sorozatát. A *Grusemann Tolstoi, seine Weltanschauung* című könyv ismertetője hangsúlyozza, hogy Tolsztoj az antiszemitizmust a század legnagyobb gyalázatának tekintette.

Ady neve többször feltűnik a Szemle oldalain. Az 1922. évi 2. számban Andreas Ady címmel Déry Tibor írt részletes, idézetekkel illusztrált ismertetést a német nyelvű Ady-kötetről, mely Franyó Zoltán és Heinrich Gerhold fordításában jelent meg *Auf neuen Gewässern* címmel Bécsben. Déry elhibázottnak érzi a kötetet, tragikusnak tartja, hogy a jelenkor legnagyobb lírikusa lefordíthatatlan (s egyben Hatvanyt is vádolja a könyv megjelenése miatt). A következő számban Hatvany válaszol, s a szerkesztő fűz hozzá rövid megjegyzést.

Az 1922 július-augusztusi összevont számban a munkatársak Király Györgytől búcsúznak. A nekrológot Turóczy-Trostler írta. Bemutatja a tudós, a nemes jellemű Király György életútját és alkotói tevékenységét. Czakó Ambró, Király György és a Független Szemle bensőséges kapcsolatát idézi fel, töprengéseiket a folyóirat alapításától, a lap születésének körülményeit.

Karácsonykor Rendkívüli számot adott ki a szerkesztőség *Adatok a mai magyar kultúrához* címmel. Elegendő talán a tartalomjegyzék:

Czakó: A kurzus vallási mérlege

A nevelés-oktatásügy a kurzus alatt

Irodalom. — Gergely Győző: a sajtó

A kurzus és a magyar művészet

A kurzus és a magyar színházi kultúra

Függelék. A megfegyelmizett tanárok irodalmi és egyéb kultúr-
munkája 1919 augusztusa óta

A rendkívüli szám egésze alapvető forrásként szolgálhat a korszak kutatóinak. Az 1919 augusztusában „megfegyelmizett” tanárok, tudósok által a kurzus kultúrpolitikájáról rajzolt kép hitelesen bontakozik ki. Dénes Lajos dr., volt budapesti tankerületi főigazgató a középiskolát mutatja be, Révay József egyetemi tanár, a Nyugat és a Szocializmus cikkírója a magyar közoktatást és a filozófiai fakultást; Fülep Lajos írta Taciturnus álnéven az *Irodalompolitika a kurzus alatt* című beszámolót; Mentor álnéven Migray József *A kurzus és a magyar művészet* című írást.

A Szemle ez utolsó számának befejező része *A megfegyelmizett vagy elcsapott tanárok irodalmi és egyéb kulturális munkássága 1919 augusztus óta* hű tükrö a kurzus kulturális politikájának.

A Független Szemle 1923. évi III. évfolyamából már csak egy szám jelenhetett meg. Eddigi borítólapjain búzakalász állt kalapáccsal, majd sas. Itt már új illusztrációt talál az olvasó, melynek értelmezését Czakó Március című röplapjában közölte, két hónappal a Szemle betiltása után; glosszái között:

„A kutya ugat, a karaván halad”. Füzeteink címképétől sehogys nyughatnak. A művész, aki ezt számunkra megrajzolta, a minden mellékes mozzanat ellenére nyugodtan, biztosan előrehaladó tudományt, fejlődést akarta ezzel a képpel ábrázolni, anélkül, hogy akár a haladó karaván, akár az ugató kutya szerepét bárki számára is megjelölne. Vannak azonban olyanok, akik nem elégszenek meg ezzel az általánosító jelképezéssel és a szereposztás kérdését feszegetik. Pedig kézenfekvő a válasz. Aki a karavánhoz tartozónak tudja magát, az nem haragszik, aki tehát haragszik, az nem a haladó karavánt vonatkoztatja magára.” (V-a)

A Szemle januári száma egy-egy verset, illetve elbeszélést tartalmaz, Supka Géza *Madách, a politikai költő* címmel írt az író születésének 100. évfordulóján. Hevesy Iván tollából pedig értő ismertetést őriz a lap Derkovitsról:

(h. i.) Hevesy Iván)

”Derkovits Gyula,

akinek kiállítása az eddigi szezón legigazibb sikerét érte el, szokatlanul és váratlanul tiszta, bensőséges, határozott hangot ütött meg művészetével a mai piktúra bábeli zűrzavarában. Festészeti eszközökben szerény,

mert technikai hivatkozásoktól tartózkodó, hatásában mégis gazdag és teljes, előadási módjában egyszerű és nagyvonalú, anélkül azonban, hogy ezt formalisztikus stilizálással érné el, érzelmileg mély, szuggesztív és spontán, de sohasem az expresszionisták passzív és szétfolyó érzelmi szertelenségével. Olyan ember művészete az övé, aki a mai idők rendkívüli, kuszált szellemi és erkölcsi káoszában valamely csodálatosan egyszerű, primitív és tiszta életérzéssel tudja megvetni a lábát. Egy emberé, aki hallatlanul közvetlen kontaktusban tudott maradni az élet megnyilvánulásaival szemben, akit áhitatosan mély, kozmikus egyszerű és erős életérzés köt a világhoz és aki ezért az alkotással szemben való relációjában is mindig igazán és őszintén etikus művész tud maradni.”

Az elkobzott Független Szemle helyét már ugyanaz év februárjában követte a *Kultúrproblémák*, Czako kiadásában, rölapként. A vezető cikket a lap belső munkatársa, a szintén „megfegyelmizett” volt orvosprofesszor Goldzieher Miksa írta, a faji kérdéstről. Barabás Gyula tollából – akinek első írásai a Népszavában láttak napvilágot – elbeszélést közöltek; Hernádi Györgytől a *Nyolc egész órámat* című verset, Zsolt Bélától egy Balassi-mintára készült satirikus verset, *Ének az életről* címmel. Igen gazdag a Jegyzetek című rovat, mely többek között egy szellemes pamfletet tartalmaz a sajtószabadság megsemmisítéséről, *Ahogy a belügyminiszteri válasz elhangzott volna . . .* címmel (a Független Szemle betiltásával kapcsolatban a fiktív interjúban Rakovszky Iván belügyminiszter kijelenti: a sajtó nagyrészének teljes a szabadsága, hiszen a kormány gondoskodott arról, hogy a lapok kormánypártiak legyenek – ez a túlnyomó többség él a szabadsággal). Ugyanebben a rovatban a szerkesztő – ezúttal Vita-álnéven – *Szabó Dezső erkölcsi képe* című rövid írásában vitázik Szabó Dezsővel, aki a Független Szemlét „a zsidók kreációjának” minősítette. Zolnai Béla pedig Ábel álnéven leplezi le a Szózat szélsőjobboldali, kétszínű politikáját (miközben „a zsidók gazdasági térfoglalása” ellen írnak, milliárdos „destruktív” nevű urakat segítenek igazgatói beosztáshoz).

Godzieher Miksa, Max Nordauról írt nekrológiájában a kurzusról szól tulajdonképpen: „Vajon mikor jut el az emberiség a munka és tudás megbecsülésének, az emberi szolidaritásnak ama fokára, amelyen nem tesz különbséget ember és ember között s megbecsüli a nagy szellemi értékeket fajra, nemzetiségre való tekintet nélkül? Talán eljön ez a kor s akkor ebből az országból nem fognak kivándorolni Nordau késői, boldogabb utódai.”

A könyvismertetésekben szélesen bontakozik ki irodalom, történelem, pedagógia, marxizmus, művészetek. Túróczi-Trostler, Horváth Árpád, Bittenbinder Miklós – a Szocializmus és a Népszava munkatársa – új irodalmi munkákat ismertetnek; Czako Max Beer *A szocializmus és a társadalmi harcok* történetét mutatja be, Egy szignóval Gergely Győző ír *A góthai program* című Marx-mű német nyelvű kiadásáról; A Népszava Szocialista agitációs füzetek sorozatában kiadott Bernstein-írásról (*Mi a szocializmus?*), azt hasznos olvasmánynak ítélvén, s egy német nyelvű Kautsky-munkáról (*Was ist Sozialismus?*), melyet bírál ugyan, de hibáival együtt hézagpótlónak tartja.

A Kultúrproblémák csak egy számot ért meg – gyorsan elődje sorsára jutott. A következő hónapban Czako új röplappal állt ki ismét, a megjelenés idejének megfelelően *Március* címmel. *Hazaárulás* című vezércikkében Vámbéry Rusztem kitűnő érveléssel, jogilag és morálisan dokumentálva bizonyítja Károlyi Mihály igazát, s utasítja el a hazaárulás vádját. Vámbéry cikkét Kovács Jánosnak *A Károlyi-kormány föld-reformjáról* szóló írása követi. Stromfeld Aurél *A hadihelyzet 1918 október végén* című írásában így érvel Károlyi mellett:

„... elfogulatlan és józan ember a Károlyi-kormány első cselekedeteiben kereshet és találhat hibákat, de semmiesetre sem fogja azokat az egyéneket, akik igen nehéz viszonyok között vették át a hatalmat, pellengérré állítani és még kevésbé hazaárulónak kinevezni!”

Supka Géza *Különböző emlékkönyvekbe* című írásában a negyvennyolcas szabadságharcral kapcsolatos történelemhamisítást támadja, és Klebelsbergnek, a Történelmi Társulat elnökének intézkedését, melynek következtében a levéltárak bezárultak. „... valahogy úgy érezzük magunkat – írja –, mint a fegyvertelen gladiátor az arénában, szemközt a páncélos, sisakos, kardos Nero császárral . . .”.

Tábori Kornél *Mágnások és lázadó magyarok* című írásában a „Magyarország megrendszabályozása érdekében” készült szigorúan titkos bécsi udvari levéltári, 1849. február 12-i jegyzőkönyvet ismerteti. Hatvany Lajos *Külföldjáró tanár úr, avagy közügy és magánügy, riport az emberi sorsról* címmel kesernyős-szellemesen szól a hontalanná váltak sodródásáról. A Jegyzetek-rovat Szabó Dezső antiszemizmusát kártekönyvábbnak ítéli a britanniások és Landau-lápiszozók „kultúrharcanál”; az Aurorát „irodalmi Britanniának” nevezi. A Könyvismertetések között Gál Imre Hatvany Lajos *Feleségek felesége* című munkáját időálló értéként ismeri el, Palasovszky Ödön pedig nagy elismeréssel szól Hevesy Ivánnak *A polgári művészet csődje* című munkájáról.

A Március kinyomtatott példányait szétküldés előtt, a nyomdában lefoglalták. Az elkobozott lap vezércikke, a *Hazaárulás – két évtizedes*

szunnyadás után – az emigrációban jelent meg a Vámbéry Rusztem által 1942-ben alapított New York-i Magyar Fórum című havi folyóiratban.

Czakó Ambró még ekkor sem mondott le a harcról. 1923 júliusában új fejléccel adta ki lapját: *Szabad Sajtó*, dr. Czakó Ambró kulturpolitikai röpiratai. I. A vezető írás Supka Géza tollából Sub strige néven jelent meg *A kurzus bajnokai egymásról* címmel (Pintér Jenő, Szabó Dezső, Bangha, szépvízi Balázs Béla szembenállása), majd *A Szózat önmagáról* címmel Bajcsy-Zsilinszkyt bírálja. E számban található Nagy Vincének *az októberizmusról*, Fényes Lászlónak a polgári képviselőkről szóló cikke, s aláírás nélkül *A köztársasági gondolat a bíróság előtt* címmel Búza Barna védőbeszéde Veér Imre mellett. Ez a szám olyan nyilvánvalóan fejezte ki állásfoglalását, hogy mint a Márciust, a Szabad Sajtót is azonnal elkobozták.

Czakó Ambró kénytelen volt belátni, hogy itthon nem folytathatja tovább a munkát. (1887. január 13-án született Cegléden. Katolikus és protestáns papi diplomával, emellett tanári diplomával rendelkezett.) Követve korábban emigrált társait, ő is kezébe vette a vándorbotot. 1924–1925-ben előadóként dolgozott a Birmingham-i Selly Oak College-en; 1926 és 1928 között Bécsben élt. Jászi hívta Amerikába, azonban vízumot nem kapott, s végül az United Church meghívására Kanadába költözött. 1938-ban indította Tárogató című lapját, 80 éves koráig művészetfilozófiát tanított.¹⁴

A második világháború idején Czakó Ambró tudta, hol a helye. Nemcsak régi barátai, a radikálisok lapjaiba írt, hanem a kanadai kommunisták orgánumbába, az 1929-es indulású Kanadai Magyar Munkásba is. A Munkás szerkesztője, Szőke István, a Kanadai K. P. Központi Vezetőségének tagja megállapította: „kétségtelen, hogy a Tárogató szerkesztője hajlandó együttműködni a kommunistákkal.”¹⁵

A Munkás közölte az *Üdvözlő dr. Czakó* című írást, melyben a tárogató szerkesztője értékeli a Munkás harcát. „... Károlyi Mihály vezérünk programjában nyomatékos hangsúlyt nyert az a követelmény, hogy az új Magyarország Szovjet-Oroszországgal ne csak megértésben legyen, hanem vele kooperáljon olyannyira, hogy a két ország közt benső barátság álljon fenn. Ennek az első feltétele az, hogy egymást megismerjék. Mit tesz a sajtó ennek a megismerésnek az érdekében?”

¹⁴ Czakó Ambró életrajzi adatait Vezér Erzsébet közölte a cikk szerzőjével.

¹⁵ Szőke István Czakó Ambróról. – Kanadai Magyar Munkás 1944. május 25.

... Kifejti ezután, hogy a Munkás sokat tett e téren, s így fejezi be cikkét:

„Mint a Kanadai Szabad Magyar Tanács elnöke, felhasználom ezt az alkalmat arra, hogy Kanada haladó erkölcsi felfogású, igazán hazafias magyarsága nevében köszönetemet fejezzem ki a Kanadai Magyar Munkásnak. Egyébként pedig csak azt kívánom, hogy virágozzék – *ad multos annos*.

Torontóban, 1944 júniusában¹⁶

MARKOVITS GYÖRGYI

¹⁶ „Üdvözöl dr. Czakó”. – Kanadai Magyar Munkás 1944. júl. 13.

DOKUMENTUM

LUKÁCS GYÖRGY ÉS MANNHEIM KÁROLY KÉSŐI LEVÉLVÁLTÁSA

A fiatal Mannheim Károly munkássága – mint ez ma már jól ismert – Lukács György erőteljes szellemi befolyása alatt bontakozott ki, amiről a Lukács-hoz írt korai (1910–1916) Mannheim-levelek¹ is meggyőzően tanúskodnak. Ezekből a levelekből eléggé egyértelműen kitűnik, hogy a pályakezdő Mannheim milyen mértékben vált Lukács hívévé és követőjévé, sőt a 10-es évek első felében már-már barátjává. A gyorsan kibontakozó barátság azonban tisztavirág életűnek bizonyult, s bár a 10-es évek második felében még tartós kapcsolat van közöttük – éveken keresztül rendszeresen találkoznak a Vasárnapi Kör összejövetelein –, de ez a kapcsolat már korántsem olyan tartalmas és szoros, mint a korábbi volt. 1917 elején már egészen nyilvánvaló, hogy harmonikusan induló viszonyukban törés következett be. Nagyon valószínű, hogy Mannheim az ő túlságosan is bizonytalankodó-habozó magatartásával – ha akarta, ha nem – maga ellen hangolta Lukácsot, aki szinte az egyik napról a másikra felmondta együttműködésüket.

A következő években már politikai nézeteikben is szembetűnően eltávolódnak egymástól. Lukács belépése az éppen csak hogy megalakult kommunista pártba, Mannheim számára „érthetetlen” s példája követhetetlen. 1919-cel azután útjaik végleg elválnak egymástól. Lukács mint elkötelezett kommunista jelentős szerepet vállal a tanács hatalom kultúrpolitikájának az irányításában, Mannheim visszahúzódik a lojális kispolgári értelmiség csigaházába, az események alakításában cselekvően nem vesz részt. A Bölcsészeti Karra történt kinevezését az előlegezett bizalom jelének tekinti és szorgalmasan készül az őszi szemeszterben tartandó kultúrfilozófiai előadásaira (amelyekre azonban már nem kerül sor). Ennél többre azonban nem vállalkozik. Elképzelhető, hogy Lukács látva Mannheim visszahúzódsát, többé már nem tekinti őt potenciális szövetségésének és amilyen hamar csak lehet „megfelejtkezik” róla.

¹ V. ö. Gábor Éva: *Karl Mannheim's letters to Lukács. 1910–1916.* The New Hungarian Quarterly, 1975. No. 57. 93–105.

A Tanácsköztársaság bukása után mindketten emigrálnak. (Mannheim aktívan közreműködik Lukács külföldre szöktetésében. Erről maga Lukács is több ízben említést tesz késői visszaemlékezéseiben.) Útjaik azonban már ellentétes irányba visznek. Lukács annak tudatában hagyja el Magyarországot, hogy rá a maga polgári osztályával teljes mértékben szakító, a munkásmozgalommal azonosuló üldözött kommunista sorsa vár. Mannheim önként vállalja az emigrációt, pályafutása néhány évi bizonytalanság után felfelé ível, a 20-as évek második felében már egyetemi magántanár Heidelbergben, majd nem sokkal később egyetemi tanár Frankfurtban.

Mannheim és Lukács között az elvi-ideológiai, illetve eszmei-politikai nézetkülönbségek a további évek során sem csökkenek, sőt szemmel láthatóan nőnek, de Mannheim ezután sem szűnik meg tisztelni Lukácsban fiatalkori eszményképét. Élénk figyelemmel kíséri az emigrációban keletkezett újabb és újabb írásait. Közölük a legnagyobb hatást kétségtelenül az 1923-ban megjelent *Geschichte und Klassenbewusstsein*² gyakorolja rá. Lukácsnak ez a műve éveken keresztül foglalkoztatja. „irritálja” őt. Legkorábban a *Historismus*-ban,³ majd az *Ideologie und Utopie*-ben,⁴ de még jó néhány későbbi munkájában is reflektál rá. Hol egyetértően foglal állást Lukács egyes érvei mellett, hol még polemizál vele, illetve cáfolni igyekszik bizonyos állításainak helyes voltát. És arra is bőven akad példa, hogy „adaptálja” Lukácsot, persze mindig a maga ízlése szerint átértelmezve a lukácsi gondolatot.

Mannheim és Lukács legutolsó személyes találkozására 1933 tavaszán, alig néhány héttel a Hitler-fasizmus hatalomra jutása előtt kerül sor Frankfurt am Mainben. Mannheim a 30-as évek elejétől már mint a szociológia tanszékvezető professzora működik a patinás Goethe-egyetemen. Lukács a Kant-Gesellschaft meghívására érkezik a városba. Két előadást tart: egyet *Hegeltől*, egyet pedig a *történelmi materializmusról*. Mannheim aktívan részt vesz az előadásokat követő vitákban, s az egykori szemtanú szerint⁵ jórészt Lukáccsal egyetértően foglal állást a polémiában. Ennek a találkozásnak azonban további folytatása és pozitív következménye már nem lesz viszonyuk alakulására.

Rövidesen mindketten újra emigrálni kényszerülnek: Lukács a Szovjetunióba megy, ahol mint a Mannheimhez küldött 1946 november 13-i

² Georg Lukács: *Geschichte und Klassenbewusstsein*. Studien über marxistische Dialektik. Berlin, 1923.

³ Karl Mannheim: *Historismus*. Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik, Bd. 52. Tübingen, 1924.

⁴ Karl Mannheim: *Ideologie und Utopie*. Bonn, 1929.

⁵ Dr. Kreilisheim Márta szíves közlése és egykori feljegyzései alapján.

keltezésű levelében írja: „a tudományos munka anyagi és szellemi feltételei szempontjából életem legboldogabb éveit töltöttem el”. Mannheim Angliába kerül, s a 40-es évek elejétől mint a szociológia és neveléstudomány professzora működik a London School of Economics-on.

Életútjuk 1945 után is diametrális irányba fejlődik. Lukács az emigrációból hazatérve beleveti magát a magyar tudományos és szellemi életbe, aktív vezető szerepet vállal a népi demokratikus Magyarország politikai és kulturális életének az alakításában. Mannheim a Bölcsészettudományi Kar dékánjának hazahívó levelére⁶ azt válaszolja, hogy angliai kötelezettségei és az UNESCO-ban vállalt tisztsége nem teszi lehetővé, hogy a megüresedett szociológiai tanszék vezetését elvállalja. Később pedig erre már azért nem kerülhet sor, mert 1947 januárjában váratlanul meghal szövődményes influenzában. Mannheim életének utolsó éveiben a Londoni Egyetem Pedagógiai Intézetét irányítja.

1946 őszén, sok évi hallgatás után, Mannheim mint az egyik legnagyobb londoni könyvkiadó vállalat szerkesztője⁷ fordul Lukácshoz. Arra kéri, tegyen javaslatot néhány korábban megjelent írásának angol nyelvű gyűjteményes kiadására. A kiadót – mint írta – elsősorban Lukács irodalomszociológiai munkái érdeklik. Egyidejűleg arra is megkéri, ajánlana a nevelés, a külpolitika, a történelem témakörökben szovjet szerzőktől megjelent olyan tanulmányokat, amelyek az „előítéletmentes angol olvasóközönség körében érdeklődésre tarthatnának számot”.

Lukács készségesen válaszol, tartalmas listát állít össze a javasolt munkákból. Mannheim gyorsan reflektál az ajánlatra, megígéri, hogy a maga részéről mindent megtesz Lukács angliai bemutatásának sikeréért. A további együttműködést azonban félbeszakítja Mannheim hirtelen bekövetkezett halála. Lukács esedékes válasza így elveszti aktualitását. Évekkel később Lukácsnak *Az ész trónfosztásában*⁸ Mannheimről adott egyértelműen negatív értékelése végleg pontot tesz kettőjük késői viszonyára.

*

⁶ Dr. Hajnal István dékán levele K. Mannheimhez 1945. november 20-án. ELTE Levéltár.

⁷ The International Library of Sociology and Social Reconstruction. Editor: Professor Karl Mannheim.

⁸ Lukács György: *Az ész trónfosztása. Az irracionalista filozófia kritikája*. Bp. 1954. A kötet hatodik fejezetének 5. pontja: A liberális szociológia védtelensége (Alfred Weber, Mannheim) tartalmazza a szóbanforgó kritikát.

Az alábbiakban azt a három 1946-ból datált levelet mutatjuk be (kettőt Mannheimtől, egyet pedig Lukácstól), amelyek a szóbanforgó publikációk körül felmerült kérdéseket tisztázandó íródtak. E levelek ma elsősorban irodalomtörténeti szempontból jelentenek értékes dokumentumot. A leveleket a MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum és könyvtára gondozza.

(A The International Library.. levélpapírján)

Kedves Lukács

1946. október 28.

bocsásson meg, hogy angolul írok Önnek; de meg szeretném kímélni attól, hogy kézírásomat ki kelljen betűznie. Ön természetesen azon a nyelven válaszol, ami kellemes.

Levelem megírásában az a cél vezetett, hogy megkérjem Önt, ajánlaná-e az angol és az amerikai olvasók számára egy, vagy két olyan könyvét, amit már publikált angolul. Hogy tudja, én egy sorozatot⁹ szerkeszték. A sorozat prospektusát egy külön levélben küldöm el Önnek. A kiadóval egyetértésben az a tervünk, hogy egy tudományos szintű platformot hozunk létre, amely minden nemzetet és nézetet reprezentálna. Úgy tudom, hogy Ön mostanában írt és publikált két munkát, egy német irodalomszociológiát oroszul és németül egy szociológiai tanulmányt G. Kellerről.¹⁰ Amennyiben érdeklí a javaslatom, örülnék annak, ha a német kiadás kópiáját megkaphatnám. Persze ez esetben sem egyedül döntenék, hanem a szerkesztőség beleegyezésével, de biztosíthatom, hogy mind a szerkesztőség, mind jómagam a legnagyobb megbecsülésben és figyelemben részesítenénk az Ön munkáját.

És nagyon hálás lennék azért is, ha felhívná a figyelmemet 2–5 a háború idején Szovjetországban publikált olyan könyvre, amelyeket szívesen látna a Library-sorozatban, és

⁹ Lásd a 7. jegyzetet.

¹⁰ I understand you have recently written and published both in Russian and German a Sociology of German Literature, and a Sociological Study on G. Keller.

amelyeket mint a szovjet tudósok reprezentatív teljesítményét ajánlhatnánk az előítéletmentes olvasóknak. Mindenekelőtt a történelem, a nevelés, a külpolitika témakörében írt könyveket szeretnénk kiadni, de bármilyen más témáról is szó lehet, ami egyáltalán érdekelhet bennünket.¹¹

Magunkról csak annyit: akár egy egész könyvet is írhatnék, ha be akarnék számolni arról, hogy mi minden történt velünk, de visszafogom magam, s csupán azt említem meg, hogy szerencsésen túléljük a háborút. Feleségem praktizáló pszichoanalitikus,¹² tagja a Brit Pszichoanalitikai Társaságnak. Engem nemrégiben neveztek ki a Londoni Egyetem Nevelési Tanácskére, ahol filozófiát és nevelésszociológiát adok elő.

De persze én továbbra is szociológus maradok, csak hogy most mégis egy gyorsan fejlődő terület művelését tartom a leggyümölcsözőbbnek.

Hálás lennék, ha megtudhatnék valamit Önről, feleségéről és a gyerekekről¹³ valamint Herbertről és Annáról.¹⁴

Meleg szeretettel üdvözlöm mindannyiokat.

Örökké az Ön híve
Mannheim Károly

¹¹ I should also be grateful if you were to draw my attention to – from 2–5 books, which you would like to see included in the Library, since the latter would be able to communicate to an unbiased world readership, some of the representative achievements of Soviet scholarship. I should like preferably to see, books on History, Education, Foreign Policy, but any other topic which fits in to the framework of the library, would interest us.

¹² Mannheimné, Láng Júlia, filozófiai-pszichológiai tanulmányait a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karán végezte az 1911–16. közötti években. Jelentős szerepe volt abban, hogy férje a 30-as évek közepétől nagy érdeklődéssel tanulmányozta Freudot és a pszichoanalízist megpróbálta alkalmazni a szociológiában.

¹³ Mannheim itt Lukács második felesége Jánossyné, Bortstieber Gertrud és az ő első házasságából származó gyermekei, Jánossy Ferenc, Anna és Lajos iránt érdeklődik.

¹⁴ Herbert = Balázs Béla, Anna = Schlamadingerné, Hamvassy Anna, Balázs második felesége.

Kedves Mannheim¹⁵

Budapest, 13. XI. 1946

Nagyon köszönöm levelét és a szívélyes felkérést dolgaim angol kiadására. Az esszék, amelyeket Ön említ egy egységes komplexumot képeznek „A német irodalom két évszázada” címen egységes műként lennének kiadhatók.¹⁶ Ván egy technikai jellegű kérdésem: vajon nem lehetne-e az összes esszét egyetlen kötetben (összesen mintegy 650 gépelt oldal terjedelemben) kiadni, vagy ami nem lenne előnyös, két kötetet csinálni belőle. Ez utóbbi esetben az első kötet címe „Goethe és kora” lehetne (a kötet már megjelent magyarul),¹⁷ a második köteté pedig „A német realizmus a XIX–XX. században”. Az esszék Wertherrel, Wilhelm Meister tanulóéveivel, Schiller és Goethe levélváltásával. Schillernek a modern irodalom-elméletével, Hölderlin Hyperion-jával, a Fausttal (ez önmagában 120 gépelt oldalt tesz ki), Heinrich von Kleist tragédiáival, Eichendorffal, Georg Büchnerrel, Heinével, Gottfried Kellerrel, Wilhelm Reabeval, Arnold Zweiggel, Thomas Mannal foglalkoznak. Abban az esetben, ha a kétrészes megoldásra kerülne sor, a második kötet a Kleist-esszével kezdődhetne. A tanulmányok nagyrészt már megjelentek a német nyelvű „Internationale Literatur”-ban, kivéve a Büchner-t, ami a „Das Wort” című folyóiratban látott napvilágot, valamint a Werther-t és az utolsó három Faust-tanulmányt, ezek ugyanis német nyelven eddig még nem jelentek meg.¹⁸ Minderről azért

¹⁵ A levél eredeti nyelve német.

¹⁶ Die Essays, die Sie erwahnen, bilden einen einheitlichen Komplex und könnten als ein einheitlichen Werk unter dem Titel: „Zwei Jahrhunderte deutsche Literatur” herausgegeben werden.

¹⁷ Vö. Lukács György: *Goethe és kora*, Bp. 1946.

¹⁸ Die Aufsätze sind um grössten Teil in der „Internationale Literatur” in deutscher Sprache erschienen. (Ausnahmen sind: Büchner, der in der Zeitschrift „Das Wort” gedruckt ist, sowie Werther und die drei letzten Faust-Studien, die in deutscher Sprache noch nicht erschienen sind. A Lukács által itt jelzett munkák a megjelenés időrendjében: a Moszkvában kiadott Internationale Literaturban: *Hölderlins Hyperion*

írok Önnek ilyen részletesen, mert esetleg lehetséges, hogy Ön vagy más urak, akik ezeket a kiadványokat szerkesztik, a munkák egy részével már most megismerkedhetnének és képet alkothatának arról, hogy vajon feltétlenül ki óhajtják-e adni ezeket a könyveket. A folyóiratokban megjelent szövegek véglegesnek tekinthetők, néhánynak a kiegészítését és a korrek-túráját innen könnyen utánaküldhetem. Abban az esetben, ha a tanulmányok tekintetbe vehető része ott elérhető lenne, ez természetesen lényegesen megkönnyítené a kéziratoknak a mai nehéz postai küldését. Nagyon hálás lennék Önnek, ha néhány sort írna arról, meddig tarthat ez időben. Mindenesetre a kéziratot lemásoltatom, ami az itteni viszonyok között nem túlságosan könnyű.

Ami az Ön levelében említett sorozat prospektusát illeti, eddig még nem kaptam meg. Ezért sem olyan könnyű nekem a többi könyvre vonatkozóan Önnek javaslatot tennem. Minden esetre közlöm Önnel az általam ismert fontosabb és jobb könyveket: E. F. Ussiewitsch: *Esszé-gyűjtemény a szovjetelőtti és a szovjetorosz irodalomról*.¹⁹ (Az íróó egészen bizonyosan

---

1935. No. 6. 96–110.; *Schillers Theorie der modernen Literatur*. 1937. No. 3. 97–111. No. 4. 110–123.; *Die Tragödie Heinrichs von Kleist*. 1937. No. 8. 105–126.; *Heinrich Heine als nationaler Dichter*. 1937. No. 9. 34–54., No. 10. 84–110.; *Der Briefwechsel zwischen Schiller und Goethe*. 1938. No. 3. 99. 125.; *Wilhelm Meisters Lehrjahre*. 1939. No. 2. 134–148.; *Arnold Zweigs Roman-Zyklus über den imperialistischen Krieg 1914–1918*. 1939. No. 3. 112–133.; *Gottfried Keller*. 1939. No. 6. 95–113., No. 7. 115–134. *Eichendorf*. 1940. No. 6. 54–64.; *Wilhelm Raabe*. 1940. No. 11. 75–83., No. 12. 17–81.; *Faust-Studien I. Zur Entstehungsgeschichte*. 1941 No. 5. 95–102.; *Faust-Studien II. Das Drama der Menschengattung*. No. 6. 87–95.; *Die deutsche Literatur im Zeitalter des Imperialismus*. (Abrisse ihrer Hauptströmungen.) 1945. No. 3. 53–65., No. 4. 62–68., No. 5. 70–84. Az ugyancsak Moszkvában megjelenő *Das Wort. Literarische Monatschrift*-ben publikálta Lukács az említett Büchner-tanulmányt. V. Ö.: *Der faschisierte und der wirkliche Georg Büchner*. 1937. No. 2. 7–26.

¹⁹ Jedenfalls teile ich Ihnen die wichtigsten und besten mir bekannten Bücher mit: F. F. Ussiewitsch: *Eine Sammlung von Essays über vorsovjetsische und sovjetsische russische Literatur . . .*

ragyogó marxista irodalomkritikus, talán a legjobb a ma létezők közül. A kötet pontos válogatását nem ismerem, de tudom, hogy egy ehhez hasonló a Moszkva-i VOSZK-nál [Külföldi Kulturális Kapcsolatok Társasága] már rendelkezésre áll. M. A. Liefschitz: *Az irodalom és a művészet kérdései* (ez egy jelentős esszégyűjtemény, ami marxista szempontból foglalja össze Winckelmann, Hegel, Marxszal és Leninnel.²⁰ A szerző a *Literaturnij Kritik* c. folyóiratban 1938-ban publikált egy ugyancsak jelentős tanulmányt Vico-ról, amit az angol kötetbe feltétlenül fel kellene venni. Liefschitzet mind Oroszországon belül, mind azon kívül a legtehetségesebb filozófiai és szociológiai gondolkodónak tartom azok közül, akiket csak ismerek. Rubinstein: *Pszichológia*. (A pontos cím ebben a pillanatban nem jut eszembe.) A könyv annak idején Sztálin-díjat kapott. Ez a pszichológia problémájának az első marxista szempontú szisztématiszus összefoglalása és éppen ezért lenne érdekes az angol közönség számára, s még inkább ezért, mert a Nyugat jelentősebb pszichológiai áramlatainak beható kritikáját nyújtja.²¹ És végül van még egy javaslatom, amivel kapcsolatban – mivel nem ismerem az Önök publikációit – bizonytalan vagyok: Makarenko: *Pedagógiai hőskölteménye*. Ez lényegében egy szépirodalmi mű, amiben a szerző olyan gyerekekkel és fiatalokkal kapcsolatos tapasztalatait írja le, akik a kedvezőtlen életkörülményeik miatt csavargókká lettek. Bemutatja, hogy a csavargás „anarchiájával” szemben hogyan érvényesül a munka nevelő hatása és a társadalmi érzület. Kitűnő könyv, minden pedagógus számára – különösen a háború utáni

²⁰ M. A. Liefschitz: *Fragen der Literatur und Kunst* (eine sehr bedeutende Essay-Sammlung, die von marxistischen Standpunkt Winckelmann, Hegel, Marx und Lenin behandelt..

²¹ Rubinstein: *Psychologie*... Es ist die erste systematische Zusammenfassung der Probleme der Psychologie von marxistischen Standpunkt und darum wahrscheinlich für ein englisches Publikum interessant, umsomehr als es eine eingehende Kritik aller wichtigen psychologischen Strömungen des westens enthaelt.

időkben – a legnagyobb mértékben tanulságos.²² Ha önnek kellene ezek a könyvek, úgy írjon a VOKS elnökének, W. S. Kemenjovnak, s ha óhajtja, hivatkozzék arra, hogy a javaslat tőlem ered.

Levelem dologi része olyan hosszúra sikerült, hogy a személyes vonatkozásokra már csak kevés hely és idő maradt. Nemsokkal a frankfurti találkozásunk után a Szovjetunióba utaztam, ahol különösen a tudományos munka anyagi és eszmei feltételei szempontjából életem legboldogabb éveit töltöttem el. 1945. augusztusa óta vagyok Budapesten, s mint ez esztétika és kultúrfilozófia professzora működöm a Budapesti Egyetemen. Az élet itt nagyon érdekes, csak éppen a társadalmi elfoglaltság oly nagy, hogy semmiféle tudományos munkához nem jutok hozzá. Gertrudnak is jutott ideje a Szovjetunióban arra, hogy elmélyedjen ökonómiai tanulmányaiban, de eddig még nem jutott el a publikációig. A két kisebb gyereket Ferit és Ancsit, mindketten mérnökök a Szovjetunióban, a közeli hónapokban várjuk. Lajcsóról, aki Manchesterben van, Ön valószínűleg többet tud, mint mi. Őt meg éppen a napokban várjuk haza.

Kérem adja át feleségének Gertrud és az én üdvözetemet. Balázs még előttünk érkezett Budapestre, szép sikereket arat itt színdarabjaival és költeményeivel. Egy új drámáját,²³ amit Kodály zenésített meg, ebben a szezonban mutatják be, s nemsokára megjelenik önéletrajzi regénye is.²⁴

Szívélyes üdvözet Gertrudtól is
az Ön Lukács Györgye

²² Makarenko: *Pedagogisches Poem*. Dies ist im Wesentlichen ein belletristisches Werk, das die Erfahrungen des Verfassers bei jenen Kindern und Junglingen beschreibt, die infolge der ungünstigen Verhältnisse Vagabunden geworden sind . . . Es ist ein ausgezeichnetes Buch und für jeden Pädagogen – besonders in der Nachkriegszeit – in höchstem Masse lehrreich.

²³ Balázs Béla: *Czinka Panna balladája* (Daljáték). Bp. 1948.

²⁴ Balázs Béla: *Álmodó ifjúság*. Bp. 1946.

(A The International Library . . . levélpapírján)

Kedves Lukács²⁵

1946. november 25.

Csak most válaszolok az Ön két levelére.²⁶ Nagyon örülök, hogy érdeklődik sorozatunk iránt, amelyben publikálni kívánjuk az Ön tanulmányait. Pillanatnyilag arra kérem, hogy ne verje magát külön kiadásokba, mert bár mind a testülettel, mind pedig a bizottsággal sikerült elfogadtatnom az ötletemet, de azért sohasem lehet tudni előre, hogy hogyan alakulhatnak a dolgok. Az Önnel kötendő szerződés részleteit még meg fogjuk vitatni. Kell-e bármilyen orosz, vagy magyar hatóságtól ehhez engedélyt kérnie, és ha igen, ez a Kereskedelemügyi Minisztériumon keresztül történik? Ez utóbbi esetben a javaslatokat, amilyen hamar csak lehet elfogadtatom a testülettel, de ez egy bizonyos időt vesz igénybe, mivel az ajánlott tanulmányokat még el kell olvasni.

Nagyon hálás vagyok a többi javaslatáért is. Ön bizonyára félreértett, engem nemcsak az irodalomszociológia érdekel, hanem a szociológia legkülönbözőbb alkalmazási területei is. Levelemhez mellékelem a Library vázlatos tervét, ami talán ötleteket adhat és egy külön borítékban elküldöm a teljes katalógust is, remélem, hogy megérkezik. Ha a Library teljes tervezete valamilyen okból még sem lenne a birtokában, a Londoni Parlament általam ismert könyvtárában megvan a sorozat néhány kópiája, és az utolsó kötetek is tartalmazznak egy többé-kevésbé megbízható prospektust, amiből kitűnik, hogy mit is akarunk csinálni.

Mind feleségem, mind pedig én nagyon örülünk, ha hírt kapunk Önről. Most nem is írunk ebben a levélben semmilyen

²⁵ A levél eredeti nyelve: angol

²⁶ A Lukács-hagyatékból eddig csak egy 1946-ból datált Mannheimhez írt levél került elő.

személyes vonatkozású dolgot, mert nem akarjuk, hogy túl későn érkezzék oda. Jó kívánságainkat küldjük mindkettőjüknek.

Örökké az Ön híve
Mannheim Károly

Közli és a leveleket fordította: GÁBOR ÉVA

IGNOTUS-ADALÉKOK A NYUGAT SZERKESZTÉSÉHEZ

A kecskeméti Katona József múzeum őrzi Buday Dezső (1879–1919) ottani jogakadémiai tanár hagyatékának egy töredékét.¹ A hagyatékrész (levelezés, naplók, följegyzések) elsősorban a tudomány- és helytörténészek érdeklődésére tarthat igényt, hiszen Buday mint tanulmányíró s mint a kecskeméti jogakadémia tanára elsősorban a tudományban, ill. a város életében töltött be jelentős szerepet. Gál István,² Lőrinczy Huba³ s mások azonban joggal hívhatták föl a figyelmet Buday irodalmi kapcsolataira, ill. tevékenységére is. Buday ugyanis nemcsak jogakadémiai tanár volt, s nemcsak Babitscal való rokonsága kapcsolta be az irodalom áramába, de maga is írt verseket, regényt s tanulmányt, s Babits mellett másokkal, pl. Ignotusszal és Kassákkal is levelezésben állott. Az alább majd közlésre kerülő két Ignotus-levél is e levelezésből való, s így Buday irodalmi kapcsolatainak dokumentuma. Igazi jelentőségüket e leveleknek azonban mégsem ez, hanem az adja meg, hogy *Ignotus mint a*

¹ A Buday-hagyatékot Nagy Ádám kecskeméti múzeológus baráti szívésségéből ismerem. Egy részét fénymásolatban, egy részét gépírási másolatban kaptam meg tőle. – Budayról lásd: Joós Ferenc: *Bibliográfia dr. Buday Dezső életéről, munkásságáról*. Könyvek-cikkek. Kecskemét, 1969. 14.

² Gál I.: *Buday Dezső*. Jelenkor, 1969. 3. 265–269. Ugyanez, a cím és a tartalom részleges korrigálásával: Gál *Bartóktól Radnótiig* c. könyvében is.

³ Lőrinczy H.: *A modern sci-fi egyik előhírnöke. Hungaricus (Buday Dezső): A szenvedő ember*. Forrás, 1974. 11. 79–85.

Nyugat szerkesztője szólalt meg bennük, – s így a Nyugat szerkesztésének (mindmáig meglehetősen homályban lévő) mechanizmusára vetnek némi fényt.

Mindkét üzenet autográf; az első Ignótus nyomtatott köszönőkártyájának üres oldalára íródott, a második azonban formailag is valódi levél.

1.

Bp. II. Margit-körút 64 a.
1916. május 16-án

Kedves és Tisztelt Tanár Úr, a tulsó oldalon⁴ foglalt iudiciumokkal s közvetett alibikkal igazolom, hogy nászúton jártam s innen minden késelem, – innen, hogy az *Orgonaszó*,⁵ mely jönni fog, a máj. 16-i számról lekéselt, innen, hogy regényét⁶ látatlanban köszönöm, de még nem olvastam. A vers érdekelt⁷ s a révén írója is. Igaz tisztelője és szolgája

Ignótus

⁴ Nyomtatott köszönőkártya, szövege a következő: *Ignótusék szépen köszönik a szíves megemlékezést. Budapesten, 1916. május elején.* (Alatta, néhány sornnyival lejjebb.) *II. Margit-körút 64. a.*

⁵ [Buday D.] *Hungaricus: Orgonaszó.* Nyugat, 1916. I. 751–754. – A vers tehát nemcsak a május 16-i számról „maradt le”, de a következőről, a június 1-iről is: a Nyugat csak június 16-án közölte.

⁶ [Buday D.] *Hungaricus: A szenvedő ember.* Eggenberger K., 1916. – A regénnyel részletesen foglalkozik Lőrinczy H. hivatkozott tanulmánya. A könyvről egyébként a Nyugatban Schöpflin Aladár írt (1916. II. 286–287.), méltánylóan, de kritikai hangon.

⁷ Nyilvánvalóan itt az *Orgonaszóról* történik említés.

2.

Városháza⁸ 1916. okt. 19.

Drága Tanár Úr, különböztesse meg bármiis tőlem a Nyugatot: semmi, ami ott kéziratokkal vagy könyvekkel történik, nem történik nélkülem vagy ellenemre, úgy hogy ha oka van (ahogy érzésem szerint nincs) elégedetlenségre vagy neheztelésre, az annál inkább fájna nekem, mert én nem vonhatnám ki magam alóla. A legutóbbi két vers⁹ nem volt olyan reprezentatív, hogy ajánlatos lett volna kinyomtatni.

Könyvét¹⁰ igaz érdeklődéssel várom s szeretném, ha összekötetésünkön nem változnék semmi.¹¹ Igaz tisztelő híve és társa

Ignotus

Közli: LENGYEL ANDRÁS

JÁSZI OSZKÁR ADY-KÉPE

Jól ismerjük azokat az írásokat, nyilatkozatokat, melyekkel Ady méltatta Jászi Oszkárt. Nagy cikke *A nemzeti államok kialakulásáról* egyben hitvallás volt Jászi eszméi mellett. Kevésbé ismeretek azonban Jászi megnyilatkozásai Adyról, különösen azok, melyek már az emigrációban keletkeztek, és a költő emlékét ébresztették. Pedig Ady barátsága és életműve Jászi életreszóló nagy élménye volt, még azon is túlmenően, ahogyan ez generációjában természetes volt.

⁸ A háborús években Ignotus Budapest főváros alkalmazottja volt, e levele papírja is *Budapest* cégjelzésű.

⁹ Egyiket sem ismerjük; Lőrinczy csak „egyetlen reánk maradt verséről”, az *Orgonaszóról* tud (i. m. 80.), Gál I. azonban több szépírói produkció létét is föltételezte.

¹⁰ Alighanem *A szenvedő ember* megküldéséről lehet szó, noha az akkor már ismertette volt a Nyugatban.

¹¹ Ignotus óhaja nem valósult meg; Buday többet (legalábbis életében) nem publikált a Nyugatban!

Attól kezdve, hogy Leopold Lajos nyomán felfedezte az *Új versek* Adyját, s elragadtatásáról megrendült szavakkal számolt be a költőnek, Jászit állandóan foglalkoztatja Ady alakja. Már 1906-ban „a mi költőnk”-nek nevezi a Budapesti Naplóban.¹ 1908-ban pedig Hatvany *Vér és arany* kritikájához szerkesztőségi jegyzetet fűz a Huszadik Században, melyben kevesli Ady esztétikai szempontból történő méltatását, mert „benne találnak művészeti vigaszt, reményt és harci kedvet a korszak nagy, a régi értékeket leromboló törekvései is.”² Jászi kezdettől fogva a saját politikájának igazolását is látta Adyban. Ezért olyan fontos, hogy Ady költészetének „nagy szociális hátterével” is foglalkozzanak. Így került sor Lukács György cikkére *Az Illés szekeréről*. Jászi előszeretettel nevezi cikkeiben Adyt az új Petőfinek. „Ami eddig szociális elmélet vagy analízisen alapuló kritika volt: az most vágyakat formáló erővel és tudatalattiságot megmozgató szenvedelemmel szólalt meg az új Petőfi költészetében, melynek nyomán egy pompás, eredeti, bátor és harcias magyar szépirodalom fakadt ki.” – írja a Magyar Figyelő megindulása alkalmából.³

A *Ki látott engem?* kötet kritikájában⁴ még 1914-ben Jászi először vázolja fel Ady költészetének társadalmi-politikai jelentőségét a maga teljességében: „... az ő költészete művészeti ragyogása mellett mint tömegmozgalom, mint szociális erő válik az új Magyarország egyik legizgatóbb és legtöbbet ígérő kultúrproblémájává... Adyt fogja tanulmányozni a jövő történetírója, ha a huszadik század Magyarországa nagy lelki krízisét megérteni törekszik.” Már ebben is meglátja azt a nagy szintetizáló erőt, mely Ady verseiben egységbe kovácsolta a progresszió legkülönbözőbb árnyalatait. A háború alatt Ady nevének említése nélkül védi meg Jászi az egész új szépirodalmat a nacionalista tábor otromba támadásaitól. Az „*elnémult felekezet*”⁵ kiállítás volt a Rákosi-vitában. Benne nagyon találóan hasonlítja Arany és Petőfi epigonjait a Deák-Eötvös liberalizmusának Tisza által degenerált szabadelvűségéhez, és messzehangzóan állapítja meg, hogy a progresszió diadalmaskodni fog a háború után is, mert

¹A *nemi kiválasztás*. Budapesti Napló. Szabad Gondolat. 1906. szept. 29.

²Hatvany: *Egy olvasmány és egy megtérés története*. HSz 1908. I. 234.

³*Az ő kultúrájuk*. Világ, 1911. jan. 8.

⁴*Egy verseskönyvről*. Világ, 1914. febr. 15.

⁵Világ, 1915. okt. 17.

„a jövő sorsa nem egyes vezetők, hanem az öntudatra ébredt tömegek kezébe van letéve”.

Csinszán kívül Jászi volt Ady utolsó látogatója a Liget szanatóriumban. Így számol be erről naplójában:⁶ „1919. jan 25... Szegény Adynál: meg sem ismert. Kialudt szemek. Szörnyű borzalom...” Ápolónője szerint azonban, aki Lestyán Sándornak nyilatkozott a Vörös Lobogó 1919. jan. 31-i számában, még megismerte Jászit: „Tegnap este nála volt a felesége, már akkor nagyon rosszul volt szegény. A nagyságos asszony kérdezte tőle: ki volt nálad ma, Endre? Azt lehelte: Oszkár. Ez volt az utolsó szava és Jászi miniszter úr az utolsó látogatója életében.” Ady halála napján Jászi ezt jegyzi naplójába: „Ady halála. Temetését rendeztem Kunfival, Móriczcal, Babitscsal és Schöpfflinnel... Este Málival Ady-verseket olvastunk.” Másnap: „Cikk és beszéd Adyról.” Jan. 29-én: „Ady temetése. Életveszélyes tolnás rossz rendezés miatt. Dermetlen haza, testben lélekben.” Jan. 30–31.: „Ady egy megkezdett levele hozzám.” A levél Adynak több más, Jászihoz intézett levelével együtt eltűnt vagy lappang.

Temetésén Jászi tartja az egyik emlékbeszédet, és ő írja nekrológját a Világban.⁷ Ebben merül fel először a váteszképzet mint „a lírikusok legmagasabb rendű kategóriája”. Ez aztán végigmegegy Jászi minden későbbi Ady-írásán. De ugyanitt kimond egy igen fontos dolgot (amit Lukács ugyan már 1909-es cikkében is sejtet, de ő is csak később ír le ilyen határozottsággal): „Legegyénibb érzései közügyekké sűrűsödnek, s a közügyek úgyszólván biológiai mérlegének egyensúlyát zavarják meg.”⁸

A Huszadik Század Ady-számának vezető cikkét már emigrációban, de még a Tanácsköztársaság idején írja *Ady és a magyar jövő* címmel⁹. Benne félreérthetetlenül a Tanácsköztársaság felé vág, amikor Ady költészete uralkodó vonásának az arisztokratikus egyéniségkultuszt és az osztályfelettséget teszi meg, és tiltakozik verseinek pártpolitikai célokra történő kisajátítása ellen. A fehér terror alatt aztán előtte is világossá válik, kik az igazi illetéktelen kisajátítók. Egy fontos gondolata azonban ebben a cikkben is megállásra készítet: a falu és a város egységbefoglalása, kibékítése, mint Ady költészetének egyik fontos társadalmi követelménye.

⁶ Jászi naplója. Jászi papers. Columbia University, Butler Library, New York

⁷ *Ady Endre emlékének*. Világ, 1919. jan. 29.

⁸ Uo.

⁹ HSz 1919. augusztus

Az első németnyelvű Ady-kötet gyöngé kísérletét arra használja fel, hogy Ady művét a magyar élniakarás és jobb életre érdemesség perdöntő tanúságaként állítsa a külföldi közvélemény elé.¹⁰ Ady állítólagos kijelentését az októberi forradalom elutasításáról¹¹ pedig úgy értelmezi, mint jogos kritikát egyes személyek „forradalmi cselekedetei, moralitása és módszerei” felett. De Ady az emigrációval van – a cikk címe is *Az emigráns Ady* –, sőt ő az emigráció vezére, ez nem is lehet kétséges.

Következő évben Révész Béla Ady-életrajza ad alkalmat arra, hogy ismét Adyról írjon.¹² Révész könyvét teljes joggal inkább emlékezésnek, mint életrajznak tekinti, melyből csak a magyar Pimodán Adyját ismerhetjük meg, a magányos, a töprengő, meditáló Adyt nem. Mégis hasznosnak tartja, mert három fontos vonást jól felfed: Ady küldetéstudatát, hitét a forradalomban és lényének gyermekei tisztaságát.

Négy évvel Ady halála után újra foglalkoztatja Jászit a költő alakja.¹³ Jó alkalom most az egyetemes nemzeti költő portréjának felvázolására az ellenforradalmi rendszer rettegése Ady szellemétől, melybe „a kurzus minden lépten-nyomon belebotlik”. Felemeli szavát Petőfi és Ady megcenzúrázása és meghamisítása ellen is, azok ellen, akik a „nemzeti szabadság, demokrácia és a szociális igazság hősciből nacionalista rétorokat és faji apostolokat szeretnének faragni.” És felvillantja a szigorú alternatívát: „Magyarország vagy elpusztul vagy visszatér Petőfihez és Adyhoz.”

1923/24-ben mielőtt végleg Amerikába költözik, előadó körutat tesz az Egyesült Államokban. Visszautazása előtt a Jászi bizottság felkérésére búcsú-előadást tart *Ady Endre költészetéről és a magyar-ság jövőjéről* címmel. Az előadás szövegét nem ismerjük. Amerikába

¹⁰*Az emigráns Ady*. Bécsi Magyar Újság 1921. nov. 17; *Auf neuen Gewässern* c. Franyó Zoltán és Heinrich Gerold fordításában megjelent kötetről van szó.

¹¹Hogy Ady nem ismerte el magáénak az októberi forradalmat, azt először Csécsy Imre állítja a HSz Ady-számában megjelent cikkében (*Ady és az ifjúság*), még pedig olyan formában, hogy a Nemzeti Tanács üdvözlésére Ady azt válaszolta volna, hogy „ez nem az én forradalmam”. A jelenlévő Hatvány és Hajnal Jenő viszont ennek éppen az ellenkezőjét állították, s ebben Hajnal Jenő annál is autentikusabb, mivel ő fejezte be az Ady által megkezdett válasz-szöveget, melyet Hatvány olvasott fel.

¹²*Az első Ady-életrajz*. Bécsi Magyar Újság 1922. jún. 25.

¹³*Ady szelleme*. Bécsi Magyar Újság 1923. jan. 27.

költözése után 1925 végén a Bíró János kezdeményezte Ady-klub kéri fel ismét előadás tartására.

Ady halálának tizedik évfordulójára cikket közöl Az emberben.¹⁴ Eddig ez a legszubjektívebb hangvételű írása Adyról. „Hányszor kérek tanácsot szellemétől, ha íróasztalomról felpillantok az ő képére...” Itt ír először hosszú barátságukról, melyet „félreértés soha meg nem zavart”, és ennek a barátságnak jogán foglalja össze öt pontban Ady tanítását; ugyanezt az öt pontot sorolja fel egyidejűleg tartott előadásában.

Ugyanekkor a clevelandi Ady Endre Kör nevében Bokor Mihály kéri fel, hogy mint „legilletékesebb” tartson emlékbeszédet a Kör Ady-ünnepségén. Jászi nem tudja megtagadni a kérést. Így válaszol Bokornak: „Annyira túl vagyok halmozva munkával, hogy kissé nehezemre esik megtisztelő meghívásoknak eleget tenni, de az Ady emléke oly parancsoló és a kilátás Róla magyaroknak magyarul beszélni, oly csábító, hogy úgy érzem, nem mondhatok nemet.”¹⁵ Az itt elhangzott beszéd vázlatát megtaláltuk a Jászi hagyatékban, és alább közöljük. (1. Függelék).

1930-ban megalakul a new yorki Ady Társaság, Hollós József és Lengyel Emil kezdeményezésére. Természetesen Jászit is felkéri, hogy csatlakozzék hozzájuk. Nemcsak cikkeiben és előadásaiban emlékezik meg Adyról, gyakran idézi levelezésében, naplójában is. Mikor 1929-ben Maniu Románia miniszterelnöke lett, Jászi levelet intézett hozzá a magyar kisebbségek védelmében. Levelét így fejezi be: „Vezesse Önt mindenekfelett halhatatlan barátom, Ady Endre szelleme, aki tisztábban, mint bárki más, felismerte, hogy a román és a magyar két testvér nép, akiknek alapvető érdekei közösek, talán még közösebbek, mint a többi dunai népeké.”¹⁶

1933-ban Dévényi Jenőnek írja: „Napi munka után előveszem régi emlékeimet, s alig van nap, hogy Ady, Petőfi vagy Arany ne lettek volna a kezemben. Kis dolgozószobám falairól kedves magyarjaim képei néznek le reám.”¹⁷ 1943-ban pedig Reményinek panasolja a *Jóslások Magyarországról* című Ady prózakötet kapcsán: „Ne gondold, hogy az Ady ódája pusztá öröm nekem. Egyben fájdalom is. Gyakran úgy érzem, hogy nagy szelleme kilép arcképéből,

¹⁴ Az ember, 1929. jan. 26.

¹⁵ Jászi papers. Columbia University, Butler Library, New York

¹⁶ uo.

¹⁷ uo.

s szemrehányásokat tesz nekem, hogy oly kevéssé és tökéletlenül tudtam csak az ő nagylelkű ígéreteit megvalósítani.”¹⁸

Mikor 1953-ban önéletrajzát kezdi írni, átnézi több ládányi levelezését, és megdöbbenve állapítja meg, hogy 1919 előtti levelezése „a magyar időkből” nincsen meg. Révész Béla még 1924-ben kérte tőle Ady-levelcit, akkor azt válaszolta, hogy levelezése Magyarországon maradt. 1926-ban Madzsar utána küldi ugyan könyvtárát, de régi levelezése nincs az elküldött holmik között. 1953-ban Bölöni kéri tőle az Ady-leveleket, de neki is nemet kell mondania abban a hitben, hogy a levelek valamelyik láda mélyén lapulnak, csak elfoglaltsága miatt nem juthat hozzájuk. A ládák tartalmának átnézésekor aztán kiderült, hogy a levelek egyáltalán nincsenek meg. Később Budapesten Kunffy Lajos hagyatékából előkerült néhány Ady-level, melyet Jászi bizonyára Kunffyné őrizetére bízott, aki bizalmas barátnője volt. Később maga is megfélekezhetett erről. Kunffyék somogytúri házáat 1945-ben feldúlták, s így lehetséges, hogy a többi levél örökre elveszett vagy lappang valahol.

JÁSZI 1929-BEN TARTOTT ELŐADÁSÁNAK VÁZLATA

ADY

I. Közös utunk. Nagykároly, Szatmár és Szilágy.

Jászi Oszkárnak, akivel annyira egyformán s együtt szenvedjük és siratjuk a mai magyar siratni valókat

II. Az utolsó szanatóriumi találkozás.

A nagy emberek halaldátuma nem véletlenség.

Ady kellő időben távozott. Megélte a diadalmas forradalom hódolatát.

Temetése a legelementárisabb tömegdemonstráció volt a Kossuthé óta.

Balázs Béla verse.

III. Kétféle költő: aeolhárfa és – a Jövő harsonája. A vates, a Teremtés hírnöke.

¹⁸ uo.

A zseni a faj és a környezet összehatásából születik, de a teremtő lélek is. I A kor

IV. Ady a közelgő összeomlás hírnöke volt.

Nekünk Mohács kell.

Elmúlt a Petőfi kora: „Ha a föld Isten kalapja, hazám bokréta rajta. . .”

Ha van Isten, ne könyörüljön rajta:
Veréshez szokott fajta,
Cigánynépek langyszívű sihederje,
Verje csak, verje, verje.

— — — — —

Ha van Isten, földtől a fényes égig
Rángasson minket végig.
Ne legyen egy félpercnyi békességünk,
Mert akkor végünk, végünk.

Ez a „Hőkölés népe”, „apró kánok révén minden igának barma . . .”

Betyár urai így nevelték,
Nem rúg vissza, csak búsan átkoz,
S ki egyszer rúgott a magyarba,
Szinte kedvet kap a rúgáshoz. . .”

Sötét képek szüntelenül zavarják.

Ha Erdélyt elveszik (1912)

Látta a kastély és a zsellértanyák felbőszítő ellentétét.

Látta az aratósztrájk leverését.

Látta a Parlament szétkergetését

Látta a munkásvért Bpest utcáin

„Ezerszer Messiások a magyar Messiások! . . .”

A 67-es kiegyezés facies hippokratijája

A dualizmus csődje.

Morbus Latifundii

Álparlamentarizmus.

A parlament szétkergetése.

Irredenta, Horvát válság.

Divide et impera

Habsburg és a Latifundium szövetsége

A magyar Messiásokat siratta.

A magyar haláltó

A magyar ugar. A lelkek temetője

Ez a szomorú magyar róna, halálszagú

bús magyar róna,

Hány megölt lélek sikoltott

Bús átkot az egekig róla

V. Ady a „fajából kinőtt magyar” 2. A faj

Petőfi a szláv felette volt a küzdőknek. „Őseimnek véres kardja” Ady a saját maga fajisága ostorozta. A magyar betegség az ő betegsége. A büszke köznemes, a grófok, a „tavalyi cselédek” megvetője.

„Egy ocsúdott, mívelt szittyá,
ki redves fajtáját szidja

Ond vezér unokája

Én meg, a dolgom elvégzett,

Megrugdalt és levitézlett,

Megdöglök gyászos kacajjal

Magyar fajjal, bajjal, jajjal.”

A három narkotikuma életének.

Ital, Léda és Párizs.

Vallomása iszákosságáról: „A művész, aki egy kicsit zseni és magyar, természetesen ezer métermázsával súlyosabb teherként cipeli lelkén az átkot. S megint magyar oka van annak, hogy nem hasist eszik hozzá, ami magasabb, finomabb idegrendszernek mérge, de kényszerűen és stílusosan boroskupát fog vagy pálinkás butykost. . .

Kíváncsiságból megkíséreltem egyszer, hogy van-e erőm nyolc-tíz hónapig egy csöpp alkohol nélkül élni.

Volt! gyönyörűen bírtam, de szenzibilitásom, ami a legelőkelőbb művésztulajdonság . . . az örületig kezdett fokozódni. . . A szürke, porszínű magyar élet még szürkébbé s átkosabbá borult előttem, s a halál veszedelmesen nekem indult. Gyávább voltam s még ma is jobban szeretem az életet egy-két negyedóráig valaminek látni, mintsem elengedjem magam a mámor turistakötele nélkül a meredélyen. . .”

VI. Harca a régi világ ellen.

A Dózsa György unokája, üldözött éhes kurucok vezére.
Ady a szocialista?

Úrisága, öltözködése, csomagjai, borraivalói, stb.

A szocializmus két értelme:

osztályharc és kommunizmus

Az igazságosság uralma.

Ady utóbbi értelemben szocialista volt.

Harca a Vármegyeház, Pannónia grófné és a Disznófejű nagyúr ellen, s mindezek patrónusa Bécs ellen.

Mindig nem egy osztály, hanem az egész kultúrmagyarság nevében beszél,

Sőt felöleli a nemzetiségeket!

Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz

Végül egy erős akarat?

Hiszen magyar, oláh, szláv bánat

Mindigre egy bánat marad.

— — — — —

Hiszen gyalázatunk, keservünk

Már ezer év óta rokon,

Mért nem találkozzunk süvöltve

Az eszme-barrikádokon? !

Ady és az epret áruló oláh fáta

VII. Vádak Ady ellen. 3. Az Egyén

„Istentelen, korhely tivornyázó”

„Beteg, dekadens, perverz”

Nem értik meg. Az Ady világa egy külön világ.

A költői egyéniség.

A nagy költő soklelkűsége. Goethe, Shakespeare, Dostojevsky

Ezeket leplezte az epika vagy a dráma, Ady-t vádolta a líra. Goethe: „Sosem hallottam olyan büntettről, melynek elkövetésére ne éreztem volna magamat képesnek . . .”

Emellett a zseni mindig pathologikus. De Vries mutációs elmélete

A halál rokona. A nagy gyermek. Erősen asszonyi lélek. (Weininger)

A korszak sexualis morálja, melyben élt talán a legszabadabb volt. Ezt a morált tárta fel olykor álszenteskedés nélkül.

Olykor a Démon megszólaltatója. Az Ős Kaján

Északi ember:

„Ha én szólok, Észak beszél
Fagy és Fátum fogja a számat
Ember beszél, a kinek a Sors
Az élet, évek és napok
Szívének gyökeréig fájnak.

És mégis ő a legvallásosabb magyar költő, mint Makkai Erdély református püspöke írta, Balassi mellett az egyedüli magyar vallásos költő.

Mert vallásossága nem ritus, nem szokás, nem ismétlés, de Istenkeresés.

A papok és prédikátorok utódja harcol Istennel s végül megtalálja.

„Milyen jó volna jónak lenni. . .” A nagyranőtt Krisztusok

„Hiszek hitetlenül Istenben. . .”

S végül a diadalmas egyesülés Istennel (V.69.) Köszönöm

VIII. Ady nagysága.

Minél nagyobb egy lélek, annál nagyobb ellentéteket képes magában egyesíteni.

„Coincidentia Oppositorum” mint a világ lényege a középkori filozófiában.

Ilyen ellentétekből formálódott egységbe az Ady lelke!

A legtüzesebb fajiságból a legátfogóbb humanizmusba

A leglángolóbb nemzetiből egy mindenki jogát hirdető szocializmusba.

A legélvezőbb gyönyörkeresésből a végső értékek kultúrájáig.

Egy istentagadó atheizmusból a legszenvedélyesebb Istenhitbe, anélkül, hogy bármelyik elemet eldobta volna

IX. Az otthoni hivatalos attitude vele szemben

Megrágalmazzák, vagy meghamisítják.

De szelleme él s ez az üzenete:

1. Meg kell tisztulni. Igazi emberséggel kell megtelnünk
2. Bekapcsolódnunk a Nyugatba, de nem szolgai utánzással, hanem nemzeti egyéniségünk kifejlesztésével. „Páris az én Bakonyom”
3. Nem szabad meghamisítani sem a múltat sem a jelent. Az úrhatnámtság a nagyzási hóbort tett tönkre bennünket.
4. Fel kell szabadítani a magyar földet és a munkát a mindenféle rablólovagok alól.
5. Szövetségben és egyetértésben kell élni a szomszéd-népekkel. Nem új háború, de Konfederáció.

Elsősorban az orosz vezetés alatt kialakuló szláv világgal. Mit tegyen 10 millió magyar egy 160–180 milliós koalícióval szemben?

Történelmi lecke fiúknak (V. 112)

Gyűlölte Pestet

X. Ady és az amerikai magyarság

Érezte fontosságát (s.58.)

Mily sokat tehetne ez a néhány százezer magyar, ha megtanulna gondolkozni, ha sem az otthoni basáknak, sem itteni uzsorás pénzváltóiknak nem adná oda magát. Ha mutogatná az otthoniaknak a Jövő útjait.

Szégyen, ha összehasonlítjuk a magunk helyzetét az írekkel vagy szlávokkal vagy az olaszokkal.

Megcsalják a népet szobrokkal és utazásokkal és szeretet-csomagokkal.

S.12 Most perc-emberkék dáridója tart,

De építésre készen a kövünk,

Nagyot végezni mégis mi jövünk,

Nagyot és szépet, emberit, magyart. . .

Magyarok fogadjunk szót Adynak: gyűjtsük a köveket és tartsuk készen az építésre! . . .

Közli: VEZÉR ERZSÉBET

MÁJUSI EMLÉKLAPOK

Markovits Györgyi néhány évvel ezelőtt megjelent közleményében* ismertette a Népszava- Naptárak második világháború előtti és alatti számainak tartalmát, ráirányította a figyelmet azokra az irodalmi, művészi, valamint eszmetörténeti értékekre, melyek e naptárak ma már alig fellelhető papírtöredékekben nyugosznak. E kiadványok jelentősége a maguk idejében éppen abban állott, hogy mint a Szociáldemokrata Párt

*Markovits Györgyi: *Népszava- Naptárak a második világháború idején*. Irodalomtörténet 1971. 978–983. Itt jegyzem meg, hogy Markovits Györgyi állítása, amely szerint a Népszava- Naptárakat Mónus Illés szerkesztette Justus Pál segítségével, helyesbítésre szorul. A Népszava- Naptárakat 1936-tól 1939-ig, a Májusi Emléklapokat pedig 1934-től 1939-ig Szélpál Árpád szerkesztette, aki Szakasits Árpádtól vette át, majd ugyancsak neki adta vissza a szerkesztői munka jogkörét.

sajtótermékei, nagy példányszámban jelentek meg, széles körben fejtették ki hatásukat a szervezett munkásság soraiban.

A Szociáldemokrata Pártnak a Népszava- Naptárakon kívül volt egy másik, évenként megjelenő kiadványa is: a Májusi Emléklapok. Igaz ugyan, hogy kisebb terjedelmű és irodalmi értékben szerényebb lapok ezek, de egy időben, a 30-as évek közepén színvonaluk oly mértékben emelkedett, hogy megérdemlik az irodalomtörténet figyelmét.

Az Emléklapok 1900-tól 1946-ig jelentek meg, címlapjukon az évszám és a „Május 1” felirat szerepelt. Formátumuk és terjedelmük változott, de a 16 oldalt ritkán haladta meg. Kiállításuk gondos, tetszetős. A címlapképek változásán jól lemérhető az idők múlása, az ízlés változása.

Mozgalmi és alkalmi jellegű kiadványról lévén szó, a terjedelem nagy részét a párt vezetőinek politikai-munkásmozgalmi témájú írásai teszik ki. A munkásosztály nemzetközi ünnepéhez alkalmazkodó, lelkes és lelkesítő hangú cikkek ezek, ideológiai vitákba, a harc konkrét részleteibe nem bocsátkoznak. Az Emléklapok ünnepi jellegét voltak hivatva emelni kezdettől fogva a bennük közölt szépirodalmi – vagy ilyen igényű – alkotások is. Ezek sokáig csak a Szociáldemokrata Párt, illetve a Népszava „házi költőinek” alkalmi versei lehettek: Csizmadia Sándor, Farkas Antal, Tuba Károly, majd Schaffer Zoltán, Várnai Zseni, Szakasits Árpád írt rendszeresen a lapba.

Változást 1934-től kezdve figyelhetünk meg, amikor Szélpál Árpád veszi át a szerkesztés munkáját. Szélpál, aki elsősorban művészember a munkásmozgalmon belül is (a Ma és más avantgarde körök tagjaként kezdte pályáját), szeretné színvonalasabbá és nyitottabbá tenni a lapot. Az eddigi jellegtelen és jobbára értéktelen illusztrációk helyett a kor neves képzőművészeinek alkotásairól közöl reprodukciókat.

Az 1934-es szám címlapképe egy parsztfigurát ábrázoló Szőnyigrafika. A belső illusztrációk Derkovits Gyula, Ferenczy Noémi, Dési Huber István és Kmetty János művei.

Mónus Illés, Buchinger Manó és Kéthly Anna alkalmi tárgyú cikkei, valamint a Népszava költőinek alkalmi versei mellett olvashatjuk Illyés Gyula *Egy pillanat* és Kassák Lajos *Barátkozás a gyerekekkel* című versét. Illyés nem nagyigényű, de kedves verse talán el is felejtődött, legalábbis hiányzik az összegyűjtött versek két kötetéből:

EGY PILLANAT

Fütyörészve járom
 egyedül az erdőt,
 nem hallja azt senki itten,
 legfeljebb a felhők.

A fák közt, az ág közt
 felnézek az égre,
 a tavaszi fényes felhők
 szép tüntetésére.

Ahogy seregelnek,
 ahogy megindulnak,
 fáradt emlékeim helyett
 eljártsszák a múltat.

Mosolyogva nézem
 a sok fényes felhőt,
 Fütyörészek, míg játszani
 kezdik a jövőndőt.

Az 1936-os Emléklap címoldalát egy Derkovits-metszet díszíti. Belső Illusztrációk: Meunier és Pátzay Pál egy-egy szobrának reprodukciója, Meunier, Derkovits és Käthe Kollwitz rajzai. A szépirodalmi anyag legértékesebb darabja József Attila *Mondd, mit érlel* című verse, amelynek itteni megjelenéséről, a kritikai kiadás is említést tesz. (*J. A. Összes művei II.* Bp. 1955. 393.

Említést érdemel még Walt Whitman *Egy elbukott forradalomhoz* c. versének fordítása is.

Ebben a számban a hagyományoktól eltérően a széppróza is képviselteti magát Illyés Gyula *Tavaszi áradás* és Rideg Sándor *Magunkról* c. írásával. (Az Illyés- mű kis eltérésekkel a *Puszták népe* egyik részletével azonos, de erre nincs utalás.)

1937-ben Vészi Endre *A szabadsághoz* és Fodor József *Előre!* c. verse emelkedik ki az alkalmi versek sorából. Életrajzi szempontból is érdekes Kassák Lajos *Az én első májusom 1905–1937* c. prózai írása. Kívül Bíró Mihály, belül Szőnyi István és Kmetty János rajzai díszítik a lapot, amelynek ezekben az években a tipográfiája is gondosan tervezett, szép kivitelű.

Az utolsó Emléklap, amelyet még Szélpál Árpád szerkesztett, az 1938-as. A szokásos alkalmi cikkek – Buchinger, Mónus, Kéthly, Büchler írásai – mellett megjelennek a később munkásírókként emlegetett

alkotói kör tagjai is: Földeák János, Kis Ferenc és Vészi Endre egy-egy verse. Rajtuk kívül Fodor József *Május* c. versét, valamint Kádár Lajos *Tyukász Péter* c. regényének egy részletét közli a lap. Az ízléses illusztrációk közül kiemelkedik Szőnyi *Mosónő* és Derkovits *Proletáranya*, ill. *Proletár* c. rajza.

1939-től – Szélpál emigrálása miatt – Szakasits Árpád szerkesztette tovább az Emléklapokat, bár ezt a tényt csak a 39-es szám tünteti fel, a későbbiek már nem. Ettől kezdve az Emléklap jellege némileg megváltozik: kevesebb kortársi szépirodalmat és képzőművészeti alkotást, de több – közvetlenül vagy közvetve – politizáló cikket közöl.

A Szociáldemokrata Párt jobboldali vezetőinek szava mellett egyre nagyobb súllyal jelentkezik a baloldalé. Szakasits Árpád 1940-es cikkének címe már: *Május – fegyverben* . . .

„Május ma fegyverben áll. A világot zűrzavar öntötte el. De bármi történik is, s bárhogyan történik is, a zűrzavarnak mindent elárasztó tengerében csodálatos és tündöklő, varázslatos ünnepi gondolat: Május 1”. – írja.

Ebben a számban jelentkezik először Kállai Gyula *Naplórészlet* c. írásával.

Az 1941-es Emléklap versanyagából említést érdemel Lukács Imre, Földeák János, László Gyula, Vészi Endre, Nádass József, Salamon Ferenc, a később mártírhalált halt költő és Salamon László egy-egy verse. Kállai Gyula mellett (*A menekült*) Ságvári Endre *Az ifjúság* c. cikke képviseli a forradalmi baloldalt. A fiatal kommunista mártírtól kevés írásos dokumentum maradt ránk. Cikkének befejezését idézem:

„Nincs igazi élet szabadság nélkül, nem élet a gépies robot, nem élet a kiszolgáltatottság és a megalkuvás. Valamennyien úgy érezzük, hogy értelmetlen volna életünk és összeroppannánk a szenvedések súlya alatt, ha minden szabad percünkben nem a szocializmusért harcolnánk. A szocializmus nem elvont, távoli eszme nekünk, hanem kézzelfogható valóság.”

A háborús számokból fokról fokra kiszorulnak a jobboldal képviselői. A felszabadulás utáni első szám pedig (1945. május 1.) Szakasits Árpád és Rákosi Mátyás aláírásával közli a két munkáspárt nyílt levelét, amelyben a munkásosztály egységfrontjának megteremtésére szólítják fel a szervezett dolgozókat.

A címlapon Cseres Tibor *Május – hívogató* c. verse olvasható.

A Májusi Emléklap utoljára 1946-ban jelent meg Kassák Lajos, Vészi Endre és Benjámin László verseivel. E versek soraiból már az az épülő, új világ bontakozik ki, amely végülis fölöslegessé tette a tőkés társadalom viszonyai közt létrejött kiadványt, megteremtve azokat az új

fórumokat és kereteket, amelyekben szabadon bontakozhatott ki a munkásosztály alkotó ereje és művészi tehetsége.

A Májusi Emléklapok – a Népszava- Naptárakhoz hasonlóan – betöltötték hivatásukat. Munkásmozgalmi jelentőségükön túl különösen a 30-as évek közepétől, a faszizmus és a világháború idején ellátták a munkásosztály eszmei- esztétikai nevelésének feladatát is, hiszen – szerény lehetőségeikhez mérten – a munkások tízezreihez juttatták el az értékes, a szocializmusnak elkötelezett művészet alkotásait. A Májusi Emléklapok ezért – akárcsak a Naptárak vagy maga a Népszava – egy kissé részeivé váltak az ellenforradalmi korszak irodalomtörténetének.

FEHÉR IMRE

„A SZAVAK DRAMATURGIÁJA”

ÁPRILY LAJOS ISMERETLEN TANULMÁNYA A VÉN CIGÁNYRÓL

„Alig van magyar vers, amelynek olyan hullámzó élettörténete volna, mint ennek” – írja *A vén cigány*-értelmezéseket összefoglaló tanulmányában Komlós Aladár.¹ A vers „regényébe” most egy eddig ismeretlen fejezetet tudunk beilleszteni, Áprily Lajos *A vén cigány műhelyéből* című írását, amelyet 1939. december 3-án, Vörösmarty születésének 139. évfordulójára emlékezve olvasott fel Székesfehérvárott, a Vörösmarty Társaság és a Vörösmarty Kör estjén. Négy évvel korábban ugyanitt hangzott el Babits Mihály ünnepi beszéde, *A mai Vörösmarty* is.² Áprily tanulmányának kézírata hagyatékának rendezésekor került elő a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában.

Amikor 1951-ben Komlós Aladár *A félreértett „Vén cigány”* című tanulmányában elsőként vállalkozott arra, hogy Vörösmarty remekművét a majdnem száz év során ráakódott félreértések burkából kihámozza, még azt írta, hogy „a vers értelmezése ma is úgy él, ahogy azt

¹ Komlós Aladár: *A félreértett „Vén cigány”*. Csillag, 1951. 233–236.

² Babits Mihály: *A mai Vörösmarty*. Ünnepi beszéd Székesfehérvárott, Vörösmarty születésének 135-ik évfordulóján. Nyugat 1935. 405.

Gyulai ránk hagyta”.³ Gyulai Páltól indult el ugyanis az a félreértés-sorozat, amely Vörösmarty versét hol dagályosnak, hol érthetetlennek, majd később egy örült költő legnagyobb alkotásának tartotta.

Gyulai Aranynak szóló levelében, talán mindössze egy hónappal a vers keletkezése után, így ír a „bordal”-ról: „... az öregnek egész elkeseredett kedélyét fölleplezi, nagyon szép, különösen eleje geniális, de fájdalom oly alakban, mint írva van, aligha megjelenhet [. . .] ő sért tartozik a legújabb kor költői közé”.⁴ A vers teljes megértése körül mutatkozó zavar jele az is, hogy a 19. század második felében, bár a színészek gyakran tűztek műsorukra a hatásos előadásra alkalmas költeményt, nagyobb antológiákba még nem került be. *A vén cigánnyal* kapcsolatban ugyanis azt a gondolatot hangsúlyozták, hogy Vörösmarty a szabadságharc leverése után a krími háborútól kedvező politikai hatást várt és a nemzeti reménykedésnek adott hangot. Ez a tévedés vezetett ahhoz, hogy a vers homályosnak, érthetetlennek tűnt, és szerkezete, valódi szépsége nem rajzolódott ki elég világosan.

Amiért a 19. század irodalomtörténeteszei elmarasztalták, éppen azért lelkesedtek a Nyugat kritikussai, esztétái. Schöpflin éles határvonalat húz a fiatal és az öreg Vörösmarty életműve közé, az utóbbit elismerve és magasztalva igazolást keres és talál a nyugatos költészet számára is. A vers értékét abban látja, hogy költője mintegy öntudatlanul alkotta, „nem vezetni higgadt, tudatos művészettel vonalait”.⁵ Babits 1911-es tanulmányában még tovább megy, és egy örült költő versének, „de szent örültségnek” minősíti a költeményt,⁶ Szerb Antal pedig úgy látja, hogy *A vén cigány* szerzőjét „a lelki betegség . . . felszabadítja a ráció minden korlátja alól”.⁷ Babits Székesfehérvárott tartott felolvasásában, korábbi felfogását korrigálva eljut odáig, hogy *A vén cigányban* Vörösmarty békevágyának kifejeződését látja, és ezzel megteremti annak a lehetőségét, hogy az addig érthetetlennek és zavarosnak tűnő képek sorában felfedjük az összefüggéseket és a vers igazi szerkezetét.

³ Komlós Aladár i. m.

⁴ Gyulai Pál levele Arany Jánoshoz. Pest, 1854. szept. 6. – *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése*. Bp. 1889. IV. 44.

⁵ Schöpflin Aladár: *A két Vörösmarty*. Nyugat 1908. 11. sz. – *Magyar írók*. Bp. 1917. 9–18.

⁶ Babits Mihály: *A férfi Vörösmarty*. Nyugat 1911. 1041–1061.

⁷ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Cluj-Kolozsvár, 1934. 341–342.

Bár a költemény íróját Babits még ekkor is mint „sötét és félőrült”, „önkívületben égő sámánt” jellemzi.⁸

Részletes szövegelemzéssel századunk első felében sem kísérleteztek, nem fordítottak gondot a vers kéziratának a tanulmányozására sem. Pedig Brisits Frigyes 1928-ban megjelent *A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty-kéziratainak jegyzéke* című munkájának Előszavában felhívja arra a figyelmet, hogy a javítások, törlések az „erős lelki munka”, a kifejezésért folytatott harc jelei.⁹

Áprily másként fog a vers tanulmányozásához, mint elődei. Őt *A vén cigány* „művé alakulásának titkai” érdeklik elsősorban, a „megformálódás rejtélyeit” kutatja. Ebben a munkában a MTA Kézirattárában őrzött kézirat és a befejezett költemény szövegének az összevetése ad lehetőséget arra, hogy alkotáslélektani szempontból kövesse nyomon azt az utat, amelyet Vörösmarty megtett az első sorok papírra vetésétől a végső megfogalmazásig. Költői érzékenységgel rezonál minden áthúzott szó mögött az ott rejtőző gondolatra, a sorok és a jelzők cseréiben azt a *tudatos* küzdelmet látja, amelyet *A vén cigány* költője az egyre tökéletesebb zenei kifejezésért folytatott, és ahogy a verset egy egyenes vonalú, folytonosan fejlődő, „lázasan rohanó” struktúrává alakította. Azt csodálja és ragadja meg Vörösmarty alkotásában, amit előtte senki nem érzett meg: a művészi ellenőrző erőt, mellyel „mitikus izgalmú lelkének döbbenetesen nagyszerű villámlásait műalkotásának szolgálatába állította”. Vizsgálatának eredményeként tehát már 1939-ben megdönti az *öntudatlan, örült, a ráció korlátja alól felszabadult költőről* szóló elméletet. Ez a formai változtatásokban a lényegét lépésről lépésre nyomon követő módszer vezette el Áprilyt a vers igazi mondanivalójának a megértéséhez. Gondolatmenetéből logikusan következett az a meglátása is, hogy Vörösmarty azért cserélte ki a *Lesz még egyszer ünnep a világon* sor „bizonytalankodó” *talánját*, hogy „a magyar költészet diadalmas és prófétikus ígését megalkossa”.

Az elmúlt három évtized Vörösmarty-kutatásai – a polémiák, Vörösmarty-monográfia és a gondos filológiai munkán alapuló kritikai kiadás – tisztázták a korábban félreértett kérdéseket, és igazolták egykori előadásának ismerete nélkül is Áprily elemzését.

Komlós Aladár 1951-ben megjelent tanulmánya világította meg először a vers reális-hiteles értelmezését. Alaptételként kimondta: „Látnivaló, hogy teljesen világosan felépített vers ez, nyoma sincs benne az

⁸ Babits Mihály i. m. (1935)

⁹ Brisits Frigyes: *A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty-kéziratainak jegyzéke*. Bp. 1928.

őrült képzeletkapcsolásának, író és gondolat elszakadásának, képek össze-vissza zuhatagának.”¹⁰ Tóth Dezső monográfiájában már részletes szövegelemzéssel világítja meg a vers szépségét, rámutatva arra is, hogy „nem valami élettani eredetű őrültség nyilatkozik meg a nyelvi formák ziláltságában; maga a történelmi helyzet kényszeríti a költeményt irracionális szférákba”.¹¹ Legutóbb Csetri Lajos *A vén cigány* minden síkjára és a vers sok egyéb vonatkozására kiterjedő elemzésében is arra a következtetésre jutott, hogy „nagyon is világos költői vallomással, tudatosan felépített szerkezettel állunk szemben”.¹²

Áprily tanulmánya csak előadásként hangzott el, és így a székesfehérvári lapokban megjelent szűkszavú ismertetésken kívül³ visszahangtalanul maradt, az irodalmi köztudatba nem került be. Így csak most tudjuk a „regényt” ezzel az értékes fejezettel kiegészíteni.

A VÉN CIGÁNY MŰHELYÉBŐL

Az első világháború utáni líránk a lelkek és az idők nagy nyugtalanságán keresztül sokszor érezte kongeniálisnak magát ezzel a forrón lüktető magyar sors-költeménnyel. Babits Vörösmarty-tanulmánya súlyos együttérzéssel világított bele abba az örvénylő lelki mélységbe, melyből a némiképpen előzmény-versnek tekinthető *Előszó* és ez a legviharosabb erejű rapszódia kivetődött a formai kialakulásig.

Én nem a lelkiállapottal, hanem a vers genezisével akarok röviden foglalkozni. Nemcsak a kész költeményt kell áttanulmányoznia annak, aki ilyen munkára vállalkozik, hanem – sokkal több tanulsággal – kéziratát is, amely a születés titkába és a vulkanikus megformálódás rejtélyeibe jobban bevilágít.

¹⁰ Komlos Aladár i. m.

¹¹ Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály*. Bp. 1974. 550.

¹² Csetri Lajos: *A vén cigány*. – *Ragyognak tettei* . . . Tanulmányok Vörösmarty Mihályról. Székesfehérvár. 1975. 365–390.

¹³ *Hódított az irodalom és a zene*. Fejérmegyei Napló 1939. dec. 4.; *Nagysikerű Vörösmarty-est a költő 139. születésnapján*. – Új Fehérvár 1939. dec. 4.

Amikor a remegő és borzongó idegrendszerből kiváltódott a megalkotás elhatározása, Vörösmarty lelkében lázfoltokban már benne égett az egész költemény. Hangsúlyozom: lázfoltokban. Amikor a mámoros hevületű és lendületű munka megkezdődik, a vers refrénje kész, csak papírosra kell vetni. A vers később formálódó, nyugtalanabb, sötétebb és tömörebb soraihoz viszonyítva bő áradású s ismétlődésében szinte terjedelmesen ható négy sor az induláskor teljes kialakultságában él Vörösmarty lelkében. Meglehet, hogy már napokkal előbb magában hordozta: *Húzd, ki tudja, meddig húzhatod . . .*

Anyagának többi része még csak ezután kezd kristályosodni a refrén által hordozott trochaikus magyar lejtésű formában. A munka kezdetén még formát kereső látatömeg ez, amely fölött ott lebeg az izzó és folyékony anyag füstje. Ahogyan ez az anyag képekbe ömlik és alakot ölt, a versalkotás legnagyobb csodái közé tartozik. Nem is tudatosnak nevezhető rétegekből tör fel néha a lobogó költemény képanyaga, hanem abból a rétegből, amelyet a modern lélektan az ösztönök filogenetikus ősrétegének nevez. Innen a vers képzeleti elemeinek megragadó és szinte megdöbbentő ősisége és mitikus ereje. Kain és Noé, Prométheusz és katakomba keverednek ebben a képzeletviharban, amelyet egy mámoros nagy emberi fájdalom termékenyít meg. A lidércnyomásosan megfeszült ézes bálvány erejű, olykor érzékcsalódásos révületében találja meg a maga egyenértékű, súlyosan ömlő szavait: *örvény árja, üstökös láng, jég verése, zengő zivatar, elfojtott sóhajlás, vad rohanat, dörömbölés az ég boltozatján, malom-zokogás a pokolban, tört szív, örült lélek, vert hadak* gigantikus menetelése. Mintha csak ősemberi költő lökte volna ki magából – nehéz éjszakai szorongásban – a szavakat, annyira időtlenek és olyan titokzatos értelműek. Alig egy-egy olyan kép sodródik bele az eszmerohanásba, amelyet nem a legmélyebb lelki réteg vetett fel a versbe.

A lendület ereje sokszor olyan félelmétesen nagy, hogy már-már minden fék eldobásával fenyeget. A vers egyik csodája

ott van, hogy Vörösmarty összezilált s talán az utolsó nagy erőfeszítésre zivatarosan megmozdult lelke ki tudta vetni magából ezeket az égő foltokat, s ezzel hangot tudott adni az izzás fokáig hevült képzelet és a keserű mámor csúcsein járó emberi érzés csak zenében tolmácsolható szélső értékeinek.

De van ennél nagyobb csoda is ebben a versben, s ezzel a nagyobb csodával állított meg, amikor kéziratát áhítatos érzésekkel és izgatott kíváncsisággal vizsgálgattam. Filogenetikus ösztönrétegekről beszéltem az előbb. Ezekből azonban az elmebeteg is írhat – ír is – kaotikusan zavaros, a lélek zűrzavarát tükröző verseket. *A vén cigány* művéalakulásának titkai közül a legnagyobb titok számomra mindig az a művészi ellenőrző erő marad, mellyel a meglazult idegrendszerű, látomásokban élő, egyensúlytalan költő az előbb lázfoltokban felbukkanó, azután egyre erősebb ritmikai körvonalakban jelentkező képeket, alkotása mozzanatait, mitikus izgalmű lelkének döbbenetesen nagyszerű villámlásait műalkotásának szolgálatába állította.

Aki a költő műhelyében járva mesterségi megfigyeléseket végez, hamarosan rájön, hogy a Vörösmarty-sornak van egy – a költő lelkében muzsikáló – zenei ideálja. Minden igazi költő verse mögött ott van ez az ideál, de itt külön Vörösmarty-eszményről van szó. A sornak, hogy vele finom füle beérje, szüksége van a teljes Vörösmarty-feszültségre. Ha ez a teljes feszültség az első fogalmazásban nem volna meg, az ellenőrzés villanó felismerése után Vörösmarty addig az erőfokig és plasztikáig duzzasztja a sort, amelyet zenei ideálja és a vers hanghordozása megkövetel. *Zalán futása* hexameteireiben ez a heroikus fokra emelés számtalan esetben megfigyelhető. Félfeszültségű vagy fattyúsornak nevezhető sorok a javításban egyszerre teljes zeneiséget érnek el (Vörösmarty zenei ideáljához emelkednek), vagy erőfokban feszülnek meg úgy, hogy fattyúsorból igazi, mondhatnám törvényes sorává lesznek az alkotásnak. A *Szózat* az első fogalmazásban így kezdődik: Hazádhoz, mint szemedhez, tartás híven, ó magyar. A sorok félfeszültsége a javításban

teljesre nőtt, addig nőtt, amíg a költő eljutott a teljes kielégülésig.

A *vén cigány*ban – és ez a csoda – Vörösmarty ellenőrző ereje nem szűnik meg, még csak nem is csökken, inkább csudákat művel az erőfokok megérezésének és a belső forma kialakításának biztonságában. Az emelkedő erejű költeményben fokozó eljárásra volt szükség, s rendkívüli fontossága volt annak, hogy a szavak és sorok dramaturgiai erejének megérezésével a vers építményét úgy alkossa meg, hogy a magasabb erőfokú sorok meg ne előzzék az indulás kisebb feszültségű mozzanatait. A nagyobb hőfokú sornak, ha előbb jelentkezett, hátrább kellett helyezkednie, és forró sorokkal kiegészítve kellett beilleszkednie az emelkedő haladványba. Természetesen nem lépcsőszerűen szabályos ez a fokozódás, hanem hullámszerű lökésekkel emelkedő.

Ez a fokozás, melynek belső célja a lélek fergetegesen kavargó forradalmának minél teljesebb kivetítése, csodálatosan gazdag az eszközökben.

Hamar észreveszi, hogy túlságosan magas hangon, igen erős hullámmal kezd: *Reszkessen meg a velő agyadban; Lázadjon fel húrod, mint a szélvész; Véred forrjon zápor (égő) zuhatagban.* Ezek az indításnak szánt sorok egyszerre felemelkednek a második helyre, a kezdést az ismert *Húzd rá cigány . . .* veszi át. Az elsőknél leírt sorok kiegészülnek egy lobogó Vörösmarty-sorral: *Szemed égjen, mint az üstökös láng,* amely nem volt meg az első fogalmazásban, a *reszkessen* szó *rendüljön* erőfokra emelkedik, a *szélvész* helyét átveszi a *vésznél szilajában.* A versszak teljes értékű Vörösmarty-feszültséget ért el, s a lázas remegésben is biztosan rendező kéz versszakká avatta.

Ez az ellenőrzés szavakban, kifejezésekben, egész sorokban és helyezésekben működik tovább. A lanyhának érzett újragezés: *Légy oly kemény . . .* hangot vált, s Vörösmarty egyik félelmesen kopogó, kemény zenei festésű sorává nő ki: *És keményen, mint a jég verése.* Ha visszagondolunk a szelíd és meleg Vörösmarty-muzsikára, magánhangzók sokszor az olaszt

megszégyenítő turbékolására (*Zöld ágon kis güi zokogva búg*), hol járunk ettől a dalos melódiától? A kárhözását érző idegrendszer heroikusan elszánt, kemény dobpergése ez.

Ez a *hujjokat tördelő és fákat tépő* viharos rohanás magához igazítja, magasítja és lendíti a képeket és a sorok feszültségi fokát. Ennek a keresésnek és megtalálásnak, ennek a dramaturgiai fokozásnak legjellegzetesebb esete: *A megváltó megfordult sírjában*. Az ellenőrzés talán trivialitást érzett meg a sor tartalmában, a fül semmi esetre sem elégedett meg a zenei sülylyal. A versszak magasodó hőfoka is követelődött, és kiszökönt az első fogalmazású sor tüzesen vajúdó méhéből a megrázó Vörösmarty-sor: *Isten sírja reszket a szent honban*. (Az *Előszó* istene jár a lelkében, az, akivel a zuhanó életű és bukott hazájú költő a válság sűrű örvényű útján sokszor találkozott.)

A hallucinációkig éber fül az egyes szavak rendjére nézve is kényeskedik. A zenei és dinamikus ellenőrzés olykor apró részletekre is kiterjed és sohasem téved. A trocheusi menetet indító négy spondeusnak (*forrjon véred*) is helyet kell cserélnie páronként, hogy a dinamizmus törvénye jobban érvényesüljön: *Véred forrjon . . . A zuhog szó a zokognak ad helyet. (Mi zokog mint malom a pokolban?) Az első ember fult nyögéseit sora egyszerre két jelzőváltozással sűrűsödik meg az erőnövekedés irányában: A lázadt ember vad kesereit . . . Most már nem kell kerülni a nagy és súlyos Vörösmarty-szavakat, amelyeket néha más kéziratának tanulsága szerint pátoasz- és ismétléskerülő szándékkal mérsékelt és lefokozott néha – talán saját modorának kísértéseitől félve. Most csak emelés van és tömörülés; növekedés erőben, hangban, színben, látomásban, lázban. Micsoda mámor lehetett a képzeletnek ez a parttalan kiáradása!*

A képzelet áradhat és csaponghat, de a fül a képek legnagyobb zuhatagában is figyel és fegyelmmez. Leírta már: *A lázadt ember vad kesereit*. Azután így akar a következő sor megszületni: *a vad gyilkos botja zuhanását*. A fül elfogja az iméltlődő jelzőt (*vad*), az igazító mozdulat kihullatja, és így

találja meg a megoldást: *gyilkos testvér botja zuhanását*. Kísérletes mítoszi kép nyomul a sorba: *a keselynek szárnya suhogását*. A szabadabb trocheus talán túrné a hangutánzó szót, de az erősebb italt követelő szomjúságnak nem elég. Keményebb és sötétebb szó kell ide, láttatóbb és hallatóbb tartalmú és hangalakú: *a keselynek szárnya csattogását*.

A *megrémmült föld* súlyosabb szóval *nyomorú földdé* komorul, a *szenny, bűn és ábránd* sorrendje (talán az és daltalan zenei helyzete miatt) *bűn, szenny s ábrándok* rendjévé alakul. (Micsoda érzékeny megkülönböztetések a befejezés felé lázasan rohanó költő megérzésében!)

A magasba szárnyaló s a verset egekig felragadó óriási sor – a világ eljövendő ünnepét megjósoló – előbb bizonytalankodó *talán* szóval robban ki a nyugtalan vonalú versmenetből. De a vers hatalmas tartalmi sodra nem tűri ezt a hiányos megoldást, s az igazítás kiteljesíti a sort a magyar költészet diadalmas és prófétikus igéjévé: *Lesz még egyszer ünnep a világon!*

Műhelytitkokat kerestem és műhelytitkokat közöltem olyanokkal, akik ismerik és szeretik Vörösmartyt.

A műhelytitok sokszor csalódás annak, aki azt hiszi, hogy birkózás nélkül pattan elő a műalkotás a műhelyből. A legforróbb magyar lírai alkotásról különösen azt gondolhatnók, hogy egy ömlésben zuhogott formába Vörösmarty vörösen izzó kohójából. A tanulásnak semmiképpen sem kiábrándító a célja, hanem megvilágosító. A leglázásabb szenvedésű ember, az összeomló életű Vörösmarty is csak úgy tudott alkotni, ha hatalmasan fejlett ösztönrétegeinek felszabadulásakor, a legfeszültebb és legrapszodikusabb sugallatok viharában is megmaradt – legalább annyira, amennyire az alkotás megkövetelte – művésznek. Ennek a titoknak köszönhetjük, hogy *A vén cigány* nem alaktalan gomolygású vers, hanem költői remekmű.

Közli: UGRIN ARANKA

SINKA ISTVÁN LAPPANGÓ ADY-VERSE

A két világháború között megjelent csehszlovákiai hírlapokban találva, véletlenül bukkantam rá Sinka István e versére. A pozsonyi Új Hírek 1940. október 23-i (IV. évf., 242. sz., 3.) számában látott napvilágot. Sinka egyetlen kötetében sem fordul elő, bibliográfusai nem tudnak róla. Könyvészeti adatait sem a *Népi írók bibliográfiája*, sem a Vitályos László–Orosz László szerkesztette *Ady-bibliográfia 1896–1970* nem tartalmazza, jóllehet a szerkesztők gyűjtésüket egybevetették a MTA Irodalomtudományi Intézetének bibliográfiai anyagával. Feltételezhető ugyan, hogy a vers kézírata lappang valahol és egyszer még előkerül, de valószínűbb, hogy megsemmisült. Éppen ezért indokolt e vers hazai ismertté tétele. Teljesebbé teszi Sinka költői hagyatékát és új motívummal gazdagítja témakörét. Íme a vers:

ADYRÓL

Különös neve alatt tragédiák
 pihennek,
 mint tűzben az ércömbök,
 amik, ha szétfolynának
 a népvándorlás útján,
 tán megégetnék izzó
 tűzarcukkal ezt a völgyet,
 ahol földindulás rázza
 maroknyi népedet, ó,
 szent vérem, Ady! . . .

Sinkára Ady lírája – mint kritikusan és monográfusai is megállapították – mély hatással volt. Felettebb érdekelte őt Ady költészete, kötetészetének kisugárzó hatása. Egyik riportjában (*Esti pásztortűznél Adyt olvasnak a bihari pásztorok*. Magyarország, 1936. június 3.) foglalkozott is ezzel a kérdéssel. Szülőföldjén járva, T. Papp János személyében Adyt olvasó juhászra bukkant. Élmény volt számára e felfedezés: „A ládájában ott van Ady. Kopott a verskötet. De nem baj, mert ím mégis csak itt van, tehát »kiszöktek az izzadt mezőkre az égi komédiák«. Budapesten hallottam, hogy Adyt az a nép, amelyért annyit vívódott magában, nem tudja megérteni. Azzal magyarázzák ezt, hogy az egyszerű ember nem érhet oda, ahol Ady szelleme szárnyal. Ha

látnák és hallanák, hogy este a tűz mellett, hogy olvassák ezek Adyt, egész másképp vélekednének. Kialszik a pipa a szájukban. A tüzet élesztik csak és suttogják a verssorokat . . . Szalontától nyolc kilométerre . . . öreg csószók, bozontos juhászok, perkálszoknyás parasztasszonyok este szinte isszák a forró melódiákat.”

Sinka e versének felszínre kerülése arra enged következtetni, hogy – e vershez hasonlóan – még lappanghatnak valahol Sinkának eddig kötetben vagy netalán még időszaki kiadványban sem közölt versei, esetleg más irodalmi alkotásai is. Érdeemes lenne ebben az irányban kutatásokat végezni. S végül azt sem lenne érdektelen megállapítani, hogy került közlésre az Új Hírekben Sinkának ez a verse? A szerző adta-e át e vers kéziratát a lapnak, vagy csupán átvételről – újságírói nyelven: ollózásról – van szó? S ha valóban így van, újabb kérdés vár feleletre: hol jelent meg a vers eredetileg?

SÁNDOR LÁSZLÓ

SZEMLE

ILLÉS ENDRE IRODALMI PORTRÉI

MESTEREIM, BARÁTAIM, SZERELMEIM

Mintegy kilencven írását gyűjtötte be Illés Endre ezen az 1200 lapon. Nem könnyű közös műfaji megjelölést találni ezekre az írásokra. Legtöbbjük irodalmi portré, de ezek közt is vannak, amelyek rajznak, vázlatnak mondhatók, s olyanok is, amelyek a kritika hagyományos formájához állanak közel. Sőt akad pársoros jegyzet is. Van itt dolgozat, amely az emlékirat vagy esszé fogalomkörébe sorolható, s olyan is, amely már a tanulmány sajátosabb-szigorúbb igényeivel készült. De kár volna iskolás kategóriákba rendezni-kényszeríteni ezeket az írásokat. A műfaji keretek itt jócskán fellazultak, s kivált a terjedelem műfaji útmutatását nem respektálhatjuk mindig: a húsz sornyi Joyce-jegyzet vagy glossza például egy megíratlanul maradt nagy tanulmány magvát, alap gondolatát sűríti villogó képekbe, meggyőzően.

A portrék túlnyomó többsége századunk magyar irodalmának jeleseit mutatja be. Részint műveiken át, részint a személyes barátkozás plasztikus emlékeiből. De van a cikkek közt olyan is, amely külföldi, főképp francia mesterek arcát rajzolja meg. Száz lapnál is többre rug, amit Stendhalról ír Illés, de megragadóan elmélyed Maupassant-ba is, s érdekes ábrákat formál Rimbaud-ról, Jammes-ról, Gide-ről, Montherlant-ról, a nem-franciák közül például Gravesről, Csehovról, Gorkijról. Impozáns műveltségét, rendkívül tág látókörét azonban éppen azok a lapok szöktetik szembe, amelyeken nem írókról, költőkről szól. Amit például Csontosról, Ferenczy Béniről, Borsos Miklósról, Domján Editről, Korányi pro-

fesszorról, Hegedűs Gyuláról, Medgyessy Ferencről, Bartókról olvasunk itt, az nagy, igen nagy erővel bizonyítja, hogy Illés Endrének az irodalmon túl is jelentős mondandói vannak.

*   *

Akiknek az arcát Illés megrajzolja, csaknem egytől egyig jelentős írók és művészek, némelyikük éppenséggel a nagyok, a legnagyobbak közé tartozik. Illés nem is fukarkodik az elismeréssel. Olykor inkább majdhogynem tékozolja ragyogó jelzőit, hogy éreztesse hősei kivételes formátumát. Nem zavarja, ha egyszer-másszor olyanokról is tündökletes szavakat ír le, akik az irodalmi köztudatban egy-két lépéssel hátrább állanak a legelső vonal mestereinél. Ez a bátorság, az önálló ítékezésnek ez a biztonsága egyik legvonzóbb vonása Illésnek. De ugyanilyen vonzó ez a kritikus akkor is, amikor egy-egy gáncsoló, nyíltan vagy takartan elégedetlen mondattal vet pillanatnyi vagy akár tartósabb árnyékot is olyan arcokra, amelyeket egyébként bőven fürdetett az elismerés, sőt elragadtatás fényében. Az ilyen lapokon kiváltképp érezzük szavának, ítéletének hitelességét. Néhány példa.

A nagyszerű emlékirónak, Bethlen Miklósnak elragadó képét már-már negatívummal zárja: „Ő tulajdonképpen nem viaskodott igazában a haraggal: az indulat csak felcsapott benne, lobbant, s elaludt. Talán nem ismerte a haragot. Nem tudta meg erről az érzésről soha, milyen nemes fenevad . . .” Kedvelt, legkedveltebb Stendhaljáról azt is leírja, hogy „színész-ként dicsekszik vele (ti. azzal, hogy öregszik), a kidolgozott vallomással, az öregedés lírájával ostromolja a nőket . . .” Kölcseyre a szomorú hírű Csokonai-bírálat idézésével emlékezik, amely a Lillát mögéje teszi Himfynek, Daykának, Virágnak. „ . . . milyen nagyot téved . . . Ne Csokonai megítélésében kövessük Kölcseyt.” Gyulai Pálnak „sokszor fakeze volt – írja – s Vörösmarty Vén cigány-át is csak fanyalogva fogadta (sze-

gény öreg – írta róla – ő nem tartozik a legújabb kor költői közé)”. Széchenyi és Kossuth vitájából is a legkijózanítóbb szavakat olvassuk ezekben a portrékban. Széchenyi azt ajánlja Lajos főhercegnek: „Utilizálni vagy felkötni ezt az embert!” S Kossuth a lángeszű ellenfélről: „Mit akar ez a kigyó velem?” Kemény Zsigmond tanulmányainak „ügyetlen mimikrije”-ről is olvasunk itt hódoló, fénylő mondatok között, s arról, hogy Keménynek nem adatott meg „az írás részegítő varázslata”. S: „A magyar regényben ő a legmerészebb kísérlet.” Ugyanitt szól Illés nyersen-őszintén arról a nyelvi átdolgozásról, amellyel Móricz Zsigmond próbálta korszerűsíteni, olvashatóbbá tenni *A rajongókat*: „... ahol Kemény archaizál, Móricz azonnal lefujja a szóról vagy a képről az archaizáló leheletet, ahol meg Kemény egyszerű és sallangtalan, ott az átírás nyomban sallangossá válik. A 'fordítás' hemzseg a tévedésektől. Legsúlyosabbnak azt érzem, hogy Móricz majd minden alkalommal elhagyja Kemény észrevétlenül odalopott, árnyalati finomságú, belső jellemzéseit.” A Csehov-Gorkij-levelezést Illés fölibe emeli az Arany-Petőfi levélváltásnak: „Petőfi és Arany lelkesedése – írja – kissé túl hangos... Mennyivel emberibb Csehov.” A Szomory Dezsőt ihletetten magasztaló mondatok mellett azt is olvashatjuk, hogy „életművében mégis sok, nagyon sok a romlandó anyag”. Illés értetlenül és megdöbbentően áll a vita előtt, amelybe Gide ereszkedik alá Vautellel, a „silány kisiparos” regényíróval: „Nem értem. Elefántnak nézte volna a szúnyogot? ... És csak úgy érthetem, hogy időnkint teljesen értelmetlenül választjuk meg az ellenfeleinket.” A nagyra tartott s hittel dicsért Schöpflinnek a *Nosztty fiúról* írt bírálatát Illés „mérges persziflázs”-nak, „elfogult hévvel írt karikatúra”-nak bélyegzi. Molnár Ferenc felújított *Liliomjáról* ezt olvassuk: „Milyen kiábrándító találkozás volt ez az este az egykor diadalmas és ünnepezt szindarabbal... Kiderült, hogy leghíresebb jelenetei kegyetlenül zörögnek, hogy érzelmessége megecetesedett...” Még a Babitsot idéző forró emlékezésekben is akad ilyesmi. Radnótiról írt Babits a Nyu-

gatban, s Illés megvallja, hogy meghökkenve olvasta „Babits verssorokat torzítva kiragadó, elmarasztaló kritikáját.” Nyílt iróniával csengenek a Kosztolányi tanulmányairól írt sorok: mindent megtudunk a megrajzolt írókról, „csak éppen a könyvekről hallunk keveset, amelyeket hőseink írtak . . . csipkebokrokat járunk körül, amelyek nem gyulladnak ki.”

Az érdekes, helyenkint meglepő idézetek sorát könnyű volna szaporítani, de ennyiből is világos lehet, hogyan biztosítja kritikusunk az áradó elismerés színes-magas, szép monotonijával szemben — s azzal összefonódva — írásainak, ítéleteinek realizmusát, egyensúlyát, hitelét.

*

Illés Endre kétségkívül egyik mestere ma az írásnak — íráson a tartalmi értékeken túl ezúttal a stílári mozzanatokot is értve. A két kötetnek talán egyetlen fáradt lapja sincs. A gondolati bőséget nyelvi gazdagság szolgálja, frissesség és színesség emeli a több mint ezer lapon. A drámákkal, novellákkal, anekdotákkal sűrűn rokonságba csapó portrék szövegét két kézzel pazarolt metaforák, leleményesen sorjázó szinonímák, csillámló, de nem mutatványos, hanem valahogyan mindig az igazat valló paradoxonok és élő dialógusok teszik sajátosan költőivé. Sajátosan, mondjuk, mert a költészet eszközeinek sajátos a szerepük és jelentőségük, ha révükön irodalmi ítéleteket akarunk elfogadtatni vagy cáfolni. Ez a költő-kritikus játszian izgató jelzős kapcsolatok halmazával érezteti, milyen bonyolultnak, milyen ellentmondásokban lélegzőnek érzi-tudja-látja a valóságot. Hunyady Sándor fényképeiről például így ír: „Megörököítették finom jóságát, kocsonyás óvatosságát, könnyű lemondásait, bölcs helyezkedéseit, felesleges kacérságait.” A mellékevek és főnevek találékony és merész megválasztásával és párosításával a kritikus maga is kitűnő fotót ad az íróról, legalább is az író emberi arcáról. (De talán életművéről is.) És érdekesen növelik az arcképek „természettudományos” hitelét

azok a sűrűn előforduló orvostudományi terminusok, amelyek orvosi tanulmányai éveiből ragadtak-nőttek bele Illés Endre emlékezetébe.

*

Ezeknek az esszéknek, vázlatoknak, tanulmányoknak jórészt személyes jellegű, vallomásos emlékek szövik át meg át. Nemcsak a portrék hőseiről, az író- és művészfigurákról kapunk itt izgalmas és hiteles jelentést, hanem – többnyire – Illés Endréről is, a portretistáról. S nemcsak azért, mert minden igazi portré mestere, akár akarata ellenére is, belelopja a saját maga arcának rejtett vagy kevésbé rejtett vonásait hittel alkotott művébe –, hanem azért is, mert Illés céltudatosan és biztos kézzel gazdagítja föl rajzolatait, esztétikai elemzéseit önnön biografikus emlékeivel, s persze épp azokkal, amelyek őt magát a portré hőiséhez fűzték-fűzik, nem egyszer termékeny és heves baráti kapcsolatokban. Ez az oka annak, hogy a megrajzolt írók nemcsak írói mivoltukban, alkotói vonásaikon keresztül állanak az olvasó előtt, hanem úgy is mint emberek, magánemberek, szenvedő, ragyogó vagy furcsa és tökéletlen individuumok. (Tamási Áronról írja Illés: „A barátait visszaidéző portrékba is mindig belerajzolja önmagát –”) Ezek a kétfigurás megoldások néhol dramatikus feszültséget visznek Illés írásaiba, néhol – részben vagy egészben – novellásítják őket. Akár így, akár úgy, de ez a lírai hangolás hevesen fokozza a két kötet olvasmányosságát. De nemcsak azt. Hanem az írók körül és mögött zajló valóságos élet mozgalmas rajzának hitelét is. S mindezt úgy, hogy amit például a Babits-, Móricz- vagy Hunyady- és Örley-portrékban önmagáról mond el a portretista, azzal többet tudunk meg Babitsról és a többiekről is.

*

Ezekben az írásokban dúsan sorjáznak az idézetek. Verses és prózai citátumok szaggatják meg Illés eredeti szövegét —, főképpen prózaiak. S ezek az idézetek sohasem terhelik az írást —, ellenkezőleg, újabb és újabb lendületet adnak neki. Pedig az idézés nem veszélytelen módja a jellemzésnek. A túlburjázó citátumok elfojthatják az idéző író hangját, ítéletét, netán balkezesen megválasztva félrevihetik annak a képnek a vonalait, amely már hitelesen formálódik a témáról az olvasóban. S a kajánabb kritika olyasféle gyanút is serkenthet, hogy a sokat citáló író a saját mondanivalóinak hiányát iparkodik leplezni idézeteivel. De Illés mesterien idéz, mindig szerves instruktivitással, mindig termékeny eleganciával. Az elemzett-jellemzett műből olyan — néha csak egyetlen szónyi — töredékeket ragad macskakörmök közé, amelyek illusztratív erővel tárják fel az egész műnek ilyen vagy olyan oldalát, olykor az egész mű élető magyát. Valaki egyszer azt írta, hogy a szerencsésen megválasztott idézetekben az idéző író, előzékenyen, kedves ajándékot nyújt át az olvasónak. Néha Illés Endre is ilyen ajándékozó. De az ő citátumai legtöbbször súlyosabbak és jelentősebbek a „kedves ajándéknál”. Súlyosabbak, mert érveket és bizonyítékokat hordoznak Illés esztétikai, irodalomtörténeti ítéletei mellett, s jelentősebbek, mert ha csak egy-két pillanatra is, de közvetlen és termékeny hevű kapcsolatot teremtenek a tanulmány vagy portrévázlat hőse és az olvasó között.

*

A feladatok művészi megoldását szolgálják a dolgozatok poénjei, csattanói is. Nem hangos, elképesztő csattanók ezek, sokkal inkább gyöngéd és halk fordulatok —, többnyire nem is fordulatok, inkább csak megejtő és szelid, mégis szilárd mondat-miniatűrökbe préselt summázatai egy-egy írói arckép színeinek, vonalainak, ítéleteinek. Csattanó, poén, summázat — mind a három szó érzetet valamit abból a módból, ahogyan

Illés lezárja, abbahagyja, elvarrja tanulmányai, vázlatai, portréi szövetét. De egyik sem illik *minden* írására. Az azonban kétségtelen, hogy a záró sorok vagy záró szavak itt mindig valami finom gondolati-nyelvi leleménnyel búcsúznak a témától, majdnem mindig újszerűvel, másfélével. Aki egyfolytában olvassa a két kötet ezer oldalnyi esszéjét, rajzát, jegyzetét, abban hamarosan kialakul egy sajátos és magas esztétikai igény éppen az írások rangos zárómozzanataira. És ez az igény szinte sohasem marad kielégítetlenül.

*

Néhány vitázó cikket is olvasunk a két kötetben. Ahogyan egy író vitázik, az sokat megmutat az íróból. Érezteti temperamentumát, önfegyelmét és hiúsága méreteit, kultúrája magasságát-mélységét, olykor emberi félénkségét vagy vakmerőségét is. Illés Endre meggyőzően vizsgálja a viták porondján. Szigorú és elegáns vívó. És pedig: gyöngéden szigorú és szerény mozdulatokkal elegáns. Justh Zsigmond *Naplóját* megalkuvás nélkül védelmezi nyers gáncok ellenében, Móricz levelezésében nem ad pardont egy meghökkentő szemléleti fordultnak. Karinthy gyöngének látott *Lepketánc*a körül ifjan is állja a sarat – s hetykeség és hivalkodás nélkül – a csodálatos mesterrel szemben, s ha valaki Ady forradalmi útjában lát törést, szembe száll a kételkedővel és tagadóval. S mindezt – hadd ismételjük – a gyöngéd szigorúság és a szerény mozdulású elegancia formáiban és szellemében. Vita-társainak soha nem kell attól tartaniok, hogy pillanatnyilag és figyelmetlenségből födetlenül hagyott felületeiket élelmes, ravasz szúrás éri.

*

A két gazdag kötetnek az irodalomtörténetírás is jó, igen jó hasznát veszi. Kivált a huszadik század kutatói nyerhetnek belőlük bőven –, adatokat, atmoszférát, inspirációt. Aki Amb-

rus életét, életművét próbálja majd tüzetesebb gonddal, netán monografikus igénnyel fölfesteni, aligha végezhet igazán teljes munkát az itt olvasható húsz lapnyi, ihlető emléksor ismerete nélkül. S ugyanezt elmondhatjuk ezekkel az emlékekkel kapcsolatban arról a filológusról is, aki a magyar színházi kritika történetét dolgozza fel. A Szomory-cikk utolsó lapjai, az 1927-es Nagyasszony-botrány leírása és a 41-es Szomory-level fájdalmas és szégyenletes részletei bevilágítanak a kor kulturális rémségeibe, irodalompolitikai ferdeségeibe. Ennek a különcödő, nyugtalanító mesternek a sorsából sokmindent megtudhatni amaz évek irodalmának hasadozott, szerencsétlen viszonyairól. Még a Lédáról írt hat lap is jelentős lehet az irodalomtörténet, az Ady-filológia szempontjából, hisz „eddig jóformán soha nem érintett epizódjában is megvillan Léda különös nagysága”. Azt a tragikus-hősi próbatételt jelzi így Illés, amikor a költő „egyelőre csak a testén kigyulladó, tüzes sebekkel tud megmutatkozni Lédája előtt”. Az Osvát-emlékek tizenhét lapja a legendás Nyugatra és a legendás szerkesztőre vet újszerű világot, hiteleset és – részleges, töredékes mivoltában is – végleges érvényűnek tetszött. A Móricz Zsigmondról írott jegyzetek, elemzések, emlékek csaknem száz lapnyi gyűjteménye is igéretes forrása, serkentője minden Móricz-kutatásnak, Móricz kora minden buvárának. A személyes kapcsolat sok-sok jellemző vonás rögzítésére ad itt alkalmat Illés Endrének, jellemző vonásokéra és apró, mégis jelentős tényekére. A Kosztolányi alakját és művészetét idéző harminc lap is sok mindent kínál az irodalomkutatásnak, Déry Tibor izgalmasan bonyolult figurája, Tamási Áron költészet-körüllengte homloka, Németh László „szorongató tájékozatlansága”, s persze Illyés Gyula és József Attila portréja is. S úgyszintén a többiek, csaknem mind.

Másképpen, és pedig az értékelés új mércéjével érinti az irodalomtörténetírás köreit néhány olyan írás, amely eddig kevésbé tisztázott formátumú írókról, költőkről ad tisztább konturokkal megrajzolt, az értéket, jelentőséget bátor és egyéni tollal fölmérő-megfogalmazó képet. A Papp Dánielt

főlemelő, Cholnoky Viktort ébresztgető, Bánffy Miklóst szolidan újramérő, a „remeklést súroló” Lovik Károlyt megidéző, Révész Bélát fájón és kegyetlenül fotografáló, Csáth Gézát és „tömör, félelmetes életművét” hódolattal kibontó, Nadányi Zoltánt tisztán újra-látó, Komor Andrást mintegy felfedező, Dallos Sándort meg-megcsodáló, Hevesi Andrást és Örley Istvánt izgalmas, nagy figurává festő írásokra kell itt gondolnunk.

*

Két apró szerkesztéstechnikai megjegyzés.

Az egyes írások alatt több szempontból is hasznos volna látnunk az első megjelenés időpontját.

A tartalomjegyzékben a kötetek kezelhetősége szempontjából helyes lett volna a portrék hőseit megnevező alcímeket is feltüntetni. (Magvető, 1979)

KARDOS LÁSZLÓ

Gyárfás Miklós: „A TETTES MINDIG OIDIPUSZ”

Különös, felfokozott érdeklődéssel olvashatjuk Gyárfás Miklós új könyvét. A Színház- és Filmművészeti Főiskolán huszonöt évig tanította leendő rendezőknek, színészeknek, dramaturgoknak és drámaíróknak a dráma és a színház kérdéseit. Így talán nincs színházi életünk negyvenesei és a fiatalabbak között olyan, akinek tanárai között ne lett volna Gyárfás Miklós. Ugyanakkor aktív drámaíró; az olvasó érdeklődését ezek a tények mindenképpen fokozzák.

„Amióta a főiskolán tanítok – írja – soha nem hallottam még tanártól vagy hallgatótól, hogy ez vagy az a színibírálat tetszett volna neki.” (183.) Ezt nyilván nem azért nem hallotta huszonöt éven keresztül, mert csak jellegtelen színikritika jelent volna meg, vagy csupa ostoba tanár és hallgató olvasta volna azokat. Azon túl, hogy ezt vészes-véres szimptomának is tarthatjuk (önkontroll hiánya!), tekinthetjük a műalkotásokhoz való viszonyok különbözőségéből eredő követ-

kezménynek is. Ugy látszik, másként kapcsolódik a műalkotáshoz egy művész, mint egy tanár vagy kritikus, esetleg egy tudós. A két viszony megnyilvánulása, mikéntje és milyensége különösen érdekes lehet egy olyan könyvben, amelyet drámaíró írt, aki huszonöt évig tanította a drámát.

Egy-egy műalkotás mindig csak a művész saját szubjektumában és ezáltal születhet meg, a valósághoz való viszonyának legsajátabb módjából. A létrejött műnek – nemcsak a remekműveknek, sajnos a legrosszabbaknak is – egyedi-egyszeri arculata van, más szóval minden mű műalkotáségyéniség. A művész szemszögéből ezért a mű szükségképpen mint csak - vagy alapvetően, vagy legfőképpen – öntörvényekkel, vagyis más műben meg nem található törvényszerűségekkel létezik, funkcionál és működik. Az egyediség-egyszeriség azonban csak a más művekkel közös törvényszerűségekre alapozódva tud kibontakozni, hiszen nincs – nem is lehet! – olyan műalkotás, amelynek lényeges építőelemei ne lennének meg más művekben is. A művész arra az egyedi-egyszeri „arculatra” tekint, amelyet mint végeredményt ő produkált a valóságból és saját egyéniségéből, noha alapvetőek és szükségszerűen jelennek meg azok a törvényszerűségek, amelyek a végeredményt „előállítják”.

A műalkotásokhoz való eme kétféle, most sarkítottan megfogalmazott viszony kétféle nyelvhasználatot eredményez. Bőven ismert, hogy az egyediség csak mint élménytartalom jelentkezhethet, amelyet épp az élmény átadását lehetővé tevő nyelvvel lehet közölni, azaz metaforikusan. A mű „működésének”, létének, természetének törvényszerűségeit viszont csak pontos, a körvonalakat a lehető legjobban megmutató nyelvvel lehet átadni.

„Ha drámát olvasok, látok, elemzek – írja Gyárfás Miklos, nyilván mint drámaíró – villog a piros szín: csak elméletet ne!” (10.) A színházról is ez a véleménye: „Rájöttem, hogy a színház éppen úgy nem elméleti kérdés, mint ahogyan az élet sem az.” (10.), amit értelmezhetünk úgy is, hogy a színháték egyenlő az élettel, ám akkor nem műalkotás. Még a sorsnak a törvénye is „mindössze ennyi: ki kell választani az embert (hőst, jellemet is mondhatunk), aki megfelel a tervezett játéknak”. (13.) De vajon hogyan, miként történik a kiválasztás, a játék megtervezése stb. és hogyan bontakozik ki a műben a kiválasztott ember? A művekhez való művészi viszonyának megfelelően metaforikus meghatározások is megjelennek: „A drámai hősök komor léptekkel vonulnak keresztül a tragédián, a komédia hősei szökellnek, táncolnak . . .” (36.) Még a fogalmak is metaforákká válnak, – Shakespeare-t „szertelenség és szabálytalanság jellemzi a drámairodalom minden előtte élő és utána következő klasszikusával szemben” (62.) –, ha nem tudjuk meg, hogy mit jelent a „szertelenség és szabálytalanság”. Ugyancsak

Shakespeare-ról olvashatjuk ezt a metaforát: „Hadd nevezzem *egyetem*es realizmusnak azt a minden ábrázolási lehetőséget magába olvasztó *dramaturgiát*, amelyben az udvari bolond, a hadvezér, a foltozóvarga a Világegyetem polgára lehet.” (67. kiemelés tőlem, B. T.) És még egy utolsó példa: Lorca *Rósita leányasszony vagy a virágnyelv* c. művéről: „Ez a cselekmény olyan légies, mint az illat, hajlékony, mint a fény suhanása, mély, mint a gyermekkorban látott első árnyék.” (100.)

Ugyanakkor kitűnő megfigyeléseket olvashatunk *Az ember tragédiájáról*. Itt észrevételei pontosan fogalmazottak. Megmondja, hogy „Ádám fiú és Éva lány” (155–156.), amivel egyértelműen képtelenséggé teszi azt a rendezői gyakorlatot, melyben „az emberiség két első hírnökét jó karban lévő, nyugdíj felé közeledő házaspárként szoktuk megismerni”. (155.) Megmutatja, hogy Ádám gondolati meggyőzésre kevésbé alkalmas (160.); hogy Luciferben arisztophaneszi tulajdonságok vannak (161.); hogy Müller Borbála „egyáltalán nem csodás kevercs” (166.). Nagy jelentőséget tulajdonít Ádám azon mondatának, miszerint: „Élek megint./ Érzem, mert szenvedek.” (172.); és mi is nagyon jelentősnek tarthatjuk, hogy kimondja: ez a mű „alkalmas arra, hogy önismertetre és nemzeti karakterük ellentmondásaira irányítsa a figyelmet” (175.), mert ez is elsikkad színházi gyakorlatunkban.

Mindezek ellenére vagy mellett, Gyárfás Miklós elsősorban művészként elemez drámát. Mint tanár is ezt vallja: „A dráma és epika közötti nagy különbségek csak közepes művek között mutathatók ki igazán. *De minek ilyesmivel tölteni az időt.*” (288. kiemelés tőlem, B.T.) De hát akkor miért van mégis epika és dráma, egy író miért épp drámát ír és nem epikus művet, vagy fordítva? Ha nem vesszük kellően figyelembe a műalkotásnak mint speciális művészeti ágban és meghatározott műnemben megíródo vagy megíródozott voltát, akkor egy műalkotásban minden a helyénvaló lehet, akkor azt legfeljebb transzgresszív elemzéseknek lehet alávetni, vagyis mint egy bizonyos tudományág (pszichológia, szociológia stb.) által vizsgált adatot lehet kezelni, mint műalkotást csak elfogadni lehet. Akkor mű és mű között kizárólag hatásában lesz különbség. „A témák nem birkák – vallja –, melyeket be lehet terelni különböző műfajok karámbába. Mi magunk is egyszerre vagyunk költők, novellisták, regényírók, miközben drámát írunk. (Sőt, építészek, zenészek, matematikusok, és ki tudná felsorolni még, mi mindenek vagyunk *e minden szabályok fölött uralkodó szabálytalanságok* művészetében).” (298. kiemelés tőlem, B. T.) Ha ez így van, akkor a csak hatásukban különböző művek különbözősége kizárólag a befogadók közötti különbözőségekből adódik.

De lehet-e ez tanítani? „Az emberi alak – olvashatjuk – a dráma teste. A forma – az öltözet – mindenkor a testhez igazodik. A drama-

turg, ha érti a dolgát, mindenekelőtt azt kutatja a műben, hogy az öltözet illik-e a testre. Ez az *érzék* állandó edzéssel, sok gyakorlati munkával kifejleszthető.” (14.) Ha eltekintünk is attól, hogy a forma nyilván semmiképp nem az öltözettel hozható analógiába, a mondat azt rejti, hogy csak érzék az, amivel a tartalom és forma kérdései vizsgálhatók. Ám a tanár csak abban tudja az érzéket kifejleszteni, akiben megvan, akivel veleszületett. Ha minden mű annyira egyedi, hogy „Ne csak írókról tételezzünk fel eredeti sajátosságokat, hanem minden egyes műről is . . .”, akkor nyilván erre az egyébként teljesen igaz aspektusra kerül a hangsúly olyannyira, hogy a dramaturgia taníthatatlanná lesz. Ez derül ki a következő mondatból is: „Az általánosságok, más szóval a szabályok néhány mondatban is összefoglalkatók mind a színpadi, mint a filmművészetben.” (211.)

Számomra mindig fölöttébb furcsa, ha egy drámaíró nem bízik saját műne, sőt saját műve erejében, igazában, totalitásában; vagyis, ha egy drámaíró vallja, még hozzá kurzíváltan! —: „csak a színészi játék, az előadás megvalósulásával tud érvényesülni teljes szépségében egy-egy drámai alkotás”. (21.) Ha ez így lenne, sem a dráma, sem a színjáték nem lenne egy-egy önálló művészeti ág egy-egy önálló műne. Hiszen a színjátékban nyilván nem a dráma teljes szépsége bomlik ki, hanem a színjáéké jelenik meg a *maga* világképével és eszköztárával, s az a szöveg, amely csak a maga eszközeivel és világképével nem bontakoztat ki teljes szépséget, nyilván nem művészi szöveg. A jelenlegi alkalommal csak arra a tényre szeretnők ebben az összefüggésben felhívni a figyelmet, hogy nem a görög vagy a shakespeare-i színház kínál ma is új és új értelmezési lehetőséget, hanem a dráma. A drámaírók egyike-másika azóta hiszi, hogy a dráma mindenképpen csak vázlat a színjáték számára, amióta az embert nem reprezentálhatja, egyéniségét nem fejezheti ki igazán cselekvéseinek *tényszerűsége*, hanem csak annak minősége.

Akik azt vallják, hogy a művészet lényegében szabályok és törvényszerűségek nélkül való, rendszerint merevnek, dogmatikusnak, normatívákat előíró diktátornak tartják azokat, akik szerint vannak szükség-szerű szabályok és törvényszerűségek. Még azt is mondják vádlóan, hogy számukra nem a mű, csak a szabályok betartása a fontos. Pedig ezt senki nem állította, még Boileau sem! Senki sem hitte, és nem is mondta, hogy a mű attól jó, ha a szabályokat betartják; de azt igen, hogy vannak törvényszerűségek, amelyek hiányában nem szülehet jó mű. Hiszen minden törvényszerűség merő absztrakció, amely soha nincs művön kívül, vagy attól függetlenül. Nem a törvényszerűség teremti a jó műveket, de a jó mű azokat valósítja meg.

A műalkotások törvényszerűségek nélküli voltát manapság azzal is szokták alátámasztani, hogy a 20. sz-i valóság, és következésképp a

hozzá való művészi viszony- olyan bonyolult, hogy semmiféle általánosan érvényes szabály nem mondható ki. Azonban az a valóságkép, amelyet a műalkotások kifejeznek, mindig rendezettebb, mint a valóság, s áttekinthetőbb is. S vajon lemondhat-e erről egy mai művész? S ha nem, hát mik teremtenek rendet, ha nem a világnézettel áthatott törvényszerűségek, amelyek szükségképpen működésbe lépnek, ha valaki műalkotást produkál.

Valójában borzasztó lenne, ha Gyárfás Miklós könyve valamiféle szabálygyűjtemény lenne, azoknak a definícióknak a közlése, amelyeket a főiskolán tanított. Művészeket nyilván nem lehet csak definíciókkal oktatni, hiszen ez fantáziájuk megkötését jelentené. De vajon, ha „az általánosságok, más szóval a szabályok néhány mondatban is összefoglalhatók”, akkor ez a vélemény nem ad-e lehetőséget arra, hogy a műalkotásokról minden szubjektív vélekedés objektíve is érvényesnek minősülhessen; illetve nem serkent-e a legteljesebb szubjektivitásra, művészi önkényre, arra, hogy ki-ki a legegényibb érzéseit egyértelműen művészi érvényességűnek, művészileg is hitelesnek tekintse? (L. pl. a *Bánk bán* utolsó felvonásáról nyilatkozó színészhallgatónak; 204.)

Mindezek azonban átítatódnak egy alapvetően fontos tényezővel, Gyárfás Miklós emberi és tanári egyéniségével. A jó, a vérbeli tanár voltaképp emberi-tanári magatartásával hat igazán. Ehhez az is hozzátartozik, hogy meri elmondani tanítványainak saját kétségeit, sőt: az általa tanítottak megkérdőjelezését. A műalkotás törvényeinek, szabályainak a megtanítása is csak akkor válik iszonyattá, ha azokat mint rendíthetetlen, változtathatatlan *előírásokat* tanítják, s nem mint okvetlenül működésbe lépő, szerükszerű dinamizmusokat. Gyárfás Miklós könyvének tanúsága szerint a művészi kételkedést, a dolgokban való állandó kételkedést tanította elsősorban. S ezen a magatartáson süt át embersége, az igaz ember, az igaz tanár melegsége, humánuma. S ez egyáltalán nem mellékes, sőt! Az *Oidipusz király* tanítása lehetne kitűnő példája annak, hogy Gyárfás Miklós miként nevelte tanítványait művészi fogékonyságra. Az egész elemzés, de különösen a 49. oldalon leírtak pontosan felidéznek óráinak belső helyzetét. Az olvasható szavak kissé didaktikusak, de a tanóra belső helyzete művészi fogékonyságra készítet mindenkit. Pontosán levezeti, hogy – Lukács György szavaival – ez a mese is rólunk szól. Ez egyébként mindig jellemző tanári módszerére, s az is a művészi fogékonyságra, a helyes és jó érzék kifejlesztésére szolgál, hogy a művek kapcsán mindig mfránk, mai emberekre asszociáltat.

A könyv utolsó része, az *Órák közötti merengések* c. fejezet pedig különösképpen rávilágít Gyárfás Miklós nagyszerű tanáregyéniségére. Néha úgy érzi, idegen tollakkal ékeskedik, máskor öniróniával „nagy-

képű tanárnak” nevezi önmagát; tanítványai szaván elindulva korrigálja saját tévedéseit, s még azt sem szégyelli bevallani, hogy a jól megírt giccs rá is hat. A jó, az igaz tanárhoz méltóan állandóan ügyel és figyel arra, hogy szavait miként értelmezhetik hallgatói; vagyis nemcsak az izgatja, hogy elmondja a magáét.

Gyárfás Miklós kitűnő tanáregyéniségéhez tartozik még, hogy nem exhibicionista. A valósághoz és a műalkotásokhoz való művészi viszonya következtében azt várnánk, hogy személyes-szubjektív élményeit, véleményét, érzéseit stb. közli. De egyáltalán nem. Az ő *művészi énje* nyilatkozik meg, nem személyes-szubjektív benső világa. Ez kétségekívül igen nagy hitelt ad szavainak, amelyekből végső soron egy humánus, nagyműveltségű igazi tanáregyéniség rajzolódik ki. (Gondolat, 1978.)

BÉCSY TAMÁS

A SEMMITMONDÁS MŰVÉSZETÉTŐL A MŰVÉSZI ATOMBONTÁSIG*

A didaktikai célzatú műelemzéseknek három esetben van értelmük, létjogosultságuk. Vagy *újat mondanak* az elemzett műről. Vagy legalább addig föl nem fedett, *újszerű összefüggésekbe állítanak* nem vadonatúj tényeket. Vagy *didaktikai segítséget nyújtanak* a műalkotás színvonala-sabb, mélyebb, művészibb iskolai feldolgozásához. Mindenképpen *új tudatosításoknak* kell lenniük, egy-egy irodalmi alkotás művésziége és eszmei-érzelmi tartalma mélyebb kimutatásának, – olyan értékek és sajátságok fölfedésének, amelyek első olvasásra talán még a gyakorlot-tabb olvasóban sem tudatosodnak.

Az alant megjelölt hat külön álló könyvecskéből alkalmilag össze-került sorozat ebből a szempontból szinte teljes skálát mutat: a semmit-mondás művészetétől a műértelmezés szuperlatívuszáig.

Seres József az általános iskola 3–8. osztályában szereplő szépprózai olvasmányokat „elemzi” osztályról osztályra. Az „elemzés” szót azért tettük idézőjelbe, mert ezeknek a természetszerűen közérthető szöve-

*Seres József: *Szépprózai művek elemzése az általános iskolában*, 1978. – Mátyás István: *Móricz-novellák*, 1978. – Harsányi Zoltán: *Stíluselemzés*, I–III. 1969–1971. – Levendel Júlia–Horgas Béla: *Nyomolvasás*, 1978. Valamennyi a Tankönyvkiadó kiadása.

geknek a boncolgatása hasonlít az olyanfajta művelethez, amikor egy mindenki számára magától értetődően szép virágot semmitmondó alkatrészeire bontunk szét, és azt magyarázzuk, hogy ez a virág azért szép, mert a szirmai színesek, és egyenlő távolságra helyezkednek el egymástól, a bibét porzók veszik körül, és az egész virágot egy zöld leveles szál tartja a levegőben. . . Kinek írta a szerző ezt a könyvecskét? Az értelmesebb tanulók tanulhatnának belőle, dehát *A tanítás problémái* sorozat, amelyben megjelent, nem nekik szól. A tanító, a tanár viszont mindazt tudja, amit a szerző, sőt nemegyszer elkedvetlenedik a szájbárágástól, a köztudott adatok ismételtetésétől, hiszen ezeket az olvasmányokat már a tankönyv és a kézikönyvek is kommentálják. Amellett a szerző meglehetősen „tanítóbáncis” stílusban fogalmazza meg elemzéseit. „De ki is volt hát ez a Tömörkény István?” – kérdezi költői kérdéssel a feltehetően pedagógus, sőt magyarszakos olvasótól (126.). „Mikszáth Kálmán első nagy írói sikerét *A jó palócok* és a *Tót atyafiak* című két kis elbeszélőkötetével aratta” (97.). Ilyen közismert „megállapítások” aligha emelik a könyvecske színvonalát. Az elemzések javarésze a mesék és elbeszélések *cselekményének* részleteire szedett ismertetése. Akkor már inkább az eredeti szöveget olvassuk el! Ahol viszont valami újat akar mondani a szerző, ott vitathatóvá válik. Például a *Kincskereső kis ködmön*ben megnyilvánuló „sajátos önironikus fanyar mosoly”, amelynek érzékeltetését Móra gyermekirodalmi műveinek elemzésekor a tanító feladatának tartja, vajon megértik-e a 3–4. osztályos tanulók? *A Tündérszép Ilona* c. népmesében a szerző szerint „nem azért lesz boldoggá a kondás, mert bátor, erős, ügyes és okos, hanem azért nyeri el Tündérszép Ilona kezét, mert a mesemondó úgy érzi, hogy a boldog, szép élethez mindenkinek joga van . . .” (44.). Ez bizony erőltetett „eszmei mondanivaló”: ehhez a joghoz nem kell nagy vállalkozásra elinduló, egyébként gyáva és ügyetlen kondásnak lenni. Hogy a *gyermekolvasó* számára mit jelenthet egy-egy olvasmányrészlet, az csak nagyritkán kerül szóba. A könyvecske inkább arról számol be, hogy *a szerzőre* milyen hatást tettek az elbeszélések. A tanítás művészete éppen abban áll, hogyan viszi át ezt a hatást a tanulókra. Ez azonban már *didaktika*. Az erre vonatkozó tanácsadást viszont a szerző már a bevezetésben elhárítja magától.

Mátyás István Móricz-elemzése a műelemzés magasabb fokát képviselik, érdemleges, eredeti megfigyelésekkel. Persze, ez a „magasabb fokú” művekből is adódik, hiszen egy Móricz-novella mégiscsak bonyolultabb műalkotás, mint egy tündérmese. Egyébként a kis kötet mindössze hét novella elemzését tartalmazza, s ezek közül csak három középiskolai anyag. A szerző lényegében valamennyi elemző mű célját fogalmazza meg könyvecskéje rokonszenves bevezetőjében: „Ez a kis

kötet a gondolkodva, értelmezve olvasásra... szeretne buzdítani" (11.). S bár Mátyás is kerüli a „módszertani utasításokat” = az ő módszere is a *leíró és fejtegető* próza –, szinte elkerülhetetlen, hogy helyenként rejtett tanácsokat ne adjon a tanároknak az elemzés menetére vonatkozóan, – mindig az adott mű természetéből kiindulva. Ebből a szempontból talán az a hiányossága, hogy a fölfedezett vonásokkal, írói eszközökkel és eljárásokkal kapcsolatban nem figyelmeztet eléggé arra, hogy éppen ezek a vonások avatják páratlanul *művészivé*, esztétikailag értékesé a nagy író műveit. Fejtegetései egyébként korrekt elemzések: szenzációs újdonságok ritkán akadnak bennük, de gikszerekkel se kedvetlenít el. A *Szegény emberekben* például meggyőzően ki tudja mutatni, nyomról nyomra, az író nagyszerű szerkesztő művészetét (Mátyás különösen a novellák szerkezeti ritmikájára, a „formaritmusra” érzékeny, például az idilli és a tragikus részletek művészi váltakozására), szuggesztív pszichológiai vonalvezetését (a gyilkos katona nem örült, de felborult a pszichikai egyensúlya, látását, gondolkodását deformálta a háború), pontos jelenetezését és kettős eszmei mondanivalóját: a háború elembertelenítő hatását és a szegénység rettenetességét. A legeredetibb a *Tragédia* és az *Egyszer jóllakni* összevetése, bár ennek a „tanulása” is kézenfekvő: „A *Tragédia* Kis Jánosa ösztönös lázadó... Az *Egyszer jóllakni* Kis Jánosában már a tudatosság táplálja a dühöt” (87.). Legfeljebb eggyel lehetne vitába szállni. A *kondás legszenyesebb ingében* vitathatatlanul a földbirtokosasszonynak van igaza, s noha a novellában természetszerűen két világ, a „fenn” és a „lenn” közti szakadék is feltárul, ez az elbeszélés Móricznak azok közé a művei közé tartozik, amelyekben saját osztályának hibáit, babonáit, elmaradottságát is keserűen-haragosan bírálja.

Harsányi Zoltán (aki a verselemzések dömpingje után tulajdonképpen elindította a *didaktikai* célzatú szépprózai műelemzések mai bő kínálatát) szerencsésen egyesíti magában az irodalomtörténészt, a gyakorlott tanárt, a stíluskutatót és a könnyed előadású szövegíró. Irodalomtörténeti tájékozottsága segíti például abban, hogy az elemzett szövegek kapcsán kitérjen más íróktól merített példákra is (Eötvösnél Aranyra, Joseph de Maistre-re, Victor Hugora, Móricznál a *nouveau romanra* stb.), és azt sem állja meg, hogy a tanulmányozott írókat – még Herczeg Gyula összefoglaló művének (*A modern magyar próza stílusformái*) megjelenése előtt – bele ne állítsa bizonyos stílustörténeti fázisokba: Eötvöst „a magyar romantikus prózastílus” korszakába, Mikszáthot „a modern magyar széppróza kialakulásába” Móriczot „az élőbeszéd irodalmi stílussá emelésébe”, Krúdyt „a magyar költői próza” kategóriájába. Ady „a modern prózastílus diadalát”, Kosztolányi az impresszionista, Móra az anekdotikus, Nagy Lajos a dokumentáló,

Németh László az intellektuális prózastílust képviseli, de sor kerül Gelléri Andor Endre (nagyvárosi népnyelv), Veres Péter (tájnyelv), Illyés Gyula (népiség és intellektus), Szabó pál (kötetlen beszéd), Tamási Áron (székely tájnyelv), Tersánszky Józsi Jenő (köznyelv), Lengyel József (analitikus realizmus) és Déry Tibor (izmusok) elemzésére is. Harsányi módszere: egyetlen, de az irodalmi műben *legfontosabb* formai elem, a *stílus* ösvényén át behatolni egy-egy író művészetének *egészébe*, – méghozzá úgy, hogy a részletfejtegetésekéből, ha hézagosan is, a magyar stílustörténet vázlata is kibontakozik. A módszer termékeny, a megállapítások többnyire pontosak és meggyőzőek. Mint stíluskutató, Harsányi különösen Herczeg Gyula *tudományos* stílustanulmányainak tanulságait viszi át a didaktikai elemzés szintjére (későbbi összefoglaló kötetében a külföldi stíluskutatók közül Lansont és Leo Spitzert vallja mesterének). A gyakorlott tanár nyugalmával halad előre elemzéseiben, sok finom megfigyelését a középiskolai tanulókhöz közel álló szövegeken mutatja be. Jellemző (és hasznos), hogy szövegpéldáit, ahol csak lehet, az iskolai tankönyvek szöveggyűjteményéből meríti, s bár kötetei természetszerűen a tanároknak szólnak (*A tanítás problémái* sorozatban), szövegüket akár tanulóknak is előadhatná egy tanár. A világos elemzések nemcsak a modellül választott író, hanem általános nyelvtani és stílustörténeti szempontból is hasznosak (például a nominális és a verbális stílus különbségét kimutatva). Nem kell nyelvtudósnak lenni ahhoz, hogy igazat adjunk józan, mégsem iskolás megállapításainak. Egyébként egyáltalában nem sematizál; például Móricz stílusának fő jellegzetességeivel *ellentétes* stíluspéldákat is kiszemelget műveiből, s ez csak még meggyőzőbbé teszi általánosítható megállapításait. Kétségtelenül hasznos mű a középiskolai tanárok számára, amellyel számos megfigyelésével meglehetősen szegényes tudományos stílustörténeti irodalmunkat is méltóképpen gazdagítja.

A legmerészebb feladatot a Levendel Júlia–Horgas Béla szerzőpár tűzte ki maga elé, s ezt a feladatot a legmagasabb és legeredetibb, az átlagolvasó számára már bizonyára nem is mindenben követhető szinten próbálják megvalósítani. Könyvük hét, hol közösen, hol egyénien írt tanulmányában először is nem egy-egy író-t költőt vagy művet választanak modellül, hanem valamilyen irodalmi, irodalomelméleti vagy esztétikai problémából kiindulva egy sor író-t költőt vagy művet vizsgálnak meg a probléma – az irodalmi mű érthetősége, a szavak jelentésfunkciói, a lírai költeményben megjelenő „történet”, a józsefattilai büntudat, a költészet megváltozott szerepe, a szó válsága (korunkbeli devalvációja), a valóság irodalmi megszépítése („irodalmizálása”) vagy a mellérendelő lírai szerkesztésmód – szempontjából. Másodsor szándékosan „nehéz”, problematikus, más értelmezők által eddig szinte megközelíteni sem

mert költők, írók és művek példáján próbálják ki tudományos ambíciójukat: a titokzatos műalkotás, az „érthetetlennek” mondott vers, az absztrakt novella, a bonyolult költői egyéniség *teoretikus* megközelítését: Ady *Csönd-hercegén*, Rilke *Angyalán*, Nagy László pusztító és teremtő *Zöld Angyalán*, Juhász Ferenc, Sinkó Ervin, Weöres Sándor, Tornai József, Marsall László, Tandori Dezső, Csanádi Imre, Nemes Nagy Ágnes, Kassák Lajos, Pilinszky János, Kormos István versein, Mészöly Miklós és Mándy Iván elbeszélésein. A „régibb” magyar irodalom egy-egy költője, verse (Csokonai, Vörösmarty, Petőfi, Ady, Babits, Kosztolányi, Radnóti) inkább csak egy-egy probléma vagy motívum előzményeinek megvilágítására kerül bele a sorba, csupán József Attila kap még központi helyet egyik-másik tanulmányban.

Horgasék alapvető mű-megközelítése nem a *megtélés*, hanem a *megértés*, a megértésre törekvő magatartás, amelyet az olvasótól is elvárnak. Ezzel függ össze művük címe is: *nyomolvasás*, azaz *jelentéskeresés*, méghozzá nem konvencionális „adatok” alapján. Ebbe a nyomozásba bevetik sokoldalú műveltségük, imponáló tájékozottságuk, olvasottságuk filozófiai, irodalomelméleti, alkotáslélektani, szociológiai, szemantikai és szemiotikai apparátusát. Elemzéseik a szó szoros értelmében lehatolnak a költői alkotás és a nyelvi kifejezés *legalsó*, *legvégső*, *legirracionalisabb*, nyilván még a költőkben sem tudatosuló rétegeiig. Ez már nem is a műalkotás anatómiája, hanem az atomhasítás művészete. Horgasék arra a hősies, szinte reménytelennek látszó feladatra vállalkoznak, hogy *racionálisan* magyarázzák az *irracionalist*. Például egy *absztrakt* versben kimutassák a *rációt*, a látszólagos értelmetlenségben a tudatos értelmet, a sokak által vélt vagy zavarkeltő költői anarchiában a magasrendű esztétikumot. Belemagyarázás? – A legtöbbször nem. A költő tudatosan vagy kevésbé tudatosan alkot. A tudós értelmező hivatása, hogy a létrejött műben kimutassa az értelmet, a lappangó esztétikumot, a láthatatlan belső alkatot, a rejtett összefüggéseket. Lehet, hogy olykor belemagyaráz a műbe olyat is, amire nemcsak a költő nem gondolt, hanem talán nincs is benne a versben. (Arany közismert szavai jutnak eszünkbe: „Gondolta a fene! . . .”) Ilyenkor az elemzés szinte *külön költemény*. Olyan határpont, ahol az *irracionalis* mű értelmezése is *irracionalitásba* nyomul, a *tudatos a tudatalattiba*, hiszen azt Horgos is elismeri, hogy „az esztétikai élménynek nemcsak tudatos összetevői vannak” (20.). Lehet, hogy egy-egy elemzés csak fikció, de olvasmánynak, gondolatindításnak, fogékonyságcsiszolóknak még akkor is érdekes, ha a szerzők fejtegetése nem mindig követhető könnyedén. Nem mintha kifejezésmódjuk nem lenne kristályosan világos, hanem a fejtegetések már említett művészetfilozófiai mélysége és bonyolultsága miatt. Minthogy a görcső alá vert költők-írók-művek

zöme is excentrikus jelenség (bár éppen ők a legjellemzőbbek korunkra), az elemzést olvasók is elmondhatnák, amit Levendel ír Mészöly Miklós *Nyomozás* című „próza művével” kapcsolatban: „a műélvezetbe a keresztretjvényfejtés izgalma keveredik” (214.).

A kötet két magas műveltségű, elvont gondolkodásra hajlamos szerző műve. Legfeltűnőbb vonásuk – és ez módszerüket is meghatározza – a pazar asszociatív készség, amely egy-egy fölvetett probléma kapcsán a legváratlanabb kapcsolatokat villantja fel egymástól merőben távol álló költők, versek és a legkülönbözőbb művekből merített idézetek között, Kosztolányitól Audenig, Lao-Cetől Sinkó Ervinig. Nem költőkben és művekben, hanem *problémákban* gondolkodnak. Elméleti kiindulópontjuk az, hogy „az irodalom magyarázatában voltaképpen a nyelvet kellene megfejtenünk, vagyis azt az összefüggést, ami a valóság és a nyelv, az élet és az irodalom közt fennáll, azzal a ráadással, hogy az irodalomban a beszéd sokszorosán bonyolult változatával állunk szemben” (16.). „A nyelvi kifejezés tökéletlen. . . , mert a matematika *tiszta* jelrendszere s a zene *tiszta* fogalomnélkülisége között kell keresnie a helyét” (52.). Ez az oka annak, hogy a kötet elemzéseiben oly nagy szerepet tölt be a nyelv vizsgálata.

Horgasékkal vitatkozni legfeljebb apró részletkérdésekben lenne érdemes. Ilyen például Levendelnek az a felfogása, hogy Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* vagy József Attila *Hazámjában* a keserű pesszimizmusból a „mégis”-fordulat jegyében kiláboló befejezés „hamis”, közhelyszerű, „pálfordulás”, eszmeileg és esztétikailag egyaránt lezuhan. Vajon a költői ihletnek, gondolkodásnak és érzelmi viharzásnak nem lehetnek ilyen őszinte *mégis*-fordulatai? Ezek a felívelő befejezések a kor akusztikájában éppoly hitelesek és meggyőzőek, mint a versek kétségbeesett részei. (Csak emlékeztetőül: Szerb Antal éppen ebben az „irracionalis reményben” látta a magyar szellem egyik jellegzetességét. Amikor a józan ész előtt minden veszve látszik, ez az „irracionalis remény” segít megtartani nemzetet és egyént egyaránt. Igaz – tudjuk –, hogy Szerb ezt szellemtörténeti alapon, de az évszázadok tapasztalatából vonta le, Buga Jakabtól Radnótiig, a *Szegénylegények énekétől az Erőltetett menetig* – s még azon is túl.)

A szerény terjedelmű, de nagyigényű kötet – ha nem győz és világosít is meg mindenütt – rendkívül hasznosan hozzásegít a legmaibb, abszurd líra és széppróza számunkra gyakran még kuriózumnak, nemegyszer válságtünetnek látszó válfajai, módszerei, esztétikumai jobb megértéséhez.

MAKAY GUSZTÁV

Baránszky–Jób László: ÉLMÉNY ÉS GONDOLAT

Van egy kevés szokatlanság abban, ahogyan Baránszky-Jób László evvel a kötetével jelentkezik. Hiszen sem a „menet közbeni” termésből válogatott köteteknek, sem az életmű-összegezéseknak a sorába nem illeszkedik be vele. Több évtizedes – főként esztétikai irányultságú – publikációs tevékenység után mintegy tíz év szünet következett szerzőjének pályáján, s 1957-ben lépett újra jelentősebb önálló publikációval a nyilvánosság elé: Arany költői formanyelvét vizsgáló tanulmányával. Mostani könyvét tehát több mint két évtized választja el az előbbitől – a kötetbe rendezett tanulmányok illetve esszék azonban úgyszólván kivétel nélkül rövidebb időszakosnak: tízenkét évnek a terméséből valók.

Persze, ez a körülmény önmagában még csak tudomásulvételt kíván, nem minősítést. (Legföljebb sajnálhatjuk az írások elmaradását, vagy hibázathatjuk ezért a körülményeket.) Némi rendhagyás viszont a kötetben is mutatkozik, s talán nem függetlenül az előbbi körülményektől. A kötet szerzője mintha hajlanék arra, hogy annak szerepéből szóljon, aki „messziről jött”. Aki tehát nem bonyolódik az adott „mezőnyben” kialakult viták szövevényébe: nem érzi magára nézve kötelezőnek, hogy számoljon a félig-meddig elfogadott álláspontokkal. Mégis nyugodtan szól: esetleg szokatlan megállapításokra jutva, anélkül hogy számottevő energiát fordítana más felfogások cáfolására – máskor viszont olyan véleményeket fogalmazva, melyeket más összefüggésben más formában már mások is elmondtak.

Nem azért van ez így, mintha Baránszky-Jób Lászlót csak a saját véleménye érdekelné, hiszen ha támaszkodni tud rájuk, ismételten hivatkozik másokra. De mindig a teljes szuverenitás jegyében szól, döntő mértékben személyesen kiválasztott elmélet szempontjaihoz igazodva.

Több tekintetben is egyéni arculata van tehát a kötetnek, noha – ez mindenképpen a mondottakhoz kívánkozik – egyetlen darabján sem érződik egyénieskedés.

Legtöbbször Szabó Lőrincsel foglalkoznak a könyv írásai, s ezek a legérdekesebbek közé is tartoznak. Az ő emberi egyéniségét kevés kutató ismerhette megközelítőleg is annyira, amennyire Baránszky-Jób László. Nemcsak az életmű külső meghatározói – a különböző életrajzi tényezők – lesznek a jellemzésekből hozzáférhetőek. A költői személyiség végletes ellentmondásai – pl. ahogy benne „egy Kalibán tör Prospero rangjára” – is mintegy testközelből lehetnek ismertekké. Bessenyei után az ő munkásságában jelenik

meg először „az európai magyar Vadember” – mutat rá –, ugyanakkor filozófiai műveltségének megvilágításához is hozzájárulva. (A vitalizmus szerepére, Max Stirner individualista anarchizmusára irányítva rá a figyelmet.) Szabó Lőrinc „kozmogonikus Erosz”-felfogása szerint férfi és nő szerelmi aktusában „egyesül az ember a világegyetemmel, amelynek lényegét ilyen elektromos feszültség teszi” – mutat rá az életmű egyik meghatározójára. „Faulkner, Hemingway, Camus és Sartre kortársa, nem pedig Thomas Manné” – helyezi el őt sok szempontból találóan egy szélesebb horizonton. (Múlt századi: Julien Sorel–i jellegzetességei fölött sem hűnyva szemet.) „Irodalmi író” volt ő is – vallja – de olyan, aki a kísérletezéstől sem riadt vissza: akkor sem, ha önmaga lett ily módon kísérleti eszközzé.

Számos írásban jut érvényre Baránszky-Jób versértő kultúrájának kifinomultsága. Jékely Zoltán költészetének részletező, összképet felvázoló bemutatásában éppúgy, mint Berzsenyi-strófák vagy Petőfi-verssorok alkalmibb elemzésében. De mikor Babits *Ősz és tavasz közöttjé*t és Kassák önéletrajzi nagy-versét (*A ló meghal, a madarak kirepülnek*) elemzi, akkor sem kevésbé. Lehet vitázni túlzott sarkításával: hogy mérlegének nyelvét egyértelműen a közvetlenebbül élményforrásáról valló Kassák-műnek a javára billenti el, a stileklektizmus tényét azonban (és részben a szerepét is) meggyőzően mutatja ki. Értékkitételeinek egyik fő szempontját is bizvást elfogadhatjuk: azt, hogy „a tapasztalati banalitásból, az lélettörédkből” valóban olyasmi lesz-e, ami által „a szubjektív életanyagot a magunkénak” tudjuk érezni – aminek előföltétele „költői formanyelv” teremtése. (Formanyelvé, amely megteremti az egyes mozzanatok „érzelmi, hangulati világkép”-et sugalló „jelentésgységét”. – Rudnyánszky Gyula egyébként méltánylóan ismertetett költészetéről is joggal mutatja ki, hogy hiányzott belőle ez az egység: ezért nem tudott más értékei ellenére igazán jelentős művészi értékévé válni.) S a szép, hangulatos írójellemezéseken túl sok figyelmet érdemlő megállapításra bukkanhatunk a kötet különböző lapjain – akár Adyról szól írójuk, akár Krúdy és Proust időélményének megkülönböztetését célozza, akár például Tömörkénynek és az impresszionizmusnak a kapcsolására irányítja a figyelmet.

Számos érdekes mozzanatot tartalmaznak a „líránk formanyelvére” vagy Madách *Tragédiájára* vonatkozó írások is, a meggyőző erőt azonban itt már jobban hiányoljuk. Az előbbiben nemegyszer önkényesnek mutakozó idézetek laza egymásmellettsége vezet – néha erősen vitatható állításokon át – nem eléggé világos konklúziók felé. Az utóbbi gondolkodásra készítő, ötleteivel néha megkapó, végső ítéletében legnagyobbbbrészt elfogadható írás: a madáchi drámai költemény sajátos rendszerében „értelmi alapon bontakoznak ki a jelenetek, de érzelmi

hangulatban teljesednek ki” – állapítja meg, mondandóját tekintve „sem nem optimista, sem nem pesszimista, hanem heroikus magatartás vállalását sugallja” – szögezi le. A részleteket illetően azonban sok állítása marad bizonyítatlan – egyszersmind ez is azok közé a tanulmányok közé tartozik, melyekben a szakirodalom eddigi eredményeihez való kapcsolódás hiánya – vita, egyetértő átvétel vagy továbbgondolás formájában – a legjobban megmutatkozik.

A tanulmányíró értékítéleteinek és más megállapításainak egy része pedig inkább meghökkent, mint amennyire a dolgok újragondolására készítet. József Attilának Illyésék–Szabó Lőrincék és Weöresék–Radnótiék „nemzedékei” közé helyezése például alig érthető, a Tömörkény-próza élőnyelvi megnyilatkozásainak az impresszionizmus stílusjegyei közé történő bevonása hasonlóképpen. A korabeli pesti élet mélyvilágába betekintést nyújtó Krúdy-regénynek, az *Asszonyások díjának* a maga egészében az impresszionizmus „ideáltípusai” közé sorolása is erősen zavar. *Az utolsó szivar az Arabs Szürkénél* lebecsülő véleményezése elkedvetlenít, akár a *Barbárok* „veres juhász”-ának a móríci betyárhősökkel való rokonítása. Találó műfajtipológiai megfigyelései egyszersmind érzéketlenné teszik a kötet íróját a kategóriák ideáltípusaitól idegen rövid prózai alkotásoknak az értékei iránt. (Kosztolányi: *Caligula*, Nagy Lajos: *Január*) Néha furcsán következtetlen. „Modern inferno” – írja előbb a *Tücsökzenéről* – „az emberi lélek dantei köreiben járunk”, „az embert érzelmi mélységeiben itt sikerül a maga teljességében megragadni” – folytatja, s a goethei humánus teljessége felé közelítést, a „nagy stílus” megvalósítását, klasszika és modernség egységét köszönti benne. Pár lappal odább azonban már úgy ír róla, mint viszonylagos idillről, s szerinte ezt a művet „exhibicionista látszatok ellenére is csupán az előző kötetekből jól ismert szenzualista hedonizmus jellemzi, horizonttalan, múlt pillanatok impresszionista lenyomata”. – Tamási életigenlő varázsú írásművészetének szép jellemzésében viszont a klasszicizálással, racionalizmussal, tudatossággal való jellemzés nem kap kellő indokolást. (Összekapcsolva az ingardeni „átvilágítottság” terminusának már-már modorosságig menő ismételtetésével.)

Az elméleti szakirodalom teljesítményeinek megbecsülése és alkalmazása tehát éppúgy a kötet (illetve: a szerző) értékei (illetve: érdemei) közé számít, mint a merész kitekintésre való készség, a sokévtizedes gyakorlatban művelődött esztétikai érzék vagy az egyéni véleményalkotás mindmáig eleven igénye. Ezek az értékek azonban nem föltétlenül hatják át, nem mindig erősítik föl egymást. A megfogalmazások egy része bizonytalanságot hagy maga után, a gondolatfűzések többibben lazák: a szerző alkalmanként átengedi magát ötletei és benyomásai

eleven, de kissé szeszélyes sodrásának – hogy máskor viszont szigorúbban teoretikus hajlamait juttassa túlsúlyra művészi érzékenységének ellenében.

De ha mindezt némi sajnálattal: mint nagyobb lehetőségek kibontakozásának elmaradását kell is tudomásul venni, ez nem lehet ok arra, hogy megfeledkezzünk örömeinkről, amiért irodalomtudományunk egyik vitathatatlanul érdekes személyisége életének immár kilencedik évtizedéhez közelítve is friss erővel alkot, új műveket téve asztalunkra. (Magvető, 1978.)

TAMÁS ATTILA

Sipos Lajos: BABITS MIHÁLY ÉS A FORRADALMAK KORA

Babits Mihály életéről és művészetéről máig nincs megbízható pályaképünk, tartalmas, részletes értékelésünk. Az előbbi hiányt alaposan megsínylette a róla szóló irodalom, midőn néhány lényeges életszakaszt érintett. Az 1918–19-es évek eseményeinek földerítése negyven évig váratott magára. Tolnai Gábor, Ungvári Tamás, Kardos Pál kezdeményezései után jó másfél évtizeddel jelentkezett Sipos Lajos, hogy e fontos időszakasz emberi és művészi mérlegét végre pontosan fölállítsa.

Föladatát sikerrel teljesítette. Kiigazította elődeinek pontatlanságait, mégpedig filológiaiilag is, lélektanilag is. Kellően szemügyre vette ugyanis azt a szellemi helyzetet, melybe Babits a háborús években s azok után került, és a betűk mögött sikerült a lélek vívódásait követnie. A költő megnyilatkozásai mögé tüzetes esemény- és sajtótörténetet állított. Könyvének világos szerkezetében kitérései sem kalandoztatnak el, hanem gazdagítva vezetnek vissza a főcspásra. Tiszta fogalmazása szintén tárgyának elfogulatlan megítélését szolgálja.

Könyvének gyöngéje: kevés figyelmet szentel annak, hogy Babits megnyilatkozásait gondolkodás- és eszmetörténeti folyamatba illessze. Néhány megjegyzés erejéig tér csak ki a költő szociológiai érzékenységre, történet szemléletére és nemzet tudatára, de nem elegendő súlyt adva annak, ami voltaképpen tárgyának veleje.

Könyvének elején fölveti Babits szociológikus tájékozottságának kérdését. Rámutat Jászi Oszkár és Szabó Ervin szerepére, akik – legalábbis Schöpflin szerint – a század elején nálunk is fölvirágzó tudo-

mány eredményeivel költőnket megismertették. Anélkül, hogy lekicsinyelnék az életrajzi tények bizonyító erejét, szükségesnek láttuk volna Babits hasonló gondolatainak bemutatását. Nem érdektelen ugyanis, hogy már jóval azelőtt számot vetett e látásmód természetével, s első reakcióiban éppúgy, mint a háborút követőkben határozottan elutasította. Persze a szociológia esztétikai illetéktelenségét hangsúlyozta inkább, aminek az 1911-es *Játékfilozófiában* éppúgy helyet adott, mint éppen a tanács hatalom alatt tartott *Irodalomelméletében*. A *második ének* című mesedarabban is hangos fricskát kap a „szociológ”. Mindazáltal nem jelentéktelen kérdésnek tartotta „a polgárság és a l'art pour l'art viszonyát” *A lélek és a formákról* írott bírálatában (Nyugat, 1910. II. XI. 1. 1563–1565.), s midőn ifj. Leopold Lajosnak *A presztizs* címmel, 1912-ben megjelent szociológiai művét ismertette (Ny., I. V. 1. 831–832.), a szerző reflexiójára küldött válasza szerint szándékában állt írni „presztizs-elméletéről”: „Ha kifejtem, filozófiai értekezés lesz. Talán lesz.” S noha ebből – tudunkkal – nem sok valósult meg, értekezésének fővonalait Babits történetiszociológiai sejtései engedi.

S ha a szociológia kérdéseit szem előtt tartotta, mennyivel inkább fontosnak ítélte a történetieket. Magáról a történeti és történettudományi szemléletről olyan különvéleményt táplált – kicsit balul érinti ezt Sipos Lajos könyvének 106–107. lapján –, mely szoros közelségbe hozta őt a neokantiánus gondolkodókkal, Windelbanddal, Laskkal, Rickerttel. Fontos tudnunk, hogy *élesen* egyikük sem állt szemben a történeti szemlélettel. Tárnyalosságát féltve, a gazdaságtörténet egyeduralmát vetették el benne, mivel azt a „pártpolitika terméke”-nek tartották (H. Rickert: *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. XI. fejezet.). Illyestől értesülünk róla, hogy lényegében Babits is ez ellen tiltakozott. S itt is főleg az esztétika nevében. „Egy zseni megváltoztathatja a világtörténelmet, minden lehetséges szociológiai számítás ellenére. „– vallotta a *Játékfilozófiában*, s ugyanígy Mistral-cikkeiben, *Irodalomelméletében*, s későbbi *Irodalomtörténetében*.

Ezidőtájt fő-fő mesterei, Schopenhauer és Nietzsche azt a hitet sugallták neki, hogy az emberiség igazi történelmét nem a külső, látható történet adja, hanem az emberi művekből kiolvasható – s elsősorban a művészetből, a lírából kiolvasható – „belső történet”. Az 1911-es *Nietzsche mint filológus, s Életfilozófia* című esszéiben Babits azt szorgalmazta, hogy a historikus történet mellé az emberi valóságtudat fejlődésrajzát is meg kellene alkotni. „. . . nem jöhetne-e egy nagy tudós – kérdezte –, aki e sok-sok nagy költőnek elszórt életfilozófiáját egy hatalmas rendszerré tudná önteni. . . ? aki azt, amibe a költői ihlet belátott, a tudomány számára értékesítené?” (Ny., 1911. I. III. 16. 602.)

A szellemtörténethez mérten is külön utat járt ezzel az igényével Babits. S ahogy a Geistesgeschichte módszereit később elvetette, s a biológiai, pszichológiai fogantatású esztétika után a normatív álláspontot tette magáévá, a történeti tudást teremtő kultúrák példájával azonosította. Politikum helyett az életmód, az életforma kérdései izgatták. És Schopenhauer, akit élete végéig „a világ egyik legnagyobb szellemének” tisztelt, arra is megtanította, hogy a történelmet ne logikus, kiszámítható, megtervezhető folyamatnak tekintse, hanem kusza és kiismerhetetlen zajlásnak. Vörösmarty- s Arany-élménye pedig csak megerősíték ebben.

Nemkülönben nemzettudata, nemzetjellem-tana tanulságai. Az összehasonlítás szempontjai talán itt járnak a legrosszabbul Sipos Lajos művében. A reformkori, az etatista s a századfordulós nemzedékek nemzettudatához alig méri hozzá a babitsit. Pedig kiválóan súlypontozza a költő keresztény kultúráján a Kant-hatást, annak erkölcsi következményeit, az értelmiség forradalomellenes magatartását, mely költőnknek abban a véleményében csúcsoadik ki, hogy „a forradalomban a nemzet saját magát öli meg.” (107.) A jogrendiségre mint e nemzet-tudat fő-fő elemére azonban már nem fektet kellő súlyt, s következőleg, annak hazai és európai előzményeire, mintáira sem. Holott, ha politikai kategóriákkal próbálnánk mérni, Babits konzervativizmusa, liberalizmusa elképzelhetetlen épp a jogiság szerepének tisztázása nélkül.

Az említett szempontok bővebb, mélyebb tárgyalásával kicsit adós-nak véljük Sipos Lajos munkáját. De méltánytalanok lennénk, ha adós-ságát eltúloznánk. Babits 1918–19-es magatartását és annak következményeit sem a kommunista emigráció (Balázs Béla, Lukács György, Révai József), sem a gyorsan hatalomra kerülő jobboldal (Lendvai István, Tormay Cécile, Szabó Dezső) nem akarta érteni, értelmezni. *A magyar költő kilencszáztizenkilencben* íróját még e szöveg későbbi változata alapján is lepezett rosszindulattal halmozták el. Sipos Lajos, szinte együtt élve a költővel, a legalaposabb, legtiszteletreméltóbb jellemzést adta róla, amilyent nehéz napokról egyáltalán adni lehet. Ha mélyebben tűnődünk rajta, látni fogjuk, hogy törekvésének nem is olyan kevés ez az érdeme. (Irodalomtörténeti Füzetek, 91. Akadémiai, 1976.)

REISINGER JÁNOS

Pukánszky Kádár Jolán: A BUDAI NÉPSZÍNHÁZ TÖRTÉNETE

Habent sua fata libelli. Ezúttal teljes joggal idézhetjük a könyvek sorsáról szóló latin közmondást. Pukánszky Kádár Jolán munkája – mint azt a belső címloldalról megtudjuk – 1937-ben a Magyar Tudományos Akadémia pályadíját nyerte el, nyomtatásban való megjelenésére azonban 42 évet kellett várni. Előbb a második világháború akadályozta meg a publikálást, utóbb a szerző érdeklődése is másfelé fordult, aminek éppen napjainkban látjuk fényes eredményét, Csokonai Vitéz Mihály drámáinak kitűnő kritikai kiadásában.

Természetesen nincs szó arról, hogy a Budai Népszínház két ciklusa (1861 és 1864, illetve 1867 és 1870 között) a periférikus színház- és művelődéstörténeti témák közé tartozna. Sőt, jelentőségét azóta tudjuk igazán felmérni, mióta rendelkezünk az 1860/61-es történelmi forduló átfogó politikatörténetével (Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válaszüttján*, Bp. 1967.) és egész sor résztanulmánnyal a Budai Népszínház műsoráról, közönségéről, az alapító Molnár György rendezői művészetéről – Mályuszné Császár Edit tollából. A most megjelent könyvnek a bevezetőben említett „sorsa” abban áll, hogy először olvasva, nem függetlenedhetünk a később írott, de előbb tanulmányozott munkák hatásától, olykori frissebb eredményeitől.

A Budai Népszínház története ellentmondásaiban érdekes az utókor számára, a színház története ugyanis lényeges társadalmi és politikai kérdéseket hordoz. Molnár György népszínházat akart létrehozni egy olyan történelmi pillanatban, amikor volt reális esély 1848 folytatására. Természetes gesztussal nyúlt tehát azokhoz az eszközökhöz, melyeket a reformkor vándorszínészetében vagy 1848/49 forradalmi teátrumain talált és színészként maga is művelt. Ilyen játékhagyomány volt például az alkalmi szerkesztésű, nem szövegükkel ható produkciók naprakész politikálása, amely végül a *Bém hadjárata* c. látványosságban ért el rendezői csúcst; ilyen a színpadi groteszk tánc divatja, melyet az irodalmi indítású kritika korábban és most is elítélt, de amely a kánkán viharos színpadi sikerében országos tetszést aratott. Nemcsak Molnár, de kora is jobban érezte és hangsúlyozta még a 48-hoz és a reformkorhoz kötődést, mint az attól való elszakadás lassú, de feltartóztatathatlan folyamatát. Innen van, hogy a Budai Népszínház alapítása és megépítése – a társadalmi bázisban végbement minden átrétegződés dacára – szándékoltan utánozza és ismétli a Pesti Magyar Színház negyedszázadkorábbi történetét. Változatlan jelenség az is, hogy a színház, kivált a Molnár tervezte, ingyenes és kedvezményes előadásokkal is dolgozó

népszínház nem tud megélni jövedelmeiből. Csakhogy – s ez átvezet a változások köréhez – tartósan már nem lehet számítani a szervezett társadalmi pártolásnak azokra az összegeire, melyek a reformkorban még huzamosabban pótolhatták a bevételnek olykor 60–70%-át is.

Hasonló kettősséget mutat a műsor tanulmányozása is. A népszínmű körül (Gyulai Pál, Samon Ferenc és mások állásfoglalásaiban) új viták lángoltak fel az 1860-as években: *népnek* vagy *népről* szól-e a színjáték-típus? A reformkorban a fogalom két lehetséges köre egybeesett, a liberális népfelfogás összefogni igyekezett a társadalmi osztályokat és csak erkölcsi alapon zárt ki személyeket vagy rétegeket. Így a korai népszínműben még természetes volt, hogy nemcsak a falu, de a nagyvárossá növekedő Pest-Buda problémáiról is szólt; színhelye éppúgy lehetett betyártanya, mint egy pesti bérház udvara. 1849 után viszont a passzív ellennállás fő területe, a magyarnak megmaradt és tisztának tekintett falu lett a csaknem kizárólagos színhely, szemben a visszanevetesedett Pest-Budával, amelyről nem túlzásként írta Arany János: „Az utcán por, bűz, német szó, piszok.” Ez a helyzet- és szemléletváltozás rejlik a műsorpolitika felületi bizonytalankodása mögött: népdráma? operett? vagy más típusú produkció lehet a népszínház fő attrakciója, amely felidézi a korai népszínmű sikerét?

Ellentmondásos, változó korszak tragikus, szinte Ady-verset érdemlő művészegyénisége volt a Budai Népszínház alapítója és művészeti vezetője, Molnár György. Nem véletlenül vallotta Egressy Gábort, a politikus színház mesterét és a magyar rendezés egyik úttörőjét mintaképének: benne, az egykori honvédtüzérben is mélyen és őszintén éltek a játékszín közéleti hasznáról, a világszínházhoz igazodás szükségességéről vallott eszmék. Régi és új határmezsgyéjén élt és dolgozott: a vándorszínesz egyik napról a másikra tervezgető fellegjárása keveredett benne egy európai képességű főrendező talentumával; a meggyőződését romantikus pátozzsal életmegnyilvánulásaiba is átvivő hősszínesz gesztusai mellé egy reklámszakember fogásai társultak. Színházának végülis nem megőrző vonásai váltak jelentőssé, hanem a tétovábbban mutatkozó újak: a rendezés alá vont együttes-játék, a színésznevelés, Blaháné, Jászai Mari, Vízvári Gyula és mások pályájának segítése.

Pukánszky Kádár Jolán abban a szerencsés helyzetben volt, hogy rögtön e könyvének megírása után monográfiát készíthetett a centenáriumát akkor ünneplő Nemzeti Színházról. Az új feladathoz végzett forráskutatások több ponton megváltoztatták véleményét az ittenihez képest: a Nemzeti Színház korántsem volt egyértelműen udvari színház az 1860-as években (5.), amelyet jobbára nem „falusi kisemberek” adománya, hanem nemesi-vármegyei részvénytársaság alapított 1837-ben és igazgatott évekig (6.). Másként látjuk ma már a népszínmű

forrásait, több francia és kevesebb bécsi hatást bizonyítva (11.), nem tekinthetjük rebellisnek Földváry Gábort, Pest vármegye színházépítő alispánját, ki utóbb adminisztrátor lett (5.) stb. A szerzőt viszont maradéktalanul dicséri, hogy remek kisportréinál (23–24.) ma sem tudunk szemléletesebb képet rajzolni, hogy mintaszerű, egyetemi szemináriumon oktató forráskritikát végzett Molnár György emlékiratain és így tovább.

A Budai Népszínház körüli kutatások ma sem befejezettek. Igaz, a most ismert 24 színlap és 5 zsebkönyv legfeljebb véletlenek útján szaporodhat tovább. De az Országos Széchenyi Könyvtár Színház történeti Tárában még négy rendezőpéldány várja tudományos feldolgozását a Budai Népszínház két ciklusából (ezeket sem Pukánszky, sem az újabb kutatásokat folytató Mályuszné nem használhatta még): a *Zsigmond király álma*, *A balatoni rém*, *az Egy hazugság és A cydony alma*.

Staud Géza nagy ügyszeretettel és tapintattal rendezte sajtó alá a szöveget. Munkáját nehezítette, hogy a közelmúlt nem-klasszikus szövegeinek gondozásában kevesebb tapasztalatunk van, mint amennyit a régebbi korok kéziratain szerezhettünk. Mindazonáltal úgy véljük: helyesebb lett volna a textust teljességgel a mai helyesírás szerint adni; a könyv megírása óta a témáról megjelent tanulmányokat pedig nem utólag beépíteni a jegyzetekbe, hanem külön, függelékben hozni. Így maradhatott ki valóban fontos tanulmány (Mályuszné Császár Edit: *A Budai Népszínház és közönsége*, Tanulmányok Budapest múltjából XIII. Bp. 1959. 261–314.), másutt pedig a jegyzet kibővítésével ellentmondás jött létre a főszöveggel (a Nemzeti Színház korabeli szerepét illetően). S egy nyomdai tévesztés: a kötet megjelenésének dátuma a külső címlapon látható 1979, a belső címlapon olvasható 1978 helyett.

A könyveknek megvan a maguk sorsa. Pukánszky Kádár Jolán műve a Budai Népszínházról arra tanít, hogy kiadatlan értékek nemcsak a korábbi évszázadok hagyatékaiban találhatók, hanem a közvetlenül előttünk járók és az idősebb kortársak íróasztalaiban is. Szegényebbek vagyunk, kutatásaink nehezebbek nélkülük. (Magyar Színházi Intézet, 1979.)

KERÉNYI FERENC

Fülöp Géza: A MAGYAR OLVASÓKÖZÖNSÉG A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN ÉS A REFORMKORBAN

Fülöp Géza a magyar olvasóközönség történetének legizgalmasabb szakaszát vizsgálja, azt a kort, amelyben Magyarországon is kezd az olvasás társadalmi méretűvé válni, s az olvasóközönség lassan-lassan megnövekszik annyira, hogy képes eltartani irodalmát. Vagyis: az irodalmi élet, az irodalmi termelés és fogyasztás polgárvá alakul.

A könyv – egy rövid bevezetésen, európai kitekintésen és összegezésen kívül – két nagy fejezetre tagolódik. Az első a közönségszervezés útjait-módjait veszi számba, a második az olvasóközönség társadalmi tagolódását vizsgálja. Az első fejezetben olvashatunk a felvilágosodás kori írók tudatos közönségszervező törekvéséről, az olvasókörök, kölcsönkönyvtárak, diáktársaságok, nyilvános könyvtárak szerepéről, továbbá arról az olvasóközönség szerveződését hátráltató ellenerőről is, amelyet az olvasmányok ellenőrzése, a cenzúra jelentett. A második fejezet – társadalmi alapon – „főrangú” olvasókra (főpapok és főurak), „középrendű” olvasóközönségre (értelmiség és hivatalnoknemesség, vidéki birtokosnemesség, katolikus és protestáns papság), városi polgárookra és parasztokra tagolja az irodalom publikumát.

A feldolgozott anyag igen gazdag. A szerző nemcsak a témája körébe vágó korábbi kutatások eredményeit összegezte, hanem számos elsődleges, korabeli forrást is feltárt: olvasókabinetek, kölcsönkönyvtárak, kaszinói és egyéb egyesületi könyvtárak használati, ill. alapszabályait, könyvjegyzékeit, tagnévsorait, magánkönyvtárak jegyzékeit stb. Az így feltárt és elemzett anyag azonban éppen széles terjedelmével, nagy „szóródásával” érzékelteti, mekkora még ezen a téren a feltáratlan – s talán fel sem tárható – adat. Hogy csak egyetlen példát említek: négy vidéki nemes könyvtárjegyzékének példásan gondos elemzése – a „minta” elenyészően csekély száma miatt – aligha adhat megbízható képet a vidéki nemesség műveltebb rétegének könyvkultúrájáról, sőt még arra is kevés, hogy e különben is nehezen körülhatárolható réteg irodalmi érdeklődésének fő irányait kijelölje.

A közönségszervezéssel foglalkozó fejezetből hiányolhatnánk az újságok, folyóiratok, a bennük közölt recenziók szerepének feltárását, továbbá a könyvkiadás módjainak (mecenátus, prenumeráció) elemzését, úgy gondolom azonban, ezekre Fülöp Géza viszonylag ismertebb voltak miatt nem tért ki bővebben. Nem az úttörő jelentőségű könyvön kérem számon, csak vele kapcsolatban utalnék még egy véleményem

szerint kellően nem tisztázott problémára: arra a módszertani kérdésre, hogyan kellene a közönségtörténetnek szorosabban, szervezettebben kapcsolódnia az irodalomtörténethez. Wéber Antal *Az irodalomszociológia – történeti szempontból* című tanulmánya (It, 1978. 301–325.) tartalmaz e vonatkozásban hasznosítható meglátásokat. Némileg leegyszerűsítve, illetve a közönségtörténeti kutatás feladata szempontjából kiélezve a Wébertől felvetett gondolatokat, azt hiszem, az olvasóközönség történeti vizsgálatában az irodalomtörténeti értékrend és a kor olvasói tudatában-ízlésében jelentkező értékrend szembesítése lenne a legtermékenyebb szempont. Ahhoz azonban, hogy ez a szembesítés megalapozott lehessen, még további kutatásokra s a kutatási eredmények olyan leíró szintű összegezéseire van szükség, mint amilyen – máris szép eredményeket hozva – Fülöp Géza könyve. (Irodalomtörténeti könyvtár 33. Akadémiai, 1978.)

OROSZ LÁSZLÓ

A MAGYAR IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA*

Kozocsa Sándor több évtizedes bibliográfusi munkásságának legújabb termése az immár két kötetesre duzzadt összeállítás, amely az 1961 és 1965 közötti magyar irodalomtörténetírás összefoglaló regisztrálására vállalkozott. A valamikor kurrens, éves kiadványként indult bibliográfia a szerkesztés és a nyomdai kivitelezés elhúzódása miatt egyre inkább vesztett „naprakész” jellegéből, az utolsó kötetek is nagy késéssel jelentek meg, de kétségtelen, hogy a „pálmát” a mostani kötet viszi el: a benne összefoglalt időszak záródátumához képest is tizenhárom évet késett. Éppen ezért a bibliográfia szerkesztője új feladattal állt szemben, amikor e korszak anyagát rendszerezte, hiszen ekkora periódus a sorozatban még nem került összefoglaló kötetbe, ugyanakkor az azóta eltelt idő is azt a szerkesztési eljárást sugalmazta, amely bizonyos tömörítésekkel és válogatással a retrospektív bibliográfiai gyakorlat igényeinek felelt meg. A válogatást elsősorban a gyűjtés leszűkítésénél érhetjük tetten: míg az előző kötetben még 103 folyóiratot figyelt a szerkesztő, addig itt majd felére csökkent a feldolgozott periodikumok száma, és csak 54 címet találunk a feldolgozott periodikumok jegyzékében. Csak helyeselni tudjuk, hogy kimaradtak ez esetben a vidéki

*1961–1965 1–2. kötet. Összeállította: Kozocsa Sándor

napilapok, ugyanakkor ismét hiányként róhatjuk fel – amint a korábbi köteteknél Péter László is megtette már – a határon túli magyar nyelvű irodalmi folyóiratok elmaradását. A folyóiratok jegyzéke sem tartalmazza minden gyűjtött periodikum címét, így kimaradt a *New Hungarian Quarterly* is, pedig az 535. lapon szerepel egy recenzióval.

A bibliográfia szerkezete követi az előző évek gyakorlatát. A szakrendi csoportosítás – Kozocsa Sándor Géza munkája – csak néhány ponton tér el a korábbiaktól, egyes szakaszok átcsoportosításában illetve összevonásában. Először szerepel a kötetben rövidítésjegyzék, az általános gyakorlattól eltérően együttesen sorolja fel a feldolgozott periodikumok szígláját és a címléírási rövidítéseket. Néhány esetben a rövidítések kialakítása következetlen. A Szépirodalmi Kiadó rövidítése SzK, a Gondolat Kiadóé GK, de az Akadémiai Kiadóé AKi, a Magvető Kiadóé MKi, az Ifjúsági Kiadóé Ifj. k. A változásokat az eredményezte, hogy a logikusan ideillő AK, MK, rövidítéseket folyóiratok – A Könyvtáros, Magyar Könyvszemle – számára tartotta fenn a szerkesztő. Ugyancsak eltér két főiskolai évkönyv szíglája: Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve rövidítve: Az Egri Pedag. Főisk. Évkvc., de A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve már névelő nélküli, tehát: Pécsi Pedag. Főisk. Évkve. Más esetben az évkönyvet csak É betűvel jelöli a szerkesztő, vö. PIMÉ = A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, ugyanakkor OSzK Évkve = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve.

Az 1960-as év bibliográfiai termését feldolgozó kötet terjedelméhez (526 l.) viszonyítva ugyan örömdetesesen kisebb a mostani ötéves periódus lapszáma (1123 l.), azonban ez nyilvánvalóan a gyűjtőkör szűkítésének eredménye, másfelől viszont a terjedelem gazdaságos tömörítésével még könnyebben áttekinthető lehetett volna a kötet. Ésszerű összevonásnak látszik a recenziók jelenlegi csoportosítása – évszám szerint, folyamatos szedésben követik egymást a leleőhelyadatok a korábbi, betűrendes, mindig új sort kezdő elkülönítés helyett. Sajnálatos azonban, hogy a kéthasábos szedés most sem valósult meg, és számtalan, kisebb jelentőségű, főleg eseményre utaló névtelen és gyakran azonos című cikket nem vont össze a szerkesztő. Ami a kurrens bibliográfiai feltárásban szükséges lehet, az egy több évet összefoglaló periódusnál csak felesleges szószaporítás, ld. az *Ünnepi Könyvhét* (38–45.) vagy az *Irodalmi és művészeti díjak, pályázatok* (198–199.) c. fejezetet. A szakrend kialakításánál nem mindig világos, melyik cím, miért került abba a csoportosításba. *A mai magyar irodalom kérdései, viták* és a *Napjaink irodalmi élete* fejezetek határai elmosódottak. Mindezt, és még sok más tudnivalót tartalmazhatott volna a sajnálatosan hiányzó szerkesztői bevezető.

Természetes, hogy ilyen hatalmas méretű bibliográfiai vállalkozás nem lehet mentes a hibáktól, elírásoktól vagy helytelen szakrendi csoportosítástól. A jelentős időbeli eltolódás azonban lehetővé teszi (tette volna) akár az Irodalomtudományi Intézet kiadásában megjelenő – eddig kétkötetes – bibliográfia eredményeinek felhasználását, néhány adat kontrollálását és a kimaradt jelentős tanulmányok beiktatását. Ugyancsak jó segítséget nyújtanak a szerkesztőnek az egyes írói bibliográfiák, amelyek bizonyos névrövidítéseket is sikerrel oldanak föl. A recenzens természetesen nem ellenőrizhet minden adatot, ezért csak szűrőpróbaszerűen tesz néhány kiegészítésre javaslatot illetve korrigálja az elírásokat a pontos tájékoztatás érdekében. (A javítások esetleges beírását megkönnyítendő célszerű lapszám szerint haladni, természetesen csak néhány jellemző hibát ragadva meg.)

6. l. Borsa Gedeon–Dörnyei Sándor: *A régi magyarországi nyomtatványok új bibliográfiája* – illetve 11. l. Borsa Gedeon: *Kézikönyv készül a régi magyarországi nyomtatványokról* c. cikke azonos témájú, mégis két különböző fejezetbe került.

47. l. Érthetetlen, hogy a *Folyóirat- és hirlaptörténet* fejezetből miért hiányzik a Nyugat, a Szabad Szó vagy a Kelet Népe történetére vonatkozó anyag. Mindez megtalálható az *Irodalomtörténet* fejezetében, de természetesen nem téma szerint csoportosítva.

55. l. Kovács Sándor Iván: *A Jázmin utcától a Jázmin utcáig* című írása nem a szegedi Tiszatáj folyóiratról szól, hanem Hidas Antal költőről. Hidas Antalnál meg is található (513.), de Kovács Sándor néven, és a névmutatóban is különül ugyanaz a cikk.

66–67. l. Gyulai Pál: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok* című kötetéből 17 írás szerepel az általános irodalomtörténeti fejezetben egymás után, és minden esetben kiírta a szerkesztő a szerző teljes nevét. Célszerű lett volna – és más hasonló esetben is – egy rövidebb, összevontabb címléírás formát kialakítani, akár megtartva az itt közölt sorrendet, azaz a címek betűrendjét, akár a kötetben szereplő sorrendet alkalmazva.

70. l. Keserű Bálint: *A „Conspiratio Kendiana” szerzője* című tanulmányának jelentősége éppen a szerzőség tisztázásában rejlik, Debreczeni S. Jánost azonban sem annotáció nem említi, sem a szerzői fejezetben nem találjuk, ahol pedig az idézett cikknek a helye lenne.

70. l. Klaniczay Tibor: *A Fanchali Jób-kódex* című tanulmányának az általános részen kívül Balassi Bálintnál is elő kellene fordulnia.

74. l. Kelecsényi Ákos: *Három XVI. századi énekeskönyv* című tanulmánya nem hozzászólás Mejtán, Antoninnek a Gálszécsi töredékről szóló írásához, hanem Huszár Gál, Szegedi Gergely és Beythe István énekeskönyvével foglalkozik. Az említett szerzőknél viszont nincs meg

a címléírás, emellett még a megjelenési év is hiányzik, 1964-ben látott napvilágot a Magyar Könyvszemlében. Viszont nem szerepel Gálszécsi Istvánnál Mejtán említett tanulmánya, Bredár Gyula: *Gálszécsi énekeskönyvének Prágában előkerült töredéke* című írása és Nagy Barna: *Gálszécsi István énekeskönyvének második, nagyrészt ismeretlen kiadása* című tanulmánya a 75. lapról.

77. 1. Péter László: *Miscellanea* című összeállítása külön címekkel ellátott írásokat közöl, amelyek nem szerepelnek az illető szerzőknél. Pl. *Móra Ferenc – Ady Endréről* című sem Adynál, sem Móránál nem található.

97. 1. Keserű Bálint: *Epiktétosz Magyarországon – a XVII. században* tanulmányának a pontos címe: *Epiktétos magyarul – a XVII. század elején*. A fordító Thordai János, őt azonban a kötet nem említi meg.

117. 1. (v. d. sz.) feloldása Vujicsics D. Sztoján. Egyébként ugyanczen a lapon szerepel teljes nevével is.

163. 1. A Bécsi Kódex nyelvtanának feldolgozásában nem H. Bottyán Éva, hanem H. Bottyánffy Éva működött közre.

217. 1. Tichy Katalin: *Szegedi fiatalok szerzői estje* című írása egy olyan cikk hozzászólásaként regisztrálódott, amely időrendben később jelent meg.

249. 1. Bodnár György: *Ady és a Nyugat-mozgalom* című írása helyesen: *Bartók és a Nyugat-mozgalom*.

254. 1. K. T. feloldása: Kis Tamás.

257. 1. -r feloldása: Vezér Erzsébet.

261. 1. Vezér Erzsébet: *Ady-kutatások az Irodalomtörténeti Intézetben* című beszámolója nem 1951-ben, hanem 1961-ben jelent meg. Az Adyhoz tartozó anyag kiegészíthető még az alábbiakkal: Demény János: *Balázs Béla, Ady és Bartók közös színdarabterve*. Teljes leírása a 300. lapon Balázs Bélánál. – Kiss Mihály: *A Lévy-Ady affér*. Napjaink, 1964. 1. 12. – Nádor György: *Az és kötőszó egy sajátos szerepéről*. (A Vér és arany cím értelmezése.) Magyar Nyelv, 1963. 50–53. – Zsadányi Guidó: *Ady Miskolcon*. Napjaink, 1963. 11. 11. A kiegészítések alapja Vitályos László–Orosz László kiváló Ady-bibliográfiája.

267. 1. Anonymus fejezetébe kívánkozik még: Melich János: *Anonymus Gestájáról*. M. J.: Dolgozatok. 2. köt. Bp. 1963. 3–38.

292. 1. Zsindely Endre: *Egy értékes hungarica: Bacsfányi János mostanig lappangó műve* című tanulmányának pontos címe: *Egy értékes hungarica: Batsányi János 1810-es, mostanáig lappangó műve a Schaffhauseni Városi Könyvtárban*.

297. 1. Gerézdi Rabán: *Balassa János solymocskájáról* című tanulmányának elhelyezése téves. Nem Balassi Bálinthoz tartozik, hanem Madách Gáspárhoz, aki az ének szerzője. Az irodalomtörténetírás tanú-

sága szerint előbb Rimay Jánosnak, majd Balassa Jánosnak tulajdonították, de Balassi Bálint nem jöhet szóba. – Ugyanitt: Kloc, Ján tanulmánya nem 1956-ban, hanem 1965-ben jelent meg.

323. 1. Bél Mátyás fejezete kiegészíthető még: Wellmann Imre: *Bél Mátyás és a Magyar Tudós Társaság terve 1735-ben* című tanulmányával. Megjelent a Magyar Tudományban 1965-ben (738–741.)

349. 1. Kulcsár Péter: *Bonfini-tanulmányok* kötetének helyes címe: *Bonfini-forrástanulmányok*.

350. 1. A Bornemisza Péter: *Énekek három rendben* című facsimilekiadvány kísérőtanulmányának szerzője: Kovács Sándor Iván.

351. 1. Borzsák István: *Az antikvitás XVI. századi képe* c. kötetét a feldolgozott periódusban ismertette Tarnóc Márton is. Valóság, 1961. 115–116.

464. 1. Geleji Katona Istvánról szól Szathmári István: *Geleji Katona István és a XVII. századi német „Sprachgesellschaft”-ok* című tanulmánya. (Magyar Nyelvőr, 1964. 248–252.)

552. 1. Sólyom Jenő tanulmányában nem Janus Pannonius „dramatikájáról” hanem grammatikájáról van szó.

574. 1. Donga György József Attiláról szóló cikkének címe: *Hogy költészetét megszeressük* helyett: *Hogy költészetét megszerettessük*.

578. 1. Grezsa Ferenc: *József Attila: A kozmosz élete* – helyesen: *A kozmosz éneke*.

687. 1. Kölcsey Ferenc anyaga kiegészíthető még két jelentős írással: Lukácsy Sándor: *Kölcsey és Szion bölcsei*. Világosság, 1963. 558–561.

1. – Trócsányi Zsolt: *A „Wesselényi védelme” szerzőségének kérdéséhez*. (Barta István vita-zárószavával.) Századok, 1962. 836–841.

700. 1. Ladányi Mihály: *Mint a madarak* című kötetéről a Népszabadság 1963. VI. 1. számában megjelent ismertetés aláírása nem G. Gy. L., hanem G. Sz. L., feloldása pedig: G. Szabó László.

752. 1. Vajthó László: *Ady és Mikes* címen megjelent rövid közleménye nem Mikes Lajosról, hanem Mikes Kelemenről szól.

839. 1. Az *Újabb nyom a Petőfi-rejtély megfejtésére* c. írás szerzője nem Fenyő István, hanem Fenyő József.

824. 1. Hiányzik a bibliográfiából a Pápai Páriz Ferencre és fiára vonatkozó tanulmány: Gergely Pál: *Pápai–Páriz-album a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*. Magyar Tudomány, 1961. 128–132.

856. 1. Sem Ráday Pálnál, sem II. Rákóczi Ferencnél nem szerepel Esze Tamás: *Egy lengyel királyi tanácsos levele*. (Adalék a Rákóczi szabadságharc publicisztikájához) c. írása, (Magyar Könyvszemle, 1961. 482–489.) amely szerint a levél alapirata Ráday Pál szövegezése.

892. 1. A Sámbock Jánosról szóló irodalmat két tanulmánnyal egészíthetjük ki: Borsa Gedeon–Walsh, James, E.: *Eine gedruckte Selbstbiblio-*

graphie von Johannes Sambucus. Magyar Könyvszemle, 1965. 128–133. – Borzsák István: *Ein Copernicus Exemplar aus der Bibliothek des Johannes Sambucus in Debrecen*. = uo. 133–138.

933. I. Szabó Lőrínchez tartozik Rába György: *Szabó Lőrinc költészete* c. tanulmánya. Valóság, 1964. 7. 25–35. I.

954. I. A Székely István krónikáját közreadó facsimile-kiadványt nem Kaposi Mária ismertette az ItK, 1961. 472. lapján, hanem Kaposi Márton az It azonos helyén.

1014. I. Transylvanus, Maximilianus nevének írása helyesebb lenne Maximilianus Transylvanus formában, ahogyan Janus Pannonius nevét is írjuk.

1003. I. Tótfalusi Kis Miklós fejezete kiegészíthető Vértes O. András: *Misztótfalusi Kis Miklós a magyar denazalizációról* (Magyar Nyelv, 1965. 91.) c. írásával.

1058. I. Zrínyi Miklósról szólnak még a következő tanulmányok illetve cikkek: Perjés Géza: *A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita*. Századok, 1961. 507–533.; 1962. 25–45. – Perjés Géza: *Zrínyi Miklós és kora*. Bp. 1965. – Stier Miklós – Vida István. *Zrínyi-émlékek a Nemzeti Múzeumban*. Századok, 1964. 608–610. A szúrópróbaszerű vizsgálódást a névmutató néhány korrekciójával zárjuk: a névmutató általában elkülöníti az azonos nevű szerzőket, de nem választotta szét a két Kiss Lajost (néprajzkutató és esztéta-irodalomtörténész), valamint a két Szántó Tibort (író és könyvtervező). Kostyál István neve helytelenül szerepel Kostály-ként.

Mindezen hiányosságok ellenére Kozocsa Sándor bibliográfiája alapvető kézikönyve a magyar irodalom kutatóinak, és sajnálatos lenne, ha az újabb kötetekre ismét éveket kellene várnunk. (Gondolat, 1978.)

NÉMETH S. KATALIN

TÁRSASÁGI HÍREK

GYENIS VILMOS

1926–1979

Ismerősei meglepetten és részvétellel, közelebbi barátai, kollégái, kortársai, az ötvenévesek, megdöbbenően és mély fájdalommal, az első pillanatban hitetlenkedve hallották a váratlan hírt: a talpig becsületes ember és megbízható barát, az általánosan elismert tudós és eredményes pedagógus nincsen többé közöttünk.

Gyenis Vilmos 27 éven át dolgozott a budapesti egyetem régi magyar tanszékén, legalább ugyanennyi ideig kedvelt kutatási területén, a 17–18. század világi vagy világias prózairodalmának feltárásán. Hagyományosan elsősorban a régóta ismert emlékiratokat tartották itt számon elődeink, s jó részt éppen Gyenis Vilmos sikeres munkásságának eredményeként bővült újabban e műfaj történeti kör az anekdotával, vagy általánosabban – éppen Gyenis Vilmos terminológiája szerint – a „kisepikával”: ugyancsak neki köszönhetjük az „emlékhagyó írás” találó kifejezést: főként naplókat, diáriumokat, személyes feljegyzéseket sorolt közéjük, amelyeket régebben csaknem kizárólag történeti forrásként tartottak számon, alig vagy egyáltalán nem gondolva a bennük rejlő irodalmi értékekre.

Ha egyszer az 1960–70-es évek magyar irodalomtörténetírását részletesen feldolgozzák, Gyenis Vilmos neve azon kevesek között foglal majd el előkelő helyet, akik műfaj történettel foglalkoztak, s akik eredményesen járultak hozzá a fennmaradt magyar nyelvű írásos anyag irodalmi vonásainak kidolgozásához. Tematikájából következett, hogy nagy érdeklődéssel és megértéssel fordult a kisemberek irományai felé, melyekből alapos eszmetörténeti iskolázottsággal és történeti tájékozottsággal emelte ki a feudalizmus bomlására utaló elemeket, s fedezte fel a szerzőkben a későbbi, szélesebb polgári olvasóközönség számára dolgozó literátus vonásait.

Magyar irodalomtörténeti kutatásaiban a hazai eredményeken kívül főként francia nyelvismerete és a legújabb francia szakkönyvek beható tanulmányozása segítette. Nyelvtudása képesítette, hogy külföldi konferenciákon méltóképpen képviselje a magyar tudományt; felkészültsége,

hogy itthoni ülészekokon tartalmas előadásokat tartson. Kandidátusi disszertációját Hermányi Dienes Józsefről írta; nagy, de talán még pótolható veszteség, hogy az utolsó simításokat nem végezte el rajta, s nem adta nyomdába. Szétszortan megjelent tanulmányait is érdemes lenne legalább most, halála után kötetbe gyűjteni.

Emberi alakját ismerősei és barátai őrzik; tudományos munkásságának legnagyobb elismerése az lesz, ha kutatásait tanítványai folytatják majd tovább.

TARNAI ANDOR

BESZÁMOLÓ A TÁRSASÁG 1979. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

VÁNDORGYŰLÉS

Társaságunk és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei tagozata 1979 május 25–27 között Miskolcon rendezte meg 44. vándorgyűlését. A vándorgyűlést a TIT irodalmi választmányával és megyei szervezetével, a Hazafias Népfront megyei bizottságával, a Magyar Írók Szövetsége Észak-Magyarországi Csoportjával és a Napjaink szerkesztőségével közösen rendeztük, amelyet Csótai János tanácselnökhelyettes és Tolnai Gábor nyitott meg.

Az elhangzott előadások alaptémája „A két világháború közötti magyar próza” kérdése volt, amelyről bevezetőt Pálmai Kálmán tartott. Az előadások e korszak egy-egy jellegzetes műfajának problémáját vizsgálták meg. Nagy Péter a novellaforma fejlődéséről tartott előadást. Tarján Tamás a mese funkcióját vizsgálta a regényben, Miklós Róbert a bestseller sajátságairól beszélt, Nagy Sz. Péter az esszéregényről, Bata Imre pedig a szociográfiai és önéletrajzi irodalomról.

A harmadik napon a megye irodalmát, íróit Papp Lajos mutatta be.

A vándorgyűlés résztvevői Prügyön megkoszorúzták a Móricz-házat.

Az ülészek elhangzott előadásait közölte a Napjaink 1979/7–8. száma.

A MÓRICZ-EMLEKÜLÉS

Móricz Zsigmond születésének 100. évfordulója alkalmából 1979 október 27–27 között emlékülést rendezett a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Társaság, a Magyar Írók Szövetsége és Debrecen megyei város Tanácsa.

A tanácskozás alaptémája Móricz valóságglátása és időszerűsége volt. E gondolat jegyében született előadásokat hallhatott az ülészak közönsége neves irodalomtörténészektől és íróktól.

A tanácskozást Sőtér István nyitotta meg, majd Borbély Miklós tanácselnök üdvözölte az ülészakot. Első előadó Nagy Péter volt, aki *Móricz Zsigmond modernsége* címen tartott előadást. (Előadása megjelent az *Irodalomtörténet* 1979/4. számában) Majd Bori Imre Móricz modernizmusáról, Fekete Gyula pedig Móricz korszerűségéről adott elő. Béládi Miklós a móriczi kisregényeket vizsgálta, Jócsik Lajos a Kelet Népe szerkesztését, Czine Mihály a népfrontos Móriczról érkezett. Barta János a *Rajongók* móriczi átdolgozását vizsgálta. Szabó Magda az író történelemszemléletét értelmezte esszéjében, Ördögh Szilveszter az *Erdély* c. regényt. Bodnár György Móricz irodalomszemléletéről, Herceg Gyula az író stílusáról, Katona Imre néprajzi gyűjtéseinek hatásáról érkezett. Márkus Béla a fiatal írónemzedék Móricz-képét vázolta fel.

Az ülészakon a határainkon kívül élő és magyar irodalommal foglalkozók is felszólaltak. Így Balogh Edgár, Petar Szlavinszki, George Cushing, Jelena Umnyakova, Karol Wlachovszki, Mircea Popa és Gelu Pataenau.

Az emlékülés közönsége megtekintette a *Légy jó mindhalálig* debreceni előadását és jelen volt Móricz Zsigmond szobrának megkoszorúzásánál!

RENDEZVÉNYEK

Rendezvényeinket 1979-ben is a vezetőségi határozat szellemében havonta tartottuk meg. Felolvasó- és vitauléseinkről, vándorgyűléseinkről rendszeres híradás jelent meg a napi sajtóban és az *Élet és Irodalomban*.

*

Január 30-án Nagy Lászlóra emlékeztünk halálának évfordulóján. A költő életművét, pályáját Koczkás Sándor és Tarján Tamás méltatta. Nagy László verseiből Berek Katalin adott elő.

*

Február 8-án Kosáry Domokos *Széchenyi a naplóíró és a történeti személység* címen Széchenyi Naplójáról tartott előadást. (Előadása

megjelent az Irodalomtörténet 1979/3. számában.) Felkért hozzászóló Bata Imre, Páskándi Géza és Szegedy-Maszák Mihály volt.

*

Március 8-án vitaülést tartottunk *A magyar felvilágosodás irodalmának periodizációjáról*. A vitavezető Bíró Ferenc volt. A vitában felszólalt többek között Szigethy Gábor, Benda Kálmán, Martinkó András, Tarnai Andor és Mezei Márta.

*

Április 12-én Széll Zsuzsa tartott előadást *Dekompozíciós jelenségek a mai osztrák irodalomban* címmel. Felkért hozzászóló Szász Ferenc és Kiss Endre volt.

*

Június 14-én Szabó Dezső születésének 100. évfordulója alkalmából emlékülést tartottunk az MTA Irodalomtudományi Intézetével és az ELTE Bölcsészettudományi Karával közös rendezésben. Az emlékülést Szabolcsi Miklós nyitotta meg. Előadást tartott Nagy Péter, felkért hozzászóló Király István és Béládi Miklós volt. Az elhangzott előadásokat, felszólalásokat közölte az Irodalomtörténet 1979/4. száma.

*

Október 11-én Kormos István halálának évfordulójára emlékeztünk. Kormos István pályáját Lator László méltatta. Fodor András a *Ház Normandiában* c. Kormos verset elemezte. A költő verseiből Szabó András adott elő.

*

November 8-án Takács Ferenc tartott előadást *Az új angol „kísérleti regényről*. Felkért hozzászóló Bart István és Géher István volt.

HÍREINK

A Nemzetközi Lenau Társaság 1979. évi közgyűlését augusztusban az ausztriai Stockerauban tartotta. A magyar delegációt Tolnai Gábor vezette. A közgyűlésen kilenc európai ország képviseltette magát. Megjelent Dr. Fred Sinowatz osztrák oktatási és művészetügyi miniszter, a Lenau Társaság elnöke, aki Keresztury Dezső alelnöknek és Varga Jánosnak (a Keszthelyi Agrártudományi Egyetem rektorának) átnyújtotta az osztrák köztársasági elnök kitüntetését, az Osztrák Köztársaság Nagyezüst Érdemrendjét.

A magyar delegációból Némedi Lajos tartott előadást és Mádl Antal számolt be a Társaság elmúlt évi munkájáról és Lenau kritikai kiadás előkészületeiről.

*

Bajza József születésének 150. évfordulóján, a Hatvanban tartott ünnepeken Társaságunk is képviseltette magát. Felkérésünkre előadást tartott Bajza munkásságáról Fenyő István és Szigethy Gábor. Az ünnepség keretén belül a Társaság megkoszorúzta a Bajza-házat.

*

Az országos Móricz-ünnepek során Társaságunk megkoszorúzta Móricz Zsigmond sírját, s részt vett a tiszacsécei szoboravató ünnepségen ahol Varga Imre szobrának leleplezésére került sor.

*

A Társaság Goethe-tagozatának vendégeként október 23-án Dr. Jochen Golz tartott előadást „Diskussionen um Goethe” címen.

*

1979-ben felvett új tagjaink: Alvári Csaba, dr. Bernáth Árpád, Bodri Ferenc, Bodonyi Gyöngyi, dr. Lichtmann Tamás, Rádics Károly.

CSÁKY EDIT

00048004

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

**A kézirat nyomdába érkezett: 1980. III. 4. Terjedelem: 14,8 (A/5) ív
80.8067 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György**

Joseph Smith   New York

JÓZSEF ATTILA KÖLTŐI NYELVÉRŐL

I.

„Nyelvünk ízei gazdagon kiforrtak. A magyar szóból finom műszer lett, zajtalan sebességű gép, mellyel a mérnöki elme könnyedén alakíthatja fogalmait. De a lélek homályos vidékeit is lágyan kiemeli mélyeiből költőink ihlete. Nyelvünkkel megmintázhatjuk a kővágó motorok pergő zaját s az udvar sarkában gubbasztó maroknyi szalmaszemét alig-alig zizzenő rebbenését. Egyszóval nyelvünk ősi és modern, erdei, mezzei és városi, ázsiai és európai. Mi is ősiek és modernek vagyunk, európai magyarok. Mérnökök, üzletemberek, szántóvetők és költők népe.”¹

Költő volt, — de bölcsészhallgató és kicsit nyelvész is. Mint egyik mestere és példaképe Arany János, ő is tudatosan foglalkozott anyanyelvvél, kutatta lehetőségeit, felmérte és elemezte. Prózai írásaiból nyelvre, nyelvhasználatra vonatkozólag egész breviáriumot lehetne összeállítani. Egy, 1929 decemberi bírálatában például kifejti a felesleges idegen szavak elleni érveit, — a megértés akadálya, a hatni akarás gátja használatuk — és bár az érvelés akkor kicsit parasztromantikus indoklását utóbb nem is vállalta —, később maga is igyekezett kerülni az idegen szavak túlzott használatát. A szó, — a költői szó — keletkezéséről is már korán írt —, szinte minden esztétikai, kritikai írásában szól a nyelvről, stílusról. De most nem erről —, költészete nyelvéről szólunk.

Már kortársai tudták: József Attiláról nem lehet úgy írni, hogy költői nyelvéről ne ejtsenek szót. És valóban, az első kritikáktól máig sokan írtak már nyelvének sajátosságairól. Az

¹ *József Attila Összes Művei III. Bp. 1958. 272.*

erre érzékenyek legkivált: különösen Fejtő Ferenc korai tanulmányait említhetném, Bóka László esszéit, – utóbb Gyertyán Ervin és Levendel Júlia–Horgas Béla könyvét, Fodor András elemzését. Mezey Katalin szép vallomását. És Török Gábor tollából négy könyvnyi tanulmány, elemzés is született már József Attila költői nyelvével összefüggő kérdésekről.² Wacha Imre még készíti a József Attila szótárt. A Magyar Nyelvőr szerkesztői is évek óta sorozatosan közölnek nyelvi szempontú elemzéseket verseiről. Szabó Zoltán *Kis magyar stílus-történetében* szép fejezet szól róla. És éppen legutoljára jelent meg a kecskeméti Forrásban Szekér Endre cikke e kérdéstről.³

Van hát mire támaszkodnunk –, bár költői nyelvről rendszeres összefoglaló mű még nem született meg. Az évforduló alkalom arra, hogy elgondolkozzunk arról, hogyan érzékeljük, jellemezhetjük költői nyelvét ma, amikor nyelvhasználatunk változóban, amikor a magyar nyelvet a valóság s idő részéről új és új „kihívások” érik, – amikor a nyelv „szétretegződése” van folyamatban. De adhat-e bármilyen nagy költő nyelve támaszt, segítséget, példát, – a ma embere számára gondolatai és gondoljai, helyzete és kívánságai kimondására?

II.

Mindenekelőtt: néhány módszertani kérdéstről. József Attila költői nyelvének jellegzetességeiről szólva, elsősorban érett líráját vettem tekintetbe, tehát nagyjából az 1929 utáni verseket, s különösen az 1933 után születetteket. Mert bármilyen érdekes is a korai időszak, és tudjuk, mestermű is született már

² Török Gábor: *A líra: logika (J. A. költői nyelve)*. Bp. 1968. – uő., *Lírai igefüggvények stílusztikája*. Bp., 1974. – uő., *Költői rébuszok*. Bp., 1974. – uő., *József Attila kommentárok*. Bp., 1976.

³ Szekér Endre: *Jegyzetek József Attila költői nyelvről*. Forrás, 1980/4. 51–55.

az első években —, nyelvi és poétikai szempontból mesterei és kortársai, Ady és Kassák, Szabó Dezső és Juhász Gyula, Chr. Morgenstern és a francia szürrealisták nyoma még nagyon erős rajta —, úgyhogy nem egy jelenség, amelyet az ő kizárólagos jellegzetességének vagy leleményének tartanánk, s úgy elemeznénk, inkább a még igazi hangját kereső fiatalember tanulóéveinek sajátja. Igaz, a későbbi évekre vonatkozóan is fennállhat az aggály: mi a sajátja, s mi az, amiben közös kortársaival. (Főleg Szabó Lőrincsel és Illyés Gyulával való összevetés lenne fontos.) Másrészt, már az addigi, József Attila nyelvére vonatkozó irodalomnak is buktatója —, s ennek a tanulmánynak a megfogalmazása során is előkerült a minden stíluskutatót fenyegető nehézség: a költői nyelv vizsgálatánál nehéz elválasztani a poétikai és a nyelvi vizsgálatot —, megjelölni, mi az, ami egy adott vesszorban poétikai eszköz, s mi nyelvi kifejezés —, mi minden tartozik a *költői nyelv* körébe. A továbbiakban tehát óhatatlanul poétikai jellegzetességekről is kell szólnom.

III.

József Attila érett lírája költői nyelvének egyik jellegzetessége, hogy nincs első pillantásra feltűnő, kiöltő sajátysága. Mint sok más kortársa, ő is —, visszahatásul az előző nemzedék és saját ifjúsága ellen —, igyekszik „mindennapi” lenni — egy bizonyos lehiggadt, látszólag tárgyilagos és józan költői köznyelven írni. Ez jellemző 1932 utáni műveire.

Csak közelebbi odafigyelés fedheti fel: az a „normalitás”, ez a szabályosság, ez a köznapiság csak látszat, mögötte, alatta a nyelv lehetőségeinek végsőkig feszítése, kényes egyensúlyban tartott grammatikai feszültség, szabálytalan szabályosság jellemzi. Ezért olyan ismerős és érthető — és ezért oly sokrétű megglepetést keltő az a kései költészet. „... és az ő jelentése megváltoztatta a nyelv egész anyagát” — írja Vas István róla írt

Rapszodiájában. De hogyan? Ennek néhány összetevőjéről szölok a továbbiakban:

a.) *„Sűrű csönd ropog a havas mezőben”* – induljunk ki a *Holt vidék* e nagyon is ismert soraiból. Együttesen vehetjük itt szemügyre nyelvének sajátosságait: a sűrítési, a tömörítést, az egységben ábrázolást. A mondat rendkívül szabályos szerkezetében nagy ellentétet tömörít, arányos pontossággal feszít ki nagy távlatokat. Az *ige* érzékletes, szemléletes, hangutánzó-hangfestő jellegű –, s középpontként köti össze a két jelzős szerkezetet. Közülük a második a szokott, leíró, köznapi jellegű kapcsolás, – az első alanyi rész jelző-jelzett összetétele már nagyon is sajátos: különböző érzékterületekről vett jelző és jelzett szó –, s egyúttal gazdagítása mindkét jelentéskörnek. A „sűrű” újabb távlatot ad a „csönd”-nek – a „ropog” ige pedig életre kelti a „csönd”-et, az élőlényé válik, aktívvá, önálló szereplővé. Tömörítés, sűrítés egyfelől –, bonyolult vonatkozások, nagy távlatok beleprelésése arányos-pontos, szűkszavú mondattagokba –, ez a József Attila-i érett költői nyelv egyik legfeltűnőbb sajátossága. És ezekben a tömör nyelvi formákban egy emberiesített tárgyi világ, egy megelevenedett fogalmi rendszer feszeng. (Sokat írtak már József Attila-i megszemélyesítésről, Török Gábor részletes kategóriarendszert állított fel és időbeli statisztikát is közölt róla. Hadd jegyezzük meg, hogy költészete, nyelve a legfeltűnőbb sajátosságával kapcsolatban még hátravan a lélektani és az összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálat.) E kettő együtt: a világ, a jelenségek, a fogalmak, a folyamatok emberiesítése, élővé tétele, mintegy felrobbantása –, majd kemény és józan nyelvi formákba kényszerítése; a József Attila-i tömörítés és nyelvhasználat egyik jellegzetessége és egyik oka annak, hogy olyan sok formulája, mondata, arányos-pontos verssora vált szállóigévé, behelyettesíthető mondattá. Már korábban feltűnik ez a sajátossága, hogy bonyolult élettények sorát, események sorát tudja mértanianszerűen pontos, arányos mondatokba tömöríteni.

Bevezető

Lidi nénémnek öccse itt,
 Batu khán pesti rokona,
 kenyéren élte éveit
 s nem volt azúrkék paplana;
 kinek verséért a halál
 öles kondérban főz babot –
 hejh burzsoá! hejh proletár! –
 én, József Attila, itt vagyok!

Itt nyelvtanilag is segít e forma kialakításában a magyar népdal, népballada, – és a középkori francia balladai forma is, – Villon átfogalmazásában.

Érett költészete antropomorfizálásának félig ironikus meghirdetése ez a néhány, 1929 végi sor lehetne:

... egy hűvösen heverő
 répa, egy jámbor meszelő
 meg én hallgatjuk gondolkodva.

Amikor azután a jelenségek bonyolultsága fokozódik, amikor „fecseg a felszín”, akkor a beszélő és író egyénnek szüksége van arra, hogy redundancia-mentesen, pontosan, tömören fogalmazzon –, s az ehhez szükséges „modell”-t nyújtja – számunkra is –, a József Attila-i költői nyelv. „A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd” – mondta maga – s „a termelési erőket odakint és az ösztönöket idebent”, „a dolgozó nép okos gyülekezetében hányni-vetni meg száz bajunk”, „rendezni végre közös dolgainkat”, – a „Tejfoggal kőbe mért haraptál? ”, csak néhány példa ezekre a ma már klasszikussá érett, szinte köznyelvivé lett „érmékre”, formulákra.

Nemcsak a bonyolult valóságdarabok, hanem azokat összekötő felé- és alárendelő logikai viszonyok, a sokszorosán összetett, egymást feltételező cselekvési és lélektani vonatkozások pontos, árnyalt, kifejezése szinte a végsőkig feszítette a magyar nyelv addigi lehetőségeit:

Szegényember akkor lop, ha éhes,
Akkor se lop, de hát nagyon éhes

*

Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.

*

Légy, ami lennél, férfi

*

Bár velük voltam volna én boldogan

A tömörítéshez, a pontosan csattanó fogalmazás szükségleteihez hajlítja a szavakat —, József Attila költői nyelvében a szóalkotás eszközei közül talán ezért elsősorban nem a szóösszetétel, talán nem is a szóképzés, hanem két másik eszköz az uralkodó: a szóelvonás (ebben ismét Török Gábor elemzéseire hivatkozom); a „leh, a kecs, csin” típus; és főleg a szavak jelentéskörének bővítése, módosítása, alakítása, — azaz a nyelvnek nem robbanásszerűen, Ady módján történő alakítása, hanem belső lehetőségeinek tágítása, — a bevezetőül idézett szavai szellemében.

b) „*Hanyag társadalmunkra szabatos szavam van*” — írta, és valóban nyelvének másik sajátága: a világ új jelenségeire, a tudomány, a társadalom és természettudomány új fogalmaira „szabatos szó” keresése. Talán nem vulgarizálás itt sem, ha arra utalunk: mintha itt is előre megérezte volna a ma gondját: amikor a tudomány új eredményei, a technika új szükségletei szinte naponta követelnek új és új szavakat, fogalmakat, jelentenek új kihívást a nyelv számára. József Attila a magyar nyelvet, mint ez a bevezetőül idézett sorokból kiderül, alkalmasnak látta erre a feladatra. Költői művében a fogalmak megelevenednek, szemléletessé válnak —, prózai műveiben pedig egyik fő törekvése a szabatos magyar fogalmi nyelv kidolgozása. Költői nyelvbe már korán beemeli a nagyváros, a gyár szavait — az „elevátort” és a „frászkarikát” —, ebben

azonban még Kassák, olykor Szabó Dezső útját követi. Amikor érett éveiben a marxista közgazdaságtan, a politika, a szociológia, a lélektan, a néprajz, a történelem, utóbb a matematika, és a fizika fogalom- és gondolatrendszerét dolgozza át, fogalmazza meg szemléletesen, akkor valóban egy újfajta magyar nyelvi eszköztár megteremtése felé tesz lépést. Nem az idegen szavak használatát választja, nem is a körülírást, hanem a megelevenítést, a szemléletessé tételt, azt az utat, amelyen voltaképpen a filozófia *fogalmi* nyelve máshol is kialakult. Csak néhány, nagyon ismert példa szemléletes fogalmiságára:

Bölcsebb, korod előtt hajolj

*

kis, búvó országokra rálehel a tőke sárga szája . . .

*

a munkabér, a munkaerő ára, cincog zsebünkben . . .

*

A történelem futószallagára szerelve ígyen készül a világ . . .

*

Meg fogjuk alkotni csiszolt kövön a dolgozók finom fém-államát

*

Bársonyon futnak perceim, vagy Köszörűn sikló idő,

*

A szabadság sétára megy
kit könny s vér teremtett,
s ő kézenfogva vezeti
szép gyermekét, a rendet.

*

Egy pillanat, s kész az idő egésze

*

Ős patkány terjeszt kórt miköztünk
a meg nem gondolt gondolat

*

A semmi ágán ül szívem
kis teste hangtalan vacog

*

a világ a táguló űrben lengve
jövőjének nekivág . . .

Ez a szemléletes fogalmiság, a fogalmak antropomorfizálása voltaképpen – a nyelvalkotás egyik módja. „Fogalmad úgy világít, mint ott kinn a nyers tél . . .” – írta egy vázlatában.

Persze: a szemléletessé vált fogalomhálózat költői megjelenítése és az absztrakt tudományos-szakmai nyelv szó-készletének tudatos felépítése, megalkotása között még nagy a távolság. De a József Attila-i út mégis rávilágít a nyelv szemléletes alapú fogalmi gazdagításának egy lehetőségére, (érdekes módon: más irányból indulva Németh László is erre tett kísérletet metaforizált esszényelvében.)

c) „Ezüst derével ráz a nyír egy szellőcskét és leng az ég”. – József Attila költészetének ismerői tudják, hogy mindezt, a valóság mélyeinek megragadását, az ellentétekben való látást, szabatos világmagyarázatot –, ellenpontozza és erősíti nála a báj, játékoság, kecsesség, könnyedség. Vajon van-e ennek nyelvi megfelelője, jelentkezik-e ez a költői sajátság a nyelvben? Valószínűleg igen: a könnyedség, báj nyelvi értékeit olyan jelenségekben kereshetjük, mint a kicsinyítés gyakorisága (itt is Török Gábor szorgalmas munkájára, statisztikájára utalok), mint a hangutánzás, hangfestés tudatos-játékos, kiszámított alkalmazása, amely igen gyakran kellemesség képzetét kelti („és lágú a tanya. langy az ó!”) olykor a keménységet („törekeny természet a töke megtörte. . .”). Leginkább azonban szókincsében. Erről eddig csak egyes versekkel kap-

csolatban szóltak, egész művére vonatkozóan nincs összeállítás –, de valószínűnek látszik, hogy szókincsének egy jelentős része a régi magyar nyelv és a népdalok nyelvének felfrissítése, új kontextusba állítása; egy más része a „városi népnyelv” átalakítása. Éppen a természet- és társadalomtudományi szabatosság, az érzékletesség és a folyton megújulni képes frissesség jellemzi ezt a költői nyelvet: („Szalad a puli pillanatot. . . , Az öntőműhely vasladik. . .”)

A későbbi években viszont egyre inkább a teljesen köznyelvi jellegű, illetőleg a „normál” költői nyelvből vett szókincs az uralkodó, a pontosságot, arányosságot, szemléletességet egyre inkább konvencionált eszközökkel tudja már elérni.

Langy, permeteg eső szemerkél,
uj búza pelyhe ütközik.
Kéményre gólya s a levert tél
jeges csucskokra költözik.
Zöld robbanásokkal kitört
a kikeleti víg erőszak.
Asztalos műhelye előtt
remény legyint meg, friss fenyőszag

Mit ír a hírlap? Dúl a banda
Spanyolhonban és fosztogat;
Kínában elúzi egy bamba
tábornok a parasztokat
kis telkükről. Had fenyeget,
vérben áznak a tiszta vásznak.
Kínozzák a szegényeket.
Hadi uszítók hadonásznak.

d) Mindehhez mintegy alapfeltétel, hogy a költő a nyelv belső lehetőségeit kibontsa, hogy behatoljon a szó és mondat bensejébe, hogy higgyen a szó erejében. Az 1920-as évek közepén a későszimbolista és utóbb a szürrealista nyelvszemlélet hatására „a költészet, a szó, mint mágia, mint bűbáj és varázslat” elvét és gyakorlatát is kipróbálja; (nem le-

becsülendő szerepet játszik a közvetítésben Németh Andor).
Így is keletkeznek nyelvi játékaik:

Mikor a szeretők veszekednek,
akkor hajlongva magasodnak,
mikor a szeretők ölelőznek,
akkor a földdel elsimulnak.

Énekeljünk –
haja ha!
Bömbölgjünk –
böm-böm-böm!
Susogjunk, hogy
sususu –
üss egyet a
hátamba!

Innen is magyarázhatók a groteszk, a kancsal szépség, a szójáték kedvtelése a korai években, a bővülő-bájos jelleg.

Holott náddal ringat,
holott csobogással,
kékelő derűvel,
tavi csokolással.

Lehet, hogy szerelme
földerül majd mással,
de az is ringassa
ilyen ringatással.

És mindebből később is megmarad a ritka szavak ízlelő kedvtelése, a hangzás titkainak fürkészése:

Bennem a mult hull, mint a kő
az ürön által hangtalan.
Elleng a néma, kék idő.
Kard éle csillan: a hajam –

Bajszom mint telt hernyó terül
éüllant ízű számra szét.
Fáj a szívem, a szó kihül.
Dehát kinek is szólanék –

És a szó hatalmát újból és újból megfogalmazva versben és prózában (a *Falu* és a *Szerkesztői üzenet* soraira gondolunk – avval persze, hogy a „szó” itt már csak jele – vagy metaforája – az „értelmes beszéd”-nek a „kommunikáció képességé”-nek, sőt a „szabadság”-nak).

A nyelv lehetőségeinek végső kibontása pedig az utolsó években már a „nyelvtani-logikai asszociációk” (Mezey Katalin igen találó megjelölése) formájában valósul meg:

„Nyelvtani-logikai asszociáción azt a fajta képzettársítást értem, amikor nem a fantázia hívja elő a pszichológia mélységében gyökerező képtársulásokat, hanem a végiggondolás, a megfogalmazás folyamata teremt kapcsolatokat a mindennapi szemlélet számára távol fekvő fogalmak között, felmutat csak egy-egy szövegekörnyezetben érvényes vagy éppen filozófiai, mélyen gyökerező fogalomkapcsolatokat. Jellegzetes példája ennek a *Le vagyok győzve* második-harmadik strófája:

Szurkálnak, óvnak tudós orvosok,
írnak is nékem, én hát olvasok.
S „dolgozom”, imhol e papírhalom –
a működésben van a nyugalom.

Én állat volnék és szégyentelen,
nélkületek, kik játszotok velem –
köztetek lettem bolond, én a véges.
Ember vagyok, így vagyok nevetséges.

Az „írnak is nékem, én hát olvasok” jellegzetes nyelvtani asszociáció. A harmadik versszak ellenpontozása viszont logikai-fogalmi társításokon alapszik.⁴

A szó sajátos szerepére, önálló, a műalkotásban születő-keletkező voltára utolsó versei egyikében érzékeny elemzéssel mutat rá újabban két fiatal kutató.⁵

⁴ Mezey Katalin felszólalása a *József Attila öröksége* c. kötetben (Bp., 1974. 38.)

⁵ Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor, *Literatura* 1979/1.

A szó hatalmát, önállóságát, a nyelv erejét erősíti József Attilánál az is, hogy ironikusan —, kívülről nézni is tudja önmagát és a nyelvet. Nem egy vers idézőjel-hatásra, a szó ironikus idézésére épül (Légy ostoba!). A *Születésnapomra* minden csattanója ilyen, a szó lehetőségeit végsőkéig kihasználó, játékos, — s mégis (vagy éppen azért) mély értelmet sugalló szóismétlés. Játsszani akar, játszik a leghalálosabb pillanatban is.

Ime, itt a költeményem
 Ez a második sora.
 K betűkkel szól keményen
 címe: „Költőnk és Kora”.
 Ugy szállong a semmi benne,
 mintha valaminek lenne
 a pora. . .

Szinte legutolsó percéig tud játszani a nyelvvel: az élettől is szójátékkal búcsúzik: „*Megállapíthatom magam*” — írja.

IV.

József Attila költői nyelvének egy néhány jellegzetességéről szoltunk —, de egy alkotó költői nyelve és a mindennapok rétegzett nyelve között általában is, de a mai magyar irodalomban is, ha kisebb szögű, de azért „rés”, *écart* áll fenn. És mégis: talán egy alkotó költői nyelve — igaz, nem rövid idő alatt, kismértékben alakítólag hat előbb más írók nyelvére —, ezen keresztül a tanulmány, az esszé írott nyelvére, majd az újságnyelvre —, általában a tömegkommunikációs eszközök nyelvére. Végül — nem utolsósorban —, legalább egyes elemei behatolnak a köznyelv rétegeibe is az iskola közvetítésével. (A „város pereme”-szerű kifejezések már beleivódtak a nyelvbe; ugyanígy az „Ember vörös csillaga” is vagy a „proletár utókor”, „szabadság és rend” összefüggését az ő szavával

mondjuk, „fehérek közt egy európaít” vele keresünk). Talán éppen azért alakíthatta, befolyásolta költészetünk nyelvét, de tágabban az irodalom nyelvét, a tanulmány nyelvét, általában a magyar nyelv lehetőségeiről való tudásunkat József Attila költői nyelve, mert a magyar nyelv lehetőségeit kutatta –, azt igyekezett tágítani. És talán azért is, mert az ő lírája – mint másutt utaltam rá –, bár mindenestül új költészet, mégsem járt a mallarméi hermetizmus útján –, sőt: már indulásakor közelebb van a köznyelvhez, mint Adyé –, egyébként egész nemzedékével közös törekvésként.

A századelejei nagy nyelvrobbantás – nálunk az Adyéké és az expresszionistáké – után József Attila és kortársai látszólag kiegyensúlyozottabb „normálisabb” nyelvállapothoz tértek vissza –, közelebb a népnyelvhez (vagy inkább a népdalok és népballadák nyelvéhez) s a köznapok nyelvéhez. De már ez is „idézőjeles” nyelv volt –, nem innen, de *túl* a nyelv relativizálásának forradalmain. József Attila úgy volt egyszerű, hogy tudta, könnyebb bonyolultnak lennie, tudta, hogy a nyelvet lehet és kell is formálni és alakítani (ne feledjük például, hogy Bécsben K. Bühlert hallgatta); tapasztalta is hogy viszonylagosabb, mint gondolták – de ő egy új rend, egy új értelmesség, egy újjáteremtett, újjáteremtendő nyelvi konvenció érdekében alakította tovább. A *Költőnk és Kora*, utolsó szakasza lehetne példa erre mindenentüli, bonyolultságon túllevő egyszerűsége:

Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyúl,
kéken alvad. Sír az apró
gyenge gyep és lekonyúl.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.
Alkonyúl.

A nyelv egyszerűsítésével s ugyanakkor lehetőségeinek tágításával, a *pontos szó*, szabatoság keresésével József Attila

nemcsak a magyar, de az európai irodalomban is egy jelentős áramlatba kapcsolódott.

Az európai baloldali – szocialista vagy radikális, humanista – költők egy olyan sorába, akik éppen ezt az új érzéletes pontosságot –, racionális alapú, de metaforikus szabatoságot keresték, akik hazájuk költői nyelvét a népmesék és a modern városi nyelv szavaival dúsították: Rafael Alberti, vagy Paul Éluard, vagy Stephen Spender lehetne erre az újrafogalmazó új költői nyelvre a példa.

Költészetének tartalmai mélyen érintenek ma is minket, – nyelve azért is hat, alakít, formál még nyelvünkön.

TVERDOTA GYÖRGY

JÓZSEF ATTILA ADY-VÍZIOJA

Nem magától értetődő és nem is közismert tény, hogy az Ady-vízió József Attila egyik legtanulságosabb írása.¹ Ez a körülmény nagymértékben meghatározza az elemzés irányát. Céлом átfogóan jellemezni a vitacikk sajátos tárgyát és természetét, feltárni gondolatmenete logikáját, hogy ezáltal bebizonyosodjék jelentősége a költő esztétikai elveinek, normáinak és művészi gyakorlatának megismerése szempontjából.

Az Ady-vízió gondolatmenete első megközelítésre a következő mozzanatokra tagolódik: 1. A költő mérlegre teszi a húszas évek Ady-irodalmát és értékeli az Ady-revíziós vita során megjelent hozzászólásokat. 2. Ismerteti saját Ady-képét. 3. Levonja e konkrét irodalmi anyagból számára adódó művészetbölcseleti konklúziókat. E három mozzanat háromféle megközelítési gyakorlat kialakítására adott lehetőséget, attól függően, hogy a kutatók a költő Ady-képe, a vitában résztvevő kortársairól alkotott véleménye vagy esztétikai nézetei iránt érdeklődtek. Ennek megfelelően az írás sajátos összefüggésszerekbe illeszkedett, s így gondolatmenetének egysége mindannyiszor felszámolódott, igazi természete homályban maradt. Melyik mozzanattól kell tehát kiindulnunk, ha a

¹ Megjelent A Toll 1929. augusztus 18-i számában a 16–26. lapon, mint a költő hozzászólása az Ady-revíziós vitához. A továbbiakban a *József Attila összes Művei III.* Bp. 1958. kötetének szövegközlésére hivatkozom. Továbbiakban: JAÖM III.

tanulmányt mint egészt, mint egy koncepció megvalósulását akarjuk megérteni?

Bármily furcsa, az Ady-vízió nem elsősorban mint József Attila Ady-képének dokumentuma érdekes. Nincs benne taglalva a költőnek a nagy elődhöz fűződő eddigi vagy ekkori viszonya, amit erről itt megtudhatunk, még összefoglalásnak is szegényes, töredékes. Sőt, a legtöbb, a költő által máról-holnapra meghaladott nézetre épp az Adyra vonatkozó megállapításai között bukkanunk. Az Ady-vízió gondolatmenetének megértéséhez tehát nem elegendő, ha úgy fogjuk fel azt, mint József Attila kísérletét Ady-modelljének kialakítására.²

Vajon nem az volt-e inkább a szándéka, hogy az Ady-ankét ürügyén kifejtse véleményét kortársairól, az egykorú irodalmi életről? Erre a feltételezésre a cikk legnagyobb részén végigvonuló polémiák kettőssége ad alapot. Noha a költő közvetlenül csak a kortársak Adyról alkotott nézeteit méltatja, a háttérben eléggé jól kitapintható véleménye, olykor még a vitát vagy az egyetértést keresztező személyes ellen- és rokon-szenvei is a méltatott író és kritikus iránt.³ Így tehát ahány méltatás, annyi néhány mondatos kisportré, annyiszor lépi át a szerző az értekezés tárgyául és ürügyéül szolgáló Ady-probléma kereteit. Egész arcképcsarnok kerekedik így e kisportrékból és azok hálózata mögött halványan körvonalazódik a költőnek a húszas évek irodalmi-szellemi életéről alkotott átfogó, de vázlatos képe, ami egyben saját évtizedes művészi pályája alakulásáról vont mérleg is. Ez a kép és ez az ítélet azonban semmivel sem kevésbé utalásszerű, mint az Adyra vonatkozó mondatok s éppúgy rászorul arra, hogy az utalások rejtett tartalmait a kutató utólag fejtse ki, mint az előbbi esetben. Szegényessége és töredékessége világosan mutatja, hogy az írói arcképcsarnok és az irodalmi életről

² Vö.: Balogh László: *József Attila Ady-képéről* ItK 1977. 679–686.

³ Az értekezésnek ezt a sajátosságát világosan felismerte Kenyeres Zoltán *Milyen vers irassék?* című tanulmányában, főleg a nyugatos írók vonatkozásában. *Kritika*, 1967/11. 50–54.

alkotott átfogó kép spontánul, nem tudatosan, hanem többletként jött létre. E második tényező sem visz közelebb a cikk megírása legfontosabb motívumainak megismeréséhez.

József Attila írása teoretikus jellegével ütközik ki az Ady-revíziós vita szellemes vagy szenvedélyes, zsumalisztikus vagy érzelmes, de semmiképp nem szaktudományos objektivitásra törekvő többi írásai közül.⁴ Ez a teoretizáló célzat adja meg a kulcsot a gondolatmenet megértéséhez. Az anyagból szervesen kinövő végkövetkeztetések álruhájába bújtatott, de helyenként leplezetlenül föltörő, a témától el-elszakadó tiszta művészetbölcseleti fejtegetések csak egy esztétikai szakszerűségével és eredetiségével dicsekvő, vizsgáló-versenyző, újdonsült költőesztéta észjárása szerint képezik szerves részét egy, az Ady-vitához hozzászóló értekezés szerkezetének. József Attilában 1929-ben fogalmazódott meg egy művészetbölcseleti rendszer. Csak az alkalom hiányzott, hogy előálljon vele. S ez az alkalom akkor következett el, amikor egy lényeges és az egész közvéleményt foglalkoztató tárgyról sok rangos kortárs hallatta hangját. A 24 éves fiatalember nem mulasztotta el, újonnan kialakított elméleti fegyverzetét összemérni a tekintélyes pályatársak tudásával, hogy szakszerűsége, elméleti elmélyültsége folytán fölébük kerüljön, a legtudományosabb választ adja az Ady-revízió során felvetődött kérdésekre. Feltételezésünk szerint tehát a cikk megírásának egyik legfontosabb indító oka és motorja az ifjú költő versengő hajlama volt. Az Ady-vízió a költő művészetbölcselete, egy aktuális irodalmi feladat megoldására mozgósítva, valójában annak ürügyén kifejtve.

Ezt a fonákságot érzekelte úgy Zsolt Béla, A Toll részéről lezárva az Ady-vitát, mint „szertelenséget”.⁵ A nagyon is

⁴Forgács László: *József Attila esztétikája*. Bp. 1965. című könyvének *A névvarázstól a tárgyilagossáig* (36–52.) című fejezetében elemezte az Ady-vízió művészetbölcseleti aspektusát.

⁵Zsolt Béla: *Az Ady-ankét vége*. A Toll, 1929. aug. 25.

konkrét irodalmi, olykor a személyeskedésig gyakorlati szférákban mozgó Ady-revízió felől nézve a cikk gondolatmenete valóban szeszélyesnek, belső rendje és arányai valóban bizarrnak tűnhettek fel. Ha azonban a szöveget a művészet-bölcseleti „konklúziókból” kiindulva értelmezzük, szertelenségének benyomása egy csapásra eloszlik, s kiderül, hogy a szerkezet szilárd, a gondolatmenet szerves, az állítások végig-gondoltak, a részletek a helyükön vannak és a szóhasználat pontos.

József Attilát – legalábbis részben – Benedetto Croce: *Az aesthetika alapelemei* című könyve győzte meg arról, hogy az irodalmi életben fölmerült bármely aktuális problémáról csak filozófiai megalapozottsággal, végiggondolt művészetbölcselet birtokában szabad véleményt nyilvánítani, mert az egyes kérdésekre adott válaszok igazságértéke közvetlenül és szorosan függ a kritikus művészetbölcseleti nézeteitől.

„Ezért a művészeti kritika mindig együtt fejlődik, nő, szűnik meg és együtt támad fel újra a művészeti filozófia keletkezésével, virágzásával és hanyatlásával. Mivel a kritika a művészet fogalmától függ, annyiféle hamis kritika van, ahány hamis művészetfilozófia.” – írja az olasz gondolkodó.⁶

Elfogadva ezt az alapelvet és hozzászólásra jelentkezve az Ady-revíziós vitához, kettős elméleti feladattal találta magát szemben a költő. Ady művészetének kritikájához – úgy vélte – tisztáznia kell *a művészet mibenlétének* kérdését. A Toll ankétja során megjelent kritikai vélemények megítéléséhez pedig a művészetről való helyes gondolkodás, azaz *a kritika mibenlétének* tisztázása volt szükséges. Az adott keretek között az első probléma megoldására, tulajdonképpen József Attila művészetbölcselete első változatának elemzésére nem vállalkozhatom. Ez a tárgy önálló tanulmányt érdemel. Az

⁶ Benedetto Croce: *Az aesthetika alapelemei* Bp. 1917. 104–105.

Ady-vízió természetének, felépítésének megértése érdekében a második probléma vizsgálatára van szükség. A művészet mibenlétére vonatkozó elképzelései közül csak azokat érintem, amelyek nélkül a kritikát illető nézetei sem érthetők meg.

A kritika mibenlétének, a művészetről való helyes gondolkodásnak az esztétikai vizsgálata végsősoron olyan normák tudatosítását jelentette, amelyeknek minden érvényességre számot tartó kritikai vélemény formálisan köteles eleget tenni. Melyek tehát a költő szerint a helyes kritikai gyakorlat formai előírásai? Az összefoglaló formulá így hangzik: „... a kritika ... csak annyira az, amennyire... azt állapítja meg, hogy ez és ez a költemény stb. műalkotás-e vagy sem.”⁷ Croce esztétikájában megtaláljuk e gondolat forrását, sőt, még a megfogalmazás módja is hasonló a magyar költőnél és az olasz gondolkodónál: „Így az egész művészeti kritikát röviden abba a mondatba lehet összevonni ...: – *A* műalkotás vagy ... *A* nem műalkotás.”⁸ Mit jelent ez a követelmény? Azt a képtelenséget, hogy a kritika egyetlen mondatból álljon?⁹ Természetesen nem erről van szó.

A matematikából vett hasonlaltal érzékelhetjük legjobban a formula jelentését és összefoglaló jelentőségét. Ahogy egy hibátlan matematikai levezetés végén letisztultan előttünk áll a helyes megoldás, valahogy úgy kell megfogalmazódnia a kritikusi tevékenység és a kritika gondolatmenetének konklúziójaként – mondjuk – az „*A* műalkotás” tiszta tételének. De – és ez a lényeg – e helyes eredmény csak akkor „jön ki”, ha a kritika felépítése teljesít bizonyos feltételeket.

Mivel a fenti mondat állítmánya a „műalkotás” szó, az *első feltétel* – mondja Croce – hogy helyes fogalmunk legyen a

⁷József Attila: *Ady-vízió*. JAÖM III. 16.

⁸B. Croce: i. m. 103.

⁹Erre a kérdésre József Attila – álláspontja itt nem egészen pontosan értelmezhető – az *Irodalom és szocializmus*ban is visszatér. JAÖM III. 82.

műalkotás mibenlétéről általában, azaz helyes művészet-filozófiai álláspontot foglaljunk el. A *második feltétel* az „A”-ról, az ítélet alanyáról, az adott, individuális műről kialakított helyes felfogás. E felfogás a műalkotásra irányuló *előzetes kritikus munká* eredménye. Croce szerint a kritikus szempontjai csak *tisztán művészetiek* lehetnek, mert különben nem tisztán jön ki a végeredmény, s az „A műalkotás” formulát moralizáló, politikai, stb. szempontok zavarják meg. Másrészt a kritikusnak *lelkileg* az alkotó helyébe kell tudnia képzelni magát, rendelkeznie kell azzal a műérzéssel, amellyel az alkotó munkája közben elvetette a helytelen és elfogadta a legjobb megoldást, csak éppen a kritikai munkának a már kész műalkotásra kell irányulnia. Hogy bele tudjon helyezkedni az alkotó állapotába, *reprodukálnia* kell az eredeti körülményeket s ez történeti, irodalomtörténeti ismereteket, *egzegézist* tesz szükségessé. Végül: a kritikus munkája során a gondolattal gyűri le a képzeletet, tehát nem pszichologizálhat, *nem lehet szubjektív*, nem hagyatkozhat érzéseire.¹⁰

Milyen képe volt József Attilának az Ady-vízió írása idején az „A műalkotás” ítélet állítmányáról, a költői műalkotásról általában? Verseszményét közvetlenül az alábbi sorokban fogalmazta meg:

„Ha e két sort ítéletnek tekintem, – írja *Az Illés szekerén* kezdő-sorairól – észre kell vegyem, hogy több ítéletet foglal magában. Ez ítéletek azonban különbözőek és széthullanának, ha e két sor össze nem tartaná őket. De éppen az összetartás által már nem különülnek el, nem különböznek s minthogy mint különböző ítélethez illik, különbözniük kellene, hogy legyenek, megszűnnek ítéletek lenni. Azt mondhatni, hogy ezáltal csak egy ítélet van jelen. Igen ám, de a vers egész s ha egészében elolvassuk, azt látjuk, hogy ez az ítéletelemzés végig megismételhető. De – és ez fontos – így a végén az egész vers egyetlenegy ítélet volna – ha volna alanya és állítmánya. Azonban nincsen. . .” *Majd így folytatja*: „. . . a költemény által megsemmisített ítéletek . . . nagyobbrészt valóságokra vonatkoznak s egymáshoz való kapcsolatukat

¹⁰ B. Croce: i. m. 93–111.

jelentik. Miután azonban megszűnnek ítélet lenni, az alany és állítmány is megsemmisül mint olyan, hiszen azokká, tehát egyben különválókká éppen az ítélet tette őket. Egyé olvadnak, aminthogy a világegészben is egyek. A költemény pedig, minthogy a dolgokat nem a maguk valóságában tartalmazza mint esetleg a zsák, nem más, mint neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal . . ." *Az Illés szekerén* című verset *abból a szempontból értékelt, hogy* „milyen karakterű ítéleteket semmisít meg, vagyis minő dolgokat állít, lényegít vissza a szellemiségben eredeti, univerzális . . . egységükbe. Ady e két sora legbensőbb valóságokra vonatkozó. Szintetikus autothetikus ítéleteket pusztít össze, de ugyanakkor lényeges résznek mellékmondatba való foglalásával külsőleg is lódít az összeálláson.”¹¹

Az idézett fejtegetésekkel egybevéág annak a két rendkívül érdekes vázlatnak a tartalma, amelyeket a költő a *Néhány éjjelre padra, köre* illetve a *Csüngője voltam* című versek hátoldalára írt le:

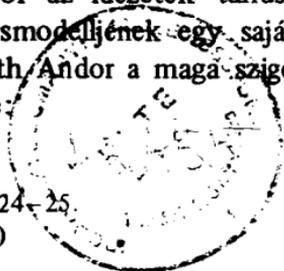
„6. Az ihlet az ítélettétel ítélésbeli mozzanatának megsemmisítése 7. Az alany és állítmány különvalóságának megszűnte az ihletben”; „A szintetikus ítélet mindig a két ismeretforrás, a gondolkodás és szemlélet kapcsolata. Az appercepció szintézise. A szürke ólom – képzet – Az ólom szürke – ítélet. Egy tétel *értelme*, mint önálló lelki jelenség csak alany és állítmány nélkül, vagyis *nem logikailag* szerepelhet. A költemény tétélei tulajdonképpen olyan tétel-értelmek, amelyek csak utólagosan, azaz pusztán formailag válnak tétélekké.”¹²

Hasonló értelmű megfogalmazásokat még idézhetnénk a költő értekező prózájából, de azok későbbi keletűek. Számunkra itt a kezdeti állapot rekonstruálása és elemzése a fontos.

József Attila verseszménye ekkor az idézetek tanúsága szerint az esztétikai monizmus versmodelljének egy sajátos változata volt. E versmodellt Németh Andor a maga szigorú formájában a következőképpen írja le:

¹¹ József Attila: *Ady-vízió* JAÖM III. 24–25.

¹² József Attila *kézirat-katalógus* (PIM)

„Az új elv ez volt: a költészet, mint a szellem öncélú tevékenysége, merőben más, mint a közlés. E meggyőződés folyamányaként a költőnek kerülnie kell az elvont kifejezéseket, általánosságokat, a reflexiót. A próza technikája a kifejtés, a költészeté a kifejezés. Eszményünk a tömény vers volt, mely nem oldja, nem hígítja fel az élményt, hogy az mindenáron – érthető – legyen. A versnek az élvezőben kell feloldódnia. Az ilyen versnek minden eleme poétikus.”

Figyelemre méltó, hogy Németh ezt a többes szám első személyt – tegyük hozzá: joggal – az 1927–28-as évek fiatal József Attilájára is kiterjeszti:

„Ezt az eszményt – a magyar költészetben – csak József Attilának sikerült szinte maradéktalanul megvalósítani.”

De ő maga rögtön hozzáteszi: „Később tágitott az elméleten, visszahelyezte jogaiba az értelmet, sőt a retorikát is, . . .”¹³

A fenti József Attila-idézetek egyaránt tükrözik magát az „elméletet” és az azon végrehajtott módosítást, tágitást is. A költő nagyon hamar, már az Ady-vízió megírása idején polgárjogot biztosított a gondolatnak, az eszmei mozzanatnak a versben. Tudomásul vette, hogy a vers szövegét ítélet-elemzésnek vethetjük alá, s ha ilyen szemmel tekintünk az alkotásra, az szinte hemzseg a logikai alanyoktól, és logikai állfelmányoktól. Ennek a szemléletnek a fenntartása azonban egyértelmű lenne a tiszta költészet pozíciójának elhagyásával és az esztétikai dualizmus álláspontjára történő helyezkedéssel, amely szerint a műalkotás valamely eszme érzéki megjelenítése. Csakhogy József Attila ragaszkodik az esztétikai monizmus álláspontjához, s hogy a költészet tisztasága megmaradhasson, paradox módon elpusztítja a versbe beengedett reflexív elemet. Csak azért bocsátja be a műbe a gondolatot, hogy aztán megsemmisíthesse.

E műalkotás-modell kialakításában láthatóan két, egymással ellentétes esztétikai tendencia vett részt. Az egyik szerint a

¹³ Németh Andor: *József Attila* (Cserépfalvi, 1944) 76.

logikai gondolkodásnak minden szellemi termék létrehozásában szerepe van. A másik szerint a művészi alkotó munka a logikus gondolkodást „megelőző” megismerési tevékenység, azaz intuíció. József Attila gondolkodásában a húszas évek végén mindkét esztétikai tendencia jelenléte egyértelműen kimutatható. A költemény tiszta művészeti jellegének, az alkotó munka intuitív természetének kifejtése során a fiatal költő támaszkodhatott azokra az ismeretekre, amelyeket Benedetto Croce esztétikájából merített. A nyelvi műalkotás logikai szempontú megközelítésében pedig a Pauler Ákos filozófiájának tanulmányozása során elsajátított logikai ismeretek voltak segítségére. A pauleri filozófia és a crocei esztétika befolyásának részletes filológiai kimutatása és elemzése csak önálló tanulmányban történhet.¹⁴ Itt a József Attila-féle műalkotás-modelt érintő kérdések vizsgálatára kell korlátoznunk figyelmünket.

Croce a művészetről alkotott felfogásában ismételten számúzi a fogalmat, mint a művészet tartalmát, hogy ne maradjon más tartalom, mint a tisztán a maga őszinteségében, közvetlenségében, élénkségében, érzelmében felfogott realitás, vagyis a tiszta intuíció. Ez a művészet mint tiszta intuíció tana, amelynek a lényege a mi szempontunkból az, hogy az alkotó

„nem terheli magát fogalmi meghatározásokkal és nem tesz különbséget a való és a nem való, . . . között . . . egyedül a képzeletre támaszkodik. Nem osztályozza a tárgyakat, . . . nem minősíti, nem határozza meg: érzi és ábrázolja.”

¹⁴ Benedetto Croce és József Attila esztétikája közötti kapcsolattal részletesen tudomásom szerint ezidáig Forgács László (i. m.) és Peter Diener foglalkozott (*Pour une esthétique comparée: Benedetto Croce et Attila Jozsef*. Rivista di Studi Crociani, anno VIII – fasc. IV. Napoli, 8. 10. 1971. 395–403. 1) – Pauler Ákos befolyását József Attilára a kortársi visszaemlékezéseken (Németh Andor, Komlós Aladár, stb.) kívül Forgács László említi és érinti több ízben (i. m.)

Az így megalkotott művel szemben semmi helye az igaztéves megkülönböztetésnek, mivel „nem egy ítéletnek alanya, mert nincsen hozzá való állítmány.”¹⁵ A művészet – tiszta intuíció elve következetesen monista esztétikai álláspont. Megfelel azoknak a gondolatoknak, amelyekkel a fenti idézetben Németh Andor, József Attila 1927–28-ban vallott nézeteit jellemezte.

Az Ady-vízióban azonban a költő már az ellenkező oldalról, a gondolat felől közelítette meg az esztétikumot. Az „elemzett” vers minden sorában ítéleteket fedezett föl. Idézett vázlatokban is a művészi alkotás egyik aspektusává általánosította az ítézés tevékenységét. Ha műalkotás-modelljének egyik kiindulópontja a crocei tiszta intuíció, akkor másik, ezzel egyenrangú kiindulópontja a pauleri pánlogizmus, a spekuláció elve. Abban, hogy a fiatal József Attila esztétikájában és költői gyakorlatában rehabilitálta a gondolkodást, az értelmet, nagy szerepet játszott a kortárs magyar bölcselőnek a húszas évek végén frissen megismert filozófiája. A költőtől nem állhattak távol – például – ilyen gondolatai:

„egyes dolgot megismerni már annyit tesz, mint egyetemességet tudatosítani. A kategória a logikai priusz az egyes tartalommal szemben, s az egyetemes teszi lehetővé az egyest, nem pedig az egyes az egyetemeset.”¹⁶

Az Ady-vízió szerzője láthatólag nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy verseszményének kialakítása érdekében főképp Pauler gondolkodásának és kategóriatanának eredményeit hasznosítsa. Pauler az ismeretgyarapítás szempontjából az ítéleteket három csoportra osztja: analitikus, szintetikus és

¹⁵ Az idézetek B. Croce magyarul megjelent esztétikai írásaiból valók: *Esztétika. Elmélet és történet*. Bp. é. n. 20. *A tiszta intuíció és a művészet lírai jelleme*. Bp. 1912. 24. – *Az aesthetika alapelemei*. Bp. 1917. 24.

¹⁶ Pauler Ákos: *Bevezetés a filozófiába*. Bp. 1921. 281–282.

autothetikus ítéleteket különböztet meg. Mig az első csoportot ismerettaglaló ítéleteknek nevezi, az utóbbi kettőnek az ismeretbővítés funkcióját tulajdonítja. Talán ez a többlet az oka annak, hogy a költő e két utóbbi ítéletfaj jelenlétét fedezte föl Ady versében, aki szerinte „szintetikus autothetikus ítéleteket pusztít össze”.

A tanulmány szövegébe véleményünk szerint már A Toll-beli megjelenés során nyomdahiba csúszott. Pauler filozófiájában sehol sem beszél szintetikus autothetikus ítéletfajról. A kéziratban feltevésünk szerint „szintetikus és autothetikus” ítéletekről volt szó. A költő a szemlélettől függő szintetikus és a tisztán gondolati, spekulatív-filozófiai autothetikus ítélet összepusztításával az érzéki és az intellektuális szféra tökéletes egymást áthatását akarta érzékeltetni. Erre utal az egyik idézett töredék is, amelyben a költő a szintetikus ítéleten belül kísérli megtalálni „a gondolkodás és szemlélet” szerves egységét.

Az olasz és a magyar bölcsező gondolatrendszere döntő kérdésekben élesen ellentétes egymással. Egyiküktől a gondolat előtti közvetlen szemlélet, a tiszta intuíció elvét kölcsönzi a költő, másikuktól a végtelen regresszus lehetetlenségének elvét és ennek következtében azt a gondolatot, hogy minden megismerés végső logikai alapelveken nyugszik. Az Ady-vízió műalkotás-modellje, az összepusztítási formula nem más, mint a két oldal tökéletes közvetítése, a crocei intuicionizmus és a pauleri pánlogizmus tudatos egyeztetése. József Attilának mindazonáltal nem két tisztán ellentétes rendszer összekényszerítését kellett végrehajtania. A két filozófia között bizonyos érintkezési pontok voltak és „csak” ezeket kellett megtalálnia, hogy az intuíció és a spekuláció elvét összeegyeztethesse és így mindkettőt „meghaladhassa”. Az érintkezési pontok közül csupán azokra az előzményekre hívjuk föl a figyelmet, amelyek mindkét oldalról megalapozták az Ady-vízió „összepusztítási” formuláját.

Magában Croce művében számtalan ösztönzést kaphatott és nyilván kapott is a költő az intuíció eredendő tisztaságának felszámolására. Croce esztétikája ugyanis nem jól zár a fogalmisággal szemben. Az olasz bölcselelő szerint mindannak, ami kifejezés, tehát egy tudományos munkának is, van esztétikai oldala: *A Scienza nuova* és *A szellem fenomenológiája* alkotója is költő „... mert ezekben a művekben ugyanannyi szenvedély, ugyanannyi előadásbeli erő, ugyanannyi lyra rejlik, mint akármilyen sonetben...” A gondolkodó „ítéletei, mivel az őket burkoló szenvedéllyel együtt fejeződnek ki, tudományos jellemükhöz művészt is nyernek, melyet mindig élvezünk, ha csak esztétikai formáját is szemléljük.”¹⁷

Egy olyan gondolkodónál, aki a filozófiai szöveg járuléka-ként, akaratlan többleteként is elképzelhetőnek tartja az esztétikum kisarjadását, nem kell csodálkoznunk, ha rátalálunk a József Attila-féle összepusztítási formula közvetlen előzményeire is.

Az intuícióba belevegyült fogalmak sorsáról Croce a következőket írja:

„A fogalmak, melyeket az intuíciókba vegyülve találunk, amennyiben valóban belevegyültek, többé nem fogalmak, mivel minden függetlenségüket és önállóságukat elvesztették. Fogalmak voltak, de most már az intuíció egyszerű elemeivé váltak. A bölcs mondások, melyeket egy tragédia... személyétől hallunk, már nem fogalmakul állanak előttünk, hanem azon személy jellemzői... Az egész az, ami meghatározza a részek minőségét. Egy műalkotás tele lehet filozófiai fogalmakkal; nagy bőséggel és mélyebben járók lehetnek ezek benne, mint egy bölcséleti értekezésben... Mégis minde fogalmak ellenére a műalkotás eredménye egy intuíció...”¹⁸

Az alábbi Croce idézetet különösen az összepusztítás mechanizmusának rendkívül érzékletes leírása teszi érdekessé:

¹⁷ B. Croce: *Az esztétika alapelemei* Bp. 1917. 83, 84.

¹⁸ B. Croce: *Esztétika. Elmélet és történet*. Bp. é.n. 4.

„...a kifejezés olykor más kifejezésekben alapszik: ily formán vannak egyszerű és vannak összetett kifejezések. Bizonyára el kell ismernünk valamelyes különbséget a „heuréka” között, mellyel Archimedes kifejezte minden elragadtatását fölfedezésén és egy szabályszerű (5 felvonásos) tragédia kifejező ténye között. De nem: a kifejezés mindig egyenesen a benyomásokon alapszik. Aki egy tragédiát ír, az az olvasztótégelybe . . . nagy mennyiségű benyomást tesz: maguk a más alkalommal fogant kifejezések egy tömeggé olvadnak az újakkal; ép-úgy, mint egy öntökemencébe bedobhatnak alakatlan bronzdarabokat és igen kecses szobrokat, de hogy új szobrunk legyen, a legkecsesebb szobroknak az alakatlan darabokkal együtt egybe kell olvadniok. A régi kifejezéseknek impressziókká kell újra válniok, hogy másokkal együtt egy új, egyetlen kifejezésbe összerakhassuk őket.”¹⁹

Croce esztétikájában számos alkalommal kifejti ezeket a gondolatokat. A Sokrates utáni kor új vígjátékáról – Vico nyomán – elismeri, hogy „telítve van bölcséleti eszmékkel, értelmi egyetemességekkel”, de hozzáteszi, hogy „szerzőik annyiban voltak költők, amennyiben a logikait képzeletivé tudták változtatni.”²⁰ A szimbolikus alkotásmód jellemzése kapcsán kiemeli, hogy „az eszme teljesen feloldódik az ábrázolásban . . . Ámde az idea, mely eltűnt, mely teljesen ábrázolássá vált, . . . már nem idea többé, hanem csak jele a művészi kép újra megtalált egységelvének.”²¹ A tiszta intuíció fogalmának egyik rugalmas meghatározásában a művészet szükségszerű előfeltételeiül ismeri el a fogalmakat, de csak mint elsüllyedt, elfeledett előfeltételeket „engedi be” azokat a versbe.²² Problémánk körébe váгна a nyelv logikai és művészi felhasználásának alternatívája, de ez önálló elemzést érdemel. A műalkotás fizikai létének kérdése szintén ide tartozna, de közvetlenül kapcsolódik József Attila és Croce rendszere, illetve az ihlet és az intuíció közötti viszony bonyolult problémájához és ezért itt nem érinthetjük.

¹⁹ B. Croce: i. m. 22.

²⁰ V. Croce: i. m. 225.

²¹ B. Croce: *Az esztétika alapelemei* Bp. 1917. 35–36.

²² B. Croce: i. m. 81.

Az összepusztítási formulára azonban a költő nemcsak Crocénál láthatott példát. Az a mód, ahogyan Pauler a fogalomképzés folyamatát leírja, eltekintve attól, hogy itt tisztán a logika területén vagyunk, nagyon erősen emlékeztet az Ady-vízió arra az idézett gondolatmenetére, amely során eltűnik az ítélet alanya és állítmánya és a vers egyetlen, egységes „szimbólummá”, névvé integrálódik:

„... az ember előbb ítéel, semmint határozott fogalmai volnának, sőt a szabatos és világos fogalom már számos helyes ítélet nyomán alakul ki... az ítéel mindig kiegészítő művelet, ... Vagyis ítéelni annyit tesz, mint felismerni, hogy valamely dolog (az alany) logikai teljességéhez egy másik dolog (az állítmány) is tartozik, miközben e két dolgot gondolatilag egységbe fűzzük. Az ítéel dualisztikus szerkezete is tehát a „kiegészített” és „kiegészítő” fogalmi kettősségében gyökerezik... a fogalom... már produktuma az ítéelnek. Vagyis a fogalom helyes ítéeltekéből elvont eredménye azon ismereteknek, melyeket valamely tárgyra vonatkozólag szereztünk... egységes szimbólummal jelöltetik, pl. szóval...”²³

Súlyosan tévednénk tehát, ha azt hisszük, hogy a gondolati elem versbe bocsátása, majd elpusztítása üres játék a szavakkal, nem több, mint a költő spekulatív hajlamainak öncélú kiélése. A crocei és pauleri gondolkodásmód egyeztetésének eredményeként az Ady-vízió idézett részletében olyan művészetbölcseleti fejtegetés áll előttünk, amely nemcsak József Attila egész későbbi esztétikai-kritikai munkásságának egyik magvát alkotja, hanem érett költészete versmodelljének elvi-gondolati megalapozását is jelenti. Németh Andor félbeszakított fenti idézete így hangzik teljes formájában:

„Később tágitott az elméleten, visszahelyezte jogaiba az értelmet, sőt a retorikát is, de verstechnikája nem változott. Ami másnál közlés, nála mindig kifejezés maradt. S hogy programverseivel is sikerült a közlést kifejezéssé integrálnia, a legnagyobb intellektuális teljesítmények egyike.”²⁴

²³ Pauler Ákos: i. m. 47., 49–50.

²⁴ Németh Andor: i. m. 76–77.

József Attila az Ady-vízióban fogalmazta meg azt a verseszményt, amely képes gondolatokat (köztük a tudományos szocializmus terminológiáját is), politikai-társadalmi mondandókat magába foglalni, de úgy, hogy a mű megfeleljen a tiszta költészet követelményeinek. Tehát az Ady-vízióban olvasható *összepsztítási formula* a nem-eredeti, hanem helyreállított tiszta költemény elve József Attila művészetbölcseleti gondolkodásának egyik legfontosabb és legmaradandóbb vívmánya. Amikor Ady verseivel szemben felállítja az „A műalkotás” – „A nem műalkotás” alternatív értékítélet-párosát, akkor műalkotáson az itt leírt, résztelenné feloldott nyelvi egészt érti, amelynek minden mozzanata poétikus, varázslatos, tökéletes kell legyen. Nézzük meg a továbbiakban, mennyiben és mi módon tett eleget a költő az ítélet alanya, az „A” megismerésének?

Az előzetes kritikusi munkáról vallott nézeteiben csak részben követte Croce útmutatásait. Az Ady-vízióban nem szól az alkotó lelkiállapotába való helyezkedés aktusáról, másrészt elutasítja a történelmi kommentárnak tulajdonított magyarázó szerepet: „Koráról beszél, holott azzal Ady verseinek csak anyaga válik érthetővé. Másrészt nem is a kor jellemző a közepes költőre, hanem a jó költő jellemzi a kort.”²⁵ Elfogadja viszont Crocétól a tiszta irodalmi szempont érvényesítését, s – ezt külön hangsúlyoznám – Ady költészetét tiszta művészeti szempontból tartja megvizsgálandónak!

Az előzetes kritikai munka legjobban hangsúlyozott mozzanata József Attilánál az a követelmény, hogy a kritikus gondolkodva, elemzően nyúljon a műalkotáshoz. Ezen a ponton intellektualisztikus irányban fejleszti tovább Crocénak a kritikusi munka ítéleti mozzanatát elismerő véleményét: „... ahelyett, hogy úgy bánnának a verseivel, mint az ornithologus a kakaduval, saját sas- vagy pacsirtavoltukat vijjogják, csevetelik az egyes írástudók.” – veti az Ady-ankét hozzá-

²⁵ József Attila: *Ady-vízió*. JAÖM III. 23.

szólói szemére.²⁶ Az ebbe a mondatba foglalt hasonlatot Croce minden szubjektivizmus-ellenessége dacára is túlzottan logicistának tartotta volna. E ponton ezért a költő újra egy Crocénál radikálisabban pszichologizmus-ellenes kalauzt választ: Pauler Ákost.

Pauler a műalkotás kritikai megítélésével kapcsolatban így ír:

„Midőn valamit szépnak mondunk, nem csupán azt fejezzük ki, hogy nekünk tetszik, hanem ezzel a tárgy oly vonását jelöljük meg, melynél fogva *kell*, hogy az minden embernek tessenk. . . az esztétikai megállapítás . . . nem merőben érzelmi visszahatás, hanem *ítélet*, vagyis valaminek felismerése a tárgyon.”²⁷

József Attila Szász Zoltán Adyra vonatkozó pozitív és negatív ítéleteinek igazolását teljesen ebben az értelemben hiányolja:

„Jobb szeretném, ha kimutatná azokat a *törvényeket*, amelyeknek következtében Ady istenes költeményeinek *muszáj* untatniok, szeretkezési lírájának minden lelkesedést *muszáj* derékba törni, aminthogy a 'néhány félig dadogó strófának' is *igazolnia muszáj*, akár akarom, akár nem, hogy 'Ady igazi költő'.”²⁸

Pauler így folytatja gondolatmenetét:

„E képességnek (t. i. a kritikai jóízlésnek – TGY) mértéke . . . a tárgyban van: azon kell valamit felismerni tudnia annak, akit illetékes műbírálonak fogadunk el. . . az esztétikai objektivizmus álláspontjára kellett helyezkednünk, mely a tárgy szépségét ennek objektív határozmányoiban keres(i). E határozmányokat a szemlélő meglátja, de nem teremti, valamint a tudós az igazságot felfedezi és megformulázza, de nem hozza létre.”²⁹

²⁶ József A.: i. m. 16.

²⁷ Pauler Ákos: i. m. 155.

²⁸ József Attila: i. m. 23.

²⁹ Pauler Ákos: i. m. 155.

A követelmény, hogy a kritikai munkának a műalkotáson felismerhető határozmányokat kell tudatosítania és a műre vagy az alkotóra vonatkozó állításokat ezzel kell tudni igazolni, következetesen végigvonul az egész Ady-vízión. Márai Sándor hozzászólásában azt kifogásolja a költő, hogy az meg sem kísérli elemezni, „hogy miféle varázslat is rejtőzik abban a versben, ami őt arra kényszeríti, hogy jónak tartsa. Kosztolányi indokolni próbál, Márainak eszébe se jut.” Kassáknak válaszulva kijelenti: „Csak magára a műre hivatkozhatunk, ha tévedéseinket a minimumra kívánjuk korlátozni.” A tekintélyekre hivatkozó Fenyő Miksával így vitázik: „Mert a műben orrunk előtt a csoda, a varázslat, hogyne markolnám hát föl az eszemmel is!” Ignotus cikke kapcsán azt fejtegeti: „soha ilyen szükség és alkalom, hogy valahány Ady-vers van, az végig-elemeztessék . . .”³⁰

Ezek voltak József Attilának az „A műalkotás” ítélet alanyának megismerésére, az előzetes kritikai munkára vonatkozó elvi elképzelései. Az Ady-vízió második részében ennek az elméletnek az Ady költészetére való alkalmazására vállalkozik. Láthatóan meg akarja röviden mutatni vitapartnereinek, hogy néz ki az olyan kritika, amely megfelel a művészetről való helyes gondolkodás formai kritériumainak. Így hát József Attila ekkori kritikai elveit működésükben szemlélhetjük és minősíthetjük.

„Engedtessek meg, hogy végszavam ne kinyilatkoztatás legyen, hanem következtetés.” – kezdi a költő Ady-képének kifejtését a pauleri „esztétikai objektivizmus” szellemében. S valóban, a tanulmányrészlet a szillogizmus formája szerint épül föl. A műalkotás mibenlétének vizsgálata képezi kiindulópontját: „A költemény nem intuíció. . .” stb. Aztán a költő kiemeli *Az Illés szekeréből* két sort, s a műalkotásról általában elmondottakat az idézetre vonatkoztatja (és megállapításait kiterjeszti a vers egészére.) Ez adja következteté-

³⁰ József A.: i. m. 16–22.

sének első premisszáját, a szillogizmus ún. felső tételét: „Az Illés szekerén (két idézett sora) – műalkotás.” Miután ezzel – úgy véli – példát adott a helyes kritikára kicsiben, Ady életműve egészére (műalkotásait értve ezen) általánosítja ítéletét:

„De ha többi versét e két sorhoz hasonlatosan végigelemezzük, amit itt természetesen meg nem tehetek, úgy a következő értékmegállapításokat szögezheti le mindenki, függetlenül attól, hogy tetszik-e néki a vers:” stb.

A gondolatmenetnek ez a része felel meg a második premisszának, a szillogizmus alsó tételének. Ezután végkövetkeztetés gyanánt megismétlődik az első tétel: „A műalkotás”, de most Ady műalkotásainak összességére, illetve szerzőjük művészi képességeire alkalmazva: Ady a költők között – „manapság páratlanul áll”. A képlet lerövidítve így néz ki: *Az Illés szekerén* műalkotás. Ady nagyszámú ilyen műalkotást írt. Tehát Ady „a tiszta ész finnyássága előtt is tiszta költő . . . amint az a fentiekből következik.” Ez persze a tanulmányrészletnek csupán ideális képe, „nem a való”, hanem „annak égi mása”, de ha nem is követheti egy eleven szöveg pontosan a mintának tekintett logikai sémát, ennek vezérlő szerepe arra nézve nyilvánvaló. A gondolatmenet szertelennek semmiképpen nem nevezhető. Nincs az Ady-ankétnak még egy olyan dokumentuma, amely ennyire szigorú (persze merev, iskolás) logikával építkeznék.

De nemcsak ez a részlet épül föl ilyen módszeresen, hanem a vitapartnerek nézeteinek az első részbe foglalt kritikája is. A helyes kritika előírásait a költő mindenegyes hozzászólásra alkalmazza, s mindegyik esetében azt a kritériumot emeli ki, amely azt elsősorban (többnyire negatív) minősíti. Esztétikai objektivizmusából, kritikai intellektualizmusából kifolyólag legnagyobb következetességgel és kíméletlenséggel pszichologizmus-ellenes álláspontját viszi végig. A pszichologizmus-elleni küzdelmében támaszra talál Croce ilyen kijelentéseiben: „Az egyik elválasztja a tartalmat a formától és pszichológiai-

nak szereti magát nevezni és a műalkotások helyett a művészek emberi oldalának pszichológiájával foglalkozik”³¹ éppúgy, mint Pauler Ákos egész rendszerének és filozófiatörténetének a lélektanosság és szubjektivizmus fölött gyakorolt éles kritikájában.

Így visszhangozta nézeteiket:

„Hiszen módszernek ott az az áldott pszichologizmus... a Nyugat... Ady lelkén... csügg-eseng, ... a művész ilyen-olyan értékű, de embertelen teljesítményét, a művet, mellékesen kezelik annak külső vagy belső, természetesen történeti eredete mellett. Mert hogy is állunk azzal a lélekkel? Minden emberi lélek egyívású, különben emberi lélek nem is volna. Így Kovács Gyurka barátom lelkénél semmivel sem szenzációsabb a tárgyalt lírikusé.”³²

Ez a szempont a kritika szövegében lépten-nyomon fölmerül. Csak két példát említek itt. Kosztolányi Ady-reviziójával a költő éppen azért nem ért egyet, mert az a helyesen megítélt rossz sorokból lélektani tények alapján, tehát jogtalanul általánosítja az Adyt egészében elvető ítéletét. Ugyanezt veti Kassák szemére is: „Nagy baj, hogy Kassák is pszichologizál. Holott a lélektan csak lelki tényekről szolgáltat ismereteket, de véle értékelni nem tudok.”

Babits véleményével való vitájában egy másik szempont kerül előtérbe. Mivel József Attila számára – mint láttuk – az egyes költemény az elsődleges, annak végigelemzése és műalkotássá vagy nem-műalkotássá minősítése alapján lehet csak általánosító ítéletet mondani a költőről, ezért visszautasítja Babits álláspontját, aki szerint „Adyt csak egészében lehet megítélni”, mint egy, az egyes verseken túlnövő „hatalmas szimbólumépület alkotóját”. Ignotus álláspontját pedig azon a ponton vitatja, ahol az túllép a tisztán művészeti szempontú ítélkezésem:

³¹ B. Croce: i. m. 105.

³² József A.: i. m. 15.

„Ignotus okfejtése Ady mellett világos, szabatos, mégsem helyeselhetem irodalom-politikai megfontolásai miatt. Helyt állni Adyért általánosságban ma már nem kell s a művészettől merőben idegen kisajátító törekvésekre való tekintettel nem is tanácsos.”^{3 3}

Látható tehát, hogy József Attila szempontrendszere, mint egy háló terül rá A Toll ankétjának keretében nyilvánított minden véleményre.

A módszeresség azonban nemcsak a részadatokban, de a tanulmány egészének felépítésében nagyban is érvényesül.

„Ezért legcélszerűbb a helyes etikai értékítéletek rendszerének megállapításában azt az utat követni, hogy ama különböző kísérletek bírálataból indulunk ki, amelyek a történeti fejlődés folyamán felmerültek arra nézve, hogy a legértékesebb emberi cselekvési mód megjelöltessék. Ezek fokozatos kiküszöbölése nyomán remélhetjük, hogy mind közelebb jutunk célunkhoz.”^{3 4}

– írja Pauler Ákos könyvének erkölcsstani fejezetében, s ezek a mondatok az Ady-vízió szerkezetét is pontosan jellemzik.

Az ilyenfajta kritikák szerzője rendelkezik egy megoldással, s azt normatív előzetesen is összefoglalhatja. Majd a cáfolandó álláspontokat hozzáméri ehhez a „jó megoldáshoz”. Kimutatja, hol és milyen irányban térnek el tőle, azaz miben hibáznak. Ezután fejt ki részletesen a maga pozitív gondolatait. A kifejtésnek ezt a módját nagyon kedveli Benedetto Croce. Az *Esztétika* és *Az Esztétika története* óriási arányokban és azon belül kisebb egységekben is jó példa erre. Az esztétikai nézeteket az antik kezdetektől a huszadik századi szerzők rendszereivel bezárólag tárgyilagosságtól és toleranciától messze elrugaskodva aszerint osztályozza, mennyire álltak közel a művész – intuíció felfogásához, és Croce egyéb, ez alaptételből levont, olykor igencsak végletes következtetéseihez (elmélet-ellenesség, a művészetek felosztása jogosultságának tagadása, stb.) De megtaláljuk ezt a szerkesztési módot

^{3 3} József A.: i. m. 22.

^{3 4} Pauler Ákos: i. m. 121.

valamilyen változatban Az aesthetika alapelemei és A tiszta intuíció és a művészet lírai jelleme című könyveiben is. József Attilának tehát az Ady-vízió felépítéséhez modellül a legfőbb forrásait jelentő filozófiai-esztétikai művek gondolatmenetei szolgáltak.

A tanulmányban az Ady-vízióknak csak egyik aspektusát, a költőnek a kritikára vonatkozó nézeteit elemeztük, de azzal a szándékkal, hogy láthatóvá váljék: az 1929 augusztusának elején íródott Ady-vízió jelentős állomás a költő gondolkodói fejlődése útján. A legkorábbi művészetbölcseleti gondolatmenet, amelynek alapján már rekonstruálhatjuk a költő esztétikai nézeteit. Korábban megjelent néhány kritikájában is találunk fogódzókat e rekonstrukcióhoz. Nézeteit a költészet-ről a Galamb Ödönhöz írott híres 1923 végén kelt levele óta levelezésében is szívesen fejtegette. Ilyen típusú leveleit sok esetben az önkifejezési igény elemi megnyilvánulásaként, értekezés-pótlékok gyanánt értékelhetjük. De míg levelei, kritikái különálló, magukban töredékes, rendszerré összeilleszthetetlen gondolatokat, eszme-gócokat tartalmaznak, s így belőlük adalékokon túl nem kapunk átfogó képet művészetfilozófiai gondolkodásmódjáról, még kevésbé tudjuk végigkövetni fejlődésének fonalát, addig az Ady-vízió eszmefuttatásai – minden lakonikusságuk ellenére – egy zárt, végiggondolt rendszer jelenlétére utalnak és a kutatót ennek explicitté tételére serkentik. Másrészt – bár kétségtelenül fellelhetők a szövegben pillanatnyi érvényű, efemer, másnapra már módosuló álláspontok, – megpillanthatjuk az értekezésben több tartós, a költőt egész életén végigkísérő szellemi törekvés kezdőpontját is.

A költő 1929-ben jutott el eszmei fejlődésében arra a pontra, amelyen a sokféle korábbi művészetbölcseleti tendencia egységes rendszerré, későbbi esztétikájának előképévé állt össze. A vitacikk tehát mind a megelőző, mind a rákövetkező József Attila-írásokhoz képest önálló fejlődési stádiumot képvisel. Mint egy koordinátarendszer origója, elválasztja és össze-

köti fejlődése korábbi és későbbi szakaszait. Gondolkodásának megelőző stádiuma csak retrospektíve, erről a pontról visszatekintve, mint az Ady-vízióhoz vezető folyamat vázolható fel. Másrészt a költő későbbi eszmei fejlődési fokait és fejlődése természetét is hozzá, mint kiindulóponthoz viszonyítva mérhetjük le és minősíthetjük legpontosabban. Az írásról-írásra haladva egyre terebélyesebbé és egyre szövevényesebbé váló képletet itt még egyszerűbb, áttekinthetőbb állapotában szemlélhetjük.

A költő későbbi művészetbölcseleti nézetei nemcsak gondolati elmélyülésről, módszertani fejlődésről tanúskodnak, hanem tükrözik a közben végbement világnézeti fordulatot is. Az Ady-vízió a költő húszas évek végi szellemi tájékozódásának, elsősorban polgári radikális értelmiségi körökkel való kapcsolatának domumentuma. Az illegális mozgalom sodrába kerülve, közelebbről megismerkedve a marxizmus tanításaival ezt a gondolatrendszert marxista szellemben fejlesztette tovább. Az Ady-vízió ebben az értelemben az *Irodalom és szocializmus* gondolati előkészítője.

BÉCSY ÁGNES

AZ *ALTATÓ* ÉS AZ ALTATÓ MINT MŰFAJ JÓZSEF ATTILÁNÁL

Az *Altató* talán József Attila legszélesebb körben ismert verse, ezen belül is sajátos státusa van: mintha nem is egészen költeményként (legalábbis „igazi” József Attila-versként) tartanánk számon; eredendőbb, névtelenebb hagyományként él sokakban annál, semhogy észrevétlen jelenléte ne akkor tűnjön elő érdeme szerint, ha elképzeljük hiányát. Ám a versre, e természetes jelenlétre irányított kérdező figyelmünk újra és újra tudatosíthat valamit, ami már-már önrejtő evidenciájának is alapja: hogy a nagy versekhez hasonlóan az *Altató* sem „természetes” és „magától értetődő”, hanem „mű”-valóság, s így több síkon is érthető, több síkon nyújthat más-más, elvben csonkítatlan képet.

Olvasóját – különböző életpillanatokban ugyanazon személyt is – tapasztalatai, ismeretei másként készítették fel a vers értésére, de végső soron a vers szabja meg értésének jogosult különbségeit. A több szinten, különböző mélységben adekvát befogadó élmény nem kizárólagosan, de arányos teljességként realizálja a művet, miközben nem szükségképp realizálja tudatosan *mű* voltát, *működését*, önnön arányos el-sajátításának elvi biztosítékát. A róla való tudás nyilván nem azonos a műélménnyel, nem helyettesíti azt. De a vers értésének tudatosuló kiterjesztéséhez hozzá tartozik.

Éljen bár kiben-kiben a legeredendőbb naiv versélményként az *Altató* – vagy épp: mert így él – nemcsak spontaneitásában „megőrzendő”, de a legkézenfekvőbben továbbépíthető

élmény és értés is lehet – önmaga oly sokszoros lehetőség, felszólítás és példa a megértve újraformálás (ön)tudatosságára.

Az értelmező újraalkotás minden műalkotás szükségszerű sajátja. Az egyedi mű: létében minden mű, a műnem, a műfaj megszüntetése és újrateremtése, s mutatis mutandis érvényes ez a szerzője életművében betöltött helyére is (ha nem rendelkezne ezzel a kizárólagossággal, közlése esetleges lenne, s léte lényegtelen). De a mű kontextuális jelentése így e megszüntetve megőrzött tágabb összefüggések, értelmező elvonatkozások szerint adódik, ezek egymásba érése, érleltsége jelöli ki a mű egyediségét.

Eszerint indulunk ki az *Altató* értelmezésében két – egymásra közvetlenül nem vonatkoztatható – tényből mint a vers – máris elvben szűkített – kontextusából:

1. az *Altató* az „igazi” József Attila verse, legalábbis keletkezési ideje szerint; ismeretes nagy versek sorába iktatva 1935. február 2-i dátummal (s az elsőtől csak kis mértékben eltérő végső szövegváltozatával) közli a készülő új kritikai kiadás eredményeit felhasználó legfrissebb gyűjteményes kötet (Stoll Béla gondozásában; Szépirodalmi, 1980.)

2. az *Altatót* hangsúlyosan csak önmagára mutató címe a gyermekirodalom, ezen belül a gyermekvers körébe utalja, szűkebben az altatódal gazdag archaikus, folklór-hagyományából kinövő műköltészeti műfajba, a bölcsődaléba. Kérdésünk e tények művészileg szükségszerű találkozását, eszerinti jelentőségét állítja: Hogyan értelmezi a konkrét vers a költő életművét (illetve ennek időben, tematikusan határolt vonulatát); hogyan értelmezi a műfajt; ebben az összefüggésben hogyan értelmezi önmagát, önmaga egyszeri kizárólagosságát?

Kiindulásul kínálkozik a feltételezhető kapcsolat a gyermekség-problematika életműbeli vonulata és az *Altató* műfaji, szemléleti törvényszerűségei között. Nem a szakirodalomban már gazdagon tárgyalt (vagy csak érintett) gyermek-anya motívumok mélyebb elemzésébe kívánunk elmerülni, csupán szempontunknak megfelelő orientáló támpontokat keresünk.

Célszerű így előbb az altatódal lényegesebb jellemzőit vázolni, s ehhez rendezni az áttekintést.

A gyermekvers eredendően a világ megismerését a játék formájában biztosító szinkretikus tevékenység részének tekinthető, mintegy a társadalomba való bevezetetés eszközének, a rítust előlegező gyakorlat verbális elemének. A játékba rejtett tanítás, a biztonsággá érő ismeretszerzés, a valóság-törvények megismerése és személyhez mért szabad elsajátítása: többé-kevésbé általános jellemzője a gyermekversnek. Az altatónak is, noha ennek speciális vonását az adja, hogy „elmondóját” tekintve „felnőtt”-vers. De a megszólaló és a megszólított egyértelműen megnyilatkozó viszonyában, a dal alapszituációjában éppen a világgal megismerő harmóniába kerülés dramatizált játékát valósítja meg. Ebben a szituációban a felnőtt (anya): a világ – a megismerendő, a beavatandót mintegy testében hordozó közvetlen univerzum, és annak megismeretője is; az idegenségében fenyegető „rend” képviselője, közvetítője, de óvó megszélesítője is egyben.

Nem téveszthet meg, hogy az altató primitív alakjában (s ezt műköltői változatai is részben őrzik) jobbára vokális képződmény; gyermeknyelvi és ringatószavakra épül, eredetileg énekelt, eufóniájával hat elsősorban, kiegészülve a szinkretikus „varázslat” nem vokális-verbális elemével: a ringatás kinetikus ritmusával. A világba való bevezetetés lényegi értelmében mindez „tanítás” és „játék”. A dal gyakorlati célját jelentő elalvás akadályozóját: a nem-ismerés, nem-birtokolhatás szülte szorongást kell feloldania, egy felfoghatatlan, arányaival nyomasztó univerzumot kell a gyerek számára otthonos méretűvé formálnia. Ennek alapja eredendően az anya és a gyermek közvetlen fiziológiás-pszichés egysége, melynek fokozódó szocializálódásával (és verbalizálhatóságával) az egyre magasabb értelmi szinteken is együtt kell járnia a gyermekkel való érzelmi, szemléleti, kifejezésbeli azonosulásnak, a felnőtt „gyermekhez arányosodásának”. Nem a valóság-törvények elfedését, hazug megcsonkítását jelenti ez, hanem a

„rend” szépítetlen közvetítését (az altatók olykor „felnőtt ésszel” kegyetlenül szókimondók), de a gyerekhez arányos világgépben, a feltétlen védettséget biztosító „én-te”-világ intimitása szerint. (Így az altatóban bemutatott arányos valóság-egész is szükségképp magán viseli a megszólaltató alapviszony gyengéd személyességét.)

Az altatódal jellegzetességeit tehát a benne foglalt szituatív élettényre épülő tanítás- és játékhelyzet határozza meg; funkciójának betöltésére (a világ fenyegető idegenségének a személyes szabadság rendezett otthonává arányosítása) csak a viszonzyszerűség által alkalmas.

Így azonban az anya nem csupán mint egyedüli megszólaló tekinthető a dal tulajdonképpeni lírai hősének, hanem olyan értelemben is, hogy egyben önmagáról és önmagának szól benne: saját felnőtt-világát (annak hozzá sem minden arányos rendjét) humanizálja, önnön szorongását oldja, miközben oltalmazó pozíciójában az azonosulást kívánó „tanítandó játékpártnér” oltalmazottsága szerint, „gyermekként” éli át. Ebben a szerepváltó azonosulásban ugyanakkor a gyerek egyben „tanító játékpártnerré” és oltalmazóvá is lesz a felnőtt szempontjából, mint a világ személyes viszonyként való, arányos megfogalmazhatóságának alkalmát és közegét biztosító társ. Az altató szerepdal, illetve helyzetdal jellege tágabban így is érthető: nemcsak a szituatív élettény, hanem a benne adott azonosuló játék szerint is. (Ennek tükrében kap mélyebb jelentőséget talán az is, hogy az altatódalt a munkadallal és a varázsdallal szokták szorosabb genetikus kapcsolatba hozni, formailagzeneileg pedig a siratóval.)

Kérdés tehát, hogy a József Attila költészetében oly jelentősnek tudott gyermekség-problematika mutat-e – s épp 1935 körül – olyan általános formai-funkcionális-tartalmi vonásokat, melyek az altatódal meghatározó sajátágaiban elvileg művészi szükségyszerűséggel futhattak össze?

Ismeretes, hogy a *gyer(m)ek* (illetve szinonimái) és az *anya* motívumszavak egész költészetét végigkísérik. Előbbi száznál is

többször, utóbbi körülbelül fele ennyi alkalommal olvasható verseiben; jelenlétük azonban 1933–37-ben válik kiemelkedővé: a *gyermek* motívumszó összes előfordulásainak megközelítőleg 50%-a, az *anya* szavak 70%-a erre az öt évre esik. A számszerűség költői jelentőségük növekedésére utal, ezen belül minőségi módosulást is sejtet az *anya* motívum mennyiségi felzárkózása a *gyerek*hez: együtt jár ez a két motívum egyre következetesebb együttes jelentkezésével, egymásra vonatkoztatott szerepeltetésével. A *gyermek* 1933 előtti jelentkezéséhez képest (gondoljunk például az 1923–26-os avantgarde korszak expresszionista-unanimista társadalmi nosztalgját kifejező, objektív-emblematikus gyerek képére!) egyre törvényszerűbben „hívja” maga mellé az *anyát*, és viszont. *A magukban vett motívumok (s szimbolikus tartalmuk) fokozódóan egymás által meghatározottsággá, az elemi gyermek–anya viszony motivikus szimbólumává alakulnak át* a harmincas évek elején.

Fentiekkel kapcsolatos az is, hogy – korábbi szórvány példák után – az utolsó öt évben szélesül ki igen erőteljesen mindkét (de főleg a *gyerek*) motívuma a nem szó szerinti, utalásos formákkal. A „személyt” nem megnevezése, hanem valamely – tágabban a másikhöz tartozása szerint – rá jellemző szituáció, tevékenység, megnyilatkozásforma idézi, s így az utalás közvetlen metaforaként vetülhet át a valóságnak nem anya–gyermeki viszonylataira, másrészt önjellemzően személyessé válhat (igen világos példa a *Bukj föl az árból* szülő–gyermek képzetsora). A kései versekben szintén oly szimptomatikusan gyakori (vers-, strófa-, sorkezdő) „*mint (a) gyer(m)ek . . .*” hasonlat-formulához képest kevésbé reflexív, erőteljesebben önkivetítő, illetve érzelmileg asszimilált világ- és önértelmezés képletévé teszi ez a megoldás a motívumot. Az utalásos formákban a szülő mindig, a gyermek gyakran csak és közvetlenül a másikhöz kötődő legelemibb egzisztenciális, szociális, érzelmi viszonyában idéződik meg (*Boldog hazug*); emellett a *gyermek* tágabban „szülőt kívánó” vonásaiban: ki-

csinysége, esendősége félelmében (*Négykézláb másztam...*), a valósághoz aránytalan „tudatlan” megnyilatkozásaiban (*Karóval jöttél*); vagy épp a gondoskodás adta védettség, a játékvilág képeivel (*Könnyű emlékek...*). Az utalásos formák révén emelkedik nagy jelentőségre a tárgyalt motívumokhoz olykor már korábban (főként szerelmes versekben) is kapcsolt képzet: a *ringatás*, *ringatózás*, illetve az *alvás*, *elnyugvás*, *csitítás* motivikus tartalma, mely önmagában is alkalmas az elemi anya-gyerek viszony teljes földidézésére.

E vázlatos áttekintés is jelzi az élménykör lényegkifejező, valóságértelmező funkciójának intenzív elmélyülését, benne a személyesség kiteljesülését, s ezzel együtt *a motívumoknak egy olyan meghatározó szemléleti paradigma szerinti rendeződését, mely adekvát „műfaji szituációját” lelheti az altatóban*, s annak én-objektíváló, azonosuló szerephelyzetében.

E szemléleti keret tartalmi funkciójához annak figyelembevételével juthatunk közelebb, hogy a motívumokban kiépülő anya-gyerek viszonyforma (pozitív érték lehetőségét hordozó elvi forma) ugyanakkor túlnyomórészt *negatívan*, hiányával és tagadásaként töltődik be, felidézett pozitívuma mint realizálatlan vágy, értékelő, ítélő elv – a negatív valósággal szemben – van csak „jelen” a versekben. A gyermek motívumához gyakran kötődik a sírás (*Egy kisgyerek sír*), a büntetéstől való páni félelem (*Ha a hold süt*), a kielégületlen toporzékoló vágy a gyöngéd kapcsolatra (*Mama*), a világ által nyomorítottak önvédő agresszivitásának való állati kiszolgáltatottság (*Izonyat*). (Ez utóbbi, 1934 novemberében íródott önéletrajzi ihletű vers objektíváló tendenciájának rokonsága szerint is a *közvetlen* utána keletkezett *Altató* kiáltó ellendarabja!) A felidézett pozitív kapcsolatelv negatív betöltésének leggyakoribb kifejező motívuma, az önmagában is komplex utalásnak alkalmas *verés*: ok nélküli, nem indokolt, „kiismerhetetlen” fenyítés képzete – a ringatással ellenkező értelmű, negatív „tanítás” megjelenítője.

A motívumok mozgásaiban 1933-tól kiépülő kapcsolatelv pozitív utaló formájának és negatív betöltöttségének dialektikája magyarázó indokolást kap a József Attila-i „játék” és „rend” fogalmi szerint. A „rend” – miként az anya–gyermek kapcsolat formája – kettős értelmű. Jelenti a szabadság-szülte rend, az „új világ” vágyott, imperatív lehetőségét, és a „vas világ” rendjének valóságát. A társadalmi realitás elvben a verés elidegenült, az egyént bűnös-ként stigmatizáló tilalomrendje (amely „arravaló, / hogy ne legyen a gyerek hiába / s ne legyen szabad, ami jó”) – s ezzel áll szemben (mint a *Levegőt!* utolsó strófájában) az egyént „jó szóval” oktató, felnőtt gyerekként kiteljesülni, világában feloldódni engedő szabadságrend. A fenti összefüggés az *anya–gyermek motívumok társadalom- és ezzel egységben önértelmező paradigmaticusságát* hitelesíti. (Nem véletlen egybecsengés, hogy az *Altató* egyik jellemző képe mélyen „felnőtt” jelentésben tér vissza egy 1937-es töredékben, a „proletárköltő” önjellemzéseként: „világokat igazgatok: / üveggolyókkal játszom. / Nem szeretnek a gazdagok: / árva gyerekek látszom”).

A gyermekség-képzet felerősödését genetikusan motiváló életrajzi körülmény, a pszichoanalitikai kezelés hatására született szabadasszociációs önvizsgálat, a *Szabad ötletek jegyzéke két ülésben* (1936. május). teszi végleg világossá, milyen értelemben válhatott a gyermek s elemi kapcsolata valóság-értelmező képletté. A verés és a „nem engedtek játszani” panaszja után a sokat idézett sorok: „... Öcsödön rossz volt kellett volna két kis ló, kis nő, kis eke, kis ház, kis kutya, kis csikó, kis kasza, kis búza – minden arányosan hozzám, *mint ahogy* minden arányos volt a nevelőapámhoz.” S a gyerekkorba vetített, onnan felidézett hiánytudat szabad képzeletűsora után a kutató éberségű kérdés: „*Vajon arányos-e hozzám most minden, ami van*” (JAÖM. IV. 1967. 28–34. – Kiemelések tőlem: B. Á.)

A lezáró kérdés válasza – a versek tanúsága szerint – „nem”. Ám így a kérdés és bennerejlő válasza már nem

személyes, hanem művészi tartalom. Személyes motiváltsága és költői érvényessége viszont a gyerekségben találkozik, válik eggyé, egymáshoz „arányossá”: abban a gyerekség-képzetben, mely a személyes sorsot értelmező élettény, és egyben – „mint ahogy” – költői funkciójú „művészettény”. *A gyermekség mint az arányosító értelmezés, birtokbavevés költői paradigmája* így kétszeresen is alátámasztott: a felnőtt világ (társadalom) egyénhez aránytalan valóságnak s az egyén aránytörekvésének, egyszersmind a kifejezésben a valóságos én valóságkifejező énné lényegítésének „mint ahogy” közegeként. (A gyermek azonban épp szituatív meghatározottságával, a hozzá arányos elemi szociális viszonya szerint, s nem „önmagában” töltheti be ezt az egybeeső kettős funkciót!) A gyermek-képzetkörhöz tartozó kései verseknek így sem valóságértelmező hitele nem vonható kétségbe, sem pedig (előbbit védelmezve) a szó tágabb értelmében „varázsdal” jellegük, önmegváló, öngyógyító törekvésük kínzó személyessége. Ez utóbbi is lírai jelentésük része. A valóság (ez József Attilánál mindig konkretizált valóság) egyénhez aránytalan voltát állítva a pusztuló egyén, bomló személyiség arány-jogát és – igényét a költői megformálás aktusában képviselik, *mintegy a művészet hagyományszerű, értékörző arányteremtését állítva én és világ közé*. A legteljesebben épp akkor, ha ezt a költészetbe fogódzó én-mentő törekvésüket – kissé a „tűzhelyet, családot, / már végképp másoknak remél” önzetlenül gyengéd gesztusával – maradéktalanul „művészettényként”, az emberi teljességigényt állító forma tartalmaz „rend”-jeként objektiválják. (Ismeretes, hogy 1933 után a korábbiaknál is erőteljesebbé válik József Attila költészetében a formai kötöttség fegyelme, a „nehéz” formák gyakorisága nő, verscímeekben is hangsúlyozódik a műfaji szabatoság – *Elégia, Óda, Kései sirató, Altató* stb.).

Az *Altatót* közvetlenül három, rokon vers felől közelíthetjük meg: mindháromban központi kifejező szerepet kap az altatás, a dajkálás képzete. Az 1937-es *Én nem tudom...* gyermeki hangon intonált szorongásérzése a testi-lelki fel-

bomlás képébe fut – s a szorongás csitítására hallucinált dajkahang az ént markoló szorongás okát „csak” az élet természetes napi tényévé, ciklikus eseményévé fogalmazva az életen túli megnyugvással biztat: aki „mitől is félne” immár, azt nem evilági oltalom dajkálja. Még egyértelműbb lesz ez a tartalom a szintén 1937-es *Majd . . .*-ban, ahol a megidézett altatás már voltaképpen sirató: világba bevezető „tanítás” helyett a világot visszavonás új otthonosságába való bevezettetés. Ám ezt a végső értelmezést már az 1934. szeptemberi *Anyá* című vers előlegezi! A felnőtt helyzetét „csecsre vágyó” gyerekként átélő én a természetbe vetített, vesztett fiát kereső „tébolyult anya” motyogásává („csitt, csitt, kicsikém, tente, tente . . .”) fogalmazza önnön menthetetlensége „tanítását”: pusztulását mint a természeti világréndet tébollyal csúfoló bűntényt.

E három vers az altató alaphelyzetét idézi, de műfajilag nem altatódalként, s tartalmában is mint „negatív altató”. De mintegy pozitív ellentétül jelölik ki a műfaji szabatoságával oltalmazott és oltalmazó tanítást, mint a személyre szabott „nem”-mel hitelesített „igen”-t, az aránytalan világgal szembe fordított költői arány állítását: az *Altatót*. Mely – épp ezért – nem tagadhatja el azt a világot, melyet a gyermeki emberhez szelidít.

Ha most megpróbáljuk röviden bemutatni, hogyan valósul meg e költői arányteremtés az *Altató*-ban, azt kell fölmélnünk, milyen tartalommal, milyen tendenciával deformálódnak s konkretizálódnak benne a műfaj versépítő jegyei.

Minden altatódal egyetlen *felszólításra* redukálható elvileg, a versbeli teljes anya–gyerek szituációt végül is magában hordó s felidéző „Aludj!” formulára. E többféleképp megfogalmazható felszólítás a parancstól a kérlelésig széles érzelmskálán mozoghat, de mindenképp a dal tengelyében áll, ismétlődéseivel a vers vázát adja. A dal „teste” ugyanakkor a felszólítás *indoklása*, alátámasztása. Az indoklás három alapformát használhat: 1. *az analógiás példát* (főleg a természeti világ elpihenéséről); 2. *a jutalmazás vagy büntetés kilátásba*

helyezését (ami a gyerek függő helyzetére, s eszerint korlátozott akarati felelősségére apellál); *az altató személy helyzetével való érvelést* (mely a magasabb szociális tudatosságra, szabad belátásra, s eszerinti érzelmi kötődésre épít). Az indoklás 2. és 3. alapformája használja aktívan a versszituációban adott egzisztenciális-érzelmi viszony érvelő erejét (noha különböző tudatossági fokon), az 1. alapforma e viszony minden felszólító kötelezettségétől mentesen az objektív felismertetés, beláttatás meggyőző erejével él. Így mint tisztán intellektuális, szemléleti érvelés elvben a 2. és 3. indoklásforma (a függőségre alapozott, szabadságsökkentő érv és a szociális tudatosságra alapozott, szabadságadó érv) „közé” helyezhető, illetőleg a kettő közötti átmenet háttereként is fölfogható.

Gyakran megszólalhatnak e verstípusban az altató személyben a helyzettől inspirált, magára, életkörülményeire, gyermekére vonatkozó érzelmek közvetlenül is, a gyermek előtt „leplezetlenül” – de voltaképpen nem is neki szólóan. (Az anyák megvallják, hogy unják az altatást, átkozzák gyereküket, életkörülményeikre panaszkodnak, áldást és jobb jövőt kívánnak legalább a gyermekre stb.) De ezek az érzelmek elvben mindig „lefordíthatók” a gyermek számára, a felszólítás indoklásának részeként (s így immár társadalmi „tanításként”). Az anya személyes érzelmei mint „helyzetdali” elemek elvileg a döntően vokális hatásokra alapozott altatókban lehetnek jelen az eredeti kommunikációs viszony megtörése nélkül (a gyerek úgysem érti a szöveg tartalmát); az erősebben verbalizált dal fokozottabban megköveteli e tartalmak beépítését az indoklásba – a versnek a gyerek felfogásához igazodó, eszerint bővíthető „testébe”.

A vokális sajátságok, a verbalizáltság foka, a felszólító és indokló részek terjedelmi aránya, az indoklás alapformáinak aránya, kombinációja, az érzelmi és reflexív „magánmegnyilatkozások” szervesen vagy beépített volta szorosan összefügg egymással s a funkcióval, az altatott személy szellemi életkorából fakadó lehetőségekkel.

József Attila *Altatója* a műfaj magasan verbalizált képviselője. Nyilván ezzel kapcsolatos vokális hatáselemeinek visszafogottsága. Olykor hangsúlyos színezetű keresztrimes jambikus nyolcasai úgyszólván észrevétlen simulnak a szöveghez; a szellősen alkalmazott szólamismétlésekkel s a refrénnel egy hangzásban kiegyenlített, megnyugtatóan tagolt rendet építve. De ezt a hangzást úgyszólván a verbalizált tartalmak logikája építi föl, mely sosem rendelődik alá a hangzásnak, inkább emeli magával, a magasabb modális, leíró rendezettségbe. (Ezt az igényt a szövegváltozatokban is tetten érni. Eredetileg a 10., 14., 17. sorok állítmánya is „alszik” volt „szendereg”, „szunnyadozik”, „szundít” helyett. Az altatóhang monotóniáját erősítő állítmányismétlést mégis megtörte a költő, a hangzási hatáselvvel szemben az analóg példavilág leírásának hangulatkeltő pontosságát, tehát egy magasabb rendezésselvet érvényesítve.) Nem véletlen, hogy a dal magját képező *felszólítás* is a vokális hatás eleme lesz, mint refrén simul bele az *indoklás* szemléleti-logikai tagolását követő strofikus rendbe, s így mintegy a ritmus és az indoklás válik felszólítássá. Parancsoló vagy kérlelő jellege szűnik így meg, a megszólított befolyásolása (akarati autonómiájának csorbítása) helyett magát harmonizáló szabad meggyőződésének támogatójaként működik, annyiban is, hogy mint az indoklás ritmikus tagoló kerete mintegy felemelkedik abba, arra helyezi át a dal hangsúlyát.

Az indokló alapformák arányában és alkalmazásuk módjában ismét a függőség tudatát feloldó, a „magasabb” belátáson alapuló szabadság felé emelő meggyőzés-elemek túlsúlyára lehetünk figyelmesek. Sorrendileg is első helyen, terjedelmileg is uralkodóan az *analógiás példa* lesz a meggyőzés legfőbb eszköze. Annak tudatosítása tehát, hogy az altatott személy egy rendezett, áttekinthető törvények szerint működő világ tagja, a törvényszerűségek érvényesülésének láncszeme, s így autonómiájának, „jóérzésének” feltétele e törvényszerűségek felismerése és szabad betöltése.

Jelen van ugyan a versben a 2. alapforma, a *jutalmazás-büntetés* érdekeltségi érvformája is, de olyan módosulásban, hogy épp az érvelésben adott szabadság-csorbitó jelleget oldja föl. Formailag a „mit kapsz, mi leszel, ha elalszol” szülőtől függő jutalom-ígéretét képviseli a 6–7. versszak, csakhogy ez az ígéret, tartalma szerint: az analógiás példákban felépített meggyőzést erősítő érvelés folytatása, kiterjesztése az egyén társadalmi önmegvalósító igényére és lehetőségeire. Így a formálisan szabadság-csonkító kényszerelv valójában a szabadságadó analógiás világépítés meggyőződés-érveinek része lesz, ami által a jutalmazás a szülő személyes hatáskörétől függetlenedő törvényszerűség rangjára emelkedik, s ez szintén a belátáson alapuló elfogadás felé emeli az indoklást: a függés tudatát legközvetlenebbül tápláló viszonyban „szabadítván föl” a gyereket. (Az is jellemző, hogy az indoklásforma alaki fenntartásában – és lényegi megszüntetésében – alakilag is csak az „emelő” jutalom, és nem a visszalökő büntetés kap szerepet.)

Az altató személy közvetlen érzelmei, reflexiói is ebbe az analógiás példákon, világépítésen nyugvó indoklásba épülnek bele. A legelemibb szinten az anya (gyermekére is átháramló) helyzetudata. Az alvás példa-tárgyává válik a kabát hasadása, mely aludni kényszerül – s így az analóg világ részévé, a világrendben a gyermek által is elsajátítandó diszharmonia potenciális hordozójává válik: azért alszik, mert nem varrták meg, mert az anya már képtelen megvarrni, tehát helyrehozni a világrend normális funkcióinak az intim életszféra szintjén is érzékelhető hasadását. Ugyanezen a közvetlen példa-szinten jelenik meg annak tudata is, hogy nem képes gyermeke számára biztosítani az azt megillető – s más gyerekek által természetesen birtokolt – örömeiket. Az alvás példa-tárgyai lesznek „a labda, meg a síp, az erdő, a kirándulás” és „a jó cukor is”: melyeket a még másnap is hasadt kabátú gyerekek legfeljebb váratlan csodaként, s korántsem magától értetődően szoktak elnyerni. (E gyerek-örömökre utaló versszak egyébként is a közvetlen valóság – hasadt kabát – és a legmagasabb

emberi aspirációk, jutalomígéreték — távolság, óriáslét — pólusai közé illeszkedik, eszerint is hangsúlyozott nosztalgia-jelleggel.) A reflexív érzelmek beépülése magasabb szinten a 6–7. versszakban történik. A jutalomígéret egyben az anya áldás-kérése a gyerekre; a saját nyomorát is feloldó jobb jövő kívánása gyermekére vetített vágyként jelenik meg. Nem véletlen, hogy a legkomplexebb objektíváló funkciójú 6. versszakban (az analógiás példasor kiterjesztése az emberi aspirációkra, az emberi szabadság legmagasabb tudati szintjére; egyben jutalomígéret; egyben az anya gyermekére vetített élet-vágyainak megfogalmazása) törik meg először az addig zavartalan simuló ritmus: olyasmiről van immár szó, aminek fölfogására a dal fölkészítette, elvezette már a gyermeket, de az, míg gyermek, gyakorlatilag nem értheti egészen. (Jellemzően: a gyermek felnőtt jövőjéről van szó.) A „tanítás” végső értelme sűrűsödik itt, alig észrevehető, finom ritmika-szintaktikai „kilengéssel” hangsúlyozódva — mely mintegy maga is beleépül a világrendet fölépítő analógiás sorba: a diszharmónia, az aránytalanság ki nem iktatható ténye e bemutatott világnak.

Ezen előzmények után épülnek — az utolsó versszakban — az anya érzelmei úgy is az indoklásba, mint *önszemélyével való érvelés, magára hivatkozás*: „Látod, elalszik anyuka.” Anyuka elalvása közvetlenül: az analógiás példasor lezárása, legfőbb érve — nemcsak a „világ”, hanem még a világot közvetítő, személyében képviselő „te”, a közvetlen felszólító is elalszik. De az anya elalvása közvetve a világrendben már jelzett diszharmónia végső igazoló-érve is: ha nem fárasztotta volna így el, ha nem gyűrte volna így le a világ, úgy megvarrhatná a hasadást is, és nem kényszerülne gyermekének vágyott jutalomként élni át a számára (a felnőtt számára) elnyerhetetlen, egyedül ember-arányos valóságot: a *távolság* szabadságadó játékjogát. Melyet — mint az analógiás példákban arányosított világrend végső harmóniaelvét, tudati imperativuszát — mégis átad a személyes kapcsolatban felszabadított gyermekének. Épp e szabadság-adás nevében kérlelheti meg a gyermek szociális

tudatosságát: a belátás legszabadabb emberi képességét. De ez a megkérelés egyben már a gyermek által gyakorlatilag fölfogható valóságárányokból kiszakadt (a ritmikai disszonanciából már a verbalizált szintre is áttörő) felnőtt-tudás „visszaintése”: a gyermekre váró legértékesebb önmegvalósítási lehetőség tragikumának fenyegetését fogja vissza, mintegy a felnőtt-beszéd aránytalan fogalomalkotását. „Látod, elalszik anyuka” — hiszen már olyan képtelenségeket mond, hogy „*vadakat terelő juhász*” leszel, az arányos rend széttépett, vérző követe, a világ aránytalanságának demonstrálója. — Az analóg példasor világépítése révén a gyerek *végül is* már fel van készítve e sors beteljesítésére, e tudás vállalására (mint a „hasadás” és a „távolság mint üveggolyó” ellentmondásának felnőtt értelmezésére), de a tényleges megfogalmazás „arányosíthatatlan” tragikuma csendre inti az anyát: ő sem képes (magának sem) ezt a tudást és sorsot „gyermekül” megfogalmazni.

A gyermekhez még arányosítható világ képe tehát épp a vers utolsó informatív sorában vált át az immár arányosíthatatlan emberi világ megbékíthetetlen tudásának szintjére, annak az embertelenségnek jelzésébe, melynek ebben a versben nem lehet helye, mellyel szemben ez a vers mint az emberi tanítás „én—te” valósága létrejött.

Azt tapasztaljuk tehát, hogy az *Altató* a műfaj versépítő jegyeit egy társadalmilag konkretizált, alapjaiban igaz valóság-megragadás, „tanítás” részévé teszi, a dal megszólítottját a „felnőtt tudás” világismereti szintjéig vezeti. Tartalmazza az altatódal lehetséges versépítő jegyeit, ám ezeket az elemeket úgy építi egymáshoz, és tényleges funkciójukat úgy oltja egymásba egy progresszív öntudati folyamat részeként, hogy ezzel mintegy a gyermek felnőtté fejlődésének, szabad emberi lényé válásának menetét képezze le, az aránytalanság világával szembenézni képes „aránytudatos” autonóm lét küszöbére vezesse. Annak a felnőtt-létnek a küszöbére, mely épp e tanítás tudatossága által ismerhető fel emberhez aránytalan valóságként, „árvaság”-ként, s melyben az emberi értéktudatot a

„tanítás” emléke, az altató-játékban a felnőtt által is „elismételhető”, „újra-játszható” szabad öntudatra jutás személyes arányvilága őrzi. De ez az arányvilág nem más, mint az anya–gyerek kapcsolat primitív-állati egységéből az anya–gyerek kapcsolat társadalmi lényegébe vezető emberi kiteljesedés, az emberi szabadság arány-elve.

Láttuk, hogy a felnőtt valóság aránytalanságának felismerésére alapot adó aránytudat kiépülése az anya–gyerek kapcsolat, az „én-te” viszony személyességében (az egyéni lét szintjén legelemibb szocializáló tényben) megvalósuló szabadság-adás, akarati-tudati felszabadítás formájaként jelent meg. Tehát mintegy a fennálló (konkretizált) valóság negatív (személytelen, szabadságmegvonó) gyakorlatával szembezegezhető, azonos törvényű pozitív forma; a társadalmi valóság gyakorlatában megtagadott, elhagyott pozitív társadalmiság-elv: a szabadság szociális bensősége. Ennyiben az *Altató* lényegileg illeszkedik a harmincas években valóságértelmező paradigmává nőtt anya–gyerek motívumok rendjébe.

Ezt a jelentést konkrétan realizálnia viszont csak a műfaj aktualizálásával sikerülhetett. Egyrészt a műfaj versépítő elemeinek tendenciózus deformálása: az érzéki evidenciából a tudatosság, a függéstől a személyes autonómia, a befolyásolástól a belátás felé ívelő folyamatos, perspektivikus „emelése” révén. Másrészt a műfaj adta szerephelyzet alkalmazása révén, melyben az emberi-társadalmi aránytudat tanítása a felnőtt számára is megadja az arányosítás tudati lehetőségét, azt az esélyt, hogy mint valóság-közvetítő, önmaga számára is újra és újra közvetíthesse, megformálhassa felnőtt léte tényleges árvaságának tényét, értett okát; s eszerint saját létét mint a szociális értékörzés, értéktovábbítás helyzetét élje át. — Ami a költői léthelyzet kifejező képlete lehet.

*

Nem soroljuk itt most föl az említhető szakirodalom széles körét, csupán a számukra leginspiratívabb – s gazdag adatanyagot felsoroló – tanulmányokra utalunk: Szigeti Lajos: *József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete*, illetve *A „Szabad ötletek jegyzéke” és a kései versek (József Attila költészetének néhány motívumához)* című dolgozataira. *Acta Historiae Litterarum Hungaricum* 1976. és 1978. Szeged.

TANDORI DEZSŐ

„MINDENT” AZONNAL – ÉS TOVÁBB!

A MEGSZÓLALÁS KÖZVETLEN TELJESSÉGÉRŐL
JÓZSEF ATTILÁNÁL

A művészi közlés kizárólagos: abban az értelemben okvetlenül, hogy a teljességből (melyet esetleg éppen általa gondolunk csak) nem csupán kiválasztódik, de amit nem foglalhat magába, ki is zárja. Kérdéses, többletet jelent-e (a személyes, az „emberi általános” stb.) közlés szempontjából, ha valamely művészi állítás (tartalmilag vagy a mű megformálásának egészeként) önmaga ellentétét, kiegészítőjét is felidézi, vagyis ha „teljesnek” tekinthető viszonylatrendszer érzékeltet. Pontosabban: az emberi helyzet egészére utal. Félő, hogy „az emberi helyzet egésze” mindössze statisztikai átlag, és egy-egy meghatározása: személyes (vagy csoport-jellegű) abszolutizálás. A művészet bizonyos szempontból azért közmegegyezés kérdése (is; eltolódó hangsúlyú egyéni vagy csoport-jellegű érvényekkel), mert valamilyen módon lehetővé kell tenni, hogy helyzetünk (változó! de ez már immanens művészeti ellentmondás, nem tartozik tárgykörünkbe) lényegéről szóljunk (ezt ábrázoljuk, szólaltassuk meg stb.). A közmegegyezések (szintén összehangolandók, és így tovább, majd a mind teljesebb általánosság – szerencsés módon – ismét a szórványos, egyedi jelleg jó lehetőségeit tárja fel) újabb időkben mintha a részletek hitelét, a mű egészének hiánytalanságát, más nézőpontból az utalásrendszer aktualitását vagy felismerhetőségét tartják kívánatosnak. Érezhetően kevés az esélye (a hitele?) az azonnal művészi közelítésnek: a „szentenciózus” megfogalmazásnak, az összefoglaló érzelmi vagy gondolati tényközlésnek, vagy ha más oldalról nézzük, a személyiség szintézisjellegű

megfogalmazásának. „Sorozatjellegűvé” válik a megközelítés esélyesebb módja, és ez a körülmény a művészi kidolgozás részletkérdéseit is meghatározza. (Kizárólagosságok nélkül! Tehát a sorozatszerűség — „folyamatos közelítés”! — igen különböző formákban nyilvánulhat” ágyazódhat hagyományos „cselekménybe”, vagy kimerevítődhet, nyíltan megvallva bizonyos kész elemeket, melyek módosulásai juttatnak közelebb minket a teljesebb összképhez, ha úgy akarjuk, művészi igazsághoz.) Ám hogy innét folytassuk: a művészi igazság a személy (csoport) átélt valósága, melyet a kifejezés evidenciájába épít (a személy; a csoport kiválasztódó képviselője). A művészi igazság közvetítésének mindenkor esedékes módja tehát a személy legközvetlenebb megnyilvánulása („hangulati líraiság” csakúgy, mint „akció” stb.); ezek közül bennünket a gondolati-érzelmi teljességre nem *törekvő*, hanem ilyet azonnal megvalósító kockáztatás egyik változata érdekel most, az a változat, melynek példái József Attilánál a „könnyen idézhető”, jól érthető, de meg nem haladható (végső fokon a személyesség legbenső tartományaira utaló, oda vissza-utalódó) megszólalások, a fogalmi tartalmukat és életszerűségüket tekintve egyaránt „telibe találó” és „azonnali” megfogalmazódások; és természetesen az a továbbsugárzás, mely nemcsak hatásuktól, de lényegüktől sem választható el. Azt a költői kifejezést vizsgálánk ekképp, amelyiknek ma inkább hiányát érezzük, s mintha lehetőségének keresése — a művészi igazság fentebb érintett „jelenbeli hitelének” okán, a jellegeltérés lassan *rögzülő* következményeképpen — sajnálatosan el is maradna. Holott a gondolatiság, a személyesség és a közvetlen megközelítés s a személytelenség szintézise jön létre ezeken a József Attila-vershelyeken: bizonyos „maximum”.

A közlés említett kizárólagossága (objektíven; s nem onnét nézve most, hogy „számunkra” valami mit jelent „csak”) feltételezi az ellentét kikapcsolását (vagy magasabb szinten történő érvényesítését). Ebből melleleg: az is következik, hogy a kizárólagosságában így teljes művészi kifejezés egy szinttel

feljebb, tovább juttatja a kifejezendőt (vagy érzékelésünket, a befogadást). József Attilánál a kizárás (és mégis: a megengedés!) egészen szélső, szinte abszolút eseteit látjuk az összegző személyiségmegszólaltatások egybefonódásakor (vagy – ha különböző versekben található a közlések – egybevetésükkor). Az 1935-ös „*Én nem tudtam...*” így foglal össze egy alapállást: „Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség / barlangja szívem...” Vessük egybe ezzel az 1937-es „*Nem emel föl...*” alábbi kijelentését: „Tudod, szívem mily kisgyerek –” A későbbi állítás mintha nem akarna tudni a korábbiáról. Vagy: az életmű (a személy) önmagában egyesíti azokat az ellentéteket, amelyeket a kifejezés egyszerűségével kizár. (Végpontokat tilt a megfogalmazás, ám az újrafogalmazás lehetővé teszi az imént még tagadott szélsőséget.) Az „azonnali” megközelítés teszi hitelessé a tárgyat? (A költő által végrehajtott egyenes közelítés; az, ahogyan bennünket, befogadókat közelít meg.) Vagy arra képes József Attila, hogy a személyes átélés felgyűlő energiáit kifogástalan kijelentéssé alakítsa, méghozzá úgy, hogy a közléshez ne is legyen szükséges (végletesen fogalmazva!) a vers többi része, egésze? Ugyanis körülbelül erről van itt szó: az idézetekhez hasonló részleteket önálló hitelűeknek érezzük, s nemcsak a vers „összefüggése” nem kell igazságukhoz, hanem mintha a költészet (amely mint esztétikum: végső fokon kudarc is!) meghaladásának tanúi lennénk. A legevidensebb versközegben.

A kizárás kizárása (hogy egyelőre alkalmi jelleggel használjuk ezt a közelítő meghatározást) nem okvetlenül fogalmi: megjelenhet képek közegében is. Például „*A kövezeten...*” kezdetű versben (1935):

... megszállták a várost az árnyak
s a sok veréb, mely fölcsipogva forgott,
némán, erősen markolta az ágat,
mert jobban ragaszkodik, aki alszik,
mint az éber, ki tovaszállni kész...

Ezt a verset még egy jellegzetes motívum tünteti ki, az idézett jelleggel csaknem határos értékű: nem az elvegyülés és kiválás gondolata (amely sokszor előfordul József Attilánál; itt így:

... a többi nép közt elvegyültem én,
majd kiváltam, hogy azután kiváljon
sok gondom közül ez a költemény.

– és itt érdemes megfigyelni, hogy József Attila az írásról ír verset ekképp, az analitikus gondolkodás a szintézishez úgy jut el, hogy önmagával zár kört, majd *ezen* lendül túl; legyen ez adalék a szerves versépítkezés ama tételéhez, melynek értelmében nem jó, ha elkötetlen szálak maradnak; itt a *gondolkodás jellege* maradna elkötetlen, ha természeti képek, felmutató, „ikonos” meditációk mellé csak logikai úton, rendező elv segítségével illeszkedne a „gondolati” közelséget teremtő elem; ezért a logikai úton már elért szintet úgy haladja meg a költő, hogy logika-előttire kapcsol vissza), ez a befejezés mutat messze előre a művészet stílustörténetében, íme:

Már megformálta lassú tűnődésem,
hogy állati búm értelmes, emberi
bánat, amely magát e tündöklésben
hirdetményekben is fölisméri.

Látszólagos kizárás: az állati bú, a kreatúra-jelleg – és a technizált világ, a „tündöklés”, melynek hirdetményei az emberi életszervezés állomásai mind. És idegenné váltak az embertől; miközben – emberi elképzelés szerint, tehát „az én” elképzelése szerint is – hatni hivatottak az emberre. Felismeri magát bennük is „bántunk” (mely állati, persze); és ami a stílushistorikumot illeti, a hirdetményekből visszatükröződő személy (lény) hitelessége előlegezi a későbbi nyersanyagbeáradást: a mindennapi élet kereskedelmi vagy kereskedelmen már túli tárgyainak, a civilizáció, az urbanizáció stb. jellegeinek (és formáinak) megjelenését művészi hordozó közegként. A kizárás kizárásának végső esete itt: a „hagyományos” vers-

forma (figyeljük meg a mondattant, az egészen „szövegbeszéd-szerű” fogalmazást; mégis a zárt forma illúzióját kelti a költemény), a szabály elfogadása *minden* lehetőséget megenged ugyanakkor, minden olyat, amelyikben az emberi lényeg *felismerhető*. A rámutatás mint ellentétek egysége ezért szabad eljárás mód: mert lehetséges szabadságokat tár fel (akár megnevezetlenül is). Miért ne lehetne költői a hirdetésszöveg (gondoljunk azoknak az évtizedeknek a festészetére: a MODIANO-cigarettpapírra stb. – mint a „pop” elődeire akár!), miért ne lehetne értelemhordozó a „lelet”, *ha* úgy szervezi a lélek (nem egyszerűen a konstruktívkodó emberi akarat! ennél valamivel több kell ide), hogy benne összefüggések nyúljanak, egyesüljenek, miért ne tárgyasulhatna a kizárás kizárása? A legpriméribben emberi elem miért ne találna közelítési módot a látszólag idegenné vált anyaghoz? S nem a legigazibb költői feladatok egyike ez vajon? A *csékély* dolgok felismerése egyesíti a vers éjszakás-nappalos, ragaszkodó- kötetlen, éber-öntudatlan elemeit, melyek mind keresztviszonylatokba kerülnek (mindössze a verebek „képében”, mindössze a nagyváros korántsem esetleges járulékeinak visszajelzéseiként); és a csékély dolgok nem zárják ki a legnagyobb „emberi összefüggések” teljes és azonnali közelítését. Sőt, *itt* nem zavar megannyi korábbi közelítés (a szellem hulladéka; az elhasznált-csődös, kijátszott, hajdani teljességigények kulturálistmaramadéka).

A „legnagyobb témák” feldolgozásának szelleme is hasonló itt. Az *Ajtót nyitok* harmadik versszaka jó példa erre: „Értem, hogy anyám eltemették, / de nincs és nyugtalan vagyok, / ezt nem értem. Felnőtt lehetnék. / (A mosogatótál ragyog).” A versmondattal kötetlen, már-már „formatöredékig” tagolódó természetessége szinte átcsusszantja a figyelmet az ellentétben. Ha ezt a kölcsönös kizárást elemezzük, látható, hogy egyik sarka a feldolgozásé: „Értem . . .” – s így lehet ellenpólus a „nem értem”. Vagyis: önmagát nem érti, aki ezt mondja. Azt nem érti, hogy hiába érti a „lényegét”, a lényegnél van egy

„lényegibb” valami, amit (önmagában) nem ért. A „tovább” itt igen élesen kirajzolódik: a „felnőtt lehetnék” adja meg az értelmezést, azt a közléstartalmat, amelyikért a „mindent” – *azonnal* elvét alkalmazni kellett. Emlékezzünk vissza az *Eszmélet* X. részére:

Az meglett ember, akinek
szívében nincs se anyja, apja,
ki tudja, hogy az életet
halálra ráadásul kapja
s mint talált tárgyat visszaadja . . .

A mosogatótál, mely ragyog, ilyen talált tárgy? Nem egészen. Szerves tárgy, anyja életének tárgya – így ábrázolja József Attila; de a ragyogás többletet sugároz. Választ, a szótlan tárgyi világ válaszát a kizárás kizárásának dilemmájára. A ragyogás feloldani nem tudja, mégis, legalább a megfelelő fénybe állítja a jelenséget. (Gondoljunk itt Kosztolányi sárgaréz edényeire a *Szeptemberi áhítat* befejezése felé.) Az *Ajtót nyitok* befejező versszaka szemlélteti, mi a különbség az általunk vizsgált tárgy és a kibontott (enyhített, művészi dikcióvá szelídített) helyzetábrázolás között (értékítélet nélkül értendő ez!):

Nem fáj, de meg sem érinthettem,
nem láttam holtában anyám,
nem is sirtam. És érthetetlen,
hogy mindig így lesz ezután.

Bár kétségtelen, hogy jelentőssé a verset nem ez a záró versszak teszi.

Jelenségkörünk lényegibb körülhatárolására idézzünk néhány olyan példát, mely nem tartozik ide. A *Modern szonett* egyszerű formai ellentétet exponál: „Életben tart a halál-félelem. / (E nehéz percben ismerek magamra.)” Vagy a „*Leülekszik . . .*” kezdete: „Leülekszik, nem illan el bajom” – egyszerűen a tárgyi ellenpólusok (jellegbeli ellentétek) felmutatása. Az idézett „*Én nem tudtam . . .*” központi köz-

lendője (a szívről, melynek elveszettségét, bonyodalmaait a gyermek – vagy a gyermeki mozzanatok tovább éltető, a világ igazságát ezekben meglegelni próbáló felnőtt – nem tudja, nem hiszi, mert nem ezt tanították neki intézményesen soha!) úgy lesz kizáró voltában feszültségteremtővé, hogy *egy másik versben* bukkan fel teljes érvénnyel (tehát: mintha kizáratlanul!) az állítás ellenkezője. Holott a kettő nem lehetne egyszerre igaz. A versek képvilágának (ahol a költői képbe már a tartalmi *képződményt* is beleértjük mint stílusesszéköt!) igazi kiegészülése itt is bizonyos sorozatszerűségben történik: több vers felel egymásnak, több önálló egység kapja meg teljesebb töltését a társegységek által. A bűn-motívum közepes erejű ellentéte olvasható az „*Én nem tudtam...*” végén: „bár lennétek ily bűnösök mindnyájan, / hogy ne maradjak egész egyedül”. Már itt felmerül egy formákon túl mutató kérdés.

Az tudniillik, hogy ezeknek a versmozzanatoknak az értékét (hatását; felismert súlyát) nem mérhetjük a szerveződéjükön. De hiszen ezt mondtuk mindjárt bevezetőnkben! A közvetlen hitelű, teljes érvényű megszólalás (mint azonnali közelítés, azonnali „mindent”-megragadás, mindenteleresztés), a bizonyítékokat fel nem vonultató bizonyítási eljárás, mely mégis feltétlen hitelt követel annak, amit bizonyítana: ez József Attila olyan költői sajátja, mely líránkban csaknem mindenki fölébe emeli (ilyen vonatkozásban). A legfontosabb (és itt fogadjuk el a sokszor megkérdőjelezett „fontosság” szót, munkafeltételül), a leg súlyosabb közlendők a legkevesebb hordozóanyaggal párosulnak; ez talán az elemzett jelenség elemeinek (alapegységeinek) tulajdonsága. A versnek az a része, ahol már kibont valamit, nem vonatkozik essenenciálisan a legfontosabb közlendőre. A legfontosabb közlendő a „továbbiak” nélkül is meg kellene, hogy álljon. A továbbiak ezt a kimerülhetetlen sugárzású elemi részt csak „elhelyezik” (versben, más összefüggésben; a vers a lényeg alkalmazott változata, a központi töltés felhasználásának módja). Mondhatni: a lélektani vershelyzet (az írásé) alkalmat ad egy nem

verssel meghatározott emberi közlendőnek (valamely végsőnek); ez a leggazdaságosabban persze mégis versben helyezkedhet el; így különbözik a végső soron ellenőrizhetetlen értékű, csak személyes hitelű jelenségektől (jelenlét, személyes súly, funkció stb.). A költészet mint lehetőség megadja a személy mint adottság egyetlen hitelesnek vélhető jelenségformáját.

Ez az a hipotézis, amely a költészet létjogosultságát csak azért nem élezi ki (túlozza el), mert szerves egyidejűséggel megteremti magát a költészetet is *mint lényegi közlendők közegét*.

József Attila megszólalási módjainak egyik alapvető „formája” ez: amikor a lény, a „kreatúra” hangja tör fel. Vagy köznapiban: amikor feltétel nélkül hinni tud abban (amikor nincs más választása, mint hinni abban), hogy lényünk valódi közlendői 1. szavakba foglalhatók, 2. mások ezt megértik. [Hozzátehetnénk: 3. az irodalmi szokás lényeginek a *lényeket* fogadja el – bármi fogyatkozással már a kimondhatlanhoz képest! –, ismeretforrásnak nem a technikai elemet, a stilizációt (a „lényeg” modulációit) tartja.] A költészet tautológiája: a már szavakba foglalhatót foglalja a szavak foglalatába. Ám ezt a circulus vitiosust megtörhetjük: a költészet szavakkal dolgozik, de a szavakba nem foglalhatónak ad foglalatot. Ez a lényegi hipotézis, magas izzáson (amely végső soron a mindig kordivattól, korszellemtől, kortól függetlennek is megmaradni tudó személyé!), befogadó közege lehet olyan létjellegű közléseknek is, mint József Attilánál a közvetlen lényeg-közelítések. S ezt a gondolatmenetet szükségszerűen egészíti ki a következő: ha lényeket közelít azzal a „vallomásossággal”, amellyel bennünket közelít (olvasókat) akkor bennünket is lényeginek tud tartani. Ez a végső alaphipotézise minden művészi megnyilvánulásnak.

A „vallomásos”-t időzőjelbe tehetjük. Mert József Attila végső megfogalmazásai meghaladják a vallomás-szintet. *Ennyiben* ugyanis nem igényli a hallgatóságot személy szerint.

Nem alakul ki személyessé határolódó páros-viszony, amikor ilyen közléseket olvasunk, mint az alább idézendők; a költői szó ilyenkor onnét kapja szabadságát, hogy végképp nem képzel konkrét befogadót. („A szél nagy szabadsága: fúj . . .” – ha személytelenítjük. Mert a személyes tragikum mögött, épp az igazi tragikum mögött, épp az igazi tragikumfelfogás szerint, ott kell lennie az „objektíven tragikus”-nak.) Nem egy-egy adott személyhez szólnak az ilyen közlések; nekünk magunknak kell a kapcsolatot megteremtenünk ezzel a teljes magánnyal (mely a költői szöveg Hangja), ezzel a végpontig jutó lehetőséggel (mely mégsem lehetetlenség), valami közmegegyezéssel tartalmunkkal kell válaszolni rá (s ez nem minden időben lehetséges! olykor évtizedre elmerül ez az érzékenységünk!) – a legmagasabb izzással kell hitelesíteni magának a költészetnek mint fontosságnak a létét. Ennek a próbának az elvégzésére mintegy kiválasztott közeg József Attila tragikus stílusvonulata. (Mondhatnánk személyiségvonalat is.) A személyről végső lényegét közlő sorok, versszakok, képek, kompozíciók azért szólnak olyan megalkuvást nem ismerő intenzitással, mert nemcsak egyetlen sors kérdéseit vetik fel. Nemcsak a költészet „becsületéért” szólnak; lény és lény közötti kapcsolatteremtések lehetősége vagy lehetetlensége itt a tét. Ha ilyen közlésekre mód van, ha ezeknek van befogadója, a költészet többhöz szól hozzá, mint legbelsőbb kérdéseikhez. Más szavakkal: akkor a költészet legbensőbb ügyének közvetlen érintkezése van „külső”, közvetlenebb ember-ügyekkel. József Attilának ezek a helyei azért olyan megrendítőek, mert ez az érintkezés létrejön. Érzékenyen olvasva ezeket a helyeket azért növekszik önmaga fölé az élmény, mert nem marad specifikus, nem marad csak esztétikai.

Az idézetek lehetősége számos. Ezúttal elégedjünk meg néhányal:

Világot hamvasztottam el szivemben
és nincs jó szó, amely megrikasson engem,
kuporogva csak várom a csodát,

hogy jöjjön el már az, ki megbocsát
 és meg is mondja szépen, micsodát
 bocsát meg nékem e farkasveremben!
 („*Mint gyermek . . .*”)

A kizárásos ellentét feloldásának szép példája ez; a hatás egyik fontos eleme a „szépen” szó, a lények közti gyengéd érintkezés lehetőségének feltételezése (amire a „pontosság” fogalma rimel a „Dolgozni . . .”-idézetből, de ugyanígy a „Jöjj el, szabadság! . . .” kívánsága is, a jó szóval való oktatásra és a játék engedélyezésére). Az érintkezés tartalmas kölcsönössége (szeretet? !) bizonyosságra épülhetne (ha épül majd!): maga a költő bűnösnek tudja magát, bár nem tudja, mi az a bűn . . . ám ha megmondják neki, feloldozzák. Messze többet jelent ez a freudizmus fogalmkörének bevonásánál, és a tételes vallások alaphelyzetét is jócskán maga mögött hagyja. A vallás: pótlék. A költészet: vallás meghaladása is. A költészet: pótlék meghaladása, ám az abszolút hiány érzésének lehetősége ezzel. A kifejezésben az „abszolút” a vigasz.

A *bűn* című vers kissé paradoxra veszi alkotóelemeit („Csak az zavar e semmiben, / miért nincs bűnöm, ha van . . .”) Bár ez a versszak ismét a kizárásos-megfordításos ellentét példája:

Ám lehet, bűnöm gyermekes
 és együgyű nagyon.
 Akkor a világ kicsi lesz
 s én játszani hagyom.

A versek egymást egészítik ki nagyobb összefüggéssé; elemeik teljesebb igazsága összeolvasásukból adódik így.

Az 1936-os és 37-es év nagy „megszólalásait” gyakran elemzi a különböző szempontú reflexió. Ám hogy két pont között igen határozott egyenest lehet húzni itt: hadd hívjuk fel rá a figyelmet. A „*Szállj költemény . . .*” utolsó versszaka az egyik ilyen hely.

Szólítsd mint méla borjuszáj
 a szorgalmas szegényeket –
 rágd a szívükbe – nem muszáj
 hősnek lenni, ha nem lehet.

A másik a *Nem emel föl* befejezése:

Intsd meg mind, kiket szeretek,
 hogy legyenek jobb szívvel hozzám.
 Vizsgáld meg az én ügyemet,
 mielőtt magam feláldoznám.

A hídfő itt az utolsó két sor. Értéséhez – pusztán költészet-szemponción is – tudni kell, hogy a vers második szakaszában ez hangzik el:

Fogj össze, formáló alak,
 s amire kényszerítnek engem,
 hogy valljalak, tagadjalak,
 segíts meg mindkét szükségemben.

Olyan határokig jut el itt a kifejezés, amelyek már törlik a műfajszerűséget. Így ezeknek a verseknek nem elsősorban esztétikai élmény az olvasása. Pótolják azt, amit hiányolnak. Ezt „jelenti” megnyilatkozásbeli azonnaliságuk, mindenre-vonatkozásuk; és hogy innen mindig továbblépnek; hogy továbblépniök innen kell. A megszólalás teljessége és közvetlensége még illuzórikus sem lehet, ha nem teremti meg önmaga állagával azt, aminek a híján létrejött. A művészet – hogy e szilárdnak feltételezett ponthoz hipotézisszerűen visszatérjünk – akkor szól hozzánk, ha nincs kivel, nincs mivel szót váltani; és mégis van szavunk, vagyunk általa – és feltételezhető a harmadik is. Ám ennél többre nem kötelez. Csak feltételezhető; ezzel a legtöbb.

FORUM

SZAGGATOTT ARCKÉP-FÉLE ÉS EMLÉKEZÉS BÓKA LÁSZLÓRÓL

„Si j'étais écrivain et mort, comme j'aimerais que ma vie se réduisit, par les soins d'un biographe amical et désinvolte, à quelques détails, à quelques goûts, à quelques inflexions . . .”

(Roland Barthes: *Préface à Sade-Fourier-Loyola*. Paris, 1971.)

1.

Válogatott tanulmányait tettem asztalomra, írásra készülőd-
vén és elkezdtem olvasni a vaskos kötet első sorait:

„Nehéz szavakkal írni, beszélni, elmondogatni róla az emlékeket és eldadogni a fájdalmat. Sétálni kellene az ő emlékezetére, szelíd symposionokat ülni bolthajtásos kocsmákban . . .”

Ezeket a sorokat annak idején Gombocz Zoltán emlékeze-
tére írta Bóka László, de én már annyira őt éreztem bele az
idézett szavakba, hogy egy ideig nem tudtam tovább folytatni
az olvasást.

Igen, az ő emlékezetére is sétálni kellene, talán valahol az
Eötvös Kollégium környékén vagy a Szajna partján, antik-
váriumokat böngészni hosszú órák során és felujjongani egy
régvárt találatra; ómagyar szavak zamatát izlelgetve kellene
darvadozni véle s Mészöly Gida bátyánkkal Tápé alatt, étla-
pokot tanulmányozni este a „Kruzsok” asztalánál és biztos
szemmel kiválasztani a legjobb bort. És milyen jó lenne, ha
Ortutay Gyulával mehetnék el hozzá valamilyen pikáns fűszerű
levesre, a Kisfaludy utcai szerény, csaknem szegényes lakásba,
amelynek egyetlen dísze a sok könyv volt. Államtitkár korában
csak egy telefonjába került volna, hogy elegáns budai lakást

szerezzen. — Magamnak sohasem kértem semmit, ez tette lehetővé, hogy mások ügyében hangosan veszekedhessek, mondotta, amikor először voltam nála és nagyon elcsodálkoztam lakása igénytelenségén.

És ha már épp itt vagyok Párizsban, legalább az Ile Saint Louis-t kellene végigjárnom, hiszen, amint ezt a Régi-Párizs maradványának csaknem az egész történetét és intellektuális atmoszféráját oly szuggesztíven megjelenítő tanulmányában olvashatjuk, ezen a szigeten szerette volna megünnepelni harmincadik születésnapját. De nem megyek, mert most, amikor a hetvenedikre emlékezünk, már csak a halottnak kijáró csokrot vehetnék neki a Virágok Piacán, ahol ő valaha első magyar versünkre gondolt vissza: flos florum — virágnak virága. És mert egyre szaporodnak kedves halottaim, nekem csak az juthatna eszembe a híres versből: „Bútól aszok, epedek.” Inkább egy üveg konyakot teszek magam elé, két pohárral, hogy lélekben koccintsak véle. Óh, bárcsak hihetném, hogy megjelenik majd a kísértetek óráján és megdicsér: szerette ezt a konyakot. Krúdys romantika, mondja majd az olvasó (s mondom egy kissé én is magamban). Mégis ideillik, mert neki is voltak hasonló gesztusai. Több, mint húsz esztendeje már, egy szép napon együtt akartunk ebédelni Pesten, de én nem mehettem el, sőt, üzenni sem tudtam neki, mert olyan erélyesen tartottak vissza valahol vidéken „bellebbezve” (tőle hallottam egyszer ezt a Bach-korszakbeli groteszk magyarítást . . .). Amikor azután hosszú hónapok múlva újra találkoztunk, így fogadott: — „Vártalak. Egy ideig minden déltájt benéztem az Astoriába, hátha mégis ott talállak majd, s a te konyakodat is megrendeltem, mégse jöttél . . .” Egymásra mosolyogtunk. Mind a ketten tudtuk, hogy nem egészen így történt, de én mindmáig szívembe hordozom szavait, hiszen az anekdotikussá kikerekített jelenetre valójában baráti szeretetének melegét fújta rá. Mégsem csak a baráti szeretet idéztette fel velem ezt a jelenetet. Érzelmeit szerette férfias szeméremmel ilyen kis történetekbe bujtatni, s így ma már ez is olyan „petit fait

significatif”, amelynek egy időben divatjamúltnak hitt sainte-beuve-i hagyományát arckép-vázlataiban oly plasztikusan tudta megfrissíteni.

2.

Közeli barátok voltunk, életrajzának azonban még felvázolására sem lennék képes. Már Nagy Péter megírta róla, hogy „mindig a jövő felé fordult, az érlelődő, a félig kész érdekelte . . .” Talán ezért szól olyan ritkán saját múltjáról, sőt verseiben is inkább titkolja, mint feltárja azt. Mégis sajnálom, hogy nem faggattam sem őt, sem a többi, immár örökre elköltözött barátomat életrajzáról. Bonyolult nyomozásokat spórolhattam volna meg a késői biográfusoknak, sőt emlékező magamnak is. Bóka esetében is meg kell tehát elégednem azzal, hogy pusztán irodalmi, intellektuális, majd pedig politikai érdeklődésének sorsdöntő állomásaira vessek néhány futó pillantást.

A sorsdöntő élményt, nemzedékünk legjobbjaihoz hasonlóan néki is Ady jelentette. Egy ízben még azt is elmondta valamelyik fehér asztal mellett, hogy kora ifjúságában egy ideig még hétszilvafás őseivel rokonlelket keresett és talált Adyban, arról pedig, hogy az egykori úri világban is találkozott „valóban nemes” emberséggel, még akkor sem restellt szólni, amikor ez egyáltalán nem volt szokásos. Sohasem hivalkodott véle és sohasem szégyenlette, hanem egyszerre kegyeletes megőrzéssel és önironikus megtagadással vállalta azt a geneológiát, amelyet már az 1939-ben írt egyik esszéjében (*Justh Zsigmond*) hasonló szellemben vázolt fel:

„Polgárnak nagyon is új vagyok (egyik-másik atyámfia még névjegyére nyomtatja előnevét is), s pénzem sincs a polgári jóléthez: cím az jelleg nélkül. Nem a forradalmi szemlélet utáltatja velem a léhaságot és a nyegleséget, én tisztelen a hagyományt, mert a hagyomány valóság, s a valóság a megismerés tárgya. Én tudom azt, mit jelent, ha valakinek olyan földje van (ha csak sovány, nyolcholdos alföldi szikes!), amit nem maga művel; még akkor is, ha csak annyit hoz, hogy árva tulajdonosa

nem kap miatta vagyontalansági bizonyítványt, mikor szükséges volna . . . én még ettem abból a disznóból, amit nagyanyám bérlője őt disznótor-hónapban . . . Ismertem olyan fényes „nagy” nevet, mely mögött nem adósságokat, galád politikai akciókat, léhaságokat és nyúlra lesipuskás férfiaságot rejtegettek, hanem valóban nemes emberséget.”

Minden jel arra mutat (és talán még adatokkal is jól alátámasztható), hogy már az érettségi táján erősen otthonos volt a modern magyar irodalomban s ennek ablakán tekintett ki a világirodalomra.

Sorsdöntő volt az is, hogy az Eötvös Kollégiummal szoros kapcsolatba került. „Áldott kas volt a Kollégium, lakói szívesen szálltak bele holtukig.” Már Gombocz-portréjában olyan megejtő lírával írt róla, amelyet csak a valóban nagy élmények válthattak ki, de még őszülő éveiben is szeretettel idézte fel azt a kulturális légkört, amely „a Kollégium gazdag könyvtárából, az egyetemi oktatást elmélyítő különórák vitáiból, a tréfát komoly szóval elegyítő hangulatából párolódott a fejekbe . . .” Leginkább Gombocz Zoltán emberi-tudósi személyisége volt különösen nagy hatással rá, ő nyitogatta ki elméjét a modern nyelvtudomány és a stilisztika irányába, hogy ez az érdeklődés ebben a vonatkozásban, kortársai között csaknem egyedülálló irodalomtörténeti munkáira is mindvégig rányomja bélyegét. Egy ideig úgy látszik latolgatta, hogy nyelvész legyen-e vagy irodalomtörténész, végül, talán írói vénájának követelésére, az utóbbit választotta: doktori értekezésében az akkor már-már elfelejtett Csáth Gézáról adott felfedezés-számba menő pályaképet.

A Kollégium francia levegője (valóban nem kevés joggal becézték a magyar École Normale Supérieure-nek), sok más társához hasonlóan, őt is magával ragadta. A francia levegő befogadását egyébként már a korábban megismert Ady és a Nyugat írói is jól előkészítették: ez az érdeklődése szintén életreszóló maradt. Válogatott tanulmányainak névmutatójában a magyarok mellett leginkább a franciák uralkodnak, régiek és újak egyaránt; elég pusztán a *Válogatott tanul-*

mányokban két, kifejezetten francia témájú írását elolvassunk, hogy képet kapjunk erről. Ifjúkorának francia olvasmányai közül, úgy emlékszem, André Gide-et emlegette leginkább; amikor könyvélményeinkről beszélgettünk, azt is hallottam egyszer tőle, hogy az „acte gratuit” iránt érzett rokonszenvét a *Vatikán pincéi* ébresztették fel, de (hogy csak a filológiánál maradjunk), ha helyem volna rá, akár első regényének, a *Zene-kíséretnek* néhány gide-i reminiscenciájára is rámutathatnék. Marcel Proust a későbbi években vált élményévé, nagy regényfolyamának néhány kötetét utolsó éveiben is ott láttam íróasztalán. A szürrealisták már nem keltettek emóciókat benne, a modern francia lírikusok közül Apollinaire állt leginkább közel hozzá.

Persze, ismerte a német irodalmat is, híres nyelvtudósaival együtt (bár a francia Saussure-t többre becsülte) de az előző generáció számára még revelációt jelentő német kultúra (olvasásnak csak bele Szerb Antal vallomásaiba) mégis kevésbé vonzotta, mint a francia, s bár a szellemtörténet és már a harmincas évek derekán hozzánk is eljutott német egzisztencializmus nevezetesebb könyvei megfordultak kezében, ám néhány kortársával ellentétben, alig kapott indításokat tőlük. Freudtól, sőt Jungtól (akinek egyik tanulmányát is lefordította) is legfeljebb inkább pszichológiai érzékenységet tanult, mint módszert: bármilyen szélesek voltak az Eötvös Kollégium kapui, a modern pszichológia felé, sajátos módon, többé-kevésbé zártak maradtak, s amikor Bóka oda bejáratos volt úgy látszik, a filozófiában való elmélyedésre sem adott különös alkalmakat.

Olvasmányélményeinek listáját hosszú oldalakon folytathatnánk, most azonban pusztán arra térünk ki, hogy az orosz irodalom iránt (az ifjúkor olyan nemhivatalos olvasmányaitól eltekintve, mint Dosztojevszkij volt) már az érett években kezdett érdeklődni. De abba hagyom a máris hosszúra nyúlt listát, amelynek során csak néhány jellemző névre térhettem ki, s egy akár csak megközelítően teljes lista összeállítása úgyis

reménytelennek látszik: élete végéig hallatlanul sokat olvasott, az intellektuális és esztétikai kíváncsiság gyönyörűségével.

Mégis azt hiszem – és ez erősen kiviláglik írásaiból –, hogy a legnagyobb, a legsorsosabb könyvélményeket a magyar irodalomtól kapta, mégpedig a magyar modernségtől. Bizonyára még kora ifjúságának élményeiről beszél, amikor arról vall, hogy ehhez a modernséghez is Ady mutatott neki utat, de a vallomásra akár egész életművének újbóli és újbóli idézésével nyomhatnánk rá a hitelesség bélyegét:

„... Már nem ő volt egyetlen költőnk. Sorsát kutatva eljutottunk kortársaihoz. A perspektíva nem kisebbitte Ady nagyságát, sőt növelte: ilyen társak között volt ő zászló és jelszó. Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi, Juhász Gyula, Füst Milán, Móricz Zsigmond, mindegyik egy-egy világ. Egy percig sem hittem, hogy e nagy nevek viselői csak statisztaszerepet tölthettek be Ady mellett. Nem hittem, s el sem hittem Ady ellenségeinek s vak barátainak. Az arányokkal talán nem voltam tisztában egészen, Juhász Gyulát túl is becsültem, Kosztolányit kevesebbre tartottam igaz rangjánál. De Babits és Tóth Árpád felfedezése egyenrangú élmény volt Ady felfedezésével, s különösen Babits világának perspektívája s morális talapzata termékeny ámulatba ejtett.”

Élete végéig mégis Ady volt a legfényesebb vezérlő csillaga és ne felejtjük el, hogy még olyan időben tette vallomásait mellette s izgatott életműve teljességéért, amikor a modern magyar irodalom hívei körében is divattá vált széplelkű viszolygásokkal szólni róla és forradalmas örökségét kétes értékű politikai célokra próbálták kisajátítani. (*Beteg századokért lakolva*. 1936.) Egy magyar stilisztikai szótár tervével foglalkozott akkoriban s épp Ady műveiben lelt izgalmas példatárra. A tervezett szótár – vagy valamilyen hozzá hasonló – sajnos nem készült el, legfeljebb néhány későbbi Bóka-tanulmány stilisztikai érdeklődése őrzi emlékét. Ady képe már első tanulmányaitól kezdve egyre jobban radikalizálódott, már 1945 előtt is, Ady művészi eszközeiről, így pl. szimbolizmusáról pedig későbbi tanulmányai is sok jelentős megfigyelést tartalmaznak. Újraolvasva őket egyre jobban sajnálom, hogy a terve-

zett Ady-monográfiáját épp ott hagyta abba, ahol a legizgalmasabb problémáknak vágott volna neki.

De azt se felejtjük el, hogy még az író-Bóka bölcsőjét is Ady kezdte ringatni, hiszen nem nehéz észrevennünk, első két verseskötete (mind a kettőt jó lenne újra felfedeznünk és méltó helyre betájolnunk nemzedékünk lassan készülő térképére), valamiképp Ady líráját is folytatja. Mégsem az epigonok már-már paródiának ható stílusvirágait hervasztotta tovább. Nem ilyesmire, hanem leginkább arra a hetyke bemutatkozásra, egy a harmadik nemzedék költőinél ritka, jobb szó híján talán kurucosnak nevezhető „eb-ura-fakó”-s dacra gondolok, amely nemcsak a fiatal Bóka jó ügyekért vagdalózó esszéit, publicisztikáját, egész akkori énjét is jellemezte, sajátos arcélt biztosítva néki nemzedékünk soraiban. Annak idején némi pózolászt éreztünk ebben a hetykeségben, pedig még ezzel is fiatalosabb s főképp bátrabb, világosabb és időszerűbben elkötelezett volt, mint a „ködlovagok” akkortájt divatosná vált holdfényes neo-szentszimentalizmusa. Tanárkodásaim során később megtanultam, hogy egy ifjú lélek fejlődésébe sorsdöntően szólhat bele, milyen modellek alakítják a személyiség igazi tendenciáitól sem teljesen elválasztható pózokat.

Ezzel a „hetyke” Bókával kezdtem ismerkedni, majd barátokozni, nemzedékünk, a Nyugat indulásától számított „harmadik nemzedék” (akkor még agresszív ifjúi öntudattal mondtuk ki és irtuk le ezt a szót) összeverbuválódása idején, az *Apolló* és a *Szegedi Fiatalok* két szomszédvárának egy ideig hevesen zajló szócsatái közepette. Az Apolló egyik – a forgalombahozatal előtt különben leragasztott – lapalji jegyzete még „széllébélt szegedi fiatalokról” beszélt – (magától Bókától tudom, hogy a jegyzet tőle származott), mi viszont „üvegházban rothadó pesti kultúrjampeceknek” neveztük őket, hogy azután hamarosan rájövünk, mennyire rokonai vagyunk egymásnak. Rokon volt az a kultúra, amelyet Bóka Pesten, mi pedig az Eötvös Kollégiummal sokban rokon atmoszférájú szegedi fakultáson szívtunk möhön magunkba.

(Mi szegediek, leginkább Sík Sándor, Zolnai Béla, és olyan franciás műveltségű pszichológus, mint Várkonyi Hildebrand, s olyan nem-provinciális etnológusok, mint Solymossy Sándor és Marót Károly mellett . . .). Nemsokára annak a felismerése is rokonított bennünket, hogy ha sokat is jelentett nekünk az Eötvös Kollégium vagy az egyetem világa, „merő illúzió” is volt, „üvegház”, „relatív szabadsága pedig szűkkörű és egy-szeri”: mélyen alattunk „milliók éltek, akikhez a magyar iro-dalom nem jutott el, akik leélték életüket úgy, hogy nem jártak Pesten, nem látták a Balatont s külföldre csak mint kivándorlók jutottak el”. Bóka (akinek épp az Eötvös Kollégium másik arcára utaló szavait Kuncz Aladár-portréjából idéztem) ugyan lassabban és későbben radikalizálódott mint mi, szegediek (radikalizálódásának útját, állomásait nem tudom pontosan nyomon követni) az 1938-ban írt József Attila-tanulmánya (*Ember és stílus*) azonban, sokakat megelőzve, már az Ady – József Attila vonalat jelöli ki s az sem véletlen, hogy a stílus ürügyén épp azokat a szavakat idézi, amelyek a „dolgos tömegek”-ről, és szabadságuk hiányáról beszélnek. De bárhogy is próbáljuk definiálni az ifjú Bóka politikai állásfoglalásait, annyi bizonyos, hogy Hitler árnyéká-ban egyre intranzingensebb demokratává és antifasisztává vált s hogy írásai egyre hevesebben, egyre nagyobb „furor”-ral be-széltek a körülötte kavargó métélyekről.

3.

A felszabadulás után is vállalhatta tehát, amit addig írt és neki József Attilát sem kellett hirtelenében felfedeznie, mint azoknak, akik előtt korábban ködben maradt. Mindössze foly-tatásra várt, amit korábban mondott róla. Rongyos katoná-köpenyeg volt még rajta, amikor egy moldvai hadifogolytábor mélyén (Focsaniban) elkezdte mélyíteni azt, amit már 1938-ban felvillantott a nagy proletárváltóról. Az így meg-

született tanulmányának (*József Attila*. Esszé és vallomás. 1947.) számos eredeti gondolata közhellyé vált azóta. Annak idején egyesek viszolyogva fogadták és „nyugatos” vagy éppen-séggel formalista esztétizálást láttak benne, pedig épp az volt a legnagyobb érdeme, hogy már akkor hangsúlyozta József Attila stílusának forradalmi jelentőségű érdemeit, amikor csupán proletárvoltáról estek – jórészt csak sematikus – szavak. Nemsokára regénnyel, első regényével, a *Zenekisérettel* jelentkezett. Sajnálom, hogy ezt nem olvashattam újra el: párizsi könyvtáramból csak néhány, a mindennapos tanári munkához szükséges hazai kötetet emelhetnék le (ezért is vázlatos ez az arckép és emlékezés, amelynek hézagait magam érzem a legjobban). Annakidején, ha ugyan szabad egy immár csaknem negyedszázados olvasmányemlékére hivatkoznom, nemzedékünk egyik új utakat kereső regényét fedeztem fel benne, s nem utolsósorban az akkori harminc és negyven év közötti generáció útjának akkor még kötetlen analízisét is. Útkeresésének sajátos különútját is becsültem benne, egyébként korábbi írásairól sem mondanánk sokat, ha pusztán nemzedékének címkéit aggatnánk rá. (Nemzedékemmel – a tízes évjáráttal – nem sok közösséget érzek, vallotta már korábban is.)

1947-ben, Ortutay Gyula minisztersége idején Bóka a Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára lett. De a „státustitoknok” (tréfás pillanataiban és némi öniróniával ezzel a kopogó régi szóval jelölgette meg hivatalát) az akták között is író maradt, akit büszkeséggel töltött el, hogy századunk modern irodalmát és művészetét végre minisztériális kötelesség gyanánt is szolgálni lehet. Mégsem zárkózott be hatáskörének bástyái mögé: hol komoly szóval, hol provokáló tréfákkal, „boutade”-okkal élénkítette vitáinkat és az akkor aktuális iskolareformok bonyolult problémáihoz is nemegyszer termékenyebben szólt hozzá, mint a jelenlevő hivatásos pedagógusok. Tanácskozásaink légkörét különben nehéz is lenne pusztán csak a korszak immár levéltárban porosodó aktáiból,

jegyzőkönyvekre szorítkozva rekonstruálni. Voltak, akik hol elismerően, hol megrovás gyanánt professzorok és esszéisták szemináriumának gúnyolták Ortutay vezetőgárdáját (tagjai közül most Bóka mellett leginkább Alexits György, Pátzai Pál, Sőtér István, Zsebők Zoltán neve jut eszembe s talán nem nagy szerénytelenség, ha a magamét is közéjük biggyesztem). A névsor mindenestre arra vall, hogy a „professzor” jelző valóban nem volt indokolatlan, sőt az is idekíváncozik, hogy tanácskozásainkban is mindig maradt valami az egyetem, az Eötvös Kollégium szemináriumainak villódzó szellemi tornáinak igényességéből, kötetlen szabadságából, amelyhez (hiszen közben felnőttünk már), néha szabadszájúság is csatlakozott, de még inkább a reformkor nagyjaitól örökölt kötelességtudat férfierénye; hamis pátosz nélkül mertük néha kimondani a vörösmartys ígét: „Előttünk egy nemzetnek sorsa áll . . .” Ezt az együttest sohasem fenyegette a bürokraták valóságidegen sterilitása s nem is belső intrikák, hanem egy külső nyomás, a dogmatizmus egyre erősödő nyomásával együttjáró „szalámitaktika” vágta szerteszét. Valljuk meg, nem olyan kegyetlenül, mint nemsokára majd másokkal tette.

4.

Bókát a budapesti egyetem tanárává nevezték ki, néhány, még a régimódi filológiai iskolából elindult professzor fejcsóválása közben. Pedig az „irodalomtudomány” szemszögéből nézve sem méltatlanul. Egy filológusi teljesítménynek is kitűnő Vajda-monográfia s egy sereg, jórészt századunkkal foglalkozó s a tudományt artistikummal megmagasító, de sohasem mellőző tanulmány állt mögötte. Különben is egy frissiben létesített huszadik századi tanszékre nevezték ki, s más szóba került jelölteknek sem volt nálánál súlyosabb poggyászuk. Igaz, hogy az övét regény, sőt verseskötet súlyosbította és ez még az egyetemek hagyományos bástyáinak megrepedezése

idején is teherként jelentett. (Pedig, bocsájtassék meg nekem ez a talán eretneknek ható nézet, jó ha időnként olyanok is tudóskodnak az irodalomról, akik a „gyakorlatban” éltek át annak természetét). „A költő közé tévedt tanár, vagy a tanárok közé tévedt költő kétes figura (olvasom Gyergyai Albert elgondolkoztató Bóka-portréjában), egy kissé mint Andersen hattyúfiókája a kacsák között . . .” Nos, nem a „hattyúfiú” mozgott ügyetlenül a kacsák vizein, elvégre az ő iskolájukat is kijárta, inkább egy-egy „kacsa” vörösés-szürke tollai borzolódtak fel, ha a szokásosnál merészebben, vagy éppenséggel csak szellemesebben szólalt meg közöttük. „Imposztor,” hallottam róla valamikor 1950 táján egyik professzortársától, aki azt hitte, hogy kivont karddal kell védenie tőle azt, amit maga Bóka sohasem fenyegetett, sőt lelkesen szolgált. (És most hirtelen eszembejut, hogy az egyik konzervatív francia professzor szintén imposztoroknak nevezte azokat a marxizmus felé is utat kereső irodalomtörténészeket, akiknek munkásságát az „új kritika” nevével szokás megjelölni.) Pedig Bóka jó professzor, sőt, jó pedagógus volt (nem ártana, ha erről egykori tanítványai vallanának), nem utolsósorban bizonyára azért, mert írónak is meg tudott maradni. Mert abban már nem tudok igazat adni Gyergyai Albertnek, hogy az író és a professzor „kétvégletű energiája” küzdött benne akkoriban, vagy semmi esetre sem pusztán az. Sokkal inkább a „személyi kultusz” éveinek egy ideig szinte havonként változó és még a lélek legintimebb, a legkevésbé tudatos szféráiban is zavarokat okozó és többszörösen dialektikus feszültségei, amelyek leginkább a régi világ olyan lázadóit gyötörték meg, akik sok reménységgel, de mint kiderült, a történelem objektív erői által akkor még nem teljesen motivált reménységekkel érkeztek el az új világba. Többet is írhatnék erről a problémáról, de ez, pusztán csak Bóka esetében is hosszú oldalakat igényelne, hiszen arra is ki kellene térnem, hogy magánéletének szintén megvoltak a már korai ifjúságától hordozott gondjai, komplexusai, többirányú feszültségei, sőt

talán titkai is, amelyeket egyébként még verseiben is szemérmesen elleplezett.

Mi se legyünk szemérmetlenül indiszkréték és inkább azt hangsúlyozzuk, milyen imponáló erővel fegyelmezte antagonisztikus tendenciáit, szünetet nem ismerő alkotómunkába szublimálva a személyiségét kívülről-belülről fenyegető sokféle ártalmas tendenciát.

5.

Az alkotómunka eredményét, a sajnos töredékben maradt életművet, legyen az a „tudósé” vagy az íróé, most már a fiatalabb kollégáknak kell mérlegre tenniök. (Az ő írásaik közül a Sík Csabáét már csak azért is külön regisztrálnom illik, mert a *Válogatott tanulmányok* több mint másfélezer oldalt kitevő, a hozzáértés mellett látható szeretettel összeállított kötetét is neki köszönhetjük. Tanulmánya az idézett kötet utószavának készült.)

Pusztán arról kell néhány szót ejtenem még, hogy az utóbbi években épp új utat kereső ifjú kollégáktól hallottam, többször és több változatban, hogy Bóka életműve teljesen elavult, tudománytalan esszéizmus s különösen azóta nem állja meg a helyét, amióta a strukturalizmus, sőt újabban a generatív nyelvészet jegyében az irodalomkutatás végre „tudományá” válhat . . . Ha helyem volna rá (ismétlem, szaggatott ez az írás, sok idekivánkozó kimaradt belőle), akár példákkal is megmutathatnám, hogy Bóka tanulmányainak számos gondolatát, sokszor egész oldalait „transzponálni” lehetne a strukturalizmus s a más ismert eljárások közé: sokszor csupán csak terminológiájukat kellene divatosítani. (És ebben semmi meglepő nincs: Bóka éppúgy attól a Saussure-től, Baillytól és társaiktól indult el, akikhez a modern irodalomtudomány képviselőit is eltéphetetlen szálak fűzik.) De miért is csinálnánk meg ezt a legfeljebb munkahipotézisnek érdekes transzponálást?

Épp az utolsó években kezd egyre jobban kiderülni, hogy absztrakt racionalizmusuk (amelyben egyesek szemünk előtt válságba került modern ipari társadalmak sajátos tükröződését kezdik felismerni), egyáltalán nem annyira „egzakt”, mint kezdetben látszott. És akik szeretik mondanivalójukat divatos köntösbe öltöztetni, azoknak (párizsi divatlevélírónak csapva fel) azt is elárulhatom, hogy épp az egykori új irodalomtudomány legjobbjai, élükön a most tavasszal elhunyt Roland Barthes-tal az utóbbi években a strukturalista és hasonló kísérletek matematikája helyett az olvasás gyönyörűségéről, esztétikájáról, sőt eroszáról beszélnek, s ezzel együtt az esszé kötetlenebb megközelítési módjait rehabilitálják. Köszönöm nekik, hogy megfrissült szemekkel olvashattam újra Bóka tanulmányait.

BARÓTI DEZSŐ

„ . . . LOBOGJON AZ ÉGIG SZELLEM ÉS SZERELEM . . . ”

KÉTFÉLE SZEREPVÁLLALÁS EGYSÉGE:
JÓZSEF ATTILA PARAFRÁZISOK BABITS KÖLTÉSZETÉBEN

– oly mindegy volt neki! tudta,
balga az emberi faj, nem nyughat, elrontja a jót is,
százakon át épít, s egy gyermeki civakodásért
újra ledönt mindent; sürgősebb néki keserves
jussa a bandáknak, mint hogy kiviruljon a föld és
a konok isteneket vakítva lobogjon az égig
szellem és szerelem – jól tudta ezt a hegyi hírnök

Babits Mihály: *Mint különös hírnemő . . .*

I.

Babits Mihály és József Attila ellentéte – költői és emberi ellentéte – tény. „Voltak írók, kikről személyes okok gátoltak, hogy írjak. József Attila szegény maga tette ezt számomra nehezzé.” – emlékezik a tagadhatatlanra Babits 1941-ben, *Írók két háború közt*¹ című írásában. Tény a József Attila-i engesztelés is:²

Most már értelek.
Pörös felek
szembenálltunk, de te szintén
más ügyben, más talaj felett
tanúskodtál, mint én.

S még egyértelműbben a kézirat hátsó lapján:

Műved enyém is! Most már féltelek.
Éltem azóta, most már értelek.
Mit érsz vele?

József Attila tapasztalatlansága, mindent-akarása és félreértései; Babits Mihály beteges érzékenysége, hiúságba hajló önvédelme – ezek táplálták haragjukat, ezek a forrásai a halálukat követő évtizedekben folyóvá duzzadt hajdani pletykapatakocskáknak. Hiába a tisztázó jószándék, hiába a kurátortárs, Basch Lóránt igyekezete már 1938-ban a Magyar Világ,³ s József Attila-levelekkel bizonyító tanulmánya, az *Egy literáris pör története* 1959-ben az Irodalomtörténet hasábjain,⁴ s úgy tűnik: hiába József Attila-kutatók sokaságának, írók seregének bizonyítása, bizonykodása is, a pletyka tovább él. Pedig Illyés

¹József Attila a kortársak szemében, Össz.: Bokor László In: Kritika, 1974/8. 17.

²JAÖM II. 123–4.; 409–10.

³Faragó László Pál: *Felelős-e a Baumgarten kuratórium József Attila haláláért?* – Interjú Basch Lóránt dr.-ral – In: Magyar Világ, 1938. jan. 12. Újra: Kritika 1973/11. 9.

⁴It, 1959. 419–21.

Gyula siratójában⁵ már benne volt a felmentő és súlyosbító ítélet, nem Babits, de valamennyi kortársáért, kortársa ellen: „Minden halál vád az élők ellen, akik még bírják az életet.”

Az ellenérveket, Babits és József Attila egymást-értésének érveit szeretnénk itt kiegészíteni a filológia érveivel a futó áttekintés után. Az áttekintést kezdjük Basch Lóránt – már említett – 1938-as érvelésével:

„... a díjak elosztása szavazás útján történik, a kuratórium tagjai közül – Babits Mihály hangsúlyozott pártfogása ellenére – akadtak szavazók, akik nem járultak hozzá... .

– A magyar irodalmi élet jelentős tagjai azzal vádolják Babits Mihályt, hogy az ön állításával éppen ellenkezően, *nem pártolta* a kitűnő költőt.

– Aki Babits Mihály felfogását ily kicsinyesnek képzei, *azt sürgősen fel kell világositanom tévedéséről.*

Babits évek óta ezerszámra olvassa el a kezdő költők verseit, hogy a háború előttihez hasonló Nyugat-generációt teremtsen. Képtelenség tehát éppen róla azt állítani, hogy ezt a nagyszerű költőtehetséget mellőzni akarta volna. Sőt két éven át 1000–1000 pengőt kapott József Attila annak ellenére, hogy egy kissé túl erélyes és igazságtalan cikkben támadta Babitsot... .”

Basch Lóránt közléseit szerkesztői-közvéteví óvatosság kísérte, s csak a Magyar Világ interjúját a Kritikában újraközlő B[okor] L[ászló] említi meg a Nyugat-főmunkatárs, majd szerkesztő Fenyő Miksa nevét, akinek osztálykorklátai (a Gyár-
iparosok Országos Szövetsége elnöke volt!) függőségi viszony okán Babits Mihály ítéletét, lehetőségeit befolyásolták – más – ügyekben is –, hiszen maga Fenyő Miksa dicsekszik el avval, hogyan mentette meg Babitsot a Tanácsköztársaság bukása után a rendőri felügyelettől, s „emelte” a Nyugat szerkesztőjévé,⁶ hát hogyne óvta volna szerkesztőtársát a *Proletárdalt* író József Attilától!... Illő hát, hogy ideidézzük az elfogulat-

⁵ Nyugat, 1937. dec. Újra: mint 1. sz. jegyzet, 13.

⁶ *Feljegyzések és levelek a Nyugatról* Bp. 1975. 188–9. (Sajtó a. r., bev., és jegyz.: Vezér Erzsébet)

lanabb – vagy éppen elfogultabb? – Bóka László emlékezését is:⁷

„A tanúk hallgatnak.

Babits írt volna róla, ha roppant életerejét le nem gyűrte volna az elviselhetetlen korszellem. Egyszer betegágya mellett ifjú tisztelői József Attilát kisebbitették. Szegény költők és szegény esztéták voltak, nem hozhattak csodadoktort, nem önthették lába elé Dárius kincsét, hát úgy gondolták, talán enyhítik emberfeletti fájdalmát, ha azt szidják, ki megbántotta Babitsot. Babits sokáig némán hallgatta okoskodásukat. Aztán felemelte elkínzott fejét, s hangtalan hangján közbeszólt: 'Nagy költő volt.' Babits Mihályt meg lehetett sebezni, de igazságérzetét, páratlan ízlését semmiféle sebláz sem tévesztette meg.”

Bóka Lászlóét kövesse Zelk Zoltán vallomása:⁸

„... Babits túlérzékeny ember volt. Legalább olyan érzékeny, mint József Attila. S József Attila egy ifjúkori, szerintem meggondolatlan pamfletjével megbántotta Babitsot. Babits Mihályt én annyira szeretem, hogy vissza-visszatérő álmaimban élőnek látom, aki szerkeszti a meg nem jelenő Nyugatot, s nekem nincs egyéb vágyam, mint elmenni hozzá, s kéziratot vinni e meg nem jelenő Nyugatnak. Mégis azt kell mondanom, hogy Babits lehetett volna nagylelkűbb, megbocsátóbb. Úgy látszik, nem tudott az lenni. De amikor valaki azt hitte, hogy hízeleg azzal a már halálosan beteg Babitsnak, hogy József Attilát szidalmazza, Babits azt felelte: Nincs igaza, József Attila nagy költő. S József Attila is, mikor egyszer megkérdezték tőle, szerinte melyik a legnagyobb magyar vers, azt felelte: Babits Mihály Mint különös hírmondó című verse.”

– S itt megszakíthatnánk érvelésünket, de hátravan még Illyés Gyula véleménye,⁹ mely filológiai vizsgálatunk irányába mutat, megkönnyítvén, ha nem megszüntetve mindjárt a könnyen „túl merész”-nek bélyegezhető vizsgálat ódiúmat, amivel József Attila-parafrázisokra ismerünk Babits Mihály költészetében:

⁷ Bóka László: *József Attila. Esszé és vallomás* In: B. L.: *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1966. 131 2.

⁸ Keres Emil: *„Reménykedem és rettegek” Interjú Zelk Zoltánnal* (Tv-interjú) In: *Kritika*, 1975. 11. p. 4–5.

⁹ Héra Zoltán: *Nemzedékek az irodalomban. Interjú Illyés Gyulával*, In: I. Gy.: *Iránytűvel* II. Bp. 1975. 713–4.

„... amikor az úgynevezett népiek feltűntek, a még működő *Nyugat*-beli költőknek a líráján pontosan ki lehetett mutatni az utánuk következő nemzedéknek a hatását, ha ugyan erre a jelenségre a hatás szó az igaz, hiszen ez valami lebecsülést is jelent. Olyan hatásra gondolok, amely előfeltétele a jó irodalomnak, biztosítja a szerves fejlődést... Babits, a szinte hírhedetten legkitűnőbb formaművész is számolt az új vívmányokkal. Életének második felében mintegy zakatolóvá tette a verset, hogy mélyebb emberi hitelt adjon neki. És József Attila is visszahatott, talán még Kosztolányira is, aki őt igen sokra értékelte. Nincs hát egyéni kor szerint szétválasztható irodalom, hanem csak egy óriás folyam, ahol kölcsönös hatások vannak. Az az egészséges tulajdonképpen, ha valaki átveszi az eredményeket, azokhoz hozzátesz, és így adja tovább. Így alakultak ki a nagy irodalmak, ilyen volt a magyar irodalomnak minden nagy korszaka...”

Illyés, Zelk, Bóka László mellett mások is¹⁰ hasonlóan emlékeznek meg Babitsról. Olyanok, akiket a Babits és József Attila közötti ellentét távolról sem, áttételesen sem érintett. Ellenkező és számottevő közlés Kodolányi Jánosé:¹¹

„... elkövette azt a ballépést, hogy egy kamaszosan nyers, gunyoros brosúrában ízekre szedte Babits Mihályt. Ezzel azután valóságos szentségtörést követett el a *Nyugat*, a *Baumgarten-alapítvány* s a hozzátartozó klikkel szemben, Babits, a nagy költő, bizonyára nem vette volna szívére a nyegle s igazságtalan írásművet – bár beteges hiúságát mindenki ismeri –, ha hódolóinak, hízelgőinek és haszonlesőinek helyette is felháborodó, zúgó darázsraja fel nem bőszi. Esztendők következtek, amikor hiába volt volt József Attila költészetének egyre tisztuló, egyre mélyülő, egyre tragikusabb kibontakozása, hiába a lassan-lassan köréje gyűlt jobbak elismerése, közbenjárása, a sötét, feneketlen nyomor és agyonhallgatás kilátástalanságát nem enyhítette, nemhogy *Baumgarten-díj*, de még segély sem... József Attila életének ezt a fejezetét különösképpen ismerem, mert akkoriban magam is éppen akkortájt írtam néhány polemizáló cikket Babits Mihálynak a *Nyugat*-ban megjelent cikkei ellen. El kellett mennem Basch Lorándhoz, a *Baumgarten*-alapítvány másik kurátorához, ott tudtam meg, hogy ugyanazt a szentségtörést követtem el, amit József Attila. Ott tudtam meg, hogy Attilának bocsánatkérő levelet kellett írnia Babitshoz...”

¹⁰ Hajnal Anna és Major Tamás például:

¹¹ Kodolányi János: *József Attila*. In: K. J.: *Visszapillantó tükör*, Bp. 1968. 332–4.

– A levél ismeretében és Kodolányi János egy másik közlése¹² alapján egyértelmű, hogy emlékezete játéka és az eredetileg is hallomásból szerzett értesülés okán tévedett, maga sérelmeit vetítette József Attilára:

„Basch Loránd, a Baumgarten-díj másik kurátora, mellettem foglalt állást. Egyszer meghívott régiségekkel, miseruhákkal, feszületekkel, angyalokkal, szentekkel s szép festményekkel zsúfolt tömött lakására, szívesen fogadott, tán egy órát beszélgetett velem, azonban találkozásunknak annyi eredménye sem lett, hogy a legkisebb segélyösszeget folyósították volna. Babits megostromolásában Németh László járt elől... (Nem kaptam díjat 1937-ig, amikor... , többé nem térhetett ki Babits sem a díj megítélése elől. Csaknem hajszálig olyan volt a helyzetem ezen a téren, mint József Attiláé.)”

II.

Érvek-ellenérvek sorakoztatása után következzen a filológiai vizsgálat:

A József Attila – parafrázisok jelentkezése Babits költészetében korántsem korlátozódik a *Hátrahagyott versek* éveire; már „kiegyezésük” idején, a 30-as évek elején tapasztalhatjuk fölbukkanásukat. Egyértelmű a parafrázis Babits *Füst és korom közül* című versében például:

Híg madarak szárnya hull szememre:
hull a híg, lágy, loncsos, langyos korom.

Csakhogy ez jelzőivel éppen a József Attila-i *A város pereménjének* ellentétére váltott képiség:

A város peremén, ahol élek,
beomló alkonyokon
mint pici denevérek, puha
szárnyakon száll a korom,
s lerakódik, mint *guanó*,
keményen, vastagon.

¹² Kodolányi János: *Móricz Zsigmond*, In: K. J.: *Visszapillantó tükör* – i. m. – 123.

Felelet lenne talán Babits verse József Attila kimondott, kimondatlan vádjaira? Hiszen:

Füst és korom, a Vád
feje körül, aki fáklyával megy
ilyen fulladt, szűk pincéken át.

– kapjuk a „füst és korom” megfejtését; s a városszél helyén, ahol munkások kormos, nagy szíve, mint a füstjében megfulladó nap – itt fulladt, szűk pince csak, s az üzemek fölé emelt szív helyén is csupán a vivőjét fojtó-kormozó fáklya, fénytelen. „Megbékélés” előtti lenne talán a babitsi vers? Csak találgatunk. A parafrázis, mégis: egyértelmű és nyilvánvaló.

Babits hátrahagyott verseiben több helyütt is József Attila hangja üti meg fülünket. Elsőnek mindjárt az Arany János öregkori lírájára emlékeztető *Tizenhárom párvers* utolsó, ráadás-szakaszában.

. . . aki nem szeret, annak jó lesz így is,
és aki szeret, annak jó lesz így is . . .

Ez pedig egyértelműen József Attila *Két hexameterének* végső lemondást, végső bölcsességet sugalló dialektikája:

Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis!
Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis.

A *Hajnali szürkület* első két „tétele” pedig József Attila komor városi és faluk meghitt csendjét sugalló babitsi lelemény. Az első „tétel”:

. . . vagy mint hosszú jajszó
fütyü sivít
a szomszéd pályaudvarról, homályos
harcjél,
üzenet a ködben, amelyre válasz
nem felel . . .

egyszerre idézi fel a *Külvárosi éj* vonatfütytét, homályban motozó nedvességét és József Attila *Eszméletének* vasútszomszédságát:

Vasútnál lakom. Erre sok
vonat jön-megy és el-elnézem,
hogy' szállnak fényes ablakok
a lengedező szösz-sötétben . . .

A második „tétel” meg mintha József Attila eső-verseit folytatná, az azokból származó jelentéstartalmakkal, de egyúttal a csöndalkotással felidézi a József Attila-i *Falu* és a *Ritkás erdő alatti táj* „idilli” realizmusát. Szól pedig Babits versének részlete ekként:

Máskülönben csak a csorgó
alatt muzsikál a hordó.
Sem emberszó, sem állathang,
ló sem nyerít, eb sem vakkant.

Mintha csak József Attila *Ritkás erdő alattja* közvetlen előzménye lenne:

Magos muharban hasán horkol
odvas dorong, a végén gomba.
Nézi teltkeblű öreg hordó;
puha moha meg zsíros donga.

és ugyanaz a szótlán-szavú József Attila-i csend a Babits Mihályé, mint amit

Fontolni lehet, nem hallani.
Nincs, csak a csendje.

S ahogy földerül az értelem,
megérti, hogy itt más szó
nem eshetett, mint ami dereng:
eke és ásó.

Szó, mert velük szólal a paraszt
napnak, esőnek, földnek.
Szó, mint szóval mondom én el azt
gondos időnek.

Szó, mint csecsemőnek a mosoly.
 Veregetés a lónak.
 Szó. De tiszta értelmű, komoly
 tagja a szónak . . .

a meghitt és elesett *Faluban*.

Hát ennyi az, amennyire ráakadhatunk Babits Mihály költészetében a József Attila-i líra, a József Attila-i teljességre-törekvés megértése- és átvállalásaként. S talán még az a *Hátrahagyott versek* élére került címtelen töredék, ami mintha a József Attila-i verses megkövetés válasza volna. Íme, a már idézett József Attila sorok; és hozzájuk a kései Babits-válasz:

Műved enyém is! Most már féltelek.
 Éltem azóta, most már értelek.
 Mit érsz vele?

– kérdezi József Attila, és halálon túlmutat Babits válasza:

Be jó, hogy messze voltam
 s úgy fáj, hogy messze voltam,
 olyan nehéz a szívem.
 A halottak beszélnek:
 mi lenne, ha értenélek?
 Olyan nehéz a szívem . . .

ÍZES MIHÁLY

A CSEHEK MAGYARORSZÁGON – HÁROM VÁLTOZATBAN

A különféle „retro”-divatok idején, az audiovizuális ál- (vagy inkább al-)kultúra hatásától a legellenállóbbak sem szabadulhatnak egykönnyen. Így azután egyre gyakrabban leled kedved olyan eseményes könyvek olvasásában, amelyeket korábban elhárítottál, mert őszintétleneknek, mondvacsináltaknak, mesterkélteknek ítélted őket. Sokáig viszolyogtál a Walter Scott pecsétjét viselő múlt századi történelmi regényektől is, most pedig, lám, valósággal mulatsz rajtuk, derűsen szórakozol olvasásuk közben. Örülsz, ha tetten éred a szerzőt: már megint nem a tárgyul választott időszakaszt ábrázolja, hanem saját kortársainak (vagy legalábbis kortársai egy részének) a gondolat- és érzésvilágát vetíti a múltba. Amit a történettudományról szokás mondani, hogy ti. a történészek a múltról írnak, de a jelenhez szólnak, fokozottan érvényes a történelmi tematikájú szépirodalomra; ennek szerzői minduntalan kettős tükörrel játszanak: a múltat ábrázolják, de a jelent látják, rég elhunyt embereket jellemeznek, de a példát – a modellt – a kortársaikról mintázzák. Ugyanakkor persze a múltban cselekvési modellt keresnek a jelen, sőt esetleg a jövő számára (hiszen rendszerint a fiatalok képzeletére kívánnak hatni, hűen „a haladékony időhöz”). Mi készíti őket, miként képesek e kettős műveletre?

Ilyen töprengés terméke az alábbi tanulmány.

Három történelmi regényről lesz szó, amelyek ugyanazt a kort, ugyanazt az eseménysort mutatják be három különböző megvilágításban. A közös téma a zömmel cseh huszita harcosokból toborzott zsoldoshadak felső-magyarországi uralma 1440 és 1460 közt, harcaik előbb Hunyadi Jánossal, majd Mátyással, győzelmeik, bukásuk s általában: szerepük és hatásuk. A három megvilágítás pedig aszerint változik, hogy a szerző, aki e témát történelmi regény tárgyává tette, melyik közép-európai nemzethez tartozott s melyik korban élt: Jósika

Miklós a reformkor ígéretes szakaszában, 1839-ben jelentette meg *A csehek Magyarországon* című négykötetes regényét, a szlovák Ludovít Kubáni, aki fiatalon (harminckilenc évesen, kártyacsatát követő viszályban) vesztette életét, 1861-ben írta, de sajnos, teljesen már nem dolgozhatta ki a *Valgathát*, a cseh Alois Jirásek pedig a századforduló éveiben (1898–1909), tehát alkotó élete teljében tette közzé a *Bratrstvo* (Testvérszövetség) című trilógiáját.

Jósika természetszerűleg szorosabban kötődik a walter-scottizmushoz és – egyidejűleg – a felvilágosultság ideológiájához is, tehát mindenekelőtt a Mátyás-féle központi hatalom létrejöttét védelmezi. Kubáni a hatvanas években a magyar–szlovák–cseh együttélés lehetőségét, illetve a német (és török) veszéllyel szemben a magyar–szláv összefogás szükségét védelmezi. Mindkettőjüktől eltérően Jirásek, a századfordulóra megváltozott közép-európai helyzetben, a cseh–szlovák testvériesülés történelmi gyökereit és indokoltságát mutatja be nagyvonalú irodalmi körképének bőven részletezett mozzanatain. E szándékaiknak megfelelően Jósika a hangsúlyt a zsoldos hadak felszámolására, vagyis a királyi hatalom megerősödésére helyezi, – Kubáni az 1450 körüli válságos események láncolatában keres keretet témája részére, – Jirásek pedig – jöllehet műve az egész korszakot felöleli – leginkább az első időszak, vagyis a Jiskra-féle győzelmes országlás eseményeit és eredményeit festi, illetve következményeit elemzi.

Nyilvánvaló tehát, hogy a három regény sajátos irodalmi értékeiről a továbbiakban csak érintőlegesen esik majd említés; e dolgozat szerzőjét ugyanis ezúttal leginkább az foglalkoztatja, hogy a történelem miként lényegül át irodalommmá. Ezt figyelve nem is leplezi, hogy a múlt századi – romantikus – történelmi regényt eleve elfogultan álnok műfajnak, veszélyes szellemi terméknek tartja: többször tapasztalhatta s most megint nagyon élesen látja, hogy e művekben a történelmi anyag csak olyasfajta rögzítő drót, amilyent a szobrászok szoktak az anyagba helyezni, hogy aztán arra mintázzák a

maguk voltaképpi mondandóját. A baj persze az, hogy e történelmi regények írói a múlt profétáiként pontosan tudják (vagy tudni hiszik), hogy a tárgyukul választott korban minek miért és hogyan kellett bekövetkeznie; megtévesztő példák sokaságát kínálják mindenre és mindennek az ellenkezőjére is. Az sem ismeretlen előttük, hogy a több száz évvel ezelőtt élt (vagy odaképzelt) emberek mikor mit gondoltak vagy mondtak.

Adottságként, illetve fejlődési tünetként kell elkönyvelnünk, hogy a 19. században sokkal inkább, mint akár előbb, akár azóta, a gondolkodást és az irodalmat egyaránt igézetébe vont a történelmiség kultusza. Főként a kelet-közép-európai népek nemzeti tudata gazdagodott új dimenzióval: az időbeli mélység, a fejlődési kiterjedés dimenziójával. A régi dicsőség káprázata soha nem észlelt erővel hatotta át a művészi kifejeződés minden ágát: a zenét éppúgy, mint a képzőművészetet, a színjátszást (és drámaírást) éppúgy, mint a költészetet és az egyre sűrűbb olvasórétegekhez szóló szépprózát. A század uralkodó műfaja tudvalevőleg a regény lett, ennek pedig az akkori legnépszerűbb válfaja (a mi irodalmainkban) kétség nélkül a történelmi regény.

Az igazság érdekében illő még az elmondottakhoz azt is hozzáfűzni, hogy nemcsak a történelmi regény, de az akkortájt kibontakozott és az általános múltkultusz folytán ugyancsak előtérbe került történettudomány is arra törekedett, hogy a jelent szolgálja; közismert, hogy a 19. századi történetírás Rankétól Michelet-én át Carlyle-ig, felölelve Palackýt és Szalayt is, eleve és elhatározottan arra törekedett, hogy – Bolingbroke szavával –

„filozófia legyen, amely példákon tanítja, miként kell viselkednünk a magán- és a közélet különféle helyzeteiben, vagyis hogy valóban az élet tanítója, magister vitae legyen, ne pedig csak beszámoló a régi időkről, nuntia vetustatis”,¹

¹ *Bolingbroke, Henry St. John: Letters on the study and use of history, 1752, 14.*

Csakhogya az így felfogott történettudomány a polgárosult társadalmakban főként erkölcsi példákat, időtlen emberi eszményeket közvetített, a mi viszonyaink közt pedig leginkább a nemzetté formálódás eszköze kívánt lenni, közel a politikai gyakorlathoz, ahogy az említett két példa is kellőképp jelzi. Az pedig már irodalmaink külön fejlődési sajátossága, hogy amit a történetírás bizonyos eszmei magaslatra emelkedetten adott elő, a romantikus történeti regény leplezetlenül és veszélyesen, sőt – a siker érdekében – még hangulati elemekkel megérzéletes képekkel bőven körül is tűzdelve szemléltette.

A nacionalizmus ideológiájával párhuzamosan kibontakozott romantikus történelmi regényt azért tarthatjuk veszélyes szellemi terméknek, mert amilyen mértékben torzítja kedvező fényben a saját nemzeti egyéniséget, olyan mértékben torzítja előnytelenül más népek szellemi és erkölcsi tulajdonságait; így domborodhatnak ki – párhuzam vagy ellentét révén – a saját értékek.² A nacionalizmus s vele együtt a romantikus történeti regény is mítoszokat formál, álmodozást szít, hamis képzeteket támaszt, a nemzetekbe fennhéjázó dölyföt olt, fedezet nélküli szólamokkal mérgezi a tudatot . . . Kell-e külön hangsúlyozni, mily mértékben rontotta meg mindez a szomszédosan élő s így már természetszerűleg is egymásra utalt népeink közt a korábban megvolt természetes jó viszonyt?

² Elevenére tapintott e kényes problémának Karel Sabina cseh író és kritikus, aki a Jósika-regényről (a német kiadás alapján) készített bírálatában azt a kívánalmat adta elő, hogy „a történetírásban – bármily köntösben jelenjék is meg – nem szabad uralkodnia a hazugságnak, az előítéletnek, a gyűlöletnek”. (Kvėty, 1840, X. melléklet, 39.) De nem az-e a lényege a nacionalizmusnak, hogy mihelyt a vetélytárs-nemzetről van szó, már eleve érvényt kapnak az ellenséges indulatok? (Hiszen, lám, Sabina is fő vádként olyasmit vet Jósika szemére, hogy Mátyás nagyságának kidomborítása végett Pogyebrád Györgyöt – aki egyébként csak epizodikusan, a regény elején jelenik meg – elmarasztalja: számítónak, ravasznak ábrázolja, aki azért adta leányát, Katalint, feleségül Mátyáshoz, hogy ezzel is a hatalmát növelje; ilyesmit föltételezni a csehek nagy és hős nemzeti királyáról, aki közismerten önzetlen és nemeslelkű volt! . . .)

Nagy divatjuk és nemzedékekre kiható elterjedtségük, szüntelen olvasottságuk sajnos szinte máig rezgőn honosította meg azt a hamis elvet, hogy ami érvényes az egyik oldalon, érvénytelen a másikon, vagy amint — más összefüggésben — Pascal írta, még felháborodottan és elítélően: igazság a Pireneusokon innen, tévedés a Pireneusokon túl. Csakhogy ami Pascalt ingerelte, még politikum (pontosabban: államérend) volt. Amiről viszont a mi példáink tanúskodnak, már közelről érinti úgyszólván minden rezdülését nemzeteink közgondolkodásának.

*

Mielőtt az említett művekkel meg jelentőségükkel és hatással érdemben foglalkoznánk, kívánatosnak tűnik fölvázolni röviden a történelmi tényeket, amelyeknek a különböző szempontú csoportosítása és értelmezése háttérül szolgált regényeinknek.

Tudvalevő, hogy a 15. század első felében különböző hatalmi csoportok villongása területi széttagoztságot és gyilkos pártviszályt eredményezett, s végsőkéig fokozta a feudális anarchiát. Ennek egyik eredményeként a rövid ideig uralkodott Habsburg Albert halála (1439.) után özvegye, Erzsébet, a német császári udvar támogatásával fia, V. (Utószülött) László részére kívánta biztosítani a magyar koronát. Ezért megbízta Brandýsi Jiskra János morvaországi nemest, kiváló zsoldos vezért, hogy az ún. Felső-Magyarországot a fia nevében főkapitányi minőségben külön tartományként kormányozza. Jiskra, amíg tehetett, a Habsburg-ház híveként sikerrel látta el tiszteit. Erős zsoldos sereget szervezett: bár maga nem volt huszita, csapatainak javát azokban a hajdani táborita egységekben toboroztatta, amelyek a másfél évtizeddel korábban zajlott huszita háborúkban, Žižka vezérlete alatt edződtek félelmetes katonai erővé, majd a vereségükkel (s a mérsékeltek győzelmével) végződött lipany-i csata (1434) után szét-

szóródtak, zsoldba szegődtek, nemegyszer akár egymás ellen is, aszerint, hogy hol kaptak előnyösebb ajánlatot; s akik nemrég oly nagy veszedelem voltak a reakciós császári hadak számára, most – Jiskra zsoldosaiként – a Habsburg- és a császári érdekek védelmét vállalták, nem kis paradoxon gyanánt azzal a Hunyadi Jánossal szemben, aki viszont nemcsak hadserege szervezésében, hanem a népi erők mozgósításában is számos elemet kölcsönzött épp a huszitáktól. E kipróbált harcosokon kívül, a középkorvégi zsoldosság szokásrendje szerint, Jiskra 5000 főnyi seregében szlovákok, lengyelek, rutének, sőt magyarok is szolgáltak.

Jiskra másfél évtizeden át, változó szerencsével több győzelmet aratva harcolt a török elleni védőháborúval is elfoglalt Hunyadi-hadak ellen. Amikor azonban egyezség jött létre az V. Lászlót támogató csoportosulás és a Hunyadi-párt közt, Jiskra lemondott és eltávozott (1452); távollétében az erősödő központi hatalom – főként Mátyás uralkodása elején – több csapást mért a Petr Aksamit vezetésével függetlenedett „testvéri” alakulatokra, amelyek aztán a sárospataki csatában (1468) végleges vereséget szenvedtek. A megmenekültek közül sokan a fekete seregben szolgáltak tovább vagy általában a török támadások ellen szervezett egységeknek lettek hasznos tagjai. Maga Jiskra is, visszatérve Magyarországra, behódolt Mátyásnak, s Maros-vidéki kapitányként fejezte be pályáját.³

*

³ Megjegyezhető még, hogy a mai – marxista módszerű és szellemű – magyar kézikönyvek egyértelműen méltatják Hunyadi János ország- és hadseregszervezésének haladó jellegét; pl.: „Történelmi érdeme, hogy válságos pillanatban felismerte az erőt, amely a nép, az egyszerű emberek hazafiságában, harckészségében rejtett; mert és tudott támaszkodni rá.” (Elekes–Lederer–Székely: *Magyarország története az őskortól 1526-ig*. 1965, 279); – ugyancsak egyértelmű a bírálatuk a „kis-királyok” (köztük Jiskra) tartományi uralmának az ország és a nép érdekei ellen érvényesülő károosságáról. Ezzel szemben a mai cseh és

A tények rövid áttekintése és a továbbbrezgsük fölsvillantása után a vizsgálódásunk tárgyául szolgáló három történelmi regény tüzetesebb szemügyre vétele hozzásegíthet annak tisztázásához, hogy a népeink tudati fejlődésében oly egyedülállóan fontos 19. századi irodalom miként és mire használta fel a vázolt viszonyokat és eseményeket. Ennek során a művek megírásának, illetve megjelenésének (vagyis hatásuk kezdetének) az időrendjét követjük, jóllehet – miként már utaltunk rá – a földézett események menete épp fordított volt; ámde az irodalom termékeiből sugárzó eszmeiség, tehát a jelenre

---

szlovák történelmi áttekintések arra helyezik a súlyt, hogy Jiskra hadainak a másfél évtizedes jelenléte az akkori Felső-Magyarországon nagymértékben erősítette a cseh és szlovák egymásra utaltság tudatát, előmozdította a szociális haladást és utat tört a cseh nyelv, főleg a cseh kultúra szlovákiai elterjedésének. (Pl.: „Lipany után huszita harcosok testvér-alakulatai csoportosan menekültek Szlovákiába, s a negyvenes-ötvenes években a huszita eszméket terjesztették a vidéki és városi lakosság közt.” (Alois Mika: *Československé dějiny v obrazech*. Prága, 1971, 145.); más szavakkal ugyanez: „Jiskra katonáinak, elsősorban a „testvéreknek” a jelenléte hatással volt a szlovák népre. Közvetítésük révén sok helyütt megismerkednek a huszita tanokkal. – A „testvérek” a szlovák elnyomott népben gyűlöletet ébresztettek a feudalizmus világi és egyházi képviselői ellen. Hatásuk és védelmük alatt 1456-ban és később is fegyveres fölkelésekre került sor, főképp Kelet-Szlovákiában.” (Ján Tibenský, in: *Československá vlastivěda*, II. Prága, 1967, 294–95, s ua.: *Slovensko. Dejiny*. Bratislava, 1971. 286); hasonlóképp: „Ez a hagyomány erősítette a szlovák nemzetiség helyzetét a soknemzetiségű Magyarországon.” (Peter Ratkóš: *Husitské revolučné hnutie a Slovensko*, in: *Mezinárodní ohlas husitství*, 1958. 50.)

Kiegészítőleg hozzátehető, hogy a magyar néphagyomány is őriz huszita tárgyú mondákat, főleg a Bodroghözben. „Cigádon a templomot, Révleányváron a harangot tartják huszita eredetűnek, Sárospatakon és Végardón a csehek és Mátyás narcáról tudnak. Nyiriben pinoéket, Göncön házakat tulajdonítanak nekik.” (Balassa Iván). – De még a nyelvünkben is van nyoma jelenlétüknek. Minthogy ugyanis a Mátyás hadaitól szétvert „testvéri” alakulatok maradványai ’žebračoknak’ azaz ’koldusoknak’, ’koldulóknak’ nevezték magukat s minthogy – zsold híján vagy zsoldra várva – zsákmányolásból, a helyi lakosság megsarcolásából tartották fenn magukat, nevük ’zsebrák’ = ’harctéri fosztogató’, ’harácsoló katona’ jelentésben honosodott meg nyelvünkben.

kacsintás, ez esetben is fontosabb, mint az ún. történelmi hűség tisztelete.

Jósika regényében — a címnek ellentmondóan — a „csehek Magyarorszáiban” motívuma csak másodlagos; a fő téma: a reformkor szellemének megfelelően, következetes küzdelem az önálló magyar államiságért. A mű középpontjában Mátyás áll, a szabadon választott nemzeti király, az érdemei révén alulról, kismemesi sorból fölemelkedett család sarja; ő a feddhetetlen hős, szinte már félisten, aki mellett eltörpülnek a többiek, még a rikítóan romantikus színekkel regényesített Zokoli Mihály is. Maga a szerző, regénye elején éppúgy, mint a tanulságokat összegezõ zárófejezetben pontosan közli is írói szándékát, vagyis azt, hogy művét Mátyás dicsőségére írta, aki „Caesar lelkével . . . törte meg a feudum makacs zsarnokait” (I. 1.) s akinek bölcs uralkodása alatt „a rablás és kényuraság helyett rend kezdett uralkodni: a kalózok el kezdtek veszteni a lovagiság címzetét, s a gonoszt s rendbontót megvetés érte minden lépten a király alatt” (II. 261.).⁴ A kiegészítő szövedék, amelynek révén a történelmi anyag leginkább válhat regénnyé, itt egy eléggé elvont, de az időben — főleg Rousseau félreértése folytán — nagy társadalmi fontosságúvá lett (ál)-tudományos tételnek: a nevelés mindenhatóságát hirdető tanak a merész szemléltetése. „Látjuk ugyanazon család sarjadékait a körülmények s a nevelés befolyása által egymástól egészen különböző lényekké alakulni; s így azoknak hatását kedélyre s lelkületre” — vallja Jósika (I. 1.) —, s e föltételezés, a származási azonosítások révén, lehetővé teszi a legváratlanabb „regényes” fordulatok előidőzését.

A szilárdan álló középponti motívum s a tetszés szerint változtatható kiegészítő motívum ellentétes kettőssége hozza létre a regényvázat, amely mögé divatos háttérül vetíti az író a

⁴ Utalásaink a Kisfaludy Társaság megbízásából készült Magyar Klasszikusok sorozat kétkötetes kiadására (Franklin, 1934) vonatkoznak.

címbe foglalt „csehek Magyarországon” motívumot. Miért épp ezt s nem — mondjuk — a növekvő török veszélyt? Kétségkívül részint a divat, részint a regényesség okán. A múlt század első felében ugyanis világszerte, s nálunk is, különféle okokból nagyon elterjedt volt a huszita téma; Arnošt Kraus cseh pozitivistá irodalomtörténész három vaskos kötetben leltározta a huszitizmus világirodalmi feldolgozásának adatait (*Husitství v literatuře*. I–III, 1917–1924); ezeknek jelentős része feltűnő mód a 19. század első felében keletkezett. Az idő tájt, főleg a német irodalomban, se szeri, se száma nem volt a huszita témájú szépirodalmi műveknek (Kraus tíznél többet ismertet közülük); a legnevezetesebb kétségkívül a Katona Józseftől is „századunk legjobb írójának” minősített Kotzebue *Hussiten von Naumburg im Jahre 1432* című, 1803-ban írt s aztán újra meg újra (még Prágában is) kiadott, de (ma már) mosolykeltően érzelmes drámája; jóval maradandóbb értékű, ha nem is kevésbé érzelmes, viszont — mivel vérbeli író munkája — nem is ásatag a francia George Sand szövevényes cselekményű, többféle jelentésréteget felölelő nagyregénye, a *Consuelo* (1842). Az említettekkel együtt azonban számos más, hasonló szellemű és hatású alkotás volt akkor kiválóan alkalmas arra, hogy — Arany szavával — „az érzelő ifjak és leányok” képzeletét felborzolja. De a mi irodalmunkban is — mint ismeretes — tíz évvel Kotzebue után, 1813-ban kísérletezett ily témával Katona József a *Ziska a Calice, a táboriták vezére* című, német forrás nyomán készült, ám alapjában mégis „huszita szelleműnek” minősíthető szomorújátékában.

A magyar romantika csakhamar más vonatkozásait is meghonosítja a bő sugarú huszita témakörnek s épp e vonatkozások érintkeznek leginkább a ma vizsgált jelenségekkel. Akkortájt ugyanis — a múlt század harmincas-negyvenes éveiben — a nemzeti múltnak példaként való megidézése („a múlt csak példa legyen most”) s a régi dicsőség magasztalása során elrettentő intésül kínálkozott az országgyengítő széthúzás, az átkos pártütés, a feudális anarchia. S a bontakozó nacionalista

ideológia számára még szinte jó is, hogy e bajok egyik eszköze (ha nem is előidézője) történetesen épp a Habsburg-zsoldba szegődött cseh katonaság, róluk pedig – már csak a huszita eretnokség miatt is – inkább általános ellenszenvvel írt az akkor közkézen forgott forrásoknak az a része, amely az ellenreformáció szellemében fogant s nemegyszer épp jezsuita szerzők tollából származott. Azok tehát, akik – mint Jósika is – katolikus nevelést kaptak, eleve befolyásoltan fogadták e sugallatokat, hiszen Kraus is rámutatott (II. 218.), hogy lényeges szemléleti különbség volt a huszita téma (főleg német) irodalmi feldolgozásában aszerint, hogy a szerzők katolikusok vagy protestánsok voltak-e.

Ilyen mellékszöveggel terhelten kapnak hangot legjobbjaink műveiben is a Hunyadi-párt és Jiskráék harcai, illetve Mátyás erélyes föllépése a központi hatalom erősítésére, akár háttéri motívumként, mint Vörösmarty *Széplak*jában (1828), akár fő témaként, mint a Jósika-regény után másfél évtizeddel íródott Arany-balladában, *Az egri leányban* (1853). Minthogy terjedelmes regényében Jósika is olyanképp bánik e divatos anyaggal, mint Vörösmarty a maga romantikus költői beszélyében, vagyis végletes indulatoktól fűtött cselekmény háttéréül (de csak háttéréül!) festi, érdemes idézni a *Széplak* megjelenítő sorait már csak azért is, mivel kifejező erejük, épp a tömörség folytán, lényegesen átütőbb, mint a Jósika-regény terjengős korábrázoló leírásai, a szellem pedig, amely áthatja, azonos a Jósikáéval.

S ím bús hír jöve. Kóborló cseh had él vala orvúl
Szerte az országban; s mint a már veszni menő légy
Dong szomorún, mikor érzi szelét az enyészetes ősznek,
S szálldogál és hitvány éltét elveszteni nem fél:
Ugy ezek, érezvék Mátyás országa hatalmát,
Bolygának, rövid életöket nem nyújtani, mert az
Nem vala már lehető, de dülással tenni súlyossá
Elnyugodott falukon, s a marhás puszta lakóin.

Nappal az orvrablók mélységes völgyben ülének,
Onnan az áruló holddal kibukának az álmat
Meggyilkolni, s az alvókat szentetlen acéllal.

(*Költői művek*, 1974, I. 1032.)

*

Ez tehát a háttér, amelybe beleszövődnek a Jósika-regény meseszálai. Főleg három ilyen szálon bonyolódik a cselekmény, s e szálakat esetenként Mátyás karizmatikus beavatkozása köti össze.

Az első szál persze magának Mátyásnak az érzelmi története: szenvedélytelen, ám – természetesen – feddhetetlen házastársi viszonya Katalinhoz, majd ennek halála után lovagi szellemű tiszta szerelme egy másik cseh leány, Izabella iránt, akit aztán morgantikus házasságban feleségül is vesz (s akitől Corvin János születik).

A második cselekményszál a Zokoli Mihályé, Mátyás leg-hűbb lovagiáé, minden lovagerény megtestesítőjéé, aki leginkább példázza szerzőnknek azt a szándékát, hogy regényének lapjain a valóban élt hősök is „a regényesség bájszínzetében lejtessenek el előttünk” (II. 113.). Így is történik: Zokoli – Mátyás elé sietve – Csehországban, egy sejtelmesnek festett éjszakán, titkos vallási szertartás föntségében megpillant egy leányt, Jiskra leányát: Szerenát, s a pillantásból életreszóó szerelem lesz. Ámde Zokolinak – aljas cselszövés folytán – éveken át álnév és álarc alatt kell rejtőznie; végül azonban Mátyás (nemcsak politikai hatalmat gyakorolva, hanem valami-féle, mindenre és mindenkire kiterjedő jótekonny felsőbb erő is képviselve) elrendezi Zokoliék ügyét: a szerelmesek – számos valószínűtlen kaland után – a házaselet boldogságában egyesülhetnek.

A harmadik – legtekervényesebb – szál a Káldor-család borzasztó történetét fonja körül. A családfő tekintélyes főúr és nevezetes rablólovag volt; egyszor azonban, amidőn épp

portyázni ment, haragosai rajtaütöttek várkastélyán, mindent feldúltak, családját és szolgálhadát kiirtották; ám egy idős cselédnek sikerült rejtett alagutakon kimenekítenie Káldor fiacskáját és két csecsemő leánykáját. Csodás módon a fiúcska Jiskra egyik alvezéréhez került, kitűnt ügyességével s nem-sokára, Komoróczi néven, egy rablóvár kérlelhetetlen parancsnoka lett. Az egyik leánykát – ugyancsak különös körülmények közt – egy gyermektelen főúr fogadta örökbe, a másik pedig egy gazdag zsidó kereskedőnek lett a nevelt gyermeke. A három testvér tehát – a környezet és a nevelés hatására – merőben különböző három emberré formálódik: rablólovaggá, főúri hölgygé, zsidó polgárlánnyá. De ez még hagyján! Komoróczi, aki természetesen mit sem tud származásáról, szerelmes lesz a nagyúri környezetben nevelődött s egy német lovag feleségeként élő hűgába, elrabolatja, várába hurcoltatja, s csak a fiatalasszony erélyes föllépése és minden ármányt kijátszó női furfangja akadályozza meg a vérfertőző szerelem beteljesülését. Egyidejűleg Komoróczi foglyul ejti s megkínkoztatja a zsidó kereskedők egy csoportját is, köztük a másik hűgát. Mennyi rejtély! Mennyi iszonyat! És mennyi rekvizituma a külsőleg walterscottizmusnak: varázslások, kínzókamrák, földalatti folyosók... Bizony hosszú lenne összefoglalni a váratlan fordulatokon át bukdácsoló mesét, amelynek során tisztázódik a származási azonosság s (megint!) Mátyás közbelépése folytán Komoróczi a királyi seregben harcolhat (ott is hal hősi halált), a zsidó lány pedig – ámbár keresztény eredetű – feleségül mehet szíve választottjához, a derék és ügyes és okos zsidó ifjúhoz.

Ez a zsidó motívum oly erővel vonul végig az egész regényen, hogy akár külön cselekményszálnak is tekinthetnők, ha nem fonódna szorosán össze a Káldor-vonallal. Mindenestre az egyenjogúság szüntelen védelmezése, a „szegény megvetett zsidók” (II. 138.) emberi és erkölcsi értékeinek a méltánylása úgy jelenik itt meg, mint a korai magyar liberalizmus egyik fő követelésének a visszhangozása, Mátyás szájába adott

summázó szóval: „Ti a béke emberei vagytok, jámborok.” (II. 213.)

A terjedelmileg és funkcionálisan is fontos zsidó esemény-szál itt azért is fontos, mivel jól mutatja, hogy Jósikától távol volt mindennemű faji vagy nemzeti elfogultság. A regény ismeretében tévedésnek kell minősíteni Péter Ratkoš szlovák történész megállapítását, aki szerint „báró Jósika Miklós reformkori magyar író a cseh és a szlovák nemzeti újjáébredés kölcsönös pozitív kapcsolatait igyekezett megzavarni, amidőn *A csehek Magyarországon* című négykötetes regényében (1839) becsmérelte Jiskra huszita harcosait és szlovákiai (ill. felső-magyarországi) hadjárataikat”. (Id. m. 28.) Kit vagy mit becsmérelt Jósika? A főtebb mondottakból is nyilvánvaló, hogy regénye nem „cseh”-ellenes, hanem minden olyan szét-húzó erő megbélyegzése, amely a központi hatalmat gyöngíthette.

„Fridrik kezében a korona; a széleken Giska zsbong; szabad zsák-mányosai, Komoróczy s Walgatha Pest körfaláig portyáznak; . . . Pongrácz, az Erceik, Gyerök, Salamonok, Podmaniczkiak s a többiek rablóváraikban nevetik a törvényt.” (I. 133.)

S hasonlóképp félreértésen alapszik a sokoldalú és hányatott sorsú Karel Sabina elmarasztaló ítélete is, midőn a már idézett bírálatában azt írta, hogy „a szerző törekvése a cseh nemzet jellemének lekicsinylése, nevetségessé és gyűlöletessé tétele”, továbbá, hogy „az egész irat durva, alaptalan, s ezért aljas gyalázása a cseh nemzetnek” (Id. m. 39–40). Hiszen, ellenpélda gyanánt, szinte oldalanként ötlük szembe, hogy a szerző kifogyhatatlanul magasztalja a szemlélete szerint pozitívnak minősülő cseh személyeket, intézményeket, szokásokat. Mátyás első felesége, majd nagy szerelme és morganatikus neje is cseh; a másik hős, Zokoli Mihály, a regény egész áradata idején szintén cseh hölgyért epedez (s végül feleségül is veszi); a cseh vezér, Jiskra (Jósika írásmódja szerint: Giskra) ahányszor csak megjelenik a regényben, mindig a lehető leg-rokonszenvesebb, úgy is mint katona s úgy is, mint férj vagy

apa; az alvezéreit marasztalja el Jósika, a „szabad zsákmányosokat”, különösen Komoróczit, aki viszont nem cseh, hanem magyar; érdeme szerint méltatja a huszita haditechnikát (II. 10.); Prágáról ismételten elragadtatott lelkesedéssel (noha pontatlan helyismerettel) ír; s amikor hőse egy csehországi romkastélyban valószínűtlen huszita istentiszteletet néz végig, a szerző nem fogy ki a mély áhítat, főleg a „szeráfi ének” dicséretéből:

„Nem vala itt azon hanyag egykedvűség látható, mely egyházba nem az ájtatos hívőt, az Isten alázatos imádóját, hanem a heverő időlopót vezet; szentségtelen könnyed beszéd hangjai nem susogtak, nem ült ledér mosoly az ajkakon; nem csevegett szomszéd szomszédal, nem járt-kelt a teremben: imádni jött ide a nép s titkon gyűlt össze: kereste rokonhitű sorsosait; a lélek, a hit, a szent szenvedély folyt s olvadt össze. Egy arca volt a jámbor gyülekezetnek; egy óhajta emelkedett a durva kőíveken keresztül a magasba; minden gondolat Istenhez volt irányozva.” (I. 43–44.)

E néhány kiragadott példa is jelzi, hogy Jósika nem becsmérelte sem a „cseheket”, sem – még kevésbé! – a huszitákat. Liberális lévén, tetszett neki a vallásszabadság első közép-európai jelentkezése: a huszitákat (és a huszitzizmust) nem azonosította a Komoróczikkal; szinte az a gyanúm, hogy a történetileg lengyel származású árvai főispánt, Komorowskit azért tette meg magyarnak, hogy a szembeállítás annál egyértelműbb legyen. Jósika műve – a saját műfaji korlátai közt, vagyis mint romantikus történelmi regény – nem azért rossz, mert „cseh”-ellenes, hanem mert a távlatai szűkek, az emberábrázolása sekélyes, a stílusa pedig úgy hat, mintha egy korabeli szerző karikatúrája lenne.⁵

Hasonlóképp bosszantásunkra szolgál, hogy az író hiába csatol művéhez bőséges jegyzetapparátust, hiába hivatkozik minduntalan Fesslerre és Péczelyre, a történelmi ismeretei

⁵ „A paripa hollófekete volt, mint az éj, a hölgy arca fehér, mint a derület; öltözete a tavasz zöldébe szorította gyöngéden emelt könnyű szabású tagjait.” (II. 34.)

fogyatékosak, s előadását lépten-nyomon szeplősítik csúnya tévedések, időrendi zavarok, mosolyfakasztó anakronizmusok. Ilyen a már említett huszita istentisztelet, amelynek 1458-ban egyáltalán nem kellett titokban folynia (s amelyet Jósika – sejtésem szerint – azért iktatott be ily valószínűtlenül, hogy annál hatásosabban mondhassa el dicséretét a huszitizmusról). Ilyen továbbá a lőfegyverek használata; s ilyen a cseh nevek érthetetlenül torz írásmódja is (Švehla helyett Dzwela, Vašek helyett Wasku, Žák helyett Angyal diák . . . ami eleve utal szerzőnk kétes értékű forrásaira, s ezzel összefüggésben arra is, hogy történelemszemlélete a krónikák meséire épül).

Mégsem ez a fő baj, hanem – más romantikus történelmi regényekre, akárcsak az említett *Consuelóra* gondolva – sokkal inkább a mélységi dimenzió hiánya s ehhez kapcsolódóan az egyetemesség távlatának vészes beszűkülése; mindennek folytán persze a regénybe szőtt életbölcseleti szentenciák is közhelyesen gügyögők.⁶

Abból, amit főntebb előadtunk meg a bemutatott néhány szemelvényből is nyilvánvaló hogy a walterscottizmusnak olyan közép-európai megjelenése (sajnos, fölöttébb kezdetleges megjelenése) ez, amelynek során a szerző minduntalan a kortársaira gondol, az ő épülésükre írja művét; sokkal inkább, mint nyugati pályatársai, illetve példaképei, a jelen és a jövő alakítása végett idézi a múltat. Ilyen értelemben, ha kegyesen kívánnánk jellemezni, Madách szavával mondhatnánk róla: „Bűne a koré, mely szülte őt.”

*

⁶ „Az életet úgy, mint van, tűrni nem tudni szintoly gyávaság, minő nevelés minden ábrándozás, mely hiú képzeteken alapul.” (II. 168.)
Vagy: „Van-e boldogabb időszak, mint amaz életkorány, hol minden eszme egy fejletlen virágkehely, melynek egyenkint látjuk leveleit bontakozni, s szemünk színeiknek pompáját élvezzi; hol gyémánt a harmatcsöpp, mely rajtok csillog: ellenséges szörny a bogár, mely illatját issza; hol a képzet egy szende tekintetből, egy égi mosolyból regényt sző: hol a jelen egy rejtvény, a múlt egy perc, a jövő a paradicsom, melynek kapuja előtt állunk.” (II. 37.)

1861-ben L'udovít Kubáni szintén a jelen okulására dolgozta fel témánkat. A szabadságharc és a Bach-korszak tanulságait – számos kor- és nemzettársától eltérően – úgy értelmezte, hogy a közép-európai népeknek, elsősorban a szlávoknak és a magyaroknak nem egymás ellen (alkalmilag és külön-külön a Habsburg-házzal szövetkezve) kell a jövőjükért küzdeni, hanem összefogva egy közös hazában, közös célokért. Ez az elképzelés folytatni kívánta a jelképes kézfogást, amellyel Kossuth üdvözölte L'udovít Štúrt, a magyar országgyűlésben elmondott nevezetes beszéde után. „Ne engedje magát megfélemlíteni – mondta ekkor Štúrnak – ellenkezőleg, segítsen nekem abban a törekvésemben, hogy megtörjem az önző mágnások ellenállását, és meg fog győződni róla, hogy egyformán szívemen viselem saját népem és az ön népének szenvedéseit, amelyeket kéz a kézben haladva enyhíthetünk.”⁷ Tudjuk, mily végzetes félreértések hiúsították meg e szándékot s tették lehetővé, hogy nemzeteink ne egymással lépjenek szövetségre a nagyhatalom ellen, hanem változatos eszközökkel egymás ellen küzdjenek a nagyhatalom oldalán, korszakonként váltogatva a csatlósi szerepet. Kubáni tehát bizonyos hungarus hazafiság szellemében, a tárgyul választott történelmi anyag eléggé önkényes értelmezésével, azt a tételt kívánta szemléltetni, hogy értelmetlen a magyarok és a szlávok viszálykodása, amidőn mindkét felet ugyanaz az ellenség fenyegeti.⁸

E példázatnak megfelelően a *Valgatha* jól felépített és drámaian feszültté érlelt cselekménye két ellentétes síkon bontakozik ki. Az érzelmi (vagyis a természetesen emberi) sík a megbékélés szelleméé, amelyet itt a szerelem egyenget: Jiskra egyik alvezérének, Zdeněk Valgathának a leánya és Hunyadi

⁷J. V. Frič közlése nyomán, Kovács Endre fordításában, id. Csanda Sándor: *Csehszlávok – magyar kulturális kapcsolatok*, 1963, 233.

⁸Kell-e külön említeni, hogy kortárs-klasszikusunk, Madách Imre más műfajú alkotásában, a majdnem egyidejűleg írt *Civilizátorban* hasonló szemlélet kap művészi ábrázolást?

László közt szövődik szerelmi viszony. Lehet-e ez a tiszta érzelem közvetítő kapocs a szembenálló (illetve a Kubáni-képlet szerint ármányosan szembeállított) felek közt? Ez a regény kulcskérdése, a konfliktusok kiváltója. A leány így mutatja be az apjától kiszemelt férjjelöltet, egy kiváló cseh lovagot, titkos arájának, Hunyadi Lászlónak:

„Adj neki kezet, Lacikám, ő Mirko Krask Táborból, hadaink hőse, akinek oly lángoló az ifjúi vitézsége, hogy e szép hazában rajtad kívül nincsen párja. Adj neki kezet, s barátságotok a bátor magyar és szláv hadak szövetségének lesz záloga, hazánk pedig békéhez, szerelmünk a céljához jut.” (294–95.)⁹

A leány tehát, akiről a regény végén kiderül, hogy volta-képp nem is Valgathának, az alvezérnek, hanem magának a nagy Jiskrának a gyermeke (lám, itt is feltűnik a történelmi regények kedvelt kelleke, a származási rejtély!), közvetíteni, egyeztetni, közös jövőt építeni akar.

De megvalósulhat-e az egymásra találás, beteljesülhet-e a szerelem? A másik síkban fegyverek zörögnek, harcosok készülnek; ám Jiskra odalán itt is volna hajlandóság a megbékélésre (főleg mivel a cselekmény 1451-ben játszódik, a Jiskráék győzelmével végződött losonci csata után), de közbeszól a megosztó osztrák fondorlat: Cilley, aki egyébként éppúgy, mint Hunyadi János és László, valamint Jiskra is, személyesen jelenik meg a regényben (s Kubáni a történelmi regény műfaji szabványa szerint viszonylag bő részletességgel írja le személyüket és környezetüket), – Cilley álnok módon, ám meglepő könnyedséggel bizalmi embereket épít be a csehek közé is, mega magyarok közé is, s ezeknek oly simán sikerül a szembenálló felek ellentéteit elmélyíteni s a kiegyezést meg hiúsítani, hogy az olvasónak szinte az az érzése, e szlávok és e magyarok nem is kívántak egyebet, mint hogy az ármány-

⁹ A lapszámok az *Odkazy našej klasiky* sorozat 1956-i kiadására utalnak.

kodók játékszereként egymást pusztítják. Ez azonban főleg a vezetőrétegre vonatkozik, s itt sem egyértelműen.

A regény egyik nagy jelenete a Valgatha várában tartott haditanács, Jiskra és Cilley jelenlétében; ezen többen is felszóltak, de legindulatosabban a szlovák Pankrác, az idős lipiói főispán dörgött:

„A németekről szó sem lehet! Ezer mennykő! Talán bizony Fridrich papucsá vagyunk? Mindenünket ellopta, a királyt is, a koronát is, most meg azt akarja, hogy zsákmányát Magyarországgal is megtetézzük. Ismerem a németeket. Nvissátok ki szemeteket! Ahol egyszer fészket rak a német, onnan gereblyével sem lehet levakarni. Jiskra testvér! A tanácsom ez: béküljünk ki Hunyadival s védjük a hazát a török ellen vagy a német ellen – teljesen mindegy!” (310.)

A haditanács, békejavaslattal, követeket küld Hunyadihoz; a fogadtatás a legkedvezőbb, hiszen a Hunyadi-pártban is sokan kívánják a kiegyezést, elsősorban Hunyadi László, e „félisteni hős”. De mindent megront a csalárdtság: az álnok Cilley, akinek célja „a magyarok és a csehek összevezítése; hadd pusztítsa egyik a másikat: egyesülve az egész németséget megrendíthetnék” (320.) szintén küld üzenetet Hunyadinak s nemcsak hamis híreket közöl, de László és a cseh leány titkos szerelméről is tájékoztatja a nagy célokra néző apát; az ő fia – szemefénye – és „a rablólovag lánya”! A cselszövés hatására meghiúsul a kibékülési terv;

„Lackó, a jegyesed, eleget próbálkozott, hogy befolyásolja apját, de a németek győztek – mondja a hősnőnek egyik barátnője. – Szlovákia és a magyarok szövetkezése jelenleg lehetetlen.” (353.)

S Hunyadi János haddal vonul Jiskráék ellen és elsőbben is Valgatha várát veszi ostrom alá: hadicsellel el is foglalja . . .

E néhány tartalmi utalásból és idézetből is kiviláglik, hogy Kubáni regénye szerint a megvalósulhatatlan magyar–szláv kibékülési kísérlet háttérében nemzedéki viszály is húzódik: a fiatalok – a jövő képviselői – akarják, ami az apáik részére még bizonytalan ábránd; mintha Kubáni a maga korára nézve

is az ifjúságtól várta volna a remény ígérését . . . De van itt még más is, ami akkor (1861-ben) reményt ébreszthetett: a történelmileg új tényező, amelyet Kubáni gyengéd gonddal jelenít meg, a szlovák nemzet. Jiskra főparancsnoksága alatt ugyanis együtt harcolnak és az ostromlott várat is együtt védik „cseh vitézek és szlovák nemesek” (379.), akik „a kehely jegyében létrehozzák a csehszlovák nemzetet” (278.); küzdelmük távlati célja azonban — nagyon XIX. századi szóhasználattal — „a szlávság gyarapítása és erősítése” (307.); (mintha csak a régi ősök buzgón olvasták volna Kollárt). A nemzet alapja természetesen a nép, s Kubáni művének legértékesebb eleme „a környező vallásos huszita nép” megjelenítése (290.) Szereplői közül kiemelkedően legsikerültebb vagyis leghitelesebben bemutatott személy Hrabina, egy cseh lovag szlovák fegyverhordozója. Elkíséri urát az említett követségbe: útközben összebarátkozik magyar sorstársaival, s kitűnően megértik egymást. A szlovák népi öntudat másutt is hangot kap; Valgatha egyik szlovák katonája így beszél:

„Szlovák vagyok, uram. Szavam többet ér minden eskünél.” „Megbízhatunk e legényben — gondolta Valgatha — ő a megtettesült szlovák becsületesség.” (368.)

A huszitizmus — köztudomásúan — növelte a szláv összetartozási tudatot, miként (a németellenesség okán) más kelet-közép-európai népek önrendelkezési lehetőségét is fölébresztette; mindennek a kifejeződése azonban korántsem történt a 19. század ideológiai sémái szerint, ahogyan a saját kortársai ízlésrendszerét és gondolkodásformáit szem előtt tartó szlovák író el akarja velünk hitetni az epizódjelenetei folytán általában sikeresnek mondható torzóregényében.

*

A szlovák kérdés — pontosabban: a cseh—szlovák viszony — tekinthető a címében is találóan többértelmű Jirásek-trilógia egyik fő gondolati vonulatának. A mód azonban, ahogyan a

szlovák sorsprobléma itt megjelenik és értelmezést kap, mennyire más, mint ahogyan Kubáni bemutatta: itt nincs már szó szláv–magyar megbékélésről, hanem csak arról a katonai és eszmei segítségéről, amelyet a csehek nyújtottak a szlovákságnak a magyar elnyomás ellen.

„Jiskra megvéd bennünket e véres hóhérokkal szemben, ezért vele vagyunk és leszünk valamennyien, szlovák nemesek, s követjük őt: Hunyadi ellen, meg a mágnásai, cigányai és kunjai ellen.” (I. 55.)¹⁰

S a szlovák apa az utolsó fiát is hadba küldi a „kutyafejű magyarok” ellen (uo.). Ám Hunyadi szintén dohogva állapítja meg az egyik szlovák kapitányról szólva: „Ez a szlovák bestia a csehekkel tart, mint minden szlovák nemes.” (II. 281.) E szinte csak taláalomra kiragadott párbeszéd-töredékek hűen jelzik a hangulati légkört, mellyel az író körülveszi monumentális regényének cselekményét, valójában húsz mozgalmas év regényesített történetét.

De maga a szerző is, műve címével éppúgy, mint az előszó gyanánt közölt vallomással pontosan utal a szlovák témakör elsődleges fontosságára. A cím – *Bratrstvo* – ugyanis egyfelől a huszita hőskor zárószakaszát idézi, amidőn a zsoldba kényszerült, majd „önálló katonai köztársaságként” tovább harcoló „testvér”-alakulatok megpróbálják folytatni s új viszonyok közé, rokon nép földjére átmenteni a huszita eszményeket: a vallási, erkölcsi, társadalmi meg persze hadászati eredményeket. Másfelől pedig e cím – szélesebb értelemben – épp a cseh–szlovák egymásra utaltságra, testvériesülésre figyelmeztet. S ez utóbbi vonatkozást domborítja ki az előszó is, hangsúlyozva, hogy „a csatazaj és a cseh biblia megint összekapcsolja a két testvérnépet, amelyeket a magyar kard szétválasztott”. (I. 10.)

S Alois Jirásek kellőképp tudatos művész ahhoz, hogy amit címben és előszóban ígért, a mű szerkezetében is érvényesítse;

¹⁰ A lapszámok a *Naše vojsko* gondozásában megjelent 1950. kiadásra utalnak.

s valóban: a trilógia nyitófejezete megismertet azoknak a szlovák kurtanemeseknek a világával, akik számára — a Jirások-tétel szerint — Jiskráék felső-magyarországi zsoldos háborúja mindenekelőtt szlovák szabadságharc volt; a harmadik kötet zárójelenete — vagyis az egész regény végakkordja — megint ugyanabba a szlovák nemesi faluba vezet vissza, s ott most már új nemzedék lép életbe, és számára meg a későbbi korok számára is éltető hagyománnyá érnek a nagy idők kihűlő emlékei . . .

De e szlovák vonatkozás a regénycselekményben is mindenütt jelen van, hol kimondottan, hol csak utalásszerűen (olyannyira, hogy Zdeněk Nejedlý a trilógia e kiadásához írt utószó-tanulmányában nem ok nélkül állíthatta, hogy „az egyik legszlovákabb mű ez nemcsak a cseh, hanem a szlovák irodalomban is” (III. 539.): Jiskra úgy jelenik meg, mint „a szlovák felvidék főkapitánya” (II. 317.), aki „éppúgy kormányzója a szlovák országrésznek, miként Hunyadi János az alföldé” (I. 175.), aki „mindenkivel szlovák módra beszél” (I. 178.); hadaiban s helyőrségeiben zömmel szlovákok szolgálnak, megfelelő számú cseh kerettel együtt (I. 157.); a félelmetes gyalogságot a gyetvaiak alkotják, akik „mint a répát, úgy apítják a magyarokat” (I. 226.); a várkapitányok és a csapatparancsnokok közt szlovákok is vannak (I. 159. és passim, minthogy az egyik hős, akinek vitézi tetteit végigkísérhetjük az egész trilógián, egy képzeletbeli ifjú szlovák nemes: Janko Kozic). Ám Jirások művészi tudatossága abban is megnyilvánul, hogy (és ahogy) ellensúlyozni igyekszik a Habsburg-zsold szégyenét: egyrészt ismételten, jó érzékkel magyarázza a középkorvégi hivatásos katonák szerepét, erkölcsait, szokásait, másrészt — és főleg — szerkezetileg fontos szerepet juttat egy csehországi huszita közösségnek, amely papja és előljárója vezetésével, Jiskra hadainak védelme alatt, Gömörbe vándorol, ott huszita falut alapít, s puszta létével és példájával a haladó eszmeiségű huszita tanokat terjeszti; s bizonyára mondani sem kell (a trilógia szelleméből oly termé-

szetesen következnek), hogy a pap húga – e szelíd, tiszta cseh leány – és a szlovák férfieszményt megtestesítő dercés modorú kapitány közt gyöngéd érzelmi szálak szövődnek . . .

Ámde – miként már esett szó róla – bármennyire is a megregényesített cseh–szlovák viszony áll a Jirásek-trilógia tengelyében, a cím – *Bratrstvo* – másik értelme arra emlékeztet, hogy a regény voltaképpen tárgya mégiscsak a huszita mozgalom legsajátosabb alakulatainak (a „testvéri” katonai közösségeknek) a pusztulása, amely persze – a helyszín miatt is – összefonódott a cseh–szlovák testvériség megvalósulási kísérletével. Ennek okán foglal el a *Bratrstvo* különleges helyet a monumentális jiráseki életműben, amely a Palacký alkotta nemzeti történelem (*Dějiny národu českého*, 1848–1864) szellemében, sőt tapintatosan archaizáló stílusában is, csak persze szélesebb megalapozottsággal és létszerűbb töltettel, az egész cseh múlt szépirodalmi ábrázolására vállalkozik.

A herderi tanokon és jeles angol történészek (Bolingbroke, Gibbon) példáin formálódott František Palacký koncepciója szerint e történelmi fejlődés középpontjában szabályozó erőként a huszita mozgalom s a benne kifejeződött, általa képviselt demokratikus eszmeiség áll; feléje irányul minden, ami az előző korokban jelentős volt, s belőle fakad, őt folytatja mindaz, ami a következő korszakban a cseh nemzet szabadságtörekvéseit áthatja.

Jirásek is a hatalmas regényfreskóinak javát – mennyiségileg és minőségileg egyaránt a javát – e huszita hőskor érlelődésének, sugárzó ragyogásának és szomorú hanyatlásának az aprólékos rajzával telíti. A *Bratrstvo* „három rapszódiaja” már gazdag jelentésű kötetcímeivel is – I. *Bitva u Lučence* (Losonci csata), II. *Mária*, III. *Žebráci* (Koldulók) – az utolsó fellobbanás, a végső erőfeszítés, a csúnya árulás és a lassú kimúlás jeleneteit vázolja; a táborita huszitizmusnak, vagyis a mozgalom radikális szárnyának – a „testvéri” alakulatoknak – a katonai bukása Felső-Magyarországon pecsételődött meg, előbb Sárospataknál (1458), majd véglegesen Kosztolány alatt

(1462), ám – Jirásek szerint – nemcsak a történelmi változások folytán, hanem ármányos cselekvés eredményeként is.

E ponton, közbevetőleg, szóvá kell tenni, hogy Jirásek e trilógiájában, épp a szlovák vonatkozás miatt, kénytelen volt eltérni Palacký eszmei vonalától; Palacký ugyanis nagy műve negyedik részében (XIV. fejj.) Jiskráék felső-magyarországi hadviseléséről szólva a cseh–szlovák viszonyt csak annyiban érinti, hogy a fővezérnek mily sok viszálya akadt az egyetlen rangos szlovák szövetségeseivel, Pankrác (azaz gróf Pongrácz) lipitói főispánnal. Fél száz évvel Palacký után, a századvégi közgondolkodás hatására (és irányításával) Jirásek színes fikciót teremt, egyfelől a cseh–szlovák testvériesülés bemutatására vagyis annak az eszmének a sokkal részletesebb szemléltetésére, amely már Kubáninál is föl villant („a kehely jegyében létrehozni a csehszlovák nemzetet”), – másfelől pedig az árulás magyarázatára, amelynek motiválásába – az erők játéka folytán – szinte természetesen kellett bekapcsolódnia a magyar vonatkozásnak is. A trilógia belső logikája eleve azt kívánta, hogy a szerző külső tényezőt – személyt vagy körülményt – iktasson be a kudarcok értelmezése végett; az „isten harcosait” meg utódaikat és szövetségeseiket (1900 tájt!) mégsem lehetett olyképp megjeleníteni, ahogyan például a Jósika-regényben szerepeltek, vagyis mint zsebráló zsoldosokat, akik Mátyás fekete seregének csapásai alatt sorra feladták állásaikat.

Csak hogy megkerülhetetlen csapda vár az olyan újkori krónikaszerzőre, amilyen Jirásek volt, vagyis aki mindenütt léggört teremtőn hiteles, sőt magával ragadó, ahol kort és helyszíneket, továbbá eseményeket, főleg tömegjeleneteket, hadműveleteket, csapatmozdulatokat, csatákat ír le, viszont esetlenül téblábol, mihelyt magánéleti viszonyokat próbál megéleveníteni vagy főleg ezek indítékait elemezni. Márpedig a 19. századi regénykonvenció szerint az említett külső ok szerepére legalkalmasabb motívum a női intrika s ennek mozgatójaként a mindent elemésztő szerelmi szenvedély. Egyébként is a „cherchez la femme” galád elve soha nem volt divatosabb,

mint a hamis látszatokat kedvelő századvégi világban. Jirások meseszöví képzelete szintén ennek jegyében tervez mesekeretet, ez azonban – teremtő írói erő híján – nehezen telítődik élettel.

A szerelmi szenvedély fölszítója képzeletalkotta személy lesz a valóságosan élt történelmi szereplők közt: Mária, egy szlovák nemes magyar felesége, akit a hitvány és pipogya férj huszita kapitány kezére játszik; az asszony tehát fogoly, de az érzékiség erejével rabbá ejti rabtartóját, a zsoldos hadak egyik legendás vezérét, Talafúst, akinek tetteiről, egyebek közt a nevezetes egri portyáról, dalokat énekelnek a várakban és táborokban, s aki – ó szörnyűség! – véres csatában megölte Mária korábbi vőlegényét, életének egyetlen nagy szerelmét. Mária tehát bosszúért liheg, ám fokozatosan szerelmes is lesz a figyelmes, gyöngéd, daliás huszita vezérbe. Bizony romantika ez a javából; de már nem a sorskihívó, az emberi lét értelmét firtató, az egyéni indulatokat egyetemes távlatokba vetítő valódi romantika, a 19. század első harmadának sodró erejű szellemi hulláma, hanem csak utánzat, pótlék: neoromantika; ahogy a rendezett életű kispolgár (Jirások esetében a levéltárak puha csendjében kutatógató történelemtanár) elképzeli a féktelen szenvedélyek tobzódását.

S írónk, aki valószínűen mutatja be a szekértáborok mozgását, a lovasosztatok vágóját, ponyvaszintre süllyed, kalendáriumi pszichologizálásba téved, mihelyt Mária különös magatartását vagy Talafús szerelmi elvakulását festi. Pedig az ő felemás viszonyuk nyilvánvalóan kettős funkciót (még hozzá fontos funkciókat) tölt be Jirások regényében: egyfelől leleplezi a hadi kudarcok néhány feltételezett (és az olvasóval elfogadtatható) előidézőjét, másfelől pedig – számunkra nem közömbösen – lehetővé teszi, hogy az író legalább így, áttételesen és mellékvonalra csúsztatottan, megjeleníthesse a cseh–magyar viszony bonyolult problematikáját is, persze nem mélyebben, mint ahogy a századforduló táján a cseh közgondolkodásban többé-kevésbé általános volt. Ezért kap a

regényben kulcsszerepet Mária, a végzetes nő, és Talafús, a tragikus hős.

Mária olyan, amilyennek Székely Bertalan vagy Mikoláš Aleš ábrázolták a nagy idők nagy asszonyait: „Méltóságteljes, öntudatos megjelenésében rögtön föl lehetett ismerni az igazi magyar nőt” (II. 437.). S tegyük hozzá, hogy az idő tájt, a 19. század vége felé, a csehek körében meg másutt is, bőven éltek hiedelmek a magyar nők hódító varázsáról, szerelmi tüzéről; s a Jirások-műben is az egyébként érdes lelkű zsoldosok egyre-másra sóhajtoznak utánuk: „Maďarky, ó Maďarky” – mondják egymásnak vágyakozva s a valódi vagy kitalált kalandjaikkal dicsekedve; (ki tudja, nincs-e ebben valami utórezgése a vengerkák századfordulói kétes népszerűségének is?)

Mindenesetre Mária fokról fokra belenő szerepébe: előbb csak azt ismeri föl, hogy segíthet a fogságban sínylődő magyar katonáknak; ekkor a Mária–Talafús viszony ekként érzékelhető: első szerelmi együttlétük után, reggel, a férfi az ablakra mutat: „Ott jobbra, a nagy árkád mellett, ott voltunk éjszaka . . .”; az asszony elfordítja tekintetét, nem mosolyog, komolyan kérdezi: „Hol van a magyar foglyok börtöne?” (I. 79.). Ahogy bonyolódik a harci helyzet (és erősödik a varázsos hatás Talafúsra), Mária egyre többet vállal: bizalmas összekötő segítségével kémkedni kezd Hunyadiék javára.

Ez a fikció kiválóan tanúsítja – ha kellett egyáltalán tanúsítani – Jirások írói leleményességét. A losonci győzelem után hanyatlani kezd Jiskráék harci szerencséje; a *krónika*írónak a kudarcokról is be kell számolnia. A *regény*író tehát ügyes fogáshoz folyamodik: a vereségek egyik oka, esetenként fő oka a cselszövés, az ármány, a kémkedés, a hadi titkok közelébe férkőző ellenség aknamunkája; ily módon a regényszerkezet szinte megkívánja, hogy Mária kivételes fontosságú kémtevékenységet folytasson. Aztán már formális megbízást is kap; kieszközli, hogy találkozhassék a fogságba esett egi püspökkel:

„Bűnös vagyok – zokogta. – Nagy bűnös. Nem vagyok eretnek, keresztény vagyok, magyar nő, de köztük élek, itt az eretnekek közt.” A meglepett és persze menten meghódított püspök, a bibliai Juditéhoz hasonlítva Mária szerepét, máris biztatja: „Ki tudja, leányom, a Teremtő nem épp Téged választott-e ki, hogy bosszújának kardja légy e förtelmes eretnekek megbüntetésében?” (II. 213–14.).

Íme tehát, e szép és vonzó és ellenállhatatlan nemes hölgy: beszervezett kém; helyzete folytán szigorúan bizalmas információk, döntések, tanácskozási határozatok, haditervek jutnak tudomására s az ő révén az ellenfél birtokába. „Nem egy biztos és megbízható hírt maga Talafús közölt vele.” (III. 39.) Persze, azóta már a tévé meg egyéb irodalompótlók jócskán hozzászoktattak fondorlatosabb kémkedésekhez is. De meg kell hagyni, a századvégi körülményekhez képest Máriánk mindenkit felülmúlón jeleskedik: megtud mindent, amit akar, illetve amire megbízóinak szükségük van, hiszen a hős Talafús olyan vak és süket, mint egy dürgő fajdkakas.

Mária azonban — magyar nemesasszonyi mivoltában — mégsem lehet közönséges kémnő! S e ponton a regény melodramába csap át; mert íme, a kémnő hű ahhoz, akit, illetve akinek a közösségét rendszeresen elárulta. A magyar táborba jut, övéi közt maradhatna, ám „hűséges árulóként” (III. 479.) — inkább megpróbál visszatérni ahhoz, akit elveszejtett, de akit szeret; már a kémkedésről is lemond; „csak még egyszer láthassam Talafúst” (III. 15.). De már nem láthatja. Az egész mű szellemének megfelelően s a másik szerkezeti vonal értelmében a szlovák lovagok fölfedik az ármányt és végeznek a „magyar szukával”, a „nyomorult kurvával” (III. 357.). A szlovákokra ugyanis — csak őrájuk! — nem hatott a női bájolás; ők olyanok, amilyeneknek Jirásek, az ismételt szlovákiai útjain 1890 tájt megismerte őket: kérlelhetetlenül gyanakvók mindenkivel és mindennel szemben, aki vagy ami a magyaroktól jön. Másrészt abból, amit föntebb a cseh–szlovák problémakör regénybeli elsődleges szerepéről mondtunk, világos is, hogy épp a

szlovákoknak kellett felgöngyölniük az esetleg veszélyessé válható cseh—magyar mellékvonalat.

Mert a csehekben azért nem könnyen hűl ki valamiféle magyar nosztalgia. Jirások egyik szép — talán legszebb — elbeszélése (*Hejtmanská sláva* [A kapitány dicsősége], 1883) Talafús öregkorát és halálát mondja el. A hajdani zsoldos vezér elszomorodott öregként családja körében él, hűséges magyar fegyvernökével, egy fából tákolt kis védvárban. Ritkán beszél, magába roskadtan az elmúlt időn tünődik.

„Néha azonban a házbeliek nótát neszeltek. Talafús magyar dalt énekelt, egyre jobban, amúgy istenigazában nekieresztette hangját. A vendégek és vendéglátók, amint meghallották e különös nótát, egyszerre elhallgattak: ilyen csodálatos, fájdalmas éneket errefelé nem hallottak még. Nem értették a dal szövegét, de a dallam mindenkit szíven fogott, mindenki érezte, valami nagy panasz száll abban a dalban.”¹¹

Aztán a Csehországban háborúskodó Mátyás seregének egyik kisebb osztaga megostromolja a deszkavárat, s a velük vívott egyenlőtlen harcban, a magyar fegyvernökét védve sebesül meg halálosan a felső-magyarországi huszita hadak egykori legendás kapitánya.

Ez *A kapitány dicsősége* úgy hat, mint előhang a nagy trilógiához. A töppedt komor vitéz múltjára borul, bajtársaira, harcaikra, szerelmére, csalódásaira gondol, de minek beszéljen erről, a közötté élők már alig követnék szavát, inkább hát érthetetlen szövegű bánatos dalokat énekel... Helyette a kései krónikás, Alois Jirások mondja el tetteiket, lényegileg megváltozott világban, új feladatokra vállalkozó nemzedékeknek, melyek fogékonyan fogadnak minden magyarázatot, beszámolót és szépítő mesét a daliás időkről.

*

¹¹ *Vitézek, zsoldosok, huszárok*, 1959, 141—42. Szalattnai Rezső ford.

A 19. századi hármás tükörben szemlélve közép-európai közös történelmünk fölillantott mozzanatát, szembeötlük, mennyire változik az értékelés azaz a beállítás aszerint, hogy melyik korban s melyik nemzet környezetében készült a tükröztetés; más szóval, az író milyen közönségnek szánta művét, mit akart vele szemléltetni, példázni vagy bizonyítani. Mi sem tanulságosabb e tekintetben, mint a szlovák problematika teljes mellőzése Jósikánál, nyomatékos hangsúlyozása — a magyar—szláv viszony rendezésének föltételeként — Kubáninál, s középvonalba illesztése, sőt századokra kiható történelemformáló jelentőségének méltatása Jiráseknél.¹²

Nem lehet most feladatunk, hogy állást foglaljunk e pörben, amelynek a vitatása egyébként is inkább a történészek és — részben — a politológusok dolga. Irodalomtörténeti szempontból inkább csak az látszik elgondolkoztatónak, hogy Kubáni is meg Jirásek is — abbeli törekvésükben, hogy eszmei távlatot adjanak műveiknek — túlhangsúlyozzák a néhány ezernyi cseh zsoldos alig két évtizedig tartó jelenlétét a szlovákok lakta Felső-Magyarországon. Nem valószínűbb-e — miként erre már Jozef Škultéty is figyelemre méltóan emlékeztetett,¹³ hogy a cseh—szlovák testvériség tudatának erősítésében fontosabb szerepe volt előbb a prágai egyetemnek, majd a Kralicei Bibliának, később — és főleg — pedig Jiří Tranovský (Tranoscius) cseh nyelvű énekeskönyvének (*Cithara sanctorum*), amely 1636-tól számtalan kiadásban vált a szlovák evangélikusok elsőrendű szellemi táplálékává.

Hasonlóképp feltűnő, hogy az itt is, ott is szerepeltetett történelmi személyek jellemrajza mily végletesen különbözik; Švehla kapitány Jiráseknél a végkifejlethez érkezett huszita dráma főszereplője, tragikus hős; Jósikánál — Dzwela néven — vérszomjas „borzkirály”; Žák a Jirásek-trilógiában Jiskra leg-

¹² A Kubáni-regény és a Jirásek-trilógia szlovák szempontú összevetését ld. még: Tomčík, Miloš: *Literárne dvojobrazy*, 1976.

¹³ *Egyetemes Irodalomtörténet*, 1911. IV. 621.

hasznosabb hírszerzője, Jósikánál mindenre kapható aljas gonosztevő; de mindnél inkább Komoróczy, aki ugyan – Komorovský néven – a Jirások-regényben sem épp gáncsnélküli lovag, a Jósika-féle történelmi panoptikumban szinte már a zabolátlanság, a korlátlan gonoszság megtestesülése, vadul nekiszilajodott lézengő ritter; (s szerzőink az ilyen személyek külsőjének, alakjának, nézésének a leírását is eszerint szervezik). Egy személy van csak, aki – meglepő módon – mindhárom műben egyaránt „pozitív”: Jiskra, a zsoldos hadak fővezére. Pedig ő – Palacký elemzése szerint is – végső soron csak a maga és katonái érdekeit néző közép-európai kondottiére volt, különösebb eszmei vagy főleg nemzeti indíttatás nélkül. Szerzőink műveiben ő mégis nemes lovag, míg az „isten harcosainak” utódai rablók és pribékek (Jósikánál), Hunyadi pedig, a magyar nép hőse, akiről Kubáni is felsőfokon szól, Jirások művében irtózatos tömegmészárlások kegyetlen szervezőjeként jelenik meg . . .

Sorolhatnánk még a tanulságul kínálkozó közös és mégis ellentétes motívumokat. Szóba hozhatnánk, hogy az eltérő megítélés szemléltetésére mily tanulságos lenne külön is tüzetesebben megvizsgálni egyetlen epizód: az egri portya magyar és cseh feldolgozásait, illetve e feldolgozások nyelvi kifejező eszközeit; milyen hatást válthattak ki az olvasókban vagy hallgatókban aszerint, hogy a portyázók zsebrákokként vagy hősként jelennek-e meg bennük?

Szándékunk azonban – az egész dolgozatban – nem annyira adatok maradéktalan leltározása volt, mint inkább típuspéldák vizsgálata avégből, hogy világosabban lássuk, milyen gondolati kártevőket hagyott ránk (és bennünk) a némelyektől csodálatosnak nevezett 19. század, s mennyi mindent kell még elvégeznünk, hogy leszámoljunk múltunkkal, amelynek – József Attila szavával – szelíd jövővel vagyunk adósai.

Példáink arra is fényt derítettek, hogy a nemzeti ellentétek és előítéletek legtöbbször kitaláltak voltak, a múlt profétái

ültették őket tudatunkba. Hiszen másképp hogyan lenne lehetséges, hogy ugyanazt a történelmi anyagot három különböző módon értelmezzék és szemléltessék a megjelenítők, mindig a saját kortársaik szükségleteinek megfelelően . . . ?

DOBOSSY LÁSZLÓ

EZ VOLT A SARLÓ*

Megszámoltam: a kötetben, mely a csehszlovákiai magyar egyetemi ifjúság Sarló elnevezésű szellemi tömörülésének 50. évfordulójára jelent meg, 12 egykori „sarlós” közli visszaemlékezéseit, fejtegetéseit, adatait a Sarló lényegéről, programjáról, jelentőségéről, fejlődéséről, a párthoz való viszonyáról, a nemzetiségi kérdésben vallott nézeteiről, a cseh, a szlovák, a magyarországi és erdélyi haladó mozgalmakkal fenntartott kapcsolatairól, a táborhoz tartozó írókról és művészekről, pedagógiai tevékenységéről, stb. A könyv Balogh Edgár, Ferencz László, Horváth Ferenc, Dobossy László, Nagyidai Ernő, Jócsik Lajos, Kovács Endre, Balázs András, Drien Károly és Sándor László egy-egy tanulmányát közli, ezenkívül három kulcsfontosságú és illusztratív rendeltetésű költeményt Morvay Gyulától, Sáfáry Lászlótól és Győry Dezsőtől, Boross Zoltán összeállításában a sarlósok névsorát, Berecz Kálmán válogatásában pedig igen gazdag dokumentumanyagot. A kötetet Varga Rózsa fontos és alapos bibliográfiai függelékekkel egészíti ki. Legalábbis tucatnyi hát azoknak a száma, akik valamennyiünkknél jobban, s már csak az emberi emlékezet természetéből következően is olykor egymástól eltérően tudják, mi volt a Sarló. De ehhez természetesen hozzá kell számítani azokat is, akiket a könyv a Sarló egykori tagjaként tart számon, valamint persze ezek sokszorosát, akik, ha nem voltak is kapcsolatban a Sarlóval,

*Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok

egykorú idősebb vagy ifjabb kortársaiként ugyancsak emlékezetükre és élményeikre támaszkodhatnak.

Tekintélyes fóruma ez a beavatottnak, a szem- és fül-tanúknak. A recenzens ilyenképpen aligha nyúlhat bátor-ságosan a tollhoz, két körülmény azonban enyhítheti némileg szakmai szorongását. Az egyik, hogy hiszen nem a Sarló, hanem a Sarlóról szóló kiadvány ismertetését kapta feladatul, habár a kettő, mint tudjuk, nem választható el egymástól. A másik, hogy a történelemben ágyazott jelenségek összképének kialakításához egyaránt szükséges a tanúbizonyosság és a távlat, a szemtanú vallomása és az utód visszapillantása, az alkotó ön-elemzése és a szemlélő elemzése. Ismételjük hát, a recenzió tárgya nem a Sarló, hanem az *Ez volt a Sarló*, de annak, amit az alábbiakban a Sarlóról írunk, döntő mértékben éppen az ismertetett kiadvány az alapja és fedezete. Úgy vélekedünk ugyanis, hogy ez a könyv valóban megmondja, mi volt a Sarló.

Csakugyan: az látszik a legkézenfekvőbbnek, hogy mindjárt előljáróban feltegyük a kérdést, melyre a könyv címe választ ígér. Tehát elsősorban is: *mi* volt a Sarló? Íme a lehetőségek, változatok, melyeket a kiadvány böngészése során gyűjtöttem, a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül: a Sarló szervezet, egyesület, egylet, kör, mozgalom, csoport, csoportosulás, alakulat, élcsapat, társas törekvés, szellemi összeállítás, maroknyi tábor (volt). Ez nem játék a szavakkal. A felsorolt terminusok bármelyike alkalmazható a Sarlóra; így a könyvben közölt dokumentumok egyikéből arról szerzünk tudomást, hogy a Sarló 1930 októberében kérelmezte alapszabályai jóváhagyását és 1930. október 17-én alakult egyesületté, de nem tudnám rekonstruálni, a legalitásnak és a szervezettségnek mely fokán: bizonyos, hogy nem egységes tagdíjat szedő, pontos alapszabályokkal működő és meghatározható taglétszámú *egyesület* volt elsősorban, ha ugyan valaha is az volt fennállása idején. A Sarlónak a könyvből is kitetszően nem a keretei fontosak, hanem a holdudvara. De az említett terminusok mégiscsak skálát alkotnak, s éppen a skála két véglete szembe-

sült olykor egymással vitákra ingerlőn. Ezért az iménti kérdést ki kell bővíteni: *ki* volt hát a Sarló, *kik* voltak a sarlósok, *mikor* voltak és *hányan* voltak? A kötetben közzétett „ma megállapítható névsor” mintegy százötvenet tart számon. Vagyis körülbelül annyian voltak, ahányan ma a Prágában tanuló magyar egyetemisták Ady-körének egy-egy népesebb műsoros „nagytalálkozóján” gyűlhetnek össze. Vagyis kevesebben, mert hiszen a névsor 1928-tól kezdődően közli a Sarlóban tevékenykedők nevét, tehát feltehetően sohasem voltak egyszerre és együtt ennyien. Vagyishogy többen, mert hiszen a „ma megállapítható” névsor bizonyára hiányos. Vagyis többen is, kevesebben is, mert kétségtől joggal vette be Boross Zoltán a névsorba Győry Dezsőt, aki a sarlósoknak nemcsak költőeszményük volt, hanem idősebb barátjuk is, a nevezetes gombaszögi alakuló táborozás résztvevője, akárcsak – másféleképpen – Szalatnai Rezső; másrészt, gondolom, helyesen tette, hogy „nem iktatta ki” azokat, akik későbbi fejlődésük során elszakadtak a Sarlótól. Akad hát érv arra is, hogy maroknyi hadnak, arra is, hogy mozgalomnak minősítsük a Sarlót. A kérdés eldöntése természetesen nem a mi feladatunk; de érdemes belegondolni, mi következik belőle. Ha a Sarló mozgalom, mozgalmakkal válik összemérhetővé; ha értékes ifjak lelkes kis köre, akkor más kritériumok érvényesek rá. Idekívánkozik néhai Krammer Jenőnek egy 1935-ből származó szuggesztív szónoki kérdése, melyet nem itt és nem mi idézünk először:

„Hogyan volt lehetséges, hogy ez az alig maréknyi fiatalember öt-hat éven át egy egész ország rész közvéleményét befolyásolja, számos irányító ösztönzést ad, és mozgolódása visszhangot kelt a szomszédos Magyarország és az erdélyi magyarság széles rétegeiben is, foglalkoztatva sajtót, ifjúsági csoportokat, népművészeti szakembereket, parlamenti szónokokat . . . széles hullámgyűrűket verve fel a társadalmi, politikai és szellemi élet szintjén?”

Krammer válaszból és mindabból, amit a Sarlóról tudunk, a leginkább az derül ki (más társulásokról is írtak már ilyet), hogy a Sarló elsősorban szellemi és erkölcsi *magatartás* volt, olyan magatartás, amely tudott vonzani, sugározni, arányokat sejtetni. Kétségtől részük volt ebben azoknak a sajátosan csehszlovákiai adottságoknak is, amelyek nagy általánosságban szólva más irányt szabtak a csehszlovákiai magyar ifjúság (tehát magyarság) fejlődésének, mint akár a magyarországinak, akár a többi szomszédos országban élőknek. Ez volt az a magyar népcsoport, amely az államfordulat után a legkevésbé tudhatott tartósan begubózni, és egyben a legtöbb lehetősége volt nem begubózni. Nem produkált olyan öntörvényű irodalmi kultúrát, mint például az erdélyiek, de helyzetének tisztázásához igen termékeny ösztönzéseket szerzett és továbbított. Tudati jelenségek bizonyos történeti helyzetekben szinte anyagi tényezőkké válhatnak. A célok, szándékok, tervek, indítványok akkoriban a tények, a tettek, az eredmények potenciális energiáival töltöztek. Így látták ezt a sarlósok és botránkozó ellenfelek.

Az *Ez volt a Sarló*-t mint kötetet így kell hát véleményünk szerint felfogni: mint a visszaemlékezések, e „tudati tények” gazdag adattárát, terjedelemre nézve is a legnagyobbat, ha nem csalódunk; s persze mindenképpen a szerzők számát tekintve. Nem állapotot jegyez fel a kötet, hanem mozgást; nem egységről tanúskodik, hanem némely, a könyv egészéből leszűrhető lényeges közös nevezőkről. S itt persze nem mondhatunk újat, de kiemelhetjük, ami így, kötetbe gyűjtve (mint az Ady-versekről írták annak idején!) impozánsabb távlatot, erősebb nyomatékot kap, mint a külön-külön megjelent részlettanulmányokban. A múltba visszapillantó sarlósok egyet-mást természetesen világosabban is láthatnak az idő távlatából, mint látták, amikor tették. Ferencz László tanulmányából idézzük (32.), de a kötetben másutt is olvasható, hogy a Sarló révén „a Tanácsköztársaság leverése és a Horthy-reakció stabilizálódása után az egész magyar nyelvterületen először fordultak ilyen tömegesen

a mozgalomban részt vevő fiatalok a kor leghaladóbb eszméi felé”. Ez így valószínűleg akkor is igaz volna, ha a Sarló keletkezését szigorúan 1928-tól számítanánk, Ferencz László azonban a Balogh Edgárnál föllelhető korszakbeosztással egyezően az 1925-től 1928-ig terjedt időszakot, a Szent György Kört is beleveszi. A Bartha Miklós Társaság sem korábbi, a Szegedi Fiatalok, az Erdélyi Fiatalok későbbiek. De ilyenféle becsvágy aligha élt a Sarlósokban tudatosan; lássuk, hogyan folytatja Ferencz László:

„Miért éppen Szlovákia és Kárpátalja csaknem egymillió magyar nemzetiségénél bontakozott ki ez a mozgalom? Még féligazságot sem mondanánk azzal a kézenfekvő állítással, hogy a Csehszlovákiában kialakult polgári demokrácia szabadabb légköre tette lehetővé, de még az sem meríti ki a teljes igazságot, hogy ebben az államban a kommunista pártnak jelentős szerepe volt a haladó eszmék terjesztésében. Sokkal közelebb járunk a valósághoz, ha objektív eredőként első helyen a kisebbségi sorsot tekintjük . . .”

Ez eddig még csak a magyarországi ifjúsági mozgalmaktól választaná külön a Sarlót; de magában a prioritás kérdésében persze, mint az idézetből is kiviláglik, a kisebbségi helyzetből fakadó kényszer és az állam nyújtotta lehetőségek egyaránt tekintetbe veendőek. A Sarló kezdeteinél nem elvont eszményekkel találkozunk, hanem gyakorlati érdekek megszabta célokkal, követelményekkel. A sokat emlegetett vox humana, ez a könyv olvasása során egyre világosabbá válik, nem nyitány volt, elvont kezdeti deklaráció, hanem egy olyan fejlődés gyümölcse, melyet a helyzet logikája diktált; s ha volt benne etikum, csupán az a partikuláris köteleességtudat, hogy az egyetemre járó ifjú magyar tartozik valamivel önmagának és önmagával nemzetének. A tartós kisebbségi helyzetre berendezkedő sarlósok első fejlődési stációja egy szembesítés volt, melyet a Sarló emlékezetes 1931-es kongresszusán Dobossy Imre így fogalmazott meg:

„Ahol a középiskolában a kisebbségi magyar diák elnyomásról, barbárokról hallott, ott a családi otthon hőskről, ideálokról mesélt. A kisebbségi harcot . . . csak a nagyobb demokrácia, a több szabadság, teljes egyenlőség nevében lehetett eredményesen megvívni; mind olyan elvek, amelyek ellen a magyar uralkodó osztály s a belőle kiszakadt szlovenszkói vezető réteg egész életen át közéleti harcot folytatott.” (37.)

Figyeljünk fel a hangvételre: a sarlósok első felismerése az volt, hogy józan és etikus *taktikára* van szükségük. Azt az érvet, hogy egy nemzet sem lehet igazán szabad, amelyik elnyom egy másikat, fellehették Marx írásaiban is, de azok közülük, akik már némileg elsajátították a cseh és a szlovák irodalmat, ismerhették Ján Kollár megszövegezésében is: csak az méltó a szabadságra, aki megbecsüli a másét. Tehát egy nemes stratégia ért fokozatosan meggyőződéssé a sarlós fiatalokban, s ezért kellett, hogy szakítsanak a régi Magyarország uralkodó köreivel s az általuk sugalmazott csehszlovákiai magyar ellenzékiiséggel, mely meddő irredentizmust hirdetett, de egyetlen épkezláb tanáccsal sem tudott szolgálni. Ez véleményünk szerint igen lényeges körülmény: a *jól felfogott* érdekre alapozott, abból származtatott eszmény mindig is élet-erősebb, reálisabb volt, mint a légből költött ködös, romantikus ideál. A hagyományos álmom, „nagyot és szépet, emberit s magyart” végezni (mellyel kapcsolatban Dobossy László más helyen szépen kifejtette, miért nehéz megmagyarázni a franciáknak) nyilvánvalóan megkísértette a sarlósokat is, csak-hogy ők egy szomszédos, az adott helyzetben látszólag antagonisztikus, de a megértés feltételeivel mégis leginkább rendelkező néppel iparkodtak megértetni. Ehhez járult az akkori „Prága vonzása”; Balogh Edgár egy levelében, melyet a kötetben Nagyidai Ernő közöl, lelkendezve írja (147.), hogy „Európa közepén” érzi magát. „Fogod látni, egy év mit jelenthet itt!” A sarlósok elképzelései egy realista magyar önrevízió jegyében fogannak, melynek lényeges eleme volt, hogy a nemzeti érzületet különválasztotta az állameszme fogalmától. A

jelenség társadalmi gyökereire érdekesen mutat rá Horváth Ferenc a könyv 74–75. lapján. Egy új, nehéz és fonák helyzetben váltak úttörőivé egy olyan szemléletnek, melynek utánuk is sokszor kellett még utat törni. Nem állíthatjuk, hogy ők voltak az egyedüliek, akik nem átalítottak beiratkozni az új állam cseh és szlovák oktatási nyelvű egyetemeire, de az úttörés érdeme, s a cseh és szlovák haladó mozgalmakkal és személyiségekkel való kapcsolat felvétele, a hidverés tudatos szándéka az ő társulásukhoz fűződik. Jócsik Lajos ennek az új, realista magyarságnak a földrajzi koordinátáit (már csak tanulmánya témájánál fogva is) „Kolozsvártól Prágáig”, „Szegedtől Prágáig” vonja meg. Nagyidai Ernő az 1929-es *Vetésből* idézi (138.), hogy „a magyarság nagy megújodása és egységesülése nem a környező népek rovására, hanem csakis Kelet-európa fejlődési irányában, az itt élő népek közös érdekeinek javára történhetik.”

Az így létrejött realista magyar kisebbségi tudatnak egy másik vezérmotívuma a „szociális felelősség”. *A Sarló jegyében* c. kiadványból Dobossy László nyomán idézzük (118.):

„A Sarló célja a szociális felelősségű modern kisebbségi magyar értelmiség megteremtése. A fiatal értelmiség helyes közéleti tájékozódásának első feltétele a gazdasági és társadalmi tények pontos ismeretén alapuló valóságsszemlélet”

Nem is csak a gazdasági és társadalmi tényekről volt szó: mérnökök, orvosok, építészek foglalkozásának, hivatásának társadalmi vetületéről is. Mint választott költőjük, bizonyára ők maguk is számtalanszor feltették maguknak a kérdést, „mit ér az ember, ha magyar”, s ha nem a könyvből olvassuk is ki szó szerint, annak szellemében állíthatjuk, hogy a válasz, melyhez tudva-öntudatlanul, egyénekenként és csoportosan, elvontan és konkrétan eljutottak, valahogyan úgy hangozhatott, hogy „magyarként is annyit, amennyit emberként”. Ebben természetesen megint nem egyezhettek meg a magyarországi hivatalos szemlélettel. A kisebbségi tudat e két vezérmotívumá-

nak kölcsönös összefüggése nyilvánvaló; mint Balázs András megállapítja tanulmányában (212.), a sarlósok „felismerték, hogy a nemzetiségi elnyomás a társadalmi elnyomás lényeges eleme”, ugyanez Balogh Edgár nem kevésbé pregnáns megfogalmazásában (Dobossy László tanulmánya nyomán, 126.): „a Sarló lényege a korszerű következetességig eljutott nemzeti harc volt”. Minden együtt volt a harmincas évek fordulóján ahhoz, hogy a Sarló ne is csak két tűz, hanem három vagy több tűz közé kerüljön.

A Sarló helyzetének ez a dialektikája a vele kapcsolatos kérdések közül talán a legérdekesebb és legizgalmasabb. Ami benne a legegységesebb, talán éppen e dialektikának köszönhető: a Sarló belülről sugározta említett holdudvarát, de kívülről vonták meg határait. A legjobban a könyvben is sokszor felelevenített „koszorú-affér” példázza ezt: a Sarló 1930-ban elküldi két tagját Budapestre, hogy március 15-én helyezzenek el a Petőfi-szoborra egy magyar, szlovák, cseh, román, szerb és horvát nemzeti színű, valamint vörös szalaggal ellátott koszorút. A budapesti rendőrkapitányság letiltja az akciót. A parlamentben egy szociáldemokrata képviselő óriási felzúdulás közepette interpellál, a belügyminiszter válaszol. *Mint* Sarló talán itt érte el a Sarló a zenitjét; de előtte is, utána is bőven akadt alkalom és kényszerűség, hogy tüzek közé kerülvén-szorulván megteremtse viszonylagos és időleges egységét, elhárítva méltatlan vádakát és kéretlen dicséreteket. A nacionalista magyar hivatalosság számára aktivisták, csehbérencek, jókorán már bolsevikiek is voltak; a Fábry Zoltán felröpta „etnográfiai szocializmus” korszakában kimondva-kimondatlanul a narodnyikok közé skatulyáztattak el. Az „aktivisták” akiknek polgári demokratikus álláspontja látszatra a leginkább megfelelt volna az októbrista emigráció elképzeléseinek, mindkettőt nehezményezték. („Októbristáknak” lényegében a magyar progresszió emigrációban élő híveit nevezték akkoriban.) Jóllehet több bizarr ötletnél, hogy némely vezető Sarlósok, Horthy-Magyarország felől nézvést, utódállambeli kisebb-

ségi magyarokból emigránsokká váltak, hiszen nem kaptak vízumot Magyarországra. – A Sarlót ért bírálatoknak (ha a fanatikus kirohanásokat nem számítjuk ide) szinte mindegyikében lehetett vagy volt is, ha nem több, legalább egy szemernyi eleme az igazságnak, de éppen ezért részben meg is semmisítették egymást.

Hogy miért volt ez így, kiderül, ha a Sarlót folyamatonként, mozgásában szemléljük. A híres 1931-es kongresszus anyagát tartalmazó kiadvány, *A Sarló jegyében* alcíme *Az újarcú magyaroktól – a szocializmusig*; ha a Sarlót nem mint sarlósok summáját, hanem mint egy jellegzetes fejlődési folyamatot fogjuk fel, ez az alcím valóban kifejezi a folyamat meghatározó tendenciáját. Ez volt az a kongresszus, amely a Sarló útjának a marxizmusba torkollását jelezte, erre volt a dokumentumanyag tanúsága szerint szándékukban meghívni Kodály Zoltánt, Moholy-Nagy Lászlót, Varga Jenőt, Károlyi Mihályt, itt mondotta el híres, sokat idézett köszöntőjét az internacionizmus jegyében Julius Fučík. „A népszolgálat . . . értelmiségi fokozatain át a nemzeti öntudat és szabadságtörekvés eszmei igényeiből kiindulva el lehetett érkezni a lenini normáig . . .” – olvassuk Balogh Edgár jellegzetesen árnyalt megfogalmazásában (27.). Egyénileg persze nem egészen együvé érkeztek mindahányan; de a faszizmus tetőzése idején, amikor a történelem kérdésére egyetlen válaszul csak igen vagy a nem maradt, a legjobb állásfoglalása egyértelmű volt. Nem lehet az véletlen, hogy a hitlerista Sicherheitsdienst 1944 novemberében Érsekújvár körzetében kilenc sarlóst köröztetett, név szerint Dobossy Imrét, Bólya Lajost, Kovács Endrét, Jócsik Lajost, Krammer Jenőt, Drien Károlyt, Horváth Ferencet, Dobossy Lászlót és Balázs Andrást; s törvényszerűnek látszik az is, hogy a második világháború után számos sarlós lett – némelykor fontos posztokon – támaszává a demokratikus, majd szocialista Magyarországnak és Csehszlovákiának. De egészítsük még ki Balogh Edgár fentebb idézett tételét tanulmányának egy másik mondatával. „A Sarló éppen népi kötő-

déseinél fogva jutott el a polgári demokratikus örökségtől a leninizmusig” (11.1.) A kezdetek, amelyek láttán és hallatán a Sarló marxista bírálói összerezzenek, végül is tisztázódtak. Balogh Edgár említi a könyvben, milyen sokat jelentett „a szókinccs kiemelése a faji romantika ködéből”. A regösjárásból fokozatosan szociográfiai igényű falukutatás lett. A később kibontakozó és kivirágzó magyarországi népies mozgalomnak azt a vonalát előlegezte a Sarló, amellyel a marxisták még 1938-ban, még későbbben is akarták és tudták vállalni a szövetséget. Nem egészen világos – a kiadvány és a korábbi szakirodalom idevágó fejtegetései után sem – miképpen értelmezendő a Sarló e „népi kötődésének” és „értelmiségi jellegének” a viszonya; a Sarlósok származásáról, tudunkkal, nem készült statisztikai kimutatás, de ez inkább érdekes, mint fontos: bárhonnan jöttek, láttuk, hová mentek ezek a nagyvilág felé tekintő kisebbségi magyar egyetemisták; megkockáztatjuk azt a tételt is, hogy már a kongresszus előtti korszakukban egyik legszebb és legritkább esélye voltak egy népies-urbánus szintézisnek. De vitájuk a polgári demokratikus aktivistákkal és méginkább a polgári demokratikus emigrációval nem azért támadt, mintha a Sarló nem tisztelte volna a magyar október emlékét, nem lett volna tudatában annak, amiben vállalhatja, vagy netán enyhébben ítélte volna meg a magyarországi ellenforradalmi kurzust. Tegyük el Balogh Edgárnak még egy mondatát a dokumentumok közt közölt *Emigránsok és újarcú magyarok* című cikkéből: „A csehszlovákiai magyar népnek végsőképpen nagyon kevés köze van a magyarországi ellenforradalomhoz”. Amiért a Sarló nem akart minden lát-szólagos és valóságos rokonságok ellenére Galilei-kör lenni, azt – ezúttal a recenzens él Ady szavaival – a legrövidebben talán úgy lehetne kifejezni, hogy harcuk nem *csak* a magyar pokollal volt, s nyilván úgy érezték, ki is mondták, hogy az októberista emigráció megrekedt ennél a harcnál. Közben ontották az ötleteket és az akciókat, küldöttségük tárgyalt a Csehszlovák Köztársaság elnökével, sztrájkokat támogattak, tiltakoztak a

magyarországi statárium, Sallai és Fürst kivégzése ellen, szegénysorsú magyar egyetemi hallgatókat segélyeztek. Amikor azután a Balogh Edgár vázolta út végére értek, jelentős részük egyre közelebb a kommunista párthoz, különállásuk a párttól a párt részéről már nem is annyira helytelennek, mint inkább tárgyaltannak minősülhetett. Az *Ez volt a Sarlóból* végül is azt olvashatni ki – mint már korábban Balogh Edgár *Hét próbájából* és egyéb írásokból is – hogy ha a Sarló fennállását 1925-től 1934-ig számítanánk is, az 1928 és 1931 közé eső idő volt a Sarló *legsajátosabb* korszaka.

Mindez természetesen, mint már jeleztük, elválaszthatatlan háttere a Sarlóval kapcsolatos irodalmi jelenségeknek. A Sarló és a magyar irodalom kapcsolatáról már korábban is többen írtak (Kovács Endre, Turczel Lajos és mások); ebbe a könyvbe Sándor László írt tanulmányt *A Sarló írói és művészei* címmel, példásan tartva magát a címben megjelölt témához: a sarlósok közé sorolható alkotókhoz. Hogy csak az írókra szorítkozzunk, mindjárt a tanulmány elején megkapjuk a névsort: Győry Dezső, Szalatnai Rezső, Morvay Gyula, Sáfáry László, Kovács Endre, Jarnó József, Ilku Pál, Sellyei József, Dömötör Teréz. A tanulmány rövid portrék formájában veszi számba ezeket az írókat és „a Sarló jegyében” folytatott tevékenységüket. Megjegyezhető persze, hogy van a témának két másik vagy további vetülete is, amellyekkel a könyvben egy tanulmány sem foglalkozik külön, de a könyv egészéből bőségesen dokumentálható: ez a sarlósok irodalmi élményvilága s kapcsolatuk a magyar irodalom egészével. Ezt azért vetjük fel, mert a Sarló nem volt írói társulás, mégis nagy jelentősége van az irodalomtörténetírás szempontjából. A sarlósok Ady-élménye közmondásos, a vátesz Ady igaza valószínűleg éppoly intenzitással élt bennük, mint Fábry Zoltánban, aki nem tartozott közéjük s bírálta is őket egy időben (mellesleg, megérné a fáradságot, végigmenni sorról sorra ezen a kiadványon s kimutatni, mily sok Ady-utalás, Ady-reminiscencia, Ady-idézet, Ady-sugallat fordul elő benne). Ismeretes a Sarlósoknak

Móricz Zsigmonddal való kapcsolata, de idetartozik az is, hogy Barta Lajos volt hosszú ideig tanácsadójuk és buzdítójuk, Balázs Béla és Jászi Oszkár tartott számukra előadást és vitestet, Kassák Lajos hatására és vele személyes kapcsolatban szerveztek szavalókórust – és Ilyés Gyula nekik küldötte egyik *Elégia* című versét. Mindez a *Sarló és a magyar irodalom* témához tartozik, de a sarlósok – s vajon hányan voltak akkoriban ilyenek a határon innen és túl? – tájékozódtak a cseh és a szlovák kultúra felé, egy Šalda, egy Zdeněk Nejedlý, egy Emanuel Rádl figyelmét irányítva rá a magyar dolgokra. Munkásságuk eme részének Dobossy László a legavatottabb krónikása. Csupa olyan szál, amelyen érdemes volna továbbhaladni.

A továbbhaladás képzeete azonban éppen a befejezésre int. A *Sarló*, láttuk, sokfelé szerteszóródó óriási problematika gyűjtőlencséje (és alkalomadtán gyűjtőlencséje) volt. Tehát ez is, nemcsak egyesület, klub és mozgalom. Szeizmográf is volt: nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy valamilyen átütő történelmi *erőt* jelentett, de igenis jelzett ez a fontos kis *Sarló* valamilyen történelmi szükségszerűséget, *irányt*. Mi volt még? Példatár is volt, Dobossy László megfogalmazásában (133.) „a szocialista tudatformál(ód)ásnak az a különleges példatára, mely sajátos kelet-közép-európai helyzetünkben a *Sarló* küzdelmei során állt össze.” Ami tervezetésekben, rokonszenvesen nagyralátó koncepcióikban ábrándként vagy délibábként hat ma, arról is el lehet mondani ebből a történelmi távlatból, hogy a korszak egyik legjózanabb, legkonstruktívabb és legreálisabb magyar délibábja volt.

Akadhatnak természetesen olyanok, akik szkeptikusabban ítélik meg a *Sarló* jelentőségét. A túlértékelésnek magunk sem volnánk hívei, a lebecsülésnek azonban még sokkal kevésbé. Az *Ez volt a Sarló* a visszaemlékezéseknek eddig, tudunkkal, leggazdagabb tárháza, reprezentatív kötet, ebben a műfajban a *Sarló*-irodalomnak talán már végállomása. De megérdemelne ezenfelül a *Sarló* egy nagyobb szabású monográfiát is, levéltári

anyagok, folyóiratok s a korábbi irodalom, nem kis mértékben éppen a jelen kiadvány felhasználásával, levelekben lappangó fontos adatok felderítésével. *A Sarló története*. Egy ilyen történettudományi szakmunka, nézetünk szerint, messze tekint majd a „Sarlón túli” összefüggésekre, a csehszlovákiai magyar szellemiségnek szélesebb, a közvetlen ellenforradalmi nyomástól védettebb alapjaira. S ez a reménybeli mű feltehetően igazolná majd, amit a kötetben Dobossy László józan, majdnem rezignált hangvétellő, mégis lírai hevületű tanulmánya mond ki: hogy ami a Sarlóban igazán fontos,

„az, amit magunkkal hoztunk, s amiről ma is felismerjük egymást . . . Mi nem kiábrándultan, hanem hálásan és meghatottan nézünk vissza múltunkba . . . Másszóval ez azt is jelenti, hogy bár a sarlós korszakunkban gyűjtött műveltségi útravaló általában csak később érett eredménnyé – még sincs köztünk senki, aki ne onnan eredeztetné élete munkájának legjobb indítékait.” (Kossuth – Madách, 1978.)

RÁKOS PÉTER

DOKUMENTUM

JÓZSEF ATTILA A KORTÁRSOK SZEMÉBEN

Ezzel a címmel rendezte sajtó alá az 1979-ben oly fiatalon elhunyt *Bokor László* azt a hatalmas méretű dokumentumanyagot, amely 1922–1945 között keletkezett, s híven tükrözi József Attila kritikai fogadtatásának változásait, láttatja egy negyedszázad értékítéleteit, irodalmi és esztétikai ízlését, etikáját is. Az Akadémiai Kiadónál megjelenő gyűjteményből közlünk néhány jellegzetes írást, amelyek – mint cseppben a tenger – érzékeltetik az elismerés és az ellenérzések (jobb- és baloldali elismerés és ellenérzések) között haladó költő útját, akinek ez évben emlékezünk meg 75. születésnapjáról. Az egykorú dokumentumok közül több ezúttal jelenik meg újra szélesebb nyilvánosság előtt; a helyesebb arányok jelzése érdekében azonban fel kellett vennünk olyan írásokat is, amelyeket szerzőik gyűjteményes kiadásokban már közzétettek. Terjedelmi okokból csak a tragikus vég inspirálta cikkeikig tekint előre az időben a válogatás, s csupán egy-két közlemény veti fel a kérdést ezt követően: kié is hát József Attila? A felszabadulásig terjedő időben éppen ez a kérdés lesz a megsúlyosodó és egyre érdekesebbé váló viták tárgya.

Mi jellemezte József Attila korabeli fogadtatását? *Bokor László* nagyívű tanulmányban, árnyalt elemzés során keresi és adja meg erre a választ. Bizonyosan leegyszerűsítjük mondanivalóját, ha tanulmányának csupán néhány gondolatával válaszolunk itt – e szűkre szabott térben – a feladott kérdésre. *Bokor László* úgy találja, hogy a kezdeti elismerés és a korai felszisszenés után „az 1929-es év a határozott törés József Attila kritikai fogadtatásában, éppen akkor, amikor első, igazán jellegzetes egyéni hangját megtalálja. Ettől kezdve már csak fanyalgás és lekicsinylés, gyanakvás és lekezelés a hangja a polgári kritikának, még akkor is, ha részletekben elismeri a költő tehetségét és értékeit . . . Az ellentétek nemcsak a politikum síkján jelentkeztek. A posztimpresszionista Nyugat-ízlés számára József Attila verse túlságosan költőietlen, az avantgarde szemében hagyományörző, a népiesek előtt polgári-munkás ízlésű, az irracionális esztétika számára hidegen intellek-

tuális és politikus, a 19. századi forradalmi költőeszmény előtt tárgyias és nem korlátlanul alanyi, a propaganda-hasznosságra törekvő mozgalmi esztétika számára túlságosan is indirekt, költői, a marxisták szemében elvontan hegelianus, a freudistáknak anyagelvű, a kor ezópusi modorához szokott értők előtt meghökkentően, villonian őszinte, sőt nyers . . . Aki a maga új társadalmi, történelmi helyzetének anyagából adja költészetének anyagát, és ehhez alakítja a maga költői nyelvét, az idegen a maga költészetét, esztétikai elveit hivatalosnak hívó és valló kritikának.”

S miképpen vizsgázott a marxista kritika József Attila fogadtatásával? Bokor László erről Agárdi Péter egy tanulmányának találó megállapításait idézi: „A József Attiláért folytatott kritikai harc” – írja Agárdi – „összefonódott a szocialista művészet küldetésének tudatosításáért vívott szellemi csatákkal. Mindez persze nem jelenti azt, hogy József Attila értékeit (s általában: a szocialista irodalomét) csak, vagy elsősorban a szocialista, marxista kritika ismerte fel, és hogy polgári szerzők nem láttak volna meg, nem ismertek volna fel máig is érvényes vonásokat a költő arcképén . . . S ezt annál nyíltabban ki kell mondani József Attila kapcsán, mert a két világháború közötti korszerű József Attila-értelmezésben lehetőségeinél *jóval kisebb* szerepet játszott a marxista kritika; József Attila sajnos *nem lett* olyan értelemben *vizválasztó* a magyar irodalomban, irodalmi gondolkodásban, mint annak idején Petőfi és Ady. Kevés kivételtől eltekintve még a jelentős marxista kritikások sem ismerték fel életében a költő jelentőségét. Ellentmondásosan viszonyult életművéhez mind a kommunista, mind a szociáldemokrata munkásmozgalom . . .” (Agárdi P.: *A szocializmus mint költészet* in: „*Vár egy új világ.*” Bp., 1975. 81–140.)

József Attila kritikai fogadtatásáról szóló elemzését, a dokumentum-kötetet bevezető tanulmányát Bokor László e szavakkal zárja: „Halálától a felszabadulásig terjedő szakaszban kitapinthatjuk kezdetét annak a bámulatos metamorfózisnak, „mikor egy folyton épülő mű teljesen készen átfordul az időtlen örökléttbe, a nemzet kincse lesz” – ahogyan Radnóti Miklós írta, megtoldva és befejezve Juhász Gyula szép reménységét.”

JÓZSEF ATTILA: EGY ÚJ MAGYAR KÖLTŐ

Ezzel a címmel ír kritikát a Budapestben megjelenő L'Echo du Danube a mi költőnkéről, József Attiláról. A francia nyelvű kiváló napilap a következőket írja: Régi szokása a magyar könyvkereskedelemnek, hogy karácsonyra valami kellemes

meglepetést tartogat. Most a szegedi Tömörkény-Társaság szolgált ilyen meglepetéssel egy új poéta felfedezése révén. A neve József Attila, könyvének címe: Szépség Koldusa. A felfedezés érdeme Juhász Gyuláé, aki legkimagaslóbb alakja a most élő költőgenerációnak. A versekhez írt előszavában a legnagyobb csodálatát fejezi ki a fiatal költő iránt. Kíváncsian nyitottuk ki a könyvet, elolvastuk Juhász Gyula előszavát, melyben a magyar költészet két legkiválóbb nevéhez, Petőfihez és Ady-hoz hasonlítja az újonnan érkezett nevét és befejezve az olvasást, azt mondtuk magunkban, hogy valamikor hálás lesz az irodalomtörténet Juhásznak azért, hogy a fiatal költőt így buzdította és segítette. Búskomor fiatal lélek ő, a versek és az ő belső küzdelmeinek a megnyilatkozásai és ez bennük a szép. Lírájából a friss és energikus küzdelem hangja árad ki, a legékesebb, legszebb magyar nyelven. Ez az egyéni és hazafias művészet mihamarabb diadalmasan meghódít majd minden szívet.

(Makói Reggeli Újság 1923. máj. 27.)

ELÍTÉLTEK

egy 19 éves fiút sajtó útján Isten ellen intézett gyalázó kifejezések miatt. A mindennap történetének olyan eseménye ez, mely mellett egyszerűen szó nélkül el nem mehetünk. Még le sem csillapodott az a fülsiketítő lárma, mit a sajtó abból az alkalomból ütött, mert a kormány a sajtóval űzött visszaélések miatt elérkezettnek látta az időt arra, hogy a visszaélőket egy kis óvatosságra intse.

Az a törvényjavaslat semmit sem tartalmazott, ami az igazi sajtót gátolta volna abban a feladatában, hogy a mindennapi életben felmerülő eseményekről számot adva bíráljon, oktasson, eszméket terjesszen. A mi sajtónknak egy része nem így tesz, mert a mai sajtó nem az többé, ami egykor volt. Ma a sajtó üzlet, mely jövedelmet akkor hajt, ha az olvasóközönség

idegeit minél több szenzációval izgatja. Nem is valami nehéz munka ez, nem kell hozzá sok munka, tanulás, hozzáértés, csak vakmerő fellépés. Támadni kell mindent, becsmérelni a közéletnek minden kimagaslóbb munkását, le kell járatni mindazt, mi eddig érték és tekintély volt. Ez a munkakör hogyan hozná tűzbe azokat a törtető fiatal óriásokat, kik olykor nem közönséges szellemi tehetségeiket párosítva túlzásba vitt életigényekkel, mohó élnivágással és beteges hiúsággal egyszerűen túlteszik magukat azon a hosszadalmas és verejtékes munkán, mely nélkül tehetség ki nem képződik. A 19 éves suhancnak pajkosságával abban látják a költői lélek szabadságát, hogy gyalázó kifejezésekkel illetik azt, kire a siralom völgyében küzdő emberiség az életnek súlya alatt görnyedve, sóhajtva tekint.

A sajtó pedig a helyett, hogy a vadul hadonázót lehűtené, azoknak teret enged, őket dicséri, sőt ünnepli „a közismert, jeles, fiatal költőt”.

Miután pedig az afféle sajtóközleményeknek a tömeg gondolkozására megvan a maguk hatása, ami az önmaga életét védelmező állam előtt nem közömbös, kérjük a sajtónak minden munkását, ki saját jövedelmén túl még más iránt is érdeklődik, hogy az ilyen sajtótermék által okozott erkölcsi kár mi módon eliminálható helyesebben, ha az ilyen író a bíró utólag a legszigorúbban bünteti, vagy ha a törvény az ilyen sajtótermékeket *eleve* megakadályozza?

Ha az 1924. évi 15. törvénycikk a robbanószer és robbanó anyag előállításával, tartásával és használatával elkövetett bűncselekményekről szól, vajon felesleges sőt káros volna a sajtónak megrendszabályozása?

Valóban itt az ideje, hogy gondolkodóba essünk a ma uralkodó társadalom állapota fölött, mely a túl nagy sietség, lázas versengés s pénzhajhászás közben csak idegbetegségekre, féltelenségekre és kriminalitásokra vezet.

Kossutány Ignác dr.,

(Friss Hírek [Szeged] 1924. júl. 13.)

egyetemi tanár

ELÍTÉLTEK

egy tizenkilencéves fiút sajtó útján Isten ellen intézett gyalázó kifejezések miatt . . . Ezzel a mondattal kezdte cikkét egyik szegedi újság első hasábján egy kiváló és ismert nevű jogász. Az nem fontos, hogy a cikk melyik lapban jelent meg, lényeges az, hogy a cikk nyomdafestéket látott, hogy *megjelent egy magyarul írt újság első hasábján*. Az sem fontos, hogy a cikkíró pálcát tör a tizenkilenc esztendőös költő-suhanc fölött, aki egyébként tizenkilenc éves élete ellenére a magyarság egyik ígéretes hajtása, hiszen a vezércikkíró könnyű helyzet előtt állt, mert a független magyar bíróság kimondott, súlyos ítéletére támaszkodhatott. A mi helyzetünk föltétlenül kényesebb és nehezebb, mint a jogi szabályok tömkelegében kiválóan járatos cikkíróé. Mert azt mi is megtanultuk, hogy a független magyar bíróság kimondott ítéleteivel való kritikai foglalkozás nem tartozik a célszerű és az ildomos foglalkozások közé. Nem is akarjuk megvédelmezni azt a „tizenkilencéves” „pajkos költő-suhancot”, aki bizonyára elég férfi lesz ahhoz, hogy önmaga vállalja minden rigmusos írásáért a felelősséget, de „a mindennap történetének olyan eseménye ez” — a vezércikk — „amely mellett egyszerűen szó nélkül el nem mehetünk.”

A kiváló jogász bösz haraggal ragadja ki a tizenkilenc esztendőös József Attila elítéltetését a mindennap történetének esemény-rengetegéből, hogy megcsóválja feje fölött és *végigvágjon vele azon a sajtószabadságon* amelyből árnyékszerű romok maradtak már csak meg a mának, és amelyért a cikkíró hajdani elődei szóval, tollal harcoltak.

A József Attila, ha ráérték, el fogja viselni a független magyar bíróság büntetését, a magyar sajtószabadság is elviseli azt a vezércikket, amelyet nem becsülünk ugyan olyan nagyra, hogy komolyabb hatásától kellene tartanunk, de nem is becsüljük annyira le, hogy észre ne vettük volna. A cikkíró azt a kívánságát tolmácsolja cikkében, hogy a *törvényhozás gondoskodjék eleve az ilyen*, József Attila verséhez hasonló,

sajtótermékek megjelenésének megakadályozásáról, mert az állam és a társadalom szempontjából ez előnyösebb megoldás, mint az a másik, amikor a bíróság *utólag* mond szigorú ítéletet a vétkes író fölött.

Vagy – pardon – elnéztük a dolgot. Most látjuk, hogy teljesen egy véleményen vagyunk a cikk szerzőjével, mert valóban úgy áll a dolog, hogy *bűneset* csak akkor fordulhat elő, ha *alkalom* van hozzá. A sajtó *létezése* ad alkalmat a sajtóvétségek elkövetésére, a sajtóvétségek egyszersmindenkorra való megszüntetése tehát csak úgy lehetséges, ha elpusztítjuk termő talaját, a sajtót. *Ha sajtó nincs, sajtóvétség sem létezik*. Mint ahogy *lopás* is csak addig létezik, amíg *tulajdon* van. Ha a tulajdon intézménye megszűnik, a lopás büntette is kiesik a törvénykönyvek tartalomjegyzékéből. A kiváló jogász hírében álló cikkírónak valószínűleg egységes jogi felfogása van és így ugyanabból a szempontból vizsgálja a sajtóvétségek ügyét, mint a tulajdonjog elleni büntetteket. Ha csakugyan úgy vizsgálja, ha csakugyan egységes a jogról való vélekedése, akkor oda kell állnia nyíltan is, ahol a *tulajdonjog megszüntetéséért folyik a harc*. 1919-ben *ott* úgy vélekedtek a sajtóról, ahogyan Kossutány professzor vélekedik most, az Úr 1924. esztendejében, és *ott* egységesen úgy vélekedtek minden köz- és magánjogi kérdésről, sőt magáról a jogról is.

Mivel pedig e sorok írója azok közé a sajtómunkások közé tartozik, akik „saját jövedelmükön túl más iránt is érdeklődnek” (bizonyíték, hogy elolvasta a vezércikket) fogadja ezt az írást válasz gyanánt felvetett kérdésére a cikk írója is. Mi – a magyar sajtó független munkásai – rá merjük bízni ügyünket a magyarság ügyével együtt a független magyar bíróság ítéletére.

m. l.

(Szeged 1924. júl. 13.)

TISZTA SZÍVVEL

Tiszta szívvel a címe egy magyar versnek, mely a nyár folyamán jelent meg a budapesti *Nyugat* egyik számában, nem éppen a közlésre szánt versek helyén, hová a szerkesztő osztja be a verseket, hanem egy elméleti írásban. Az elméleti írás a versnek, főképp a mostanában újnak mondott szabadversnek poétikai értelmezésével foglalkozott, s a cikkíró, Ignotus, a cikke végén amúgy mellékesen idézte, bár tulajdonképpen kiesett az elmélkedés eredeti keretéből, s úgy emlékezett meg róla, mint egyéni szeretetének egy különös gyöngyéről, amely azonban a nagy versek megbecsülésére tarthat számot.

A *Tiszta szívvel* című versnek így tehát van némi története. Előzőleg ugyanis a vers már járt a *Nyugat*nál, a *Nyugat* szerkesztője azonban visszautasította, s a vers szerzője, az alfg huszonhárom éves József Attila, maga is megnyugodott a *Nyugat* szerkesztőjének ítéletében. Ezért azután a vers kéziratban bujkált Bécsben, hová a pesti ügyészség jóvoltából versi deliktumért került a szerző. Itt fedezte fel a magyar vers egyik legkitűnőbb hallója, s juttatta tovább a vers megbecsülésének szeretetét Ignotus a *Nyugat* hasábjaira.

E sorok írójának ezek után alig lenne még szava e vers elé, ha a versek még soha ily szapora természetű korában nem tartaná szükségesnek külön igénybe venni a sok mai vers fáradt olvasójának fokozottabb figyelmét.

A szerző tiszta magyarfajtájú gyerekeMBER még. Valamelyik szegedi tanyáról indult, s mint a legtöbb mai magyar húszéves, egy felesleges érettségi bizonyítvánnyal a még feleslegesebb intellektüeli pályára lépett tanárnak, sok magyar dalt termő szív e menedék ösvényére. Az évek nem a forradalmak utáni magyar évek lettek volna, ha József Attila megmarad a szokványos filozopter, obligát egyenességei közt. A dalt termő szív s e szív tiszta ösztönösségei csakhamar kibillentették a rend ápoló kertjeiből, s a szív ösztönösségeit oly rugalmasan tápláló nyomor a versírásból való megélés tökéletesen száraz kenyérére

vitték. Így történt azután, hogy József Attila filozopteri életében több vers lett és van, mint stúdium és így több ritmus is, mint kenyér.

A nyomor legkritkább esetben müzegeje az ártatlanságnak, s József Attila becsületére válik, hogy tiszta szemmel és tiszta szívvel állotta az utolsó évek gazdasági és politikai poklainak nem minden tehetséges emberben hasonló erkölcsi érzületet kialakító napjait.

Az idézendő versben, mint az olvasó látni fogja, József Attila képezte annak az összetett rejtélynek a legpregnansabb versi frázisát, amiről minden gazdaságilag és politikailag heves mozgású korban tulajdonképpen szó van és szó volt. József Attila nem adta el húsz esztendejét, se a valóság, se a tudati tartalmak szférájában. Ezért került aztán Bécsbe, a legnagyobb magyar nyomorok e legnagyobb magyar városába, s sodródott innen tovább Párizsba, részben tanulni, részben betelni nyugattal. Nem tartom kizártnak, hogy József Attila ma a Szajna egyik hídja alatt lakik, egyéb lakás híján, s azt is valószínűnek tartom, hogy összes filozopteri hajlandóságai dacára is nem franciául tanul, hanem tíz-tizenöt verset ír naponta, azaz kíméletlenül sokat és kikerülhetetlenül rosszakat is. Eddigi termelésében a *Tiszta szívvel* az egyetlen kiemelkedő orma, s az is elképzelhető, hogy az utolsó, s végül is lókereskedő lesz. E pár sor, illetve szó azonban kell hogy róla szóljon, az idézendő vers háttéréül, a szerzőről, kiben igaz és vállalni kellett nyugtalanságok természetesen involválják a bolygást, s a szegénylegények természetében Villon óta olyan természetes elszánt, betyári líraiságot, cigány módra, minden cifrázás nélkül, tiszta szívvel a legegyszerűbb húrokon, melyeken az imádságnak is legényes az ájtatossága, de a legényi duhajkodásnak is imás áhítatában.

A csárda ritka intézménye ma már a magyar pusztának, s a sírva vígadó szegénylegény századokon keresztül oly tipikus és gazdag élet- és dalvilága is teljesen kiveszett, illetve elfojtásokban él még, s a magyar virtusok és haragok alján, melyeknek

azonban már ritka a valódi művészi formákba való bebújásuk. Az európaivá szervezett magyar Alföld álnyugativá homogenizálta a csárdák vadon és vakmerő világát, s a nyugati polgárosság ide is szétszívargó ideológiája kispolgárivá desztillálta az egykori betyárok dalbő kedélyét, a sajátos érzésvilágnak azt a honát, melyben még egy szinten mozgott a virágos, gyöngyös gyengédség a lólopással és gyilkossággal.

A népi romantikának ez az egykori, vészes, legényes bánat- és indulatbányája azonban mégsem omlott be teljesen, s e bányavész tipikusan magyar érzelemfergetege ki-kitör a valóságba s a valóság tudati kíséreteibe, a művészetekbe is. A történelem nagy erővonalai az ősi hajlamokat újból és újból felszínre hozzák. A közelmúlti magyar mezők számos jelensége s e jelenségek nyomába lépő s azokat szimpátiával kísérő orgovány-ideológia atmoszférája ezért joggal szakította fel József Attilában egy egykori világ káprázatát József Attila érzékeny élet- és történelemhallásában, s költötte dallá az időben álló sugalmat, melynek szele kikerülhetetlenül megcsapta a távol mezők nyugalanságainak továbbgyűrűző mozgásaiban élő, ezer harccal, ezer gonddal szemben állót.

A versek születése és élete mindig kiszámíthatatlan, ám a nagy versek születése és élete felett egy biztos történeti szituáció plasztikus tisztasága áll, egyéni és társadalomtörténeti vonatkozásainak tiszta jelzéseivel. József Attila e ritka verséről, mely a nagy magyar népi örökség ősi vadonából egy igaz virágot jelent, még e sorok írója is sűrű oldalakat írhatna, s e sorok az újabbkori magyar irodalom történetének egy vezérfejezetét vezetnék be (az irodalom mindig formák és érzelmek története!), itt azonban az olvasó csak magát a verset vegye minden elemzés nélkül.

A nyers verset víg cimbalmának, keserű bőgőjének, síró hegedű szavának minden zenéivel; a régi magyar népdalfrazeológia ez utolérhetetlen szintézisét és újjászületését; egy egyén és egy kor képét az egyszerű szavak tiszta kimondásában, s a vers ama felfoghatatlan dalkíséretét, mely a betyári

elszántság hetykeségét és vigalmas sorsosságát a fajta melódiájában zengeti ki, elhalkulva az emberi lelkiismeret vallásos áhítatú és gyengédségű végakkordjaiban, megveszekedett búval és fölénnyel.

Vegyem az olvasó egy verset, amely egy ember és egy kor s ugyanakkor öt-hat év egy történelemből; egy, az idő antennáiból vett egyetemes hallomás és vallomás és híradás; egy egész élet és világ; egy nagy vers, és ritka találat vers gízgazok végtelen magyar cserjéseiből:

Nincsen apám, se anyám,
se istenem se hazám,
se bölcsöm, se szemfedöm,
se csókom, se szeretöm.

Harmadnapja nem eszek,
Se sokat, se keveset.
Húsz esztendőm hatalom,
Húsz esztendőm eladom.

Hogyha nem kell senkinek,
hát az ördög veszi meg.
Tiszta szívvel betörök,
ha kell, embert is ölök.

Elfognak és felkötnek,
áldott földdel elfödnek
a halált hozó fű terem
gyönyörűszép szívemen.

Gaál Gábor

(Új Kelet [Kolozsvár] 1926. nov. 2.)

NINCSEN ANYÁM, SE APÁM

József Attila versei

Az a gyanúm, hogy a dalnak ez az apátlan-anyátlan Kakuk Marcija szívesen elálldogál a tükör előtt s elébb költötte meg József Attilát, a szappanfőző és keféss asszony gazdátlan

árváját, mint az itt közölt költeményeket. Ritkul a költő, aki mint egy készülő világ Istene, a tulajdon verseiből látja földerengeni magát. Okosabb és hiúbb Istenek vagyunk mi, akik elébevágunk a magunk teremtésének, előre tudjuk, kik vagyunk s kevés helyet hagyunk a teremtődés Isten-csináló véletlenének, mint ez a József Attila is, aki olyan jellegzetes, józamatú, rögtön felismerhető, soha el nem felejthető József Attilát faragott a versei elé, hogy a kritikusknak is ezt kell kezébe vennie, mielőtt őhöz nyúlna.

Nem, ennek a figurának igazán nem kell félnie a népszerűtlenségtől! Vegyétek elő Tersánszky valamelyik csavargóját, szoktassátok le a bagózásról s itt van József Attila. Mert a bagóban érettség van, flegma, fatalizmus. József Attila azonban még innen van a bagón, az ő társadalmonkívvülisége még újkeletű és hangsúlyozott. Túl sokat emlegeti az öles kondérbabot és lyukas nadrágot, amelyet a tenyerével kell takarnia. Van benne valami (pökhendiség-e? mélabú-e?), ami oda dörgölteti a maga csavargó voltát a társadalom orra alá és sírversében is jogot formáltat rá, hogy *„egyben másban Istenhez is hasonlított”*

Kamasz még ez a mi csavargónk s a ki nem irtott Rousseau ki-kidobog a zsidó orvostól kapott kabátja alól. De árthat-e ennek a bagótlan Kakuk Marcinak az a kis Rousseau, aki belé szorult? Sőt éppen ez teszi őt ifjúvá és rokonszenvesé. Enélkül kinek a fejébe csapna mennykőves, virágos kalapot a fürgeteg s ki akarna kertész lenni, hogy *„ha már elpusztul a világ, legyen a sírjára virág”*. E Rousseau nélkül csak a gazdátlanság száraz humora marad. *„Ha fa volnék, hát fészket igazán a varjú is szükségből rakna rám.”* Annak a cinizmusa, aki a *„görögkeleti vallásban nyugalmat nem lelt csak papot”* s a *„hosszú az Úristen, rövid a szalonna”* mottó egykedvűségei. Ez a Rousseau megnyújtja őt a szerelmi ellágyulás s a forradalmár lelkesültség felé. *„Rotyogó mérget, engem főzz nagy üst és fordíts a világra”* biztatja a vihart s ebből is látszik, hogy kár lett volna a bagózásra rászoknia.

Bizonyosan nem ennyi azoknak a szavaknak a száma, amelyeket erről a Landbursch Attiláról elmondhatunk s magam is még soká forgatnám őt, ha nem hajtana a sanda vágy, hogy kibontsam: mi van belül. Mert bizony, akármilyen jóízű, eredeti figura vagy, ilyen hármat is farag napjában, akit megszorítanak s csak annyit ér ez a te bábud, amennyire hasonlítász hozzá. Mert végre is nem arra vagyunk kíváncsiak, mihez kötötted oda magad, hanem hogy ki vagy.

Ami József Attilában a legjobb s bizonyos fokig a bábujáért is jót áll, az képzeletének humoros és mégis költői vágása. *„Öreg itt minden. A vén vihar görbe villámra támaszkodva jár, írja egy helyütt. „A körmeim egyre keményebbek, de a rózsái fehérebbek”* másutt. A hasonlat az élc mechanizmusa szerint jön; mélyről és váratlanul, mint metán a mocsárból s tudatalatti gondolatsorok fejeződnek be benne, de fölfele szökőben a tudat felsőbb rétegei is hozzáadnak valami metaforaszerűt, az élc éle letompul és költészet tapad hozzá. Mintha valaki a kényszerű fintorát az ihletett szépmondás arcjátékába mímelné át. Olykor a költői elem az erősebb. (*„A békességet szétoosztja az este, meleg kenyereből egy karaj vagyok.” „Az apókkal és az anyókkal, akik ráncaim tervét hordják.” „S a kenyerek erősen, bizva kelnek.”*) Máskor az élc élesedik ki esetleg egész a kínoosságig. (*„Óriási korsó sör a nyár, habok rajt a pufók fellegek.” „Ha volna kollektív iparosfa, téli cipőjét megteremné.”*) De a szellemnek ez az állandó élcgyártó kényszere, amelyet a tudat költészetté iparkodik leszerelni, minden verséből kiérezhető. Rokon jelenség ezzel a szellem szilaj s ugyanakkor felelőtlen nyugtalansága, amely a képzettársítás hézagosságában mutatkozik. A szellemi folyamat nála nem folytonos, hanem lökésszerű. Minden impulzus megkapja a maga mondatát, de a mondatok közt rések maradnak, amelyeket kiegészíteni olykor érdekes és mulattató, máskor bántó és elkedvetlenítő. (*„S ha megrándul még bőröm, az egek – hátamról minden hasamra pereg – hemzsegnek majd az apró zsirosok – A csillagok, kis fehér kukacok”*). Ez a hézagos-

ság érthető következménye a képzelet élc-impulzusainak. Az élc váratlanul jön s az élcet leszerelő verselemek hézagai megőrzik ezt a váratlanságot. Valami a benzinmotor puffogásának a szakaszosságából.

Találhat-e az ilyen költő megfelelőbb formát a dalnál? Aki azzal állít be, hogy *„Kinek verséért a halál öles kondérban főz babot, – hejh, burzsoa! hejh, proletár! én, József Attila itt vagyok!”* az már hetykeségében sem méltathatja többre egy maga elé dúdolt dalnál a világot. De ennek az agyunkban működő benzinmotornak is megfelel a dal beosztása, hiszen a népdal például épp ennek a hézagos képzettársításnak a klasszikus formája. Van is József Attilának néhány szép verse, amely közel kerül a népdalhoz. (Mégfáradt ember, Gyöngy) többnyire azonban a groteszk és az intellektuálisan-játékos felé eltolt népdal az övé, egy sajátos szellemi berendezés számára profanizált népdal, amelynek az adekvát volta ellen mit sem bizonyít az a néhány gyöngye, utánzatízű szabad vers, amely a kötetbe bekerült . . .

Ennyiből is nyilvánvaló, hogy ez a József Attila, aki a kötet elé faragtatott, nem idegen attól a József Attilától, aki a könyv kvalitásából bontakozik elénk. A póz egyirányú a tehetséggel, legföllebb a póz-választó sietséget kell kárhoztatnunk. De ezt a sietséget is megmagyarázza József Attilának néhány egészen rossz, éretlen verse (pl. a Medáliák sorozat.) Ez a Kakuk Marci, ha nem is jutott el a bagó lelki egyensúlyáig, beszedett valamit a kor szellel-bélelt akarnokságából, amely nem ér rá bevárni önmagát, hanem most akar nagyot szólni, ha kell, maga elé tolt figurákon át. A nagyotmondásnak, képerőszakolásnak az a hajlama, amelyre e könyv egyharmadát idézhetnők, azonos pszichológiájú az ő eleve-kifaragottságával.

Amondó vagyok tehát, hogy ezt az eredeti költői egyéniséget nem ártana az alkotó alázat javára revideálni. Az ember odaköti magát egy ilyen bábuhoz; egy ideig minden jól megy; az olvasók is hamarabb összebarátkoznak a

bábukkal, mint a költőkkel, de egyszerre csak nehezedik a bábu, elébb fakölönc lesz, aztán vas, ólom s olyan közel húzza a fejedet a földhöz, hogy nem nézhetsz többé vonítás nélkül a csillagokra.

Németh László

(Nyugat 1929. dec. 1. 649–650.)

JÓZSEF ATTILA ÚJ VERSEI

„*Uszít is a tőkés nép-iszony ellenforradalmi kis ördögöket; ... piszkafával, barna bivalyon bökdösik vöröslő énekeimet*” ... Így dalol a különben tehetséges József Attila „Döntsé a tőkét, ne siránkozz” című új kötetének egyik versében a konzervatív, nemzeti érzésű kritikusokról. József Attila azonban erősen téved. Mert nem kell „barna bivalyra” ülni, még csak magas lóra sem, hogy az ő verseit megbírálják. Abban azonban igaza lehet, hogy piszkafa, vagy valami kotróbot elkél a bíráló során, mert a kritikus az ő verseskörtjében, sajnos, nemcsak virágok közt turkál ... József Attila, aki — mint néhány verse mutatja — tehetsége révén igazi poéta is lehetne, a „proletárköltő” címét ambicionálja, de úgy értelmezi ezt a hivatást, hogy lépten-nyomon káromkodik s olyan emberi életnyilvánulásokról és rosszillatú tárgyokról ír, amelyekkel még a tudományos biológia és orvosi irodalom is csak a naturalia non sunt turpia elve alapján foglalkozhat. Kár, hogy rossz útra tévedt; kár, hogy a költő igazi babérja helyett ifjú kommunisták garasaira, vagy talán inkább Moszkva guruló aranyára pályázik. Verseskönyve mindenesetre beszédes bizonyossága annak, hogy a bizonyos oldalról reakciónak kikiáltott magyar kir. ügyészség milyen liberálisan értelmezi könyvcenzúrázási jogát.

(Budapesti Hírlap 1931. máj. 24.)

DÖNTSD A TÖKÉT, NE SIRÁNKOZZ

József Attila fiatal költő. Amint verskötetének utolsó oldalán látom, már 1929-ben jelent meg verseskönyve. Sajnos, azt nem ismerem s így József Attilát sem ismerem egészen: két évi futásának grafikonját nem látom, abból előre következtetni nem tudok s az összehasonlítás élvezetéről is le kell mondanom. De így is van valami tenyérjós-lás-szerű érdekesség, valami grafológus-izgalom abban, amint negyvenoldalas kis füzetét kezemben tartom és olvasok belőle.

Az utolsó évek magyar verstermésében alig emlékszem vissza könyvre, mely ennyire lekötött volna: érdeklődő, mondhatnám, lelkes tetszésemet és egyszersmind heves ellenkezésemet ilyen mértékben hívta volna ki. Mert a József Attila verseit szeretni, vagy nem szeretni: ízlés dolga. El lehet képzelni jogos ellenérzést is ezekkel a versekkel szemben, valami kis fuldoklásfélét ebben az atmoszférában.

A nincstelen csavargók szájas, zamatos, helyenként drasztikus beszéde a József Attila lírája. Mindent mer, mint a betyár, akitől semmit sem vehetnek el, s fületlen gombnál életét sem becsüli többre. Lomha jobbágydörmögés, jóízű betyárság, szimplista elbúsongás kószál sorai között. Az Ady individuális önistenítésének nyoma sincs benne. A saját nagyságát, költői több-voltát egyetlen szóval sem akarja olvasóiba szuggerálni. Sőt akasztófahumorról figurázik saját-magán, mint krumplit-evő paraszt, vagy félszeg legátus. El akar törpülni, egynek a sok közé és személytelenül, a sokak hangján beszélni, mint a népköltészet.

Egy-egy versén igaz művészet csillog. De csillogása nem a drágaköveké, hanem a füvek reggeli harmatáé.

A magyar költői nyelv fejlődésének két ágba szakadása csaknem egyidejű a magyar költészettel. De a Kazinczy nyelvújításától kezdve egészen szembeeszkö. Az egyik ág a magyar nyelv zamatos, erős ősi törvényei szerint Ady-ig

vezetett, kifejezve mindazt, ami csak képzettársításban, szóban, képen, fordulatban kisajátíthatatlanul, tősgyökeresen és lefordíthatatlanul magyar. A másik ág nyugat felé kanyargott s magába gyűjtötte a nyugati gondolkodás összes mellékfolyóit. Ennek a folyamágnak partjain nyíltak ki azok a liliumok, melyek a Louvre kertjében, vagy a Stefan George háza előtt is nyílhatnak. Ez az ág torkollik a Tóth Árpád, Babits és Kosztolányi pazarul csillogó, ideges, finom költészetébe.

Ebben a pillanatban úgy érzem és ki merem mondani, hogy József Attila Ady Endre költői útjának első igazi és helyes folytatója. Nem szellemet és nem ideológiát kapott József Attila Adytól, hanem intelmet: visszafigyelni őseink nehézkongású, bibliás, de mégis üde és vadvirágszagú beszédére.

Bármennyire idegen is nekünk ez a beszéd, bármennyire érezzük, hogy mint öncél, zsákutcába vezet s csakis nyelv-gazdagító jelentősége lehet: mégis jól esik figyelnünk reá. Mintha hatodik ősanánk bölcsődalára emlékeznénk vissza halványan, egy-egy elrélvülő pillanatra. Mintha Balassa előtti virágénekeket hallanánk. Mintha torban éneklő regősök hangfoszlányait dobná vissza valahonnan a szél. Helyenként a kuruc rigmusok naiv muzsikája ébredezik benne.

Kit ne illette meg az ilyen muzsikájú József Attilavers?

Futtam, mint a szarvasok,
lány bánat a szememben.
Famardosó farkasok
űznek vala szívemben

Aggancsom rég elhagyám,
törötten ing az ágon.
Szarvas voltam hajdanán,
farkas leszek, azt bánom.

Farkas leszek, takaros.
 Varázs-üttön megállok,
 ordas társam mind habos;
 mosolyogni próbálok.

S ünőszóra fülelek.
 Hunyom szemem álomra,
 setét eperlevelek
 hullanak a vállamra.

Urakra szórt paraszt-átka, mint a Ludas Matyi új fejete. Mint valami.középkori magyar ráolvasás:

Habos tengert egyengessen
 a vasfogú boronával!
 Hosszú szárú esőt vessen,
 gyűjtse boglyába fával!
 S ha már van elég halpénze,
 kárászoknak nyisson kocsmát!
 Örvénysüveg a fejére!
 Húzzon vizigödör-csizmát!

Ám ennek a sajátosan érdekes és erős formának belső tartalma: majdnem semmi. Egy-egy igazi elrívülés, zsuppfedelű házak közötti kószálás, boglyatövi pihenés, anya elsiratás: valódi költőről tanúskodnak. De ez még vajmi kevés. Program-versei mögött nincs belső aranyfedezet. A proletárságot paraszt-nyelven beszélteti. Tanyai csendű képeinek füledt melegét, melyben parasztok egyenesítik és élesítik a fenyegető kaszát, hideg és disszonáns fuvallattal veri szét egy-egy költőiesített, tudákos marxi szólam vagy „elvtárs”-megszólítás. Hideg fejfel megtanult program és ideológia ez József Attilánál. Még akkor is, csak *megtanult*, ha esetleg a saját bőrén tanulta meg. (Ezt meg kellett mondanunk, bár *programjával* talán sokkal inkább egyetértünk, mint egyetérzünk *költészetével*.)

Még néhány szót a könyvecske végén közölt Villonfordításokról! — Költőkre még saját írásaiknál is jellemzőbb, hogy a világ írói közül kit választanak ki fordításra, hogyan fordítják és hogyan ferdítik őket.

József Attila ösztönös költőiségét semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy éppen Villon-tól fordított. Kötetének át-olvasásakor háromszor is eszembe jutott, hogy magyar Villon-nak nevezzem őt, még mielőtt felfedeztem volna a kötet végén levő fordításokat.

Míg Tóth Árpád és Szabó Lőrincz csillogó művészettel, hibátlanul szép sorokban adják vissza Villon verseit, József Attila gorombán, döcögő, betyáros sorokban varázsolja elénk Villon csirkefogósan nagy lelkét. De túllő a célon: erősen József Attila lesz Villonból, túlságosan szegénylegény, nagyon is hortobágyi levegővel . . .

Dsida Jenő

(Erdélyi Helikon 1931. máj. 410—411.)

KÜLVÁROSI ÉJ*

József Attila újabb költeményeiből

A magyar proletárirodalom sok problémája új problémával szaporodott: József Attilával. Külön problémának kell tekintenünk, mert irodalmi munkássága (személyéről nem beszélünk) a legellentmondóbb megítélésben részesült és részesül most is. Legutóbbi kötete (Döntsd a tőkét, ne siránkozz!) megjelenése alkalmával marxista oldalról talán

*A cikk megszületésének körülményeiről l. Kritika 1980/3. sz. *Egy József Attila – bírálatról, – Révai József és Pákozdy Ferenc levélváltása.* Közzéteszi: M. Pásztor József.

csak Gergely Sándor vállveregető sorai íródtak meg (Korunk), éppen azért kétszeres kötelesség őszinte marxista kritikával mérlegelni. J. A. irodalmi munkásságát, illetve mind előbbi, mind mostani kötetére véleményünket nyíltan elmondani.

Minthogy J. A.-t proletárköltőnek mondják, mérjük azzal a mértékkel, mely a proletárköltőket megilleti. Abból kell kiindulnunk, hogy a proletáriradalom az osztályharc egyik fegyvere, a proletárköltő az osztályharc egyik katonája.

Végigtekintve előbbi kötetén, meg kell állapítanunk, hogy szocialista szempontból nem volt egységes. Írója nagyon sokféléet nyalábolt össze, s az egész kötet úgy hatott, mint a költőzködést lebonyolító, össze-vissza rakott bútorszállító-kocsi. Írója ugyan igyekezett a kötetnek egységes színt adni. Polgári kritikusok mutattak rá arra, hogy egyes verseit átfésülte, illetve megtűzdelte marxista kifejezésekkel, amelyek, minthogy a versekkel nem voltak szerves összefüggésben, ki is ríttak belőlük. Így azután csak 2–3 olyan verse maradt, amely valóban értéke a szocialista irodalomnak.

Mielőtt új kötetéről kimondanók ítéletünket, nézzük meg közelebbről szocialista szellemű verseit. Ilyen a 17 vers közül talán 5–6 akad. Elemezzük pl. Külvárosi éj c. versét. (Erről nevezte el kötetét is.) A költő úgy látja, hogy a szövőszékek a holdfény fonalával „szövik szövönők való álmait” (Hogy a szövönők nemcsak álmodozni szoktak, hanem heti 10–20 pengőért sorvadnak a szövőgépek mellett, arról itt nem esik szó!) . . . „. . . *vasgyár, cementgyár, csavargyár. Visszhangzó családi kripták. A komor feltámadás titkát őrzik ezek az üzemek*” (Marx mennyivel megrázóbban, költőiebben mutatta be a gyárat a Kapitalban.) „*Röpcédulákkal egy-egy elvtárs iramlík át. Kutyaként szimatol előre és mint a macska fülel hátra.*” (Kedves hasonlatok az állatvilág köréből), „. . . *az öntőműhely vasladik, s piros kisdedet álmodik a vasöntő az ércformákba.*”

(Mi az a piros kisdéd, amiről a vasöntő „álmodik”? Vörös Jézuska?) De elég ennyi. Helyszűke miatt nem foglalkozhatunk olyan alaposan ezzel a kötettel, mint amennyire alaposan foglalkozott pl. J. A. Babits Mihállyal. Így hát az „éj”-el kapcsolatos képzavarokat és logikai ellentmondásokat nem is bolygatjuk.

A proletárelélet sokkal szélesebben és kifejezőbben öleli fel a „Mondd mit érlel” c. vers. A nyomor egész skáláját szólaltatja meg – de a kérdésre nem válaszol, az okokat felsorolja, de nem jelöli meg az okot és a kivezető utat. A vers egységes hangulatát rontja az utolsó szakasz, melyben a költő fájlalja, hogy „*felesége a padlót mossa*” s „*neve csak áruvédjegy*” stb.

Egy jelentéktelen sortól eltekintve legértékesebb „Munkások” című verse. Néhány szóval roppant találóan jellemzi az imperialista terjeszkedést („*mint fészket, ütik le a kis falut*”). Egy vers keretében foglalja össze a tőkés világot, a proletáreléletet. („*Újságpapír az asztalon kenyérrel, s az újságban, hogy szabadok vagyunk.*” stb.) A munkássággal kapcsolatban azt mondja: „*Kiállunk érte, mint a kémény, lássák! És búvunk érte, mint az üldözött.*” Ez a nyílt és határozott állásfoglalás azonban csak ebben az egy versben jelentkezik.

„Határ” című versében csupa eredeti, ragyogó leírás – de a lényeg, a vándorló parasztok sorsa, elsikkadt, egészen mellékessé válik. Az „Eső” és a „Fagy” című versekben szintén elhomályosul az eredeti mondanivaló – elnyomják a részletező leírások.

Az eddig felsoroltak alapján meg kell vallanunk, hogy J. A. nem proletárköltő. Hiába olvassuk sűrűn az „elvtárs” szót, és egyéb marxista kifejezéseket („*a levelek zizegnek, mint a röpcédulák*”), mindez a felszínen van, nem válik lényeggé, szocialista versei nagyrészt csak töredékek.

Mi az oka annak, hogy J. A., aki elméletileg marxista, nem tudja marxista meggyőződését verseibe beleolvasztani? Hogy felemás marad?

Egyrészt az, hogy J. A. nem elsődleges lírikus természet. Nála az érzések nem tömnek ki a maguk forró, friss erejében. (Kötetében alig van néhány valóban lírai sor.) Nála ötletek, hasonlatok, képek, gondolatok jelennek meg, ezeket azután mesteri technikával és nyelvtudással eleveníti meg. (Mellékesen, a teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy az igazi J. A. a „Medvetánc”, „A kanász” és „A cipő” c. versekben jelenik meg. Itt ötletes, bravúros és eredeti, nyelve ízig-vérig magyaros, csupa ritmus. De erre a területre nem követhetjük.)

J. A. másrészt nem él benn a munkásmozgalom eleven sodrában. Mintha messziről, parton megrekedve, nézné a tömeg hullámveréseit. Elfutnak mellőle a legfontosabb problémák (pl. a háború kérdése), a legaktuálisabb napikérdések. Így azután csak a felszínt látja, ötletekre, véletlenadta témákra szorul.

Ezek a sorok a J. A. problémát nem akarják egyoldalúan érinteni, hanem a tárgyilagos kritika eszközével megoldani. Meg kellett mondanunk, hogy nem az a proletárköltő, akit teljesen vállalhatunk, aki olyan, mint amilyenek a „proletárköltőnek” lennie kell. J. A. félúton áll. Számot vet önmagával és az osztálytudatos tömegek írója akar lenni, akkor a tömegek egyszerű és kemény nyelvén kérlelhetetlen éleslátással és erővel kell megmondani mindazt, amiért a tömegek harcolnak.

Ha J. A. következetesen megy végig a megkezdett úton („*Kiállunk érte, mint a kémény, lássák!*”), ha nem elégszik meg az eddig adott értékekkel, hanem valóban harciosa lesz az osztálytudatos tömegeknek, akkor teljes szívvel vállaljuk proletár költőnek.

Pákozdy Ferenc

(Társadalmi Szemle, 1933. febr. 87–88.)

ÚJ VERSESKÖNYVEKBŐL

... *Végül egy fiatal*, aki a legeredetibb módon használta fel az újat. *József Attila* válogatott versgyűjteménye fényesen igazolja tehetségét, amely a kísértő veszedelmek között néhanéha szem elől tűnt, hogy azután annál biztosabban fussa pályáját. A proletár ért benne költővé, akit legtöbbször agyonnyomnak a szólamok és a szakszervezeti konvenciók, de akinek öntudatában, belénevelt fegyelmében, kemény látásában, nyers örömeiben, érzékenység nélküli bánatában, tényeket elfogadásában és emberek elleni tompa dühében, érdekessége mögött lappangó játékos, sőt gyermekes ösztöneiben művészi lehetőségek élnek, csak legyen, aki felszabadítja őket. *József Attila* ezt az általános képet stilizálta egyénire a verseiben.

Témában már indulásakor a szegénység kérdése izgatja, de formában a legtisztább polgári hagyományokhoz kapcsolódik. *Tóth Árpád* és *Juhász Gyula*, a Nyugat-nemzedék e két amatőrje hat rá; a teli hang, tiszta verselés, ötvösmunkának készült stílus közben annál meglepőbb volt különös groteszk látásának a jelentkezése. Groteszk humora, kapcsolatban egy bursikóz, dörmögő hanggal, vagy gaminos hetykeséggel az erőssége legjobb kötetének. (Nincsen apám, se anyám, 1929.) Nevetésében a sokat próbált, sok mindenben keresztülment ember gúnyolódik önmagával, a számkivetett derül a gazdagok merev világán, az igénytelen rongyos nyelvét öltögeti a jólöltözöttre. Öngúnyjában van valami csibészes, villonos, akinek különben néhány balladáját szabadon, de hangban rendkívül szerencsésen fordította le. Természetesen, akárcsak *Villonnál*, a gúny és játék mögött tragikus érzés lappang, lázadás a sors szeszélye ellen, amely oly találomra osztályozta az embereket, és fatalizmus a változhatatlan felett. A gúnyos-rezignált alapézés adja igazán sikerült verseinek az ízét (pl.: *Tiszta szívvel*).

A képzelet játékos beállítottsága nem áll meg saját személyénél, hanem kiterjed tárgyakra, környezetre, olyan

területre, amelyet egész más lélekállapottal szoktak a költők megközelíteni. Ha József Attila istenes verset ír, közvetlen, jószágos öregnek jeleníti meg, aki ott ténfereg a golyózó gyermekek között, részt vesz játékukban, a lányokat friss széllel pirositja. Emellett az istenség mellett, aki mintha egyes középkori legendákból, vagy népmesékből telepedett volna át a modern versbe, egyszerű szóval tesz vallomást:

Most már tudom őt mindenképpen
minden dolgában tetten értem.
S tudom is, miért szeret engem –
tetten értem az én szívemben.

A humor számára nincs távoli és nincs közömbös, mindent közvetlenné és érdekessé tud tenni. József Attila szeme a salátákat lapuló madaraknak látja, „*borzonganak, kotyognak halkan. Már-már rikoltva felrepülnek. S tollászkodva megint elülnek.*” Kell-e elevenítőbb fordulat? Szegény kedvesét úgy ruházza, hogy új inget gondol reá. Mennyi pajzán bölcsesség van a Fialalasszonyok énekében! És hozzá a dudoló-dörmögő nyelv, ízes, mélyről jött szavakkal, szókimondása külön bájával, egészséges erotikájával. Groteszk és misztikus hangulatkeverésével tud igazán eredeti népi is lenni, aki nem a 19. század műdalaira nyúl vissza (azok, ha népköltési gyűjtemények őrzik is), hanem az ősi rigmusok, ráolvasások, regős énekek hangjára.

A hetyke gamint a szerelem szelidíti. Csendes boldogság van szerelmes verseiben, a magányos ember hálája a feléfordulásért. Szabadszájúsága is teljesen eltűnik, a testiség könnyű, tiszta poézisban olvad fel.

Szoknyás lábad mozgása
harangnyelvek kongása,
folyóvízben
néma lombok hulláma.

Nála is, mint Erdélyinél, a dalforma hozza a legtöbb meglepetést; szabadversei tiszta Kassák-utánzatok. Szófantáziája a legerősebb kortársai között (Tüzek éneke); pattogó, elsimuló mondataiból nyers természetesség és egyszerű poézis árad. Képzeletének groteszk, elevenítő ereje újabb verseiben erősödik, részletezőbb, őrzi a különösséget, de a lírai kíséret is szélesebb, melegebb színhatásokkal dolgozó; précieux hatásokat csal ki a nyomor és az anyagelvűség masszív képeiből. (Téli éjszaka, Elégia, Óda.) Kénytelen vagyok újra festőpárhuzammal élni: gondoljunk Derkovits festményeire.

A mellékudvarból a fény
 hálóját lassan emeli,
 mint gödör a víz fenekén,
 konyhánk már homállyal teli.
 Csönd, – lomhán szinte lábrakap
 s mászik a súroló kefe:
 fölötte egy kis faldarab
 azon tűnődik, hulljon-e,
 S olajos rongyokban az égen,
 megáll, sóhajt az éj;
 Leül a város szélénél.
 Megindul ingón át a téren;
 egy kevés holdat gyűjt, hogy égjen.

A külvárost átszellemítő költőnek a legnagyobb ellensége a pártprogram. Ha úgy érzi, hogy szolgálatot kell teljesítenie, az ábrázolás a régi naturalista regény színezésére emlékeztető, meghatni akaró, túlríktó, túlolcsó, a végén az elmaradhatatlan biztató szólamokkal. Ezekben a versekben (amelyek legnagyobb része szerencsére kimaradt a válogatott kötetből) a kemény proletárban felébred az érzelgős kispolgár, a művészen az agitátor, a látomásokban a közhely, a szépségben a próza. „*De – elvtársaim – ez az a munkásság, mely osztályharcban vasba öltözött*” – hangzik a Munkások lendületes vége. (A kötetből hiányzik.) Túlságosan komolyan vette a szakszervezeti kötelességet. A költő azonban nem szabad, hogy

áldozatul essék sem az érzékenységének, sem a naivitásának; a költészet ott kezdődik, ahol a biztonság és fölény az eszközök megválogatásában. Nem sokszínű alkotó, egy hang teljessége és eredetisége emelte őt messze az átlag fölé; szomorú lenne, ha kívülről rákényszerített egyhangúság fojtaná el a végső kibontakozást.

Halász Gábor

(Nyugat 1935. ápr. 324–325.)

JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETE

(. . .)

Társadalom

József Attila proletár származású költő és ennek nyomai egész költői működésén és életformáján föllelhetők. Mégis vonakodunk azt írni róla, hogy „proletárköltő”, a szónak bizonyos egyirányú harcias használtsága miatt. Proletárköltőnek azt szokták nevezni, aki proletárvoltát állandóan hangsúlyozza s életében-verseiben a proletár-eszményt akarja kifejezni, nem pedig a maga életét úgy, amilyen. József úgy proletárköltő, ahogy Gorkij proletáriró. Nem eszményt és tendenciát ad, hanem a maga emberi valóságát, nem osztálykategóriát, hanem a proletár-ember totális, vajúdó, talán ellentmondó, de őszinte lényegét. A *Tiszta szívvel* amoralitásában a villoni lumpenproletár világát foglalja versbe, a *Magyar Alföldben* a magyar szegénynép tragikumát érezteti Adys szimbólummal, a *Biztatóban* Babitsos impresszionizmussal villant a világ furcsa egzotikumaira s az egészet egy friss, lumpenproletárosan individualista kizengésben végezteti – mindez talán idegen a munkásöntudattól, de mélyen a munkásember érzéseiből szól, mint istenversei és szerelmi költeményei is.

József megtette az utat a csavargó anarchizmustól a szocialista eszme tudatos vállalásáig, de jóízlése megakadályozta

abban, hogy költő tollát, sok szocialista költő példájára, a vezércikkíró tollával cserélje föl. Kitűnő intuíciójával megértette, hogy a költészet „szívtől szívhez” szól s a világ-szemlélet számára csak az érzés tolmácsa és nyersanyaga lehet. A szocialista eszme érzés-alapja, a szocialista ember tipikus és elkülönítő érzése, a *szolidaritás* legtisztábban benne vált megformált valósággá. E kötetében lefaragta és kihagyta mindazt, ami a tendenciózus szemlélet alapján külső sallangként volt hivatva dokumentálni hovatartozását. Legjobb példa erre a *Nyár*, melynek előbbi befejezését: „*Eltársaim, a kaszaél'*” – felcserélte a versből szervesen következő: „*kék, tünde fényvel fönn a tép'*”-re. Állandó kihangsúlyozásra csak bizonytalan érzéseknek van szükségük s nem annak a költőnek, aki a *Favágó* – bár a *tőke* szó kétértelműségére épített – nagyszerű szimbólumát, vagy az *Esik* c. vers víziójában az egész ország súlyos, monoton panaszát fejezte ki. Az *Ő szegény szól* tréfásan komoly pörlekedésével, a *Határ* a falusi szegénység kilátástalanságának rajzával, s különösen a *Külvárosi éj* legjobb szocialista verseink közül valók. Az utóbbiban a komor ó betű uralkodik, – mert az „ó” fekete s nem kék, mint Rimbaud gondolta –: homály, lomhaság, olajos rongyok, hold, sóhaj, omladék, bordás szövőszékek és bogárhátú dinamók, romlott fény és komor feltámadás titka, csupa ó és óh, míg a költő szolidárisan felkiált és komolyan elnyugszik.

Szegények éje! Légy szemem,
 füstölögj itt a szívemen,
 olvasd ki bennem a vasat,
 álló illőt, mely nem hasad,
 kalapácsot, mely cikkan pengve,
 – sikló pengét a győzelemre,
 óh éj!
 Az éj komoly, az éj nehéz.
 Alszom hát én is, testvérek.
 Ne üljön lelkünkre szenvedés.
 Ne csipje testünket féreg.

A *Mondd, mit érlel*-ben a kisparaszt, munkanélküli, fűszeres, munkás, költő sorsáról kérdez, a *Holt vidék*-ben a szegényparasztok nyomottságát érzékelteti, akiken „nem segít imá” a *Fagy* a szegények téli lázongásának verse, a *Haszon villoni ballada* bérmunkás és tőkés viszonyáról. Gazdag skálája ez a szocialista érzésnek, játszi káromkodástól harci kiálláson keresztül (kár, hogy az utóbbit dokumentáló *Munkások* c. vers, valamint a Korunkban megjelent kitűnő „történelmi materialista” *Óda* kimaradt a kötetből) – egészen az elégikus töprengésig. Összevetve a kötet verseit, kétségtelen, hogy József nem forradalmi vérmérsékletű költő, hangja inkább az idill és az elgondolkozás felé vonja, s a harc inkább kényszer benne, mint természeti adottság. A szeretetre vágyó, kisemmizett proletárgyerek kérdezi belőle: „minek is kell fegyvert veretni – belőled, arany öntudat?” De ki tagadná, hogy az emberek többsége békét és kenyeret akar s a harcot társadalmi kényszernek érzi? A békéért éppen és a kenyérért? Vannak költők, akiknél a harci kiállítás öncélú, heroikus pózzá merevedik – József figyelmeztet, hogy az emberségért és az emberiségre megy a játék. Költészetén át „egy megszerkesztett, szép, szilárd jövő” távoli sugara vetődik lelkünkre. S hiába folyik ellene a tehetségtelenek hadjárata minden oldalon, s hiába igyekeztek többen – ezt meg kell végre mondanunk – József Attilától elhidegíteni a munkásság egy részét. És hiába reagált erre József sértett és gyermekded bosszúval, – tudjuk nagyon jól és ő is tudja, hogy József a dolgozók és haladó intellektuelek osztatlan táborának költője, értjük és szeretjük, betéve tudjuk és szavaljuk, mindenki ellenére és sokszor önmaga ellenére is.

Fülöp Ernő (Fejtő Ferenc)

(Korunk 1935. febr. 116–123.)

IRÓDALMI NAPLÓ

Az ember olykor bosszankodott rajta és gyakran vitakozott vele. De lehetetlen volt nem szeretni. József Attila megejtett a jópofaságával, csibészbeoltott tisztaszívű kamaszságával, megejtett – bár megjátszott és raffinált – naivságával, mely groteszkül és kedvesen kicsinyítette a világot kézzelfogható és realiztikus képekbe, egy utcai kölyök tapasztalatainak méretére, megejtett játékosságával és szellemességével, mely akkor is elbájoló tudott lenni, mikor a leg„prózaibb”-ban kimondta a dolgokat, dalszerűségével, mely nem a már untig kiaknázott modern népdal, hanem a „Kalevala” ősi fogásaival frissítette magát, sőt megejtett némely mulatságos szentenciájával is, az olyanokkal, mint „*Hosszú az Úristen, rövid a szalonna*”, vagy „*Erős az élet, mint a csikarás*” mely mintegy proletár társa „A derék nem fél az idők mohától” – féle szállóigéknek. Még ha néha összekacsintani látszott is az olvasóval, hogy: ugye milyen jópofa vagyok. Még ha kissé csökkentette is hitelét, hogy olykor úgy éreztük, szerepet játszik. Hogy például, mint a fiatal Petőfi a korhelykedést, úgy ő a bableves motívumát nem azért látszik hangsúlyozni, mert valóban fontosnak érzi, hanem mert ez érdekesen és hatásosan élezi ki profilját. Megejtett néhány versével, mint a „*Fiatalasszonyok éneke*”, „*Áldalak búval, vigalommal*”, „*Betlehemi királyok*”, ahol ez a tüskés lélek, felolvadva a szeretetben, legigézőbb hangjait találja meg, s e hangok váratlanul lágyak. Megejtett még az olyan nem értett, vagy félig értett verseivel is, mint a „*Futtam, mint a szarvasok*”, „*Regős ének*”, a „*Medáliák*” némely darabja. Az érthetlenség válfajtában igazán senki sem tud ilyen varázsos lenni. S bár olykor modoros volt, olykor gondatlan, olykor kiagyalt, nem lehetett elvitatni, hogy ez a ravasz közvetlenség, ez a csibész rokokó új líránk legeredetibb változata, s fájdalmasan hiányoznék háború utáni irodalmunkból. Új könyvében, a „*Nagyon fáj*”-ban (melyet Cserépfalvi a nála megszokott ízléssel adott ki) költé-

szete kissé átalakult. Az idillre és szeretetre vágyó kamasz rájött, hogy az élet: harc és fagy. A táj, mely rendszerint körülveszi: vasszínű égbolt, tél, eső. A régi jópofa vonásokat a mai élettel ábrándok nélkül farkasszemet néző férfi sötét elszántsága váltja fel, s a költő, ki a múltban nem egyszer volt a kelletténél kevésbé világos, most gyakran túlságosan is érthető és gondolati jellegű. De modern líránkban legkorszerűbbnek azt a hidegséget és tudatosságot érezzük, melyben, ha szabad egy ortegai disztinkcióval élnem, nem a lélek, vagy épp a testlélek párái tárgyasulnak, hanem inkább a modern szellem illúzió- és érzelm-mentessége. József Attila híján van a szentimentalizmusnak, sosem „édes”, csak a legritkább esetben lágy, verseinek kemény, fémszerű pengése van. Nincsenek hasonlatai, s ha vannak, kevésbé sikerültek; a verset nála valószínűleg nem kép, hanem zene előzi meg. Szerencsére intellektuális merevgörcseit játékos hajlam enyhíti, a száraz tételeket a szigorú és leleményesen sokféle forma versszerűvé, a tragikus háttér megdöbbenően feszültté s egy-egy váratlan paradox formula mélybevilágítóvá teszi. Új könyvében a „Judit” hűvös, tiszta levegője, a „Jaj majdnem” tökéletes dallá vált világszétvető fájdalma, s főképp „A város peremén” marad emlékezetes, József Attila legszebb verse, ahol a világgal zordonan szembenálló, de társait és hivatását megtalált ember komoran boldog lelkülete olvad bujtogató s ugyanakkor fenséges hőmpolygésű muzsikává. Hogy valamit idézzek belőle:

Míg megvalósul gyönyörű
képességünk, a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőket odakint s az
ösztönöket idebent . . .

Kevés új írónk hozott ennyi új értéket. S mégis . . . A húsz-
éveseknél sem érzem akkora mértékben, mint az elismert,
népszerű József Attilánál, hogy olyan költő verseit olvasom,

aki, szép múltja ellenére, még pályája elején van, nagy meglepetéseket hozhat, s akárcsak a kor, amelyet oly becsületesen és erősen él át, még nem találta meg végső egyensúlyát.

Komlós Aladár

A Toll. 1937. febr. 20. 65–67.

JÓZSEF ATTILA: NAGYON FÁJ

A költő – ajkán csörömpöl a szó,
de ő (az adott világ
varázsainak mérnöke)
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.

(József Attila: A város peremén)

Vajon csakugyan megszerkeszti-e? – kérdem töprengve, mialatt József Attila új kötetét olvasom. Vajon nem erejét és mesterségét meghaladó feladatot vállal-e a költő; vajon nem volna-e jobb, ha kevesebbet ígérne? Csakugyan „tudatos jövőbe” láthat-e a költő és eljuthat-e valaha odáig önmagában, ameddig a nép egyszer majd eljut a társadalomban?

Megvallom, nem tudom, mit feleljek ezekre a kérdésekre. Ne értsen senki félre: ez a kétely nemcsak József Attilának szól, akit napjaink egyik legjelentékenyebb magyar költőjének tartok, hanem minden költőnek – általában a költészetnek. Szerepe a társadalom-átalakításban sokkal kisebb lehetőségei sokkal korlátozottabbak, mint hinni szokás. Marx igazsága, hogy az elmélet is anyagi erővé válhat, ha a tömegeket áthatja, nem a költészetre vonatkozik. Egyes versek (például Petőfi forradalmi versei) egyes pillanatokban kétségkívül áthatották a tömeget és meg is mozgatták őket, – de az is kétségtelen, hogy minden csak érzelmi, indulati „doping” volt, miután a tömegeket már előzőleg áthatotta a mozgalmi elmélet és mozgásba

hozta az objektív történelmi helyzet. 1847-ben, vagy akár 1848 február 15-én Petőfi hiába szavalta volna el a „Nemzeti dal”-t a pesti népnek . . . A költő szerepe a közélet gyakorlatában végeredményben csak *segítő* jellegű lehet. Ezért nem tudok túlságosan nagy szemrehányást tenni József Attilának, amiért új verskötetében csak elvétve szólal meg a harcias hang. Olcsó szellemesség volna összevetni egy régebbi kötetének és a mostaninak a címét és megállapítani, hogy ő, aki valamikor azt hirdette: „Döntsd a tőkét, ne siránkozz”, most nem nagyon döntögeti a tőkét, de annál többet siránkozik. Ez nyilván igaz, de az is igaz, hogy a tőkedöntésre nem a vers a legalkalmasabb szerszám és a siránkozás – legalább időnként – a költők természetes megnyilvánulása. Gyanús az olyan költő, aki minden versében szabatosan és félreérthetetlenül döntögeti a tőkét, és ha siránkozhatnékja van, gyorsan leteszi a tollat és félrevonul. Az ilyen költőnek nemcsak művészi, hanem emberi és szocialista őszintesége is fölötte gyanús. Nem igazi harcos az, aki soha egy pillanatra sem csügged, és nem igazi költő, aki ezt a pillanatnyi csüggedést nem meri bevallani. Őszinteség nélkül nincs költészet és nincs harc sem.

Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy tekintsük József Attilát most is ugyanolyan baloldali költőnek, mint amilyen néhány verskötetettel ezelőtt volt. Ez túlzás volna – de ugyanilyen túlzás volna, ha azt mondanánk, hogy végképp eltávozott a tömegek ügyétől, a szocializmus gondolatától. Tekintsük egyszerűen költőnek, még hozzá igen nagy jelentőségű költőnek, aki szocialista elveit fenntartva a gyakorlatban befelé fordult. Nem jobbra fordult – csak befelé. Ez lényeges különbség. Nem vezett ki a munkásszolidaritás abból, aki ma is így ír:

– ilyenek vagyunk,
Új nép, másfajta raj.
Másként ejtjük a szót, fejünkön
másként tapad a haj.
Nem isten, nem is az ész, hanem
a szén, vas és olaj,

a való anyag teremtett minket
 e szörnyű társadalom
 öntőformáiba lötytyintve
 forrón és szilajon,
 hogy helyt álljunk az emberiségért
 az örök talajon.

Nem vezett ki a népfront-lendület abból a magyar költőből, aki napjainkban ezzel a kiáltással fejezi be versét:

Az én vezérem bensőmből vezérel!
 Emberek, nem vadak –
 elmék vagyunk! Szívünk míg vágyat érlel,
 nem kartoték-adat.
 Jöjjel szabadság! Te szülj nekem rendet,
 jó szóval oktasd, játszani is engeddd
 szép komoly fiadat!

Nem, József Attila nem fordult jobbra. De befelé fordult. És mikor azt írja:

Míg megvilágosul gyönyörű
 képességünk a rend,
 mellyel az elme tudomásul veszi
 a véges végtelent,
 a termelési erőket odakint s az
 ösztönöket idebent . . .

– kétségtelen, hogy az ösztönök titka jobban érdekli a termelési erők titkánál; a maga rejtett világa jobban foglalkoztatja, mint a társadalom.

Amit szívedbe rejtesz,
 szemednek tárd ki azt;
 amit szemeddel sejtessz,
 szíveddel várd ki azt

– írja egy versében, melyet Freudnak dedikál. A tudattalan tudatosítása: ez most költészetének főcélja. Mind mélyebb és mélyebb rétegekbe ereszkedik le önmagában. Legtöbb versé-

ben egykori gyermekénje sír fel és ősi sérelmek kísértének a tudat-küszöb alól. Minden társadalmi sérelemnél, minden osztálybántalomnál erősebben fájnak neki most a gyerekkori verések. A régi szorongások újult erővel fojtogatják, harminc év semlegesítő közegén keresztül is. Rejtelmes okú büntetében vergődik és ismeretlen büntetéstől retteg. Igen, leásta magát egészen a mélybe, a kezdet kezdetéig. Freudi munka ez, elméleti munka és ugyanakkor a leggyötrelmesebb személyes élmény. József Attila egyik legnagyobb művészi ereje és sajátossága mindig az volt, hogy elmélet és élmény dialektikus egységbe olvadt verseiben. Elvont fejtegetések szikrázó és forró fényt kapnak nála az érzések hevétől.

És mégis reméljük – a költő érdekében is –, hogy lírájának ez az irányzata, ez a nagy befelé nézés nem marad állandó. Emberi és művészi szempontból egyaránt meddő volna sokáig itt időzni. Még húsz-harminc ilyen vers – és a legszebben hangszerelt, legőszintébben átélt pszichoanalitikus felismerések is szárazzá válnak, személyes ügy helyett egyszerűen csak *magánügy* lesz belőlük. A bűvár részéről megrázó és nagy jelentőségű teljesítmény, ha lemegy az óceán fenekére – de sem az ő, sem az emberiség szempontjából nem volna értelme, hogy végképp lenn is maradjon. Ismétlem, nem tartom sem kisiklásnak, sem „árulásnak” hogy József Attila egy időre hátat fordított az emberi közösségnek. Nyilván tudta, miért kutatta lázas önkínzással „az ösztönöket idebent.” Az elfordulás és elvonulás korszaka néhány nagyszerű értéket teremtett és jótékonyan fokozta a költő belső érési folyamatát. De most majd ismét fel kell fedezni a világot, az emberi kapcsolatokat, „a termelési erőket odakint”. És költészetével ismét *segítenie* kell azokat, akik e termelési erőket az egész emberiség érdekeinek szolgálatába akarják állítani, egy kis csoport szolgálata helyett.

Bálint György

(Gondolat 1937. jan.–febr. 67–69.)

JÓZSEF ATTILA ÉLETE ÉS TRAGÉDIÁJA

Az új magyar irodalom legszebb ága letört. József Attila nincs többé. Eldobta fiatal életét, amely sok örömet sem ifjúságában, sem férfikorában nem adott számára. Borzalmas pontot tett testi és leki szenvedései után.

Még fel sem tudjuk mérni azt a veszteséget, amit tragikus elmúlása a magyar irodalomnak okozott. Hiszen csak most kezdett kibontakozni teljes erejében, teljes mélységében színes, forrongó, robbanó tehetsége. Most kezdte beváltani azoknak a reményeit, akik az új nagy magyar költősenit érezték meg benne és egyre mélyebb bölcselmű lírája már kezdte röpíteni a *halhatatlanság* felé. Azok a versei, amelyek a „*Medvetánc*” és „*Nagyon fáj*” című kötetekben és a „*Szép Szó*” újabb számaiban megjelentek, nemcsak az új magyar költészet, hanem az egész magyar irodalom legszebb alkotásai közé sorozhatók és egy későbbi kor méltán sorolja majd őt a magyar irodalom többi tragikus végű *nagy zsenije* sorába.

Mi még most sokkal közelebről, a személyes barátság melegével és fájdalomával érezzük és értékeljük őt, költészetét és a veszteséget, amit tragikus elmúlása okozott, semhogy irodalmi méltatást írhatnánk róla. Még eleven – és örökké eleven marad – elmékezetünkben kedves, izgalmas egyénisége, soha nem pihenő, hol játékos, hol a gondolkozás legmagasabb csúcsain járó intellektusa, törekeny teste, alacsony alakja, lelkes feje és petőfis megjelenése, amelyet bajuszával még talán tudatosan hangsúlyozott is.

Mennyit szenvedett ez a fiatal költő! Megjárta az élet mélységeit, gyermekkorában, szüleinek nagy nyomorúsága miatt, menhelybe került, aztán volt hajósinas, kávéházi kenyérfáros, rikkancs, eminens diák, bölcsész, üldözött agitátor és lapszerkesztő. *Csak éppen megélhetése nem volt soha.* Mennyire vágyott valami biztos kenyérre! Sohasem érthette el. Még azt sem kaphatta meg, amit nála sokkal kisebb tehetséggel is annyian megkaptak: – a Baumgarten-díjat, amely leg-

válságosabb napjainkban talán életét olyan vágányra tolhatta volna, amely *nem a halál* felé vezet.

És mennyire vágyott a boldogságra! Ezt is megtagadta tőle a sors. Költészetében ott vannak nyomai szerelmi tragédiáinak, amelyek többször dúlták fel életét, míg végül a testi és lelki szenvedések felőrölték idegeit és búskomor lett.

A szocialista munkásságot eleven kapcsolatok fűzték hozzá és költészetéhez. Amikor Szegedről Budapestre került, a Népszavában jelentek meg sűrű egymásutánban versei. Nemcsak azért, mert a Népszava volt az egyetlen, amely akkor felkarolta, hanem azért is, mert gondolatai, mondanivalója, költőisége a szocialista munkásmozgalom szellemével tartott szoros rokonságot. Ez a rokonság az idők során elmélyült. Egyre többet foglalkozott filozófiai és szociológiai kérdésekkel, Hegellel, Marxszal, és eközben fellobbant gondolatainak költői megnyilatkozásait a „*Döntsd a tőkét, ne siránkozz*” című kötete őrzi, de ott van a nyoma később írott verseiben is. Amikor a „Szép Szó” megindult és annak egyik szerkesztője lett, verseit csaknem kizárólag ott jelentette meg és a „Szép Szó” irodalomtörténeti szerepet töltött be akkor, amikor a letargikus, szenvedő költőbe új életkedvet öntött, és azoknak a nagyszerű verseknek megírására ösztönözte, amelyekben költői gondolatainak metafizikai mélységeit is feltárta. Azért felkereste verseivel a Népszavát is és az utolsó években állandó munkatársa volt a Népszava-Naptárnak és a Májusi Emléklapnak. Emlékszem, mennyi gonddal készítette ezeket és többi verseit is, milyen szeretettel dolgozott rajtuk, hogy tökéletesek legyenek. Egy-egy szót, egy-egy szóvégződést százszor átrágott, mérlegelt és kissé fakó hangján elkántálta, szinte ízlelte a sorokat, a rímeket, amelyek aztán mesteri tökéletességgel simultak egymáshoz. Tökéletes művészettel készítette, munkálta verseit, és mégis milyen friss erővel robbantak azok! Milyen közvetlen, spontán hatásuk volt!

Első verseskönyve Szegeden jelent meg. Juhász Gyula, a szintén tragikus végű kiváló költő figyelt föl rá, biztatta,

bátorította. Az első igazi sikerét a „*Ninesen apám, sem anyám*” című kötetével érte el. Ebből az első kétszáz példányt „köztulajdonnak” nyilvánította, bele is nyomatta, hogy azokat elolvasás után az olvasó adja tovább. Milyen jellemző volt ez egyéniségére! Ebben a kötetben már megjelent néhány olyan verse, amely egy csapásra népszerűvé tette a nevét és amely első hallásra felejthetetlenül megmaradt az olvasó emlékezetében.

Harcos szellem volt. Legkiválóbb kortársai közül az emelte ki, hogy a legköltőbb költő volt közöttük. Belőle buzogott legbővebben és legeruptívabban ennek a nyugtalan kornak a szelleme.

Harminckétéves volt. Nem bírta tovább. Fiatalságának szenvedései, hányódásai, koplalásai és csalódásai felőrölték idegzetét. Már évekkel ezelőtt voltak periódusai, amikor fel sem kelt az ágyból. Minek? Fázni, éhezni, fillérek után talpalni? Máskor meg lázasan dolgozott, írt, vitatkozott, elméleteket dolgozott ki, majd újra összezsuklott. Barátai tartották benne a lelket, amíg lehetett. Hívei, olvasói aggódva figyelték a sorsát és mindenféle mélységes megdöbbenést keltett, amikor egy fél évvel ezelőtt híre terjedt, hogy búskomor lett és ideggyógyintézetbe került. Azóta keveset hallottak róla. Háromhónapi kezelés után állapota javult, családja levitte Balatonszárszóra és mindenki azt remélte, hogy teljesen felgyógyul. A szombati Népszavában még arról számoltunk be, hogy a közeljövőben fellép egy miskolci előadóesten.

A sors másként akarta. Pénteken este 8 órakor ott állt a balatonszárszói vasúti sorompónál. Nézte a robogó vonatot. Aztán hirtelen nekirohant. A mozdony darabokra tépte. Azonnal meghalt.

József Attila nincs többé. A magyar költészet elveszítette egyik legnagyobb egyéniségét. Vajon lesz-e, aki a helyére áll?

Szélpál Árpád

(Népszava 1937. dec. 5.)

JÓZSEF ATTILA

Nem tudok most róla irodalmi szempontból beszélni. Félórája kaptam halála hírért, rögtön azzal, hogy emlékezzem meg róla itt a *Nyugat* hasábjain, azonnal, mert a lapot már nyomják. Még el se hittem egész valómmal, még meg sem érthettem, s máris képviselnem kellene a gyászt. Félóráig csak álltam az ablaknak dőlve, a végén vettem észre, hogy a könny végigfolyt az arcomon. Még nem a költőt sirattam, másként fogjuk azt megsiradni. A barátot? Ifjú korunkban jóbarátok voltunk, aztán eltávolodtunk egész mostanáig, mikor vidékre utazása előestéjén magához kért s déltől estig, feloldva s feledve minden ellentétet, félreértést, ismét úgy voltunk, mint hajdanában. A szenvedő embert siratom? Vagy a keserűség buggyan ki, az önvád, hogy rajta sem segíthettem, a tehetetlenség keserve, hogy most már sose segíthetek? Nem az irodalom gyászát fejezhetem ki, nem egy folyóiratét, hanem csak az enyémet. S ezt is csak úgy, ahogy egy szörnyű hír hatása alatt az első pillanatban.

Kortársak, bajtársak, eszmetársak voltunk, s mégis, szinte kegyetlen szántsándékkal mennyi kínzó ellentétet vetett közénk a sors; a legszörnyűbbet, melyről még beszélni sem tudok, épp az utolsó esztendőben. Szenvedtünk egymás miatt s mégis barátok voltunk. De mit jelentett ez, mi értelme volt ennek? Most majd teljes egészében átérezhetem, most, hogy ő már semmit sem érezhet belőle. Minden halál vád az élők ellen, akik még bírják az életet.

Ő kezdettől fogva csak lázzal bírta, a gyermek vad makacságával, dühkitöréseivel, elragadottságával, azzal, hogy fogadta el, semmibe vette az életet, a saját magáét is. A költő őbenne annyira megvetette a világ ál-valóságát, hogy ez az eredendően költő szemlélet végül érzékszerveit is meghódította. Beteg volt, de én betegségét átmeneti állapotnak tartottam, olyasfélének, mint az ihletet, ezt mondtam neki utolsó találkozásunkkor is. Orvosai menthetetlennek mondták. — Hölderlini sors vár rá, —

gondoltam ekkor, még mindig önzően az irodalomra gondolva, arra, hogy mit adhat még az embereknek ez a rendkívüli, a fájdalom legmagasabb csúcsaira jutott lélek.

Rendkívülit adott eddig is. Mindezt a korai, ifjú halál fényében még tisztábban látjuk. Most láthatjuk majd, hogy mindig milyen meredélyen járt. Vibráló, nyugtalan műve hirtelen kerek egész lett, a halál zománca, mely szivárványló burkot von köréje, egységesnek mutatja, minden darabot a helyére tesz benne s mindent világosan kiemel. – Mennyi érték, – mondjuk majd, mikor az egészet számbavesszük, amikor majd a költőt is el tudjuk siratni.

De én hasztalan akarnám, hogy mást sirassak benne, mint az embert; ez volt a legfontosabb. Hogy eltörpül minden veszekvés, harc, ellentét, még az elv is, ami mindennek célt adott, amellet, hogy ő meghalt. Még a vitára is őt becsültem legjobban – minek a szó már? „– Meg fogok halni” – mondta, mikor elváláskor könnyezve összeöleleztünk. „Ördögöt halsz meg” – feleltem vigaszul neki, tréfásan, de magam is könnyezve. Hozzátehetném most, hogy művei révén lelke sohasem fog meghalni. De ez sem vigasz.

Illyés Gyula

(Nyugat 1937. dec. 470–471.)

JÓZSEF ATTILA TEMETÉSÉN

Őt gépkocsi száguld a balatoni országúton a tragikus életű és halálú József Attila sebtében összetelefonált barátaival. Szombaton még bizonytalan volt, hol és mikor adják át a földnek a boldogtalan költő porhüvelyét s mire a városban híre ment, hogy Balatonszárszón hantolják el vasárnap délután három órakor, már elment az a vonat, amellyel le lehetett volna utazni a temetésére. Robogunk, hogy le ne késsük a szomorú találkozást.

Száraz, hideg idő van, az égen felhők lágy batyui bomlanak, gyűrt, sárga mezők közt futnak, vargabetűznek a virágokkal és koszorúszalagokkal megrakott kocsik, időnként feltűnik az út szélén egy-egy ház, egy-egy hodály. A tájék télies, tündöklően rideg, mintha vitrinbe rakták volna ki, ahogy a száguldó kocsik ablakából ráesik a tekintetünk. Rideg, közömbös, szívtelen.

Lepsény mögött felcsillan a Balaton. Téli álmukat alvó villák között futunk tova. Siófok, Földvár mögöttünk marad, a Balaton kiszélesedik, kiöblösödik, Közeledünk Szárszóhoz.

A falu kihalt, csendes. A főutcán egy lelket sem látni. Itt tépelődött, gyötrődött magával a költő, mielőtt a halálba rohant. Valamelyik udvarban tyúkok kárálnak keservesen. Egy fehérre meszelt ház előtt két zsíros süvegű öreg magyar hümmög egymással. Ezeket a képeket látta, ezeket a hangokat hallotta – nem a végzetes tettét megelőző napokon, mert az utolsó hónapokban már közömbös volt a külvilág iránt – hanem alkotó kedve teljében, mikor képeket keresett érzéseihez, mikor látomássá, tájékká ötvözte lelkivilágát. Ilyenek voltak legkedvesebb emlékképei – ez volt az ő *milieu intérieur*-je, melyet magában hordott és kivetítve költészetté teljesített.

A temető a helység bejáratában fekszik. Igénytelen, falusi sírkert, fehérre meszelt halottasháza olyan, mint egy gazdasági épület. A hantok alig látszanak a bokáig érő fű között. A temető hangulata sivár, szegényes, de megnyugtató. Itt nincs fénye-pompája, ünnepélyessége a gyászszertartásnak.

Itt egyszerűen temetnek.

A koporsót már kitették a halottasház elé. Körülötte ott szorong, szinte testileg érezhető riadalomban a fél falu. Az első sorokban viaszsárga arcú, fogatlan vénasszonyok, egytől-egyig arcukra húzott, álluk alatt csomóra kötött fejkendőben, hátrább könnyeiket törölgető menyecskék és komolyan maguk elé meredő férfiember. Hangtalanul gyászolják a falujukba tévedt idegent. Hogy ki volt, aligha tudják; de ha tudnák is, hogyan érthetnék meg, kit vesztek el. Inkább általánosság-

ban sajnálják, mert „még élhetett volna”, hiszen jóformán gyerekeMBER volt és megrendülve hallgatják a papot, aki kimért búcsúztatójában csak a meghasonlottról beszél, aki bűnös elbizakodottságában ítélkezett önmaga felett, de egy szóval sem említi azokat a szívszorogatóan szép verseket, amikben a fiatal halott szépséggé bővölte keserűégeit és szorongásait.

Most vékonyhangú kardal csendül fel. Pöttömnyi lánykák és parányi legénykék éneklék sírba a poétát. Buzgón fújják a fagyos kis dallamot, fahangú iparkodással, igyekezettel, szípgova. Aztán megindul a gyászmenet a temető szélén álló tátongó gödör felé.

Így temették el a fiatalok költőjét, falusiasan szegényesen, bizonyára szíve szerint. Nem kapott dízsírhelyet, nem terítették koporsójára a Jókai-leplet, nem mondtak a sírja felett hivatalos gyászbeszédeket, nem búcsúztatták el egymás után egyesületek és testületek, és ez jól is van így. Hiszen életében sem tartozott sehová; megátalkodottan magányos volt mindig, űzött szarvas, aki farkasokkal viaskodott szívében. És itt a helye, nem a fővárosi köztemető kimért parcellái között. Itt a falu végén, feje mögött a göbbedő házak, sötéten tépelődő parasztjaival, feje felett a töprengő éggel, mely mintha azon tűnődne, csattanjon-e és körülötte a csüggedt tájék borongó távlataival. Ott fekszik érzéketlenül, hallgatagon, felette lombok zizegnek, szekerek zörögnek a közelében, az állomás felől odahallatszik hozzá a tovagördülő tehervonatok tompa dübörgése s egy-egy éles mozdonyfütty – miközben gyönyörű szép szíve porlad a hantok alatt.

Németh Andor

(Újság, 1937. dec. 7.)

5 A KÖLTŐ HALÁLA

József Attila vasárnap óta a szárszói temető árkában fekszik, közel az országúthoz. Az útszéli parcella holtában is otthonos lakóhelye a költőnek, aki Ady Endre halála óta a

tizenöt legjobb és legmaradandóbb magyar verset írta, – mert életében is többször volt otthona az utca, mint az egyszobakonyhás proletárlakás. Amíg a nyomorúság zaklatottságától elrontott idegekkel be nem vonult a szanatóriumba, jóformán állandóan a hajléktalansággal, vagy a közeli kilakoltatás rémével küzdött. Ha nincs egy-két régifajta ember, akit még a mai sokféle cudarság sem tudott leszoktatni a költő, vagy csak az éhesek és betegek istápolásáról, talán egész életét az utcán vagy albérlő-barátok pucér dívánán, vagy a hajnali kávéházak hidegfüstű alvilágában tölti. Nincs gyűlöletesebb, mint a hazug regényesség, amellyel a társadalom nemcsak magától értetődőnek, de festőinek és termékenyítőnek tartja a művész nyomorát. Csak a giccstől megihletett ostobaság, vagy a lelki-furdalástól könnyedén szabadulni akaró álszentesség hitetheti el önmagával, hogy pontosan a költőnek, az elitembernek konvenniál a szegénységgel együttjáró civilizálatlan életmód, a rongy és a szenny s a pénztelenséggel együttjáró koldus megalázkodás, a kenyérért és a fedélért való alantas és skrupulustalan mesterkedés. Ezúttal azonban már csak azért sem hívjuk tetemre a társadalmat, mert a „művész bohém életmódjáról” hamisan belérögződött elképzelései szétesztatása után sem tudna segíteni a költőn. A társadalom műveltebb rétegeinek, amelyek a költőt értik és megbecsülik, ma nincsenek anyagi feleslegeik – mondjuk meg nyersen – pillanatnyilag nem amortizálódó szellemi értékek finanszírozásához. A letört intelligencia, amelynek hódolatból és hálából el kellene tartania a művészt, maradék erejével csak saját pusztá életét védi. De vannak magyar intézmények, amelyeknek még ebben a szellemellenes világban is egyedüli hivatásuk, hogy erkölcsi befolyásukkal és anyagi erejükkel megmentseék a művészetet az elkallódástól s a művésznek legalább akkor siessenek a segítségére, amikor éhesen és hajléktalanul támolyog, vagy amikor leteríti a betegség. Van itt például egy irodalmi alapítvány, amelyet a nemes szándékú Baumgarten Ferenc író és széplélek azzal a rendeltetéssel bízott az utókorra, hogy emberi

és művészi eszményeik mellett megvesztegethetetlenül kitartó írók és tudósok, legalább a segédhivatali tisztviselői lét-minimum biztonságával a hátuk mögött alkothassanak és dolgozhassanak.

Ezt az alapítványt minden évben Baumgarten Ferenc halálának évfordulóján osztják szét, – de József Attila öngyilkossága után többé a díjazottakon kívül senkit sem fog érdekelni, hogy a bölcsen egyensúlyozó és arányosító kuratórium kik között osztja fel egy Tisza István-utcai bérház jövedelmét. Baumgarten Ferenc, amikor elképzelte és meghatározta a költő-típust, akinek segítségét szánta, modellül választhatta volna József Attilát, akiben minden együtt volt: a halhatatlansággal kecsegtető tehetség, a művészetben és az eszményekhez való tántoríthatatlan hűség és az iszonyatos szegénység. De ez a nagy költő és nagy éhező egyszer sem kapta meg a Baumgarten-díjat, illetve egyetlen egyszer csurrantottak neki ezer pengőnyi kegydíjat, de ezt is már későn, mert a hosszú nélkülözés kikezdte a tüdejét és felborította idegrendszerét. Mialatt mások, jó és kevésbé jó költők, írók, tudósok négyszer-ötször részesültek a maecenás posthumus támogatásában, – köztük az alapítvány intenciójával ellentétben, szép számmal olyanok is, akik polgári állások tekintélyes jövedelmét élvezték – ennek a költőnek, akire generációjában egyedül illett az „isteni kamasz” epitéton; aki nem volt más, csak néhány tucat újfajta remek vers, s aki nem dicsért, sem bérért nem húzta a hatalmon lévők, a sznobok, a változékonny tömeg és kurátorok fülébe a kedvenc nótát, nem jutott egyetlen évnyi nyugalom akár a munkára, akár csak a nyomorúságtól elkezdett teste és egyensúlyából kibillentett lelke gyógyítására abból az alapítványból, amelyet Baumgarten Ferenc eszmeileg egyenesen neki alapított s rá hagyományozott. Független költő volt, nem epigonja senkinek s nem kortese egy ide-oda alkalmazkodó irodalompolitikának, amely valójában az irodalomnak az uralkodó politikai áramlatokkal való összebékítésén fáradozik. Rokontalanságát, önállóságát, gyermeki gögjét

keservesen megbűnhődte: kívülmaradt a hivatalos falakon, nem kapott pénzt sem a hazától, sem onnan, ahonnan az alapítólevél szellemében elsősorban neki járt, még csak a beérkezetttség rangját sem kapta meg. Nem kapott osztalékot a Baumgartenház jövedelméből, nem hívták meg boldogult Gömbös Gyulával együtt vacsorára sem, – holott a vacsora menüje elfért volna a korgó gyomrában.

Kit érdekel ezek után, hogy kinek adják az idén a Baumgarten-díjat, amely alól József Attila halála végképp kihúzta az erkölcsi alapot? Ki tartja ezután közügynek, hogy egy szűk baráti kör kik között proporcionálja a politikai és felekezeti szempontok, a klikk és sajtóerőviszonyok szerint a széplélek örökségének kamatait? A Baumgarten-alapítvány József Attila halála után privát hagyatéki ügy lett, amelyet majd csak az utókor fog perbe fogni a halott József Attila nevében. Akármilyen nagyszerű költők és tudósok osztzkodnak is ezek után a pénzen, az utókor számon fogja kérni, hogy az Ady utáni korszak legkülönb költőjének és reménységének éhen és örülten, harminchároméves korában meg kellett halnia, mint Csokonai Vitéz Mihálynak, akinek abban is utóda volt, hogy sokszor a Debrecentől Keszthelyig terjedő útnak megfelelő távolságokat kellett végiggyalogolnia az odavetett ötforintokért. Számonkérhetnők a kultuszminisztertől is, hogy egy nagy magyar költő megmentését nem tartotta reszort-feladatnak – de József Attila, ha magyar, keresztény és paraszt eredetű is, a nép költője volt, s még csak népivé sem divatosodott –, nem követelhetjük tehát a magyar szellem legfőbb hivatalos gondviselőjétől, hogy politikailag nem kívánatos zsenikre is kiterjessze gondoskodását. Bár Mauriac, a katolikus francia író éppen az elmúlt héten állapította meg, hogy Zay népfront-kultuszminiszter milyen példaadó lelkeséggel törődik irodalompolitikai és világnézeti ellenfeleinek szellemi és anyagi érdekeivel, nem éppen meggyőző, ha a kultuszminiszternek francia precedensre hivatkozunk. A kultuszminisztert tehát nem terheli közvetlen felelősség, bár, akárcsak

a német cserediákokat, József Attilát is beprotezsálhatta volna, amikor hajléktalan volt, valamelyik diákotthonba. De a Baumgarten-díj kuratóriumát, amelynek tudnia kellett, hogy ki volt és mit jelentett az epigonizmus korában József Attila, nem menti a felelősség alól, hogy éveken keresztül közönyösen tűrte, ahogyan ez a fiatal költő a vegetatív életért viaskodott, s rettenetes szegénysége hogyan pusztította el testét, lelkét, amelyben zsenialitása mindennek ellenére az utolsó pillanatig épségben maradt. Nem lehet felmenteni azokat, akik féltékenyen, hiúan vagy opportunusan nem adták meg neki a jussát, ami elsősorban neki járt és akik még az egymás között felosztott babért is megtagadták tőle, hogy végül sorsa eszeveszetten a szörnyű tehervonat mozdonyának vasöklével fonasson véres koszorút fiúsan tiszta, hősiezen felszegett homlokára.

Zsolt Béla

(Újság 1937. dec. 8.)

KÖLTŐ ÉS KORA

„K”-betűkkel szól keményen,
Címe: „Költőnk és Kora” . . .

József Attila

Most megfigyelhető: mi történik a költővel, aki halhatatlan verseket írt, akit csak szeméremből s ifjúságára való tekintettel nem neveztünk nagynak még életében, – most megfigyelhető, mi történik vele közvetlenül a halála után, mielőtt még megkezdénék kisajátítását és elferdítését.

A folyamat egészen törvényszerű. Járt köztünk egy ember apró lábaival, nézett ránk értelmes és elboruló szemével, nyomorúságban élt s mindig előkelően viselte nyomorúságát, imbolygott köztünk kopott és ajándékozott kabátjában s csak néhányan sejtettük, hogy inkognitója egy fájdalmas és igaz, a világ minden gyötrelmeit átszenvedő s lehető megváltását remélő, fejedelmi költőt takar. Néhányan tudtuk: de néhányan

nem akarták tudomásul venni! Hányan voltak, akik bár észrevették, nem akarták kihirdetni az ő kiválóságát, részesíteni abban a jutalomban, amely egy költőt megillet: nem anyagi jutalomban, hanem megértésben és elismerésben!

Nem akarok vádolni senkit, se egyest, se csoportokat, se hivatalos, se „félhivatalos” szervezetet. Csak a tényt állapítom meg: József Attilának semmiféle elismerés nem jutott azok részéről, akik a társadalomban, államban vagy kultúrában hatalmi pozíciókat birtokolnak. Csak a tényt állapítom meg: nálunk a költészet dicsőítése még mindig együtt jár a vaksággal az igazi s élő költészet iránt. Itt élhet és sikolthat szenvedésében egy nagyszerű ember: süket fülekre talál főképp azok körében, akik a legszívesebben nevezgetik magukat a kultúra hordozóinak. József Attilának csak egy közönsége volt, amely megható rajongással csüggött rajta élete végéig, amely, ha fölkereste, ünnepelni tudta s egy időre megvigasztalni keserűségében: a szervezett munkásság.

Most, hogy eltemettük s akik szerettük, alig-alig tudjuk még elképzelni, hogyan élünk majd újabb versei nélkül: most megfigyelhetjük a hatást, amelyet a halál váltott ki. Most láthatjuk, hogy vannak csoportok, vannak körök, amelyekben még a tragédia sem kelt emberséget s nem ébreszt engesztelődést. A harcokhoz mindig keménység kellett s szigorúság. De a halott ellenféllel szemben a harci illemszabályok is kegyeletre köteleztek. Én nem tisztelem meg azzal, hogy nevükön nevezem őket, akikben annyi tisztesség sem volt, hogy a halott költőt — ha már érdeme szerint méltatni képtelenek — legalább ne sértették volna meg poraiban. A késő irodalomtörténész összegyűjtheti majd a jobboldali „elparentálásokat” s elképedhet azon, hogy mennyi emberi alacsonyrendűség gyülemlett fel egyes budapesti szerkesztőségek asztalainál.

De hát ők elhatározták, hogy gonoszok lesznek, mint III. Richard, s egy percre sem akarnak kiesni a szerepükből. Egy más, kevésbé világnézeti, inkább irodalompolitikai háborúság folyik tovább a sír fölött. A költő hírneve és elismertetése

ugyanis nemcsak az osztályok harcának esett áldozatul, nemcsak a konok ostobaságnak, amely nem tudja befogadni az újat és nemeset, hanem egy irodalmi jellegű küzdelemnek: a közép-szerűek összeesküvésének is.

Sokszor rámutattam már, hogy a szellem szférájában egy különös, eddig még ki nem elemzett osztályharc is folyik: a tehetségteleneké és középszerűeké, a tehetségesek és zseniálisak ellen. Hányszor látjuk, hogy egy-egy tehetséges is összefog a másod- s harmadrangúak tömegével, hogy elgáncsolja egy-egy riválisát, de van példa arra is, hogy az összeküvés magafajta középszerűt emel a trónra, csak hogy azt az arra méltó ne foglalhassa el. Tragikomikus küzdelem ez, békaegérharc, meg kellene egyszer írni a szociológiáját. Nem volna szabad belőle kifelejteni azoknak a szerényebb tehetségűeknek nemesebb szerepét sem, akikben a belátás és tisztesség erősebb, mint az irigység és a hiúság! De a többség megmérgezi az igazi költő életét, „irodalmi közvéleményt” formál érdekei szerint s lelkiismerete ellen, amely a közönséget is befolyásolhatja értékítéleteiben. Ez a „közvélemény” az élő József Attilát, ha „némi” vagy „nagyobb” tehetségét el is ismerte, lehetőleg mellőzte, kihagyta, másodrangúakkal helyezte egy sorba, de inkább kitépték volna a nyelvüket, sem hogy elismerjék, amit pedig éreztek és tudhattak, hogy olyan verseket, mint ő, Ady óta senki sem írt.

És nekik ellenségük maradt halálában is, mert versei, a „hideg”-nek, „kiagyalt”-nak, „tendenciózus”-nak hirdetett versek életben maradtak, s ha eljutnak a nagyközönséghez igaz hangzásuk, zenéjük s értelmük szerint, — kiverik őket végképp az irodalom történetéből. Másrészt a szégyen is tiltja tán igazat adniuk halálában annak, akit életében megtagadtak . . . Ezért olvashattuk most, hogy aki a háború utáni magyar költészet legszebb és halhatatlan verseit megírta, csak „ígéret” volt, hogy szép verseket „írhatott volna”, ha életben marad s tán még halhatatlanságra is vergődik, ha nem szakít véget oly hamar magányos és nehéz életének . . .

A folyamat tehát pontosan megfigyelhető. A költő pedig nem halhat meg már azért sem, mert tovább kell harcolnia. Tovább kell folytatnia az osztályok harcát, hogy fölemeltessék az a közösség, amely magával együtt őt is fölemelné. De tovább a nagyok harcát is az irigységtől sápadó kicsinyek ellen, a halhatatlan halottakét a halandó élők ellen. Nekünk, akik ismerhettük és felismerhettük őt, akik az ő verseiben fürödtek meg s tisztálkodtunk meg vesződéseink és sebesüléseink után, erőt adó tudat a szerencsétlenségben, hogy a harcot érte és vele tovább kell vinnünk, hogy teljes igazságot s dicsőséget szolgáltatassunk az ő szellemének és azoknak az eszméknek s törekvéseknek, amelyeket a szellem jelentett és jelent.

Fejtő Ferenc

(Szocializmus 1937. dec. 561–562.)

GYÁSZBESZÉD JÓZSEF ATTILA PESTI TEMETÉSÉN

József Attila íme hát meglelte hazáját. Meglelte –utolsó versét idézve – „hazámat, a földet, ahol nevemet / hibátlanul írják fölém / ha eltemet, ki eltemet.” Négy és fél esztendeje, hogy a balatonszárszói temetőben barátai, írói körének társai és folyóiratának munkatársai körülálltuk a frissen hantolt sírt. E négy és fél esztendő a halhatatlanság biztos próbája volt. Ez idő múltán a kerepesi temető dízsírhelye felett immár egy friss hagyomány nevében szólunk. Hagyomány, mert kötelez; kötelez nem a társadalom sokféle írott és íratlan rendje, de a benne hívő lelkek hite, önérzete és méltósága által. És hagyomány, mely erőt ad, mert ösztönöz, mert megszólaltatja bensőkben a szózatot, amely e kötelesség munkálására buzdít. A hagyományt, amelynek munkálására elhivattunk, szemünk előtt láttuk keletkezni s mégis, mintha időtlen messzeségből szólnának hozzánk egy nagy élet morális parancsai. Minden igazi hagyomány friss, mert természete a folytonos megújulás,

az étellel való állandó kölcsönhatás. Tegnap és ma váltakozásából, hagyomány és jelenvalóság dialektikájából születik a diadalmas igazság, amely elbírija az idők változását, a szerencse forgandóságát és a biztos holnap felé mutat.

A sírhant fölé, amely alá most végleges nyugalomra helyezük azt, ami József Attilából mulandó, emléket emel majd hívei kegyelete. De fogadjuk meg addig is, már most is, hogy sírjára, ahogy remélte, hibátlanul írjuk nevét. Mert ez a névírás nem egyszerűen írásjelek kérdése. A betűk tovatűnő árnyakat próbálnak örök formákba illeszteni. De az idő múlásával a sorközök új jelentéssel telnek meg s az írásjelek más valóság jelképei, más árnyalatok kifejezései lesznek. Írás és lélek küzdelmébe beleszólhat a torzító szándék. Mi fogadjuk meg itt, a most még névtelen sírnál, hogy lelkünkben mindig hibátlanul írjuk ezt a nevet. Akkor majd utóbb, mikor mi kortársai is már múlttá leszünk, a márványba vésett név az igazi József Attilát jelenti majd az utóknak.

Vigyázzunk József Attila soraira! S ha egyes sorait ma nem lehet hangoztatni, vigyázzunk sorközeire, ne férközessen a torzító hamisság! A hamisság pillanatnyi és sikeres; az igazság hosszantartó és győzedelmes.

József Attila, a halhatatlanság lakója, nyugodtan várhatja az igazság diadalát. Sírja diadalmasan él majd túl sok hazug emlékművet. Igazságra és emberségre oktató, míg élt. Kövessük intését s hallgassunk rá, aki vallotta: „Az én vezérem bensőmből vezérel.” S higgyük, hogy eltemetett eszméknek is van feltámadás. E sír fölött legyen szavunk az újjászületésről s a József Attila Emlékbizottság koszorúja legyen az ő és valamennyiünk kívánságának jelképe az ő örök szavaival: „Jöjj el szabadság! Te szülsz nekem rendet!”

Gáspár Zoltán

([1942. máj. 3.] Emlékezések. PIM. Bp., 1967. 113–114.)

REND ÉS SZABADSÁG

József Attila halálának ötödik évfordulójára

A halott költőnek rossz a végzete. Embersége és művészete tízes, huszonötös évfordulók görögtüzében porba hull. Nagysága „értékelések” kalitkájának rabja lesz. S ha későn szárnyára veszi hírnév, szomorú életének történetéből szalonok felületessége kovácsol giccses romantikát. Egyre többet írnak és beszélnek róla, csak éppen őt magát nem olvassák. Minden áron „megérteni” akarják – ismeret, értelem és alázat nélkül.

József Attila sem kerüli el majd bizonyosan a nagy halottnak kijáró végzetet. A korai jelek arra mutatnak. Művét már-már vállukra veszik az irodalmi közhelyek és senkit sem fog meglepni, ha a kérkedő emlékezés s a csöndes alázat közül ez előbbi sajátítja majd ki magának az utolsó két évtized, a legfiatalabb magyar irodalom nagy költőjét. József Attila, akiben mindenki hangja mindenki számára szólalt meg, nem üt vissza. Csak emlékezetet és megfontolásra int:

A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szelíden
s nézik, nézik a csillagok.

A költőt a „semmi ágán”, hol komor élete elmúlt, mai emberségünk legtisztább tudata látogatta meg. Tisztára vetköz-tette földi szépség, mélyből felmagasztosuló emberi szeretet „az adott varázsaival” és „az emberhez méltó gonddal” való szembenézés senkiben sem nőtt oly magasra e törékeny évtizedekben, mint a „semmi ágán” élő, küszködő költőben.

Oda – a „semmi ágára” – röppent el hozzá az erőt fakasztó hetykeség és a mindent elviselő türelem szemrehányó mosolya. Ott születtek meg a legrövidebb kijelentő mondatok leg-hosszabb felszólításai. Egyedül állt, hiszen hol lángolt fel még korábban az igazmondás bátorsága úgy, mint az ő tiszta versei-

ben. Az egyszerű, világos mélységeket szerette s csak a csöndes szó erejében hitt.

Mert a „semmi ágán”, József Attilában rakott fészket az „eszmélet” is, hogy a bimbózó hetykeségből kivirítson az igazság, s hogy az eszmélkedő művészet tanulságait végre a költő kora is számba vegye. *Nem én kiáltok* c. kötetének utószavában még fiatalos hévvel írta: „Egy mindannyiunknál szociálisabb ember szinte csak sejtett alakja a szívek fölött”.

Az az „eszmélet” azonban, melyet oly sokszor hangoztatott, végzetesen jelölte ki a költő útját: nála senki sem mert bátrabban, több felelősséggel szembenézni a korral, de nála senki sem vonta le tragikusabban ennek a szembenézésnek következményeit.

Eszméletét a végzetes tanulság terebélyesíti tudattá. Mint két tükör: tátong rá a világ s ő – visszanezve – a döbbenetes káoszban önmagát leli. Sokat idézett sorának gondolata: „*rendezni végre közös dolgainkat*” – ez költői magatartásának legelemibb feltétele. Az eszmélkedés csak a rendező elme sajátja lehet. Költészete ennek a kaotikus világot rendezni kívánó elmének világosságában kap tiszta értelmet. Mert az eszmélkedés nyomában jár emberségünk „gyönyörű képessége”, a *rend*.

Az a világ azonban, amelyet a költő pillantásának tüze megérintett, legkevésbé sem a rend és az értelem világa. Természet és ember, közösség és egyén – mind-mind egymást falja és egymást teremti. A tájban és a társadalomban, amelyek még egy ideig fogva tartják a költőt, egyaránt ott lélegzik a ráció. Szeme előtt tudatos okokkal és mégis kártyavárként, törékeny bűnökkel és furcsa titkokkal így épül fel a világ. Bizonytalan eredetektől nyíló biztos összefüggésekben tör rá az emberi helyzet. Ennek a helyzetnek a súlya taszítja a tragikus bizonyosságok felé. Ha az elődöknél a világ csak *hangulat* vagy *mítosz* volt, nála *helyzetkép* lesz. A tudomány igazságaival s az ösztönök titkaival válik azzá.

Összebb simul a szittyó meg a nád,
 hever lábamnál a szél és morog;
 borzas a szőre. Sóhajt a világ.

Az adottság és a tudat tényeit a helyzetkép oldja fel. Legszébb versei majdnem mind helyzetképek és számadások: dokumentumok egy korról, amelynek bántó kicsinyességei és vétkei közt járt-kelt a költő, nagyon büszkén és nagyon egyenes tekintettel, változtathatatlan magárahagyottságában. Jól tudta: a helyzetképben megmutatkozó világon az okozatokon túl is van valami kifejezhetetlen – egyelőre csak sejtett – szépség és emberség. Az „*értelemig és tovább*” kívánczolt.

Felelősségre vágyó eszmélete útját két – látszólag ellentett irányú – határkötől kezdi meg. Az egyik: az emberi lélek legmélyebb moccnásainak vizsgálata, a tudatalatti világ felbukkanó igazságai. A másik, ezzel szembenező határkötő: a munkás közösség a szellem és anyag gerendáira épült társadalom. Nincs példa rá, hogy egy poeta doctus oly kíméletlen felelősséggel vállalta volna feladatát, mint ő. Az egyéni lét legelemibb atomjai s a közösségnek – tudományos megismeréssel még elérhető – legszélesebb egységei között, világot látva, szenvedve, önmagával viaskodva magasztosul fel eszméje:

Emberek, nem vadak –
 elmék vagyunk! Szívünk míg vágyat érlel,
 nem kartoték-adat.
 Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
 jó szóval oktasd, játszani is engedd
 szép, komoly fiadat!

Az eszméletből eszme lett. A kristálytisza szépségnek és az egyéni s társadalmi igazságosságnak szintézisében születik meg a „*maga-magát fegyvelmező, rendbefoglaló szabadság*”. A forradalmas költő felépíti a maga számára szigorú, tiszta klasszicizmusát. Tanító ódáiból néz reánk kikerülhetetlen, egyenes tekintete. Csöndes pátosza utat mutat: a modern, nevéhez

méltó kultúra és civilizáció talaján nőtt embert csak a rend és a szabadság emelheti tovább. Költészetében a leghívebben bontakozik ki a *modern, ihletett ember világa* — emlékeivel és vágyaival, bűneivel és eszményeivel egyaránt. *Hitte és vallotta, hogy a költő*

tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.

Nemcsak a „tudatos jövőben”, — már a jelenben is önmagában élt. Gyógyíthatatlan gondját, küszködő tépelődéseit egyre dermesztőbbben szántotta végig az annyira áhított harmónia hiánya. A kísérletek esztendeiben élt és dolgozott, mi sem állott fáradt korától távolabb, mint a rend és a szabadság.

Már pedig a József Attila megsejtette „tudatos jövőnek” harmóniája egy igényesebb szépség és egy komolyabb szociális igazság egymással azonosuló fogalmában csírázik. A poeta doctus eszméletével, tudatával a messzibb látóhatárról már megpillantotta a nagyszerű harmóniát, amelyben a jó, a szép és az igaz nem három fogalmat jelent.

Ma — halálának ötödik évfordulóján — elérkezett az utolsó ideje, hogy meglássuk az eszméletben a példamutatást, a helyzetképben a valót s a költő tragédiájában a kort, mely közömbös volt és meghunyászkodó.

Messzi eszményeire — *a rendre s a szabadságra* — gondolva, idézzük csöndben és alázatban az ő emlékét, aki valóban *teremtő költő volt* — s nem csak azért, mert verset írt.

Vincze László

(Jelenkor 1942. dec. 1–8.)

Közi: ILLES LÁSZLÓ

JÓZSEF ATTILA ÉS A SZAVALÓKÓRUS

ADALÉK A KÖLTŐ PÁRIZSI TARTÓZKODÁSÁHOZ

A szavalókórusok az 1920-as években jellegzetes színfoltjai voltak az európai munkásszínpadoknak. A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követően Szovjet-Oroszországban jelentek meg először az agitációs propaganda céljait szolgálva: harminc-negyven, gyakran száz fős kórusok, szólistákkal kiegészítve, forradalmi verseket szavaltak a népiünnepélyeken, emlékművek felavatásakor és a frontokra induló színházvontatokon. A forradalom költőire is hatással volt a kórusok előadóstílusa, és Majakovszkij, Gyemján Bednij költeményeinek formájára is meghatározó lett a kórusban való interpretálhatóság. A rövid-hosszú, szaggatott sorok váltakozása a kórusvezető és a tömeg párbeszédének lehetőségét is magában rejtette. A szavalókórusok a politikai mondanivaló közvetítésére vállalkoztak dramaturgiai eszközök segítségével. Kiemelkedő színházi rendezők: Meyerhold, Tairov, Mardzsanov foglalkoztak a szavalókórusok betanításával és a politikai ünnepekre való felkészítésükkel.

A német és csehszlovák munkásszínháztársaságban az orosz példa nyomán jelentek meg a szavalókórusok, s a kommunista és a szociáldemokrata pártok azonnal felismerték a kórusokban rejlő agitációs lehetőséget. Munkagyűléseken, sportünnepélyeken, politikai emlékünnepek alkalmával egyaránt felléptették őket és a kórusok csakhamar rendkívül népszerűvé váltak. Elterjedésükkel stílusuk is egyre csiszolódott; több szólammal, több szólistával dolgoztak, majd mozgások, gesztusok kísérték a szöveget és a színpadkép is egyre változatosabb lett. A kórusok formai felépítésének változatossága azonban mindig a politikai mondanivalót szolgálta.

Magyarországon 1926-ban alakult meg az első munkás-szavalókórus az Alkoholelleses Munkásszövetségen belül, Tamás Aladár szervezésében, Palasovszky Ödön közreműködésével. A kórus női szólistája Pál (Szántó) Judit lett, akinek volt férje, Hidas Antal rendezte a kassai Proletkult-szervezet 1922. május elseji ünnepségét (mely alkalomból Kassák Lajos *Májusi kórus* c. verse született).

Pál Judit tehát már Kassáról hozta magával a szavalókórus műfajának ismeretét. Az AMSZ kórusának műsorán az orosz, német, csehszlovák munkásszínpadokon is népszerű kórusirodalom versei szerepeltek: Majakovszkij, Ernst Toller, Gyemján Bednij, Johannes R. Becher forradalmi költeményei. Az AMSZ szavalókórusa 1927 augusztusától az illegális KMP legális folyóiratának a „100%”-nak a kórusaként működött. Ekkor Magyarországon még más munkás szavalókórus nem dol-

gozott. Kassákné, Simon Jolán csak 1928-ban vállalta el a Nyomdászok Szakszervezete szavalókórusának vezetését, majd a nyomdászoktól való távozása után szervezte meg a Munka-folyóirat szavalókórusát, 1929 márciusában.

Hont Ferenc első szavalókórusát 1926-ban, az AMSZ kórusal nagyjából azonos időben alakította meg Párizsban, a Párizsi Magyarok Egyesülete keretében, munkások részvételével. A kórus munkájába itt József Attila is bekapcsolódott, akivel Hont akkoriban egy szállodában lakott. A szavalókórus műfajával Hont európai tanulmányútja során ismerkedett meg, elsősorban színházi szakemberként foglalkozott velük, és kísérlete is inkább dramaturgiai kísérletnek, mint politikai lépésnek tekinthető.

Párizsban a munkás-szavalókórusok csak az 1920-as évek végén, a 30-as évek elején váltak gyakorivá, Hont szavalókórusának színrelépését 1926-ban tehát úttörő lépésnek tarthatjuk.

A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum nemrégiben jutott hozzá Hont Ferenc hagyatékához. A kommunista színházi rendező párizsi korszakának dokumentumai között találtunk rá azokra az adatokra, melyek a párizsi magyar szavalókórus és József Attila kapcsolatát bizonyítják. Egy francia nyelvű műsorprogram (MMM. V. ny. gy. 79. 389.) 1926. november 14-re datált. Magyarországon ebben az időben csak az AMSZ szavalókórusa működött, ők azonban nem szavaltak József Attila-verseket.

Hont Ferenc 1927 decemberében tért haza. A későbbiekben bekapcsolódott a Nyomdászok Szavalókórusának munkájába, 1929-ben elvállalta az MTE sportolóból alakult szavalókórus vezetését, 1930-tól a Szegedi Munkásotthon szavalókórusát is irányította.

1930-ban Magyarországon már kb. 18–19 szavalókórus dolgozott a szakszervezetek, munkásotthonok, szociáldemokrata pártszervezetek keretében. Ebben az évben már bizonyíthatóan mondanak József Attila-verseket is.

József Attila mozgalmi verseinek gyakran idézett példái az ún. kórusversek, mint az 1930-ban írt *Tömeg*, melyet a Nyomdász Szavalókórus *Szeptember 1.* címen mutatott be; az 1931-es *Árdat*, *Párbeszéd*, *Szocialisták*, *Munkások*, az 1931-es *Mondd, mit érlek . . .*, vagy az 1933-ban írt *Búza* első közelítésre a szavalókórusok műsorain gyakran szereplő Majakovszkij, Ernst Toller vagy Richard Dehmel verseinek hatását sejtetik.

Legtöbb és legjelentősebb ilyen típusú verse a harmincas évek elején, a kórusmozgalom legaktívabb korszakában született, feltehető tehát, hogy közvetlen kapcsolata volt a kórusokkal, (Szántó [Pál] Judit pl. az AMSZ, majd a „100%” kórusának is szólistája volt), noha adatunk

UNIVERSITÉ ALEXANDRE MERCEREAU (au Caméléon)

241, Boulevard Raspail, PARIS (XIVe)

51, Rue Saint-Georges
Nord-Sud St-Georges

SALLE COMŒDIA

51, Rue Saint-Georges
Nord-Sud St-Georges

Dimanche 14 Novembre, à 21 heures

Grande Soirée Hongroise

sous les auspices du Cercle des Artistes Hongrois de Paris

I. Allocution de Monsieur le Président

II. Les Hongrois, leur caractère, leurs mœurs, leurs traditions
Causerie de M. Alexandre SAS, homme de lettres

III. Chant, Musique, Danse, Déclamation dramatique et comique
Acrobatie. Orchestre tzigane

a) M. SZILAGYI GEZA
(artiste dramatique)

b) Mlle GYORI MANCIKA
(dances populaires hongroises accompagnées par les tziganes)

c) M. VARKANYI GYORGY
du Théâtre National de Budapest (poèmes d'Ady)

d) Mlle PERENYI ROSZIKA
du Théâtre de la ville de Kolozsvár (dances populaires et classiques)

e) M. BELA FREIFELD
le célèbre créateur de danses orientales (dances d'esclaves,
dances hindoues, égyptiennes, etc., en costumes.)

f) M. SARKADI IMRE
du « Royal Orfeum » chansons et danses

g) S. BAROSS LÁZLÓ
du Théâtre de Kolozsvár (récits comiques)

h) Les Frères SARKADI
(dances comiques)

i) WÄLDINGER ZÓZSEF
(sans Patric, de Body Eino)

j) Mme GÖLLNER
artiste hongroise du Châtelet, Danses hongroises.

k) La Troupe de M. PERENYI Ferdinand
acrobates, clowns - Salta Mortale, etc.

l) ORCHESTRE TZIGANE
dirigé par M. HARTSTEIN BELA

Les Artistes Hongrois de Paris, sous la direction de M. HONT FERENCZ (Metteur en scène de l'Opéra)

I. CHŒUR DÉCLAMÉ.

20 artistes du Cercle dirigé par M. HONT FERENCZ

II. SPITZ IMRE et FENYO GYORGY
Les Mendians (Melodrame de Jozsef Attila)

III. Mme SPITZ IRÈNE
du Théâtre Populaire de Budapest. Chansons Populaires.

IV. M. SPITZ IMRE
du Théâtre Royal de Budapest. Chansons.

V. HONT FERENCZ
du Théâtre des Arts de Budapest. Poèmes classiques.

VI. Mme HONT ERZSEBET
de l'Opéra de Budapest. Chant

VII. Mlle SZÉGO LILLY
des Théâtres d'Arad et de Debreczen

VIII. Mme Jean BOCK
du Théâtre Coliseum de Zagreb. Danses

Mmes SAS SANDOR, KOVÉSS SERENCZ,
RUMANN LILLY, de SZOLLOS ISTVAN,
RANG STELLA, ERDELYIAN VELINKA,
GYORI MAGDA, de NEMES SANDOR.

Répertoire - Tzigane - Costumes Hongrois
PIANO PLEYEL

PRIX DES PLACES : Fauteuils 1re Série 40 fr. ; 2e Série 25 fr. ; 3e Série 20 fr. ; 4e Série 15 fr. ; 5e Série 10 fr. ; Parquet, 5 fr.
TOUTES CES PLACES SONT ASSISES

Location sans frais Salle « Comœdia », Téléph. Trudaine 70-00, 70-01, 70-02

O. Doucet imp. 5, rue Compagnie-Paris

nincs arról, hogy ezek közül a versek közül valamelyik is felkérésre készült volna. Mindenesetre érdemes megvizsgálnunk, milyen hatásra, hogyan alakult ki nála ez a verstípus?

Az első adatunk a József Attila emlékkönyv Hont Ferenc cikke: „A Boulevard Sebastopol-on, egy kávéház első emeletén volt a magyar munkásegylet székelye. Itt is rendeztünk irodalmi esteket, ismeretterjesztő előadásokat, előadtunk színpadi jeleneteket is. Szavalókórust szerveztem, amely Attila *És kerestük az igazságot*, című versét adta elő mindig nagy sikerrel, nemcsak az egyesületben, hanem a magyar munkások lakta peremvárosokban is, ahova vendégszerepelni jártunk. Ugyanilyen sikerrel játszottuk Attila *Koldusok* című párbeszédese versét, dramatizálva.” (JA, Eml. 122.) Szabolcsi Miklós idézi az emlékezés eme részét a következő megjegyzéssel: „Ezeket sem említi József Attila, irásos dokumentum sem került elő róluk.” (*Érik a fény*. 669.)

Pontosan ezekről az előadásokról nem, de előkerült Hont Ferenc hagyatékából a Párizsi Magyar Művészek Körének egy estéjére készült, fent már említett francia nyelvű műsorprogram, mely 1926. nov. 14-re egy „Grande Soirée Hongroise”-t ígér énekkel, tánccal, cigányzenével. Az előadást az Université Alexandre Mercereu Salle Comoedia helyiségében rendezték (241. Bld Raspail, Rue Saint-Georges).

Az elnöki megnyitó után M. Alexandre Sas beszélt a magyarok jelleméről, erkölcséről és tradíciójáról, majd ének, zene, tánc, drámai és komikus jelenetek, akrobatika, cigányzene következett, Szilágyi Géza, Győri Mancika, Várkonyi György, Perényi Rózsika, Freifeld Béla, Sarkadi Imre, Baross László, Waidinger József stb. közreműködésével. (A szereplők személyéről nevükön kívül semmi közelebbi adatot nem találtunk.) Ezt követte a *Choeur déclamé*, azaz a szavalókórus „20 artistes du Cercle dirigé par M. Hont Ferenc”, majd Spitz Imre és Fenyo [sic] György előadásában a „Les Mendians – Mélodrame de Jozsef [sic] Attila.”, azaz a Koldusok melodramatikus előadása.

A hagyatékban található Hont Ferenc három, kézzel írott levele, melyek ebben az időszakban keletkeztek és a fenti műsoros esttel kapcsolatosak. Az elsőt Hont Nemes Sándornak, az egyesület alelnökének címezte, és arra kéri feltétlenül keresse fel.

A másodikból kitűnik, hogy a találkozás elmaradt, de Hont sürgeti Nemet, mert egy készülő műsoros esttel kapcsolatosan kíván tárgyalni vele. Megbízta, hogy a párizsi magyarok között keressen néhány megfelelő férfi szereplőt és mindenképpen hívja meg Spitz Imrét. (Ő lesz majd József Attila dramatizált versének egyik szólistája, mint ez az est nyomtatott programjából kitűnik.) Ez a második levél tehát a párizsi magyar szavalókórus megszervezésére vonatkozik. Az, hogy az említett személy

meghívását Hont fontosnak tartotta, arra utal, hogy eleve szólistának szánta.

A harmadik levélben (mely piszkozatnak tekinthető) a rendező köszönetet mond az est szereplőinek a közreműködésért, és mindazoknak, akik lehetővé tették az előadást. A levelet Hont, mint a Párizsi Magyarok Egyesülete művészeti szakosztályának vezetője írta alá.

Mindez számunkra nemcsak azért érdekes, mert dokumentálja Hont Ferenc korábbi állításait (noha némi korrekcióval, hiszen nem, vagy nem csak munkások számára készült előadásról van szó, sőt tekintve a francia nyelvű nyomtatványt, a műsor nagyobb része zene, tánc, ének; valószínű tehát, hogy nem, vagy nem csak magyarok számára rendezték), hanem, mert az első bizonyítéka annak, hogy József Attila saját versét (vagy verseit; nem zárhatjuk ki ugyanis, hogy a kórus Hont Ferenc által említett *És keressük az igazságot* című verset is szavalta) olyan előadásban hallhatta, amely másként teszi hangsúlyossá a mű értékeit, ill. olyan interpretálási lehetőségre utal, mely az agitációs jelleget, a költemény indulati elemeit a szerző intonációinak megfelelően tudja érvényre juttatni.

Ennek az „impulzusnak” a hatását gyanítjuk a *Szocialisták* 1926-ban keletkezett első változatában (Szabolcsi Miklós is elemzésében „kórusvezetőt” említ, noha ő már az 1925-ben írt *Szélkírdító madárt* is – szerintünk nem egészen megalapozottan – átmeneti típusnak tartja a népballada és a szavalókórus között (uo. 327.), majd a tudatos kapcsolódást jelző 1928-as *Munkások kórusa* c. versében. 1928-ban egyébként megjelent Tamás Aladárnak egy kis füzet *Szavalókórusok* címmel, a „100% Kiskönyvtár” első köteteként, melynek bevezetőjében szó van a versválasztás szempontjairól (pl. „a passzív, szemlélődő gondolatok sorozata” nem való előadásra stb.), de inkább az előadás, a betanítás problémáival foglalkozik, majd a javasolt versek gyűjteményét hozza, melyek többségükben azonban nem olyan művek, melyek a József Attilára való feltételezhető hatás szempontjából szóba jöhetnek.

Az igazi váltást a harmincas évek eleje hozza (1930-ban ismerkedett meg Szántó [Pál] Judittal), a kórusmozgalommal való feltehető közvetlenebb kapcsolat, a betanításokon való – ugyancsak feltételezhető – részvétele; ezek révén érlelődhetek meg benne azok a formaproblémák (hangsúlyos, ritmizálható sorok, sorhosszúság, ismétlések stb.) melyek tisztázás nélkül valószínűleg nem születtek volna meg a későbbi nagy kórusversek.

A MEGHIVÓ

November 14-én vasárnap 21 órakor Nagy Magyar Est,
A Párizsi Magyar Művészek Egyesületének védnöksége alatt.

- I. Az elnök beszéde (Elnöki megnyitó)
- II. A magyarok jelleme, erkölcsük, hagyományaik.
Sas Sándor irodalmár előadása.
- III. Ének, zene, tánc, szavalókórus, dráma és komikus akrobatika, cigányzene.

[Szereplők]

A Párizsi Magyar Művészek

Hont Ferenc (az Odéon rendezője) irányításával.

- I. Szavalókórus.
a Kör 20 művésze Hont Ferenc vezényletével
- II. Spitz Imre és Fenyő György
Koldusok (József Attila melodramája)
- III. Spitz Irén
A Budapesti Népszínház művésze: népdalok.
- IV. Spitz Imre
A budapesti Király Színház művésze: dalok.
- V. Hont Ferenc
A budapesti Művész Színház művésze: klasszikus versek
- VI. Hont Erzsébet
a budapesti Operaház művésze: dalok.
- VII. Szegő Lili
az aradi és a debreceni színház művésze
- VIII. Bock Jolán
a zágrábi Coloseum Színház művésze: táncok.

[További szereplők]

KÖVÁGÓ SAROLTA – SZABÓ G. ZOLTÁN

FILOLÓGIA

ÁRGIRUS SZÉPHISTÓRIÁNK KELETKEZÉSI HELYÉRŐL ÉS SZERZŐJÉRŐL

Mióta több évszázados hallatlan népszerűség után Árgirus széphistóriáját az irodalomtörténet is kezdte fölfedezni és méltányolni, mindjárt három kérdés merült föl vele kapcsolatban: 1. a széphistória keletkezési ideje, 2. szerzője kiléte, közelebbről versfőkbe rejtett nevének meghatározása s 3. végül, de nem utolsósorban: forrásainak földerítése.

Abban egyetértett kezdettől az irodalomtudomány és az irodalmi közvélemény, hogy az Árgirus-széphistória régi magyar irodalmunknak egyik legszebb, legköltőibb alkotása. Eredetét, szerzőjét azonban – számos megfejtési kísérlet ellenére – mindmáig homály fedi.

Mivel csak késői, 18. századi ponyvakiadások őrizték meg, egy ideig keletkezési ideje is bizonytalan volt; legrégebb másolatainak nótajelzése s néhány egykorú hivatkozás alapján azonban meglehetősen biztonsággal tette keletkezését a 16. század utolsó évtizedeire a kutatás.¹

Szerzőjét illetően a versfőkbe rejtett név adhatott némi eligazítást, bár a kérdés tisztázását megnehezítette a többféle olvasat lehetősége. Mint ismeretes, az 1–14. versszak versfőiből a latinosított *Albertus Gyergyei* (illetve: *Gyergyéi*) név olvasható ki, de a vezetéknev első és harmadik betűje felfogható g-nek is, s így a *Gergei* nevet kaphatjuk. Mivel pedig az *-i* képzős családnév jellegzetes földrajzi névi eredetű, a 16. században ez még a viselő közvetlen származási helyére, illetőleg lakóföldre is utalhat. A gy-s olvasat az erdélyi, közelebbről, székelyföldi *Gyergyó*, a g-s viszont a régi felső-magyarországi *Szepesgörgő* (*Gerge*) felé mutathat. Mivel a két hely meglehetősen messze esik egymástól, érthetően nyomósan esik latba a szerző azonosításában, hogy melyik olvasatot tartjuk helyesnek, fogadjuk el. Ez nemcsak a szerző azonosítása szempontjából, hanem a mű forrásainak földerítése tekintetéből is kulcsszerepű.

Benkő József 1778-ban még *Gergeinek* olvasta² a nevet, Toldy Ferenc viszont, aki elsőként foglalkozott részletesebben régi irodal-

¹ Ld.: *A magyar irodalom története 1600-ig*, Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp., 1964. 530. l. (A következőkben: MIRT.)

² Benkő József: *Transsylvania*. I. Vindob. 1778. 16. l.

munk e remekével, *Görgeinek* magyarázta a szerző nevét,³ Szarvas Gábor pedig két évvel később, 1872-ben *Gergainak*.⁴

E zavar láttán érthető, hogy nyelvtörténésünk, Volf György külön tanulmányt szentelt a név olvasatának,⁵ s ebben arra a megállapításra jutott, hogy a név helyes olvasata *Gyergyai*, illetve *Gyergyei*, ez pedig egy *Györgye* helységből magyarázható („[eredetét] *Györgye* helységben keresném”).⁶ Ilyen *Györgye* helység a Pest megyei *Tápiógyörgye*. Az irodalmi köztudat azonban – talán nem utolsósorban több erdélyi másolata okán – a *Gyergyai* névnél állapodott meg, amelyet a székelyföldi *Gyergyó* helynévből magyaráztak (ez különben éppúgy a *György* személynév származéka, mint a *Györgye*). Így írhatta Harsányi István 1914-ben a széphistória keletkezési idejét és helyét nyomozva, hogy „Gyergyai szerintünk székely ember volt, de művét mindenik vidék lakója a maga nyelvjárásához idomította, mint a nyomdászok is az író szövegét . . . Így magyarázható, hogy egyugyanazon szó négyféleképp is van írva.”⁷

Az irodalomtörténet majd egy századig meg is maradt a *Gyergyai* név s a székelyföldi eredet mellett, míg 1955-ben Stoll Béla pert nem újított, s az I. rész 13. versszakának 1. sora („Ért arany almák . . .”) alapján a *Gergei*, *Gyergyei*, *Gergely* olvasat mellett nem foglalt állást, amelyek közül a *Gergei*-t tartotta legvalószínűbbnek.⁸ Ezt azután az irodalmi köztudat gyorsan – és kellő kritika nélkül – elfogadta, úgyhogy a szerző neve ma a lexikonokban, antológiákban rendre *Gergei* alakban található. Sőt voltak, akik már a Szepes megyei *Gergei* (~ *Görgei*) családban keresték a szerzőt, bár annak *Albert* nevű tagja nem volt.⁹ Akadtak aztán, akik a felvidéki Balassi Bálint *Árgirus*-élményét a szepesinek vélt szerzővel hozták kapcsolatba – néha egész regényesen: „Az . . . tényszerűen bizonyítható, hogy *Gergei Árgirusát* Balassi forgatta, gyümölcsözően. A Klaniczay észlelte szövegegyezés olyatén magyarázata, hogy az egyező és az azonos kifejezések egy korábbi, elveszett virágénekre mennek vissza, nehezen fogadható el. Főképp akkor, ha úgy sejtjük, hogy az idézett Balassi-vers meztlábás Margarétája a szepesi alispán tizenöt éves leánya: *Gergei Margit*.”¹⁰

³ Toldy Ferenc: *Magyar költők élete*. I. Pest. 1870.

⁴ Szarvas Gábor: *Magyar igeidők*, Pest, 1872. 225. l.

⁵ Volf György: *Hogy hítták az Árgirus szerzőjét?* EPhK. 1882. 135. kk.

⁶ EPhK. 1882. 139. l.

⁷ Ethn. 1914. 304. l.

⁸ Ld. Stoll Béla: *Adatok az Árgirus széphistóriához*. ItK. 1955. 461–463. l.

⁹ Vö. MlRt. III, 530. l. Kardos Tibor: *Az Árgirus-széphistória*. Bp., 1967. 246. l.

¹⁰ Gerézdi Rabán: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*. Bp., 1968. 472. l.

Azóta ebbe belenyugodott az irodalomtörténet, noha a dolog korántsem ilyen megnyugtató, s azért is különösen fontos tisztázása, mivel a földrajzi névi eredetű családnév helyes olvasata a széphistória kiderítetlen forrásához is közelebb segíthet.

Magam – függetlenül Harsányi István idézett véleményétől – a széphistóriát mindig erdélyi eredetűnek éreztem: nem az akkoriban használt *Gyergyai* (< *Gyergyói*) név, hanem a mű nyelve, stílusa alapján.

Ézért figyeltem föl kezdő nyelvészként a feledhetetlen emlékü kedd esti „kruzsok”-ok egyikén Pais Dezső professzoromra, aki a *Gerzei* ~ *Gyergyai* név körül kialakult vitát taglalta. Én a vitában megjegyeztem, hogy a művet nyelve alapján székelyföldinek tartom, s be is jelentettem, hogy megpróbálok nyelvjárástörténeti alapon hozzálátni a kérdés tisztázásához.

Ennek jó két évtizede. A munkát Pais Dezső biztatására el is kezdtem, de félbe is hagytam: nemcsak sok egyéb feladatom miatt, hanem azért is, mivel a késői másolatok és kiadások nem látszottak nyelvtörténetileg eléggé megbízható alapnak.

A közelmúltban azután a nyelvjárástörténeti módszer szerzőazonosító és kronológiai szerepéről értekezve elővettem régi jegyzeteimet, s ismét nekifogtam a témának, most már a leghitelesebb – s legrégibb – szövegkiadások, illetőleg kéziratok alapján.¹¹

Az eredmény meglepő s egyben meggyőző volt.

Abban igaza van Harsányi Istvánnak, hogy az *Argirus* számtalan másolatát s kiadását a másolók, illetőleg a nyomdászok gyakran a maguk nyelvjárásához „idomították”, de ez elsősorban a hangtani jelenségekre érvényes, míg a szókincset illetően ritka dolog, hogy valaki saját külön nyelvjárási szavát iktassa egy szövegbe; inkább ennek ellenkezője fordul elő: a ritka vagy szokatlan, számukra ismeretlen tájszót köznyelvvé helyettesítik. Márpedig az *Argirus* számos kétségekívül erdélyi, közelebről székely tájszót tartalmaz.

Kezdjük talán ezekkel (bár a hangtani s mondattani sajátságok is megérdemlik figyelmünket).

Mint említett francia nyelvű előadásomban s egy ballada-tanulmányomban rámutattam: „A széphistória szókinccse, a hangtani sajátságok (*üddő, leán, addégh* stb.), a jelentésbeli tájszók (*feltartott* 'felnevelt', *kert* 'kerítés' *azontól* 'azután' stb.) s néhány mondattani sajátság (*Még csak kétszer eljő látnia tehozád, *Kész vagyok már érted halált megköstolnom* stb.) ... határozottan a Székelyföldre vullanak.”¹²

¹¹Géographie linguistique et étymologie dans la chronologie et l'authentification des textes (dans l'identification de leurs auteurs). Mátrafüred. 1978. okt. – *Communications du Colloque International de Textologie a Mátrafüred*. Bp.–Paris. 1978. 165–85.

¹²Egy ponyvára került ismeretlen balladaváltozat és tanulmány. *Ethn.* 1978. 103. l.

A 369. sor az 1618-i Tatrosy kéziratban:

Szólla ismét Anyja: „Édes *feltartottam!*”

Nem csoda, hogy e kevésbé ismert székely tájszó eltorzult a másolatokban („Szóla ismét anyja: Én úgy tartottalak . . .”)¹³

A 'fölnevel' jelentésű *fel-tart*, *föl-tart*-ra a Magyar Tájszótár a Székelyföldről: Háromszékből és Udvarhelyszékből idéz adatokat.

Az Új Magyar Tájszótár anyagában ilyen székelyföldi, illetőleg moldvai adatokat találunk:

Magához fordulok
Nemző édesapám,
Ki engem *fältartott*

(1910. Gyergyóremete, Csík m.)

Bartók és Kodály gyűjtésében Ditróról, ugyancsak a régi Csík megyéből találunk adatot:

tartsd fél anya, [tartsd fel,]
tartsd fél léányodat

Csanádi Imre és Vargyas Lajos kötetében a moldvai Forrófalváról való balladában találjuk:

Odaadott apám . . .
nagy lengyel királynak,
Nem is ő magának: *feltartott* fiának¹⁴

Mindezekkel szemben az ÚMTSz. anyagában csak egy-egy Csongrád és Komárom megyei adat áll, de a Csongrád megyei is („Szűz tejemmel *feltartott* báránycám”) karácsonyi énekből való, tehát vándorszöveg is lehet.

Van egy jellegzetesen erdélyi jelentésbeli tájszó is a széphistóriában: a 'kerítés' jelentésű *kert*. A 254. sorban olvasható a Tatrosy kéziratban:

Mert nagy magos *kő kert* vagyon mi környüllünk
(Más kéziratban és kiadásokban is hasonlóan.)

Néhány nyugat-dunántúli adaton kívül a Magyar Tájszótár adatai zömmel a Székelyföldről valók. Az összetételek is kivétel nélkül székelyföldiek: *kert-ág* ('elhasznált vesszőkerítés romja'), *kert-fedél* ('sövénykerítésnek tövis- és szalmafüdele'), *kert-lésza*, *lészás-kert* ('vesszőből font kerítés'), *kert-sátor*, *sátoros-kert* ('vesszőből font kerítés').

¹³ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. Bp. 1951. 430. l.

¹⁴ Röpülő páva! Bp., 1954. 123. l.

Az ÚMTsz. számos adatából is – néhány dunántúli s egy Bars megyei adat kivételével – a többség erdélyi és moldvai megkövített. A székelyföldi (háromszéki, al-torjai) Apor Péter is 'kerítés' jelentésben használta a *kert*-et: „[Kolozsváron] volt egy ház, abban lakott az az mester, az ki az rhetoricát és poesist tanította; annak háza előtt volt egy kis fedeletlen utca; azon túl az város kőfala felé volt faragott fábul elécsinált fedeletlen *kert*, az mely *elkertelte* az convictus udvarát az seminárium udvarától.”¹⁵

Az 'azután' jelentésű *azontól* többször is előfordul a széphistóriában:

Álom hozó szellő *azontól* érkezik¹⁶
(90. sor)

Iszonyú ordítást *azontól* ott halla
(243. sor)

Így használja a szót Gyergyai kortársa, a székelyföldi Bencédi Székely István is: „Orrat fület el metuen a tömlöczbe vetee, ki *azontól* haza hiuta az Justinianost.”¹⁷

A 'mihelyt' jelentésű *Mihelyen* szintén Erdély felé mutat a széphistóriában:

Mihelyen Árgirust nyoszolyán meglátá
(565. sor)

A Nyelvtörténeti Szótár szerint a régi nyelvben általánosabb volt használata: Pécsi Lukács, Decsi, Pázmány is használta; mindenesetre jellemző, hogy az enyedi Alvinczi Péternél s a kézdivásárhelyi Matkó Istvánnál is előfordul: „*Mihelyen* olvasák, ottan esmérék.” (A MTsz.-ban a *mihelyen* nem fordul elő, de a hasonló *mihentes*, *mihentős* Háromszékből és Udvarhelyről van adatolva.)

A *megh virágozik* (38, 83. sor) – a mai köznyelvi „*kívírágozik*” helyett – a régi nyelvben a NySz. tanúsága szerint jóval általánosabb volt; de azért jellemző, hogy Bencédi Székely István is ezt használja Chronicájában: „Aharonac veszszeie *megvirágozec*.” Az ÚMTsz. egy-egy sümegi és debreceni adaton kívül a brassói Hétfaluból, Székelycsókáról és Moldvából adatolja.

Az alak szerinti tájszók – amilyen a széphistóriában az *addégh* (246. sor), a *leán* (212., 221., 278. sor stb.), az *üdő* (267. sor stb.) – mint volt róla szó, kevésbé biztos támpontot jelentenek, de nagyobb

¹⁵ Metamorphosis Transylvaniae. Mon.Írók. XI. 427. 1. Számos adat található még Murádin László *A kerítés és fajtáinak megnevezése az erdélyi magyar nyelvjárásokban* c. dolgozatában: NyÍrK. 1979/2 : 200. 1.

¹⁶ *Nyelvtörténeti Szótár*

¹⁷ Ezeket s a következő adatokat, ahol nem utalunk külön a kéziratra, az említett Szöveggyűjtemény alapján idézzük.

számú előfordulásuk mégis csak arra mutat, hogy az eredeti szövegben is ezek az alakváltozatok lehettek meg. Márpedig a tájszótárak szerint ezek jellegzetesen erdélyi, illetve székelyföldi alakok. (Az *addégh*-ra vonatkozóan ld. az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. kötetét, a többire a MTsz.-t.)

Az alaki sajátságok közé tartozik a 'verejtekez' jelentésű *megverétez* is:

Monda: „Im Uristen, mint *megveréteztem!*”

Az inasa monda: „De nem veréteztél . . .”

(677. sor)

A MTsz. a hasonló *verejtez* alakot a Székelyföldről és Háromszékből idézi.

Néhány mondattani sajátság is a székelység felé mutat; mint pl. az I. rész 149. versszakában:

„Kétszer még eljövök szeretőm *látnia*
De a mi törvényünk többé nem mutatja,
Ha akkor fel nem kél személyem *látnia* . . .

Vagy a 180. versszakban:

Jóllehet énnékem érte kell meghalnom,
Neked is akarom halálotat *látnom*

S a II. rész 38. strófájában:

Kész vagyok már érted halált *megkóstolnom*

De talán elég ennyi is annak bizonyítására, hogy az *Árgirus* szépirodalmi szerzője a székely nyelvterületen élt, illetve onnan származott: annak nyelvjárását beszélte.

Nem pusztán ennek a nyelvjárástörténeti elemzésnek következtetése alapján (amilyet eddig senki nem végzett az *Árgirus*-sal kapcsolatban) térünk vissza most a szerző nevéhez s a *Gyergyai* alak igazolásához: az a tény, hogy a név 1. és 4. betűje a versfőkben mindkét esetben *Gy* (*Gyönyörűségesen* . . . *Gyorsasággal*), nem lehet véletlen műve: egyébként is azzal minden valamire való tollforgató tisztában volt, hogy a *Gy* hangértéke nem *g*, s így nem is használta volna *G* értékben.

A helyes olvasat tehát *Gyergyeyi* (*Gyergyéi*) lehet, s nem *Gergei* (vagy *Gergely*); ez pedig egyértelműen a székelyföldi *Gyergyó* felé mutat, amely a *György* (*György*) személynév, közelebbről egy *György* + *jó* ('patak') összetétel származéka.¹⁸ A *Gyergyai* családnév a *Gyergyó* szabályos származéka (ahogy a *Makóból* a *Makai*, *Forróból* a *Forrai*); de a magas hangú *György*-ből a szabályosabb, magashangú *Gyergyó* alak is

¹⁸ Ld. Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Bp., 1978.

származhatott (vö. *Gergő*, *Gerő*), ahogy a hasonló etimológiájú *Berettyó*-nak (*Berek* + *jó*) is volt *Berettyó* alakja.¹⁹ Ebből a *Gyergyó*-ból pedig szabályosan alakulhatott *Gyergyeyi* családnév (ahogy a *Mérő*-ből *Mérei*, *Jenő*-ből *Jenei* lett). De ha ez a teljesen szabályos fejlődés nyelvtörténeti adatokkal nem is volna igazolható, akkor is az ismeretett nyelvjárástörténeti adatok tanúsága szerint aligha vitatható, hogy *Árgirus*-széphistóriánk szerzője erdélyi, közelebbről székelyföldi lehetett.

Ez pedig döntően fontos a széphistória forrását illetően, amelyet hiába nyomozott eddig csaknem egy évszázadon keresztül a kutatás.

A forráskutatáshoz – mint ismeretes – a kiindulást a szerző első versszaka szolgáltatta, ahol ezt írja:

A tündérországról bősséggel olvastam,
Olasz krónikából kit megfordítottam
És az olvasóknak mulatságul adtam,
Magyar versek szerint énekbe foglaltam.

Kardos Tibor, aki hatalmas felkészültséggel kutatta át az itáliai irodalmat, nem akadt e forrás nyomára. Megjegyzendő, hogy – amint a széphistória nevei (*Akleton*, *Árgirus* stb.) is bizonyítják, a történet maga ókori görög eredetű. Mivel pedig az *Árgirus*-mese a román folklórban is megtalálható, már korábban fölmerült a gyanú, hogy hozzánk román közvetítéssel került el a Balkánon át a történet. Legújabbban Faragó József foglalkozott ezzel a föltevessel, fölvetvén annak lehetőségét is, hogy Gyergyai szövegében az *olasz* nemcsak 'itáliai'-t jelenthetett, hanem román („*olah*”-t) is abban az időben.²⁰ Erre a jelentésre nincs nyelvtörténeti bizonyítékunk, de az is könnyen előfordulhatott, hogy a másolók az eredeti *Olah*t olvasták *Olasz*nak. Ez esetben viszont a „*krónika*” jelent problémát: a 16. század végén létezhetett-e a román *Árgirus* tartalmazó „*krónika*”?

Mindenesetre a magyar széphistória román rokonságának kérdése még további vizsgálatot kíván az összehasonlító folklór művelőitől, de az, hogy a magyar *Árgirus* nyelvjárási sajátosságai határozottan a Székelyföldre vallanak, valószínűsíti Faragó József föltevését, aki többek között ezt írta tanulmányában: „Az *Árgirus* forrása szempontjából szerzőjének kiléte azért lényeges, mert ha ő erdélyi (talán gyergyói székely) volt, könnyen elképzelhető, hogy a balkáni, esetleg közvetlenül a román folklórhagyományból merített; ha viszont felvidéki volt, s

¹⁹ Ld. MNy. 1942. 200. l.

²⁰ Faragó József (szerk.) *Diófának három ága*. Székely népballadák. Bukarest. 1956. Uő. *Magyar és román Árgirus*. In: *Balladák földjén*. Válogatott tanulmányok, cikkek. Bukarest. 1977. 401–426. l.

egyideig Velencében élt, akkor gyakorlatilag csökken a valószínűsége a balkáni (román), viszont nő a valószínűsége az olasz eredetnek.”²¹

A magyar Árgirus-história nyelvöldrajzi vizsgálatával talán sikerült ezt a kérdést is közelebb segítenünk a megoldáshoz.

SZILÁGYI FERENC

„MÁR AZ ÉG BÓLTJÁT SIKERETLEN ÉRCNEK KÉPZELÉNK”

MAGYARÁZAT FAZEKAS MIHÁLY VERSSORÁHOZ

A kelletekorán jött csendes esőhöz Fazekas Mihály egyik legismertebb verse.

Tankönyvdarab.

Ekképpen minden sora, szava, fordulata százezrek számára rögzülhet abban a formában, ahogy a középiskolák II. osztálya használatára összeállított *Irodalmi szöveggyűjtemény*ben olvasható:

Oh hozott Isten gyönyörű esőcske!
Óh, be jókor jössz, ihol a reménység
Már is elkezdett vala csüggedezni
Gyenge hitünkben.

Már az ég bóltját sikeretlen ércnek
Képzelnék, a fű hegye – minthogy onnan
Harmatot nem nyert – *szomorúan* elaszva
Mind *lekönyűla*.¹

Nyolc sornyi idézet csupán – s négy sajtóhiba!

Mielőtt az alcímben ígért magyarázatra térnék, ezektől kell megtisztítanom Fazekas versét.

Szapphói versszakokról lévén szó, a szótagszám, illetve a szótagok hosszúsága áthághatatlan törvény, hadd idézzem hát a helyes szöveget Julow Viktor és Kéry László kritikai kiadása alapján:

²¹ I. h.

¹ A Tankönyvkiadónál 1978-ban megjelent *Szöveggyűjtemény* 13. kiadása Makay Gusztáv munkája, bírálták: Ádám Lászlóné, Nagy János, Szauder József, Székely Béla. „A Tananyagcsökkentési Útmutató és Irányító Tanmenet alapján átdolgozott kiadás.”

Óh hozott Isten gyönyörű esőcske!
 Héj be jókor jössz, ihol a reménység
 Már is elkezdett vala csüggedezni
 Gyenge hitünkben.

Már az ég böltjét sikeretlen ércnek
 Képzelnék; a fű hegye, minthogy onnan
 Harmatot nem nyert, *szomorún* elaszva
 Mind *lekonyúla*.²

Nem is annyira a központozás apróbb eltéréseit, továbbá az *Óh*, az *Óh* és a *Héj* különbözőségét teszem szóvá (hiszen ezekből nyilvánvaló, hogy a tankönyv nagyjából Lovász Imre 1836. évi Fazekas-kiadásának szövegközlését követi),³ sokkal inkább az egy szótaggal hosszabb *szomorúan* és az adoniszi sor daktilusát elrontó *lekonyúla* „változatokat” hibáztatom. Ha egy második gimnazista ezen a tankönyvdarabon próbálja ki a szapphói versszak metrum-képletét, egy kukkot sem fog érteni az egészből. Az a sajtóhiba pedig, amire az ötödik strófa élén bukkanunk, a tartalmi megértést nehezíti meg: „És ki nem dicsér? csak az aki búzát / Vett nyereségre. // Ó gyaláz . . .” – írja Fazekas. A tankönyvben viszont *Ó* helyett *Ó* áll, ami épp azért teszi a szöveget érthetatlenné, mert „érthető”; jobb híján felkiáltószóként fogható fel.⁴

A középiskolai szövegkönyv két helyen fűz helyes magyarázatot a vershez: *kellekorán* = „jókor, idejében, kellő időben”, *Ógyeltté fel* = „a levegő felhő helyett porral vegyült”.

Nem világítja meg azonban a második strófa 1–2. sorát, a „Már az ég böltjét sikeretlen ércnek / Képzelnék” kifejezést, holott a legeminensebb középiskolás diák is legfeljebb verbaliter foghatja fel, s nem sejtí, hogy az igazi jelentést évezredek művelődéstörténetének mélyrétegéből kell előásnunk. S ebben már a kritikai kiadás sincs segítségünkre, mert magyarázat ott sem található.

² Fazekas Mihály *Összes művei*. I. köt. Bp. 1955. 104.

³ Lovász Imre mezőtúri orvos Fazekas-kiadásáról: Uo. 181. Lovász kiadásában a cím rövidebb (*A korán jött esőhöz*), s az első két sor egyaránt *Óh* felkiáltással kezdődik. Ezt a kiadást követi Waldapfel József egyetemi *Szöveggyűjteménye* is (Bp. 1953. 2. kiad. 533.) – de pontosan!

⁴ Mint ahogy ott sem értheti, ahol a szöveggyűjtemény tankönyvpárdarabja ténylegesen magyarázza, mert Berzsényi *Oszdtályrészem* című versének adoniszi sora ilyen sajtóhibás képlettel szerepel: „Izzada orcám!” Hiába mondja helyesen a tankönyv, hogy „az adoniszi sorban egy daktilus és egy spondeus vagy trocheus van,” ha a spondeus jele helyett a diák ezt a képtelenséget látja: – U U | U – – ! Lásd: *Magyar irodalom. Irodalomtörténet I. a gimnázium II. osztálya számára*. Bp. 1978. 13. kiad. 98.

Fazekas esőfohása egyszerre tükröz személyes tapasztalást, s kapcsolható irodalmi előzményekhez. A tikkasztó aszály, az esővárás az állattartó, a földművelő ember legrégebb élményei közé tartozik. Ősi jellegzetességeket őrző gyermekmondókáink között akad is számos szép *Esőindító*:

Ess, eső, ess!
 Hónap délig ess!
 Búza bokrosodjon,
 Zab szaporodjon!
 — — — — —
 Jóisten, adj esüt,
 Lovamnak legelüt⁵ stb.

És éppen Fazekas Mihály szülőföldjén, „Hortobágy mellyékén” jegyezték fel ezt a népdalt; Veres Péter is szerette énekelni:

Kiszáradt a tóbul mind a sár, mind a víz,
 A szegín barom is csak a pástorra níz.
 Istenem, teremtöm, adj egy csendes esőt,
 A szegín jószágnak jó legelő mezőt!⁶

Mi sem lenne egyszerűbb most már, mint e népköltészeti párhuzamokkal betájolni Fazekas versének forrásvidékét. A szóban forgó kép (és képzet) népdalainkban azonban ismeretlen, s más irányba: az egyházi énekköltészet felé mutat.

1610-es évszámjelöléssel, az 1609–1613 között másolt úgynevezett Detsi-kódexben⁷ maradt ránk egy *Esőről való ének*. 21 strófájából 9-et idézek, hogy kitessék, mennyire közel áll Fazekas verséhez, hiszen a hetedik versszak az ércce vált égbolt-hasonlatot is tartalmazza:

1. Tekints ránk, úristen, nagy kegyelmességödből,
 Látogass meg minket atyai viltodból
 Az magas mönyországból.
4. Ím, jól látod, úristen, az földnek száraz voltát,
 Az szárazság miatt nagy fogyatkozását,
 Népednek kárvallását.

⁵ *Magyar népdalok*. I. köt. Kiad. Ortutay Gyula–Katona Imre. Bp. 1975. 2. kiad. 92.

⁶ Uo. II. köt. 404.

⁷ A kódex leírása Stoll Béla kézikönyvében: *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963. 25.

5. Adj minékünk, úristen, nagy szép zsiros esőket,
És gyönyörűségös égi harmatokat
És szép nedvességöket.
6. Nyisd meg nekünk, úristen, te gazdag tárházadat,
És ne rekedszed be az ég csatornáit
És drága szép folyásit.
7. *Ne tedd érccé, úristen, fejönk fölött az eget,
És nagy kemény vassá alattunk az földet,
Honnan várunk eledelet.*
8. Ne verj minket, úristen, eső helyett meg porral,
Se ragyával, se egyébféle férgekkel,
Ártalmas kűesőkkel.
11. Megszáradtak, úristen, mindenféle vetésök,
Mezők, rétek, högyek, mindönnemű füvek,
Elégtek az gabonák.
13. Szánj meg minket, úristen, és mindön állatidat,
Kik csak fölségödtül várnak mindön jókat,
Ételt és italokat.⁸

Ez a 17. század eleji istenes esőének nemcsak kéziratos másolatok útján terjedt, hanem belekerült a nyomtatott protestáns énekeskönyvekbe is. Először az 1635-ös lőcsei *Keresztyéni isteni dicséret*ekben, majd ennek további kiadásaiiban jelent meg *Égi harmatért avagy esőért* címmel. Megtalálható az 1700-as debreceni kiadásban is, ekkor kap nótajelzést.⁹ Az a Fazekas Mihály, aki maga is írt olyan dicséretet, ami állandó darabja lett a debreceni református énekeskönyveknek,¹⁰ ezt az *Esőről való ének*et feltétlenül jól ismerte.

Az *Esőről való ének* és *A kelletekorán jött csendes esőhöz* szövegei között nyilvánvaló a filológiai kapcsolat, Fazekas versének még sincs köze a 17. századi istenes áhítathoz: nála az „Óh hozott Isten,” az „Add Uram!” közhelyes formulák csupán. A két vers egy töről fakadt kép- és képzetanyagának azonossága a fontos, mert ezáltal világosodik meg igazán, mily ósiségből tör fel, milyen kozmikus méretű víziók megfelelője a „sikeretlen ércnek” képzelt égbolt.

Ha a 17. századi magyar istenes költészetből kimutatható, valószínű, hogy a reformáció jegyében kibontakozott megelőző század

⁸ Kiad. Stoll Béla: *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század*. 1. Bp. 1959. 467–469.

⁹ A kéziratos másolatokról és a nyomtatott kiadásokról: Uo. 645.

¹⁰ 127. dicséret: „Oh mely nagy az oly ember bődögsága . . .” *Összes művei*. I. köt. I. kiad. 93, 254–255.

énekköltőinél is találhatunk rá példát. Nem nehéz rálelni, mert már az első nemzedék hangadója, Szkhárosi Horvát András egyik énekében feltűnik:

Reád bocsát nagy dőghalált, hogy megemésztésél,
Igen megvér nagy szükséggel, minden betegséggel,
Nagy hévséggel, hidegséggel és nagy dögösséggel,
Nagy aszályal és rogyával, hogy kesergettesél.

*Érccé válik fejed felett a szép csillagos ég,
Vassá válik talpad alatt az nagy jó zsiros föld.
Port, harmatot, asszú hamut észik az asszú föld,
Megrepedez, úgy panaszol reád az szomjú föld.*¹

(Az átokról)

Ebből a két strófából is kitetszik, hogy Szkhárosi Horvát András, a „barátból lött” protestáns pap énekei – Horváth Jánossal szólva – milyen „kitartó indulattal lobognak”, mert „Ki bánja itt, ki veszi észre is a sok” föld-rímet? A monotonia nem álmosít, csak az köti le figyelmünket, mennyire „kifogyhatatlanul érzékletes tud lenni” András prédikátor „a rettentő jövő elképzelésében”.^{1 2} De honnan veszi ezt a hangot, ezeket az emelkedett, szenvedélyes, monumentális költői kifejezéseket a tályai prédikátor? Maga megmondja, hogy a bibliából; hogy *Az átokról* Mózes V. könyvének a 16. századi magyar állapotokra való alkalmazása. „Ércce tette mert az eget az mi gonosz bűnünk” – szögezi Szkhárosi Horvát a reformáció történet szemléletének megfelelően, amely szerint isten – mint még majd Kölcsey *Himnuszában* is visszhangzik – bűneink miatt sújtá el villámit „dörgő fellegekben”.

Nyissuk ki hát a bibliát, az ótestamentumot, s idézzük a legősibb forrást, Mózes átkát:

„Megver téged az Úr szárazbetegséggel, hidegleléssel, gyullasztó és izzasztó betegséggel, *aszályal, szárazsággal* és rogyával; és mindaddig kergetnek ezek téged, míg elveszendesz.

És lesznek a te egeid, melyek vagynak fejed felett, olyanok mint az érc, és a föld, mely te alattad vagyon, mint a vas.

Az Úr az eső helyében a te földedre ad port és hamvat; az égből száll reád mindaddig, míg teljességgel elveszendesz.”^{1 3}

¹ Kiad. Szilády Áron: *Régi Magyar Költők Tára*. II. köt. Bp. 1880. 208.

² A Horváth Jánostól vett idézetek: *A reformáció jegyében*. Bp. 1957. 2. kiad. 56–59.

³ Mózes, V. 28, 22–24. Vö. még (Mózes, III. 26, 19): „Mert megrontom a ti erősséteknek kevélyességét, és az eget a ti fejetek felett megkeményítem, és olyanná teszem, minémű a vas; és a földet olyanná

Szkhárosi Horvát énekeit Bornemisza Péter 1582-ben megjelent énekeskönyve hagyományozta az utókorra,¹⁴ mégis értelme találgatni: olvasta-e, ismerte-e Szkhárosit Fazekas Mihály.

A vázolt történeti összefüggések mélyebben fekvő tanulságot kínálnak, a régi magyar író és a régi magyar olvasó számára egyaránt anyanyelvi természetességgel érthető költői képkincs alaprétegére mutatnak rá. A 16–17. század: Szkhárosi parafrázisa és az *Esőről való ének* még érintetlen teljességben alkalmazza a bibliai átok-képet, a 18. századi Fazekasnál azonban már elmarad belőle minden terjengős körítés, ő csak a meghökkentően erőteljes hasonlat-magot építi bele versébe: „már az ég börtjét sikeretlen ércnek képzelénk . . .”

Akik első megjelenésekor, az 1827. évi Debreceni Magyar Kalendáriumban olvasták főhadnagy Fazekas fohásztát *A kelletekorán jött csendes esőhöz*, még tisztában lehettek véle, hogy az aszályos hortobágyi pusztára hulló esőt a bibliai próféták és a reformáció ének-költőinek zsoltáros hangján szólongatja.

Mára ez a biblikus beágyazottság teljesen elhalványult, sajnálatos módon azzal az egykor mindközönséges műveltséganyaggal együtt, amit immár csak magyarázatok hozhatnak közel a mai olvasóhoz.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

KODÁLY VERSTANI FELJEGYZÉSEI EGY JÓZSEF ATTILA-KÖTET KAPCSÁN*

Előkerült néhány lapnyi feljegyzés. Kodály Zoltán kézírása: verstani adatok és vázlatos, tömör széljegyzetek – egy József Attila-kötet kapcsán. A volt Eötvös-kollégista alighanem egy magyar verselméleti tanulmány megírására készült valamikor az ötvenes években. (Lapszámai az 1954-es bibliofil József Attilára vonatkoznak.)

---

teszem, minémű az érc.” *Szent Biblia, azaz Istennek Ő és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Bp. 1875.

¹⁴ *Az átokról* szövege: *Énekek három rendbe . . .* Bornemisza Péter által. Detrekő, 1582. CLXXIII^a–CLXXVII^a. Facsimile kiadása: Bp. 1964. Kiad. Kovács Sándor Iván és Varjas Béla. Bibliotheca Hungarica Antiqua VI.

* A dolgozat alapjául szolgáló dokumentumról Tasi József adott hírt. Népszabadság 1979. aug. 19.

Úgy vélhetnénk, valami idejét múlt, érdektelen, legfeljebb muzeális becsű leletről van szó. A kézirattal való ismerkedés azonban épp az ellenkezőjét igazolja.

A magyar vers vitája máig sincs lezárva. Honnan ered? Hogyan fejlődött? Szétválasztható-e „magyar” és „idegen” összetevőkre? Van-e tartalomtól független, eredendő értékkülönbség a szólamnyomatékos (ütemes, hangsúlyos) és a szótagmérő (verslábazó, időmértékes) formák között? Elvárhatjuk-e költőinktől, hogy ezt vagy azt a mértékrendszert részesítsék előnyben (vagy netán tagadjanak meg minden hagyományos versmértéket)?

A vershangzás látszólag érdektelen technikai kérdései mögött nálunk mindig is *elvi* állásfoglalások, szellemi értékrendek húzódtak. Így van ez ma is, a most közreadott Kodály-dokumentum esetében is.

Kodály és József Attila személyes kapcsolatáról, kölcsönös véleményéről kevés adatunk van. Kodály egy 1927-ben leírt mondata visszhangzik egy 1930-ban kelt, József Attila által is aláírt „falukutató” kiáltványban.¹

A költő egy 37-ben fogalmazott könyvbírálata pedig – „a valódi népköltői termékek” megismertetését sürgetve – arra hivatkozik, hogy „a zenében Bartók és Kodály állanak a korszerű magyar ifjúság élén”.²

Bartók, Kodály és József Attila – valamint Erdélyi József – tevékenységében Szabolcsi Miklós is több összefüggő, rokon vonást tárt fel.³ Bp.

És még egy „nyom”: Bartók János nyelvész kutató „József Attila zenei kapcsolatairól és előadóművészetéről” szólva elmondja, hogy J. A. „egy este Bartók és Kodály egymás közti viszonyát kezdte fejtegetni”.⁴

Mi volt e „fejtegetés” lényege: nem derül ki az emlékezésből. Annyit azonban tudunk, hogy a költő 1935 elején Ottó Ferenc zeneszerzővel elküldte a *Medvetánc* egy dedikált példányát Kodálynak.

Tasi József kutatásai arról tanúskodnak, hogy Kodály többször is gondosan végigtanulmányozta József Attila életművét, egyes verseket megjelölve, bizonyos ritmikai vonatkozásokról részletes jegyzeteket készítve.

¹ Részletesebben l. Tasi József cikkében: Népszabadság, 1979. aug. 19., 14. l.

² J. A. *Tanulmányok, cikkek, levelek*, Bp. 1977/257.

³ *Érik a fény*, Bp. 1977, 311–315.

⁴ *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve* 1965–66, 102.

Az 1954-es kiadású kötethez írott feljegyzések alapján valószínű, hogy Kodály – talán az 1953-ban publikált Vargyas-vita kapcsán – nagyszabású tanulmányt vagy előadást tervezett József Attila „magyar” (vagyis szólamnyomatékos elvű, ütemhangsúlyos mértékű) verseiről.

E célból módszeresen feljegyezte mindazon versek oldalszámát, melyeket a témához tartozónak tekintett. Némelyikhez megjegyzést is fűzött, nyilvánvalóan nem József Attila költészetét értékelve, hanem a kitűzött verstörténeti téma dokumentálására törekedve. Feltehetőleg azt kívánta bizonyítani, hogy az időmértékes – elsősorban jambusi – formák túlbujánzó divatja visszavetette az eredeti magyar versformák fejlődését, érvényesülését, és ezzel alapvetően „idegenszerűvé”, magyar-talanná hangolta költészetünket.

Kodály e kérdésben – Négyesy László tartózkodását és Ignotus ellenszenvét rideg elutasítással fokozva – elméletileg mindenképpen túlzó, szélsőséges nézeteket vallott. Állásfoglalását azonban nem annyira irodalmi, mint inkább zenei szempontok határozták meg. Legélesebb megfogalmazását Ránki György idézi visszaemlékezésében: „Jámbust lehetetlen magyarul megzenésíteni. Egyáltalán az egész magyar jámbus költészet aberráció . . . Kár volt azt a sok – *olykor egész jó* – gondolatot ilyen lehetetlen formába öltöztetni.”⁵

E véleményének több alkalommal is hangot adott. A jambus – írta 1932-ben – „homlokegyenest ellenkezik a magyar nyelv jellegével”.⁶ *Arany János népdalgyűjteménye* kapcsán pedig (1952-ben) így írt a költő utódairól: „többnyire a nyugati formák kényelmes, kijárt útjára tértek. Az úgynevezett jambusi hangulatkör babonája győzött. . . . Elérkezett az idő, hogy a népdal, de nem a szövege, hanem szöveg és dallam oszthatatlan egysége újra akkora, vagy még nagyobb hatással lehet műköltészetünkre, mint száz esztendeje. S ezzel a magyar versformák soha nem álmodott megújulása is kell, hogy bekövetkezzék. Várjuk a költőt, aki végrehajtja”.⁷

Köztudott: Kodály szűken mérte a dicséretet, különösen élő kortársainak. Elvi jelentőségű nyilatkozat tehát, amit egy 1966-os rádióriportjában Weöres Sándorról mondott: „verseiben még mindig csörge-dezik valami a magyar ritmusból, ő egyike annak a kevés magyar költőnek, aki sejti, hogy a magyar versnek nem szabad elszakítani a szálait, ami a magyar muzsikához köti”.⁸ A megbecsülés egyébként kölcsönös. A bicinium-dallamok „megszövegesítésére” Weöres is szívesen és hálásan

⁵ *Így láttuk Kodályt.* Bp., 1979, 93.

⁶ *Visszatekintés* II. 490.

⁷ Uo. II. 285–286.

⁸ Idézi Moldován Domokos, *Forrás*, 1972. 3, 36.

emlékezik: „Nagyon szép és olykor bonyolult ritmusokat tanultam én ezekből a rövidke dallamokból.”⁹

Mielőtt valamiféle esztétikai, zenei vagy nemzeti elfogultság vádjával illetnék a zeneköltőt, hallgassuk meg e témáról József Attilát is! A már említett könyvbírálatban¹⁰ ezt írja: „A magyar jambus úgyszólván minden más mértéket kiszorított a közönség tudatából, ehhez még hozzájárult az Ady-féle szótagszámok verselés hatása, s a háború utáni években elterjedt ún. szabadversek versérzékét rontó divatja. Ideje volna közönségünk emlékezetébe idézni hagyományos kötött formáink képleteit.”¹¹ Bp.

Anélkül, hogy ezúttal a kérdés nagyon is összetett szakmai vonatkozásait feszegetnénk, el kell ismernünk: a jambus-túltengés *nem* álprobléma. Költőnek és irodalmárnak, zenésznek és verstankutatónak egyaránt gondot és fejtörést okozhat ma is. Szálai messzire vezetnek, a nemzeti azonosság-tudat, a történeti és társadalmi meghatározottság, az egyetemes és az európai művelődéstörténet, az esztétikai érték, a művészi forma, a nyelv, a vers és a zene közötti kapcsolatok elméleti kérdéskörével érintkeznek.

Kodályt idézve: „A beszéd zenei oldala csakolyan jellemző tulajdonsága minden népnek, mint a zenéje. A nyelv is énekel, a zene pedig beszél. Világosan érezzük a nyelv és a zene dikciójának még eléggé fel nem derített, talán fel sem deríthető összefüggését.”¹²

E „felderítés” folyamatához járulhat hozzá Kodály József Attila verseiből kiinduló, de jóval szélesebb érvényű feljegyzéseinek közzététele is. A szöveget betű szerinti másolatban adjuk, a lapszámok után azonban – az azonosítás megkönnyítése céljából – az érintett vers címét is közölve. A kézirat rövidítéseit lehetőség szerint feloldottuk.

Egyes utalásokat, állásfoglalásokat saját kutatásaink és verstani nézeteink fényében részletesebben is értelmezzünk, vitatunk, továbbfűzünk. – (Megjegyzéseink *számozott jegyzetek* formájában kapcsolódnak a dokumentum szövegéhez.) – Reméljük, e módszer a magyar verselmélet *mai* problematikájának megismertetéséhez is eredményesen hozzájárul.

⁹ Uo. 37.

¹⁰ Horváth János: *Magyar versek könyve*. Szép Szó, 1937. július–augusztus.

¹¹ József Attila: *Tanulmányok, cikkek, levelek*. Bp. 1977. 259.

¹² *Magyarság a zenében*, 1939. – *Visszatekintés* II. 253.

A FELJEGYZÉSEK SZÖVEGE^{1 3}

[I. szövegoldal]

Nem j[ambus] de idegen 11 [*Csókkérés tavasszal*]

j[ambus] deformációk [1]

U-/U- > -UU/- 12 [*A vergődő diák*]

Vegyes 18, 29^[2] [*Kukoricaföld, Tengerhez*]

27 [*Végtelen óta*] = Tetemrehívás, de hanyag kvantitás (ritmustalan m[agyar] kiejtéshez jó csak^[3])

28: [*Keresek valakit*] } Mikoron Dávid

31 [*Őszi alkonyat*] } 36 [*Nézem a lámpát*] jambizál^[4]

Troch[aizál] 43, 212, 226^[5] [*Himnusz a borhoz, Az orosz-lán idézése, Táncba fognak*]

Jamb[us] gyakran UU – ezáltal nem oly egyhang[ú] de nem lesz magyarosabb, csak prózább

Kezdet néha /U/ – U^[6]

^{1 3} Az alábbiakban K. kézírásának betű szerinti másolatát közöljük. Az általa csak lapszámmal azonosított versek címét, valamint a rövidítések feloldását (vagyis minden, nem tőle származó szövegrészt) szögletes zárójelbe [] tettünk.

Szögletes zárójelbe tett számokkal utalunk a dokumentumot követő, hozzá kapcsolódó megjegyzéseink, kiegészítéseink megfelelő szakaszára, pl. [28].

Az eredeti feljegyzések minden egyéb jele K.-tól ered:

–	metrikai lüktető (arzis)
U	metrikai nyugtató (tézis)
8.8.8.7	az egymást követő verssorok szótagszáma
7 7 6	ua.
4 × 13	ua.
10/9/8	ua.
6 + 6	a verssorok metszéstagjainak szótagszáma
x	metrikailag közömbös, változó szótagjelleg
>	metrikai átalakulás, átértelmezés
}	több adatra közösen vonatkozó megállapítás
—————	kiemelés a kéziraton aláhúzással v. kerektevéssel.

[II. szövegoldal]

Szonett-szabás[ú] magy[ar] vers 17^[7] [Perc]

Szonettek tömege /Montaigne/[⁸]

Zavaros 20, 24?^[9] [Nem tudunk élni, Fiatal életek indulója]

Próza: 38, 45, 89/jambiz[ál], 119, 122, 155^[10]

[Erőének, Csöndes estéli zsoltár, Alkohol, Szeretők,
A világ megteremtése, Nyár volt és Bosszúság]

M[agyaros] 17, 25, 26^[11] [Perc, Boros keserűség, Ugye pajtás!]

34 [helyett valószínűleg 37, Várakozás] } |4x4 szót[ag]/^[12]

38! [Bús magyar éneke]

113 [És keressük az igazságot]

jamb[us] }
troch[eus] } ba játszó magyar vers^[13]

88 Uj paraszti fütty U – ban!^[14] [Elköszönő szelíd szavak]

118 [Nyolcesztendő s lányok] 8.8.8.7 idegenszerű^[15]

119 [Lopók között szegényember] 8.7.8.7

127 [Egyszerű ez] 7.7.4.7 Adys^[16]

132 [Minden rendű emberi dolgokhoz]

13 = k . . . a . . . – nem illik a tartalomhoz^[17]

134 [Szomorúfüz] 8

135 [Tavaszi van! Gyönyörű!] 3 + 3. 5 eltérésekkel^[18]

136 [Jónál jobb] zavaros, egyenetlen^[19]

141 [Szegényember balladája]

143 [helyett valószínűleg 145, Szegényember szeretője] } 10

148 [Aki szegény, az a legszegényebb]

UUUU UUUU – – ^[20]

151 [Forduló] 13.13.13.8.13

156 [Komoly lett már] 10.10.12.12 /néha 11/

172 [Kertész leszek] 8

175 [Szelkiáltó madár] 6 + 6 /prózaszfr sor/^[21]

176 [Tiszta szívvel] 7

196 [Tüzek éneke] 8 8 7 8 7 8 8 11 // 8885858885/ stb. váltakozó

—:—:—:—:—

- 222 [A világ ha elbujdosat] 8
 224 [Bödülj torony] 7.7.6.7 dallam^[22]
 230 [Fiatal asszonyok éneke] vegyes sorok + 7^[23]
 234 [Jut most elég virág] 12
 239 [Jut az ember] 8 sablon
 246 [Szabados dal] 8.8.8.8.7
 256 [Tószunnyadó] 8 /de nem magyar/^[24]
 256 [Luca] 6.7.6.7: fordított dall[am]? van ilyen?
 4 x 13 de nem 445^[25]

[III. szövegoldal]

M[agyar] költő még nem írt olyan m[agyar] ritmusú verset, melyben a versszakok pontosan követnék az első megnyiságrendjét. Görög formában eleget írtak, éppúgy tudnának magyarban.

[Költők Notara: Berzsenyi, Arany, stb.!/^[26]

- 216 [Ülni, állni, ölni, halni] 8 /infinitiv = Ady/^[27]
 249/50 [Szeretők lázadása, Áldalak búval, vigalommal] sok sora
 xxx/-U/-U/-U 5 1/2 -es helyett:
 vagy xx/xxx/-U/-U

9-es = Ej sedi kácer na doline

Már csak vendég a magyar vers, kopott vendég, nem szívesen látott. A m[agyar] költők hajója félresiklott idegen vizekre.^[28]

— · — · — · — · —

- 257 Bob, 1 sor híján [Csüngője voltam]

fél-Bob minden 4 soros 10/9/8: ^[29]

- 259–60! [*Néhány éjjelre padra, köre*]
 vö. 4 x 17 |18| népdal ↔ más esés!^[30]
- !261 [*Munkások kórusa*] munkások kórusa {
- Csak német notara lehet!^[31]
- 258 [*Tedd a kezed*] 4 + 4 írva = 8
- 263 [*Nemzett József Áron*] 6.7.6.7
- 263 [*Ringató*] 6
- 265 [*Gyöngy*] 7
- 267 [*Klárások*] 7.7.4.7
- 277 [*Magyar Alföld*] 8.5.10.9
- 278 [*Hosszú az úristen*] 6.6.8.6 /angol metr[um]^[32]
- 282 [*Tüzek éneke*] 8.8.8.5 ↔ 1. 196

[IV. szövegoldal]

- 288 [*Medáliák 11*] 8 /trochaizál/^[33]
- 292 [*Laci bá'*] 7.8.7.8 /jambiz[ál]/
 Ar[any] L[ászló] még kereste, ma már a kell keresni.
 Átfordult a nyelv.
 Ha felnyitunk egy magyar versesköny[vet,] idegen meló-
 diák, ritmusok zsongnak felénk. Mint az értelmis[égi] be-
 széd idegen fonet[ikai] elemekkel telítve.^[34]
- 300 [*Betlehemi királyok*] kar[ácsonyi] énekre^[35]
- 308 [*Egeres*] 7.6.7.6
- 309 [*Regös ének*] 8.6 regös
- 310 [*Bánat/Futtam, mint a szarvasok/*] 7.8.7.8 /jamb[izál]/
- 311 [*Tömeg*] magy[ar] ütemen kezd, jamb[us]ba hevül!
 Nyelvünk mindenre jó. Arra is, hogy kiforgassuk saját-
 s[ágai]ból. Nagyszerűen lehet írni magyartalanságot ma-
 gyarul.^[36]
- 317 [*Kispolgár*] el- elmaradó ütemelőző. Látszólag magyar-
 nak indul.^[37]

- 320 [*Farsangi lakodalom*] 7 7 6, 7 7 6 + 2
 321 [*Áradat*] 8
 335 [*A cipő*] 8.5.8.5
 340? [*A hetedik*]^[38]
 342 [*A kanász*] } 8.8.7.7
 347 [*Medvetánc*] } Medvetánc
 348 [*Emlék/Apró, kemény kontyú ángyom/*] 8.8.8.12
 349 [*Háló*] 8.4.8.4
 351 [*Holt vidék*] 8.8.8.8. + 3
- 362 [*Búza*] 8.8.8.4
 465 [*Arany*] 6 + 5
- ! közte semmi^[39]

— · · · — · · · —
 Kedvelt a stanza.

= Bob = 11.10 4x = 328 [*Munkások*] stb.

= 337 [*Mondd, mit érlel . . .*] 9/8

414: [*Temetés után*]

471 is [*Március/Langy, permeteg eső szemerkél . . .*]

480 [*Ős patkány terjeszt kórt . . .*]

jamb[us] 8.6.8.6 415 [*A bűn/Zord bűnös vagyok . . .*]

anapest[us] 423, 466 [*Ha a hold süt . . . , Reggeli fény*]

488 [*Száradok, törődöm . . .*] 6

499? [*Kedvesem betegen . . .*] jamb[izál], 3 + 3^[40]

MEGJEGYZÉSEK A DOKUMENTUM SZÖVEGÉHEZ ÉS UTALÁSAIHOZ

[1] K. megfigyelésének lényege: a magyar szótagmérő verselésben a jambusi lábütem (dipódia) koriambusi jelleget ölthet. Például: *Illatos és csókos az éjjel* (12): OUUO/OUUO/U.

[2] A *Kukoricaföld* szakaszai 2–2 jambusi tizenegyesből és egy 4 ütemű tizenkettesből állnak: következetesen „ritmuselvet váltanak”.

[3] A „hanyag kvantitás” vétkét maga Arany is vállalta és elkövette.¹⁴

[4] Szerintünk mindhárom esetben szótagmérő (időmértékes) és szólamnyomatékos (ütemhangsúlyos) elemeket egyesítő mértékkapcsolásról (kettős mértékről) van szó. K. az ún. „magyar” formákat vizsgálja, mégis figyelembe veszi a három „jambizáló” költeményt. A |28/ 5 szótagú ütempárjai valóban emlékeztetnek a *Psalmus hungaricus* zsoltár-szövegére.

[5] A rövidítésből nem derül ki, trocheusi v. csak „trochaizáló” verset látott-e bennük K.. Szerintünk trocheusi vezérritmusú mértékkapcsoló versekről van szó.¹⁵

[6] A jambus-variációkra vonatkozó megjegyzés alighanem a *Nézem a lámpát* c. versre utal vissza. Ott találunk anapestussal szöktetett sort (pl. ahogy | belő-|le || fény | tör elő), meg olyat is, mely egészében inkább ütemtagolóvá hangolódott (pl. Fűti egy | titkos || rejtett erő). Szerintünk hasonló jelenség figyelhető meg Ady *A Tisza-parton* c. versében is (p. hol ál-|modoz-|tam || dé-|li verőn, ill. vad csókok, | bambák, || álombakók).

[7] A *Perc-et* Kodály is – mint Szabolcsi Miklós és az ő nyomán Szilágyi Péter – „magyaros” ritmusúnak érzékelte.¹⁶ A 7 szótagú szonett sorokban szerintünk szótagmérő, még hozzá anapestusi moduláció is érvényesül.¹⁷

[8] Montaigne (francia moralista, 1533–1592) neve meglehetősen váratlanul bukkan fel a K.-jegyzetekben. Az utalás tényleges tartalmát csak sejtethetjük.

A szonett „divatja” Itáliából terjedt át Franciaországba a 16. században. Montaigne – nevezetes *Esszéiben* – több helyütt is csípős megjegyzéseket tesz a költészet „kisinasainak” utánzási hóbortjáról. „Plus sonat, quam valet” (jobban szól, mint amennyit ér) – idézi velük kapcsolatban Senecát.¹⁸

Kodály azért kedvelhette Montaigne munkáit, mert bennük a népköltészetről vallott nézeteinek legkorábbi igazolását találhatta meg.¹⁹

¹⁴ L. Szuromi Lajos metrikai elemzését, ItK, 1974/4, 461–467.

¹⁵ Vö. Szilágyi Péter: *József Attila időmértékes verselése Bp., 1971. 154–156.*

¹⁶ L. Szilágyi i. m. 205.

¹⁷ Vö. Havas László: ItK 1963, 483–485.

¹⁸ *Esszék* I. könyv XXV. fejezet; A 16. század francia versdivatjáról I. még a II. könyv XVII. fejezetét!

¹⁹ *Essais* I. 54.

Bartók és Kodály századeleji tevékenységétől aligha volt független Katona Lajos tanulmánya,²⁰ mely éppen Montaigne, Herder és a romantikusok nyomán állította szembe a valódi „népköltést” mind a népies műköltéssel, mind „a bágyadt utánzásra, modoros virtuozkodásra való hajlam”-mal.²¹

A Montaigne-éhez (és így a K.-éhoz is) sokban hasonló értékelést olvashatunk a mi 20. századi nyugatosaink szonett-bőségéről Szilágyi Péter tanulmányában.²²

[9] A *Fiatal életek indulója* K.-tól megkérdőjelezett soraiban különféle hagyományos mértékek érvényesülnek, a szakaszok felépítésében csak a szótagszám következetes, a metrikai jelleg változó. Formájában is Adyra emlékeztet.

[10] A „próza” megjelölés leegyszerűsíti a tényleges problémát, hisz – mint a (89) esetében K. is felfigyelt rá – e versek sorai hagyományos mértékelemeket őriznek, ritmusos sormegfeleléseket érvényesítenek. Szerintünk szabadversek, tehát versek.

[11] Mindhárom vers mértékkapcsoló, szólamnyomatékos vezérritmus-sal, a *Perc* anapestusai, a másik kettő trocheusi jelleggel.

[12] K. nem jelzi a mértékkapcsolás szótagmérő összetevőjének jelenlétét. A (38) szerintünk szólamnyomatékos vezérritmusú, trocheusi jelleggel, a (37) pedig nyilvánvalóan koriambusi vezérritmusú, ütemkapcsoló kettős mértékű vers.

[13] A mértékkapcsolást itt K. is észrevételezi. A vers szerintünk szólamnyomatékos vezérritmusú, többnyire trocheusi ütemkapcsolással, de néhány sora valóban jambusi alaplejtésű (pl. kiál-/tunk em-/berebb/vilá-/got).

[14] A (88)-at K. keretézéssel és felkiáltójellel is kiemeli, alighanem felháborodásában, elrettentő példaként. A vers persze gyöngé hangpróbálgatás, ügyesen visszakanyarított jambusi szakaszai valóban nem hatnak „új paraszti füttyként”.

[15] K. megjegyzése nem indokolatlan. A sorokat trocheusi ütemkapcsolás színezi, a szakaszforma és a rímképlet (a,a,b,c) sem kapcsolható népi vagy régi hagyományainkhoz.

[16] Néhány Ady-példa, hasonló szakaszmértékkel (4 sor közül a harmadik rövid, 4–5 szótagú): „*Örvendezz, ifjú, ifjúságodban*”, *A fajtám sorsa*, *A fajtám takarója*, *Elfáraszt a várás* (ez utóbbi trocheusi jellegű).

²⁰ Budapesti Szemle 1910, 321–351.

²¹ Uo. 335.

²² *Szabó Lőrinc szonettjei*. Világosság 1979, 1, 25.

[17] A jegyzetekben feltűnő durva szitkozódás egy 17–18. századi „slágert” idéz. A *Sokan szólnak most énreám nagy ártatlanul* kezdetű dálnak a RMKT XVII/3-as kötete – 116. sorszámmal – összesen 11 változatát közli. A rágalmozókat szidalmazó, k . . . a . . . kezdetű sor mindegyikben szerepel, egyikben kezdősorként.

A 4/4//5 osztású tizenhármások azonban másfajta, például vallásos tartalommal is megszólaltak a 17. században. A dallamok egy része cseh – morva eredetre utal.²³

E formának a hetedfeles trocheusi sorokkal való rokonságát sem hagyhatjuk figyelmen kívül. (Vö. pl. Babits: *Szaladva fájó talpakon, Holt próféta a hegyen* stb.!)

[18] A (135) nem szótagszámtartó vers, felsorai – kötetlenül váltakozva – 5 vagy 6 szótagú ütempárokból állnak.

[19] A (136) szótagszámváltó szólamnyomatékos sorokból épül, a régi magyar és rokonnépi ún. tagoló versre emlékeztet.

[20] A közölt sorképlet inkább zenei, mint verstani érdekű. Annyi viszont kétségtelen, hogy a 4//4/2-es osztású tízesek utolsó előtti szótagja csaknem mindig hosszú.

[21] A (175)-höz kapcsolódó rövidítést nem sikerült egyértelműen feloldanunk. Lehetséges értelmezése: „prózaserű francia sor”. A 12 szótagú, páros asszonáncokkal összefűzött francia verssorok legrégeb, 11. századi példája a *Voyage de Charlemagne* . . . (Nagy Károly utazása) c. történeti ének. A J. A.-vers laza sorszerkezete és párbeszédes jellege valóban emlékeztet rá.

[22] Mire utalhat a 7.7.6.7. képlet bekarikázása? Nem tudjuk. Az említett „dallam” a Kodály–Vargyas 264. sorszámú darabja lehet (*Erre kakas, erre tyúk*, ill. *Komáromi kisleány* kezdetű szöveggel). Járdányi Pál *Magyar népdaltípusok* c. könyvében további szövegváltozatokat találunk (I/95). Az egybevetéseket főképp a 3. sor következetesen 3//3-as ütemtagolása indokolja.

[23] Érdemes egybevetni a *Tüzek énekével* (196). Trocheusi ütemkapcsolása jóval halványabb. Ott az 5 szótagú ütemeknek, itt a 7 szótagú ütempároknak van sajátos szakaszzáro jellege.

[24] A „nem magyar” megjegyzés itt alighanem a trocheusi mértékkapcsolásra és a következetes sormetszet feltűnő hiányára utal. Mivel a sorok utolsó előtti szótagja mindvégig hosszú, a vers 6 + 2-es

²³ Vö. Kodály–Vargyas: *A magyar népzene*, 1952³. 51. és Papp Géza: *A XVII. század énekelt dallamai*. 1970, 446–447/33–34 és 535/138!

dallamemlékeket is felidézhet (a *Kalevalát*, a *Vidrócki*- és a *Kádár Kata*-balladákat stb.).

[25] A „fordított dallam” minden bizonnyal a szótagszámok sorrendjére utal. Valóban: 6.7.6.7 sorszerkezetű népdalból egyetlen egyet találhatunk a Kodály–Vargyas gyűjteményben (*Húshagyó, húshagyó*, 469. sz.), Járdányinál egyet sem. Ugyanígy ritkaságszámba megy a szótagszám-növelő 5.6 . . . , 7.8 . . . , 8.9 . . . stb.

A jegyzetlapon ez a szövegrész – talán csak véletlenül – érintkezik a (132)-re vonatkozóval. Innen adódhat a 4/4/5-re való utalás.

[26] Maga a tény kétségtelen, a megfigyelés telitalálat. A „notara” írt versek említése azonban azt sejteti, hogy a kijelentés nem annyira verstani, mint inkább zenei érdekű. (A „mennységrend” kifejezés olvasata bizonytalan.)

[27] A főnévi igeneves versmondatok Ady *Sírni, sírni, sírni* c. versét juttathatják eszünkbe. Ezt K. 1916-ban meg is zenésítette. Még közelebbi a rokonság Vajda *A vaáli erdőben* c. versének zárósoraival.

[28] K. megfigyelései és képletei itt a 20. századi magyar vers egyik leglényegesebb problémakörét érintik. Az 5/4 osztású kilences sem népdalszövegeinkre, sem régi költészetünkre nem jellemző, az Arany utáni magyar lírában viszont igen gyakori. Népdalainkban nemcsak az 5 + 4, hanem általában minden „ötös alapú szerkezet” viszonylag ritka. (5.5.5.5. pl. *Szántottam gyöpöt*, Kodály–Vargyas 261. sz.)

A szlovák és a morva népzeneben némileg más a helyzet. Bartók szlovák népdalgyűjteményében²⁴ megtaláltuk a K. említette példát, érdekes és jellemző eltéréssel. Az I. kötet 281/a sz. darabjának első szakasza így hangzik:

Seď t káčer na doline: ||

Ej, šije bótki Katariňe: ||

(*Gácsér ül a völgyben,*

Sej, csizmát varr Katónak.)

Bartók a négy soros, 8 szótagú, izometrikus és izoritmikus típusba sorolta ezt a dallamot, az *Ej* kiegészítő szótagokat nem vette figyelembe, az első sorból el is hagyta.²⁵ (Vö. *i. m.* 1/79!) E daltípus Bartóknál közölt 41 darabjából így is 15 (36,6%) ötös alapúnak minősül.

²⁴ *Slovenské ľudové piesne*, Bratislava, 1959.

²⁵ Vö. *i. m.* 1/79.

Mi a szövegritmus szempontjából (Kodállal egyetértve) fontosnak és jellemzőnek tartjuk a szlovák dalokban oly gyakori *Ej* sorkezdeteket. A *Sed'i káčer*...-nek is bizonyára van mindvégig 5 + 4-es változata, mint pl. az alábbi morva népdalnak:

<i>Ešče dneskaj jako, tako ...</i> ill.	♩	♪	♪		♪	♪		♪	♪	♪	
<i>Ej, eščo dneskaj jako, take ...</i>	♩	♪	♪		♪	♪		♪	♪	♪	

(Hej, ma még így vagy úgy ...) ²⁶

Mindebből arra következtethetünk, hogy bár az „ötös alapú szerkezeteknek” ²⁷ van magyar nyelvi és népköltészeti alapja, elterjedésüket különféle idegen minták segíthették. Szabolcsi Bence 1954-ben (Kodály J. A.-kötetének kiadási évében) kelt tanulmánya ²⁸ közép-latin, arab-török és nyugat-európai mintákat nyomoz. Közülük később az olasz „gagliardát” emelte ki, akaratlanul is megalapozva egy verselméleti tévhitet. ²⁹

Azt persze nem fogadhatjuk el, hogy a magyar költészet többek között az ötös alapú szerkezetek „hajóján” siklott volna „idegen vizekre”. Ellenkezőleg! Az ötös ütem és a 3/2-es ütempár beszédünk és verselésünk természetes, eredeti lehetősége. A magyar verstörténet folyamán ez a lehetőség rendkívül szerencsésen találkozott különféle külföldi eredetű mértékek – például az ötös és ötödfeles jambus – hagyományos sormetszetével. Az így létrejött *metaszekapcsolás* a magyar verhangzás sokféle előnyt kínál, sajátos lehetősége. ³⁰

A K.-képletből is nyilvánvaló, hogy a vizsgált 9 szótagú sortípus kulcsmozzanata a 6. szótag, mely szükségszerűen hosszú és nyomatékos, minden szempontból tagolási határnak minősül. (Az 5 $\frac{1}{2}$ szám elírás lehet ötödfeles, azaz 4 $\frac{1}{2}$ helyett.)

[29] Tasi József K. könyvtárában négy lapnyi feljegyzést talált a magyar költők „Bob-dallamra” énekelhető verseiről, Verseghytől Juhász Ferencig. – (L. említett, *Népszabadság*-beli cikkében!) A még általunk sem ismert vázlat lényegéről az itt közöltek alapján is képet alkothatunk.

²⁶ F. Bartos: *Národní píse moravské...*, Prága 1901, 1469, ill. 1470.

²⁷ Vö. Horváth János: *A magyar vers*, 1948, 113–116.

²⁸ *A habanéra*. – Vers és dallam, Bp. 1972, 148–163.

²⁹ *L. i. m.* 185.

³⁰ Bővebben l. Szuromi Lajos: *ItK*, 1969/6, 675–676.

Mi is ez a „Bob-dallam?” A „Londonban, hej, van számos utca...” kezdetű, egykor közismert operett-dal, melynek szakaszformája szemléletesen érzékelteti egy jellegzetes új magyar verstípus mértékváltozatait, ritmikai lehetőségeit.

Kodály szerint „fél-Bob” minden 10, 9 vagy 8 szótagos sorokból álló négysoros versszak, ha a sorok ritmusa 6/8-os zenei ütemekkel jellemezhető.

A „teljes Bob” 8 soros zenei ritmusképe 4 ütemtípus páros variációit jelenti, soronként 4 vagy 5 szótagú kezdőütemmel. A négy típus:

és sorzáróként

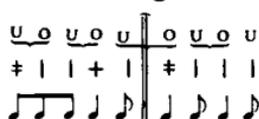
A (257) 7 soros szakaszokból áll, tehát 1 híján teljes-Bob.

E megfigyelés *verstani értéke* igen jelentős. K. - bár érezhetően rosszalló, az „idegenszerűséget” leleplező értelmezésben – az újabb magyar versek tekintélyes hányadában megvalósuló *jambusi mérték-kapcsolás* (metszet- vagy ütemkapcsolás) lehetséges változataira figyelt fel.

A „Bob-típusú” *kettős sormértékek* szövegtől függetlenül, elvont alapformáját szótagmérő, szólamnyomatékos és zenei alapon egyaránt – és egyidejűleg – jellemezhetjük. Képlettel érzékeltetve:

a) Metszetkapcsoló sormértékek:

9 szótagú

8 szótagú

b) Ütemkapcsoló sormértékek:

10 szótagú

9 szótagú

Megjegyezzük, hogy Ady *Ádám, hol vagy!*-ának megzenésítése során (1918-ban) is ugyanilyen „Bob-kilencesekekkel” találkozott. Szabolcsi Bence mégis ezt írhatta a műről 1958-ban: „a „magyar jambus”... itt

J. A. közvetlen forrását persze nem ismerjük, élő kortársai talán segíthetnek ez ügyben.

[34] Mit „keresett” Ar. L., akiben minden bizonnyal Arany Lászlót sejthetjük? A tárgy nélkül maradt tárgyas igealak azt sugallja, hogy ugyanazt, mint a jegyzeteket papírra vető Kodály. Arany László 1898-ban azt panaszolja, hogy a nyelvészek vitái során „sem a magyar hangsúly, sem a magyar ritmus mivoltára nézve általános megnyugvással fogadott eredményt elérni sem sikerült”.³⁴ A magyar hangsúlyra és verselésre vonatkozó megállapításai sok szempontból találkoznak K. nézeteivel, pl. a 4 elemű sorozatok ritmusképző szerepét³⁵ vagy a magyar és az indoeurópai nyelvek hangtani különbségeit illetően.³⁶

A (292) szokatlan, ütemkapcsoló jambizálása (pl. *Ne bánd, jó vagy, derülj, danolj!*) csak alkalmat adott K.-nak az általános érvényű megállapítás rögzítésére. Kétségtelen, hogy az ilyen mértékkapcsoló versek sokkal inkább a jambus | ♩. | szövegbeli megvalósulásának kérdéseit vetik fel, mint a szólamnyomatékos tagolás Arany Lászlót még oly élesen foglalkoztató problémáit.

Az „átfordult nyelv” aggodalma túlzott, de nem alaptalan. Igaz, hogy – mint K. egy 1932-es vallomásában fogalmazta – „költőink a múlt században túlságba vitték a jambus kultuszát.”³⁷

Az idegenszerű magyar kiejtés problémája, sajnos, semmit sem veszített időszerűségéből. Ma is érvényes, amit K. 1938-ban mondott: „hogy egy, nyelvben és stílusban kifogástalan szöveget magyartalanul is fel lehet olvasni.”³⁸

K. arról is beszámolt, hogy annak idején Gombocz Zoltán biztatta hangelemző kísérletekre, *nyelvmelódiai* vizsgálatokra.³⁹ Erre nem került sor, de a magyar beszédhangzás nyelvészeti kérdései később is, mindvégig közelről érdekelték. Sokat elárul erről egy zárójeles megnyilatkozása: „(Ámbár ha vesszük, az is egy neme a kísérleti fonetikának, ha az ember versek alá kottákat írogat, s megpróbálja a bennük rejlő melódiákat napvilágra hozni.)”⁴⁰

³⁴ *Hangsúly és rhythmus.* – Vál. M. 1960, 357.

³⁵ Vö. K. *Visszatekintés* II/16.

³⁶ Vö. Arany L. i. m. 379.

³⁷ *Visszatekintés* II/490.

³⁸ I. m. II/291.

³⁹ uo. II/289.

⁴⁰ I. m. II/290.

Mindezt figyelembe véve sem tartjuk viszont indokoltnak a szótag-mérő versképleték és az idegenszerű magyar kiejtés elterjedésének elvi összekapcsolását.

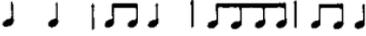
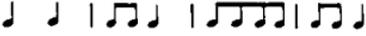
[35] Külön tanulmányt érdemelne a *Betlehemi királyok* stílus- és ritmusbeli összefüggése a karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódó népi játékokkal. K. megjegyzése mögött az általa is szerkesztett *Jeles napok c. gyűjtemény*^{4 1} hatalmas ismeretanyaga rejlik.

A (300) tulajdonképpen három sortípust kombináló 8 soros szakaszokból áll. E típusok zenei formája:

- 1) 2)
 3)

Mindhárom sorforma hangzásszerkezete a karácsonyi népszokásokban gyökerezik. Néhány példa: „Keljetek fel, pásztorok, pásztorok, / kik a nyájnál alusztok, alusztok, / mert született Uratok, Uratok, / néktek kis Jézusotok!”^{4 2} „Megy a juhász lefelé, lefelé, / bocsorát is elveszté, elveszté.”^{4 3} „Hogy e házba, palotába / sétál, dudál, furulyál, furulyál, / billeg-ballag, meg-megáll . . . ” „ . . . Hajtsunk mi is, pásztorok, pásztorok, / a jó fűre juhokat, juhokat. / Juhot fogjunk legeltetni, / magunk pedig tüzet rakni. / Majd hajnalban fölkelünk, fölkelünk, / Betlehembe elmegyünk, elmegyünk . . . ”^{4 4}

A „háromkirályok” vízkereszttel kapcsolatos magyar népi szövegeiben nem találtunk rokon vonást. Annál meglepőbb viszont egy morva változat szövegének és ritmikájának nagyfokú egyezése J. A. versével:

„My tñi králové, tvoji služebníkové:
 Já král Kašpar, já Melichar,
 ja Baltazar své jméno mám;
 Ty Jesulátko, ty překrásné dět'átko!”

(Mi három királyok, a te szolgálid vag/unk, / én Gáspár király, én Menyhért, / én Boldizsár, ez a nevem; / Te Jézuska, te gyönyörű kised!)^{4 5}

^{4 1} *A Magyar Népzene Tára*, II, 1953.

^{4 2} MNT, II: 354/II.

^{4 3} uo. 356/III.

^{4 4} uo. 366/IV.

^{4 5} *Bartos*: i. m. 1931. sz:

Még a „hoztunk aranyat” ritmusszöktetésének is van népi előzménye: a betlehemes furulyaszólókban gyakori az ilyen jellegű aprózás:

[36] Elmarasztaló értelmezést kap itt az a nyelvi tény, mely valaha szivdobogtató felfedezésnek számított: hogy ti. „a magyar nyelv prozódiaiabeli különös szép tulajdonságaira tekintve *legelső*, vagyis inkább *egyetlen egy* minden most élő ismeretes nyelvek között.”⁴⁶ ⁷

Így, kifejtetlenül, összefüggéseiből kiragadva K. megfogalmazását igazságtalanul kiélezettnek tarthatjuk. Azt azonban semmiképpen sem tagadhatjuk, hogy verstörténetünk egyik legérzékenyebb, máig is sajtó pontját érinti, határozott, segítő szándékú, bár nem feltétlenül szerencsés mozdulattal.

[37] A megjegyzés elvileg tisztázatlanul utal a versben megnyilvánuló mértékkapcsolásra. Az ütemelőzőt valószínűleg nem verstani („gábor-ignáci”), hanem zenei értelemben kell vennünk. A *megzenésíthetőség* szempontja kerül itt előtérbe.⁴⁸

[38] Mire vonatkozik a (340) kérdőjele? Értelmezési bizonytalanságra? Ritmikai ingadozásra? Szilágyi Péter számításai szerint a vers trocheusainak százalékaránya 40, a sorzáróké 38.⁴⁹

[39] A *Búza* és az *Arany* között – 1933-tól 37-ig – egyetlen hangsúlyos – ütemes verset sem talált K. Beszögellő nagy hiányjel és felkiáltójel tanúsítja: érzékenyen érintette ez a felfedezés. Tegyük hozzá: a két „szélső” vers is trocheusi módosulást mutat.

[40] A kötet végén – ütemes versek híján – néhány szótagmérő forma előfordulását vizsgálta K. 8 soros, kötött sorszerkezetű stanzákat, 8.9.10 és 11 szótagú metszetes jambusokat talált. (Ez utóbbiakat ismét „Bob” néven emlegeti.) Aláhúzással jelölte meg (vajon miért?) A *bűn* 8.6.8.6-os angol jambusi balladaformáját, feljegyezte két anapesztusi vers lapszámát, és – utolsóként – észrevételezte a *Kedvesem betegem* . . . szokatlan osztású, 3 + 3-as jambusi mértékkapcsolását.

*

Bizonyára hálás és ünnepélyes dolog lenne kölcsönösen hódoló nyilatkozatokat földeríteni J. A. és K. Z. mindeddig igen gyéren dokumentált kapcsolatából. A valóság talán ridegebb, de számunkra – és a

⁴⁶ Vö. *Jeles napok* 418, 517.

⁴⁷ Batsányi J. Ő. M. III., 85.

⁴⁸ Vö.: *Visszatekintés* I/236.

⁴⁹ I. m. 162.

magyar irodalom, a magyar kultúra közös ügye számára – mindenképpen hasznosabb, értékesebb. Egyébként joggal feltételezhetjük, hogy a megtalált magánjellegű, ilyen formában semmiképpen sem közlésre szánt megjegyzések nem adnak hű képet nagy zeneszerzőnk József Attila-értékeléséről. Kikövetkeztethető céljuk egészen más, általános magyar verstörténeti jellegű. A kodályi gondolatrendszer József Attila költészetével és a magyar verselés-történet korunkbeli fejleményeivel való szembesítése elfogulatlan, higgadt véleményalkotásra, nyílt és sokoldalú továbbgondolásra, a jórészt még azóta is megoldatlan verselméleti, verstörténeti kérdések mielőbbi, megnyugtató tisztázására ösztönöz.

Mert alighanem verstani nézeteink szélsőségei között is meglelhető az a megalkuvás nélküli, mégis mindannyiunk számára járható középút, melyet a zenében Bartók és Kodály járt végig először, „a korszerű magyar ifjúság élén”.

„Össze tudjuk-e fogni e távoli világokat? Tudunk-e Európa és Ázsia kultúrája közt nem ide-oda hanyódozó kompi lenni, hanem híd, s talán mindkettővel összefüggő szárazföld? Feladatnak elég volna újabb ezer évre.”⁵⁰

Ezek is Kodály szavai.⁵¹

KECSKÉS ANDRÁS

⁵⁰ *Magyarság a zenében*, 1939.

⁵¹ Kéziratomban leadása után, számomra is váratlan meglepetésként jelent meg a Magyar Zene 1980/1-es számában Tasi József *Kodály Zoltán és József Attila* c. tanulmánya (20–50. l.). Ennek egy része (39–48. l.) az itt tárgyalt feljegyzésekkel foglalkozik. Közli a négy lap fénymásolatát és a szöveg „megfejtését” is. Kettőnk – egymástól teljesen függetlenül készült – munkájában szükségszerűen sok egyező mozzanat található, de adódnak eltérő értelmezések, sőt, ellentmondások is. Olyan megállapítást vagy tudományos eredményt azonban, mely miatt az általam leírtakat bármiben is módosítanom kellett volna, nem találtam.

SZEMLE

Mezey László: DEÁKSÁG ÉS EURÓPA

IRODALMI MŰVELTSÉGÜNK ALAPVETÉSÉNEK VÁZLATA

Horváth János „megrendítő szépségű” három kötete, majd Kardos Tibor vállalkozása, a középkori poézis magyarországi visszhangjának „tényekben vagy lehetőségekben” megkísérelt bemutatása után sokat tett Árpád-kori irodalmunk feltámasztása érdekében ifj. Horváth János is, míg végül Klaniczay Tibor jóvoltából a korszak marxista feldolgozása megszületett. Mezey László a hajdani deákság életjelenségeit próbálta rekonstruálni az első, Magyarországon leírt *littera*-tól a *litteratura* világának meghódításáig. A legkorábbi teljesítményeket gyakorlatilag lehetővé tevő struktúrához, annak is első rétegéhez elvezető kalauz szerepe különleges feladat, melynek megoldásához különleges módszert kellett kidolgozni. A szerző hasonlattal érzékeltette eljárását: úgy dolgozott, „ahogyan a régész teszi a földből véletlenül előkerülő épületelemmel, melynek funkcionális szerepével tisztában lévén, ki tudja jelölni helyét az ismert szabályosságok szerint rekonstruálható egészben”. Így szerkesztette újra felejthetetlen fiatalkori barátunk, Csemegi József, középkori mestereink kőbefaragott álmait. Ilyen gyér és csonka töredékekkel van dolga Árpád-kori irodalmunk életre keltegetőjének is, mikor *Hungariát Európa segítségével* akarja történeti valóságában megismertetni.

Hogyan vált részesévé a magyarországi deák Európa közös (latin) kultúrájának? *Honnan* került hozzánk ez az egyetemes (klérikus) műveltség? Az új társadalmi és állami berendezkedés munkásai még a rómaiak építette utakon hozták magukkal szellemi poggyászukat Pannoniába, akár Itáliából, akár a Duna mentén, akár Bizáncból jöttek, mindenesetre egyik irányból sem a kizárólagosság jegyében, hogy ez a többféleség majd itt ötvöződjék új, életképes egységgé. Az antik örökség körét és tételeit természetesen szinte minden diszciplína képviselője másként látja. Legegyszerűbben az tesz igazságot, aki az antikvitástól érintetlenül másod-harmadkézből merített tudománnyal is beéri; ábrázolása éppen ezért megbízhatatlan és sekélyes marad. Mezey László nagy előnye az eddigi vállalkozókkal szemben az, hogy a középkori Európa egyházi intézményeinek és hagyományainak szuverén ismerője, ennek az óriási anyagnak minden esetleges visszahúzó teher-tétele nélkül. Az, amit az újabb korok kutatói „előzmények” címén, a

régebbiekéi pedig „utókor” címén általában csak közvetve ismernek, vagy értetlenül mellőznek, számára *életelem*, evidencia. Itt van pl. mindjárt az *ars (artes)* kérdése: másként közelíti meg a nevelés- vagy művelődéstörténész, másként a klasszikus filológus stb. Mezey az antik és későantik előzmények ismeretében nem ragad meg a szűkebb egyházi nevelés gyakorlatában, hanem számon tartja a helyek és korok szerint változó világi szükségleteket és lehetőségeket is. A szónak persze semmi köze az *arctushoz*, mégis jelentett „megszorítást”, ti. fegyelmezettséget, szabályosságot, formáló készségeket: „az *ars* fogalma és vele a fegyelmezett alkotás igénye” volt az antik örökség legjelentősebb darabja (14.), és a hét „szabad művészet” időnként szűkre szoruló, máskor egyetemessé táguló köre (*encyclopaedia*) nélkül nem lett volna deákos kultúra, nem bontakozhatott volna ki először latin, hovatovább anyanyelvi írásbeliség, majd irodalom. Beletartozott a római jog is, amely a neveltség (*eruditio*) részeseit az *illitteratus* barbároktól elválasztotta, és amelynél „fontosabb és rejtélyesebb probléma a római birodalom bukása utáni egész történelemben nem volt” (vö. 27, 70. j.). Goethe szívén viselte a „*honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*” emberi igazságát, nem úgy, mint a 20. század *sine lege* romboló barbárjai.

Az örökség továbbadásáról szóló II. fejezetben Bizánc (az „új Róma”) szerepe egyenrangúnak mutatkozik a longobárd Itáliából kiinduló hatásokéval, az ottani udvari és egyházi írásbeliség kisugárzásával. A nem éppen rózsás „előzmények” tárgyalása közben találkozunk azzal a veronai püspökkel, aki papjelöltjeitől a 960-as években megkövetelte, hogy a tudományokban kellő előhaladást tanúsítsanak. Ez a püspök volt néhai költő-földijének, Catullusnak felfedezője és buzgó olvasója: M. joggal hivatkozik a Ratheriustól említett világi mesterekre, mint az antik iskolázási hagyomány örököseire. Lombardiát azonban nem annyira Róma auktorai érdekelték, mint inkább a római törvény; ennek könyveit a *bizánci* Ravennában őrizték meg, – legalábbis a nemsokára egész Európát tanító Bolognában így tudták.

A romjaiban lappangó klasszikus örökség felkarolása és újrafogalmazása a Karoling-reneszánsz történelmi tette. Mezey itt is európai távlatokban szemléli és mutatja be az összefüggéseket: a galliai latinság kapcsolatait és igényeit („*ut sint clari*”); a nyelvi barbarizmus felszámolásának gyakorlati politikai jelentőségét; a *peregrinatio Scottorum* nyomán szerte felvirágzó erudíciót, amelyen belül még a klasszicizáló Róma-kultusz játékos formalizmusáról (a constantinusi idők Curtius-féle „formális manierizmusairól”) is szó esik. A műzsai *paideia* híveit Mezey kiváltképpen megörvendezteti Alcuin klérikus tárgyfelsorolásának bővülésével (gram., rhet., dial., *musica!*) és egyáltalán a *musikos anéreszménynek* a magyar középkorban is kimutatható megjelenésével: az *ars musica* – az antik örökségben a matematika része – a quadriviumból kiválva önmagában is megáll, a szólás mesterségével is társul, a *dictatorok* zenében is tudják közölni mondanivalójukat, és talán nem

véletlen, hogy a pythagoreus számmisztika „tisza, szemérmes anyagtalanságától” a *cantus Gregorianus* „igaz éneklésének” morális tartásáig ívelő előadás éppen a nagy Gerbert – II. Szilveszter – zenei tanának említésével zárul (65.).

Ezekből a magasságokból a valóságok talajára leszállva mindenesetre arról is értesülünk, hogy Nagy Károly műve a virágzást követő szét-hullás folyamán sem ment veszendőbe: európai kultúránk újbóli megalapozását a Karoling-erudíció letéteményeseinek és továbbadóinak, az Ottó-kori dóm- és monostori iskolák neveltjeinek köszönhetjük. Mezey egyháztörténeti, liturgiai és kánonjogi stb. okfejtéseinek követése nem könnyű olvasmány, de megéri a fáradságot, mert az ezredforduló iskola-rendszerének – helyenként persze fölöttébb változó – lehetőségeit az adott feudális közegben a távolabb álló csak így értheti meg. (Külön kiemeljük a magyarországi fejezetek előtti összefoglalást a 86. sk. lapokon.)

Hogyan vált *Pannonia* ezek után *Hungariává*? A könyv második felében lassan helyükre kerülnek azok a bizonyos épületelemek, amelyeknek jó részét azonban a szerzőnek kellett kiásnia, hogy az előbbieken felvázolt rendszer hálózatába illeszthetők legyenek. Mesteri ez a feltáró és restaurátori munka, ahogyan a szegényes adattörmelékekből – és Mezey László legszemélyesebb erőfeszítéseinek gyümölcseiből: a módszeresen feldolgozott kódex-fragmentumokból – varázslatos egész kerekedik. Eddig is számon tartottuk a chartres-i Fulbertnek Bonipert pécsi püspökhöz írott levelét: az ezredforduló után nem sokkal Magyarországra küldött Priscianus-kódex mintegy szimbolikus nyitánya a latinság jegyében kezdődő francia kapcsolatainknak. De Priscianusnak európai műveltségünk megalapozásában játszott szerepét Mezey nagyszerű összefoglalásának ismeretében most mégis másképp – teljesebben, hitelesebben – látjuk. Ugyanezt mondhatjuk el Cassiodorus magyarországi recepciója kapcsán a *Gellért-legendának* vagy a szent-istváni *Intelmek*nek neveléstörténeti forrásként való interpretációjáról, de ugyanígy – Boethius párizsi örökségét nyomozva – az Árpád-kori zenei emlékek egyetemes kontextusba való sorolásáról is.

Az antikvitás negyedik áthagyományozójának – a kodifikátor Justinianusnak – „befogadását” külön fejezet (*Kelet és Nyugat között*) tárgyalja. Az alcímben szereplő *Bizánc és Párizs* kellőképpen érzékelteti az ellentétes tendenciákat, de nem érzékeltetheti 12. századi történelmünk – és benne terebélyesedő irodalmunk – teljes panorámáját, különös tekintettel az investitúra-harc sajátos kivetüléseire, a hazai „Eigenkirche” problémáira, a gregoriánus egyházi reformot képviselő Cîteaux és Prémontré tagjainak munkásságára. Helyzetünket jól jellemzi az a hagiográfiai tény, hogy László királyunkat, „a keresztény lovagság oszlopát”, a *római* leányát, Piroska – Eiréné szászárnét pedig a *keleti* egyház iktatta szentjei közé, de *litteratus*ainknak hovatovább *világi* értelmiséggé való alakulása már semmiképpen sem Bizánc, hanem egyértelműen Párizs felé mutat. Ebben a fejezetben üdvözölhetjük a Mezey

Lászlótól szervezett és irányított fragmentum-kutatások legjelentősebb eredményeit, amelyek nemcsak 12–13. századi francia kapcsolatainkat, hanem általában irodalmunkat is az eddig gondoltnál sokkalta gazdagabbnak mutatják. A hálás recenzens legfeljebb a Sándor-regényről írottakat (139.) tudná kiegészíteni újabb szempontokkal és adalékokkal.

Ugyanilyen tanulságos a *Bologna vagy Párizs?* címmel jelzett problémakör is. A bolognai *studium* feltűnése nem jelentett szakítást az európai *universitasok* szülőanyjával: a kettejükhez hamarosan társuló többi „egyetem” majd együtt formálja az európai kultúra „mozgékony szellemi közösségét”, amelyhez Magyarország is próbál igazodni. Az Árpád-kor szellemi eliteje a 11. századi alapvetés óta klérikus elit volt, melynek rekonstruálásához Mályusz Elemének a hivatali beosztás és a magisteri cím szolgált alapul. Megbízhatónak látszó számvetés alapján az országban egyidejűleg mintegy másfélszáz előkelő klérikus működhetett, olyanok, akiknek a teológia vagy a jogtudomány terén kifejtett igyekezetét a párizsi vagy bolognai fakultás a magisteri vagy doktori címmel jutalmazta. Ilyen bázisra épült a magyarországi „deákság” viszonylag széles, a fentieknél persze alacsonyabb műveltségi szintű értelmiségi rétege, amelyre irodalmi műveltségünk továbbformálásának, kiterjedésének feladata várt. Megint csak az európai összefüggések ismerője tudja kibogozni, hogy az alsó fokon művelt *primitivae scientiae* köre a *trivium* tárgyaira terjedt, amely után következett a metafizika és a teológia: „a magyarországi deák a maga deákosságát Alexander de Villa Dei (Priscianus-kivonatának) és Petrus Hispanus (Dantétól is említett „Tizenkét könyvének”) ismeretével bizonyította” (185); a jogász, ill. papi utánpótlás képzése erre épült. Deák-műveltségünk tehát a lehetőleg jó latinságon és nemcsak gyakorlati, hanem elméleti zenetudáson is nyugodott, a jogász- és papképzés ismeretanyagának közvetítését pedig – egyetem híján, „szerény felsőoktatási pótmegoldásként” (193.) – a „karbéli klérikusok” (*clerici chori*) és a világi papnövédek (*procedentes*) nevelése biztosította.

Így jutunk el Mezey László kalauzolásával magyar nyelvű költészetünk kivirágzásáig (*Virágok virága*), Clairveaux-i Bernát és a párizsi St. Victor-apátság misztikájának költői megszólaltatásáig. A kötetláblékból kifejtett kódex-töredékek a szellemi forrásvidék pontosabb felderítésében is jó szolgálatot tesznek. Középkori irodalmunk megismerése szempontjából csupa örvendetes *trouvaille*, amelyből azonban a klasszikusok utókorának kutatása is gyarapodik: a leuveni Mária-siralom olyan szöveggörnyezetben maradt ránk, „melyben a viktorinusok teológiai-misztikus költőjét és Horatiust egyszerre találjuk idézve” (203; vö. 1971. 369.); „a hazai deákság és Európa találkozása kellett ahhoz, hogy a misztika magyar versekben szólaljon meg”.

A szoros értelemben vett költői emlékek – himnuszok, verses zsolozsmák stb. – tárgyalása persze sajnálatosan kevés helyet (204–216.) tölt ki, melynek jó részét nem a szöveggözlés, nem is a

helyenként vitatható költőiségű (vagy hűségű) fordítás, hanem az európai összefüggések bemutatása és a magyarországi eredet bizonyítása teszi izgalmasan tanulságossá. Az eredetiek gondolatvilága és melodikus latinsága csak úgy megkapja az olvasót, mint a szerző kongeniális megjelenítő képessége. (Pl. a 211. lapon, a „*Puer igne coelici . . .*” kezdetű antifónáról, mely az égi szerelem tüzétől lángoló Imre herceget „a kor virágszimbolikájával és gót ívek módjára egybefonódó, geometriai formájú versben magasztalja”, vagy a 213. lapon: „E klérikus költészet teljesen asszimilálta a misztikát és a szimbolikát, tökéletesen belegyakorolta magát a gótika virtuóz verstechnikájába, és azután megalkotta . . . a magyar Mária-síralmat.”)

Túlméretezett alap, szegényes épület – mondhatná a könyv felületes, érdektelen, értetlen olvasója. Mi inkább szükséges, végre-valahára szilárdan megvetett alapot mondunk, amely nélkül ezt a nem is olyan keveset és annál kedvesebbet, fontosat, Európához való tartozásunk dokumentumait nem lehetett volna a romok közül kimenteni és áldozatos, értő munkával illő helyére állítani. Hálásak vagyunk Mezey Lászlónak művéért, amely nem *vázlata* irodalmi műveltségünk alapvetésének, hanem hosszú időkre *alapvetés* marad. Bár kerülné még elő minél több ráépíteni való! Mivel attól tartunk, hogy a közeljövőben nem akad hivatott szakember, aki ezt az alapvetést egyszer majd újab-bal pótolná, viszont a *nélkülözhetetlen* mű talán már el is fogyott, a remélt új kiadásban legalább a középkori átírás szerint közölt görög szavak és kifejezések *klasszikus* normalizálását kívánatosnak véljük. (Akadémiai Kiadó, 1979).

BORZSÁK ISTVÁN

KERECSENYI DEZSŐ VÁLOGATOTT IRÁSAI*

Kerecsényi Dezső válogatott dolgozatainak kötetét régen várja már a magyar irodalomtörténet kutatóinak köre. Kiadásukról többször esett szó magánbeszélgetésekben, s Pálmai Kálmáné az érdekem, hogy ennek az óhajnak eleget tett: Kerecsényi Dezső értékes írásait nem kell többé nehezen hozzáférhető folyóiratok és egyéb, lassanként megritkuló kiadványok lapjain keresgetni. Szolgálja ez a kötet a Kerecsényi által soha végre nem hajtott *szintézis*, vagy legyünk szerényebbek, *szinopszis* (együttlítás!) igényét is. Szükség van rá, mert Kerecsényi Dezső (1898–1945) jelentékeny tudós volt, s mint Pálmai Kálmán írja: „A

*A válogatás, a bevezetés és a sajtó alá rendezés Pálmai Kálmán munkája.

korán véglegessé vált s emiatt töredékes életmű szerves része lett irodalomtudományunknak, eredményei beleépültek más kutatók műveibe." (5.) Erről mint kortárs és a régi magyar irodalom munkása személyes tanúságot tehetek. Csak nagyon távolról ismertük egymást, de írásai már a 20-as évektől kezdve megragadták a magyar régiség elmélyedő olvasóját, s újonnan szervezkedő szakterületünk, a régi magyar irodalom kutatása, úgy kb. 1948 óta, Horváth János eredményei mellett az övéinek vehette legtöbb hasznát. Mindenki látta, hogy Horváth-tanítvány volt, de azt is, hogy több ponton túllépett mestere rendszerezésén és eredményein. Ő maga szellemtörténésznek tartotta magát, legtöbbet használt fogalmainak egyike bizonyára a „magyar szellem”: nagy tanulmányainak alapos tényanyaga, a dokumentáció mindenre kiterjedő pontossága azonban mindig megóvta az alaptalan légvárak építésétől. A megalapozatlan feltevések ellen olykor még rövid és magvas kritikáiban is tiltakozott, s pl. Szerb Antal irodalomtörténetének egyik-másik elvi szempontját kétségbe vonta (259–60.).

A tanulmánykötet lapozgatása során azt kerestem, mi volt az az élménye, amely legtöbbször serkentette tanulmány vagy esszé írására, s ezt a nemzeti veszélyeztetettség érzékelésében találtam meg. Horváth János tökéletesen higgadt tárgyilagosságával szemben Kerecsényi nagy írásaiban (*Humanizmusunk helyzetképe Mátyás után és Mohács előtt; Kolostor és humanizmus Mohács után; Humanizmus és reformáció között; A „világosság” néhány változata 16. századi irodalmunkban*) mindig jelen van a „hős vértől pirosult gyászter” katasztrófája, s bűvárlatai mélyén mindig ott remeg Trianon fájdalma, de az elkerülhetetlennek sejtett újabb nemzeti összeomlás érzete is. Mindig a nemzeti megmaradás lehetőségeit kereste a tudomány eszközeivel is, s neki köszönhetjük, hogy a humanizmus és reformáció minden felekezeti szemponttól mentes hagyományápoló és újat teremtő jelentségét tiszta világításba helyezte. (Horváth János nagy reformáció-monográfiája csak 1953-ban jelent meg.) Halász Gábor, Radnóti Miklós, Szerb Antal tragikus sorsú nemzedékéhez tartozott, s az összeomlás őt is magával sodorta. (A debreceni egyetem magyar irodalmi tanszékén nem egészen egy évig működött csupán.)

A *Magyar Próza Könyve* I. kötetének bevezető tanulmányában (1942) ilyen sorokat ír le: „A reneszánsz-patriotizmus után Mohács körül a nemzeti öntudat újabb hulláma is átment rajtunk. Rövid ideig tanúi vagyunk annak a „szittyá” hangulatnak, mely válságaink idején szokott bennünket elfogni . . .” (49.) Nyílt utalás ez a 40-es évek felfűtött nacionalizmusára, amellyel a humanista tudós lemondóan, de nem kevés határozottsággal helyezkedik szembe.

Még a szigorúan szaktudományos megállapításon is átviláglik olykor a jelennek szóló talán inkább ösztönös, mint politikailag nyomatékolt tanítás: „Az aranykor elképzelésének illúzió volta és valóságellenessége nálunk már Mohács előtt meg kezdett ugyan mutatkozni (a mi esendő

viszonyaink közötti dicsekvés feltünetedezése az utókor szemében az e korszakkal kapcsolatos ellenérzést növelte), mégis alkalom volt arra, hogy az előre és hátra tágítható jelen, általában az idő tudata, a „nostra aetas”, „nostra tempestas”, „nostrum saeculum”, „hoc saeculum” megjelölésekkel az írásban objektívvá váló szellemmel összekapcsoltassék”. (1943-ból, 75.) Aki felnőttként élt a 30-as években, annak nem ismeretlen ez „a mi esendő viszonyaink közötti dicsekvés”.

Olykor egy-egy terminológiai fenntartásban nyilatkozik meg e tárgyilagosságra igen rejtett aktualizálása: „A nyugati színezetű műveltségi életből nemsokára kilépett a török által megszállt országrész, de a megmaradtakban oly értelmű megoszlás, hogy a két magyar országdarabban két különböző műveltségfajta jött volna létre, még Mohács után nem következett be. Ez a „megoszlás” szó egyébként a későbbi időkre nézve is nagy óvatosságot kíván.” (1936-ból, 91.) Ez elvi kijelentésben az is nevezetes, hogy lényegében megkérdőjelezi Horváth János *Az irodalmi műveltség megoszlása* (1935) c. könyvének alapfogalmát, noha igen elismerő bírálatot írt róla (255–258.). Kár, hogy gondolatát nem fejti ki világosan, s jó lenne tudni, milyen „későbbi időkre” gondol, amikor ez a „megoszlás” már óvatossággal kezelendő.

Ideje azonban, hogy az általunk legfontosabbnak tartott régi magyar irodalmi tanulmányok eredményeiről adjunk számot egy ismertetett keretei közé illő, de csak viszonylagos rövidséggel. Tudjuk, hogy az *Elvi kérdések a régi magyar irodalomban* c. dolgozat szerzőnk doktori értekezése volt, s a Minerva 1923. évfolyamában látott napvilágot. Kerecsényi Dezső tudósi szintjét mi sem jellemzi jobban, mint hogy pályakezdő dolgozatának eredményei mindmáig helytállóak és csakugyan „beleépültek” modern irodalomszemléletünkbe. A szerző helyesen indul ki Horváth János „irodalmi tudat” kategóriájából: minden kort *önszemlélete* alapján kell megítélnünk, s az elvi kérdések az írók nyilatkozataiból állíthatók össze. A 16–18. századi (Bod Péterig terjedő) írói előszavak, dicsérő versek, magyarázó és védekező írások csakugyan a jelzett kor irodalmi tudatának hű képét adják, egyben bemutatják az irodalmi élet mozgását, lényegében a modern *szépirodalom* fogalmának előtörténetét is. A rendkívül gazdag anyaggyűjtésre felépített dolgozat szilárd szerkezetben három fő témát világít meg: a nyelvkérdést, az írói gyakorlatot s az ízlésbeli előremozgást. A magyar nyelvet először „fel kellett fedezni”. (Turóczi-Trostler József nagy dolgozatai éppen tíz évvel Kerecsényi után vették újra vizsgálat alá e kérdést); be kellett vetni a nyelvművelés gondolatát (Sylvester, Rimay); védeni kellett a hazai „barbara lingua” létjogát, míg eljutunk Landovics István magyar nyelvű öntudatáig (1689), majd Czvittinger Dávid magyar művelődést követelő merész felszólításáig (1711), és Bod Péter, Ráday Gedeon, Bertalanfi Pál az idegen (főként latin) nyelv ellen intézett támadásáig. — Az írói gyakorlatot a nyugaton *toposznak* számító „egy ügyeknek írni” elve határozta meg. Nálunk ez valóság volt, mert a magyar könyv a „deáktalanok”, a nők, a „kösség” számára készült, s jórészt fordítás

lévén, óhatatlanul felmerült az eredetiség mértékének ügye, a fordítás mikéntje, sőt az eredeti szöveg tekintélyének követése vagy éppen a vele való szembe fordulás. Nem egy nagy tehetségű író már szinte a modern szerző öntudatával dolgozott (Pázmány, Medgyesi Pál). – Az ízlés ügyében a legfontosabb eredménye a régiségnek az ép, az előbeszédhez közeledő *magyarság* követelménye (Pázmány), az avult nyelvhasználattal szembeszálló igény (Asztalos András), a stilisztikai igényesség (Medgyesi Pál). Gyakran ítélik el a „nyelvben való cifrázkodás” gyakorlatát (Pázmány, Csúzy), de utat tör magának a világiság igénye is: Bod Péter *Szent Hilarius*ában már felsorolja régi széphistóriáinkat.

Méltánytalan lenne, ha e kitűnő gondolatmenethez az elmúlt fél-század gazdag anyaggyűjtése alapján kiegészítéseket tennénk, legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy Kerecsényi Dezső néhány nagyon jelentékeny író (Prágay András, Pázmány Péter, Medgyesi Pál, Geleji Katona István) elvi nyilatkozataiból nem vett fel többet, noha e ténynek tudományos illem szabta korlátai is lehettek. (Egy disszertációt nem illett „túlírni”!) Eivel szemben elismeréssel kell adóznunk a fiatal tudós rendkívüli tájékozottságának. Legfeljebb még azt említhetnők, hogy az írók nyilatkozatai gyakran állnak szöges ellentétben szerzői gyakorlatukkal: így a „cifrázkodás” ellen tiltakozó Csúzy Zsigmond a barokk stílus legbonyolultabb, legcifrább művelője, Tesauro méltó magyar tanítványa.

Az 1929. esztendő ismét gazdag régi magyar irodalmi tanulmányok sorában. Őt jelent meg a Protestáns Szemle hasábjain, közülük hármat e gyűjteményes kötet is közöl: *Aesopus magyar nyelven, Bornemisza Péter, Fejedelmek órája*. Bennük Kerecsényi vázolt szintézisének dúsítása végett már rövid írói arcképeket is közöl, ill. egyes műfajok (pl. a fejedelmi tükör) korszerű rendeltetését vizsgálja. Aesopus-fordításaink (Pesti, Heltai) különleges szépirodalmi jellege indokoltá tették újra-értékelésüket; Bornemisza Péter ekkor, az *Elektra* felfedezése (1923) után lépett nagy magyar íróink sorába; a fejedelmi tükör magyar változatainak (Draskovits János, Szepsi Korocz György és Pataki Füsüs János) új bemutatása (Erdélyi János már írt róluk!) szintén a régi magyar *világiság* szólamának erősítését szolgálta. Be kell vallanunk, hogy ez utóbbi dolgozat tartózkodó rövidege kényszerített bennünket arra, hogy legalább a *Horologium principum* egész fordítását (Prágay A.) tüzetes vizsgálat alá vegyük (It, 1958), s az sem véletlen, hogy ezt éppen a folyóirat Horváth-émlékszámában tettük – E rövid lélegzetű tanulmányok sorához csatolható a *Szenczi Molnár Albert lapszéli jegyzetei* c. írás 1930-ból. Sokszor szoktuk idézni a Janus Pannonius *germán* minősítése, ill. Beatus Rhenanus ellen történő kifakadását, azt azonban szinte sohasem, hogy zsoldárfordítónk e kötetben Francesco Filelfo *szatíráit* is olvasta és jegyzetelte, majd számos humanista csengésű nosztalgiájának adott hangot. Nagy humanista íróink könyvkultúrájával máig sem vagyunk egészen tisztában (még Balassi Bálintéval sem!): Kerecsényi Dezső szép mikrofilológiai teljesítménye itt is példaadó.

Ismét egy évben (1935) jelentek meg *Dudith András, Erasmus és Magyarország, Oláh Miklós* c. írásai: megjelenésük helye nem érdektelen (It, Tükör, Apollo): a színvonal egyenletesen magas voltán ez mit sem változtat. Az Erasmus-tanulmány tulajdonképpen emlékező írás, de a magyarországi erasmista hatások rövid, de szinte teljes felmérése. Ki-csengése újból szép megnyilvánulása a „gyűlölség felett repülő lelkek” európai szolidaritásának; s Kerecsényi szeretné példává tenni Erasmus magatartását. „A pusztá megmaradás energiáin túl e név jelenvaló feladatok megoldásának módjait is magában rejt.” Bár úgy lett volna! (142. l.) A magyar Erasmus-kutatás a felszabadulás után történt bizonyos felvirágzás ellenére sem tett meg minden szükségeset: mindmáig nincs reprezentatív magyar Erasmus-válogatásunk. (Trencsényi-Waldapfel Imre nagy Erasmus-tanulmányai még a 40-es évek első feléből valók!)

Az *Oláh Miklós*-tanulmányt Pálmai Kálmán – sok joggal – önarckép jellegűnek érzi. A Mária királynővel Mohács pillanatában Belgiumba menekülő Oláh Miklós a két korszakot összekötő legjelentékenyebb magyar humanista. A „szabad szlenlélődés” vágya, mely oly erős volt benne, csakugyan jellemző Kerecsényire is, noha a súlyos magyar valóság állandóan hazai érdek szolgálatába állította mindkettőjüket. Mint oly sok erasmista, Oláh sem juthatott el a reformációig, sőt az ellenreformáció kezdeményezőjévé vált, de az *Attila* és *Hungaria* nosztalgikus múltidézés mellett legfontosabb teendője – s ennek említése hiányzik a dolgozattól – mégis a nagyszombati gimnázium humanista reformja volt. A kiváló tanár Kerecsényi Dezső is nagy fontosságot tulajdonított az oktatásnak, amelyet „a szellem magamentése” (149.) egyik formájának érezhetett.

Dudith András is a szellemtörténeti korszak egyik felfedezettje volt. Elhanyagolt népszerűségét Eckhardt Sándor újította meg, hiszen Dudith szinte példátlan szellemi függetlensége egy türelmetlen és a *religiosum*hoz kapcsolódó korban általános feltűnést keltett. Kerecsényi szép esszéje céloz ugyan P. Costil nagy francia monográfiájára, mint megjelenőben levőre, de munkásságát kizárólag magyar szempontból vizsgálja. Dudith Oláh Miklós pártfogoltja volt Forgách Ferencel és Berzeviczy Mártonnal együtt. Mindhárman az érvényesülés útját futották meg, legkülönösebb módon Dudith. A tanulmány plasztikusan emeli ki Dudith türelmes emberségét, vallásos érzésének *humánus* vonásait (a zordon büntudat elutasítását), a történetírói tárgyilagosság és a felvilágosító szándék kapcsolatait. Utolsó művét az üstököshöz fűződő babonák cáfolatára írta. Mára Dudith András képén is több új vonást fedezünk fel, az itt közölt tanulmány mégis a legjobb összefoglalások egyike.

Rá kell most már térnünk a Mohács körüli irodalmunk helyzetét vizsgáló nagy tanulmányokra, hiszen, mint jeleztük, Kerecsényi eredményei ezekben a legmaradandóbbak. Vegyük előre *A magyar irodalom Mátyás király korában* c. dolgozatot (1940), mert ez a *Mátyás király*

emlékkönyv számára készült összefoglalás. Elvi szempontjai Horváth János nagy szintéziseiben (1931, 1935) adva voltak: számára a sikerült írói arcképek esszé-szerű megrajzolása maradt (Temesvári Pelbárt, Thuróczy János, Vitéz János, Janus Pannonius, Galeotto, Bonfini, Ransano). Nyomatékkal mutat azonban rá Janusnak a hagyományos vallásossággal való szembekerülésére és az új humanista ideológiai ihlető erejére.

A magyar irodalom Mohács körüli állapotát nyomozó nagy tanulmányai közül első a *Humanizmusunk helyzetképe Mátyás után és Mohács előtt* (It, 1934). Elvileg fontos tézise az a tiltakozás, hogy humanizmusunk Mátyás halálával vagy éppen Moháccsal megszakad. E kor humanista hozadékának vizsgálata nem új eredményekhez fog vezetni – mondja –, hanem 16. századi irodalmunk szerkezetének igazabb megértéséhez: nem kell a reformációban „nemzeti” korszakot látunk, pusztán magyarnyelvűsége okán. A reneszánsz humanizmus eredményei már Mohács előtt jelentékeny mértékben elterjednek, az antikvitás értékelése nagymértékben megnő, ha kisszerű egyéniségek (pl. Hagymási Bálint) képviselik is. A reneszánsz művelődéstörténeti jelentősége csak a 16. század végére (Rimay János) tudatosodik igazán. Nagyon szép a magyar közösségben élő írók rétegződésének bemutatása: az olaszok és a melléjük álló olaszos műveltségű magyarok; az északról beszállók (Eck Bálint, Wernher György); a hazai németek (Piso); végül a szorosabban vett magyarok (pl. Nagyszombati Márton, Magy Sebestyén, Kesserü Mihály). Mindnyájan még az erasmusi „*philosophia christiana*” légkörében éltek: a reformáció tudatformáló ereje jóformán még semmi nyomot nem hagyott a magyar irodalmiságon. Aki modern irodalomtörténeteink e korra vonatkozó eszmerendszerét áttekinti, rá fog ismerni Kerecsényi Dezső gondolataira.

A *Kolostor és humanizmus* a Magyarságtudomány 1936. évfolyamában látott napvilágot. A rajz a kolostori irodalom széthullásának adataival kezdődik; a kódexek sokszor már világi kézbe kerülnek. A kolostori latinság viszont töretlenül folytatja munkásságát, ha olykor külföldön is (Gyöngyösi Gergely: Róma, Pesti Gáspár: Krakó). „A kolostori latinságnak a humanizmussal való Mohács körüli érintkezésében a pálos rend tagjainak irodalmi munkássága mutat fel jelentősebb tényeket.” (86) Gyakran már világi mecénások dolgoztatják e rend tagjait. Nagy kár, hogy Csanádi Albert „*carmine heroico*” megírt *Szent Pál-életrajza* nem maradt ránk. Figyelmet érdemel Gregorius Coelius Pannonius alakja, aki állítólag a főúri Bánffy-család tagja lett volna. (88–90.) Kerecsényi Dezső még nem tudhatta (Dézsi Lajos hitelére támaszkodott), hogy ez az azonosítás téves. Gr. Coelius Pannonius irodalmi munkássága egészében Gyöngyösi Gergely tevékenységéhez sorolandó, aki egyik művében (RMK III. 965) gyöngyösi-nek és a Mons Caeliuson fekvő pálos kolostor főnökének nevezi magát. (Később rendfőnök lett.) Hogy a humanizmus nagyban befolyásolta munkásságát, az Itáliában egészen érthető. Kevésbé értem azonban azt,

hogy a Mályusz Elemér megállapította azonosságot (Egyházt. 1945) Akadémiai Irodalomtörténetünk sem vette tudomásul, noha Gyöngyösi Gergely a 16. század legjelesebb magyar egyházi írói közé tartozott.

Kiemelkedő érdeme e dolgozatnak a Mohács után kibontakozó udvari humanizmus felvázolása: ez a szakasz egyébként a politikai megoszlásé: Ferdinánd és János király körül egyaránt kialakul a „kormányzás pillanatnyi állapotával” (91) egybefüggő humanista csoportosulás. Nincs természetesen helyünk arra, hogy az egyes humanisták érdek-diktálta elhelyezkedését részletezzük, csak arra utalunk, hogy itt is olvashatunk egy igen szép Oláh Miklós portrét, majd a János király oldalán felbukkanó régebbi (Brodarics István, Frangepán Ferenc, Werbőczy István, Statileo János) és újabb humanisták, olykor kalandorok (Gritti, Lasky Jeromos) bemutatását. Esik egy fényugár Fráter György inkább középkori, mint humanista alakjára is (102–103.), de a legszebb modern írói arckép Verancsics Antalról szól: ő volt Kelet-Magyarország Oláh Miklósa, de Ferdinánd pártján, esztergomi érsekként halt meg, mint a reneszánsz életvitelű főpapság tipikus alakja. „E műveltségnek legnagyobb gondja önmaga volt. A politika egyéni sorsot alakító tényein kívül az életből csak azt hallotta ki, ami a műveltségi igénynek megfelel. A hagyományos humanizmus és ennek képviselője, Verancsics a reformációt csak mint távoli és elvesző hangot hallotta, s életet formáló jelentőségét nem is sejtette.” (108) A humanizmus új színeződése és a reformatori eszmékkel való találkozása csak 1540 táján történik meg.

A gondolatmenetet szerzőnk ugyancsak a Magyarságtudomány hasábjain *Humanizmus és reformáció között* c. tanulmányában (1937) folytatta. Mohács után – mint azt előbb Szekfü Gyula, majd Varjas Béla megállapította –, az irodalom sorsa főként a nagyúri udvarhoz kapcsolódott. Ebben a tanulmányban kapjuk Nádasdy Tamás igen vonzó mecénási arcképét, a Perényiek és Révayak bemutatását, majd az „irodalmi középosztály” (117.) jelentkezését (Tinódi, Athinai Deák Simon, Szerémi György, Sylvester János, Pesti Gábor): valamennyien nagyurak servitorai voltak. Igen jelentékeny Melanchton hatása, akit a kortársak az „Achilles-Luther” mellett „ulyssesi filozófus”-nak tartottak és szívesen követték. Különösen tanulságos a magyar nyelvű levelezés részletes vizsgálata (126–132.): a levél-műfaj értékelését mindmáig elhanyagolja irodalomtörténetünk, noha modern szociológiai szempontjaink egyenesen kívánatosá tennék. A dolgozat a korabeli magyar nyelvű *memorialék* vizsgálatával ér véget (Zay Ferenc, Szerémi György, Mindszenti Gábor). Ezekhez csak annyit, hogy a *Landorfejérvár*... Kovács István debreceni kutató eredményei szerint véglegesen Zay Ferencének tartható; a Mindszenti Gábor neve alatt ismert s János király haláláról szóló megemlékezést (1540) szintén egykorúnak minősíthetjük (Benkő József 18. századi stilisztikai egyenetlensége ellenére is), legfeljebb nem Mindszenti a szerző neve, hanem Pesti Gábor: róla tudjuk, hogy 1542-ben már Izabella királyné szolgálatában állott. (E

feltevés Barta Gábor még nem bizonyított ötlete. – Tény, hogy a szerző vezetékneve a műben nem fordul elő!)

A sort Kerecsényi Dezső utolsó, 1944-ben (ItK) megjelent tanulmánya zárja: *A „világiség” néhány változata 16. századi irodalmunkban* című. Kemény Zsigmond *Gyulai Pájának* keserű elmélkedésével kezdődik (a naplót író fejedelmi kegyenc megkérdi önmagától: „Írtam-e én egy sort hazám édes nyelven?”) s irodalmunk laicizálódásának sokszor ellentmondásos eredményeit szedi rendbe. A reformátorok jóformán szünet nélkül támadják a „világi bölcsesség”-et (mundana sapientia), de a humanista reneszánsz még az egyházi keretek között is terem gyümölcsöket (Bornemisza P., Heltai G.). A század hitvitái számos korszerű filozófiai eszmét vetnek fel, a század 70-es éveiben pedig, különösen Erdélyben, egészen új szellemi forrongás indul meg (Kovacsóczy Farkas humanista köre, Francken Epictetos-kiadása, Bocatius János stb.), ennek egyik résztvevője a regényhős Gyulai Pál. Ide csak egy kiegészítést csatolunk: kiesik az áttekintésből Laskai Csókás Péter, Pico della Mirandola jeles magyar tanítványa. (Utalhatunk a debreceni Acta Classica 1975. évfolyamában megjelent francia nyelvű tanulmányunkra.)

Eddigi egyoldalúságunk jóvátételeként most kellene sort kerítenünk annak bizonyítására, hogy Kerecsényi Dezső egyetemes illetékességű irodalomtörténész volt, irodalmunk minden korszakát ismerte, sőt a napi aktualitásokig foglalkozott vele. Különösen a Protestáns Szemle szerkesztő-kritikusaként. Két nagy áttekintő tanulmányának (*Magyar irodalom 1940 és A régi magyar prózáról 1942*) ismertetését másnak engedve át (hiszen reméljük, hogy e fontos könyv nem egy hozzászólást vált ki), most csak az elsőnek (230–251.) korszakolását mutatjuk be, annak bizonyosságául, mily öntudatosan lépett túl Kerecsényi Dezső minden addigi irodalmi rendszerezésen: „A magyar irodalom eddigi élete folyamán négy ízben ment át gyökeresnek tekinthető átalakuláson. Az elsőt Szent István tette meg . . .” (234.) – „A második nagy változás, apróbb-nagyobb előzményeit figyelmen kívül hagyva, Mátyás király uralkodásának idejével kezdődik.” (233.) – „A 18. század második felében lépett irodalmunk életének harmadik szakaszába.” (236.) – „A legutolsó nagy lépést körülbelül századunk fordulóján tettük meg.” (237.)

Elismertetik a középkori latinság teljes létjoga; a reformáció (vagy Mohács) nem korszakhatár többé; a felvilágosodás, a reformkor, az ún. „nemzeti klasszicizmus” egy ízületbe kerül; s végül polgárjogot nyert a Nyugat (Ady!) korával meginduló modernség. Irodalmunk „madártávlat” szemlélete számára kitűnő korszakolás ez, és nem nélkülözi a nemzeti élet tényeinek súlyos belső (mégis irodalmi fogantatású!) logikáját sem. Rövid élete végén összefoglaló magyar irodalomtörténet írását tűzte célul, ennek azonban csak töredékei maradtak meg hagyatékában (*Magyar századok*. Horváth János- emlékkönyv, 1948, 193–200). Kölcsey-monográfiáját (1940) szintén csak említjük,

minthogy kötetünk sem foglalkozik vele. Annyit megjegyezhetünk, hogy Kölcsey irodalomszemlélete (*Nemzeti hagyományok*, 1826) egyik mozgató eleme volt Kerecsényi rendszerező kísérleteinek.

Pálmai Kálmán válogatását sikerültnek tartjuk; minden lényeges tanulmányt kézbe vehetünk, legfeljebb a kritikák számát keveselljük. A V. Kovács Sándor készítette jó bibliográfiában akad olyan dolgozat, amelyet szívesen olvastunk volna (pl. a Herczeg Ferenc értékelésére vonatkozót). A kiváló tanár Kerecsényi valamelyik pedagógiai írása is helyet kaphatott volna, bár a válogatás akadályait e téren jobban megértjük: a magyar irodalomtanítás egész szemlélete és rendszere gyökeresen megváltozott Kerecsényi elveihez és rendszeréhez képest. Két megjegyzést tehetünk még a kiadó számára: sajtóhibák – bár nem nagy számban – e kötetben is zavarnak, maga a kötés pedig oly gyöngé, hogy példányomból már kiesett egy ív, amikorra ezt az ismertetést befejeztem.

Kerecsényi Dezső a két világháború nemzedékének fia volt: kibonthatta nagy tehetségét, de igazi *életművet* nem teljesíthetett ki. Ha legalább a régi magyar irodalom áttekintő történetét (Bod Péterig!) megírhatta volna: ma sokkal gazdagabbak lennének. Sok munka nyűgözte (tanítás, szerkesztés): egyetemen is csak egy évig működött (Katona Lajos is csupán kettőig!), noha bizonyára itt bontakozott volna ki igazán. Nemes emberi egyénisége, elvi alapokon rendszerezni képes tudományos felkészültsége, esztétikai érzéke, tárgyilagos bíráló készsége így is tudományszakunk múltjának nagyjai közé sorozza. (Akadémiai Kiadó, 1979.)

BÁN IMRE

Haller János: HÁRMAS HISTÓRIA *

Rövid idő leforgása alatt két válogatást is kézbe vehetett az olvasó Haller Jánosnak először 1695-ben kinyomatott s a maga korában rendkívül népszerű *Hármas históriájából*. A Magyar Helikon 1977-ben adott ki egy díszes kiállítású kötetet, amely közel hatvan történetet tartalmazott a Haller munkájának középső részét alkotó *Gesta Romanorum*-ból, egy évvel később pedig a bukaresti Kriterion Könyvkiadó „Téka”-sorozatában jelent meg e kis könyv, amely – a terjedelemnek megfelelő rövidítésekkel – a műnek mind a három részét bemutatja.

Valószínűleg helytálló az az általánosan elfogadott feltételezés, hogy a Pseudo-Kalliszthenész neve alatt ismert *Nagy Sándor-regény*, a középkor vége felé összeállított *Gesta Romanorum*, valamint a Guido delle Colonne-féle *Trója-história* egy latin nyelvű kolligátum révén

*Válogatta és az előszót írta: Molnár Szabolcs

került együttesen a Fogaras várában raboskodó Haller Jánoshoz. Egyébként igen szerencsésen, hisz ez a három irodalmi alkotás gazdag tárházat képezi az antikvitáshoz kapcsolódó s Európában hosszú évszázadok óta számtalan formában terjedő mondavilágnak. A *Hármas históriában* olvasható történetek (vagy legalábbis jelentős részük) a mi irodalmunkban sem voltak már ismeretlenek: tanú rá a Trója-regény egy másik változatát fordító – s gesztájának mintaképeül tekintő – Anonymus, a Corvinák között is föllelhető *Gesta Romanorum*, a Focus kovács történetét 1531-ben magyarul megörökítő Sövényházi Márta – és még sokáig folytathatnánk a sort. Haller János érdeme főképpen az, hogy e több évszázados hazai előzmények után a szóban forgó három kötetet élvezetes, szép magyarsággal szólaltatta meg, a maguk teljességében illesztve be őket anyanyelvi művelődésünk történetébe.

Molnár Szabolcsnak az új válogatáshoz írt előszava példaszerű tömörséggel, de ugyanakkor minden fontos mozzanatra utalva mutatja be a *Hármas históriát* alkotó műveknek, illetve azok egyes részeinek fölbukkanását irodalmunk régebbi korszakaiban. Terjedelmi korlátai természetesen nem teszik lehetővé, hogy a különböző történetek ősforrásait és filiációját is bemutassa, csupán utal ezeknek a forrásoknak a változatosságára, amikor a hindu lélekvándorlás-hitre vagy az ógörög kalandregény motívumaira hivatkozik. A kelet-közép-európai komparatiztika szempontjából érdekesekek azok a megállapításai is, amelyek a *Nagy Sándor-regénynek*, a *Gesta Romanorumnak* és a *Trója-históriának* a román irodalomban való jelentkezésével kapcsolatosak.

A fentiekben kiemeltük Haller János szerepét anyanyelvi művelődésünkben. Molnár Szabolcs árnyaltan és meggyőzően mutatja be ezt a szerepet, leszögezve, hogy Haller Apácai Csere János stíluseszményét vitte tovább, „a magyar nyelv tudatos belső fejlesztésének szükségét hangoztatta”, s hogy „előfutára volt a felvilágosodás nyelvújítóinak, akik a polgárosodás első lépésének a nyelv művelését tekintették” (10.). Úgy érezzük, nem túlzás ez a megállapítás, főleg akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy a *Hármas história* éppen Tótfalusi Kis Miklós nyomdájának volt jelentős kiadványa, s hogy számos további kiadása, széles körű elterjedése révén valóban fontos tényezőjévé lett a magyar nyelvű írásbeliségnek. Külön említést érdemel az a jól kiválasztott idézet, amelyet Molnár Szabolcs Haller egy másik munkájának előszavából emel ki: „Igaz dolog, szép és dicséretre méltó külön-különféle nyelveket tudni, s azon igyekezni is kell a becsületes ifjaknak, de akárki ítélje meg, ha illendő-e egyszersmind két nyelvet összezavarni, s úgy beszélni.” Korántsem akarjuk Haller Jánost a nála mégiscsak jóval magasabb szintet képviselő kortárs, Bethlen Miklós fölé emelni, de a latinizmusokat jobban ki tudta küszöbölni, mint az *Önéletírás* szerzője.

Molnár Szabolcs bevezető tanulmányával kapcsolatban legfeljebb egy-két, egészen apró kritikai észrevételt tehetünk, ezekre is inkább tanulmányának szükségszerű rövidege szolgáltatt magyarázatot. A 8. lapon például az áll, hogy az 1680-as évek elejének politikai fejle-

ményei „igazolták Haller diplomáciai elképzeléseit”, ám ezekről az elképzelésekről a megelőző lapokon csak utalásszerűen esik szó. A 15. lapon a Nagy Sándorról szóló középkori lovagregényről azt olvassuk, hogy hatására „szinte valamennyi nemzeti költészetben megfogon a jambikus tizenkettes, az ún. alexandrinus. A magyar költészetben Zrínyi barokk eposza őrzi ezt a versformát”. A Sándor-versnek a magyar tizenkettesekre való hatása kétségtelen tény, de Zrínyi versformáját nyilván maga a tanulmányíró sem azonosítja a jambikus alexandrinussal; a kettőnek az összefüggése sokkal bonyolultabb – és bizonyos szempontból máig is vitatottabb – annál, mint ahogy azt az adott keretek között ki lehetne fejteni, s nem is volna méltányos éppen itt követelni meg.

Mivel nem kritikai, hanem népszerű kiadásról van szó, a szövegek közlés nem betűhív, s a megértést a nagyközönség számára már nehezítő régies nyelvtani alakokat a sajtó alá rendező – filológiai szempontból ugyan vitatható módon, de népszerűsítő céljával összhangban, s főleg dicséretes mértéktartással – mai nyelvhasználatunkhoz igazítja. A „kit” névmás például Haller korában élettelen dolgokra és állatokra is vonatkozhatott, ilyen esetekben a mostani kiadás a „mit” vagy a „melyet” szavakkal helyettesíti. Néha egy-egy szintagmának ma már nehézkesnek tűnő szórendjét is megfordítja, hogy gördülékenyebb legyen a mű olvasása. Ennél nagyobb „sebészi” beavatkozásra nem kerül sor, s Haller János dicséretére legyen mondva, nincs is rá szükség. Főleg Erdélyben nem, ahol több, általunk archaikusnak érzett forma még most is elevenen él a nyelvjárásokban vagy a köznyelvben, mint például a „be-” igekötőnek ez az alakja: „... négy esztendőnél tovább nyomorogtam egy házban bérekesztve” (27.).

A válogatásban olvasható szemelvények, illetve történetek szövegén belül viszonylag csekély a kihagyások, rövidítések száma, s ezeket szabályszerű módon, szögletes zárójelbe tett pontok jelölik. Az így kimaradt mondatok (vagy félmondatok) többnyire csupán fölöslegesnek tűnő ismétlődéseket, szószaporításokat jelentenek, mellőzésük tehát növeli a kötet ökonómiáját. Helyenként azonban más funkciójuk is van a rövidítéseknek. Apollóniusnak a hellenisztikus kalandregényekre visszavezethető históriájából például kimaradnak az Istenhez való fohászkodások és felkiáltások, s ezáltal, a kereszténység idején betoldott elemek kikapcsolásával, „görögösebbé” válik a történet. (Az már más kérdés, hogy Haller János szemléletét viszont így egy árnyalattal kevésbé tükrözi.) Elmaradnak továbbá a *Gesta Romanorum* darabjaihoz fűzött kegyes magyarázatok, amelyeknek sokszor naiv és erőszakolt allegorizálása rendkívül jellemző erre a középkor végi gyűjteményre, ám a jelen válogatás olvasója nem ismerheti meg őket. Mégsem hibáztatható Molnár Szabolcs eljárása, hiszen a – ne felejtsük el: a szó legszebb értelmében népszerűsítő – kötet olvasmányosabbá válik általa. Egyébként is marad benne elég moralizálás: a történetek egy része külön magyarázat nélkül is sugallja az erkölcsi tanulságot, a *Trója-históriában* pedig nem egy elmélkedés szól például a kicsapongó

szerelem természetéről, a színlelésről, az állhatatlanságról vagy a vak szerelem okozta veszedelmekről. Ennél többet a „nyájas olvasó” manapság nehezen viselne el.

A szemelvényes kiadásokkal kapcsolatban föl szokás tenni a kérdést: mit kellett volna még bevenni a kötetbe, illetve mit lehetett volna kihagyni belőle. Az ilyen megjegyzések azonban, főleg amikor megszabott terjedelmű kötetéről van szó, gyakran igazságtalanok, s a bíráló saját szempontjait szeretnék megkövetelni a sajtó alá rendezőtől. A jelen kiadvány kapcsán a francia irodalom ismerői nyilván hiányolhatják, hogy nem került bele Szent Elek története, amely az egyik legelső francia költeménynek is a témája volt, vagy a remete históriája, amelynek egyik változatát Voltaire beleszótta *Zadig* című munkájába. A német irodalom kedvelői Gergely pápa történetét kérhetnék számon, hiszen ezt használta föl Thomas Mann *A kiválasztott* című regény megírásakor. Mindenkinek azonban nem lehet a kedvére tenni. Egyetlen egy hiány talán mégis megemlíthető: a bevezető tanulmány külön hivatkozik a Placidusról szóló történetre (15–16.), ám ezt hiába keressük a válogatásban. Örvendetes viszont, hogy helyet kapott a „Fókás kovács” (59–60.), a hálás oroszlánnak Gelliustól is feldolgozott históriája (105–106.), *A kezesség* című Schiller-költemény forrásául szolgáló történet (110–112.), valamint az Apollóniusról szóló, már említett hellenisztikus elbeszélés (136–174.), amely ízelítőt ad a *Gesta Romanorum* hosszabb darabjaiból is. A görög kalandregények egyébként, úgy látszik, érdekelték Haller János kortársait: öt évvel a *Hármas história* megjelenése után hagyta el a sajtót Gyöngyösi *Chariclúja*.

Egyetérthetünk a kötet végén található rövid jegyzettel is: Haller nyelvi tisztasága fölöslegessé teszi a szó- és kifejezésgjegyzéket, a személy- és a helynevek azonosítása pedig a túlnyomórészt mesés történetek szempontjából nem lényeges. Csupán Haller János előljáró beszédével kapcsolatban lehetett volna utalni arra, hogy földrajzi tájékozottsága nem egészen pontos: Ciliciát például tévesen azonosítja Szicíliával, s így érthetlenné válik Nagy Sándor hadjáratának útvonala – legalábbis ami annak geográfiaiilag meghatározható részeit illeti, mielőtt még a história teljesen bele nem torkollik a mesék világába.

Az említett előljáró beszédben egyébként Haller megjegyzi, hogy a Nagy Sándor-história szerzője sok mindenről nem beszél, s csak „a legnevezetesebb dolgokat vette fel az olvasók gyönyörködtetésére” (29.). A mostani válogatást ugyanez jellemzi, s bízunk abban, hogy a 20. századi olvasók is gyönyörűséget fognak találni benne. S okulásul még egy elgondolkodtató adat: ez a népszerűsítő céllal publikált, hasznos könyv a budapesti kiadású – igaz, díszesebb – *Gesta Romanorum* száz forintos árának mindössze a nyolcadáért már hozzáférhető. (Kritérium, 1978.)

Bitskey István: HITVITÁK TÜZÉBEN

Viszonylag szűk terjedelemben, népszerűsítő formában átfogó képet nyújtani a magyarországi reformáció és ellenreformáció százhusz évéről (1517–1637), nehéz feladat. A szerző ezt mégis sikerrel oldotta meg, s az adatok tömegét felhasználva és jól elrendezve még arra is módot talált, hogy többet adjon a címben ígért hitvita-történetnél. A könyv széles művelődéstörténeti háttér – a képzőművészeti vonatkozások, a nyomdásztörténet, az iskolázás fejlődése – keretében mutatja be a korszak ideológiai küzdelmeit.

A kötet koncepcióját illetően kétségtelen, hogy a Luther fellépésétől kb. Pázmány haláláig terjedő időszak mind az európai, mind a hazai történelemben a reformáció irányzatainak kialakulását (részben elhalását), valamint az ellenreformáció kezdetét, tehát az első „nagy tényerések” idejét jelenti. A hitviták kora azonban nem ér véget a 17. század első harmadában, sőt új érvek is kapnak szerepet később, főleg az ellenreformáció megerősödése és új reformációs irányzatok (pl. a puritanizmus, pietizmus) hazai elterjedése folytán. Ezért a kép teljessé tétele érdekében indokolt lenne majd (akár a *Magyar História* sorozatban) a szerző által a felvilágosodás eszmei hatásával megjelölt korszakhatárig feldolgozni az ideológiatörténeti folyamatokat.

Az adott elgondolás keretein belül lehetőség szerint az új kutatásokat is figyelembe véve Bitskey István meggyőzően mutatja be a kérdéskör néhány sajátos vonását. Ilyen a *teológiai racionalizmus* folyamata, amely Luther működése nyomán a következetes biblia-kritika eszközével a református majd az antitrinitárius vallás, végül a szombatosság kialakulásához vezetett – hogy csak a legfontosabb hazai irányzatokat említsük. A szerző csupán sejteti a 16. század végén helyenként (elsősorban Giordano Bruno filozófiájában) létrejött ateista álláspontot, de többször is hangsúlyozza, hogy folyamatról van szó, melyben valamennyi későbbi állomás kialakulásához szükség volt az előzőre. Ugyancsak jól dokumentált az a tény, hogy a magyarországi reformáció kialakulását nem Luther és Kálvin közvetlen hatása, hanem inkább (a külföldön tanuló magyar diákok számára) *Béza*, *Bullinger* és *Melanchton közvetítése* segítette elő. Aminek azután egyik fontos következménye lett, hogy nem „vegytisztá” állapotban érkeztek el hozzánk az eredeti tanok. Harmadikként világos az olvasó számára, hogy *kultúráközvetítés* szempontjából mind a reformáció, mind az ellenreformáció bemutatott első szakasza saját céljainak érdekében forradalmasította a nyomdák, iskolák szerepét. A társadalmi ellentétek megmutakoztak az ideológiai harcban, ennek lecsapódása azonban magával hozta a kultúrkommunikációs folyamatok ugrásszerű változását.

Amint a szerző írja: „... amiért e könyv szereplői harcoltak, sőt nemegyszer életüket áldozták, az ma már nem eleven probléma”. (6.) Ennek ellenére a könyv céljának jól megfelelő stílus, az érdeklődést ébren tartó kérdő mondatok beiktatása, a gondosan megválasztott, jellemző események bemutatása mind elősegítik, hogy mindvégig érdek-

feszítő olvasmányban legyen részünk. A Szervétet jellemző fejezet (83–89.) talán a könyv legjobban sikerült része. Az adatgazdag eseménytörténetet az is közelebb hozza a mai olvasóhoz, hogy a ma is meglévő épületekkel kapcsolatban emlékeztet a bennük zajlott történelemre.

Az eddigiekből is nyilvánvaló lehet, hogy hiányosságokat számon kérni teljesen fölösleges lenne, sőt bizonyos, hogy lényeges adat, vagy esemény nem maradt ki a könyvből. Ehelyett korrigáljuk a kötet néhány apró pontatlanságát, amelyek azonban értékét egyáltalán nem csökkentik, annál is inkább, mert többnyire csupán sajtóhibákról lehet szó. (Ahol szükséges, érvek helyett a szakirodalomra utalunk.)

A toronyi püspökségalapító zsinat időpontját illetően félreérthető a 40. oldalon levő megfogalmazás. A zsinat nem 1551-ben, hanem egy évvel korábban, 1550-ben volt. (Ld. Geleji Katona István: *Praeconium Evangelicum*. Gyulafehérvár, 1638. b2v. RMK II. 521. és Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp. 1977.³ 474., 652.) – Szervét *Restitutio Christianismi* című művének megjelenési időpontját a 83. lapon 1533., a következőn 1553. Ez utóbbi a helyes. – Pázmány nem elsősorban anyja, Toldi Borbála hatására katolizált (176.), hanem a legújabb kutatások szerint inkább Szántó István, illetve a kolozsvári kollégium környezete befolyásolhatta. (Ld. Öry Miklós: *Pázmány Péter tanulmányi évei*. Eisenstadt, 1970. 22. A könyvet egyébként Bitskey ismertette, említette a tényt: ItK 1972. 724.) – Szintén ezen az oldalon olvashatjuk a lengyelországi Jaroslav város nevét helytelenül, a szó végén l-el. – Forgách Ferenc érsek neve ebben az alakban két helyen is szerepel (192, 203), cs-vel helytelenül viszont a 228. oldalon. – Szenci Molnár Albert szoltárfordításairól ezt olvashatjuk: „... mintegy 130 különböző strófaszervezetet kellett komponálnia”. (220–221). Csomasz Tóth Kálmán kutatásai nyomán ezt úgy pontosíthatjuk, hogy 125-féle dallam és 110-féle strófaszervezet található a Szenci-zsoltárokbán. (Ld. *A református gyülekezeti éneklés*. Bp. 1950. 209–210.) – A versidézetek pontatlanságai: 221: öket helyett ötet kell, valamint a harmadik Nyéki Vörös Mátyás idézet (227.) nyelvjárási, illetve régi nyelvi sajátosságainak átírása indokolatlan: idő – üdő. Végül a kötet végén található irodalomjegyzékbe odaillesen Zoványi Jenő már említett lexikona is.

A könyv elsősorban nem szakemberek számára, de a szakember igényességével, objektivitásával készült. Apparátusa, módszere, aprólékos, pontos magyarázatai lehetővé teszik, hogy felhasználják az oktatásban a középiskolai tanárok, de haszonnal forgathatják érdeklődő diákjaik és a szélesebb olvasóközönség is. A sok jellemző képpel, irodalomjegyzékkel, kronológiai táblázattal ellátott kötet a *Magyar História* sorozat egyik legsikerültebb darabjaként bizonyára eléri célját: híven mutatja be történelmünk egyik fontos, s gyakran nem is könnyen értelmezhető korszakát. (Gondolat, 1978 – Magyar História sorozat)

Petőfi Sándor: BÁNK BÁN*

A *Bánk bán* nem tartozik Petőfi élvonalbeli költeményei közé. Kézirata, amelynek facsimiléjét a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézírtár sorozatában most közreadták, azon túl, hogy nagy költőnk minden kézvonását a „numen adest” élményével szemléljük, kevés tanulsággal szolgál: tisztázat, nem a költő műhelyébe bepillantást engedő fogalmazvány. (A bevezető szövegből értesülhetünk róla, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonában levő tisztázaton kívül az Országos Széchényi Könyvtárban megvan a költemény első fogalmazványa is, amelyen „még látszanak a csiszoló mûgond nyomai”.) Mégis szerencsés ötletnek tartjuk a Petőfi-kézirat megjelentetését, elsősorban azért, mert alkalmat adott Kerényi Ferenc alapos, több szempontból (a Bánk-téma története, reformkori színháztörténet, Petőfi politikai nézeteinek alakulása 1848 nyarán) is érdekes kísérő tanulmányának megírására.

Kerényi kettős feladatot oldott meg. Először a Bánk-történet útját tekintette át felbukkanásától kezdve, számos külföldi és hazai feldolgozásán át Petőfi költeményéig, majd kijelölte a Bánk bán-vers helyét Petőfi költészetében. Tanulmányának a Bevezetést követő hét fejezete közül négy az első, három a második feladat megoldására szolgál.

A Bánk-téma történelmi és irodalmi feldolgozásainak szövevényében az alaposan tájékozott szakember lényegét kiemelő biztonságával teremtett Kerényi jól áttekinthető rendet. Kitűnően tagolják az anyagot és irányítják az olvasó figyelmét már a jól választott fejezetcímek is: Az oklevelek adataitól az európai vándoranekdotáig; A hatalom és a szabadság ellentmondásai közt; Bánk alakja a nemzeti játékszínen, A radikális eszmék történelmi előképe. Kitűnik már ezekből is, hogy Kerényi – felhasználva a kérdés eddigi kutatóinak eredményeit – a téma különféle feldolgozásainak az egyes korok problémáival, törekvéseivel való kapcsolatára tette a hangsúlyt. Így pl. elgondolkodtató módon hívta fel a figyelmet arra, hogyan nő meg az erdélyi fejedelemség fenyegetett helyzete miatt Valkai András históriás énekében a „német Gertrúd” bűnpártoló hatalmaskodása; hogyan függ össze George Lillo *Elmerick*-jében az országot képviselő sértett férj királyné fölötti ítélkezésének biztonsága a népfelség elvéről szóló tanítással; hogyan nyer időszerűséget a királyi hatalomnak a Bánk-történetből kiolvasható értelmezése II. József korában; hogyan bontakozik ki a témában rejlő szabadság-gondolat a francia forradalom évtizedében Lakfalvy Ede Schillerhez intézett levelében; hogyan keres benne történelmi példát a 19. század eleji magyar nemesség király iránt lojális, tanácsadóival szemben ellenséges érzülete Kisfaludy Sándor drámájában.

*Bemutatta Kerényi Ferenc.

Kerényi áttekintésének lényegi igazságait aligha érinti az a néhány apró megjegyzés, amelyet tanulmányának margójára írhatunk. Így pl. a *Képes Krónikában* felbukkanó adatként említi azt a legújabb régészeti kutatással igazolt tényt, hogy Gertrudist a pilisi monostorban temették el, holott így adta ezt elő már 1268-ban a más vonatkozásban Kerényitől is említett osztrák rimes krónika is: „Campestri tentorio regina necatur. Et in monasterio Plis haec tumulatur.” (Mezei Sátrában megölik a királynét, és a pilisi monostorban temetik el.) Hasonló apróság, hogy Bonfini elbeszélésének „jelenetei” közül Kerényi elhagyja az utolsót. Ez az összefüggő Bánk-történettől elszakítva, a szentföldi hadjárat eseményeinek elmondása után következik, s a király itt nyilvánítja ki Bánkot felmentő, Katona *Bánk bánjának* ismert mondatával is egybeeső ítéletét: „eam jure caesam judicavit” – Heltai Gáspár szövegezésében: „a király olyan szentenciát monda ki, hogy méltán megöletett a királyné asszony”. Figyelmen kívül hagyja ezt a részletet Kerényi akkor is, amikor megállapítja, hogy Thuróczyval ellentétben Bonfini nem szól a Bánkot sújtó középkorai véres és kegyetlen büntetésről. Éppen az az érdekes, hogy szól ő erről is, az imént idézett mondat után, csakhogy a véres megtorlást későbbi időpontra helyezve: „Sed deinde in universam Bancbani domum miserabiliter saevitum, quando reginae liberi inultam suae parentis mortem aequo animo pati nequivere.” (Később azonban Bánk bán egész háznépével szánalmat keltő módon kegyetlenkedtek, minthogy a királyné gyermekei nem tudták nyugodt lélekkel eltűrni anyjuk halálának megbosszulatlanságát.) Ez a részlet különben bizonyítékul szolgálhat Kerényinek arra a megállapítására, hogy Bonfini „az idegenből jött külső szemlélő tárgyilagosságával mérlegelt minden rendelkezésére álló hagyományt”. Bonfini tudhatott Bánk büntetlenségéről is, de tudhatott birtokainak későbbi, IV. Béla alatti elkobzásáról is: ez utóbbi adathoz kapcsolhatta a korábbi magyar krónikások előadását a Bánk családjára is kiterjedő bosszúról. Még egy észrevétel: Gertrudis halálának meg a keresztes hadjáratnak német, francia, angol feldolgozásokban való egyidejűségét Kerényi annak tulajdonítja, hogy II. András uralkodásának e két nevezetes eseményét a hatásosság végett fűzték össze. Közvetlenebb oka ennek, hogy forrásukban, Bonfiniban így találták.

Kerényi természetesen nem törekszik arra, hogy a Bánk-téma valamennyi feldolgozását említse, ismertesse, anyaga így is szinte teljes. Katona József *Bánk bánja* nemcsak mint a téma legkiemelkedőbb magyar irodalmi feldolgozása, hanem mint Petőfi költeményének közvetlen forrása is fontos helyet foglal el tanulmányában. Jól érzékelteti Kerényi, mennyire „a levegőben volt” ez a téma, amikor Katona elővette, noha ez a megfogalmazása: „A Bánk-témát Katona József éppúgy ismerte, mint ez idő tájt már minden magyar anyanyelvű művelt ember az országban,” némiképp túlzásnak tűnik. Ámde ezt a talán túlzó megállapítást jobban támogathatta volna a 18. század végi, 19. század eleji hazai feldolgozások itt már teljességre törekvő felsorolásával. Így

Kisfaludy Sándor és Horváth József Elek ránk maradt Bánk-drámája mellett kitérhetett volna Boér Sándor elveszett drámájára (*Gróf Bánkó vagy a kerítőség bére*. Vö. Tud. Gyűjt. 1827. 4. füz. és EPhK 1887. 750–756.), a D’Ussieux novelláját német közvetítéssel magyarító Cseri Péter *Ottója* mellett említhette volna Péczeli József *A’ bosszú-állásban magát meg-győző Fejedelem* c. írását. (*Mindenes Gyűjtemény II.* negyed, 1789. 219–222.; újból: Kis János: *Elmés nyájasságok*. Sopron, 1806. 106.) Felhívja Kerényi a figyelmet arra, hogy az 1810-es években a Bánk-történet feldolgozásainak már nemcsak Bonfini a forrása, hanem Pray György, Katona István, Virág Benedek, Fessler Ignác Aurél és más historikusok is, itt azonban néhány mondatot arra is szánnia lehetett volna, a Bonfini nyújtotta kép miben változott, mivel egészült ki az említett historikusok műveiben.

Katona *Bánk bánjának* elemzésére ugyan nem tér ki Kerényi – ez nem is volt feladata –, de a téma feldolgozásainak fejlődéstörténetében pontosan jelöli ki a helyét, jól érzékeltetve szemléletének eltérését Kisfaludy Sándorétól, továbbá kiemelve Katona drámájának Petőfi felfogásához is vezető vonásait. (Ismét két apró kifogás: Katona *Bánk bánja* ugyan 1821-es évszámmal, de 1820 novemberében jelent meg; a vesszorokat Katona nem kezdte nagybetűvel.)

A tanulmány egyik legszebb fejezete A radikális eszmék előképe című: Katona *Bánk bánjának* reformkori pályafutása, az érdeklődés homlokterébe kerülése, értelmezésének a forradalmasodó közhangulattal való találkozása. Sor kerül ebben a Bánk-téma újabb felbukkasásainak számbavételére is (Szigligeti *Dienesében*, Vahot Imre *Zách-nemzet-ségében*, Barna Ignác, majd Garay János balladájában). Az adatokat itt is lehetne szaporítani, pl. Vajda Péter *Tárcai Bendéje* egy epizódjának említésével, némi hiányérzetet azonban nem ennek az elhagyása kelt, hanem inkább az, hogy Kerényi a nemzeti színházi *Bánk bán*-előadások mellett nem ír a dráma vidéki bemutatóiról a 40-es években. (Kolozsvár, Marosvásárhely, Győr, Gyula, Békéscsaba, Arad, Eger, Gyöngyös, Kecskemét stb.). Ezzel kapcsolatban lehetett volna azt is említenie, az előadások ösztönzésében milyen szerepe volt a *Bánk bán* Nagy Ignác Színműtárában megjelent második kiadásának. (Ez volt meg Petőfi könyvtárában is.)

Petőfinek a Bánk-témával való találkozását, *Bánk bánjának* az életműben való helyét három fejezet taglalja: Útban a Petőfi-vershez: a forradalom előtt, Útban a Petőfi-vershez: a forradalom után, Nemzeti múlt – forradalmi jelen. Az első Petőfinek a történeti tárgyú verses epikában való terveiről és kísérleteiről szól: az Aranyhoz írt levélben fölvetett Csák Máté- és Rákóczi-eposz tervéről, a Szécsi Máriaéről, a Lehel vezérről. A második annak a király- és németellenességnek az erősödéséről, amely már a félbehagyott *Lehel vezért* is átjárta, de amely a márciusi ifjak, a republikánusok politikai elszigetelődését is eredményezte. A harmadik jelöli ki a *Bánk bán* helyét az 1848 tavaszán és nyarán írt történelmi példázatok: a *Rákóczi*, a *Dobzse László*, a *Király*

esküje, a *Kun László krónikája* s a valamivel későbbi *Kont és társai* között; „segítségükkel – írja Kerényi – a költő épen megőrizhette, sőt hirdethette célkitűzéseit . . . – anélkül, hogy nyíltan szembeszállt volna a közvéleménnyel”.

„Petőfi versében nincs olyan mozzanat, amely Katona József drámáján kívül egyéb feldolgozás vagy forrás ismeretét, használatát feltételezné” – állapítja meg Kerényi. Kiemeli, hogy ennek fő motívumai közül megőrizte Petőfi verse az ország nyomorát, az összeesküvést, a királyné bűnrészességét Bánk feleségének elcsábításában, Bánk jellemfordulatát. A költemény elemzésében azt domborítja ki, hogy Petőfi figyelme nem az egyes ember sorsára, hanem a magyarok és németek ellentétére irányult, a névvel is megjelölt szereplők (Gertrúd, Bánk) e nemzeti közösségek lényegi tulajdonságait hordozzák. Gertrúdban a népmesehősök merev, változatlan jellemvonásait (uralomvágy, gonoszság, gőg) ábrázolta Petőfi. Endre király komikus epizódfigura Petőfi versében: úgy törpül el Gertrúd, mint V. Ferdinánd a helyette kormányzó kamarilla mögött. Finom érzékkel elemzi Kerényi a költeménynek az ország helyzetéről festett képét, felfigyel arra, hogy Bánkjának lelki hullámozása hogyan rokonítható a forradalmat váró Petőfiével, meggyőzően kapcsolja össze a költemény egyes szavait, fordulatait más Petőfi-művek részleteivel. E gondos és szép elemzés, amelynek még más részleteit is dicsérettel említhetném, egy ponton kelt bennem ellenkezést: az esztétikai minősítésben. Kerényi, ha nem mondja is ki, elemzésével azt sugallja, hogy Petőfi *Bánk bánja*: remekmű. Én úgy vélem: nem az. Végsőkéig leegyszerűsített szemléletmódja, inkább népieskedő, mint népies stílusa Petőfi színvonala alá süllyeszti, szinte Sárosi Gyula *Aranytrombitájának* színvonalára. Azt a felfogást, amellyel Horváth János ítélte erről a versről Petőfi-könyvében, nem tudom elfogadni, de néhány megállapítását mint számba veendő nézetet nem mellőzném a költemény tárgyalásakor.

A szép kiállítású könyv (a Dürer Nyomdában készült Békéscsabán, tipográfiája és kötésterve Nagy András munkája) értékét jelentősen emelik a témával kapcsolatos, részben színes képek. Ezeket is Kerényi Ferenc válogatta sok ötlettel, az illusztrációk sorozatával szemléletes párhuzamát adva szövegének. Egyedül talán a 13. lapon található elég sikerületlen képet, II. András a témával kapcsolatban sem sokat mondó oklelének fotóját lehetett volna mellőzni vagy mással helyettesíteni. (Magyar Helikon, 1979. – Kézirattár sorozat)

OROSZ LÁSZLÓ

Székely János: EGY RÖGESZME GENEZISE

ESSZÉK ÉS BÍRÁLATOK

Székely János a romániai magyar irodalom középnemzedékének kiváló tagja, marosvásárhelyi író, költő, kritikus és szerkesztő. Neve a hazai közönség előtt sem ismeretlen: a Gyulai Várjátékok során megérdemelt sikert aratott *Caligula helytartója* című drámája.

Az *Egy rögeszme genezise* az esszéíró és kritikust mutatja be Székely sokoldalú egyéniségéből. A *rögeszme* szót a szerző természetesen nem a „téveszme” értelemben használja, hanem éppenséggel szilárd meggyőződéseit jelzi vele. A tiszteletreméltó terjedelmű gyűjteményes kötet, huszonöt év terméséből félszáznál több írást foglal magában: tágabb–szűkebb irodalomelméleti témákat boncoló esszét vagy esszészzerűen megoldott, kritika-értékű író-, költő-, festő- és szobrászportrét, alkalomszerű irodalomtörténeti méltatást, „tisztelegéseket”, „köszöntőket”, nézeteket feltáró önvalloást, írótalálkozói felszólalást.

A címben említett „rögeszme” egy olyan „egységes és jelentéses ábra”, amelyre a szerző – a kötet „füle” szerint – „korunk kultúrtörténetének jól ismert tényei, mozzanatai” alapján eljutott, s „azóta mindent és mindenkit ehhez a képzeletbeli ábrához mér”. Az ábra tartalma: az *irodalmi világagy*, „óriás-elme”, amely időről időre ugyanazokat a témákat ötleteket, motívumokat, embertípusokat – a „világerőket” – a korhoz alkalmazva, „az ősi-megváltozhatatlan emberi alapszituációk időszerű értelmezésének szükségletéből” újrakölti, újra meg újra feldolgozza a remekírók kezén. (Az „apró emberké” nem tartoznak bele az óriás-elmébe.) A történelmi folyamatában egységesen egész emberi kultúrán, a világirodalmon belül a nemzeti irodalmak – az egyes nemzetek „szellemi alkatából” következően – más-más oldalról, mindegyik másképpen vizsgálják az emberi természetet. Az *irodalom méltósága* abban áll, hogy az egységes emberi világképet, amely a mítoszok világa óta tudományok, szakdiszciplínák atomjaira bomlott, már csak az irodalom tudja újra egységbe foglalni. „... a költészet . . . mítoszi hagyományokból felbuzogó igazságforrás . . . , tökéletes eszköz, amely egyedül képes az emberi életet a maga totalitásában megragadni . . . , az emberi faj . . . önismeretének legfontosabb szférája”. (261.). Feladata nem a mindenáron új, hanem az igaz kimondása.

Látnivaló, hogy Székely elmélete szerint a *mítoszok* a „világagy” máig is ható alapelemei, az alapvető „világerők”, „magatartásformák”, a „világtörvény” konkretizálói. Ezt a gondolatát bizonyára Thomas Mann József-tetralógiája ihlette. Ebből vezetik le második – az elsővel szorosan összefüggő – „rögeszméjét”, amely most már tapasz-

talati tényeken alapul, és valamilyen formában megnyilatkozik a kötet szinte minden írásában. Eszerint a 20. század irodalmán két alapvető irányzat vonul végig: a teljes formabontással együtt járó *avantgarde* törekvések és a *realizmus* legkülönbébb megújítási, modernizálási kísérletei, „... a jelenlegi költészetben két konzekvens magatartás lehetséges, a nem kommunikáló avantgarde és a kommunikáló konzervatív (tertium non datur, legfeljebb kompromisszumok a kettő között)” (373.). Székely szerint a 20. század szellemi méltóságát nem a szintézis igényéről eleve lemondó avantgarde képviseli, hanem azok, akik a mítoszok módszerével és alapszituációinak újraértelmezésével vagy újramesélésével haladták meg a hagyományos realizmust. (Példák: Yeats, Szabó Lőrinc, Giraudoux, Anouilh, Spitteler, Thomas Mann.) Módszerük lényege: a mítoszok sajátos sűrítetttségének realiztikus feloldása. Az eljárás végeredménye: *a mítosz humanizálása*, amely (például Thomas Mann-nál) „a 20. század teljes tudásanyaga alapján, objektív emberi és társadalmi törvényekkel helyettesíti be a mítosz fogalmait”. A szintézisre törekvés másik útja *a humánus mitizálása*: amikor a reális ábrázolásba ismét mitikus erők keverednek, és a modern valóságot a mítoszok cselekménybeli irrealitásával tükrözi az irodalom. (A fő példa ismét Thomas Mann a *Doktor Faustusszal*, továbbá D. H. Lawrence, Powys, Faulkner, Saint John Perse, Kafka, Ionesco, Calvino, Dürrenmatt.)

Az *esszé* műfajában éppen az a vonzó, hogy szellemes ötleteket, régi elemeket újszerű szintézisbe állító elméleteket nem föltétlenül szükséges tudományos részletességgel bizonyítani benne. Székely „rög-eszméje” is érdekes, szép koncepció, amely nyilván sok igazságot tartalmaz. Még akkor is, ha van valami szellemtörténeti zöngéje; még ha pilléreit többnyire csak néhány szuggesztív példa, írói lángelme képviseli is kifejtésében; még ha a kötet egyes írásainak értelmezésével egyesek esetleg nem értenek egyet (például mi se a *Jónás könyvének* interpretálásával vagy azzal, hogy az Ady-vitában merészen Kosztolányinak ad igazat, vagy hogy az avantgarde művészettől általánosítva megvonja a kommunikálás lehetőségét, Kassákkal se rokonszenvezve). Feltétlenül érdekes és értékes benne az a törekvés, hogy a világirodalom több évezredes jelenségeit *szintétikusan* értelmezze, századunk irodalmi törekvéseit összekösse az ősi mítoszok alapelemeivel és módszereivel. Vagyis hogy korunk szétesett, atomjaira bomlott világpépet ismét egységbe – „jelentés és egységes ábrába” – próbálja összefoglalni. Amellett nem kerül összeütközésbe a marxista irodalomszemlélettel se, hiszen a mítoszokban megjelenő „világerőket” és „alapszituációkat” az emberi lét valóságos tükröződéseként fogja fel. És végeredményben az összehasonlító irodalomtörténet is ebből a „rög-eszméből” él. Akárhogy

van is: a „rögeszmék” alkalmazásából számtalan szellemes, eredeti és találó észrevétel sarjad ki a kötet írásában.

Már Székely irodalomszemléleti alapállása is logikusan következik elméletéből. Ennek alaptétele az, hogy az irodalom nem kizárólag (és nem elsősorban) társadalmi szolgálat, hanem „az emberi lét mélyebb törvényeinek-tényeinek tudatosítója”. Ennek megfelelően szinte minden témájában, modelljében azt kutatja, azt mutatja be, mit, mennyit, hogyan tárt fel az emberből és az emberi-társadalmi létből. „Az igazán jelentős művészet mindenkor azt tartotta feladatának, hogy meghatározza az ember helyét a változó világban; kifürkéssze rejtett (nemegyszer rejtelmes) természetét, és megtanítsa helyesen élni.” (105.) Így keresi (és találja meg) Balassi Bálint botránys élete és gyönyörűséges költészete ellentmondásának titkát („Egy szenvedélyes jellem találkozik a reneszánszsal: innen a tettei. Egy nagy szellem és roppant tehetség találkozik a reneszánszsal: innen a költészete.” 44.); így értelmezi a *Makrancos hölgyet*, amelyben Shakespeare reneszánszivá humanizálta a durva feudális szellemű bohózattemát; így azonosul Bolyai János tragikus sorsával, így látja meg Petőfi halálában a mítoszteremtő erőt, „a szabadság megszemélyesülő világerejét”; így „védi meg” Mikszáthot az elavultság vádjá ellen („Mi volna korszerűbb irodalmi tett, mint éppen a korszerűtlenség felmutatása?”); így ír valóságos költeményt prózában Bartók zenéjének kozmikus értelméről; így elemzi ki remek, dialektikus tanulmányban, hogy Tolsztoj mit *tudott* („Teljes, plasztikus világot büvölni élénk, már-már tapinthatóan”), és mit *nem tudott* (Shakespeare-rel ellentétben „fogalma, sejtelve sem volt a *hatalom természetéről*”: „Mint a lelkiismeret emberét, egyszerűen nem érdekelte: mi nem áll rajtunk. Ami rajtunk áll, az érdekelte.” 92.), így igyekszik bizonyítani, hogy az Illyés Gyula-átdolgozta *Kegyenc* a *Bánk bán* és *Az ember tragédiája* után a legkiválóbb magyar dráma (mert az emberi természet egyik végzetes eshetőségét, „világerőt” lát meg Maximus végletes konformizmusában), Illyés pedig azért egészen nagy költő, mert „érzéke van a legfontosabbhoz”, azaz korunk legégetőbb egyetemes problémáihoz.

És így rajzolja ki Székely a kötet legnagyobb számot képviselő, számunkra legrevelálóbb erejű írásában azt a megrázó drámát, amelyben a romániai magyar művészek – írók, festők, szobrászok – a maguk korszerű útját keresik a kor művészeti törekvéseinek útvesztői között, az elavultnak tűnő hagyományos realizmus, a neoavantgarde és a különféle absztraháló törekvések csábításai közepette. Így kapunk ragyogó miniatűröket egész sor régebbi és újabb magyar művészeiről – a szobrász Szervátiusz Jenőről, a novellista Nagy Istvánról, a prózaíró Papp Ferencről, a sokoldalú Molter Károlyról, a költő Bartalis Jánosról,

Horváth Imréről, Tóth Istvánról, Deák Tamásról, Kányádi Sándorról, Lászlóffy Aladárról, Szilágyi Domokosról, Szőcs Kálmánról, Markó Béláról, a festő Nagy Imréről, Bene Józsefről, Nagy Pálról, Páll Lajosról, Zolcsák Sándorról és végül a csíkszeredai művésztelep kísérletezőiről, Márton Árpádról, Antal Imréről, Sövér Elekről, Beczássy Antalról, akiken „rögeszme”-elméletét próbálja ki. Azért írtunk le ennyi nevet, mert a kötet egyik meglepetése, tanulsága éppen az, hogy milyen gazdag, sokoldalú élet buzog az erdélyi magyar kulturális élet különféle területein, nemegyszer mostoha körülmények között is. Székely természetesen ezekben a modelljeiben is azt keresi – és találja meg éles szemmel –, ami egyedi, ami csak-ők. Vagyis – a „rögeszméhez” viszonyítva – amivel hozzájárulnak ama bizonyos ősarca, „világagy”, óriás-elme” gazdagításához vagy kontúrjainak határozottabbá tételéhez, pontosan beleállítva őket a kor művészeti törekvéseinek, realizmus és absztrahálás keresztütüének vonalába. Bravúros, ahogy baráti írókról és művészekről tucatszámra tud plasztikus, dicséretben hitelesnek tűnő, de azért a hibákat, gyengeségeket is tapintatosan vagy szellemesen beszövő finom portrékat írni. Például az egyik „természetes költőt” így jellemzi: „tud olyan versszöveget írni, amelyet másként elgondolni sem lehet” (a kiemelés tőle); azaz: „egyszerűen”, azaz: primitíven, azaz: gondolati eredetiség híján. Székely modelljei még azok előtt is tetet-leket öltének, akik műveikből nem – vagy csak alig – ismerik őket. Egyébként ezek az íróportrék gyakran csupán alkalmak arra, hogy nagyon komolyan vagy nagyon szellemesen valamilyen általános témát vagy „világerőt” fejtsen ki bennük, például Deák Tamás „álmemoárjával” kapcsolatban a modern, mai szerelem méltóságvesztettségét (ez – a *Vélemény a szórakozásról* című fejtegetéssel együtt – egyike legelgondolkoztatóbb írásainak) vagy az *Üvöltés* című, nálunk is ismert mű beat-nemzedékének vallomásai kapcsán „a selejt lázadásáról”.

Nem vitás: Székely eszménye a józan értelem, mindenfajta irracionálitással szemben. A világos értelem jegyében vonzódik a legklasszikusabb írókhoz, s idegenkedik az avantgarde-tól és a modernkedőktől. Ideálja az eszmélkedő ember. Nemhiába hivatkozik – mindenekelőtt és fölött – Thomas Mannra, s hajlamos arra (ez egyoldalúsága), hogy állandóan (és csaknem csak) Thomas Mannban, Goethében, Shakespeare-ben, Tolsztojban, Bachban gondolkodjék. Ő maga költőváltásban és elvi meggyőződésében („ars poeticájában”) érezhetően „modern konzervatívnak” (362.) tartja magát, aki az öncélú újítással, az érthetlenségbe torkolló absztrakt költéssel szemben ragaszkodik a költészet *kommunikáló* funkciójához. Így jut el a konzervatívok és a modernek vitájában ahhoz a konklúzióhoz, amelyet 1973-ban mondott ki egy írótalálkozón: „A költészet meghalt.” (366.)

Meghalt, mert elvesztette funkcióját. Ezt a tragikus végkövetkeztetést nemcsak a mai lírának tapasztalataiból vonja le, hanem saját példájából is: a lírai költőből, aki belátva, hogy a költészet – kommunikációs művészet értelmében – meghalt, abbahagyja a versírást, abból a tényből viszont, hogy költői ere elapadt, ismét csak azt a konklúziót vonja le, hogy a líra meghalt. Indokolása: már ezerszer kimondott banalitásokat nem érdemes leírni, a jellemzően „modern”, mai líra viszont kommunikálásra képtelen.

A kivezető utat mégis ő maga mutatta meg, még 1965-ben, amikor azt vallotta, hogy „közös igényünk, a korszerűség, már réges-régen nem formai, hanem tartalmi kérdés”. A költőt az teszi újszerűvé, maivá, „ha képes tudatosítani a kor újfajta emberi létkérdéseit, . . . ha kibontja a valóságból azokat a benne szunnyadó, új gondolatokat, amelyeket eddig nem lehetett, és éppen csak most lehet kibontani”. (*Ötéves írói tervem.*) Hacsak ki nem ábrándult ebből a meggyőződésből (mintha egyik-másik későbbi írása ezt sejtetné), tudnia-látnia kell, hogy a kommunikáló (tehát viszonylagosan konzervatív) költészetben a *mai*, gyorsan változó világ, a *mai* élet, a *mai* ember érzés- és gondolatvilágának kifejezése talán mégsem csupa banalitás. Persze, ebbe az érzés- és gondolatkörbe bele kell érteni a tágan értelmezett *politikumot*, a mai világ mindannyiunkat érintő-aggasztó problémáinak kimondását is. (Székely az egész magyar költészet legegényibb, legsajátabb vonását nem a *politikusságban* látja – ez szerinte közös kelet-európai vonás –, hanem a Baudelaire-ből levezetett *vallomásosságban*.) Amellett bízunk kell abban, (amiben Székely kételkedni látszik), hogy korunk költészetének *formai zűrzavarából, az avantgarde kísérletekből is kialakul előbb-utóbb egy új, korszerű harmónia, amelyre jelenünk nem egy kiváló költője máris reményt, utat mutat.*

Az elmondottakból kitűnhetett, milyen népes modellsort, témakört és gondolatgazdagságot vonultat fel Székely kötete. A legnagyobb élmény mégis *maga az író*, aki mindezek mögött áll, és az az *előadó-modor*, amellyel nézeteit kifejti. A kötet sokoldalú tematikáját, sokféle műfaját, természetszerűen nem egyenrangú szintű kisebb-nagyobb írását szilárd egységbe foglalja a szerző határozott profilú, eredeti, rokonszenves egyénisége, meggyőző ötleteket ontó okossága, lefegyverző őszintesége és magas erkölcsisége. Eszmélkedései közben mindig *etikus, humánus, esztétikus* irányban befolyásol, akár művészeti kérdéstről, akár a modern ember életformájáról, szerelméről vagy szórakozásáról van szó. Kötetében egyszerre jelenik meg az esszéíró, a gondolkodó, a tágabb értelemben vett irodalomtörténész, a költő, a kritikus, a barát, a folyóiratszerkesztő, – egyszóval a *teljes ember* gazdagon árnyalt tükörképe.

Ebbe a képbe beletartozik jellegzetes előadómódszere is. *A meggyőzés művészete*: így lehetne jellemezni sajátos gondolatvezetését. Nem dogmatikusan kijelent, rendszerint nem is előre tisztázott premisszákból indul ki, hanem a művészeti alkotás – irodalmi mű, kép, szobor – egy-egy művészi alkat vagy a fölvetett probléma, hipotézis előtt eszmélkedve, végső meggyőződését a magának fölített kérdések során lépésről lépésre tisztázva, állításait állandóan ellenőrizve *együttgondolkodásra* készíti (sőt kényszeríti) az olvasót, úgyhogy ez vele együtt jut el az ellenállhatatlan konklúzióhoz. (Ennek stílári megnyilatkozása írásaiban a sok „költői kérdés” és a „bizony”-ok, az „úgy van”-ok vagy a „semmiesetre sem”-ek, amelyekkel rábólint saját felismeréseire, vagy elutasítja a kérdésszerűen fölvetett lehetőséget.) Stílusát személyes líraiság hatja át, de értelmi ragyogás és erkölcsi tisztaság is.

Kifogást legfeljebb a kötet *terjedelme* és *szerkezete* ellen emelhetnénk. Ha Székely ellenáll a kísértésnek, hogy kevésbé jelentős kis írásait is belefoglalja a kötetbe – talán kevésbé színes, de kevesebbet markolón is tömörebb, magvasabb lehetett volna. Szerkezetileg pedig alighanem jobb lett volna elkülöníteni a nagyívű és eredeti elvi tanulmányokat az alkalmi írásoktól – ha már a szerző úgyszemint megjelenésük kronológiája szerint állította össze kötetét –, vagy témák, esetleg műfajok szerint csoportosítani a gazdag anyagot. A hosszadalmas esszékötet – bármily remek is darabjai – egyre fárasztóbbá válik, s az elkerülhetetlen önisméltések is – bármilyen bravúros változatossággal fogalmazza meg őket – erőteljesebben kiütköznek.

Mindez azonban mitsem von le a kötet értékeiből és tanulságaiból. Abból a kettős haszonból, hogy a magyar–román közös könyvkiadási megállapodás jóvoltából bekapcsol hazai irodalmunk és esztétikai szemléletünk vérkeringésébe egy kiváló, érdekes írógyéniséget, a maga gazdag és eredeti gondolkörével és egyúttal megismertet bennünket a romániai magyar művészeti élet képviselőivel, problémáival és öröndetes pezségével. (Kriterion, 1978.)

MAKAY GUSZTÁV

Bata Imre: VERES PÉTER ALKOTÁSAI ÉS VALLOMÁSAI TÜKRÉBEN

Az Arcok és vallomások sorozat címének és eddigi hagyományainak sugallatától eltérő módot választott Bata Imre a Veres Péter-portré megfestésekor. A biográfusi meg a műelemző funkciókból megőriz ugyan valamit, de alárendeli őket a szellemi fejlődésrajz, a

gondolkodás-történet igényének; nem az író – számos kötetben rögzített és mindenki számára hozzáférhető – önéletrajzi vallomásaiból válogat szemelvényeket, hanem egyfajta mentális magatartást követ bontakozásában s ennek változásaiból vezeti le „epikai formáinak változatait” is. Alapkérdésére, hogy ti. „ki volt Veres Péter?” – Illyés meghatározásával felel: lángelme volt, s e zsenialitás lényegét a megértés, a gondolkodás fokozatos mélyülésében, önkorrekcióra is képes és az idők folyamán egyre hatékonyabbá váló lényegretörésében tárja föl. Az irodalmi értékek nem az egyetlen s nem mindig a legfontosabb forrása a társadalom-középpontú gondolkodás igényessége és magas színvonala, intellektuális készségek és művészi teremtő erő másfajta arányára, bonyolultabb viszonyára is ismerünk példákat; talán már ezért sem *általában* javasolható és követhető megközelítési szempont a Bata Imrée, de ezúttal föltétlenül illik a tárgyhoz, s az ábrázolt jelenség némely fontos vonásával harmonizál. A politikai és az irodalmi ambíciók összefonódása; az a fölfogás, hogy a helyes sorrendben a művészet az élethez, a valósághoz, a sorskérdésekhez képest mégiscsak második; a nyelv eszközként való elképzelése; a világgép széthullásával és kreatív fölépítésével kapcsolatos „modern” művész-gondok elhárítása, sőt az alkati racionalizmus, a pedagógiai bizakodás stb. olyan vonásai Veres Péternek, amelyek éppen vele kapcsolatban indokoltnak mutatják és termékkennyé teszik a Bata alkalmazta megközelítést is.

A könyvben részletesen kifejtett és dokumentált fejlődési szkéma röviden a következőképpen foglalható össze. Veres Péter személyiségét a balmazújvárosi szegénység életkörülményeinek benső ismerete meg a változtatás esélyeinek egyszerre gondolati és gyakorlati keresése határozta meg. Eszmélkedésében két fő motívum vonul végig következetesen: „A történelem előtti közösség, a tenyészet természetét kutatja, s ennek a közösségnek a javára vállalja és gondolja el a szociális forradalmat.” (15) Kései önjellemzések nyomán a monográfus „messianisztikus és szektás” jegyeket vesz észre a fiatal politikus alkatában, tevékenységében, az íróvá válást a politikai érvényesülés lehetetlenségével, a munkásmozgalmi gyakorlat helyett a magány és a válság tapasztalatainak erősödésével magyarázza. Nosztalgia a kapitalizmus előtti paraszti életforma bensősége és rendje után, a ridegparaszti mentalitás mitizálása, a „kultúrkritika” eszméinek egyeztetése az elsődlegesebb és hitelesebb szociológiai fölismerésekkel: ezekben a motívumokban Veres Péter gondolkodása és közérzete a krizeológiával érintkezik –, irodalmi műveinek minősége és közírói tevékenységének ellentmondásai (főként a nemzetinek elkülönítő, jelleg-szerű fölfogása) egyaránt ebből a kettősségből vezet-

hetők le. Az „eklektikus egyeztetés fázisát” (160) szárszói szereplése és a háború éveiben született esszéinek legjáva haladja meg először a „történelmi alázat” (166), a „bizonyos jövő tudatának” és előkészítésének jegyében. Parasztpárti politikai elkötelezettsége néhány évre még a kisüzemi termeléssel kapcsolatos illúziókat erősíti benne, de az 1950-től sorjázó epikai művek, majd a hatvanas évek érett tanulmányai a történelem kihívásának, egyebek között a kollektív gazdálkodás létének és szükségszerűségének megértését tanúsítják, s a „népben, nemzetben gondolkodás” magaslátán mutatják Veres Péter közéleti és írói magatartását. Ekkori felfogását „nemzet és haladás összehangolási törekvésének” (254) minősíti Bata, kimutatva, hogy a szociológiai kultúra dialektikus kiegészítésének funkcióját a kultúrakritika, a „sorslíra”, a hungarológia helyett végleg a történetfilozófia, a jelen érdekétől ösztönzött „történelmi megismerés” veszi át a *Bölcs és balgatóg őseink* szerzőjének szemléletében.

Ebbe a fejlődésmenetbe ágyazódik bele a kötetben Veres Péter írói tevékenységének, epikusi művészetének jellemzése. Bata nem szentel külön fejezetet esztétikai, poétikai, stilisztikai kérdéseknek, de jónéhány megfigyeléssel, átgondolt elemzéssel járul hozzá az ilyen szempontú későbbi szintézishez is. Fontos sajátosságai ennek az írói jellemnek, hogy (mint Stendhal vagy Tolsztoj a csaták képét) „ő is mindig az egyes szemével, személyes tapasztalásból” láttatja és alakítja az ábrázolt helyzetet (52), empirikus kötődése oly erős, hogy „akármilyen jelképeset” ír le, az „ugyanakkor elemi valóság is” (43). Túlélezett tipológiai szembeállítás nélkül világlik ki, hogy fogantatásuk és belső minőségük szerint Bata lírai és epikai, személyes és tárgyias indítékú, jellegű műveket különböztet meg (az első típushoz sorolva pl. *Az Alföld parasztságát, a Számadást* stb., a másodikhoz a *Gyepsort, a Falusi krónikát, A Balogh-család történetét*). Szűkebb értelemben vett műfaji kérdéseket illetően érdekes a Veres Péter és Sinka István versei kapcsán megfogalmazott gondolat a rigmus és a szabadvers alternatívájáról (57), bár a műköltői hatás bagatellizálása a szabad verset író „iskolázatlan” költőknél aligha bizonyul cáfolhatatlan gondolatnak. Az epika ősi formáihoz való írói viszonyban Bata a népmesei észjárás és formaelv szuverén folytatására is figyel (pl. a három gazda vagy a próbák motívumaira Balogh Jani történetében, az állati „nyelv” megértésének mozzanatára másutt), de még több adalékot gyűjt össze a folklór elbeszélés, az „igaz történet” műfajának Veres Péter-féle elmélyítéséről, továbbfejlesztéséről. Finoman érzékelteti, hogy ebben a nembn azok a legnagyobb találatok, ahol „a tényszerű és a jelképi egymással egybevág”, a reális tények egyúttal a társadalmi valóság

„teljes paraboláját” is hordozzák (221), ahol – mint a *Laci* lőtörténetében – már az elbeszélés módja utal „arra az ősi közönségre, ami az epika legmélyebb feltétele, a lét mítoszi egysége” (224). Az elbeszélés „technikai” kérdései leginkább annyiban érdeklik a szerzőt, amennyiben a szociológiai valóságanyag hű megjelenítésében szerepet vállalnak; találó pl. a *Gyepsor* meg a *Szűk esztendő* időkezelésének olyan összehasonlítása, hogy a gyepsori, tehát a napszámos világban „napok vagy fél napok” (116) alkotják az életforma – és az elbeszélés – egységeit, viszont „a kisbérllő életét esztendővel kell mérni” ennek az életnek „már a feltétele is a kitartás” (124).

Az életmű „belső logikáját” akarja megfejteni Bata Imre, a politikus, a gondolkodó és a művész szemléletének egységes fejlődéstörvényét kutatja. Értéktisztelete nem válik felemássá az átgondolt kritikai szempontrendszer alkalmazásától, a Veres Péter-i jelenség népi, paraszti gyökérzetének és karakterének bemutatását szerencsésen ellenpontoszza a kor nagy európai szellemi áramlataival létesülő kapcsolatok kiemelése a krizeológiától a modern polgári és marxista történelmi, antropológiai kutatások vagy a Thomas Mann-i, Németh László-i intellektuális, mitikus epika párhuzamaiig. Kevésbé kidolgozott vagy éppen vitatható részei is vannak persze fölfogásának. Hogy említsünk is egyet: néhol túlságosan sommás és árnyalatlan az a bíráló, amely a megvalósult (s ebben az értelemben tényleg szükségyszerűnek mondható) változattal majdnem ellentetés nélkül azonosulva vet el egykori másfajta ajánlatokat, legalább „lélekigazságoként” figyelmet érdemlő alternatívákat. Igaz, hogy a *Paraszti jövő* utópiának bizonyult, de ezt az utópiát a negyvenes évek végétől nemcsak „a forradalom, tehát a történelem logikája” (179), hanem egy nagyon sok vonásában voluntarisztikus politika és gazdálkodás toltá félre, aminek máig kiható súlyos társadalomlélektani és másfajta következményei vannak. Részben talán ezzel kapcsolatos (s néhány apróbb filológiai kifogásnál mindenképpen lényegesebb) az életrajzi dokumentáció meglehetősen elnagyolása is az 50-es évek krónikájában, mivel a fordulat ellentmondásainak alaposabb analízise nélkül nehéz szólni Veres Péter akkori közszereplésének alkalmazkodást és korrekcióra, változtatásra törekvő bonyolultan egyeztető vagy fölváltva megkísérítő jellegzetességéről. De hogy továbbgondolásra serkent, az extenzív teljesség erőltetése helyett a még megoldatlan kérdések fölvetésére és megvilágítására készített, az egyben erénye is Bata módszerének; a szakzsargonot kerülő, közérthetően fogalmazott, a főbb tézisek ismétlésével, variá-

lásával didaktikai célzatot is vállaló könyve – a monografikus földolgozás elsőségének formai érdemén túl – egy markáns, emlékezetbe vésődő, tartós hatásúnak ígérkező koncepció rögzítésétől kapja meg tartalmi jelentőségét. (Szépirodalmi, 1977 – Arcok és vallomások sorozat)

CSÚRÖS MIKLÓS

Vezér Erzsébet: LESZNAI ANNA ÉLETE

Nem lehet szépíteni a dolgot: Lesznai Annát egy időre elfeledtük. Neve az *Új Magyar Lexikon*ból (Bp. 1959–1972.) is kimaradt, s a hetvenes évek elején megjelent akadémiai kiadvány, az 1918–19-es dokumentumok reprezentatív szöveggyűjteménye, jegyzeteiben nem tudta föloldani a Berény Róbert tervezetében iparművészként szereplő „Lesznai” nevet. Pedig a művésznév mögött rejtőző Moscovitz Amália, e forradalmak korának egyik jelentős szereplője, akkor még élt. Verseket és önéletrajzi regényt írt, szép magyar nyelven, hazája nem halványuló képéről és emigrációban szenvedő magáról. Hajnal Anna szép szavaival: „Méltó magas kort ért teljességben és épségben, mint gyökérben és koronában kiteljesedett ősplátán: szélesen markolta a földet, szomjasan és az egyensúly titáni feszültségében emelve és földbe kötözve egekbe nyúló magát.”

Nevét a fontosabb régi kézikönyvek közül csak a *Magyar Zsidó Lexikon* (szerk. Újvári Péter, Bp. 1929.) őrzi, bár születési évét az is hibásan közli. Évtizedek után Vezér Erzsébet köszöntötte elsőként a magyar sajtóban (*Élet és Irodalom*. 1965.). Ma már művét is egyre komolyabban méltatják az újabb magyar irodalmi és művészeti lexikonok, szakkönyvek.

A művésznő 1965–66-os látogatásai Budapesten, regényének és válogatott verseskötetének hazai kiadása, egyes képző- és iparművészeti munkáinak kiállítása 1975-ben Hatvan városában, majd a hagyatékából végakarata szerint hazakerült hímzéstervek, mese-illusztrációk és életképek bemutatása 1976-ban a Magyar Nemzeti Galéria reprezentatív tárlatán, egyes művészetpedagógiai előadásai szövegének sokszorosítása, végül legszebb meséinek, verseinek újralfedezése és közreadása a Corvina szemet-lelket gyönyörködtető Képeskönyvében nemcsak őt magát ébresztették új életre, hanem azoknak régi, fontos eszmei és valós találkozásaira is emlékeztettek

bennünket, akik e szembesülés nélkül talán maguk is felelték volna, hogy valaha egyazon helyen, nála is jártak. Mennyi fontos művészeti és tudományos vita zajlott szalonjában, kertjében – Bécsben, Körtvélyesen, Budapesten –, míg ő cigarettázva hímzése fölé hajolt! Kulturális életünk számos kiválósága – többen (Kodály Zoltán, Lukács György, Ortutay Gyula) Lesznai hazalátogatásai óta már halottak – találkozott „a Máli” szívélyes invitálásában, köszöntésében s az emlékezősekben. Lesznai feszültségekkel és nehéz sorsral vívódó-vívó egyéniségének, életének legfontosabb üzenete talán az inspiratív harmóniateremtés egyedülálló képessége. Különösen azok számára, akik örökösei annak a sokszínű, de morális elkötelezettségében, antifeudális demokratizmusában egységes szellemi mozgalomnak, amelynek legnagyobb szónoka Ady Endre, ám munkásai, de mártírjai is a Lesznai Annák voltak. Ezt közvetíti sikerrel Vezér Erzsébet könyve. Moscovitz Amália élete korszakokat és világreszeket ível át, mégis az egyszerűség és hűség emelkedett példája.

Ezért szerencsés az a forma, amelyben ez a könyv a Lesznai-jelenséget tárgyalja. Az életrajz keretei között egyszerre idézi föl a művésznő gazdag személyiségét, életének változatos helyszíneit, az alkotó ember megannyi személyes kapcsolatát, tevékenységi területét. Tartalmasan és új szempontok szerint elemzi a magyar századelőnek Lesznai egész sorsát meghatározó világát. Különösen érzékletesen vetíti elénk e kor fővárosi értelmiségének egyes csoportosulásait: a Moscovitz-ház összejöveteleit, a Vasárnapi Kör adatfeltáró részletességgel „megjelentett” beszélgetéseit vagy a Tante Cecil irányította szalon izgalmas estéit. Misztifikálástól mentes képet kapunk a magyar progresszió szövedékének egyes alapvonalairól. Többek között olyan rokoni szálak is kibomlanak, mint amelyek Hatvány Lajost Lesznai Annához, Jászi Oszkárt Szabó Ervinhez, Vedres Márkot a Polányiakhoz kötik. De Vezér Erzsébet éppen Lesznai gondolati útjának teljes rajzával érzékelteti, hogy ebben a körben a rokoni és érzelmi kapcsolatok mennyire nem diktálhattak eszmei-ideológiai kötődéseket. Lesznai Anna gondolatait a szerző bravúrosan ütközteti Jászinak levelekből, naplójegyzetekből, kiadatlan írásokból idézett véleményével. Lesznai mindvégig szuverén ember kívánt maradni. Egy volt férjének szóló, kommunistákhoz fűződő kapcsolatairól írott leveléből idézi a szerző: „Barátaimmal szemben legalábbis úgy megőriztem magam, mint veled szemben: egy igaz, és ez tán hiba nőnél, nem tudom hitemet még szerelemből sem megtagadni.”

Körtvélyes, a szülői ház, az arisztokrata allűrjeivel számunkra már inkább nevetséges, mint anekdotikusan vonzó apa és az édeni

kert, melynek képe az egész Lesznai-művet beragyogja . . . Mindezek megjelenítése Vezér Erzsébet könyvének pompás indítása. A szépirodalmi igényű bevezető fejezet ugyanakkor igényes esszét is hordoz a meséről, mint irodalmi műfajról. Lesznai elvonatkoztató, eszményítő kert- és növényábrázolásaira gondolva, nem hangsúlyozhatjuk eléggé az egyszemélyes mitológia fontosságát, e sajátos mágia tudatosságát. Lesznai önmegfigyeléseiben és emlékezéseiben a tudattalan feltárására irányuló tudatos igyekezetet is észrevehetjük. Különösen abból a szempontból volna érdemes megvizsgálni a rendelkezésre álló anyagot, hogy milyen küzdelmet folytatott nemcsak környezetével, de önmagával is, hogy mint nő és mint zsidó teljesen emancipálódjék.

Fölvívta a figyelmet az utóbbi probléma belső vonatkozásaira is abban a nyilatkozatában, amellyel *A zsidókérdés Magyarországon* című körkérdésre válaszolt (*Huszádik Század*. XVIII. évf. 1917. 1. sz. 104–109. o.). Ez az írás Lesznai Annának azért fontos vallomása, mert egyértelműen fogalmazza meg álláspontját: a zsidó származású embernek egyetlen lehetséges útja a *mindenfajta* előítélettől mentes, természetes beilleszkedés hazája társadalmi és kulturális közegébe. Gondolatmenetének felelevenítése több később idézett írás, naplójegyzet megértését is megkönnyíthette volna az olvasó számára. Tartalmazza már az egész művén átsugárzó földhöz-természethez tartozás emancipáló programját is, amelyet ez a magyar társadalom minden rétegéhez, a legjobbakhoz ezer szállal fűződő művész az ösztönösség természetességével valósított meg. Társadalmi háttérrel ad egy a magyar századforduló szellemi közegében fel szabadult, egészséges asszony élete végéig sem igazán oldódó, később az emigráció rettenetes súlyával nehezített, tragikus magányosság-érzésének. Annak, hogy „kezdetben a kert volt, a gyönyörű ízek és színek – és a félelem.”

Vezér Erzsébet könyve szerkezetével is érzékelteti, hogy Lesznai Anna soha nem szakadt el végérvényesen gyermekora színhelyétől és kora ifjúsága szellemi környezetétől. Vezér könyvében egyre halványul a színterek leírása, s vele erősödik az életmű bemutatása. Aki csak Lesznai pedagógiai előadásait olvassa is, megérzi a művésznő sorsának tragikumát. Moscovitz Amália az amerikai magániskolában részletesen elmeséli, hogyan érkezett meg Körtvélyesen fészkerre a gólya. Az ő, aki a New-York-i bérpalota egykori magyar vidéki otthonokra emlékeztető szobájában hímez, verseket, regényt ír, hogy felidézze és megőrizze régi otthonának képét.

Lesznai Anna írásainak, szubjektív, irodalmi és társadalmi közegének főlényes ismeretében Vezér Erzsébet imponálóan elemzi, magyarázza

ebben a népszerű olvasmányoknak szánt könyvben a verseket, még a Meluzina-motívumot és a sajátos Lesznai-hit költői termékeit is. A képző- és iparművész Lesznai Anna portréja nem teljes. A szerző gazdag dokumentumanyaga alapján közelebb juthatunk a művek értelmezéséhez, azonban e művészet valamennyi tájának feltérképezése, s ennek nyomán a kiemelkedő alkotások, különösen pedig a „jól megcsinált dolgok” a művéség becsületéért végzett munka jelentőségének felmérése még nem történt meg.

A művészi alkotások nehezebben gyűjthetők össze § rendezhetők, mint az irodalmi művek. A feltalált és felismert anyagról nem tudható, hogy mennyiségi és minőségi szempontból hogyan aránylik az életmű egészéhez. A legsúlyosabb gond végül az, hogy újabb művészettörténeti irodalmunk csak esetenként fordít figyelmet a díszítőművészetek jelenségeinek értelmezésére. Vezér Erzsébet könyvének anyagát, a Corvina szép kötetét és Lesznai amerikai előadásait kellett megismernünk ahhoz, hogy a művésznő munkáit ne csupán a szecessziós stílus „megejtően paradox képződményei”-nek (Szabadi Judit: *A magyar szecesszió művészete*. Bp. 1979. 39. o.) lássuk. Lesznai Anna azzal, hogy iparművészeti és könyvművészeti alkotásainak motívumaiban népművészeti anyagot ötvöz a „magas” művészet formáival, hitet tesz a szépség egyetemessége mellett: nem ismeri el a kultúra társadalmi különbségek szabályozta kettéhasadását. Egy-egy hímzésterve formarendjének párját nemcsak matyó motívumokban, hanem hol egy 16. századi spanyol csempén, hol a kolozsvári asztalosok 18. századi mintakönyvében találjuk meg. További meglepő párhuzamok helyett fontosabb a különösen amerikai előadásában tükröződő alapgondolatot, a művészi szemlélet és eszközök demokratizmusát hangsúlyozni. Szemléletének lényege fogalmazódik meg abban a gondolatmenetében, amelyre művészetpedagógiája épül: a tárgyi környezet neveli, alakítja az embert, azaz hogy figyelmet, szeretetet és emberi munkát közvetítő mives darabok a képzőművészet befogadására is nyitottá tehetnek. A motívumvándorlás jól magyarázható a Lesznaival kapcsolatban mindenkor fölvetett népművészeti csatornán át, de feltétlenül számításba véve egy ezzel párhuzamos, rövidebb utat is: úrihímzések, a felvidéki magyar virágos díszű reneszánsz épületek, a körtvélyesi kastély feltehetőleg tárgyi világa és általában a művésznő nagy kultúrájának ezer forrása révén. Lesznai legtöbbször lényegében reneszánsz ornamenteket dolgoz föl, színvilága is köti e korhoz, de a szimmetria fölbontásával, vonalrajzával, a „horror vacui” gyakori érvényesülésével szecessziós díszítményekké alakítja őket. A dekorált és „tisztá” felületek arányát a népművészet fölfogásában alakítja.

Iparművészeti munkáinak rokonai a meseillusztrációk. Ezeket az árnyékok nélküli, körülhatárolt, sík formákkal szerkesztettség, a szönyegszerűség teszi olyan jellegzetesen szecessziós alkotásokká.

Örömkre Lesznai Anna számtalan hízműterve, könyvdíszje közül többet már egybegyűjtve közreadott a Corvina kiadó (*Lesznai Képek-könyv. Összeállította Gergely Tibor. Bp. 1978.*). Népéletképeit még nem állíthatjuk sorba. Pedig Lesznai táblaképei számunkra, akik ismerjük őt, és ismerjük a Nyolcakat, többet közvetítenének, mint „naiv frissiséget”, szeretetet a hazai föld és népe iránt, amit 1926-os bécsi kiállításán a *L'Art Vivant* kritikusa fölfedezett. Igazat kell adnunk neki, amikor Brueghel- és Chagall-reminiszenciákat emleget, s a díszítő szemlélet talán valóban perzsa miniatúrákkal is rokonítja Lesznai egyes képeit. De festészete, mely akvarellvázatainak tanúsága szerint könnyed, nagybányaias ábrázolóképtelenségen alapult, hazai talajról sarjadt, s legalább annyira rokona Kernstoknak és Berénynek, mint az említett, Lesznai tömegjeleneteiben (pl. Szlovák Lourdes, Tánc, Hetivásár Szentmihályon) egy-egy szempontból valóban tettenérhető hatású (bruegheli a térszerkesztés, chagalli a testek tömegének mozdulatba oldódása) nagymestereknek. Táblaképeinek gondos elemzése, általában pedig munkásságának értékelése, feltételezésünk szerint elárulná, hogy művészettörténeti helye magasabban volna, mint ahol azt eddig saját szerénysége és a szeretetteljes kritika (pl. Berényé 1932-ben, amely mint epikus, mesemondó festőt tartja egyedülállónak,) szemérmessége eddig kijelölte. Az is megsejthető, hogy önértékelését döntően befolyásolta, hogy a Nyolcak 1911-es kiállításáról táblaképeit „eltanácsolták”, ott csak hízművekkel szerepelt, mint vendég. Vezér Erzsébet is ilyen motívumot fedez föl Lesznai és Berény (a naplóban követhető) harmincas évekbeli kapcsolatát elemezve. Talán nem túlságosan bátor az a feltételezésünk, hogy az itt tettenért „vákuum” nem az első és nem is a legdöntőbb a művésznő fejlődésében. A most kezünkben tartott „Lesznai-breviáriumból” olvassuk ki a naplóból származó regényterv egy részét. Ezt az énképet nem nehéz a festő Lesznai Annára alkalmazni: „... a 80–90-es évek még látszólag ép dzsentri világa, az érintetlen középkori falu végső búcsúja... a vár még majdnem érintetlenül fennáll, de belül a termiták úgy kirágták, hogy egy fuvallatra feldől. Megéreztetni a dzsentrinek nevelt kislány intenzív benneélését ebben a világban, s amint felébred benne zsidó és *outsider* voltának tudata, ... Keres kiutat, de túlságosan benne van idegileg és ösztönösen, hogy kijusson belőle az igazi forradalomba. Leül tehát a két világ határán és nézi, festi őket, illetve visszafele ábrázol és előre gondol.” A magyar művészettörténeti irodalom Vezér adatfeltáró, a művész lényét értel-

mező munkája alapján meg fogja találni Lesznai művészi kifejezésében azt is, ami egyetemes jelentőségű, ugyanakkor sajátosan magyar.

A *Nemzeti Galéria katalógusa* (szerk. R. Bajkay Éva) idézte Lesznai Anna mondatait: „Festettem, mert gyönyörködtem otthonom földjében és a rajta nyüzsgő teremtményeknek meg akartam őrizni a képét. Hímeztem és ma is mosolyogva gondolok rá, hogy mennyi hímezett Lesznai-párna hevert valaha a pesti díványokon. Jó generáció voltunk.”

Vezér Erzsébetnek e nemzedék nagyszerű alakját elének állító munkájáról elmondhatjuk, amit Kaffka Margit írt Lesznai Anna első verseskönyvéről: „mindenképp gazdag és szép ajándék; öröme a megismerkedésnek egy előkelő, szenzibilis, érdekes és őszinte lélek komoly poézisével.” (Kossuth, 1979.)

W. SOMOGYI ÁGNES

IRODALOMSZEMIOTIKAI TANULMÁNYOK

A modern román irodalomtudomány, nyelvtudomány, újabban a szemiotika méltán világhírű. A romániai magyar stilisztika (indulásában nyelvészeti, eredményeiben irodalomtudományi) képviselői pedig a magyar nyelvű filológiában töltenek be fontos helyet. Közvetítő szerepük a legismertebb: a romániai magyar szellemi életben a nemzetközi és hazai áramlatokat adják, azonban nem egyszer a mi számunkra is újdonságokat nyújtanak. Talán más tudományterületeknél is inkább megfigyelhető náluk a modern román eredmények és irányzatok alapos ismerete, követése, továbbfejlesztése. Szinte bámulatos, hogy mintegy másfél évtizede mi mindennek a megírására jutott idejük, megjelentetésére erejük. A mostani fordításgyűjtemény-antológia is voltaképpen megelőzi mind a két példaként felhasznált tudományszakot: sem román, sem magyar nyelven nem készült még el önálló irodalomszemiotikai gyűjtemény. Ha fellapozzuk a kötetet, kiderül, hogy azért éppen e forrásokból merített Murvai Olga (valamint a felerészt romániai, felerészt magyarországi fordítók is). A népszerűsítőnek szánt kötet, amelyet a tervek szerint hamar követ majd általános szemiotikai és kultúraszemiotikai kötet is, 12 tanulmányt közöl, többeket rövidítéssel, de mindvégig gondos apparátussal, forrásmegjelöléssel, a tudományos jegyzetekkel együtt. A szerkesztő utószava röviden vázolja a

*Válogatta és az utószót írta Murvai Olga.

szemiotika kialakulását, tájékoztat az irodalomszemiotika bemutatott iskoláiról, a szerzőket és műveiket röviden bemutatja, majd pár fontos terminus magyarázata olvasható. Néhány pontatlanság van ezekben, újabb adatok is hiányoznak. Ezeket egy külső lektor biztosan észre vette volna.

Ami a közölt anyagot illeti, a kötet az előfutároktól semmit sem közöl. Ez végül is helyes megoldás, hiszen az orosz formalizmus, a cseh strukturalizmus vagy a lengyel fenomenológiai irodalomtudomány más (budapesti) magyar nyelvű antológiákban hozzáférhető. A rokon területeket (folklorisztika, filmanalízis, nyelvészet) és kihagyták, nyilván területi okokból. Ezen kívül e témákról van is, lesz is magyar publikáció. Ily módon a „legrégibb” szerzők az orosz formalizmus franciaországi újrafeljesztői: Todorov és Kristeva. Az előbbi 1970-es szinkrondokhé-tanulmányát Horányi Özséb és Szépe György: *A jel tudománya* c. 1975-ös antológiájából vették át. Az érdekes dolgozat egy részletkérdést vizsgál, megközelítési módja teszi fontossá, Kristeva 1969-es *Szémeiötiké. Recherches pour une sémanalyse* c. könyvéből az első, teoretikus tanulmány valóban bevezető jellegű, a szemiotikai szövegelmélet lehetőségeit tárgyalja. Ennek magyarul megjelentetése mindenképpen fontos. (Todorov szövegét viszont teljes egészében közölte a Helikon 1973/2–3 száma, úgyhogy ez akár ki is maradhatott volna.) A német-holland szövegelméletet több dolgozat is képviseli. Van Dijk irodalmi szöveg-grammatikája a szerző gondolatainak második periódusából származik, angolul 1972-ben jelent meg, magyarul a Helikon 1974/3–5 száma közölte, innen vette át a romániai kötet a fordítást. Talán valahol jó lett volna arra utalni, hogy ez elgondolások időről időre változtak és élénk nemzetközi diszkussziót is kiváltottak, amibe az elutasítás is beletartozik. Schmidt 1970-es szövegelméletének egyik fejezetét adta rövidítve Horányi és Szépe antológiája. Ez megint alapvető, a modern irodalomelmzés szempontjából megkerülhetetlen írás. Új Weinrich metafora-tanulmányának (1967) magyar fordítása, amely kontextus-szemantikai (és még nem szemiotikai) jellegű. Ide vehetnénk Petőfi S. János közölt (rövidített) írását is, ebben azonban nem annyira a szerző saját szöveg-grammatikai elképzelései, mint inkább a modern nyelvtudomány néhány áramlatának megismertetése volt a cél. A szovjet irodalomszemiotikát egyetlen dolgozat képviseli: a nyelvész Revzin-házaspár cikke Ionesco drámáinak kontaktus-kommunikációjáról. Noha ez a cikk is megjelent már a Helikon 1973/2–3 számában, éppen romániai kiadványban újraközlése igazán indokolt. Kár viszont, hogy Lotmantól vagy másoktól semmit sem hoz a kötet. Igaz ugyan, hogy Lotman könyvei olvashatók magyarul, mégis bizvást lehetett volna fontos és újszerű anyagot publikálni. Két román dolgozatot közöl a

kötet, a szerkesztő fordításában, ezek természetszerűen első magyar publikációk. A kötet élén áll a nyelvész Golopenția-Eretescu új cikke (1978) a szemiotika rendszerezési lehetőségeiről. Noha ez nem irodalomszemiotikai írás, igazán gondolatébresztő, és kiadása nyeresége egész magyar nyelvű szemiotikai publicitásunknak. Diaconescu cikke (1970) a szöveg szemantikai struktúrájáról szól, rendszerező, rendkívül használható munka. A fordítás nem lehetett könnyű munka, azonban igen jól sikerültnek mondható.

Természetesen a magyar irodalomszemiotikából is hoz szövegeket a kötet. Az utószó és a kommentárok együtt ilyen írásnak számítanak, a szerkesztő mégsem foglalkozott a magyar irodalomszemiotika kérdéseivel, történetének áttekintésével. A közölt három írás mégis utal erre. Csurik Károlynak Kassák *A ló meghal a madarak kirepülnek* versének emblémaszerkezetéről elmondott előadása (1968) még csak látenszen szemiotikai jellegű. Kelemen János elemzése Kosztolányi *Caligulájáról* (1970) szándéka szerint is egyaránt kommunikációelméleti és csak zárójelben (szemiotikai). Ott azonban már egyértelműen megjelenik a jelelméleti kérdéssel. A legmesszebbre mutat Kanyó Zoltán ugyancsak 1968-as dolgozata, nem is annyira az, amit Babits *Ősz és tavasz között* verséről mond, hanem az első pár oldal teoretikus eszmefuttatásra az irodalomszemiotika főbb kérdéseiről. Ez nemcsak méltó nyitánya irodalomszemiotikai kutatásainknak, hanem próféciának is bevált, az elmúlt évtizedben csakugyan ilyen irányban folyt a kutatás. Az is jól látszik, hogy a kezdettől a műelemzés volt irodalomszemiotikánk erőssége. Nem mutatja be viszont a kötet azt, mi mindent hozott már eddig is irodalomelméletben, műfajelméletben, stilisztikában a magyar irodalomszemiotika.

A nyilván szűkös terjedelmi keretek is mentik a kötet egyenetlenségeit. Mégis jobb lett volna, ha a mai irodalomszemiotikáról többet adott volna. Hiányzik a francia, az olasz, a szovjet és a skandináv irodalomszemiotika, illetve a mai áramlatok bemutatása. Ehhez külön második kötetre lenne szükség. És akkor jó lenne a jelenlegi cím helyett valaki frappánsabbat találni. A mostani kötet az irodalmi szöveg kérdéseivel foglalkozott. Elkélne egy következő kötet, mely a műfajelmélet és az irodalomelmélet nemzetközi és magyar tanulmányait gyűjtené össze. Nagy szükség volna rá a tanítástól az irodalomolvasásig. Bukaresttől és Kolozsvártól Budapestig és Pozsonyig. Van olyan még modernebb irodalomszemiotika, már magyar nyelven is, amely megérdemelné, hogy Murvai Olga vagy más kötetbe gyűjtse. (Kriterion, 1979).

VOIGT VILMOS

AZ AKADEMIAI KIADÓ HIBAIGAZÍTÁSA

Irodalmunk legifjabb alkotói szép ünnepének szántuk az Akadémiai Kiadónál a Kortársaink sorozatban megjelentetett a Fialat magyar prózáírók, 1965–1978 című tanulmánykötetet. Tizenhat ifjú íróról, a szomszédos országok magyar prózájának új nemzedékéről, elméleti kérdésekről szól ebben a könyvben tizenkilenc fiatal tudós tanulmánya: harmincöt fiatalember neve szerepel a könyv első oldalain – szerzők s a tanulmányok alanyai. Sajnos Bába Iván keserűen kellett, hogy letegye a kötetet, mert nevét szerkesztőségünk hibájából nem úgy találta meg, ahogyan az anyakönyvben írva áll. *A szerzők névsorában és a tartalomjegyzékben is Mihály áll Iván helyett.* Valamiféle beidegződés íratta le a jól ismert műfordító nevét a tehetséges fiatal tudós helyett.

Bába Iván és az olvasók elnézését kérve az Akadémiai Kiadó joggal reménykedhet abban, hogy rövid esztendőök múltán Bába Iván – akkor már alapvető tanulmányok, könyvek ismert szerzője – mosolyogva emlékezik majd vissza erre az esetre, mely – megértjük – inkább haragítja, mint neveteti most. A reményre kitűnő tanulmánya jogosít föl, amelynek címe: Csehszlovákiai magyar prózáírók. *Szerzője: Bába Iván.*

*Akadémiai Kiadó
Társadalomtudományi
Szerkesztőség*

HELYREIGAZÍTÁS

Folyóiratunk 1980/2. számának 525. oldalán sajtóhiba van. A helyes olvasat a következő: „Kedves és Tisztelt Tanár Úr, a tulsó oldalon foglalt indiciumokkal s közvetett alibikkel igazolom, . . .”

A szerk.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Márton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1980. VI. 6. – Terjedelem: 12,8 (A/5) ív
80.8412 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

VITA

BÖRÖNDI LAJOS: Költészet és állapot (Aczél Géza: <i>Rangrejtve vagy rangejtve?</i>)	467
KOVÁCS GYÖZÖ: „Szomorú szemmel” (Fábry Zoltán pályakezdéséről)	471

FILOLÓGIA

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT: Berthold morva herceg, avagy az első újabbkori Bánk-tragédia (1794)	479
BAJOMI LÁZÁR ENDRE: Ady Endre baklövése	496

A HOMÁLYBÓL

MARKOVITS GYÖRGYI: Czakó Ambró elkobzott kiadványai a kurzus idején	501
---	-----

DOKUMENTUM

GÁBOR ÉVA: Lukács György és Mannheim Károly késői levélváltása	514
LENGYEL ANDRÁS: Ignotus-adalékok a Nyugat szerkesztéséhez	524
VEZÉR ERSZÉBET: Jászi Oszkár Ady-képe	526
FEHÉR IMRE: Májusi Emléklapok	537
UGRIN ARANKA: „A szavak dramaturgiája” Áprily Lajos ismeretlen tanulmánya <i>A vén cigányról</i>	541
SÁNDOR LÁSZLÓ: Sinka István lappangó Ady-verse	550

SZEMLE

KARDOS LÁSZLÓ: Illés Endre irodalmi portréi (<i>Mestereim, barátain, szerelmeim</i>)	552
BÉCSY TAMÁS: Gyárfás Miklós: „ <i>A tettes mindig Oidipusz</i> ”	560
MAKAY GUSZTÁV: A semmitmondás művészetétől a művészi atombontásig	565
TAMÁS ATTILA: Baránszky-Jób László: <i>Élmény és gondolat</i>	571
REISINGER JÁNOS: Sipos Lajos: <i>Babits Mihály és a forradalmak kora</i>	574
KERÉNYI FERENC: Pukánszky Kádár Jolán: <i>A Budai Népszínház története</i>	577
OROSZ LÁSZLÓ: Fülöp Géza: <i>A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban</i>	580
NÉMETH S. KATALIN: <i>A magyar irodalom bibliográfiája 1961 - 1965.</i>	581

TÁRSASÁGI HÍREK

Gyenis Vilmos	1926–1980 (Tarnai Andor)	587
Beszámoló a Társaság	1979. évi munkájáról (Csáky Edit)	588

Ára: 18,— Ft

Előfizetés egy évre: 72,— Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 72,— Ft

1 szám ára: 18,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest

Irodalom történet

1980 4

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1980. LXII. évf. 4. szám

*

Új folyam XII. 4. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

BÍRÓ FERENC: A magyar irodalom és a filozófia viszonya a 18. század végén	847
BÉCSY TAMÁS: A zseniális tévedés — Teleki László <i>Kegyenc</i> c. drámájáról	862
PÁLMAI KÁLMÁN: Hatvany Lajosról	897
SŐTÉR ISTVÁN: A magyar esszé	912

FORUM

KOCCISZKY ÉVA: Az elhallgatás poétizálása	931
TANDORI DEZSŐ: Szabó Lőrinc: <i>Különbéke</i>	949
LÉVAY BOTOND: <i>A huszonhatodik év</i> intellektualizmusának néhány kérdése	959
KRONSTEIN GÁBOR: Az opálmező lovasa — Egy Sinka-vers értelmezési kísérlete	970
TAMÁS ATTILA: Az idő- és a térbeliség változásainak néhány jellegzetessége Illyés Gyula költői munkásságában	982

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

A MAGYAR IRODALOM ÉS A FILOZÓFIA
VISZONYA A 18. SZÁZAD VÉGÉN

A magyar felvilágosodás első nemzedékének, Bessenyei Györgynek és íróbarátainak fellépését az 1770-es években az elvilágiasodás erőteljes képviselője jellemzi, de itt az ember evilági mivoltáról, sőt: testi meghatározottságáról szóló s a klasszikus felvilágosodás gondolatkincséből eredő eszmék olyan lelkekben találtak táptalajra, amelyeket még szorosan ölelt körül a későbarokk világ. Ez azt jelenti, hogy a művelt nemesség egy viszonylag szűk körében úgy jutnak érvényre a jellegzetesen felvilágosult gondolatok, hogy közben a hagyományos világkép néhány alapvető ponton érintetlen marad – sarkalatos fogalmak rögzülnek gondolkodásukban s ez gátolja meg, hogy az új igényeknek hangot adó új eszmék részükről megfelelő és szisztematikus filozófiai védelemben részesüljenek. S ha az evilági élet vonzásaival szemben a hagyományos vallásoknak a túlvilágra vonatkozó ígéretei időnként teljesen a háttérbe is szorulnak, a földi horizontok nagymérvű, néha szinte viharos növekedése így mégsem hozza magával azt, hogy a vallásos világkép kétségbevonása filozófiai módszerességgel is megtörténjék – a világias igények lázadását csak ritkán kíséri megfelelő filozófiai alapok kialakítására irányuló erőfeszítés, ritkán, de akkor annál kényszerítőbb erővel, mert e feladatra voltaképpen egyedül a fiatal Bessenyei vállalkozik s ő egész életére e feladat foglya is marad. Az 1770-es évek felvilágosult nemesi irodalma által elfogadott új értékek és eszmék ha szembekerültek – védtelenül kerültek tehát szembe a hagyományos világkép meggyökeresedett értékrendjével s így

egy metafizikai horizontú igazolást kívántak volna, de többnyire csak ennek az igazolásnak a hiányát szenvedték.

1780 körül azonban ez a nemzedék kiesik a magyar irodalom életének folyamatából s az utánuk fellépő írók gondolkodói helyzete az övékétől gyökeresen eltérő képet mutat.

A barokk világ napja immár végleg leáldozóban van, hiszen a kor két nagy politikai ereje közül nemcsak az új egyházpolitikát megtestesítő II. József, hanem a magyar nemesség is kritikusan, de legalábbis közömbösen viszonyul a régi típusú egyháziasság megnyilvánulásaihoz. Ugyanakkor hamarosan éles ellentétek támadnak a császár és a magyar rendek között s az így előállott helyzet – írástudókra az egymás által kölcsönösen sakkban tartott ellenfeleknek egyaránt szüksége volt – a túlnyomórészt nem nemesi származású irodalmi értelmiség számára viszonylag tág ideológiai teret teremtett. Ez a viszonylagos szabadság bölcséleti vonatkozásban is értendő, hiszen ebben a helyzetben a hivatalos, az egyházi és oktatási intézmények által szentesített filozófia gyakorlatilag a háttérbe szorul s bár természetesen szilárd eleme marad a kor tudatvilágának, sőt, bizonyos pillanatokban igen nagy erővel szólal meg a hitvédelmi irodalom szava is – a kulturális életre már csak kevésbé gyakorol közvetlen befolyást, a most születő és élő magyar irodalommal pedig különösen szegényes a kapcsolata. E távoli és dermedt kulisszák előtt azután nyüzsgő és rendetlen élet zajlik, amelynek első s szinte az első pillantásra is feltűnő jellemzője, hogy a laicizálódás előrehalad és (legalábbis az irodalom világában) szélesebb körűvé válik – még az olyan szerzők irodalmi tevékenységében is háttérbe szorulnak a vallásos értékek, akiknél semmiféle látványos szakítás nem következik be a hagyományos világképpel és intézményi keretekkel. A nyolcvanas évek végének értelmiségi köreiben a kor talán legsikeresebb külföldi írója – az újságokhoz, pl. a Szacsvey Sándor által szerkesztett Magyar Múzsához beküldött olvasói levelek is árulkodnak róla – a két fordításban s több kiadásban olvasható *Henriade* *Voltaire*-je lesz, sikere azonban

láthatóan nem csupán irodalmi siker, hanem a tolerancia gondolat sikere s ezen túlmenően egy deista világnézeti álláspont sikere is. Ugyanakkor számos jel utal arra, hogy a világnézeti felszabadultság bizonyos körökben ennél jóval előbbre haladt — nemcsak a magyar jakobinus mozgalom majdani vezetője, Martinovics Ignác írja meg *Mémoires philosophiques*-ját (1788), amely egy holbachi típusú filozófia kifejtése, de a korszak legnagyobb magyar költőjének, Csokonai Vitéz Mihálynak életében is van pillanat, amikor magasrendű lírává emeli az örök anyagba maradéktalanul visszatérő emberi létezés vízióját. Csokonai Debrecenben, a magyar kálvinizmus központjában volt diák s vannak rá jelek, hogy az 1794 körül megnyilatkozó szabadgondolkodói vonzalmaihoz a fiatalságnak ha nem is tömeges, de csoportosnak tekinthető világnézeti nyugtalansága szolgál háttérül és (részben) magyarázatul. Az 1780 utáni esztendőekben egyébként is megsokasodnak azok az esetek, hogy a hagyományos világnézeti keretek ellen fellázadó s a kötöttségeket immár különösen nehezen tűrő fiatalok szembekerülnek az iskolával vagy az egyházi intézménnyel: az írói pályára lépők közül filozófiai nézetei miatt tanácsolják el tanulmányai folytatásától Horváth Ádámot; Fazekas Mihály, a kor egyik legerősebb költői tehetsége is megszökik az iskolából, hogy katonának álljon, de magának az iskola fegyelmét egyébként is nehezen viselő, ráadásul a jakobinus mozgalommal is kapcsolatot tartó Csokonainak is távoznia kell a debreceni kollégiumból 1795-ben. A kor katolicizmusának egyik fellegrárában, Egerben, ebben az ezidőtájt kiépülő városban pedig különösen éles ellentétek robbannak ki az előjárók és a diákok között s a mozgolódásban komoly szerepe van Dayka Gábornak, aki 1790 tájára már a kor egyik neves költője; Verseghy Ferencet, a későbbi nagyhírű nyelvészt, a jakobinus mozgalom elítéltjét szabados magánélete és felszabadult szellemű prédikációi miatt sújtja rendje büntetéssel. Feszültségek parázslanak az intézmények régivágású vezetői és a fiatalság között s talán ennyiből is látható, hogy e fiatal értelmiségnek a

legjobbjai, voltaképpen a kor írói, egészen másképpen viszonyulnak a világnézeti hagyományhoz, mint az előző évtized, a hetvenes évek szerzői, akiket oly szorosán ölelt körül a barokk világ. — 1780 után tágabb a tér s a falakat (a természetesen változatlanul létező falakat) egyelőre még az a kedvező politikai szituáció is segíti elrejteni, hogy a kor két nagy politikai ereje szembekerül egymással s írástudókra mindkettőjüknek szüksége van.

De ha az 1780 utáni időszak — túlnyomóan nem nemesi származású s értelmiségi foglalkozású szerzők által művelt — irodalma előtt filozófiai szempontból jóval tágabb tér is nyílt, mint a hetvenes évek nemesi irodalma előtt, mégsem mondhatjuk, hogy különösebb hajlam lett volna a régi típusú vallásos világnézet elleni rohamra, voltaképpen nincs arról szó, hogy a hagyományos metafizika és a felvilágosodás élesebb változatai közötti küzdelem került volna az érdeklődés előterébe. Mert az elvilágiasodás tendenciái megerősödtek ugyan, a bölcséleti érdeklődés azonban — a jelek szerint — közben más irányba fordult. Ha az 1770-es évek nemzedéke a vallás által feltett kérdésekre akart (maguknak a kérdéseknek a jogosultságát elismerve) másfajta választ adni, akkor most maga a vallásos gondolat alakul úgy, hogy kielégítse a kor töprengő elméit — a metafizikai kérdések más s immár fontosabbnak tetsző problémák megoldásának eszközeként vagy háttereként szerepelnek. Így a régi típusú filozofálás pozíciói az irodalom világában anélkül gyöngülnek meg, hogy különösen erőteljes támadást kellene elviselnie, sőt, a változott helyzethez alkalmazkodva néha maga bontja meg értékrendjének koherenciáját; de néhány, a felvilágosodás gondolatvilágából elszármazott, egyéni gondolatrendszer birtokosa — a kor irodalmának legerőteljesebb tehetségei — ugyancsak gyanakodva kezdi nézni önnön elgondolását. A kor gondolkodásában így nem is a laicizálódásnak az előrehaladása a figyelemre méltó, hanem a laicizálódásnak az iránya: most, 1780 után — szemben az 1770-es évek nemesi nemzedékével — elsősorban nem a vallá-

szos világnézet (vagy az abból következő erkölcsi regulák) teszik fogékonnyá az elméket a bölcselet kérdéseire, a világnézeti konfrontációk és belső konfliktusok helyett a filozófiai fogékonyságot inkább a rendi társadalom felépítését lazító vagy támadó eszmék irányítják. Így a hagyományos metafizika felbomlásának és redukciójának tendenciája és – nagyritkán – a mechanisztikus materialista nézetekkel való elégedetlenség mögött egyaránt a társadalomra irányuló gondolkodás előtérbe kerülésének következményeit kell gyanítanunk.

Az 1780 utáni két évtized irodalma túlnyomórészt nem nemesi származású és értelmiségi foglalkozású szerzők irodalma volt, akik – az 1770-es évek nemesi irodalmának többnyire markánsan megnyilatkozó rendi szemléletével ellentétben – a legkülönbözőbb mértékben ugyan, de a társadalom rendi tagoltságával ellentétes tendenciákat képviseltek. S mivel ehhez néha éppen a vallásos gondolkörön belül találtak lehetőséget, azt formálták, alakították céljaik érdekében.

A hagyományos metafizika ilyenfajta bomlásával hozhatjuk összefüggésbe pl. azt a tényt, hogy a század utolsó két évtizedének irodalmában igen nagy népszerűségnek örvendett az ún. fiziko-teológiai irány, különösen Edward Young *Éjtszakái* és James Hervey *Sirhalmai* révén. E két művet a forgalmas dunaparti kereskedőváros, Komárom Svájcban és Hollandiában tanult prédikátora, Péczeli József fordította magyarra (1786, 1790) *Le Tourneur* francia változatából. Az irányzat és az idézett szerzők népszerűségére nemcsak az a jellemző, hogy pl. az *Éjtszakák* néhány éven belül három kiadást is megért (ez elég ritka esetnek számított az akkori magyar irodalmi viszonyok között), hogy többen is belekezdzenek fordításába, hogy ismernek, idéznek, sőt: fordítanak más hasonló szellemű munkát is, hanem elsősorban az, hogy viszonylag széles körű s szövegszerűen is kimutatható hatást gyakorolnak a kor magyar szerzőire. Kivételnek számít Kazinczy Ferenc esete, aki *Orpheus* című folyóiratában – tiltakozva az ő ízlésével ellenkező divat ellen is – elutasítja Young művét, őt eluntatják

annak „hipochondriás declamatiói” (1790). A Péczeli-féle magyar Young és Hervey hatása azonban meggátolhatatlan volt, a legerőteljesebb hatást pedig – mint azt Szauder József bebizonyította az egész irányzat modern értelmezésének alapját is kialakító *Az estve* és *Az álom* c. tanulmányában – éppen a kor legnagyobb magyar költői tehetségére, a pályakezdő Csokonai Vitéz Mihályra gyakorolta, bizonyosan nem a keserű szólammokkal, de nem is csupán a színgazdag és gyönyörköd-tető deskripciókkal. Ha számításba vesszük, hogy a költő környezetében, a kilencvenes évek Debrecenének ifjai körében, de Csokonai idősebb barátai között is milyen mély érdeklődés figyelhető meg a két mű és az irányzat más produktumai iránt, akkor bizonyosra vehetjük: a két munka filozófiai dimenziói sem maradtak hatástalanok, sőt, elsősorban talán éppen ezek a dimenziók ébresztettek érdeklődést irántuk. A youngi mű – s általában a fiziko-teológiai irodalom – háttérül szolgáló bölcseléből a mi irodalmunkban úgy tetszik, hogy két s egymással szorosan összekapcsolt mozzanat került az előtérbe. Az egyik s gyakran hangoztatott tétel az ember, az emberek világának kicsinységét és törékenységét, „por és hamu” voltát deklarálja a hatalmas Isten előtt. Ezt a kicsinységet érzékeltető megvolt egy bizonyos vonzalom az apokaliptikus víziók felidézésére is, különösen Csokonai egyik idősebb barátját, a sokoldalú s rendkívül szenzibilis Horváth Ádámot fogta meg mélyen az a borzongató lehetőség, hogy a fiziko-teológiai irodalom mögött álló istenképzet, a newtoni univerzum istene leveszi a világról fenntartó kezét. A másik tétel viszont – látszólag – az iménti fordítottja s az Istennek az emberek világa iránti gondoskodását hangsúlyozza és ünnepli, a teremtett világ célszerű rendjét, az ember számára mindenütt feltáruló hasznosságát és szépségét mutatja be s gyönyörködve merül el egy, az Isten által az ember öröme és szolgálatára rendelt természet részleteiben. Ez a Péczeli régies, barokkos stílusán különösen hatásosan megszólaló gyönyörködés mélyen befolyásolta az induló Csokonai költészetének leíró techniká-

ját, de volt költő a századvégen, Vályi Nagy Ferenc, aki úgy hozott létre értékes, sok részletszépséget felmutató költészetet, hogy ezeket a – néha minuciózus részletekbe is elmerülő s mindig áhítatot sugalló – természeti képeket öntötte antik metrumokba.

A magyarul megszólaló fiziko-teológiai irodalom az embert tehát kétfajta viszonylatba állítja: egyrészt az Isten előtti kicsinységét hangsúlyozza, másrészt pedig azt, hogy – s ezt bizonyítja az ő érdekében teremtett természet – ő a teremtés középpontja. Ez olyan pozíciót jelent, amely, furcsa módon, kedvezhet a misztikus vonzalmaknak (jellemző, hogy volt szerző az 1780-as évek végén, Gvadányi József, aki a 17. századi spanyol misztikus, Alphonse Sarasa *Ars semper gaudendi* című művéhez hasonlítva dicséri Péczeli „Jung”-ját), kedvez ugyanakkor a természettudományok preszízisének (hogy a századvég Debrecenében olyan erős divat volt a botanizálás, aligha függetleníthető a fiziko-teológia divatjától), nem kedvez azonban magának a filozófiai érzékenységnek: lekerekített világgképével inkább lezárja a metafizikai töprengések elől a távlatokat (csak kevesen tudtak e gondolatkörből előre kitörni, mint Csokonai), viszont az így lezárt látóhatáron belül erőteljesen rá is irányíthatja a figyelmet az emberi létezés bizonyos alapkérdéseire, nevezetesen: az igazi emberi értékek problémájára s ehhez kapcsolódva a természeti adottságok gazdagságának és a társadalmi lehetőségek szűkösségének ellentétére.

Hiszen az embernek a Mindenható előtti kicsinysége a régi típusú vallásosság tézise ugyan, ez a tétel azonban itt, az embernek a természet – s ugyancsak az Istentől származó – szépsége és gazdagsága előtti egyenlőséget revelálja; s ha ehhez hozzávesszük, hogy ezt az egyenlőség-gondolatot a magyar irodalomban a vera nobilitas ekkortájt újra felelevenedő humanista hagyománya is támogatta, akkor máris igen lényeges feltételek állanak készen ahhoz, hogy a hagyományból eredő s voltaképpen banális egyenlőség fogalmak bizonyos

pillanatokban szinte észrevétlenül váltsanak át a természet javaival, a földi élet örömeivel kapcsolatban társadalmi méretekben is megkövetelhető emberi egyenlőség nagyon is modern gondolatába. Aligha véletlen, hogy a young-i és hervey-i művel a leginkább bensőséges kapcsolatban álló magyar szerzők közül az első, Péczeli József, a szelíd prédikátor, igent mond a francia forradalomra, a második pedig, az ifjú Csokonai, 1794-ben *Az estvével* az egyenlőség-gondolat egyik első s egyben egyik legnagyobb magyar versét írta meg. Young és Hervey művének ez az értelmezési lehetősége – úgy tetszik – a századvég magyar irodalmában megvalósult lehetőség volt s bizonyára előkészítette a magyar jakobinus mozgalomban részt vevő értelmiségiek Rousseau-recepcióját is.

Ha a fiziko-teológiai irodalom népszerűsége az irodalmi értelmiség körében a hagyományos metafizika bomlásához járult hozzá (az Isten fogalma végül is egy egyenlőség-fogalom megtámogatására szolgál), egy más összefüggésben olyan jelenségeket figyelhetünk meg, amelyek e metafizika redukcióját jelzik: a század utolsó két évtizedében erőteljes hajlam mutatkozik meg ugyanis a közvetlen emberi dimenziók előtérbe állítására. Azzal, hogy az ember státusára helyezte a hangsúlyt, a fiziko-teológia magyar recepciója is jelezte ezt a tudattörténeti átalakulást, a legfeltűnőbb jelzés azonban itt az, hogy az 1780-as évek második felétől igen nagy érdeklődés figyelhető meg a lélektan kérdései iránt. Hogy 1789 januárjában a Hadi és más nevezetes történetek című, Bécsben megjelenő magyar újság pályázatot ír ki egy magyar nyelvű pszichológia írására, nem oka, hanem jele ennek az érdeklődésnek, hiszen a pályázaton részt vevő Horváth Ádám és a pályázat nyertese, Bárány Péter munkája mellett számos tény utal az ember belső világa iránti érdeklődés növekedésére. Horváth Ádám írása (*Pszichológia, az az a lélekrül való tudomány*) 1792-ben megjelent, Bárány Péteré viszont – minden valószínűség szerint a cenzúra akadékoskodása miatt – nem, sőt: el is veszett, pedig érdekes lenne ismerni – Bárány Kant első magyar hívei közé tartozott

—, és (saját bevallása szerint) lélektani munkáját is az ő hatása alatt írta. De már a bécsi pályázat kiírása előtt elkészült — hiszen 1789-ben meg is jelent *A pszichológiának rövid summája* cím alatt — Rácz Sámuelnek, a kor legnevesebb orvosának, a kor magyar írói barátjának a munkája; Kazinczy Ferenc rövidéletű folyóiratában, az *Orpheus* 1790. évi kötetében pedig az időszak lélektani érdeklődésének talán legérdekesebb dokumentuma jelent meg, Frónius Mihály *Egy Erdélyben Brassó körül 1781-ben talált vad-embernek leírása* című írása. Ez a beszámoló a társadalmon kívül, természeti környezetben felnőtt gyermekeknek a 18. század második felében különösen izgalmassá váló problematikájához szolgál egy igen nagy hozzáértéssel és szemléletesen leírt példával, amely Michael Wagner révén bekerült az európai szakirodalomba is. Frónius 1796-ban a téma alaposabb kifejtésére készült, munkáját azonban valószínűleg nem fejezte be s az elveszett. Ugyancsak az 1790 körüli években látott napvilágot — két fordításban is — J. Campe pszichológiája. Az erdélyi Csernátony W. Sámuel pedig K. F. Flögel munkáját fordítja le s jelenteti meg 1795-ben *Az emberi értelemnek természeti históriája* cím alatt. S mindez voltaképpen már egy korábban megindult folyamat tetőződése — az 1780-as évek latin nyelvű s hagyományos szellemű traktárusaiban kezd önálló életre kelni a „de anima” stúdiuma Makó Pál, Poór Kajetán, Bánffy György és Szüts István munkáiban. Az 1780-as évek végén megélnéknélő lélektani érdeklődés tehát megindult már a hagyományos bölcselet keretei között, s ez az eredet éppen azért lehet figyelemre méltó, mert filozófiához mindenfajta interpretációnak van köze. A kor effajta érdeklődésében az irodalom története szempontjából azonban nem valamely irány céltudatos előretérése az érdekes, hanem maga az érdeklődés, amely félreértetlenül jelzi a hagyományos filozófiai gondolkodás redukcióját.

A lélektan iránti érdeklődés növekedése azért persze nem egyszerűen az emberlét sajátos kérdései iránti érdeklődés

növekedését jelzi, hanem jelez bizonyos irányt is, azt, hogy az ember fogalma a kor gondolkodásában megváltozóban van – egyre kevésbé akarja levezetni valamely szisztémából, a deduktív okoskodásnak mintha fölébe nőne a tapasztalatból kiinduló gondolkodásmód. Csokonai egyik jelentős verse, *Az ember a poézis első tárgya* című költemény éppen a metafizikai csapongásokból az emberi-tapasztalati-valóságba való visszahullás pillanatát örökíti meg, az időszak egyik reprezentatív versének azonban nemcsak ezért tekinthető, hanem azért is, mert a tárgy, az ember közössége révén eleve adottnak veszi a poézis és a bölcsélet rokonságát is.

A kor filozófiája szűkülő tendenciát mutat, a költészet tematikája pedig bővült – a kor irodalmának és filozofálásának egy jelentős részlege között a határok meglehetősen összemosódnak, a költészetbe könnyen hatol be a filozofálás, de a bölcselkedés is gyakran szólal meg a költészet nyelvén – ha nem is éppen költészetként. A lélektani érdeklődés jelei között említhettük volna pl. Édes Gergelynek *A természet könyve* című, több ezer verssorból álló alkotását (1792) – a házitanítóskodó költő alvó kis tanítványa mellett virrasztva a nyolcéves kisgyermek testi és lelki működésének mechanizmusát írja le, s e nagy erudíciót felhasználó leírásból kiindulva elmélkedik az emberi létezés végső kérdésein. Ami az imént a hagyományos traktátusok témája volt, az most egy személyes meditáció anyagaként jelenik meg, a személyes hang jelenléte azonban nem képes pótolni a célratoró, fegyelmezett gondolkodást és mivel a munkának valójában nincs tétje, a gondolatgazdagság is inkább csak tehertétellé válik. Édes Gergely a kor középszerű költőinek egyike, de a kor legnagyobb költőjének, Csokonainak az írásaiban is fontos szerephez jut a filozófia s bár az ő költői filozofálásának is lényeges vonása az ember fogalmának középpontba állítása, az esete azonban mégis egészen más. Csokonai filozófiai verseiben nem a hagyományos metafizika játszik szerepet, hanem (kisebb részben) az emberi egyenlőség gondolatának mély, valószínűleg már rous-

seau-i bátorításból is merítő átélése, nagyobb részben pedig a mechanisztikus materializmus elégtelenségeivel való viaskodás s e küzdelem terepéről ő a visszavonulás semmilyen útját nem fogadja el. Gondolkodói helyzete így biztosítja a személyes érdekelttség legmélyebb fokát s ezzel a műveknek az olvasó számára is közvetlenül, szinte drámaian átélhető tétjét – *A lélek halhatatlanságában* (1804) még a kérdések felvetésének intellektuális tisztasága, szigora és körülírtsága is a lírai hevület szolgálatában áll. S ha a századvég legnagyobb prózáíró tehetségének, az ugyancsak fiatalon elhunyt Kármán Józsefnek a regényét, a *Fanni hagyományait* (1794) együtt olvassuk az író filozófiai jegyzeteivel, akkor lényegében hasonló jellemvonás tűnik elénk: a regény világa s az író filozofálása között rögtön előtűnik ugyan a szoros kapcsolat, de a mű mintegy a bölcselet felülvizsgálatának, korrekciójának a jegyében fogant. A filozófiai jegyzetekben oly erős hangsúllyal fejtegetett, néha szinte La Mettrie tónusában előadott tétel – az ember végletesen és reménytelenül ki van szolgáltatva önnön indulatainak – szerephez jut a regényben is, de immár csak mint részleges mozzanat, mint a főszereplő, egy végletesen szenzibilis leány jellemének és sorsának motivációjaként s nem az emberi világ felett uralkodó általános, „természeti” törvényként.

Az eddig elmondottak – utaltunk rá – voltaképpen egy más szinten zajló tudattörténeti folyamatot tükröznek: a hagyományos filozofálás bomlásával és redukciójával, valamint (természetesen jóval kisebb mértékben, de) a mechanisztikus materializmus korrekciójával párhuzamosan a kor tudatvilágában egyre inkább növekszik a társadalommal közvetlenül kapcsolatban álló kérdések jelentősége, az Isten és a természet után olyan értékek tűnnek fel s nyomukban olyan problémák kerülnek előtérbe, amelyek már egy más típusú gondolkodás számára készítik elő az elmék fogékonyságát.

Az 1780 utáni két évtized viszonylagos filozófiai békéje mögött – itt a hagyományos bölcselet szinte magától bomlott és redukálódott, ahogy a materialisztikus metafizika is önma-

gát korrigálta – voltaképpen egyformán a társadalomra irányuló gondolkodás súlyának a növekedése áll s ennek jelei egészen korán megmutatkoztak. Egy kis példa, a „magyarok istene” kifejezés története pl. elég egyértelműen tanúskodik arról, hogy egy társadalmi fogalomnak, a nemzet eszméjének a hagyományos filozofálás területére való betörésével milyen könnyen nyílik rés e látszólag oly szilárd építményen. Ez a teológiai szempontból első pillantásra is kétesértékűnek tetsző kifejezés – hiszen vele vagy egy nemzet sajátítja ki a maga számára a kereszténység egyetemes istenét vagy külön istent farag a nemzet a maga számára – viszonylag érdektelen előtörténet után első ízben 1785 táján tűnik fel s éppen a hagyományos katolicizmus legéberebb és legizgágabb védőjénél, Szaitz Leo Máriánál, úgy, hogy rögtön meg is védi ezt a fogalmat a lehetséges vádakkal szemben, *Igaz Magyarjának* I. kötetében megnyugtatja az olvasót, hogy az „isten” szót nem csupán „in sensu stricto et theologico” lehet használni; éppen ő tér el ebben a vonatkozásban a szigorú teológiai szemponttól, akinél nincs szőrszálhasogatóbb és kíméletlenebb őrzője a konzervatív vallási hagyománynak. A kifejezés azután Dugonics Andrásnak, az 1780 utáni kor legnépszerűbb hazai regényírójának legnépszerűbb regényében, az 1786 táján elkészült s a honfoglaló magyarokról szóló *Etelkában* szinte azonnal kitüntetett szerephez jut, igaz, itt még csak a pogány magyarok hitvilágának központi szereplőjeként találkozunk vele. Hogy azonban teológiai gátlások tovatűntek a nemzet saját istenével kapcsolatban, azt az mutatja, hogy – immár az Isten szinonímájaként – széles körben terjed el a századvég színvonalas magyar szépirodalmában és feltűnik olyan költőknél, mint Batsányi János és Csokonai V. Mihály (az emléke pedig ott visszhangzik még Petőfi *Nemzeti dalában* is). Vannak rá nyomok, hogy esetleg szélesebb körben is használatos frázissá lépett elő, Dugonics 1804-ben megjelent *Jolánka* c. regényében azonban nemcsak erre vonatkozóan olvashatók információk, de ebben a munkában (amely a honfoglaló magyaroknak a

kereszténységgel való első találkozásakor játszódik) a „magyarok istene” egészen képtelen módon keveredik össze a kereszténység Istenével, van olyan pillanat, amikor a hittérítő remete számára is a „magyarok Istene” az igazi Isten. Úgy látszik tehát, hogy a hagyományos vallásos világkép az ébredő nacionalizmus gondolatkörével összetalálkozva integrálni igyekszik annak elemeit, de itt még a hagyomány képviselői is bizonytalanok válnak – mintha időnként a „nemzeti” értéke fontosabb lenne az ő számukra is. Dugonics esete azért jelezheti ebben a vonatkozásban a kor tendenciáját, mert ő, a „Kegyes Oskola-béli Szerzetes Pap”, természetesen mélyen vallásos ember volt s katolicizmusának őszinteségéhez nem férhet kétség.

Ez a tendencia itt s a korban meglehetősen gyakran a rendek szerint nem tagolt, osztatlan, tehát: nem feudális típusú nemzet fogalmának megjelenésével van összefüggésben. Azt, hogy a nemzetnek itt a rendi szemlélettől, a nemzetet csak a nemességgel azonosító felfogástól való eltéréstől van szó, jól mutatja, hogy ennek a nemzetfogalomnak első határozománya elég gyorsan, viszonylag széles körben és különösebb ellenállás nélkül a „népi” lesz. Ráth Mátyás és Révai Miklós, az 1780-ban indult pozsonyi Magyar Hírmondó első szerkesztői már 1782-ben közzéteszik herderi inspirációt tükröző felhívásukat a köznépi dalok gyűjtésére, az imént emlegetett Etelkában, Dugonicsnak a honfoglaló magyar ősokról szóló regényében pedig az ősök az író tiszamelléki szülőföldjének nyelvjárásában szólalnak meg, a hajdani magyarok a 18. századvég magyar parasztjainak nyelvén: a népi tehát a réginek, azaz, a tősgyökeresen magyarnak az őrzőjeként szerepel.

A „rabotázó, együgyű magyar nép” – Csokonai kifejezése – kulturális értékeit a századvégén kezdik felismerni az irodalmárok s e felismerésnek nem feltétele ugyan a feudális tudatvilággal és mentalitással való éles és tudatos szembenállás, de feltétele a nemzet rendi szemléletétől való eltávolodás, a nemzetet a nemesivel azonosító nemzetfogalom nem kihívó, de

egyértelmű félretétele. Ez az álláspont ugyan csak burkoltan (mert nem közjogi szinten) nyilatkozik meg, de mégis erőteljesen, hiszen népszerűvé váló irodalmi törekvések képviselik. Jelentőségét akkor sem becsülhetjük alá, ha a nemzetivel azonosított népi egyik, bizonyos interpretációkban pedig a legfontosabb eleme a fennálló rend tisztelete – a „népi” értékéhez mindenesetre szorosán hozzátartozhat a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely s így az előremutató ideológiai álláspont politikai síkon önmaga ellentétébe fordulva, konzervatív tendenciák hordozójaként jelenik meg.

A századvég tehát az Istent a legfőbb értéknek hirdető filozofálás redukciójának s ugyanakkor (kisebb mértékben) a világ magyarázó elveként a természetet tekintő gondolkodás korrekciójának az ideje – az ember fogalmának lazul a kapcsolata a teremtővel és a nem teremtett természettel egyaránt s azok a vonatkozások kerülnek előtérbe, amelyek a többi ember, a társadalom felől mutatkoznak meg. Ehhez az elmozduláshoz az szolgál alapul, hogy Magyarországon a század utolsó két évtizedében – a nagy elmaradottság ellenére – kedvező feltételek nyíltak a társadalomról való gondolkodás átalakulása számára: a rendiség és az udvar szembekerülése révén az értelmiség – a jobbára a feudalizmus polgárságából származó értelmiség – viszonylag szabad mozgástérhez jut s olyan teljesítmények létrehozására képes, mint a magyar jakobinus mozgalom vagy éppen Csokonai plebejus költészete. A társadalom dimenzióit előtérbe hozó tudattörténeti váltással voltaképpen létrejött a feltétel olyan típusú gondolkodók művének áthasonítására is, mint Herder, sőt, Kant; a modern idealizmus változatai azonban mégis csak később, a századforduló után hatottak mélyebben a magyar irodalmi életre.

Igy – összegezve az elmondottakat – azt mondhatjuk, hogy a Bessenyei évtizede utáni és a Kazinczy kor előtti időszak magyar irodalmában kitüntetett szerepet játszik ugyan a filozófia (aligha van más kor irodalmunk történetében, amely jobban igényelné pl. az eszmetörténeti kutatásokat, mint ez a

két évtized), magának a filozófiának a sorsa mégis mostoha: a régi típusú bomladozik, a mechanisztikus nézetek immár korrekcióra kényszerülnek, a modern idealizmus áthasonításához pedig még csak a feltételek érlelődnek. E paradoxnak tetsző jellegnek az okát abban kell látnunk, hogy a kedvező történelmi helyzet nem egyszerűen csak egy heterogén, hanem egy végletes módon megosztott értelmiség számára nyílt meg: a rendi tudatvilágtól eltérő, illetve azzal szembenálló értelmiség színeképe a jakobinus forradalmároktól olyan kompromisszumos változatok képviselőiig terjed, akik gyakran – mint pl. maga Dugonics – csak nehezen különböztethetők meg a feudális gondolkodás képviselőitől. A kor lehetőségei némelek, a legjobbak számára túlságosan is nagynak tűntek, mások, a számosabbak számára rendkívül szerénynek; s ez a megosztottság azzal a következménnyel jár, hogy a kor gondolkodása olyan gravitációs térbe került, amely nem a filozófia tartománya felé vonzza az elméket, hanem a konkrét, többnyire még az irodalmat is magukbaölelő „tudományok”, másfelől viszont a politikummal és ideologikummal közvetlenül érintkező területek irányába.

A ZSENIÁLIS TÉVEDÉS

TELEKI LÁSZLÓ KEGYENC C. DRÁMÁJÁRÓL

„Nincs még egy mű irodalmunkban – írta Schöpflin Aladár 1941-ben¹ –, amely az egymás nyomába lépő nemzedékek kritikájában olyan tökéletesen egyértelmű ítéletet kapott, mint a *Kegyenc*. Más-más szavakkal ugyanaz volt róla a vélemény, valahányszor felújították, a különböző nemzedékek legkiválóbb kritikusai – az egy Salamon Ferenc kivételével – mind lényegileg ugyanazt mondták róla. Geniális tévedés – talán ebben lehet legjobban összefoglalni a tragédia értékét.”

Teleki László *Kegyenc* című szomorújátéka 1841 februárjában jelent meg, s ugyanezen év szeptember 6-án játszotta a Nemzeti Színház.

Vörösmarty az Athenaeum 1841. évfolyama 55. és 56. számában – amelyek az év májusában jelentek meg – írt róla kritikát, tehát még a bemutató előtt. A későbbi kritikák mind Vörösmarty bírálatát variálják, konkretizálják vagy részletezik. Kifogásai a szerkezetre vonatkozóak: „nem az alapeszmében, az anyagban, egyedül csak a ruha szabásában, a részek elosztásában fekszik az ok, ha a mű érdemlett méltánylással nem fogadtatnék . . . ;² majd a dráma főhősének, Petronius Maximusnak jellemét, illetve cselekedeteit hibáztatja: „De, legalább referensnél, az utálat Maximus, a hős iránt oly nagy fokra hágott, hogy Valentinián gyáva bűnei iránt gyöngíté benne a

¹ Schöpflin Aladár: *Színházi bemutatók*, Nyugat, 1941. április 1.; 189.

² Vörösmarty Mihály *Minden Munkái* I–XI. Rendezte és jegyzetekkel kísérte Gyulai Pál; Pest, Kiadja Ráth Mór; XI. 340.

gyűlöletet . . . ”³ A bírálát azután a tragikumot érinti, noha csak közvetve:

„de ezen gázolást minden szenten keresztül, s nem a szenvedély első hevében, hanem hideg, józan számolással követve s végrehajtva, ezen feláldozást, caesari ágyassá aljasítását egy ártatlan, erényes nőnek, éppen annak, kiért az egész bosszú keletkezett, s éppen akkor, midőn a féltékeny dühönc maga volt a történeteknek nem bűnös, de hibás szerző oka (. . .) nem hiszem az emberi természet közönséges törvényei szerint igazolhatónak”⁴

A kifogások tehát a dráma szerkezetét, a főhős jellemét, s ezzel összefüggésben a tragikumot érintik.

Már Vörösmarty Mihály utal a műnek arra a részére, amelyet később is mindenki értékesnek tart: „Látszik e vázlatból (ti. a mű tartalmának vázlatos ismertetéséből, B. T.) az eszme nagyszerűsége (. . .), óriási képét adja a zsarnoki kénynek, s ezáltal felingerelt bosszúnak”⁵ amin Vörösmarty is a korfestést, a kitűnő korrajzot érti, valamint a romantikus drámák kedvelt témájának, a bosszúnak tökéletes megrajzolását.

*

A dráma arról szól, hogy miért és miként öli meg Petronius Maximus római szenátor Valentiniánus császárt.

Valentiniánus és udvara Aetiusnak a catalaunumi győzelmét ünnepli. A császár kockajátékon elnyeri Petronius gyűrűjét, s ezzel Petronius tudta nélkül a palotába csalatja Júliát, a szenátor feleségét, hogy elcsábítsa. Másnap Júlia hiába mondja, hogy ellenállt a császárnak, férje nem hiszi, s bosszút esküszik. Tudja, akkor hajthatja végre tervét, ha a birodalom katonai vezetőjét, Aetiust eltávolítja útjából; ehhez azonban a császár bizalmába kell férkőznie. Hogy ezt megszerezze, Júliát ő maga vezeti a császár karjaiba. Az udvaroncokat és a szenátorokat saját érdekeihez láncolja, a császárral elhiteti, hogy Aetius a

³ Vörösmarty i. m. 341.

⁴ Vörösmarty i. m. uo.

⁵ Vörösmarty i. m. 338.

trónjára tör, mire a hadvezért Valentiniánus megöleti. Ezután Petronius Maximus olyan rendeleteket hozat a császárral, amelyek lázadásra készítetik a római népet. Hogy bosszúja teljes legyen, elcsábítja Eudoxiát, a császár feleségét. A lázadás zűrzavarában megöli Valentiniánust, közhírré teszi, hogy Eudoxia az ő ágyasa. Ekkor Júliához siet, hogy eredeti tervei szerint maga mellé emelhesse imádott feleségét a trónra. A saját maga és felesége becsületén esett sérelmet akkor törli el véglegesen, ha császári pár lesz belőlük. Júlia azonban nem bírván elviselni megaláztatását, mérget vesz be, s mikor Petronius Maximust mint császárt élteni a nép, meghal.

*

A vázlatosan elmondott történet valóban szörnyű, és lelketlen, állatias férfi áll középpontjában. Petronius nagyon szereti feleségét, mégis ő viszi a császári kéjlakba; nem szereti Eudoxiát és mégis elcsábítja, s hiába tudja, a császárné szereti őt, azt közli egész Rómával, hogy ágyasa; s hiába töltött el Júlia napokat a császári kéjlakban, az asszonyt minden zavar és rosszérzés nélkül „visszafogadja” és nagyon szereti.

Érdekes és fölöttébb jellemző, hogy Teleki László mennyire és miben módosította azt a történetet, amelyet forrásmunkáiban talált. Az azokban előadott történethez ui. éppen olyan részeket csatolt, mint saját leleményét, amelyek utálatossá, undort keltővé (Beöthy, Péterfy, Rákosi Jenő véleménye) teszik Petronius Maximust. Ismeretes, hogy Teleki László forrása Edward Gibbon: *The Decline and Fall of the Roman Empire* című munkája volt.⁶ Mérei Kálmán azonban felfedezte, hogy forrásként kellett még használnia Millot: *Universal-*

⁶ Valószínűleg a német kiadást ismerte; E. Gibbon: *Gesichte des Verfalles und Unterganges des römische Weltreiches*, Leipzig 1843, II. kiadás. L.: Mérei Kálmán: *Teleki László gróf „Kegyencz”-e*, Bp., 1893; 8.

historie c. munkáját is.⁷ E két mű egyikében sincs szó arról, hogy Petronius Maximus Valentiniánus kegyence lett, és hogy neki feleségét „átadta”. A kritikák egy része – pl. Hoffmann Frigyesé⁸ – azt kifogásolja, hogy Teleki tragédiája szerint Aetius még él a történet idején. Hoffmann írása még Mérei Kálmán könyve előtt jelent meg, s így nem tudta, hogy a Millot-féle történet szerint Aetiust Petronius Maximus és – a darabban is szereplő – Heracles nevű herélt kegyenc biztatására öli vagy öleti meg Valentiniánus. (Petronius szerepe Aetius meggyilkolásában Gibbonnál nem derül ki.) A történelmi tény szerint Aetius 454-ben halt meg, míg Petronius Maximus 455-ben került trónra, közvetlenül Valentiniánus meggyilkolása után. A források egyike sem utal továbbá arra, hogy Eudoxia már férje életében szerelmi kapcsolatba került Petroniussal. A Millot-féle *Világtörténet* csak azt említi, hogy Petronius Eudoxiát mint „Valentiniánus özvegyét” kényszerítette arra, hogy megnyerje szerelmét, biztosította, miként csupán iránta való gyengédségből ölette meg férjét.”⁹

Romhányi Gyula 1941-ben közzétett egyik tanulmányában¹⁰ írja, hogy a sziráki Teleki-kastély levéltárában végzett kutatásai során rábukkant a dráma tervezetére és első kidolgozására.¹¹ A mű ezen első, eredeti változatban nem akkor fejeződött be, amikor a végleges változat, hanem végigvitte Petronius történetét; háromhónapos császársága után a nép ölte meg. Figyelemre méltó azonban, hogy a végleges változat-

⁷ Annak IV. kötetét: Des Herr Abt Millot *Universalhistorie . . .* von Wilhelm Ernst Christiani; Wien 1794, IV.

⁸ Hoffmann Frigyes: *Teleki László gróf „Kegyencz”-e*; Egy. Phil. Közl. 1879.

⁹ Idézi Mérei K. i. m. 9. Kiemelés tőlem, B. T.

¹⁰ Romhányi Gyula: *A Kegyencz vázlatja és első kidolgozása*, ItK, 1941.

¹¹ Horváth Zoltán: *Teleki László, I–II.*; Bp. 1964; I/8. Az eredeti kéziratok elpusztultak: „. . . a nyilvánosság számára a felszabadulás előtt zárt levéltár, a második világháború harci cselekményei következtében, a kastéllyal együtt elpusztult”.

ban Teleki László eltért ettől a változattól, s Júlia halálakor fejezi be a drámát.

Számunkra természetesen nem a római történet tényeihez, pontos menetrendjéhez való hűség és az attól való eltérés a fontos. Az eltéréseket azért említettük, mert – úgy véljük – ezek világítanak rá pontosan – más egyéb, később említendő mozzanattal együtt – a *dráma* mondanivalójára, világképére. Egészen valószínű ugyanis, hogy Teleki László ennek kidomborítása érdekében változtatott a történeten.

Látjuk, olyan mozzanatokot iktatott a történetbe – Júlia átadását és visszavételét, valamint Eudoxia elcsábítását –, amelyek Petronius Maximus jellemét undorítóvá,¹² ördög-gé,¹³ „Furcsa gyomrú és ízlésű” férfivá és férjé,¹⁴ a „bosszú véres komédiásává”,¹⁵ „alávaló és felháborító cselekedetet” tevő emberré¹⁶ stb. teszik. A második változtatás pedig – hogy ti. mégsem Petronius Maximus halálakor fejezi be a művet – többek szerint¹⁷ gyöngíti Petronius Maximus tragédiáját.

Mi ezen változtatásoknak az oka? Péterfy Jenő a „színházi romantikával” magyarázza,¹⁸ s ugyanez a véleménye Schöpf-
lin Aladárnak is.¹⁹

¹² Vörösmarty i. m. XI/340–341.

¹³ Henszlmann Imre; Regélő, 1842. 6.

¹⁴ Bajza József; Athenaeum, 1842, I/III.

¹⁵ Péterfy Jenő *Összegyűjtött munkái* I–III. köt. Bp. 1901. III/383.

¹⁶ Rákosi Jenő: *A tragikum*; Bp., 1924, 2. 126.

¹⁷ „De még megrendítőbb lesz Maxim katasztrófája – írja Mérei Kálmán –, ha Teleki pár sorral odább követi a történelmet: ugyanezen nép három hónap múlva agyonkövezte Maximot az ucczán, a vandalo-
k elől menekültében.” Mérei K.: i. m. 115.

¹⁸ „Ugy gondolom, legrövidebben azt mondhatjuk, hogy Petronius Maximusnak a veséjéig hatott a színházi romantika. A Triboulet-k rokona egy intrigue-rémdráma hőse lehetne...” Péterfy J.: i. m. III/383.

¹⁹ „Ez az ember a romantika alantasabb változatának közhelyei közül való, nem Victor Hugo, hanem Eugene Sue romantikájának

A romantikát, a romantikus drámát — mint ami a *Kegyenc*-re hatást gyakorolt, feltehetően azért is említik, mert a bosszú kétségtelenül kedvelt témája a romantikus drámának. Könnyen adódik tehát a kapcsolat: a túlzások a korabeli romantikus drámák hatásait tükrözik.²⁰ Ezek a vélemények azonban az említett tanulmányokban is ellentétbe kerülnek a korrajz realista voltának emlegetésével. Azt ugyanis Vörösmarty Mihálytól kezdve mindenki elismeri, hogy a *Kegyenc*ben az 5. századi római életnek egészen pontos és realista jelleggel megírt hű képét kapjuk. Ezzel pedig semmiképp nem egyeztethető össze a romantikus „lovagdrámák” általános szemléletmódja. Elképzelhetetlen, hogy egy drámaíró a lovagdrámákból csak egy-egy mozzanatot vegyen át — a főhős vadságát, kegyetlenségét, a bosszútól áthatott embertelen voltát — ám ugyanakkor azok általános világszemléletét olyannyira nem, hogy nyomát sem találhatjuk. Nem irracionális vagy teljesen kiszámíthatatlan tényezők mozgatják az eseményeket; semmi szerepe nincs a véletlennek; nincs elrabolt gyermek, születését—származását nem ismerő férfi vagy nő, csak a katasztrófa pillanatában felismert testvér stb. vagy ehhez hasonló motívumok. Ebből az következik, hogy az előzményeket máshol kell keresnünk.

*

Feltűnő, hogy a műről írott tanulmányokban alig-alig olvashatjuk. V. Hugo nevét. Nem kell külön bizonyítani, hogy ő Magyarországon mennyire ismert volt már az 1830-as évek

---

kedvelt gyermeke.” Schöpflin A. i. m. De Pintér Jenő is ezt vallja „túlzó romantikája megrontja mind meséjét, mind lélekraszát”, Pintér Jenő: *A magyar irodalom története* I–II. Bp., 1938; II/408.

²⁰ A *Kegyenc* előtt, 1840–41 előtt született magyar drámákban igen gyakran találkozunk e témával: Eötvös József: *Bosszú*, 1834; Garay János: *Árbocz*, 1836 és *Országh Ilona*, 1837; Vörösmarty Mihály: *Marót bán*, 1838 és *Áldozat* 1840; Tóth Lőrincz: *Az atyátlan*, 1839. Nem állítható, hogy ezek mentesek a romantikus túlzásoktól. Pl. Eötvös drámájának egyetlen szereplője sem marad életben, Garaynál az apa öli meg lányát, Tóth Lőrincznél a fiú az apát, Eötvösnél az apa lányát stb.

végén. Horváth Zoltántól azt is tudjuk, hogy Teleki László nyugat-európai útján megismerkedett vele.²¹

Közismert, hogy a *Cromwell* c. drámához írt *Előszó*ban a modern élet- és létszemlélet alapját a groteszkben látja, s szerinte ezt kell a modern írónak érvényre juttatnia.

„A modern műzsa magasabbról, tágabban látja a dolgokat. Megérzi, hogy a teremtésben nem minden emberileg szép, hogy ott van benne a rút a szép mellett, a torz a bájos szomszédságában, a groteszk a fenség visszáján, a rossz a jóval, az árny a fénnel együtt.” A költészet „Ugy tesz majd mint a természet, nekilát, és *alkotásaiban összevegyíti* – de nem keveri össze – az árnyat a fénnel, a groteszket a fenséggel, más szóval a testet a lélekkel, az állatot a szellemmel, (. . .) Ime tehát egy elv (. . .), új típus kerül be az irodalomba” és „Ez a típus a groteszk.”²²

Az *Előszó* végén mentegeti magát a magyarázkodásokért: az író kötelezi magát: bárhogy fogadják is könyvét, nem fogja sem egészében, sem részleteiben megvédeni. Ha rossz a dráma, minek kardoskodni mellette? Ha jó, minek megvédeni?²³

A *Kegyenc*hez Teleki László is írt, *Előszót*, melynek első mondatában arról szól, hogy felesleges kifejtetni azt az eszmét, amelyet „az egész színműn keresztül ügykeztem vinni”, mert ha sikerült a mű, az olvasó érteni fogja, ha pedig nem, akkor semmit nem használ egy előszó.²⁴ A második mondatban ezt olvashatjuk:

„Ha a jelen főstvény sem a virágzó, sem a hanyatló római világ felőli fogalmakkal nem egyez, arra kérem olvasóimat, legyenek, mielőtt kárhóztató ítéletet mondanának ki, tekintettel arra, hogy a történet melyt munkámnak alapjául vettem, oly korszakbeli, melyben keresz-

²¹ Vö.: Horváth Z. i. m. I/56 és 80.

²² V. Hugo: *Előszó a Cromwell című drámához*; In: V. Hugo *Válogatott drámái*, Bp. 1962; 636–637. Kiemelés tőlem, B. T. – Fordította Lontay László.

²³ V. Hugo: i. m. 677.

²⁴ Teleki László: *Kegyenc*; In: *Teleki László Válogatott Munkái I–II*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Kemény G. Gábor; Bp. 1961; I/213.

tyénség, római s barbár szokások egybevegyültiből, egészen külön társasági rendszer, s jellem született, melyt sem egészen rómainak, sem egészen kereszténynek nem mondhatni.”²⁵

A két *Előszó*ban feltűnő egyezéseket találunk. Teleki László három jellem és „szokástípust” – vagyis cselekedetet – vegyít össze művében, méghozzá teljesen tudatosan. A műben megjelenő világ hasonló V. Hugo kívánalmaihoz, miszerint az emberben nemcsak a szellem, a szép, a lélek létezik, hanem egyforma erővel és súllyal az állat, az árny, a rút is.

Azt hisszük, Teleki Lászlónak a történeten végrehajtott módosításai, változtatásai épp a rútat, az állatiast, az árnyékot hozzák felszínre.

A keresztényi, a barbár és a római szokások összevegyüléséről – tudunkkal – csak Bayer József írt egészen konkrétan. Ő a keresztényi eszmét Júliában látja megtestesülve, mivel ő óva inti Petronius Maximust a bosszútól. A pogány eszmét pedig abban a jóslatban fedezi fel, amely szerint Valentiniánus amiatt a nő miatt hal, akit nem tud megszerezni magának.²⁶

Ugy gondoljuk e három jellem – és „szokástípus” még más alakokban is jelen van. Nem kell külön bizonyítanunk, hogy a „barbárságot” Petronius képviseli, elsősorban a vad, a kegyetlen, a minden részletre kiterjedő bosszúja miatt. Nyilván „barbár” az a „szokás” is, hogy átadja feleségét a császárnak, s hogy elcsábítja Eudoxiát, hiszen ebben a fogat-fogért elv érvényesül.

A „római” szokást és jellemet Valentinián, Heracles és az udvaroncok képviselik. Az udvaroncok hiúak őseikre; komolytalanul, csak fellobbanó, pillanatnyi hangulatból összeesküsz-

²⁵ Teleki L. i. m. uo. Kiemelés tőlem, B. T.

²⁶ „Ime egy keresztény és egy pogány főszeme a tragoediában – írja Bayer József – vagy helyesebben: egymással két rokon eszme, mely az ember akaraterejének korlátoltságában gyökerezik. Ne büntesd az ellened vétkezőt; sorsod ellen cselekedni ne merészeljél.” Bayer József: *A magyar drámairodalom története*, I–II. Bp., Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1897; I/470.

nek ^{Aetius} császár ellen. Azonban azonnal elállnak szándékuktól, amint veszélyes lehet rájuk nézve, és azonnal készek megölni Aetiust, amikor ez a császár akarata. Heracles kétségkívül az egyik legundorítóbb jellem: feltétlenül kiszolgálja a császárt, aljas kerítő, s ezzel a római családok tönkretevője, a hazugság és a mérgezés nála természetes. Valentiniánus önző kéjvadász, s ezen kívül semmi sem érdekli. Közös tulajdonságuk tehát — így ez a „római” jellem és szokás — az önzés, az, hogy kizárólag önmagukra gondolnak.

Az önzés Petronius Maximusban is megvan. Bosszúja kivite-
lében annyira önző, hogy még a római nép sem érdekli, de még saját fiának sorsára sem figyel.

A forrásokban nincs szó fiáról Palladiusról, aki pedig a „keresztényi” eszmét képviseli, miként szerelme, Placidia, a császár lánya. Placidia szereti Palladiust és viszont, ám az apai önkény előbb Gaudentiushoz, Aetius fiához parancsolja, utóbb — Aetius halála után, Petronius kiszámított tanácsára — a vend fővezérhez. Placidia az első esetben nem úgy viselkedik, ahogy a többi romantikus dráma hősnői, nem a halálért fohászkodik, hanem szembeszállni készül apjával, s anyjától is kéri, igyekezzék apját e szándékától eltéríteni. Csak a második eset zárul a romantikus drámák szokása szerint: belehal fájdalmába; igaz, ehhez apja meggyilkolása is hozzájárul. Palladius pedig hordoz olyan jellemvonást, amely merőben hiányzik apjából: komolyan érdekli a római nép sorsa. S amikor a nép Valentiniánus megölése után a gyűlölt ágyast is meg akarja ölni, Palladius karddal védelmezi a házat, hogy ne derüljön ki: mostohaanyja, apjának felesége ez a nő, s ekkor hal meg a dráma utolsó pillanatában.

Leghatározottabban Júlia képviseli a „keresztényit”, aki sokkal összetettebb jellem, mint a korabeli romantikus drámák nőalakjai. Egyéniségének, jellemének összetevőit becsületérzése és férje iránti végtelen szerelme hatja át.

E kettőből az első domináns, hiszen gyűlöli és megveti férjét, amikor még azt hiszi, az ő tudtával csalták a palotába.

Ilyeneket mond: „te a dicső elődök emlékének mocska vagy!”, „Magad előtt is csúfság,” „egy becsfeledő gyáva férj, ki nejét áruba eresztette! ki egy lelketlen zsarnok!”²⁷

E szavak semmi kétséget nem hagynak afelől sem, hogy Teleki László tudván tudta, milyen jellemű embert formált Petroniusból. Júlia – pár pillanattal később – már férje bocsánatát kéri, hiszen meggyőződött, férje semmit sem tudott az ellene készülő tervről. Júlia az utolsó felvonásban is „keresztényi” jellemet mutat fel, midőn férje minden ellene való tettét elfelejti, mert kiderül, férje még most is nagyon szereti.

A fentiekből egyértelmű, hogy a Teleki László megfogalmazásában kereszténynek, illetve rómainak és barbárnak nevezett cselekedetek és jellemek egyszerre való megjelenése voltaképp a V. Hugo értelmében vett groteszk típust adják ki. A Júliában megnyilvánuló fenségesnek és szépnek, a császárban és környezetében megnyilvánuló alantásnak és rútaknak, valamint a Petroniusban élő vadságnak, kegyetlenségnek és rútságaknak az egybevegyülése a dráma világán belül hozza létre azt az „egészen külön társasági rendszert és jellemet”, amelynek összejátszása, egymásra való ráhatása a V. Hugo értelmében vett groteszk.

A mű világában azonban a V. Hugo által felállított ellentétpárok közül kétséget kizáróan a rút, a jellemekre vonatkozott groteszk, az állatias minőség dominál, méghozzá nagyon is erőteljesen. Feltehetően itt „fekszik az ok”, amelyért „a mű érdemlett méltánylással nem fogadtatik” a közönség részéről.

Azok az életjelenségek, amelyeket V. Hugo a groteszk fogalmával egyesített, a korabeli magyar olvasó- és színházba járó közönségtől alapvetően elutasított, mert negatív életjelenségek voltak. Negatív, alantás stb. minőségeket nem tűrtek a művészetben. Igaz, gyakran játszottak „hősi tragédiákat”, de jóval nagyobb népszerűségnek örvendettek a vígjátékok, a „regényes operák”, a „tüneményes vígjátékok”, amiként Bajza József szavaival jellemezhetjük a helyzetet. Nemcsak a gro-

²⁷ Teleki L. i. m. I/229.

teszk vagy a negatív életjelenségek ábrázolásának problematikájára, de a magyar közönségnek az igazi, a mély, a nem könnyedén szórakoztató drámákhoz való viszonyára is jellemző, mit ebben a korban Shakespeare bizonyos drámáiról írtak, illetve ahogyan azokhoz viszonyultak. A *III. Richárd* 1843-as előadásakor a második estén üres volt a színház.²⁸ Henszlmann Imre azt írta, hogy a közönség és Shakespeare „Oly messze állnak egymástól, hogy a kettőnek összeállítása szinte képtelenségnek nevezetethetné.”²⁹ Henszlmann Imre ezeket a zavakat az *Othello* 1842-es előadása kapcsán írta le. Ugyanerről Bajza József ezt jegyzi meg a Henszlmann Imrével folytatott híres vitája során írt *Shakespeare, francia színművek és az Athenaeum* c. tanulmányában:

„E mű tetszett volna a magyar közönségnek (...), ha belőle némi botrányos és a magyar közönség elébe teljességgel nem való helyek kihagyatnak . . . .³⁰ A közönségre való tekintettel: „Nekünk válogatva s a legnagyobb vigyázattal kellene Shakespeare műveit színpadunkra hoznunk, előbb a kedvesebbeket, a vonzóbbakat, s aztán ezen hajborzasztólag sötét és irtózatossá ábrázolatokat, milyenek *Othello*, *Richard*, talán *Macbeth* is mert (...) ezekben a mi nagyközönségünknek, mely más világban él, mint az angol, sok a bántó és botrányos, és kevés a vonzó, a kedveltető.”³¹

A *III. Richárd*ról is ezt állapítja meg: „E mű sötét és iszonyú: hajborzasztó iszonyatosságok, szörnyűség szörnyűségre torlasztva, csupa gyilkolási tervek és a színlelés minden mesterségei leábrázolva . . . .”³² Ebben a korban elméletileg is

²⁸ Vö.: Bajza József: *Magyar Játékszíni Krónika 1843*, Shakespeare: *III. Richárd*; In: Bajza József: *Válogatott cikkek és tanulmányok*, Bp., 1954. Válogatta, a bevezetőt és az útmutatót írta Lukácsy Sándor; 218.

²⁹ Henszlmann Imre: *Shakespeare Othelloja, a Nemzeti Színház közönsége és az Athenaeum színi kritikája*; Regélő Pesti Divatlap 1842, II/92. sz.

³⁰ Bajza József *Munkái*; Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Badics Ferenc; Bp., é.n.; 244.

³¹ Bajza J.: *Válogatott cikkek* . . . 218.

³² Bajza J.: i. m. 219.

talán egyedül Szontagh Gusztáv „Nem zárkózott el a rossz ábrázolásának lehetősége elől, de ezt csak akkor tartotta megengedhetőnek, ha a jó az erkölcsös érvényesülését szolgálta.”³³

A *Cromwell-Előszó*ban a groteszk, a rút minősége nemcsak az élet, a valóság teljességének ábrázolására szolgál, hanem azért is, hogy *kiemelje* a szépet, a lelkit, a bájost stb.

„Ugy látszik – írja V. Hugo –, hogy a groteszk elem (...) megnyugvás, összehasonlítási alap, kiindulási pont, ahonnan az ember frissebb, felajzottabb befogadókészséggel emelkedik fel a széphez. A szalamandra kiemeli a sellő báját; a gnóm szebbé teszi a tündért.”³⁴

³³A *Magyar Irodalom Története* I–VI., Bp. Főszerkesztő Sőtér István; III. k. 1965; 536.

³⁴V. Hugo: i. m. 640. „A szalamandra kiemeli a sellő báját; a gnóm szebbé teszi a tündért” mondat talán konkrét bizonyosság, hogy Teleki László ismerte V. Hugo *Előszavát*. A *Kegyencben* szerepel egy Sidon nevű „aegiptusi” jós, akivel Heracles és a császár meg akarja mérgeztetni Petronius Maximust azon a reggelen, amelyen Júlia sértetlenül tért vissza a palotából. Petronius ezt a szándékot felfedezi, s ezt kihasználva kényszeríti Sidont, hogy az ő érdekeit szolgálja. Sidon démonok segítségével elővarázsolja Valentiniánusnak az ő jövőjét, amelyben a jós (Petronius utasítására) Aetiust tünteti fel, mint aki a császárt megöli és a trónjára lép, s Petroniust mint a császár védelmezőjét. Mielőtt a varázslásba kezdenek, elmondanak egy versikét, amely megóvja őket a démonoktól.

Föld és lég

Tűz és víz

Mi reng, fű, foly s ég

Szolgám biz! enyim biz!

Szalamandra! és Gnom!

Tünde! Nympha! jó légy!

Mert foglak – négy s három

Fordítva – három s négy

Körön túl ne fuss,

Mert szó vár rád huss!

Huss! huss! huss!

Huss! – huss! – huss!

Teleki L. i. m. I/252. Kiemelés tőlem, B. T.

Teleki László drámájában nyomát sem találjuk annak, hogy a groteszk kiindulási alap a széphez való felemelkedés szolgálataiban, hogy a groteszk és a rút arra szolgálna, hogy kiemelve a szépet, a bájost, a lelkit stb. Sőt, mintha épp ellenkezőleg lenne: mintha Palladius és Placidia, de elsősorban Júlia szép, bájos, erkölcsös, szellemi mivolta épp a „római” jellemek rútságát, illetőleg Petronius Maximus barbár jellemét, alantasságát, groteszkségét emelnék ki.

Valószínű, hogy Teleki László olvasta V. Hugo tanulmányát, és abból sok tényezőt átvett. De miért nem vette át annak szemléletét – mint ahogy a rémdrámakét sem vette át –, amikor a *Kegyenc-Előszó* tanúsága szerint „egy egészen külön társasági rendszer”-t, vagyis különleges társadalmat akart ábrázolni? Vagy talán éppen ezért nem vette át? Ugyanakkor felvetődik az a kérdés, hogy a szörnyűségek, a rútságok és alantasságok ily nagymérvű megjelenése és megjelenítése ellenére miért „*genialis* tévedés”, miért érezte mindenki valahogyan sokkal jobb műnek, mint amilyennek elismerhette?

*

Már Schöpflin Aladár utalt rá: a kritikusok és elemzők közül egyedül Salamon Ferenc értékelte nagyra a *Kegyencet*. Ebben az értékelésben az a legfeltűnőbb, hogy akár az előtte, akár az utána megjelent elemzések legfőbb kifogását – Petronius Maximus „undort” keltő jellemét – nem is említi. Sőt, még a francia romantika hatását is elutasítja.³⁵

³⁵ „A főszemély ezen számító cselszövénye mellett nem kell hinni, hogy a mű szerzője azon francia regény- és drámaírók nyomán jár, kik egyesek kezébe adják a polgári, és halandók kezébe az isteni büntető jogot. Ezen montechristoi tan Teleki magasb röptű lelkében, ki az emberi szív és világtörténet örök igazságait jobban ismeré, nem bírhatott érvénnyel, annyira nem, hogy drámája éppen az ellenkező erkölcsi igazságot mutatja ki.” Salamon Ferenc: *A Keygenc*; In: Salamon Ferenc: *Dramaturgiai dolgozatok*, I–II. Bp., 1907. II/168. Kemény G. Gábor összefoglalva és elemelve a műről

Salamon Ferenc tragédiáírónak mondja Teleki Lászlót, a művet tragédiának,³⁶ de tanulmányában nem a tragikumról, hanem olyan kérdésről ír, amelyet elődei és az utána következő elemzők alig említettek, esetleg épp csak érintettek. Ezt írja:

„A nép ujjongó kiáltásai közt, mely Maximot élteti, ezen szavaira gördül le utoljára a függöny: 'Ne gúnyolj, Róma!' Kétszeresen is jellemző befejezés! Mert semmi sem jellemzi oly kiválóan ezt a művet, mint vérfagyalag *gúny* s a veséig ható *írónia*.³⁷”

Salamon Ferenc tehát az iróniát tartja a dráma jellemző és meghatározó minőségének, s ítélete ezért pozitív. Persze igazságtalanok lennének, ha nem említenénk, hogy az irónia meglétére többen utaltak – pl. Péterfy Jenő, Beöthy Zsolt és Hoffmann Frigyes –, de igazságtalanok lennének Salamon Ferencsel, ha nem tennénk hozzá: lényegesnek, a mű alapvető tartozékának csak ő tartotta.³⁸

megjelent legfontosabb tanulmányokat, Salamon Ferencéről ezt írja: „Hasztalan igyekszik Szász Károly kisebbiteni a Salamon-értékelés jelentőségét azzal, hogy annak közvetlen, nagyabecslő hangja már a ravatalon fekvő Teleki Lászlónak, az ország tragikus számvetéssel eltávozott, legnépszerűbb emberének szól. Salamon értékelésének súlyát, különösen a dráma történeti mondanivalója, jelentőségének megálapítását nem vonhatja kétségbe.” Kemény G. Gábor: *Teleki László, Bevezető tanulmány*, In: *Teleki László Válogatott Munkái*, 20. Egyébként Salamon Ferenc ezt írta a dráma társadalmi mondanivalójáról, 1861-ben: „Minden tragédia-író és költő bünteti a rosszat; de ennek oly mérvű gyűlöletét, minőt a Kegyencz mutat fel, aligha találjuk másutt.” Salamon F.: i. m. 165.

³⁶ „Gr. Teleki László tragédiája, a Kegyencz, nem majmoló és kétes becsű ajándékokkal kérkedő dilettantizmus szüleménye, hanem azon valódié, melyet a hivatás eleven érzete ösztönöz...” Salamon F.: i. m. 163.

³⁷ Salamon F.: i. m. 169. Kiemelés tőlem, B. T.

³⁸ Péterfy J. pl. csak annyit írt, hogy Petronius Maximus „a bosszú véres komédiása”. Beöthy Zsolt ennél többet: „Hatalma megvan (ti. Petroniusnak a mű végén, B. T.), de üres és csak iróniája a hatalomnak...” (Beöthy Zsolt: *A tragikum*, Bp. 1885; 124. Beöthy a

A dráma címének, szövegeinek tanúsága szerint Salamon Ferencnek tökéletesen igazva van.

Közismert, hogy az irónai fogalmának többféle jelentése van. Beszélünk szokrátészi, retorikus, tragikus vagy drámai iróniáról, a sors iróniájáról, romantikus iróniáról, s van e fogalomnak a modern irodalomtudományban kidolgozott értelme, jelentése is. Minden értelmezés mélyén két tényezőt figyelhetünk meg, amelyek valamilyen módon az irónia minden fajtájában megtalálhatók: 1. a közvetlenül kimondott állítás vagy kifejezés tagadja önmagát, s ezáltal egy közvetetten kimondottat állít; másképpen: az elutasítást állítással – elfogadással – fejezi ki, vagy fordítva: amit állít, azt az állítás módjával úgy utasítja el, hogy közvetetten az ellenkezőjét állítja; 2. össze nem illő, egymásnak meg nem felelő értékeket, értékviszonyokat fejez ki egyszerre.

*

A dráma helyzeteiben és az alakok dialógusaiban igen gyakran jelenik meg az irónia.³⁹ Ezekkel a részletekkel azonban nem foglalkozunk, mert az irónia ezen változata csak

---

tragédiáról szóló elméletét fejtve ki, ezt mondja még: „E szerint a peripetia a sorsnak nem egyszerű átfordulása jobbról rosszra, boldogságból és fényből nyomorra, hanem ironikus átcsapása annak az ellenkezője, amit a hős elérni törekedett. Mind e mozzanatokot kitűnő példában állítja eléink Teleki László *Kegyencze*. Az ironikus fejlődésnek mily művészetete vezet a bukásnak és a sikernek e mesteri összeszövése.” Beöthy Zs.: i. m. 522–523. Hoffmann Frigyes pedig Aetius sorsában veszi észre az iróniát: „Bizonyos tragikus irónia fekszik abban, hogy éppen ez az óvatossága által, és éppen a megvetett kicsinyek buktatták meg a nagyot.” Hoffmann Frigyes: i. m. 460.

³⁹ Ilyen lényegtelenebbek, amelyek a drámában gyakoriak, pl. az I. felvonás I. színéből: A császár a szenátorokkal együtt élteti kedvenc majmait, Kikit és Bakát, mire az egyik szenátor ezt mondja: „*Avien*: (gúnyval) Jóízű furcsaság.” Közvetlenül ezután egy Julián nevű szenátor ugyancsak iróniával válaszol a császárnak: „Uraim! valódi dicsőség Bakának és Kikinek! ezt tőlük el nem vonhatjuk . . .” Teleki L.: i. m. I/217 és 218.

akkor érvényesül, ha az alakokat, a helyzeteket mint a primér valóságban létezőket tekintjük, a befogadót pedig úgy, mint aki valóságos élethelyzeteket figyel. Ugyanakkor sokkal fontosabb az iróniának az a megjelenési formája, amely abból a látásmódból kerül a mű szerkezetébe és világának egész felépítésébe, amellyel Teleki László élte és látta a korabeli valóságot.⁴⁰

Ha ui. egy műalkotásban tükrözött, felidézett, fiktív valóságot, mint primér életjelenséget tekintjük, a befogadó és a mű viszonya, a *közvetlenség* formáját veszi fel. A magyar kritika általában közvetlenül, a közvetlenség magatartásával szokta szemlélni a műalkotásokat, ami sokszor meggátolja egy-egy műalkotás sajátos világának a felderítését. Erre utalt Németh G. Béla is, amikor Rákosi Jenő és Péterfy Jenő kritikusi működéséről írt: Rákosi „Utánzás-elve, közvetlen ideológiai s didaktikus célzata azonban akadályozta, hogy ezt a megpendített elvet (hogy ti. „a műnek, mint saját világú, önelvű műegésznek kell hivatását betöltenie”) alapelvvé dolgozza ki és – Péterfyvel karöltve – segítse feloldani *a magyar kritika súlyos tehertételét, kemény görcsét, a közvetlen* (morálfilozófiai, történetbölcseleti, lélektani stb.) *valóságsszemléletét* . . .”⁴¹ Németh G. Bélának teljesen igaza van, a magyar kritikának a múlt század vége óta is súlyos tehertétele a közvetlen szemlélet. Meggyőződésünk, hogy a *Kegyencet* ért

⁴⁰Említettük, hogy Romhányi Gyula az Irodalomtörténeti Közlemények 1941. évfolyamában leközölte a sziráki Teleky-kastélyban akkor még megvolt – azóta, a II. világháború során elpusztult – eredeti, első fogalmazványt. A nyomtatásban megjelent, végső változatban *sokkal* több az irónia említett, elemzett formája. Oldalakat lehetne idézni és összehasonlítani arra vonatkozóan, hogy ugyanaz a szövegrész mennyire inkább ironikussá vált a végső fogalmazványban. Ez a tény is egyértelműen mutatja, hogy Teleki László tudatosan használta itt az iróniát, mint minőséget.

⁴¹Németh G. Béla: *Tragikum és történetfelfogás*, Irodalomtörténeti Füzetek 71. sz. Bp. 1971: 66.

elmarasztalások ebből a kritikusi és elemző magatartásból következtek. Ugy tűnik Salamon Ferenc volt az egyetlen, aki nemcsak az eddig említett, közvetlenséggel észrevehető – mert életjelenségként megjelenő – iróniát is észrevette, hanem realizálta a közvetetten, a művet mint műalkotást szemlélő magatartásból a *Kegyencben* rejlő másik fajta iróniát.

*

A dráma utolsó mondata – „Ne gúnyolj Róma!” – csak akkor jelenhet meg iróniaként, ha túllépünk a konkrét helyzeten, s a dráma egész világán végigvonuló motívumsoznak mindkét oldalát, aspektusát figyelembe vesszük.

A motívumsor egyik aspektusa a következőképpen épül fel. Mikor Petronius megtudja, hogy a császár az ő gyűrűjét használta fel Júlia elcsábítására, ezt mondja:

„Én egy éjt a csarnokban töltök, ott játszom, ott egy gyűrűt veszték el, s üdvem tüstént tönkre téve! legyalázva e nő! Tökéletes tivornyai részeg bohózat! Mi köze a gyűrűnek az én üdvömmel? Mi a játéknak ez asszony erényivel? S mégis megtörtént! Szétzúzni két lényt egy köbbel! (ti. kockákkal, kockajátékban, B. T.) (. . .) Ott a város! ott a csarnok! piac, utca, minden helyén! Na, ha nincs kiemelve sarkából a világ, úgy igazán mester vagy Valentinián!”⁴²

Petronius Maximus számára ekkor a világban kettős inkongruencia jelent meg. A kockajáték és az elnyert gyűrű, valamint szerelmének, teljes világának elvesztése, összerombolása semmiképp nem felel meg egymásnak. A kockajáték nemcsak mint ok nem egyeztethető össze egész világa elvesztésével mint okozattal, hanem játzó szenvedélye mint egyik ok és felesége iránti végtelen szerelme mint másik ok sem kongruens a császári elcsábítással és Júlia meggyalázásával. A másik inkongruencia azért jelenhet meg, mert végtelenül szereti Júliát. Csak a végletekben élő, a valóságot végleteiben megélt ember nem

⁴² Teleki L.: i. m. I/230.

képes megérteni, hogy ha boldogságát szétdúlták, miért és hogyan maradhatott ép a város, a csarnok stb. Csak a nagy szenvedélyek végleteiben élő ember nem veszi észre, hogy a világ nem áll, nem állhat csak kongruens értékekből. A valóság, amellyel ebben a pillanatban szembekerül, értelmetlenné és üressé változott világ. Új értelmet, új kongruenciát viszont csak ő adhat neki, valami „csodaszerrel”. Először azonban az vetődik fel, hogy megöli Júliát és önmagát, de ezt azonnal elveti, mert „ifjonci kontárkodás volna”. Mivel ő tökéletesen meg van arról győződve, hogy Júliát a császár megbecstelenítette, csak egy másik megoldás marad.

„Ha lehető volt játszó asztalnál aranyban köbözve téged veszteni el: miért lenne rögtön oly hihetlenné, hogy elveszve mégis megmaradj, s szeplősítve tiszta légy? Egy kevés türelmet, nekiszokik agyvelőm a *csodaszernek*, s végre megtanulom érteni azt is, miként embernek élni, gyilkolva önmagát, s miként válhatik gyámoltalan polgár mérgiből habzó tenger, mely egy hatalmas fejedelmet biralmastul (ti. birodalmas-tól, B. T.) elborít!”⁴³

Ez a „csodaszer” korántsem az a közvetlenség, amiben Rákosi Jenő felfedezte, hogy ti. átadja feleségét a császárnak.⁴⁴ Petronius Maximus „csodaszere”, hogy ő teszi tönkre, ő szeplősíti meg, ő teszi becstelenné *az egész világot*. Ha az egész világot – beleértve önmagát is! – olyanná teszi, amilyenné Valentiniánus tette Júliát, akkor, ebben az egyetlen esetben lehetséges, hogy Júlia „elveszve mégis megmaradj, s

⁴³ Teleki L.: i. m. I/231.

⁴⁴ „Feleségét, akiért bosszút állani készül a császáron, amiért ez meggyalázta: átadja szeretőül – a császárnak (...) Központjává teszi magát csodaszerének, amely ezt tanítja: ha egy gazember, aki náladnál nagyobb úr, feldúlta családi szentségedet, annak lökd oda imádott és szánandó feleséged erényének romjait, hogy így elámítván, kifoszthasd őt te is. Ha kifosztottak vedd ismét vissza a maradékot, ami még netán meglesz feleségedből, s éld vele világotat. Ki mondhatja, hogy bosszúállás a hitvesért? Ez egy eszeveszett, egy állati játék az emberi gondolkodás segítségével.” Rákosi Jenő: i. m. 126.

szeplősítve tiszta légy”! A híres monológot, melyben megfogán a bosszú, ezzel kezdi: „Egyedül! Egyedül! Bátorságban van tehát (ti. biztonságban B. T.), senki nem kémli ki azt az iszonyút, mit a szűk kebelbe rejtetek, s zárok el, hogy kiöntsem majd *az egész fajra* halálos méregként.”^{4 5} Értelme az egész fajnak, az egész világnak akkor van, ha minden része kongruens; Júlia megbecstelenítése után viszont csak a becstelenségben lehet kongruens. Eudoxia elcsábítása sem kizárólag a bosszúhoz, mint az ő egyéni érzésének és egyéni mozzatőerejének kiéléséhez, megvalósításához szükséges, hanem az egész világ megbecstelenítéséhez. Vagyis végső soron a megbecstelenítettség révén megszerezhető kongruitáshoz, ami lehetővé teszi, hogy Júlia megbecstelenítetten ugyan, de megmaradhasson neki. Ha az egész világ becstelenné válik, akkor a megbecstelenített Júlia és a becstelenné vált Petronius ismét beilleszkedhetnek a világba.

Hogy erről a kérdéstről van szó a drámának ebben a motívumsorában, bizonyítja Maximus több, később elmondott mondata. Abban a jelenetben, amelyben Júliát átadja a császárnak, mikor felhangzanak a császár léptei, a szerzői utasítás szerint „(magában, mély elcsüggedést jelentő hangon)” ezt mondja: „Érzem, – fájdalom! – még ember maradtam!”^{4 6} Amikor a császár belép, ezt mondja: „Tülestünk minden!”^{4 7} Ekkor esett túl azon a dilemmán, hogy ember maradjon vagy ne, azaz, hogy ő is olyan becstelenné váljon-e, mint amilyen a világ, mert csak ilyen világban lehet Júlia szeplősítve is az övé. Így, ha embertelenné válik, Júliához hasonló lesz, s köztük is, bennük is megvalósul a valóság kongruenciája. A császár tetteivel a valóság értelmetlenné is vált, s értelmet újra csak akkor kaphat, ha a becstelenség, a megbecstelenítettség értelme és rendje uralkodik el. „Utad

^{4 5} Teleki L.: i. m. I/233. Kiemelés tőlem, B. T.

^{4 6} Teleki L.: i. m. I/255.

^{4 7} Teleki L.: i. m. uo.

csak *kör* volt – mondja már császárrá való kikiáltása után Júliának – mely a fertőztetett nőt dicsőítve hozta ide vissza (kebléhez szorítja Júliát), honnan elszakaszták.⁴⁸ A kör bezárult, Júlia szeplősítve is tiszta, hiszen minden és mindenki becstelen s elveszve is megmaradt.

A római nép éljenzését mindenképp Júlia halála miatt értékeli Petronius Maximus iróniának. Az imént említett motívumsor végén Júlia halála az új kongruencia lehetetlenségét jelenti. Az *éljen* ugyanis az új császárnak szól, aki kongruenssé akarta tenni a világot, az *éljen* a nagy tetteket végrehajtott embernek szól, márpedig épp ezek azok, amelyeket az *éljen* tagad: hiába hajtott végre nagy tetteket, s hiába győzte le Rómát, nem sikerült semmi, nem hajtott végre nagy tetteket, nem lett nagy ember; az *éljen* a sikernek szól, de a sikert tagadva a sikertelenséget jelenti.

Ám ez utolsó mondat ironikus voltának teljessége és a kongruencia itt megjelenő problémája csak a motívumsor másik aspektusának elemzésével adható meg.

Ez is az I. felvonás 2. színében kezdődik. Petronius Maximus számára az egész világot, valóságot – amelyet önmagával együtt becstelenné kell tennie ahhoz, hogy Júlia ismét beletartozhasson – Valentiniánus és környezete jelenti. Amikor ő ezzel a konkrét valósággal kerül szembe, tudja, nagyhatalmú valóság ez, amellyel ő *egyedül* száll szembe. Ám a mű végére kiderül, hogy ebben a világban más és mások is vannak, nemcsak ő és az általa átlátott és kormányzott mozdítóerők és mozgásirányok; vagyis nemcsak az ő „csodaszere”, amellyel a valóságot becstelenné alakítja, változtatja. Júlia közölte ugyanis vele, hogy meg fog halni. Erre így reagál: „Halál? Ne káromold istent! (. . .) S most, miután tömérdek gyötrelmen túlestünk, – annyi küzdéssel – az elraboltat százszorosan nyertük vissza, mindent egyszerre elveszteni az étellel! *Kiját-*

⁴⁸ Teleki L.: i. m. I/302. Kiemelés tőlem, B. T.

szatni egy gúnyos mennyei végzet ált (ti. által), s meghalni!⁴⁹ Később ezt is mondja: „Akaratlanul rendes színdarabot játszunk. (vagyis: valódit, B. T.) Te halvány szenvedő arccal, mintha végső órád ütne; én a kétségbeesett férj, egybekulcsolt kezekkel! – Csupa siralom. Egy euripidesi utolsó fölvonás;” illetőleg később, hogy a „deus ex machina” Petronius Maximus helyzetében félreérthetetlen legyen, ezt: „Késő? Mi? Késő? Ördög pokol! Hát ki mert volna így belékontárkodni az én szívembe, melyt oly jól elrendeztem?”⁵⁰

A valóságban volt és van más erő is, amely kijátssza, amely belékontárkodik művébe, hiába rendezte el oly jól.

Kétségtelen, a romantikus hősök „szerettek” egyedül szemben állni az egész világgal. Tudjuk, hogy a romantikus író számára a világ, a valóság önmagában véve üres volt, s ezt az űrt a művész töltötte ki s ezzel adott tartalmat és értelmet a világnak. Ezáltal az értelmes világ és a műalkotás azonos lett. Mivel a világ üres, a művész istenéhez hasonló teremtő munkáját és fantáziáját nem köti és rögzíti az anyag előre kész formákba, amikor az anyag korlátait a teremtő fantáziával átlépi. Tudjuk, ez a romantikus ironia fogalma. Friedrich Schlegel szerint a paradoxonnal van összefüggésben, s az ellentétekkel és ellentétekben való teljességet csak egy ambivalens magatartás tudja megragadni.⁵¹ A valóság értelmetlen, mert relatív, s az abszolútum a teljes és értékes. Sőtér István azt írja, hogy a romantikus ironia

⁴⁹ Teleki L.: i. m. I/303. Kiemelés tőlem, B. T.

⁵⁰ Teleki L.: i. m. I/304.

⁵¹ „Schlegel számára – írja R. Wellek – az ironia harc az abszolút és relatív között, amely az egyszerre való tudata annak, hogy a valóság teljes előszámálása ugyanakkor lehetetlen, amikor egyben szükséges is. Az írónak így ambivalens érzései vannak művével szemben: fölötte és távol áll tőle, s a legteljesebb játékossággal manipulálja.” R. Wellek: *A History of Modern Criticism 1750–1950, The Romantic Age*, Jonathan Cape, Thirty Bedford Square. London, 1955; 14.

„Közép és Kelet-Európa romantikáiban (...) úgyszólván ismeretlen. A romantikus ironia a mindennapiság és a rendkívüliség keresett kontrasztjából származik, de ilyen kontrasztot a közép-európai romantikák teremtette álomszerű történelem hős-idilljei eleve nem ismerhetnek.”⁵²

A fentiekből csak akkor vonhatjuk le a megfelelő következtetéseket, ha arra utalunk, hogy Fr. Schlegel nézetei és Sőtér István észrevétele egyaránt azt a viszonyt jellemzik, amely az író és a valóság között áll fenn. Ugyanakkor azonban a romantikus drámák főhősei és a drámában ábrázolt valóság közötti viszony gyakran hasonló az író és valósága közötti viszonyhoz. Nyilvánvaló, ez a viszony nem található meg a közép-európai romantikák azon műveiben, amelyekben az „álomszerű történelem hős-idillje” jelenik meg. Azonban, úgy gondoljuk, megjelenik ott, ahol nem történelmi a téma (*Csongor és Tünde*); valamint ott, ahol a történelem éppen nem álomszerű, és nem hős-idill; talán leginkább épp Teleki László *Kegyencében*.

Az a valósághoz való viszony, amely az „én vagyok és a világ” tartalommal és ennek megnyilvánulási formáival jellemezhető, mindig a relatív és a mindennapiság, valamint az abszolútum és a rendkívüli viszonya. Minősége szerint lehet tragikus éppúgy mint komikus, sőt groteszk éppúgy mint ironikus. Ironikussá akkor válik, ha az abszolútum vagy a rendkívüliség érdekében a hős épp a relatívnek a megnyilvánulásaival, a relativitást eredményező cselekvésekkel száll szembe magával a relatívval, azaz az abszolútumot a relatívval, a rendkívülit a mindennapisággal akarja elérni, megvalósítani. Végső soron az efféle szembenállások mindig ironikusak, hiszen a relatívot túlhaladni, az abszolútumot elérni mindig csak haladó ember akarhatja, aki épp ezen létjellemezője miatt szükségszerűen relatív. Ezért már létevel tagadja állítását, ebbéli törekvését. A valóság éppen ezen a ponton kontárkodik

⁵² Sőtér István: *Az ember és műve*, Bp. 1971. 142.

belé műveibe. Petronius Maximus ezt pontosan érzékeli: „Kijátszatni egy gúnyos mennyei végzet ált, s meghalni!”, illetve: „Mégmérgezve! ó, mennyei gondviselés! öröklő gunyor!”⁵³

Látható, hogy Petronius Maximus és a világ viszonyában megjelenik az az inkongruencia, hogy ő mint halandó ember azt hitte, rendelkezik minden erővonal és mozgásirány fölött, hogy a világ az ő tervei, elgondolásai stb. szerint halad, ám ebben megjelent egy másik, nálánál sokkal nagyobb erő, a kiszámíthatatlan sors és a halál. Itt tehát alapvető szerepet játszik a romantikus irónia, amelynek mélyén az inkongruencia és kongruencia problémája áll. A kongruens világ abszolút világ lenne, s ezt nem lehet soha elérni. Az inkongruencia mindenféle iróniának egyben szülőtalaja és egyben a bene megjelenő tartalmak alapvető jellemzője. „Az irónia – írja Veres András – a későbbi jelentésváltozásai mellett is megőrizte komikus eredetének azt a sajátosságát, hogy egymásnak meg nem felelő (inkongruens) értékviszonyt feltételez és fejez ki.”⁵⁴

A római nép éljenzése mindenképpen a valóság megszüntet-hetetlen inkongruenciáját jelenti Petronius Maximus számára. A halál – Júlia halála – mindenképpen megszünteti a kongruenciát. Azáltal, hogy a világban mindig van oly erő, amely „belekontárkodik” az ember művébe, s nem engedi, hogy elképzelt, megtervezett céljai egészen bizonyosan és az eltervezettségnek megfelelően valósuljanak meg, Petronius Maximusnak egyetlen célja sem valósulhat meg maradéktalanul. Ő ezért indult harcba, hogy Júliát élve vehesse maga mellé, de most már úgy, hogy ő maga (Petronius) és az egész világ becsteleonné, megbecstelenítetté, s ezen a réven és módon kongruenssé váljon. Ám a teljesen kongruens világ lehetetlen, „nem van” világ, s mivel Petronius ilyet akart megvalósítani méghozzá *mindennapos és relatív eszközökkel*, a gyűlölet érzésével és a

⁵³ Teleki L.: i. m. I/303 és 305.

⁵⁴ Veres András: *Az irónia mint érték szerkezet*; Magyar Filozófiai Közlöny 1976/4. sz. 683. L. még *Világirodalmi Lexikon*, Főszerkesztő Király István, Bp. 1977; *irónia* címszócikk. V. köt.

bosszú embertelen, alantas tetteivel, valamint a maga és Júlia halandó voltával, küzdelme eleve ironikus volt, minden tette a legszélesebb összefüggésben azt tagadta, amit állított. Ugyanis akár ahhoz, hogy a világ kongruenciája helyreálljon, akár ahhoz, hogy egyedül megvalósíthassa az abszolútumot, akár ahhoz, hogy őseiről, önmagáról és feleségéről lemossa a megbecstelenítettséget – ebben a helyzetben csak olyan utat járhatott, amelynek egyéni, benső világában mozgatóereje a gyűlölet, külső tetteiben pedig véres és bectelen tettekkel végrehajtott bosszú.

Ennek az útnak társadalmi jelentését a kiválasztott mottó mutatja meg. Ezekről írja Kemény G. Gábor:

„A 'Kegyenc' címlapján levő Livius-idézet a 'Rerum Romanorum ab urbe condita libri' című művéből való; fordításuk a következőképpen hangzik:

- azután, hogy mind jobban-jobban süllyedtek, midőn rohanni kezdtek vala: végre ezekre az időkre jutottak, *melyekben sem bűneinket, sem orvosságunkat elviselni nem tudjuk.*
- a termédek kicsapongás ránk hozta azt a vágyat, hogy tobzódásban és fényűzésben keressük a *magunk s mindenek romlását.*”⁵⁵

Petronius Maximus a sérelmet, a bűnt olyan cselekvéssorral orvosolta, amely bectelenségek sorozata: sem Valentiniánus bűnét, sem az ő orvoslását nem lehet elviselni. Ez újabb inkongruencia és tipikusan irónia: a becsület helyreállítása, az orvoslás csak bectelen tettsorozattal lehetséges, s ezért épp azt tagadja, amit állít.

Láttuk, Petronius Maximusnak a császár és környezete elleni tettsorozatának s mivel ez az egész mű alapja, az egész műnek hármias rétege van: a megbecstelenítettségben kongruens világot létrehozni; egyedül legyőzni; maradéktalanul megbosszulni. A három réteg közül az első eleve ironikus, a második egy bizonyos mértékig tragikus, a harmadik pedig – esztétikai minőségekként értve – alantas, rút, groteszk.

⁵⁵ Teleki L.: i. m. I/213. Jegyzetben. Kiemelés tőlem, B. T.

A három réteg közül az alantas, a rút és a groteszk dominál, éppen azért, mert az ezeket a minőségeket árasztó érzelem – a gyűlölet és a bosszú tettei – állanak a mű előterében, legerőteljesebben érvényesülő rétegében, a cselekmény szintjén, s ez az, amit a *közvetlen* szemlélet azonnal felfog.

Ugyanakkor a közvetlenségtől eltávolodva az irónia tűnik elő, mint a mű alapjait, szerkezetét, egész világát szervező minőség. Az irónia erre fölöttébb alkalmas, hiszen „összetett értékszerkezet, amely más (primér) esztétikai minőségek elemeiből épül fel”.⁵⁶ Ennek a drámának épp az a sajátossága, hogy az irónia nem a tragikusból és/vagy a komikusból épül fel, hanem az elvi szépből (a megbecstelenítés előtt megvolt édenből és pozitív abszolútumból) és a műben konkrétan megjelenő alantásból, rútból és groteszkból. A groteszk, a humor és az irónia összefügg, noha nem kell szükségképpen együtt megjelenniök. Igen lényeges, hogy „mindháromat az eszmét nélkülöző valóság élménye hatja át és mindháromban érvényesül az abszurdítás és az ellene szegülő akarat is”.⁵⁷ A három minőség közül az irónia a legátfogóbb, vagyis az irónia képes ennyi minőséget egyszerre magába olvasztani.

Az így létrejövő képződmény természetesen nem eredményezhet tiszta tragédiát. A tiszta, egyértelmű romantikus irónia – akár az abszolút és relatív között, akár a rendkívüli és a mindennapiasság között – teremthet. De eredményezhet a Hegel által nyújtott magyarázat is. „Hegel a 'valóság' aktivitásának elsőbbségét vallja – írja Veres András – nem az egyén ironizál a világ, hanem a világ az egyén felett.” Ám ebben az esetben „az alulmaradás okát nyilvánvalóan nem az ember fogyatékoságában kell látni, hanem gyengeségében, az erőviszonyok egyenlőtlenségében”.⁵⁸ S ez az irónia a „sors iróniá-

⁵⁶ Veres A.: i. m. 636.

⁵⁷ Veres A.: i. m. 640.

⁵⁸ Veres A.: i. m. 642.

ja". Amikor Petronius Maximus felfedezi, hogy egy euripidészi „utolsó fölvonást” élnek, mert valaki merészelt belékontárkodni az ő művébe, a világ felette való ironizálása jelenik meg: az ő ereje a gyöngébb, nem a sorsé és a halálé. Ám a világnak ehhez a fölötte való ironizálásához az ő *fogyatékosága* is hozzájárult; nem vette ui. észre, hogy a valóság nem lehetséges *csak* kongruens értékviszonyokkal. De fogyatékosága az is, hogy tettei bűnösök és erkölcstelenek, illetve esztétikai minőségként rútak és alantasak. Így végül a „sors iróniája” nem jelenhet meg tisztán. Ezt ui. „nem az értékhiány, hanem az értékvesztés élménye kíséri, ez pedig a tragikum alapja”.⁵⁹ Az értékvesztést csak ő élte át, a befogadónak az ő alantas és rút tettei jelentek meg. Így a befogadó nem érezheti értékvesztésnek azt, amit Petronius annak érezhet, s az ő elbukásával sem pusztul el érték.

Ebben az összefüggésben is utalnunk kell arra, ami a későbbiekben is fontos tényező lesz. Petronius Maximus tetteinek okai között nem szerepel a római nép nyomora, de még az sem, hogy Valentiniánus nagyon sok római családot dúlt fel a feleség vagy a leány erőszakos megbecstelenítésével. Mindezekről csak *beszél*, amikor megölni készül a császárt. Ő *kizárólag* azért cselekszik, mert *az ő* feleségét csábították el, mert *az ő* világába tört be az inkongruencia. Ezért ő teljesen egyedi, partikuláris hős. Ennek következtében sem neki, sem tetteinek nincs akkora etika súlya, mint az ugyancsak a felesége becsületéért is síkra lépő Bánknak. A tiszta

„íronia végső soron – írja ugyancsak Veres András – kizárja a 'tisztá tragikumot, két irányból is: egyrészt az ironikus alany – kétségbe vonva a világban érvényesülő értékevidenciákat – a maga szempontjából értékesnek vagy értéktelennek minősíthet át bármit (. . .). Másrészt az ironikus világ – kétségbe vonva az egyén által elismert értékevidenciákat – értelmetlenné tehet bármilyen áldozatot.”⁶⁰

⁵⁹ Veres A.: i. m. 642.

⁶⁰ Veres A.: i. m. 643.

Mindez teljesen érvényes Petroniusra. A drámában Júlia és Palladius egyaránt éppúgy erkölcstelennek és szörnyűnek minősíti – noha Júlia megbocsátja – Petronius tetteit, mint ahogy alantasnak és rútnak a befogadó. Petronius is orvoslásnak minősíti tetteit, noha egyáltalán nem azok.

Mindazonáltal Petronius Maximus sorsában van némi tragikus mozzanat is. Bizonyos nagyság kétségkívül található benne, kiváló ember- és valóságismerete van, s egy egész birodalom, a császár személye, fegyveres őrei és igen ravasz közvetlen környezete ellen lép fel, s még segítőköt is talál ebben a hihetetlenül veszélyes környezetben. Ugyanakkor olyan tetteket hajt végre, amelyek célja más mint következménye. Az ő nagysága, ellenfeleinek ereje és tettének negatív visszaháramlása elengedhetetlenül felkelti a tragikum érzetét, azonban tettei hiába háramlanak reá vissza, a tragikum érzete azonnal megszűnik, mert tettei erkölcstelenek, alantasak és bűnök. A helyzet is, amiben él, s tettei is, amelyekkel orvosolni akar – elviselhetetlenek.

*

Hogyan függ össze Teleki László személyes tulajdonságaival és a korabeli történelmi-társadalmi viszonyokkal az ábrázolt tetszorosozat, illetőleg az ábrázolt világ ábrázolásmódjában megjelenő többretegű ironia?

Teleki László személyes tulajdonságai közé tartozott a maró gúny, a szarkazmus és az ironia.⁶¹ Társaságban, országgyűlési beszédeiben nagyon gyakran volt gúnyos, szarkasztikus, ironikus. Személyes tulajdonságai közé tartozhatott a veszély szeretete. Tudjuk, életében rengeteg párbajt vívott.⁶² Ez a tulajdonsága nyilván beszivárgott hősébe. Elképzelhetetlen egy ilyen nagyarányú és mindenképp életveszéllyel járó cselszövés

⁶¹ L. Horváth Z.: i. m. 33.

⁶² Vö.: Horváth Z.: i. m. 116.

– miként az igen gyakori párbaj – a veszély szeretete nélkül.⁶³ De ezek nyilván jelentéktelenebb adalékok.

Horváth Zoltán közli azt az 1837. június 2-án kelt leiratot, amelyet gróf Pálffy kancellárhoz intézett a császár, s amelyben Teleki Lászlónak az erdélyi országgyűlésen tanúsított magatartására figyelmezteti, nyilván a titkosrendőrség jelentései alapján. Ebben olvashatjuk: Teleki László

„... az úgynevezett ellenzék elszánt párhívének mutatkozik, ennek érdekében sok pénzt költ, és kiváltképpen a szegény követeket igyekszik magához vonni, traktálja őket és mindenképpen meg akarja nyerni őket az ellenzék számára”.⁶⁴

Ismeretes az is, hogy ezen az országgyűlésen „teljes erejével (és féktelenségével) vetette bele magát”⁶⁵ abba a küzdelembe, hogy ne Estei Ferdinánd főherceg legyen Erdély kormányzója, hanem Teleki József. Erről maga Teleki László írja egyik levelében:

„Különösen úgy vélte (ti. a főherceg), hogy nekem köszönheti, hogy a Gubernátori választásban nem mehetett fel. (...) Én megvallom ellene voltam, amit szándékja meggátlásra elkövetni hatalmában volt, megtettem titkosan is, nyilván is.”⁶⁶

Egészen valószínű, hogy Petronius Maximus azon tulajdonságait, miszerint kiváló ember- és helyzetismerő, illetőleg azon képességét, hogy miként kell ezeket az emberek megnyerése érdekében felhasználni, Teleki László bőven gyakorolhatta saját élethelyzetében. Tudjuk azt is, hogy

⁶³Péterfy Jenő is megjegyzi Petroniusról: „... szenvedélyes kitérések helyébe nála is ambiciózus játékos feszült nyugalma lép”. Péterfy J.: i. m. 384.

⁶⁴Horváth Z.: i. m. 72.

⁶⁵Horváth Z.: i. m. 104.

⁶⁶In: Horváth Z.: i. m. 104 – Kiemelés tőlem, B. T.

„Pártok szerinti szervezkedés előbb az 1839/40. évi országgyűlésen jelentkezik határozott körvonalakkal. Korábban az alsó táblán kizárólag a követi utasítás, a főrendi táblán a személyi állásfoglalás határozta meg a Diéta tagjainak kormánypárti vagy ellenzéki állását.”⁶⁷

Ha Teleki László az ellenzéki táborot növelni akarta, a megyéket, a megyei embereket, s ezen idő előtt magukat a követeket kellett meggyőznie az ellenzék igazáról. A drámának sokaktól kifogásolt középső része, a cselszövés, amely emberek megnyerésének folyamata, Teleki Lászlónak a közéletben ekkor végbevitt tetteivel van áttételes összefüggésben. Az ő személyes életének ezek a tényezői magyarázzák Petronius Maximus egészen kiváló valóság-, ember- és helyzetismeretét, diplomáciai ügyességét, amellyel az ellenséges világban híveket és bábokat szerez.

Áttérve az ironia magasabb, átfogóbb megjelenésének forrásaira: a kor általános helyzetét – a nemzeti függetlenség problémájával összefüggésben – így jellemzi Horváth Zoltán:

„... a reformkor kezdetétől, 1825-től 1848 márciusáig (...) a nemzeti függetlenség olyan koncepciója, amilyent az 1848 márciusi törvények váltottak valóra, még az ellenzéki nemességnek sem volt elfogadott célja”.⁶⁸

A „Telekit körülvevő légkör megvilágítására” rámutat, hogy „a rendi nemesség ellenzéki kisebbségének szerepe a reformkorban sem volt egyértelmű, mert pozitív és negatív vonások keveredtek benne”.⁶⁹ A reformkor mindenképpen átmeneti helyzet volt.

„Műve befejezésekor – írja Kemény G. Gábor – az *iro* már világosan látta a feudális rendszer közeli, elkerülhetetlen összeomlásának folyamatát. Anélkül azonban, hogy a *politikus* választ tudott volna adni az ennek örökébe lépő, új társadalmi rend kérdéseire. Ebből a válaszüti

⁶⁷ Kemény G. G.: i. m. 30.

⁶⁸ Horváth Z.: i. m. 18.

⁶⁹ Horváth Z.: i. m. uo.

megoldatlanságból, az elmúló feudálist követő társadalmi berendezkedés feletti tünődéseiből, kínzó kiütkeresésből is ered a dráma felfokozott érzelmi hangvétele (. . .), nem egy romantikus túlzása, visszatetszőnek vélt szertelensége . . .”⁷⁰

Mindezzel pedig Teleki László helyzetének átalakuló és így szükségképpen inkongruens voltára világít Kemény G. Gábor. Ugyancsak ezt tükrözi – sőt egy hosszabb ideig tartó átmenetiséget, inkongruenciát – Horváth Zoltán megjegyzése: „ismertes cseppet sem dinasztiaellenes szereplése az 1848 tavaszát megelőző, tíz esztendőnél hosszabb korszakban”.⁷¹ Teleki László feudális főúr, aki az ellenzék vezére, de ugyanakkor nem okvetlenül dinasztiaellenes a *Kegyenc* megírása előtti és az azt követő években; főnemes, aki szokásaiban, magatartásának némely vonásában sohasem tudta ezen mivoltát levetkőzni.

Ugyanakkor azonban mélyen etikus természet, még politikai ügyekben is. A Lovassy–Kossuth–Wesselényi ügyben „Telekit a jogon és törvényességen esett sérelem háborítja fel” – írja Horváth Zoltán, majd idézi Telekit: „érezem, hogy egyes elkövetett törvénysértés az egész polgári jóllétnek rendíti meg alapját, s a törvények szentségén épült közbátorságot . . .”⁷² Idézhetünk beszédeiből is problémánkhoz szorosan tartozó mondatokat. 1843 szeptember 5-én szólal fel a reverzálisok ügyében tartott vitán, s ezt mondja:

„Az mondatott: hogy ha a reversalisok jó lélekkel köttetnek, tartassanak meg; én pedig azt tartom: hogy az efféle szerződések jó lélekkel nem köttethetnek, mert *immorális tettekről soha nem lehet mondani, hogy azok jó lélekkel történtek . . .*”⁷³ Kijelenti azt is, hogy az országgyűlési beszédek cenzúrázása „oly méltatlanság, mit tűrni nem lehet, nem szabad, mert *hisz ez valóságos falsum*, millyentől minden becsületes embernek undorodnia kell”.⁷⁴

⁷⁰ Kemény G. G.: i. m. 11.

⁷¹ Horváth Z.: i. m. 44.

⁷² Horváth Z.: i. m. 110.

⁷³ Idézi Horváth Z.: i. m. 139–140. Kiemelés tőlem, B. T.

⁷⁴ Idézi Horváth Z.: i. m. 145. Kiemelés tőlem, B. T.

Láthattuk az irónia elemzésekor, hogy abban inkonguens értékviszonyok és életmozzanatok vegyülnek. „Az irónia – olvashatjuk mint evidenciát az Esztétikai Kislexikonban – átmeneti korszakok jellegzetes filozófiai és esztétikai magatartása.”⁷⁵

A drámában csak a középső felvonásokban tükröződnek közvetlenebbül a magyar viszonyok: a törvénytelen letartóztatások és a pártszervezkedések. A véleménynyilvánítási szabadság vagy a hűtlenségi perek problematikája közvetlenül egyáltalán nem kerül elő.

A műben megjelenő, a mű alapjait és egész felépítését átható irónia forrásai között azonban a legfontosabb, hogy Teleki László hazának ezekben az években még a Habsburg őrbirodalmat tekintette. 1833-ban, európai körútja elején nem a magyar, hanem a Habsburg birodalom határán írta naplójába: „Vale kedves haza!”⁷⁶ Ez pontosan azt jelenti, amit Horváth Zoltán ír: „1833-ban tudatában és érzésvilágában a Habsburg-birodalom jelenti a hazát”.⁷⁷ De még 1848 májusában is eszébe jut Ausztria: „...nemcsak Ausztriának, hanem Szent István Magyarországnak is vége”⁷⁸ noha itt ebben az időben már más felhangja van e kijelentésben Ausztriának. A *Kegyencben* van egy mondat, amelyet többen össze-

⁷⁵ *Esztétikai Kislexikon*, Szerkesztette Szerdahelyi István és Zoltai Dénes; Bp., 1972² *irónia* címszócikk, 321.

⁷⁶ „nemsokára Weigertbe értünk. Ez az utolsó város Ausztriában (...) és egy perc, és Saxoniában voltunk. *Vale kedves haza!* Ez a vidék Saxoniának még mindig az Erzgebirghez tartozik.” Horváth Zoltán is idézi, s a következő, teljesen jogos kommentárral: „... szeptember 3-án lép át Szászországba, s ezen a napon írja naplójába: *‘Vale kedves haza!’* Bizonyára minden külön megfontolás nélkül írta ezt, s ez az, amire érdemes felfigyelni. 1833-ban Teleki számára nem a Lajta, az Ausztria és Magyarország közötti határvonal jelenti a haza elhagyását, hanem az ösztromonarchia határán búcsúzik a hazától...” Horváth Z.: i. m. 53.

⁷⁷ Horváth Z.: i. m. uo.

⁷⁸ Idézi Horváth Z.: i. m. 15–16.

függésbe hoztak az iménti idézettel: „Valóban — mondja Petronius a császárnak, meggyilkolása előtti pillanatokban — mit itt szemlélünk, nemcsak egy ember bukása, hanem egész nagy biralmunk (ti. birodalmunk, B. T.) közelgő semmivé létének előjele.”⁷⁹

Teleki László gondolatvilágában tehát jelen van az összbirodalom, azaz Ausztria és kormánya is, és így a magyar reformkor küzdelmeit nem kizárólag a magyar ellenzéki nemesség közvetlenségével élte és szemlélte. A felmerülő problémákat az összbirodalom összefüggésében is látta. Ezért az osztrák kormánynak azon tettei, amelyekkel az összbirodalmon belül levő Magyarország helyzetét a saját szemszögéből orvosolni akarta éppoly elviselhetetlen volt, mint maga a helyzet. Az inkongruencia épp azáltal jelenik meg, hogy van az összbirodalom, amely általános értelemben rossz helyzetet teremtett — s amely összbirodalmat tekintti Teleki László a hazájának —, és van Magyarország amelyhez Teleki Lászlót hazafiúi érzései fűznek és kötnek, s amellyel kapcsolatban az összbirodalom helyzetét orvosolni kívánó tettek éppoly elviselhetetlenek, immorálisak és falsumok. Ebből fakadt, hogy drámájának csak etikai aspektusa kapcsolódott közvetlenül a konkrét helyzethez, illetve ezt az ironikus szerkesztés tükrözte. A dráma alakjainak és történetének-cselekményének közvetlen kapcsolata a konkrét helyzettel nincsen. Ez pedig egyértelműen mutatja, hogy művéhez ugyanaz volt a viszonya, mint a korabeli valósághoz: egyszerre a magyar ellenzéki nemesség közvetlen viszonya és egyszerre az ő egész birodalmát átfogó szemléletmódja, s az osztrák kormány tetteinek erkölcsi megítélése. Vagyis a legpontosabban ironikus viszony. A mű világának és az ironikus szerkezetnek a kulcsát a már említett Livius-idézet adja meg.

*

⁷⁹ Teleki L.: i. m. I/259.

Az iróniának mindenképpen alapvető és jellemző sajátossága, hogy csak viszonyítás révén derül ki. Minden ironikus szöveghez és helyzethez viszonyítási pont szükséges, hogy megérzékelyhessük az egyszerre állító és tagadó kettősséget. Az iróniában ugyanakkor mindig jelen vannak a különböző értékelési lehetőségek, sőt ezek szükségessége is. A viszonyítási pont nem okvetlenül a szövegben szokott megjelenni, vagyis nem okvetlenül a mű világán belül. Itt sem így és itt jelenik meg. Így felismeréséhez *közvetettség*, közvetett szemlélet szükséges.

Egészen bizonyos, hogy Teleki László számára megvolt a saját viszonyítási pontja. Ezek mindenképpen azon „falsumok” voltak, amelyektől minden becsületes embernek undorodnia kell, s oly immorális tettek, amelyek sohasem fakadhatnak „jó lélekből”.

A műnek és Petronius Maximus tetteinek az osztrák kormányra és tetteire való vonatkoztatottságát nem vehette észre a magyar olvasó – és színházba járó közönség. Több okból. Először: közvetlenül az események, a megtörténések szintjén csak egy pár – és jelentéktelenebb – mozzanat kapcsolódik az osztrák és magyar viszonyokhoz; vagyis más és más a drámában bemutatott, valamint a valóságos helyzet, illetve a drámának és a valóságnak alakjai, mozgatórugóik stb. Másodszor: az irónia mindig eszme nélküli világot ábrázol, mint ahogy a *Kegyenc* alakjai eszme nélküli emberek. A magyar közönség befogadói hálózata viszont telítve volt, ha nem is mindig egyértelműen eszméssel, de haladó és ellenzéki érzelmekkel, s az irónia észrevevéséhez szükséges viszonyítási pont – az összbirodalom és az osztrák kormány *etikai megítélése* – észrevétlen maradt. Ezért különösképpen lehetetlen volt észrevenniök, hogy a főhős törekvése egy megbecstelenítettségében kongruens világ létrehozása. De az irónia és a mondanivaló észrevétlen kellett maradjon azért is, mert a magyar közönség egyértelműen elzárta a maga befogadóképességét az esztétikailag rút és alantas, a pszichológiailag negatív érzelmek és negatív

szenvedélyek, és az állatias, undort keltő tettek elől — még Shakespeare drámáinak esetében is.

A *Kegyenc* világképe és mondanivalója nem is jöhetett másként létre, csak úgy, hogy a dráma írója *ezekben* az években még nem *közvetlenül* látja és éli a magyar viszonyokat, hanem az összbirodalmat és a kormány tetteinek etikai megítélését is belefoglaló közvetettséggel. De nem jöhetett létre másrészt csak úgy, hogy írója a magyar ellenzék egyik vezére. Ugyanis amikor Teleki László átfogóan és nemcsak a magyar reformkori küzdelmekre koncentrálni figyelt a kor mozgásirányait, mégis a magyar ellenzék aktívan cselekvő tagja volt, s ennek a helyzetnek a kettőssége szülőtalaja a mű iróniájának. Ugyanakkor lényeges magyarázatot ad Petronius Maximus egyik alapjellemezőjére, amiből a dráma legfőbb hibája következik.

Az osztrák kormány helyzet-orvosló tettei a magyar ellenzéki-nemesi pozícióból csak úgy jelenhettek meg, mint az uralkodóház és kormánya törekvései. Az uralkodóház törekvései pedig szükségképpen elszakadnak a néptől. A néptől, nemzettől, illetőleg a reális történelmi mozgásirányoktól független mozgásirányok, törekvések a művészi ábrázolásban *szükségképpen csak partikuláris mozgások, mozgásirányok* lehetnek, hiszen így privát ügyé válnak; nincsenek áthatva az adott *kor* lényeges kérdéseivel. Ha Teleki László Petronius Maximus tetteiben az osztrák kormány helyzet-orvosló (a rossz helyzetet orvosolni kívánó) törekvéseit s azok etikai megítélését jelenítette meg, akkor főhősének törekvéseit, mozgásirányait semmiképpen nem köthette össze a római nép törekvéseivel; ez a drámában akár az osztrák, akár a magyar néppel való analógiaként jelent volna meg. Petronius ezért nem kapcsolhatja össze Valentinianus elleni bosszúját a római néppel, annak nyomorával, de még a megbecstelenített családok megbosszulásával sem. Petronius Maximus ezért *partikuláris hős*, ezért hajt végre csak-egyéni bosszút. Kétségtelen, a mű súlya és jelentősége ezáltal csökken.

Ha a művet áttételelességgel, közvetettséggel szemléljük, vitathatatlanul előtűnik: eszme nélküli, csak az egyéni önérdekre tekintő világot ábrázol – s ez az osztrák kormányra és tetteire jellemző –; előtűnik, hogy a műben a rossz és immorális „falsumok” mérhetetlen gyűlölete tükröződik; előtűnik, hogy az összbirodalom rendjének és rendszerének elkerülhetetlenül el kell buknia, hiszen rossz a helyzet és csak erkölcstelen orvoslási törekvések alakulhatnak ki. A műnek azonban az az alapvető különössége, hogy az „orvoslást” – vagyis mindazt, amit Petronius Maximus tettének jelentenie kellene – a helyzet ellen, egy magában a helyzetben benne levő és *partikuláris hős* kísérli meg. A rossz helyzet elleni tetteket okvetlenül pozitívnak akarjuk látni, azt hisszük, azok mindig pozitívok is, itt pedig alantas, embertelen stb. a főhős. Nyilván, mert törekvésében nem a magyar ellenzéki nemesség törekvései, hanem az osztrák kormány „orvoslásainak” etikai megítélése tükröződik.

Mindezek csak elemző szemszögből mutatkozhatnak meg. A dráma spontán olvasásakor vagy a színdarab spontán szemléletekor feltámadó közvetlen hatások, az előtérben álló rút, alantas és képtelennek tűnő cselekvések szükségképpen elfedik a mélyben húzódó – de ott meglevő! – gondolatot. Elsősorban azért, mert a mű kulcsához, az iróniához *nem adja meg* a viszonyítási pontot. Ezért – és főként mert főhőse partikuláris hős – művészileg kétségkívül kevésbé sikerült drámának kell minősítenünk, valóban „tévedésnek”, de a mű mélyén levő irónia és gondolat miatt „geniális tévedésnek”.

Az viszont egyértelmű, hogy Teleki László ismerte, tudta saját célját és – természetesen – viszonyítási pontjait. Egész pályáját figyelembe véve: lényeges és fontos állomást tükröz a *Kegyenc*, hiszen nemcsak a korabeli helyzetet, de orvoslására irányuló – osztrák! – törekvéseket is elviselhetetlennek mutatja be.

PÁLMAI KÁLMÁN

HATVANY LAJOSRÓL

(1880–1961)

Száz éve született Hatvany Lajos Kossuth-díjas akadémikus, a jeles író, kritikus, irodalomtörténész. Gyulai Pál kedves, hű és mesteréről mindig tisztelettel szóló tanítványa volt, utolsó éveinek új utakon járó beszélgető társa. Neve irodalomtörténetünknek azzal a korszakával forrt össze, amelyet ő második aranykornak nevezett. A Nyugatéval. Igazi nyugatos volt, egész életén át híve annak a gondolkodásnak és magatartásnak, amit a folyóirat kialakított s irodalomszervezői, tanulmányírói és kritikusai tevékenységével ő is hozzájárult az első Nyugat-nemzedék, az Ady, Babits, Móricz, Kosztolányi nevével ékes nagy nemzedék írói kibontakozásához. Része van a magyar irodalomtörténet egy nagy korszakának temetésében s új, fényes pályáivének vajúdásában, világra jövetelében. Ősei nagy vagyonok urává tették, még bárói címet is viselhették. De őt nem az üzlet, a szerzés manipulációi érdekelték, hanem az irodalom s a tudomány dolgai, az írás, az önkifejezés képessége és lehetőségei. Hatvany Lajos művelt polgár akart lenni, író és írástudó. Nem mecénás, amivé – anyagi lehetőségei révén – a magyar irodalmi progresszió, a Nyugat-mozgalom s az Ady körüli harcok tették.

Születésének századik esztendejében ezért nem a mecénásra, az irodalomszervezőre emlékezünk elsősorban, hanem az irodalmi gondolkodóra, az esszéistára és kritikusra, a jelentős irodalomtörténeti személyiségre.

Hatvanyban ritka erejű intellektusa révén szerencsésen találkozott a múlt átgondolt, kritikusan megszürt tisztelete és

főként Ady s a nyugatosság hatására a haladás nemegyszer a forradalmi gondolat közelében járó türelmetlen, ám mindig elkötelezett szolgálata. *Urak, polgárok, parasztok* c. kis kötete, amely 1947-ben, a Révai Könyvtár sorozatában jelent meg, ennek a gondolatilag is mély gyökerű elkötelezettségnek egyik bizonyítéka. E kis könyv több tanulmánynak is beillő írásában foglalkozik Hatvany a magyar nagybirtokos arisztokráciával. Nyilvánvalóan érdekelte őt, a zsidó származású s polgár-voltára büszke, vagyon-csinálta arisztokratát a hatalomba beleszületett arisztokrácia gondolkodása, magatartása, kevés progresszív, nagy alakjától is elforduló, a nemzet történetében tragikus maradisága. Ez az arisztokrácia Zápolyától kezdve az idegeiben hordozott, vérében őrzött, belenevelt úri modorral leplezett rideg, szenttelen kegyetlenséggel torolt meg minden megmozdulást, megrebbenést is, amely a néptől eredt. „Werböczy uramék” parancsolatja szerint. Ha osztályérdekei úgy kívánták, szüneteltették egymás közötti gyűlölködésüket, félretették vállalási és vagyoni, hatalmi érdekellentéteiket. Választékos módoruk azonnal „ridegül elhárító, kemény önzés”-sé alakult egyetemes érdekeik védelmében. S történelmünk folyamán ez a magatartás mit sem változott. Említett könyvében – mai szóval szociológiai tanulmány – a cím után odaírja: vagy a koleralázadás tanulságai. Az 1831-i koleralázadás szociális hátteréről, forradalmi tartalmáról, mint a földbirtokos arisztokrácia által figyelmen kívül hagyott politikai tényezőről ír. Mintegy hetven évvel későbből személyes emléke is van Hatvanynak. Elretentő példa arról, mit tanult saját történelmi élményeiből a magyar nagybirtokos arisztokrácia. Ezt írja:

„Amikor fiatal koromban Zemplénben jártam, este, lámpagyújtás-kor becsukták az ablaktáblákat, be a zsáukát, ahol volt spaléta az úri házakban, még a spalétát is a csukott ablak fölé hajtották. Így ettek-ittak, kvaterkáztak, kártyáztak . . . aludtak fullasztó melegben a legfülledebb nyári éjszakákon is. Amikor hálózomamban ki akartam nyitni az ablakot, a ház ura szigorúan rám szólt, hogy ne tegyem. Miért ne? kérdeztem. Mert még az apámtól tudom, hogy a koleralázadás

idején a kivilágított úri házakban belövöldöztek a mezítlábasok. Szegény öregem tanított rá, hogy lámpagyújtáskor be kell csukni a spalétát . . . Ezt tanulták meg.”

Félelmetesen találó szöveg ez! Az úri Magyarország önéletrajzának néhány lényeges mondata. Zárókő a családi sírbolton.

E cikkét Hatvany 1936-ban, a Szép Szó számára írta a Tripartitum végzetes uralmáról. A magyar úri társadalomnak ez a mentalitása ugyanis egyenesen vezetett az 1918-at, 1919-et vérbe fojtó ellenforradalom keresztény-nemzeti ideológiájához és annak gyakorlatához. Mert – mint Hatvany fejtegeti – hasonlóan a 20. század első évtizedeiben még több államban virulens egyetemes feudalizmushoz, az ellenforradalom maga is egyetemes és nemzetközi volt.

A könyvét a polgárság címére küldte, amely in concreto nem létezett, s amelynek mégis elkötelezett képviselője volt. Könyve elé az alábbi ajánlás-félét illesztette:

„Nem szégyenlem, nem is bánom, hogy polgárnak születtem s hogy ifjúkori emlékeimet őrzöm és szeretem abban az osztályban, amelyből származom . . . S ha ez erős érzelmi kapcsolataim ellenére elszakadtam a polgárságnak még baloldali, haladó, radikális élcsapatától is, annak egy általános és egy személyes oka van.

Az általános: az első világháború elejétől a másodiknak végéig húzódó világtörténelem,

s a személyes: azok a tapasztalatok, melyekben e világtörténelem folyamán részem volt.”

A két okot egybefoglalva szellemes fordulattal s a csontvázig lefosztatott tények bemutatásával a leglényegyet így sumázza:

„... a nyugati demokráciák ahelyett, hogy a közép- és kelet-európai polgárokkal, mint a maguk természetes szövetségeseikkel fogtak volna össze, épp ellenkezőleg, az eredendő ellenfeikkel, Közép- és Kelet-Európa főuraival, főkatonáival, junkereivel, nagybirtokosaival és nagytőkéseivel szűrték össze a levet. Mégpedig az értelmiség s a kispolgárság amaz osztálytudatos rétegei ellen, amelyek az első világháború után bekövetkezett elproletarizálódásuk következményeit levonva, az

osztályharcos munkássággal egy frontba álltak. A nyugati és keleti egyesült maradiságnak viszont nem volt, nem lehetett más eredménye mint az, hogy a demokráciák nemcsak a háborúvesztes, hanem mint utóbb kislát, a háborúnyertes országok kárára is előbb a fehérterror vívmányait konszolidáló praefasiztákat, majd a konszolidálatlan fasiztákat s végül a konszolidálhatatlan nemzeti szocialistákat segítették hatalomra.”

Ez bizony olyan egyszerre történelmi és stilisztikai sűrítvény, amelynek éles mondataiban századunk első felének története foglaltatik. Bírálható, de nem marasztalható el Hatvany azért, mert nagyobb szerepet tulajdonít a polgári progresszióknak s benne a kispolgárságnak, mint amelyet az a valóságban betöltött. Nem kétséges, hogy az „osztályharcos munkásság”-ról is egyéni nézetei voltak. Az eszmény azonban, az „ember és polgár”, az értelmes élet ideája Csokonai óta sokszor volt a haladás híveinek politikai programja. S hogy lényegében ez a program még a Nyugat virágzó éveiben is megvalósítatlan maradt, arról nem annyira a program képviselői, sokkal inkább a körülmények tehetek. Ady volt szinte az egyetlen, aki a nemzeti megújulást a munkásosztály történelmi szerepének forradalmi beérésében, megvalósulásában látta. E körülmény azonban nem kisebbíti azt a progressziót, amely következetesen és eredményesen szolgálta a polgárság eszményeit és törekvéseit, és amelynek képviselésében az arisztokrata Hatvany következetes volt és maradt.

Hatvany Lajos műveltségének forrásai nagy olvasottsága, világirodalmi műveltsége mellett a 19. század magyar irodalmában rejlenek. Gyulai Páltól tanulta az ízlés szigorát, a kifejezés ökonómiáját, a nemzeti klasszicizmus tiszteletét. S ezt az értékiszteletet, érték-érzékenységet akkor is megőrizte, beépítve irodalomtörténeti, kritikusi gyakorlatába, amikor mint vérbeli nyugatos maga is részt vett a nemzeti klasszicizmust megmerevítő, kánonná emelő konzervativizmus épületének szellemi lebontásában. Kritikai gondolkodására, kettős

kötődésére, esztétikai igényességére és 20. századi nézetrendszérére Arany-képe ad világos választ. A marxista igényű Arany-értelmezés sem kerülhette meg Hatvany felfogását a „modern Arany” költői karakter-jegyeinek bemutatásában. Amit erről az Aranyról mond, az jobban megérteti velünk Babits Mihály vagy Kosztolányi Dezső nosztalgikus Arany-képét, a „hunyt mester” jelenlétét azokban az írói törekvésekben, amelyeket a Nyugatban mindenekelőtt ők képviseltek. Hatvanyt a költemény egésze érdekelte, a gondolati íveket tartó szerkezet. A kompozíció. Megfigyeléseit – nagy érzékenységgel – így összegezi:

„Nem az áthévülés izgalma nyugszik meg az erős szerkezetben, hanem éppen ellenkezőleg, a meggondolás ölti fel az izgalom kitűnő mintákról elesett formáit. S ha már-már kimondanád, hogy ez a költészet nem egyéb, mint nehézségek virtuóz leküzdése, remekbe hidegen készült játék, akkor egyszerre elbűvöl Arany minden szavának látással, napfényvel telszívott sugárzása, forrósága, alakjainak élő, izmos, ideges húsos testisége.”

Azaz: Arany „modernsége”.

Korszakváltó kultúrák, korváltó ízlés és szemlélet markáns egyénisége Hatvany Lajos. A nemzeti klasszicizmusnak az egész magyar litteraturát érintő értékeit úgy viszi tovább, hogy mindazt, ami e hagyományból életképes, a Nyugat radikális polgári szemléletének szolgálatába állítja. Előre néz, de tudja, mint látott előbb, mit hagyott maga mögött s ez a tudás segíti új jelenségek megítélésében, minősítésében. Intenzíven éli át az Aranytól–Adyig-korszak alapvető konfliktusait s úgy egyengeti életre az újat, hogy magával sodorja mindazt, ami a múltban a jelen számára fontos, sőt nélkülözhetetlen, mert *érték*.

Ő Aranyban nem a neuraszténiára oly igen hajlamos költőt látja, hanem a kapitalizmus kibontakozásakor, a városiasodás folyamatában Pest-Budán élő parasztot, aki – anticipálva egy röpké gondolatra a tényt, – szinte Veres Péter-i válságokat él át. Folytonos kínja, közérzeti zavarai miatt Arany a hősi múltban keresett menedéket s ez részben irodalmi programja is volt.

„Ezért van – így Hatvany –, hogy a rohanó időknek szétömlött árait, a maga korát és annak igazi témáit kerülve, Balzacnak, Flaubert-nek, Dickensnek és Thackeray-nek nagy, távoli magyar testvére gyámoltalan, energiátlan, fülzúgásos és főfájós polgár, megszakított a 19. század korezsméivel minden kapcsolatot, hogy a vasgyúró Toldiban és vasakaratú Etelében hívja életre vágyálmait.”

Lehet erre a minősítésre azt mondani, hogy – s ez Hatvany esetében természetes – a Nyugat által kedvelt impresszionisztikus kritika terméke. Bizonyosan van benne igazság. De ez a minősítés a napjainkban változóban levő irodalomtörténeti gondolkodás és módszertan felől nézve is figyelemre méltó. Az élet tényei (nem pusztán életrajzi tények!) kapnak szerepet Hatvanynál. S természetesen a nyugatosság, amely a 19. századi valláserkölcsi morál válságaival szemben az emberi belső világ nyers őszinteségű kiélését, bemutatását szolgálta, s a művészi, az esztétikai ízlés, az irodalmi haladás új medrét építette ki. Még egyszer Aranyt hozom példának. Hatvany szerint a költő pesti polgárrá lenni vágyott. Be nem vallotta is ez az igény élt, ez a törekvés dolgozott benne. „Pestezhetném” – írja, majd újra Kőrösről: „Kipesteztem magam.” Hatvany remek következtetése –, amelynek hitelét más Arany-szövegek is megerősítik –, hogy Arany unja Nagykőröst, s a városba, Pestre költözésétől változást remél, gyógyulást. 1935–36-ban írta Arany-dolgozatát. Ennek zárószövegei a mai Arany-kép előzményét jelenthetik, szétpattantva azt a szűk dobozt, amelybe saját nemzedékének szemlélete zárta a költőt:

„A fővárosi irodalom beteg, irodalmunknak csak a vidék levegője hozhat egészséget és gyógyulást – hallottuk valamikor Adyék ellen Beöthy Zsoltéktól s ma ismét, az idősebb írógeneráció nyugatos programja ellen Petőfi és Arany népiessége felé visszahajló íróktól. Mintha bizony Petőfi szeme nem akadt volna föl a város szellemi proletariátusán, s nem írta volna meg az *Apostolt*, mely bizonyára nem marad egyetlen ily nemű műve, ha a forradalmas végzet el nem ragadja íróasztala mellől. Ami pedig Aranyt illeti, körülé való hosszas vizsgálódásaink talán nem voltak céltalanok, ha sikerült kimutatnunk, hogy tudat alatt városi és polgári lényé számára a vidék súlyos lelki kóro-

sodást jelentett. Pesti költőink és íróink ezentúl bizvást hivatkozhatnak a legmagyarabb poétára, ki a vidéknek költői elnémulással fenyegető melankóliáira ihletben való üdülést Pest utcáin, ligetén-szigetén keresett. S ki éppen nem féltette magyar voltát, midőn bizvást engedte át magát a magyar főváros szívet-lelket, agyat, képzelmet átalakító hatásának. Ha a költő még tíz évig él, bizonyára összefoglaló, nagy koncertben zendítette volna föl Budapest hangjait . . . talán verses pesti regényt kapunk tőle. Azon az úton indult el, mely a főváros alakjait megmozgató eposz felé vezet.”

Túlzó, az Arany-képet kissé erőszakoltan urbanizáló következtetéseivel együtt nem kevés az igazság ezekben a sorokban. Kimondatlanul is éreztetni képes bennük Hatvany azt a nagy társadalmi zajgást, amely a 19. század utolsó évtizedeiben az alakuló, önmagát kereső kapitalista fővárosra volt jellemző, s azt is, amely a szellemi és irodalmi életet formálta, zavarta, befolyásolta. A vásáros alföldi szekér képe nem mond ellent a pesti liget költészetének s az *Őszikék* derengő szépségének, borújának, csöndes bánatának. A forradalmi mellett ezt az életképes irodalmi hagyományt őrizte s vitte át a Nyugatba Hatvany Lajos.

Mint irodalomtörténész az egész magyar irodalom ismeretében gondolkodott és ítélte. 1909-ben *Ujraértékelések* című munkájában így általánosít:

„Aki végiglapozza a magyar irodalomtörténetet, annak mindenütt le kell bontania előbb a . . . hagyományos tanok szövevényét, hogy a múlt nagyjainak még hozzánk szóló hangját, felénk ható erejét megérezze. A jelennek tegnapról megalkotott képe pusztán fikció, mely minden *mával* (kiemelés Hatvany Lajostól) változik. Ez az, amit nálunk senki sem vesz tudomásul, midőn csonttá fagyottan nyújtják át nekünk és kényszerítik reánk – mint egyetlen lehető – nagyapáink hagyományos történetét, irodalmát. Pedig néha egy-egy szembeszökő külsőség cáfol rá valamire, amit még ma is színigazságnak hirdetnek, pedig már régen nem az.”

Szavaiból egyértelműen az irodalomtörténeti fejlődés dialektikus természetére derül fény. Arra, hogy „a tudni nem érdemes dolgok tudománya” nem nemzeti temető, nem

madarak örömét szolgáló szoborcsoport, hanem művekben, sorsokban ábrázolt eleven élet, a mindenkori jelen számára is mondanivalót hordozó szüntelen szellemi folyamat. Ezt a gondolatot merészen viszi tovább, a „szemüveges poétikák” képviselőjével, Riedl Frigyessel vitatkozva. „A poézis nem a korral szemben, hanem igenis *belőle* (kiemelés Hatvanytól) fejlík.” Majd a Nyugat körüli polémiákra célozva így folytatja: „Tehát a mi korunkban épp dulakodásainkból, tépelődéseinkből, s ha költő nyúl hozzá, akár materializmusunkból is. Valóban ez és nem más költészetünknek örvénylő anyaga.”

Elveinek, esztétikai nézeteinek gyakorlatát az Adyért véghezvitt küzdelemben bizonyította. Az Ady-kérdés talán a legismertebb Hatvanyval kapcsolatban. Most csak röviden érintjük.

Fenyő Miksa *Feljegyzések és levelek a Nyugatról* című munkájában (Akadémiai Kiadó, 1975. Vezér Erzsébet bevezető tanulmányával és jegyzeteivel) sokat foglalkozik egykori pálya- és szerkesztőtársa, Hatvany Lajos személyével, szerepével. Természetesen az Ady körül játszott szerepről van szó, e két eredeti személyiség kapcsolatáról. Fenyő igazat ad Hatvanynak abban, hogy „Schöpflin egykedvű szenttelensége kellett hozzá, Fenyő jóakaró, cinikus fölénye, hogy valaki Ady szolgálatát mindvégig kibírja.” Fenyő szerint Ady szerette Hatvanyt, „bár abból a körülményből, hogy Hatvany egyúttal mecénása is volt, és pedig nem kicsinyeskedő mecénása, gyakran adódtak ferde helyzetek”. Mégis az Ady baráti köréhez tartozók közül Hatvanyt tartotta a legfőbb s a leghűbb barátnak. Az Ady-levelezésben is a Hatvanyval folytatott levélváltás a „legérdemlegesebb” adataival és ellentmondásaival együtt.

„... ha komolyan keressük – írja Fenyő Miksa –, hogy kinek van legtöbb jussa, hogy neve az Ady-ügyben zászlóként említettessék, akkor semmi kétség, Hatvany Lajos nevét kell aláhúznunk. Mellékes, hogy Ady Endrével való barátsága felhőtlen volt-e vagy sem; mellékes, hogy Ady maró kedvében tett-e rá valami barátságtalan megjegyzést, vagy őszinte meggyőződéssel mondta barátjának, aki iránt baráti érzelmeit

nem fejezheti ki, ahogy szeretné, mert mindenki meg volna győződve róla, hogy ez a mecénásnak szól, – mindez nem változtat a tényen, hogy Adyknak barátaihoz való viszonyában a legfontosabb szerep Hatvanyknak jutott osztályrészül . . . S ez a viszony Ady és Hatvany, hadd tegyem hozzá: két egyéniség között, ha kezdetben úgyszólván automatice alakult ki, a későbbiek folyamán, néhány földindulás dacára úgy maradt meg, mert Hatvany akarta s Ady szívesen vette, hogy barátságként megmaradjon. Érdeme Hatvanyknak, hogy ezt meg tudta művelni”.

Ez az egyetlen kérdés, Ady megítélése, amelyben nem lehet vitatkozni vele. 1937-ben, *A Schöpflin-estet* című dolgozatában írja:

„Mert ma is azt hiszem, amit siheder koromban hittem, hogy az Adyknban megújult magyar költészet nem *l'art pour l'art* poézis, de nem is, mint te [Schöpflin] hiszed, a politikába tévedt zseninek tetszetős, játékos időtöltése s ezzel a háború előtti rontó hatalmak közvetett igazolása, hanem igenis szentül hiszem, hogy ez a poézis a magyar társadalom várható átalakulásának a magyar szíveket Petőfi óta először feldobogtató harsonás hírmondója volt.”

Hatvany ezekben az enyhén patetikus sorokban Adyknban Petőfi folytatóját, szellemi utódát, forradalmi nézeteinek örökösét látja. Ez az írása egyébként Schöpflin Aladárnak *A magyar irodalom története a XX. században* című, 1937-ben megjelent könyvével foglalkozik indulatosan, többnyire igaztalanul. Személyes sérelem hajtja Schöpflinnel szemben, az a már-már neuraszténiás állapot, hogy őt mecénásnak tartották, nem íróknak, nem kritikusknak. Osváttal való s párbajjal és szakítással végződő vitájában – mint Schöpflin megjegyzi – az írók többsége Osvát mellé állt. Hatvanytól elválasztotta őket gazdagsága, társadalmi állása. Ő író akart lenni az írók között.

Schöpflin mondatait Hatvany nem tudta elviselni s ellen-szenvvel és igaztalanul ír róla. „Szürkén vitatkozó stilisztának” nevezi, a „bajusz alá dűnnyögött, monoton kritika nagymesterének”, aki irodalomtörténetében arra igyekezett, hogy „mások megállapításait elfogadhatóvá” tegye. Schöpflin Ady-monográfiáját, az Ady-filológia máig használt, megbecsült elemzése okán figyelmen kívül nem hagyható egyik alapművét

„becsületes, bár lélek nélküli brosrának” nevezi, epés indulattal, kegyetlenül, tévesen. Az persze tény, hogy az 1918-as polgári demokratikus forradalom megítélésében s vele összefüggésben Ady forradalmi költészetének az akkori jelenben is történeti értelmezésében Hatvany világosabban látott, mint Schöpflin s egyértelműen nyilatkozott. Thomas Manntól véve a gondolatot, írja, hogy „valamely irodalmi termék jóságát megállapító értékelésünket ne csupán esztétikai értelemben vegyük. Ami annyit jelent, hogy az Adyért és a Nyugatért vívott esztétikai küzdelem voltaképpen politikai, sőt, mi több, szociális harc, a társadalmi osztályok leendő összecsapásának szellemi előcsatározása volt”. Ez történelmi és irodalomtörténeti igazság, s ezt az arisztokrata író-mecénás lényegesen jobban tudja és érzi, mint Schöpflin. De azért azt is legalább tudomásul kell venni, hogy 1937-ben, a fasiszmus felé orientálódó hivatalos magyar politika viszonyai között nem kis tett volt Schöpflin vállalkozása, a Nyugat szempontjából megírni a 20. századi magyar irodalom történetét, nyilvánvaló tévedései, világnézeti korlátai s olykori bizonytalan ítéletei ellenére is. A személyes megbántottság, a valódi s a képzelt ütések emlékeztető nyomai sokáig tartják forrásban az indulatot. Innét van, hogy Hatvany Schöpflin politikai türelmében és némely írókról való hallgatásában hajlandó árulást látni, a Nyugat régi eszméinek és eszményeinek elárulását. Ismeretes, hogy Schöpflin irodalomtörténete szükség szerint tele van kompromisszumokkal a már említett körülmények miatt. Az azonban aligha igaz ilyen szentenciózus egyszerűséggel, hogy Schöpflin „valamikor Osvát ízlését és esztétikáját hirdette, a forradalom után Babits és Babitsné gusztusának apostola lett”. Hatvany indulatos ítéleteiben az a tény is közrejátszott, hogy hosszú időn át nemegyszer külföldön tartózkodván nem érzékelhette minden ízében a hazai szellemi és irodalmi élet mozgását, a maradék nyugatosság lehetőségeit. Olykor gyors és nyers ítéleteiben viszonyítási pontja mindig a Nyugat volt, Ady, a forradalmi magyar irodalom. Magas és ellentmondásoktól terhes

mérték. Kritikai írásai legtöbbször polemikus élűek s emiatt elkerülhetetlen módon, szinte szükségszerűen, elfogultak is.

Ezzel összefüggésben egy érdekes ellentmondásra lehet rámutatni. A körültekintő, tárgyilagos értékelés Hatvany kritikus-i tevékenységének egyik ismertető jegye, amint azt egyebek közt Petőfi vagy Arany-tanulmányai bizonyítják. Mert e két klasszikus életműve körül már elmúltak az egykori indulatok, művük más távlatot kapott az időben. Ady és a Nyugat más íróinak megítélésében azonban elkerülhetetlenül jelen van a túlzás lehetőségeit mindig magában hordozó, olykor szinte már kártékony szubjektívizmus. Ami viszont az ítélet tárgyilagosságát gyakorta befolyásolja. Másképpen szólva a történelmi távlat hiányát is említhetnénk. A kortárs-kritikus közelre lát s ha szikár s szigorú elme, akkor is tévedhet ítéleteiben, amit a magyar kritikátörténet nem egy példája bizonyít, Kazinczytól Kölcseyt át —, hogy témánknál maradjunk — Hatvany Lajosig. Ez Schöplin megítélése mellett legnyilvánvalóbban a Babits Mihályéban jut kifejezésre. 1912–22-ben írott könyv-terjedelmű esszéje, a *Vázlatok Babits Mihályról* magán viseli a kritikus Hatvany itészi erényeit s elfogult ítéleteinek vitatható voltát, nemegyszer elfogadhatatlanságuknak ismérveit is. Az Ady-Babits-kapcsolat több részletében máig tisztázatlan. Egy bizonyos: fölösleges, meddő vállalkozás a két nagy költő közös gyökereit keresni.

Hatvany szerint Babits nem indult Ady után, „ő a maga útján indult, s ennek az útnak sehol sem volt találkozása Ady Endre útjával”. Babits rombolónak vélte az újítókat. „Ő csak a csákány munkáját látja, s nem látja mellette a régi követ új falba illesztő kezeket.” Ez a megállapítás igaz. Két nagy formátumú költő kétféle útját járták, de igazán közel nem kerültek, nem is kerülhettek egymáshoz. Abban is az igazság körül jár Hatvany, hogy Babits a magyar „átmeneti kor” értelmiségének képe s „izgalmas művészetében” e kor válságairól, reményekről és bukásokról ad hírt. Az is bizonyos, hogy

1918-ban Hatvany világosabban, egyértelműbben, következetesebben látta, érzékelte és elemezte az eseményeket, a kialakult, új tájékozódást kívánó helyzeteket, mint Babits. Hatvany haladó, olykor forradalmi nézetei folytán az elméleti általánosítások s a társadalmi természetű következtetések bátrabb felfogásáról tett tanúságot. Természetes, hiszen ő volt a magyar polgári radikalizmus egyik szellemi vezére, az 1918-as polgári demokratikus forradalom egyik előkészítője és főszereplője. Babitsban valóban a megzavart középosztálybeli polgár kínzó bizonytalansága dolgozott s véleményei megformálásában — Hatvany szavával — „úri” neveltetésének, nemességet, katolicizmust és liberalizmust egyensúlyozni megkísérlő magatartásának is része volt. Az ő életműve a századvég liberális és a századforduló radikalizálódó polgári világban gyökerezik s ezek a gyökérszálak sohasem szakadnak el. Alapvető különbség ez közte és Hatvany között. Hatvany a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után Bécsbe emigrált, s ezt nyilvánvalóan politikai okokból tette, míg Babitsot a proletárdiktatúra — alapvetően haladó gondolkodását és nagy műveltségét tisztelve meg — egyetemi katedrához juttatta. A Horthy-ellenforradalom egyiküknek sem járt kedvében. Babitsot megfosztották állásától, zaklatták; Hatvany üldözött emigráns lett, akit 1927-ben, amikor hazatért, bebörtönözték mint forradalmárt s csak 1928-ban engedték szabadon. Aki továbbra is azon munkálkodott — nemegyszer a maga ugyancsak ellentmondásos mecénási szerepében is —, hogy a progresszív polgárságot és a magyar munkásmozgalmat valamilyen módon az összekapcsolás kissé naiv szándékával közelítse egymáshoz. Aki a Hitler-csatlóssá lett ellenforradalmi Magyarországról Angliába menekült s onnét hazatérve vált a szocialista Magyarország megbecsült írójává. Aki azonban a magyar irodalmi és szellemi élet néhány igen súlyos esztendejében nem tartózkodott itthon s nem reagálhatott azzal az érzékenységgel a lehetőségekre, ahogyan azt a nem forradalmár politikai töltésű, de a polgári morál társadalmilag is magas

csúcsein járó Babits jószándékúan, sohasem az egykori nyugatosság eszményeivel szemben tette. Világos, nem tehetett kompromisszumok nélkül. Babits nem értette, nem érthette Petőfit, ezért a róla való ítéletek féloldalassága, nemegyszer naivsága. Adyt sem értette, mert a forradalmat nem értette, József Attila műve is lényegileg idegen maradt számára. Ez ismert tényekkel együtt műve azonban maradandó és megkerülhetetlen. Ebbe az életműbe prózája is beletartozik. Babits prózájának lekicsinylésében, iskolás fogalmazványhoz, „hínárhoz hasonló vizi virág”-hoz való hasonlításában tévedett Hatvany. A Babits-próza nem olvashatatlan. Állításait Hatvany sem bizonyítja. Ellentmondásokkal teli Babits-portréjában kegyetlen mondatok váltakoznak mai ismereteink szerint is helytálló ítéletekkel. Vitatható, hogy Babitsot „az élet összes jelenségei közül a művészet s a művészek közül Babits művészete foglalkoztatja leginkább”. Ez az ítélet – mutatis mutandis – a nagy alkotók, művészek döntő többségére érvényes. Nem kétséges viszont, hogy „Babits csak a halott Adyval békélt meg, végül belátván, hogy a nagyság ellen nincs jobb védekezés, mint a szeretet. Ady halálára írt cikke méltó Adyhoz és méltó Babitshoz.” Az is igaz, hogy Babits akarva-akaratlan a magyar haladásé, a szóművészet kifejező eszközeinek birtokosa, de nem pusztá formaművész. S remeklés, amit a műfordító Babitsról mond: „Ez a költő minden példaképeinek summája és minden summákból kivont egyéniség egyszersmind.” Ám Hatvany nemcsak indulatos tud lenni, hanem indulatosságában olykor a maga véleményét konokul képviselő is. Elítéli Babitsot, mert beválasztották a Kisfaludy Társaságba, noha ez a tény kicsivel nagyobb lehetőséget biztosított Babits számára a haladó irodalom szolgáltatában, és nem jelentette a költő „formai és tartalmi zsákutcában való fönnakadását”. Mint amiképpen elfogadhatatlan ítélet a *Timár Virgil fia* megírása miatt az antiszemizmus vádját vetni Babits szemére. Ez esetben Hatvany kedvenc kritikusanak, Alfred Kernnek a mondása igaz: „Defekt im Leser.”

Nem kétséges, hogy e vitairások fütőanyaga a nemes indulat, olyan literátor indulata, aki fiatalon, még a század elején esküdött föl a társadalmi és művészi haladásra. Hatvany ítéleteiben nemcsak az esztétikai tényező játszott szerepet, hanem azoknak az eszményeknek a szolgálata is, amelyek társadalmi-politikai gyökerűek. Az író, a költő Hatvany felfogásában nemcsak művész, de társadalmi tényező is. Hiszen ebbeli következetessége, az irodalom társadalmi szerepének felismerése és vállalása vezetett 1911-ben az Osváttal való szakításhoz is.

A Nyugat szerepe, helye az irodalmi életben az 1930-as évek táján megváltozott. Hatvany ezidőtájt írt kritikái, elemzései e felismerésből táplálkoznak. Belátja, hogy a jobboldali politika, a mind jobban fenyegető fasizmus más stratégiát és taktikát kíván. A Nyugat szerkesztésében addig érvényesülő politikai liberalizmus nem tartható tovább, sőt károsná válhat. Tapasztalnia kell, hogy már nem a Nyugat egyedül a színvonalas irodalom fóruma. Élnek és hatnak más folyóiratok is, a Válasz, a Szép Szó, s a Nyugat ellenzéke lesz a hivatalos, konzervatív irodalom táborán kívül a baloldali polgári radikalizmus is, amelyhez egykor Hatvany tartozott. Sőt a népi írói mozgalom is támadja a Nyugatot. Nehézzé vált az eligazodás a szellemi, az irodalmi életben. Hatvany az 1930-as évtizedben is kritikus figyelemmel fordult a Nyugat tevékenysége felé.

S amikor 1938-beli második emigrációjából 1947-ben végleg hazatért, a Nyugat már végképp irodalomtörténété lett, Hatvany pedig befejezhette s kiadhatta magisztrális Petőfi-monográfiáját s tanulmányai, kritikái, Adyval való levelezése, szép-irodalmi munkái is napvilágot láttak.

Hatvany Lajos kiemelkedően nagy szolgálatot tett a magyar irodalomnak s a haladó gondolatnak különösen az első világháború előtt s a két világháború között. Irodalomtörténetírásunknak van törleszteni valója Hatvany Lajos mun-

kásságának méltó elemzésében, értékelésében. Jelen írásunknak nem volt célja, hogy az elbeszélő és regényíró Hatvanyról is megemlékezzen. Inkább az irodalomtörténész és a kritikus Hatvany vázlatos felidézését kíséreltük meg, a nagy formátumú irodalmárét, akinek háza nehéz időkben a legjobbak otthona, menedéke, reménye volt. 1948-ban így emlékezett:

„... soha többé nem látható kedves alakok gomolyognak élém, a rég elhangzott, soha többé nem hallható, meghitt hangok csapdosnak felém... a romjaiból fölépült házban, a sírjaikból feltámadt hajdani vendégeim kísértetjárása vonul föl. Sorra mind: Bartók Béla, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bálint György, Fenyő László, Gáspár Zoltán, Havas Géza, Hevesi András, József Attila, Karinthy Frigyes, Keéri-Szántó Imre, Kosztolányi Dezső, Ligeti Ernő, Mohácsi Jenő, Mónus Illés, Nagy Endre, Radnóti Miklós, Reinitz Béla, Szomory Dezső”.

Dolgozatunkban a ritka műveltségű, elegáns szellemű irodalmi gondolkodóról, a Nyugat egyik szellemi vezetőjéről, a jó ügyért szenvedélyesen vívó kritikusról igyekeztünk írni. Egy emberről, aki emelt és sújtott, aki eredményeivel és tévedéseivel együtt szent elszánással a haladó magyar irodalmat és műveltséget szolgálta.

SÓTÉR ISTVÁN

A MAGYAR ESSZÉ*

„Az esszé: eredeti kitekintés egy ismert tárgyra” – idézi Riedl Frigyes Osvát Ernőt, amannak Péterfy-émlékbeszéde kapcsán. Méltóbban és alkalomszerűbben nem is idézhetné. De valóban eredeti-e a kitekintés, és igazán ismert-e a tárgy? *Essay*, vagyis: kísérlet, – az esszé mintha eleve lemondana a határozottról és a véglegesről, a megbízhatóról és a „tudományosról”, hogy könnyelműen vállaljon valami felelőtlenséget, megbízhatatlanságot. Évtizedek, helyesebben a pozitívizmus honi virágkora óta, él szakmai köreinkben egy olyan hiedelem, hogy az esszé valamiféle komolytalan vállalkozás, munkák és feladatok megkerülése, alapos ismeretek híján rögtönzött szemfényvesztés, komolytalan verbalizmus, agyafúrt művelet, mely a nehezen megszerezhető ismeretekért, a magas gondolatokért minél alacsonyabb árat akar fizetni. Hogy vannak ilyen esszék, azt túl gyakran tapasztalhattuk, de a magyar esszé 1900-tól 1944-ig terjedő *panorámája*, Kenyeres Zoltán igényes, és rendkívül szerencsés válogatásában aligha erről győzne meg. Bartók Béla, Lukács György, Gombocz Zoltán és Győrffy István esszéi mégsem fizetnek ki bennünket aprópénzzel. És „eredeti módon” még csak nem is valamely „ismert tárgyra” tekintenek ki.

Valamikor a történetírás a szépirodalmi műfajok közé tartozott, és igaz is, hogy Tacitusnál máig sem írtak tökéletesebb szépprózát, Michelet művei pedig koruk kutatási szintjét is

*Elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság felolvasó ülésén.

figyelembe véve, szépprózaként is felémek akármelyik kortársi regénnyel. Szekfü Gyula sem veszített tudományos hiteléből, amikor szépprózai mértéktartással és választékossággal, egy antidemokratikus korszak elé állította a magyar demokrácia egyik legtisztább kísérletének példáit. Ezt tette ugyanis a *Valahol utat veszítettünk* című írásában, amikor a régi Magyarország összeomlása előtt Eötvös, Szalay László, Csengery Antal és Lukács, Móricz vállalkozásának folytatásáért érvelt. Nem árt a történetírásnak, ha sikerül néha szépirodalomná átminősülnie, még ha tudjuk is, hogy anyagának természetétől függ az ilyen átminősülés mértéke. Újonnan föltárt, eléggé meg nem ismertett anyag birtokában könnyelműség lenne a könnyedség: ha Stendhal nem a múlt század derekán, hanem az 1930-as években emelik ki az ismeretlenségből, Lukács György aligha írhatja meg Stendhal-esszéjét, melynek már csaknem évszázados Stendhal kutatásra lehet támaszkodnia. Ámde minél több az ismeret, annál nehezebb az „eredeti kitekintés”. Esszét pedig csak az ismeretek fölényes birtokában, vagy azoknak úgyszólván a híján, de az első fölismerés spontán örömeivel és erejével, lehet eredetit ími. Az esszé csakis a fölismerés spontán és elfogulatlan örömeiből születhetik meg, és ez a fölismerés éppúgy létre jöhet évszázadon át felhalmozott ismeretekből, mint az intuitív ráismerés egyszeri villámfényénél is.

Az esszé műfaja arról győz meg bennünket, hogy nem mindig a fáradságos, vagy éppen a nehézkes a valódi, — a könnyed és a szellemes pedig nem mindig mély és lényeges egyszersmind. Az esszéről sokan a műfaj vegyes mivolta, átmenetisége, sőt kétértelműsége miatt mondanak le, holott az irodalomnak néha az tesz jót, ha a műfaji határokat szigorúan betartja, néha pedig az, ha áttöri ezeket a határokat. A 20. század magyar irodalma ugyanolyan mély belső szükségből fejlesztette ki az esszét, mint a lírát vagy a novellát is. Ennek az évszázadnak magyar esszéje nem a tudomány pótléka, és nem is kárpótlás a költői vagy írói alkotás kudarcáért, hanem

valódi és hiteles, gondolati és társadalmi szükségből született forma.

Esszé, értekezés, tanulmány: ezek a formák nem egyhamar válnak szét egymástól, sőt közbük keveredik az újságok és a folyóiratok néhány műfaja: a *cikk*, a *karcolat*, a *tárca*. Az *Esszépanoráma* nem végez pedáns válogatást e műfajok között, mi pedig most a voltaképpeni esszének csaknem a Riedl Fri-gyes definíciója szerinti „kitekintést” fogadhatjuk el, melynek azonban az irodalmi formája 1944-ig egyre művészibbé válik, ami a stílus leegyszerűsítését éppúgy jelentheti, mint körmön-fonttá válását. Még a két világháború között is fennmaradt az esszé olyan definíciója, mely szerint ez a műfaj egy vagy több könyv mondanivalóját foglalja össze, úgyszólván tartalmi kivonatként. A múlt század második felének tanulmányai (pl. a Budapesti Szemle közleményei, és azok között is Csengery Antal írásai) *ilyen* értelemben esszék.

Mai fogalmaink szerint aligha számítanának esszéknek Kemény Zsigmond vagy Eötvös József tanulmányai, holott mindkettejüknek részük van a modern esszé kialakulásában. Ahogyan Szekfű Gyula kialakítja esszéinek időszerű politikai célzatát, vagy ahogyan ugyancsak időszerű tanulságokra sarkítja ki történelmi elemzéseit, — abban Kemény is lehetett a mintája. Jászi Oszkár tudatosan követi Eötvös előadásmódját, és még a kifejtési módszerét is, miközben szívesen hivatkozik az eszméire. (Pl. *Szocializmus és hazafiság*). Nála maradt talán leginkább élő a tanulmányíró centralisták hagyománya, sőt, a korezmékről formált felfogása is. Jászinál, éppúgy, mint Eöt-vösnél és társainál, az „eszmék” fogalma sajátos szerepet ját-szik: náluk úgy jelennek meg az eszmék, mint az élőlények, illetve az élő természeti erők, melyeknek mozgását és tulajdon-ságait szinte tudományosan lehet meghatározni. Eszerint az eszmék születnek és elhalnak, leírható életrajzuk van: ez a felfogás a múlt századi liberálisokra jellemző intenzitással maradt fenn Jászi Oszkárnál, de a kifejezés mód, az okfejtés

áttetsző tisztasága folytán modern esszéformában, olyan formában, amilyennel a múlt század magyar tanulmányírói még nem rendelkeztek. A politikai célzatú esszé tehát a századelőn (említett esszéjét Jászi 1905-ben írta) felváltja az előző korszak állambölcseleti értekezését, és esszéként marad fenn napjainkig. Ilyen értelemben lett esszé Szabó Ervin annyi vitatásra szoruló írása 1848-ról (*Jegyzetek a magyar forradalomról*, 1904), melynek elvont radikalizmusát és meglehetősen hiányos tárgyismeretét Révai Józsefnek ugyancsak esszészerűen kellett kiigazítania. Ebben az esetben azonban az esszé műfaja vált csapdává, hiszen anyagának túlságosan is könnyed kezelése, megalapításainak túlzottan axiomatikus volta is olyan tévedéseket segített elő Szabó Ervinnél, melyekre a szélesebben bemutatott anyag kevesebb lehetőséget adott volna.

A modern esszé csak úgy találhat magára, hogy távolodik a múlt századi értékezéstől, levetkezi annak körülményességét, nehézkességét. Gyulai Pál lesz az, aki így távolodik, mégpedig nem a tanulmányaival, hanem az emlékbeszédeivel, melyek közül a legjobbak (az Aranyról és a Keményről szólók) úgyszólván esszészerű alkotások. Gyulainak a népiességből eredő világos stílusezmeénye, de szkepszise is mindenfajta elvontság iránt, kedveznek az esszéműfaj kialakulásának. A modern esszéjellel azonban Péterfynek főként a Kemény-tanulmányában ismerhető föl. A 20. századi esszé egyik sajátosságával jókorán találkozunk itt: az esszé tárgya nemcsak a taglalás és az elemzés alkalmául szolgál, hanem az esszéíró személyiségével, hajlamaival, sorsával való szembesítés alkalmául is. Sajátos rokonság, összetartozás derül ki ebből a szembesítésből: Keményt Péterfy valamely benső kapcsolat segítségével érti meg, – Keményről szólva önmagáról is vall, Kemény egyéniségében a maga egyéniségét is tükrözteti. Később majd hasonló affinitások vonzzák Berzsenyihez Füst Milánt, Vörösmartyhoz Babitsot, Bessenyeihez Halász Gábort.

Péterfy esszéművészete fordulópont a műfaj magyar fejlődésében; Keményről szóló esszéjéhez hasonló azonban Ady

Petőfi-esszéjének, és Babits Vörösmartyról szóló két írásának jelentősége. Amikor majd ezek a művek megjelennek, a tudományközlő és a szépirodalmi esszé már szétváltak egymástól. A magyar esszé legszébb teljesítményeivel a szépirodalmi igényű változat szolgál. Mielőtt ennek kivirágzására figyelnénk, érdemes számba vennünk a tudományközlő esszé olyan vállalkozásait, melyek új ismeretek megszerzését, nem pedig a már adott ismeretek népszerűsítését szolgálják.

*

Akik az esszében könnyű, sőt könnyelmű eljárást látnak, ne feledjék, hogy legfontosabb irodalomkritikai és elméleti nézeteit Lukács György esszéiben fejtette ki. Nagy elméleti szintéziseihez is az esszé ösvénye vezet. Balzacról és Stendhalról szóló esszéi, valamint a Goethe-tanulmányok, s közülük is a Faust-elemzések elsősorban, olyan anyagra tekintenek ki, melyet bőséges filológiai és irodalomtörténeti kutatás tett már ismertté. Nem mondhatjuk, hogy Lukács erről az anyagról nem vett volna tudomást, hiszen akár a Stendhal-irodalom birtoklását esszéiben néha csak félmondatnyi utalások bizonyítják. Mégis, ami újat mond Lukács, azt a szakirodalomnak ugyan ismeretében, de semmiképp sem ahhoz kötődve mondja. Jellemző példája az esszéműfaj ilyen kezelésének a *Száz éves Zola* című tanulmány (1940). Lukács itt több figyelmet fordít Zola programot adó, elméleti írásaira, mint a regényeire, – pedig ez az írói program nem mindig vág egybe azzal, amit regényeiben Zola alkotott. Azt az értékrendet, melyben Zola műveit kijelöli Lukács, a Balzac-esszéből érthetjük meg, ami azt is megmutatja, hogy a ciklusba foglalt esszék zárt esztétikai rendszert alkothatnak, anélkül, hogy monográfiába kellene csoportosulniuk. Ugyanezt a szerkesztési módszert mutatja Lukácsnak *A realizmus problémái* című kötete is. Mindaz, amit Zoláról megállapít Lukács, vagyis a Flaubert-i „napról napra” vitt cselekmény alkalmazását, a központi hős száműzését, a

társadalommal szembeni „magányos megfigyelői” magatartást, Zola és Victor Hugo közös, romantikus vonásait stb., mindezt csak az esszé módszerének segítségével lehetett egy esztétikai rendszerbe illeszteni, s ugyanakkor irodalomkritikailag tárgyalni. Kétségtelen, hogy a Zola-esszébe foglalt kérdések, akár eldöntöttek, akár eldöntetlenek tekintsük őket, igazi helyükre lelnék az esszé műfajában, s ami közülük eldöntetlen, azt filológiai apparátussal felszerelt értekezések vagy monográfiák sem tudnák megnyugtatóbban eldönteni.

A tudományos közlés igénye hozza létre Gombocz Zoltán, Györfly István esszéit, s amikor Bartók Béla és Kodály Zoltán népzene-kutatási elveiket megismertetni akarják, nem az értekezés, hanem az esszé műfajához folyamodnak. Más az esszé szerepe Szabolcsi Bencénél. Az ő felismeréseihez szükségképp csak az esszészerűen kifejtett gondolatmenet vezet el. Szabolcsi Bence nem a „közismertre” vet „újszerű pillantást”, hanem a *még nem* ismerthez kalauzol el, a művészi esszé módszerével, mely módszer művészi voltában őnála szinte zeneivé is válik. Ez a módszer nem arra szolgál, hogy az író szemfényvesztően tüntesse el a nehézségeket, hanem arra, hogy terepén a legegyszerűbb, a leginkább célra vezető útra találjon. Az ilyen alkotóknál minél inkább művészivé válik az esszé, annál hitelesebbé szilárdul tudományos-sága. Az ilyen esszékben a kifejezésmód plasztikussága, művészsége nem díszítékül szolgál, hanem funkcionális szereppel bír, mivel a minél bonyolultabb jelenségek érzékeltetését segíti elő.

*

Akármilyen nagy teljesítményekkel találkozunk is a tudományos esszében, az esszé műfaja akkor válik igazán autonómmá, amikor az irodalom közvetlen ügyét szolgálja; valamely irodalmi irányzat céljainak kijelölésére, álláspontjának megmutatására, kiküzdésére és megvédésére az esszé bizonyult kiváltképp alkalmasnak. Nem meglepő, hogy a Nyugat keletkezése körüli időszakban Ambrus Zoltán és Bródy Sándor, Igno-

tus és Schöpflin Aladár írásai szólaltatják meg az új irodalom kérdéseit, tehát a szembefordulást a konzervatív, népnemzeti epigonizmussal és a modern, a polgári, a városi valóság ábrázolásának szükségét éppúgy, mint az idilli falukép elutasítását. A Nyugat valódi szövetkezés volt, egy új, városi kultúra és életforma jegyében, – de Móricz példája azt is bizonyítja, hogy az igazi faluhoz, a falu társadalmi kérdéseire a város társadalmi kérdései felől is el lehetett, el kellett jutni. A Nyugat korai korszakában város és falu még nem tagadják egymást, s a város olyan kilátó, ahonnan a társadalom összképét lehet áttekinteni. Ezt az egységet tépte szét az ellenforradalom, és az egymásra utaltaknak, az összetartozóknak ezt a tragikus egymással szembeállítását jogos vádként hangoztatja Gárdonyihoz intézett levelében (1921) Bródy Sándor.

A Nyugat ügyének szentelt vitairások még nem annyira esszéjellegűek, mint inkább publicisztikaiak, de bennük egy új értekezési stílus formálódik, mely választékos és dekoratív, árnyalt és bonyolult hatásaival a harmincas évek esszéstílusát készíti elő. Ignotus joggal hivatkozik az írni tudásnak arra az iskolájára, mely 1905 körül jön létre Kiss József „kerekasztalánál”, és ha mindebből valamit vissza is kell vennünk, bizonyos, hogy a századvégi nyugati irodalmak új stílusának adaptálása valóban ebben az írói körben történik meg. Adaptálásra, áthasonításra, nem pedig utánzásra kell itt gondolnunk. Felesleges arra emlékeztetni, hogy Adynál és Babitsnál ez az áthasonlítás milyen magas fokon megy végbe. Az viszont tagadhatatlan, hogy erre az áthasonlításra a nyugati irodalmakban kialakult új szemlélet követése érdekében van szükség, és ennek felismerésében nagy az érdemük Ignotusnak és társainak.

A magyar irodalomban a Nyugat létrejöttétől kezdve követik már egymást a megújulási folyamatok, és ezek az esszében is hírt adnak magukról. Ha Gyulainál a klasszikus magyar esszé valósul meg, úgy Péterfynél ugyanez a forma éretté válik, lezárul, és a modern esszéforma már itt előkészül. A modern esszé kialakulásához a századelő új stílust teremtő ízlésére volt

szükség; ez a stílus finomodik tovább és szabadul meg kezdeti manierjaitól, hogy egy új eszmekörhöz idomuljon, adekvát és természetes módon. A modern irodalmi esszé kialakulásához tehát a Péterfynél megjelenő személyességre, továbbá a Nyugat stílujtására volt szükség. Ez utóbbiban volt fontos szerepe Kiss József „kerekasztalának”, vagyis annak a felfogásnak, mely zenét lát a stílusban, és olyan műgondra törekszik, mint akár Kiss József, akár Szomory Dezső. Ebben a korszakban a magyar prózának új és tudatos numerozitása jelentkezik.

Az új irodalom szemléletmódjának tudatosításáért sokat tett Schöplín Aladár, amikor publicisztikus jellegüket egyre inkább levetkező, tehát esszészzerűvé alakuló írásaiban a konzervatív irodalmat „a falusi eszmekörrel”, az új irodalmat pedig a városiassággal azonosította. A város című, 1908-ban keletkezett írása a két irodalom kettéválását még csak töredékesen ismerheti föl, miközben Adyt csak Molnár Ferenc után említi, Szabolcskával és Herczeg Ferencsel együtt, de Babits és Kosztolányi nevét még nem írja le. Igaz, Móriczét sem, aki pedig a falut is a város, illetve a várost is a falu felől szemlélte. Schöplinnel ezek az első írásai, melyekben az Arany és Jókai képviselte, szerinte „falusi” irodalmon túljutó városiassáért állt ki, egy úgyszólván máig érvényes irodalomtörténeti szemléletet fejtettek ki, s ennek kifejtésére ismét csak az esszé bizonyult a legalkalmasabbnak.

Ady nagy Petőfi-esszéje, Babits Vörösmarty-esszéivel együtt azért fontos állomás e műfaj fejlődésében, mivel az újjáalakult esszét teljes érettségében mutatják meg, és ugyanakkor két egymástól lényegesen eltérő lehetőséget nyitnak meg a magyar esszé előtt. Az Ady nyitotta lehetőséggel él némiképp Szabó Dezső, de sokkal inkább Németh László, akinek esszétípusát elemeire bontva, a *Petőfi nem alkuszik* elemeivel rokon sajátosságokra ismerhetünk. Babits esszétípusa egyenesen kapcsolódik Péterfyhez, őt azonban az objektívált személyesség terén leginkább Halász Gábor folytatja. Igen: Halász Gábor – és nem Szerb Antal, aki kevésbé él a tárgy olyan közvetítő segítségével,

amilyenel Kemény Zsigmondot, Vörösmartyt, illetve Besse-nyeit választva tárgyukul, Péterfy, Babits, illetve Halász Gábor éltek. Szerb Antal az esszét a direkt közlés lehetőségének, a vallomás legközvetlenebb módjának tekinti, amiről legszebb írása a *Könyvek és ifjúság elégiája* is tanúskodik. Ady heves és személyes esszéje, valamint Babits közvetetten, csak a tárgyan keresztül ható, de ettől még nem kevésbé személyes esszétípusa mellett fennmarad egy gazdag és régi hagyománnyal rendelkező, a visszaemlékezés, a személyes emlék egyszerű és spontán erejével érvényesülő esszéforma, mely akár a naplószerűségtől sem riad vissza. Bródy emlékezései Jókai arcára, vagy Vajda János papírszeletre írt végrendelkezésére, Móricz Zsigmond gyerekkori olvasmányemléke, mely többé nem engedi megszabadulni Jókainak akár befogadott, akár tagadott hatásától, majd pedig, írójának talán legszebb műveként, Hatvany Lajos mindmáig oly üdén ható emlékképsora, a *Gyulai Pál estéje*, melynek hihetőleg élethűen rekonstruált párbeszédei vetekednek Móricz gyorsírói lejegyzésével, Gyulai és Szily Kálmán beszélgetéséről: bizonyos, hogy mindez már nem esszé, hanem a dokumentum egy művészi válfaja, de még az ilyen dokumentumok is, íróilag megteremtett légkörük és jellemrajzuk folytán, az esszével még rokonságban maradnak.

Visszatérve a magyar esszé egyik változatának alaptípusához, a *Petőfi nem alkuszikhoz*: újból és újból megcsodálhatjuk ennek az írásnak máig sem csökkent hőfokát, tárgyával oly elfogulatlanul azonosuló eredetiségét. Ady Petőfije előbb a kortársak emlékeiben megjelenő Petőfinél, anélkül, hogy a tárggyal azonosulás itt azt jelentené, hogy Ady önmagát csempészi bele a tárgyába, Petőfibe. Ady úgy tud írni Petőfiről, mint akit jól ismer, de akitől különbözik, és ezáltal olyan viszonyt teremt kettejük között, mely a jó testvérek viszonyára emlékeztet. Ady úgy ír Petőfiről, mintha az édesöccséről írna, akiért szeretetében és sajnálatában elszorul a szíve.

Babits Vörösmarty-esszéinek egészen másféle a személyességük. Ezek az esszék a jellem és a lélek közegébe hatolnak és

nem is elsősorban önarcképet akarnak rajzolni, hanem csak bizonyos közösséget érzékeltetni a mai költő, és immár klasszikus elődje között. Hisz az emberi lélek minden korban ugyanaz, és a régi költő útja sem különbözik lényegesen a mai költőtől. Az így szemlélt Vörösmarty egyszeriben *modernné* válik, s az ilyen modernségnek kifejtése a két Vörösmarty-esszé legnagyobb érdeme is. Babits kiszabadítja Vörösmarty a *Zalán* „dárdaerdejéből”, és ezzel, ha nem is a hasonmásává, de a társává, a kortársává teszi meg.

A Nyugat esszétermésének jelentős részéhez az ősök és a rokonok keresése ad indítékot. A Nyugat nemcsak a későszimbolizmus századvégi stílusát teszi a magáévá, hanem ellentétét, a régi magyar irodalmat is, Aranyig bezárólag, de mellőzve az Arany után következő szakaszt, vagyis azt a konzervatív epigonizmust, melyet az új nemzedék megtagadott. Ady és Móricz szigora Arany iránt nem annyira e nagy költőnek szólt, mint inkább annak a hivatalos mintaképnek, amivé akarata ellenére formáltak. Szükségszerű, hogy Ady és Babits nemzedéke szigorúbb volt a Petőfi–Arany korszakkal, mint akár Berzsenyivel, akár Vörösmartyval, annak elődjei közül. Még Füst Milán is őst és rokont keres, amikor Berzsenyiről ír, (1920), de az első nemzedék csaknem valamennyi tagjának a régi költészetbeli társra, barátira van szüksége, olyasvalakire, akitől posztumusz biztatást nyerhet, s akinek még elégtételt szolgáltatathat az utókorban. Ha Füst Milán elárulja, hogy azért szereti Berzsenyit, mert az „ódonabb” a kortársainál, s nála mintha még „valamely régi évszázadbéli bosszús magyar hangját hallanók”, s ha meglepetéssel fedezi fel Berzsenyiben az indulatot és a jóakaratot, a sóvárgást és az alázatosságot, — akkor mindebből Füst Milánra is ráismerhetünk, és Füstnek ez az esszé nemcsak azért volt fontos, hogy Berzsenyi hullámozó víztükrében önarcat lássa meg, hanem azért is, hogy Berzsenyiben is őreá ismerjenek olvasói.

A klasszikus és tárgyias tanulmánnyal szemben, a Nyugat esszéjét a múlt költőihez kötődő, néha szeszélyes, de mindig

érzékeny, és akár sértődékenyen is személyes kapcsolat jellemzi. Kiderül ez Móricz már említett Jókai-esszéjéből, melyben a kisfiú rajongását a felnőtt igazságtalan tagadása, majd a halott Jókai ablaka alatt zokogó fiatal író lelkifurdalása formálódik olyan önvallomássá, hogy abban közvetett módon Jókai önjellemzése is bennefoglaltatik. Mert abból, hogy miként változik Móricz viszonya Jókaihoz, mindkettejükéről valami lényegeset tudunk meg.

A múlt költőivel kialakított ilyen személyes, tehát változékony viszonyt kevésbé érti meg egy képzeletszegényebb utókor. Babits ötletét Petőfi és Arany, azaz a nyárspolgár és a zseni arcának-álarcának kombinációjáról, az ötvenes évek elején a felháborodott szemérem hangján szokták emlegetni, s a Babitsnak kijáró megrovást a szerkesztői toll a szerző tudta nélkül is betoldotta a nyomdai korrektúrába. Pedig még Ady is, aki pedig igazán szerette Petőfit, Deák Ferencben, nem pedig Kossuthban sejtí a hozzáillő politikust, abban a Deákban, aki a „legjózanabbaknak látszó alkotásai közben is az állandó poéta”. Móricz pedig egyenesen Petőfi „kispolgári józanságáról” beszél, csaknem ugyanazokkal a szavakkal, mint Babits. A Nyugat nagy esszéistái annyira elfogulatlanok voltak nagy elődeikkel szemben, annyit képzeltek el róluk, amennyit csak élő személyekről lehet, nem törődve életrajzi és filológiai tényekkel, igazságosan vagy igazságtalanul. Tehát úgy éreztek irántuk, ahogyan csak élő emberek iránt, személyes ismerőseink iránt érezhetünk. Az ilyen viszonyt persze csak az esszé műfajában lehetett kifejezniök. De ez a viszony a magyarázata annak, hogy mindmáig nincs olyan tudományos értekezés, született legyen a pozitívizmus, a szellemtörténet, vagy a legmodernebb irányzatok akármelyikéből, mely költő és mű olyan életre keltésére lett volna képes, mint a Nyugat legnagyobbjainak különös „irodalomtörténeti” esszéi.

A huszadik századi magyar esszé változatainak és lehetőségeinek végiggondolása készítheti csak elő a feleletet arra a kérdésre, hogy miért volt szükség a 20. század kezdetétől, s a harmincas évek során növekvő mértékben, az esszé ilyen intenzitású művelésére, s miért válhatott irodalmunkban ez a műfaj ugyanoly magas szintűvé, mint világirodalmi szintűnek tartott két műfajunk, a líra és a novella?

Láthattuk, hogy Ambrus és Bródy, Ignóty és Schöpflin már a Nyugat keletkezése előtt megtermékenyítették a múlt századi magyar értekező próza hagyományát egy nyugati értelemben modern stílussal. Láthattuk, hogy ez az újítás továbbfolytatódott Ady és Babits esszéiben, akiknél kialakult ennek a műfajnak egy sajátosan magyar, de ugyanakkor világirodalmi színvonalú változata. A Nyugat és a korábbi magyar irodalom közt kialakult különleges és személyes viszony éppúgy táplálta az új esszét, mint az irodalmi újítással együttjáró kritikai feladatokat. Az esszének ez a kettős iránya, kiegészülve a Bartóknál, Lukácsnál, Gombocznál, Fülepnél kifinomodott tudományos esszé új formáival, tovább él a Nyugat második és harmadik nemzedékében. Közülük a másodikat nevezték „esszéíró” nemzedéknek, mégpedig jogosan, mert amit később a magyar esszé harmincas évekbeli, új szakaszának különleges szerepeként foghatunk fel, az elsősorban Németh László, valamint Szerb Antal és Halász Gábor, mellettük pedig különleges hangsúllyal, Bálint György esszéire érvényes. A harmincas évek esszétermésében akár a Nyugat, vagy a Válasz és a Szép Szó, de még a Napkelet lapjain is, sőt, a Protestáns Szemlében és a Vigiliában kezdődik meg a magyar esszének új virágzása, az első Nyugat korszak utáni, melyben megtaláljuk az öntükröző esszét, valamint az irodalomkritikait, továbbá itt találkozunk az esszének azzal az új funkciójával, melyet Németh László alakított ki. Ő maga sok újat adott az irodalomkritikai esszében, (főleg a maga nemzedékének kritikusaként), de a Nyugat társkeresését rendszeres irodalomkritikai eljárássá is emelte, – Berzsenyi – és Széchenyi-könyvében, valamint a Nyugat elő-

deiről szóló tanulmányaiban, melyeknek irodalomtörténeti tanulságait a szakma is hasznosította. Németh Lászlónak és nemzedéktársainak újítása az esszé terén azonban olyasvalamit hozott, ami az Ady–Babits nemzedékhez képest is újat jelent. Ez az új elem a második nemzedéknél, majd később a harmadiknál is, nem annyira a forma megváltoztatását, hanem inkább egy új témakör felkarolását jelentette.

Erre a témakörre ki kell tekintenünk, előbb azonban azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az irodalom folyamatos megújulási törekvései újabb és újabb időszerűséget adtak az irodalomkritikai, illetve a polemikus esszének is. Az esszé új rangját bizonyítja, hogy még az irodalmi vitákat is az esszéhez illő eleganciával és invencióval lehetett csak folytatni. Ez a stílus jellemzi pl. a harmadik nemzedékről folyó vitát, melyet Halász Gábor kezdeményezett. Az ő esszéire adott egyenes, de ugyancsak az esszé stílusában tartott választ Kenyeres Imre, – és a harmadik nemzedék lírikusainak további pályája máig is őt igazolja, nem pedig Halász Gábort, aki pedig valamikor épp azt szerette meg a fiatal költőkben, amiért később elégedetlenné vált irántuk. Valamikor több figyelmet kell még fordítani Kenyeres Imre folyóiratára, a Diáriumra, mely mindinkább az új esszé műhelyévé vált, nem utolsósorban Hamvas Béla írásai-
val, melyek a felszabadulás előtti években ennek a műfajnak összképében sajátos és különálló eszmeiséget képviseltek. A Diáriumban jelent meg a harmadik nemzedék egyik legtöbbet ígérő, de rövidéletű esszéírójának, Lovass Gyulának írása is, a novelláról, mely annyi fogékonyságot mutat nemzedékének törekvései iránt. A harmadik nemzedéknek Lovass Gyula lehetett volna a hivatott kritikus, – az a Lovass Gyula, aki valóban mély és szerves műveltséggel rendelkezett, anélkül, hogy ezt valaha is megcsillogtatta volna. A népi-urbánus írók viszályában az esszé iránt támadó ellenszenvet az olyanok váltották ki, akik még a felszínesebb műveltségüket, és a legfrissebben szerzett ismereteiket is agresszív sietséggel tették közhírré. Pedig az igazi műveltség nem ad ki mindent egyszeri-

ben magából, hanem, akár a nagy teljesítményű motorok, ereje javát tartalékolni tudja. A népi-urbánus ellentéteket szította az esszé egyrészében eluralkodó sznobizmus, mely éppen hogy feltűnt francia, vagy angol írók felemlegetésével már nem is a maga műveltségét akarta bizonyítani, hanem az ellenfél műveltségét. Ha ma tekintünk vissza arra a korszakra, Veres Péter és Erdei Ferenc esszéi szolgálnak a meglepőbb felfedezésekkel, mivel olyan dolgokról tudósítanak, melyekért mélyebb kutakba kellett alászállni, mint Paul Morand vagy Aldous Huxley ötleteiért.

A kortársak nem mindig arra figyelnek, akitől a lényegeset is hallhatják. Mentheti őket az, hogy a lényeges mindig csak késéssel derül ki. Bálint Györgyre sem sokan figyeltek élete utolsó éveiben, pedig ő a kevesek közé tartozott, akik kívül álltak a népi-urbánus viszályon. Vannak helyzetek, melyeket csak a különállók tudnak áttekinteni. Bálint György néha mélyebbre látott, mint az utódjául kéredzkedők egy része. Már 1940-ben, a *Nyugati és a magyar regényről* írt esszéjében olyasmit ismer föl, amiről öt évvel később a kritika megfeledez, sőt, aminek feledése máig is tart. Bizonyos, hogy Bálint György láttelepe a kortársi magyar irodalomról megbízhatóbb, mint Halász Gáboré, – megbízhatóbb, még akkor is, ha természetesen nem tudhatott a később kibontakozó jelenségekről, hiszen mindenki csak a maga korának ismeretkészletével gazdálkodhatik. Halász Gábort egyszerre vonzza Balzac és Steinbeck példája, – Bálint György azonban a „tolsztoji formátumú” realistát látja Proustban, s a naturalizmus eseménytelenségét amiatt érzi idejétmúltnak, hogy „az élet csupa drámai csúcspont lett”. Az Aranyban lappangó regényíróra ugyan Szerb Antal nyomán figyel föl, de esszé és epika kapcsolatát Thomas Mann-nál jó korán felismeri, azt pedig világosan kimondja, hogy Márai és Tamási Áron jelentik az új magyar regény határait. Az új magyar regénynek azonban mindkét határt át kell lépnie.

Bálint György nemcsak Halász Gábornál kerül közelebb az új magyar irodalom valóságához, hanem a felszabadulás után

megszólaló Lukács Györgynél is. Az *írástudók felelősségének* 1944-es előszava máig helyeselhetően állítja a magyar irodalom elé a demokrácia eszméjét, s követeli a régi urbánus-népies ellentétek megszüntetését. Lukácsnak abban is igaza van, hogy nálunk a „vidéket lenéző” városi irodalom nem tudta azt nyújtani, amit Balzac és Dickens, akik mindig az „egész országot” mutatták be. Igaz-e azonban, hogy 1918-tól kezdve a magyar demokrata ideológiának nincs többé olyan „centrális alakja”, amilyen Ady volt? Helyes-e, hogy József Attilának a neve sem fordul elő ebben az esszében? Szabad-e észre nem venni, hogy Móricz 1918 *után* is az egész ország gondját fejezi ki? Helyes-e azt állítani, hogy Kassák részt vesz „a nunkásság valódi érdekeinek elhomályosításában”, – Szabolcska Mihály és Kosztolányi Dezső között pedig az egyedüli különbség, hogy amaz naiv, emez pedig tudatosan reakciós? Gyökeresen téves ez a látélet, és baljósnak érezhetjük, hogy irodalmunk felszabadulás utáni terápiája téves láttelepen alapult. Bálint György helyzetképe ugyan nem látszik ideológiailag ennyire igényesnek, de hitelesebb és a valóságot fedő. A felszabadulás utáni marxista kritika Bálint György térképének segítségével vargabetűket és zsákutcákat takaríthatott volna meg.

*

Reformkorunkban a művelődés egy szintre hozta a legkülönbözőbb származású értelmiségieket, a jobbágyi-értelmiségi Erdélyi János és a köznemesi-értelmiségi Kossuth Lajos ugyanegy család tagjaiként érintkeztek egymással. A két világháború között a művelődés nem a műveletlenek és a műveltek, hanem a tudást igénylők és a sznobok között emelt válaszfalat. Ennek az lett a következménye, hogy a művelődés terjesztése helyett, a gondolkodás minőségének előmozdítása vált egyidőre az esszé hivatásává. A művelődésbe újonnan belépők hiszik csak tévesen, hogy létezhetik hagyományozott műveltség, melyet úgy lehet örökölni, mint valamikor a hitbizományt, vagy a

kiváltságokat. Csakis újonnan és egyénileg megszerzett műveltség létezik. Nagyapáink műveltsége nem a miénk, és még a művelődési képességünket sem határozza meg. A művelődés igénye és módszere, vagyis a gondolkodásra való képesség és igény azonban követelményként maradhat fenn társadalmilag és történelmileg. Németh László esszéírásának még az önképző, vagy az ismeretterjesztő részlegeiben is, ez a követelmény az igazi előmozdítója. Nemcsak a társadalmi valósághoz, hanem a kultúrához való viszony is kérdésessé válik, új rendezésre szorul a harmincas évek derekától kezdve.

A felszabadulás előtti magyar esszét két történelmi korszak érési, előkészületi folyamatai hívták életre. Az első esszékorszak egy társadalmi átalakulás és egy irodalmi megújulás kettős témakörét foglalta magába, tehát a magyar forradalmak előkészületei nőttek össze az irodalom forradalmainak, a Nyugatnak és az avantgarde-nek ügyével. A második korszak, mely a 30-as évek kezdetétől 1944 elejéig (naptárilag: a Magyar Csillag megszüntéig) tart, a magyar és az európai kultúra kérdését állítja előtérbe, társadalmilag pedig főként a parasztság problematikáját.

Ennek a második korszaknak kulcsalakja Németh László, akinél az említett kulturális kérdéskör egy széles gondolkodói programban nyer főszerepet. Németh László esszéírói munkásságában a világkultúra új jelenségeinek hazai megismertetése összetartozik e jelenségek szuverén végiggondolásával, s azoknak a tanulságoknak levonásával, melyeket halaszthatatlanul szükséges a magyar társadalmi és kulturális valóságba átvinni. Németh Lászlónál a regény, a dráma, és az esszé elválaszthatatlanul összetartoznak, egyik a másikat táplálja, – bár néha a teljes kibontakozásban az egyik a másikat gátolhatja is.

Nem mellékes, hogy Európa válságának ügye, tehát a tágabbik haza sorsa, Németh László figyelmét éppúgy leköti, mint legtöbb nemzedéktársáét, sőt, távoli társként, Fábry Zoltánét, aki magányosan is legtovább, a felszabadulás utáni korszakban is kiáll a harmincas évek esszéíróinak jelszava, a *Hazánk, Eu-*

ropa mellett. A harmincas évek Európájának válságai, a fasizmus látszólagos konszolidációja, és a demokrácia mindkét változatának látszólagos megrekedése, kulturális jelenségként válik felfoghatóvá a magyar esszéírók szemléletében. Válsághelyzetekben a tisztázás az első feladat, ezt követhetik csak a cselekvést célzó javaslatok. Az európai kultúra igazában: a gondolkodás egybizonyos módjának kultúrája. A művészetek és a társadalomtudományok történelmi szükségességét épp ez a gondolkodási jelleg sugallta. A természettudományok utóbbi forradalma azonban olyképp módosította magát a gondolkodási alapjelleget, hogy az a kultúra egészére is kihatott. Emiatt került is előtérbe Németh Lászlónál a természettudományos problematika, utolsó alkotói korszakában. Az élet legfontosabb kérdései tehát a kultúra megőrzésének, és egyszersmind átalakulásának kérdéseiként jelentkeznek Németh Lászlónál, és esszéírói társainál, már a harmincas évektől kezdve. Ezek a kérdések úgyszólván megkövetelik az esszé műfaját, hisz sokkal változatosabbak, a kultúra sokkal többféle területeiről származnak, hogysesem egyedi és konkrét érdekességüket, izgalmukat összefüggő, nagy értekezésekben mindvégig megőrizhetnék.

Németh László számára a kor lényeges kérdései: művelődési kérdésekként jelentkeznek, és ezért, ha nem is valamennyi különálló darabjában, hanem inkább az egészében, Németh László esszéírói munkásságát korunk egyik nagy művelődésbölcseleti vállalkozásának tekinthetjük, és e vállalkozás felől érthetjük csak meg a többé-kevésbé hasonló igénnyel létrejött felszabadulás előtti magyar esszé egy részét is. A művelődésbölcselete napirendre hozhatja az erkölcs, a munka, az életmód kérdését, — az esztétika problémáit, a művészetek jelenségeit a művelődésbölcselet alakíthatja át a munka, az erkölcs, az életmód kérdéseivé. A magyar esszé, — akár Németh Lászlóé, akár másoké, — megragadja ezeket a kérdéseket, és ha éppenséggel nem járhat is a végükre, már földézésükkel is szolgálatot tesz. Hogy a görög költészet tanulmányozásától is el lehet jutni a

„kapások” ábrándjához, a matematika és a fizika új vívmányainak számbavételétől Galileinek és a Bolyaiaknak drámáihoz, arra Németh László írói alkotásai elegendő példával szolgálnak.

Minden vállalkozásnak, a gondolat minden tartományának megvannak a természetes határai, melyeket átlépni néha épp oly felesleges, mint veszélyes. Németh László ugyan elszántsággal vitte mindig tovább, amibe belekezdett, de az igazi fűtöttségből neki sem korlátlanul futotta. A felszabadulás körüli magyar esszén felismerhetjük azt az általános, tehát művelődésbölcseleti igényt, melyet Németh László ébresztett föl. A magyar esszéírók egy része azonban ezt az igényt néha szűkebb, de életbevágó területre összpontosította. A magyar kultúra és az európai kultúra viszonya, sorsa, kapcsolata, az egész felszabadulás előtti magyar esszé központi kérdése marad. A kultúra annyira egymáshoz köti a szűkebbik és a tágabbik hazát, hogy azok fenn is tarthatják, de meg is semmisíthetik egymást kölcsönösen, — tehát az egyiket védve a másikat is védjük, — mert kötelességünk is védeni. Ez a felszabadulás előtti magyar esszé hivatástudata, melyhez még egy éppoly elszánt, mint ábrándos, de lényegében mégis ösztönző meggyőződés is járult akkoriban: kis népek is megőrizhetik nagy népek kultúráját, ha azt veszni hagyják emezek. A felszabadulás előtti magyar irodalmat nem kell leszakítani a felszabadulás utániról: nem sokkal *Az írástudók felelősségének* megjelenése után Lukács György ezt már felismerte. Mert, mindazzal amit a magyar esszé is megvédett és fönntartott a felszabadulás előtt, azzal tulajdonképpen az új korszak teendőire készült föl, teendőkre, melyek ugyan újaknak, de mégsem ismeretleneknek, — bonyolultaknak, de a felkészülés birtokában, mégis, megoldhatóaknak bizonyultak.

FORUM

AZ ELHALLGATÁS POÉTIZÁLÁSA*

1. Halljuk, miket mond a lekötött kalóz:
2. Tündér változatok műhelye a világ,
3. Mint a poézis bájalakja;
4. Ámde csak egy az igaz, nagy és jó,

5. Melyek mosolygó jelszava lett a szép,
6. Hogy mint a szerelem játszi gyönyör kezén
7. Folytassa titkon a teremtés
8. Műve örök folyamát gyönyörrel.

9. Ennek teremtő ihlete alkotá
10. Hellász rózsakorán a vidor életet,
11. Midőn mosolygó égieknek
12. Innepein lebegett az ének,

13. A szépet érző emberek ajkain
14. Szívből szívbe gyönyört zengve s vidám erényt;
15. Midőn a nyájas áldozóknak
16. Nyájas örömben jelent meg a menny;

17. Oh, a Poezisz rózsaszín ujjai
18. Fonják azt az öröm gyenge virágiból:
19. Örömmel intve csalta össze
20. A vadonok ridegült lakóit. –

*Lapunk szerkesztői gyakorlatától jelen esetben eltértünk, s a verszöveg közlését indokoltak tartjuk, mivel jelen változata szövegében is némileg eltér az eddigi kiadásoktól (az egyes kulcsfogalmak helyesírásában a szerző a görögös alakot találta helyesnek) és cím nélkül közli a verset, mivel egyik, eddig használatos címe sem származik a költőtől.

A szerk.

21. Most a halandó, mint ama büszke lány,
 22. Villámfénybe vonult isten ölén enyész:
 23. A szent Poezisz néma hattyú,
 24. S hallgat örökre hideg vizekben.
25. Szűnj meg te is hát zárt fület és kebelt
 26. A szép ifjú világ bájira inteni:
 27. Halottas ének zúg felette,
 28. Mint mikor Afrika sámielje
29. A port az éggel összezavarva dúl,
 30. Forró porvihara fojtja az életet. –
 31. Oh, a halandó lányka szíve
 32. Emberi szép kebelén viruljon.
33. Mint a mosolygó Helleniszé, midőn
 34. A félisteneket szülte szerelmiben,
 35. Gyönyörre nyílt szív nyiladozza
 36. A szeretet csuda két virágit:
37. A szent Poeziszt és a dicső erényt,
 38. Mellyek hajdan öröm ünnepivé kenék
 39. A nagy görög nép boldog éltét,
 40. S létrehozák örök ideálit.

Berzsenyi Dániel e költeménye – amelyet Toldy Ferenc nyomán hagyományosan *A poésis hajdan és most* címmel tartunk számon – utolsó állomás a költő életművében: tény-szerű bizonyíték híján, csupán a versszöveg alapján is a végső megszólalást, a lezárulást kell látnunk benne, poétikailag és eszmeileg egyaránt. Talán a *Poétai harmonistica*hoz több tekintetben szorososan kapcsolódó eszmeisége miatt vélték benne felfedezni ars poeticát (Németh László), tankölteményt (Kerényi Károly), sőt, „költői végrendeletet” (Bóka László, Merényi Oszkár), amely utóbbi az előző kettő bizonyos pontatlanságával szemben határozottan hamis. A vers és a *Harmonistica* elsődrendű különbsége, hogy a versben Berzsenyinek már nincs miről végrendekeznie: a görög ideál – mint majd bizonyítjuk – számára már a múlt, talán visszavonhatatlanul.

Ha tehát másutt azt állítottuk, hogy az esztétika és a költemény azonos státusú az életműben, mivel mindkettő egy már költészeten kívüli nézőpontból szól a költészetről,¹ ezt

¹ Jelen írás egy hosszabb tanulmány része, amelyben Berzsenyi költészetfelfogását értelmeztem. Ebből idézek most egy rövidebb szakaszt, Berzsenyi utolsó művei státusának, „költészeten kívüliségének” magyarázatául: „A levelek ellentmondásos önreflexiói és az utolsó megszólalás, az elhallgatás poétizálása között alkotja meg Berzsenyi poétikus-utópikus költészetelméletét, a *Potéai harmonisticát*. Ez a mű, amely keletkezése után még hosszú évtizedekig az egyetlen jelentős magyar költészetelmélet marad, valójában igen kétes fogantatású. Szerzője úgy ad vele a költészet *miértjére* eksztatikusan fellengő, problémátlanul optimista és boldog választ, hogy mindazokat az eszményeket, amelyek elnémult költészete számára már erejüket veszítették, ebbe az értekezésbe sűríti.

A jelen sivársága ellenében megteremtett görög eszményvilágot, amely történeti példából (*Észrevételek . . .*) fokozatosan „legfőbb realitássá”, minden emberi és alkotói törekvés örök mércéjévé válik, szerzője maga helyezi történetbölcseleti keretek közé. Egy Széchenyihez és Wesselényihez szóló levél tanúsága szerint a történelem változásait pesszimizmussal szemlélő költő ekkortájt olyan életideált keres, amely „minden formákkal egyaránt egyező s minden formákat egyaránt boldogító”. Aki korábban arról szólt, hogy az emberi kultúra minden szintjén sokasodnak a válságtünetek – a haszonelvű, luxusimádó manufaktúrás, pénzes világ érvénytelenítette a költészet által képviselt hagyományos emberi értékeket; a nemzeti történelemben minduntalan megmutatkoznak az elkorcsosulás, a pusztulásra ítéltettség jelei; az egyéni lét pedig ennek következtében kettészakadt, széttöredezett, talajtalanná vált –, most egy olyan örökérvényű ideált vél felfedezni, amely a történeti változások ellenére, mintegy azok fölött, képes a szétesőt harmóniában egyesíteni. Ez az ideál egy „szébb patriarchális világ”, a költészeten nevelkedett szép lelkek társadalma, a költészet erejéből az életben, a „szokásokban” megtestesülő szép és jó. A 10-es évek idegenég alatt elsorvadó poezisze helyére lép a Természettel egyenrangú, „játszva teremtő” görög poézisz. Ez az időszerűtlen, szentimentálisan naiv program, amely tehát úgy terem utópikus otthont a költészetnek, hogy eközben figyelmen kívül hagyja minden költői léttapasztatát, amely ugyanis azt bizonyítaná, hogy ez az otthon végleg elveszett, szükségképpen csak meghosszabítója, teóriára váltott folytatója lehet Berzsenyi költői életművének, olyan költészet-utópia, amelyből szerzőjének ki kell hagynia saját magát.

most pontosítanunk kell. A költemény fölénye az esztétikával szemben nemcsak eszmei, poétikai természetű, hanem viszonyulásbeli is. Míg a *Harmonistica* szerzője vallást, utópiát teremtett a személyes lemondás, a költői kudarc bizonyosságának érzetével, s ennek a pozíciónak terméketlen ellentmondásosságát nem tudatosította, addig a költemény a maga személyességével és történetfilozófiai távlatával pedig már a „szent Poezisz” *megtapasztalt* némaságából szól: a költészet létének megalapozásába eszmeileg bevonja a személyes elhallgatás tényét és a poézis (a görög ideál) talán végleges pusztulásának lehetőségét – poétikailag pedig egy olyan vershelyzetet teremt, amely érzékelteti az eszmény (a „szent Poezisz”) és a versszöveg distanciáját. Ezt a distanciateremtést (a költészet lényege és a megvalósult vers között) elsősorban a próteuszi szerep közbeiktatásával valósítja meg. A próteuszi szerep ugyanis elsőrendűen utaló funkciót tölt be: arra a Berzsenyire utal, aki a már nem költői úton, a „hideg ész” mutatta pályán jutott a szép és jó „fejtve tanulgatásához”:

Most már telemnek bús szele fujdogál,
S téled nyert koszorúm bimbait elszedi;
Eltűnt világom omladékin
A hideg ész mutatá ki pályám.

Földhöz gyaludva szántogatok, vetek,
S kunyhóm szűk teremit téltre takargatom,
Hogy a hülékény nedvű dallost
Vad Boreas dere fődve lelje.

Vagy néha, hogyha gondjaim engedik,
Mi szép, mi jó, azt fejtve tanulgatom;
Lekötve nyomván játsz i Próteusz t
Emberi színt mutat és jövendöl.

Lényegében ehhez az utaló funkcióhoz kapcsolódik a „lekötött kalóz” mítoszi igazmondásának motívuma is: Próteusz „csak” (és ezt a „csak”-ot a *Poétai harmonistica* megalapozta) igazat mond, nem egyesít a „szépben” „igazat nagyot és jót”; – ha a saját szemlélete értelmében mondona költeményt,

akkor már „a teremtés műve örök folyamát” folytatná, amiről épp azt állítja, hogy megszakadt. Nem hitelesítő funkciójú tehát a szerepfigura közbeiktatása – Berzsenyi szemében a „poétai szép” amúgysem szorult soha hitelesítésre –, hanem tudatosan arra a költői éntre utal, akihez a „Szűnj meg te is hát zárt fület és kebelt . . .” felszólítás szól, s aki azonos a Majláth-óda „fejtve tanulatójával”. A vers így lényegében nem dialogikus: a próteuszi jós és a megszólított, elhallgató, hideg némaságba burkolózó poéta a szerepmonológ egyszemélyiségében összeolvad – a megfagyott énekű költő szól magához próteuszi lekötöttségben, ill. a lekötött Próteusz nem költői szövege szól a „szent poézis” némasága és a „halottas ének” korában. (Ezt az állításunkat támasztja alá az a későbbi megállapításunk is, hogy a vers líraian egynézőpontú, s ez a „most”-ból, az elhallgatásból láttat.) A továbbiakban értelmezésünket erre a kérdésre koncentráljuk: *mit állít a vers a költészetről és annak elnémulásáról, s hogyan viszonyul ehhez a vers maga.*

A monológ egy időtlen, az örökérvényűség igényével ki-mondott szentenciával kezdődik, amely enigmatikusságával, sokértelműségével, bonyolultságával, fogalmi túldimenzionált-ságával – a vers összes kulcsfogalmának szerepeltetésével – („Tündér változatok műhelye a világ, / Mint a poézis bájalak-ja; / Ámde csak egy az igaz, nagy és jó, / Melyek mosolygó jelicíme lett a szép, / Hogy mint a szerelem játszi gyönyör kezén / Folytassa titkon a teremtés / Műve örök folyamát gyönyörrel.”), ünnepélyes, patetikus dikciójával hatalmas ívű himnusz-intonációt ad a versnek. Ez az első mondat még az örökkévalóság aspektusából akar szólni, hogy azután ez az alapmondat, alap gondolat a történeti időt bejárva (a 9–20. sor múltját és a 21–30. sor jelenét) már csak elégikusan, megkérdőjelezően, kétkedő nosztalgiával, jusson vissza kiindulópontjához, a tematikus zárlatban az „örök ideál” sóhajszzerű végszavához. A szentencia enigmatikus jellege, sokértelműsége a bonyolult szintaktikai kapcsolódások, ill. a két hasonlat, azonosító metafora és azonosító szerkezet által létrehozott szemantikai egy-

másra vonatkozások, analógiák bonyolult láncolatában gyökeresnek. Már az azonosító metaforából és hasonlatból álló első két sor olyan szemantikai sűrítettségű, hogy egy teljes poétika magjának tekinthető: „Tündér változatok műhelye a világ, / Mint a poézis bájalakja.” E mondatban a „*poézis bájalakja*” egyszerre vonatkozik a „világra” és a „tündér változatok műhelyére”, s ezzel lényegesen meghaladja prózai elődjét: „az igazi poézis, ez a tündér világükör” (*Poétai harmonistica, XX.*) statikus mimészis elvűségét. A „tükör” és „műhely” szavak cseréjével a költeményben már koherens a teremtő világ (*natura naturans*) és teremtő poézis olyan analógiája, amely mindkettejüket a teremtő szerelemmel azonosítja. Továbbá a *műhely* és *bájalak* (szép alak, megformált alak) egymásraértésével Berzsenyi az alak fogalmát is poétikusan újraértékeli: úgy utal implicit módon saját alak-elméletére, a fictio, a képző szellem tanára, hogy azt a felkeltett asszociációk tekintetében meghaladja. A „világ”, „Poezisz”, „műhely”, „alak” szavak kapcsolódása itt csaknem egy olyan asszociációs sort indít el az olvasóban, mint amelyet például Patrizi alkotott (e verskezdettel némiképp rokon, bár sokkal következetesebb) *Della poetica*-jában, ahol is a képzeletet (Berzsenyinéél fictio, szerelem, képző szellem) a teremteni, alakítani, csinálni, szavakkal hozza összefüggésbe: „*ezt a képzelni (ingere) igét úgy értelmezzük, ahogy a görögök πλαττω (kialakít, megformál, elképzeli) tövet használták, amikor is πλαττω azt jelenti, hogy képzelni és πλαωις pedig azt, hogy képzelet és plaszma, képzelmény és képzelt dolog. Ezt a plasziszt a latinok fictiónak, formationának, formakészítésnek nevezték; a fingere (képzélgés) mesterét pedig a görögök plasztésznek, a latinok viszont fictornak (alakítóknak), creatornak (teremtőnek) conditornak (szerzőnek) hívták*”.² Egyszerre egységesül és bonyolódik tehát Berzsenyi poétikai nyelve, melyet a mondat további alakulásán is megfigyelhetünk. A következő két tagmondat egy szavának jelentés-

² Francesco Patrizi: *Della Poetica*. A formálás tíz könyve. In: *A manierizmus* (Szerk. Klaniczay Tibor) Bp. 1975. 209.

kettőssége újabb bizonytalanság forrása (*Ámde csak egy az igaz, nagy és jó, / Melyek mosolygó jelszava lett a szép*): vajon a változatokkal szemben az egységet, az „alles im Einen” platonikus elvét hangsúlyozzák e sorok, vagy inkább partitívusi értelműek, a sokból normatív módon egyet emelnek ki? Annyi bizonyos, hogy az igaz, nagy és jó egy a szépben, a széppel – Berzsenyi egész létszemléletének sarkpontja ez az azonosítás –, s talán a szép sem része, egyede a „tündér változatoknak”, hanem a változatok egyik a szépben, – legalábbis a folytatás ezt valószínűsíti: „Hogy mint a szerelem játszi gyönyör kezén / Folytassa titkon a teremtés / Műve örök folyamat gyönyörrel.” A hasonlított itt újra többértelmű: a poézis, a szép és nyelvtanilag az egy is lehet a szerelem hasonlítottja – ők az élet szülőelve. Ami a *Harmonistica* gyengéje, itt most egyszerre erénnyé válik: a talányos, implicit utalásokkal teli jóslatszöveg titkos azonosságai költészet és élet születése misztériumának költői megsejtetőjévé válnak.

Ez a sűrítettség és koherencia, amely e sorok költőiségének egyik forrása, azonban már a 3. szakasztól, az időtlen szentencia történeti példává formálása során lazul: a szöveg redundánssá, szinonimikussá válik. Berzsenyi poétikai szándéka nyilvánvaló: szép és jó azonosságát, poézis és lét teremtésbeni egységét itt most görög poézis és görög élet ill. görög *éthosz* egységes világaként akarja megjeleníteni. A poétai szép teremtő ereje a példában átminősül *éthosz*-teremtéssé, az *éthosz* hellén értelmében: az *areté*hoz társuló *hédoné* és *galéné* (ill. *ataraxia*) hármassága értelmében:

Ennek teremtő ihlete alkotá
Hellász rózsakorán a *vidor életet*,
Midőn *mosolygó égieknek*
Innepein lebegett az ének,

A szépet érző emberek ajkain
Szívből szívbe *gyönyört* zengve s *vidám erényt*,
Midőn a nyájas áldozóknak
Nyájás örömbé, jelent meg a menny;

Az antik erkölcsiség kialakításaként átértelmezett teremtés végső konzekvenciája a 19–20. sorban válik nyilvánvalóvá: az Orpheusz-mítosz hagyományos, egyszerűbb didaktikus, felvilágosult humanista jelentésében kerül az összefüggő gondolatmenet – egyetlen óriásmondat – végére: az ének „Örökre intve csalta össze / A vadonok ridegült lakóit.” Így a teremtésgondolat végül is humanitárius közhellyé lapolul.³ Lényegében e szintésés – a metafizikaiból az etikaiba – az egyik magyarázata annak, hogy miért szinonimikus, egytónusú, és diszkurzív e szakaszok szövege – miért szegényes e görögség-kép: Berzsenyi egy olyan humanista klasszicizált értékvilágba lép vissza, amely már nem eléggé eleven számára ahhoz, hogy poétizálni tudja. Ez a görögség már számára is *múltidejű*, s a szemantikai és lexikális redundancia, az értekező jellegű értéknyelv végül is azt a hiányt akarja elrejtetni, hogy Berzsenyi a hellén világot nem képes többé egyetlen jelképben, mítoszban költőileg megjeleníteni.

Ezzel eljutottunk a kései, elhallgató költő világszemléletének, illetve költészetszemléletének (e kettőt önála még az elemzés során, hipotétikusan sem lehet szétválasztani) alapkérdéséhez: hogy ti. mit jelentett számára a görög eszmény realitása? Ugy véljük, a hellén világ és költészet múltidejűségének verstervi intencióját bizonyítja az e szakaszok és az egész első nagyobb versegység szimmetriapárjának tekinthető utolsó rész (31–40. sor) időszerkezete is; Merényi egyik kommentárjában jövő idejűséget tulajdonított e záró tíz sornak,⁴ s éppen ennek alapján követelte a cím megváltoztatását *Az igazi poézis dicséretére*, mondván, hogy a vers az általa hirdetett költészetszemlény örökérvényűségét, tehát múlt, jelen és jövő idejűségét állítja. A kérdéses utolsó sorokban azonban csak igen erőltetett

³ A teremtő poézis kifejtésében hasonló közhelyesítő-moralizáló folyamatot figyelhetünk meg a *Poétai harmonisticán* belül is. Ennek okairól, forrásairól kéziratosszerű tanulmányomban szoltam.

⁴ Merényi Oszkár kommentárja a *Berzsenyi Dániel versei Merényi Oszkár tanulmányaival* c. kiadványban. Bp. 1976. 496.

belemagyarázással lehet jövőidejűséget látni: az igeidők szintjén három múlt idejű formával két, az idő szempontjából nem releváns modális (óhajtó) forma állítható szembe, az egyetlen időmeghatározás pedig a *hajdan*. Ezt az elégikus, múltra tekintő, múltba forduló szemléletet nem függeszti fel a zárlat „örök ideál” végszava sem. A hajdanból a vers nem ível vissza az örökkévalóságba, a végszóval legfeljebb a záró szakaszok melankolikus hangulata kap újabb nyomatékot. Az elégikus szemlélet, tudjuk, mindig időszembesítésen alapul, általában valamely értékesnek tekintett múltbeli állapottal áll ellentétben jelenbeli kiüresedettsége. Berzsenyi e versének időviszonyításában így különösnek, szokatlannak érezhetjük, hogy itt a költői én egy olyan világra reflektál elégikusan-nosztalgikusan, amelyet történelemfölöttinek, örök eszménynek vélt, és mégis eltűnéséről kénytelen szólni.

Az egész mű e paradoxian alapuló elégikusságát nyomatékosítja, az *örök ideál* elhaló végszavának jelentését gazdagítja (a szöveg időszerkezetétől elválaszthatatlanul) a hatodik szakasz explicit időparadoxona is. Ebben a szakaszban – a kezdő szakasz intencionális örökérvényűségével szemben – Berzsenyi arra a sajátos ellentmondásra jut, hogy a *szentnek* nevezett – tehát az idő folyamából kiemelt – poézis *elhallgatása* is örök:

A szent poézis néma hattyú,
S hallgat örökre hideg vizekben.

Ebben a feloldhatatlan ellentmondásban rejlik e Berzsenyi költemény egyedülállósága, ez választja el sok hasonló szerkezetű társától. Mert ha Berzsenyi legtöbb elegico-ódáját jellemezhetjük úgy – mint ezt Mezei Márta meggyőzően bebizonyította,⁵ – hogy bennük a múlt eszményi természetű, amelyhez a jelen kor általában e múltbeli idealitás próbájaként, mérlegeként kapcsolódik (amely szembesítésnek szükségkép-

⁵ Mezei Márta: *Időszemlélet és nemzetszemlélet Berzsenyi ódáiban*. It. 1976/4.

pen nem lehet pozitív végkicsengése, a kilátások, a jövőbe vetett hitek mindig bizonytalanok, kétségesek maradnak), ebben a költeményben Berzsenyi mégis jelentősen átalakítja ezt a sémát. Többi versében ugyanis a múlt eszményisége nem áll ellentmondásban elmúlásával, pusztulásával: a történelem körforgása, az emberi lét végessége mind olyan törvényszerűségek, amelyeknek nincs ellenszerük. *A poésis hajdan és most* logikáját azonban már az a meghasonlott, talaját vesztett klasszicista szemlélet határozza meg, amely (Winckelmannhoz és másokhoz hasonlóan, ám náluk is végletesebben) egyszerűen tekinti a szépség antik világát történetinek, tehát egyszerűnek és végleg lezárultnak, és ugyanakkor platóni idealitásnak.⁶ E paradoxon teszi lehetővé poétikailag a szimmetriaelv érvényesítését és ugyanakkor olyan disszonáns megtörését, amely már túlmutat a variációs visszatérésen, mert már magát a visszatérést is megkérdőjelezi.

A mai olvasó talán hajlamos elavultnak tekinteni ezt az ambivalenciát és a belőle fakadó meghasonlottan klasszicista megoldást. Különösen, ha Berzsenyi nagy európai kortársainak olyan alkotásaihoz hasonlítja önkéntelenül is, mint Hölderlin *Brod und Wein*-ja, Keats ódája a görög vázáról, vagy Goethe *Orphikus ősigéi* stb. Mégis abban, ahogyan Berzsenyi nem tudja költészetté alakítani görög eszményét, vagy abban, ahogyan éppen csak ebben a formában, e disszonáns és mégis harmonikus, lekerekített lezárással tudja bevégezni rég megfagyott, elapadt mondandóját, ebben költészet- és életszemléletének legtisztább kinyilvánítását pillanthatjuk meg és értékelhetjük. Azt a Berzsenyit, aki számára egyaránt vált lehetetlenné a harmonikus, feloldó költői megoldás és volt mindig is lehetetlen a megtörés következetes vállalása, tehát jelen esetben a pusztulás víziójával végpontra jutó ábrázolás, a valóban

⁶ Peter Szondi: *Antike und Moderne in der Ästhetik der Goethezeit*, In: *Poetik und Geschichtsphilosophie* I. Band 2. Frankfurt/Main 1976. 19.

félbeszakadó beszéd, a tragikus elnémulás. E két szélső pólus helyett viszont a középen maradás erénye a személyesség: a szent poézis elnémulásában a költői én saját költői világa érvényvesztését is kinyilvánítja. E kinyilvánítás természetéből következően csak *negatív* lehet, ennyiben nemcsak ellentétes, de analóg is például Keats *Óda egy görög vázához* című versével. Ebben az ódában elemzői⁷ joggal látták, hogy a költészet, ill. a művészet példázata kíván lenni, vagyis nemcsak elmondója, megjelenítője a keatsi művészetszemléletnek, hanem megtestesítője is – maga a mű saját magán mutatja meg szentenciájának érvényességét. Berzsenyi verse ezzel szemben csak negatív előjellel valósíthatja meg költészeteszményét, vagyis úgy, hogy „a teremtés műve örök folyamát” folytató poézis halálát a költeménnyel magával is bebizonyítja: a költemény és az általa képviselt költészeteszmény között distancia van, a beszélő az eszményhez nyelviileg csak diszkurzív módon, szemléletileg csak nosztalgikusan viszonyulhat, a vers igazi poétikus tárgya: az elhallgatás. Mű és eszmény e viszonyában a vers beszédhelyzetének alapsajátosságára, a próteuszi szerep említett valódi funkciójára ismerhetünk rá.

E már némiképp összegző előretekinés után térjünk vissza a vershez. A második, antitetikus szerkezeti egységben gyakran látták Berzsenyi romantika-ellenességének⁸ megnyilvánulását. Bár végső soron erről is szó van, a vers mégis egy magasabb, létszemléleti, metafizikai szinten kerül szembe kora poétikájával: értelmezésünkben Berzsenyi a romantikában a *tragikumot* – isteni és emberi meghasonlását – látja meg, s ezt utasítja el az antik (apollói) éthosz, művészet- és létfelfogás nevében.

A hatodik szakasz két metaforikus képe (a költemény legsebb sorai) között grammatikailag nem jelzett, implicit követ-

⁷Például Cleanth Brooks: *Keats erdei történetmondója: Történet lábjegyzet nélkül*. In: *Strukturalizmus* Bp. 1972. 2. k. 76.

⁸Merényi i. m. 498.

keztető viszony van: az első két sor egyetlen mitologikus képe a költészet halálának magyarázata:

Most a halandó, mint ama büszke lány,
Villámfénybe vonult isten ölen enyész

E sorokban – köztudottan – Szemelé nászának mitikus utalása rejlik, mely egyértelműen antitetikusan vonatkozik a „halandó lánykának” a Hellenisével rokon szerelmére (31–34. sor) és a poézis, a szép, szerelemmel analóg, „gyönyörrel” teremtésére (4–8. sor). E két nász *teremtő-szülő* voltában ellentéte Szemelé tragikus pusztulást hozó szerelmének. Termékeny a halandó lányka / Hellenis szerelme, mert az *emberi széppel* kelt nászra („Oh, a halandó lányka szíve / Emberi szép kebelén viruljon”) – szemben a villámformájával –; és a „teremtés műve” folytatója a poézis, mert „igazat, nagyot és jót” *egyesít a szépben* – míg Szemelé nászának poétikai analógiája, a „halottas ének” (ld. alább) nem egyesít – nincs is mit egyesítenie – csak összezavar, a diszharmóniát, a chaoszt juttatja uralomra. S e kettő: a szépben egyesülő igaz, nagy és jó, ill. az emberi szép Berzsenyinél azonos a legmagasabb (és így normatív az egyetlen) életelvvvel, a harmóniával. Ezt a harmónia-elvűséget célozza a 4. sorban hangsúlyozott *egység*, ezért „játszi gyönyör kezén” teremtő a szerelem, ezért „mosolygó” a Hellenis . . . stb. Ahogy tehát a *Harmonicában* a lelki szerelem platóni tana a közepszer- és harmóniaelmélettől elválaszthatatlan, úgy ebben a költeményben is a szerelem az élet harmóniaelvűségének, a harmóniás lét szimbolikus, költői megfelelője. A szerelmet hordozó nőalakok (haladó lányka, Hellenis) így egy életelvként elgondolt költészet (a hellén élet és hellén költészet Berzsenyi szerint elválaszthatatlan egymástól) szimbólumai, s a maguk szimbolikus teljességében ellentétei a szintén egy létlehetőséget és egy művészetelvet szimbolizáló „büszke lánynak”. Ez az életlehetőség és művészetelv azonban Berzsenyi értékelésében nem életlehetőség és nem művészetelv – a nász nem teremtő, csak pusztulást hozó. Ez a

létlehetőség – már előrebocsátottuk – a világban (és a művészetben) megmutatkozó tragikum, s ezt az értelmezést (az implicit kontraszton túl: harmónia, középszer ↔ tragikum) a két kép mítoszi vonatkozásai igazolják.

Szemelé egyetlen lényegi attribútuma a *büszkesége*, a nagy-ratőrése, ti. hogy a nem emberformájú Zeusszal, hanem közvetlenül magával az istenivel akart nászra kelni. Büszkesége (hübrisze) az emberi lét korlátainak áthágására, vagyis par excellence tragikus vétekre csábítja, s ez sodorja pusztulásba. Eddig a pontig Berzsenyi lényegében hagyományos moralizáló interpretációját adja a mítosznak, vagyis a mítoszt konvencionális jelentésében teszi meg egy általa elutasított életelv szimbólumává. A Szemelé-történet egy aspektusától azonban tudatosan elvonatkoztat: attól, hogy a nász ugyan tragikus Szemelére nézve, de nem terméketlen: Zeusz és Szemelé vétkes szerelméből születik meg Dionüszosz. Elvonatkoztat ettől, de úgy, hogy a megtagadott „gyermek” maga is szimbólumává válik annak, amit itt Berzsenyi elvet: a szemeléri nász kettősen – mint vétkes vágy az istenivel való egyesülésre (a középszer áthágása) és mint dionüszosziság – szimbolizálja a versben a tragikumot, illetve a tragikummal szembenező művészetet.

A mítosz e többjelentésű kiaknázottságának további bizonyítékát kell látnunk abban, hogy a „szent poézist” viszont apollói princípiummal ruházza föl a vers: a hattyú Apollon szent állata, sőt egyes mítoszvariánsok szerint Apollon fia. A hatodik szakasz tehát két végletesen ellentétes létfelfogást és művészi lehetőséget szembesít egymással, ellentétüket oly élezzetben láttatva, hogy az egyik megjelenése szükségképp a másik elnémulását vonja maga után. Az egyik tehát a winckelmanni klasszika feszültségtelenített, idillizált „örökifjú fodros Apolló”jának (a *Poétai harmonistica* kifejezése ez) eszményében jelképesített boldog művészi korszak, a másik pedig az ezt érvénytelenítő romantikus szemlélet, illetve romantikus görög-ség-koncepció: például azé a Friedrich Schlegelé, aki a görög művészet harmóniája, derűje mögött felfedezi az elleplezett,

szép látszattal bevont tragikumot, aki – Hölderlinnel együtt – Németországban először alapozza meg a dionüszoszi, tragikus görögség elméletét.⁹

Semmi nem olyan felületes hát, mint a hattyú-kép alapján egyszerű analógiát vonni Berzsenyi és Hölderlin között.¹⁰ A kettejük között vonható igen kevés párhuzamok és ellentétek mellett most is egy jelentékeny különbségre lehet felfigyelnünk, ami szorosan versünkhöz kapcsolódik. Hölderlin legnagyobb verseiben már a századforduló körül eljut a költészet dionüszoszi eredetének gondolatához, önnön költészetében és költői hivatásában fedezve fel az istenivel való közvetlen – szemelái – találkozás tragikumát. Erről szól (többek között) egyik legszebb, töredékben maradt ódája, a *Wie wenn am Feiertage* kezdetű, amely éppen a Szemelé-mítoszra alapozza az „istenek és emberek közös műve, az ének” születését:

Des gemeinsamen Geistes Gedanken sind
 Still endend, in der Seele des Dichters,
 Dass schnellbetroffen sie, Unendlichem
 Bekannt seit langer Zeit, von Erinnerung
 Erbebt, und ihr, von heiligem Strahl entzündet,
 Die Frucht in Liebe geboren, der Götter und Menschen Werk
 Der Gesang, damit er beiden zeuge, glückt.
 So fiel, wie Dichter sagen, da sie sichtbar
 Den Gott zu sehen beehrte, sein Blitz auf Semeles Haus
 Und die Göttlichgetroffene gebar,
 Die Frucht des Gewitters, den heiligen Bacchus.
 Daher trinken himmlisches Feuer jetzt
 Die Erdensöhne ohne Gefahr.
 Doch uns gebührt es, unter Gottes Gewitten,

⁹Friedrich Schlegel: *Jugendschriften* 1. ed. Minor. 139–142, 235, 240. Továbbá: Walter Rehm: *Griechentum und Goethezeit*. Leipzig 1936. 288–289.

¹⁰Ezt az analógiát Szerb Antal találta ki, tőle veszi át Merényi is. Szerb Antal: *Az ihletett költő*. In: *Gondolatok a könyvtárban*. Bp. 1946. 363, 367–368.; Merényi i. m. 500.

Ihr Dichter! mit entblösstem Haupte zu stehen,
 Des Vaters Strahl, ihn selbst, mit eigner Hand
 Zu fassen, und dem Volk ins Lied
 Gehüllt die himmlische Gabe zu reichen.^{1 1}

E rendkívül összetett és bonyolult jelentésű Hölderlin-sorokat most csupán a Berzsenyi-költemény szempontjából tekintve: a motivikus és bizonyos tekintetben talán még képi rokonság ellenére két egymással gyökeresen ellentétes költészetfelfogásról van szó. Hölderlin számára a költő-sors lényege éppen az isteni fényugárnak kitettségekben, az istenivel történő közvetlen érintkezésben, illetve ennek lehetséges tragikumában mutatkozik meg. Az új Szemelének tekintett költő – aki a „bacchusi” gyümölcsöt, az éneket az istenivel való nászából szüli meg – a törmelékes utolsó sorok (a megérezett személyes sors) tanúsága szerint ugyanúgy tragikus sorsra juthat, mint mítoszi elődje, ám egyedül e sors vállalása teszi őt azzá, ami: „istenek és emberek közé kivetetté”, az isteni földi közvetítőjévé, akinek tiszte, hogy az Atya sugarát önnönmagával fogja föl, „s dalba burkolva, isteni adományként nyújtsa a népnek”. Hölderlinnel

^{1 1} Tandori Dezső fordításában:

Az egy Szellem eszméi végzik
 pálya-futásuk csöndben a költők lelkén,
 Hogy sebesen sebezve, a végtelen
 rég-ismerőse, akárha szent sugár nyomán
 szerelem gyümölcse, az isteni-emberi mű,
 s mindkettő nemzője, az ének, megszülessék.
 Így sújtott, költők mondják, mikor istent
 színről látni akarta, Szemelé házára a villám,
 és az istenséggel vert őt szülte
 szent Bakkhoszt, égi háborodás gyümölcset.
 Ezért ihatnak égi tüzet most,
 veszélytelen, a föld fiai. Nekünk azonban,
 költők! az a dolgunk, hogy földetlen
 fővel álljunk isteni háborgatásban,
 és atyánk sugarát pusztá kezünkkel
 megragadjuk, dalba takarjuk, s így
 nyújtjuk az égi adományt a népnek.

szemben Berzsenyi számára az istenivel való közvetlen találkozás már emberi és isteni harmóniájának megbomlásából jöhet csak létre: a találkozás tragikuma semmilyen műnek nem forrása: a nem emberarcúval való találkozás, ill. a megszülető dionüszosziság a világ létét fenyegeti – a harmonikus világtrend helyébe a szenvedélyek, a szélsőségek, a disszonancia, a tragikum uralmát helyezi. E megérett történeti korszakváltást Berzsenyi csak elutasítani tudja, a léttelen hallgatás éthoszáát hirdetve meg.

Ám e némiképp már konzervatív szellemiség ellenére sem lehet nem felfigyelnünk Berzsenyi e négy sorának mondhatni tökéletes megalkotottságára. Az említett szembesítés, kontraszt, és logikai következtető viszony mellett még egy harmadik viszony is bonyolítja a két sorpár jelentését: a viszonyíthatatlanság, a nem-vonatkozás viszonya: a képszerkezet ugyanis már olyan kontraszthatásokon alapul, hogy végül a két végletes ellentét úgy szembesül, hogy szinte már nem is érintkeznek egymással. Az idő szintjén ez *most* és *örökkévalóság* két különböző időszférához, egymáshoz nem kapcsolódó idővilághoz tartozásában jut kifejezésre. Metaforikus szinten (az idővonatkozásokkal szoros összefüggésben) az első sorpár elsősorban az *enyészet* és a *villámfény* szintaktikai – szemantikai összekapcsolása a hirtelenség, a pusztulás hevességének, pillanatnyiségának érzetét („most”) kelti az olvasóban, ezért e sorok rendkívül dinamikusnak tetszenek. A második két sor igei metaforájának igei része: *hallgat* időmeghatározottságával együtt („örökre”) már pedig eleve a nyugodtság, a mozdulatlanság képzetét keltve konzekvensen vonja maga után a forróval, hevessel ellentétes képzetet: a hideget, – a tűz archetípusával ellentétes archetípust: a vizet. Így a metaforikus helymegjelöléssel szimbolikusan is lekerekedő kép („S hallgat örökre hideg vizekben”) statikussá, dermedtségében „örökké” válik. Ezzel a minden szinten következetesen megalkotott ellentétességgel a rejtett következtető viszony meglazul: a két világ nem érintkezik egymással, a „szent Poéziszt” már a maga léttelen, megder-

medt, befejezett örökkévalóságában nem érinti a világ pusztulása. Könnyű volna tehát a szent poézis örökkévalóságának platonikus értelmet tulajdonítani, s e sorokat reál és ideál ellentétének fogni föl. Ám a folytatás egy ilyen értelmezés problematikusságára figyelmeztet.

A következő hat sor az előző szakaszhoz szervesen kapcsolódik: a poézis kimondott némaságát értelmezi a személyes lét viszonylatában, ill. a szemeléri nász tragikumát nagyítja a lét egyetemes pusztulásának látomásává. Talán épp e sorok állnak legközelebb a hölderlini szemlélethez: Berzsenyi itt mondja ki először saját sorsának a költészet egyetemes sorsával való azonoságát, felszólító, következtetést levonó, számvető „önmegszólító” (csak idézőjelesen önmegszólítás ez, a szerepmonológ említett sajátosságából következően) formában:

Szűnj meg te is hát zárt fület és kebelt
A szép ifjú világ bájira inteni.

A felszólítás második sora visszatekintő funkciójú: Berzsenyi egész poétikáját, költészetét foglalja össze, szövegszerűen az ábrázolt görög világra utalva vissza, s így kétszeresen is feszültségkeltő, az antitetikus hatást erősítő: „szűnj meg te is hát zárt fület és kebelt” ↔ „a szép ifjú világ bájira inteni” ↔ „halottas ének zúg felette”. Ezt az antitetikus logikát azután (mondhatjuk, az egész vers analógiák, hasonlatok és antitézisek rendszere) a kapcsolódó hasonlat is továbbviszi, amely mintegy antistrófája a 3–5. versszaknak. A *sámiel* (jelentése: „istenmég”, „ördög”, „ártó szellem”)¹² – a „halottas ének” hasonló-

¹² Bécsy Ágnes nemrég megjelent értelmezése olyan kettős értelmet is tulajdonít ennek a motívumnak, amelyre én magam nem gondoltam: a *sámiel* szónak egyaránt tulajdonít konkrét (egy szélfajta) és metaforikus jelentést (ártó szellem). Tanulmányát – módszerét tekintve – elsősorban ez a motivikus-tematikus egységeket kutató eljárás választja el az enyémtől. Végző megállapításaink különbözőségét ez is indokolhatja, amellet, hogy jelen írásom célja eleve sokkal szűkösebb: csupán egyetlen (eddig fel nem vetett) kérdésre kíván válaszolni. (Ld. It 1976/2., különösen 776 és köv., 790.)

tójaként – a szakrális funkciójú (Berzsenyi költészetvallása értelmében szakrális) ének („Midőn mosolygó égieknek / Innepein lebegett az ének;” „Midőn a nyájas áldozóknak / Nyájas örömbé' jelent meg a menny”) ellentéte: a földi létet nem köti össze egy magasabb világgal, csak „port” és „ eget” zavar össze. E két utóbbi szimbólumértékét szintén ellentétből nyeri: a por a sivataggá vált világot („rőzsakor”), az ég a kiüresedett, elnéptelenedett mennyet jelképezi. E négysoros hasonlat tömörségét, jelentéssűrítettségét tehát egy analógia és egy antitézis által nyeri el: a forró fojtottság a szemelí nász villámtól sújtottságára utal vissza, a „sámie”, „por”, „ég” pedig a hellén világ kulcsfogalmait fordítja ki.

Berzsenyi másutt a történeti pusztulást sosem apokaliptikusan, hanem inkább ciklikusan, mint „örök romolás és teremtést” szemlélte – a végérvényes, visszavonhatatlan halál számára csak az egyéni létben volt elgondolható. Vajon e verssorokban is ciklikus történelemszemléleten alapul-e a történeti pusztulás, a tragikus történeti fordulat ábrázolása? Vajon az élet „fojtása” múlt–jelen kontrasztként („alkotá Hellász rőzsakorán a vidor életet” ↔ „Most a halandó . . . enyész”) örök „teremtés” és „romolás” körforgásának egy fázisa-e, s a kör bezáródásának, újra körüljárhatóságának történeti előérzetét mondja-e ki az óhajtó folytatás? Egyértelmű választ nem ad erre a vers. Annyi bizonyos, hogy az abszolút feltételes, inkább vágyott, mint hitt újjászületés nem szerveződik a zárórészben egy „új Hellász” mítoszává. Költészet és élet megvalósított szemléleti egységéből következően a világpusztulás gondolatára is érvényes a vers paradoxona – (ti. hogy a némaság éppúgy örök, mint az ideál). Így amennyiben szimmetriaelvűnek tekintjük az utolsó tíz sort, annyiban feloldó, a végérvényesség gondolatát visszavonó a befejezés, amennyiben viszont ez a szimmetria csak vágyott, annyiban azonban a vers megtartja antitéziseinek feszültségét, egy apokaliptikus pusztulás lehetőségét.

Visszatérve ideál és reál kérdéséhez: Berzsenyi azért, hogy nemcsak a poézist, hanem az általa alkotott létet: a hellén világot is az ideálszférába sorolja – újragondolva a szellemi nemzés platóni tanát – egyúttal a schilleri naiv szentimentális esztétikáját is nyújtja, mégpedig abban az értelemben, hogy nem hajlandó élet és eszmény tapasztalt meghasadását naiv és szentimentális költészet különbségeként megoldani. E versétől már lényegesen távol áll a schilleri megoldás („Mi a dalban mindig él, a földön / Meg kell előbb halnia”),¹³ az értékeknek az életből való kipusztulása (maga az élet pusztulása) az ő számára olyan történeti fordulatra mutat, amelynek következményeit nem lehet kivédeni az értékeknek a költészet világába (az ideálszférába) való átmenekítésével, mert e fordulat következtében a költészet maga is örök némaságra ítéltetett. Ennyiben Berzsenyi saját korábbi (a Schillerével több tekintetben rokon) szemléletét is meghaladja, leveleiét és a *Poétai harmonisticáé*t egyaránt. E költeménye kontextusában még a némi-képp elavult *költészetvallás* gondolata (pl. „szent poézis” stb.) is új értelmet kap. A költészet (a „szülés a szépben”) az emberi létet valami magasabbal köti össze. A szemelíi nászban e kettő – földi és égi, lét és eszmények – harmóniája bomlott meg jóvátehetetlenül: e megbomlás az élet pusztulását, s a közvetítő, az összekötő funkciótlaná válását – elnémulását – vonja maga után. Ezzel a meglátásával Berzsenyi ez utolsó költeménye mégis korszerű, lényeges jelentés hordozója. Még akkor is, ha e lényeglátás szerzője konzervativizmusával, a létezés tragikumának elfogadása, ill. a romantikus létszemlélet előtti megtorpanásával a legszorosabban összefügg.

KOCZISZKY ÉVA

¹³ Schiller: *Görögország istenei*

SZABÓ LŐRINC: KÜLÖNBÉKE

Az 1936-ban megjelent *Különbéke*-kötet a békétlenséget és az állapotrajzot különlegesen ötvözi. Mintha amaz – matéria, mit az elme végső jóváhagyásával, sőt, talán irányításával a személy kitermel – főként azt a célt szolgálná, hogy ez (a rajz) összetettebb legyen. Megmarad bizonyos zakatolása a versnek, mint a *Nincs idő*, az első darab nyomban bizonyítja, s ez a kattogó precizitás eléggé híven adja vissza a szemlélet mechanikájának lényegét. Vagyis hogy a felfogás tulajdonképpen gépies. Ritkán érezhető ilyen formátumú költőnél, hogy ennyi műve jár ugyanarra a strófára. Vagy egy szabvány, a fogalmi merészségé, s ez köt békét a hagyományos világképpel, tehát a kántálás pontossággal, a lebonyolítással, a lineáris vonalvezetéssel, az egyik ponttól a másikig bizonyos kidolgozás és anyagmegmunkálás jegyében eljutó szándékkal; az automatikus-materialista ihletést az agy szerkezet (melyet a külvilág és az ősvilág determinál) maradéktalanul követi, vagy fordítva. Az eredmény sosem lehet kétséges: a világot a legjobban kiszolgáló poézisek egyike így a Szabó Lőrincé. Biztat egy kis lázadásra, ezt „kimorogja”, kozmikus panasza aktualitásokon csak úgy mutat túl, hogy a lényt abszolutizálja, eleganciája annyi, hogy ezt a végeességet a helyére teszi (mert a végtelen: csak a mechanikusan működő szervi lét, ahol az anyagelvű agy az anyagnak így parancsolója), rangja olyasmi, hogy ebben nem alkuszik, modernül „mindig ugyanazt” csinálja, méghozzá a vállalt feladathoz képest jól, hibátlanul, erővel.

Ma úgy érezzük: ez a költészet valamelyest fárasztó mintázatú. Mintha a vers épp technikailag rövidített volna le bizonyos pályákat, melyeket Szabó Lőrinc általában még „bejár”. A *Nincs idő* első versszaka így hangzik: „Ugy érzem, szörnyű vén vagyok, / millió éves a szívem, / ezért van oly nagyon te-le, / ezért ver olyan nehezen.” Formailag a múlt század almanach-lírájával rokon, s egyáltalán, fárasztóan részletező. Két sor is töltelék. S amit mond, a második versszakban sem válik

érdekessé. Furcsa, hogy a fogalmi merészség, vagyis ami „ráménőségnek”, közvetlen megközelítésnek látszhatott valamikor, most az agy zsánerképfüzére: „Ez a szív megtanult beszélni / és mindenre emlékezik / és engem persze érdekelne / tudni a történeteit . . .” Ahogy fogalmivá tesz sokkal érzékenyebb állagú dolgokat, a vers szövése is körülményessé válik; utoljára említjük, de a később előkerülő versek elemzésénél is fel kell figyelni rá: gépiesen zakatolnak a sorok, kiritmizáltságuk szembezőkő, nem „lazaságaik” egykori üdesége (nyeresége). A szavak és a kapcsolások közhelyessége túl gyakori, nézzük a harmadik szakaszt: „mert csak ő ismer igazán, csak / ő tudja, mik a titkai / annak a vén birodalomnak, / mely a nevemet viseli”. A rímek egykor olyan jól odavetettek voltak, élőbeszédes az előadásmód; most a „vén birodalom” avittas, pontatlan, a legkönnyebb megoldás, és az ötlet nem túl friss. A közlés egész szerveződése áttetsző, „kiolvasható”. Érdekes, hogy a legmaradandóbb hatást az irritáló elem teszi: a kattogó imamalomszerűség. A negyedik versszak is múlt századi: „Jó volna tudni, elbeszélni, / mit látott, mit mond és miért . . .” Ez töltelékkal dúsitott fogalmazási mód! „. . . de nincs időm rá: a világ / nem tart el a verseimért”. Nagyon vulgáris gondolat, kifejezés, egyáltalán: elfogadhatatlan feltételezés, hogy ilyen összefüggések volnának. Ezt korántsem holmi etikai prűdéria jegyében mondjuk ma. De egyszerűen érdektelen költői (gondolkodói) közlés, hogy miért nem hajlandó a költő (gondolkodó) saját lényének, elméjének stb. alaposabb tanulmányozására. Ennek a stílusnak volt egy petőfies könnyedsége – száz évvel azelőtt –, ám a jelenség ismételtetetlen. És a befejezés is a legátlagosabb Heine hangját idézi; ama költészeti modor előnyei nélkül: „Milyen kár! mondom eltűnődve. / Kinek kár? kérdem. Csak nekem! / És már örülök, ha beszélő / szívemről elfeledkezem.” A harmadik sor azonnali válasza a belső párbeszédben: mélypont. Azonnal visszavágás, érdektelen szinten, érdektelen fogalmazásban. A záró sorpár látszólagos enyhültsége nem kontraszt: az egész vers épp csak érintette egy téma felületét. Az évszám:

1934. Nem akarom sorolni, József Attila, Babits, Kosztolányi milyen verseket írt ekkor. Jékely is erősen „készülődött” legjava, zseniális korszakára. Ez a vers, ismétlem, Szabó Lőrinc egyik fontos kötetének alaphangja. Nem véletlen félresiklás; ez itt az átlagteljesítmény.

Az *Ősapám* is agyközpontúan materiális szemléletű. Két versszakát idézzük: „Mint a földből a hóvirágot / a tavaszi kíváncsiság, / előőrseit koponyámból / az agy kidugta s messze lát . . .” A „tavaszi kíváncsiság”: rigmusba illik inkább. A „messze lát”: könnyed kis dallam, kézenfekvő megoldás. Hiányzik az egésznek az éreztetett mögöttes tartománya; vagyis ilyesmi sem pótolja a felület érdektelenségét. Az agy kiült, írja, homlokára, „s lett belőle két barna szem”. Még egy közhelyes versszak: „Állkapcsom s gyomrom ő csinálta, / fülemben a hang neki int” (?!), „kéjének tolmácsa a húsom, / ujjam hegyével ő tapint”. Tapintható itt a vers leltár-jellege. Ahelyett, hogy összefogná, Szabó Lőrinc részletezi, sorosan kapcsolja a téma elemeit. A záró „csattanó” is leül, nem csap fel: „. . . tudta, hogy ő az ősapám” (az agy), „s most azon töpreng bizonyára, / hogy mit fog tenni ezután”. Mai költészetfelfogásunk számára ez bántó túlegyszerűsítés. A „bizonyára”: csaknem tűrhetetlen lazaság egy ilyen szövésű szakaszban. És a legcsekélyebb érdeklődésünket nem kelti fel az agy ezutánja iránt. (Nem szólva arról, hogy jól vissza se sugároz semmit a versre ez a befejezés.) József Attila hasonló dallamú vers-helye tűnik fel emlékezetünkben: „Értem, hogy anyám eltemeték, / de nincs és nyugtalan vagyok, / ezt nem értem.” (Tehát az értelem, az „agy” kérdésköre itt is, ami eredetileg nem lenne az. Mégis . . .) „Felnőtt lehetnék.” (Korábban azt írta ugyanis: „Az meglett ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja.”) És ami az elmén túlra mutat, zárójelben, egy egész világnyi zökkenővel, s nem a Szabó Lőrincet itt jellemző körülményes levezetés eredményeképpen: „(A mosogatótál ragyog).” József Attilánál a tárgyak, ahogy Kosztolányinál is, valóban égitestekké tudnak válni, a drámai szaggatottságból

hétköznapi lélegzetvétel lesz, s fordítva. Így ennek a versének a végén is, ahol az „ezután” a zárzó, és a költő szintén „nem tud” valamit, világnyi fontosságúvá növekszik, másrészt a maga helyére törpül az egyéni kérdéskör: „Nem fáj, de meg sem érinthettem, / nem láttam holtában anyám, / nem is sírtam. És érthetetlen, / hogy mindig így lesz ezután.” Szabó Lőrinc a saját témájának maga nem adja meg azt a többletet, amelynek korántsem pátosz vagy nyílt megrendülés lenne az eszköze. A verset mechanizmusként bonyolítja le, s a gépezet – lejár.

A föld álma szintén csupa önisméltó körülményeskedés: „Álmodtam: test nélkül lebegtem / mint az ég, mind a gondolat . . .” (Közhely!) „. . . és egy sivatag volt alattam, / poros és sáros sivatag”. (Toldalékok.) „A sivatag, a nagy, nehéz föld, / aludt és talán álmodott; / s egyszerre csak mozogni kezdett / s azt mondta: – Én! és hogy: Vagyok! / – Én! Vagyok! – kiáltott fel hozzám . . .” Alapjában deklamálásra számító költészet ez itt, a *Különbéke*-kötetben.

Nem a hétköznapi egyszerűséget kifogásoljuk itt, ellenkezőleg: ez az, amit hiányolunk. Mert a sivatagos vers például nem hétköznapien egyszerű. Nem az, mert hosszan, versszakokon át él olyan elbeszélő versmodorral, ami igen rég volt akkor már korszerű, friss, köznapi. A feltérelő és szoborrá formálódó por, amely „ment . . . ment támolyogva”; és világosan értjük a szimbolikát, hogy ez az ember, ez a por, és ki is mondja, hogy az Embert, aki lenéz rá, Istennek látja (mennyivel elegánsabban, végletebben, tragikusabban és fanyarabbul – tehát: köznapibban – elmondta ugyanezt Rilke a szökőkutakról írt versében!), tisztán látszik ez, s így a vers mintegy kacsint ránk, gyakorlatilag a szerző a cinkosunk, s mégis azt várna, hogy feszült figyelemmel lessük a végkifejletet. Elöttünk lapoz oda a „könyvben”, ahol a „poén” lapul. Már a komótos léptei is (a vers-léptek) elárulják, mi lehet itt a lényeg. Csakhogy azt fele ilyen terjedelemben elmondhatta volna. A *Fölkelni* jellegzetes „különbéke-vers”. Nem akar fölkelni, mégis fölkel, mégis arra gondol, hogy ez amolyan húzom-nyúzó dolog, mi lenne jó

helyette, akkor egy halottra gondol, aki ő lenne, amennyiben öngyilkosságot követne el, mert föl kell kelnie, s milyen volna az akkor, ha egy halottat vonszolnánk, hogy keljen föl, akkor inkább fölpattan: „eh, mindegy, gyorsan fürdeni, / még a kabátot, hol az órám? / egész jó ez a reggeli . . .” Sajnos, lapos életkép a vers. És a bizonytalanítás sem segít rajta, hogy az utolsó versszakban megint ide-oda villan (inkább billen) a kedély: „De az a szörnyű volt, szörnyű mégis / az a felkelés, az az ágy! S nyújtózkodva nézek utánad, / álom, te boldog túlvilág.” Szabó Lőrinc az anekdotázós irodalom legmodernebb leplű műve.

A *Reggeli ének* lényege az, hogy „de jó a fürdőkádban ülni”. És a kompozíció – szelleme – megint igen kevésbé összetett. „A víz melege és az ének,” olvashatjuk, „mindennap megfiatalít, / / s mikor már rég elmúlt a reggel / s dolgozik agyam és kezem, / akkor is bennem zeng egész nap / az én istentiszteletem, // és mint vágy, vagy emlék, velem van / valaki, akit nem hiszek; – ha volna, biztosan szeretne, / és ha van, hát így is szeret”. Heine ismét, másodkiadásban; és teljesen anakronisztikusan a – jó – petőfis hang.

Az egykor oly híres vers, a *Gyomrok* („Ettem. Tíz deka disznósajtot”) ma már szintén nem oly lenyűgözően egyszerű. Azt várnánk, hogy ezeknek az egyszerűségeknek makacs tartalma legyen, szintén egyszerű, de maradandó (s összetett, mai igényeinket is kielégítő, ahogy Babits, József Attila, a harmincas évek Jékelyje, Kosztolányija stb. jóval szól hozzánk). Ilyesmi itt nincsen, a képleten hamar átlátunk: gyomor az ember, gyomor a világ, ha az ember jóllakik, már a világ gyomrában ő is különb étel, s minden „jobban van” rendben. A kirímelt, kiritmizálódó sorok egyhangúsága sivatagos. A történetek (mint a *Nagyanyám* című versben, vagy a *Tragédia* öt versszakában) érdektelenek, pontosabban: még maradék figyelmünket is hátrányosan köti le az a tudat, hogy a második sorra rácsap ilyen-olyan rímmel a negyedik, s ez érezhetően meghatározza a vers futását, ezek az oldalbabökések túl erősek. A rémségek, a

csattanók itt is az anekdota szintjén maradnak. A *Találkozás* vándor-lendülete még élvezetes, ám a kihegyezett gondolatok („messze komondor ugatott, / még feleltem neki, / s büszkén álmodtam, hogy kutyának is / volnék valaki”) untatnak, inkább még zavarba is ejtenek (költőjük miatt feszengve). S ahogy felébredve egy disznót pillant meg, mely bámul rá, s ő undorodik ugyan e „ronda gép” láttán, de azt érzi: „egyszerre mégis megkívántam / a disznópecsenyét”, rosszul vulgáris. A *Komédia* is elnagyoltan érzékel, lát s fogalmaz. Egyáltalán, bántó, amilyen „konyhakész” kifejezéstartalammal él; sajnos a versek szövete sem tanúsít differenciáltabb gondolkodást. Szabó Lőrincet megtévesztette a korabeli újdonság lehetősége; túlzottan ezt követte. (A *Komédia* így indul: „Ő parancsolt, én meg vitáztam, / ő győzött és vesztettem én . . .” – Töltelék az egyik! – „Igy ment ez sokáig, de most már / túljárok a világ eszén.” Ezek a dolgok nem ilyen egyszerűek. Azaz: *kifejezhetőek* nagyon egyszerűen, és *vannak* is így, ám akkor az egyik vagy a másik tényezőnek hozzá kell segítenie a másikat ehhez az értékéhez. Ha viszont a kifejezés is differenciálatlan, a nyersanyag is, a hatás végképp elmarad.) A következő versszakban is sok érdektelen szó- és fogalomkapcsolás: „Add meg, muszáj, mondtam magamnak, / add meg, ami az ördögé, / s amit megmenthetsz, azzal indulj / igazi céljaid felé!” A kifejezés hurrá-optimizmus jellemzi ezt a költészetfelfogást. A lelkendező ritmizálás csaknem minden árnyalatot elsöpör. Persze, hogy „van igazság” abban, amit elmond; csak ma már ilyen általánosságokban hallani e témákról – igen kevésnek érződik. Kulinak beállítja az árnyékát, a butasággal megbékül, mert nincs ideje, hogy csetepatékban vesztegetődjék el, így egész jól megfér a világgal, árnya urával, s ha ez leszamarazza, ő visszabődül hódolattal, hogy: I – á!

Az *Itt vagy itthon!* jól indul: „Szinte roskadnak a gyümölcsfák, / fekszem hús lugasuk alatt . . .” (Bár a hús – egy kicsit közhelyes.) „Mindegyik egy kis zöld mennyország . . .” (Mintha édességbe hajlana?) „és nézem a madarakat”. Sajnos,

leltárius felsorolásba vész a vers, és a közlendő nem kárpótol újdonsággal: „Ember vagyok és kell a csorda, / oda kell bújni melegtért, / kell a meggyűlölt rokon-állat, / mely valahogy mégis megért . . .” Az utolsó sor bizonytalansága nem stíluserősítő, inkább a sor hosszúságából adódik. És miközben az olcsó világot vázolja ezután – nem vigyáz eléggé, hogy ne a legközelebb legyen a magáé is.

A kötet záró versében, ennek a legvégén, megoldásra mutat: „egyre jobban kezdem szeretni / a gyerekeket”. A *Különbéke* „gyerek-versei” tanúsítanak is ilyesmit. Ott, a kis-világban érzékenyen figyel a részletekre, s mert híven követi témáit, kifejezésmódja is elevebb. (S mert kifejezésmódja híven követi gondolkodását, ahol így az egyik nem eleven, ott . . .) Ám a többi versben – végigfutni sincs módunk e vastag kötetten darabról darabra! – ilyen általánosságokban reked meg: „Gyilkosod a tömeg, de rejtek, / jó rejtek is, ha elfelejted, / hogy szánod és hogy undorít.” Kosztolányi, József Attila mennyivel messzebb jut a részvétellel, a megértéssel, minden különbözőségük ellenére ők ketten milyen közös nevezőig érnek el! Szabó Lőrinc tartásával végső soron nem lenne baj; ha hiteles, máig érdekes hírt adhatna egy világérzet „tájairól”. Szabó Lőrincsel, ha őszinték vagyunk, nem az a bajunk, hogy a felfogása vitatható; minden felfogás vitatható a költészetben, a kifejezés nem lehet az. S nála a kifejezés módja avult el. És ahogy e burkok lehámlanak, alapjában érdektelen szemlélet bukkan elő.

Maga a *Különbéke*-vers ritmizálása: jellegzetes képe Szabó Lőrinc gondolatközlési módjának. A rövidre metszett páros sorok (a kettes és a négyes minden versszakban) olyasmit sugallnak előnytelenül, hogy a dolgok fogalmilag így tömöríthetők, tetszetős formába foghatók (igaz, hogy ez a forma azt ígéri: egyszerűségével közvetlenül szól hozzánk). Az életről itt a költő tudja már, hogy „milyen mocskok”. (Rettentő leegyszerűsítés; nem menti az sem, hogy történetesen a materiális életről szól; a materiális élet sem csak „mocskok”.) És a „valószínűleg felkötöttem / volna magam” is roppant érdektelen.

Nem ábrázolja témáit, inkább elmond róluk sok mindent. Elmondja magát, egy-egy vers-állapotát, egy téma ürügyén. Ez sem volna baj; a két minőség azonban nem fokozza, hanem laposítja egymást. (A tárgyé és a versé.) Az éveknél itt „förtelmei” vannak (nem segít az ötletes rím: „förtelmeit” – „fertőtlenít”), a dolgok úgy mutatkoznak meg, hogy „fátylát dobta sorra minden, / egymásután . . .”, s a költő látja, hogy „sokkal több a mocsok, mint / az ifjúkor / sejteni bírta volna” benne valamikor. Ezek kétségtelen igazságok, és mondhatnánk azt is: fontos, hogy elmondta őket valaki; ám ettől még nem érzünk katarzist, nem érzünk érdeklődést, nem érzünk örömet a költői teljesítmény nyomán, nem hat ránk ez így elmondva (ma; vagy ma már). Unalmas, hogy ki tudja hányadszor olvashatunk ilyesmit: „az ész az érdek rímája”, azután: „sugaras hőssé a bitang” átkölti magát, és „ha van is, kézen-közön elvész / az ideál . . .”, s erre gyanúsán rímkényszeres helyzetben jön az, hogy: „nem hozhat egyetértést, / csak a halál”. Továbbá, hogy „minden dolog apja valóban / a háború”; s hogy ő „különbékét . . . a semmivel” köt éppen ezért, és csinálja, amit csinálni kell. Nem azt vitatjuk most, hogy ez helyes vagy helytelen felfogás; egyáltalán nem vitatnánk a témának ezt a részét, ha a költői kifejezés szintje nem csupaszítaná le tárgyát, nem dobná prédául. Fontos, amit mond ebben a versszakban is: „ezért becsülök úgy egy-egy jó / pillanatot, / ezért van, hogy a háborúban / verset írok”. Ez igaz, mondjuk; de sem a kifejezése, sem a versközeg, sem a többi vers által megteremtett nagyobb tér nem hitelesíti művészileg. Szó sincs róla, hogy bonyolultabb kifejezést kérnénk számon Szabó Lőrincen (vagy beszéljünk itt csak egy elemző nevében, a magaméban), nem azt várnám, hogy ami egyszerű, „költőibbé” tegye. Azt szerettem volna, ha bizonyos szempontból nem egy önmagát leértékelő rutint látok viszont ezekben a tárgyuknál fogva oly fontos versekben. Nem is olyan rejtélyes ez az értékváltozási folyamat: Szabó Lőrinc „különbéke-korszakának” versei egy költői felfogás veszélyeit a legsűrítettebben foglalják össze. Telitalála-

tok is akadnak, s ugyanennek a vers-eszménynek szülöttei: „Végső lakójául agyamnak / a nagy csodálkozás marad csak, / hogy voltam és hogy nem leszek.” (*Csak az imént*) Ám a viszonylagos üresjárat – vagy a valamiképpen kifogásolható, felettünk elcsattogó elemek túlzott bősége – sokkal inkább jellemzi a *Különbékét*. Az alapanyaggal is baj van itt: állandóan viszonylatokat elemez Szabó Lőrinc, és ezekre talál (többnyire így van!) érzékletesnek ígérkező hasonlatot, példát, képet, történetet. De a cél: mindig valamely eszmei képződmény megjelenítése. Mármost ezeknek köre nem elegendően tág; túlságosan előtérbe kerül az agy munkája, elmetornai másodmérékzések lesznek gyakran a versekből. Mintha már olvastuk volna ezt, érezzük tehát. Fárasztó az is, hogy nem magát a játszmát látjuk, hanem elemzéseit. A játszma: tartalmazna jóval több spontán elemet (nem a gépies társalgást, nem a lebonyolítást), több hirtelen villanást, őrizne. Aránytalanul sokat „mond ki” Szabó Lőrinc – a vers rovására. Majdnem mindent kimond, de ezzel nem sikerül a nyílt titok jó sűrűségét vagy tágas terét megteremtenie itt, ebben a kötetben. A „misztikus”, keleties, legendás, a spirituális verseket is ugyanúgy leragadnak ahhoz a „merészséghez”, amely tulajdonképpen ellenjáték volt, s mint ilyen, veszített a jelentőségéből. Nem lendül át ezekben a költeményeiben sem a mechanikus materialista határon (a poétai mechanikus materializmusén), és fárasztónak bizonyulva elsősorban kedvünket szegi. Pedig a *Te meg a világ* (hibáit szintén felvonultatva) izgalmasan nyers anyagával, a *Tücsökműzene* (sok gépiességével) előnyösebb oldaláról is mutatja ezt a különös klasszikust, aki oly kimerítően bizonyul kimeríthetetlennek, oly azonnal készen mutatkozik sosem egészen befejezett versalakban. Hiányzott volna belőle bizonyos érzékenység, mely a maradéktalan nyerseségnek is forrása? Állandóan az ész tornáit vívta, s így elnyűtt eszközeit? Vagy nagyon is a nyűtt eszközök illettek céljaihoz? Persze, ezek a célok, részleteik szerint, legalább kétszer változtak pályája során. Világi imamalmának zörömbölése nem egy-

szerűen a kiegyezésé; a megszenvedettség bizonyos jegyei mégis hiányoznak. A társadalmi kompromisszum „nagypolgári” költője egy (hosszabb) pillanatra? Nem pontos ez a meghatározás sem, hiszen épp lázadásában érezhetünk valami jól fogyaszthatót; s a költészet szűkebb „szakszempontjai” szerint nem tudnók okvetlenül „hajszálla” bemérni a változást, nem annyira éles a határ. Az áthajlás lehetősége mindig adva volt nála, mondja mai ízlésünk. De itt meg kell állnunk, átadván a terepet — visszaadván! — a történeti szempontok teljességének jegyében vizsgálendő, minden mozzanatra kiterjedő, így végső soron legméltóbb figyelemnek. Azt a bizonyos „imamalmot” hallva kissé sivár anyagból ér bennünket mégis valami rejtelmes hatás. Akadnak helyek, ahol a költészet legmagasabb színvonalán, s a legfontosabb tartalmakhoz is közel. Sok minden — most már összetettebben fogalmazható így: épp a vers „szűkebb” szempontjából — ezért fájdalmas veszteség nála. Csakhogy az első kötet utáni korszaktól kezdve ez mindvégig ígérkezett. És ennek ellenére-e, hogy valami különbékét, önmagával, mégsem tudott megkötni; és van-e köze ehhez, hogy tulajdonképpen a végsőkig megfoghatatlan mélyű, lényeges kifejezést épp később, a legmagasabb szintű gyarlóságok szomszédságában érte el majdnem bármikor a versben? Mert ha itt fájó hiányokról szoltunk, nem akármilyen szinten kerestük a *többet*; Szabó Lőrincén, vagyis az ő lehetőségeinek fel sosem adott, csak épp „békülékenyen” végtelen erővonal-együttesében.

TANDORI DEZSŐ

A HUSZONHATODIK ÉV INTELLEKTUALIZMUSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE

1. A megtisztulás fájdalma

A szerelem érzékisége Szabó Lőrinc számára a legigazibb élmény. Mégis ez a szerelem akkor szelidül emberszabásúvá költészetében, amikor az élményt *A huszonhatodik év* Kedvese inspirálja. Maga Szabó Lőrinc írta össze az egykori, 1928-as ciklus Korzáti Erzsébet ihletettséggű verseit, s Korzáti Erzsébetet lehet tekinteni a költő élete és költészete igazi műzsájának. A Kedves halála után keletkezett lírai rekviemet már a szerelem kozmikus fájdalma szülte, felszínre hozva Szabó Lőrinc személyiségének és költészetének intellektuális szféráit. A fájdalom erőpróbája, a veszteség emberi-erkölcsi tudatosítása és az intellektualizált hétköznapi élettények költői kifejezése egyenrangúnak bizonyultak. Ilyen „költészeti kaland” nem volt a *Tücsökzene* írásakor, ott harmonikus az egyén és a külvilág közötti viszony. *A huszonhatodik év* fogantatásakor viszont a kettő közötti feszültség orfeuszi dalokat inspirált. A költő korábbi évtizedeinek attitűdje persze nem változott ezúttal sem, viszont Korzáti Erzsébet a Szabó Lőrinc-i költészet gazdagságának kifejezésére is alkalom volt. (*101 Alkalom*)

Ezt a költészetet eddig is áthatotta Erosz hite és kozmikus magyarázata, de itt a szerelem testi-lelki egyesülése szervesebben sugallja a magasabb értelmi világrendezettség megvalósulását (*4 Vezeték*). A testi-lelki szerelem kibogozhatatlanul egyé válik, s ez a fizikai létezés határainak kitágító értelmezésévé, a kozmosz mitikus erejévé, az élet egyetlen világmagyarázó elvévé nő (*34 Folyton átlengsz, 40 Egészség*). Korzáti Erzsébet halottan is él a költőben. A lélekvándorlás eme költői megvalósulását nem szabad egyszerűen filozófiai hatásként „a neoplatónista misztika természetfelfogása”¹

¹ Rába György: *Szabó Lőrinc* (Kortársaink). Bp. 1972. 158.

kisértésének felfognunk. A lélekvándorlás hite *itt is* Szabó Lőrinc panteista-racionalista költészetépítkező hajlamának-módszerének kifejezése:

Gondolatom tükrét csiszolta ki
halálad? A szivét? Valami
új ízt termelt, színt, látást: isteni
érzékenység gyúl fényben s fény alatt

(46 Csodálatos – réműletes)

Ha a neoplatonizmus volna döntő a műben, akkor ezek a szonettek középkori sirató himnuszok hangját idéznék, a vallo-másosság a fájdalomba való belenyugvást követelné meg, nem pedig a világrend megváltoztathatóságának esélyeit latolgatná. Szabó Lőrinc a fájdalom magyarázatára a költői gyógyírt mindig az élet evilági, olykor éppen racionalisztikusan meg-ragadott oldaláról közelíti meg. (93 *Szörnyeteg idő*, 103 *Igy döntöttem!*, 104 *Omló szirtről*, 107 *A baj*) Ezért nem jut a költő sohasem a szubjektív idealizmus zsákutcájába. A személyiség költői vergődésével, a halállal birkózva, racionaliz-musának, panteizmusának eszközével ér el egyfajta materialista ismeretelméletig. S ezen a ponton is érvényes szemléletének dialektikája: a szenzualizmus és az intellektus költői össze-fonódása. Az emlék evilágiságának és a fájdalom lehetséges elviselésének kettős tudata ösztönzi Szabó Lőrincet a felfog-ható, megmagyarázható élet-halál birtokbavételére; (69 *Mint nekem te*, 70 *Robbanások*) s kibontakoztatja a személyiség ismeretelméletének költészetét. Ennek az ismeretelméletnek a kialakulását kezdetben segíti a fájdalom hatására aktivizálódó intellektus: a valóság eltűnése, átlényegülése (7 *Bolond tükör*). Csak a realitásoktól megtisztult és megüresedett személyiség maradt meg, hogy Szabó Lőrinc a „semmiből” teremtsen meg a világ lírai hasonmását („szeretnem kell gondolataimat, / mint-hogy belőle egyéb nem maradt”. – 95 *Egyéb nem*). A valóság eltűnése nem önkényes, az intellektus mozgási irányától függ,

aszerint, hogy a Kedvest eviláginak vagy képzeletbelinek vetíti a költői kényszer.

A valósággal együtt annak dimenziói: a tér és az idő is eltűnik, az életsiratás az intellektuális és a szenzuális szféra katharizisából születik meg. A valóság dimenziói a költői szubjektumban találják meg viszonyításukat az objektív világgal. Itt maga a fájdalom kozmikus-panteisztikus, s az ellene ható költői-racionalista lázadás teremti meg a mikro- és a makrokozmosz, a természeti világ harmóniáját. A rekviem költői feszültségét, izgalmát éppen a fájdalom kozmikus-panteizmusán felülemelkedő lázadó racionalizmus táplálja minduntalan. Ezért kell az emberi létnek, a szubjektivizálódott Kedves emlékének is mulandónak bizonyulnia az anyagi világ objektivitása ellenében. A fájdalom kozmikusságával megbékél az ember lázadása:

csak nézek az örök időbe,
s elnémít látni, hogy a végtelen
zajlásban minden, ami volt, milyen
tökéletesen jelentéktelen.

(104 Omló sztrtről)

A fájdalom katalizálja-mozgósítja az intellektust, s annak megrendítő hatása miatt epikus „tárgyilagos” verssel, vagy akár versrészlettel nem is találkozhatunk. Így a költői kifejezésmód lehetséges lírai produktuma: egyfajta lírai absztrakció. Ennek az absztrakciónak az összetevői, — mint Szabó Lőrinc racionalista-panteista szemlélete, világmagyarázata — ugyan hatottak a *Tücsökzene* megírásakor is, de ott megmaradtak költői módszernek, akár az egész pályaképén. Itt már összemosisodik a költői világ és a valóság. Amíg a *Tücsökzenében* Szabó Lőrinc a valóság számtalan életmozaikjából rakta össze az élmény enciklopédiáját, addig A huszonhatodik év azt ugyan atomjaira szedi szét, de megmarad az életmű építménye, mert a hiánytalan analízis mégiscsak költői szintézist ad. A valóság hiányossá vált Korzátai Erzsébet elvesztésével, az emberi emlékezet szétszaggatta és absztrahálta az élmény kínját.

Szabó Lőrinc hagyományos világszemlélete van jelen az Amit még látott ciklusban, a költői személyiség meg tudja őrizni szuverenitását a kívülálló tárgyilagosságával (*4 Vezeték*). A racionalizmus, panteizmus itt inkább élményelemzést szolgál. A halála után c. ciklusban előtérbe kerül a fájdalom viláगतalakító absztrakciója. A képek itt is ugyan a való világ reális visszatükröződései, de önmagukon túlmutató jelentés-többlettükkel már az önkifejezés költőiségét hordozzák:

s robbanni kezdtek eresztékei
szívnek-anyagnak, s törni-porlani-
párologni percek s évtizedek

(6 A htr)

Így tűnik el a hétköznapiak realitása. A költői képzelet alakító hatásához hozzájárul a felzaklatott idegállapot (*13 A meghitt perc, 34 Folyton átlengsz, 39 Kéküveg nyár*). Ez az állapot a költői személyiség önkifejezésnek titkos katalizátora, amely kikényszeríti Szabó Lőrincből az öntudatlan valóságteremtést (*14 Emlék a szivednek*). A racionalizmus és panteizmus, a *Tücsökzene* harmóniáját teremtő költői módszerek eredménytelenek ennek a tragikus élménynek a kifejezésére. A vergődő emberi-költői személyiség e meglevő hajlamok tendenciáit fejleszteti tovább verseiben. Szabó Lőrinc az emberi tudat megfoghatatlannak látszó mélyrétegeit közelíti meg. A mikro- és a makrovilág anyagosságának a költői szubjektum gazdagságával megjelenített költészete a Szabó Lőrinc-i líra nagy eredménye, racionalista-panteista módszerének tökéletes beteljesülése. (Sok tekintetben a későbbi Juhász Ferenc-i „látás” közvetlen előzménye, ami egyébként már kimutatható a *Tücsökzene* kiemelkedő darabjainak építkezéseiben: pl. *305 Vers a pódiumon*, a 311–315. számú szerelmi ciklus, *333 Galagonya* stb. – valamint a *Valami szépben* közzétett *Vers versek helyett, A földvári mólón, Májusi orgonaszag* c. versekben.) Ez már szintézis tehát, az élmény absztrakciós vallomása.

Gondolatom tükrét csiszolta ki
 halálod? A szívét? Valami
 új ízt termelt, színt, látást: isteni
 érzékenység gyűl fényben s fény alatt

(46 Csodálatos-rémületes)

A művészet és az objektív világ valóságsszférája nem feltétlenül esik egybe (47 *Két halántékom között*). Itt már a szubjektívizált valóság van jelen, nemcsak a költő-én hiteles élménye, hanem a szubjektumban meglevő valóságglátszat lírai magyarázata is egyben, (20 *Kettős vereség*, 25 *Csillag*, 87 *Az álom roncsai*, 98 *Valami örök stb.*), melynek szellemi kalandja a mozgósító fájdalom kozmikussága révén minden szonettben előlről kezdődik. (43 *Képzelt párbeszéd*, 68 *Ki-mi voltál*, 93 *Szörnyeteg játék*, 103 *Igy döntöttem!*, 104 *Omló szírtől*).

A fájdalom, a gyász miatt Szabó Lőrinc hangja sohasem öncélúan érzélgős, az önkifejezéshez mindig erős gondolatiság, élményintenzitás társul. A versek intellektualitásával, a költői absztrakcióval ez az érzelmesség összeegyeztethetetlen. Rába György közvetíti a „közvélemény igazát” az elég nagy számú érzélgős versről, amelyek szerinte „a mű tehertételét jelentik”. „Ez a hang nem érzelmes, hanem szentimentális, nem patetikus, hanem szenvedő” – Rába szerint,² és vitázik Baránszky Jób Lászlóval, aki méltatásában vallja, hogy „a bővebben ömlő érzelmek tették volna igazán nagy költővé Szabó Lőrincet”.³ A kérdést így zárja le Rába György: „Mi úgy gondoljuk, ez az elhárítása – (ti. az érzelemnek) – tartotta meg a költészet felsőfokán.”⁴ Cím szerint egyetlen érzélgős verset sem említ Rába György. Ez az ellentmondás, – ami a sok érzélgős vers és az érzelmek „elhárítása” között fennáll Rába munkájában –, úgy oldható fel, hogy az érzelem éppen

² Rába: i. m. 157.

³ Uo. 157. (Baránszky Jób László tanulmánya: *Szabó Lőrinc – Látóhatár*, 1964. 5. 866.)

⁴ Rába: i. m. 157.

érdeme A huszonhatodik évnek, a pályakép olykor erős racionalizmusának ellensúlyozása. De itt az intellektus minduntalan cenzúrázza a fájdalom érzelgősséget kínáló akkordját.

Ebben az absztrakcióban a hagyományos idő és tér objektivitása megszűnt. A *Tücsökzenében* a tárgyi világ regényesen gazdag tárháza tárulkozott föl, a valós (térbeli) élmények előadásmódja feltételezte az idő objektív ábrázolását az emlékezet szubjektív időpillanatainak felidézésével párhuzamosan is, de *A huszonhatodik évben* az emlékezés (élményének térbelisége) csak az idő szubjektív pillanataiban ölthet testet. A 25 évnek az önkínzó folyamatossága sincs meg, csak a tudat emlékösszefoglaló pillanataiban van jelen. A hagyományos térszemlélet eltűnését ugyancsak a személyiség fájdalomával magyarázhatjuk. Az élmény hagyományos, hétköznapi közege nem jelenhet meg, ezért epikus építkezésű vers sincs a rekviemben. A zaklatott emlékezet csak folyton mozgó teret népesít be időpillanataival (71, 73, 76, 91, 94, 98 számú szonettek).

A lírai absztrakcióban (mint a *Tücsökzene* kiemelkedő darabjaiban) általánossá válik Szabó Lőrinc költészetépítő módszere: racionalista és panteista szemléletének harmóniája. Az előbbi az emlék időhözköttöttsége, az utóbbi az élmény térbeli kiteljesedése. Szimultán hatásuk alakíthatja a költői vallomás versperspektíváját: a kozmikusság egyaránt jeltheti a mikro- és a makrovilág feltárásának nézőpontját. A valóság képi megfogalmazása valósítja meg ennek a módszernek a szimultán versperspektíváját, a tulajdonképpeni lírai produktumot. A *Tücsökzene* érzékelő-analitikus képi megfogalmazása után *A huszonhatodik évben* általánossá válik az érzékelő-szintetizáló képépítkezés. A kötet talán legzenialisabb versében figyelhető meg ennek a lírai absztrakciónak a kozmikussága: 104 Omló szirtről – melyre Déry Tibor mélyreható elemzése hívja fel a figyelmünket.⁵ A költő a tér

⁵ *Miért szép?* – Déry Tibor: *Szabó Lőrinc: Omló szirtről*. Bp. 1966. 258–267.

fogyásával ábrázolja az idő múlását. „A parányi szirt a világ-egyetemben: a föld, ugyanúgy fogy, mint a költő élete szeretőjének halála óta. Életének ideje éppen olyan parányi, mint az általa betekinthető tér . . . Mire időnk elfogy, elfogy alólunk a föld is.”⁶ A költői élmény szuggesztivitása így valósul meg a külvilág kozmikus materializációjában. „Az anyaghoz tapadva néz szembe a végtelennel, amely maga is anyagból van. Az anyagból gyúrt ember tragédiája; számomra mindmáig az elmúlás legmegrendítőbb vallomása.”⁷ Tekinthető ez a lírai absztrakció egyben a makrovilág dialektikus ellentétpárjával, az emberi élet mikroorganizmusával a mindenséget együttesen megjelenítő kozmikus látványnak.

2. A megtisztuló személyiség vallomása

A fájdalom úgy mozgósítja a költői személyiség intellektuális övezetét, hogy ez a világmagyarázat csak a képközlés legtermészetesebb textúrájában valósulhat meg, a versmondatban. A költemények önállóak. Mindegyiknél előlről kezdődik a lehetetlenség ostroma. Az első szavak erős érzelmi impulzust hordanak, innen az utolsó képig logikusan ível a versközlés. A szonettekben állandó ez a fokozás, az élménykiöntésből adódik a költői személyiség tragikus kiégése, s minden egyes vers szinte csattanóval zárul. Ez a csattanó nem poénra épül, a költő rendszerint az utolsó sorokban robbantja fel élményének tartalékenergiáját, szerves, nem idegen a vers anyagától ez az utolsó képintenzitás.

A fájdalom-irányította versmondatközlésnek kézzelfoghatóbb személyiségjegyei is vannak. A *huszonhatodik évben* az általánossá váló monológ-verstípus a Kedves állandó jelenlétét feltételezi, hozzá beszél Szabó Lőrinc, egyes szám második

⁶ Uo. 265.

⁷ Uo. 266.

személyhez szól a vers, rendszerint megszólítás is van. A versek leglényegesebb világrahozója tehát az önfeltárulkozó monologikus kifejezésmód, amit a személyiség tragikus tépettsége magyaráz. (Ennek a zaklatottságnak nem volt oka a *Tücsökzenében*.) Bár ez a monológ-verstípus (a „beszél” vers sajátosága révén) inkább nevezhető megszólító-monológnak, mivel ténylegesen a Kedvest, a természetet vagy a világot szólítja meg a költő. A személyiség zaklatottságát a fájdalom kohója olvasztja vallomássá, sokszor már a verskezdetnél:

Ki ernyőzted, bokor, út, aki hoztad,
kő, tavaly még zsámolya, idegen
életek, de drágábbak ma nekem
sok emberénél, mint jó tegnapoknak
őreihez, jövök ki

(31 *Sohasem eléggé*)

Általában a közlő, elbeszélő-vallomásos érzelem robbantja a versindítást, s szüli meg a költői képet (40 *Egészség*). A megszólító-monológban és az elbeszélő vallomásos versekben a költői tudat absztrakciója révén a külső objektív világ dolgai elvesztik hétköznapi összefüggéseiket, csupán a tárgyi világ valós fogalmi jelentése marad meg. A költőiség a rekviem legtöbb versében ennek a tárgyi világnak a valós fogalmi jelentéstartományát szubjektív realitással népesíti be:

Agyam belseje lett egész világod,
mint rab csillagra, figyelek reád:
gondolatom tükrös csövein át
kilátsz, szikra s vissza magadba

(47 *Két halántékom között*)

Ezért írhatta Móricz egykor erről a művészetről: „agyvelő-költészet feloldva élő bugyogássá”.⁸ Dombi Erzsébet kitűnő

⁸Dombi Erzsébet idézi tanulmányában: *Az intellektuális stílus néhány eszköze Szabó Lőrinc „A huszonhatodik év” c. versciklusában*

tanulmányában elemzi Szabó Lőrinc intellektuális stílusának összetevőit.⁹ (Ezért nem érintem az intellektualizmus gazdag stílári eszköztárát.)

Szabó Lőrinc 1945 utáni lírájában a személyiség közlés-módja sajátos verstípusokban realizálódik. Amíg a *Tücsökzenében* döntően epikus és élményelemző verstípusokat mutat-hatunk ki, *A huszonhatodik évben* az alapélmény disz-harmóniája lényeges változásokat teremt a költői személyiség-ben. A fájdalom megformálásának homogenitása adja a nagy ciklus egységességét.

Az *Amit még látott* c. rész mind a négy verse élményelemző. Itt sem konkrét hétköznapi inspirációval találkozunk, hanem 20 év élményösszefoglalásával. A még élő Kedves a meghatározó ihletforrás, ezek a szonettek a jelennek szólnak, hiszen a jelenben íródtak. Ez az élményelemző verstípus inkább epikai tendenciát hordoz. A halála után ciklusban, a megsebzett személyiségben megerősödik a lírai tendencia. Ezért jelenik meg a megszólító-monológ és az elbeszélő vallomásos verstípus, s ebben a 102 szonettből álló ciklusban uralkodóvá válik ez a költői kifejezőmód. A megszólító-monológ verstípus az intenzívebb élményformálásban, általánosításban, mélységben különbözik az élményelemzőtől. (*12 Új hazád, 14 Emlék a szívednek* stb.) A 102 versből 16 a megszólító-monológ, *A huszonhatodik év* első és utolsó részében nem is fordul elő ez a verstípus. A harmadik verstípus: az elbeszélő-vallomásos, melyből a legtöbb van a műben. A 120 szonettből 58, a második ciklusban a 102 darabból 53 ilyen típusú. (A többi vers élményelemző, itt számuk 33, az egész műben 46.) Az elbeszélő-vallomásos verstípus hiányzik a *Tücsökzenében*. Itteni megjelenése az élmény intenzitásának kényszerűségével

---

Nyelv- és Irod.tud.-i Közlemények, XII. 67–76.. Az említett Móricz Zsigmond idézet forrását is feltünteti: *Irodalomról, művészetről*. II. (Móricz Zsigmond) Bp. 1959. 299.

⁹ Dombi Erzsébet fenti tanulmánya.

magyarázható, lényegében mindhárom verstípust (epikus, élményelemző, monológ) magába olvasztja a személyiség izzása; életrehívója a halott Kedvest megidéző fájdalom. Annyiban különbözik ez a verstípus a megszólító-monólógtól, hogy itt különváltan él a költői személyiség és a megidézett Kedves. Az élményösszefoglalás a személyiség mélyéről buzog, de a címzett nem a Kedves, nem is a világ, hanem maga a költő (24 *A változatlan tavaszban*). Itt is megjelenik az absztrakció, általánosítás, de ez általában önostorozó tanúságtéves, személyes jellegű, nem világmagyarázat. (25 *A végtelen pillanat*)

Az élményformálásnak csak az egyik oldala a verstípusok realizálódása. Az aktivizálódó költői személyiség másik lényeges közlésmódja a személyiség ihletettségének döntő pillanata, ami a versek jellemző idősíkját határozza meg. A személyiségnek ez a totális aktivitása (tehát verstípus, idősík) összefügg egymással, ez hozza létre a kész művet, és homogenitása biztosítja – mint a *Tücsökzenében* – *A huszonhatodik év* egészének és darabjainak összhangját. Ennek a két tényezőnek az együtthatása teremti meg a rekviem műfaji egységét is, az elsíratás kompozíciós egységét úgy, hogy az egyes darabok önállóan is ezt képesek sugallni.

A huszonhatodik év legtöbb szonettjében a költői személyiség élményrendszerző jelene uralkodik, tehát a ciklus meghatározó idősíkjá: a jelen. 89 vers, azaz csaknem a mű 3/4 része jelen idősíjú, tehát mindhárom részben ez a verseket létrehozó időpillanat dominál. (Az első rész 4 verse közül mind, a második rész 102 darabja közül 72, az Utóhang 14 szonettjéből 13 jelenidejű ihletettségű.) Ez természetes, hiszen csaknem az egész rekviem a gyászévben fogant.

A többi idősík szinte elhanyagolhatónak látszik. Csupán két költemény tisztán múlt-idősíjú (70 *Robbanások*, 108 *Színház*), melyekben az epizodikus élményt nem formálja a jelenidejűség. A múlt és a jelen idősíkjá olykor a múlt és a jelen fájdalomának aktualizálásából adódik. Erről az élményössze-

szikráztató tanulságtevésről 13 szonett vall (20, 21, 26, 27 stb.):

Kötött, rég, a rossz is, a fájdalom,
mit, egymást féltve, egymásnak okoztunk:
hogy kötött s nevelt! Most felel a sorsunk

...

De ami ma köt,
mind csak szép s jó már: minden pillanatban
szivedet érzem szivemben s agyamban

(19 *Visszahozhatatlan*)

A múlt-idősíkon belül külön csoportosítható még a folyamatos múlt, vagy a múlt-összefoglalás idődimenziója, amelyben Szabó Lőrinc 25 éves szerelmüket villantja fel a múltbanezés lámpásával. (Ezeknek a verseknek a száma 14)

Testünk keresztjén, rég, mikor saját
erényeink is kárörvendve néztek,
fölfeszített latrokat szent pribékek . . .

(15 *Csillagok*)

Csupán két költeményben tárulkozik föl a költői személyiség jövő-idejűsége (102 *Mindez, s még több!*, 104 *Omló szirtről*). Az utóbbi éppen a találkozás lehetetlenségét sugallja, már-már időtlenül. A személyiség törvényszerűen a jelenhez kötődik, a jövő-idősík élménytudata kiégett a költőből. A fájdalom materializálódásából következik, hogy *A huszonhatodik év* szonettjei közt nincs meg – mint a *Tücsökzenében* – az egyénnek, az egyedi szerelemnek az időtlensége. A fájdalom, a gyötrődés evilági. Az anyagi világ örökkévalóságában az időtlenség élményét maga az egész mű varázsa kelti.

LÉVAY BOTOND

AZ OPÁL MEZŐ LOVASA

EGY SINKA-VERS ÉRTELMEZÉSI KISÉRLETE

Az olvasót a verstől néha nemcsak a kor, hanem sors és kultúra is elválasztja. Ilyenkor a befogadó törekvése a vers felé éppúgy része a hatástörténetnek, mint a költemény egyetemes és sajátos üzenetének útja hozzánk.

Távol áll az Sinka Istvántól, akinek Hórindzsája talán csak egy félhektáros városi park volt. Közel kerül az hozzá, aki emberré valamilyen szenvedésben érlelődik, még ha más erők idézik is azt fel, mint Sinkáét. A szenvedés fogékonyra tesz. A második világháború például, amikor az égő városok füstjében, az ingó pinceboltok alatt társadalmi rétegek és korosztályok tettek egy lépést Nagycsegöd felé.

Az élmény fogékonyságához azonban az elesett, a sértett, a dacos, a lázadó, a megtévedő, a vissza- és önmagára találó Sinka Istvánnak is meg kellett járnia kálváriás útját, hogy kései, telített elégiáiban megőrző, szószóló és értelmezhető lehessen korokon, sorskülönbségen és réteggkulturákon átnyúlva a mai nagyvárosi ember előtt is.

Nem könnyű feladat, de közös költői vállalás. Sinka nyelvén:

„Minek beszéljem el, hogy milyen az őszi pusztá, s milyen a szomorúság. Aki élt már sokáig őszi pusztán és szomorú volt, az úgy is tudja. Aki meg nem élt ott, annak hiába beszélném el, akár a kinyilatkoztatás nyelvén is, nem értené.”¹

Ilyés Gyula költői tömörségével: „van, amit nem érthet, aki nem érte meg” (*Bartók*).

A vállalás lényege: átélhetővé tenni a versélmény olyan rétegeit is, amelyek közös tapasztalatok, lelkesedések, dühök, szorongások és nosztalgiák nélkül örökre elvesznének az olvasó

¹ Sinka István: *Fekete bojtár vallomásai*. Bp. 1943. 251. 183.

számára. A vállalás módja: kitágítani a sajátosat, hogy izlés és befogadóképesség, társadalmi orientáció, legkivált pedig szociális érzékenység érintkezési pontjain átadjon a költészet valamit, sokat is talán, az eredeti élményközösségi többletből.

Egy életmű teljességében érzékeltetni így a sajátosat: csak a nagy költészet vonása. De egy nagy vers gyújtópontjába sűríteni mindazt, ami egy pillanatra valódi élményközösséget teremt az egy tájon más sorsot megélt emberek között, erre minden jelentékeny költészet képes. Sinka Istváné is.

Az első képzettársítás ez: Vörösmarty, a második természetesen Ady Endre. A vers poétikai fordítótengelyén az emberi sorssá egyetemesített tikkasztó pusztá képe, „... és most üresen kong az ég, / és aszály van, szomjúság és kiszáradt kút” – az *Előszó* torokszorító embertelét szólongatja a távol romantikából: „Most tél van és csend és hó és halál . . . ”

Még inkább megidéző ereje van a múlt teljességét jelképbe, vízióba emelő záró sorpárnak:

Vágtatnak a gyémánt éjszakában
s az ősz nagy lelke együtt vágtat velük.

Adyra fordul a képzelet, hiszen az őszbe belevágtató léleklovasok küldetéstudata még félreérthetetlenül az ő szellemujja, de a hiábavalóság fájdalma már csakis és egyedül a Körözsmenti élettapasztalatok végtelenbe transzponálása.

Ha az első élmény nyomán még ilyen magas példákra tévedt is az olvasó szeme, a nyugodt alászállás e költeménybe már éreztet: abban kor, nyelv, modor, bölcsélet, arány és egyensúly megbonthatatlan sinkai személyességben egyesül.

Elégikus személyesség ez. Vers- és líratörténeti pillanata szerencsés. A költő, mondjuk így, egyenlő távolságra foglal helyet a csókási majortól és a pankotai állami gazdaságtól, azon a kis dombon, amit a semmibe elszekerező paraszttársak után már a teherautók keréknyomai is körülbarázdáltak. Rálátása van arra a jelenre, melyet lírai énje csak magányba zárva tud érzékelni. Ez a magány azonban fogékony a múltra: Sinka

egy társadalmi közösség megharcolt értékeihez ragaszkodik. Ez ad személyének tartást, verseinek tartalmasságot. Csak az van igazában, ami volt – mondja e vers lefojtott forrósága is, érzékeltetve, hogy a költemény jelen idejében az a közösség felbomlott, széttolódott, semmibe foszlott már. De mert igazi közösség volt, emléke melengető köntös a horizonton felbukkanó ideológiai, és már a jelenben érvényesülő polgári halál – társadalmi peremreszorítotttság, egyedüllét – hidegével szemben. A tartás a vers magányt üzenő kulcsigéiben: „lát” és „énekel” – a kitartást; a dinamikus közös tettben, a holt társakat képviselő természet együttvágatásában pedig a remény és reménytelenség olyan egyensúlyát képviseli, amely az értelmes emberi élet részmozzanatává szelídíti a haláltudatot. Művészi mozdulattal, fölébe emelkedve, erkölccsel és értelemmel műalkotássá artikulálva.

Ez a mozdulat nem lehet más, mint az elégiáé. A Sinka-szakirodalom eddigelé nem kapcsolta ezt a költészetet a kortársi elégiakultúrához. Szakmai tökéletességgel mutatták ki Sinka érzelmi és formai kapcsolatát a népi kultúra archaikus rétegeivel (Pomogáts Béla, Varga Rózsa);² rokonságát a század első harmadának európai és magyar alkotóival (Tornai József: „Sinkában benne van Ady, Tóth Árpád, Juhász Gyula” és Jeszenyin, Lorca, Yeats, Georg Trakl, sőt, „utolsó nagy versei azt mutatják, hogy még Füst Milán is”),³ s megrajzolták azokat az ösvényeket is, amelyek tőle vezettek Nagy László, Juhász Ferenc, Kormos István, Csoóri Sándor, Takács Imre, Kiss Benedek, Utassy József lírája felé. (Görömbei András.)⁴

A magyar költészet ismer olyan alkotókat Sinkán kívül is, akiknek a felszabadulás sérelmeket is okozott. Volt, akiből a

² Pomogáts Béla: *Népi „primitivizmus” – népi „szurrealizmus”*; *Literatura*. 1974 4. 96–103. és uő: *A népi líra irodalomtörténeti helye*. *Literatura*. 1976 2. 80–104.

³ Tornai József: *Ezer legény idő nélkül. Sinka István költészetéről*. *Kortárs*. 1978 2. 279.

⁴ Görömbei András: *Sinka István*, Bp. 1977. 187.

mi modern, tudatos, de olykor sebző kollektivizmusunk nyomása számvető vallomást csiholt ki. Számvetést, amely nem volt sem a kíméletlen önvád tördöfése, sem a költői személyiséget múltjából kitépő újrakezdés. Hanem volt olykor önvédő, olykor öntisztázó gesztus, és mindenképpen a küzdött vallomáslehetőség egyik formája. Consolatio, melyben a magány — kiegyezvén az önérzettel — ismét értelmessé válik, megtámogatva egy elemi erejű, tagolatlan, néha már-már fiktív kollektivitás iránti hűséggel.

Ezen a széles platformon talált vissza értelmiségi érték-tudatához Szabó Lőrinc és Kassák Lajos is. A korviszonyok változtán nekik az elégia így körülkerített kertje átmeneti állomás lett, Sinkának viszont végső önfelmutatás, lélek-történeti végállapot.

Ezen a magaslaton érett kései műremekké a *Lovasok az opál mezőkön* is. Sinka akkorra már túljutott az ön- és köz-igazolások szükségén és belső kényszerén. Verse felkiáltásokkal megszakított, narratív betétekkel átszőtt költői magánbeszéd; annak is rezignált, méltóságteljes, de a cselekvés szükségét és belső kényszerét még fenntartó, szelíd konokssággal ki- és megvalló változata.

Sok szálból szőtt, de szerepvállalásának adott hőfokán már egységes költői magatartás az övé. Ez a visszafordíthatatlan időnek azzal a tudattal nyújtja fölemelt arcát, hogy szemében — óh, Vajda! — nem az elvesztett, hanem az el nem nyert teljesség fájdalma ül. Sinkával a tíz társ, a történelem alá tiport Ács Lajik, Eső-Virág Andrások, Daru Pálok, Dús Andrások, Fügedi Imrék, Lomb Péterek és Magyar Mihályok, az Ásvány-major kerek, kemény-szép mellű gányóslányai, és a volt kis kospásztorlány — a fekete bojtár e nagyon is földi lengéi — hangsúlyozzák újra és véglegesen a méltó életnek szóló plebejus elkötelezettséget.

A versben Sinka néhány nagy motívuma — a sorsközösség, a kitörés vágya, a vándorlét szorongása, a költőnek — immár alázatba ojtott — sorstudata . . . a munka, szerelem, ellenségből

baráttá kezesező természet verista, impresszionista, látványlírából a látomásköltészetbe magasodó poézise; a tárgyias emlék és megjelenítő személyesség kékje, bársonya, ibolyája, lilája, sárgája, opálja; a költő szeretetszomja, táltostüze, reményeinek kihűlő parazsa; az ember kicsinysége, a természet tágassága, a férfi keménysége és a halál szorító marka – úgy kerülgeti és fonja át egymást, mint a népművészet geometrikus mustrái egy parasztládán, a magas művészet mustrái pedig rég rombadólt paloták királyi tróntermének falán.

Az első – még rejtelmes, többértelmű – hangütés a címé. Vele indul a vers, nem az első sorral. Lovasok bukkannak fel a semmiből, a vers együttvágatással zárul. E hibátlan keret ellenére sem a sorjelkép, hanem a természet talányos színe, az opál ad költői nyomatékot a címnek. Ki látott már opál mezőt? Az ég opálos, mely ráboltozódik a síkra. De milyen akkor, ha opál? Tompán áttetsző gyöngyházfényűnek gondolhatnók, az enyhén párás lég remegésének a rekkenőn. Csakhogy a nemesopál, e külföldön „magyar drágakő”-nek tisztelt ékesség, rendesen nem is színes, hanem színjátékot játszik. Ilyenkor egyazon darab különböző oldalakról tekintve a vörös, kék, zöld és sárga lángjaiban csillog.

Ilyen ég alatt milyen a lovas? Táltos lovon száguld, mely fölmegey a felhőkbe, belőlük támaszt árvizet, beszélni tud, a hős jobbik esze, küzdőtársa és legyőzhetetlen? A hős maga is táltos fiú, aki „Isten akaratából születik, hogy segítsen a szegény emberen,” miként Csurka János mérai mesemondó állította néhány éve? Vagy csak a bolyból kiváló férfi, „nyugtalan rohanó lovas, nem szánalmas törpe gyaloghuszára” – ahogy a *Fekete bojtár vallomásaiban* olvashatjuk? Netán bűnre merész menyeyi lázadó, aki „lovas szeretne lenni, szőrin ülve / Lovas, ki villámok között nyargal” (*Bűnre vágyó angyal*)?

Lehet, hogy csak olyan erős kamasz, akinek a kiscseléd Sinka álmodja magát; akit semmiféle egek csattogásától fékezhetetlenné vált Holló nem tud többé földhöz teremteni, se Panaszitón, se másutt a jó bihari földön.

Meglehet, mert a versindítás különös teltségű címsorát a vizionárius magasságokból a paraszti hétköznapiakba ez – az ugyancsak a *Fekete bojtár*-beli – baleset emléke horgonyozza. A címsor elnyúlik a négyszer kilenc soros vers utolsó szaváig is, a felázott tarlóba vágott cselédlegény gypszéna murva-főzettel elmulasztott nyakmerevsége pedig átvezet a tárgyyszerűen kopár első sorhoz: „Tizenegyen voltunk sárral dobált fiak.” Akár egy statisztikai bemutatás. Tizenegy fél-, negyed-, nyolcadkommenciós süvölvénycseléd. Őnéletrajzában⁵ Sinka félelmetességig pontosan rögzíti a tényeket. 1915 telének jöttével visszakerült a Barabás tanyára: etette, itatta, ápolta a jószágokat. Éjjelente „Petőfi és Tolsztoj tanár urakat” olvas, perelnek rá érte a petróleumért. S néha este átszökik a szomszédos tanyákra a mindig egyformaság csöndes, súlyos rabsága elől. –

„Ezeken a tanyákon nem laktak kinn a gazdák. Sokszor tizen-tizen-ötön körülültük az ólpiacot, és daloltunk, meséltünk, pipáltunk. Mindannyian egyformák voltunk sorsban, ruházatban, múltban, jövődőben, füstben, panaszbán, fenyegetésben, hitben, hitetlenségben, örömeinkben és átkokban. Mi voltunk a sár, a fagy, a köd, az istállók fiai: buglyos, csapzott, agyonszidott senkik, hányódó tanyai cseléd fattyúk, törvényes fogság és törvénytelen szabadság szárnyatlan, megalázott angyalai. Legtöbbjükre ma is vissza tudok emlékezni. Péntek Jóska, Balog László, Katona Miska, a 'Vicsak', Ács Pista, Szalkai Imre, Jámbor Lajos, Bagosi, Lőrinczi Sándor.”

Csaknem együtt a tizenegy lovas.

„Szegények – száll az emlékezés gyengéd-keserű füstje már 1938-ban az égre –, nem tudom, merre hullottak s hová. Talán már a fiaik léptek a nyomukba s a téli istálló gőzibe már ők láznak és dalolnak az ólpiacon a körömrágókon ülve. Lehet. Hisz azoknak, kik a sárból jöttek, sár marad az életük folytatása is kevés kivétellel. Sár, bizony sár. Én azonban az én külön világomat sose hoztam szóba közöttük.”

⁵ *Fekete bojtár vallomásai*, 157.

Íme, a vers prózája, és már ott a tompán dobbanó tizenkét szótagos négy ütemben a próza költészete. Sár, az egykori fülekre, nyakakra, nagy tenyerekre kérgesedett sár, de ez a sár egyben az a vízzel elegy szennyes por is, melyből a bibliás ige szerint mindannyian vétettünk. A föld és a menny között, valahol közbül ott a versben a darabosan elmormolt szeretet szava, a „fiak”, mely egyetlen magánhangzó megdöccentéséből poézisbe emeli a semleges-kopott főnevet. Jelezván: jobbághadak kibocsátotta fiókák ezek is, ott is – a versből már ránk kiáltó – „penészes ól-piacon”. Anyjuk van, ők is apák lesznek. A nemzedékek láncát, sorsukat bontja ki a költemény ebből a gazdag utalásrendszer magába sűrítő indítás-típusból.

A vers a továbbiakban egymás mellett szólaltatja meg a csak egymásra vonatkoztatottságukban eleven motívumokat: a sarat, azt a fáradságot, amelyben a hó puha pihéje, e hideg semmiség, is „rázuhan” a szemre. A többre hivatottságot (az egyformán jó lovasok gondolatában), a közös sors kiváltotta közös érzéseket: a hétköznapi fájdalmat és a paraszti évszázadok történelméből életadottsággá átstilizált, „ős-sírás”-t. A gyémánt éjszakát, amelynek tökéletes és visszavonhatatlan kemény fagyából az elcsigázottakra itt, az első sorokban még csak a gyötrelem hull. De ez a gyémánt éj a lovas képzetével együtt kiteljesedetten tér vissza a befejezésben, s ott a tipró természetből már az ember (a jó lovasok) előtt meghajló természet tökéletes képe válik.

Így a verskezdet négy további sorban enumerációvá szélesedik. A költő egymás mellé helyezi a földit és az égit, a látványt és a látomást. Közösségi hangütéssel, még nem tárva fel a vers poétikai hangnemét. Az csak a hatodik sorban vesz föl nyíltan személyes, vállaltan lírai hangot. E sornak eső hanghordozásában, hanyatló hangerejében egyszerre gyöngül el a mondat és fogy ki a szusz: először itt ér el a vers az elégikus kiregzéshez.

Ebben a közbevetésben tűnik fel melléknévi alakban az utolsó fontos motívum, a hontalanságé. „Kódorgó” – érzé-

kelteti finoman a céltalanságot (vagy még a célismeret hiányát?) Sinka. Ez előlegezi a vándor-lét, a mindig útrakész lengő felhőrongysors telt moll-szólamát.

Itt vált először idősíkot is a költői szemlélet. Sinka a „régii” szóval lép ki a versjelentől legtávolabb eső múltidőből. Ez az igénytelen melléknév visszaemlékező hangsúlya árulja el a versjelen hűségét a „jó lovasok” közösségéhez; az alkonyi fényben visszatekintő Sinka érzelmi azonosságát sárral bevett fickó-magával.

Ez a „mi-tudat”, a vers nyíltan vállalt önéletrajziságának társadalmi tartalma. Ezzel Sinka nemcsak abba a kortársi költői közösségbe lépett be, amely egy verstípusában a vallo-másos önfelmutatásnak rendelte alá az önnevelési folyamat epikus távlatát, hanem abba a költészeti hagyományba is, amely elfogadta a romantika kérdésföltevését: mit tud kezdeni a sors tágas térein az önmagára utalt ember, immár nem az isten tenyerén, hanem a történelemben. Sinka művészete a *Lovasok opál mezőkön*ben nem lehet a népköltészet zártan kollektív világáé, hiszen éppen a kitörés verse ez. A költő eszmélkedik, mire vitte a történelemben. Ez az eszmélkedés, továbbá az a tény, hogy a vers tengelye – gondos kiszámított-sággal – a különböző idősíkokkal egymásra vetített történelmi idő, rokonságba hozzák Sinkát a magyar elégiák olyan romantika utáni míves nagyságaival, mint Arany, Vajda és Babits.

Igy az első strófa már az enumerációban érzékelteti, hogy ez a verstípus kétszólamú, epico-lírikus alkotás. A költemény nagyszerű sűrítéssel vonja magához, ismétli, ismételve kiteljesíti a sinkai költészet valamennyi lényeges vonását. Mindenekelőtt a hangnemet, amelyet Varga Rózsa⁶ férfias siratóénekeknek fogott fel. Valóban, a vers első strófájában a nagy evokatív erejű rímen kívül nincs sok erőteljes költői kép. Nem ezek a hatáshordozók. Tanácstalanok volnánk akkor is,

⁶ Varga Rózsa: *Mágia és halálmítosz Sinka István verseiben*. Kortárs 1970 2. 217–227.: 221.

ha a 9 és 12 szótag között ingadozó sorok valamilyen szabályosságától, az elszórt rímek és asszonáncok zeneiségétől, vagy akár az ismételt motívumok (sár, tizenegy fiú, vándorlás) nyomatékától váránk a hatás magyarázatát.

Az egyik hatástényezőre, a ritmikaira, Varga Rózsa mutatott rá. Sinkának ez az összefoglaló verse ugyanakkor, amidőn léthelyzete és verstípusa révén a Petőfi utáni lírai realizmustól a félmúlt versmodernségig terjedő költői áramlatok gazdag asszociatív körébe illeszkedik, ritmusában megőrizte népköltészeti örökségét. Ez a költeménye is, mint a legtöbb tisztán epikai verse, formájában „átmenet a kötetlen szótagszámú recitatív próza és kötött szótagszámú versszakképlet között”.⁷ Igaznak érzem, hogy a *Lovasok opál mezőkön* ritmuskontrasztjai is a változó sorok, a sorkezdő és – záró fél – és teljes rímek, valamint a sűrűsödő asszonáncok „zenei hatására oldódnak fel az élőbeszéd tagolásához alkalmazkodó, s ugyanakkor dalszerű harmóniában”. E szépségekből az első szakasz valójában csak mutatót ad, mert a rímek és asszonáncok később válnak gyakoribbá, a második strófától kezdve szabályosabban is helyezkednek el, nagyobb nyomatékot adva ezzel a versszerűségnek.

A vershatás tehát emelkedő intenzitású. Ez a fokozás kiterjed egy tartalomból formává emelt társadalomlélektani versjellegzetességre is. A következő szakaszokban utalások, rájátszások formájában (ezek egy részét Sinka huszadik századi legnagyobbjainkhoz méltóan következetes és jelentésgazdag színszimbolikája hordozza, más részét az ismétléssel gazdagodó motívumok árasztják magukból, mindenekelett természetlírájának felejtethetlen soraiban), mondom, utalások és rájátszások formájában megelevenedik a másodjelentések rétege. Ezek két forrásból származnak. Elindíthatja őket a „mélybihari” népi kultúra, de a küzdelem is, amelyet a „nép-

⁷Varga Rózsa: i. m. 221.

sorsot közvetlenül átélő” Sinka (Féja Géza szavai)⁸ A korszerű költői szerepért vívott, miután az erősen másodlagos tömegkultúrán átszűrt, korhoz kötötten elavult társadalmi hatásokon átküzdötte magát.

A sinkai költészet általános jegye, hogy nagy erővel áramoltatja át a mai olvasók érzésvilágába e szubkultúrák másodlagos élményközösségi többletjelentéseit, bevonva így a személyeset, a spontánt, az improvizatívát is az esztétikum körébe. Nem vitás, hogy az első versszak ebből is csak mustrát ad.

A vers szerkezete tehát gazdagodóan egyenes vonalú. A nyitóstrófa felidézte a legénykort, egy közösség életét és életérzését, Sinka akkori és a versjelenben megerősített szolidaritását. A második szakaszban a költő még mindig az ifjúkor világában tekint körül. Itt azonban a senyvedés jelzésének helyét a munkára és szerelemre utalás foglalja el. Megváltozik ember és természet viszonya is: a penészes ól-piac horizontját a Sinka pusztájának tágabb láthatára váltja fel. De ez a váltás a közösségnek egy kis börtöne helyett csak a sors természeti börtönélményét nyújtja: az opál föld, a nagy sárga nap felettük, s az állandóság e díszletei előtt a névtelen emberek, mint „tizenegy lengő felhőrongy darab”.

E szakasz affektív elégikussága erősebb az előzőnél. Már átható erejű. Nemcsak az életérzés mélyrétegeit feltáró színjelképességtől az, hanem bizonyos szerkezeti rájátszásoktól is ilyennek tűnik. E szakaszban a közbeékelt felkiáltás már a figyelmet kifelé, a természetre irányítja. A következő két sor kihagyásos állítmányú kapcsolatos és hasonlító mondata pedig teljes intenzitással közvetíti azt a szépséget, ami az elégia lejtésének a végpontnál magas fekvésben félbeszakított kifutásából árad. Itt nem a szó, hanem az idők teljességét érzékeltető csönd beszél.

Sinka fölényes és biztos bánnitudása a csönd, az elhallgatás, a sejtetés és sűrítés költői eszközeivel, pontos magyarázatot

⁸ Féja Géza: *A Sinka-kérdés*. Uj Irás 1973 101.

kap életrajzából. Az idő: 1914 ősze, színhely: a legelő, amelynek egyik végén tanya, másik irányból egy Bihar megyei szárnyvasút vékony töltése látszik. Sinka itt társalkodik először a csönddel.

„Sokszor órákhosszat álltam egy helyben, ha kinn pásztorítottam s bámultam a ragyogó őszt, az úszó ökörnnyálat. Azon az őszön jöttem rá, hogy a csendnek tulajdonképpen ezerféle hangja van, amit a fül meg nem hallhat. Az ilyen hangokat csak a szív foghatja fel, az ilyen hangok csak az idegek között harangoznak a nagy őszvirágzások idején.”⁹

Ez az érzékenység a második szakaszban olyan magaslatra ragadja az olvasót, amelyről alig van továbbemelkedés. „Pontos, biztos hely-, idő- és színvillanások – rögzíti a módszert Tornai József.¹⁰ A kész világérzésből a részletekbe, azokból pedig a világézés ellenállhatatlan kiteljesedéséig mélyülve.” Ez a valóságűrtítés sinkai metódusa.

Kihagyásos űrtítés, amit sokan tévesen minősítenek balladisztikusnak. Hiszen a népdalban is akad kihagyás, ugrás, még inkább az epikába hajló lírai helyzetképben. Nem meggyőző érv a ballada közösségi erejére való hivatkozás sem. Ugyan a ballada nagy magasságból, roppant általánosító erővel látja, ábrázolja a világot, de az elégikus nagy sorsösszefoglalások szintén így járnak el. Csak másként. Ha ez a Sinka-elégia, amely azáltal emelkedett hangnemű, hogy egyéni sorsot általánosít közösségivé, modern, műköltői eszközökkel és nézőpontból, közel áll egyáltalán valamely népköltészeti műfajhoz, az semmi esetre sem a ballada, hanem a siratódal.

Ez világosan kitűnik a harmadik szakaszból, amely a régműltből két sor hosszára a férfikor közelebbi múltidejébe tér át. A harmadik és a nyolcadik sor közé esik a vers drámai fordulója. Az igeidő jelenre vált: az alaphelyzet drámát, hogy

⁹ *Fekete bojtár vallomásai*, 139–140.

¹⁰ Tornai József: i. m. 282.

ti. nincs felodlás a kiszolgáltatottságra, a félelmetes természeti kép érzékelteti. Ebbe már közvetlenül belesimul a fájdalmas megszólító személyesség. Az utolsó három sor továbbfejlesztve ismétli a második szakasz lezárását: a közbeékelt felkiáltás látomásba siklatja át a természeti képet („Opál mező, ó! bársony, nesztelen”) már a többesszám nyíltan az egyedüllet egyesszámának enged helyet. A költeményben e ponton a versbeszéd egészének lélektani alanya, az elégiáknak, a lezárult sorsot érzékeltető szokásos általános alanya áll. Finoman, biztos érzékkel cseréli fel viszont Sinka a „nyílik” köznyelvi alakot az érzésteli „nyíll”-al. Ez sima átmenetet biztosít az emlékeknek szentelt zárószakaszhoz.

A *Lovasok opál mezőkön* végstrófája talán a kortársi magyar irodalom egyik legszebb, legarányosabb látomása. A természet most dédelgető anya: az „ibolya-messzi” szóképében a boldog, beteljesült szerelem lányalakja, „a messzik titkos violája” int felénk. A versgondolat második fokozatában a „messzi” után a „valahol” affektív meghatározatlansága, időtlensége az eget hozza le meghitt közelségbe az emberhez, „Vén boltozat alatt” vezetnek a társak útjai, rajtuk felejtethetlen gyengéd-vaskossággal bimbónak becézett bárányok hajolnak a fűre: legelnek. Az emlékezet nekik ajándékozza a humanizált halál kék színét, mely kék, mint a leányszem, mint az elmúlt, a távollevő idő (Hogyha mégis beföd a hó), mint az őszi messziség (Végy karjaidra idő); az emlékek kék lepkeje (Szilfa) és kék füstje (Kék füstök és síró szelek). Mint a kék felhőben bolyongó elhunyt rokon (Látomás), az egek hallgató kék falai (Sír a szekértengely) és maga az Isten (Emlékezzél, erdő).

Mozgásba jön a természet is. S ahol két szakasszal előbb üresen kongott az ég, most zúg sorsunk szele, vele az emlékek visszhangja, az eltűnt ifjúság. A társakat pedig befogadja a kiszámíthatatlan esti ég, az opál. Amely Sinka egy másik versét idézve, épp oly megfoghatatlan, mint a mégis-bánat, a félsírás-félbelenyugvás: „egyszer topáz, aztán smaragd, és azután, mint a vér”. (Egyszer topáz, máskor smaragd.)

Ebben az antropomorfizált, többé nem ellenséges magányban időtlenül igaz és ezért modern a hűség eszméje, amellyel a Látó a társak után néz a gyémánt éjszakában, és érzékeli, hogy nemcsak a megbékélt természet, hanem az igazságosztó történelmi idő is együtt vágat velük.

Vágtatnak a gyémánt éjszakában
s az ősz nagy lelke vágat velük.

Nem vitatom, ezek a sorok egy lezárt líratörténeti korszak szépségével vannak csordultig tele. Talán nem is a legszebb sorai Sinkának, bár büszkén mondhatjuk, nem egy, nem is kettő ér fel a többi közül is ezzel a versszépséggel. De ha nem önmagában ízelek őket, hanem funkció szerint mérlegelünk, szemünkbe kell, hogy tűnjék: egy minden ízében történelmi probléma költői diadala, a jól megalkotottság, a helyére illesztett szó megnyugtató, feloldó katartikussága, elégikus ömlése ér véget bel canto hangnemben a költészet egében tovatűnő bihari pásztorok jelképével.

KRONSTEIN GÁBOR

AZ IDŐ- ÉS A TÉRBELISÉG VÁLTOZÁSAINAK NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE ILLYÉS GYULA KÖLTŐI MUNKÁSSÁGÁBAN

„Köszöntsük — bár kínmosoly ráng ajkunkon — az Időt” — hangzanak egy kissé szokatlan tiszteletadás szavai Illyés *Ujév reggeli sétájának* soraiból. Nem véletlenül: az idő múlásának problematikája sokszor kerül előtérbe életművében. Van, hogy már a cím is róla szól (*Idők, Ágyúzó idő, Tegező idő, Fémjelző idő, Fogyó időben*). Van, hogy mosollyal köszönhető, de megtörténik az is, hogy egyenesen isteni arculatot öltve lép elének (*A hirtelen nyárra*, illetve a *Talány* szavaiban), máskor

megint más módon idézik a sorok *Isten vén malmainak* arculatát. A *Vágtá* rohantában, a *Bűnbánatom* „útján kissé megpihentében” mutatja be, s nemegyszer áll még költői műveinek középpontjában (*Nem fogadtuk el . . . , Elfogadtuk, Szél s hó s düh, Szép, ha fiatal fön . . . , Betyártanya, El-múltam harminc, A titok*). Talán mégsem ezek mutatják meg legjellemzőbb formában Illyés időszemléletét. Legalábbis: ennek azokat a sajátosságait, melyek költészetének egészére is többé vagy kevésbé jellemzőknek mondhatók, melyeknek egymástól való eltéréseiben szemléletváltások karakterisztikus jegyeire ismerhetünk. Ezek földerítéséhez csak a legkülönbözőbb tematikájú – tájról és társadalomról, magánéletéről és történelemlről szóló – versek sokaságának együttes szemrevételezése segíthet hozzá.

Annyit azonban már ezek is sejteni engedhetnek, hogy itt nem érdektelen – hiszen részben az alkotói tudatosodásig is eljutó – kérdéskörrel van szó.

*

Illyés időszemléletének egyik változata hosszú évtizedek alatt szilárdult meg, művek sokaságában öltve testet. Ezt egyszerű szóval hagyományosnak is nevezhetnénk, ha az a bizonyos „hagyományos”-ság itt – alkalmanként – nem olyan különösen pregnáns formában jelentkeznék, hogy már úgyszólván semmit nem mond róla ez a konvencionális megjelölés.

Ennek egyik legszemléletesebb megjelenését az *Új versek* egyik darabja mutatja, a *No man's time* (*Senki perce*), mely az ostrom idejének egyik mozzanatát metszi ki az emlékek sokaságából, s nagyítja hirtelen elénk.

A „féléve zengő” ágyúzás folyamatosság-élményét „egy-két csata-böffenet” jelzésével lassan szakaszossá tördelő-fékező sorok erőteljes kontraszt leírásában kapnak folytatást:

Csak *csönd* és CSÖND és C S Ő N D ! S e hirtelen csönd
lett esemény most, érzékelhetőbb,
akár a hidak légbe fröccsenése . . .

— írja, s mint mikor a filmszalag sebes mozgást mutató pergése váratlanul állóképet vetít szemünk elé, ő sem engedi továbbmozdulni a tekintetet:

... tartott tovább a csönd, a *Csönd*...
 Sőt tárgult, villámgyorsan...
 Oh, az a perc! A kor e senki-perce!
 A *no man's land*ek idején e röpké
 no man's time! Ez a treuga dei! ...

Az idő megállásának élményét furcsa borzongást keltően adta tovább a fiatal Kosztolányi (*Megállt az óra*), évtizedekkel később az időtlenség, a végtelenbe-átnyúlás távlatainak érzékeltetésével emelte ugyanezt egy fokkal magasabb szférába Weöres Sándor (*A megállt időben*). Illyésnél azonban — a részleges azonosságon belül — másról van szó. Nem volt véletlen az sem, hogy az előbbiektől erősen eltérően indult a vers: egy erőteljes *mozgásfolyamat* lelassulásának és megállásának az érzékeltetésével. Itt majd a folytatást is mozgások megindulásának erőteljes érzékeltetése adja meg. Megint csak: fokozatokban. Előbb közvetlenül még nem érzékelhető voltában küld előrejelzéseket magáról a változás:

... Zuhanó
 ejtőernyős felé száguld a föld úgy,
 ahogy felénk a jövő,

aztán hirtelen be is következik (bár most is csak a lélekben érzékelhetően, viszont életre-halálra kihatóan):

Az addig külön-sorsú szökevény
 katonák s közénk mosódott zsidók
 olyanok lettek, mint mi, teljesen ...

A „süket perc” „ösi csönd”-je így csap át önmaga ellentétébe, így lesz telten zendülő zenévé, a külön sorsokat egybeoldó schilleri *Örömóda* beethoveni szimfóniájává. A *megállított* cselekmény a radikális változás: a száznyolcvanfokos fordulat mozzanatainak egymástól elkülönített megfigyelését

szolgált. Az illanó jelen tehát a múltnak és a jövőnek a határmezsgyéjeként nyert itt különös erőteljességű megörökítést.

Rokon vele ebben a vonatkozásban a tragikusabb témájú. *A démonok kezében*, s egészen közeli hasonlóságot mutat az *Utitársam beszélte*. Ez utóbbinak a szereplője három év folyamatoságában várta — „félteboly kódében” — kivégzését, s váratlanul az ellenkezője történt meg vele: szabadon bocsátották.

... most, a reggelbe kilépve, most,
 hogy ameddig ellát, övé a tér,
 egy perc alatt múlt
 lett az egészből —

billennénk át itt is egy fordulóponton, s talán még azt is hinnénk, hogy mindjárt részesei leszünk egy új esemény-sorozatnak: a halál végzetes bekövetkezte helyett az élet-folyamat újraindulásának. De megint csak megáll — ezúttal magának a szereplőnek a mozgása:

De nem,
 egy pillanatot holnap-mentesen:
 idő-tisztán akart beszívni abból
 az ajándékból, abból a tudatból,
 hogy van; hogy él,
 hogy ameddig ellát, övé a tér . . .

A meginduló mozgás apróbb-nagyobb mozzanatai ez után sem nyernek megörökítést, csak maga a *külön szakaszként* elkülöníthető átjutás — a börtönkaputól az első villamos-megállóig? vagy csak az út túlsó oldalára? A külső részleteket nem tudjuk meg, a leírás szigorúan arra korlátozódik, hogy tudatosítsa: *változás* színtere áll előttünk.

Aztán odaát — hova mintegy *partra* ért,
 már azt gondolta, újra *helyben*,
 lám van miért —
 s tán lesz miért hogy újra kezdjem.*

*A kiemelések az idézeteken belül mindig Illyés Gyulától valók.

„Nem folyamatosan megy az élet” – mondja egyik versének már a címe is, a villanyóra mutatójának meg-megugró, szakaszos, – de a megállás szakaszaiban is a rugó egyre fokozódó feszülését éreztető – mozgásához hasonlítva azoknak a mozgásoknak az egymásutánját, amelyek az élet alakulásának kibontakozásának rendjét adják, s amelyek így meghatározzák az időbeliség milyenségét. „Dolgoznak persze maguknak-valóan / az évek havasi vízesésekben is, / meg messzi passzát-szelekben” – írja a *Nyüsztés mögöttünk* kezdősoraiban, – „De engem / az okosít, ha szemmel láthatóbban / hozzánk közelebb egy-egy rég üres ház / ki-bechapódó ajtaja tagolja / darabokra a végtelen időt...” – Kompjáratok oda-visszája alakul át nála hasonlóképpen időt szakaszoló ingamozgásokká (*A Szörny, Mégegyszer, ugyanonnan, Uj naptár*). Tehát az Illyés-versek sokaságában megnyilatkozó időélmény pontos ellentéte annak, amelyik a magyar irodalomban leginkább Krúdy Gyulánál és Juhász Gyulánál figyelhető meg. A múlt és jelen közti lebegés, a lassú, meg soha nem szűnő folyamatosság, a „téren és időn túl” az „örök Léthe” vizei felé közelítésnek, „messze, messze szálló” évek, egymásba oldódó évszakok idézésének állapota, a Kosztolányitól is ismert „halkuló / nem múló” dallamok, „szárnyakon oszon”-ó idők varázsos megszakítatlansága. Illyésnél kemény, egymástól szinte kézzel elkülöníthető darabokra tördelődik a mozgás, illetve ennek észlelési szférája, az idő. Háborúk és kivégzések, lakatlanná lett házak ajtócsattanásainak ideje ez: emberpróbáló létezési szféra, mely azonban fenyegetéseken túl a dolgok jóra fordításának lehetőségeit is magában hordja. Különböző előjelű fordulatokat tartalmaznak a kiemelt időmozzanatok, de mindenképpen „előtt” és „után” szembeötlő különbségei által tagolódik itt a létezés. „Az idő ütése” népet utalhat át a nemlétebe (*A semmiségbe, Az árokparton, Ének Pannóniáról*), illúziók, álmok, reménykedések tűnhetnek nyomában a semmibe (*Hirtelen csönd, Emlékezés egy gyerekkori havazásra, Vihar készült, Megkezdhetlen olvasmány* stb.), de az otthont-

teremtés, a születés vagy az élet-helyreállítás is egyértelműen mozzanatos ebben a világban (*Mint szobád . . . , Egy sápadt nő . . . , Mikor a Szabadság hídra a középső ívet fölszerelték* stb.) Akár ellentétektől feszített, ambivalens is lehet a változás mozzanata (*Tikk-takk, Nyugodt vagyok, Nyáréji csöndek, Árpád* stb.), a szakaszosság azonban közös bennük. Néha szinte rétegekké tagolt idővel találkozunk. „Vonal vonalra, ág után ág” rajzolódnak elő a kopár táj fái (*Az első tél, amire emlékszem*), „recsegett, recscent és lehullt / újra egy óra a toronyból” (*Falu az éjben*), „Leomlik darabonként / a ház körültem (*A lámpa lehull*). – Egy spontán, „naiv realizmus”-ból kibontakozó szemléletnek az elemei lesznek ezáltal rendkívül markánsakká. A jelzett filozofikusságig csak a későbbi alkotásokban tudatosodik ez a szemlélet (többnyire a hatvanas évek termésének egyes darabjaiban), a maga eredeti spontaneitásában viszont különösen a korábbi évtizedek termésében ölt mondhatni rendszeresen testet.

Mindebben részint egy öt érzékével a világhoz kapcsolódni tudó, a mindenkori „itt és most”-ok iránt rendkívül fogékony (vö. pl. *Örül már minden*), a külvilág ellentéteit viszont kemény tartás kialakításával megválaszoló művészegyéniség fejeződik ki. Részint egy olyan történelmi periódusról ad ez ugyanakkor – majd közvetlenül, majd közvetett módon – jelzést, amelyik éppúgy magában hordja közeli fenyegetéseknek a terhét, mint amennyire az élet egészét megjobbító gyökeres változásoknak az ígérétét.

Illetőleg: részben már a tényét is.

Ugyancsak a hatvanas években kezdenek viszont Ilyés munkásságában olyan versek is jelentősebb szerephez jutni, melyekben már valamilyen másfajta időszemlélet jelentkezik.

A *Dőlt vitorla* c. kötet egyik darabja, *A kis-székeleyi erdőben* mutatja először határozottabb jeleit az átalakulásnak.

Ejszaka volt és rengeteg.
Eltévedtem. És zavaromban,
hogy mégiscsak tájékozódjam,

lehunytam fölös szememet.
 S egyszerre bent a homlokomban
 az egész táj, a keresett
 út-rendszer megfényesedett.
 Gyerekkoromban kóboroltam.

...
 ... egyszerre jövöm lett a múlt.
 Álltam időtlen ...

Az „egyszerre” (a „villámütésű pillanat”) mozzanata ugyan régebből ismerős, a különbségek azonban szembeötlőbbek. Már a cselekmény is újszerűnek mutatkozik, nem utolsó sorban színterével. Igaz, az elsőként szemre vett *No man's time*-nak is a lélekben zajlott az igazi cselekménye, csak hogy ott mégis egyértelmű volt, hogy külső történések határozzák meg a belső változásokat, (az óvópince szűk tere fölött lényegében ekkor átvonuló frontvonal sajátos pszichikai vetületét mutatta meg a vers), a börtön- és a szabad-lét innen- és túlpartja közti külső határvonal – vagy a két határ közti „no man's land” – adta az *Utítársam* beszélte színterét – mint ahogy lényegében határvonalon áll meg a Kárpátok gerincén széttekintő, ismert üldözők és ismeretlen veszedelmek válaszáján döntő Árpád is. Az írói tekintet a külső világ mozgásainak soron következő szakaszait törekedett minél pontosabban, minél lényeglátóbban fölmérni s ezért egymástól élesen el is különíteni. Illyés korábbi verseinek ezért is jellemző ideje volt a nappal, az erőteljes látás időszaka. Az éji erdőn eltévedésnek enyhén dantei mozzanata eleve szokatlan nála, még inkább a folytatás: a „fölös” szemek lezárása, a belső látásra való átváltás kedvéért. Az állás „időtlen”-sége nem véletlenül más arculatú itt, mint amilyen a korábban megfigyelt percek időtlensége volt. Ott a múltat követő jövőnek a határhelyzete vált erőteljesen tudatossá, itt ezzel szemben a „jövöm lett a múlt” különös állapotába jutunk. A tudat itt elereszti a szigorú racionalitásnak a mindennapi gyakorlat empiriájához igazított vezérfonalát, s – váratlan készséggel – hagyja, hogy további mozzanatait már az emlékezés, a képzelet törvényei irányítsák.

Itt a gyerekkorba emelnek hirtelen vissza ezek a törvények, újjáélesztve annak otthonosság-érzetét, elvihetnek azonban máshová is. A történelem távoli területeire vagy a jövő bizonytalan távlataiba. Az eltérés lényege korántsem valamiféle privatizálásban, nem is okvetlenül valamilyen lágyabb, oldottabb emberi tartásnak a fölvetelésében ismerhető fel. Sokkal inkább: az olyan utak vonalvezetésétől való részleges függetlenedésben, amelyek talán egyenesen visznek előre, de csak viszonylag közeli pontokig. Ahogy *Az útszegélyen* című költeményében is írja:

... az útszegélyen
megtágul – fölhigul – előre-hátra néha
az idő, határtalanul ...

Itt már a bibliai nomádkornak s a természettől még igazán el nem különült előidőkbeli létezésnek a területei felé nyílik visszapillantás: egyetemes emberi viszonylatokban. Egyszermind a jövő elől sem fordítva el a tekintetet.

Részben eltérő ettől az az átalakulás, amelyik olyan verseiben mutatkozik meg, amilyen a *Minden lehetbeli Ablakok* és a *Különös testamentumban szereplő Állomások hosszán*. A föl-villantott képek *sokasága*, laza szerkesztésű egymást követésük lesz itt szembeötlővé. „Vélek emlékezni, de mindre, / az ablakra, melyen kinéztem” – kezdi az előbbit, „Egy múzeumnyi képkeret” fölött futtatva sebesen végig a tekintetet; olyanok fölött, amelyek mindegyikében „más az arckép”. A szinterek tehát megsokasodnak, az időbeli egymásután – mely oksági rendet tud éreztetni – megbomlik: a felnőtt- és a diák-, a kisgyerek- és az aggkor képei filmszalag-kocka iramával „pörgő” egymásutánjuk által *úgyszólván egyidejűekké válnak*, s a félretolt tér-idő-korlátok váratlanul Ninive és Urr városainak szintereire engednek közvetlen átlépést. – Az utóbbi vers nem olyan ablakok sokaságának a keretét használja fel nyugtalan filmszalagpörgetése keretétül, amelyek maguk egyhelyben állnak, viszont szeszélyesen látjuk majd egyiküket, majd másikat, hanem *egyetlen* vonatablaknak a keretét, amelyik

viszont gyors ütemben iramlík el a *különböző tájrészletek* előtt. A szürrealisták alakját is megidézve módszerüket egyúttal bele is lopja az emlékezéseknek mintegy párhuzamos filmvetítésébe. (A személyes és a történelmi múlt képeit-látomásait montírozva egybe, éppúgy emlékezve ennek során nagyanyai olvasószemek gyors egymást követésére, mint például forradalom és „köz-téboly” váltakozásaira. Szerkezetét tekintve a *Várakozások* is ezekhez hasonlít, a maga nyugtalan, már-már kapkodó, időrendre nem ügyelő kép váltásainak sokaságával)

Más alkalmakkor csupán két sík vetül egymásra. Vagy talán inkább: kettő lesz egyé. (Azokhoz az optikai ábrákhoz hasonlóan, amelyek ugyanazt az idomot hol domborodónak, hol homorodónak, majd ki-, majd megint beszögellőnek mutatják, egyetlen síkidommal két különböző téridomrendszernek a látszatát keltve.) A *Ne legyen gondunk...* rokkant szőlőpásztorának tekintetéből hirtelen „kitágult, rém-üzött pillantás” mered elő: „a vén Vörösmartyé”, a *Hódolat a szigeti Zrinyinek* egykori várkapitánya pedig a társasági csevegést folytató, a rezzenéstelen helytállás erkölcsi parancsát azonban ott is megérező mai költővel vált ismételten arcot – négyszáz év válaszfalait minősítve nemlétezőekké. (Valamivel halványabban, de ugyanilyen mozzanatokra ismerhetünk a *Ninivében* zárásában is.) A *Boulevard Bourdonon* (még a *Kézfogások* című kötetben) lágyabban, a hangulatlíra eljárásait követve oldja egymásba az emlékezés tükrén *egykor* és *most* idősíkjait, az *Uj versek*beli *Páris, szerelem* kis mesterdarabja pedig a képátlényegítés és a képhalmozás átmenetét testesíti meg. (Közelmúlt mindennapjaiból előrajzolódó látvány – tő fölött cikázó fecskéké – négy évtizedes távolság közvetítésével forradalmi hitnek és ifjúságnak: a magasbaívelések és sikoltó alázuhanások gyors egymást váltásától kiteljesedő *élernek* lesz a jelképévé.) S ott sorakoznak a hatvanas évek termésében az átmenetek más változatai is: egymás közti s régiebb és újabb típusok közti, szerves vagy

kevésbé szerves egységet adó elegyedésnek a darabja. (*A mama hangja, Szabadság egyenlőség stb., Ami a palackból még kitelt, Elalvás előtt, A Santa Marian, Igy van, Viribus Unitis, Örül már minden – A nagy madár míg átrepül, ill. a Garcia Lorca síremléke első darabja.*)

A kiemelt történések közti más történések sokasága elveszíti bennük azt az elhatároló, szakaszoló szerepét, amelyet a korábbi művek esetében megfigyelhetünk.

Ilyen szemléletváltás jegyében alakulnak a késői Illyés-életmű némely verstípusai.

Kisebb mértékben: különböző elemeknek teljes egységre tömörülése révén. Így a *Háborúk után* konkrét háborúi kezdenek – a köztük volt időhatárok eltűnése által – a vers végére *egyetlen háborúvá*, a háborúvá mitizálódni. Jellemzőbb azonban Illyésre, hogy mítikus képei is megőriznek valamit a történelmi konkrétumokból. *A fecske és a falevél* – késői alkotásainak ez a különös erővel megrendítő darabja – egyetlen fecske tavaszt teremtő csodájában forradalmak újjászületését látja.

Mária hava, Páris,
1968, de éppúgy
1848 – *fructidor!* – vagy
1789 vagy –
lehetett volna újra, amiképp
a fecske fölírta az égre? . . .

S aztán a sárgán lehulló falevél a repülőkről leszórt hadparancsokkal lesz egylényegűvé, a vereség az egykori waterloóival – a „Szent Szövetség hámezői” fölött már „csönd van és tél és hó és halál”, a Pathmoszból levelét küldő pedig „vak ügetését” hallgatja „eltévedt lovasnak”. Az idő- és térsíkok itt egymáshoz szorulnak: 1968, 1848, 1789 és más forradalmak a megújulás nagy kísérletsorozatának láncszemeiként kapcsolódnak egymásba, mint ahogy 1815, 1849, 95 és 1918 is a leveretések, száműzések, végzetes útvesztések idősíkjaiént. Egylényegűségükben állnak előttünk, de azért úgy, hogy külön

arculatukat sem veszítik teljesen el. A „százezer éve” igyekvő „didergő hordá”-nak – „szélén gyerekekkel, kutyával, malaccal” – huszadik századi alakjait is felvonultatja, de úgy, hogy „a traktorvezetés, a szénlapátolás, az orvosi köpenyt viselés” nőalakjai az „ősi, csillagközi ár-apály törvényé”-vel is összekötnek. Érzéki, illetve történeti konkrétumokat el nem veszítő részletekből teremődik a mítosz – mítosz teremődik a történelemek konkrét részleteiből. Az Illyésnél korábban is megfigyelhető tömörítés, a monumentalitásra törekvés még nagyobb mérvű lesz, versépítésének anyaga ugyanakkorta differenciáltabb a korábbiakénál. Ősi törvények nem tudják itt érvényüket veszteni („...nem mentünk át a Kapun, nem léptünk túl kis köreinken”): az évszakok egymást váltó *körforgása* lesz jellemzővé, a maga előre igazán soha nem vivő mozgásával, „idejével”. Ahogy *Az ígélet megszegésében* – mely szintén élénk állítja az „ökrökkel, nőkkel, el-elmaradó aggokkal” vonuló menet képét is – még határozottabban megfogalmazódik ez a szemlélet, géppisztolyok és leprakereplők, makogó szónokok és pohárszékszerűen összedőlő városok hangjait és képeit egymásba fonva: „...nézhetsz... jobbra-balra: ugyanaz / s előre-hátra: ugyanaz... Mert... minden való volt s csak megosztatott. S osztatni fog...” Atlantiszok és Ninivék állítódnak egymás mellé a *Hegylakó* második változatában is, századunkbeli rendeletek, befehl!-ek sokezeréves Mene-Tekelekkel a *Hatalmas, nagy korszak s a költőkben*. Ha nem tünteti is el Illyés teljesen a különböző időkben lejátszó események arculatának különbözőseit, jelentékteleneknek mutatja ezeket („... a halhatatlanok, az örök kutyák, a fagylaltárusok. S a rikkancsok, hogy lemondott! S hogy találkoztak! S hogy lesz-e, nem-e háború...” – szól róluk gunyoros lekicsinyléssel *A korosztály behajózásában* is.) Azért jár így el, hogy a bennük föllelhető viszonylagos állandóra, a közösre mint időktől alig érintett lényegre összpontosíthassa a figyelmet. A *Bemutató* egyetlen roppant amfiteátrumban (ennek képe egyébként már *A kicsik a*

nagyokhoz soraiból is előrajzolódott) játszatja le a történelem véres eseményeit, „félhomályban elmosódó háttér előtt . . . kivillobbanó szövétnekek közt, . . . nehezen követhető szöveg-gel”, hogy aztán egyetlen, végetérni nem akaró esőnek a képével földjön el minden korábbi látványt; olyan esőével, mely ugyanakkor magábaoldja ezek tragikus lényegét.

. . . mióta az eszedet tudod, esik,
tengeren, földön az idő esik,
a világ kezdete óta esik,
egy percre kiderül s esik,
esik, esik, esik . . .

egybe mosva sáska- és nyílveszőfelhőknek, leégett városok szállongó peryéjének és repülők-leszórta kiáltványoknak, suhanó csillagoknak és zuhanó bombának a látványát, Kálvin, Dante és Plátó arcának vonásait. De rokon sajátságok mutatkoznak a *Tanú* vagy az *Őrködők* soraiban is. (Az *éposványult idő* viszont azzal teszi a pusztulás időtlenné dermedt látványát különösen nyugtalanítóvá, hogy egy gépiesen szabályos ismétlődés mintegy *a semmit tagolja* benne úgy, mintha az valami lenne – részben Weöres említett versének, *A megállt időnek* egyik részletéhez hasonlóan. Az *Ady estéje* ugyancsak egy adott időponttól – a költő halálától – mutatja megálltnak az időt: „Vettettünk akkor mi a szörnyű Képbe. / Forgunk egy látomásba zárva . . .”)

Ha nem tartozik mostani vizsgálódásunk terébe, akkor sem hagyhatjuk itt figyelmen kívül azt a tényt, hogy ezek a fejlődést nem érzékeltető, mítoszi arculatú látomások sem minden esetben, illetve korántsem teljesen tragikusak. Az első részét követően mindegyre komorodó, sorainak sokaságában mind félelmetesebb képeket festő *Bemutató* is ezzel a mondatzárással ér véget: „. . . míg másként nem rendeltetik”. Nem zárja tehát ki teljesen a változásnak – vagy változtatásnak? – a lehetőségét, egy „új időszámítás” valamikori kezdődését. *A fecske és a falevél* olyan képpel zárul, amelyik a maga ősi

szimbolikájával az élet őrzését, őrködést, végső soron küzdelmet is sugall: szikrázó hóviharban messzire vöröslő szülőházablakot állítva élénk. Másutt még szembeötlőbb, hogy az időtlenségélmény, illetve az időtlenné magasztás művészi szándéka nem kötődik a változtatni nem tudás Füst Milánnál megismert élményeihez. *Az idő lebírása* – mely a korábbi *Emberi éjt* fogalmazza gazdagabbá s *Az orsók ürügyével* is rokonságot mutat – éppen az időmulással mint „minden percenés”-ben „egyet öregvés”-sel, az évek „megkattanó” egymást követésének sokaságával mint a pusztulás felé közelítéssel állítja szembe a maradandót alkotásnak „ősanyai” – ebben a tekintetben is mintegy időtlen – gesztusát. Ahhoz hasonlóan, ahogy az *Örök művek világa (Egy Giotto-kép előtt)* sorai is teszik. Ahogy – kisebb súlyú s finomabb mívű képpel – *A hajó már csilingelt* is, vagy erőteljesebb változatban a *Partizán*, monumentálisan a történelmet idéző *Vár a vizen*. Még jellemzőbb ebből a szempontból a *Hiány a kéziratban*, mely egyúttal az idősíkköszövénynek is másfajta példáját adja.

A Jézus születésének legendáját az egykori és a későbbi valóság elemeivel egymásba átjátszó sorok itt végül az emberi cselekvés elemi gesztusait állítják mitikus távlatokba. A varázsok tünte nyomán jeges, kiüresedő tájon gyerekével magáramaradt lányanya s a roskadt férfi, aki esetttségében gyámolítójaul szegődött, ebben a kiszolgáltatottságban lesz ősi emberi szövetség megújítója: *társává* egymásnak.

Álltak a kútnál, mialatt a ló ivott
 (mert azzal voltak, nem számmal) majd a vén
 inni húzott a lánynak is, magának is.
 Majd: itt háljanak? Egymástól várták a szót.
 Szembefordultak. Aztán bólintott a vén.
 S mintha sűgásból utasítást hallana,
 hang nélkül lecsatolta a két takarót,
 ágot nyesett, az árokpartról avart kapart
 és tette dolgát zökkenéstelen
 és folyt azontúl minden aprólékosan,
 ahogy a korok kezdetén megíratott.

Láthatjuk: a történet egésze itt is időtlen: lejátszódott és lejátszódik mindig, a szereplők is mintha emlékeznének az újból elmondandó szövegre: mintha nem lenne több a történelem, mint a színpalak és a jelmezek cserélődése egyazon színjátéknak egymásba érve egymást követő előadásain. A *részletekben* viszont nagyon is határozottan ott van a korábbi verstípusokból megismert hangsúlyos időbeliség („majd”, „majd”, „aztán”, „azontúl”); az életet teremtés, az élet-megővés gesztusainak szilárd rendjében.

A különböző időszemléletek tehát alkalmanként egységbe munkálhatóknak bizonyulnak.

*

„Amint egy lény az öntudatára ébred, a tér tudata is föl-
ébred benne. Aki a tér végtelenségét fölismeri, fölismeri ön-
maga végtelenségét is . . .” – ezeket a szavakat kölcsönzi Illyés
a hindu bölcelet soraiból *Arc és Tükör* című versének mottó-
jával. A tér – valójában: a mozgástér – végtelenbe tágitásának
igénye az ötvenes évek derekán született *Óceánok*ban jelent-
kezett Illyésnél először határozottan. (Az első három versszak
kiemelt, rövid zárósorai – „a Végtelen!”, „határtalan!”, „vad
Nap lebeg!” – a negyedikben kapják meg kontrasztként az „e
kis haza!” felkiáltást, hogy végül a szintézis útját kereső „új
kikötőt!”-tel záruljanak. A gondolat azonban ott csírázott már
a csaknem két évtizeddel korábbi *Koldusok* befejezésében is,
sőt, a korai versek *Szomorú bérese is tudott* arról, hogy „A por
mögött, a fák mögött, / Távolságok élnek, fényes terek
forognak a csillagok alatt, / Vannak tengerek, úszó szigetek,
égő aranyhegyek” – csak ő maga kényszerült mindvégig egy-
helyben maradni, a körötte „némán forduló” mező szem-
határával.) Magának a mindenségnek, a végtelennek a meg-
jelenítése már pl. a *Két kéz* befejezésében is szerephez jutott
ugyan, ennek a maga egészében korlátlanul tág terét azonban
még mozdíthatatlan szilárdságú határvonal osztotta ketté,

magára vonva a figyelmet: úgy jelent itt meg a munka évezredeiben elgyötört, mégis életet teremteni tudó s talán új kor formálására is képes két erős kéz, mint „az Igen és Nem a Mindenségben, / a végtelen határán a kapubálvány”. — Az Illyés-líra korai szakaszában olyan gyakori *folyamatos vonulás*-motívumhoz (*Száműzött, Énekelj, költő, Szegénylegény, Szerelem 3, Sarjürendek, Hazatérés* stb.) hamar társult a vonulás közben való magaslatra jutás, esetleg fölállás mozzanata (*Sarjürendek, A ház végén ülök, Ime, férfi letterem* stb.); ez utóbbinak lesz majd jellegzetes példája a már látott *Árpád*, fölalakjának hegygerincen való megállásával, térben-időben előre-hátranézésével. (De gondolhatunk például *A kacsalábon forgó várnak* hegyen — és objektív, összegezésre lehetőséget kínáló nézőponton — széjjelnező főszereplőjére, más vonatkozásban *A ozorai példa* hegyre került-szorult keveseire is.) Az öt érzékével külső világához kapcsolódó, jelenének feladatait mindig vállalni kész költőnek jellegzetes helyzete a megállás — lábának szilárd megvetésével — vagy éppen a felmagasodás. (Esetleg éppen néprtribuni-ítélőbírói tartásba, a *Dózsa György beszéde . . .*, a *Hősökről beszélek* vagy a *Bartók* soraiban.) „Vad pátoszát a szál fenyőknek” tanulja (*Avar*), valamilyen szűkebb vagy tágabb térben magát szilárdan elhelyezve szemlél arcokat, alakokat vagy tájrészleteket is. Korántsem egyféleképpen, mégis jellemző rá, hogy pl. mikor a távoli Karakórumot is fölidézi, akkor is a hortobágyi vásár kavargásának — mint csaknem egyetlen tengely körül forgó sokadalomnak — a képkitágításában visz el oda (*Hidi vásár*), az egykori Don-vidéki puszták képéből is „Négy cölöpön nyaláb szalma” földhöz rögzített kisvilágának háttereként sejlik föl valami (*Magyarok*). Ha Illyés úgy látja: a Föld egésze végez hirtelen fordulatot, akkor is mintha Rácegrespuszta fölött szerzett volna magának messzire látást biztosító nézőponton.

Költői műveinek más típusaiban viszont semmilyen érdemleges szerephez sem jut a helyszín, a tér. (Lírában nem is kívánhat különösebb indokolást az a jelenség, hogy tárgyi

közvetítések számottevő felhasználása nélkül is megörökítést nyer két ember egymáshoz való viszonya, a lélek nyugtalansága vagy a töprengő gondolat.) Az átalakulás típusainak számbavételekor azonban már láthattuk azokat a műveket, melyek képek sokaságát pergették le a szemünk előtt. Világos, hogy az idősíkok egymáshoz közelítése vagy éppen egymásba oldása az esetek túlnyomó részében a megjelenített helyszínek egymáshoz közelítésével vagy egymásba oldásával jár együtt. (Leszámítva tehát a „helyszínrajzos” versek közül azt a néhányat, melyekben ugyanazon a meg nem változott helyszínen történik olyan esemény, amelyik a mi tudatunkban közbülső történéseknek a sokaságát asszociáltatja: eltelt évek-évszázadokat.) Ilyen tekintetben érdemel külön figyelmet a legértékesebb késői Illyés-kötetnek, a *Fekete-fehérnek* egyik kiemelkedő alkotása, az *Ifjú pár*.

Bibliai sziklasivatagok és úttalan cserjések, messzeségbe futó viking hajók és lombsátornyi búvóhelyek, hegyeken áttörő hágók és „tűz-halak”-kal benépesített tengermélyek, egymáshoz szoruló gyermektetek és „csillag-úr csarnok”-ok elemei kapcsolódnak-oldódnak-játszanak itt át egymásba, varázsosan gazdag világot teremtvé. Születés és pusztulás, egyé levés és elidegenedés egymást kizáró, a létezés egyetemességében egymást mégis föltételező végletei alkotják benne a pólusokat; ellentétes értékek egymásba átcsapása és földrésznyi távolságok eltűnése valósul meg belső tekintetünk előtt, a különös hevülettel, kapkodó lélegzetvétellel kimondott szavak áradásában.

Az időviszonylatok vizsgálata is hasonló összegezésre vezethet az *Ifjú pár* esetében. Éppúgy van benne idősíkok egymásra vetítés, mint ahogy az időmetszetek sokaságának egymásra halmozása is megfigyelhető benne, de a perc végtelenbe tágításának mozzanatát is fölismerhetjük itt, akár csak a fordulóponatokon átjutás időszakaszváltásait. „A Három Mágusénál messzibb / jövő-jelek / vontak két éjszakánkra egy eget” – érzékeljük például az első versszakban. Titokzatos *múlt*nak a

képét idézik tehát először a sorok, ezeknek azonban a messi *jövőre* vonatkozó sejtéseit állítják mindjárt figyelmünk előterébe – közvetlenül is valami olyasmiről szólva, ami már *meg történt*, aminek a hatása azonban a folyamatos *jelenben* is teljes érvényű. (A két éjszaka egy ég alá tartozása.) Néhány évtizednyi és sokévezredes, személyes és történelmi-mitikus múltnak az emlékei mosódnak egymásba – magukban hordva „a törvény s a jövő” keresését is. Mikor? Egy olyan jelenben, melyben sokévezredes cselekménymozzanatok lesznek eleven valósággá, ahol „a csodás épp az, ami ismerős, / és ismerős a sose-látott”. Ahol átmenetileg – „hátra? előre?” – a tér-időirányok is fölcserélhetőknak mutatkoznak, mintegy „öt világrész” körforgásának szédületében.

És mégsem hiányoznak a történezzszakaszt lezárni tudó mozzanatos „időváltások” sem. Ha nem is teljes bizonyossággal (részben csak ígéretképpen), mindjárt az első szakaszban ott van a két éjszakára egy-égbolt-vonás lezárt mozzanatossága – ellentétben a későbbi tiltások alkalmi „égborulta”-ival. S aztán majd – „Talán”-nal ugyan kissé megint csak bizonytalanán is téve – ott a „már . . . nem is reménytelen” fordulatot hozó ideje. S igaz, hogy csak az emlékből, de fokozódó határozottsággal a „jó lett a rossz, (. . .) fölének megint a ’mindenség borult’ felszabadító fordulata, mely megint csak időbeli előrehaladásának adja a részét – komoran ellenpontozva végül a verset záró sorpárral. Ez átmenetileg ugyan még függőben hagyott, árnyékát azonban egyértelműen előrevető, további idő-előrehaladás tragikumára utal: „amíg lehet – a takarékos Nap alatt”.

Ugyanolyan konoksággal véteti tehát tudomásul a vers, kiemelt helyzetben álló néhány szavával annak tényét, hogy a létezésnek döntő tényezője a különböző szakaszokra tagolódás, mint amilyen mámorossággal tud más sorainak sokaságában a végtelenségre, a határtalanra irányulásnak a szenvedélyéről vallani, időt-teret legyőzni vágyásról, az étellel soha be teljesedni nem tudásról bizonytságot adni.

Egyben-másban a késői Illyés-líra más darabjaihoz, minde-
nekelőtt az *Aggastyánok isszák az újbórhoz* és a *Világod-
ban világtalanhoz* hasonlóan.

Részleges szintézis – különböző szemléletek szerves elegye-
dése – tehát az *Iffjú pár* is, mint ahogy annak bizonyult pl. a
Hiány a kéziratban. (Vagy a kisebb súlyú *Mikor még egyenes
az út*.) Típusuk ugyanakkor merőben eltér egymásától.

*

A különböző típusokról szólva már óhatatlanul érzékeltetni
kellt valamit a változások okaiból is. Érdeemes lehet azonban
róluk egy fokkal többet is szólni, a külső összefüggések meg-
világításának kedvéért.

Ki magas kort ér és – mert annyiszor hallotta így –
azt érzi, csúcsra ért:
körbe tekintve már csak csúcsoakat keres,
különböző messzeségben is;
mert emlékezetünk végül biz egybeolvad
az emberiség emlékezetével . . .

– vallja ennek „ügyében” egyik legilletékesebbként maga a
költő. (*Őrködők* című versének elején.) A részleges voltukban
is szembeszökő változások egyik oka valóban közvetlenül a
költői életkor előrehaladásában lelhető meg. Az összegező
nézőpont kialakítására az emlékek megsokasodása – külön-
böző részletek sokaságának elmosódása által is – közvetlenül
indíttatást ad. *Különböző változások várása* helyett inkább
múltbeli történések közös lényegi jegyeinek summázására ösz-
tönözhet. Aligha választható azonban el ez a személyes vál-
tozás azoktól az átalakulásoktól, melyek egy fokkal szélesebb
körben: a történelemben mentek végbe. A viszonylag résszerű
tényezők által fenyegető katasztrófák (egy bizonyos társadalmi
rendnek az abszurditása, egy bizonyos nemzeti elnyomásnak a
bekövetkezése által), másrészt a velük szembeforduló, legyőzé-
süket ígérő ellenerők az egyes változásokban rejlő tendenciák

minél pontosabb fölmérését adhatta feladatul. (Mit hozhat a fasizmus és mit a forradalom, mit a személyi kultusz és mit annak legyőzése stb.) A viszonylag gyors történelmi szakaszváltásokon való túljutás (1918–19: forradalom, 1919: ellenforradalom, 1930: forradalmi perspektívák, 1933: a fasiszta veszély gyors megnövekedése, 1944: német megszállás, 1945: felszabadulás a német megszállás alól, 1948: induló szocialista fejlődés, 1949: beletorkollva a személyi kultusz korszakába; másfelől az 1955–57-es, – végletes ellentéteket is magukban hordó – évek után: a konszolidációs szocialista építés, fokozatosan egymást követő, *egymásba oldódó* évtizedeivel) egyfajta „történelmi korosodást” hozhatnak magukkal. A pusztításnak ma is meglevő – sőt, minden korábbi magukban összegezni tudó – erői a maguk egyetemes fenyegetésükkel lehetnek elsősorban jelenvalókká, embertelenség és emberség erői konkrét történelmi alakváltozásaik nyomán vonásaiknak legáltalánosabb karakterisztikumait tehetik fölismerhetőkké. Néhány fordulat révén legyőzhetőnek hitt, ősidőkből fennmaradt tényezők – vallási, nemzetiségi, nemzeti és más elvakultságok – fordulatokat túlélő szívósságuknak félelmetes erőit mutathatják meg. „Az idő” azáltal alakul tehát át, hogy a figyelem kevésbé irányul rá az adott helyzetekben nagyfontosságú szakaszváltásokra: mindegyre nagyobb összefüggéseknek – hosszabb folyamatoknak, bennük jelentkező részleges ismétlődéseknek – összpontosulhat a kutatására. A külső, tárgyi világban éppúgy, mint bent, a lélek területein – vagy összekötő közegükben: a társadalmi létezés különböző szféráiban. Statikus egymásmellettségben és mozgásból kibontakozó oksági egymásutánban, térben és időben egyaránt választóvonalak és „közbul”-ök sokasága fölött mer így átfelni a művészi tekintet. Az egymástól különböző korok próbáját már megállt ember most inkább létezésének egészére kíván ügyelni. Érthető, ha ennek következtében nem kis mértékben alakult át a szemlélete: nem egyetlen pontról néz már el a nagyobb távolságokba is, mint tette általában korábban, inkább mozgó

fölvevőgéppel fürkészi a világot, hogy teljesebb képet nyerhessen róla. Rész-összefüggéseinek feltárásáról ugyan sokszor lemondva, annál többet érzékeltetve viszont felületének végső színgazdagságából, — de a mélyben meghúzódó legfőbb törvényekből is.

*

Láthattuk, hogy számos részletében változott meg az utóbbi évtizedekben az Illyés-líra: korántsem minden darabjában, de főbb verseinek nagyobbik részében. Választott szempontjaink szerint is — ebben azonban másfajta változásoknak ismerhettük föl a jeleit. Lényegét tekintve mégis változatlan ez az életmű. Hiszen ha mítoszokig megy vissza, akkor is a világ-átalakítás mítoszaival mutat legerősebben affinitást: a „teremteni” parancsának időtlenné magasításával, a hajlék-építés ősi mozdulatainak megismétlésével. Azokkal a mítoszokkal, melyek a sokszor emberidegen arculatot mutató világ-nak az emberarcúvá alakításában mutatták-éreztettek a legdöntőbb, s a talán végrehajtható feladatot. Amelyek olyan emberi tettek végtelenbe nyúló láncolatában ismerik föl a valóban lényeginek tekinthető időszakaszt, melyek azért születtek, hogy általuk — a *Világodban világtalan* zárószavai szerint —

ünnep jöjjön, bármiképp.
Ábeli. E kaini tájra.

TAMÁS ATTILA

SZÉP ERNŐ NÉVTELEN SORAI AZ ADY–RÁKOSI VITÁBAN

A Nyugat 1915. december elsejei számában megjelent *Névtelen sorokat* a Rákosi Jenő által indított Ady és a Nyugat elleni offenzívára adott legszebb válaszok között tartjuk számon. A három csillaggal szignált cikk szerzőségét illetően, abból kiindulva, hogy a prózai költemény-számba menő líraiságú írás alkotóját a megtámadott költők között kell keresnünk, mint számításba vehető lehetőség, Ady és Babits neve merült fel az eddigi kutatásokban, A kérdéssel és történetével Schweitzer Pál foglalkozott behatóan, a következő rövid adatközlésünkben főként reá támaszkodunk.¹

A *Névtelen sorok* Ady kötetben először 1959-ben jelent meg, *A nacionalizmus alkonya* című publicisztikai válogatásban. Ezt követően bekerült az *Ady Endre az irodalomról* című gyűjteménybe 1961-ben, a *Poéta és publikum* kötetébe (1967. Bukarest), *A Nyugat és Ady kora* című egyetemi segédkönyvbe 1963-ban, a *Szöveggyűjtemény a XX. század irodalmából* válogatásába, majd Vezér Erzsébet *Ady Endre élete és pályájában*, 1969-ben említi Ady Rákosinak adresszált válaszlai között. 1972-ben azonban, Kardos Pál megkérdőjelezi a cikknek Ady Endre *Összes Prózai Műveibe* való bekerülésének jogosságát Babits monográfiájában, s Babits szerzőségének bizonyítására tesz kísérletet stíluselemzésében.² Schweitzer Pál meggyőző

¹ Schweitzer Pál: *Ki írta a Névtelen sorokat – Ady vagy Babits?* It. 1975/3. 736–755.

² Kardos Pál: *Babits Mihály*. Bp. 1972. 169–170.

érvekkel cáfolja 1975-ben Babits szerzőségének lehetőségét, s a *Névtelen sorok* Ady-párhuzamainak kimutatásával arra a következtetésre jut, hogy az írást Ady Endre életműve szerves és nagyértékű darabjaként fogadhatjuk el.³ Az Ady-elemek és motívumok alapján a *Névtelen sorok* így Ady igazi, művészi hitelű válaszaként kerülnek be 1977-ben is a Szépirodalmi Kiadó *Ady Endre publicisztikai írásai* válogatásába, a Rákosi vitához.⁴

Úgy tűnik azonban, hogy noha Ady szerzőségének nagy volt a valószínűsége, a *Névtelen sorokat mégsem Ady írta: Szép Ernő ugyanis ezt a cikket 1917-ben felveszi kötetébe* (ld. Sz. E. *Kenyér, Légrády Testvérek* Bp. [1917] 42–43. l.). Az itt olvasható írás teljes egészében megegyezik a *Névtelen sorok*-kal, s a címe is immár félreérthetetlen: *Adyt bántják*.

Már Schweitzer Pál is kimutatja, hogy az Ady-motívumok előfordulása „... a támadásokra adott válaszban arra utal; a válasz írója védelmezi a megtámadott művet, a védelem pedig művészi ösztönösséggel és nem polemikus tudatossággal történik.”⁵ Jogos volt a következtetés, hogy írójában költőt kell sejtenuünk, s az is kétségtelen, hogy az Ady-motívumok eszközül szolgálhatnak a lírai utalásra, hogy kit vesz védelmébe írójuk. Szép Ernő pedig vérbeli lírikus akkor is ha prózában beszél, s lírikus a színpadon is. A rövid glossza és a prózaköltemény vegyítéséből kialakított műfaj Szép Ernő egyik legsajátabb terrénuma: publicisztikájának nagy többsége ilyen jellegű, ez újságírói sikerének egyik titka. Az írás műfajából következően tehát szerzőjük Ady-motívumokkal szól Adyról, amelyek közül a legfontosabb – mint azt Schweitzer is kiemeli – az *Intés az őrzőkhözre* utal,⁶ amelyet Rákosi bom-

³ Schweitzer P. i. m. 755.

⁴ *Ady Endre publicisztikai írásai*. Bp. 1977. III. 503, 574.

⁵ Schweitzer P. i. m. 743.

⁶ Uo.

basztjai november 12-én vesznek célba a Budapesti Hírlapban.⁷ „Őrzők, vigyázzatok a strázsán, / Csillag-szórók az éjszakák . . .” – írja Ady; „. . . Megvakítani akarni azt a fényfórást, amely csillagokat szór a ködbe.” – rezonál Szép Ernő. A Baudelaire-re visszamenő „albatrosz-madár” képről megjegyezzük, hogy a magyar és francia költő együttemlítése Szép Ernőnél nem csak itt fordul elő: 1917-ben a Nyugatba cikket ír Ady Baudelaire-fordításáról.⁸ A háborús fogalmak használatának vitás kérdésében, amelyek közül a legkirívóbb a „repülő” alkalmazása volt a *Névtelen sorok*ban, feloldást adhatnak Szép írásai. Jóllehet még ő is váltakozva használja a „repülő” és az „aviatikust”, a „repülőnek” egy önálló lírai eszme-futtatást szentel.

„. . . Ezek nem egy túlvilági kegytől kisorsolt teremtések, nem költők, nem apostolok, nem geniek, nem művészek ezek és mégis mások ezek, mint az emberek. Más emberek. Ezek mindennap szakítanak a földdel, amely az embernek az életet jelenti. Ezek bejáratosak a *felhőkben*, ezek a *ködök* vendégei, ezek az ismeretlen *szelek* intímusai . . .”⁹ (Kiem. PBGy)

A *repülők* Karinthy Szép Ernő háborús írásairól készült paródiájának egyik célpontja.¹⁰

„. . . Lövöldözni az isten *repülőjére*, aki a tornyok és *felhők* között vergődik *szélben* és hidegben és egyedül. Csodálatos ellenkezése az egyforma embereknek az olyannal, aki egyetlen . . .” – írja a *Névtelen sorok* szerzője. (Kiem. PBGy)

Az „egyetlenek” sorsa Szép Ernőnél is a művésszel, a kiszemelt emberrel kapcsolatos, akiknek tehetsége az emberek felé áradva enyhíti a földi szenvedések kínjait.

⁷ Az Ady–Rákosi vita. Egy irodalmi peraktái 1915–16-ból. Pannónia, Debrecen 1940. (Szerk. Kardos L.) alapján.

⁸ Szép Ernő: *Causerie*. Nyugat, 1917. II. 846–847.

⁹ Sz. E. *A repülők. Élet, halál*. Dick, Bp. 1916. 34.

¹⁰ Karinthy Frigyes: *Sz. E. Harctér. – Így írtok ti*. Bp. 1973. I. 164–166.

„... Szerettem vón *egyetlent*, határtalant csinálni, / Hírt adni: itt vagyok! – hogy mind a tengert bejárja...”; „... Talán itt közöttünk vándorol, jár-kei, utazgat és forgolódik egy ismeretlen, az örökkévalóság emberarcú képviselője, az *egyetlen*, aki nem szól hozzá semmihez, nem tartozik senkihez és sehova, kiben a szenvedélyek csapjai nyitottak és hidegek kinek fejében az örök eszmélet fehér gyertyalángja mozdulatlanul ég... Kinek szemei mindig lefelé néznek, mert az emberek lelkének a fenekére néznek, s ki pillantásaival jegyzőkönyveket jegyez teli... Őt költőnek fogják nevezni és ő magát igazi embernek fogja vallani és ő utána nem lesz több költő, mert mindenki ilyen igazi ember lesz. Ő olyan könnyűvé teszi majd az életet, mint amilyen könnyű most a halál.”¹¹ (Kiem. PB Gy)

A „költő boldog szenvedése” Szép Ernő melankolikus szépségfelfogására s vigasztaló művészattitűdjére igen jellemző. A *Névtelen sorok*nak azonban nemcsak a megbántott Adyra kellett utalnia, hanem a szerzőjükre is, hogy Ady és a kortársak felismerjék, hiszen ez az egyik célja, mint az az utolsó sorokból is kiderül. Szép Ernő ugyanazt az eszközt alkalmazza mint az előbb: saját költői motívumaival közli kilétét. Csak néhányat említenék meg itt.

„... Ők beteszik zsalugátereiket, és azt mondják éjszaka van...” – Szép első verse, amely a Nyugatban megjelent, a *Nézni*: „... Ha idebenn majd minden elaludt, / Nagy csönd lesz, leeresztem a zsalut.” – írja.¹² „... A természetből való a költő, s mint vele, úgy bánnak a természettel is. A földet hasgatják, roncsolják, a gyepet leszkitják róla, a bokrokat elfujják, az erdőt felrúgják...” – Szép animista természet-szemléletének megnyilvánulása: a háború természetellenessége a természet szenvedéséből nyilvánvaló asszociatív kapcsolat. Másutt: „Az erdő halva áll napfényben”; „Elpusztul a virág a földről, madár elbúvik / Gyász csüng köröskörül az égen”; „Szikkadt hideg fű kushad színe nélkül”; „Csak csóka csípi

¹¹ Sz. E. *Néked szól – Emlék*. Pallas, 1917. 202. és *Emléksorok*. Az Est, 1916. febr. 7. 5.

¹² Nyugat. 1908. I. 342.

vagy varjú vágja a kopasz mezőt”; „Nyomor, kín, vadság / Paréjja nő a kertben” stb.¹³ „A hold mosolyog.” – olvashatjuk a *Névtelen sorok*ban. A hold Szép Ernőnél gyakori halálszimbólum. A hold nézése halálba hív, csalogat (vö. *Crème d'Yvette*, *Hold*), mosolya a halál mosolya.

„... És úgy hallottam, mintha beszélt volna a hold és azt mondta volna a mosoly hangján: – Én oly boldog vagyok. Én felkérdeztem: – Te azért mosolyogsz mert halott vagy? – Mindig mosolygok – mondta a hold. – A nap szenved mint a pokol. – Minden azért van mert meghalunk? – kérdeztem megint, pedig úgyis tudtam, hogy azért van minden...”¹⁴ „Mint halott lánynak / Mosolyog szája, / Mosolyog a hold / Lengyelországba.” – írja 1915 szeptemberében.¹⁵ „De szép volna írni. Nem való most. Firkálni szabad csupán és egyet-egyet sóhaj-tani. És egy tengert, az egész lelket, fedővel befödni...”

„Firkálás”, „sóhaj”, „tenger” – jellegzetes Szép Ernői motívumok: az első kötetcímben is előfordul, 1913-ban jelenik meg a Franklinnál az *Irka-fürka* című cikkgyűjteménye. A sóhajnak valóságos kultuszával találkozunk nála versben, prózában egyaránt (vö. *Óh, A sóhajról* stb.).¹⁶ A tengernek széles környezete van lírai jelrendszerében: az élet, a végtelen, a lélek szimbóluma.

„... Egy-egy fej sétál és forog az állati testek fölött és a tenger hullámoz és vergődik benne örökösön, a gondolkodás. Egy tenger a szűk koponyában. Majd szétveti. Hogy szokott fájni az ember feje. És a tenger milyen mély, a szív fenekén álmrajzú virágai...” – írja Zuboly emlékére.¹⁷

A különböző stílusrétegek vegyítése Szép Ernő prózájában az eredetiségen túl a szélsőséges, érzelgősséggel fenyegető lírai hevület irónikus egyensúlyát kívánja megteremteni. Igen fon-

¹³ Az idézett versek: *Oly szépek a tavasz felhői, Mint hangafa a pusztában, A semminél kevesebb valami, Lengyelország, Néked szól. – Emlék.* Pallas 1917. 169, 194, 163, 138, 206

¹⁴ i.m. 23, 110. és Sz. E. *Egy piros felhőt.* Az Est, 1916. jan. 6. 10.

¹⁵ Id. *Emlék*, 138. (megj. Az Est, 1915. szept. 5. 10.)

¹⁶ Id. *Emlék*, 86.; *Élet, halál*, 54.

¹⁷ Sz. E. *Zuboly elesett. – Élet, halál*, 31.

tos nyelvi eszköze a „nem irodalmi” kifejezések, nagyvárosi, köznapi, szalonnyelvi, gyermeknyelvi szavak és fordulatok váratlan szerepeltetése, amelyeket a *Névtelen sorokban* is egyre-másra alkalmaz, s amelyeknek valóban bravúros harmóniáját teremti majd meg a *Lila akácban*. Neoprimitivista koncepciójából sarjadnak szinte névjegyszerű mondatszerkesztési sajátosságai, a paralellizmus, aszündeton és poliszündeton, a szokatlan szórend, az egyeztetés hiánya, „magyartalanságai”, az élőbeszéd minél hívebb visszaadására vagy illúziójának felkeltésére való törekvés. Nem illusztráljuk részletezőn az elmondottakat, csupán egyetlen remek részletet ragadunk ki a *Lila akácból*:

„... Emlékszel a barna valcerra? C'est la valse brune... meg a többi valcerra, amelyik jött Pestre, kék valse-ok és szőke és fekete és vörös és sárga valse-ok Párizsból és dzsiggelni való hadari dalok és mindenféle bolondos zenék Londonból meg New York-ból és egymás után végigszaladgálták a színházakat, a kabarét, az orfeumot, a kávéházi cigánybandát meg a bodegákat és a borozót hajnalban, és a verklibe másztak, és ott ugráltak még egy darabig, és egyik a másik után elhallgattak egyszer, és elvesztek a város muzsikájából örökre...”¹⁸

Nem tudunk biztos választ adni arra a kérdésre, hogy 1915 decemberében a Nyugat miért hozza névtelenül az írást, — Szép Ernő kérésére-e, vagy a szerkesztők meggondolásából a cikk pacifista hangvétele miatt, mivel szerzőjük ekkor még minden bizonnyal katona? Rákosi Jenő szándékai ugyanis világosak, a háborús helyzetet kihasználva nem pusztán irodalmi leszámolásra készül: az individualizmus és kozmopolitizmus vádja ennél jóval messzebbre megy.

„... Ki nem tudja, hogy ezt az európai háborút... a francia és olasz szabadkőművesek készítették elő, provokálták és táplálják mind a mai napig. A mi új honfoglalóink pedig indirekte ezeknek a szolgálatában dolgoznak. Nem egy kis magyar irodalmi betegségről van tehát szó...”; „... Itt két világnézet összeütközéséről van szó, amelynek

¹⁸Sz. E. *Lila akác*. Bp. 1967. 28.

pere ebben a pillanatban keresi az ítéletet a harcban álló európai nemzetek véres csatamezőin.¹⁹

Szép Ernőnek nem a decemberi *Névetelen sorok* az egyetlen állásfoglalása az Ady–Rákosi vitában. A Nyugat előző számában, ahol Babits is válaszol a támadásokra, az Adynak dedikált írások között találjuk Szép Ernő Adynak ajánlott három versét, *Az asztalfiából* címmel.²⁰ Az itt még cím nélküli versek értelmezésénél igen fontos szempontként vehető számba, hogy azok a meghajszolt Adyhoz szólnak, így az *Add a kezed*, a *Hét szín*, s a lenyűgöző harangjáték, a *De kár*, amely Ady intésére visszhangozva szövi tovább a felvett lírai szálát.

Őrzők, vigyázatok a strázsán,
Csillag-szórók az éjszakák,
Szent-János-bogarak a kertben,
Emlékek elmúlt nyarakon,
Flórenc nyarán s összekeverten
Búcsúztató őszi Lidónak
Emlékei a hajnali
Párás, dísz-kócos tánci termen,
Történt szépek, éltek és voltak,
Kik meg nem halhatnak soha,
Őrzött elevenek és holtak,
Szívek távoli mosolya,
Reátok néz, aggódva, árván,
Őrzők, vigyázatok a strázsán.

De kár a szőke szűzekért . . . — sóhajt fel szép Ernő, s rakogatja végeláthatatlan sorba az őrzött emlék-mozaikok csillogó köveit, s van gondja a visszajelzésre is:

„ . . . Leírom mert eszembe jut,
Hogy szép az égen a tejút
Lombok közt lámpasugarak,
Hunyó szentjánosbogarak . . .”.

Kár az elmúltakért, mert voltak; s kár a jelenért, a háborúért, mert van.

*

¹⁹ *Az Ady–Rákosi vita* . . . 44, 20, a *BH* nov. 23-i és nov. 9-i cikke.

²⁰ *Nyugat*, 1915. II. 1261–1264.

Az Adyhoz intézett *Névtelen sorok*, vagy – most már Szép Ernő későbbi címadását alkalmazva – az *Adyt bántják* kiemelkedő helyet foglal el szerzőjük háborús publicisztikájában; a háborús lelkesedés sodrát leküzdő, pacifista Szép Ernő szól itt magáról a háborúról, az éjfélről éjfél napokról, a szellemet internáló Európáról, költőt üldöző, háború párti, természet ellen cselekvő hazai táborról, az igazi alkotás lehetetlenségéről, kényszerű rejtőzködésről, a világ költőinek összetartozásáról. E tény remélhetőleg nemcsak Szép Ernő igazi arcára vethet ezentúl élesebb fényt, hanem ennek a két látszólag annyira különböző költőnek a barátságára is.

PURCSI BARNA GYULA

DOKUMENTUM

ID. WESSELÉNYI MIKLÓS ISMERETLEN SZÍNHÁZI LEVELEI

Hivatásos színjátszásunk csaknem kétszáz éves. Az indulást követő évtizedek meghatározó személyisége id. Wesselényi Miklós (1750–1809). Nélküle nemcsak az erdélyi magyar színjátszás kezdeteit nem lehet megérteni, de a magyarországit sem: a kolozsvári színészek magyarországi kirajzását ő kezdeményezte és szervezte meg. Debrecen, Miskolc, Szeged, Pest a főbb kiszállási pontok, ide több ízben is eljutnak Wesselényi vándorapostolai. Az első meglátogatott hely Debrecen (1798) ahová évente rendszeresen térnek vissza, majd 1800-tól 1803-ig Miskolc és környéke, s ugyanekkor már Szeged is. 1806-ban már úgy felduzzadt a kolozsvári társaság, hogy lehetőség nyílt kettéválasztásukra, a társulat egyik részét ezúttal már állandó jelleggel küldi Wesselényi Magyarországra, hogy a jóval korábban feloszlott Kelemen László-féle társulat által megteremtett színházi hagyományt folytatni lehessen.

Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története* (1897) című színháztörténeti monográfiájában kellő méltatásban részesül Wesselényi, de a források hiátusai miatt a részletek jórészt ismeretlenek. Nem ismerjük Wesselényi szerepét az 1790-es évek elején, nagyon keveset tudunk az 1800–1803 közötti évek színházi eseményeiről és máig is tisztázatlan, hogy Kolozsvárról vagy Zsibóról kiindulva *útközben* hol és mit játszottak a színészek Debrecenbe vagy Miskolcra való megérkezésükig. Miskolci vendéjátékaikról is sórványadataink vannak. Bayer József és Ferenczi Zoltán monográfiáinak megjelenése óta¹ alig jutott előbbre ezekre az évekre vonatkozóan a színháztörténeti kutatás. Ami előrelépés történt is – főleg nekik köszönhető, újabb kutatásaik eredményeit külön publikálták.² Ferenczi 1900-ban közzétett 14 ismer-

¹ Bayer József: *A nemzeti játékszín története*. Bp. 1887. 1–2. – Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*. Kolozsvár 1897.

² Bayer József: *Báró Wesselényi Miklós pesti színtársulatának történetéhez*. ItK, 1891. 221–233. – Ferenczi Zoltán: *Színészettörténeti*

retlen levelet a Wesselényi család egykori levéltárából. A levelek bevezetőjében írja: „E levelek tehát nem csekély arányban tágitják ismereteinket színészetünk kezdő koráról s ezek is tanúi annak az egykor bő levélgyűjteménynek, melynek ez a Wesselényi család levéltárában csak még mindig kicsiny töredéke azzal együtt, amit ezeken kívül is még ismerünk.” A Wesselényi család levéltára többször esett áldozatul pusztításoknak,³ a megmaradt anyagból az elmúlt évszázadban az említett szerzőkön kívül különösen értékes anyagot tett közzé lapjában K. Papp Miklós.⁴

A Wesselényi levéltárból közzétett missilisek azonban csak közvetve tükrözik Wesselényi színházi tevékenységét, elsősorban a feladók, a levélírók kerülnek közelebbi megvilágításba. Wesselényi Miklóstól jóval kevesebb levél maradt meg. Hová lettek azok a részletes utasítások, üzenetek, amelyeket a színingazgatóihoz: Kótsi Patkó Jánoshoz, Ernyi Mihályhoz, Láng Ádám Jánoshoz, Eder Györgyhöz, Vida Lászlóhoz írt, amelyekből rekonstruálni lehetne színházpolitikáját, színházi ismereteit, célkitűzéseit?

Id. Wesselényi kezdettől fogva, 1792-től anyagilag támogatta a kezdő kolozsvári színjátszást, az 1794–1795-ös erdélyi országgyűlésen a kijelölt színházi bizottság egyik tagja lesz, majd 1797 nyarán „vállalkozói” minőségben átveszi a kolozsvári színházat, amelyet az újjászervezett színházi bizottság segítségével irányít. Vállalkozó vagy mecénás? Mindkettő egyszemélyben – mint ahogy nem is lehetne más abban a korban, amikor a színház, a theatrum nem lehet kifizetődő vállalkozás. 1809. októberében bekövetkezett haláláig a partiumi birtokáról egyaránt figyel Erdélyre és Magyarországra, a pesti társulatának gondjairól is csak akkor mond le, amikor egy évvel halála előtt maga helyett alkalmas irányítót talál Vida László személyében. Mecénási tevékenysége másfél évtizedre terjed, csak a közbejött hirtelen halál vet véget a Wesselényi korszaknak.

Rendhagyó és példátlan korszak volt színház történetünkben e másfél évtized, s máig is megfajtatlan talány, miképpen lehetett színházi életet szervezni a színháztól távol, a vidéki birtokról, ahol Wesselényi az év nagy részét töltötte. Az ugyanis köztudott, hogy kastélyából viszonylag ritkán mozdult ki Kolozsváron, Marosvásárhelyen, vagy éppen Debre-

---

adatok. ItK. 1900. 59–66., 214–225. (14 levél a Wesselényi-féle színtársulat életéről)

³ Részletesebben lásd Erdélyi Múzeum, 1943. 48.k. 119.

⁴ Történeti Lapok, 1875. 750–752; 766–768; 781–784; 798–800; 813–816.

cenben játszó színészei meglátogatására. Zsibóról küldi a leveleket mindazoknak, akik színházi elképzeléseit megpróbálják megvalósítani: igazgatóknak, színészeknek, helybeli megbizottaknak, és időnként – mert erre is szükség volt – helybeli hatalmasságoknak.

Ebben a rendhagyó helyzetben éppen a levelek azok a források, amelyek a legtöbb bepillantást nyújthatnák egy hajdanvolt színházi élet mindennapi gondjaiba, megvilágíthatnák, hogy miképpen is működött ez a szokatlan színházi mechanizmus, amelynek létrehozója a politikai életben rebellisként ismert „vasember”. Mecénások akadtak még a magyar színháztörténetben – gondoljunk csak a péceli Rádayakra, vagy a törteli Vida Lászlóra, de ki bírta közülük másfél évtizedig? Pedig Zsibó jóval távolabb esett a centrumoktól, mint a Pest-közeli Pécel vagy Törtel. Sajnos a Wesselényi-titok megfejtéséhez alig jutotunk közelebb évtizedek óta, mert a gondatlanság, a történelem viharai miatt éppen Wesselényi leveleiből maradt meg a legkevesebb, s a megmaradtak mindegyike sem hozzáférhető.

Csaknem azonos időpontban – egymástól is ösztönözve – indul a pesti és kolozsvári színjátszás; a jakobinusok kivégzése után kialakult politikai helyzetben azonban nagyon göröngyössé vált a magyar nyelvű színészet sorsa mindkét helyen. A megpróbáltatásokat átvészelni csak a kolozsváriaknak sikerült, annak a Wesselényi bárónak a segítségével, aki maga is az erdélyi jakobinusok gyanúsítottjaként szerepelt.

A kivégzések árnyékában széthullott Kelemen-féle társulat egyes tagjai – Wesselényi intencióinak megfelelően – a válságba került kolozsvári társulatban kaptak menedéket. A kritikus időben a legfontosabb feladat az értékek megmentése, átmentése maradt: „tökéletesen eleget akarván tenni kötelességünknek, elvégeztük magunkban, hogy mindent elpróbállyunk, 's ha ugyan enyészni kell ezen Nemzeti Játszó-Színnek, betsületes légyen az, úgy, hogy mint Phenix, porából fel éledhessen. Ezen czélra hatatosabb eszközt nem találhattunk, mint azt, hogy a' Két Nemzeti Játékszínnek legjobb Személyeit, a'kiket hirtelen meg találhatunk egyben gyűjtven Nemzetünknek azon részében, a'ki a Játzó Színnel: mind magával, mind annak hasznaival esmértes, a' buzgóságot ujra felindíttuk; a' más részével pedig azt meg esmértesük, 's hasznait meg izelítessük . . .” – írja a debreceni főbíróhoz 1798-ban.

Az itt közölt ismeretlen levelek bizonyítják Wesselényi sokoldalúságát, széles látókörét, színházszervező tevékenységét. Levelet ír új színészek szerződtetése érdekében, új színházépület szerzéséért a gubernátorhoz folyamodik, a Farkas utcai első kőszínház felépítését támogató adományokat kér . . . A levelek kiegészítik, sőt néhol korrigálják eddigi ismereteinket a kor színjátszásáról. Ferenczi nyomán (i. m. 103.) mind- eddig úgy tudtuk, hogy Rehákné Moór Anna, a pesti színtársulat

legnépszerűbb színésznője a társulat feloszlása után Kolozsvárra kerül, s az ott működő 1797/98-as német-magyar társulat tagja lesz. Wesselényi 1799 végén keltezett leveléből kiderül, hogy meghívták ugyan, de nem jött, a színpadtól végképpen visszavonult színésznőt – színjátszásunk nagy kárára – nem lehetett többé színpadon látni.

Az új adatokat közlő levelek tanúsága, hogy a színháztörténeti kutatások nem nélkülözhetik a levéltári kutatásokat. A források alapc. feltárása nélkül pedig nem lehet új színháztörténetet írni. Az 1962-ben megjelent egy kötetes magyar színháztörténetünk, 1969-ben megjelent színházi kis-lexikonunk már a megjelenés pillanatában elavult volt. Miközben a szomszédos országokban sorra jelentek meg többnyire az akadémia által irányított, kezdeményezett több kötetes színháztörténeti kézikönyvek, monográfiák, itthon a kezdeti lépéseknél alig történt több.

Wesselényi a legtöbb esetben titkáraival íratta üzeneteit, utasításait, ezért a levelek helyesírása nem egységes, egyetlen levelen belül is találhatunk ingadozásokat. Meghagytuk az eredeti helyesírást.

Összesen 12. db. levél; ebből az 2. számú részben ismert, mert Géresi Kálmán munkájában (*A debreceni színészet vázlatos története 1798–1898*, Debrecen, 1898. 8–9. l./2) rövid részletet idézett belőle. A levél teljes szövege most jelenik meg először. Az 1., 3., 10., és a 11. számú levelek magántulajdonban vannak.

(1.) Wesselényi Miklós levele Jósika Antalhoz

Méltóságos Báro Fő Ispán Ur,
Különös Mlgos Uram!

Nagy örömmel értettem, hogy a Mlgos Báro Urnak Nemzeteéhez vonso szeretete Nemes Kolosvár megyét fel indítván, arra vette, hogy a Magyar Theatrum felsegíllésére bizonyos Summa pénzt ajánlani meltoztatott. Ezen Nemes tselekedetét a Mlgos Urnak és (Vármegyének): mint Biztossa a Tekintetes Statusoknak a Teatrum felálításában: alázatosan köszönöm és háladatlanságnak tartanám ezen Nagy bizodalommal vissza élni, és rosz időben vagy helytelen helyre használni. Mellyre nézve jelentem a Mlgos Urnak, hogy mivel a jádzo színünk mostan a

romlással fenyegettetik: szükséges, hogy a dologba belé elegyedjem, és a Nemzetünket azon gyalázattól, melyet a Theatrum elbomlása okozna, meg-menteni igyekezzem. De melly szükséges legyen ezen esetben a Mlgos Urnak, és más derék Hazafiaknak Segittségek, azt böltsen tudhattya. Kérem annak okáért a Mlgos Urat, hogy azon Pénzt, mostan magánál alkalmasabb időkhig, megtartani méltóztasson, és én akkor, mikor szükséges leszen, kémi fogom a Mlgos Urat érette, és egyszersemind bizonyossá teszem a'felől, hogy a leg jobb moddal fog haszonra fordítani, hogy az által ennek utánna is a Mlgos Urnak, és a Nemes Vármegyének szives indulatját megnyerhessük, addig is tapasztalt szivességében ajánlott, vagyok.

Mlgos Báro Fő Ispán Ur,

alázatos szolgálja

B. Wesselényi Miklos

Sibo 8^a7^{br}797.

*(2.) Wesselényi Miklós és Fekete Ferenc levele
Szombathy István debreceni főbíróhoz*

Nemes Nemzetes és Vitézlő Ur! drága jó Urunk.

Hogy a' leg pallérozottabb Nemzeteknél a' Játsó(!)-Szinek Anyai nyelveken pallérozottságokhoz mérsékelve virágoztanak, 's maigis virágoznak, 's melly hathatós eszköz légyen egy Nemzeti Játszó Szin a' nyelv' pallérozására, 's mitsoda hasznos befolyása vagyon a' szivben a' jól elrendelt Játékoknak, azt nem szükség emlegetnünk; mert a' Nemes Magyar Országi Vármegyéknek egy Nemzeti Játék Szinnek felállítására 's fenn-tartásán való törekedések a' fent említett igazság felől való tökéletes meggyőződéseket világ eleiben terjesztették; ez okon tsak egyenesen jelentyük bizodalmas Kérésünket Nemzetes Fő Biró Urnak. Nemes Magyar Ország ditsőséges példája az Erdélyieketis felébresztvén, ittis Nemzeti Játékszin álla fel. Az 1794^{ik} Ország Gyűlésén tettsett az Ország Rendeinek már az

ekkor fenn állott Játszó-Szinnek megmaradását, 's gyarapodását vigyázásunk alá bízni. — A' lehetőségig tellyesítettükis Kötelességünket; de az napról napra tsoportozó akadályoknak ostromait ki nem állhatván, már szinte annyira ment a' dolog, hogy a' Nemzeti Játekszinnek fenntartásán való Férfiui törekedésünket, tehetetlenségünket, 's némely kömyülállásokat képzelhető komorság váltá fel — Ugyantsak tökéletesen eleget akarván tenni kötelességünknek, elvégeztük magunkban, hogy mindent elpróbállyunk, 's ha ugyan enyészni kell ezen Nemzeti Játszó-Szinnek, betsületes légyen az, úgy, hogy, mint Phenix, porából fel éledhessen. Ezen célra hathatósabb eszközt nem találhattunk, mint azt, hogy a' Két Nemzeti Játekszinnek legjobb Személyeit, a'kiket hirtelen megtalálhatunk egyben gyűjtván, Nemzetünknek azon részében, a'ki a' Játszó Szinnel mind magával, mind annak hasznaival esméretes, a' buzgóságot ujja felindittsuk; a' más részével pedig azt meg esmértessük 's hasznait meg izelítessük: e'vegett kívántuk Nemzetes Fő Biró Urat hazafiui szívből származott kérésünkel megtalálni; hogy a' közhasznót tárgyázó lépésünk előmozdításában az említett Játszó Társaság számára egy alkalmas epületet, mellyben a' most legközelebb esendő Lörintz szabadsága alkalmatosságával Hazájokat szerető, 's Anyai nyelveket tisztelő Honnyosink számosabban lejendő egyben sereglésével, a' legjobb virtusra indító Játekek adattathassanak, eszközölni ne terheltesen: reménylükis valóban, hogy e' részben mind a' két Haza Fiainak várákozása hasznos lejénd. — Semmi kétségünk abban, hogy ezen egyedül a' Nemzet diszét 's nyelve Felségét tárgyázó dologban már más alkalmatosságalis tapasztalt Hazafiui munkásságához képest segéd kezeit oda fordittya a' Nzts Ur, hogy az említett Pesti és Erdélyi Tagokból egygyé szerkezet Játszó Társaság adandó Mutatványinak Hellyet találljon. — Szívesen fájlalljuk, hogy egy bizonyos futó Társaság a' Játekszín betsét 's fényét porba takarván elhomályosította, a' Nztes Urnak, 's több Magyar érzésű Honnyosinknak a' Játekszín hasznairól elhit várákozását, 's jóltevősegeket megtsalván. Most

ellenbe hisszük, hogy Tiszt. Fő Biró Urnak kérésünk tekintetere a' fellyebb nevezett 's gondoskodásunk alá bízott Társasággal közlendő hazafiui szivessége egész megelégléssel megjutalmaztatik; mi pedig a'kik a' Nzts Urnak e' részben való buzgóságát ösmérjük, válaszát megnyerni reménylyük azon okbólis, hogy a' Játszó Társaságot voltaképpen a' kimenetelre elkészittsük, 's Debreczenbe jó eleve eggy ahoz értő Személyt a' Nemzetes Urhoz utasítván kia' Játék helyet ált vegye 's az épületet elrendelye. Továbbá, midön kérésünk meg nyerésérül bizonyos reménységben volnánk meg külömböztetett tisztelettel m a r a d u n k

A' Nemzetes és Vzlő Fő Biró Urnak
Z'ibon 19^{ik} Juny 798

köteles szolgálai
B Wesselényi Miklos
Fekete Ferentz
Zibo

Cimzés: Spectabili Ae Pesillutzi Domino N. Szombathy,
Liberæ Regioqve Cittis Debreczeny Ord. Judici
Domino Nobis sing Solendissimo per Zilah

Debrecen*

(3.) Wesselényi Miklós levele Gr. Teleki Lászlónéhoz

Drága Kedves Hugom Asszony!

Mint ohajtottam volna Kedves Hugom Asszonyékat ígéretek szerént házamnál ölelni, de attol meg fosztatván azt most ez uttal egyébnek nem akarom tulajdonítani hogy uttyokat erre

*I: Hajdú-Bihar megyei levéltár Debrecen
Jelzet: Ad. 179. Concept. 1798. 27^a Juny 798

nem vették, hanem csak annak hogy az siető lehetett. Bizvánn Kedves Hugom Asszony Anya Nyelvéhez, s, következésképpen a Magyar Theatrumi Institutum boldogságát tárgyozó dolgokhoz – vonszo, indulattyába, ugy hozzám való atyafiságába, következő kéréssel terhelem; Ugyan is miolta ezenn Nemes Haza Rendei a Nemzeti Játtzo Társaság Gondviselését s, fenn tartását réám bizni méltoztattak volt, azt azolta igaz elég törekedéssel, de csak ugyan minden viszontagságok között fenn is tartottam, és fel is akarom tartani; de a tapasztalás azt bizonyítvánn hogy ezt tsupánn egy heljen fenn tartani nem lehet, hanem két heljenn ugy mint Kolosváronn és Debreczenbe, a mint illik betsülletesenn sistálhat, az egész nyáronn és őszönn odakünn játtzodtattam; de mivel ottan a Theatrum csak Nyári épület egyéb aránt is pedig télenn által Kolosváronn jobb jövedelem van, s, külömben is téllire az Erdéljiekől, honnan első eredetek és pártfogásokat vették meg nem tagadhatvánn őket történt hogy; midönn bé hozattam volna a Társaságot, ennek elenyészését ohajto Ellenségi és az én jo szándékomat meljel Hazámnak szolgálni kívánok, Contrakarerozok, azt vették fel eszközü, hogy az Actorokat egymással ellenkezésbe és meg hasonlásba hozzák, a minthogy vagy két Actorok és Actrixok el pártolvann Váradra el mentenek és ottan egy Kelemen nevűnek igazgatása alatt, a Vármegye vagy más Publicumnak minden bé fojása, közbe jövele avagy protectioja nélkül (melj nélkül egy társaság fenn nem álhat) egy jég hátánn épült kobarlo Társaságot erigáltak s, valami rongyokat őszve szedvénn játtzodni kezdetek: ez ugyan, minthogy csak nemelj, nem jo és előre gondolkodo szeles, hanem tsupa magokat muattatni kivanok, által biztatatik, mihelj réajok unnak, el enyészik, és az anya Társaságnak nem derogálhat, de csak ugyan annyi fogyatkozás és hijjánosság miattok esett, hogy némelj Rollák besettzolatlan maradvánn, az itt benn lévő egész Társaság némelj Játékjait a mint kéne nem fojtathattya, különösönn pedig Kotsinét el vesztvénn, Fejér személjek dolgából igen negy szorultságba

vagyunk. Annyival nagyobb bizodalommal kérem tehát Hugom Asszont, mennel nagyobb fogyatkozásunk lenne ha meg nem nyerhetném atyafiságától, hogy Reháknét és a Liptai Leány Asszont, kik a volt Pesti Társaságnál nevezetes Actrixok voltak, és kik közzül az elsőt ennek előtte is ide én meg hivtam volt, fel kerestetni, a lejövetelre persvadeálni, minden utonn modonn nekünk meg szerezni és le küldeni méltoztasson, már éttzer félig meddig meg is ígérkezett volt ő ehez a Társasághoz s, reméllem nem fogja vissza venni szavát. A fizetése iránt pedig az én Gavalléri parolámra afferálhattya Hugom Asszony hogy a mit kért volt minden difficultás nélkül meg kapja. De mivel a dolog felette siető volna, mert nállok nélkül a Társaság szened és károsodik Ugy kellene kormányozni a dolgot, hogy a közelebbi Vizkeresztii Debreczeni Vásárra addig jöjjenek le, ugy is Pestenn iljenkor Debreczenig könnyű minden féle alkalmatosságot kapni, ott pedig tsak a városi Fő Notárius Bósszörményi Pál Urnál jelentsék magokat, meg tészem én oda a rendelést hogy az alkalmatosság ottan készen várja: Ujgitom azért kérésemet Kedves Hugom Asszonhoz hogy minden mesterségét meg vetni és ezt e szerént véghez vinni méltoztasson ugy nem külömben elegendő Uti költséggel őket provideálni, meljet én a leg első alkalmatossággal nágy köszönettel fel fogok küldeni vagy a hová assignálni fogja tenni, mert Postán nem lévén bátorságos pénzt küldeni most is azért kell ezzel Hugom Asszonnak alkalmatlankodnom. Hogyha ők oljan alkalmatosságot nem kaphatnának, meljel jo moddal le jöhessenek ebbe a reszbe is légyen szorgalmatos Hugom Asszony és a költséget nem sajnálván az én Contomra boldogittsa őket. Teljes bizodalommal lévén tehát hogy kérésemet teljesíteni fogja Kedveseit tsokolvänn Atyafiságábann ajánlott vagyok.

Kedves Hugom Asszonnak

Igazszivú atyafi szolgája

B Wesselényi Miklos

Sibo 23^aX^{br}799

NB. A Liptai Léány Asszonnak szollo Levelet azért is hogy illő Titulussát nem tudom, azért is hogy inkább el ne vesszen és bizonyosabban kézbe jusson ide zárom.

(4.) Wesselényi Miklós levele ismeretlenhez

Kedves Barátom!

Rég már az ideje hogy azzonn hozzád valo személjes szerentsémet, meljet meg ígérni métoztattál volt, várom, de én azt várhatom Ugy é mert te arról régen el felejtkeztél. Ugyan tsak kedvesenn esik nékem tégedet Levelemmel is tisztelnem és meg keresnem. Bátorkodom tehát hozzád a következő kérésemet nyujtani egész bizodalommal lévénn hogy Üress válaszal nem fog meg térni Ugyan is:

Az Erdéj Orszáji Nemes Rendek a Nemzeti Játtzo Társaság Gondviselését és fenn tartását reám méltoztatvánn bizni, hogy kedves Hazámnak tsekéj szolgálatomat még egyebekben lehetne ebben is meg mutassam, ezt még eddig minden viszontagságok között is titkos és nyilván valo ellenségei ellen fenn tartottam és fenn is akarom tartani; történt pedig hogy nem régiben, az ennek el enyészesit ohajtok az Actorocat égy más között ellenkezésbe és meg hasonlásba hozták, s, e miatt vagy hármann négyenn a nagyobb Társaságtól el pártolvánn Nagy Váradonn ezek égy futo Társaságot erigáltanak. Ez ugyan állandó nem lehet, de tsak ugyan ama principium szerént divide et. . . az Institutumnak ezenn meg hasonlás kárt és romlást okozhat, avagy tsak nállok nélkül az ezeknek hijjánosága és fogyatkozásunk van meljet ki potolni szükséges, főképpen pedig Fejer Személjekre van el kerülhetetlen szükségünk: Meljre nézve a Nemzetért, az Institutumért és érettem, kérlek Kedves Barátom tselekedd meg és magadat vesd közbe hogy Reháknét és a Liptai Léány Asszont kik mind ketten a volt Pesti Társaságnál nevezetes Actrixok voltak ezenn Nemzeti, és nem oljan nyargalo s, gyenge lábonn álo mint a Váradi (melj égy privatus Kelemen nevü embertől nyereség kívánasbol

erigáltatott) hanem Országos protectio alatt lévő Theatrumhoz kaphassuk meg. Irtam én ez iránt a Hugom Grof Teleki Lászlónak is, és más jo Barátimnak, de sokkal hathatosabb lesz ha te is méltoztatol persvadeálni, még pedig a szükséges szeméjeknek nem elegendő számmal valo létek miatt, a Társaság minden nap szenved és vesz, igen szükséges volna hogy a közelebbi Debreczeni Vizkeresztzi Vásárra addig le jönnének, mert iljenkor Nékiek is könnyü alkalmatosságot kapni, Debreczenben pedig további promotiojok iránt Fő Notárius Bősszörményi Pál Urhoz meg tészem én a rendelést valamint az iránt is, hogy Pestenn a Hugom Telekiné szükséges és elegendő Uti költséggel provideálja őket. Fizetések iránt is az én parolámra bátran assecurálhatod hogy mindent, a mit egy oljan nevezetes Actrixnak meg adni lehet, meg kapják, Én pedig teljes reménséggel lévén hogy ezenn báráttságos és köz jora tzélozo kérésemet hathatos közbe vetéssdel véghez viszed meg esmért igaz baráttságodba ajánlott vagyok.

Kedves Barátom

'Sibo 23^aX^{br}799

tőkélletes szívű barátod

szolgad

BWesselényi Miklos

NB. Irtam a Nms Vármegye V. Ispánnyának Laczkovits Urnak hogy a volt Pesti Társaságnak a Nms Vármegyénél le téve lévő bibliotechaját ezenn Társaság számára vagy szerezze meg, vagy leg alább sub onere Responsabilitatis hogy segíthessük megunkat velle adassa által, kérlek Lelkem ez iránt is vesd közbe magadat és tudositts, s, valamint ez iránt ugy egyebek iránt meljekre kértelek a Hugom Grof Telekinével egyet érteni méltoztassál.*

*Lelőhely: OSZK Kt. levelestár (Ernst Lajos gyűjteményéből)

(5.) *Wesselényi Miklós, Teleki Ferenc, Teleki Lajos
és Bánffy József levele Festetich Györgyhöz*

(Kolozsvár, 1804 . . .)

Méltóságos Groff Ur !

Mind a két Nemes Magyar Haza előtt esméreteresek azok a magas érdemek, mellyeket eleitől fogva a Magyar Nemzet disze, ditsősége, és méltósága fenn tartása, gyarapítása, és elő segilése körül a Méltóságos Groff Ur naponként tészten.

Ezen szép példák bátoritanak minket, kikre az Erdély Ország-Nemes Rendek az 1794 és 95^{dik} Esztendőben tartott Ország-Gyűlésében egy Nemzeti Játzo Magyar Társaságnak fel állítását bizták vala, sőt ugyan serkentenek arra, hogy a Mlsgs Groff Urnak, a kit tudjuk, mely nagy részt vegyen a Magyar Nemzet sorsából, mintegy ditsekedve tudtára adjuk, hogy mi a Nemes Ország tettzésének, 's várakozásának eleget kívánván tenni, Hazánk kebelében itt Kolozsvárrott egy a maga nemében egyetlen egy Nemzeti Játzo Társaságot állítottunk fel, és azt egy néhány Esztendőktől fogva fenn is tartottuk, mostan pedig, hogy a Társaságnak állandóságot adhassunk egy Magyar Játzo Szin költséges Építéséhez kezdettünk.

Segitettek ebbe sok jo szívű kedves Hazánkfiái, de minthogy nálunk a Hazához forro szeretetnek nem egészen felelhet meg a tehetség, és az eddig gyült Hazafi indulatból adott segedelem pénznel egy illy költséges Épületet ki nem vihetünk: folyamodunk a Mlsgs Groff Ur nemesen tselekedő, Hazáját, Nemzete Nyelvét, diszét oltalmazó nagy Szivűségéhez, és illő tisztelettel, és egyszersmind atyafiságos bizodalommal kérjük, nem tsak mi kérjük pedig, hanem az egész Magyar Nemzet, hogy a Mlsgs Groff Ur valamint egyéb Hazánk köz Javait illető tárgyakban, ugy ebbenis Nemzetéhez viseltető Nemes érzései szerént az itten Erdélyben Kolozsvárrott építendő Nemzeti Magyar Játzo Szin fel építésében segedelemmel lenni méltoztassék.

Háladatos örök emlékezetre bé fog iratni a Játzo Szin Jedző könyvében ezen nemes ajándék; de még mélyebben bé irva fenn marad a Haza Szivébe, 's a késő maradék emlékezetébe a Mlsgs Ur nagy Lelküsége.

Mellyel midőn ohajtott Válaszát várnok illő tisztelettel maradunk

A Mlsgs Groff Urnak alázatos szolgálái

B. Wesselényi Miklos
Gr. Teleki Ferenc
Gr. Teleki Lajos
B. Bánffy Josef*

(6.)Wesselényi Miklós levele Szeged város Tanácsához

Nemes Szeged várossa Tts Nemes Magistrátussához, illő tisztelettel Zilajról Szegeden

Tekintetes Nemes Magistrátus!
Különös jó Uraim!

Elértem már azt az időt, mellybe annyira vittem a Nemzeti Jádzó Társaságot hogy azzal nemzetemnek nem tsak egy helylyt, hanem azt két részre osztván; mind a két Hazának szolgálhatok.

A Tts Ns. Tanátsnak azon ígéreteré (mellynél fogva engemet meg keresett volt és kért hogy a Jádzó Társaságot oda is küldgyem el:) minthogy már most állandó Theatrumot küldöttem Magyar Országának,; el fogom küldeni a Ns. Jádzó Társaságot — Irtam vala ez iránt a Tts Tanátsnak Május 9-én, s tsudálkozom hogy még eddig válaszsát nem vettem a Tts Tanátsnak.

*L: Országos Levéltár, P.240. Festetics László levéltára, 991.

Várom tehát válaszszokat, mennél sietőbben, hogy én is úgy alkalmaztassam rendelkezéseimet. Örömmel fogom hallani ha a Ns Tanács pártfogása alatt ezen Társaság jómaga viselete, s erköltse által mellybe reméllem fogatkozás nem leszs, a Ns Városnak kedvét szeretetét meg fogja nyerni, s ennél fogva az Erköltsnek pallérozása, a Nyelv, s Nemzeti Szeretet magasabbra emelkedni készittetik. Elvárom tehát a mint irám Válaszát, s vagyok a Tks. Ns. Tanácsnak

Igaz szívű Szolgája

Sibó, 1806. 15-ik Aug.

Báró Wesselényi Miklos*,

(7.)Wesselényi Miklós levele a Kolozsvári Szinügyi Bizottsághoz

Méltóságos Commissio !

Mind az a'mit én a'Nemzeti Játzó Szinünk fel álitására, 's, annak fenn-tarthatására tselekedtem, Hazánkhoz, 's, Nemzetemhez tartozó kötelességem, nemzeti Nyelvünk pallerozására törekedő Hazafiui buzgoságom következése, a'mely a'több nagy Érdemű Hazánk fiainak ditséretes munkáinál valamint hogy nagyobb tekintetbe nem jöhet, úgy háládatosságot sem érdemel, annyival inkább, hogy a'környül-álláshoz képest a'Directoralis Logéba helyem lészen; de ha akármi tekintetből Familiám számára a'készülendő Logék közül választanom lehet, köszönöm a'Méltóságos Commissionak ezenn ajánlását, 's, azonn Directorialis Loge mellett készülendő Logét kérem ki magamnak. Tégye is a'Magyarok Istene minden a'mi Hazánk boldogittására, Nemzeti Nyelvünk pallerozására czélozó buzgó igyekezetünköt előmenetelessé; gerjessze fel több Hazánk fia-

*F: Csongrád megyei levéltár. Szeged város tanácsának iratai 2271/1806.

bann is az igaz Hazafiui tüzet, hogy az, mind azt a' mivel Hazánknek, 's, Nemzetünknek tartozunk velünk édjütt munká-lodhassa. A' kiegyéb aránt illő Tisztelettel maradok

A Méltóságos Commissionak.
alázatos szolgálja

BWesselényi Miklos*
'Sibo 25^a Marty 807

(8.) Wesselényi Miklós levele a Kolozsvári Szinügyi Bizottság egyik tagjához

Spectabilis ac Generose Domine;
Domine mihi colendissime!

Az Ur Levelét az abbann rekesztett Conceptusokkal, és a Mlgs Commissio hozzám intézett Levelével edgyütt vettem; a Conceptusokat Subscribalva vissza zárom, a Mlgs Commissiohoz tett vállaszomat is ezennel küldöm.

Báro Kemény Simonnének edgy Levelit ide zárom; mint-hogy a Commissionak irt Levelem már bé volt petsételve, abbann nem zárhattam, az Ur mutassa meg a Commissionak, és ennek a Méltoságnak is kell Levelet irni a Familia Számára véendő Loge iránt, minthogy hajlandosága vagyon réája.— In reliquo obvervante Cultra perseverans

Praetitulatae Dominationis Vestrae
Obligatus Servus
Nicolaus BWesselényi**
Sibo 25^a Mai 1807

*Lelőhely: OSZK. Kézirattár. (rendezése folyamatban)

**Lelőhely: OSZKKt. Rendezés alatt.

(9.) Wesselényi Miklós levele báró Bánffy Györgyhöz, Erdély kormányzójához

*Nagy Méltóságu Grof Fő Kormányozó
Kegyelmes Uram!*

Bölds emlékezetében vagyon Excellentiádnak, hogy az 1794-dik Esztendőben az Ország'Rendeitől,a'Magyar Jádzó Szin' fenn tartására némely Társaimmal Biztosul ki rendeltetem; ezen Nemzeti Nyelvünk pallérozására szükséges eszközt elő mozditani kívántam,szerentsés is voltam abban mind eddig:de most Nemes Kolo'svar Varossának,ki maga is Követtyei jelenlétével részes volt ezen Ország Vegezésében,Magistrátussa által nagy akadályok vettetnek előmbe. Mert ugyanis a'Téli Bál tarthatáson kívül,soha is a'Théátrumra lejendő költségek ki nem telhetnek,én pedig már magamébol segítni azt nem gyözöm:még is a'Kolosvári Ns Magistratus,a'mint értésemre esett ki eszközölte a'Flsges K.Fő Igazgató Tanáts előtt,hogy ezen holnap 9 kén költ Rendelés által meg tiltatnék azokon a'Napokon,melyekben a'Fejér Lónál Maszkarás Bálok tartatnak,a'másutt való Nagy Szabad Bálok tartása.Söt azon tisztelt Rendelés annyira ki terjesztette,hogy az árendatitit Contractusba szabadságot engedett az Arendátornak,annyi Bálok tartására a'mennyit szükségesnek gondol,mely szerént a'Théátrumnál telyességgel bál nem tartattathatnék, 's minden igyekezetem tsak nem füstbe menne; holott a'Bálok tartása a'Grof Rhédei Háznál, nem tsak a' Magyar Théátrum előmenetelére, hanem a'következendő okokra nézve is szükséges volna. Sokan félnek a'Fejér Lónál való Bál tartástól,söt a'Nyáron Kolosvárt létemben megszollittattam, hogy Excellentiádnak azon Épület gyenge voltát jelenteném, minthogy, meg vallom akkor Excellentiádnak jelenteni el felejtettem,ha szinte ezen Théátrum dolga közben nem jött volna is,annyival inkább jelenteném, a'midön a'félelem azon épület irant mintsem egész ok nélkül, 's annyi jó Uraim,Véreim, Barátim életeknek veszedelmez-

tetése meltán figyelmetessé tett. – Instálom Excellentiádat, méltóztassék Excellentiád ezen Institutumot ebben a tekintetben is kegyesen pártfogolni. Ezen kerésemet hogy megnyerjem annyival bizonyosabb bizodalommal vagyok, a' midön tudom azt, hogy az Excellentiád Hazánk féennyét szerető Nagy Lelke, a' Magyar Theátrum el enyészését Erdélyben éppen akkor midön az Magyar Országon virágzóva kezd lenni meg nem engedheti. Excellentiád vigasztaló válaszsát mély tisztelettel el várvan vagyok

Excellentiádnak

alázatos Szolgája

BWesselényi Miklos*

,Sibon December 27^{én} –807

(10.) Wesselényi Miklós levele a Kolozsvári Szinügyi Bizottsághoz

Méltóságos Commissio !

Örömmel vettem a' Mlgos Commissio Levelét. Hogy a' Publicum várakozásának, s, az én reménységemnek is elég tétetvén a' Mlgos Commissió a' Nemzet Characteres nyelve pallérozása körül hajlandóságának ujra jelét mutatta; a' Haza meg-jutalmaztatta; én pedig alázatoson köszönöm a' Mlgos Uraknak. Hogy a' Nap alatt minden Emberek Egoistáké vagy nem; Hogy a' Virtust tsupánn szépségéért lehet é szeretni egy halandonak, vagy pedig önnön szeretetéből ered ki minden Szeretet, 's, még Hazánkat is önnön magunkért szerettyük, mivel kételkedésen kívül a' nagy egésznek egy Lantz szemei vagyunk, s, valami jót vettünk valaha, s, valami jóval birunk Jó Szüléinket, neveltetésünket, betsületünket, Javainkot a' ma nagy egésznek a' Hazának, kivel önnön boldogságunk egybe vagyon köttetve kö-

*Országos Levéltár F.39. Iktatlan iratok. Bánffy György iratai, 3.csomag

szőnnyük.Mind ezeknek meg-fejtésére magamot alkalmatlan-nak esmérem, következendőkre még is ki ereszkedni bátor-kodom:valamint egy felől Hazáját valakinek azért szeretni, hogy Hazája boldogsága az önnön boldogságával egybe legyen köttetve,természetes:ugy más felől az alaton Egoismus a'Puja Lelkek tulajdonsága. Távol légyen töllem mindenekre nézve az alaton Egoismus, nem jutalomért szeretem Hazámot,nem mel-lesleg való czéllal kívánok használni az én szükös munkálódó Circulusomba,nem mellesleg való Czélből,nem ditséreten való kapkodásból, mert az efféle tsak az alatt járó Lelkek tulajdon-sága,kivánom én a'Magyar Játzó szint ezenn hasznos Institu-tumot melynek fenn tartása a'Ns Rendektől kétt Társaimmal réám bizatott,mely Biztosságomat le sem tehetem,de le-tenni nem is akarom (fenn tartani,mind egy tehát nékem akár a' légyen a'neve,hogy én a'Magyar Theatrumot egyedül tartom fenn,akár más jó Uraimmal, barátimmal, tsak hogy az fenn álljon,s,meg maradjon;sőt könnyebségemre van nékem illy nagy Méltóságoknak segedelme,s,mely vigasztaló,s,mely édes Öröm érzés illy jó Uraimmal, s illy kedves Barátimmal édes Hazám szolgálattýábann szorossabban edgyesülni; ezt tsak érezni,de ki magyarázni nem lehet. Még vagyok én egészszen elégedve a'Mlgos Commissionak tettzésével,s,kész vagyok a' Mlgos Urakkal Jussomat meg-osztani. Megedgyeztetett erővel vigyük hát a'dolgot. Ha a'Mlgos Uraknak is ugy tettzése, méltoztassanak engemet tudositani,hogy jó léssen é,hogy Szent György napkor Kolosvárt egybenn gyűlvén,ott a'dolgot tisztába hozzuk. Elvárván a'Mlgos Commissionak válaszzát ezenn atyafiságos kérésem mellett,hogy méltoztassanak addig is azonn hanyotló Tarsaságra vigyazni; atyafiságos tisztelettel vagyok a'

Méltóságos Commissionak
alázatos szolgája

BWesselényi Miklos

,Sibó 3^a Apr.808

(11.) Wesselényi Miklós levele a Kolozsvári Szinügyi Bizottsághoz

Méltóságos Commissio!

Hozzám küldött Levelét a' Mlsgos Commissionak vettem: igen is meg fogok Sz. György Napkor jelenni Kolosvárt a' Théatrum dolgai el igazítások vegett is. — A'mi a' Mlsgos Commissio kérdését illeti, arra azt felelhetem: Kótsi Uramnak a' Théátrumtól való el butsúzása és oda hagyása híremmel nintsen, ő Kegyelme nekem szándékát nem jelentette, annyival inkább meg égygyezésemet arra nem nyerte: Ugy a Responsabilitassa alatt való dolgokat is senki által nem vette. — A' Secretariusom Jó Mihály Uram parantsolatom nélkül a' Garderobot, Bibliothékát, és decoratiokat, meg nézte ugyan; de azt mondja, hogy azokra való további gondviselést Kotsi Uramra bizta és mindenek responsabilitassa alatt maradtanak. — Kótsi Uramnak mint Directornak kötelező írása nintsen betsületén kívül, melyet hivatala fel valólásával le kötött: hanem mint első Actornak, nem különben Felesége nek is vagyon Reversalissok, ezeket ide zárva küldöm a' Mlsgos Commissionak, hogy láthassa, hogy Kótsi Uramék midőn a' Théátrumot el hagyini szándékoznának magokat esztendővel előre jelenteni tartoznak. — En az ezen dolog beli igazítást adig is mig bé mennék, 's a' Gubernator Ur eő Excellentiája tiszteletére adandó Játékra nézve is, melybe hogy Kótsi Uramék is játszodjanak meg kívánom; a' rendelés meg tételét a' Mlsgos Commissio böltsességére bizom, 's alázatos tisztelettel vagyok a' Mlsgos Commissionak

,Sibon 10^{dik} Aprilis —808.

alázatos Szolgája
BWesselényi Miklós

(12.) Wesselényi Miklós levele a Debreceni Városi Tanácshoz

Tekintetes Nemes Tanáts!

A múlt Április 23-káról a Magyar Játzó Társaság számára készített Debretzeni Játék Szin eránt küldött bizodalmas Levele a' Tekintetes Ns Tanátsnak válaszolni, hasonló bizodalommal kivántam: hogy, az igaz, hogy a' Magyar Jatzó Társaságnak edgyik része Pestenn telepedett meg, de más része Erdélybenn maradott, és eléggé virágzó állapotbann vagyon, 's, ezenn Erdélyi része eránt olyan rendelest is tettem, hogy az, most közelebről ugyan Maros Vásárhellyre mennyen által, a' honnan a' Törvényes Idő szakaszok el-telvén Debretzenbe mennyen ki, és (ámbar tavaly némely rossz emberek által közbe vetett akadályok miatt ki menetele eránt tett rendelésem ellennére is ki nem mehetett) most ujra le-kötelezvé a' Játzó Személyeket minden akadály nélkül el is fog menni, tellyes reménséggel lévén az eránt, hogy ottan a' számára készített Theatrumbann Játékjokat elő adhassa; a' minthogy azt Polgar-Mester Meszena Sándor Urnak előre tudtára is adtam. Most azért a' Tks Ns Tanátshoz is oly tellyes bizodalommal utasittom ezenn Tudosittásomat, hogy azonn még most üressen álló Játék Szint a' Nemzeti Játzó Társaság előtt, az előttemis tudva lévő igaz hazafiuiságból nem fogja az Egri Német Játzó Tarsaságnak minden más közbe jöhető Interestéjenek ellenére által engedni. a' ki egyéb aránt egész álhatatossággal maradok a' Tks Ns Tanátsnak

kész köteles szólgája
BWesselényi Miklos

'Sibo 2^a May 808

Cimzés: Szabad Királyi Debretzen Várossa
Tekintetes Nemes Tanátsának
P^rMargita Debretzenbe*

*F: Hajdu Bihar megyei Levéltár Debrecen, jelzet: IV.A. 1011/m.
49/116

Közli: ENYEDI SÁNDOR

IFJU SZIVEKBEN ÉLEK*

ADALÉKOK A NÉPI IRÓK MOZGALMÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

A Bartha Miklós Társaság 1925 áprilisától 1928 májusáig „féllegálisan” működött. Alapszabályait a hatóságok csak ekkor hagyták jóvá s így megkezdhette régóta tervezett akcióit; nagy tömegeket vonzó előadásait és a saját folyóirat kiadása is – formailag – elérhetővé vált. Díszes meghívó hirdette *I. nyilvános előadását* 1928 május 23-án este, a régi képviselőház üléstermébe. *A magyar demokrácia tartalma és törvényei* című előadást Szabó Dezső tartotta meg, „a faji öntudatra ébredt haladó magyarság számára.” Szabó Dezső előadása időben majdnem egybeesett *A magyar ifjúság Ady Endre ünnepségével* – május 19–20 –, ahol Szabó Dezső hasonló tárgyú beszédet mondott. Az ünnepség rendezésében s az ez alkalomra kiadott *Ifjú szivekben élek* című röpirat elkészítésében tevékenyen részt vettek a Társaság fiataljai.

Az 1928-as Ady-ünnepségről az egykorú híradások mellett már monografikus igényű tanulmányok is beszámoltak.¹ Néhány újonnan előkerült dokumentum lehetővé teszi, hogy megismerjük az ünnepség szervezésének és lefolyásának pontos menetét s benne a Bartha Miklós Társaság szerepét.

1. Az 1928 május 19–20-i Ady-ünnepség

Eötvös-kollegista fiatalok – Balogh Edgár, Mohácsy Endre, Tóth Kálmán és Vass László – valamint Arady Zsolt, a szlovenszkói származású főiskolás cserkészvezető és a Diákok Házát képviselő Kertész Dániel voltak a kezdeményezők. (Balogh Edgár – aki ekkor még Kessler-Balogh Edgárként jegyezte írásait – a prágai egyetemről jött Budapestre

*Részlet a *József Attila és a Bartha Miklós Társaság* címen készülő tanulmányból.

¹Nagy Péter: *Szabó Dezső*. Bp. 1964. 431. – Balogh Edgár: *Hét próba*. Egy nemzedék elindul. Bp. 1965. 68–75. – M. Pásztor József: *Ady Endre eszméinek térhódítása az ifjúság soraiban az ellenforradalmi Magyarországon*. In: *Tegnapok és Holnapok árján*. Tanulmányok Adyról. Szerk. Láng József. Bp. 1977. 320–322. – Szabó Miklós: *Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmaiban az 1920–1930-as évek fordulóján*. In: *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon (1918–1945)* Szerk. Szabó Ágnes. Bp. 1978. 150.

1927 decemberében, hogy szakdolgozatát elkészítse. Vass László ugyan-csak szlovenszkói bölcsészhallgató. Ekkoriban mindketten a Bartha Miklós Társaság tagjai.)

1928 márciusának első napjaira elkészült stencillel sokszorosított körlevelük – *Felhívás a magyar diákalakulatokhoz* – melyet „A tavaszra tervezett budapesti Ady Endre-ünnepség előkészítő tanácsa nevében” fogalmaztak

„Tervünk szerint – írják – az Ady Endre-ünnepség az új nemzedék most bontakozó új magyar öntudatának egyetemes jellegű megfogalmazása lesz. [. . .] A bennünk élő ifjú Magyarországot akarjuk kibontani, azt a szellemiséget, mely Ady Endre halhatatlan költészetéből életrevaló súlyos tanácsokat merített. *Meg kell már szólaltatnunk azt a népi eszmét, mely a zárt középosztály-öntudatot az ifjúságban a magyar munkás és paraszttömegekért való szociális felelősségérzettel olvasztja át és az új magyar öntudat gerincévé a faji mélységek talajos egészségét teszi.* Széles hatású ifjúsági mozgatóerővé kell tennünk azt a természeti magyar nemzeti érzést, mely a magyar nemzet és államiság jogi egységének széthullása ellenére is építő harmóniába fűzi össze négy világtáj egyetemes magyar ifjúságát.”

Az ünnepséget a diákalakulatokból delegált ezer tagú bizottság rendezi, védnökei pedig Magyarország, Csehszlovákia és Románia „tekintélyes vezéregyéniségei”. A műsorban való részvételre a tervek szerint Babits Mihályt, Bartók Bélát, Kodály Zoltánt, Mécs Lászlót, Molnár Imrét, Móricz Zsigmondot, Ódry Árpádot és Szabó Dezsőt kérik fel.

„Az Ady Endre ünnepség jelentősége ezek után megfontolóan hármas:

1. Tudatossá teszi az új nemzedékben azokat a népi szellemi forrásokat, melyekből a határokon innen és túl is, a kisebbségi területeken, az új magyar öntudat táplálkozik. [. . .] *Összekapcsolja az ifjúságot a magyar népi mélységekből feltörő irodalmi megújulás élő nagyjaival.* – Megsejteti műsorában a népi kultúra őszerejű ígérését.

2. A fiatalság gondolkodásának homlokterébe a szabad szellemi kutatás és a szociális haladás, az abszolút európai kultúr-érdeklődés és a reális magyar sorsmegoldás parancsát állítja.

3. Elviselhetővé teszi a magyar szétszóródás szomorú tényét, mert *a befelé forduló népi magyarság jegyében* közös szellemi és munkairányzatba hozza össze minden államszervezet magyar ifjúságát.² [Kiemelések: T. J.]

A felhívás megjelenése előtt a tervezett műsor résztvevőit a szervezők nem kérdezték meg, hajlandók-e szerepet vállalni az *Ady*-ünnepségen.

Közülük Szabó Dezső nyomban tiltakozott az Előörsben közzétett *Nyilatkozatában*:

„Kötelességemnek tartom tudatni az ifjúság rám figyelő részével és különösen azokkal, kikkel a Móricz Zsigmond ünnepet csináltam [1927. május 21—én – T. J.], hogy az ifjúság bizonyos elemeitől most rendezendő Ady-ünnepély ízlésem és akaratomon kívül történik s hogy ez az ünnepély nem azonos tartalmú azzal, amit Ady és én jelentettünk a magyarságnak. Budapest, 1928. márc. 12.”³

Szabó Dezsőnek bizonyára nem tetszett a szereplők névsora. Közülük Babits Mihály feltehetőleg az ő kérésére került le a listáról.

Illetékes helyen sem nézték jó szemmel a készülődést.

„Egy szakmájában neves, politikai magatartásában ósdi nyelvész-professzor idegesen felhívta a kollégiumot – írja Balogh Edgár – s kifogást emelt az ellen, hogy onnan dirigálják

² *Felhívás a magyar diákalakulatokhoz* [1928]. Először közölte Zolnai Béla: *Ady- emlékek I.*, 1959/1.sz. 63–64. - Ld. még Balogh Edgár: I. m. 69–71. – Zolnai Béla szegedi folyóiratában (Széphalom, 1928. május-június, 228.) közölte a következő hírt: „A magyar egyetemi ifjúság május elején országos Ady-ünnepséget rendez, amelyre meghívják az elhunyt költő szüleit is. Az ünnepségek szereplői: Oláh Gábor, Szabó Dezső, Szombathy Szabó István, Áprily Lajos, Juhász Gyula, Móricz Zsigmond, Babits Mihály és Ódry Árpád. Védnökök: Hegedüs Lóránt, Ady Lajos, Makkai Sándor, Benedek Elek stb.” E névsorból több név is kiválthatta Szabó Dezső tiltakozását. . .

³ Szabó Dezső: *Nyilatkozat*. Előörs, 1928. ápr. 1. 11.

az Ady-ünnepségeket. Tényleg: vendég voltam s Vass Laci is az, csehszlovák állampolgár, nem volt okos erőltetni a törékeny pallót.”⁴ (A professzor, Balogh Edgár szíves közlése szerint, Melich János volt.)

Az Eötvös-kollégiumból a Hid szerkesztőségébe költözött az ünnepség szervező bizottsága (minden bizonnyal április első napjaiban, mert csak a májusi szám ad hírt az előkészületekről).⁵ A folyóirat felelős szerkesztője és kiadója Hajdu Dénes volt.

„Tűző szemű, szívós székely – jellemzi Balogh Edgár –, s társai is ilyenek: a szótlan Csoma Jenő és a belső lánggal égő Gergely Pál. [. . .] Ők oldották meg a rendezés legkínosabb kérdését is, a pénzügyet. Javaslatukra a kívánt ezer rendezőtől személyenként egy pengő hozzájárulást kértünk. Ez kereken ezer pengő, olyan summa, amiből levelezés, nyomtatvány, terembér, koszorú, minden kikerülhet. A székelyeknek igazuk volt. Ezer diák hamarosan beküldte az ezer pengőt.”⁶

Az előkészületeket felgyorsította egy hivatalos helyről érkező durva támadás, melyet Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság elnöke intézett „a fenntartás nélküli Ady-kultusz” ellen. (Ady eszméinek terjedését jelzi, hogy már az úri Magyarország sem meri nyíltan elvetni, csupán fenntartásait hangoztatja!) Április 22-én, a Kisfaludy Társaság LXXXI. ünnepélyes közülésén elmondott beszédében főleg két dolgot kifogásolt. Legveszedelmesebbnek tartotta azt a szemléletet,

„. . . amely Adyt mint valóságos irodalmi Messiást állítván oda, az egész, őt megelőző irodalomtól való elszakadást hirdeti s a magyarság egész szellemi jövőjét Adyra és csak Adyra akarja fölépíteni.”

⁴ Balogh Edgár: I. m. 73.

⁵ Hid, 1938. május; a folyóirat hátsó borítója belső oldalán.

⁶ Balogh Edgár: I. m. 73. Az ünnepség hatósági engedélyét – Csorba Géza közbenjárására – Bajcsy-Zsilinszky Endre szerezte meg. Ld. Gergely Pál: *Az első budapesti Hid című folyóirat emléktárából*. It. 1979/3. 609.

Az Ady-kultusz másik nagy veszélye a Nagy-Magyarország bővítésében élő előadó szerint: e tanok jelentkezése az utódállamokban. Szerinte Erdély és a Felvidék új urai azért támogatják feltűnő jóindulattal az Ady-kultuszt, mert

„... nekik iskoláikban a magyar ifjúságot csak az Ady jól megválogatott verseire kell rátanítaniok, hogy az megutálja azt a régi Magyarországot, amelytől a sors elszakította őt és amelybe, ha Adynak hitelt ad, valóban nincs semmi oka vissza vágni. Hiszen a nagynak ismert magyar költő hirdeti, hogy a régi, nagy Magyarország basák uralma volt, urak gazsága, elnyomatás és rabság: örüljön hát az elszakadt magyar, hogy most új urakat kapott!”⁷

Nem feladatunk e kérdés kapcsán a román királyság és a csehszlovák köztársaság nemzetiségi politikájával foglalkozni. Az azonban tény, hogy Csehszlovákiában a hitleri megszállásig legális kommunista párt működött s Romániában is megjelenhetett tizenöt éven át a Korunk! Berzeviczy támadását röpiratban utasította vissza – saját érveit helyenként túlzóan előadva – az Ady-ünnepséget szervező magyar ifjúság.

Az ünnepség röpiratát Balogh Edgár és Hajdu Dénes szerkesztette.

„Tömöríteni akartuk Magyarországról mindazokat – írja Balogh Edgár – akik őszintén és félreérthetetlenül a nép, népiesség, népi irodalom mellett állanak ki, s Ady tanítását fogadják el vezérlő fonálnak. Ugy tudom, ez a kötet lett is az új irányzat első gyűldéje. Egyik szerzőnek még nem sok köze volt a másikhöz, úgy kellett Kodolányi Jánost Pestről, Erdélyi Józsefet Pápáról, Féja Gézát Esztergomból, Juhász Gyulát Szegedről belevezetni, megnyomni, közös nevezőre hozni.”⁸

Ennek a „belevelezésnek” s egyben az ünnepség megszervezésének, előkészületeinek fontos dokumentuma Balogh Edgár Györy Dezsőhöz – 1928 május 10-e körül – írt levele, melyet teljes egészében közlünk:

⁷ Berzeviczy Albert: *Elnöki megnyitó beszéd* (1928 április hó 22-én) In: A Kisfaludy Társaság Évtapjai. U f. 57. köt. 1924–1928. Bp. 1928. 121–122.

⁸ Balogh Edgár: I. m. 73–74.

„Kedves Dodó

Szabó Dezső kívánsága szerint Te nem az első, hanem a második estén adsz elő. Végleges műsor:

Május 19. ¹/₂ 6-kor az Országház régi épületében: *Oláh* Gábor beszél, *Tóth* Aladár és *Szentimrei* Jenő előad, *Hegedüs* Gyula Ady-verseket szaval.

Május 20. Felvonulás a sírhoz. Délután diákgyűlés, este: a Zeneakadémián:

1. *Kodály* gyermekkora
2. *Ódry* szavalata
3. *Juhász* beszéde
4. *Medgyasszay* Ady-Bartók nótái

*

5. *Székelyhid*y Kodály-kuruc nótái
6. *Győry* Dezső az új nemzedék Adyn és a kisebbségi sorson keresztülhajtott öntudatáról, ifjúság programja
7. *Ódry* szaval Adyt
8. *Basilides* M. Kodály-népdalai

*

(ha útlevelet kap: *Mécs* is elszavalja A szétszóródás után című versét:)

*

Tehát:

teendőid:

1. a röpiratba a cikket *sürgősen* küldeni. Szabó Dezső kívánságára „a Magyar Falu” című versed (áldja Isten érte Décsy Alit, aki nekem először megmutatta!) lesz bent a röpiratban. *De cikk is kell.*

2. Egyetemes ifjúsági összefoglaló, dübörgő, véres-nagy, kemény programot kell adnod az estén. Fel is lehet olvasni, állva. Ez a beszéded az est legjelentősebb pontja lesz. De nagyon kérlek: teljes nyíltsággal beszélj, mert úgy jársz, hogy

mindenki azt magyarázza aztán az új magyar arc kívánságába bele, amit akar.

A rendezésnél:

3. Simándy cikkét!!! Röpiratba.

4. Törkölyt rábírní, hogy *feltétlenül* eljöjjön!!! Ma megy hozzá levél is.

5. A csehszlovákiai diákok lejövetele!!! Tett valamit *az öcséd?*

Talán *hírlapi úton* szólítsa fel Törköly szenátor úr a diákokat, hogy aki teheti, jöjjön!!! Öcséd jöjjön! Más *gömöri* is. Dobossy is, stb.

12-én utazom vissza Prágába, az Ady-ügyét jó kezekre hagytam. Hajdu Dénes az ügyvezető elnök. De jó volna, ha néhány nappal előbb jönnél – és segítenél! (Ha kell, kulik is vagyunk!?)

Szabó Dezsőnek különben elvittem új kötetedet, most szinte rajong érted. A magyar falu verset különösen *nagyon* dicséri.

A röpiratban *Móricz* Zsigmond cikke lesz a központ.

A Híd – elsején megjelenik. *Pontos* lap, húsvét előtt is a nyomda okozta a késést. Tehát: a *júniusi* szám lehet csak a határozottan szlovenszkói! Közben Te is itt leszel.

A Kosztolányi-turné ügyében *távíratozz* (háromszor alá-húзва!), van-e fix engedély?

Ölel Edgár.”⁹

A levél címzettje *Győry Dezső* (Rimaszombat, 1900–1974 Budapest), a Monarchia felbomlása utáni első évtized második felének legnagyobb hatású magyar költője. Csehszlovákiában írott verseivel, melyek közül a legfontosabbak kötetbe sorozva *Új arcú magyarok* címmel 1927-ben jelentek meg, az utódállamok útkereső fiatalságának életérzését expresszív, az Ady-hatást vállaló és egyúttal azon túl is lépő hangon szólaltatta meg. Híres verse hasonló pályát futott be, mint az utána következő nemzedékből Jankovich Ferencé (*Sej, a mi lobo-gónkat*). Ahogy ez utóbbi az 1945–1949-ben induló fiatal költők, úgy

⁹ A tintával írott levelet Győry Dezsőné és Balogh Edgár engedélyével közlöm. Segítségüket ezúton is köszönöm.

Győry Dezsőé az 1925–1930 közöttiek generációs jelentkezésének szimbóluma lett. A párhuzamot továbbvive: nemcsak a költőket, hanem mindkét korszak haladó, javarészt népi származású – és a nép felé forduló – értelmiségi fiataljait is e két költemény szállóigévé vált szavaival jelöljük (*Új arcú magyarok*, illetve a *Fényes szellők* nemzedéke). A két költő élete további párhuzamokat is kínál, de ez már túl messze vezetne témánktól.

Az Ady-ünnepség idején, 1928 májusában még kevesen ismerték Magyarországon Győry Dezső költeményeit. Az idézett levélből kiderül, hogy Balogh Edgáré az érdem azok „csonkahazai” meghonosításában. Valószínűleg ő békítette meg Szabó Dezsőt is, aki annyira „megbékült”, hogy mindkét est vezérszónoka lett. Megbékülésének történetét maga mondja el második *Tavaszi levelében*:

„Egy csoport jóhízemű, jövő felé ébredt, lelkes diák elhatározta, hogy megrendezi az egyetemes magyar ifjúság Ady-ünnepélyét. Hogy mintegy az új magyarság tiltakozása és fogadalma legyen ez az ünnep. Tiltakozás a bűnös múlt felé, fogadalom egy emberibb és magyarabb jövőre. Első mozdulata egy egészen más, új életnek.

És szegény fiúk, ötvenpercentes apák és egy „nebántsuk egymást” kor folytatásai mindjárt botorkáltak is ehhez az „új élethez” egy magyarul furcsa kezdetet. Abból a becsületes szándékból indulva ki, hogy ez az Ady-ünnep a „magyar egység” ünnepe legyen: felkérték Túlrohdadt Jenőt, Nyüves Renét, Férges Bendeguzt, Gennyes Gábort és Fisztulás Ferencet a közreműködésre. Azzal a beteg apáktól örökölt jól kipróbált öngyilkos „liberálizmussal”: hogy az „új magyar élet” kezdetében minden magyar halál képviselve legyen.

Aztán eljöttek hozzám is. Mert minden kiátkozás, agyonhallgatás és rágalom dacára: ha a magyar jövőről beszélnek, nem lehet kikerülni az én nevemet. Én megtagadtam a nevem és a szavam tőlük. Ezt mondtam nekik:

– Én a magyar jövőnek egy egészen új, minden részében egységes képletét jelentem. Engem úgy kell elfogadni, mint egy vallást: *száz percentben, minden tételemmel s összes tanításaim egész lelki atmoszférájával*. Én új magyar dogmát, új discip-

línát és új hierarchiát jelentek. Aki egyetlen tételelem tagadja: az ellök egészen, aki egyetlen tanításom nem akarja: az harcol egész rendszerem ellen. Aki velem akar jönni, annak csak egyedül én lehetek gondolkodó feje és mozdító akarata. *Új történelmi szuggesztíót, új kort nem lehet teremteni egy olyan szolidaritással, melyben mindenki azt akar, amit akar, és azt beszél, ami szájára jön. [. . .] A fiúk elmentek tőlem. Aztán visszajöttek. Most már az én ígéim szerint jöttek. Belátták: hogy egy esedékes történelmi megújuláshoz mindig csak egyetlen lehető út vezet. És ezt az egyetlen utat nem lehet elkerülni azoknak: akik akarják a megújodást.*¹⁰

(Győry Dezső hagyatékában megtalálható a *Felhívás a magyar diákalakulatokhoz* egy példánya, Balogh Edgár következő megjegyzésével: „Szabó Dezső a körlevélnek nagyon örült.”)

Balogh Edgár idézett levele szerint május 19-én Oláh Gábor beszéde nyitotta volna meg az ünnepségsorozatot. A néhány nappal később nyomott plakát már Szabó Dezső előadását hirdeti (a magyar fiatalság hivatásáról).¹¹ Érdemes összehasonlítani a védnökök új névsorát. A

¹⁰ Szabó Dezső: *Tavaszi levelek*. Második levél: *Az ifjúsághoz*. Előörs, 1928. máj. 20. 9. Bajcsy-Zsilinszky Endre elhatárolta magát Szabó Dezső szélsőségesen individualista nézeteitől, a cikkhez fűzött jegyzetében: „Szabó Dezső e cikkével nem minden részletében értünk egyet. (A szerkesztő.)”

¹¹ A nagyalakú, 93 x 63 cm-es plakát a Phöbus nyomdában készült. Szövege a következő:

A MAGYAR

IFJUSÁG

ADY ENDRE

ÜNNEPSÉGE

Rendezti 1000 diák!

Védnökség: Bartók Béla, Kodály Zoltán, Rudnay Gyula (Budapest), Ady Lajos, Oláh Gábor (Debrecen), Zolnai Béla (Szeged), Benedek Elek, Kemény János (Erdély), Törköly József (Csehszlovákia)

Az ünnepség sorrendje:

Május hó 19-én, szombaton d.u. 6 órakor ifjúsági kongresszus a régi Országház termében (a Nemzeti Múzeum mellett)

Felhívásban felsoroltak közül hiányzik Babits Mihály, Mécs László, Molnár Imre és Ódry Árpád. Szabó Dezső idézett dörgedelme „Túlrohadht Jenő” és társai ellen minden bizonnyal legfőképp Babitsnak szólt!

1928 május 19-én este 6 órakor tehát Szabó Dezső előadása hangzott el a régi Országházban, a magyar fiatalság hivatásáról. A feltehetőleg rögtönzött előadás főbb gondolatait megtaláljuk a már említett 2. számú *Tavaszi levélben*. A Népszava tudósítása szerint

„A magyar paraszt méltatásával kezdte Szabó Dezső előadását. Azután gúnyosan ostorozta a magyar középosztályt, amely mindig a hatalom szolgálatába szegődik és arra az eredményre jutott, hogy *a magyarság életformája csak a széleskörű demokrácia lehet*. [...] A demokráciának sietni kell, mert körülöt-

S Z A B Ó D E Z S Ő

előadást tart a magyar fiatalság hivatásáról *Hegedüs Gyula* és *Szokolayné Tompa Márta* szaval, *Tóth Aladár* (Budapest) és *Szentimrey Jenő* (Kolozsvár) előadást tart a magyar megújulásról

Május 20-án de. 11 órakor az Ady-fejfa megkoszorúzása a Kerepesi temetőben. Beszédet mond: *Juhász Gyula*. Koszorút helyeznek el az egyetemi városok, az erdélyi és csehszlovákiai diákküldöttségek

Május 20-án este 1/2 9 órakor a Zeneakadémia nagytermében

A D Y – E S T

Szerepelnek: *Szabó Dezső* megnyitó beszéddel, *Székelyhidý Ferenc* Kodály-dalokkal, *Ódry Árpád* Ady-interpretációval, *Basilides Mária* Bartók és Kodály Ady-dalaival, *Győry Dezső* a fiatalság programjával, *Kósa György* zongoraszámmal, *Mécs László* saját verseivel.

Jegyek 1–3 pengőért kaphatók a HID kiadóhivatalában, (levélben is megrendelhetők) Budapest, VI., Hajós ucca 17. I. 2., továbbá a Zeneakadémia portásánál, minden könyvkereskedésben és hangversenyirodában. Az ünnepség napján a HID kiadásában röpirat jelenik meg, amelyben a legkiválóbb írók adnak jövőbelátó útmutatást az ifjúságnak és megjelölik a teendőit az öntudatra ébredt új nemzedéknek ára 1.–pengő. (A plakátot ld. a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárában.)

tünk már mindenütt parasztdemokrácia van és jaj, ha elkésünk!” Éles szavakkal ostromozta ezután „Klebelsberg nacionalista poterminkultúráját”, felríván neki, hogy „... *a magyar tetvek tanulmányozására díszes hajlékba hívjuk az idegen tudósokat* [célzás a tihanyi Halbiológiai Intézetre – T. J.], *míg a pesti barakkiskolában, tanítás közben patkányok rágják a szegény gyerekek lábát.*„ Beszéde végén kijelentette: „itt csak a demokrácia segíthet”! A tudósító szerint „Az a tomboló lelkesedés, amellyel a termet betöltő diáksereg Szabó Dezső kurzust-ostorozó megállapításait, gúnyos megjegyzéseit fogadta, jele annak, hogy a magyar ifjúság szeméről is kezd lehullani a hályog és látja, hogy a kurzustól nem várhat semmit, csak a demokráciától.”¹² [A Népszava kiemelései.]

Szabó Dezső – ekkori titkára, Farkas Nándor szerint – az ünnepség során fel is esketett tizenkét „diák-apostolt” Ady nevében – saját tanaira.¹³ Talán ez a Szabó Dezsőre oly jellemző pózolás (és a beszéd feltételezhető antiszemita kitételei) váltották ki a Magyarország tudósítója, Szabó Lőrinc bíráló szavait:

„... *az ifjúságnak nagyon meg kell válogatni, kikért és miért lelkesedik.*” A szombatesti ünnepen elhangzott „... sok felelőtlen kijelentés, olcsó gúny, fölösleges önreklám, jelentkezett a feladatoknak olyan lekicsinylése és valami olyan általános

¹² Szabó Dezső előadása a demokráciáról. Népszava, 1928. máj. 20. 15. – ld. még Dóczy Jenő: *Ady és a mai ifjúság*. Magyarság, 1928. máj. 20. 29. – Jancsó Béla: *Szabó Dezső beszédei a magyar ifjúság Ady-ünnepén*. Erdélyi Helikon (Cluj-Kolozsvár) 1928. jún. 155–156.

¹³ Farkas Nándor: *Epizódok Szabó Dezső életéből*. Gépírat, é.n. 23.l. (Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtára.) Az eseményről Szombathy Viktor egykorú tudósítása is megemlékezik: „Megható záróakkorddal végződött az ünnepség: Szabó Dezső előtt tizenkét lelkes fiatalember tett fogadalmat az új nemzeti ideológia szolgálatára.” *Ezer diák Ady-ünnepé Budapesten*. Prágai Magyar Hírlap, 1928. máj. 23. 4., továbbá a losonci cserkészújság névtelen – feltehetőleg Győry Dezsővel azonos – tudósítója: *Az ifjúság virágai Ady Endre sírján*. A Mi Lapunk, 1928. jún. 114. – Vö. Nagy Péter: I.m. 431.

politikai iskolázatlanság is, ami már a veszélyes naivitás határán jár. Az ifjúságnak vigyázni kell, hogy a lázas szavak el ne ködösítsék előtte az igazán reális feladatokat s *vigyázni kell szavaira az ifjúság bátor író-vezérének is, hogy amikor az országot kritizálja, tegye azt úgy, hogy ő is kibírja az ország kritikáját.*"¹⁴ [Kiemelés: T. J.]

A régi képviselőház üléstermében megtartott szombatesti ifjúsági kongresszuson Tóth Aladár és a Kolozsvárról jövő Szentimrei Jenő tartott még előadást a magyar megújulásról, majd Ady-verseket szavalt Hege-düs Gyula és Szokolayné Tompa Márta.

Másnap, május 20-án délelőtt 11 órakor a Kerepesi temetőben a költő sírjánál folytatódott az ifjúság Ady-ünnepsége. Juhász Gyula, az ünnepi szónok „az elszakított részek megbízásából” tartott beszédében a Népszava szerint a következőket mondotta:

„Vezérlő fejedelem, Ady Endre. Elhoztam ide hozzád e gyönyörű májusi napon a te életed értelmét, az új magyar ifjúságot, amelynek szívében te halhatatlanul élsz. Ez a fiatal-ság Martinovics kivégeztetésének napján jött el, mert *Martinovics és társai álmodtak először öntudatosan egy magyar demokráciáról.* Fiúk, tegyetek fogadalmat, hogy a magyar haladás termő televényévé teszitek ezt a földet.”¹⁵

Ezután a diákok megkoszorúzták Ady kopjafás sírját. A debreceni Ady Társaság nevében Kardos Pál, a prágai, brünni és pozsonyi diákok képviselőjében pedig Jócsik Imre helyezte el a koszorút; utóbbi a következő szavakkal:

„Fiúk, higgyetek a magyar haladásban, a magyar demokrácia diadalában!”

Este a Zeneakadémián a demokrácia követelésének jegyében fejeződött be az ünnepségsorozat. Szabó Dezső második előadásában is pel-lengérré állította a „neonacionalizmus bolondgombáját.” Magyarországon, mondotta,

¹⁴ [Szabó Lőrinc] (Sz – ó L – c): *A keresztény ifjúság Ady-ünnepé.* Magyarország, 1928. máj. 22. 10.

¹⁵ *A magyar diákság Ady sírjánál. Szabó Dezső előadása a Zeneakadémián.* Népszava, 1928. máj. 22. 5.

„... a hazafiság cégére alatt a legbecstelenebb csalás folyt és „a nemzetfönntartó elemet” a magyar parasztság tartotta fön, amelyet mindenünnen kirekesztettek. *A jövendő Magyarország csak a paraszt demokráciáján épülhet föl.* Nálunk kell megszületni egy olyan új demokráciának, amely a múlt szervezetlen demokráciájával szemben az anyagi fejlődést és a szociális igazságot fogja jelenteni.” [Kiemelés: T. J.]

Ezután Juhász Gyula felolvasta néhány költeményét, Basilides Mária és Kósa György zongoraművész Ady Endrének Bartók és Kodály által megzenésített verseit adták elő, Baló Elemér és Szokolayné Tompa Márta pedig Ady-verseket szavalt.¹⁶ Végül Györy Dezső ismertette a magyar ifjúság programját s a Berzeviczy-féle vádakra is megfelelt. Beszédének fontosabb részeit a fennmaradt kézirat alapján közöljük:

„A magyar ifjúság nevében kell áldoznom a vátesznek, annak a magyar ifjúságnak a nevében, amelyik már öutánna jött s most négy országból gyülik össze. [. . .] Fogom a kezembe végeztetett zászlót és meghajtom a sír előtt, hogy aztán felemeljem a jobb magyar jövő elé, hittel, megszenvedett tanulságosan és fölemelő szeretettel. Mert Ady Endrét a magyar fiatalság csak úgy ünnepelheti, ha nem feneklik meg a hozsanzásba, ha nem marad még az ő emlékénel sem, hanem tősgyökeres ragaszkodással a magyar múlt szépségeihez és minden életjelentő hagyományához, áldozó szívvel Hozzá, az elkövetkezendő idők új keresztelő Jánosához, tehát minden elmúlt magyar érték egyenes és szerves leszármazása és folytatásaként, de új arccal, új akarattal, új cselekedetekkel egyengeti lábát a mai Európa magyar országútjainak. *Mi itt nem megállunk, de továbbindulunk.* Várjuk a megtermékenyülést, hogy a magyar kultúrából olyan világraszóló csoda bontakozzon ki, mely megváltást jelent az egész fehér kultúrára.

¹⁶ U.o. ld. még: A Reggel (1928. máj. 21. 6.). Magyarság (1928. máj. 22. 10.), Magyar Hírlap (1928. máj. 22. 7.) Pesti Napló (1928. máj. 22.10.), A Nap (Bratislava-Pozsony, 1928. máj. 22. 5.) és a Széphalom (Szeged, 1928. július-augusztus, 308.) híradását az ünnepségről.

[. . .] Higgyétek el nekünk, akik a kisebbségi sors keserű kenyerét megkóstoltuk, hogy akármennyire nehéz is volt, akármennyire szívszakasztó is volt a sors akaratát tudomásul venni, a mi lelkünkben kárpótlás is adatott érte: a szenvedésben megedződött a lelkünk, megizmosodott és szélesebb, emberibb lett minden szeretetünk. És a magyar faj arcán minden szép új vonás gazdagító erőt jelent! Közelebb jutottunk az élet nagy problémáihoz, tanultunk tanulságokat[,] szenvedtünk szenvedéseket, túrtünk túréseket: de *közelebb jutottunk a magyarság nagy rezervoárjaihoz, a magyar faluhoz, a magyar gyárrakhoz, a magyar műhelyekhez és a magyar iskolások lelkéhez. Megláttuk, hogy csak ezekért van minden magyar erő, szépség és igazság. Négy országba szétszórt magyarságban mozdul a láthatatlan életfolyamat a népi megújulás után és imádságszerű szavak buggyannak már fel a próféták ajkán a falusi rög, a földtúró egészség és az ázott mezők tisztasága után.*” [Kiemelés: T. J.]

A beszéd befejezésében Győry Dezső mintegy kitágítja híres szimbólumát, a Kisebbségi Génuszt:

„. . . bennünk a magyar Génusz új mozdulatokra készülődik és dadogó szavaink már keresik a varázsigét, amiben megtaláljuk és megmondhatjuk őt. [. . .] Így indul el a magyar fiatalság a megújulás felé.”¹⁷

A Balogh Edgár által kért „dübörgő, vérezen nagy” program tehát az Adyból kiinduló – pontosabban: továbbinduló – népi megújulás. Tudomásunk szerint ezt így, ilyen sarkítva fogalmazva a rimaszombati költő mondta ki először.

TASI JÓZSEF

¹⁷Kézirat, Győry Dezsőné tulajdona. Győry Dezső beszédét részletesen ismertetik a csehszlovákiai magyar nyelvű lapok; ld. a 13. sz. jegyzetet. Győry Dezső egy héttel később az Ady-ünnepség hangulatát tükröző verset közölt a Prágai Magyar Hírlapban (1928. máj. 27. 4.), *Fiatal magyar pásztorok* címmel. Idézzük a vers első szakaszát és befejező sorait: „A dunatáji Betlehem körül / sürgünk-forgunk felrázott pásztorok, / halleluja (most szülik őt. / kiáltja száz torok. [. . .] – testvér, vigyázz: / sunyítanak / az új Heródések!”

SZABÓ DEZSŐ KÉT LEVELE ÉS AZ ADY-ÜNNEPSÉG ESKÜ-SZÖVEGE

Az alábbiakban, némi magyarázattal közreadom Szabó Dezső két, hozzám írott levelét és az Ady-ünnepségen rögtönzött esküszövegét. Minthárom kézirat eredetije az MTA Könyvtár Kézirattárában található.

(1.) Kedves Pali!

Ha az ottani tanárok méltányosnak tartják, hogy ne kerüljek börtönbe, nem tennék-e meg, hogy országos mozgalmat indítsanak a tanárok közt egy *kérvény aláírására*, melyben a Kormányzótól a pertörlést kérnék? Ez csak szerény kérés.

Ölel Sz. D. 2 évi b.i. (- börtönre ítélt.)

(2.) Kedves Palikám,

leveled nagyon kedves volt: intesz hogy idegességből ne hirtelenkedjek s a levél végén Te magad produkálsz efféjét. Múltkori levelem egyáltalán nem volt idegesség, csak gyorsan akartam intézkedni, nehogy sok áldozatja legyen a dolognak. Azóta előállott RIK Ödön, a lap volt kiadója s előadta, hogy a dolgot ők rendezték. Az ügy egész sajátos, lépésük megokolatlan volt, de ezzel nem fárasztalak. Ha egész tisztán látom a dolgot, hírlapi nyilatkozatot adok ki. És most térjünk az én *bűnömhöz*:

A JAJ-t a Studium adta ki, engem előre kifizetett, tehát annak jól vagy rosszul menése nekem se nem kár, se nem haszon. Különben a könyv igen jól megy. A Studiumnak megvannak a maga rendes terjesztési eszközei, tehát nincs miért mi segítsünk a tengernek nedves lenni.

Ellenben:

Nekem minden munkám után negyven tiszteletpéldány jár, melyeket én szoktam szétajándékozni, akiket szeretek és akikről tudom, hogy írásaim megbecsülik. Olyan nagy sértés volt az, hogy Rólatok ezt feltételeztem? Muszáj ezért vendéglőseim gasztronómiai korrektségét meggyanusítani? Egy egy-

szerű emlékről van szó, mely nekem semmibe sem kerül és amellyel állandóan ott akarok lenni azoknál, akiket becsülök, hogy emlékezzenek rám. Van ebben valami sértés? Vagy dobjam oda inkább ezeket a példányokat pincénk fő patkányainak? . . . . Ne vegyék tehát rossz néven, ha pakolási energiám megteljesedésével mégis elküldöm ezeket a már dedikált és ácsorgó példányokat. Azoknak pedig, akiket Rik Ödön chegue-be rugott, beszéld el, hogy a dolog egy meggondolatlan ildomtalanúság volt. És teljesen megokolatlan. Nekem most derül: dolgozom és gondjaim nincsenek. A legjobban a dologban az bántott, hogy annyi felesleges kellemetlenséget okoztak Neked. S most életem leghosszabb levele végén változatlan szeretettel öllelek

Szabó Dezső

(3.) (Sz. D. sajátkezű fogalmazványa)

ÉN – fogadom becsületszavamra, hogy az ADY-művekben előrejósolt s a Sz. D. műveiben és tanításában kitett s egységbe szervezett magyar ideológiát, a magyar fajra épített új magyar demokráciát minden tehetséggel, minden helyzetben s a magyarság minden rétegében híven szolgálom s megvalósítására minden tőlem telhetőt elkövetek. Amint fogadalmam teljesítem, úgy boldoguljak az életben.

Ad 1.

Az első világháború végével Erdélyből Magyarországra, elsősorban Budapestre kerülő fiatalok a SZEFHE (Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete) körül tömörültek – lényegében irridenta programmal. Szabó Dezső egyetlen szilárd bázisa akkor, amikor a sajtó s a hivatalok őt el akarták némitani, a huszas évek eleji konszolidációtól kezdve (vö. Nagy P.: *Szabó Dezső*. Bp. 1964. 311, 332.), a SZEFHE volt. Mint neves földijüknek, ők rendezték előadássorozatait az egyetemi aulában és a Zeneakadémián. Az 1923 tavaszán tartott egyik előadásában nem éppen hízelgő jelzők kíséretében megemlítette „a szegedi darutollas vitézeket és vezértüket”, amiért az ügyeletes rendőrtiszt följelentette kormányzósértését.

Ugyanakkor a meginduló Élet és irodalom c. folyóirata 1. számában (1923. márc. 20.) *Levél a tisztviselőkérdésről* címmel szenvedélyes szavakkal ítélte el a magyar tanárságot és tisztviselő réteget, mint az úri hatalmasságok lakójait. Ezért nemzetgyalázási pört indítottak ellene.

A két ügy, egyetlen pörré egyesítve, a már akkor hírhedt Törekytanács elé került, mely két évi börtönre ítélte. Szabó Dezső ekkor számos levélben kérte az egyetemi ifjúsági szervezeteket és író társait, hogy szervezzenek aláírásgyűjtést pertörlése érdekében. Így írt nekem is, aki akkor Szegeden voltam állásban. Számosan gyűjtöttek ügyében aláírást. Kosztolányi Dezső is, akit kevéssel korábban súlyosan megbántott (vö. Nagy P.: i. m, 259–263, ill. 359–361.). A mozgalomnak meg is lett az eredménye: a Kuria 1924 júniusában a szokatlanul szigorú ítéletet egy hónapi, felfüggesztett elzárásra változtatta – vagyis gyakorlatilag Szabó Dezsőt felmentette.

Ad 2.

A keltezetlen levél emlékezetem szerint 1925 nyaráról való. Rik Ödön az Élet és irodalom tulajdonosa, mecénása volt; a lap megszűnése körül Sz. D. vele is súlyos konfliktusba keveredett (Vö. Nagy P.: i. m., 333 és 361., különösen a 484. sz. jegyzet.) Valódi kiváltó oka az volt, hogy nekem s néhány barátomnak Sz. D. dedikált példányt küldött a *Jaj*-ból s a folyóiratból. Köszönőlevelemben barátaim nevében is megkérdeztem, mivel tartozunk érte, hiszen úgy tudtuk, szűkösen él, a Kis Avar vendéglő tulajdonosa és a Philadelphia kávéház főpincére hiteleznek neki, hogy segítséget ne lánsson. Ezért a levelemért kaptam a kedélyesen „hátbavágó”, hosszú levelét.

Ad 3.

Az 1928 május 19-én, a régi Országházban, a volt Sándor utcában rendezték a Bartha Miklós Társaság fiataljai és a mi, székely diákok által szerkesztett Híd c. folyóiratunk gárdája a nevezetes Ady-ünnepséget, melynek fő szónoka Sz. D. volt. Ott született a fogadalom gondolata; a mi rendezőgárdánk tette le ezt az esküt, Sz. D. felszólítására. A szöveget Sz. D. az én hátamon rögtönözte (ez az írás különös elrángatottságának az oka), méghozzá annak a levélnek az üres lapjára, melyet éppen akkor kaptam Csinszkatól, s amelyben távolléte miatt kimentti magát. (A levél fényképmásolatát a Forrás 1977 nov. számában közöltem, ismertetve Ady sírjának koszorúzását és az Ady-ünnepség körülményeit is.)

Közli: GERGELY PÁL

MÓRICZ ZSIGMOND ÉS A BARTHA MIKLÓS TÁRSASÁG

A Bartha Miklós Társaság tagjai a nagy triász: Ady, Móricz és Szabó Dezső alkotásain ébredtek hivatásukra. Az ő eszméik ösztönöztek bennünket, azokból építkeztünk, amikor gondolatainkat formáltuk és ők látszottak igazolni bennünket, amikor gondolatainkat és cselekedeteinket a fennálló rend ellen fordítottuk. Móricz Zsigmonddal esett találkozásom még a BMT-beli szereplésem előtt volt. 1926-ban, Janka halálát követően kerestem fel Móriczot és egy szűkebb, fiatalok előtti nyilvános szereplésre kértem fel. Szelid szomorúsággal, de határozottan elutasította a kérésemet – „agora-fóbiám van”, mondotta – és maga helyett Móricz Virágot küldte el a tervezett Móricz-estre. Az ankét nagy sikerrel zajlott le, többek között Baló Elemér – aki a *Hét krajcárt* olvasta fel – és Vinkovich László énekes közreműködésével (ez utóbbi ekkor érkezett haza a milánói Scalából, ahol két évig tanult; kiváló tehetségét a kor kulturpolitikája, mint annyi másét, elherdálta).

1927-ben, amikor a BMT ügyvezető alelnökévé választottak, már készülődött egy új, haladó generáció arra, hogy a halmozódó társadalmi feszültségek megoldására új lehetőségeket fogalmazzon meg, hogy a közélet alakulásába az eddigiektől eltérő erőket indítson újtárra. Társaságunk ügyvezető alelnökeként igyekeztem az induló, népi-plebejus orientációt megfogalmazó közíróknak nyilvánosságot biztosítani, arra is törekedve, hogy a szlovákiai és az erdélyi haladó magyarság törekvéseit bekapcsoljam a jövőendő megújulás eszmei megformálásába.

1927-ben, amikor már folyt a rendőri hajsza az MSzMP ellen, amikor Bethlen szerint is a legnagyobb társadalmi problémák egyike a középosztály anyagi leromlása és perspektíváinak beszűkülése, – az ifjúság ellenzéki érzelmi csoportjai elhatározták, hogy a kurzus által „szellemi karanténban” tartott Móricz Zsigmond írói munkásságának 25. évfordulóját ünnepséggel teszik emlékezetessé. Az ünnepség gondolata a közéleti aktivitás mezejére újból visszatért Szabó Dezsőtől származott, és a megalakult szervező bizottság teendőit is ő irányította. A rendezők és az ünnepség alkalmából kiadott röpiraton felsoroltak majd mind az ő hívei közül voltak. Az előkészületi munkákban a BMT oroszlánrészt vállalt, minden tagunkat mozgósítottuk az ügy érdekében. Az ünnepség teljes sikeréhez nagyban hozzájáruló tevékenységünket a szervezők összefogásával Szabó Dezső minden alkalommal kiemelte és elismerte. Joggal tehetette, hiszen a szervező-vezetőség majd minden tagja a BMT tagjainak sorából került ki. Az elnöki poszt engem illetett volna meg, de a „Mester”, bizalmasainak sugalmazására, Pálkás Ernőt

juttatta ebbe a „pozícióba”. A főtitkár Erdődi Lajos lett (aki a BMT-ben is ezt a tisztséget látta el.) Testi-lelki jóbarátom, hűséges munkatársam volt és nagyon zavarba jött mellőzésem miatt, harcolt értem és már lemondással is fenyegetőzött, de kérésemre elkállt e lépés megtételétől. Ki volt Pálinkás Ernő? Akkor úgy láttuk, még szürke eminenciásnak sem nevezhető, jelentősnek sem mondható, református teológus, aki mögött még nem állott a közszerepléshez szükséges hírnév és megszerzett erkölcsi tőke. Miért kapta ezt a kitüntető megbízatást, az még a történelmi távlat fényében sem lett világos számomra. Talán szerepet játszott e választásnál az a köztudott tény, hogy a teológusok szónoklattant is tanultak, felkészültek a nyilvánosság előtti szereplésre, kívánt mondandójukat a szónoklat törvényei szerint értelmesen és hatásosan tudták előadni – s ez Pálinkás Ernő esetében is fennállott.

Az ünnepség szervezésében semmi zavar sem volt – a meghívott előadók kivétel nélkül megjelentek s a Zeneakadémia nagytermét zsúfolásig megtöltötték Móricz rajongó hívei. Szabó Dezső értékes előadásban méltatta az ünnepelt író érdemeit és jelentőségét. A nagy magyar alkotók közé sorolta be, akinek életműve a magyar génusz örökértékű terméke. Meghajtás, elismerés és értékelés volt minden szava. Néha-néha belepillantott az asztalon előtte heverő papírba – talán szónoklatának vezérfonala volt – de előadása a rögtönzés üdeségét is magán viselte. Beszédében a magyar irodalom egységét emelte ki, arra az alapgondolatra építve, hogy az igazi tehetségek mind fajmagyarok voltak és a jövevények, a Herczeg Ferencek, a Pekár Gyulák csak kompromittálják a magyar irodalmat, amelyben nem lehet és nincs is helyük. Szavait – immár felállva – a következőképpen zárta emlékem szerint: „Zsiga! Írói nagyságod előtt meghajtom az össz- és örök magyarság zászlóját. Lelkes híveid nagy táborának üdvözlét adom át, amit az ember életében kaphat: az ifjúság elismerését és megbecsülését. Az ifjúság képviseli az Élet folytatását, s jobb jövő zálogát, eszményeink megvalósulását, a magyar Holnapot!” Széttarta kezeit, mellyel a tapsorkán beindulását jelezte és a nagy színész pózával hajtotta meg fejét. Zsiga bácsi a felette lévő páholy első sorából integetett feléje és a közönség felé. Arcán kigyulladt a ritkán érzett boldogság sugárzása. Az ünneplés mámorára nem volt időmérték. Pálinkás Ernő jelent meg ekkor a színen, jobb válláról bal csípőjére lobogó nemzeti-színű ünnepi zászlóval s rövid köszöntő beszéd után bejelentette a műsorszámokat. Mennyi reménykedés, hit töltötte meg lelkünket akkor a jövőt illetően, azt nehéz lenne leírni. Úgy tűnt, miénk a holnap ígérete és a biztos győzelem.

Az ünnepséget követően – sajnos – egy jellemző incidensre is sor került. Szabó Dezső ugyanis nagy anyagi sikerre is számított s mikor az

elszámolásnál kiderült, hogy ez elmaradt, a Mester a bűnbaknak megtett Pálinkás Ernőre zúdította minden haragját.

Az ünnepséget követően sem szakadt meg a kapcsolat a BMT és Móricz Zsigmond között, de nagyobb szabású demonstrációra csak 1931-ben került sor, amikor Pekár Gyula minősíthetetlen támadást intézett a szlovenszkói újtjáról pozitíven nyilatkozó író ellen. Újra hitet kellett tennünk. Móricz mellett. Legjobb tudomásom szerint a BMT hívta össze az ellenzéki fiatalokat, kizárva a bajtársi egyesületek vezetőit. A Britannia különtermében megtartott összejövetelen a szónoklatot én tartottam s a következőket mondtam: „A nemzet mi vagyunk: a dolgozó középosztály, a parasztság és a munkásság képviselői. A bajtársi egyesületek legfejlebb osztályt képviselnek. Mi vagyunk az igazi hazafiak, mert mi a magyar nemzet nevében beszélhetünk. Nyugodjon meg Zsiga bácsi, nemcsak. Ady, hanem Móricz Zsigmond is örökké él az „ifjú szívekben”. Amíg ebben az országban lesz magyar nyelv és él magyar ember, addig az ő nagyságát és egyetemes emberi jelentőségét senki sem vonhatja kétségbe. Folytassa alkotó munkáját zavartalanul. A holnap, a jövő a miénk és annak örök vezére Móricz Zsigmond. Fogadja őszinte megbecsülésünk és hódolatunk kifejezését, melynél csak hűségünk és szeretetünk nagyobb. „Felálltam és a jelenlévők lelkes ünneplése közepette kezét szorítottam az íróval. Móricz pár szóval megköszönte az ünneplést: „Köszönöm fiúk, ezt az estét sohasem felejttem el”.

A demonstrációt követően Móricz egyszer azt javasolta, hogy legyek a Nyugat munkatársa – s bár életem legboldogabb pillanatainak egyike volt ez, anyagi helyzetem miatt nem vállalkozhattam életmód-váltásra, amit az ajánlat elfogadása megkívánt volna. Így elmaradt jelentkezésem a Nyugat tanulmányírói közé.

Utoljára 1942-ben találkoztam Móricz Zsigmonddal, éppen akkor, amikor a miniszterelnökség sajtófőnökétől jött, aki értésére adta: ha így folytatja írói tevékenységét, kénytelen lesz Móriczcal szemben „más eszközökhöz nyúlni”. Akkor még nem tudtam, hogy rövid búcsúzkodásunkat követően többé már nem találkozunk.

*

A magyar ifjúság Móricz Zsigmond ünnepe 25 éves írói jubileuma alkalmából (a magyar kir. zeneművészeti főiskola nagytermében 1927. május 21-én este fél 9 órakor)

Műsor:

1. Kodály Zoltán:
  1. Jelenti magát Jézus . . . 2. Lengyel László-játék
 Előadja: Borus Endre tanár vezetése alatt a Wesselényi utcai polgári iskola énekkara
2. Szabó Dezső bevezető előadása: A magyar irodalom egy-sége és a magyar író helyzete
3. Székely népdalok Énekli: Palló Imre, a m.kir. Operaház tagja
Zongorán kíséri: Berg Ottó, a m. kir. Operaház karnagya
4. Kosztolányi Dezső előadása Móricz Zsigmondról
5. Bartók Béla: Régi táncnóták. Kodály Zoltán: Székely nóta
Előadja: Kósa György zongoraművész
6. Rudnai Gyula festőművész előadása: A magyar népkölté-szet hatása a képzőművészetre

Szünet

7. Móricz Zsigmond: Tragédia
Előadja: Sugár Károly, a Nemzeti Színház tagja
8. Ady Endre: Levél-féle Móricz Zsigmondhoz
Előadja: Somló István, a Vígszínház tagja
9. Kodály Zoltán: Dalok. Énekli: Medgyaszay Vilma
Zongorán kíséri: Kósa György zongoraművész
10. Móricz Zsigmond: A gyerek hazamegy
Előadja: Simonyi Mária
11. Üdvözlések
12. Himnusz

Közli: **FÁBIÁN DÁNIEL**

KITÉRŐ NÉMETH LÁSZLÓ CSEH UTJÁN

A cseh írók 1958 őszén meghívták Németh Lászlót Prágába. Ez az utazás nem valósult meg, hanem helyette egy másik, szellemi tájakon, s erről ad számot *Az én cseh utam* című tanulmánya. (*Megmentett gondolatok*. NLM. 176–188.) A szellemi utazás egyik kitérőjéhez volt némi közöm – amennyi a jegyírodásnak az utazóhoz – s úgy hiszem, érdemes róla megemlékezniem.

Németh 1952 tavaszán vállalta el, hogy mihelyt ideje engedi, Galileiről fog drámát írni a Nemzeti Színháznak. Jól tudtuk, hogy akkori viszonyaira nagyonis jellemző volt „az idő – pénz” mondás, s törni kezdtük a fejünket, hogyan lehetne az illendőség határain belül „időzavarából” kiségiteni. Akkoriban még százalékos részesedés járt a szindarabfordításért, s épp ezért elég jól jövedelmezett, de csak abban az esetben, ha a darab színre került. Ha viszont nem, a folyósítható előleg elég szűkös honoráriumra volt az elvégzett munkának. Kezünkbe került Alois Jirásek két drámája, s mivel évente megújuló gond volt egy-egy népi demokratikus darab bemutatása, fölkértük Némethet: válassza ki a jobbikat és fordítsa le a színháznak.

A fölkérés rám hárult, s ezúttal nem bántam, hogy nem sikerült személyesen találkozniuk és a megbízást a család közvetítésére bízhattam. Mert Németh ugyan nagyrabecsülte Jiráseket (igen szépen emlékezett meg róla az említett tanulmányban), s épp akkor fordította második regényét, a *Sötétséget*, de a drámakötet egyik darabja, a *Hús*, úgy éreztem, szíven döfi. Hiszen eredeti drámája, a Husz János készen volt, két felvonása meg is jelent a Válaszban. Nagy megkönnyebbülést szerzett a gyors, igenlő üzenet, amelyet aztán hamarosan elosztott egy levél:

Kedves Barátom,

tegnap kiutazott hozzám, búvóhelyemre, Ágnes lányom és magával hozta a Jirásek darabot s leveledet. Csak tíz-tizenöt percet maradhatott; a küldemény meglepett és bevallom, hogy az első reflexem rossz volt: a Husz-téma, Jirásek, akinek most javítom a Temno-fordítását (remekmű!) – s az a lehetőség, hogy darabot fordíthatok (sokkal könnyebb nekem, Gorkij-fordításom a lektorok szerint a legjobb, amit idáig csináltam) – erőt vett rajtam: azt üzentem (és sajnos, nem írtam), hogy július 15-re el tudom készíteni a fordítást, de

előbb Szalatnaival kell beszélnem — nincs-e kifogása s nem kárpótolhatnám-e őt valamivel.

Azóta aludtam egyet s rájöttem, hogy Szalatnaival ebben az ügyben képmutatás lenne beszélnem, hiszen ő nem mondhat mást, mint hogy fordítsam csak én, másrészt lelketlenség és barátiatlan dogol — a lehetőséget, hogy fordításával a Nemzeti színpadára jusson elvenni tőle; a fordításról tehát az ő megkérdezése nélkül kell lemondanom. A lelkiismeret behajtott Pestre; itt nemcsak azt hallottam meg, hogy már beszéltek veled, de hogy erősen eltorzítva is adták át az üzenetemet.

Tehát arra kérlek, mondd meg Majornak, hogy én erre a fordításra futólag jelentkeztem s amikor megtudtam, hogy Szalatnai már számít rá s meg is kapja, rögtön lemondtam róla, s azóta az írószövetségi előadáson beszéltem is erről vele — tehát ezt a fordítást, sajnos, nem vállalhatom. Vállalom azonban, hogy a fordítást, ha szükségét érzitek, átnézem s már amennyire én ebben illetékes vagyok, színpadibbá, mondhatóbbá teyem. Így a becsületnek és a Nemzetinek is eleget tettünk.

A Galilei kamara-változat a fejemben kész van, de augusztusig, fordításaim miatt, aligha vethetem papírra. — Barátsággal:

Budapest, 1952. május 24.

Németh László

Fölkerestem Szalatnai Rezsőt, s ő megnyugtatót: alighanem félreértés eshetett. A színháztól semmiféle felszólítást, biztatást nem kapott, egyáltalán nem számít darab-fordításra, s ezt szívesen közli Némethel is. Valóban fölhívta Némethet, s ő, még mindig gyanakodva kissé, hogy miatta egy másik író fog megrövidülni, megígérte: először is beszámol mindkét darabról, azután válasszon a színház. Így is történt:

Lektori jelentés

A Nemzeti Színháznak két Jirások-darab közt kell választania; szeretném pontosan tájékoztatni a két mű jellegéről.

Mind a két darab — a Jan Hus és a Zsizska is — a huszita forradalom koráról szól. Közös gyengéjük, hogy egy kitűnő epikus írásai, aki nagyobb művész hatalmas történelmi képek megfestésében, mint a hőseiben folyó konfliktus ábrázolásában. Közös erejük, hogy ezek a képek valóban szépek, hatásosak, nagy tömegeket mozgatók s e tömegek életét, törekvéseit éreztetik.

A két darab közül a Jan Hus az, amelyiknek nagyobb a témája: közismert világtörténelmi esemény — Husnak az egyszerű nép prédikátorának az útja a konstanci máglyáig. A Zsizska a huszita mozgalmak egyik epizódját dolgozza fel, Prága elpártolását a Magyarországon harcoló Zsizskától. Az első egy messzevilágító példával záródik, a másik a Prága elpusztítására induló Zsizska — e demokrata Coriolanus — megbékélésével. Mint társadalomkép viszont a Zsizska az értékesebb, pontosan mutatja be osztályok, pártok (egy szín alatt áldozó utrakvista főurak, a polgárság kézműves rétegei, táboríták, néphez húzó papok, egyetemi tanárok) viselkedését a történelmi események sodrában s szinte klasszikusan szemlélteti a tételt, hogy a különféle pártok „összebékélése” milyen veszedelmes következményekkel járhat a történelmi missziót hordozó pártra.

A két mű felépítésében hasonló hiba van (a Husban tán kisebb): a Hus a derekán törik ketté: egy prágai részre, amelynek a középpontjában a három ifjú kivégzése áll s egy konstancia: Hus helytállása az egyetemes zsinaton. A Zsizskán hosszában fut végig a repedés: hol a hadbanálló táborokban, hol a prágai városházán vagyunk; a két képsor csak kétszer sőt valószínűleg egyszer olvad össze; Zsizska prágai bevonulásakor.

A képek mind a két darabban igen szépen szerkesztettek: nemcsak festőiek, de kibontakozásukban drámaiak is. A Zsizska egy árnyalattal még színesebb; Zsigmond seregének a menekülése, az orgyilkossági kísérlet szép rendezői lehetőségeket nyújt, míg a Husban tán a jelenetek belső súlya a nagyobb.

Mind a két darabnak rengeteg szereplője van; a Husnak több mint ötven, a Zsizskának nyolcvan s ha a súlyos, nagy szerep kevés is, igen sok köztük a színésznek hálás feladatot nyújtó epizódalakítás. A női szerep mind a két darabban kevés; a Hus első felében aránylag több van, de a konstanci felvonások már egészen nőszereplő nélkül folynak; a Zsizskában a nők három-négy hálás epizód szerepet kapnak.

Mellesleg említtem meg, hogy a Zsizskában a magyarok, főként a kunok, bizonyára joggal, nem valami dicsőn szerepelnek és említettnek.

A Zsizska vázlata:

Első felvonás: a brünni vár, a husziták ellen nyomolú Zsigmond király főhadiszállása. Az országgyűlésbe hívott morva rendeket törbecsalják, a két szín alatt áldozókat halálos fenyegetéssel a kehely megtagadására kényszerítik; egy hitéhez hű papot hóhérkézre adnak. A bála készülő király örömét elrontja a hír, hogy Zsizska kivágta magát körülfogott táborából s teljes seregével, felszerelésével Zsatekbe ért.

Második felvonás. Mialatt Zsigmond Csehországba tör, északról a sziléziak nyomulnak az országba s a főurak is mozgolódnak: a prágai városházán két párt küzd egymással: Zselivszky, az új polgármester, a néppárt embere, aki a táboritákhöz húz, meg a letett polgármester és Kristán mester, az egyetem tanárai, akik az ország „rendjét” szeretnék helyreállítani. A Prágába bevonuló Zsizska a közös veszélyre hivatkozva összebékíti őket; kemény esküt vesz ki a prágaiakból s velük együtt Zsigmond ellen vonul.

A harmadik felvonás első színe: csatakép, — a csatát veszített Zsigmond menekülése a hóviharban; a második képben Zsizska táborában vagyunk a bevett Német-Bród előtt. Prágában olyan hírek jönnek Zselivszky uralmáról, hogy a tekin-

télyesebb polgárok haza akarnak menni a táborból. Zselivszky is panasszal érkezik: az egyetem embereit vádolja: ők szeretnének Prágában uralkodni. Zsizska úgy akar békét teremteni, hogy a két párt helyett egy harmadik kezébe adja a hatalmat. Zselivszky megjósolja, hogy az is csak a volt polgármester kezében lesz eszköz s mihelyt Zsizska kardjára nem lesz több szükség, őt is elteszik az útból.

Negyedik felvonás. Zselivszkynek igaza lett. A prágai városház vezetői Zselivszkyvel már végeztek s most Zsizska háta mögött az egy szín alatt áldozó főurakkal, köztük a gaztetteiről hírhedt Meszteckyvel tartanak éjjeli tanácsot. Ürüg: az ország egysége s a pápai átok, amely Csehországot kizárja a keresztény világból. Hogy egységüknek Zsizska se állhasson útjába: Mesztecky orgyilkost küld a magyarországi táborba. A felvonás második képe: az orgyilkossági kísérlet. Zsizska megfutamítja az orgyilkost, közben prágai híveitől is követség érkezik s beszámol a történetekről. Zsizska, ahogy megesküdünt rá, Prága elpusztítására indul.

Ötödik felvonás. Zsizska a prágaiak seregét szétverte; Prágában alig van ház, ahol ne gyászolnának. A nép föllázad a város áruló vezetősége ellen. A második kép Zsizska táborába visz, akinek a dühét még vejének az eleste is fokozza. Prága hű polgárai jönnek a kérlelésére; végül maga a lánya is, aki csak most vesztette el az urát. Zsizska azzal a föltétellel, hogy egyesült erővel mennek a magyar király ellen, megkegyelmez Prágának, amelynek falai közt nemcsak árulók tanácskoztak, de Hus is prédikált.

Összehasonlításul melléklem a Jan Hus vázlatát is.

Első felvonás (két jelenet). Hust eltiltják tőle, hogy a Betlem-kápolnában prédikáljon. A nép, amely a simoniákus papokkal szemben az ő pártján van, fölvonul a lakása elé. Hus nehéz elhatározás elé kerül, de a nép kívánsága szerint dönt: prédikálni fog. Ezzel örökre elveszti régi barátját, Palecset, akit ez a lépés a hatalom karjába tántorít.

Második felvonás. A tüntetések során három ifjú a Tyn-templomban szembefordul a bűnbocsátó cédulákat áruló pappal; elfogják s a városházára viszik őket. Hus hívei fölvoznak a kiszabadításukra. Hus maga tárgyal a városházi urakkal s megígéri, hogy szétoszlatja a tömeget, ha a három ifjú ügyét, amíg a király a városba visszatér, függőben hagyják. A tömeg eloszlik, a három ifjút azonban áruló módon kivégzik. Második kép: Hus mint mártírokról beszél a nép előtt az ifjakról, akiknek temetésére egész Prága felvonul s fegyveres erővel tör a temetőig utat. Hus hívei a Betlem kápolnában elrejtett orgyilkost fognak el. Hus egy időre elhagyja Prágát.

Harmadik felvonás. Hust Zsigmond király, a cseh trón örököse, a csehországi zavargások rendezésére a konstanci zsinat elé idézi; menlevelet ad neki s két hozzászító lovagot rendel kísérőjéül. Hívei lebeszélük, hogy ne menjen; de Hust viszi a kötelesség: a zsinat előtt akar az egyház bajairól beszélni.

Negyedik felvonás. Hus csak mint rab jut a zsinat elé; a bíborosok – csehországi ellenfelei, köztük Palecs áskálódására – a pápa szállására hívják s ott elfogják. A második képben nem mint a kereszténység bajainak a feltárója, hanem mint vádlott kerül a zsinat elé, ahol Zsigmond király is ellene fordul: ha vissza nem vonja tanait, megégetik.

Ötödik felvonás. A csehországi visszhang miatt kívánatosabb volna, ha Hust nem kéne megégetni, visszavonná tanításait s valami kolostorban pusztulna el. Börtönében egymás után keresik fel: kísérője, Chlum lovag, Palecs, az ellenséggé lett barát s a szent zsinat követei; de Hus visszautasítja őket s abban a tudatban készül a máglyára, hogy az igazságot nem lehet elégetni.

Németh László

A beszámoló alapján, némi habozás után a *Zsuzkára* esett s színház választása. A fordítás hamarosan elkészült, s mint a kísérőlevélből látom, kiadása is szóba került, Szalatnai ellenőrző szerkesztői munkájával. Az ő javaslatait, valamint a színház óhajait majd a példányba is be

lehet vezetni. „Általában, úgy érzem, – írta Németh, – csak az első próbák alatt szabad a szöveget véglegesíteni. Egyelőre, tájékozódásra, így is használhatjuk. A legfontosabb volna tudni, hogy ezt mutatjuk-e be.” Ez a „legfontosabb” azonban kedvezőtlenül dőlt el: a színház is magáévá tette Németh véleményét, hogy ez a darab nálunk aligha számíthat sikerre.

Nagy meglepetésünkre Németh röviddel utóbb följánlotta, hogy a másikat, a *Husz* is lefordítaná. Pedig ez, mint a vázlatból kiderül, hasonlít az ő régi, két estére tervezett drámájához, sőt a III–V. felvonás a valóban megírt *Husz János*hoz. Vagyis az ajánlat önfeláldozó gesztus volt, hiszen ha a színház bemutatja Jirásek drámáját az ő fordításában, nem valószínű, hogy hasonló tárgyú eredeti drámája egyhamar sorra kerülne.

Jirásek darabját Németh jóval később olvasta sajátjának megírása után. A hasonlóságok a történelmi eseményekből, a közösen használt forrásokból, jórészt Palacky történelmi művéből és az általa kiadott Husz-dokumentumokból fakadnak: alakok, drámai helyzetek, jellegzetes mondatok. Németh ezekkel a harmincas évek végén ismerkedett meg, s akkor merült föl benne a két részes dráma terve. A megírásra, mégpedig csak a Konstanzban játszódó második drámáéra 1946 és 1948 között került sor, amikor úgy érezte, hogy ő maga is Huszhoz hasonló helyzetbe került. (Vö. Grezsa Ferenc: *N. L. vásárhelyi korszaka*. Bp, 1979. 137–147.)

A kettős indítatásról számos írásában emlékezett meg. (Az említett tanulmányon kívül: *Homályból homályba*, II. 30, 98; A drámák elé, NLM: *Szerettem az igazságot*, I. 13.; A Fehérvári úti Kultúrotthon könyvtárában, NLM: *Megmentett gondolatok*, 550.) Történelmi drámái jórészt hasonló módon keletkeztek és általánosítható, amit *Az irás ördöge* elé írt: „egy olyan drámairó körül, aki életét történelmi emlékek közt töltötte el, tucatjával donganak a drámatémák, ahhoz azonban, hogy egyiket lehazza, s vérrel töltse meg, valami lírai ihletés kell, kelepce, amelyből azon a témán, a hős magára öltött testén át beszélheti ki magát. (*Kísérleti dramaturgia*, II. 437. NLM.)

A *Husz János* esetében két ilyen ihlető mozzanatra érdemes fölfigyelni. Az egyik Husznak egy szakáll nélküli, szinte gyermeten szelíd, korát és temperamentumát látszólag meghazudtoló képe. Bár az író nem mondja ki, de sorai közül kiolvasható, hogy önmagára ismert. Háború előtti arcképei egytől-egyig valódi koránál jó tíz évvel fiatalabbnak mutatják, s ez a szinte gyermek-arc nemcsak a kortársaknak tűnt fel, maga is sűrűn emlegeti.

A másik, a döntő lökést azonban a háború után az egymást követő sorozatos támadások adták és a jóindulatú, baráti tanácsok. Hogy régi

tévedéseit ne cipelje, mint pupot a hátán, hanem igazítsa helyre. Erre írta válaszul az *Eklézsiamegkövetést*, amely Misztótfalusi sorsával példázza az ilyen önbírálat értelmetlenségét és jellemrontó hatását, majd röviddel utóbb a *Husz Jánost*, az ellenpéldát, a máglyahalált is vállaló konok kitartást. Itt még erősebb hangsúlyt kap, hogy a gondolatokat csak gondolati síkon, az érvek erejével lehet megcáfolni. A vádak jórészt hamisak, félremagyarázzák egykori szavait, s az önkritikával óhatatlanul magáénak nyilvánítaná azt is, amit soha sem gondolt vagy mondott. Erre a szubjektív indíttatásra mi sem jellemzőbb, mint a máglyán álló Husz fejéhez vágott utolsó, legsúlyosabb vád: „Hallottátok a kutmérgezőt. Nem nyugszik, amíg a kereszténység minden forrását meg nem rontja.” Schöpflin Gyula nevezte a rádióban Némethet kutmérgezőnek.

Napjainkban, a *Husz János* bemutatásának előkészületei során világosodott meg az előtörténet, amelyet inkább csak sejtettünk, amikor elhárítottuk a második Jirások-darab fordításának ötletét. Helyette egy másik cseh színmű került szóba, *A sztrakonicei dudás*, J. K. Tyl tündérajátéka.

A hírből ismert darabokat a színházvezetőség rendszerint azonnal szeretné megismerni. Nem emlékezem már, kitől származott a lelken-dező beszámoló Tyl darabjáról, de további tudakozódás helyett fölkértük Némethet, hogy fordítsa le, mentől sürgősebben, akár csak nyersen is. Utólag könnyű volt rájönni, hogy cseh nyelvtudása volt tán az egyetlen mentőkörülményünk, de erre a munkára szorgos kutatással is nehéz lett volna nála kevésbé alkalmas személyt találni.

Tyl sokoldalú és jeles figurája volt a múlt század kialakulófélben lévő cseh színház életének: színész, színigazgató és író, de inkább csak házi használatra. Derék mindenese, mint kortársa, a fiatal Szigligeti, s művei az akkor divatozó bécsi „Volksstückök” és tündérajátékok meghonosításával próbálták színházjárásra szoktatni Prágát.

A darab hőse, az ismeretlen szülőktől származó szegény Svánda nem kaphatja feleségül Dorotkát, az erdész lányát. Elhatározza, hogy világgá megy szerencsét próbálni dudájával. Megszánja őt anyja, Rosava tündér és varázserőt ad a dudának. Ehhez azonban be kell vallania, hogy Svánda az ő fia, s egykori ballépésének bevallásával azt kockáztatja, hogy a tündérr királynő „vadasszonnyá” (boszorkánnyá) degradálja. Svánda a csoda-dudával jól érvényesül a világban, de a könnyen szerzett pénz könnyen kifolyik keze közül. Dorotka utána indul, hogy visszatérítse a jó útra, de Svánda már egy hercegisasszony kezére pályázhat és megtagadja egykori kedvesét. Az előkelő házasság azonban meghiusul, Svánda kifosztottan hazakerül, s végül – éjfélkor, a vesztőhelyen – Dorotka állhatatos szerelme menti meg őt, valamint a gonosz szellemek karmába került, boszorkánnyá vált Rosava tündért.

Nem akarnám ennek a darabnak viszonylagos értékeit elvitatni, de mai fogalmaink szerint inkább gyermekszínházba való, mint a Nemzetibe. Illetve: oda csak valami ügyes fogással, mint ahogy néhány évvel korábban színre kerülhetett a *Lumpácius Vagabundus*. A fogás lényege: a naív játékot még naivabbá és még játékosabbá kell tenni, ahogyan ott is tette avatott kézzel Heltai Jenő. Németh, ahogy kértük, gyors munkát végzett, s nem bibelődött a verses énekbetétekkel, csak jelezte: itt 44, ott 82, másutt 52, 40 sor ének következik. Ám ezen kívül a tündérek is versben beszélnek, amit a történet megértése miatt nem lehetett kihagyni. Németh, jobb ügyhöz méltó formahűséggel ültette át ezeket a verseket vagy inkább klapanciákat és veszni hagyta a fontosabbat, a játékoságot.

Mindent egybevéve a „cseh útnak” ez a két kitérője zsákutcának bizonyult, már ami a színház segítő szándékát illeti. Hiszen egyik darab sem került színre. Szerencsére sikerült harmadik próbálkozásunk, az *Ukrajna mezőin* fordítása, s egy lélekzetvételnyi segítséget nyújtott a *Galilei* megírásához.

BENEDEK ANDRÁS

SZEMLE

A MAGYAR SAJTÓ TÖRTÉNETE I. 1705–1848.

Az újabb akadémiai kézikönyv első kötetét további három kötet fogja követni. Céljuk, hogy bemutassák egy sajátos és fontos intézményrendszer eddig feltárt hazai történetét és kimutassák a további kutatásokat igénylő kérdéseket. A magyar sajtótörténet összefoglaló feldolgozása egyúttal egy leendő magyar művelődéstörténeti kézikönyv előkészítésének jelentős állomása is.

Az elmúlt század során számos sajtótörténeti feldolgozás, sőt néhány összefoglalás is született (Ferenczy, Dezsényi–Nemes), a Magyar Könyvszemle megindulása óta egyik fő feladatának tekinti a sajtótörténeti kutatások eredményeinek publikálását, és több kutató, működésének olykor egész idején át is, kitartott a sajtótörténet vizsgálata mellett. Mégsem lett önálló szakterület mindaddig a sajtótörténetírás, művelőt alkalom és szükség toborozta; így nagyrészt történészek és irodalomtörténészek kutatási területe maradt máig is. E régen kialakult tudományágak szempontjainak, módszereinek uralma és időnként egymással történő összeütközése értékes eredményeket szülhetett ugyan – mégis szerencsésebb lenne, ha önelvű művelődéstörténet részeként születhetnének a sajtótörténeti feldolgozások. Tudományos igényű művelődéstörténetírásunk azonban szintén csak most kezd kialakulni; e megjegyzés tehát csak kívánságot jelez anélkül, hogy teljesülését számonkérné.

A kötet túlnyomó többsége három szerző műve: az irodalomtörténész indíttatású sajtótörténész, az egész kötetet is szerkesztő Kókay Györgyé, az irodalomtörténész Fenyő Istváné és a történész Kosáry Domokosé. Kókay György írta a magyarországi sajtó kialakulását és

*Szerk. Kókay György. Írta: Fenyő István, Kókay György, Kosáry Domokos stb. Kiad. az MTA Irodalomtudományi Intézete és a MUOSZ. Akadémia, 1979.

18. századi történetét ismertető részt, Fenyő István a 19. század első felének irodalmi és tudományos sajtóját bemutató fejezeteket, Kosáry Domokos pedig a reformkor politikai sajtóját ismertető részeket. Kiseb reformkori fejezetek T. Erdélyi Ilona és Ugrin Aranka írásai.

Az 1848 előtti magyarországi sajtó történetének megírásához számos korábbi rész kutatás állt rendelkezésre, ezek értékesítése mind-egyik szerzőt jellemzi, akárcsak az összehasonlító szempont érvényesítése is. Kellőképp hangsúlyos az európai sajtó, az egyes lapok, folyóiratok külföldi mintaképei – mégha többnyire inkább említés erejéig is, mintsem a mélyebb, funkcióbeli és tartalmi összefüggések, illetve különbségek elemzéséig –, sőt rendszertelen formában ugyan, de a közép-európai sajtóháttér is fel-fel villan. Természetesen közös mindegyik szerzőnél az elemzett lapok, folyóiratok működési körülményeinek, feltételeinek lehető legteljesebb ismertetése is. E rokon jegyeken kívül azonban határozottan különbözik egymástól az egyes szerzők munkamódszere.

Kóka György fejezeteit elsősorban megbízható adatgazdagság, a szövegbe szőtt számos, néha túlzott hivatkozás és leíró jelleg jellemzi. A különféle kapcsolatokat, hatásokat általában egy-egy név megemlékezésével érzékeltette, nem pedig tartalmi megnevezéssel világította meg a szerző. Az egyes sajtótermékek bemutatását leginkább a program és a megvalósulás összevetése köré csoportosította, s inkább általános leírásra törekedett; a többi szerzőnél ritkábban emelt ki és ismertetett egy-egy cikket, kritikát, tanulmányt. Kár, hogy – eltérően a többiektől – a fejezeteiben szereplő szerkesztők, írók bemutatásánál mellőzte a születési és halálozási dátumokat.

Fenyő István fejezetei elbeszélő jellegűek; előadását olykor még anekdotákkal is tudta színezni. Általában inkább választott két módszer között és nem egyesítette őket, viszont mindkettővel markánsan jellemezte: vagy fő témakörök tükrében mutatta be lapjait vagy fennállásukban korszakokat különböztetett meg, s ezeket elemezte.

Gyakran nélkülözött történetírói módszerrel élt Kosáry Domokos: eleven és szellemes, lebilincselő eseménytörténetet nyújtott az ezt lehetővé tevő fejezetekben. A kötet egyéb részeiben esetleges és túl vázlatos történelmi-művelődéstörténeti adalékok helyett a kort összefoglalóan bemutató fejezeteket is megírta. Nemcsak szerkesztők, írók, politikusok jól jellemzett portréit, lapok tartalmi jellegű, összehasonlító és egyénített elemzését kapjuk meg tőle, hanem a reformkor több elemében újszerű ábrázolását, politikai harcainak izalmát is. Ítéletei higgadtak, érvelők és nem értékelő jelzőkkel minősítők; a harcba keveredő politikusok-szerkesztők magatartását és elveit magyarázza, abszolút igazságok és tévutak helyett részigazságokat és -tévedéseket mutat be

egy-egy személy működésében. Az ő fejezeteiben találjuk meg a lapok olvasóközönségének társadalom- és művelődéstörténeti jelentőségű elemzését és az újságírói pálya kialakulásának körvonalazását is.

A magyar sajtó történetének első kötete a hírlap- és folyóiratirodalom európai és hazai kialakulását bemutató bevezető fejezet után négy periódusba sorolja az 1848-ig megjelenő hazai sajtótermékeket. Az első korszak a 18. század sajtóját, a második a jakobinus mozgalom bukása utáni periodikus irodalmat, a következő az 1832-vel kezdett reformkor sajtóját, az utolsó pedig az 1840-es évek folyóirat- és hírlap-irodalmát tárgyalja. Előre haladva az időben, egyre határozottabban körvonalazódik, illetve szűkül a feldolgozási terület. A 18. századból még nyelvtől és témakörtől függetlenül minden hazai sajtótermékkel azonos mértékig foglalkozik a kötet, a reformkorból azonban már a politikai és az irodalmi sajtó a legfontosabb számára. Itt szűkebb, de a fontosságuknak még megfelelő helyet kaptak a divatlapok, a tudományos és az ismeretterjesztő sajtó; a német nyelvű hírlapok és folyóiratok viszont egyetlen rövid fejezetre korlátozódtak.

A publicisztika fogalmát az első fejezet határozza meg hozzávetőlegesen („az aktuális tartalommal rendelkező, nyilvánosságnak szánt emberi kommunikáció és meggyőzés”). Ezután azonban a tárgykör teoretikus igényű történelmi körülhatárolása helyett a kifejlődési folyamat pusztá leírását választja. Ennek a módszernek a kötet szerkezetére vonatkozó következményei vannak. A sajátos jelenségek – mint például a Mercurius Hungaricus vagy az Országgyűlési Tudósítások és a Törvényhatósági Tudósítások – indokolatlan természetességgel illeszkednek a többi olyan lap és folyóirat sorába, melyek egyetemes sajtótörténeti kritériumok alapján is egyértelműen a sajtó körébe tartoznak. Holott az első „lap” szabálytalan időközökben elkészült diplomáciai tájékoztató volt, az utóbbi kettő pedig kéziratossága és kizárólagos témaköre miatt vethet fel műfaji problémákat, illetve igényelné a sajtófogalom történelmi és helyi meghatározottságának általánosító vizsgálatát is.

A korszakokat jellemző összefoglaló fejezetek rendszeres beillesztése fűzhette volna szerves egységbe a kötetben néha önállónak tűnő tanulmányokat. E fejezeteknek kellett volna megrajzolniuk a sajtótörténeti változások, a fejlődés tendenciájának képét, sőt ezek által válhatott volna a kötet az irodalomtörténeti és politikátörténeti szempontú sajtótörténet helyett a sajtó intézményének történetévé, bemutatva a társadalmi igények, a szerkesztői elképzelések és adott technikai, műfaji, személyi és cenzúrafeltételek viszonyát, összefüggéseit, egymásra hatásukat. Minderről és a hozzájuk kapcsolódó kérdésekről általában szóltak ugyan az egyes fejezetek, csakhogy a szétszórt anyag összefoglalása,

rendszerezése maradt el, vagyis a sajtótörténetet a művelődéstörténetbe bekapcsoló láncszem hiányzik.

Az átfogó koncepcióra a részletező tartalomjegyzék sem utal: a tárgyilagos címek uralkodnak benne, az orientáló, egyénítő megnevezésekkel ritkán találkozhatunk, ezért grammatikailag is, tartalmilag is állandó ismétlések jellemzik (például majdnem minden lapnál: „XY, a szerkesztő” vagy „Az N lap XY szerkesztése idején” stb.).

Ugyancsak indoklásra szorult volna az egyes laptípusok sorrendje a periódusokon belül, miután a jelen formában nem értetődik magától a változó sorrend (vagy értékrend?). Ha az 1832–1840 közötti korszakon belül az élen áll a megszülető politikai sajtó, akkor teljességgel érthetetlen, hogy éppen az 1840-es években miért kerül az utolsó helyre, holott jelentősége akkor nőtt minden más laptípus fölé.

A nyomdatechnikai kérdések és a reformkortól megjelenő illusztrációk – és kottamellékletek – szerepének, jellegének rövid vizsgálatát ugyancsak az összefoglaló fejezetek lettek volna hivatottak elvégezni. A technikáról még csak esett néhány szó, a divatlapok mellékleteiről vagy a címlapképekről azonban még az sem hangzott el, hogy eredetiek vagy átvételek voltak-e. Pedig ízlésnevelő, polgárisító funkciójuk, az általuk közvetített mintaképek s végül tényleges hatásuk legalább rövid értékelést igényelt volna.

E néhány hiányzó szemponttal azonos súlyú hiány pár lap, folyóirat pusztá megemlézése illetve említetlenül hagyása. A politikai és az irodalmi sajtó termékei teljes sort képeznek a kötetben, bárha arányaik között akad vitatható is – nem így azonban a 18–19. századforduló „vegyes” lapjai. A kor – Dezsényi szerint legnépszerűbb – hosszú ideig fennálló folyóirata, a Sokféle (1791–1801) csak említés erejéig szerepel, Pethe Ferenc nagyjelentőségű, első gazdasági lapjai, a Magyar Ujság–Gazdaságot Tzélozó Ujság – Vizsgálódó Magyar Gazda összesen 17 sort kaptak, későbbi folytatásuk, a Nemzeti Gazda (1814–1818) pedig már név szerint sem szerepel, akárcsak a Mezei Gazdák Barátja (1824–1831) vagy a vitathatóan önálló – valószínűleg németből magyarított –, de első satírikus folyóiratunk, a Tudós Palótz (1803–1804) sem.

A jelzett hiányok – és a nem érintett, a szakkritikára tartozó tartalmi vitapontok – ellenére nagy jelentőségű az a tény, hogy megszületik első részletező és összefoglaló magyar sajtótörténetünk; megjelent első kötete pedig már jelzi a vállalkozás magas színvonalát.

BUZINKAY GÉZA

Nagy Olga: A TÁLTOS TÖRVÉNYE NÉPMESE ÉS ESZTÉTIKUM

Nagy Olga a kolozsvári egyetem filológiai fakultását végezte el, majd nyugdíjaztatásáig a kolozsvári néprajzi és folklorisztikai intézetekben dolgozott, elsősorban népmesegyűjtési jelentősek, de maga is író, aki meséket, sőt szépprózát is publikált. Tanulmányait a romániai és hazai szakfolyóiratok közlik. Könyvei közül a legjelentősebbek az egyéni alakítókézségéről nevezetes görgényűvegcsúri mesemondó anyagát közlétező kötet (*A mesemondó Jakab István. A meséket gyűjtötte és lejegyezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: Nagy Olga és Vöő Gabriella. București, 1974. Editura Academiei Republicii Socialiste România*), valamint a széki mesekincs egy kevésbé ismert, élvezetes gyűjteménye (*Paraszi dekameron. Válogatás széki tréfákból és elbeszélésekből. Bp. 1977. Magvető*), ezen kívül egy magyar nyelven elmondott cigánymese-kötet (*Zöldmezőszárnya. Marosszentkirályi cigány népmesék. Bp. 1978. Európa*) a *Népek meséi* sorozatban. Mindezekhez társulnak kommentárok, és ezekben meseelméleti szempontból is fontos megjegyzések: a mesemondó egyéniségéről, a mindennapi szórakoztató történetekről, a kötetlenebb szerkesztésű és fantázia-gazdag cigánymesékről. Voltaképpen a terepmunka és a közvetlen megfigyelések alakították ki Nagy Olga meseelméleti elképzeléseit, és ezekhez igen sokfelé ágazó olvasmányanyagot is hozzátett. Korábbi kötetében (*Hősök, csalókák, ördögök. Esszé a népmeséről. Bukarest, 1974. Kriterion*) tulajdonképpen a mesei műfajok bemutatását kísérli meg, a hős figurájának a középpontba állításával. Mostani könyve a szerkezet és a stílus kérdéseit veszi elő, és azt esztétikumnak tekinti. Voltaképpen ez a könyv is esszé-jellegű, több ízben is érinti ugyanazt a gondolatot, jegyzeteiben nem annyira a forrásmunkák, mint inkább oldal-gondolatok szerepelnek, számos olyan munka is szerepel irodalom-jegyzékében, amelyre a könyv nem hivatkozott, a főszövegben pedig néhol apró megállapítások vannak adatolva, kardinális állítások hivatkozás nélküliek, a szerző benyomásait rögzítik.

Már korábbi dolgozataiban is középpontba állította a szerző az archaikus mesekincset, a megfogalmazásmódot, a tréfás és humoros jelenségekről is írt már. Most mégis új szempontok szerint rendezi anyagát. Abból indul ki, hogy a szabad mesealkotás lényegesebb, mintsem a folkloristák feltételezték, a hagyományos meseközönség más műfajokat kedvel, mint ahogy ezt a nyugat európai mesekönyvek vagy folkloristák sejtetik. Érdekes, hogy a morfológiai mesevizsgálat, leginkább a transzformációk elemzése nála esztétikai törvényszerűség. A történetiséget a mitikus és szimbolikus meseértelmezés segítségével pró-

bálja valamilyen fejlődésmagyarázattá szervezni. Voltaképpen nem vitairat e munka, mégis állandóan visszatérnek a szerző ellenfelei és hívei: Lotman, Weliek és Hankiss minden állítását pozitívan értékeli (ők viszont nem foglalkoztak a népmesével!), Lüthi és más folkloristák (akik a meséről, sőt a mese esztétikumáról írtak) állításait viszont voltaképpen minden egyes alkalommal cáfolja. Érdekes, hogy Propp, Ortutay és pár kollégájuk munkáiból néhány vonást vesz csak át (Propp vagy Ortutay kifejezetten mese-esztétikai elgondolásait nem idézi, pedig itt találhatott volna a magáéval egybevágót is), viszont Honti és Róheim gondolatait irányítúként kezeli. (Kár, hogy a mesekutatónak sem utolsó Róheim valóban idevágó dolgozatait nem ismeri a szerző). Idéz román meseelméleti dolgozatokat is. Itt meg Bîrlea fontos gondolatai közül maradt ki több is. Călinescu meseesztétikai könyvét (*Estetica basmului*. București, 1965. Editura pentru literatură) ugyan felsorolja, de e homályos művet igazában nem dolgozta fel. Kár, hogy nem említi Solomon Marcus és munkatársai szövegvizsgálatait, kolozsvári kollégája, Vlad könyvét az elbeszélés mintáiról, és természetesen már nem említhette a közel egyszerre megjelent kitűnő bolgár könyvet (Ljubomira Parpulova *Balgarskite valsebni prikazki*. Vavedenie v poetikata. Sofija, 1978. Izdatelstvo na Balgarskata Akademija na Naukite), amely hasonló módon a fantasztkikum és a kompozíció kérdéseit vizsgálja. Említhetnénk még sok hiányt: az újabb narratív-kutatás nem szerepel a munkában, ma már mások a morfológiai vizsgálat módszerei, az 1976-os budapesti komikum-szimposium anyaga is megjelent időközben (*Elő-munkálatok a Magyarság Néprajzához*. I. Bp. 1977. MTA Néprajzi Kutatócsoport) számos olyan gondolattal, amelyek figyelembevételre a mese esztétikájához sem felesleges, azonban így is imponáló, mi mindent kapcsol össze a szerző könyvében, amely nemcsak a magyar meseelméleti szakkutatás fontos eseménye, hanem a nemzetközi folklorisztikában is figyelemre méltó munka. (Ezt elősegítheti, hogy a kötet végén rövid összegezés olvasható román, német és angol nyelven.)

Nagy Olga önálló meseelméletet-képvisel, amely azonban nem olyan társtalan, mint ahogy ő gondolja. Azt, hogy a nyugat-európai meseesztétikák legnagyobb hibája az, hogy nem a közvetlen mesemondásra, a változatokban és társadalmi kontextusban élésre építenek, hanem sokszor irodalmiasított szövegekből, például a Grimm-mesékből indulnak ki, a mi folklorisztikánk sokszor hangsúlyozta, következetesebben és árnyaltabban is, mint Nagy Olga tette, hiszen azt is elismertük, hogy ezzel még nem oldódott meg az esztétikai mesevizsgálat minden feladata, hiszen annak teoretikus, műfajelméleti, poétikai célkitűzései ez esetben is indokoltak maradtak. Azt az elgondolást, hogy a szerkezetet tekintjük a meseesztétika „állandó” tényezőjének, az újabb mese-

elmélet általában felfedezte, sőt ott sem képzelhető el más megoldás, hogy a variálódást a szerkezeti rendszerek transzformálódásában fedezzük fel. A mesemondó alakító törvényszerűségeinek vizsgálata szinte már az egyoldalúságig is alaptörvénye mesekutatóknak. Ezek az elgondolások egymás mellett azonban először Nagy Olgánál szerepelnek, akinek mese-esztétikája ilymódon jobb összetevőkből áll, mint akár Honti Jánosé vagy Ortutay Gyuláé, akik csak egy-egy vonatkozásban foglalkoztak a mese szépségével. Nagy Olga közvetlen, leíró megfigyelései is jók – az egyéni ízlés, szemlélet nyilvánvaló módosító felfogáskörén belül. Általában csak azt vethetjük szemére, hogy mintha maga is megijedt volna feladata jelentőségétől: a meseesztétika negálásával és problémái megkerülésével nem lehet érvényes meseesztétikát készíteni.

Még egy fontos részletkérdésben lett volna szükség nagyobb óvatosságra. A mese szimbolikus értelmezése nem újdonság a hazai és nemzetközi kutatásban, nálunk Henszlmann Imre több mint százharminc éve máig érvényes ötleteket közölt e téren, sőt még kompozíciós összefüggéseket is megsejtett. Nagy Olga szimbolikus mesemagyarázatának is van azonban egy alapvető hibája: spekulatív, nem a folklór körében érvényes, hanem a vájtfülű mesekutató magánmitológiai sorába tartozik. Honnan tudja, hogy amit ír, érvényes a mesemondók és -hallgatók világában is? Lehetséges, hogy ott mások a szimbolumok, vagy így nincsenek is. Érdemes volna egyszer e kérdést valóban megvizsgálnia. (Kriterion, 1978.)

VOIGT VILMOS

„VALAHOL ELVESZTETTÜK A BESZÉD ÖRÖMÉT” KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL NYELVÉSZETI ÍRÁSAI RÓL *

A szerzőnek az egyik könyvcímet – *Négy-öt magyar összehajol* – Ady jól ismert verse sugallta. Az olvasók pedig az Ady-versben szereplő kérdést megismételve, kérdezik: Vajon miért is hajol össze négy-öt magyar? És hol hajol össze, hol találkozik össze? Tudvalevő, hogy

**Négy-öt magyar összehajol*...; Herder árnyékában (Mindkettő Magvető Kiadó. Gyorsuló idő sorozat.)

rendszeres, kötetlen eszmecserékre, kisebb körökben, házon kívül folytatott tartalmas, változatos témájú beszélgetésekre manapság kevéssé van lehetőség. Nekünk, magyaroknak, ugyan alig voltak az eszmék, gondolatok kicserélésére alkalmas irodalmi szalonjaink, mint az angoloknak vagy a franciáknak, de voltak erre a célra alkalmas kiskocsmák, kávéházak. Ma ilyenek nincsenek. Grandpierre Emil érezhetően fájjalja ezt a hiányt, sajnálja, hogy „valahol elvesztettük a beszéd örömét”.

En ebben a hiányérzetben vélem fölfedezni az író nyelvészeti-irodalmi tárgyú írásainak az indítékát, gyökereit. Grandpierre, hogy úgy mondjam, egy irodalmi, nyelvészeti szalont akar pótolni könyvével, melyben a legkülönbözőbb témák iránt érdeklődő emberekkel óhajt eszmecserét folytatni. Az egyre gyorsuló és tovatűnő időben.

Ez a szándék szabja meg idevágó cikkeinek stílusát, hangnemét, vitatkozó jellegét is. És éppen ez az, amit vitapartnerei, bírálói, úgy gondolom, szem elől tévesztenek. Valószínűleg azt várják Grandpierre-től, hogy ezekben az írásokban ő is szűk szakmai szempontból fejtsse ki mondanivalóit, és tudományoskodó mondatokba gyömöszölve közölje elgondolásait. Nem gondolnak arra, hogy Grandpierre voltaképpen a köznyelv alapján egy ritka, újszerű műfajt kultivál: könnyed, csevegő stílusban társalog, vitázik egy sereg témáról, legyen az szaknyelv, kiejtés, szónoklás, helyesírás vagy bármi más. Egy író társalog lebilincselően, szórakoztatóan különféle izgalmas kérdésekről. Ráadásul ennek a könnyedségnek meglehetősen szilárd alapja van: Grandpierre nagyfokú olvasottságáról, tájékozottságáról tesz tanúságot. Mindennek utána néz, mindent föl kutat, mindent elolvas, ami a probléma köré csoportosul. Ez az olvasottság különösen értékes és tiszteletre méltó napjainkban, amikor mindenki csak ír, csak ír, csak ír, de nem szakít magának időt arra, hogy elolvassa az érdeklődési körébe tartozó írásokat. Még a saját szakterületéhez tartozó írásokat sem. Más szakterületek eredményei iránt pedig nagyon kevesen érdeklődnek. Éppen ezért meglepődve tapasztaljuk, hogy Grandpierre, az író, újabban egyre intenzívebben foglalkozik nyelvészeti kérdésekkel.

A magyar írók nyelvészkedése korántsem ritka jelenség. Ellenkezőleg! Ha széjjelnézünk a magyar irodalomban, azt látjuk, hogy számos író, költő foglalkozott nyelvi problémákkal. Nem is akármilyen, nem laikus módon! A régebbi írókat mellőzve, említsük meg elsőnek Arany Jánost, aki kisebb-nagyobb nyelvi vonatkozású írásaiban, de különösen a *Visszatekintés* című tanulmányorozatban, tudományos szinten tárgyalt több nyelvészeti kérdést, a nemegyszer korrigálta éles szemmel a „reguláris” nyelvészek elhamarkodott nézeteit. Ezt a nyelvészeti munkásságot nem csupán önmagáért tartotta fontosnak, hanem azért is, mert a korabeli nyelvészek sokszor kellőképpen meg nem fontolt véle-

kedesei, áltörvényei már-már komolyan veszélyeztették a költők és írók művészi, alkotói, nyelvformáló jogait.

A tudományos igényt és az írói célokat szemmel tartva, Arany nyomdokain haladt később Kosztolányi Dezső, a legutóbbi időben pedig Illyés Gyula, Karinthy Ferenc és mások. Nem hallgathatjuk el Szabó Dezsőt sem, aki pályafutása kezdetén hivatásszerűen művelte a nyelvtudományt.

Napjainkban Grandpierre vette át tőlük a stafétabotot. Mindezt előre kellett bocsátanom, mert, mint látni fogjuk, Grandpierre abban a két könyvben, amiket az alábbiakban ismertetni szándékozom, csak kis részben tárgyal irodalmi, irodalomtörténeti kérdéseket. Túlnyomórészt nyelvi, nyelvészeti témákról fejt ki elgondolásait. Emeljük ki néhányat Grandpierre nyelvészeti és irodalomtörténeti témái közül.

Melyik szó legyen magyar? – Grandpierre jogosan marasztalja el azokat a fanatikus nyelvvédőket, puristákat, akik elsősorban az idegen eredetű szavak használata ellen indulnak hadba. A mai magyar nyelv-művelő mozgalom legjobbjaival együtt ő is azt vallja, hogy „egymagában az a tény, hogy egyik vagy másik szó idegen, vagy idegennek hat, nem elégséges ok az üldözésre”. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy idegen szó és idegen szó között különbséget kell tenni. Vagyis minden idegen szót egyéni elbírálás illet a szükségesség, a hangzás, a hosszúság – rövidség, és ahogy Csokonai kifejezte, az „engedelmesség” figyelembevételével. „Engedelmes az a szó, amelyet magyar módon ragozhatunk, s amelyből további szavakat képezhetünk”. Be kell fogadnunk tehát azokat az idegen eredetű szavakat – vonja le a fentiekből a következtetést –, amelyek földrészünk kultúrájához és civilizációjához kapcsolódnak (ezek túlnyomórészt görög-latin szavak). Másik ugyan-csak fontos és az előbbivel számos pontos találkozó csoport a társadalmi rendünkkel kapcsolatos fogalmak világa: *reakció, dogmatizmus, kétfrontos harc, extraprofit, kolonializmus* stb. A harmadik csoportot a műveltség, a tudomány fejlődésével együttjáró új fogalmak alkotják. Véleményem szerint ezek a szempontok kiindulásul szolgálhatnak az idegen eredetű szavakkal kapcsolatban újra meg újra, föllángoló, sokszor meddő vitához. Világosan megmondja, hogy általában melyek a nem fölösleges idegen eredetű szavak.

Vegyes reflexiók. – Tudjuk, hogy nyelv-művelőink régóta próbálják csökkenteni valamiképpen a magyar köznyelvben meglehetősen túltengő *e* hang számát. Visszaszorítására javasolni szokták egyebek között a zárt *e* fölkarolását. Ennél reálisabb és életrevalóbb javaslat az, hogy az *e* hang helyett a lehetőség szerint az *ő* hangot részesítsük előnyben: *csönd, szög, föl, fölött, pör, fölösleges* stb. Grandpierre ennél is tovább megy, és javasolja, hogy használjuk időnkint azokat az idegen eredetű

szavainkat, amelyek hozzájárulhatnak az *e* hang megkritikálásához. A megjegyzések helyett például azt írja, hogy *reflexiók*. De nemcsak az idegen szavaktól vár ilyenkor segítséget, hanem a rokonértelmű magyar szavaktól, a változatos fogalmazástól is. Ha már úgyis sok *e* volna mondatunkban, akkor az *elterjedt* szó helyett választhatjuk azt, hogy *elharapódzott*, az *észrevettem* helyett ott van az *észbe kaptam*, az *elnézést kérek* helyett a *bocsánatot kérek*. Grandpierre kitűnő példákkal illusztrálja ezeket a lehetőségeket.

*

Atyja volt-e Attila a hunoknak és a gótoknak? – Megesik, hogy nyelvészeti vitákban Grandpierre olykor arra az elgondolásra szavaz, amely látszólag kielégítőbb megoldást kínál, de alaposabb vizsgálódás után kétségesnek bizonyul. A legutóbbi időkig úgy tudtuk például, hogy *Attila* hun király neve az *atya* (török: *ata*) szóból származik, tehát voltaképpen kedveskedő név: azt jelenti, hogy *atyácska*. Grandpierre ezt a magyarázatot Képes Géza fejtegetésének a hatására elutasítja avval az elgondolással, hogy az Isten ostorát nem nevezhették a megvert és meghódított gótok *atyuskának*, *tatának* vagy *apukámnak*. Mintha bizony a nagy uralkodó személyére dehonesztáló lett volna, ha *atyuskának* nevezik!

Pedig ez a becézés, ez az elnevezés egy csepp sem volt dehonesztáló. Meggyőző példák bizonyítják, hogy az emberek, a népek igen gyakran nevezték a leghatalmasabb személyiséget *atyának*. A rómaiak a legfőbb istent *Juppiternek* nevezték, amiben könnyen fölismerhető a *pater* 'apa, atya' szó. A keresztények istene is: *Atya*, akihez így fohászkoznak: *Mi atyánk*. . . Az orosz birodalomban a cárt annakidején szintén *atyuskának* nevezték alattvalói. *Aba Sámuel* magyar királynak a nevében is az *apa* szó rejlik: *Sámuel apa*. Az égi úr tehát: *atya*, annak ostora a földi úr pedig: *atyácska*. Nagyon valószínű tehát, hogy a nagy hun királyt is *atyácskának* nevezték birodalmának lakói. Mintha földi isten lett volna. Az etimológizáláshoz tehát a nyelvtudáson kívül a művelődéstörténetet és egyéb szempontokat is figyelembe kell vennünk.

Egy szóban, egy mondatban válaszoljon! – Grandpierre megállapítása szerint élőszóban fogalmazni az ország lakosságának nagy többsége a két világháború között sem tudott tisztábban, mint manapság. Mindenekelőtt azért, mert akkor sem tanították előadni a gimnazistákat és az egyetemi hallgatókat. Mint ahogy manapság sem tanítják. A tanárok csak az ismereteket kérték számon a diáktól, azt is tömören: „Egy szóban, egy mondatban válaszoljon!” Vagyis nem hagyták a diákokot szóhoz jutni, és így megfosztották az élőbeszéd örömétől. Hogy ennek mi lett az eredménye, azt most nap mint nap tapasztalhatjuk.

„Aki értekezleteket, előadásokat látogat – írja Grandpierre –, végigszenved egy-egy riportot a rádióban, a tévében – annak nem kell különösebben bizonyítani, hogy az előadók, szónokok, riportalányok többnyire elijesztő formában közlik hiányzó gondolataikat a közönséggel”. Tagolatlan motyogások, dadogások áramlanak a légben, és rontják a nyelvérzékét öregnek-fiatalnak, olykor a legzagyvább fogalmazású információk terhével.

Jól látja Grandpierre, hogy az emberi érintkezésre alkalmatlan hivatali-értekezleti, felszólalási-akta-nyelv hatása alól a jól megalapozott nyelvi műveltség védhet meg minket. Ezt a nyelvi műveltséget az emberek elsősorban az iskolában szerezhetik meg. Kérdés, hogy milyen nyelvi műveltséggel indítják útnak magukat a tanítókat, tanárokat. Nyelvünk további alakulása nagy részben az ő működésüktől függ. Idézem a pedagógusoknak mint megfontolandó szavakat: „Élőszóban jó magyarsággal fogalmazni éppúgy hozzátartozik az általános műveltséghez, mint a történelmi, matematikai, munkásmozgalmi, filozófiai ismeretek. A szóbeli kifejezés nélkül a tudós legfeljebb súlyosabb, mint egy lexikon, érték dolgában az ember és a könyv egyenrangú. . . Aki ritkán nyilvánul meg élőszóban, bajosan találhat közös nyelvre a vele egyívásúakkal, hát még az idősebb nemzedékekkel”.

Mi a különbség a naccsága és a nagysága között? – Napjainkban heves viták folynak arról, hogy miképpen ejtsük az élő beszédben a mássalhangzó-kapcsolatokat, vagyis az egymás mellett álló mássalhangzókat. Hasonuljanak-e azok egymáshoz, vagypedig tartsák meg külön-külön eredeti hangszínüket? Vannak, akik az utóbbi mellett kardoskodnak, és azt követelik, hogy az *éljen, tudja, vasgyár, azonban* szavakat így ejtsük: *él-jen, tud-ja, vas-gyár, azon-ban*. A hasonulás szószólói ezt az ejtést tartják helyesnek: *éjjen, tuggya, vazsgyár, azomban*. Meg is adják, ki is fejtik a hasonulás (teljes és részleges hasonulás) szabályait.

Grandpierre elítéli az egymás mellett álló mássalhangzóknak külön-külön ejtését, az úgynevezett betűejtést, és ezt rossz ejtésnek nevezi, amit mindenképpen vissza kell szorítani. Vele együtt a magyar kiejtéssel foglalkozó szakemberek túlnyomó többsége is ezt a nézetet vallja. Ugyanakkor Grandpierre rámutat arra, hogy a hasonulás szabályait se szabad rigorózusan alkalmazni. Meggyőző példákkal szemlélteti, hogy az ejtésnek sok esetben alkalmazkodnia kell a szituációhoz, még a hasonulás szabályainak megszegése árán is. Érdekes példa erre a *nagysága* szó. Ha a *nemzet nagyságáról* beszélünk, akkor csak a részleges hasonulás engedhető meg, tehát ez: *natysága*. Ha nőre, asszonyra vonatkoztatjuk, akkor már érvényesülhet a teljes hasonulás: *naccsága*. De ilyenkor se mindig, mert – mint Grandpierre írja – a ház asszonyát a

cselédje mondhatta *naccságának*, de a férje, esetleg az udvarlója aligha. Vagy vegyük a *házsort* és a *hárssort*. Egy olyan utcában, például az Unter den Lindenen, ahol a *házsorral* párhuzamosan *hársfasor*, vagyis *hárssor* húzódik, nagyon tisztán, precízen kell ejtenünk minden egyes hangzót a félreértés elkerülése végett.

Nyelvünk ma. – Ebben a fejezetben Grandpierre jórészt a magyar mondatszerkesztés problémáival foglalkozik. Éles szemmel tapint rá a fogyatékoságokra. Megfigyelése szerint gyöngé a mondatkultúránk, színtelenedik, sablonossá válik a mondatok szerkesztése. Ennek egyik okát abban látja, hogy kiveszőben van számos igealakunk, köztük az *-andó*, *-endő*; *-ván*, *-vén*; *-va*, *-ve* igenév is. Holott – írja – a *-va*, *-ve* igenév az élőbeszédben sűrűn hallható, evvel szemben az írók, újságírók mégis szemlélőmódot tartózkodnak a *-va*, *-ve* képzős ige-nevek használatából. Már a *zárva-nyitva* helyett is gyakran olvashatjuk, hogy az üzlet ekkor és ekkor *nyit* vagy *zár*. Pedig „ha a fölsorolt igealakokat kihagyjuk a fogalmazási kelléktárból, a szintaktikus monotonia nehezen és ritkán kerülhető el, s többnyire nem egészséges fogásokkal”. De mennyire nem egészséges fogásokkal! A *-va*, *-ve* igenevet manapság igen sokan magyartalan kifejezésekkel helyettesítik. Például: „Az élelmiszerellátás nálunk *biztosított*”. Aki ilyesmit leír, az nem tud jól magyarul, vagy megromlott a nyelvérzéke!

A *Herder árnyékában* kifejezés helyett voltaképpen ezt kellene írni: A herderi jóslat árnyékában. Mi volt ez a jóslat? Herder német író a 19. század végén egyik könyvében (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*) úgy vélekedett, hogy a más népek között kis szigetként élő magyarok századok múlva fokozatosan eltűnnek az őket körülvevő népek tengerében.

Ez a jövendölés mind a mai napig nem teljesedett be, de Grandpierre bizonyos jelekből azt állapítja meg, hogy nyelvünk az elszíntelenedés felé halad, tehát lassankint elveszíti életerejét. Azt az életerőt, amely annyira sajátja volt régebben a nép nyelvének és az irodalmi alkotásoknak, többek között Pázmány Péter prózájának, amelyet Grandpierre követendő példaként állít eléink, és úgy véli, hogy mondatkultúránk Pázmány óta folytonosan hanyatlik. Pázmány prózáját szembeállítja a mai fogalmazással: „Pázmány mondata kifejezi, amit akar, sőt ízekkel, színekkel tetézi . . . Idézett mondata mintegy marokra fogja a kifejezendő gondolatot . . . Sok író a mondatok hátán úszik a (gondolati) apálylyal ismeretlen vizek felé . . . A mondanivaló értelmes és célszerű elrendezése a mondatban ugyanolyan szellemi munka eredménye, mint egy ház felépítése.” Mindebből azt a megszívlelendő tanulságot vonja le, hogy nyelvünk mai állapotának legveszedelmesebb kórtünete a mondatkultúra hiánya. Holott enélkül nem születet se jó irodalom, se jó tudomány.

Rámutat Grandpierre arra is, hogy milyen mesteri módon tudta Pázmány összeforrasztani a stilsztikát a retorikával: „A stilsztika Pázmányt épp azért illeti meg különleges hely a magyar próza irodalmában, mert retorikai műveltségét arra használja, hogy matter of fact nyelven írjon, nála nincsenek üresjáratú mondatok, henye töltelék-szavak, mi sem idegenebb tőle a tartalmatlan és felelőtlen verbalizmusnál, minden szavával, minden mondatával közöl valamit, a díszei nem üres díszek. Ha kérdez vagy ismételi, azt a műfaj követeli, a mondatok ritmusa, dinamikája, indulati tartalma”. A továbbiakban Grandpierre így jellemzi Pázmány nyelvezetét: „A latin Pázmány szembeállítás a magyar Pázmánnyal véleményem szerint a nyelvújítás után kialakult szemlélet visszavetítése a múltba. A népnyelv és a tudományos meg irodalmi nyelv közötti szakadékot Kazinczy idézte elő, úgy látszik, jóvátehetetlenül. Pázmány épp ellenkezőleg valamennyi írásában arra törekedett, hogy latin műveltségét és magyar nyelvtudását stílusában egyesítse. . . Műveltsége latin, gondolkodása magyar, hatalmas körmondattal magyar körmondatok. A nagy latin szerkezetekben a mellérendelt mondatok kifogástalanul magyarosak”.

Térjünk vissza nyelvünk életerejének megfogyatkozásához, ami egyebek közt abban nyilvánul meg, hogy a köznyelv nem tölti be az összekötő kapocs szerepét, nem fűzi szoros egységbe a népnyelvet, az irodalmi nyelvet és a szaknyelveket. Ennek folytán különösen az utóbbiak veszélyeztetik nyelvünk egységét, mert saját különleges nyelvüket nem a mindnyájunk által értett és használt köznyelven belül, hanem attól minél inkább eltávolodva akarják létrehozni. Ha ez a tendencia érvényesül, minden szakmának külön nyelve lesz, és a szakma megválasztása után mindenkinek előlről kell kezdenie a magyar nyelv tanulását. A köznyelvtől való eltávolodás, vagyis a nyelvi frakciózás mindennek nevezhető, csak demokratikusnak nem. Mindezt mások is szóvá tették már, de Grandpierre talán mindenkinél szemléltetőbben tárja elénk, hogy milyen aggasztóan veszélyeztetik a kellő gond nélkül kialakított szaknyelvek, a szakzsargonok nyelvünk egységét.

Romboló hatással van nyelvünk alakulására a rádió és a televízió is, – írja Grandpierre – mert terjeszti a hangokat elnyelő ragacsos ejtést és az éneklő, a szavak végét fölünkörítő beszédet.

Részletesen foglalkozik Grandpierre a retorika és a stilsztika, vagyis a magasabbfokú szóbeli és írásbeli megnyilatkozás kérdéseivel. Leszögezi, hogy a becsvágyó stilsztika nem elégszik meg avval, hogy jól fogalmaz, hanem ezenfelül bele akarja önteni az egyéniségét is mondani-valójába, tehát önként vállal további korlátokat. A stílus leggyakoribb hibájának a monotonitást tartja: „Megszámálhatatlanul sok friss, izgalmas, esetleg szenzációs téma fonnyad unalommá, mert a szerző csak

néhány mondatszerkezetet ismer". Hangsúlyozza, hogy a stilisztikák nemcsak esztétikai kvalitásokat kívánnak meg a szövegtől, hanem megkívánják a pontosságot, a világosságot, a közérthetőséget is. De Grandpierre nem elégszik meg pusztán elméleti fejtegetéssel. Hasznos példamondatokat, stilisztikai „ujjgyakorlatokat” sorakoztat föl a változatos, élénk fogalmazásra.

Rendkívül figyelemre méltó, amit a nyelvhelyességi babonákról ír. Jól tudjuk, hogy a magyar nyelvművelés eredményességét végtelen akadályozza a nyelvhelyességi babonák mérhetetlen elszaporodása. A laikusok ugyanis nem mindig tudnak különbséget tenni az elfogadható szabályok és a kiagyalt babonák között. A nyelvművelők tehát állandóan „kétfrontos” harcot vívnak. Egyfelől meg akarják tanítani az embereket a józan mérlegeléssel kialakított szabályokra, másfelől föl akarják világosítani ugyanazokat az embereket, hogy az álszabályok, vagyis a babonák, szöges ellentétben állnak az általános nyelvhasználattal, tehát azokat nem kell komolyan venni, nem kell elfogadni. Grandpierre teljes joggal főképpen az iskolát okolja a babonák terjesztéséért: „Minden magyartanár a maga nyelvhelyességi babonáit erőltette tanítványaira. . . Magánbeszélgetésekben, író-olvasó találkozókön megdöbbenéssel észleltem, hogy a tanárok egy része ma ugyanezeket a babonákat terjeszti”. Ennek okát Grandpierre jórészt abban látja, hogy a magyartanárok jelentős hányada készületlenül lép a pályára, illetőleg a tanárképző intézetek nem készítik föl kellőképpen a tanárokat.

Elgondolkoztató Grandpierre-nek az a megállapítása, hogy a nyelvművelési mozgalom elterjedése kedvez a babonáknak: „Nem mintha a nyelvművelők rossz példát mutatnának, nem mintha alkalomadtán nem péccéznék ki e babonák egyikét-másikát, persze ötletszerűen, hanem mert hatásukra a fél ország nyelvműveléssel foglalkozik”. Szerinte egyik legsürgősebb föladat: gátat vetni a babonák terjedésének. Ez valóban sürgős; tehát minél előbb kívánatos lenne egy könnyen áttekinthető kézikönyvet megjelentetni a nyelvhelyességi babonákról.

A babonákról szólva nem hagyhatom említés nélkül, hogy Grandpierre evvel kapcsolatban jó példával jár elől, és írásaiban szemmeláthatólag szántsándékkal használja mindazokat a nyelvi eszközöket, amiket a babonaterjesztők kárhoztatnak. Ilyenek: *többek között: való* („visszatérek a köznyelv és a szakmai nyelv egymáshoz való viszonyára”); a megengedő *is* kötőszó az állítmány előtt; a vonatkozó *ami* gyakori használata a folytonos *amely* helyett; *távolról sem*; *leszögez*; mutató névmás használata visszautalásra; *fog*-os jövő; *dacára*; *-lag*, *-leg* rag. Jó példát mutat a tömörítésre az ősi *istenadta*-féle szerkezet használatával („klasszikusaink *használta* tájszavakból, maguk *gyártotta* műszavakból”) stb.

Ha mindazok, akik szívükön viselik a magyar nyelv ügyét, fáradhatatlanul azon buzgólkodnak továbbra is, hogy még színesebbé, még szebbé, még kifejezőbbé tegyék nyelvünket, védelmezik, óvják a káros befolyásoktól, akkor Herder árnyéka a jövőben csak mintegy mementóként fog lebegni lelki szemeink előtt. Grandpierre könyvei kétségtelenül hozzájárulnak ennek az árnyéknak az eloszlatásához, a magyar nyelv sokoldalú fejlesztéséhez.

SZEPESY GYULA

Nemeskürty István: BALASSI BÁLINT

Aki figyelemmel kíséri gyorsan szaporodó régi magyar irodalmi kiadványainkat, folyóirat-irodalmunkat, tapasztalhatja, hogy amilyen mértékben nő a Balassi-szakirodalom terjedelme, olyan mértékben kevesbedik azok száma, akik ennek a roppant jelentőségű életműnek a teljes áttekintésére vállalkoznak. Ahogy fokozatosan kitárulkozik előttünk a zabolátlan költő-óriás életének, munkásságának sokrétűsége, bonyolultsága, ellentmondásossága, úgy válik egyre reménytelenebbé a vállalkozás, hogy valaki ezt az irdatlan méretű emberi és költői életutat részleteiben, arányaiban és egészében összefogja, egyesítve a szerzőkutatások sokféle eredményének korrekt tolmácsolását az egyéni látásmód és értékelés szempontjaival.

Ezt a könnyűnek éppen nem mondható feladatot tűzte maga elé Nemeskürty István a Gondolat Kiadó *Nagy magyar írók* sorozatában megjelent művében. Éppoly otthonosan mozog a 17. század páncélos vagy kamukapostós hősei között, mint mi a magunk ismerősei társaságában; ismertetni tudja a témakörébe tartozó összes valamirevaló szereplő érzelmi és érdekkapcsolatait, lényeges gazdasági, kulturális és rokonsági kötelekeit (olykor a nem lényegeseket is), és ez lehetővé teszi számára, hogy az eseményeket a pusztán egymásutániság helyett az egymás mellett létezés bonyolult fonadékában tegye láthatóvá. Régmúlt korok történéseire visszatekintve hajlamosak vagyunk a valóság tarka szövevényéből csak azt az egy szálát nyomom követni, amely az általunk ismert végkifejlethez vezet, mert – visszafelé gondolva – egy lezárt életút immár roppant egyértelmű; holott amikor az az élet lezajlott, akkor minden pillanatában „sokértékű” volt, s a lehetőségek végtelenjében olykor nem a cselekvő saját döntésére utal, ha erre vagy arra haladt.

A tárgyalást a szerző in medias res, az *Anna* c. fejezettel nyitja meg, mintegy sugallva, hogy ez a szerelem döntő jelentőségű az egész emberi és költői sors alakulása szempontjából. Ettől eltekintve kronologikus

rendben halad, igyekezően extenzíven is felölelni Balassi Bálint kapcsolatainak, a kor valóságának együtt futó egészét. Érzékletes képet fest a Balassi előtt járó nemzedékről (Balassi János, Bornemisza Péter, Losonczy István stb.), ábrázolásában jobban kidomborodnak a törökellenes harcok, a török és a német között tétovázó vagy egyensúlyozó útkeresések. Színes rajzot kapunk a költő életének főbb színtereiről: Báthori István erdélyi és krakkói udvaráról, a pozsonyi országgyűlésről, az egri végvárról, a dembnői várkastélyról. Legfőbb erénye a láttató erő; néhány képe – a Voloterranust közösen olvasó Bornemisza és a gyermek Bálint; a kamaszfiú „vakációja” apjával a hódoltsági területbe ékelődő Divényben; a sokat olvasó, szemét-fejét fájlaló ifjú – fantáziát megmozgató, érzéki hatásával sokáig elkíséri az olvasót.

Annának az utóbbi évtizedek kutatásaiban egyre élettelibbé váló alakja ezúttal a társaságbeli hölgy vonásaival gazdagodik. Nemeskürty István ebben az igazán két ember ügyének látszó kapcsolatban sem elégszik meg a belső tényezők vizsgálatával: szakításuk egyik legfőbb okaként egy, a Balassi-szakirodalomban eddig nem tárgyalt tényezőt jelöl meg: Bornemisza *Postillái* V. kötetének Losonczy Annához (és férjéhez) írt előszavát, helyesebben az egyetlen leányát nevelő anya félelmét a Péter pap jövendölte szörnyű büntetéstől („a paráznaságot már itt e földön is bünteti az Úr, mégpedig »francuval, vagy gyermeki halálával[!], vagy nagy szégyennel« [25]”) Eredeti módon értelmezi a költő Egerben töltött éveit. Szem előtt tarva, hogy Balassi életének egyik alapvető törekvése a török elleni küzdelem (egyebek közt Divény és Kékkő visszaszerzés), arra mutat föl érveket, hogy egri tartózkodásának célja egy törökellenes hadművelet-sorozat volt (ennek egyetlen sikerrel megvalósult akciója az 1580. július 19-i hatvani kaland), eltávozásának oka pedig részben „kincstári okvetetlenkedés”, részben az, hogy a haditanács megtiltotta a vállalkozás folytatását. Gondos és árnyalt elemzéssel kíséri el a családi perpatvarokba belebonyolódó, bűnbánatával vívódó, az egyre reménytelenebb vállalkozásokba belebukó költőt Esztergom várfaláig. Csupán egy helyen érezzük érvelését kevésbé meggyőzőnek: mikor a „Más kegyes is engem szeret, de én őt nem, noha követ nagy híven” sorokból egy élettárs létezésére következtet, „aki gondoskodott róla, főzött rá, várta, gyertyát gyújtott, ha a feje fájt: borogatta (168.)”. A bennünk működő költői igazságszolgáltatás szeretné Balassit megajándékozni egy ilyen „alázatos és kitartó hűségű” asszonnyal, de ennek maga Balassi mond ellent, aki ezt az asszonyt nem nevezte volna „kegyesnek”! (Nemeskürty maga is így határozza meg a „kegyes” fogalmát: „körüludvarolt, a széptevést a társasági szabályok szerint elfogadó nő [189]”). Érdekes, hogy itt föl sem merül, mint lehetőség, Kerecsényi Judit neve, akinek szerelmi

tragédiáját a szerző a háttérben is oly érzékletesen tudja fölillantani. (A „követ” szó nem teszi lehetetlenné ezt a föltevést, „követni” ugyanis nemcsak testileg, hanem levelek, küldemények útján is lehet valakit.)

Balassi életének ez a már-már kongeniális megértése nincs mindig jelen a költői életmű érintésekor. Jóllehet nem tűzte ki feladatául a költői életmű vizsgálatát, a másutt jól bemutatott Balassi-szakirodalom, az ígéretes nyelvi egybevetések többet tettek volna lehetővé, mint a versek sokszor csak életrajz-kiegészítő fősorakoztatását. Sajnálatos, hogy vizsgálódásain kívül rekedt az előzmény, így keletkezhetett a kötetben az a – köztudatunkat nem jó irányban inspiráló – megfogalmazás, hogy 1579-ben „Megszületett viszont a magyar szerelmi líra. Hála Balassi Bálint költői öntudatának; adatokban e korból egyébként oly szűkös irodalomtörténetünk még az esztendejét is tudja (28)”. Nagy lépést tesz a kötet afelé, hogy a köztudatban (nem hamisan, de mégiscsak egyoldalúan) szereplő borívó, katonáskodó, hódoló és hódító Balassiképet a művelt, tudós, fejfájásig olvasó, a kortárs irodalomban szinte naprakészen tájékozott költő vonásaival egészítse ki. Kár, hogy a két portré nem forr egybe a szerző tollán, hanem hol egyik, hol másik bukkan elő aszerint, melyik válik aktuálissá. Sajnos e kettős ábrázolásban is a poeta doctus húzza a rövidebbet. Ebben talán az is szerepet játszik, hogy a szerző a vallásos irodalomhoz nem közeledett olyan bensőséges megértéssel, mint a világi, elsősorban a szerelmi tematikához. Nemcsak a kortárs irodalomról nyújtott körkép, de a Balassiköltemények esetében is halványabb a vallásos ihletésű művek taglalása a szerelmiéknél, és nélkülözi azok fantáziadús, láttató erejét. Balassi istenes verseiből csak az intellektuális gőg vonásait emeli ki, a hajlott fővel-térddel, orcáján legörgő könnyekkel könyörgő, megkínzott ember alázata a könyv olvasója előtt rejtve marad. Nem véletlen, hogy az Óceánus partján töltött hónapokról szóló fejezet (Ezeket íram az tenger partján), amelyben pedig a tudós költő képének mélyebb kibontására nyílt volna lehetőség, némileg külsődleges leírás maradt.

Érdekes kísérletet tesz Nemeskürty István a véleménye szerint eleve sorozatnak íródott Anna-versek eredeti sorrendjének meghatározására. A versfüzérben fölismerhető belső, pszichikai fejlődés és az egyes költeményeket mintegy őrszóként összekötő fogalmak alapján általa helyreállított sorrend nagyobbrészt meggyőző, noha indoklása nem mentes a zökkenőktől (pl. a *Bizonnyal esmérem rajtam most erejét* megelőzi a *Most adá virágom* kezdetűt. Nem a „*vagyok szeretője*” kifejezés, amely valóban „csak a múlt század óta kapta azt a fanyar-bódító parfüm-illatot, ami egy titkolva élvezett testi kapcsolat képzetét ébreszti bennünk [18.]” hanem a „*szerelmibe bévett*” fordulat tanúskodik arról,

hogy a versszerző már „leszakította az ajándékul kapott virágot”. Varjas Béla Balassi nagyciklusáról szóló fejtegetését közölve (174–178.) a szerző maga is idézi ezt az értelmezést, anélkül, hogy a helyességét vitatná.). A Balassi-szakirodalomnak a nagyciklussal kapcsolatos legújabb eredményeit Nemeskürty István a verscímek „regényes értelmező” szerepének hangsúlyozásával finomítja, ezzel is aláhúzva: „Balassi voltaképpen kétszer alkotta meg verseit: először az alkalom hatására; másodszor hogy egy önálló művet, egy verses szerelmes regényt állítson össze belőlük (178.)”.

A könyv zavartalan élvezését több helyütt gátolják apró pontatlanságok, ellentmondások. Nem világlik ki, miért nevezi a szerző az ízigvérig manieristaként számontartott Rimayt „jeles barokk költőnek” (219., 247.); szóértelmezései olykor elszigeteltnek tűnnek. Vajon nevezhette Balassi „árva szép szűznek” az özvegy Dobó Krisztinát(109)? Vajon miért vonatkozik az ajándékokkal elhalmozott Dienes „*Hiszem jól jártam ma!*” felkiáltása juhásztánra (45.)? Vajon hogyan ihlethette a Júlia szobrát mintázó Secundus Balassit a *Dobó Jakab éneke ellen szerzett ének* oly intim, oly meghitt „*Hát engem irr!*” betoldására (157.)? . Az írni szó ugyanis festést igen; de faragást, mintázást – ismereteink szerint – nem jelentett.

Kétszeresen nehéz dolga van annak, aki olyan korból, környezetből állít hőst a ma elé, amelyről a ma olvasójának kevés az ismerete. Nemeskürty Balassijának talán a legnagyobb érdeme az, hogy *ember* marad, lehetőségei hálójában botladozó, többnyire jól, néha azonban rosszul cselekvő ember, akinek csak az élettere más; élete példája azonban érthető és mai. Megadja az olvasónak a magához mérés lehetőségét, s ez minden igazi „népszerűvé”, közkinccsé válás próbaköve. (Gondolat, 1978.)

S. SÁRDI MARGIT

A KORTÁRSAINK NÉHÁNY KÖTETÉRŐL*

Gondolom, egy olyan sorozatot, mint a *Kortársaink*, elsősorban praktikus igények hívnak életre, főképp praktikus funkciókat kell betöltenie. Csakhogy ezek a gyakorlati feladatok nagyon is szoros kapcsolatban vannak mindenféle elvi kérdéssel. Ha nagyon szigorúan vesszük,

*Borbély Sándor: *Gellért Oszkár*; Fenyő István: *Vas István*; Fülöp László: *Pilinszky János*; Tamás Attila: *Weöres Sándor*

szorosan értelmezhető gyakorlati feladata e sorozatnak az adatok, a tárgyi információk összegzésére, kötetbe foglalására korlátozható. Mert ha azt az eredeti célkitűzést tekintjük, hogy ezek a kismonográfiák foglalják össze a szakma és a szakmán kívüli közönség számára a bizonyos szempontokból kortársainknak tekinthető jeles írók, költők munkásságáról való irodalomtörténeti tudásunkat, akkor ez természetesen minden gyakorlatiassága mellett is felvet olyan kérdéseket, amelyek már nem egyszerűen az összegzés gondjai, hanem irodalomtörténet írásunk, sőt irodalomszemléletünk alapvető problémáival függenek össze. A *Kortársaink* egyik legfőbb haszna alighanem az lehetne, hogy módot nyújthat ezeknek a problémáknak a konkrét és viszonylag könnyen áttekinthető anyagon való vizsgálatára. Mert ami éppen az adatközlést, az információk bőségét illeti, e tekintetben a sorozat alig megy túl a lexikonokon, sőt, ha valójában többet közöl, az legfeljebb azért van, mert az egyetlen ide vonatkozó szaklexikon olyan, amilyen. Elvben a sorozat adatközlése semmivel sem megy túl azon, amit egy lexikontól kellene elvárunk. S a szerzők ezeket az adatokat is mintha némi szemérmes szégyenkezéssel közölnék, tömör lexikoncikket építve be az egyes pályaszakaszokat vallató fejezetek elejére. Ezek az adatközlések egyébként általában szükségképpen rövidülnek a kötetek vége felé közeledve, mivel természetesen az alkotó életének első szakaszáról lehet a legtöbbet adatszerűen elmondani, közölhető születési ideje és helye, elmondható, kik voltak a szülei, hol és hogyan nevelték, milyen iskolába járt, mi minden hatott egyéniségének kialakulására. Később, – mivel századunk írói, költői nem túl kalandos életűek –, az életrajzi információk mennyisége szükségszerűen csökken, miután egyébként is az élettörténetnél jóval fontosabbá válik az eszmei fejlődés, ezt pedig jobban lehet nyomon követni a művek alapján, mint az élet külsődleges tényeit sorba szedve. A sorozat köteteinek terjedelme, no meg a többnyire még élő alkotókkal kapcsolatos részletes kutatások hiánya eleve kizárja, hogy például az egyes művek keletkezés-történetéről nyújthassanak ismereteket a szerzők.

Az adatoknak ez a kevéssége rögtön bizonyos paradox helyzetre utal persze, arra, hogy a sorozat irodalomtörténeti szempontból, irodalomtörténész szemlélettel kívánja bemutatni kortársaink munkásságát, ehhez azonban hiányzik a történeti távlat, ha máshoz nem is, de az adatok begyűjtéséhez feltétlen. Ugyanakkor az irodalomtörténeti megközelítés kizárja a kritikai feldolgozást, az életművek lehetőleg teljes bemutatása mintha kizárná a kérdésről kérdésre haladó elemzést. A műről műre haladó, az időben előre araszoló tárgyalás közben az életmű egészére vonatkozó kérdések mintha mindig odébb tolódnának, míg végül az összefoglaló fejezetek már nem alkalmasak arra, hogy pótolják

az addig elmulasztottakat. Ez persze csak a látszat, legalább is csak a felszín. Nyilvánvalóan nem írástechnikai problémák akadályozzák a mélyebb, kritikai elemzést. Sőt, úgy érzem, nem is az alapvetően bebalzsamozásra, klasszicizálásra hajlamos irodalomtörténeti szemlélet akadályozza a következetes kritikával feltárható problémák kibontását, mint azt Szilágyi Ákos véli (Kritika 1979/2), hanem az, hogy mind történeti, mint kritikai szemléletünk elmaradt az irodalom tényleges folyamataitól. Az persze igaz, hogy ez az elmaradottság jobban kiütöközik, ha kortárs irodalommal szembesül, mint a régebbi korok vallatása esetében. Irodalomszemléletünk ugyanis egyrészt alkalmas történeti folyamatok rekonstrukciójára, alkalmas a műalkotás mögötti írói élmény felidézésére, alkalmas a művekből kitetsző világszemlélet leírására. Mindezek a képességek lehetővé teszik vitathatatlan klasszikusok munkásságának nagyjából kielégítő tárgyalását, ahol az alapvető értékeléssel kapcsolatos kérdések evidenseknek tekinthetők, az irodalomtörténész feladata tehát nem egyéb, mint hogy a különféle ismert tényeket, megfelelő összefüggésbe hozza. Ugyancsak viszonylag könnyű ezeknek az alkalmasságoknak a birtokában középszerű alkotók portréját megrajzolni, mert ugyancsak nem szükséges új minőségekkel szembenézni. Az élmény és a világszemlélet rekonstrukciójával tulajdonképpen mindkét esetben teljesítette kötelességét az irodalmár. Azt, hogy egy életműben milyen szinten tükröződik a valóság, hogy milyen esztétikai minőség jön létre, e tükröződés során, lényegében az intuitív műérzék alapján döntenek el, s az érték az irodalomtörténeti műben csak néhány jelző erejéig érvényesül.

Epp ezért egyenlőtlen helyzetben vannak a *Kortársaink* egyes kötetinek szerzői. Borbély Sándor például nagyjából kielégítően teljesítheti feladatát, amikor Gellért Oszkáról korrekt portrét, pályaképet rajzol, amikor életrajzi tényekből, adatokból, a század politikai történelméből és eszmetörténetéből, valamint a versekből rekonstruálja a költő szellemi és érzelmi életének főbb állomásait, szakaszait. Az élmény és a világszemlélet rekonstrukciója Gellért Oszkár esetében nem túl komplikált feladat, s ráadásul ezzel alighanem ki is merül, amit a költőről és szerkesztőről szükséges elmondani. Fenyő István már nehezebb helyzetben van, pedig Vas István még mindig élményeit, gondolatait, a világról való véleményeit meglehetősen közvetlenül megfogalmazó költő. Problematikus azonban, hogy mindazt, amit e költészetből rekonstruálhatunk, hová is tegyük. Fenyő István számára nyilván nem rokonszenves, ha Vas István költészetét egyszerűen polgári humanitásnak bélyegezzük, mást viszont ő sem tud mondani, ezért azután a tapintatos, körülíró fogalmazással elkeni a kérdést: „a munkásmozgalomtól való esetleges eltávolodásainak, kiábrándulásainak idején is meg-

határozó élménye maradt a marxizmussal való találkozás, a szocializmus iránti igény, a közösségi társadalom utáni vágy. S ami az előbbieknél érzelmi alapja: az emberszeretet." Ha a kötet vége felé nem olvasnám a szerző tiltakozását az ellen, hogy Vas István költészetét a polgári humanizmus körébe sorolják, akkor ezt a leírást éppen a polgári humanizmus jellemzésének vélném, igaz, azon belül feltétlen a baloldaliénak.

Értéknek és világnézetnek egykor szokásos közvetlen megfeleltetése kísért itt a visszajáról; míg egykor az értéket nem ismerték el, ha polgári szemléletben gyökerezett, ma a polgári alapállást szokás elködösíteni, ha történetesen értéket terem. Érték és világnézet viszonya egyébként elvben igen könnyen érthetőnek, egyszerűnek tetszhet, amennyiben elmondhatjuk, hogy a kettő között nincs mechanikus összefüggés, a világnézeti és az esztétikai érték két külön dolog, de abszolút elkülöníteni sem lehet őket, hisz igazi esztétikai érték csakis értékes világnézeti alapról jöhet létre, az esztétikai érték feltétlen tartalmaz értékes világnézeti mozzanatokot, és ugyanakkor, természetesen ha valóban műalkotásról, művészi produktumról van szó, a világnézeti érték feltétlen növeli a művészi értéket is. Nem ilyen egyszerű azonban ez a kérdés a gyakorló irodalomtörténész számára, akinek korunk nagy vagy nagy jelentőségű életműveivel kell szembenéznie, és úgy kell találnia, hogy az a világnézeti talaj, amelyről mondjuk Pilinszky János vagy Weöres Sándor költészete kisarjadt, ugyan nem áll szemben a szocializmus elveivel, a szocialista realizmusról való elképzelésekkel, de mindenképpen távol van azoktól. Elvben erre a problémára is megvan a recept, amennyiben ezeket az értékeket elismerjük ugyan, de viszonylagosaknak, másodlagosaknak minősítjük. S könnyű szívvel meg is tehetnénk ezt, ha korunkban egy vagy akár több szocialista Petőfi vagy Ady tevékenykedne, mint ahogyan könnyű Adyhoz és József Attilához viszonyítva a második vonalba helyezni Babitsot vagy Kosztolányit. A mai költészetet vizsgáló történész azonban mindennek előtt azt látja, hogy ezek a világnézeti alapon leginkább másodlagosaknak minősítendő jelenségek ma a legtermékenyebbek, s ezek vonzzák leginkább a fiatal költőket is. Ráadásul a világról, az emberi lélekről is több újat tud mondani pillanatnyilag akár Pilinszky, akár Weöres, azzal együtt, hogy amit mondanak az szinte mindig vitára késztet, mint a „realista” költészet, amely jelenleg legfeljebb ismert eszméink és eszményeink variálására látszik alkalmasnak.

Ebben a helyzetben a monográfus, aki részint nem akar eltérni a közkeletű értékfelfogástól, értékrendtől, értékeléstől, részint magának is megvannak a fenntartásai munkájának tárgyával szemben, de mégsem szeretné ma élő legjelentősebb költőinket másodvonalba sorolni, egyszerűen mert nincs mihez képest, értékeléskor a tapintat eszközához folya-

modik, és körmönfont fogalmazásokkal igyekszik elleplezni tulajdon bizonytalanságát. Fülöp László összegzése például így szól Pilinszky költészetéről: „Bizonyos, hogy a szocialista eszmeiségű költészet legmagasabb és legfontosabb vonulataiban az eszmei teljesség s a szemléleti egyetemesség elve is másképpen, más értelemben valósul meg, mint az itt jelzett életműben. Valamely líratörténeti periódus azonban akkor érezhető igazán gazdagnak, ha jelen lehet benne az irányzati sokféleség, egymás mellett élhetnek az eltérő modellek. Az utóbbi három évtized magyar költészete – már ma is megállapítható- létrehozta ezt a művészi sokféleséget, áramlati összetettséget. Ebben a vonulatrendszerben jelentős képződményként kell becsülnünk Pilinszky János költészetét – eszmei tekintetben is. Jelentőségének egyik elsőrendű biztosítéka abban van, hogy a művésziesség, a modern költőiség magas fokán tudja kifejezni a század nagy emberi drámáit és szenvedéseit, jellegzetes alapélményeket fogalmazott meg. A műbe foglalt üzenetnek – bármennyire kihívja is egyoldalúságával a vitázó ellenvetéseket – kétségbe vonhatatlan a mai érvénye és tanulsága. A szenvedés átélésére s a részvételre hangolt emberiség eszméit és erkölcsiségét közvetítő költészetet alkotott, amelyből nem hiányzik a megszenvedett és a terheket magára vállaló humanizmus vallomástétele.” Tiszteletre méltó Fülöp László gondos és körültekintő fogalmazása, kérdés azonban, hogy ez helyki-jelölés-e. Ugy érzem, sokkal inkább jellemzi egy áramlat, egy költői felfogás helyét, helyzetét, létjogosultságát, mintsem Pilinszky egyéni helyét, bár az előbbi kétség kívül az utóbbit is magában foglalja. Nagyobb problémának érzem, hogy Fülöp László ezt a helyet a sokszólamúság értéként való felfogásával teremti meg, holott a sokszólamúság nyilván akkor érték, ha az egyes szólamok önmagukban értékesek, az, hogy lehetőség van a potenciálisan létező szólamok hangos megszólalására, legfeljebb a művészetpolitika erénye, illetve a demokratikus társadalmi berendezkedés üdvös következménye. Ha egy hangtól szebben szól a kórus, akkor ez igazolhatja az illető hang értékességét, de még nem magyarázza meg az illető hang önmagában való értékét. A kórus ugyanis struktúrált, nem pusztán hangok egymásmellettsége, hanem hangok kapcsolatának, viszonyának rendszere. Fülöp László mondatai éppen ennek a struktúrának a kérdését kerülik meg.

Tamás Attila még sajátosabban próbál megbirkózni az értékelés kérdésével – túl azon, hogy szavakban el is hárítja magától e feladatot. Részint Weöres bizonyos nyilatkozatainak csak a szavait nézi, nem vizsgálja azok tényleges tartalmát, tehát, hogy például mit jelent a költő számára a teljesség vagy a kommunisztikus ember, részint egymás mellé helyezi Weöres és József Attila bizonyos hasonló megfogalmazásait, anélkül, hogy tartalmi különbségüket elemezné, sőt a játékosság tekin-

tetében még a Benjámin Lászlóval való párhuzamot is felvillantja – természetesen elemzés nélkül, hisz a tartalmi analízist aligha állná ki az összevetés. Végül pedig így összegez: „A művészetek szférájában tehát, melyek az általánosra irányulást kezdetüktől fogva, lényegükből eredően hordozzák magukban, egyre kevésbé lehet idegen korunkban az olyan életmű, melynek talán legdöntőbb tényezőjét adja az egyetemesség. A teljesség igénye, kozmikus összefüggések keresése, a végtelennel való kapcsolatteremtés kifejezése. Ha nem is érezheti a *legsajátabb módon magáénak*, akkor sem állhat tehát *távol* a kor szocialista emberétől sem Weöres Sándor klasszikus szintet elérő életműve – mely már mindenképpen ennek az embernek a kortársaként, s részben már az általa teremtett viszonyoknak a talaján bontakozik egyre gazdagabbá.” Alighanem parodisztikusan hatnának az olyan a kérdések, hogy milyen az a „klasszikus szintet elérő” (de azért tömören klasszikusnak – úgy látszik – mégsem nevezhető) költészet, amelyet nem érezhetünk a legsajátabb módon magunkénak, illetve milyen helykijelölés az, hogy „egyre kevésbé idegen”, és hogy nincs *távol*. Metaforikusabban és ködösebben alighanem persze Tamás Attila is ugyanazt akarja mondani, mint Fülöp László, valamiféle mellérendelő helyet kívánna Weöres költészetének biztosítani. Nem világos persze, hogy mi minden mellett, és mitől milyen *távol*.

Irodalmunk monolitikus szemléletével, egyetlen fővonalra való redukálásával szemben persze jogosult a polifónia igénye, s a gazdaság is természetesen érték, de aligha termékenyebb az a szemlélet, amely egymás mellett két, három, tíz vagy száz fővonalat konstruál, annál, ha az egész fejlődést egyetlen igaz úton tudjuk csak elképzelni. Az irányok „békés egymás mellett élése” ma lehet, hogy különösen jellemzi irodalmunkat, nem hiszem azonban, hogy helyes ezt a helyzetet öröknek tekinteni. Ha nem is látványos vitákban, sajtócsatákban, de a porondon lévő irányok ma is küzdenek, a szellemi színtereken éppúgy, mint a hivatalokban, az eszme nemes fegyvereivel éppúgy, mint kevésbé tisztességes eszközökkel. Ugy gondolom, ha erről a küzdelemről nem veszünk tudomást, ha a felszínen tapasztalható békességet eszményítjük, ezzel még nem segítjük igazán elő a valóságos, a valóban értékes sokszólamúság ügyét. A demokratikus közélet nyújtotta lehetőségek ma aligha szorulnak ilyesféle védelemre, ráadásul ezeket a kereteket amúgy sem elsősorban az irodalmon belül lehet és kell megvédeni. Az eklektikus irodalomszemlélet, amelyet egykor jogosan érzett fenyegetettség tudata hozott kétre, ma már aligha nyújt bármiféle védelmet, viszont akadályozza irodalmi tudatunk fejlődését, a valóságot tükröző erejét.

A *Kortársaink*nak a fentiek ürügyéül szolgáló négy kötete egyébként azért is mutatja szembeszökően e problémákat, mert költői életműveket

tárgyal mindegyikük. A prózában még termékenyebbnek mutatkozhat az élmény és világnézet rekonstrukciója az irodalomtörténetírás vezérfonalaként, minthogy a prózában egyelőre minden megújulási törekvés, a játékosság, a formával való közvetlen kifejezési szándék minden erősödése mellett is, ezek a megnyilvánulások másodlagos vonulatot képeznek ahhoz a lényegében hagyományos struktúrához képest, amely szerint a műalkotás a valóságot tükrözi, mégpedig meghatározott szempontból. Tehát egy objektív és egy szubjektív tükrözés keveredéséről, egymásra kopirozódásáról, esetleg ötvöződéséről van szó a legkomplikáltabb formamutatványok, újítások esetében is. A költészetben azonban mindinkább elmosódik a tükröző funkció, s így felvetődik a kérdés, hogy például Weöres költészetéről mondhatunk-e valamit egyáltalán, ha az élményi, a világnézeti alapjait faggatjuk. Nem csak azt tudjuk-e meg mindig, hogy mitől távolodik el, mit veszít, mit von kétségbe, mivel szemben szkeptikus, de kérdés, hogy feltárhatjuk-e így azt, amivel gazdagodik, amivel gazdagít ez a költészet. Ugyanígy Pilinszky esetében is inkább csak a rettenet, a fájdalom, a kemény tudomásulvétel rétegeit érthetjük meg, de hogy hová tart ez a költészet, mit ad, azt igen nehéz megragadnunk, holott valamiféle többletet feltétlen tartalmaz. Lehet, hogy korunk verse mindinkább öncélú struktúra, a valaha volt versképző elemek belső lehetőségeinek faggatása, a variációs lehetőségek kikísérletezése. Nem valószínű azonban, hogy elegendő szembenézés ezzel a jelenséggel akár, ha megállapítjuk, hogy ez elfordulás a valóságtól, amelynek alapja lehet, társadalmi gyökerű kiábrándulás, de lehet csak a költészet valóságfeltáró funkciójával szembeni szépségszisztem, akár ha belefeledkezünk a játékosság, a formateremtés élvezetébe, örvendezünk, hogy líránk levetette a társadalmi feladatvállalás súlyos ballasztját és végre önmaga lehet, végre független esztétikai jelenség válhat belőle. Míg az egyik megközelítés csak negatívumokat tud elmondani a mai költészetéről, addig a másik semmi tartalmat nem tud közölni. Talán ellentmondásnak tűnik fel, ha úgy követelünk tartalmi elemzést, hogy elutasítjuk az élmény, a világnézeti rekonstrukciót. Nem is erre az eredményre szeretnék jutni. Meggyőződésem, hogy a mai költészetnek, s egyébként minden költészetnek, vagy egy sajátos tartalmi rétege, amely nem azonos sem a világnézeti alapokkal, sem a formai eszközökkel, sem a kettő mechanikus összegével. Korunk költészeti fejlődésének egyik jellegzetes folyománya, hogy ennek a sajátos rétegnek a szerepe nagyon megnövekedett, már-már nem lehet ennek vizsgálata nélkül versről szólni. A *Kortársaink* jól felkészült, alapos és tudós szerzői pedig éppen erre kényszerültek.

A VASÁRNAP TÁRSASÁG - A VASÁRNAPI KÖR

Néhány éve Fenyő István arról panaszkodott a Napjaink című folyóirat hasábjain, hogy az utókor még mindig eléggé mostohán bánik a századelő szellemi értékeivel, így a Vasárnapi Körrel is. Ma már visszamenőleg tudjuk, hogy Fenyő nyitott kapukat döngetett, hiszen a kiadók terveiben ott szerepeltek akkor a kört bemutató monográfiák. Ezek a tervek mostanra értek be, s így az olvasónak – ha bepillantást akar nyerni ennek a maga nemében egyedülálló szellemi műhelynek a mindennapjaiba és a köréje tömörülő alkotásaiba – egyidejűleg két tanulmánykötet is rendelkezésére áll. Az egyik, *A Vasárnap Társaság* című még 1979-ben látott napvilágot Novák Zoltán tollából, a másik, *A Vasárnapi Kör* kevéssel ezelőtt jelent meg Karádi Éva és Vezér Erzsébet szerzőpáros szerkesztésében.

Már csak a terjedelmi korlátok miatt sem szándékozunk párhuzamos recenziót írni, csupán egyetlen vonatkozásban, a szerkesztői munkahipotézis szempontjából vetjük össze a két munkát. Az összehasonlításból plasztikusan kitűnik, hogy a két tanulmánykötet mind műfajában, mind a forrásanyagok kiválasztásában és felhasználásának módjában, mind pedig a szerzői–szerkesztői preconcepcióban, s nem utolsó sorban színvonalában és végül funkciójában, azaz az olvasó eligazításában lényegesen különbözik egymástól. A mérleg nyelve határozottan *A Vasárnapi Kör* című kötet javára billen, ami persze nem jelenti azt, hogy *A Vasárnap Társaságnak* ne lennének említésre méltó pozitívumai.

Novák Zoltán szándékát meg lehet érteni, de nehéz vele egyetérteni. Monográfikus igénnyel kívánta feldolgozni a Vasárnapi Kör (az önkényes névadás: a „Vasárnap Társaság” – szerintünk – mesterkéltséget és nem is indokolt) történetét, éspedig oly módon, hogy magába a történeti keretbe „applikálja bele” a vasárnaposok szellemi teljesítményét reprezentáló roppant gazdag és sokrétű dokumentum-irodalmat, valamint a kör tagjainak jelentőségét, szerepét, szellemi és erkölcsi kvalitásait jellemző egyéni véleményét.

A vállalkozás sikere érdekében a szerző nagy mennyiségű forrásanyagot használt fel: eredeti szövegeket és szekundér irodalmat egyaránt, ami önmagában véve is igen imponáló, de ez az eljárás csakis akkor célravezető és indokolt, ha „a mennyiség átcsap minőségbe”, azaz a szerkesztés során feldolgozott anyag tartalmilag többet ad, mint a „nyersanyag”. Véleményünk szerint a hatalmas anyag nem engedelmeskedett eléggé a szerzői–szerkesztői szándéknak, nem illeszkedett be szervesen a tervezett koncepcióba. Talán helyesebb lett volna, ha Novák

másféle arányban „adagolja” az idézett forrásokat és a saját álláspontját, pontosabban szólva, ha mint szerkesztő jobban a háttérben marad és hagyja a dokumentumokat maguktól beszélni. Így azonban – nolens-volens – egy túlságosan is tömény, „zanzásított” Vasárnapi Kör-történetet kaptunk. Vitathatók az arányok egyéb szempontból is. Bár kétségtelen tény, hogy a kör legkiemelkedőbb alakja Lukács volt, akinek zsenije, szellemi teljesítménye, inspirációja, baloldali etikája valamennyi vasárnaposban mély nyomokat hagyott, mégsem indokolt egy a Vasárnapi körről átfogó képet adni akaró tanulmánykötet majd kétharmadát neki szentelni s emiatt kevés figyelmet fordítani (talán csak Balázs Béla bemutatása kivétel ez alól) a többi vasárnapos teljesítményére, személyére.

Novák Zoltán vitathatatlan érdeme, hogy elsőként vállalkozott a Vasárnapi Kör átfogó igényű bemutatására és ezzel lehetővé tette, hogy az olvasók széles rétegéhez eljusson ennek a századeleji szellemi műhelynek a híre. De éppen mert ezzel népszerűsítő-ismeretterjesztő funkcióra is vállalkozott, nagyobb gondot kellett volna fordítania a felhasznált anyag megfelelő szelektálására, a feldolgozás szempontjaira, olykor a feszebb fogalmazásra is. A kötethez csatlakozó sokrétű irodalomjegyzékkel jó eligazítást nyújt a téma kor- és eszmetörténeti háttere iránt behatóbban érdeklődők számára. (Kossuth, 1979.)

*

Egészen más jellegű munka *A Vasárnapi Kör* című tanulmánykötet, amelynek legnagyobb érdeme a jól felépített, koncepciózusan végiggondolt, könnyen áttekinthető, ennél fogva megfelelő tájékozódást nyújtó szerkezete. Karádi és Vezér csak a bevezetőben fogják kézen az olvasót s adják meg számára a szükséges fogódzót a Vasárnapi Kör történetének és világnézetének tömör, lényegre törő bemutatásával, majd az eredeti dokumentumok és dokumentum-részletek közzétételével lehetővé teszik, hogy mindenki maga fedezze fel a jelzett értékeket. A bevezetőben rövid eszmefuttatást kapunk a vasárnaposok spiritualista–metafizikai felfogásáról, normatív–etikai beállítottságáról, azután már az olvasóra van bízva, hogy a kapott állítást az idézett írások segítségével ellenőrizze.

Igaz, ebben a kötetben is meg kell küzdeni a „bőség zavarával”, valójában azonban a bőség itt nem zavaró, hanem éppenhogy eligazító. A gondosan kiválasztott, egymáshoz szervesen illeszkedő visszaemlékezések, az egymást jól kiegészítő naplórészletek és levelek, a kronológiai sorrendben közölt tanulmányok, és nem utolsósorban a jórészt még sehol sem látott képanyag, valamint a lakonikus rövidséggel megfogal-

mazott, a leglényegesebb felvilágosítást megadó jegyzetapparátus egyaránt hasznos funkciót töltenek be: elősegítik a Vasárnapi Kör beható megismerését.

A vasárnaposok „mindennapi életébe” való betekintés hasznos eredménnyel jár: az olvasó maga győződhet meg arról, hogy ennek a létszámban kicsiny körnek minden egyes alakja kiemelkedő egyéniség volt, néhányan közülük egészen originális kvalitásokkal, de még a „jelentetlenebbek” is kitűntek páratlan adottságaikkal. Balázs Béla tehát nem túlzott, amikor ezt írta a naplójába: „Mi egymást is megleptük képességeinkkel.” És ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy a kötetben felvonultatott „törzsgárdatagok” és „alkalmi vasárnaposok” valamennyien magas erkölcsi nívón mozogtak, akkor tudjuk csak megfelelően értékelni ennek a körnek az igazi jelentőségét.

Megkapó így egybegyűjtve olvasni az egykori tagoknak a Vasárnapi Kör jelentőségét, meghitt légkörét idéző-méltató sorait. Nostalgiajuk cseppet sem érzélt és nagyon is érthető. Később szinte egyikük sem talált olyan szellemi-testvéri közösségre (a kommunistává letteket kivéve), amely számukra felért volna ennek a szellemi műhelynek az értékével. És ha kissé „fárasztó” is például átrágni magunkat Lesznai Anna naplóreszletein, a végén mégsem sajnáljuk az odafigyelést, mert nagyon is megértjük belőle, hogy mit jelenthetett valójában a spiritualista–metafizikai-megváltás filozófia a maguk küldetését komolyan vevő baloldali polgári intellektuelek számára. És ugyancsak bőven megtérül az az erőfeszítés is, amit Lukács etikai töredékének, a tervezett Dosztojevskij-könyvhöz készült előtanulmányának a megértésére fordítunk, mert plasztikusan kirajzolódik belőle a vasárnaposok „vallásos-ateizmusa”, „lélektől-lélelig vezető üdv- és megváltástana” és „jóságból felépített” közösségkonceptiója.

Sajnos nincs módunk arra, hogy akárcsak futólag is érintsük a többi vasárnaposnak, így Fülepnek, Hauseznek, Balázsnak, Fogarasinak, Mannheimnek, Tolnaynak, Káldornak és másoknak a mai olvasó számára is a reveláció erejével ható írásait, amelyek a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának programadó (mannheimi) és más előadásaival együtt jó keresztmetszetét adják a vasárnaposok szellemi műhelyének. Hogy az annak idején publikált írások, a megtartott előadások milyen széles skálán mozogtak, az szinte meghökkenítő. Nem ritkán az az érzésünk, mintha egyenesen a mának szólának. Csak egyetlen példa erre. Kner Imre a *Kommunista könyvkultúra* című írása egyenesen üzenet a mának és a holnapnak. Így ír: „Ha a kommunista társadalom csak jólétet ad, s nem ennek a magas kultúrának a lehetőségét is, meghal a forradalom, s a tömegeken a kisburzsoá álmos butasága lesz urá.”

A kötetet végigolvasva egyáltalán nem csodálkozunk azon, hogy idővel Lukács számára jelentett a kör a legkevesebbet, mivel itt már nem kaphatott választ az őt foglalkoztató égető kérdésekre. Viszont vele ellentétben ott van például Mannheim esete, aki nemcsak hogy nosztalgiával idézi fel a harmincas, sőt a negyvenes években a kör szellemét, de ebből a korai forrásból még a legutolsó alkotói periódusában is merít.

A Vasárnapi Körnek – mint ezt a Karádi–Vezér szerzőpáros szerkesztette kötet is bizonyítja – „nem árthatott” az idő és „nem árthatnak” a tudatos és nem tudatos elhallgatások sem. Az olvasó azzal a jóleső érzéssel veheti kezébe *A Vasárnapi Kör* című kötetet, hogy belőle megismerheti ennek a roppant érdekes szellemi műhelynek és a belőle kinőtt iskolának a hiteles történetét, valamint azoknak a gondolkodóknak a legkülönbözőbb műfajú írásait, akik ebből a körből indultak el, hogy beírják nevüket a hazai és a nemzetközi tudomány történetébe.

A szerzőpárossal bizonyos részletkérdésekben lenne azért vitánk. Néhány ezek közül: Alexander Bernátot nem lehet sommásan katedrafilozófusnak tekinteni. Vagy például: vitathatlan Mannheim alkotói hozzájárulása a tudásszociológia megalapozásához, de az építetn ornans („a tudásszociológia megteremtője”) nem indokolt, ebben a szerepben ugyanis Mannheim osztozik M. Schelerrel és másokkal. Ezek azonban nem módosítják az összképet: a könyv olvasása után egészen más képünk van a Vasárnapi Körről mint annak előtte. (Gondolat, 1980.)

GÁBOR ÉVA

TÁRSASÁGI HÍREK

KOMLÓS ALADÁR
1892–1980

Halálhírére a képek sora rajzik föl bennem, beszélgetéseink és vitáink, irodalomtörténeti vándorgyűlésekre való közös utazásaink emléke. Látom könyvet kölcsönözni (anno 1949) íróasztalomnál a Széchényi Könyvtárban, hallom, amint az Arany János-emlékülés megnyitásán (anno. 1967) Nagykorös főterén százakkal együtt éneklí a Himnuszt, fülembé csendül Cicerótól vett jelmondata – precíz latin-tanári kiejtéssel persze – a helyes vitamódszerről: „Suaviter in modo, fortiter in re.” Igen, ez volt Komlós Aladár, a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára, az ELTE sajnos rövid időre megbízott docense, akit 1956-ban az irodalomtudományok doktorává avattak, aki Állami-díjat kapott, s aki később (1962–1970) elnökként vezette a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot, hogy dísze és tiszteleti elnöke legyen annak pályája utolsó évtizedében.

Keresem, kutatom, van-e valami közös az emlékezetem őrizte félszáznyi filmkockában? Visszatérő vonás Komlós Aladár mindig kíváncsi szembenállása a világ dolgaival. A szűkebb szakma eseményeiről nyolc évtizeddel a vállán éppúgy tudni akart, mint a középiskolai magyartanításról, színházi bemutatókról, szülővárosáról, Losoncról vagy a romániai magyarokról. Sohasem kellett volna szégyenkeznie megfogalmazásai miatt, ha holmi modern Eckermann diáriumot vezet a beszélgetéseinkről. Mindig világosan s választékosan fejezte ki magát, már-már szokatlanul kerülve a köreinkben oly szokásos hígabb vice-lődést, divatszóhalmozást. Az ő esetében nem véletlennek bizonyult ez, ellenkezőleg, ez is tanúsította igényességét, szigorú mércéjét másokkal, de elsősorban önmagával szemben.

Mert Komlós Aladár moralista volt, ez a harmadik momentum, amely minduntalan kitűnik a róla készült pillanatfölvételekből. Föltette életét a kemény munka, föltétlen igazmondás meg a közéleti bátorság hármasságára – s önmagának éppoly kevésbé bocsátotta meg ez alapelvek megsértését, mint másoknak. Olvasói emlékezhetnek ifjúkori támadására a hédonistának vélt Bródy Sándor ellen, azt pedig magam is

tanusíthatom, mennyire megvetette Jókai puhaságát, Ady jellemezte „szimatos okosságát”. A csapongó impresszionistákkal, tekintélyre sandító hivatalnok lelkekkel szemben Komlós Aladár magasra emelte a puritánság, rettenthetetlen igazmondás képviselőit. Nemhiába nőtt szívéhez a dacos és üldözött Vajda János, s voltaképpen Gyulai Pálban is megbecsülte az önmagához való rendíthetetlen hűséget. Öregkori (1977-i) önéletrajzi vázlatában egy pillanatra maga is elcsodálkozott azon, mekkora fellobbanásokra volt képes alapjában véve nyugodt, tudóshoz illő vérmérséklete: „Mennyi összeütközés! Nem is illik ennyi egy irodalomtörténészhez. De hát nekem nem irodalomtörténészek voltak az ideáljaim, hanem Ady, Babits, Bodor, Móricz, a fiatal Szabó Dezső, akik a szabad véleménynyilvánítás hőseiként minduntalan szembe kerültek a hatalommal.” Igen, mert és tudott lényegbevágó igazságokat mondani Hóman Bálintnak, szlovákiai és magyar nacionalistáknak vagy a személyi kultusz művelődés-politikusainak.

Harcosságának, szókimondásának súlyos aranyfedezetét senki sem tagadhatja: átfogó látás, finom irodalmi érzékenység, roppant anyag-tudás volt az övé. Őrizte magában egykori életformáit, a költőét meg a kritikusét, s ez mindenkor távoltartotta tőle a személytelen szürkeséget, szaktudományunk egyik fő veszélyét. A nyilas rémuralom alatt szét-hurcolták könyvtárát, elpusztult kéziratainak, főljegyzéseinek jelentős része. Hihetetlen munkakedvvel vágott új utat magának – ha eddig inkább poétának, műbíróknak esszéistának és regényírónak ismerték, most föltette életét az irodalomtörténetírásra. Tudósi életművének legmaradandóbb része negyedszázad gyümölcse: 1947-ben jelent meg az *Irodalmunk társadalmi háttere*, 1972-ben örömmel olvashattuk *Vereckétől Dévényig* című gondolatébresztő nagy tanulmányát a századvég és századforduló hazai művelődési mozgalmairól. A rákövetkező nyolc év az összegezés jegyében telt: elméleti írásainak (*Költészet és bírálat* 1973.) kritikusi termésének (*Kritikus számadás* 1977.) összegyűjtése mellett tervezte íróbarátaival folytatott levelezésének kiadását is. Utolsó, kórházi ágyhoz kötött hónapjaiban kedvenc időtöltése volt a levelek jegyzetelése, a tollat csak elhatalmasodó betegsége ütötte ki kezéből.

Komlós Aladárnak – sok kiváló képessége mellett – volt egy számomra különösen emlékezetes tulajdonsága: ragyogó világossággal, közérthetően írt bonyolult kérdésekről, sok előismeretet igénylő témákról. Ilyen lebilincselő egyszerűséggel fogalmazta meg az egész életművét átható esztétikai krédót, „[. . .] s a szépség sosem üres formák játékát, ügyességet jelentett nekem, hanem emberi értékeket: pszichológiai és társadalmi igazságot, lélektani mélységet [. . .] Széptani igényem voltaképp emberideáлом esztétikai terminológiára fordítása

volt. A jó verselés, a szerkezet öröme stb. mind csak a műben megnyilatkozó ember szuggesztívebbé tételére szolgál. Azt megkövetelhetem, hogy a mű gazdagítsa az olvasó életét [...]” Ez a mélyen átélt humanista hit vallás a legfőbb biztosítéka Komlós Aladár munkássága tartós továbbélésének!

NAGY MIKLÓS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1980. júl. 4. – Terjedelem: 12,2 (A/5) ív
80.8514 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

VITA

PURCSI BARNA GYULA: Szép Ernő <i>Névtelen sorai</i> az Ady—Rákosi vitában	1002
---	------

DOKUMENTUM

ENYEDI SÁNDOR: Id. Wesselényi Miklós ismeretlen színházi levelei	1010
TASI JÓZSEF: Ifjú szívekben élek — Adalékok a népi írók mozgalmának történetéhez	1030
GERGELY PÁL: Szabó Dezső két levele és az Ady-ünnepség esküszövege	1044
FÁBIÁN DÁNIEL : Móricz Zsigmond és a Bartha Miklós Társaság	1047
BENEDEK ANDRÁS: Kitérő Németh László cseh útján	1051

SZEMLE

BUZINKAY GÉZA: <i>A magyar sóitó története I. 1705—1848</i>	1060
VOIGT VILMOS: Nagy Olga: <i>A táltos törvénye. Népmese és esztétikum</i>	1064
SZEPESY GYULA: „Valahol elvesztettük a beszéd örömét” — Kolozsvári Grandpierre Emil nyelvészeti írásairól	1066
S. SÁRDI MARGIT: Nemeskürty István: <i>Balassi Bálint</i>	1074
ZAPPE LÁSZLÓ: <i>A Kortársaink</i> néhány kötetéről	1077
GÁBOR ÉVA: <i>A Vasárnap Társaság — A Vasárnapi Kör</i>	1084

TÁRSASÁGI HÍREK

KOMLÓS ALADÁR 1892—1980 (Nagy Miklós)	1088
--	------

Ára: 18,— Ft

Előfizetés egy évre: 72,— Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 72,— Ft

1 szám ára: 18,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest